

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

П ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

П — ўзбек кирилл алифбосининг ўн еттинчи ҳарфи. Лаблаб, портловчи-шовкинли, жарангсиз ундош товушни ифодалайди. Сўзнинг боши (пахта, пода, пайпок), ўртаси (тупрок, оппок) ва охирида (коп, ип, тўп) қўллана олади. Бирок кўп бўғинли сўзларнинг охирида камрок учрайди. Пекин талаффузда сўз охирида келган б товуши, шунингдек, ўзбек тилига ўзлашган сўзларда учрайдиган ф товуши аксарият ҳолларда п товушига алмашади (бориб — борип, келиб — келип; ғазаб — ғазап, фабрика — пабрика, фойда — пойда каби), лекин бу ҳодисалар имло (ёзув)да акс этмайди. П Авесто, Урхун-Енисей, суғд, туркий (уйғур) ёзувларида, шунингдек, араб, латин алифбоси асосидаги узбек ёзувида ўзига хос кўринишга эга.

ПААСИКИВИ (Paasikivi) Юхо Кустини (1870.27.11, Тампере — 1956.14.12,

Хельсинки) — Финляндия бош вазир (1918 ва 1944-46), президенти (1946 й.дан). 2-жаҳон урушидан кейин СССР б-н тинчликсевар ташқи сиёсат юргизиш йўли («Паасикиви-Кекконен йўли»)ни тутган.

ПАБЛИСТИ (инг. publicity — ошкоралик, очиклик) — 1) донг чиқариш, фирма, корхонанинг машхурлиги; 2) фирмалар, товарлар, хизматлар ҳақида оммавий ахборот воситалари орқали бериладиган ахборотлар, уларнинг тақдими. Ўзбекистонда 1990-й.ларнинг бошларидан буён йирик корхоналар, и.ч. фирмалари томонидан амалга ошириб келинади (қ. Реклама).

ПАВЕ ДЕ КУРТЕЙ (Л) (Pavet de Courteille) (1821 — Париж — 1889) — француз луғатшуноси. Париж олий ўқув юрларида туркий тиллар кафедрасини

бошқарган. «Бобурнома» (1871—73), «Мерожнома» (1882), «Тазкираи авлиё» (1889) асарларини нашр қилган. П.д.К. илмий фаолиятида «Чигатойча — французча луғат» алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур луғат сўзлиги Алишер Навоий асарлари асосида тузилган. Мисоллар ичида Бобур, Абулғозихон асарларидан олинган байт ва парчалар ҳам бор. Луғатда эски ўзбек тилидаги сўзлар французчага ихчам ва лўнда ағдарилган, шунингдек, ўзбекларнинг урф-одатларига оид сўзларга кенг изоҳлар берилган. П.д.К.нинг ушбу луғати эски ўзбек тилини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

ПАВЕЛ I [1754.20.9(1.10) - Петербург — 1801.12.(24).3] — Россия императори (1796 й.дан), Пётр 111 ва Екатерина II нинг ўғли. Россияда ҳарбий-полициячилик режимини, армияда прусс тартибларини жорий қилган; дворянлар имтиёзларини чеклаган, ўзбошимча сиёсат юргизган. Дастлаб инқилобий Францияга қарши чиққан, лекин, 1800 й. Наполеон I б-н иттифоқ тузган. Гвардиячи зобитлар фитнаси натижа-сида ўлдирилган.

ПАВИАНЛАР (Pavio) — мартишкалар кенжа оиласига мансуб тор бурунли маймунлар уруғи. Танасининг уз. 75—80 см, думи 50—60 см, оғирлиги 25 кг дан ортик. Жуни узун, баъзан ёл ҳосил қилади. Қуймич қадоғи катта, қизил. 3—5 ёшда вояга етади, бўғозлик даври 170 кун, одатда, битта бола туғади. Африка, Арабистон ва Сулавеси оролида учрайди. Қояларда пода бўлиб яшайди. Ўсимликларнинг илдиз мевалари, пиёзлари, ҳашаротлар, майда судралиб юрувчилар ва б. б-н озикланади. 5 тури (гамадрил, бабуин ва б.) бор. Ерда ҳаёт кечиради.

ПАВИЛЬОН (франц. pavilion, лот. papilio — чодир) — 1) агрофи очик, енгил ва ихчам қурилган кўшксимон иморат, шийпон. Табиат б-н ўзаро

уйғунлаштирилган. Шарқ меъморлигида сарой ва ибодатхоналар қурилишида, Европа сарой парк ансамбллари меъморлигида кенг қўлланилган;

2) Европа саройларининг таркибий қисми: томи алоҳида ёпилган енгил бино. Бундай П.лар тарҳи мурабба, кўпқиррали бўлади;

3) вақтинча ёки доимий фойдаланиш учун қурилган енгил иншоотлар. Кўрғазма, кино, фото, савдо П.лари ва х.к.;

4) театрда — интерьерни гавдалантирувчи декорация.

ПАВЛЕНКО Виктор Владимирович (1932.14.4, Семипалатинск вилояти Кукпекти қишлоғи) — Ўзбекистон халқ артисти (1985). МХАТ қошидаги театр студиясини тугатган (1971). Саҳна фаолиятини 1954 й.дан бошлаган. Павлодар, Кустанай, Барнаул, Саратов, Оренбург театрларида, 1971—92 й.лар Горький номидаги Тошкент рус академик драма театрида ишлаган. Отелло, Алтифол (У. Шекспир, «Отелло», «Хатолар комедияси»), Кутузов, Сагин (М. Горький, «Қашшоқ қалб кассаси», «Тубанликда»), Батарцев (А. Гельман, «Имзо»), Лопухин (А. Чехов, «Олчазор»), Авалиани (А. Чхеидзе, «Учдан олтигача») каби роллари б-н танилган. П. трагик роллар устаси сифатида маълум.

ПАВЛОВ Иван Петрович [1849.14(26).9, Рязань - 1936.27.2, Ленинград] — рус физиолоғи; одам ва ҳайвонлар олий нерв фаолияти таълимоти асосчиларидан. Россия ФА акад. (1907); Тиббиёт-хирургия (Ҳарбий тиббиёт) академиясини тугатгач (1879), СП. Боткин лаб.да ишлади. 1890 й.дан Ҳарбий тиббиёт академиясининг проф., аввал фармакология, кейинчалик физиология кафедраси мудури (1896—1924), айни вақтда Экспериментал тиббиёт ин-тида физиология бўлими бошлиғи. 1925 й.дан СССР ФА физиология ин-ти директори. П.га и.т. ишлари олиб бориш

учун 1921 й. Ленинград яқинидаги Колтуши (хоз. Павлове) қишлоғида илмий-тажриба сўраб қуриб берилган. Илмий изланишлари қон айланиши, оқват ҳазм қилиш ва олий нерв системаси физиологиясига оид. Соғлом организм фаолиятини ўрганишга имкон берувчи сурункали экспериментни амалиётга татбиқ этган. Рухий фаолият асосини бош мия пўстида рўй берадиган моддий физиологик жараёнлар ташкил этишини шартли рефлекслар усули ёрдамида исботлаган. П.нинг олий нерв фаолияти физиологияси (сигнал системаси, нерв системаси типлари, функциялар локализацияси, катта ярим шарлар иши системали булиши ва б.)га оид тадқиқотлари физиология, тиббиёт, психология ва педагогиканинг ривожланишида катта роль ўйнади. П. шартли рефлексии кашф қилди ва ўрганди. Унинг одам учун хос бўлган олий нерв фаолияти, иккинчи сигнал системаси тўғрисидаги тадқиқотлари амалий аҳамиятга эга. Нобель мукофоти лауреати (1904).

ПАВЛОВА Ольга Николаевна (1895, Марғилон — 1982.16.3, Тошкент) — терапевт олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1950). Тиббиёт фанлари дри (1945), проф. (1948). Ўрта Осиё ун-тининг тиббиёт ф-тини тугатгач (1923), шу ф-т (кейинчалик ТошТИ) терапия клиникасининг ординатори (1924—26), ассистенти (1927—39), доценти (1939—48), госпиталь терапия ва касб касалликлари кафедраси мудири (1946—1966), 1966 й.дан госпиталь терапия клиникаси консултанти. Помирнинг турли баландликлари ва Қорақумнинг субтропик чўллари иқлими шароитида юрак-томир ва қон яратиш системалари климатофизиология устида тадқиқот ишлари олиб борган.

Ас: К вопросу сущности псевдогемофилии и её лечение. Т., 1930; К клинике и диагностике острых и подострых алейкемических миеозов, Т., 1938; Картина крови в условиях высокогорного клима-

та, Т., 1939.

ПАВЛОГРАД — Украинанинг Днепр-пропетровск вилоятидаги шаҳар. Волчья дарёси (Днепр ҳавзаси) бўйида. Т. й. туғуни. Аҳолиси 137,3 минг киши (1990-й. лар ўргалари). Донбасснинг кўмир қазиб олувчи ғарбий қисмининг маркази. Кимё машинасозлиги, металл қуйиш машиналари, электр ёриткич арматуралари, кўн, канопни қайта ишлаш з-длари, уйсозлик к-ти, мебель ва тикувчилик ф-калари бор. Шаҳар яқинидан кўмир қазиб олинади. Озиқ-овқат саноати корхоналари фаолият кўрсатади. Машинасозлик, тиббиёт билим юртлари, тарихий ўлкашунослик музейи бор. П.га 1780 й. асос солинган.

ПАВЛОДАР — Қозоғистон Республикасидаги шаҳар (1861 й.дан), Павлодар вилояти маркази. Иртишдаги йирик порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 300,5 минг киши (1999). П.да ишлов берувчи саноат тармоқлари ривожланган. Нефтни қайта ишлаш, алюминий, тракторсозлик, кemasозлик — кема таъмирлаш ва б. з-длар бор. Темир-бетон буюмлари к-тлари, иссиқлик электр маркази (ТЭЦ) лари мавжуд, озиқ-овқат ва енгил саноатлари катта аҳамиятга эга. Агросаноат мажмуи ривожланган. П. ёнидан Иртиш — Қарағанда канали ўтган. Йирик аэропорт, 2 олий ўқув юрти, драма театри, ўлкашунослик, тасвирий санъат музейлари бор. П.га 1720 й.да асос солинган.

ПАВЛОДАР ВИЛОЯТИ - Қозоғистондаги вилоят. 1938 й. 15 январьда ташкил этилган. Майд. 124,8 минг км². Аҳолиси 854,2 минг киши (1999). Асосан, қозоқлар, рус, украин, татар, белорус, молдаван, мордва, чуваш, удмурт, бошқирд ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Маркази — Павлодар ш.

Табиати. П.в. республиканинг шим.-шарқий қисмида, ўрмонли дашт, дашт ва чала чўл зоналарида, Иртиш дарёсининг ўрта оқимида жойлашган. Фойдали казилмалари: тошкўмир ва қўнғир кўмир,

мис ва полиметалл рудалари, кўлларда ош тузи ва глаубер тузлари бор.

Иқлими кескин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 20°—22°, янв.ники — 19,5°, —17,5°. Йиллик ёғин 220—320 мм. Вегетация даври 167—178 кун. Энг йирик дарёси — Иртиш; кўл кўп. П.в.нинг катта қисми тўқ каштан тупроқли чалов-бетага даштидан иборат.

Даштларда оқ товушқон, юмронқозик, кўшоёқ, бўри, тулки, латча, тўрғай, бедана, ўрдак, балчиқчи куш яшайди. Кўлларда балиқ тури кўп.

Хўжалиги. П.в.да йирик саноат, хусусан, энергетика, ёқилғи, металлургия, машинасозлик, кимё саноати, шунингдек, енгил ва озиқ-овқат саноатлари устун туради. Энергетикасини вилоятдаги Экибастуз кўмири, шунингдек, Кузнецк ва Қарағандадан келтирилган кўмир ташкил этади. Кончилик вилоят саноатининг асосий тармоғидир. Кўмир (Экибастуз ва Мойкубен конлари) ва рангли металлар ҳамда олтин (Майкаин, Бўзшакўл), Иртиш дарёси бўйидаги кўллардан туз, Иртиш водийсидан ўтга чидамли гил ва оҳақтош қазиб олинади. Деярли барча ишлов берувчи саноат корхоналари Павлодарда жойлашган. Павлодарда алюминий, Ермакда ферроқотишма з-длари ва ГРЭС, Омск—Павлодарчимкент нефть қувури ва нефтни қайта ишлаш з-ди ишлаб турибди.

К.х.да ғаллачилик етакчи ўринда, озуқа, техника экинлари, картошка, сабзавот ва полиз экинлари экилади.

Т.й. 574 км, автомобиль йўллари 8000 км дан зиёд. Иртишда мунтазам кемалар қатнайди. Павлодар ҳаво йўли орқали П.в.нинг барча туман марказлари ва Қозогистон вилоят марказлари ҳамда бошқа шаҳарлар б-н боғланган. 2 олий ўқув юрти, 3 музей, театр, Мўялди балчиқ курорти, 3 дам олиш уйи, 5 санаторий бор.

ПАВСАНИЙ (? - мил. ав. тахм. 470) -Спарта саркардаси. Юнон-форс уруиини давридаги Платея яқинидаги жангда

ғалаба қозонган (479). Икки марта форслар б-н хиёнаткорона яширин музокара олиб боришда шубҳа остига олинган, тахм. 470 й. илотлар қўзғолонини тайёрлашда айбланган, ибодатхонага яширинган ва ўша ерда очликдан ўлган.

ПАГАН — мьянмаларнинг биринчи давлати (11—13-а.лар). Пойтахти — Паган ш. Ҳоз. Мьянманинг деярли барча худудларини ўз ҳокимиятига бирлаштирган. Анората томонидан асос солинган. 1057 й. Жан. Бирмадаги мой давлатлари бирлаштирилиши б-н П. Жан.-Шарқий Осиёдаги энг йирик давлатлардан бирига айланган. Давлат дини — буддизм. П. да улкан миқёсда ибодатхоналар қурилиши олиб борилган (5 мингга яқин ибодатхона ва пагода), бу, айниқса, Чанзита хукмронлиги даврида (1084—1112) авжга чиққан. 13-а.га келиб ички низо-лар туфайли давлат таназзулга учраган. 1283 й. Каунгсин ёнидаги жангда мьянма кўшинлари мўғуллар томонидан тормор этилгач, П. барҳам топган.

ПАГАНИНИ (Paganini) Ник коло (1782.27.10, Генуя - 1840.27.5, Ницца) — италян созандаси (скрипка, гитара) ва композитор. 1797 й.дан бошлаб Италияда, 1828 й.дан Европанинг кўп мамлакатларида мукамал маҳоратини намойиш қилиб, тарихда энг машҳур виртуозлардан бири сифатида ном қолдирган. П. янги, мураккаб ижро усулларини қўллаб, замонавий скрипка ижрочилиги асосларини яратди, шунингдек, 19-а. пианино ижрочилиги ҳамда чолғулаштириш санъатлари ривожига таъсир ўтказди. П. созанда ва композитор сифатида мусикий романтизм асосчиларидан. Скрипка учун 24 та каприччио, скрипка ва оркестр учун 1- ва 2- концертлари (жами 5 та), шунингдек, сонаталари (айниқса, скрипка ва гитара учун), якка гитара (жами 200 га яқин) ва б. созларга мўлжалланган пьесалари, камер ансамбллари, опера, балет ва халқ куйларига яратган вариациялари куйларининг равонлиги ва куйчанлиги,

гармоник ривожги ўзига хослиги б-н ажралиб туради. 1954 й.дан Генуяда ҳар йили П. номидаги халқаро скрипкачилар танлови ўтказилади.

ПАГОДА (португалча *pagoda*, санскритча — бхачават) — будда мемориал иншооти. Буддизмга алоқадор табаррук нарсалар сақланадиган жой. Павильон ёки минора (баъзан кўп қатламли) кўринишига эга. Дастлаб, мил.нинг бошларида Хитойда барпо этилган. Корея, Япония, Жан. Шарқий Осиё мамлакатлари меъморлигида кенг тарқалган.

ПАГО-ПАГО — Шарқий Самоанинг (Америка Самоаси) маъмурий маркази, Тутуила о.да. Аҳолиси 3 минг кишидан зиёд (1999). Тинч океан соҳилидаги порт. Озиқ-овқат саноати (балиқ консервалаш) корхоналари бор. Четга копра ва балиқ консервалари чиқарилади.

ПАГУОШ ҲАРАКАТИ - олимларнинг тинчлик, қуролсизланиш, халқаро хавфсизлик ва илмий камкорлик учун йўналтирилган ижтимоий ҳаракати. Ташаббускорлари (1955): А. Эйнштейн, Ф. Жолио-Кюри, Б. Рассел. П. х. тарафдорларининг 1-конференцияси 1957 й.да Пагуош ш.да (Канада) бўлган. Шундан буён, одатга кўра, йил сайин ўтказилади.

ПАДАНА ТЕКИСЛИГИ, Падана-Венеция текислиги — Италиянинг шим. қисмидаги текислик. Альп ва Апеннин тоғлари б-н Адриатика денгизи оралиғида. П.т. усти қалин денгиз ва дарё жинслари б-н тўлган тектоник букилма. Уз. 500 км чамасида, эни 200 км гача. Ер юзаси, асосан, текис, баландлиги ғарбида 300—400 м. Текисликнинг марказий қисмидан По дарёси ва унинг ирмоқлари оқиб ўтади. Иқлими субтропик, айрим жойларида мўътатил иқлим. Январнинг ўртача т-раси 0—4°, июлники 22—24°. Йиллик ёгин 600—1000 мм. Тошқинлар бўлиб туради. Ўрмонлар қирқилиб ўрни экинзорга айлантирилган. П.т. — Итали-

янинг асосий саноат ва қ.х. р-ни. Бугдой, маккажўхори, шоли экилади. Токзорлар ва мевали боғлар бор. П.т.да Милан, Турин, Венеция, Болонья ш.лари жойлашган.

ПАДАНГ — Индонезиядаги шаҳар, Суматра о.нинг ғарбий соҳилида. Ғарбий Суматра провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 721,5 минг киши (1990-й.лар охири). Плантациялар ва кончилик саноати ривожланган р-ннинг савдосаноат маркази. Цемент з-ди, озиқ-овқат, тўқимачилик, ёғочсозлик саноати корхоналари, кема верфи, ун-т бор.

ПА-ДЕ-КАЛЕ, Дувр бўғози — Буюк Британия ороли б-н Европанинг материк қисми (Франция қирғоқлари) орасидаги бўғоз, Шим. денгиз томонидан Ла-Манш бўғозига кираверишда. Антропоген даврида қуруқликнинг чўкишидан вужудга келган. Энг камбар жойи (Дувр б-н Кале ш.лари орасида) 32 км, энг чуқур жойи 64 м. Йирик портлари: Дувр, Кале, Дюнкерк. Дувр — Кале, Дувр—Дюнкерк, Дувр—Булонь ўртасида паром қатнайди.

ПАДУЯ — Италиянинг шим. қисмидаги шаҳар. Падуя вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 203,3 минг киши (2001). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни, кема қатнайдиган канал орқали Адриатика денгизи б-н боғланган. Машинасозликнинг турли соҳалари, кимё, энгил, озиқ-овқат, полиграфия саноати корхоналари мавжуд. Галилей ишлаган ун-т (1222), ботаника боғи (1545, Европада энг кдц.), музейлар бор. Шаҳар мил. ав. 4-адан маълум. Уйғонish даврида П.да рассомлик санъати ниҳоятда юксалган. 1866 й.да Италия қироллигига қўшилгунга қадар турли давлатлар таркибида бўлган. 12—15-аларга оид меъморий ёдгорликлар (черков ва саройлар) сақланган. П.да ҳар йили халқаро ярмаркалар ўтказилади.

ПАЗАНДАЧИЛИК — хом ўсимлик

ва ҳайвон маҳсулотларидан хилма-хил таомлар ва озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлаш маҳорати. Овқатланишни тартибга солиш, таомлар хилма-хиллигини таъминлаш, лаззатли таомлар тайёрлаш ва дид б-н дастурхонга тортиш П.нинг асосини ташкил қилади.

Турли халқларнинг миллий П.да шу миллат халқига хос муайян миллий П. таом тури бўлади. Мас, ўзбекларда палов, рус пазандалигида шчи, билини; украинларда боршч, вареники; қозоқларда бешбармоқ шундай таомлардир. Ўзбек П.да кўпроқ қўй, мол гўштлири ишлагилари; от, товук, ўрдак гўштлири ўртача меъёрада; илвасин ва балиқ гўштлиридан камроқ фойдаланилади; хамир таомлар ҳам кўп тайёрланади (ҳар хил тандир нонлар, сомсалар, суяқ-қуюқ хамир овқатлар).

ПАЙ — бириктирувчи тўқимадан иборат пишиқ тузилма. Шакли ва узунлиги (лента ёки пластинка) ҳар хил; мускуллар П. ёрдамида суякларга бирикади. П.нинг пишиқ ёки чўзилувчанлиги, қайишқоклиги у пайдо бўлган бириктирувчи тўқимага боғлиқ. П. шунчалик пишиқки, кўндаланг кесимининг 1 мм² 10 кг, чанокни бел суягига бириктириб турадиган П.лар 350 кг, оёқ тагидаги узун П.лар эса 200 кг ча юк кўтара олади. Болалар пайи жуда нозик ва эгилувчан бўлиб, ёш улғайган сари ҳатто суякларни кетади. П.лар, асосан, бўғим олдида жойлашгани учун турли томонга ҳаракат қилиш имконини беради.

П.ларнинг бир қисми статик функциялар (гавдани тик каслаш ва б.)ни бажаришда иштирок этади. Кескин ҳаракат қилганда П.да турли ўзгаришлар рўй беради, унга бирор шикаст етиши натижасида П. ҳаддан ташқари чўзилиб кетганда (қ. Пай чўзилиши), одатда, суяқ тўқимаси б-н бирга узилади. Кўпроқ болдир ва оёқ панжаси бўғими П.лари, баъзан тизза, тирсак бўғими П.лари шикастланади; бунда шикастланган бўғим қаттиқ оғрийди, шишади, ҳаракат қийинлашади.

П. шикастланганда дарҳол врачга мурожаат қилиш, у келгунча бўғимни бинт б-н сиқиб боғлаб бўғимга ором бериш, уни қимирлатмаслик керак.

ПАЙ, ҳисса — фирма, компания, жамият, ширкатнинг умумий капиталида муайян жисмоний ёки юридик шахс ҳиссасига тўғри келадиган пул бадали суммаси ёки улуш. П. эгаси оладиган даромад, дивиденд, шунингдек, компания тугатилганда у оладиган мулк улуши ёки пул маблағлари П. микдорига боғлиқ бўлади. П. бадаллари ширкат ёки компаниянинг П. фондини ташкил этади. П. пай гувоҳномасида қайд этилади.

ПАЙ ЧЎЗИЛИШИ, дисторсия -бўғимлардаги лайнинг шикастланиши. Бунда пай ёки унинг толалари, баъзан пайнинг суякларга бирикадиган қисми узилади, лекин бўғимдаги суякларга шикаст етмайди. Кўпинча болдир-оёқ панжаси бўғими пайлари чўзилади. Пайлар чўзилганда қаттиқ оғриқ пайдо бўлади, бемор оксаб қолади; бўғим атрофи шишади, териси кўкаради, бўғимда ҳаракат қийинлашади. Пайлар узилганда бемор оёғини боса олмайдди, бўғимлари шишиб кетади, қон қуйилиши мумкин. П.ч.га аҳамият бермай врачга мурожаат қилинмаса, шикаст сурункали тус олиб, касаллик узоқ вақт беморни безовта қилиши мумкин. Пай чўзилганда, биринчи навбатда, пайи чўзилган бўғимни бинт б-н сиқиб боғлаб, оғриқ кучли бўлса, бўғимга ором бериш, уни қимирлатмаслик, зудлик б-н врачга мурожаат қилиш керак. Тўғри даво қилинса, бемор ҳеч қандай асоратсиз тузалиб кетади, акс ҳолда, П.ч. тез-тез такрорланиб туриши мумкин. П.ч.нинг олдини олиш учун (хусусан, спортсменларда) мускул системаси тонусини бир маромада тутиш, спорт ўйинлари вақтида эластик бинт б-н бўғимни сиқиб боғлаб олиш, махсус спорт пойабзали кийиш ёки тиззабанд тақиш тавсия этилади.

ПАЙАРИҚ (1991 й.гача Наримоновка посёлкаси) — Самарқанд вилояти Пайариқ туманидаги шаҳар (1991 й.дан), туман маркази. Нурота тоғлари ён бағрида жойлашган. Ўртача 610 м баландликда. Яқин т.й. станцияси — Улуғбек (40 км). Вилоят маркази (Самарқанд)гача — 43 км. Аҳолиси 11,5 минг киши (2003).

П. ўрнида 1880-й.ларда Россиядан кўчиб келиб ўрнашиб олганларнинг қишлоғи бўлган ва дастлаб Федоровка, Каталас деб аталган. П. номи туман худудидан ўтган «Пай» ариғи номидан олинган. П.да туман ҳокимияти биноси, маъмурий ва давлат идоралари, и.ч. корхоналари, автокорхона, МТП, бозор, 3 умумий таълим мактаби, қ.х. касб-хунар коллежи, маданият уйи, марказий кутубхона, маданият ва истироҳат боғи бор. Марказий касалхона, тез тиббий ёрдам бўлими, поликлиника, 4 дорихона, оптика дўкони мавжуд.

ПАЙАРИҚ ТУМАНИ - Самарқанд вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган (маркази Челақ қишлоғи бўлган). 1953 й. П.т.нинг бир қисмидан Наримонов тумани тузилган. 1959 й.да Наримонов тумани П.т.га қўшилган (маркази Наримонов қишлоғи). 1991 й.да П.т.дан Челақ тумани ажралиб чиққан. 2001 й.да яна П.т. б-н Челақ туманлари бириктирилиб, улар негизда П.т. ташкил қилинди (маркази Пайариқш.). П.т. ўртача 610 м баландликда. Шим.-ғарбдан вилоятнинг Қўшрабат, ғарбдан Иштихон, жан.дан Оқдарё ва Жомбой туманлари, шим.дан Жиззах вилоятининг Фориш, шим.-шарқдан Ғаллаорол туманлари б-н чегарадош. Майд. 1,29 минг км². Ах-риси 182,9 минг киши (2003). Туманда 2 шаҳар (Пайариқ, Челақ), 6 қишлоқ фуқаролари йиғини (Гулистон, Кўкдала, Кўлтўсин, Саноат, Чоштепа, Қорасув) бор. Туман маркази — Пайариқ ш.

Табиати. Туман худуди Нурота тоғ тизмаларининг жан.да жойлашган. Рельефи шим.да тоғлар, адирлар, тоғ оралиғи ботиқлари, жан. қисми текисликдан иб-

рат. Тупроқлари, асосан, оч бўз тупроқ, тоғ этақларида тўқ бўз тупроқ, жигарранг ва қўнғир тоғ-ўрмон тупроқлари.

Ёввойи ўсимликлардан шувокшўра аралаш эфемерлар, буғдойиқ ва тоғчалачўл ўсимликлари ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, чиябўри, куён, жайран, жайра, геккон калтакесаги, тошбақа, сарик илон, эчкмар, кўрсичқон, типратикан, каламуш, қушлардан сўфитўрғай, чумчуқ, чуғурчик, зарғалдоқ ва б. учрайди. Иқлими кескин континентал. Йиллик ўртача т-ра 13,4°, янв.нинг ўртача т-раси — 1,2°, июлники 27°. Энг юқори т-ра 45°, энг паст т-ра — 28°. Вегетация даври 196 кун. Йиллик ўртача ёғин 312 мм, асосан, қишда ва баҳорда ёғади. Тоғлардан оқиб тушадиган майда сойлар баҳор ойларида Сағаноксойга бориб қуйилади. Жан. текислик қисмидан Зарафшон дарёсининг ирмоқлари — Қорасув ва б. майда сойлар оқиб ўтади. Экинларни суғоришда Зарафшон ва б. дарё ҳамда сойлардан фойдаланилади.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, туркман, козоқ, тожик, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 142 киши.

Хўжалиги. Туманда пахтачилик б-н бирга дон етиштириш ва чорвачилик муҳим тармоқлардан ҳисобланади. Туманда «Балгимор» Россия — Америка қўшма корхонасида консерва, компот, томат маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Қурилиш озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Пахта тозалаш, ғишт з-длари бор. Кичик, хусусий корхоналар фаолият кўрсатади. Туманда ширкат, фермер хўжаликлари мавжуд. Қ.х.да фойдаланиладиган ерларга пахта, дон, картошка, сабзавот ва поллиз, ем-хашак экинлари экилади. Мевазор, токзор ва тутзорлар бор.

Туман хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки боқилади.

П.т.да 98 умумий таълим мактаби, 2 мусика, 3 спорт, 1 футбол мактаблари, 2 адабиёт ва тил маркази, Челақ сано-

ат-транспорт, Пайарик, Ал Бухорий к. х. коллежлари мавжуд. Марказий кутубхона ва унинг 61 тармоғи, 2 болалар, 1 махсус кутубхона, марказий маданият уйи, шаҳар, 24 кишлоқ маданият уйлари, 3 автоклуб, халқ театри ишлаб турибди.

Тумандаги марказий касалхона ва унинг Челак, Н.Азизов, Охунбобоев, Навоий, Окқўрғон, Қўлтўсин худудий бўлимлари, 2 тез тиббий ёрдам бўлими (жами 565 даволаш ўрни), 2 поликлиника, 30 кишлоқ врачлик пункти, 47 фельдшер-акушерлик пунктида 284 врач, 1825 ўрта ва кичик тиббий ходим ишлайди. Туман худудидан Самарқанд — Пайарик — Қўшрабат йўллари орқали Навоий, Жиззах вилоятига, Самарқанд — Челак — Митан орқали Қўшрабаттумани ҳамда Навоий вилояти йўналиши бўйича автобуслар қатнайди.

Тумандаги тарихий ва меъморий ёдгорликлар ичида энг йириги Имом ал-Бухорий ёдгорлик мажмуидир (қ. Бухорий ёдгорлик мажмуи). Пайарик ш.нинг шим. қисмида Тоҳир шайх мақбараси ва масжиди бор. Челактепа, Шўртепа, Учтепа, Йигирматепа, Эрназартепа, Қоровултепа, Мойлитепа, Йўлтепа каби тепаликлар сақланиб қолинган.

ПАЙВАНДЛАШ (техникада) — қаттиқ материаллар (металл, керамика, шиша, ва б.)ни ажралмас қилиб бириктириш усули. П.нинг 60 дан ортиқ усули бор.

Металларни П. қадимдан маълум. 1882 й.гача босим остида П.нинг темирчилик усулидан фойдаланилган. Рус ихтирочиси Н. Н. Бенардос биринчи марта металларни кўмир электроддан фойдаланиб П. (электр ёй) усулини топган, рус муҳандиси Н. Г. Славянов буни такомиллаштириб, кўмир электрод ўрнига металл электрод ишлатган. Ацетилен топилганидан кейин француз металлурги Э. Фуше газ пайвандни, америкалик олим Ж. Томсон қаршиликли учма-уч П. (1837), кейинчалик Н. Н. Бенардос нуқтавий контакт П. усулини ихтиро қилди, акад.

Е. О. Патон (1940) раҳбарлигида электр шлакли П. усули ишлаб чиқилди.

П.нинг босим остида ва эритиб П. усуллари бор. Босим остида П.да металл пластик ҳолатга келтириб бириктирилади; бириктириладиган жойга ташки куч таъсир эттирилади. Бундай П. механик, кимёвий-механик ва электр-механик усулларга бўлинади. Контакт пайванд, нуқтавий П. усуллари ҳам бор.

Эритиб П.да бирор иссиқлик манбаи таъсирида буюмнинг пайвандланган жойлари ва пайванд чивик (агар у ишлатилса) суюқланиш ҳолатига келтирилади. Бу усулнинг кимёвий, электркимёвий ва электр ёй усуллари бор. Кимёвий усул газ ва термит хилларга бўлинади. П. вақтида содир бўладиган оксидланиш реакцияси чок металларнинг таркибий элементларини куйдиради, натижада металлнинг кимёвий таркиби ўзгаради ва пайванд бирикманинг механик хоссалари пасаяди. Шунинг учун П. техникасида эритиб ёпиштириладиган металлдаги фойдали аралашмаларни куйишдан, унга азот ва кислород киришидан сақлайдиган пайванд бирикмалардан фойдаланилади. Мас, газ пайвандда буюмларнинг пайвандланиш хусусиятини яхшилайдиган ва уларни атрофдаги муҳит таъсиридан сақлайдиган флюс ёки махсус қопламалардан фойдаланилади ва газ химоя усуллари қўлланилади. Термит усулда деталларнинг бириктириладиган сиртини суюқлантириб, термит металл б-н яхлит қуйма чок ҳосил қилинади.

Электркимёвий усулда П. зонаси (буюм б-н электрод орасида ёнадиган ёй) водород б-н, баъзан, водород ва углеводород оксиди аралашмаси б-н ёки азот ва водород аралашмаси б-н ўралади, натижада эритиб ёпиштириладиган металл атрофдаги муҳитнинг кимёвий таъсиридан сақланади. П. зонасини аргон, гелий ёки карбонат ангидрид гази б-н химоя қилиш усули кенг қўлланилади. Электр ёй б-н П.да буюмларнинг пайвандланган жойлари электр ёйи б-н эритиб бириктирилади. Бу усул эрувчан

электродли ва эрмайдиган электродли хилларга бўлинади. Бундай П. қўлда ва автоматик тарзда бажарилади. Юқори частотали ток ва электрон нур ёрдамида П. усуллари ҳам бор. Сув остида П. (мас, кемаларнинг тагини тузатиш), космосда П. (мас, космик стяларни космосда монтаж қилиш) усуллари ривожланган, юқори вакуум ва вазнсизлик шароитида турли металлларни П. усуллари ҳам кенг қўлланилмоқда. Лазер нурлари ёрдамида П. усуллари такомиллаштирилмоқда.

ПАЙВАНДЛАШ (қишлоқ хўжалигида) — бир ўсимликка иккинчи ўсимликнинг қаламчаси ёки куртагини улаш. Пайванд қилинадиган ўсимлик пайвандтаг, уланадиган пайвандуст дейилади. Мевачиликда П. вегетатив кўпайтиришнинг асосий усули ҳисобланади. П. пайвандланаётган ўсимликнинг нав хусусиятини мустаҳкамлаш ва саклаш; хўжалик кўрсаткичлари паст навларни аъло сифатли, совуққа, зараркунанда ва касалликларга чидамли навлар б-н алмаштириш; гуллаши ва мева тугишини жадаллаштириш; ўсимликнинг манзарали ва илашувчи хилларини яратиш каби мақсадларда қўлланилади (қ. Куртақ пайванд. Искана пайванд).

ПАЙВАНДТАГ — пайвандуст пайванд қилинадиган ўсимлик ёки унинг қисмлари. Пайванд қилинган ўсимлик илдиз системаси мевали дарахт учун асос вазифасини ўтайди. Ўрта Осие, жумладан, Ўзбекистон шароитида П. сифатида олма учун ёввойи олма, дусен, парадижа уруғкўчатидан фойдаланилади. Нок учун ўрмон ва жайдари нок уруғкўчатидан, беҳи ва б. дан, ўрик учун жайдари ўрик, шафтоли учун унинг жайдари хиллари ва бодомдан, гилос ва олча учун уларнинг барча турлари ва камхастакдан, олхўри учун тоғолчанинг уруғкўчатларидан фойдаланилади.

ПАЙВАНДУСТ — 1) пайвандтагп

уланадиган қаламча ёки куртақ;

2) уланган қаламча ёки куртақдан ўсиб чикқан ўсимликнинг ер устки қисми. П. навдор, соғлом, ҳосилдор, турли ноқулай шароитларга чидамли ўсимликлардан олинади.

ПАЙЗА, пайдза (хитойча-мўғулча) — ёрлик. Чингизхон Ясыяига биноан жорий этилган, олтин, кумуш, чўян, жез ҳамда ёғоч тахтачаларга битилган, мўғул хонлари томонидан мўғуллар ҳукмронлигига тобе мамлакатларга тайинланган ноиблар, шунингдек, чопар ва элчиларга, уларнинг лавозимларига қараб бериладиган ёрлик, буйруқ. Ноибларга ҳамда элчиларга бериладиган олтин П.га хоннинг буйруқлари ёзилган ва улар ноиб ёки элчига чексиз ваколат ҳуқуқини берган. П. эгаси истаган нарсани талаб қилишга ҳақли бўлган, унинг талаби сўзсиз бажарилган. Мақаллий ҳукумат вакиллари П. бор маъмурга от, йўл кўрсатувчи киши, озиқ-овқат ва б. хизматларни кўрсатишга масъул бўлганлар. П.нинг даражасига қараб унга куш ёки ҳайвон расми солинган. Энг олий даражали П. юзига йўлбарс сурати туширилган. Бу турдаги П. ҳукмронлик ва дахлсизлик белгиси бўлиб хизмат қилган. П.га эга шахслар таланиш ёки жазоланишдан мустасно эдилар.

ПАЙЗА, япон тариги (*Echin-ochloa*) — бошоқдошлар оиласининг курмаклар туркумига мансуб бир йиллик бошоқли дон ва ем-хашак экини. Хиндистон, Хитой, Корея, Японияда қадимдан етиштирилади. Донида ёрма, спирт олинади, чўчка ва паррандаларга ем сифатида ишлатилади. Кўк поясидан силос бостирилади ва пичан тайёрланади. 100 кг кўк поясида 12,5 озуқа бирлиги ва 1,6 кг ҳазм бўладиган протеин (100 кг пичанида тегишлича 60,5 ва 6,9; донида 92,7 ва 10,5) бор. Чорва моллари учун яхши озуқа.

Намсевар ва даланинг бегона ўтлардан тозалигига талабчан ўсимлик. Қулай шароитда ёзда 2—4 мартагача ўриб олиш

мумкин. Ем-хашак учун кеч баҳорда қаторлаб, оддий усулда (уруғ экиш нормаси 12—15 кг/га), дон учун кенг қаторлаб (уруғ экиш нормаси 5—6 кг/га) экилади. Кўк озука учун рўвакраниш вақтида, дон учун рўваклари сарғайганда ўрилади. Ҳосилдорлиги кўк поя бўйича 140—400 ц/га, пичан бўйича 20—40 ц/га.

ПАЙКАЛ (туркийча. пай — қисм, улуш ва форс-тож. кол — хандак) — 1) марза, ариқ, йўл ва б. б-н ажратилган катта экин майдони, суғориладиган даланнинг бир қисми; шоликорликда пол; чек. 2) тарихий-этнографик атама. Ёзма адабиётларда дастлаб Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг «Мафотих ул улум» («Илмлар калити») асарида сув ўлчов бирлиги тарзида қайд қилинган. 1 П. 10 баста, баста эса эни ва бўйи 1 шаир (тахм. 3 см) бўлган тешиқдан бир кечасундузда ўтадиган сув миқдори. Кейинги даврларда сатҳ ўлчови сифатида қўлланилган. Мас, Қуйи Қашқадарёда 50 таноб ёки 12,5 га ер 1 П. ҳисобланган. Ўрга Осининг бир қанча туманларда чек ерларни ширкат (6—9 дехқон хўжалиги) бўлиб ишлаш, ерга жамоа бўлиб эгалик қилиш шакли булган. Бундай П.лар Жан. Ўзбекистонда 20-а.нинг 1-чорагига қадар мавжуд бўлиб келди.

Очил Бўриев.

ПАЙКОН — 1) камон ўқининг учи, ўқ учидаги металл башоқ. П. мезолит, неолит ва жез даврларида чақмоқ тошдан, баъзан, ҳайвон суяқларидан ясалган. Жездан ясалган П. темир даврининг дастлабки даврларида кенг тарқалган. Темирдан ясалган П. милoddан аввал қуролланишга кириб келган. П. аксар ҳолларда зўғатали қилиб ясалган ва уни санчилган бадандан суғуриб олиш амри маҳол бўлган;

2) найзага қадаладиган уч;

3) тикон;

4) мумтоз адабиётда П. мажозан киприк маъносини ҳам ифодалаган.

ПАЙПАСЛАГИЧЛИЛАР (*Tentaculata*) — денгиз ва чучук сувда яшайдиган умуртқасиз ҳайвонлар типи. Целомик ҳайвонларнинг мустақил гуруҳи ҳисобланади. Ўтроқ ҳаёт кечирилади. Билатерал симметрияли; целомик гавда бўшлиғи унча аниқ бўлмаган 3 та сегментга бўлинади. Оғизолди пайпаслагичлари яхши ривожланган. Ичаги илмоқсимон, анал тешиги орқа томонда оғиз тешиги яқинида жойлашган. Айириш органлари —1—2 жуфт метанефридидлар. Қон айланиш системаси ривожланган. Жинсий безлари целомда жойлашган. Личинкаси халқали чувалчанглар трохофарасига ухшаш. Форонидлар, мшанкалар ва елкаоёқлилар синфларига ажратилади. 4,5 мингга яқин тури маълум. Кўпчилигини (4000) мшанкалар ташкил этади. Катта амалий аҳамиятга эга эмас. Баъзан сув ўтказадиган қувурларни тўсиб қўйиб, катта зарар келтириши мумкин.

ПАЙРОВ — аския санъатининг энг оммавий шакли, ижро услуби. Унда икки гуруҳ ижрочи келишилган муайян мавзу бўйича сўз тўкиб, ўзаро тортишди; мавзунинг маънолари охиригача ечилиши ва ижрочилар мавзу доирасидан ташқарига чикмаслиги талаб этилади, бир-бирига жавоб қайтарганларида фикр ривожини сезилиб туриши лозим. Шиддат б-н, мазмунли қочиримли жавоб берган томон ютади, сусткашлик қилган, мавзудан ташқарига чикқан ёки пала-партиш, қўпол жавоб қилган томон ютқазади. Аския ишқибозларининг қизғин қаҳқаҳаси б-н ғолиб келган томон олқишланади. П. мавзулари сонсаноксиз: инсон қаёти, хулқ-ағвори, узаро муносабатлар, табиат ва жамият ходисалари, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, меҳнат турлари, касб-хунар, кишлоқ хўжалиғи ва саноат кўринишлари, таълим, тиббиёт, илм-фан, санъат ва адабиёт, бола тарбияси ва б. П. аскиячидан ҳам билим, ҳам бадиҳагўйлик, ҳам моқир ижрочилик талаб қилади. П. , асосан, оғзаки ижод маҳсули. Тажрибали аскиячилар муайян

мавуларни олдиндан машқ қилиб, пиштиб юрадлар.

П., асосан, Фарғона водийси ва Тошкентда 18-а.дан тарқалган ва кунданкунга ривож топиб, оммалашиб бормоқда. Деҳқон юзбоши, Ғойиб ота Тошматов, Жўрахон Султанов, Ғанижон Тошматов, Ғулумжон Рўзобоев, Абдулхай Қозоқов каби П. ва аския усталари танилган. Уларнинг П.даги тажрибаси, анъаналарини ака-ука Зайнобиддин ва Мадамин Юсуповлар, Жўрахон Пўлатов, Мамасиддик Шираев, Ҳасанбой Султонов, Йўлдошхон Носиров, Неъматжон Тошматов, Мансуржон Охунов, Муҳиддин кизик Дарвешов ва б. давом эттириб келдилар. П. катта концерт дастурларидан, Ўзбекистон мустақиллиги ва Наврўз байрамига бағишланган майдон томошаларидан ўрин олиб, энг яхши намуналари радио ва телевидение орқали тарғиб этилмоқда.

Ад.: Муҳаммадиев Р., Аския, Т., 1962; Қодиров М., Томоша санъати ўтмишидан лавҳалар, Т., 1993.

Мухсин Қодиров.

ПАЙШАНБА (форс.) - ҳафтанинг чоршанбадан кейинги, жумадан олдинги тўртинчи куни (қ. Ҳафта).

ПАЙШАНБА — Самарқанд вилояти Каттақўрғон туманидаги шаҳарча (1989 й.дан). Туман маркази. 450 м баландликда жойлашган. Яқин т.й. станцияси — Каттақўрғон (12 км), Самарқанд ш.гача 90 км. Аҳолиси 19 минг кишидан зиёд (2001).

П.даги тепаликлари мил. ав. 5—4-а.лардаги оид остадонларнинг топилиши у ерда қадимда аҳоли яшаганлиги тасдиқлайди. Қулай географик мавқега эга бўлган П. равнақ топиб 18-а. охирида мудофаа девори б-н ўралган 3 дарвозали шаҳарга айланган. 18—19-а.ларда П.да тўқимачилик, читгарлик, заргарлик, қандолатчилик, кулолчилик, мисгарлик, атторлик, ганчкорлик, темирчилик каби хунармандчилик турлари ривожлан-

ган. 1868 й.дан Пайшанба волостининг маркази бўлган. П.да 1905—08-й.ларда Россиянинг мустамлакачилик зулмига қарши Намоз Пиримқул ўғли бошчилигидаги халқ қуроли ҳаракати бўлиб ўтган. Қадимда П.да масжид ва мадрасалар, қарвонсаройлар фаолият кўрсатган. Булардан Одина масжиди (тахм. 17—18-а.лар) улуғворлиги б-н ажралиб турган, уни «Она масжид» деб ҳам аташган. 1791 й. П.да Муҳаммад Аминхўжа Нақиб Мадраса курдирган, 1902 й.да рус-гузем мактаби биноси (ҳоз. почта) қурилган. П.да туман ҳокимияти биноси, гишт 3-ди, нон к-ти, пилла қабул қилиш корхонаси бор. Новвойлик, қандолатчилик, тикувчилик, этикдўзлик, тандирчилик, баққоллик, дурадгорлик, темирчилик б-н шутулланувчи кичик корхоналар мавжуд. 5 умумий таълим мактаби, касб-хунар лицейи, болалар спорт, мусиқа мактаблари, ўсмирлар футбол мактаби фаолият кўрсатади. 3 музей, 4 кутубхона, марказий касалхона (400 ўрин), сил касалликлари шифохонаси (40), амбулатория ва поликлиника, катталар ва болалар, стоматология поликлиникалари ишлаб турибди. Бир қанча маданий, маиший, савдо хизмати кўрсатиш шохобчалари, Қаландархона жоме масжиди бор.

ПАЙҒАМБАР (форс. — хабар келтирувчи) — иудаизм, христианлик ва исломда худодан ваҳий олган ва уни одамларга етказадиган шахс. Худо б-н унинг бандалари ўртасидаги воситачи, худонинг ердаги вакили, элчиси ҳисобланади. П.лар келажакни биладиган, диний ва тарихий воқеаларни, бирор одамнинг тақдирини олдиндан айғиб берадиган шахс сифатида тасаввур қилинади. Исломга қўра, П. б-н Аллоҳ ўртасида элчилик қилувчи фаришта — Жаброилдир. Баъзида Аллоҳ П.га бевосита ваҳий юбориши, у б-н гаплашиши ҳам мумкин. П.ларнинг адади Қуръон, ҳадис ва тарихий китобларда қатъий кўрсатилмаган. Баъзи манбаларда улар 124 мингта дейилган. Қуръонда Одам, Идрис, Нух, Худ, Солих,

Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб, Юсуф, Лут, Айюб, Зулқифл, Юнус, Мусо, Ҳорун, Шуайб, Илёс, Аляса, Довуд, Сулаймон, Закариё, Яхё, Исо ва Муҳаммад (ас) каби П.ларнинг номи зикр этилган. Аксарият П.ларнинг номи Таврот ва Инжилда ҳам қайд этилган. П.ларнинг биринчиси Одам (ас), охиргиси Муҳаммад (ас) саналади. Плар ҳар қандай гуноҳлардан пок ҳисобланадилар.

Ад.: Пайғамбарлар қиссаси, Т., 1993; Ҳазрати пайғамбар ҳаёти, Т., 1997.

ПАК Вера Борисовна (1938.13.11, Қўнғирот ш.) — илғор ўқитувчи, Ўзбекистон Қаҳрамони (2001). Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган халқ таълими ходими (1992). Қорақалпоғистон пед. ин-тини тугатган (1961). 1961 — 85 й.ларда Хива ш. даги 3-мактабда кимё-биол. ўқитувчиси, синфдан ташқари ишлар ташкилотчиси, Хива ш. халқ маорифи бўлими меҳнат таълими йўриқчиси, 1985 й.дан 20-меҳрибонлик уйи директори. П. меҳрибонлик уйида турли миллат вакилларидан иборат 140 нафар ота-она тарбиясидан четда қолган ўғил-қизни тарбиялаб, ҳаётда ўз ўрнини топишга ёрдам бериб келмоқда. П. меҳрибонлик уйида турли учрашув ва тадбирлар, болалар жамоасининг кўрик танловлари ва спорт мусобақаларини ўтказиб келади. Меҳрибонлик уйида 1985 й.дан «Шодлик» ансамбли фаолият кўрсатиб келмоқда. П. раҳбарлик қилиб турган муассаса Ўзбекистондаги намунали меҳрибонлик уйларида хисобланади.

ПАК Николай Семёнович (1922.5.5, Хитой) — рангасвир устаси, Ўзбекистонда хизмат қурсатган санъат арбоби (1979). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1960). 2-жа-ҳон уруши қатнашчиси (1941—46). 1946 й.дан Ўзбекистонда. 1960 й.дан Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида педагог, 1981 й.дан доцент, 1989 й.дан проф. П. асарлари ўзбек халқи (жумладан, кишлок) ҳаётига, урф-

одатларига бағишланган: «Чўпон Со-биров», «Қаҳрамон она», «Сув келди», «Меҳмонда», «Аёл меҳнати» ва б. П., шунингдек, туркум асарлар ҳам яратган: «Вьетнам болалари», «Америка болалари» ва б.

ПАК (инг. pack), пак музи — қутб ҳавзаларидаги кўп йиллик денгиз музи. П. бир текис қалинликдаги (3—5 м) мустаҳкам муз далаларидан иборат. Кенг муз далалари шаклида, асосан, Арктика ҳавзасида кузатилади. Унинг тўғри номи — кўп йиллик муз.

ПАКАНА ҒЎЗА — бўйи паст, тупи ихчам, ҳосил шоҳлари калта, табиий ҳолда учрайдиган ғўза шакллари ва сунъий яратилган навлари. П.ғ. навлари оддий маданий навларни паст бўйли ғўза шакллари б-н чапиштириш, шунингдек, чигит ёки ғўзанинг генератив органларига мутагенлар (кимёвий модда, гамма нурлар ва х.к.) таъсир эттириш натижасида яратилган. П.ғ.нинг бўйи 30—70 см дан ошмайди. Биринчи ҳосил шоҳи 3—5 бўғимда пайдо бўлади, кўсақлари тез очилади. Барглари майда ва сийрак бўлиб, эрта тўкилади. Илдиз тармоғи яхши ривожланмаган, минерал ўғит ва сувга талабчан.

Тупининг ихчамлиги муайян майдонда кўп туп (300—350—400 минг) қолдириш имконини беради. Ўзбекистон селекционерлари ғўзанинг сифатли тола берадиган пакана навлари (Калта пояли 1, Қарши 2 ва х.к.)ни яратдилар. Кейинги вақтда бирмунча кам экилади.

Абдумавлон Абдуллаев.

ПАКАНАЛИК, миттилик, нанизм — бўйнинг ҳаддан ташқари паст бўлиши. Асосан, эндокрин система ва ирсий нуқсонлар сабаб бўлади. П. шартли равишда пропорционал ва непропорционал П.ка бўлинади.

Пропорционал П.ка гипофизар, тиреоген, инфантиль (қ. Инфантилизм) ва бош мия касаллиги (энцефалит, истиско)

оқибатида келиб чиққан П. киради. Гипофизнинг олдинги бўлаги зарарланиши натижасида пайдо бўлган гипофизар П.да ақл-хуш нормал бўлса ҳам, гавда болалар гавдасига ўхшайди, жинсий безлар ривожланмайди, кўпинча ёғ босади, юзга ажин тушиб, қаримсиқ кўринади. Қалқонсимон безнинг зарарланиши оқибатида келиб чиқадиган тиреоген П.да суякклиниш, моддалар алмашинуви жараёни бузилади, ақли паст бўлади. Скелетнинг анча ўзгариши натижасида пайдо бўлган рахитик П. хондродистрофия (тоғай ҳосил бўлишининг туғма бузилиши)даги П.ка, суяк системаси касаллигидаги П. пропорционал П.га киради. П. белгилари кўрина бошлаши б-н мутахассис врачга муружаат қилиш керак.

ПАК ИН НО (адабий тахаллуси — Ноге) (1561.11.8 — Ёнчхон вилояти — 1643.25.1) — корейс шоири. Корейс адабиетидаги каса (достон) ва сижо (уч мисра) каби поэтик жанрларда ижод қилган. Япон босқинчиларига қарши бўлган Имжин озодлик уруши (1592—98) қатнашчиси. Ватанпарварлик руҳидаги «Тинчлик ҳақида сўз» (1598), «Кемадаги ўйлар» (1605), «Ённам ҳақида кўшик» (1635) каби достонлар муаллифи. 1605 й.дан қарбий хизматни ташлаб, якка, хилватда яшай бошлаган; бу ҳолат унинг табиат манзаралари тасвирланган энг яхши достонларида («Овлоқ кўча қақида тўртликлар», «Ноге манзили ҳақида кўшик», тахм. 1610—11) ўз ифодасини топган. Ханмун (хитой адабий тилининг корейслашган шакли)да яратилган 7 каса, 68 сижо ва б. шеърлар «Ногелик ўқитувчининг асарлар тўплами» (1—Зкитоблар, 1800 й.да нашр этилган) ни ташкил этади. 1961 й.да Жахрн Тинчлик Кенгаши қарорига мувофиқ шоир таваллудининг 400 йиллиги нишонланган.

ПАКОМБО (? - 1867 й. дек.) - Камбоджада француз мустамлакачилари ва мулкдорларга қарши кўтарилган

кўзғолон раҳбари; 1866—67 й.ларда юқори чўққисига чиққан. П. ўзини қирол Анг Чаннинг набираси деб эълон қилган. Кўзғолончилар П. раҳбарлигида бир қанча вилоятларни эгаллаганлар. Уларнинг асосий кучлари 1866 й. француз кўшинлари ва қирол отрядлари томонидан тормор келтирилган. П. асир олиниб, қатл этилган.

ПАКСАС Роландас (1956.10.6, Тельшяй ш.) — Литва давлат арбоби. Вильнюс қурилиш муҳандислари ин-ти (1979), ҳоз. Санкт-Петербург Фукаро авиацияси академияси (1984)ни тугатган. Дастлаб йўриқчи-учувчи, кейинчалик Вильнюс ш.даги «Дариюс ва Гирюнас» учувчилар клуби директори, Кўнгилли миллий мудофаа хизмати бошлиғи бўлиб ишлаган. 1992—97 й.ларда «Рестако» қурилиш компанияси президенти. 1997 й.дан Вильнюс ш. кенгаши аъзоси, 1999 й. шаҳар мэри. Шу йили Литва бош вазири, Литва Республикаси Президенти маслаҳатчиси, Президентнинг махсус топшириқлар бўйича фавқулодда элчиси, 2000 й.дан яна Вильнюс ш. мэри ва Литва сейми депутата. 2000 й. нояб. — 2001 й. июнда Литва бош вазири. 2002 й. мартдан янги тузилган Литва либерал-демократлар партияси раиси, 2003 й. 5 янв. дан Литва Республикаси Президенти.

ПАКТ (лот. pactum — шартнома, битим) — йирик сиёсий аҳамиятга эга халқаро битим; халқаро шартномалар номларидан бири.

ПАК ЧИ ВОН (тахаллуси Ёнам) (1737.5.3 - Сеул - 1805.10.12) - корейс ёзувчиси, крмусий олим. Сирхак (аниқ фанлар) оқимининг йирик намояндаси. Табиий фанлар, иктисодиёт, фалсафа, тарих, ҳарбий санъатга оид асарлар муаллифи. Табиий материалист сифатида гелиоцентрик назарияни қўллаб-қувватлаган. Ердан фойдаланишдаги тартибни қайта қуриш лойиҳаларини таклиф этган («Дехқончилик ҳақида рисола», 1799);

халқни маърифатли қилишга даъват этган, лекин конфуцийчилик тарафдори сифатида мазкур ғояларни амалга ошириш маърифатли подшоҳнинг вазифаси деб ҳисоблайди. П. Ч. В.нинг адабий мероси корейс адабиётидаги реалистик йўналишнинг ривожланишида муқим роль ўйнаган. Илк ҳажвий новеллалари («Пангёнук ибодатхонасининг норасмий тарихи» тўплами)да даврнинг ижтимоий муаммолари ақс этган. Кўп жилдли «Жэхэй кундалиги» (1—26китоблар, тахм, 1783) олимнинг 1780 й.да Хитойга қилган саёҳати таассуротлари асосида ёзилган. Унда «Йўлбарснинг қашқатқич зарбаси» ҳажвий аллегорияси ва «Хо Сен ҳақида қисса» утопик асари ўрин олган. Табиат манзаралари тасвирланган ва фалсафий лирикаси ватанга муҳаббат руҳи б-н йўғрилган. Адабий-танқидий мақолаларида адабиётнинг ижтимоий-тарбиявий аҳамияти таъкидланган.

ПАЛАДЕ (Palade) Жорж Эмиль (1912.19.11, Ясси ш., Руминия) — америкалик биокимёгар (миллати румин). 1946 й.дан АҚШда. Асосий ишлари хужайраларнинг ультратузулишини электрон-микроскоп остида текширишга оид. Илк бор рибосомалар ва митохондрияларни таърифлаб берди (1953). Нобель мукофоти лауреати (1974, К. Р. Де Дюв ва А. Клод б-н ҳамкорликда).

ПАЛАДИН (сўнги лот. palatinus — сарой мулозими) — ўрта аср Фарбий Европа адабиётида Буюк Карл сафдошларининг аталиши. Кейинчалик ўз ҳукмдори ёхуд хонимига содиқ бўлган жасур рицарларни П. деб атай бошлаганлар. Маъжозий маънода — қандайдир ғоя, иш, шахсга чексиз садоқатли бўлган киши.

ПАЛАК (мил. ав. 2-а.нинг 2ярми) — скифлар подшоси, шоҳ Скилурнинг ўғли. П. Херсонесга қарши ҳаракат қилган скифлар қўшинига раҳбарлик қилган. Скифлар Митридат VI томонидан Херсонесга ёрдамга юборилган Диофант

қўмондонлиги остидаги Понт армиясидан мағлубиятга учраган. П. орадан бир оз вақт ўтгач, роксоланлар ёрдамида иккинчи бор юриш қилган, лекин, бу гал ҳам скифлар Понддан қайта ёрдамга келган кўшинлардан енгиланлар. Скифлар подшоҳлиги Митридат VI га қарамлигини тан олган.

ПАЛАК — қўлда ёки машинада кашта тикиб тайёрланадиган бадий буюм. Хонани безатиш учун деворга осилади. Ип-газлама (ўтмишда оқ ёки малла бўз) га босма ва б. чоқда кашта тикилади. Тўлин ойли осмон ақс эттириладиган нақш мужассамоти осмон, ой ва юлдузларни ифодаловчи рамзий шакллар (дойра ва юлдузлар)дан иборат. Гулларнинг йириклиги ва замини ҳам кашта б-н куюк қоплаб тикилишига кўра сўзанадан фарқ қилади. Тасвирдаги ой сонига қараб 6 ойли, 12 ойли ва бошқа П. хиллари мавжуд. П.нинг ранги, жилоси, мужассамоти, бадийлиги чеварнинг маҳорати ва дидага боғлиқ.

20-а. 60-й.лардан машина каштадўзлиги кенг тарқалиши б-н каштаси машинада тикиб тайёрланган П.лар и.ч. йўлга қўйилди (қ. Попоччилик). Турли хил рангдор матолар и.ч.нинг йўлга қўйилиши кашта заминида мато рангини сақлаб қолишни тақозо этди. Шунинг учун П. ўрнини сўзана эгаллай бошлади. Тошкент, Фарғона, Сурхондарё ва б. жойларда яратилган П.нинг ажойиб намуналари Ўзбекистон ва хориж музейларида сақланади.

ПАЛАНА — РФ Камчатка я.о.даги шаҳарча, Коряклар мухтор округи маркази. Палана дарёси соҳилида, унинг Охота денгизига қуйилиш жойидан 8 км масофада. Ахрлиси 4,1 минг киши (1998). Балиқчилик, ёқилғи ва озиқ-овқат саноати корхоналари, ўлкашунослик музейи бор.

ПАЛАНГА (1917 й.гача расмий номи Паланген) — Литвадаги шаҳар. Денгиз

соҳилидаги иқлимий-бальнеологик курорт. Болтиқ денгизи бўйида, Клайпеда ш.дан 25 км шим.да, Клайпеда — Шяуляй йўналишидаги Кретинга т. й. станциясидан 12 км масофада жойлашган. Аҳолиси 18 минг киши (2001). Ёзи мўътадил илиқ (июлнинг ўртача т-раси 17° чамасида), киши юмшоқ (янв.нинг ўртача т-раси — 3°), йилига 640 мм ёгин тушади. Каҳрабога ишлов берувчи корхоналар бор. Санаторий, сув-балчиқ б-н даволаш шифохонаси, дам олиш уйлари ва пансионатлар ишлаб турибди. Каҳрабо музейи (19- а. саройида) фаолият кўрсатади. П. 1161 й.дан маълум.

ПАЛАТИН (Mons Palatinus ёки Palatium) — Қад. Рим бунёд этилган тепаликлардан бири. 2 чўққиси бор — Палатин ва Гермал. Темир даври бошидан бу ерда одамлар яшаган; «Квадрат Рим» деб аталмиш девор (мил. ав. 8-а.) харобалари сақланган; у ривоятга кўра, Ромул томонидан қурилган. П.да Юпитер Виктор (мил. ав. 295 й. қурилган), Юпитер Статор (мил. ав. 294), Викториа (мил. ав. 294) ибодатхоналари ва б., шунингдек, республика даврида — бадавлат патрицийлар уйлари сақланган. Императорлар даврида П. императорлар саройларининг улкан ансамблига айланган («Палаций Август», Тиберий, Флавийлар ва Септимий Север саройлари). Ўрта асрларда П. тош кони бўлиб хизмат қилган. П.даги мунтазам қазилма ишлари 19-а. охиридан бошланган.

ПАЛАУ (Palau), Палау Республикаси (The Republic of Palau) — Тинч океanning ғарбий қисмидаги Каролина ороллари туркумидаги 8 та йирик оролда жойлашган давлат. Баъзан Белау деб талаффуз этилади. Ороллarning энг каттаси — Бабелтуап о. Майд. 508 км². Аҳолиси 19,4 минг киши (2002). Маъмурий-худудий жиҳатдан 16 штат (state)га бўлинади. Пойтахти — Корор ш.

П. — республика, АҚШ б-н «эркин уюшган» давлат. Амалдаги конститу-

цияси 1981 й. қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Томас Ременгесау), аҳоли томонидан тўғри овоз бериш йўли б-н 4 й.га сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни 2 палатали (сенат ва делегатлар палатаси) Миллий конгресс (парламент), ижрочи ҳокимиятни президент ва ҳукумат амалга оширади. Аҳолиси — микронезлар. Расмий тил — инглиз ва белау (палау) тиллари. Диндорларнинг аксарияти — католиклар.

Барча йирик ороллари вулкан ҳаракати натижасида вужудга келган, улар маржон рифлари б-н ўралган. Фосфат конлари бор. Иқлими нам, тропик иқлим. Йиллик ёгин 2250 мм дан 3000—4500 мм гача, Қусане о. тоғларида 6000 мм. Вулкан оролларида доим яшил ўрмон ва саванналар; маржон оролларида, асосан, кокос пальмаси ва панданус дарахти ўсади. Ҳайвонот дунёси шим. ороллarda майда кемирувчилар, калтакесак, илонлар ва жан. ороллarda турли қуш ва ҳашаротлардан иборат. Соҳил бўйи сувларида балик кўп.

Палау архипелаги оролларида одамлар Океаниядаги бошқа барча ороллarga нисбатан илгарироқ, бир неча минг йил аввалдан яшаб келади, деб тахмин қилинади. Бу ерга европаликлардан биринчи бўлиб испанлар 1710 й.да келганлар. 1783 й. Англия кемаси ҳалокатга учраши оқибатида оролга келтирилган касалликлар натижасида 50 минг аҳолидан 5 минги омон қодди. 1886 й. ҳудуд Испания мустамлакасига айланди, 1889 й.да Германияга сотиб юборилди, 1-жаҳон уруши вақтида японлар босиб олди ва 1944 й.гача уларнинг бошқарувида бўлди. 1947 й. БМТ қарорига кўра, АҚШ бошқарувида ўтди. 1993 й. нояб. даги референдум иштирокчилари АҚШ га ихтиёрий равишда қўшилиш учун овоз берди. 1994 й. 1 окт.дан Палау Республикаси АҚШ б-н «эркин уюшма» доирасида мустақилликка эга бўлди. У ўзини ўзи идора қилса ҳам, аммо мудофаа, молия, ташки ишлар масалаларини АҚШ бошқаради. П. — 1994 й.дан БМТ

авзоси. Миллий байрами — 1 окт. — Мустақиллик куни (1994).

Вулканлардан ҳосил бўлган унумдор ерларда тапиок, кокос, мева ва сабзавот етиштирилади, балиқ овланади. Қорамол, чўчка, эчки боқилади. Бадий хунармандчилик ривожланган. Кейинги вақтда сайёҳлик иктисодиётда катта аҳамият касб эта бошлади. Роҳатижон кум соҳиллар сайёҳларни кўпроқ жалб этади. Электр энергия 16 минг кВтсоат кувватли электр стясида ҳосил қилинади. Четга кокос ёнғоғи, тунец балиғи сотади, четдан озик-овқат, машина ва ускуна, ёқилғи олади. АҚШ ва Тинч океан минтақаси мамлакатлари б-н савдо қилади. Пул бирлиги — АҚШ доллари.

Сиёсий партиялар йўқ. Матбуоти «Палау газетт» («Палау газетаси», ойда бир марта инглиз тилида чиқадиган ҳукумат газ.) ва «Тиа Палау» («Бу — Палау», инглиз ва мақаллий тилларда чиқадиган газ.)дан иборат. «Палау нэшнл комьюникейшнз корпорейшн» радиоэшиттириш компанияси ва 2 телемарказ бор.

ПАЛАХМОН (форс, араб. — фаллохун) — тошотар, сопкон. Қадимда ва ўрта асрларда тош ядроларини душман томон ирғитадиган махсус уруш қуроли. Манжаникннт кичиктури. П. аксарият мудофаа иншоотлари, хусусан, қалъа деворларини бузиш мақсадида қўлланган. Ўт сочиш қуроллари, жумладан, тўпнинг қуролланишга кириб келиши П.дан фойдаланишга чек қўйган (яна қ. Катапульта).

ПАЛЕАРКТИКА ОБЛАСТИ, Палеарктика (юн. palaios — қадимги ва arktos — шимолий) — қуруқлик зоогеография области. Европа, Шим. Африка (жумладан, Сахрои Кабир), Арабистон я.о. (жан. даги тоғлиқ қисмидан ташқари), Осиёнинг Ҳинд ва Янцзи дарёлари ҳамда Ҳимолай тоғларигача бўлган мўътадил ва совуқ иқлимли худудларни ўз ичига олади. П.о.га Тинч океандаги Командор, Курил, Сахалин ва Япония о.; Атланти-

ка океанидаг) Исландия, Яшил Бурун, Канар, Мадейра ва Азор о. ҳам қиради. Ҳайвонот дунёси Неарктика областиникига ўхшайди. Шунинг учун кўпчилик зоогеографлар П. ва неарктика областларини ягона Голарктика областига бирлаштиришади. П.о. Арктика, Циркумбореал, Ўрта денгиз бўйи, Марказий Осиё ва Хитой-Ҳимолай кичик областларига ажратилади.

ПАЛЕМБАНГ — Индонезиядаги шаҳар. Жан. Суматра провинциясининг маъмурий маркази. Муси дарёсининг куйилиш жойидан 86 км юқоридаги порт. Аҳолиси 1,4 млн. киши (1990-й.лар охири). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. П. — мамлакатда нефть казиб олинadиган асосий р-ннинг маркази. Нефть ва каучукни қайта ишлаш, озик-овқат, кемасозлик, тўқимачилик, қурилиш материаллари, азот ўғитлари з-ди бор. Четга нефть ва нефть маҳсулотлари, каучук, кофе ва х.к. чиқарилади.

ПАЛЕО... (юн. palaios — қадимги, кўҳна) — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми; «қадимги», «қадимийликка, қадимиятга алоқадор» каби маъноларни билдиради (мас, палеоботаника, палеография).

ПАЛЕОАНТРОПЛАР (палео... ва юн. antropos — одам) — палеолит даври қазилма одамлари (питекантроplar, неандерталлар ва б.).

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЯ (палео... ва антропология) — антропологиянинг қад. қазилма одамларнинг (питекантроп, синантроп ва б.) типларини ўрганувчи соҳаси. П. қазилма одамлар ва одамнинг яқин ўтмишдошлари — олий приматлар суяк қолдиқларини ўрганади. Шунингдек, П. қиёсий анатомия ва эмбриология б-н бирга одамнинг келиб чиқиши ва унинг эволюцияси муаммоларини аниқлашга хизмат қилади. Шу сабабли П. ҳам антропогенез тўғрисидаги таълимот

таркибига киради.

ПАЛЕОБОТАНИКА (палео... ва ботаника), палеофитология — ботаниканинг қазилма ўсимликларни ўрганувчи соҳаси. П. қазилма ўсимликларнинг систематикаси, ташки (морфологик) ва ички (анатомик) тузилиши, Ер юзида тарқалиш қонуниятлари, муҳит б-н ўзаро муносабатлари, ривожланиш тарихи, ўзаро қариндошлиги, ўсимлик қоплами алмашинуви қонуниятлари каби масалаларни ўрганади. П. маълумотлари систематика, морфология, анатомия, эволюция, филогения, геогр., геол.да назарий масалаларни ҳал қилишга ёрдам беради.

Одатда, табиий шароитга мослашган ўсимликлар сақланиб қолган, мослаша олмаганлари эса йўқ бўлиб кетган. Демак, қазилма ўсимликлар геологик даврлардаги табиат ўзгаришларини билдирувчи метеорологик восита ҳисобланади. Геологик ва стратиграфик қазилма бойликларни қидиришда П. маълумотларидан фойдаланилади, чунки Ер пўстидаги ёқилғиларнинг ҳаммаси (тошқўмир, антроцит ва б.), асосан, ўсимлик қолдикларидан ҳосил бўлган.

Текшириш объектларига кўра, П. қуйидаги мустақил тармоқларга бўлинади: палеопалинология — қазилма ўсимликларнинг чанг ва спораларини (кимёвий усулда махсус ишлангандан сўнг) микроскоп ёрдамида ўрганади; палеокарпология — ўсимликларнинг қазилма уруғи, меваси, данаги ва мева пўчоқларини ўрганади; палеокс илология — ўсимлик ёғочларининг кўмири ва тошга айланган қолдикларини махсус (шлифт) тайёрлаб, микроскопда текширади, ихнофитология — ўсимлик барги, шохи, гули ва кўпайиш органининг тоғ жинсларида қолган изини ёки эпидермия қолдикларини ўрганади.

П.дан палеомикология ва палеоальгология ёки палеофитология мустақил фан сифатида ажралиб чиқади. Планктон қазилма сувўтларни ўрганиш, айниқса, муҳим аҳамиятга эга. Чунки орга-

ник дунёнинг бошланғич ривожланиш босқичларини тушунишда қад. бактерия, сувўтларни ўрганиш жуда муҳим.

Ўсимликларнинг қазилма қолдиклари қадимдан олимлар диққатини жалб қилган. Мас, мил. ав. 6—5-а.ларда Ксенофан Перос ороли тоғ ётқизикларидан «лавр япроқлари»ни топганлиги ҳақида ёзган. Аммо ўсимликларнинг қазилма қолдиклари ва излари анча вақтгача табиат ажойиботи деб тушунилган. Аммо улар бир вақтда ўсган ўсимликларнинг қолдиклари эканлигини даставвал Леонардо да Винчи (15-а. охири) кўрсатган. П.ни алоҳида фан сифатида ўрганишни француз олими А. Броньяр бошлаб берган. 19-а. охири ва 20-а. бошларида янги кумир конларининг очилиши туфайли кўмири қатламларидаги ўсимлик қолдикларини ўрганиш имкони туғилди.

Ўрта Осиёда П. бир қанча кумир конлари топилиши муносабати б-н ривожланди. Бу ерда, айниқса, юра ва учламчи ҳамда тўртламчи давр қазилма ўсимликлари яхши ўрганилди. Ўзбекистон ҳудудида қуруқликда ўсган ўсимликлар — псилофитлар 360 млн. йил аввал — девон даврида тарқалганлиги аниқланган. Карбон даврида ўсимликлар олами бирмунча мураккаблашган; бу даврда қоз. қирқбўғимлар, қирққулоқлар ва игнабарғиларнинг қад. аждодлари яшаган. Бу даврга оид 40 дан ортиқ ўсимлик қолдиклари Бўкантоғ, Зирабулоқ, Ҳисор, Курама, Олой, Нурота, Туркистон ва б. тоғлардан топилган. Пермь ва триас давридан 80 га яқин, юра давридан эса 100 дан ортиқ ўсимлик туркуми аниқланган. Ўрта Осиё кўмири конларининг ҳосил бўлишида бу ўсимликлар муҳим роль ўйнаган. Ўрта Осиёда бўр даврига келиб денгизнинг қисқариб, қуруқликнинг ортиши б-н ўсимликлар оламида катта ўзгаришлар рўй берган. Очик уруғли ўсимликлардан янги шароитга мослаша олмаганлари йўқ бўлиб кетиб, — ёпиқ уруғли ўсимликлар ривожланган. Ўзбекистон ҳудудида бўр даврида пайдо бўлган ўсимликлардан

тол, терак, чинор, тут, хурмо, кайрағоч, анжир, чилонжийда ва б. ҳозиргача сақланиб қолган.

Ад.: Криштофович А. Н., Палеоботаника Узбекистана, т. 1—2, Т., 1968—71.

ПАЛЕОВУЛКАНОЛОГИЯ (палео... ва вулканология) — ўтмиш геологик даврлар вулканик жараёнларини ўрганадиган фан, геологиянинг тармоғи. Қад. вулканлар ҳосил қилган қурилмалар (лава, пирокласт), уларни таркиби ва жойлашиш қонуниятларини ўрганади. Қад. вулканлар ҳақида маълумот антик давр олимларидан Пифагор, Страбон ва ўрта асрларда Мажиоли, Гук ва б.нинг асарларида учрайди. Қад. вулканларнинг тузилишини урганишда структуравий, фашиал таҳлил усуллари қўлланилади. Қад. вулканик жинслар таркиби замонавий оптик, кимёвий ва б. усуллар ёрдамида аниқланади. П. изланишлар кўп амалий муаммоларни ҳал қилишда муҳим омил бўлади, мас, мис, олтин, кумуш ва б. фойдали қазилмаларни излашда.

ПАЛЕОГЕН СИСТЕМАСИ (ДАВРИ) (юн. palaios — қадимги ва genos — туғилиш, ёши) — Ер тарихи кайнозой эратермасининг бошланиш даври. П. с тахм. 65—66 млн. йил муқаддам бошланиб, 40—42 млн. йил давом этган. П.с. ётқизиклари Ер юзиде кенг тарқалган бўлиб, Америка, Европа, Шим. Американинг анчагина қисмини қоплаб ётади.

П.с.да йирик тектоник ҳаракатлар бўлиб ўтган. Шим. ва Жан. Американинг ғарбий қисмида Кордильера ва Анд тоғларининг кўтарилиши давом этган. Уларнинг агрофида (тоғ олди букилмаларида) қалин вулканоген ва терриген қатламлари тўпланган. Европа б-н Африка оралиғида, шунингдек, Осиёнинг жан. қисмида ястаниб ётган йирик геосинклиналь система мавжуд бўлиб, ҳоз. Пиреней тоғларидан Мьянмагача бўлган худудни эгаллаган. П.с.нинг 2ярмида бурмаланиш ва тоғлар ҳосил бўлган, натижада Ўрта денгизнинг жан. ва шим.

соҳиллари бўйлаб тоғли ороллarning 2 занжири вужудга келган. П.с.да Африканинг шарқий чеккалари бўйлаб меридианал йўналган йирик грабенлар — Шарқий Африка синиклар зонаси пайдо бўлган. Узоқ Шарқ худудида Тинч океан геосинклиналь минтақаси ривожланган. Юқоридаги регионлардан ташқари, Кичик Осиё, Болқон я.о., Гренландия, Япония, Камчатка ва б. жойларда вулкан ҳаракатлари бўлганлиги қайд этилган. Палеоген трансфессияси Шим. ярим шаринг кўп жойларида, айниқса, эоцен охирида максимал даражага етган. Бу вақтда Шарқий Европа платформасининг жан. қисми, Турон ва Ғарбий Сибирь плиталари, Закавказье, Ўрта ва Жан. Европа, Африканинг шим. ва б. жойларни сув босган. Олигоцен бошларида бўлган тектоник ҳаракатлар денгиз регрессиясига (Ўрта Европа, Кариб денгизи, Мексика қўлтиғи ва б.дан ташқари) олиб келган. Бу даврда континентал иқлим ҳукмрон бўла бошлаган. Геосинклиналь ҳавзаларда флишлар, олигоцендан бошлаб денгиз моласлари шаклланган. Ўрта денгиз ҳавзаларида П.с.га хос нумулит ва лепидоциклин оҳақтошлари тўпланган. Платформаларда карбонатли гил, глауконит ва кварцли қум, опока, трепел, спонголит, шунингдек, гил ётқизиклари ҳосил бўлган. Олигоцен ҳавзаларида мергель, доломит ва анкерит конкрецияли гиллар кенг тарқалган. Атлантика, Тинч ва Ҳинд океанларининг тубида карбонатли, баъзан терриген гиллар тўпланган. Континентал ётқизиклар орасида кўмирли чўқинди ва қизил рангли гиллар кўп учрайди.

П.с.нинг қуруқликдаги фаунаси бўр сисшемасиннқдан кескин фарқ қилади. П.с. бошларида судралиб юрувчилар (динозаврлар, учувчи калтакесаклар ва денгиз калтакесаклари — ихтиозавр ва плио-заврлар)нинг кўпчилиги қирилиб кетган. Бу даврда ҳоз. амфибиялар яшаган, суяк-ли баликлар кўп бўлган. П.с.да сут эмизувчилар кенг тарқалиб, палеоценда улар ибтидоий ҳолда бўлган, эоцендан бошлаб

эса ҳашаротхўрлар, кемирувчилар, приматлар, йирткич ҳайвонлар, туёқлилар, хартумлилар, китсимонлар ва б. пайдо бўла бошлаган. П.с.да яланғоч уруғлилар ўсган, ёпиқ уруғли ўсимликлар ҳам кўпайган. Палеоцен ва куйи эоценда ёпиқ уруғли ўсимликлар кенг тарқалган, кейинчалик йўқолиб кетган.

Ўзбекистонда П.с. ётқизиклари Фарғона, Сурхон ва Зарафшон водийлари, Ҳисор, Нурота, Зирабулок-Зиёвуддин, Зарафшон ва Туркистон тоғ тизмаларининг ётақлари ва ён бағирларида, Устюрт ва Қизилкум чўлида кўпгина худудни ишғол қилади. П.с. ётқизиклари оолитли доломит, оҳақтош, кумтош, гилтош, кварц кумлари, бентонит ҳамда вулканли тоғ жинсларидан таркиб топган. Ўзбекистоннинг қуруқлик ландшафтида паст бўйли, игнабаргли, гулли дарахтлар тараққий этган.

П.д. ётқизикларида фойдали қазилмалардан нефть ва газ, қўнғир кўмир, марганец, темир, боксит, фосфорит бор. Ўзбекистонда П.с. ётқизикларидан нефть ва газ, фосфорит, калий, палигорскит, кварцли кумлар, безак тошлар, гипс-ангидрид каби қурилиш ма-териаллари ва б. топишган.

П.с. ётқизикларини Ўзбекистонда геологлар В. И. Попов, С. Х. Миркамолова, О. М. Акрамхўжаев, М. З. Зокиров, М. И. Эгамбердиев ва б. ўрганишган. Стратиграфик жиҳатдан П.с. палеоцен, эоцен ва олигоцен бўлимларига, бўлимлар эса ярус, свита, қатламларга бўлинади.

Ад.: Акрамходжаев А.М., Эгамбердиев М. и др., Литология, стратиграфия и нефтегазонасытность Южного и Западного Узбекистана, Т., 1971; Фатхуллаев Ғ., Ҳусанов С, Тарихий геология ва палеонтология асослари, Т., 2002.

ПАЛЕОГЕОГРАФИЯ (палео... ва география) — Ер ва Ер пўстининг ўтган геологик замонлардаги табиий географик ҳолатини ўрганадиган фан, тарихий геологиянинг бир қисми. П.нинг асосий вазифаси қад. даврлардаги қуруқлик ва

денгизларнинг жойлашиши, чуқурлиги, сувнинг шўрлиги, сув ости рельефи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ландшафти, иқлими, қуруқлик ва денгизларда содир бўлган физиккимёвий ҳамда табиий-географик жараёнларни тадқиқ қилишдан иборат. П. тоғ жинслари, улардаги органик қол-диқларнинг таркиби, структураси, текстураси, жойланиши ва б.ни батафсил ўрганишга асосланади. У фациялар ҳақидаги таълимот, литология, стратиграфия, тектоника, палеонтология, палеоэкология, палеоиклимшунослик, геокимё ва геофизика б-н узвий боғлиқ.

Илк палеонтологик маълумотлар ўрта аср Шарқ олимлари, хусусан, Абу Рай-хон Беруний асарларида келтирилган. Бирок, П. яхлит фан сифатида 19-а.нинг ўрталаридан таркиб топа бошлади. Биостратиграфия маълумотлари асосида нисбий геохронологик шкаланинг ишлаб чиқилиши, фациялар ҳақидаги таълимотнинг вужудга келиши, инглиз геологи Ч. Лайель томонидан актуализм методининг асосланиши, турли палео-географик хариталарнинг тузилиши П.нинг вужудга келишига асос бўлди.

20-а.нинг 30-й.ларидан палеогеографик реконструкциялар фойдали қазилмаларни қидириб топишнинг зарурий асоси бўлиб қолди. Фациялар ҳақидаги таълимот (У. Твенхофел, Д. В. Наливкин) такомиллашди. Хилма-хил тадқиқот усуллари яратилиб, бунинг на-тижасида П.да бир неча йўналишлар пайдо бўлди; улар Ернинг ўтган замонлардаги табиий-географик шароитларини турли томондан ўрганади. Палеоэкологик йўналиш чўқинди жинслар таркиби ва б. хусусиятлари ҳамда улардаги органик қолдиқларни тадқиқ этади; ўтган геологик даврнинг ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, сув хавзалари, уларнинг қўшни денгизлар б-н боғлиқлиги, иқлим шароити, шўрлик даражаси ва б. хусусиятларини ўрганади. Палеобиогеографик йўналиш айрим геологик даврлардаги зоогеография ва флора провинциялари ҳамда областларини белгилаб беради.

Палеобиогеофафик, литологик-геоки-мёвий ва б. маълумотлар палеоклим реконструкцияларида фойдаланилади. Терриген-минералогик йўналиш муайян таркибли чақик чўкиндиларнинг жойдан-жойга кўчиш йўллари, тўпланиш областлари ва келиб чиқишини аниқлаш имконини беради. Геокимёвий йўналиш қад. сув ҳавзалари шўрлиги ва физик-кимёвий хусусиятлари ҳамда уларнинг эволюциясини ўрганади. Шунингдек, аутиген ми-нераллар Cl , F , B , Vg , Ca , Mg , Sr каби элементлар концентрациями, гилли ва карбонатли жинсларда темир оксиди $[Fe(Fe_2O_3)]$ нинг миқдорига асосланиб, қад. даврлар атмосферасининг таркибини аниқлайди. Динамик П. қадимги сув ҳавзалари, қўл, дарёлар ҳаракатини ўрга-нади, оқимларни, чўкиндилар тўпланган мухит хусусиятларини текширади. 30-й.лардан палеотектоник усул кенг тарқалди. Бу усул фацияларни ажратиш, қад. ётқизиклар қалинлиги, формациясини аниқлашга асосланган. П.нинг махсус тармоқларидан бири палеовулканологиядир. У вулканли областларнинг палео-географик реконструкцияси б-н шуғулланади. Палеогеоморфология қад. рельефларни ўрганади. 1968 й.дан океанлар тубида бурғилаш ўтказила бошлаши океанлар П.сини тўғридан-тўғри аниқлашга имкон берди.

П. ёрдамида Ўзбекистон худудининг кўп қисми мезозой эрасининг келло-вей, Оксфорд, альб, турон, сенон асрларида ва эоценда денгиз суви б-н қопланганлиги аниқланди. Бу ерлар, ак-синча, юра даврининг бошлари ва ўрталарида, бўр даврининг неоком, сеноман ва турон асрлари 2ярмида қуруқлик бўлган. Тошкент агрофи, Қизилкум чўли, Амударё этаклари, Орол денгизи ўрни ва Устюрт платосида тарқалган турон асри кумтошларидан топилган динозавр скелетлари ва улкан дарактларнинг тошга айланган та-налари ҳамда қуйи ва ўрта юра даврларида ҳосил бўлган конлар ўша даврлар ботқоқлик, ўрмонлар ва тоғлар б-н ўралган лагуна ва қўллар, саёз дарёлар мавжуд

бўлганлигидан далолат беради.

Ад.: Марков К. К., Палеогеография, 2 изд., М., 1960; Рухин Л. Б., Основы общей палеогеографии, Л., 1962; Геология, палеонтология, палеогеография [Сборник трудов], М., 1973; Попов В. И., Литология кайнозойских моласс Средней Азии, т. 1-3, Т., 1954-56; Бабаев А. Г., Акрамходжаев А. М., Палеогеография нефтегазоносных меловых отложений Узбекистана, Т., 1960.

ПАЛЕОГЕН (палео... ва юн. *ge* — ер) — Шарқий ярим шарнинг, асосан, тропик худудларини ўз ичига олган қуруқликнинг фауна дунёси. Фауна-си қад. Гондвана ҳайвонлари гуруҳига хос: (Гондвананинг Бразилия-Африка қитъаси); туякушлар, 2 хил нафас олувчи балиқлар, тошбақалар, тимсоҳлар, хар-тумлилар, одамсимон маймунлар, йирткичлар (йўлбарс, арслон, гепард) ва б. 3 та фауна областига бўлинади.

Эфиопия области Африканинг Сахрои Кабирдан жан., Арабистон я.о.нинг жан. қисми, Африканинг шар-қидаги ороллари ўз ичига олади. Фаунаси хилма-хил ва бой, эндемик ёки ярим эндемик туркумлар (даманлар, най-тишлилар, африка туякушлари) ва оилалар (жирафасимонлар, сув айғирлари, китбошлилар, цесаркалар ва б.)га эга.

Мадагаскар фауна области — Мадагаскар, Сейшел, Амирант, Қамар, Маскарен ороллари ўз ичига олади. Илк неогендан бошлаб мустақил ривожланган; ҳайвонот дунёси Африка фаунаси б-н чамбарчас боғлиқ. Айрим қад. ҳайвонларнинг бўлиши бу областнинг Жан. Осиё ва Жан. Америка б-н боғлиқлигини кўрсатади. Эндемиклари орасида лемурлар, тен-рекарлар ва б. бор. Гекконлар, сцинклар, хамелеонлар кўп учрайди. Туёқдилар ва африка қушларининг 20 га яқин оиласи учрамайди.

Хинд малай области — Жан. Осиё ва Осиё б-н Австралия ўртасидаги о.нинг кўп қисмини ўз ичига олади. Тарихий жиҳатдан Эфиопия области б-н боғланган

(филлар, каркидон, тор бу-рунли ва одам-симон маймунлар, панголинлар ва б. об-ластда кенг тарқалган). Нотогея зоогео-графия дунёсига ўхшашлик белгилари ҳам бор. Турлари ва уруғларининг хил-ма-хиллигига қарамадан юқори таксон-лар орасида эндемиклари кўп эмас (узун-товонлилар, жун қанотлилар, тупайлар, гиббонлар). Мазкур областда буйвол, бантенг, чўчкаларнинг хонакилаштириш маркази жойлашган.

ПАЛЕОГРАФИЯ (палео... ва ... гра-фин) — ёзув белгиларининг яратилиши ва уларнинг ривожланишини ўрганувчи тарихий-филологик фан; назарий П. та-рихан ўзгарган ёзув хусусиятларининг қонуниятларини аниқлайди; амалий ва тавсифий П. муайян қўлёзманинг қачон ва қерда яратилганини, уни ёзган ёки кўчирган шахснинг иштирокини ҳдмда котибларнинг иш ҳажмини аниқлаш мақсадида котибларнинг ёки айрим қўлёзмаларнинг индивидуал (ўзига хос) жиҳатларини ўрғанади.

П. мустақил фан сифатида дипломати-ка (қад. хужжатлар, ёрликлар ва қад. ёзма манбаларнинг ҳақиқийлигини аниқловчи соҳа)дан ажралиб чиққан. «П.» тер-минини биринчи марта фран-циялик монах Бернар де Монфокон қўллаган (1708). П.нинг асосий вази-фаси — са-наси кўрсатилган қўлёзмалар ёзувининг хронологик ва ҳудудий хусусиятларини аниқлаш ва тартибга солиш ва шу асос-да муайян матнда унинг ёзилиш вақти ва жойи кўрсатилмаган, бу ҳақда билвосита маълумотлар бўлмаган қўлёзмаларнинг ҳам даври ва жойини аниқлашдир.

П. ёзув белгиларини, асосан, ҳарфлар ва уларнинг таркибий унсурлари-ни, сатрусти ҳамда фарқловчи белгилар-ни, қисқартириб ёзиш усуллари ва б.ни ўрғанади. Вақт ўтиши б-н алмашилиб ва ўзгариб турган ёзув материаллари ва қуроллари ҳам П.нинг урганиш объ-ектидир. Асосий ёзув материаллари ҳисобланган пальма япроғи, папирус, махсус ишлов берилган тери (перга-

мент) ва, ниҳоят, қоғоздаги ёзма ман-баларни П. урганса, бошқа ёзма ёд-горликларни П.га ёндош бўлган соҳалар ўрғанади. Мас, тош, ёғоч, сопол, металл ва ш.к.да сақланган ёзувларни эпиграфи-ка, муҳрлардаги ёзувларни сфрагистика, тангалардаги ёзувларни нумизматика ўрғанади. Палеограф ўз тадқиқотларида ана шу ёрдамчи фан соҳаларидан, шу-нингдек, П.дан ажралиб чиққан филигра-нология (қоғоздаги сув белгилари асоси-да қоғозни ишлаб чиқарган қорхонани ва даврни аниқлайди), кодиколия (қад. қўлёзма китобларнинг ҳоз. ҳолатини ўрғанади), неография (ҳоз. ёзувни, ҳатто машинка ёзуви ва матбаа маҳсулотларини ўрғанади)дан, матншунослик ва китоб-шуносликдан яхши хабардор бўлиши керак.

П., асосан, тарихий тилшунослик, тарих, адабиётшунослик, санъатшунос-лик эҳтиёжлари учун хизмат қилади, чунки палеографик таҳлил бу фанлар учун манба сифатида тадқиқ этилаётган қўлёзmani ўрғанишда мажбурий бирин-чи босқич ҳисобланади. Палеограф тил-шунослар манбанинг келиб чиқиш вақти ва жойини аниқлашдан ташқари, муайян қўлёзма китобнинг ёзилишида иштирок этган шахс (котиб)ларнинг ишини ёки бир неча қўлёзmani ёзган (кўчирган) айна бир шахснинг ёзув хусусиятларини аниқлашга қатта эътибор беради, мат-ншунослик ёрдамида муаллиф ёки ко-тибнинг, бинобарин, дастлабки ёки икки-ламчи қўлёзманинг тил хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қилади.

Айни пайтда П. бошқа ижтимоий фанларнинг маълумотлари ва методла-ридан фойдаланади: қўлёзманинг тил хусусиятлари асосида унинг санасини белгилаш ва жойини аниқлашда тилшу-носликнинг; айна шундай маълумотлар-ни ёрликлар ва турли хужжатлардаги турғун иборалар ва сўз бирикмалари асо-сида аниқлашда диплома-тиканинг; матн тарихи бўйича маълумотлардан айна шу мақсадларда фойдаланишда матншунос-ликнинг; қўлёзмадаги миниатюралар,

лавхалар ва б. бадийй безакларнинг ху-
сусиятларини ҳисобга олишда санъатшу-
носликнинг методларидан фойдаланила-
ди. 20-а. да аниқ фанларнинг маълумотла-
ридан ҳам фойдаланиш бошланди: сиёҳ
ва бўёқларни таҳлил қилишда кимёвий
усулларнинг қўлланиши; ўчиб кетган,
тирналган, ювилган ёки бўялиб, чапла-
шиб қолган матнларни ранг фарқловчи
фототасвир оркали аниқдашда физика
маълумотларидан фойдаланиш ва б.

Баъзи тадқиқотчилар қад.
қўлёзмаларни ўқий олиш малакасига
эга бўлиш, қўлёзмани экспертиза қилиш
ва унинг ҳақиқий ёки сохталигини
аниқлаш, ёзма манбаларнинг изоҳли
тўпламларини нашр этиш каби ишларни
ҳам П.нинг вазифаси деб ҳисоблайдилар.
Ҳолбуки, бундай ишлар матншунослик,
манбашунослик, дипломатика каби соҳа-
лар доирасида амалга оширилади.

Ўрганилаётган алифболарнинг турига
мувофиқ, П. араб П.си, туркий П., хинд
П.си, хитой П.си, юнон П.си, лотин П.си,
славян П.си ва б. турларга бўлинади. Уму-
мий П. тушунчаси ҳозирча мавжуд эмас.
Ҳоз. фан оддига ҳар қандай давр, ҳар
қандай материалда ёзилган барча турда-
ги ёзувларнинг умумий қонуниятларини
ўрганиши мумкин бўлган умумий П.ни
шакллантириш масаласи қўйилган.

Ўзбекистонда ёзма ёдгорликларнинг
аксарияти араб ёзувида бўлганлиги са-
бабли араб П.си бир қадар ривожлан-
ган. Бу соҳадаги тадқиқотлар, асосан,
Ўзбекистон ФА Абу Райқон Беруний
номидаги Шарқшунослик ин-тида,
қисман тегишли музейларда амалга
оширилмоқда.

Абдувахоб Мадвалиев.

**ПАЛЕОЗОЙ ЭРАТЕМАСИ (ЭРА-
СИ),** палеозой (палео... ва юн. zoe—хаёт)
— Ер геологик тарихининг 3-эраси (к.
Геохронология). Радиологик текшириш-
ларга кўра, П.э. 560—570 млн. йил ав-
вал бошланиб, 310—320 млн. йил давом
этган. 1837 й. инглиз геологи А. Сежвик
ажратган. Ҳозир П.э. кембрий, ордовик,

силур, девон, тошкўмир ва пермь даврла-
рига бўлинган.

Юқори токембрий давридан бир оз
олдин кучли бурмаланиш натижасида
платформа (Шаркий Европа, Сибирь,
Хитой-Корея, Жан. Хитой, Шим. Америк,
Бразилия, Африка, Ҳиндистон плат-
формалари) ва геосинклиналлар шакл-
ланган. Вақт вақти б-н платформаларни
сув босиб, саёз денгизлар пайдо бўлган.
Денгиз остида унча калин бўлмаган
турли таркибли чўкиндилар тўпланган.
Платформаларнинг чеккалари томон
чўкиндиларнинг қалинлиги ортиб бор-
ган. Геосинклиналлар платформаларга
нисбатан серҳаракат бўлган. Уларда кўп
микдорда вулкан ва кремнийли жинслар
тўпланган. П.э.да каледон ва герцин
бурмаланиши бўлиб ўтган. Шу давр-
да тоғлар пайдо бўлиб, кўпгина қизғиш
молашлар ҳосил бўлган. Герцин бурма-
ланиши натижасида Марказий Европа,
Урал, Аппалачи ва б. тоғ системалари
қад. кўтарган. Буюк Гондвана қуруқлиги
Жан. ярим шар платформаларини эгалла-
ган. Шим. ярим шарда П.э.нинг 2ярмида
Сибирь платформаси ва унга ёндош тоғ
тизмаларини ўз ичига олган Анга-
рида бўлган.

П.э. бошланишида илгари яшама-
ган қаттиқ скелетли ҳайвонлар (хиолит-
лар, хиолительминтлар, гастроподалар,
брахиоподалар ва археоциатлар) пай-
до бўлган. Қуйи палеозойда трилобит-
лар кембрий ва ордовик даври денгиз
ҳайвонларининг кўпчилигини ташкил
қилган. Улар П.э. охирида қирилиб кет-
ган. Бу даврда елкаоёқлилар (брахио-
подалар)нинг турлари кўпайган. Ор-
довик даврига келиб мшанкалар ҳамда
стромато-пороидалар пайдо бўлган.
Умуртқасиз ҳайвонлардан граптолитлар
ва бошоёқлилар кўп яшаган. Девон дав-
рида гониатитлар кенг тарқалган. Юқори
П.э.да бир ҳужайрали ҳайвонлардан
фораминифералар кўпайган. П.э.да
умуртқалилардан баликлар яшаган;
кембрий ва ордовик даврида оддий ва
жағсиз баликлар куп бўлган. Силур,

айниқса, девон даврида икки ёклама на-
фас олувчи ва чўткақанотлилар жуда ри-
вож топган. Чўткақанотлилар сувда ва
курукликда яшовчи (амфибия)лар вужуд-
га келган (улар девон даври охирларида
курукликка чиққан). Карбон, айниса,
пермь даврида ўтхўр ва йиртқич судра-
либ юрувчилар яшаган.

П.э.да ўсимликлар тез ривожлан-
ган. Кембрий ва ордовикда ўсимликлар,
асосан, сувўтлардан иборат бўлган.
Силур жинсларида спора колдиклари
сақланган. Куйи девон даври жинслари-
да паст бўйли ибидоий ўсимликлар —
псилофитларнинг излари учрайди. Ўрта
ва юқори девонда ўсимликларнинг тур-
лари кўпайган, дарахтсимон плаунлар,
содда тузилган папоротниклар ўсган ва
дастлабки очиқ уруғлилар вужудга кел-
ган. Карбон даврида ўсимликлар жуда
хам ривожланган. Ўрмонлар ўрнида
тошқўмир қатламлари ҳосил бўлган.

Евросиёда П.э.га мансуб платформа
ва геосинклиналь ётқизиқлари кўп уч-
райди. Шарқий Европа ва Сибирь плат-
формалари, асосан, П.э. чўкинди жин-
слари комплексидан иборат. Шарқий
Европа платформасининг шим.-ғарбий
қисмида кембрий даври денгиз гилла-
ри ва қумтошлари, ордовик ва силур
оҳақтошлари тарқалган. Девон ва карбон
даврида денгизда ҳосил бўлган жинслар
орасида айниса оҳақтошлар жуда кўп.
Бу жинсларда кумир, нефть, боксит ва
ўтга чидамли гил қатламлари бор. Сибирь
платформаси П. э. жинслари орасида
кембрий даври денгиз чўкинди жинсла-
ри — оҳақтош, доломит, айрим жойларда
тоштуз, гипс ва ангидрит кўп. Карбонат-
сланец ва қум-тошли гил қатламларидан
таркиб топган силур ва девон даври
ётқизиқлари кам учрайди. Карбон ва
пермь даври жинслари кўмирли калин
қатламлардан иборат.

Ўзбекистоннинг деярли ҳамма ерла-
рида П.э. жинслари учрайди. Куйи кем-
брий жинслари 20—50 м қалинликдаги
ванадийли, фосфоритли, кремнийли ва
кўмир-кремнийли сланецлардан тар-

киб топган. Бу жинслар Писком ва Сан-
далаш тоғларида тарқалган. Томдитов
тоғларида куйи кембрий жинслари
алевролит, қумтош, доломит ва оҳақтош
қатламларидан иборат. Ўрта кембрий,
ордовик ва куйи силур даври оҳақтош,
доломит, терриген-вулкан, аргиллит,
алевролит, сланец, қумтош ва руда қат-
ламларидан тузилган. Юқори силур-
куйи девон даври терригенли оҳақтош
ва оҳақтошлардан, қизғиш вулкан жин-
слардан таркиб топган. Ўрта девон ва
куйи триас даврида шағалтош, қумтош,
алевролит, аргиллит, оҳақтош, доломит
ва вулкан жинсларининг калин қатламла-
ри ҳосил бўлган.

П.э. жинсларида турли фойдали ка-
зилмалар топилган. Урал, Қозоғистон,
Олтой, Ғарбий Европа ва Шим. Америка-
даги бой руда конлари П.э. нинг интрузив
жинслари б-н боғлиқ.

П.э. чўкинди жинсларида нефть,
тошқўмир, ёнувчи сланец ва мисли қум-
тош, шунингдек, фосфорит, боксит, тош-
туз, калий тузи тўпланган.

Ўзбекистон П.э. ётқизиқларида мис,
қўрғошин, қалай (Олмалик), флюорит
(Новгарзон), вольфрам (Ингичка), олтин,
алунит ва б. бор. П.э. тоғ жинсларининг
купи қурилиш материали сифатида иш-
латилади.

Ад.: Страхов Н. М., Основы истори-
ческой геологии, ч. 1—2, М.—Л., 1948;
Ах-меджанов М.А. и др., Геологическое
строение и состав палеозойского фунда-
мента Узбекистана, т. 1, Т., 1967.

ПАЛЕОИҚЛИМШУНОСЛИК
(палео... ва иқлимшунослик) — Ернинг
геологик ва тарихий ўтмиш иқлими
ҳақидаги таълимот. П. вазифаси Ер та-
рихи давомида содир бўлган иқлим
шароитларини ўрганиш ва уларни Ер
шари бўйича таксимланишини тадқиқот
қилишдан иборат. П. палеогеография-
нинг муҳим қисми ҳисобланади; у стра-
тиграфия ва палеонтология, геоморфоло-
гия ва фойдали қазилмалар тўғрисидаги
фанлар б-н чамбарчас боғланган. Геоло-

гик маълумотлар иқлимшунослик, метеорология, география, геофизика ва астрономиянинг назарий қоидалари асосида тахлил қилинади ва умумлаштирилади. Геологик ўтмиш иқлими ҳақидаги хулоса аввалги геологик давр табиати ва астрономик қрнуниятларга бўйсунувчи Куёш радиациясининг оқими маълумотларига асосан тузилади. Яқин ўтмиш иқлими ҳақидаги хулоса эса географик ландшафт, ўсимликларнинг тақсимланиши, дарактларнинг йиллик ҳалқаларининг замонавий хусусиятлари, сақланиб қолган тарихий далиллар ва маданий ёдгорликлар ҳамда кейинги юз йилликдаги инструментал кузатишлар бўйича тузилади.

Қад. иқлимнинг геологик индикаторлари орасида асосий 3 гуруҳ: литологик, палеоботаник ва палеозоологик кўрсаткичлар алоҳида ўрин тутади. Литологик кўрсаткичлар деярли ҳамма жойда тарқалган; ўтмиш даврларда иқлим шароитлари қандай бўлганлиги, нураш хусусияти ва суръати, чўқинди жинсларнинг бир-биридан фарқи даражаси миқёси орқали аниқланади. Палеоботаник кўрсаткичлар ўсимликларнинг қазилма қолдиқлари бўлиб, бу қолдиқлар иқлим таъсирини, ўсиш вақти ва жойини ақс эттиради. Мас, тропик ўрмонларнинг ҳосил бўлиши иқлимнинг иссиқ ва нам бўлганини, саванна ва ксерофил сийрак ўрмонларнинг ҳосил бўлиши иқлимнинг иссиқ ва қуруқ бўлганини кўрсатади; барг тўқадиған ўрмонларнинг ҳосил бўлиши мўътадил иқлим индикатори бўлиб ҳисобланади. Палеозоологик кўрсаткичлар организмлар яшаған давр иқлимини ақс эттирадиған қолдиқлардан иборат. Қуруқликда яшовчи умуртқалилар девон даврит пайдо бўлған; қайнозой эрасидаги сут эмизувчилар турли иқлимга яхши мосланиб, кенг ҳудудларда яшаған.

Қад. иқлим палеозой эрасидан бошлабгина умумий тарзда аниқланған. Т-ра ва намликнинг кўп марта ўзгариб туриши нагижасида юқори кенгликларда музлик даврлари ва улар орасидаги даврлар алмашилиб турған, қуйи кенгликларда

эса плювиал ва ксеротермик иқлимлар вужудга келған.

П. Ер иқлимининг тарихини ўрганиш орқали фойдали қазилмаларнинг пайдо бўлиши, ўтмиш геологик давридаги ҳайвон ва ўсимликларнинг яшаш шароитини кўрсатади ва иқлим ўзгаришини олдиндан айтиш имконини беради.

Тоҳир Мухторов.

ПАЛЕОЛИТ (палео... ва лот. «lithos» — тош) — қад. тош даври. Тош даврини 2 босқичга: П. — қадимги ва неолит — янги тош асрларига бўлиб ўрганиш дастлаб 1865 й. инглиз археологи Ж. Леббок томонидан фанга киритилған. П. қуйи (илк), ўрта ва юқори (сўнгги) қад. тош даврларига бўлинади. П. энг қад. ибтидоии одамларнинг қазилма илк зотлари ҳаёт кечирған улкан тарихий замон ҳисобланади. Ўша қад. замонда ер қуррасининг иқдими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси биз яшаб турған даврдан мутлақо ўзгача бўлиб, ундан кескин фарқ қилған. П. даврининг ибтидоии одамлари кертилған дағал тош қуроолардан фойдаланғанлар. Улар тош қуроолларга сайқал бериш ҳамда сопол идиш яшашни ҳали билмағанлар. Асосан, овчилик ва термачилик б-н кун кечириб, ибтидоии декқончилик ва чорвачилик каби машғулотларни ҳали кашф этмағанлар.

Ер қурраси китъаларининг турли минтақаларида ибтидоии одамнинг илк зотлари П.нинг турли босқичларида юзага келған ва бир неча миллион йил даво-мида яшаб, ўзидан маълум даражада моддий излар қолдирған. 20-а.нинг 2ярмида ўтқазилған кенг қўламли археологик изланишлар ва казишлар туфайли 4 китъа минтақаларидан илк П. даврига мансуб қатор ноёб ёдгорликлар то-пилиб тадқиқ этилди. Тўпланған моддий топилмалар мажмуаси археологик ва антропология жиҳатидан синчиклаб ўрганилиб, энг қад. одам — архантропларнинг яшаған ва тарқалған ҳудудлари, даврининг босқичлари борасида жиддий аниқликлар киритилиб, фанда муайян кашфиёт-

лар юзага келди. Авваламбор архантроплар илк бор ҳаёт кечирган минтақалар ва тарқалган ҳудудлар доираси кенгайиб, санаси қадимийлашди. Кейинги ярим аср давомида топилиб, тадқиқ этилган энг қад. қазилма одам суяклари коадиклари ва дағал тош қуроллардан маълум бўлишича, архантроплар илк П. даврида, асосан, Шарқий ва Марказий Африка, Жан.-Шарқий ва Жан. Осиё ҳамда Ўрта Осиё ва Европанинг жан., шунингдек, марказий қисмларида истиқомат қилган экан. Улар фанда олдувай, зинжантроп, питекантроп, синантроп ва гейдельберг каби қатор номлар б-н юритилсада, умумий иб-ра б-н «Хомо хабилис», яъни «ишбилармон одам» деб аталади. Африканинг энг қад. одамлари замонамиздан 4,5—4, 3,5— 2 млн. йил муқаддам, Европа архантроплари эса 2,5—2 млн. йил б-н 200—150 минг йилликлар оралигидаги даврда ҳаёт кечирганлар. Осиёнинг иклими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам илк П. даврида энг қад. одамларнинг яшаши учун қулай бўлган. Кейинги 60—70 й. давомида топилиб, ўрганилган кўпдан-кўп моддий қолдиқлар (асосан, қазилма одам суяклари ва дағал тош қуроллар)га караганда, Осиё архантроплари (питекантроп ва синантроп) ҳаёт кечирган давр 1,5—1 млн. йилдан то 500 минг йилликлар оралигида кечган.

Ўрта Осиёда яшаган энг қад. одамлар питекантроп ва синантропларга замондош бўлганлар. Улар тоғ унгуллари ва ғорлардан бошпана, макон ва манзилгоҳ сифатида фойдаланишган. Қайроқтош ва чакмоқтошлардан чўқмор, чоппинг ва чоппер каби дағал тош қуроллар ясаб, улардан ирг-итгич, ургич, чопқич, кавлагич ва кескич сифатида фойдаланганлар. Қўл чўқмори ва чопперлар, даставвал, Фран-циянинг Сент Ашель маконидан топилгани учун фанда бундай тош қуроллар ашель қуроллари номи б-н юритилади.

Илк П. ёдгорликлари Ўрта Осиёда Фарғона водийсининг Сўх сойи соҳилида жойлашган Селунгур юрит,

Оҳангарон водийсининг Қизилолмасой бўйида, Қўлбулоқ манзилгоҳида, Жан. Тожикистоннинг Кўлдара ва Жан. Қозоғистоннинг Аристанди водийсида топиб ўрганилди. Селунгур ғоридан ибтидоий одамнинг суяк қолдиқлари (бош чаноғининг бўлаги, елка суяги ва ўндан ортиқ тишлари) топилиб, тадқиқ этилди. Бу даврга мансуб Қўлбулоқ манзилгоҳида энг қад. одам тўдалари қарийб ярим млн. йил давомида деярли узлуксиз яшагани маълум бўлди. Шу боис ёдгорлик остида 20 м дан ортиқроқ қалинликда маданий қатлам ҳосил бўлган. Қарийб 20 йиллик қазилма (М. Қосимов) жараёнида 30 мингдан ортиқ тош қуроллар (чўқмор, кирғич пичоқсимон кескич ва нуклеуслар), ҳайвон ва парранда суяклари ҳамда турли хилдаги ўсимлик қолдиқлари қайд этилади. Бу топилмалар, шубҳасиз, илк П. одамнинг ниҳоятда сермашаққат ҳаёти, тош қуроллар яшаш усуллари ва хом ашёси, шунингдек, ўша замон табиий ва унга боқим бўлган Қўлбулоқнинг овчи ва термачиларнинг истеъмол қилувчилик хўжалиги ҳақида гувоҳлик беради (қ. Қўлбулоқ манзилгоҳи). Сўзсиз, Селунгур ва Қўлбулоқ ёдгорликларининг археология жихатидан қазиб ўрганилиши туфайли Ўрта Осиё энг қад. одамлар яшаган масканлар қаторидан ўрин олди.

Палеолитшунослик тобора янги ноёб ёдгорликлар б-н бойиб, палеоантропологик топилмаларни ҳар томонлама синчиклаб чуқур тадқиқ этилиши б-н нафақат архантропларнинг яшаган ва тарқалган ҳудудлари кенгайиб, даври қадимийлаштирилди, балки, уларнинг бевосита авлодлари борасида фанда янги фикр-мулоҳаза ва ғоялар пайдо бўлди. Маълум бўлишича, архантропларнинг авлодлари — палеоантроплар замонамиздан қарийб 500 минг йил муқаддам шаклланиб, 150—140 минг йилликлардан бошлаб 100 минг йилдан ошиқроқ давр давомида неандер-таллар б-н ёнма-ён яшаган экан. Неандерталлар эса одамзотнинг бевосита аجدоди ҳисобланмаган. Улар маймунсимон жонзотларнинг ри-

вож топмай куриб қолган булоғи сифатида талқин этилмоқда.

Ўрта П. даврида об-ҳаво кескин пасайиб, музликлар даври бошланади. Ҳавонинг совуши оқибатида ва ўсимлик дунёси ҳам тубдан ўзгаради. Иссиқ иқлимга мослашган ҳайвонларнинг бир қисми жан. минтақаларга силжиб, қолгани ҳалок бўлади. Уларнинг ўрнини янги шароитга кўниккан чидамли мамонтлар, юнгдор каркидонлар, узун шохли бизонлар, кўтослар, буғулар, архарлар ва б. ҳайвонлар эгаллаганлар. Бу даврда овчилик ҳўжалиги такомиллашиб одам тўдаларининг тўплари катталашган. Тош ва суяклардан турли хилдаги ов қуролларини яшаш такомиллашган. Йирик ҳайвонларга оммавий ов қилиш туфайли катта тўдаларга уюшган қад. одамлар олов ҳосил қилишни кашф этганлар, гулханлар ёқиб, совуқдан ва хавф-хатардан сақланишни, гўштни ўтда пишириб истеъмол қилишни билишган. Йирик ҳайвон суяклари, мамонт тишлари ва кураклари ҳамда ходалардан жар, сой ва кўл ёқаларида ярим ертўла кулбалар куриб, томини ҳайвон терилари б-н ёпиб, сахнига пўстаклар тўшашган. Суяклардан тешгич, бигиз, сўзан ва игналар ясаб, терилардан ёпинчиклар тикиб кийишган. Ўрта П. даври охирида эса марҳумларни дафн этиш маросими пайдо бўлган. Ўрта Осиёда 50 дан ортиқ ўрта тош даврининг ёдгорликлари топилиб, ўрганилди. Ўзбекистонда улар Тошкент вилоя-тида Обираҳмат, Хўжакент, Палтов, Кўлбулоқ; Самарқанд вилоятида Омон-кўтон, Кўтирбулоқ, Зирабулоқ, Хўжамазгил; Навоийда Учтут деган жойларда текширилган. Ҳатто Сурхондарёнинг Бойсун туманида Тешиктош унгуридан ўрта П. даврига тегишли 8-9 яшар боланинг қабри топилган. Бу, шубҳасиз, фан оламида жиддий кашфиёт эди. Ўрта П. даврида минг йилликлар оша эришилган ҳаётий ютуқлар уруғдошлик жамоаси ва унинг илк маданиятини шаклланишига асос бўлган.

Юқори П. мил. ав. 40—35 минг йил-

ликлардан 12—10 минг йилликка қадар давом этиб, музликларнинг охириги (вюрм) босқичида кечди. Бу даврда йирик ҳайвонларни ов қилиш туфайли одам тўдаларининг катта тўпларга бирлашиши; майда туда ичида экзогамия урф-одати муқимлашиб, уруғ жамоаси (матриархат)нинг қарор топиши; узоқ вақт муттасил пиширилган гўштни истеъмол қилиш ва табиий танлов жараёни туфайли одамнинг жисмоний қиёфаси ҳам ўзгарди. Бу даврда ҳоз. замон қиёфадаги аждод — неоантроп, яъни «янги одам» шаклланди. Бундай одамнинг меҳнат қуроллари ва суяк қолдиклари дастлаб 1868 й.да Фран-циянинг Кроманьон қояси яқинида топилиб, ўрганилгани учун у тарихда кроманьон номи б-н шуҳрат топди.

Кейинги бир аср давомида Африка, Осиё, Европа, Америка ва Австралия ҳудудларидан кроманьонларнинг юзлаб маконлари, ҳар турли найза ва камон ўқининг тош пайконлари, суяк ва ҳайвон шохларидан ясалган бигиз, игна, қармоқ, бурғу (парма) ва хилма-хил безакли ашёлар топилган.

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистонда юқори П. ёдгорликлари — Кўлбулоқ, Туябўғиз, Сиёбча, Такалсой, Хўжамазгил, Аччисой ва Сари Арк каби ўнлаб ярим ертўла турар жой қолдиклари топилиб тадқиқ этилди. Улардан тош қирғичлар, кескичлар, пичоксимон тош қуроллар, тош йўнгичлар, суякдан ясалган игна, бигиз, санчки ҳамда қулон, туя, буғу ва тўнғиз суяклари қайд этилади. Сиёбча маконида эса юқори П. одамнинг жағи, тишлари ва қўл суякларининг топиллиши, айниқса, ноёбдир. Шундай қилиб, юқори П. даврининг бошларидаёқ замонавий қиёфадаги одам шаклланиб, у фанда «Хомо сапиенс» — «ақл-идрокли одам» номини олди. Бу даврда иқлим шароитнинг таъсири оқибатида одамзоднинг ирқи (европеоид, негроид ва монголоид) ҳамда ҳар хил антропологик турлари вужудга келади. Бу ирқларнинг жамоалари Осиё орқали аввал Австра-

лия, сўнгра эса Беринг бўғози ўрнида жойлашган куруклик орқали Америка қитъасига томон силжиган бўлсалар, улардан бир қисми Европада ва бошқа бир тури эса Африкада яшаганлар. Юқори П. даврида ўқ-ёй кашф этилиб, тасвирий санъат юзага келган. Кроманьон одамлари истикомат қилган ғорларнинг (Альтамира) шиплари ва деворларида рангли бўёқлар б-н ов манзаралари тасвирлари туширилган. Суяк ва тошлардан аёлларнинг ва турли ҳайвонларнинг ҳайкаллари ясалган. Юқори П.нинг ёдгорликлари фанда Ориньяк, Солютре ва Мадлен маданий номлари б-н 3 босқичга бўлиб тадқиқ этилган.

Ад.: Борисковский П. И., Кишиликнинг энг қадимги ҳаёти, Т., 1959; Герасимов М. М., Люди каменного века, М., 1964; Семёнов Ю. И., Как возникло человечество, М., 1966; Средняя Азия в эпоху камня и бронзы, М., 1966; Перво-бытное общество, М., 1975; Аскарлов А., Ўзбекистон тарихи [Энг қадимги даврлардан эрамининг V асригача], Т., 1994.

Абдулахад Муҳаммаджонов.

ПАЛЕОЛОГЛАР — Византия императорлари сулоласи (1261—1453). Асосчиси — Михаил VIII (1259 й.дан Никея императори). Сўнги императори — Константин XI, унинг жияни Зоя (Софья) Иван III Васильевичга турмушга чиққан эди.

ПАЛЕОМАГНЕТИЗМ (палео ... ва магнетизм) — тоғ жинслари ўзининг шаклланиш даврида Ер магнит майдони таъсирида магнитланиш хусусияти ва бу магнитланиш (қолдиқ магнитланиш) нинг кейинги даврларда сақланиши. Магнитланишнинг қўлами ва йўналиши ер юзасининг мазкур нуктасида жинснинг ҳосил бўлган вақтидаги, яъни миллион йиллар аввалги магнит майдони-га мувофиқ бўлади. П. тоғ жинсларида сақланиб қолган магнитланганликни тадқиқ этиш орқали геомагнит майдони (қ. Ер магнетизми) тадрижини ўрганишга

имкон беради. Ҳар бир жинсда маълум микдорда ферро- ёки ферромагнит минераллар (магнетит, титаномагнетит, гематит, ильменит, маггемит, пиротин ва б.) дончалари бўлади. Тоғ жинслари шаклланиш шароитига қараб интенсивлик ва барқарорлик (магнитсизлантирувчи таъсирларга чидамлилиги) жиҳатдан турлича магнитланади. П. учун геомагнит майдонида Кюри нуктасивян юқори т-рада тоғ жинслари совитилаётганда ҳосил бўладиган қолдиқ термомагнитланиш (TRM) ахамиятлидир. TRM, асосан, лава, интрузиялар совитётганда вужудга келиб, отқинди жинсларга хосдир. Кимёвий магнитланиш (CRM) магнит майдонда ферромагнит зарраларининг кўпайишидан ҳосил бўлади. Ёпишқоқ қолдиқ (VRM) магнитланиш жинсга магнит майдонининг узоқ вақт таъсири натижасида (термоактивацион ва диффузион жараёнлар ҳисобига) юзага келади. Ориентацион қолдиқ магнитланиш (DRM) чўқинди жинсларда ҳосил бўлади. Бунда TRM ва CRM га эга бўлган ювилган кристалл жинсларнинг магнитланган дончалари сув ҳавзалари ва дарёлар тубида чўкиб, магнит майдонида компас стрелкаси каби ориентирланади. Кейин заррачалар чўқинди қотаётганда унга цементланиб ёпишади ва ўзининг ориентациясини сақлаб қолади, бу жинснинг қолдиқ магнитланишини белгилайди. Чўқинди жинсларда CRM шаклланиш даврида, шунингдек, кейинроқ ҳосил бўлиши мумкин. Отқинди жинсларда эса CRM ҳамма вақт иккиламчидир, яъни кей-инчалик вужудга келади. VRM хдмиша иккиламчи, бинобарин у аниқёшга эга эмас. Шундай қилиб, TRM ва DRM жинснинг шаклланиш жараёни б-н боғлиқ. Агар жинснинг ёши маълум бўлса (қ. Геохронология), магнитланиш вужудга келган вақт ҳам аниқ бўлади — бу геомагнит майдонининг вақт ичида ўзгаришига имкон беради. Тоғ жинсларининг бирламчи магнитланганлигини ўрганиб Ер магнит майдони тарихини, яъни магнит кутбларининг силжиб юри-

шини кузатиш мумкин.

Мунтазам палеомагнит тадқиқотлар турли мамлакатларда 20-а.нинг 50-й.ларидан олиб борилмоқда. Тадқиқотлар натижасида кейинги 600 млн. йилда геомагнит майдонининг кучланиши деярли ўзгармаган.

ПАЛЕОНТОЛОГИЯ (палео... ва юн. ontos — жонзот ва ... логия) — утмиш геологик даврларда мавжуд бўлган, қазилма кол-диқлари сақланган организмлар, уларнинг ҳаёт фаолияти ва ориктоценозлар (тошқотган организмлар) ҳақидаги фан. П. 2 йирик бўлим — палеозоология ва палеоботаникадан иборат.

Тошқотган организмлар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар антик даврдан табиатшунос олимларга маълум. Бироқ бу тошқотганлар кирилиб кетган орга-низмларнинг колдиқлари эканлиги ҳақида ҳали аниқ тасаввур юзага келмаган эди. Табиатшунослардан даниялик Н. Стено ва англиз Р. Гук ўлиб кетган қайвонларнинг турлари ҳақида дастлабки фиқоларни айтишган. 18-а. ўрталари Россияда М. В. Ломоносов, Францияда Ж. Бюффон ва Жиро-Сулави, Буюк Британияда Ж. Геттон ва б. ғояларининг ривожланиши б-н қад. давр жонли табиатидаги узлуксиз ўзгаришлар ва ўтмишни билишнинг муҳимлиги ҳақидаги қараш тарафдорлари тобора кўпая бошлади. Британиялик У. Смит биринчи бўлиб умуртқасиз тошқотган организмлар асосида қатламларнинг нисбий геологик ёшини аниқлади ва шу асосда дастлабки геологик харитани тузди (1794).

П. фан сифатида тарихий геол. б-н узвий боғлиқ ҳолда вужудга келди. Ҳар 2 фан асосчиси Ж. Кювье ҳисобланади; у коллежда «Қазилмалар тарихи» фанидан даре берган ва сут эмизувчиларнинг қазилма суяқларини чуқур қиёсий-анатомик ўрганиш натижасида умуртқалилар П.сини яратган (1808). Кейинроқ француз ботаниги А. Броньярнинг «Қазилма ўсимликлар тарихи» нашр этил-гач, палеоботаника вужудга келди. Ж. Кювье

ва А. Броньяр (1811) геол.да тош-қотган организмлар ҳақидаги тасаввурларни ривожлантирдилар; уларнинг ҳар иккиси қазилмалар б-н ҳозирги замон организмларини ўзаро боғлаб, ҳалокатлар назариясини ёқлаб чиқдилар. «П.» термини ни 1марта (1822) француз зоологи А. де Бленвиль ишлатган. Дастлабки эволюцион назария асосчиси бўлган Ж. Б. Ламарк умуртқасизлар П.сини яратган. 19-а. нинг 1ярмида П.да турларнинг ўзгармаслиги ва уларнинг ҳаётида кетма-кет скин ўзгаришлар бўлиб туриши ҳақидаги ғоя хукмирон бўлган. Шу б-н бирга, бу умумий қарашларни швейцариялик Л. Агас-сис, англиялик А. Сежвик ва франциялик А. Д. Орбиньялар ривожлантирдилар. Натижада стратиграфик П. шаклланди ва 40-й.ларнинг бошида Ернинг умумий стратиграфик шкаласи ишлаб чиқилди.

19-а.нинг 60-й.ларидан П.да янги босқич вужудга келиб, у табиатшунослик фанларининг кейинги ривожига қатта таъсир кўрсатган эволюцион назариянинг яратилиши (Дарвиннинг «Турларнинг келиб чиқиши» асари, 1859 й.) б-н боғлиқ. 19-а.нинг кўпгина палеонтологлари дарвинист бўлмасаларда, эволюционизм ғояларини П.да тез ёя бошладилар. В. О. Ковалевский ҳоз. эволюцион П.нинг чинакам асосчиси сифатида муҳим ўрин тутди. Унинг умуртқалилар П.си ва австриялик геолог Неймайрнинг умуртқасизлар П.сига оид асарларидан кейинги-на дарвинизм палеонтологик асосга эга бўлди. Умуртқалилар П.си эволюциянинг назарий масалаларини ишлаб чиқишда муҳим аҳамиятга эга.

П. биология, цитология, биокимё, биометрия каби фанлар б-н узвий боғлиқ бўлиб, қисман уларнинг методларидан фойдаланади. У қиёсий анатомия, хайвонлар ва ўсимликлар морфологияси ва систематикаси б-н узвий боғлиқ бўлиб, бу фанлар бир-бирини бойитмоқда. Морфологик функционал анализ ва қазилмаларнинг скелетлари структураси морфогенезини ўрганиш П.ни физиология, эмбриология, биомеханика б-н

яқинлаштиради. Қад. организмларни киёсий-тарихий ўрганиш натижасида П. экология, биогеоценология, биогеография, гидробиология ва океанология б-н тобора кўпроқ боғланмоқда. Ер тўғрисидаги фанлар ичида П.нинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Геол. 18—19-а. ларда стратиграфиянинг вужудга келиши б-н Ер ҳақидаги тарихий фанга айланди. Табиий танланиш назарияси, эволюцион жараённинг таназулсиз кечиши ҳақидаги концепциясига таянган эволюцион таълимот П.нинг стратиграфик геол.да қўлланиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Литологик фашиал хариталар тарихий геол.да катта аҳамиятга эга бўлиши б-н бирга, кумир, нефть, газ, боксит, туз, фосфорит ва б. фойдали қазилмаларни кидириб топишда ҳам муҳим воситадир.

А. Д. Архангельский, В. Н. Вебер, А. П. Карпинский ва б. Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда дастлабки палеонтологик тадқиқотлар олиб боришган. Ўзбекистонда П.нинг ривожланиши В. А. Вахрамеев, С. Х. Мирқамолова, О. И. Сергунькова, Е. А. Репман, К. А. Алимов, Я. Х. Иминов, Н. Эшназаров, Р. Абдуллаев ва б. номлари б-н боғлиқ.

Ад. Л. Давиташвили Л. Ш., История эволюционной палеонтологии от Дарвина до наших дней, М.—Л., 1948; Сикстел ь Т. А., Худайбердиев Р., О флорах прошлого Средней Азии, «Палеоботаника Узбекистана», т. 1, Т., 1968.

Холдор Чиникулов.

ПАЛЕООСИЁ ТИЛЛАРИ, палеосибирь тиллари — генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлмаган чукча-камчатка тиллари (чукча, коряк, аютор, керек, ительмен), эскимосалеут тиллари (эскимос, алеут), енисей тиллари (кет, сим — жонли тиллар; котг, арин, пум-покол, ассан — улик тиллар), юкагир-чуван тиллари (юкагир — жонли, чуван — улик) ва алоҳида нивх тилини бирлаштирувчи, шартли белгиланган тил оиласи.

Мазкур тилларнинг муштараклиги, умумийлиги ҳақидаги фаразия 19-а.

ўрталарида рус олими Л. И. Шренк томонидан илгари сурилган. Бу фаразияга мувофиқ,, тегишли сибирлик элатлар Сибирь туб аҳолисининг авлодларидир. Пекин ушбу фикр П.т.нинг генетик кариндошлигини белгилай олмайди, шу сабабли «П.т.» термини шартли ном сифатида сақланиб қолган.

П.т.нинг ташқи генетик алоқалари, бир қатор фаразиялар мавжуд бўлсада, ханузгача аниқланмай қолмоқда. Бу тилларнинг типологик тавсифи турлича бўлса ҳам, айрим оилалар ўртасида структур-типологик ўхшашлик белгилари кузатилади. П.т. агглютинативтиллари: баъзиларида суффиксал, баъзиларида суффиксал-префиксал агглютинация мавжуд. Лексикада турмушдаги нарса-буюмларнинг номлари, касб-хунар, хўжалик фаолиятини акс эттирувчи сўзлар кўп; рус тилидан ўзлашган сўзлар ҳам анчагина.

П. т. ҳақидаги кўплаб маълумотлар 18-а.да турли олимлар ва миссионерлар томонидан тўпланган; бу тилларни илмий ўрганиш 19-а.да рус ва гарбий европалик олимларнинг асарлари б-н бошланган. Ушбу тадқиқотлар ва кейинчалик америкалик, канадалик ва япониялик олимларнинг бу соҳадаги изланишлари нафақат тилшунослик учун, балки Евросиё ва Шим. Америка тарихида қадимдан давом этиб келаётган мураккаб этнолингвистик жараёнларни тушунтиришга интилаётган бошқа фанлар учун ҳам катта кизиқиш уйғотади.

ПАЛЕООСИЁ ХАЛҚЛАРИ - Шим. ва Шим.-Сибирнинг туб жой аҳолиси: чукчалар, коряклар, ительменлар, юкагирлар, нивхлар, кетлар, эскимос лар ва б. нинг номи.

ПАЛЕОТИП ТОҒ ЖИНСЛАРИ (палео... ва typos — тур, қиёфа) — иккиламчи жараёнлар натижасида кучли ўзгарган вулканик тоғ жинслари. Кайнотип тоғ жинсларидан фарқ қилади. П.т.ж.нинг ўзгариши таркибидаги вулканик шиша

иккиламчи минералларга алмашинуви б-н боғлиқ. Лекин тоғ жинсларининг ўзгариши уларни ёшига боғлиқ эмаслиги маълум, мас, Исландиядаги учламчи даврга мансуб базальтлар — П.т.ж., аксинча, қад. палеозой даврига мансуб отқинди вулканик жинслар ўзгармасдан қолган (кайнотип жинслар). П.т.ж. вауларнинг кайнотип турлари алоҳида хоссаларга ва номларга эга, мас, базальтнинг палеотип хили — базальтли порфирит, долеритники — диабаз; риолит ёки дацитнинг палеотип тури кварцли порфир деб юритилади. Бирламчи минераллар ҳам ўзгаради: альбитланади ёки серицитланади, тўқ рангли минераллар хлорит ва эпидот б-н алмашади. Натижада вулканик тоғ жинсларининг кўриниши ҳам ўзгаради, ялтироғи кетади, хиралашади; нордон П.т.ж. пушти ранга, асосли П.т.ж. эса бинафша ранга эга бўлади.

ПАЛЕОТРОПИК ОБЛАСТЬ, Палеотропик ўсимликлар дунёси — Ер шарига асосий ботаник-географик бўлинмалардан бири. Эски Дунё материк қисмининг (Австралиядан ташқари) тропик иқлимли жойлари-ни, шунингдек, Ҳинд ва Тинч океанлардаги о.ни ўз ичига олган. Баъзан П.о.га Жан.-Ғарбий Африканинг субтропик қисмини ҳамда Янги Зеландия ва унга ёндош ороллари (Янги Зеландия кичик области) киритилади. П.о. шим.дан Голарктика области б-н чегараланган.

П.о. ўсимликка бой. Областнинг айрим қисмлари сув ҳавзалари орқали ажралганлиги, иқлим шароитларининг турли-туманлиги, тарихий тараққиётининг мураккаблиги натижасида ўсимликлари кучли ихтисослашган. Флора таркибида умумтропик ўсимлик оилаларидан пальмадошлар, тутдошлар, сутламадошлар, тоғбекадошлар (маринадошлар) ва б. кўп учрайди. Бу оилалардан анчагина қисмини махсус палеотропик туркумлар ташкил этади. Космополит ўсимлик оилаларидан буғдойдошлар (бошоқдошлар), ҳиллодошлар, бурчоқдошлар кўп.

П.о. учун диптерокарплар, пандаслар, не-пентеслар, эндемик оилалар ва б. характерлидир. П.о.да сернам тропик муссонли ва саванна ўрмонлари, мангра чакalakзорлари, чўл ўсимликлари ва б. кенг тарқалган.

П.о.ни кичик областларга бўлишнинг кўпчилик томонидан қабул қилинган ягона принципи йўқ. Баъзилар П.о.ни икки кичик областга — Малезия ва Ҳиндистон-Африка, баъзан 10—15 кичик областга бўлади. Эндемик ўсимликлар, айниқса, Гавайи, Янги Зеландия, Мадагаскар ороллари каби кичик областларда кўпроқ учрайди (яна қ. Флора областлари).

ПАЛЕОЦЕН БЎЛИМИ (эпохаси), палеоцен — палеоген системаси (даври)нмт қуйи бўлими. 1874 й. Дезор томонидан юқори бўр даври киритилган. Дания яруси кейинги тадқиқотлар натижасида (Харденбол ва Бергрэн, 1978) П. бўлимининг энг қуйи қисмига ўтказилади. П. кўпгина минтақаларда 2 (юқори ва қуйи) бўлимга ажратилади. Ўзбекистон ҳудудида умумий қабул қилинган яруслар йўқ. Ҳар бир регион учун ўзига хос мажмуа, свита ва қатлар ажратилган. Фарғона ботиғида бухоро қатлами, Сурхондарёда —оқжар ва бухоро қатламлари ажратилган.

ПАЛЕОЭКОЛОГИЯ (палео... ва экология) — палеонтология фанининг бўлими. Кўхна геологик даврларда яшаган ҳайвонот ва ўсимликларнинг ўша вақт муҳити б-н ўзаро муносабатини, қирилиб кетган жонзотларнинг ҳаёти ва яшаш шароитларини ўрганади. П. чўкинди ётқиқликларини фацциал тахлил қилишда муҳим ҳисобланиб, уларнинг литологик таркиби б-н узвий боғлиқдир. П.нинг ривожланишига рус олими, палеонтолог В. О. Ковалевский, бельгиялик олим Л. Долло ва австриялик О. Абель катта ҳисса қўшган. Қдд. организмлар яшаш шароитини ўрганишда, асосан, уларнинг скелет қолдикларини ўрганиш (морфо-

функционал анализ) усули қўлланилади. Қад. ҳайвонлар яшаган шароитларини ўрганиб, П. палеонтология ҳамда геол. учун баъзи фойдали қазилмалар пайдо бўлиши шароитларини аниқлаш ва ўхшаш шароитларда ҳосил бўлган турли фойдали қазилмалар конини башо-рат этишда қўлланади.

ПАЛЕРМО — Италиядаги шаҳар ва порт. Сицилия вилояти ва Палермо провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 652,6 минг киши (2001). Иқтисодий аҳамияти жиҳатидан мамлакат жан.да Неаполдан кейин 2-ўриндаги шаҳар. Тиррен денгизи соҳилидаги порт (четга цитрус мевалар чиқарилади). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Кемасозлик ва кема таъмирлаш, самолётсозлик, қ. х. машинасозлиги, кимё, ёғочсозлик, цемент, озиқ-овқат, тўқимачилик, пой-абзал, пўлат куйиш, полиграфия, тамаки, электротехника саноати корхоналари мавжуд. П. — туризм маркази, киши курорт. Ҳар йили халқаро ярмаркалар ўтказилади. Ун-т (1777), Нафис санъат академияси, консерватория, расадхона, Миллий галерея, археология, миллий, этнография ва б. музейлар, ботаника боғи, опера ва драма театрлари бор. Шаҳарга мил. ав. 8-а.да финикияликлар томонидан асос солинган. 14— 16-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган.

ПАЛЕРМО ТОШИ - Қад. Миср йилномалари ўйиб битилган диорит плита парчаси (43,5x25 см). Қад. фиръавнлар сулоласигача бўлган вақтдан бошлаб (мил. ав. 4-минг йиллик охири) бир қанча асрларни қамраб олган. Матн V сулола даврида (мил. ав. 25-а.) туширилган. 1877 й.дан Палермо (номи шундан) музейида сақланади. П.т. Қад. Миср хронологияси бўйича ўта муҳим манба бўлиб, фиръавнларнинг иқтисодий, қарбий ва лийнй сиёсати юзасидан қимматли маълумотларни қамраб олган.

ПАЛЕСТРИНА (Palestrina), Жо-

ванни Пьерлуизи да Палестрина (тахм. 1525, Рим яқинидаги Палестрина ш. — 1594.2.2, Рим) — итальян композитори, Рим полифоник мактаби асосчиси, Уйғониш даври мусикасининг йирик намояндаси. 1544—51 й.лари Палестрина ш.даги черков хор капелласида органчи ва капелмейстер, сўнгра Рим капеллаларининг му-сиқа раҳбари. Ижоди асосини диний хор асарлари ташкил этади (жами 100 дан ортиқ месса, 180 га яқин мотет, ўнлаб мадригаллар, магнификатлар ва б.). Кўп овозли вокал мусиканинг мумтоз намуналарини яратган. Мусиқа услубига полифония ва гармония воситаларининг ўзаро уйғунлиги, оромбахш куйлар равонлиги, мушоҳадали ва самимий образларнинг ички мувозанати хос.

ПАЛИ — хинд (хинд-орий) тилларидан бири; Шри Ланка о.да мавжуд бўлган буддавийлик қонунларининг тили сифатида Шри Ланка (Цейлон), Мьянма (Бирма), Таиланд, Лаос, Камбоджа, Вьетнамца қўлланади. Чамаси, қад. ўрта хинд лаҳжаси асосида пайдо бўлиб, кейинчалик шарқий лаҳжанинг бир қатор хусусиятларига эга бўлган П.нинг ватани — Ҳиндистон; мил. ав. даврдаёқ буддавийлик б-н бирга Шри Ланкага тарқалган; мил. 1-минг йиллик охири ва 2-минг йиллик бошларида Жан.-Шарқий Осиёдаги бир қанча мамлакатларга тарқалади. П.да кўплаб диний, фалсафий, илмий, бадий асарлар (жумладан, жан. буддистларнинг муқаддас китоблари) яратилган. Бу тил Жан.-Шарқий Осиёдаги кўплаб тилларга сезиларли таъсир кўрсатган. Баён усулига кура ва хронологик жиқатдан П.нинг 4 кўриниши мавжуд: диний қонунларнинг шеърый қисмлари тили (энг қад.); қонунларнинг насрий баён тили (маълум даражада тартиб ва меъёрга солинган); диний китобларга изоҳ ва тафсирлар тили (янада содалаштирилган); Жан.-Шарқий Осиёдаги янги адабиётлар тили (олдинги даврларга нисбатан кўплаб тафовутлар. ва ўзга тизимдаги тилларнинг таъсири сезилади). Бошқа ўрта ва

кейинги давр хинд тилларидан муайян фонетик, лексик-фамматик жиҳатлари б-н фарқ қилади. Айниқса, лексикаси ўта мурак-каблиги ва, асосан, диний таълимот ғояларини акс эттиришга мўлжалланганлиги б-н ажралиб туради. Брахми ёзуви асосида шаклланган қад. ёзувга эга.

ПАЛИАШВИЛИ Захарий Петрович [1871.4(16).8, Кутаиси - 1933.6.10, Тбилиси] — грузин композитори, дирижёр, педагог, муסיқа жамоат ароби. Грузия халқартисти (1925). Грузин композиторлик мактаби асосчиларидан. Тбилиси муסיқа билим юрти (1895—99) ва Москва консерваторияси (1900— 03)да таълим олган. Грузин филармония жамиятига асос солган (1905). 1919 й.дан Тбилиси консерваторияси проф., директори (1919,1923, 1929 — 32). Грузия халқларининг жами 300 га яқин кўшиқларини тўплаб, улардан бир қисмини нашр этган (1910). Композиторлик ижодида турли маҳаллий (кахетин, гурий, сван ва б.) муסיқа услублари негизида янги умуммиллий муסיқа тилини ишлаб чиққан. «Абесалом ва Этери» (1910— 18), «Даиси» (1923) опералари б-н грузин муסיқа санъатига муҳим ҳисса қўшган. П., шунингдек, «Грузинча литургия», хор асарлари, романслар муаллифи. Тбилисидаги Грузин давлат опера ва балет театри, бир неча му-сиқа ўқув муассасаларига П. номи берилган. 1971 й.да П. номидаги Грузия давлат мукофоти таъсис этилган.

ПАЛИГОРСКИТ (Уралдаги Палигорск кони номидан), аттапульгит, тоғ териси, тоғ пўкаги, тоғ ёғочи — мортмориллонит гуруҳига мансуб минерал, магнийнинг сувли силикати. Моноклин ёки ромб сингонияли. Кристаллари структураси чўзиқлентали ёки қатқат. Ранги оқ, баъзан сарғишкулранг. Қаттиқлиги 2—2,5, зичлиги 2100—2300 кг/м³. Арид иқлимли жойларда, денгиз ва шўр сувли ҳавзаларда (кўл ва лагуналар), қисман нураш қобикларида магнезиал силикат-

лар (мас, серпентин)дан қосил бўлади. П.нинг қаттиқ ва зич массаси қоплама ва қатламча шаклида, тарқоқ кристаллари гил минераллари, мергель ва охактошлар орасида учрайди. П. нефтни қайта тозалаш, қоғоз саноати, тиббиётда, пармалаш ишлари ва курилишда кенг қўлланади. Украина, Шим. Кавказда, Ўзбекистонда (Фарғона, Сурхондарё вилоятларида ҳамда Қизилқумда) П. конлари бор.

ПАЛИНГЕНЕЗ (юн. palin — яна, қай-та ва ...генез) — организм эмбриогенезида такрокланадиган мазкур тур филогенезига мое келадиган жараёнлар. «П.» терминини немис олими Э. Геккел (1866) биогенетик қонун тамойилларида таклиф этган. П.га мисол қилиб (Геккел бўйича) юксак умуртқалилар эмбрионида улар ажодларини вояга етган даври учун хос бўлган, ҳоз. тубан хордалилар ва тубан умуртқалиларда ҳам мавжуд бўлган экто- ва энтодерма, нерв найи, хорда, жабра ёйлари, жабра ёриқлари, айириш органларини келтириш мумкин. П. филогенетик ўзгаришларнинг йўналиши тўғрисида ҳулоса чиқаришга имкон беради. Геккел кўрсатишича, ценогенез (организмнинг эмбрион ёки личинка ривожланадиган махсус муҳитга мосланиши) П. изчиллигини бузади.

ПАЛИНГЕНЕЗИС, палингенез (юн. palin — қайта, яна ва genesis — келиб чиқиш, туғилиш) — Ернинг чуқур қатламларидаги магматик тоғ жинсларининг қисман ёки тўла эриб магмага айланиш жараёни. «П.» термини фанга финляндиялик геолог Я. Сёдерхольм томонидан киритилган (1907 й.). Геотектоник шароитга қараб П.га учраган тоғ жинсларининг чўқиш ёки қатламларнинг бир-бирининг остига силжиш жараёнлари фарқ қилинади. Палинген магманинг Ер юзи яқинига кўтарилиши ороген интрузивлар ва диапир-плутонлар пайдо бўлишига олиб келади.

ПАЛИНОЛОГИЯ (юн. paline —

майин чанг ва ...логия) — ботаниканинг ўсимлик чанги ва спорасини ўрганадиган тармоғи. «П.» терминини инглиз палео-ботаниклари Х. Хайд ва Д. Уильяме (1944) таклиф қилган. Палиномор-фология П.нинг асосий тармоғи бўлиб, спора ва чанг доналарининг шакли, тузилиши ва ривожланишини текширади. П. чанг ва споранинг крби-ғини, морфология ва анатомиясини ўрганади. Палинологик текширишлар цитология, генетика, морфология, физика, кимё ва математика фанлари йотукларига асосланган ҳолда микроскоп, электрон микроскоп ва рентген нурларидан фойдаланиб ўтказилади.

Ер шарининг қобиғини ўрганишда, ундаги қазилма бойликларни кидиришда, шунингдек, ўсимликлар ва иқлим тарихини аниқлашда П. маълумотларидан фойдаланилади.

ПАЛИТРА (франц. palette) — 1) расом ишлаш жараёнида бўёқларни аралаштирадиган мослама (П.да расом бўёқларни аралаштириб яратаётган асари учун керакли рангни ҳосил қилади); ёғоч, металл, чинни (фаянс)дан юпқа қилиб тўртбурчак ёки овал шаклида тайёрланади; 2) кўчма маънода — расомнинг рангтасвир (ранглар танлаш ва ишлатиш) услуби ҳамда алоҳида рангтасвир асари учун хос бўлган ранглар тўплами.

ПАЛЛАВЛАР — Жан. Ҳиндистондаги Шим. Тамилнад худудига қадимда мавжуд бўлган П. давлати (мил. 3—9-а.лар) ни бошқарган сулола. П.нинг 3 сулоласи маълум (3—6-а.лар; 6-а. охири —8-а. ўрталари; 8-а. ўрталари — 9-а.лар). П. Нарасимха I даврида (7-а.) равнак топган, у Ватапидаги Ғарбий Чалуқьяларни тормор қилган ва Цейлон (ҳоз. Шри Ланка)га зафарли юриш уюштирган. Пойтахти — Канчи ш. бўлган. 893 й. П. давлати Чола давлати томонидан тугатилган. П. хонадонига мансуб вассал ҳокимлар 10—13-а.ларда ҳам бўлган.

ПАЛЛАДА (юнон худоси Афина Паллада номи б-н аталган) — астероид (қичик сайёра). Тартиб №2; диаметри 583 км. Немис астрономи Г. Ольберс 1802 й.да кашф этган. Куёшдан ўртача узоқлиги 2,77 астрономии бирликка ўзгаради. Ўртача юлдуз катталиги 8,0. П.нинг орбита текислиги б-н эклиптика текислиги орасидаги бурчаги (орбита огиши) $\varphi=34^{\circ}48'$.

ПАЛЛАДИЙ (лот. Palladium), Pd — Менделеев даврий системасининг VIII гуру-ҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 46, ат. м. 106,42. Табиий П. 6 та барқароризотоп: ^{102}Pd (1%), ^{104}Pd (11,4%), ^{105}Pd (22,33%), ^{106}Pd (27,33%), ^{108}Pd (26,46%) ва ^{110}Pd (11,72%) дан иборат. Энг узоқ, вақт мавжуд бўлувчи сунъий радиактив изотопи ^{107}Pd ($T_{1/2}=7\text{-}106$ й.). П.нинг кўпгина изотоплари нисба-тан озроқ миқдорда уран ва плутоний ядроларининг бўлиниши натижасида ҳосил бўлади.

П.ни 1803 й. инглиз олими Волластон тозаланмаган платинадан ажратиб олган ва уни 1802 й.да кашф қилинган Паллада планетаси номи б-н атаган. П. Ер пўстининг масса жиҳатидан 1 10 б% ини ташкил этади. Табиатда туғма ёки бошқа ноёб металллар ва кимёвий бирикмалар б-н қотишмалар ҳолида учрайди.

П. платина гуруҳчасидаги металлларнинг энг юмшоғи, энг енгили ва энг болгаланувчанидир. П. кумуш каби ялтироқ, ташки кўриниши платинани эслатади. Суюклиниш т-раси 1554° ; қайнаш т-раси 2940° , зичлиги 12,02 г/см³. П. платина гуруҳчасидаги бошқа металлларга қараганда кимёвий жиҳатдан фаол. Зар сувида, нитрат кислотада, концентранган қайноқ сульфат кислотада эрийди. 700° гача қиздирилганда сирти оксидланади, уй т-расида нам хлор ва бром б-н, қиздирилганда куруқ фтор, хлор ҳамда олтингургурт б-н реакцияга киришади. П. жуда кўп миқдорда водород ютиш хусусиятига эга (1 ҳажм П. 800 ҳажмга яқин водород ютади). П. молекуляр водородни ютиб,

кимёвий реакциялар жараёнида уни фоал атом ҳолида ажратиб чиқаради. Шу сабабли П.дан водород атоми ишлатиладиган кимё саноатларида кенг фойдаланилади.

П. бирикмаларда, одатда, 2 ва 4 валентли, баъзи ҳолларда 3 валентли. 2 валентли бирикмалари барқарорроқ. П.нинг PdO, Pd₂O₃, Pd²⁺ таркибли ок-сидлари маълум. Галогенлар б-н палладий (II) - фторид PdF₂, палладий (III) - фторид PdF₃, палладий (II) -хлорид PdCl₂, палладий (II) - йодид PdI₂ ҳосил қилади. Олтингуруртли би-рикмаларидан палладий (II) - сульфид PdS, палладий (IV) - сульфид PdS⁴⁺ мавжуд. П. тузларининг кўпчилиги сувда яхши эрийди ва эритмаларида кучли гидролизланади.

П. сульфидли мис-никель рудаларидан платина б-н биргаликда, шунингдек, олтин сочилмалари ва рудаларидан олинади. Олмалиқ ва Навоий кон металлургия корхоналарида П.ни мис ва кимматбахо металллар олиш технологияси колдикларидан ажратиб олинади. П. ва унинг қотишмалари электротехникада, кимё саноатида гидрогенизация ва де-гидрогенизация катали-затори сифатида, олтин, платина, родий б-н қотишмалари терморегулятор ва термопаралар тайёрлашда, олтин, кумуш, никель ва б. элементлар б-н қотишмаси заргарликда ва стоматологияда ишлатилади.

Ад.: Металлургия благородных металлов, М., 1987.

Омонулла Хўжаев.

ПАЛЛАДИО (Palladio) (ҳақиқий фамилияси ди Пьетро) Андреа (1508.30.11, Падуа (?) - 1580.19.8, Виченца) — италиян меймори. Сўнгги уй-ғониш даври намояндаси. Қад. ва ренессанс анъаналари асосида шаҳар саройлари (Виченцадаги Кьерикати палаццоси, 1550), шаҳар ташқарисидаги виллалар (Виченца яқинидаги «Ротонда», 1551—67), ибодатхона (Венециядаги Иль-Реденторе, 1592 й.да тугалланган), театрлар (Виченцадаги Олим-пико театри, 1580—85) барпо

этиш ус-лубини ишлаб чиққан. Ордер тизимини ижодий қўллаган ҳолда биноларни шақар ёки табиат б-н ўзаро боғлашга эришган. П. ижоди ва унинг «Меъморлик ҳақидаги тўрт китоб» трактати (1570) палладиочилик ривожига имкон яратди, 17—18-а.лар Европа меъморлиги юксалишига катта таъсир кўрсатди.

ПАЛЛАЛИ ҒЎЗА, қайчибарг ғўза (Gossypium lobatum Gent) — ёввойи ғўза тури. Геному Д7, хромосомалар сони 2п=26. 1956 й.да кашф қилинган. П.ғ.нинг ватани — Мексика (Мичоа-кан штати). П.ғ. — ингичка, бўйи 8 м гача етадиган оч яшил дарахт; юқорига йўналган ўсув шохлари кўп. Хосил шохлари калта; гуллари барг қўлтигидан чиқади. Ғўза юлдузчасимон туклар б-н қопланган. Барглари йирик, оч яшил, қалин тукли. Барг пластинкаси билинар-билинмас 3 бўлакчага (кенг қиррали учбурчак шаклда) бўлинган. Барг шира беши битта, цилиндр шаклида, оч яшил. Ёнбарглари йирик (9 мм гача), тезда тўкилиб кетади. Гуллари йирик, кўнғироқсимон, гулбарги оч қизил, олча ранг доғлари бор, ташқи томонининг чети тўқ қизил. Косачаси узун учбурчак тишли. Гулёнбарглари майда, тўкилиб кетмайди. Кўсаклари май-дароқ, 3 чанокли, ингичка цилиндрсимон, ўткир ко-нуссимон шаклда, сиртида кўзга аниқ ташланадиган безчалари бор. Чигити узунчоқ, 3—4 мм узунликдаги кўнғир туклар б-н қопланган. П.ғ. фотодаврий ўзгаришларга таъсирчан. Ширага чидамли. Чигити қаттиқ — тошчигит. Уч бўлма баргли ғўзага пайванд қилинган П.ғ. яхши ривожланиб гуллайди. Мексика ғўзасининг ёввойи шакллари б-н осон ча-тишиб, бепушт дурагайлар ҳосил қилади. Абдумавлон Абдуллаев.

ПАЛОВ — миллий таом тури. Пишириш усулининг хилма-хиллигига ва ишлатиладиган масаллигининг турига қараб П.нинг 40 дан ортиқ тури бор. Мас, коворма П., ивитма П., майизли П., бедана П., кази П., беҳили П., тўғрама

П., тўй П., кийма П., ва б. П.нинг софаки П. (Самарқанд вилояти), қорма П. (Қашқадарё), сузма П. (Хоразм), угра П. (Сурхондарё) ва б. турлари бор. П. тайёрлашдаги асосий жараёнлар: а) ёғ доғлаш (ёғни қозонга солиб, оқ тутун ҳосил қилгунча қиздириш); б) зирвак пишириш; в) гуруч солиш. Гуруч териб тозаланиб, илиқ ёки совуқ сувда 3—4 марта ювилади. Гуруч зирвак юзига бир текис қилиб солинади ва сув қуйилади. Гуруч солингач, чўғсиз кучли аланга бериб, қозон юзасини баб-баравар қайнатиш керак, акс ҳолда палов «тирик» бўлиб қолади. Гуруч сувни батамом тортгандан сўнг, гуручни капкир б-н қозоннинг ўртасига гумбаз қилиб ўйиб, дамчўп суқилади ва дамтовок б-н жипс ёпиб 20 мин. ча дамланади.

П.нинг энг кўп тайёрланадиган турлари: коворма (фарғонача) П. — кўй ёғи эритилади, жиззаси сузиб олинади, ёғ доғлангандан сўнг унга гўштдан тозаланган бир бўлак суяк ташлаб юборилади. Суяк қизғиш тусга киргунча ковурилади (бу жараён ошга тус беради). Суяк олиб ташланиб, паррак-паррак тўғралган пиёз ташланади. Лўнда-лўнда тўғралган гўшт солиб, ковуриш давом эттирилади. Пиёз кизариб ковурилгач, қозонга сомонча қилиб тўғралган сабзи солинади, бир оз туз солиб аралаштирилади. Сабзи жигарранг тусга кирганда, ошга солинадиган сувнинг ярми қуйиб қайнатилади. Зирвак 20—25 мин. милдиратиб қайнатилади. Ковурма П. учун 1 кг гуручга 500 г гўшт, 250 г ёғ, 500 г сабзи, 4—5 бош пиёз, бир чой қошиғида зира, зирк, қалампир керак; ивитама П. — доғланган ёгда лўнда-лўнда тўғралган гўшт ковурилади, сўнггра пиёз солинади. Қовуриш пиёз кизаргунча давом этади. Қозонга тўғралган сабзи ташланиб, 10—15 мин. давомида ковурилади, бир оз туз ҳам ташланади ва қозонга сув қуйилади. Зирвак тайёрлашга киришишдан олдин гуручни тузли сувда 3—4 марта ювиб, иссиқ сувга ивителиб қўйилади. Ивитама П. учун 1 кг гуручга 150—200 г нўхат

солинади. Нўхат камида 10 соат илгари ивителиб қўйилиши керак.

П. қадимдан Ўрта Осиёнинг ҳар қандай тўй, сайил, байрам ва меҳмондорчиликларида тайёрланади. П. тайёрлаш ўзбеклар ўртасида, айниқса, эркаклар (йигитлар)га хос фазилат ҳисобланади.

Ад.: Махмудов Қ., Ўзбек тансиқ таомлари, Т., 1989; Махмудов Қ., Узбекский плов, Т., 1979.

ПАЛОС, шолча — икки томонлама нақш ҳосил қилиб қўлда ёки машинада тўқиб тайёрланадиган патсиз гидам. Ип, жун, сунъий толалардан тўқилади. Одатда, ер (пол)га тўшалди. Газлама тўқиш усулида арқоқ ипини 2 хил кўринишда (вертикал тирқишли ва тирқишсиз) маталиши воситасида ба-жарилади. Арқоқ ипини бу усулда маталиши турли (ҳандасий ва ислимий) нақшлар, ифодали тасвирларни аниқ ҳосил қилиш имкони беради. Дунёда Болгария, Ҳиндистон, Эрон, Руминия, Туркия П.лари машҳур. Шарқ мамлакатлари (Ҳиндистон, Эрон ва б.), жумладан, Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида П. тайёрлаш қаддан кенг тарқалган, ранг-баранг гўзал П.лар яратилган. Рангли асос ёки қалин арқоқ ипи ёрдамида яратилган нақшлар заминда бир оз бўртиб майин ётади, ёддан тўқилган мужассамотда йўл-йўл қаторлар, йирик зинасимон нақшлар, уруғ тамғаси тасвирлари, ҳайвон шакллари кўп учрайди. П. колоритида кизил ранг устун туради. Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива ва б. жойларда ф-каларда тайёрланади. Сирдарё, Қашқадарё ва б. жойларда қўлда қад. анъанавий ва замонавий усуллари қўллаб П. тўқиш ривожланган.

ПАЛУБА (славянча луба — йўнилган тахта) — кемаларнинг сув ўтказмайдиган горизонтал ёғоч ёпмаси. Юқори ва пастки П.ларга бўлинади. Юқори П. умумий мустақкамликни ва кўндаланг биқоликни таъминлайди. Пастки П. кемани баландлиги бўйича бир неча қисмга ажрата-

ди, унинг мустаҳкамлигини оширади, турли юк ва тўлқинлар зарбини ўзига қабул қилади. П.да хизмат ва турар жой хоналари, механизм ва жиҳозлар жойлашади. Пўлат кемаларда П. пўлат листлардан қилиниб, бўйлама ва кўндаланг боғловчилар б-н мустаҳкамланади. П.нинг кема бортига тегиб турадиган жойлари узунасига қалин пўлат тўшамадан ясалади. Кема корпусида бир ёки бир неча П. ва платформа бўлади.

ПАЛЬМА, Пальма-демальорка — Испаниядаги шаҳар, Мальорка о. (Балеар о.лари)да. Балеар Ороллари вилояти ва Балеарес провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 319,1 минг киши (1998). Аэропорта халқаро аҳамиятга эга. Тўқимачилик, озиқ-овқат, кўн-пойабзал, кемасозлик, ойнашиша саноати корхоналари, ун-т бор. Гилам ишлаб чиқарилади. Шаҳарга 3-а.да асос солинган. 13—15-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. П. ва унинг атрофи денгиз иқлим курорти. Туризм марказларидан.

ПАЛЬМАДОШЛАР, пальмалар (Palmae ёки Agacaceae) — бир паллали дарахтсимон ўсимликлар оиласи. Тропик ва қисман субтропикларда ўсадиган 240 тача туркуми, 3400 тача тури маълум. П.нинг кўп турлари Осиёда (Индонезия), Африка ва жан. Америкада, П.нинг паст бўйли тури эса Европада тарқалган. Кўпинча шохламай тик ўсади. Танасининг бўйи 60 м ча, диаметри 1 м га етади. Баъзи турлари бутасимон, лианасимон (300 м гача). Барглари патсимон, дарахтсимонларида тана учида туду бўлиб, бутасимонларида эса ер бағирлаб осилиб ётади. Барглрининг уз. ҳатто 15 м ча. П. бир ва икки уйли ўсимлик. Айрим турлари ҳар йили, баъзилари фақат бир марта гуллаб мевалайди. Тўпгули йирик, ок, сарғиш ёки кўкиш, айрим жинсли, баъзан қўш жинсли майда гуллардан иборат. Мевалари — қуруқ ёки этли данак: камроқ резавор-мевасимон, баъзилари майда, бошқалари эса кичик хан-далакдек кела-

ди. П. 5—12 ёшида гуллайди, 30—50 йил яшайди.

П. 2 оилачага бўлинади. Кўпгина П.нинг меваси ейилади. Хом мевасидан кокос сути олинади. Пусти арчилган меваларидан ёғ ва маргарин олишда фойдаланилади (мойли пальма). Поя толаларидан жуда пишиқ арқон, барг толаларидан сават, шляпалар тўкилади. Поясининг крахмалли ўзагидан саго (саго пальмаси, маврикия пальмаси) олинади. Финикия пальмасиппнт меваси истеъмол қилинади.

П. Кавказнинг Кора денгиз соҳилларида, Ғарбий Грузияда, Қримнинг жан. соҳилларида, Туркменистоннинг ғарбий қисмида ва б. ерларда қадимдан манзарали ўсимлик сифатида экилади. П. уруғидан, баъзи турлари парҳишлаб кўпайтирилади.

ПАЛЬМЕ (Palme) Улоф (1927.30.1 –Стокгольм — 1986.28.2) — Швеция бош вазири (1969-76 ва 1982 й.дан). 1963 й.дан бир қанча вазирликларни бошқарган. Социал-демократик ишчи партияси раиси (1969 й.дан). Халқаро нодавлат ташкилоти — «Қуролсизланиш масалалари бўйича мустақил комиссия» («П. комиссияси»)га раҳбарлик қилган. Террорчи томонидан ўлдирилган.

ПАЛЬМЕРСТОН (Palmerston) Генри Жон Темпл (1784—1865) — виконт, Буюк Британия бош вазири (1855—58 ва 1859 й.дан). Ташки ишлар вазири (1830-34, 1835-41, 1846-51). Ички ислохотлар ўтказишга қарши чиққан. Ташки сиёсатда «Кучлар мувозанати» тарафдори. П. ҳукумати 1857—59 й.ларда Ҳиндистондаги Сипоҳийлар қўзғолони ва Хитойдаги Тайпин қўзғолонини бостиришда, Қрим уруши (1853—56) ни келтириб чиқаришда қатнашган.

ПАЛЬМЕТТА (франц. palmette — пальма барги каби безаш) — мевали да-рахтлар шохларига шакл бериш турларидан бири. Асосан, пакана пайванд-

тагларда ўстирилган олма дарахтларида қўлланилади (қ. Дарахшларга шакл бериш).

ПАЛЬМЕТТА (франц. palmette) — пальма дарахти баргисимон меъморий бе-зак, нақш тури. П.лар ҳошиялар, девор безакларида қўлланилади. Дастлаб қад. Шарқ ва Юно-нистон, кейинчалик Италия орн;али Европа мамлакатлари меъморлигида қўлланган. П. нухалари амалий санъатда турли идиш, газлама ва б.ни бадий безашда фойдаланилади.

ПАЛЬМИРА — Суриянинг шим.-шарқий қисмидаги қад. шаҳар (ҳоз. Тадмор ш. яқинида). Карвон савдоси ва хунармандчиликнинг йирик маркази. Мил. 1—3-а.ларда анча ривожланган. Археологик қазилмалар натижасида антик шаҳарнинг режали қурилган кўчалари, ибодатхона, қабристон, ҳайкаллар, мозаика, нақшлар топилган.

ПАЛЬМИТИН КИСЛОТА, гексадеканкислота. $\text{C}_{16}\text{H}_{32}\text{O}_2$ — бир асосли тўйинган карбон кислота, рангсиз кристаллар. Мол. м. 256,43; су-юкланиш т-раси 62,9°, қайнаш т-раси 105°, сувда эримайди, спирт, бензол, ацетонда 20° да оз, 60° да яхши эрийди. Табиатда кенг тарқалган тўйинган ёғ кислота. Барча табиий ёғларда тригли-церид ҳолида учрайди. Пальма мойида 32—40%, соя мойида 6,5%, мол ёғида 25%, чўчка ёғида 30% П.к. бўлади. П.к. спермацет, асалари муминнинг асосий таркибий қисмидир. П.к. тирик орга-низмда кофермент А иштирокида биосинтезланади.

П.к. ёғдан совуланиш реакцияси асосида олинган кислоталар аралашмасини ректификациялаб ёки қайта қрис-таллаш йўли б-н олинади. П.к. ювувчи воситалар, сурков мойлари ва пласти-фишторлар олишда, тузлари бошқа кислота тузлари б-н биргаликда эмульгатор сифатида косметик препаратлар ва хўжалик совуни тайерлашда ишлатилади. Баъзи эфирлари бўёқ ва синтетик детергент лар

олишда, стеарин кислота б-н биргаликда шам тайерлашда қўлланади (яна қ. Ёғлар, Ўсимлик мойлари).

ПАЛЬПАЦИЯ (лот. palpatio — силаш), пайпаслаш — врачнинг беморни текшириш усули; бунда юза тўқималар ва чуқур жойлашган аъзоларни мунтазам пайпаслаб, мас, терининг т-раси ва намлиги, баъзи ички аъзоларнинг қаттакичлиги, жойланиши, юзаси қандай эканлиги ва консистен-цияси, томир уриш хусусиятлари, шунингдек, П.га нисбатан беморнинг ре-акцияси (мас, оғриқ сезиши) аниқланади. Бимануал (икки қўл ёрдами-да), юзаки (корин бўшлиғидаги аъзолар касаллигида пайпаслаш), чуқур (текшириляётган аъзони қўл б-н чуқур босиб пайпаслаш) ва б. хиллари бор. Суяклар, бўғимлар, мускуллар, лимфа тугунлари, ўсмалар, юза жойлашган кон томирлар ҳам пайпаслаб текширилади. Ўпка касалликларини (мас, зотилжам), ҳомиладор аёлларда ҳомиланинг қаттакичлигини аниқлашда П.дан фойдаланилади. Қориндаги аъзолар: меъда, ичак, жигар, талок, буйракни текширишда П. усули муқим аҳамиятга касб этади, чунки бунда шу аъзолар ҳақида аниқ фикрга эга бўлинади.

ПАМПА, Пампас (кечуа индейслари тилида пампа — ўтлоқ) — 1) Жан. Америкадаги, асосан, ўт ўсимликлари ўсадиган баъзи бир текисликларнинг номи. Аслида Аргентина ҳудудининг 29—39° ж.к.лар ораси ва ғарбда Сьеррас-де-Кордова тоғларигача бўлган жойлар П. дейилади. Ер юзаси шарқида ботқоқли пасттекислик. Ғарбидаюналар учрайди; жан.-шарқида тоғлар бор (энг баланд жойи 1250 м). Иқлими субтропик, ғарбида континенталроқ иқлим. Январнинг ўртача т-раси 19—24°, июлники 6—10°. Йиллик ёғин 800—950 мм, ғарбида 300—500 мм. Жан.дан кучли шамол (памперос) эсиб туради. Оқар сув кам. Энг йирикдарёси — Парана ва унинг ирмоқлари. Тупроғи шарқида қиз-ғиш-қора, ғарбида бўз-

жигарранг тупроқ. Ҳоз. вақтда П.нинг табиий ўсимликлари деярли бутунлай йўқ қилиниб, ўрни экинзор (буғдой, маккажўхори) ва яйловга айлантирилган. П. Аргенти-нанинг асосий иқтисодий р-ни. 2) Жан. Америка жан.нинг текислик қисмларида ўсувчи субтропик дашт ўсимликлари.

ПАМΠΑНГАН, пампанго, капампанганлар — Филиппиндаги Пампанга вилояти (Лусон о. маркази ва жан.ғарбий қисми)даги халқ. Умумий сони 2 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Филиппин тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, католиклар. Анъанавий машғулотлари — суғорма деҳқончилик ва қорамолчилик. Хунармандчилиги — кулолчилик (Хитой таъсирида), темирчилик, каштачилик, тўқимачилик.

ПАМФИЛИЯ — қадимда Кичик Осиёнинг жан.даги (ҳоз. Туркиянинг жан.) тарихий вилоят. Ахоманийлар давлати (мил.ав. 6-а.дан), Александр (мил. ав. 4-а.нинг 2ярмидан), Птолемейлар, Салавкийлар, Пергам давлатлари таркибига кирган; мил.ав. 133 й.дан улар б-н бирга Римга бўйсундирилган. Мил. 43 й. Ликия ва П. Рим провинциясини ташкил этган.

ПАМФЛЕТ (инг. pamphlet — қўлдаги бир варақ) — бирор сиёсий тузум, ижтимоий воқелик, у ёки бу тўда ҳамда гуруҳлар фаолиятини, хатти-ҳаракатларини фош қилувчи ҳажвий-танқидий публицистик асар. П. бошқа ҳажвий жанрлардан бадий тўқиманинг озлиги, аниқ ҳужжатларга, тарихий ҳужжатларга асосланиши б-н фарқ қилади. П.да жамиятдаги, турли шахслар характеридаги нуқсонлар аччиқ киноя, ўткир сарказм воситалари б-н фош этилади. П.нинг илк намуналари антик даврда яратилган. П.лар кўпинча кичик ҳажмдаги асарлар (мақола, очерк ва б. тарзда) бўлган. Кейинчалик катта ҳажмдаги бадий асарлар ҳам П. усулида яратилди (Ж. Свифт «Гулливернинг саёхатлари» романи, Б.

Брехтнинг «Мистер Уининг мартабаси» пьесаси ва б.). П. жанр сифатида Реформация даврида шаклланди (М.Лютер, Эразм Роттердамский). 19—20-а.ларда В. Гюго, Э. Золя, Г. Манн, Л. Н. Толстой ва б. П.лари кенг тарқалди. Ўзбек адабиётида Абдулла Қодирий («Лаҳми қадид», «Са-нампараст тентақлар»), Ғафур Ғулом («Шараф қўлёмаси»), Абдулла Қаххор («Барон Фон Ринг») П.лари маълум.

ПАН... (юн. pan — ҳамма, барча) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми. «Бутунжаҳон», «умумжаҳон» сўзларидаги каби муайян воқеа-ҳодиса, ҳукмронлик ва ш.к.нинг бутун, барча томонларини камраб олиншини ифодалайди (мас, пандемия, пантеизм).

ПАНА ЖОЙ (ҳарбий ишда) — кишиларни турли заҳарловчи моддалар, снаряд, авиация бомбаси, атом қуроллари ва ҳ.к.дан муҳофаза қилиш учун мўлжалланган муҳандислик иншооти. П. ж. ёғоч, бетон, темир-бетон ёки тошдан қурилади. Аҳоли яшайдиган жойларда, одатда, аҳолини муҳо-фаза қилиш учун алоҳида қурилган ёки фуқаро ва саноат биноларининг ертўлаларида қурилган турли хил П. ж.лар бўлади. Қўшинларнинг шахсий тарки-бини ҳимоя қилиш учун эса взвод, рота, артиллерия ва миномёт батареялари, кузатиш ватиббий пунктларучун котлован ёки ер ости П.ж.лар қурилади. Котлован типдаги П.ж.ларнинг устига тўқилган тупроқнинг қалинлиги 150 см ва ундан қалин, ер ости типдаги П. ж. устидаги тупроқнинг қалинлиги 4 м ва ундан қалин бўлиши лозим. Дала шаронтидаги П. ж.лар 20— 30 киши ва ундан кўпроққа мўлжаллаб қурилади (яна қ. Бомбапана).

ПАНАМА (Panama), Панама Республикаси (Republica de Panama — Марказий Американинг Панама бўйнида жойлашган давлат. Шим.дан Кариб денгизи, жан.дан Тинч океан ўраб туради. Майд. 78,2 минг км². Ахрлиси 2,88 млн.

киши (2002). Пойтахти — Панама ш. Маъмурий жиҳатдан 9 вилоят (provincia) ва 5 мухтор индейс резервациясига бўлинади.

Давлат тузуми. П. — республика. Амалдаги конституцияси 1972 й.да кабул қилинган, унга 1978 ва 1993 й.ларда тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент, у умумий тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муд-датга сайланади ва иккинчи муддатга қайта сайланиш ҳуқуқига эга эмас. Кр-нун чиқарувчи ҳокимиятни Конун чиқарувчи ассамблея (бир палатали парламент), иж-рочи ҳокимиятни президент ва ҳукумат амалга оширади.

Табиати. П. худуди Марказий Американинг энг камбар (48—200 км) қис-мида. Қирғоқлари, асосан, паст. Тинч океан ва Кариб денгизига туташ сохилларида анчагина қўлтиқ бор. Майда орол кўп. П.нинг бутун худуди орқали ғарбдан шарқ томон Кордильера-де-Верагуа, Кордильера-де-Сан-Блас, Серрания-дель-Дарьен тоғ тизмалари чўзилган, мамлакатнинг энг баланд нуқтаси ва ҳаракатдаги вулкани Бару (бал. 3475 м). Олтин, симоб, темир ва мис рудалар, боксит, бинокорлик ма-териалларининг кичикроқ конлари бор. Тез-тез зилзила бўлиб туради. Икклими субэкваториал, иссиқ ва сернам. Ўртача йиллик т-ра 25—28°. Ёгин жан. тоғ ён бағирларида 1500 мм дан шим. ён бағирларида 5000 мм гача. Дарёлари қиска (200 км гача), кема қатнамайди, қурғоқчил мав-сумда кўпинча қуриб қолади. Панама бўйнининг энг камбар жойида Панама ка-нали қурилган. Қизилсарик латерит тупроқларда қимматбаҳо дарахт турла-ри ўсадиган ўрмонлар, жан.-ғарбдаги жигарранг-кизил тупроқларда саванна-лар учрайди. Ҳайвонот дунёси: зирхли, ёввойи мушуклар (пума, оцелот), чумолихўр, ялқов, буғу, коата маймуни ва б. Дарьей ва б. миллий боғлари, ўрмон кўриқхоналари бор.

Аҳолиси, асосан, панамаликлар — метислар (60%), негрлар (15%), индейс-

лар (7%). Шаҳарларда ямайкаликлар, хитойлар, америкаликлар ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 54%. Расмий тил — испан тили. Кўпчилик диндорлар католик, бир қисми протестант. Йирик шаҳарлари — Панама, Колон.

Тарихи. П.ни испанлар мустамлака қилиб олгунга қадар бу ерда куна, гу-айми, чокова ва б. 60 дан ортиқ ин-дейс қабиласи яшаган. П.нидастлаб 16-а.да испан конкистадорлари забт этган. Му-стамлакачилар туб аҳолига зулм ўтказган ва кўпчилигини қириб ташлаб, план-тациялар ва конларда ишла-тиш учун Африкадан негр кулларни келтирган. Америкадаги испан мустамлакалари-нинг мустақиллиги учун уруш давомида (1810—26) Панама ўзини му-стақил деб (1821) эълон қилди ва С Боливар тузган Буюк Колумбия республикаси тарки-бига кирди. 1830 й.да Буюк Колумбия парчалангач, 1831 й.дан Янги Гранада (1886 й.дан Колумбия) республикаси таркибига департамент ҳуқуқида кирди. 1903 й. П. Ко-лумбиядан ажралиб чиқиб, мустақиллик эълон қилди. Аммо ўша йили 18 нояб. да АҚШ б-н П. ўртасида тузилган шартномага биноан, Панама ка-нали қуриш мўлжалланган худуд АҚШга «абдий фойдаланиш, эгаллаш ва на-зорат қилиш» учун берилиши оқиба-тида П. АҚШга бутунлай қарам бўлиб қолди. Америкаликлар бу ерда ҳарбий база қуриб, ўз қўшинларини жойлаштирди. П. халқи кўп йил ўз ерини озод қилиш учун курашди (1958, 1959, 1964 й.лардаги ҳаракатлар). 1968 й. генерал О. Торри-хос Эррера бошчилигидаги миллий гвар-дия давлат тўнтариши қилиб, иқтисодий мустақиллиқни му-стаҳкамлаш, сиёсий ҳаётни демокра-тиялаш тадбирларини ўтказди. 1977 й. П. ҳукумати АҚШ б-н тузган икки шартномага кўра, 1903 й.ги шартнома бекор қилинди, 1979 й. 1 окт. дан канал зонаси устидан П. суверените-ти тикланди, 2000 й. 1 янв.дан каналнинг ўзи ҳам П. тасарруфига ўтди. П. 1945 й.дан — БМТ аъзоси. ЎзР суверените-тини 1992 й. 2 янв.да тан олди. Миллий

байрами — 3 нояб. — Мустақиллик куни (1903).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Арнулфиста партияси, 1990 й. тузилган; «Папа Эгоро» ҳаракати, 1991 й. асос солинган; Лейбористлар партияси, 1982 й. ташкил этилган; Либерал республикачилар партияси, 1993 й. тузилган; П.халқ партияси, 1930 й.да асос солинган; Либерал миллий партия, 1979 й. ташкил этилган; Либерал республикачилар миллий ҳаракати, 1981 й. тузилган; Инкилобий демократик партия, 1978 й. асос солинган; Демократик христиан партияси, 1963 й. ташкил этилган. П. меҳнаткашлари конфе-дерацияси, 1956 й. асос солинган; Меҳ-наткашлар миллий кенгаши, 1971 й. тузилган; П. бўйни меҳнаткашлари касаба уюшма маркази, 1971 й. ташкил этилган.

Хўжалиги. П. — аграр мамлакат. 20-а.нинг 70-й.ларида П. ҳукумати баъзи ижтимоий-иқтисодий тадбирларни — қ.х. соҳасида, меҳнат қонунчилиги ва солиқ соҳасида ислохотлар ўтказди, барча фойдаланиш қазилмаларга эгаллик қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқини эълон қилди.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий фаол аҳолининг 25% банд бўлиб, ялпи ички маҳсулотнинг 15% ҳосил қилинади. Янги қ.х. кооперативлари тузилган бўлса ҳам, латифундиялар устун мавқеда турибди. Асосий экспорт экинлари: банан, шакарқамиш, кофе. Ички истеъмол учун шоли, маккажў-хори, картошка, дуккаклилар экилади. Гўшт чорвачилиги ва паррандачилик ривожланган: қорамол, чўчка, от, эчки ва ҳақир боқилади. Ўрмонларда қимматбаҳо тур ёғоч тайёрланади. Денгизда қисқичбақа ва балиқ овланади.

Саноати заиф ривожланган бўлиб, ялпи ички маҳсулотнинг 9% ни ташкил этади. Оз миқдорда олтин, мис рудаси, нефть қазиб олинади. И.ч. саноати озиқ-овқат (қанд-шакар, консервалар, қуритилган ва қуюлтирилган сут, алкогольли ва алкогольсиз ичимликлар, балиқ уни,

тамаки маҳсулотлари ва б.), ёғочсозлик, қўн-пойабзал, тикувчилик, қоғоз, сопол ва цемент саноатининг майда корхоналаридан иборат. Лас-Минасда четдан келтирилган ва маҳаллий нефтни қайта ишлайдиган 3-д бор. Ҳунармандчилик ривожланган. Йилига ўртача 2,8 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Асосий саноат марказлари: Панама, Колон, Ната. Панама канали орқали йилига 14 мингтагача кема ўтади. Бу канал рўйхатга олинган кемалар сони ва уларнинг умумий юк ҳажми жиҳатидан дунёда 1-ўринда, Колон Эркин зонаси эса аҳамияти ва экспорт-импорт операциялари ҳажми жиҳатидан 2-ўринда туради. Асосий денгиз порти ва халқаро аэропорти — Панама, муҳим денгиз порти — Колон. Т.й. узунлиги — 583 км, автомобиль йўллари — 10 минг км. Четга банан, нефть маҳсулотлари, қанд-шакар, ёғоч, қисқичбақа ва б. чиқаради, четдан машина ва асбоб-ускуна, металл буюмлар, хом нефть, кимёвий моллар, озиқ-овқат ва б. олади. Асосан АҚШ, Венесуэла, Коста-рика, Канада, Япония, Германия, Италия б-н савдо қилади. Пул бирлиги — бальбоа.

Тиббий хизмати, маорифи, илмий ва маданият маърифий муассасалари. Врачлар Панама ун-тининг тиббиёт ф-тида тайёрланади. 1946 й.дан мажбурий 8 йлик таълим тўғрисидаги қонун амал қилади. Бошланғич мактаб шаҳарларда 6 й.лик (7 ёшдан 13 ёшгача), қишлоқ жойларда — 3 ва 4 й.лик. Ўрта мактаб 6 й.лик бўлиб, 2 туркум, яъни 3 й.лик ижтимоий фанлар ва 3 й.лик табиётшунаси фанлари лицейларидан иборат. Ҳунар-техника таълими техника, қ.х., тижорат билим юртлири ва бошланғич мактаб ёки ўрта мак-табнинг бир туркуми негизда амалга оширилади. Олий таълим Панама ун-ти (1935 й.да асос солинган) ва Сантамария ла Антигуа хусусий католик ун-тида (1965) берилади. Мамлакатдаги и.т.лар Миллий фан кенгаши (1963) томонидан мувофиқлаштириб турилади. П. миллий ФА (1942), П. тил академияси, П.

тарих академияси (1942), Миллий археология ва тарихий ёдгорликлар академияси (1946), Индейс халклар маданиятини ўрганиш ин-ти (1952), Иктисодий ривожланиш ин-ти (1953), Панамерика тарих ва геогр. ин-ти, Панама ун-ти ҳузуридаги и.т. муассасалари и.т.лар олиб боради. П. ун-ти кутубхонаси (1935), Миллий кутубхона (1892), П. миллий музейи (1925) ва б. бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. П. да бир қанча газ. ва жур.лар нашр этилади. Муқимлари: «Матутино» («Тонги хабарлар», кундалик ҳукумат газ., 1969 й.дан), «Панама — Америка» (кундалик газ., 1989 й.дан), «Пренса» («Матбуот», кундалик газ., 1980 й.дан), «Сигло» («Аср», кундалик газ., 1985 й.дан), «Унидад» («Бирлик», ойига 2 марта чиқадиган газ., 1973 й.дан), «Критика либре» («Эркин тан-қид», кундалик газ., 1925 й.дан), «Анализис» («Таҳлил», иқтисодиёт ва сиёсат масалаларини ёритувчи ойлик жур.). Миллий ахборот агентлиги йўқ. П. радиоэшиттириш уюшмаси мавжуд. Радиоэшиттириш ва телекўрсатув хусусий бўлиб, тижорат асосида ишлайди.

Адабиёти испан тилида ривожланиб келмоқда. Дастлаб Колумбия адабиёти таркибида вужудга келди. 19-а.нинг 2ярмида ундан ажралиб чиқиб, миллий адабиёт тарзида шакллана бошлади. М. Аросемена ўзининг «Тарихий хотиралар» ва ўғли Х. Аросемена ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маиший мавзулардаги очерклари б-н унга асос солдилар. 1845 й.да тузилган Ҳаваскор маърифатпарварлар жамияти П. миллий адабиётини яратишда катта роль ўйнади. Ватанпарварлик руҳида шеърлар ёзган Х. Колунхе, Т.М. Фейё, Х. М. Алеман, А.Д. ле Исака каби шоирлар П. адабиётини юқори поғонага кўтардилар. 20-а. бошларида ҳукм сурган модернизм нояндалари Д. Эррера, Г. Андреве, Л. А. Сото, Р. Миро ва б. адиблар П. адабиётининг ўзига хослигини ҳимоя қилиш б-н бирга европача услублардан ҳам фой-

даландилар.

1-жаҳон урушидан кейин адиблар 2 оқимга бўлиниб кетди. Р. Синан, Р. Лауренс каби шоирлар «авангардизм» таърафдори бўлиб, формализм йўлига ўтди. Д. Кореи, Д. Эррера Севильяно ижтимоий зиддиятларни акс этгирди. И. де Х. Вальдес ва б. адиблар шаҳар ва кишлоқ турмушини ҳаққоний тасвирлади. 2-жаҳон урушидан сўнг ёзувчилар ижодида ижтимоий адолатсизликни фош этиш мавзуси муҳим ўрин олди (М. Ривера, П. Ривера, Х. Франко ва б.). Замонавий ёзувчилар орасида Д. Моран, А. Менендес Франко каби шоирлар, Э. Чуэс, Х. М. Байярд Лерма, Х. Беленьо каби прозачилар, драматург Х. де Х. Мартинес асарлари машхур.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Қад. П. маданияти Мексика, Колумбия ва б. қўшни мамлакатлар маданияти б-н ўзаро ҳамоҳанг шаклланган. Маҳаллий индейслар маҳобатли иншоотлар қурмаган. Мустамлакачилик даврида Панама, Портобело ш.ларида мудофаа истеҳкомлари, бозор, божхона, омборлар б-н бир қаторда ҳашамдор зарҳал ўймакорлик услубидаги черковлар барпо этилди. 20-а.да Панама, Колон ш.ларида замонавий Америка меъморлиги руҳида қурилган меъморий мажмуаларга маҳаллий анъана унсурлари сингдирилди (Г. де Ру, И. Галиндо Вальярино, О. Мендес Гурардия каби меъморларнинг лойиҳалари).

Тасвирий санъати 16-а.гача индейслар ясаган тош ҳайкаллар, одам ва ҳайвон сурати туширилган устунлар, ранг-баранг сопол идишлардан иборат бўлган. Мустамлака йилларида замонавий санъат вужудга кела бошлади. Замонавий расомлардан Р. Льюис, Х. М. Ульоа, Х. Ф. Аросемена, Ф. Р. Карчерини кўрсатиш мумкин. Ҳоз. П. тасвирий санъатида кубизм (С. Одубер), сюрреализм (П. Руньян) ва б. оқимлар ёйилган.

ПАНАМА — Панама Республикаси пойтахти. Аҳолиси 669 минг киши (1990-й.лар охири). Икдими субэкватор

риал, сернам иклим. Ўртача йиллик т-ра 27°. Йиллик ёгин 1500—2000 мм. Панама каналига Тинч океан томондан кираверишдаги денгиз порти. Т.й. ва шоссе йўл орқали Кариб денгизи бўйидаги Колон порти б-н боғланган. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Ша-ҳар 1519 й.да индейсларнинг Панама қишлоғи ёнида испанлар томонидан бунёд этилган. 1903 й.дан мамлакат пойтахти. П. иқтисодиёти каналдаги кема қатновига хизмат кўрсатиш ва порт фаолияти б-н узвий боғлиқ. Тўқимачилик, озик-овқат, кўн-пойабзал, мебель, цемент саноати корхоналари мавжуд. Эсдалик буюмлари ишлаб чиқарилади. Панама ун-ти, Панама академияси ва б. академиялар, музейлар, опера ва драма театрлари, консерватория ва б. бор. 17—18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган.

ПАНАМА БЎЙНИ - Марказий Американинг Панамадаги энг тор қисми, Шим. Америка ва Жан. Америка материкларини бир-бири б-н бирлаштириб туради. Атлантика океанининг Кариб денгизи ва Тинч океаннинг Панама қўлтиғи ўраб туради. Энг кенг жойининг эни 48 км. Сертепа текислик бўлиб, энг баланд жойи 180 м, сувай-ирғичнинг энг паст жойи 87 м. Тропик ўрмонлар ва саванналар бор. П.б. орқали Панама канали қазилган.

ПАНАМАЛИКЛАР — халқ, Панаманинг асосий аҳолиси (2,23 млн. кишига яқин). Умумий сони 2,3 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Асосан, метислар ва мулатлар. Испан тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, католиклар.

ПАНАРИЦИЙ (юн. *para* — яқинида, *onychos* — тирноқ) — к. Хасмол.

ПАНГАСИНАНЛАР - Филиппин (Пангасинан вилояти, Лусон о.)даги халқ. 1,45 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Индонез тил тармоғига мансуб тилда сўзлашади. Диндорлари — асосан, като-

ликлар.

ПАНГЕНЕЗИС (пан... ва ... генез) -наслда олдинги авлодлар белгиларининг пайдо бўлиши тўғрисидаги Ч. Дарвин (1868) назарияси. П.га бино-ан, организмнинг ҳамма хужайралари ўзидан жуда майда заррачалар — геммулалар ажратиб чиқаради. Геммулалар жинсий органларда тўпланиб, жинсий хужайраларни ҳрсил қилади. Улар орқали белгилар (жумладан, янгидан қосил қилинган) ирсийланади. П. назарияси қад. натур файласуфлар (Демокрит, Гиппократ) тасаввурларига ўхшаб кетади. П. орқали Дарвин жинсий ва жинсиз кўпайиш ҳамда регенерацияни тушунтиришга ҳаракат қилди. Ф. Гальтон (1871) ва б. олимлар П. назариясини тажрибада текшириб кўриб, инкор қилишди. Голланд олими Х. Де Фризинг (1889) хужайра ичи П.и назариясига биноан, организм хусусиятларини белгиловчи «пангенлар» хужайра ядросида бўлади; фақат хужайра тузилишини белгиловчи генларгина цитоплазмага чиқади.

ПАНГОЛИНЛАР, яшчерлар (*Pholidota*) — йўлдошли сут эмизувчилар туркуми. Филогенетик жиҳатдан қад. хашаротхўрларнинг бир тармоғи. П. их-тисослашган гуруҳ, айрим анатомик хусусиятларига кўра, чала тишлиларга яқин. Гавдасининг уз. 30 см дан 88 см гача, думи 35—80 см, оғирлиги 4,5—27 кг. Гавдаси орқа ва ён томондан йирик мугуз тангачалар б-н қрпланган. Тумшуғи узун конуссимон. Оёқлари 5 бармоқли, тирноқлари кучли ривожланган, ўткир. Тили чувалчангсимон (уз. 25 см гача), хашаротларни тутиш учун хизмат қилади. Асосан, чумоли ва термитларни териб ейди. Тишлари бўлмайд. 1 та оила, 1 та уруғ ва 7 та тури маълум. Африка ва Жан.-Шаркий Осиёда тарқалган. Ўрмон, бутазор ва саванналарда яшайди. Ерда ва да-рахтларда кечаси ҳаёт кечиради, кун-дузи ини ва дарахт ковагида яшири-ниб ётади. Хавф туғилганида

шарга ўхшаш юмалоқ бўлиб олади. Йилда 1 марта 1 та, баъзан 2 та бола туғади. Гўшти ва ҳеч қандай асоссиз шифо-бахш ҳисобланадиган мугуз тангачалари учун овланади. Маҳаллий аҳоли шу тангачалардан қар хил буюмлар ясайди. Айрим турларнинг сони жуда камайиб кетган.

ПАНДА, кичик панда (*Ailurus fuldens*) — енотсимонлар оиласига мансуб сут эмизувчи, уруғнинг ягона тури. Баъзан айқисимонлар оиласига ёки катта панда б-н бирга пандасимонлар оиласига кирилади. Гавдаси 51—63 см, думи 28—48 см. Боши думалоқ, юз қисми кичик, ранги сарғиш, қорин томони ва оёқлари қррамтир, «юзи» оқиш тусда. Жан.-ғарбий Хитой, Непал, Шим. Мьянма, Шим.-шарқий Ҳиндистонда тарқалган. Тоғ бамбукли ўрмонларда яшайди. Бамбук ниҳоллари, ўтлар, мевалар, баъзан қушлар тухуми ва майда сут эмизувчилар б-н озикланади. Йилда 1 марта 1—2 тадан (баъзан 4 тагача) бола туғади.

ПАНДЕМИЯ (юн. *panemos* — ёлпасига, халқаро) — эпидемик касалликнинг бир мамлакат, бир неча мамлакат, китъа ёки континентда ёппасига тарқалиши. Пандемик тарқалиш ҳаво-томчи йўли б-н юқиб, инкубацион даври қисқа юқумли касалликларга хос. Грипп касаллиги бунга мисол бўла олади.

ПАНДИРОН **МАСЖИДИ**
- Қашқадарё вилояти Пандирон қишлоғидаги меъморий ёдгорлик (15—16-а.лар). Масжид тепаликка қурилган. Бош тар-зи чуқур равоқли, пештоқли, пастак гумбазли дарвозахонадан 3 гумбазли хонага ўтилади. Хоналар мурабба тарқли (ташқи томони 12,5 x 11,6 м, ички тарқи 10x10 м). Уч томонига қурилган айвонлар сақланмаган. Хоналарнинг ён томонларида кичик равоқли эшик, тепасига тобадонлар ишланган. Хонақоҳ гумбази (диаметри 4,15 м) қалқонсимон бағалларга таянган. П. м. пишиқ ғишт(26—27 x 5 см) дан, ганч коришмасида қурилган. П.м.

ўзига хос маҳаллий меъморлик услуби, маҳобати ва нисбати б-н ажралиб туради.

ПАНДУС (франц. *pante douce*— нишаб, қиялик) — бинонинг эшиги, дарвоза-сига кириладиган нишаб майдонча; баъзан зинапоя вазифасини ўтайди. Ўрта Осиё ҳудудидаги қад. шаҳар қалъа ва кўшқларга П.лар орқали кўтарилган. Тоғлар орасида жойлашган турар жойларга махсус П.лар ишланган (Самарқанддаги Хўжа Дониёр макбарасида, Қашқадарё вилояти Ғилон қишлоғида, Нурота тоғ этакларидаги қўрғон ва қалъаларга чиқишда, Сурхондарёдаги «Бибишой» кўприги, Бу-хоро арки дарвозаси олдидаги П.лар ва б.). Замонавий меъморликда жамоат, санонат бинолари, транспорт иншоотлари, гараж кабилар қурилишида П.дан фойдаланилмоқда.

ПАНЕВЕЖИС (1917 й.гача расмий номи Поневеж) — Литвадаги шаҳар. Нявежис дарёси (Нямунас ирмоғи) бўйида. Т. й. тугуни. Ахрлиси 132 минг киши (1995 й.)- Шаҳарнинг асосий қорхоналари: кинескоп, кабель, автокомпрессор, электротехника, шиша, металл буюмлар, қанд-шакар, аралаш ем з-длари, спирт, гўшт, сут ва зиғир тола к-глари, мебель ва тикувчилик ф-калари. Драма театри, ўлкашунослик музейи бор. П. 1503 й.дан маълум.

ПАНЕЛЬ (нем. *Paneel*) — 1) қурилиш конструкциясининг з-дда тайёрланадиган йирик ўлчамли ясси элементи. П. тайёрланаётганда дераза ва эшик ўринлари қолдирилади; 2) девор ва б.нинг безак қопламаси (ёғоч, пластмасса, мой-бўёқли ва б.); 3) кўча четида пиё-далар учун асфальт-бетон, тош ва б.дан тўшалган йўлқалар; 4) электр шчитлари, бошқарув пульталари, радиотехник қурилмалар, асбоблар ва б.нинг сигнал, назорат, ўлчаш ва б. аппаратлари жойлаштирилган қисми; 5) ферманинг асосий нагузқани қабул қиладиган икки қўшни узели ора-

сидаги қисми.

ПАНЖ — Амударёнинг юқори қисми. Вахш дарёси қуйилган жойгача шу ном б-н аталади.

ПАНЖА — билагузук тури; ранг-баранг (одатда, кўзли ва б.) мунчо-қлар ёки маржонлар орасига қумуш ва зарҳалланган япроқ, ғунча ва б. шакллар те-риб тайёрланади. Ранг жиҳатдан таъсирчан ва маржонга ўхшаган турли шаклдаги безакли тақинчоқяратилади. П.ни аёллар ва болалар билакларига такади. Қадимда ва ўрта асрларда ёмон кўздан асраши мақсадида тош ва сополдан қўл (панжа) шаклидаги осилчоқлар қилинган. 2—3 ёшданқизлар металлдан ясалган билагузуқлар тақишган.

ПАНЖА ҚАНОТЛИ БАЛИҚЛАР (*Crossopterygii* ёки *Crossopterygionomorpha*) — балиқдар инфра синфи (баъзан кенжа синфи ёки қатта туркуми). Илк девондан маълум, бўр даври охи-рига келиб деярли қирилиб кетган. Ўрта девонда П.к. б.дан дастлабки қуруқликда яшовчи умурткалилар келиб чиққан. Уз. 7 см дан 5 м гача. Бош қутиси тўлиқ суяқланган, юқори жағи бош қутиси б-н боғланган. Тишлари кўп, конуссимон. Чаноқ камари 2 та пластинкага ўхшаш. Жуфт сузгичлари йўғон, мускулли, бир неча панжасимон тармоқданган бўғимлардан иборат; таянч функциясини ба-жаради. 5 та (жумладан, 4 та қазилма) туркуми мавжуд. Чучук сув рипидистлари сувда ва қуруқликда яшовчшрнинг бевосита аж-доди ҳисобланади. Целакантасимонлар туркумига мансуб 1 та тури ҳоз. Ҳинд океани (Африканинг шарқий соҳиллари яқини)да учрайди.

ПАНЖАКЕНТ, Панжикент — Тожикистоннинг Суғд вилоятидаги ша-ҳар (1953 й. гача шаҳарча). Зарафшон дарёси водийсида, Самарқанддан 68 км жан.-шарқда. Аҳолиси 30 минг киши-га яқин (1990-й.ларўргалари). Олтин

руда к-ти, озиқ-овқат (вино, сут, та-маки-ферментация, консерва 3-длари, гўшт, шולי-ун к-тлари) саноати мавжуд. Тарих-ўлкашунослик музейи, педаго-гика билим юрти бор. Ҳоз. П. дан 1,5 км жан.-шарқда қад. П. шаҳри хароба-лари жойлашган. Унинг майд. 13,5 га, шаҳристон, кўҳандиз, рабод ва кабри-стондан иборат. П.ни 1938—40 й.ларда археолог В. Р. Чейлитко текширган. Ша-ҳар харобаларини мунтазам ўрганишни А. Ю. Якубовский 1946 й.дан бошлаб бер-ди, 1953 й.дан текшириш ишларини А.М.Беленицкий давом эттирди. Шаҳ-ристондан кўп кўча тармоқ/три, Хом ғишт ва пахсадан қурилган 2 қаватли ай-вонли турар жой бинолари, хунарманд-чилик устахоналари ва дўконлар қолдиги топилди. Шаҳристон марказида 5—7-а. ларга оид ибодатхона кўринишида 2 та бино бўлган. Шаҳар деворидан ғарбда уч қават истехком б-н ўралган кўҳандиз жойлашган. Шаҳардан шарққа эса 2 қават уйли ҳовлилар (чорбоғлар) бўлган. Кўҳ.андизда қамал вақтида яшашга мўлжалланган мустаҳкам минора (дон-жон) ва ҳоким саройи жойлашган. Ар-хеологик қазилмалар жараёнида П.дан бир неча минг жез ва қумуш танга топилган. Булардан П.да зарб қилинган суғд тан-галари алоҳида қимматга эга. Сопол пар-чаларига суғд тилида ва камдан-кам араб тилида тушъ-сиёҳда ёзувлар битилган. Қупчилиги ёнгин пайтида қуйиб кетган сопол ҳайкаллар, ўйиб ишланган ёғоч шакллар, шунингдек, ҳар хил мазмундаги манзаралар тасвири ва нақшгул солинган ёғоч ғўлалар топилди. Айниқ,са, девор-ларга ишланган расмларда — оқсуяқлар базмлари, диний маросимлар, ов, жан-глар манзаралари ва мифологик шакллар тасвирланган. Шаҳар 5—8-а. ўрталарида раванқ топган, 8-а. 1-чорагида шаҳарни араб босқинчилари вайрон қилган. 8-а. 2ярмида П. бутунлай харобага айланиб, аҳоли яшамаган. Қад. П. асосида музей-қўриқхона ташкил этилган.

Ад.: Беленицкий А. М., Распопова В. И., Древний Пенджикент, Душан-

бе, 1971; Беленицкий А. М., Монументальное искусство Пенджикента, М., 1973.

ПАНЖАРА — меъморий бўлак; каттаксимон тўқима шакл, тўсиқ. Биноларнинг эшик, дарча, туйнук, зинапояларида, айвонларда тўсиқ ва айни пайтда безак вазифасини ўтайди. Турар жой, боғларда, кўчаларда, уй-рўзғор буюмларида, амалий санъат ва хунармандлик буюмларида ҳам безак сифатида фойдаланилади. П. ёғоч тахталарни, гиштни қалаб, ганч ва металлни қуйиб ва ўйиб, тошни қалаб ва ўйиб ўсимликсимон, хандасий шакл ҳосил қилиб тайёрланади. Содда ва мураккаб турлари бор. П. тайёрлаш усули П.нинг хом ашёсига, вазифасига, ўрни, устанинг малакаси ва маҳоратига боғлиқ. П.нинг кенг Тар-қалган тури ёғоч П. учун олдин ром тайёрланиб, чизма бўйича ҳозирланган тахталалар унинг ичига қалаб-йиғиб чиқилади (ёғоч бўлаklarининг порси қилинган, тиш чиқарилган жойлари бири-бирига болғача б-н уриб жипслаштирилади). Бу устандан кўп меҳнат, ма-ҳорат, аниқлик талаб қилади. Тахтани парма ва искана б-н ўйиб ҳам П. тайёрланади. Ганч П. ганчнинг энг яхши навидан қолипга қуйиб ёки тайёр ганч тахтани ўйиб ҳосил қилинади, сўнг пардозланади. Шакли олдин ганчдан ёки гиштдан қалаб тайёрланиб, устига қошин қопланган П. ҳам бор. Металл П.лар камдан-кам бўлиб, қуйиб ёки мис тахтани ўйиб тайёрланган (ҳозир кўпинча чўяндан қуйилиб тайёрланмоқда). Замонавий меъморликда металл ва бетон П.лар кенг қўлланади.

Археологик материаллар П. санъати қадимдан мавжудлигини, айниқса, Шарқ мамлакатларида кенг тарқалганлигини кўрсатади. Тупроққалъа (3-а.) саройларида ҳам хом гиштни қалаб, Варахша (8-а.) биноларида ганчни ўйиб ишланган П. қолдиқлари бор, Исмоил Сомоний мақбарасида пишиқ гиштни қалаб П. ҳосил қилинган. Те-мурийлар даврида жозибатор ишланган П. намуналари яра-

тилган Шоҳи-зинда мажмуаси (14-а.)да маҳорат б-н ишланган ёғоч П. ва б. меъморий ёдгорликларда мрамрдан ишланган П. намуналари сақланган.

Мир Араб, Абдуллахон (16-а. Бухоро), Шердор (17-а., Самарқанд) мадрасаларида рангли қошинлардан мозаика П.ларининг ажойиб намуналари, Ситораи Моҳи Хоса мажмуи (1913—14), Хивадаги Тошховли, Самарқанддаги Имом ал-Бухорий мажмуи, Тошкентдаги Навоий театри, Ўзбекистон тарихи музейи, Навоий номидаги адабиёт музейи, «Кўк гумбаз» кафе ва чойхонаси, Темурийлар тарихи давлат музейи, «Ўзбекистон» меҳмонхонаси ва б. биноларда П.нинг жозибатор намуналарини кўриш мумкин.

ПАНЖГОҲ (форс. — беш парда, беш поғона) — 1) Ўрта аср Ўн икки маком тизимида муайян шўба номи; 2) Шашмақом таркибидаги Рост макоми мушқилот бўлимида «Муҳаммаси П.» номи б-н етиб келган чолғу қисм. Унинг ўзига хос ижод йўлларида бири Рос'и П. деб аталади; 3) Хоразм мақомларининг бири. Туркумда сўнгги ўрин эгаллаган бўлиб, фақат чолғу қисмлардан иборат. Парда тузилиши ҳамда куй мавзулари Рост мақомига туташ бўлгани сабабли П. мустақил мақом даражасида тан олинмаган; 4) уйғур ўн икки муқомларшгм бири.

ПАНЖОБ — Жан. Осиёдаги тарихий ва географик вилоят. Ҳиндганг текислигининг шим. қисми. Желам, Чиноб, Рави, Биас ва Сатлаж дарёлари (Ҳинд хавзаси) дан суғорилади. Жаҳон маданиятининг энг қад. марказларидан бири (қ. Хараппа маданияти). П.ни мил. ав. 6-а.да форслар, мил.ав. 4-а.да Александр қўшинлари, миллоднинг бошида ку-шонлар босиб олган; 10-а.дан 18-а.нинг 2ярмигача мусулмон ҳукмдорлари қўлида бўлган. 16-а.да П. худудида сикхлар ҳаракати бошланиб, натижада улар ўз давлати (1765—1849) ни барпо этганлар. Бу давлат инглиз-сикх урушлари (1845—46 ва 1848—49) нати-

жасида англиз мустамлакачилари томонидан босиб олинган. 1947 й.да П. худуди Ҳиндистон б-н Покистон ўртасида бўлиб олинган: шарқий П. Ҳиндистон Республикаси штатига, ғарбий П. Покистон вилоятига айланган.

ПАНЖОБ — Покистоннинг шим.-шарқий қисмидаги вилоят. Ҳинд дарёсининг Чиноб ва б. ирмоқлари ҳавзасида. Майд. 205,3 минг км². Аҳолиси 72,6 млн. киши (1998). Маъмурий маркази — Лохур ш. Ер усти аллювий жинслардан тузилган. Дарёлар ёзги муссон даврида тошиб, ўзанини ўзгартириб туради. Рельефи бир оз қия, жарлар бор. Иклими тропик иқлим. Ўртача т-ра янв.да 13—16°, майники 35°. Йиллик ёғин 150 мм.

П. — мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган қисми. Хўжалигининг етакчи тармоғи — суғорма деҳқончилик. Мамлакат худудининг 1/4 қисми, аҳолисининг ярмидан ортиғи П. ҳиссасига тўғри келади. П. Покистонда етиштирилаётган бугдой, шоли, пахта ва шакарқамишнинг асосий қисмини, саноат маҳсулотининг деярли ярмисини беради. Асосий к.х. экинлари — бугдой, грэм, бажра, шоли, жовар, мак-кажўхори, пахта, шакарқамиш ва мойли экинлар. Чорвачилик б-н вилоятнинг шим. ва шим.-ғарбий р-нларида шуғулланилади, асосан, қўй, эчки боқилади. Кўмир, сурма, тошғуз, табиий газ, нефть қазиб чиқарилади. Лайалпур ва Мўлтон ш.ларида ип газлама саноатининг нисбатан йирик корхоналари жойлашган. Озиқ-овқат, кўн-тери, маши-насозлик, металлсозлик, кимё, қоғоз, цемент, пахта тозалаш корхоналари бор. Ҳунармандчиликқа металл ва сополдан уй-рўзгор буюмлари, фил суягидан бадий буюмлар тайёрланади.

ПАНЖОБ — Ҳиндистоннинг шим.-ғарбий қисмидаги штат. Саггаж дарёси ҳавзасида. 1956 й.да тузилган. Майд. 50,4 минг км². Ахрлиси 24,3 млн. киши

(2001); панжоби ва ҳинди тилларида сўзлашади. Маъмурий маркази — Чандигарх ш. Ҳиндганг текислигининг шим. қисмида. Дарёлари ёзги муссон даврида тошади. Рельефи бир оз қия, жар кўп. Иқлими тропик иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 15°, майники 35° гача. Йиллик ёғин 700 мм гача. Барг тўқувчи, доим яшил ва игна баргли ўрмонлар бор.

П. — хинд маданиятининг қад. марказларидан. Ҳиндистоннинг чегара вилояти бўлган П. қадимда ва ўрта асрларда кўшни мамлакатлар б-н бўладиган савдо ишларида муҳим роль ўйнаган ва бу мамлакатлар б-н иқтисодий ва маданий алоқаларга эга бўлган (қ. Панжоб тарихий вилоятига).

Иқтисодиётида деҳқончилик етакчи ўринда. Мамлакатнинг бугдой ва ингичка толали пахта етиштирилаётган асосий к.х. районларидан. Ишланадиган ерларнинг ярмига яқини суғорилади.

Асосий озиқ-овқат экини — бугдой (мамлакатда олинаётган бугдой ҳосилининг 1/4 қисми), дуккакли экинлар, арпа, маккажўхори, тарик, картошка ва шоли. Техника экинларидан пахта, шакарқамиш экилади. Канграда чой плантациялари бор. Чорвачиликда қорамол, қўй ва эчки, туя боқилади. Саноати к.х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Тўқимачилик (ип газлама, шойи, мовут) корхоналари, шакарқанд, цемент, минерал ўғит, оғир сув з-длари, таъмирлаш ус-тахоналари, қоғоз, чой ф-калари ва б. бор. Ҳунармандчиликда гилам, пойаб-зал, ёғоч буюмлар ишлаб чиқарилади. П. орқали Ҳиндистонни Покистон б-н боғловчи асосий транспорт йўллари ўтган. Чандигарх ш.да аэропорт бор. Туризм ривожланган.

ПАНЖОБИ, панжоб тили — хинд (хинд-орий) тилларидан бири. Ҳиндистондаги Панжоб штатининг расмий тили; шунингдек, Покистоннинг айни номдаги вилоятида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 90 млн. кишидан ортиқ (Ҳиндистонда 30

млн.га яқин, Покистонда 60 млн.дан кўпроқ). Асл П. (шарқий П.) бир қанча лахжаларга бўлинади; уларнинг асосийлари: мажҳи (адабий тилга асос бўлган) ва догри (алоҳида хусусиятларга эга бўлиб бормоқда). Унга лингвистик адабиётларда «лаҳнда (ленди)» деган умумий ном олган ғарбий панжоб тиллари ва лаҳ-жалари кўшилиб кетади.

Тузилишига кўра, П. хиндий ва урду тилларига яқин. Аслида агглютинатив тил бўлган П.да кейинчалик флексия ҳам ривожланган. Лексик, грамматик жиҳатлари хиндий тилига ўхшасада, фонетик жиҳатдан ундан кескин фарқ қилади. П.да чўзиқ ва қисқа унлилар, ўзига хос ундош товушлар бор; сўз урғуси кучли. Отлар 2 жинс ва 6 келишик шакллари б-н ўзгаради. Луғат таркибининг тахм. 60%ини қад. хинд тилига мансуб сўзлар ташкил этади. Унда араб, форс, туркий ва инглиз тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам анчагина.

П.да яратилган дастлабки бадиий асарлар 12—13-а.ларга тааллуқли бўлсада, у асосан 16-адан ривожланган. П. Ҳин-дистонда хиндий тили, Покистонда урду тили таъсирида ривожланмоқда. П. Ҳин-дистонда сикхлар томонидан 16-а.да яратилган гурмуқҳи ёзуви ҳамда деванагаридан, Покистонда араб алифбоси асосидаги урду ёзувидан фойдаланади.

ПАНЖОБИЛАР — Покистон (Панжоб вилояти, 81 млн. киши, 1990-й.лар ўрталари) ва Ҳиндистон (Панжоб штати, 8,9 млн. киши)даги халқ. Умумий сони 90 млн.га яқин киши. Панжоби тилида сўзлашади. Ҳиндистондаги П., асосан, хиндуизмга, Покистондагилар эса, ислом динига (асосан, суннийлар) эътиқод қилади. Панжоб, маданиятнинг энг қад. бешиқларидан бири ҳисобланади. Мил.ав. 3-минг йилликқа бу ҳудудда Харанна маданияти тарқалган. П. эт-ник ва тил жиҳатдан Ўрта Осиё ва Эроннинг энг қад аҳолиси б-н қардош. Панжобни босиб олган форслар, юнонлар, сақлар

ва парфияликлар, кушонлар, араблар, туркийлар, мўғуллар П.нинг тарихий этногенезида маълум роль ўйнаган. Бобур Ҳиндистонни забт этгандан сўнг (1526) Панжобга афгонлар ва ўзбеклар ҳам кўчиб келган. П. халқсифатида 17—18-а.лардашаклланган. Асосий машғулоти — деҳқончилик, хунарандчилик.

ПАНЖҲИР — илк ўрта асрларда То-харистон вилояти шаҳри (ҳоз. Афғо-нистоннинг Нуристон вилоятидаги Панжшир ш.). 10-а.да П. атрофида бой қумуш қони бўлган. П. шаҳри тоғ те-пасида жойлашган бўлиб, унинг ёнидан Андароб ва Косон дарёлари оққан. Бу ерда боғлар кўп бўлсада, ерлар ҳайдалмаган, ишлов берилмаган. Самъонгшнинг маълумотига кўра, уруш вақ-тида П. 10 минг жангчи етказиб бера олган. П.нинг барча аҳолиси П. докими эгалик қилган Қумуш тоғдаги қонда ишлаганлар. Қондан қазиб чиқарилган қумуш маъдани 3 қисмга тақсимланган: бир қисмини султон вакили, 2-қисмини уни қазиб олган қончи олган, 3-қисми эса қончилик б-н машғ-ул бўлган маҳаллий аҳолига теккан, улар уни савдогарларга сотишган. Муқаддасийнинг ёзишича, 10-а.да П.да кўплаб дирҳамлар зарб қилинган. П. зарбхонаси 8-а.нинг 2ярмида ҳам мавжуд эди. 10-а.да сомонийлар даврида П.да ҳарбий қароргоҳ жойлашган бўлиб, унинг ўз зарбхонаси бўлган.

Ад.: Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

Шамсиддин Камалиддинов.

ПАНЗОТИЯ (пан... ва юн. zoon — ҳайвон) — ҳайвонлар ўртасида юқумли касалликнинг ғоят тез ва кенг тарқалиши. П.да юқумли касаллик бир ёки бир неча мамлакатда, бутун қитъада кенг тарқалиб, деярли ҳамма ҳайвон касалланади. Оксил касаллиги, ўлат ва б. шундай касалликлардан. Бу касалликлар тез юқади, инкубация даври қисқа, касал

хайвон тузалгандан кейин кучли иммунитет ҳосил бўлмайди.

Ижтимоий-иқтисодий омиллар, биринчи навбатда, хўжаликларнинг мамлакат ичида ва ўзаро тез-тез алоқада бўлиб туриши, шунингдек, мол боқиш шароитининг ўзгариши П. ривожланишига маълум даражада сабаб бўлади. П.га қарши муваффақиятли курашиш касалликлар қай даражада ўрганилганлигига, диагностиканинг самарали усулларига ва профилактиканинг ўзига хос воситалари, шунингдек, эпизод-отик тадбирларнинг тўла амалга оширилишига боғлиқ.

ПАНИН Анатолий Николаевич (1949.12.3, РФ Тула вилояти Узловский тумани) — кон экскаватори машинисти, Ўзбекистон Қаҳрамони (1995). Меҳнат фа-олиятини 1967 й.да Тула вилояти Новомосковск ш.даги курилиш бошқармасида экскаватор машинисти бўлиб ишлашдан бошлаган. 1970 й.дан Навоий вилояти Уч-қудук ш.даги Шимоллий кон бошқармасига қарашли олтин рудалари очиқ усулда қазиб олинадиган конларда экскаватор машинисти ёрдамчиси, экскаватор машинисти, 1983 й.дан шу бошқармага қарашли очиқ усулдаги «Шарк» конида экскаватор машинистлари бригадири.

П. олтин рудаларини очиқ усулда қазиб олишда самарали ва илғор тажрибалардан унумли фойдаланиб, и.ч.да юксак натижаларга эришди.

ПАНИПАТ ЖАНГЛАРИ - Дехлидан тахм. 100 км шим.да жойлашган Па-нипат яланлигида тарихда содир бўлган машхур жанглар. 1) Амир Темур қўшини (92 минг киши) б-н Дехли султони Султон Махмудхон қўшини (10 минг отлиқ, 20 минг пиёда аскар ва 120 жанговар фил) ўртасида содир бўлган шиддатли жанг (1398 й. 17 дек.). Қўшин сафи олдида ҳаракатланувчи филларнинг хартумлари бир-бирига боғланган, филлар устига кажавалар ўрна-тилган, уларда бир неча ўкчилар жойлашти-

рилган. Филлар қатори ёнидан тўп отувчилар — раъдандозлар ўрин олган. Қўшинлар ўзаро яқинлашган чоғда Амир Темур ўз қароргоҳи Баҳоли дўнглигидан атрофни кузата бошлайди. Жанг дўмбира ва ноғоралар овози, карнай-сурнай садоси остида бошланади. Соҳибқирон аскарлари филларга найза санчади, кажавада жойлашган мерганларни ўкка тутди. Ярадор бўлган филлар филбонларни улоктириб, орқага қочган, бу б-н ҳинд қўшинига катта талафот етказган. Бирок, шунга қарамай султон қўшини қаршилиқ кўрсатишни давом эттирган. Соҳибқирон қўшини ғаним аскарларини қуршовга олиб, филларни ўлжа қилган. Султон Мах-мудхон озгина отлиқ гуруҳи б-н жанг майдонини тарк этиб, лашкар-бошиси Маллухон б-н Дехлига яширинган, кечаси эса улар шаҳардан қочишган. 18 дек. Дехлининг бузурглари, саййидлари, козилари, аёнлари келиб Амир Темурдан шаҳар аҳолиси учун омонлик тилаганлар. 2) Бобур қўшини (12 минг аскар) б-н Дехли султони Ибро-ҳим Лўдий қўшини (100 минг жангчи ва жанговар филлар) ўртасидаги жанг (1525 й. 21 апр.). Ҳинд қўшини тартиб-сиз тарзда жангни бошлаган. Бобурнинг баранғор ва жувонғори тўлғама усули б-н ғанимнинг орт томонига ўтиб унга кучли зарбалар берган. Иброҳим Лўдий асосий кучлари ва жанговар филлар б-н марказга ҳамла қилган. Шунда Бобур хўкизларнинг хом терисидан эшилган арконлар б-н бир-бирига мах-кам боғланган 700 та арава ва улар орасига ўрнатилган туроқалқонлар паноҳида турган туфакандозларни жан-гга ташлайди. Туфак ва замбарак ўқларидан ярадор бўлган филлар чекиниб устларидан филбонларни йикитиб, пиёдаларни янчиб ўтади, ҳиндлар саросимага тушиб қочишга тушганлар. Султон Иброҳим Лўдий ва тахм. 50 минг ҳинд жангчиси ҳалок бўлган. Бобур Дехли ва Аграни забт этиб, Шим. Ҳиндистонда Бобурийлар давлатига асос солади. 3) Дехли тахтига даъво-гар Сур сулоласи вакилларининг Хему бошчилигидаги

қўшин б-н Акбар қўшини ўртасидаги жанг (1556 й., 5 нояб.). Хему катта қаршиликка учрамай Дехли ва Аграни эгаллаган. Акбар вазири Байрамхон б-н Панжобдан келиб Хемуга қарши юриш бошлаган. Панипатдаги жангда Хему асир олиниб, қатл этилган. 4) Маратха хукмдорларининг бирлашган қўшини б-н афғонлар хукмдори Аҳмадшоҳ Дурроний қўшини ўртасидаги жанг (1761 й. 14 янв.). Жангда маратхлар батамом енгилган. Бирок, бу ғалаба Аҳмадшоҳга ҳеч қандай наф келтирмайди, чунки унинг қўшини орасида норозилик кучайган. Жангчилар маошларини тўланишини ва уйларига қайтишни талаб қилишган. Натижада Аҳмадшоҳ 1761 й. Ҳиндистонни тарк этишга мажбур бўлган.

Манбалар: Гийасаддин Али, Дневник похода Тимура в Индию. Пер. с персид., предисловие и примечания В.Семёнова, М., 1958; Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996; Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобурнома, Т., 1960.

Ад.: Дадабоев Х., Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати, Т., 1996.

Ҳамидулла Дадабоев.

ПАНИСЛОМИЗМ (пан... ва ислом) — 19-а. охирида бутун мусулмон оламини мустамлакачиларга қарши курашди бирлаштириш тўғрисидаги ҳаракатга Россия ва Англия империялари, шунингдек. СССР томонидан берилган сунъий ном.

19-а.да Курсавий, Маржоний, Аҳмад Дониш каби йирмк уламолар ва маъри-фатпарварлар ислом динини ислоҳ қилиш фикри б-н чикиб. муайян дастурлар тузишган. Уларни бу фиколари Бухорода айрим мутаассиб жомоларнинг жиддий қаршилигига учраган. Афғон маърифатпарвари, диний ва сиёсий арбоб Жамолиддин ал-Афғоний 19-а.нинг 70-й.ларидан бошлаб бу қарашларни яхлитлаштириб, исломчилик на-зариясига асос солган. Кейинчалик уни ривожлантиришда Муҳаммад Абду, Икром домла, Гаспринский, Фитрат, Бехбудий, Абду-

рашид Иброҳимов, Мунавварқори каби сиймоларнинг муайян даражада хизматлари бўлган.

Фитрат ўзининг «Раҳбари нажот» («Нажот йўли»; 1914) асарида миллатни мустамлакачилик зулми ва колоклик гирдобидан қутқаришда Куръони қаримни мусулмонларнинг раҳбар ва раҳнамоси — нажот дастури (йўли) деб тушунади. Бу муқаддас китоб ва ислом дини ғоялари атрофида миллатни жипслаштиришга даъват этади.

Исломчилик ғояси Туркистонда мин-тақа жамоатчилиги онгида ислом дини ва жамиятни ислоҳ қилиш, уни янгилаш, бошқа цивилизацияларнинг илғор илмий, техникавий ва маданий ютуқларидан фойдаланиш, фан, таълим соҳаларини ривожлантириш ғоялари б-н уйғунлашган тарзда кучайиб борган.

Туркистон ўлкаси генерал-губернатори С.М.Духовский «Туркистондаги ислом» (Т., 1899) номли махсус маърузасида Россия империясида яшовчи мусулмонларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги кучайганини эътироф этиб, маъмурларни П.га қарши курашга қақиради.

Исломчилик ғояси Туркистон минтақасида совет режимига қарши олиб борилган қуролли курашда маълум роль ўйнаган. Шунингдек, у Туркия, Эрон, Афғонистон ва б. Шарқ мамла-катларида бўлган инкилобларда мусулмон халқларини бирлаштирувчи ғоя сифатида майдонга чиққан. Иккинчи жаҳон урушипгм кейин мустамлакачилик тизимининг емирилишида унинг ҳам хиссаси бўлган.

Бирок исломчилик ғояси вужудга келган пайтидан бошлаб Россия ва Англия хукмрон доиралари томонидан панисломизм (улуғ исломчилик) тарзидасохталаштирилган эди. Хусусан, Россия большевикларининг фикрича, бу ғоя бутун ислом халқларини ягона давлат — халифалик тузиш учун курашга даъват қилар эмиш.

Совет Россияси ва СССР раҳбарияти П.га қарши курашда худди туркчилик

ва турончиликка нисбатан бўлга-нидек катъий чоралар кўрган. Улар П. ва Пантуркизмпп жадидчилик ва босмачилик ҳаракатининг асосий мафку-раси деб ҳисоблашган.

Ад.: Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Фитрат, Нажот йўли, Т., 2001; Гольдциер И., Ислом ҳақида маърузалар, Т., 2001; Ражабов К., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

ПАНКОВ Михаил Александрович (1902, Қозоғистон Республикаси Қўстанай вилояти — 1975.11.1, Тошкент) — тупроқшунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1965), к.х. фанлари дри (1946), проф. (1949), Ўрта Осиё ун-тининг к.х. ф-тини тугатган. (1929). Тупроқшунослик ва геоботаника интида (1927—37), Ўзбекистон ФА да илмий ходим (1937—47); Тошкент кишлоқ хўжалиги ин-ти тупроқшунослик кафедраси мудири (1945—67), 1968 й.дан шу кафедрада проф. Ўрта Осиёнинг кўпгина худудларида тупроқлар тадқиқоти ишларига раҳбарлик қилган. Илмий ишлари, асосан, тупроқ эрозияси ва шўрланиши ҳамда уларнинг мелиорацияси масалаларига бағишланган.

Ас: Тупроқшунослик (дарслик), Т., 1963; Мелиоративное почвоведение, Т., 1974.

ПАНКРЕАТИК ШИРА, меъда ости беши шираси — меъда ости бешида ишланадиган ҳазм шираси; ишқорий реакцияли рангсиз суюқдик. Таркибида оксил, ёғ ҳамда углеводларни парчалайдиган ферментлар, бир неча оксиллар (асосан, глобулинлар), кре-атинин, мочевина, сийдик кислота, микроэлементлар ва б. бор. Одамда бир суткада 1,5—2 л П.ш. ажралади.

ПАНКРЕАТИН (Pancreatinum) - ҳайвонларнинг меъда ости безларидан олинадиган ферментли препарат. Ўзига

хос хидли сарғиш аморф порошок. Сува кам эрийди, спирт ва б. эритувчиларда эрмайди. Меъда ширасида хлорид кислотаси микдори камайганда, панкреатит касаллигида, ҳазм жараёни сусайганда, жигар ва меъда ости беши касалликлариди, сурункали энтероколитлз. қўлланади. Таблетка ҳолида чиқарилади.

ПАНКРЕАТИТ (юн. pankreas — меъда ости беши) — меъда ости безининг яллиғланиши. Ўткир ва сурункали бўлади. Ўткир П. алкоголизм, ёлчи-тиб овқатланмаслик ёки меъеридан ортиқовқат ейиш, шунингдек, ўт тоши касаллиги натижасида пайдо бўлади. П.га меъда ости беши томирларининг зарарланиши ёки унга тромблар тикилиб қолиши, инфекциян касалликлар, шикастланишлар ва қорин бўшлиғидаги турли яллиғланишлар сабаб бўлади. Ўткир П.да меъда ости беши шишади; безнинг яллиғланган қисми ирийди ёки тўқималари нобуд бўлади. Касалликнинг клиник белгилари, кечиси ва оқибат меъда ости беши зарарланган қисмининг катталиги ва оғир-енгиллигига боғлиқ. Ўткир П.нинг оғир шаклида қориннинг юқрри қисми қаттиқ оғрийди ва оғриқ орқага тарқалади; беморнинг кўнгли айниб, қусади, ел келмайди, оғриқ зўрлигидан хушдан кетиб қолади, шок, коллапс ҳолатлари ҳам кузатилади. Ўткир П.га хос аломатлар пайдо бўлганда зудлик б-н тез тиб-бий ёрдамни чақириш, беморни ётки-зиб қўйиш лозим.

Сурункали П. худди ўткир П.гаўхшаш пайдо бўлади. Кўпинча ўткир П. ўз вақтида даволанмаса, касаллик сурункали туге олади. Бунда қорин соҳаси (асосан, юқориси) санчиб оғрийди ва оғриқ чап томонга тарқалади, беморнинг кўнгли айниб қусади, иштаҳаси йўқолади, ичи кетади, ахлати худди лойга ўхшаш бўлади. Лаб. текширувларига асосланиб, ху-сусан, меъда ости беши ферменти (амилаза)ни қон ва сийдикда аниқлаб диагноз қўйилади. Сурункали П. кўзиган даврда уни фақат врач даволай-

ди. Касаллик хуружлари орасидаги давр-да пархезга қатъий риюя қилиш талаб этилади; углеводли ва ёғли овқатлардан ўзни тийиш, кўпроқ оқсилга бой овқатлар ейиш ва врач кўрсатмаси бўйича ферментлар қабул қилиш мумкин.

П.нинг олдини олишда энг муҳими унга сабаб бўладиган омилларни бар-тараф этишдан иборат.

ПАНН Александр Михайлович (1914.25.3, Украина, Лозовая ш. — 1993.21.2, Санкт-Петербург) — оператор. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1966). Бутуниттифоқ давлат кинематография ин-ти (ВГИК)ни тугатган (1940). 1946 й.дан «Ўзбек-фильм»да оператор бўлиб ишлаган. «Амударё бўйлаб», «Самарқанд», «Фар-ғона водийси», «Инсоният беш қўли» каби 15 га яқин ҳужжатли, «Стадионда учрашамиз», «Қутлуғ қон», «Улуғ-бек юлдузи», «Еттинчи ўк», «Аччиқда-нак», «Эртанги дарё», «Етти умид камалаги», «Рингга чакирилади», «Ўзгалар ташвишида» ва б. бадий фильмларга операторлик қилган.

ПАНА ОЛМОС РАЙОНИ - Ҳиндистоннинг Мадхья-Прадеш штатидаги қимматбаҳо тошлар конлари жойлашган минтақа. Умумий майд. 1700 км². Туб жинсларда жойлашган машҳур Мажга-он ва бир нечта сочма олмос конлари бор. Мажгаон кимберлит конининг майд. 500х350 м бўлиб, 270 м чуқурликгача захиралари 4,5 млн. қарат микдорида ба-ҳоланган; бу конда мил. ав. даврларда ҳам олмос қазиб олинганлиги маълум, ҳоз. вақтда йилига 12 минг қарат атро-фида олмос қазиб олинади (ўртача 100 т кимберлит жинсларидан 10,7 қарат олмос олинади). Бундан ташқари, П.о.р.да турли қимматбаҳр ва зебу зийнат буюмлари ясашда ишлатиладиган тошлар (зумрад, аквамарин, сапфир, ёқут, ойтош, аметист, сафсар, гранат, ақик) сочма конлардан олинади. Ақиқнинг йирик сочма конлари Гужарот, Мақараштра ва Бихар штатларида жойлашган.

ПАННО (франц. panneau — мато бўлаги) — 1) атрофи нақш чизикёки бўртти-риб ишланган қошия б-н чегараланган тасвир, бўртма тасвир, нақшли девор бўлаги; 2) махсус жойга мўлжаллаб ишланган рангтасвир асари ёки бўртма тасвир (рельеф). Жумладан, Навоий театри фойесидаги Ў. Тансиқбоев, М. Аринин, Чепраковлар биргаликда ишлаган Ўзбекистон табиатини акс эттирувчи манзара П. ҳамда Ч. Аҳмаровнинг Навоий достонлари асосида яратган деворий расмлари, Санъатшунослик и.-т. ин-ти деворига ишланган асарлари; 3) нақш мужассамоти (қ. Намоён).

ПАННОНИЯ (Pannonia) — 8-а.да бар-по этилган Рим вилояти (провинцияси). Ҳоз. Венгрия худудининг ғарбий қисми, собиқ Югославиянинг шим. қисми ва ҳоз. Австриянинг шарқий қисмидан иборат бўлган. П. атамаси иллирийларта мансуб паннонлар қабиласи номидан олинган. Римнинг 400 йиллик ҳук-мронлиги натижасида П. жуда романлашган П.га муттасил кўчиб келаётган варварлар ҳисобига кишлок аҳолисининг нуфуси ортган ва бу ҳолат вилоят иқтисодиётида қ.х. тармоғи устуворлигини таъминлаган. Мил. 2—5-а.ларда чегара худудларида яшовчи қабилалар (квадлар, маркоманлар, сарматлар, готлар, гуннлар ва б.) б-н бўлган доимий урушлар оқибатида П.даги Рим ҳукмронлиги 5-а. бошига келиб барҳам топган.

ПАНОРАМА (пан... ва юн. horama— кўриниш) — тасвирий санъат тури; айлана тархли зал деворига горизонтал қоплаб ишланган картина. Иллюзия ёрдамида воқеани жонли гавдалантириш мақсадида картина олдида бутафор ва реал нарсалар (бинолар, жойлар, турли макетлар, кишилар, ҳайвонлар, нарсаларнинг шакллари) жойлаштирилади. П. сунъий ёритишга мўлжалланади. Томошабинлар П.ни зал марказидаги махсус

майдончадан кўрадилар. Дастлабки П. 18-а. охирида (ирланд рассоми Р.Баркер томонидан) яратилган, 19-адан кенг тарқалган, батал жанридаги П. оммалашган.

ПАНОРАМА КИНО — кинофильмларни суратга олиш ва намойиш қилиш усулларидан бири. Кинофильмлар махсус аппаратлар б-н кинога олинади ва жуда катта (бир неча юз м² юзали) доиравий экранга туширилади. Кинога олишда бир-бирига нисбатан 48° бурчак остида жойлашган 3 объективли аппарат ишлатилади. Кадрлар 35 мм ли 3 та киноплёнкага олинади (ҳар қайси плён-кага умумий панорама кадринанг 1/3 қисми туширилади). Киноплёнкалар кинога олиш аппаратларида 712,5 мм/с тезлик б-н ҳаракатланади. Фильмлар жуда ботиқ цилиндрик экранли (эни 20—30 м ли) кинотеатрларда 3 та кинопроектор б-н намойиш қилинади. Бунда тасвир горизонтал бўйича 150°—170°, вертикал бўйича эса 55° бурчак остида ҳосил бўлади.

Овоз стереофоник усулда 35 мм ли плёнкага қайд қилинадиган 7 ёки 9 та каналга ёзиб олинади ва эшиттирилади. Ҳаракат б-н олинган фильм кадрлари намойиш қилинганда томошабинлар ўзларини гўё экранда бўлаётган воқеалар қатнашчисидек сезадилар. Бунда стереоскопик эффект (кинога олинган асосий объектларнинг ёнида жойлашган нарсаларни кўриш таассуроти) ҳосил бўлади, бу эса фильмни тушунишни осонлаштиради.

Биринчи П.к. тизимини француз режиссёри А. Ганс («Наполеон») 1927 й. яратган. П.к. мураккаблигидан 20-а. 60-й.лар бошидан бошлаб унинг ўрнига кинога олиш ва кўрсатишда бир объективли усулдан ва 70 мм ли стандарт киноплёнкадан фойдаланиладиган тизим қўлланила бошлади. Баъзи шаҳарларда (мас, Москвада) хозир ҳам бор (2003).

ПАНПСИХИЗМ (пан... ва юн. psyche — рух, жон) — табиатни умуман жонли

деб ҳисобловчи тасаввур. П.нинг тарихий шакллари хилма-хил бўлиб, ибтидоий эътиқод бўлган анимизм ва юнон фалсафасидаги гилозоизмдан тор-тиб то рух ва психикани дунёнинг ҳақиқий моҳияти деб талқин этувчи ривожланган таълимот (Г.В.Лейбницнинг монада концепцияси, Г.Т.Фехнер, К.Г.Юнг ва б.нинг фалсафий ғоялари)гача ўз ичига олади.

ПАНСИОНАТ (франц. pensionnat) — дам олиш уйининг бир тури ёки курортда дам олувчилар меҳмонхонаси. Асосан, шаҳар ташқарисида, хушман-зара жойларга қуриладиган бино ва иншоотлар мажмуи. П. хоналари 1 кишига, оилавий ва кекса кишиларга мўлжалланганлиги б-н дам олиш уйларида фарқланади. П.да ётоқ корпуси, ошхона, киноконцерт зали, маъмурий, хўжалик ва б. ёрдамчи хоналар бўлади.

ПАНСОД МАСЖИДИ - Шаҳрихондаги меъморий ёдгорлик (20-а. бошлари). Масжид тархи тўғри тўртбурчакли (31x12 м). 4 устунли хонақоҳ, жандан тақаб қурилган узун айвондан иборат. Хонақоҳ деворига чўққисимон равоқлар ишланган, шифтини салобатли шаклдор ёғоч устунлар кўтариб тура-ди, танасига ўйма нақшли гуллар ишланган, каллаги муқарнасли. Шарафанинг ёғоч чизиги поғонали. Тўсиқлар баландроқ ўрнатилган. П.м. сирти лой-сувоқди, ичи ганч сувоқди, изораси тўғри бурчакли безаклар б-н, деворининг юқори қисми тўқ яшил парча гулли арақи сарровлар б-н ўралган. Қуръондан суралар битилган, кўк ва яшил рангда гирих нақшлар ишланган. Шифтдаги яшил заминда одми рангдаги юлдузсимон турунжлар кўзга ташланади. Тўсинларнинг жимжимадор хошияларига ислимий нақшлар ишланган. П.м.ни маҳаллий усталар қурган, безагини кўқонлик усталар бажарган. П.м. ўзининг ноёб безаклари б-н диққатга са-зовор.

ПАНСПЕРМИЯ (пан... ва сперма) — кенг маънода — космик бўшлиқда ҳаётнинг бир жойдан иккинчи жойга утиши тўғрисидаги гипотеза; тор маънода — ҳаётнинг Ерга космосдан келиб қолганлиги тўғрисидаги гипотеза. П.ни немис олими Г.Рихтер (1865) таклиф этган; швед олими С.Аррениус (1895) асослаб берган. Бу гипотезага биноан, Ерга тирик организмлар метеоритлар ва космик чанг б-н бирга келиб қолган. Бу тахмин айрим микроорганизмлар ва улар спорасининг радиация, кучли вакуум ва ута совуқликка жуда чидамли булишига асосланган. Лекин ҳозиргача микроорганизмларнинг Ердан ташқарида пайдо бўлиши тўғрисида ҳеч қандай далил йўқ (яна қ. Экзо-биология).

ПАНТЕИЗМ (пан... ва юн. theos — худо) — худо б-н табиат бир нарса, улар бир бутунни ташкил қилади деб ҳисобловчи диний ва фалсафий таълимот. П. атамасини Ж. Толанд киритган (1705). Бу тушунча Шарқда вужудиюн номи б-н аталади. Пантеистик тамойиллар ўрта аерлардаги ереслик мистикасида кўзга ташланган. П. Уйғониш даври натурфалсафаси ва Б. Спиноза («худо» ва «табиат» тушунчаларини бир нарса деб билган) ҳамда И.Г.Гердер, И. В.Гёте ва немис классик фалсафасига хос.

ПАНТЕОН (юн. pantheon — ибодатхона) — 1) Қад. Римдаги «барча худолар ибодатхонаси» (2-а.). П. ярим дойра шаклидаги киррадор гумбазли (диаметри 43 м дан ошиқ) иншоот. Марказида ин-терьерни ёритиб турувчи туйнук бор (диаметри 9 м га яқин). Ички гумбази ҳовузакларга (катаксимон шаклда) бўлинган. Кириш томони пештоқли, 16 та коринф устунлари (8 таси пештоқ олдида, қолгани ичкарироқда) безаб туради. Ўрта аерларда П. черковга айланган. Ҳозир миллий музей, унда буюк итальян санъати вакиллари (Рафаэль, Б.Перуцци ва б.) дафн этилган; 2) машҳур шахслар мақбараси (Рим ва Париждаги П.лар,

Лондондаги Вестминстер аббатлиги).

ПАНТОГРАФ (пан... ва граф) — 1) бир масштабдаги чизма план ва хариталар- ни бошқа (одагда, кичик) масштабда ва, аксинча, кўчириб чизадиган асбоб. Турли ўлчам ва конструкцияларда ясалади. Унинг осма ғилдиракчали ва б. хиллари бўлади. Асл нусха масштаби б-н кўчирилаётган нусха масштаби нисбатини хоҳлаганча узгаотириш мумкин; 2) моторли вагон ёки электровоз томига ўрнатилиб, контакт тармоғи симидан ток оладиган қурилма. Пружиналар ёрдамида контракт тармоғига қисиб турадиган ползун (чанғилар ва контакт қуймалар) дан иборат. П. юқори тезликда сим б-н яхши контакт ҳосил қилишга имкон беради, транспротнинг йўналиши ўзгарганда қайта ўрнатишни талаб қилмайди.

ПАНТОМИМА (юн. pantomimos — фа-кат тана ҳаракати б-н ўйновчи актёр, таклид) — сахна санъати тури. Унда бадиий образ сўзсиз, мимика, имо-ишо-ра, гавдани ҳар мақомга солиш орқали яратилади. П.Европада Юнонистон ва Римда, Осиёда Хитой, Ҳиндистон, Хо-разм, Бактрияда мил. ав. 5—4-ларда юзага кела бошлаган. Ўрта асрларда П. қатта бир санъатга айланиб, кўпгина жанрларда (драма, фожа, эртақ, памфлет каби) қўлланди. Баъзан мусика, ашула, ҳатто декламация (суханпардозлик) б-н қўшиб олиб борилади. 20-а.да П.да Марсель Марсо машҳур бўлди.

Ўзбек халқининг қад. масха-рабозлик театрида ҳам П. санъати қатта ўрин эгаллаган. Таклид деб аталган ўзбек П.си, хусусан, Амир Темур ва Темур ийлар салтанатида яхши тараққий этган. 19-а. 2ярми ва 20-а. бошида Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудида яшовчи масхарабозлар, Туркистон ўлкасидаги қизикчилар томонидан яратилган 3 тоифа П.лар расм бўлган: куш ва ҳайвонлар тақди-ди — рамзий П.лар ва ижтимоий ҳаёт воқеаларининг умумлашма инъикоси — ҳажвий П.лар. Совет даврида П.га

кам эътибор берилди. Шунга карамай, Хоразм, Фарғона водийсида П. усталари ҳамон учрайди. Реж. ва драматург Л. Бобохонов узбек П.сини тиклаш бўйича бирмунча ишлар қилди: бадиий дастур тузди, «Кўғирчоқбоз» деган фильм яратди. Сўнгги йилларда П. мавқеини тиклаш бўйича кизикчи Мирзабек Холмедов фаолияти эътиборлидир.

Мухсин Қодиров.

ПАНТУРКИЗМ (пан... ва турк) -туркий халқларни бирлаштириш ғоясига Россия ва Англия империялари, шунингдек, СССР томонидан берилган расмий ном.

Бу ҳаракат илдишлари анча чуқур бўлса ҳам, бироқ у 19-а. охирлари — 20-а. бошларида Усмонли турк султонлиги ва чор Россиясининг туркий халқлар яшайдиган ҳудудларида кенг тарқалган. Ёш туркларнчт партияси «Иттиҳод ва тараққий» бу қарашни ўз ғояси сифатида қабул қилган. Кейинчалик Туркистондаги жадидчилик ҳара-катининг намоёндалари, Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар ҳам уни ўз дастурий қарашлари сифатида эътироф қилишган. Туркистонда подшо Россиясининг зулмига қарши кўтарилган халқ кўзғолонлари, турли норозилик чиқишларини мустамлакачи маъмурлар П. ва панисломизм оқимлари таъсирида уюштирилган, деб даъво қилишган. Биринчи жаҳон уруши даврида Усмонли турк султонлигининг Германия томонида туриб урушга кириши Россиянинг расмий доираларида бу ҳаракатга қарши компания кучайишига олиб келган. Чоризм маъмурлари Туркистон ва Кавказдаги миллий озодлик ҳаракатларининг иштирокчиларига П. тамғасини босишган. Хусусан, Россияда Октябрь тўнтаришидан сўнг совет режими ва коммунистик мафкура бу қарашни бу-тунлай сохталаштирган. Россия коммунистларининг етакчилари ўз нутқларида туркий халқларни бирлаштириш ғоясини «пантуркизм» қабилида нотўғри талқин қилиб, большевикларни унга

қарши барча воситалар б-н кураш олиб боришга тўхтовсиз чақириб турган.

ПАНФИЛОВ Иван Васильевич (1892.20.12 Саратов вилояти Петровск ш. — 1941.19.11 Москва остонаси) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, гвардия генералмайори. Гитлерчилар Германияси СССРга қарши уруш бошлаши б-н Олмаотада шакллантирилган 316-ўқчи дивизия қўмондонни этиб тайинланган. П. ўз дивизияси б-н Москва остоналаридаги шиддатли жангларда жасорат курсатган. Дивизия таркибида узбек, қозок, қирғиз, рус, қорақалпоқ ва б. халқларнинг вакиллари булиб, улар Москвани мардонавор химоя қилишган. П. дивизиясига гвардиячи номи берилиб, 8-гвардиячи дивизияга айлантирилган. П. Москва учун олиб борилган жангларда ҳалок булган. Ўлимидан сўнг Қаҳрамон унвони берилган (1942 й. апр.). П. қўмондонлик қилган дивизия унинг номи б-н аталадиган булган. Россия, Қозоғистон, Қирғизистон ва б. мамлакатларда куплаб қишлоқ ва кўрғонлар, мактаб ва хиёбонлар П. номи б-н аталади.

ПАНФИЛОВЧИЛАР - 2-жаҳон уруши даврида Москва мудофаасида жасорат курсатган И.В.Панфилов қўмондонлик қилган 316-ўқчи дивизияси аскарлари. Асосан, Ўрта Осиё халқдари (жумладан, ўзбеклар)дан ташкил топган дивизия 16 нояб.да Волоколамск тош йўли орқали Москвага ёриб ўтмоқчи бўлган фашистларнинг бир неча ҳужумларини қайтарган. Шу куни Дубосеково разъезди ёнида турли миллат вакилларида иборат 28 жангчи 50 та немис фашистлари танкига қарши жанг қилган. 4 соатлик жангда душманнинг 18 та танки ва кўплаб аскарлари янчиб ташланган, душман Москвага ўта олмаган.

ПАНЧА ШИЛА (ҳиндча — 5 принцип) — қ. Тинч-тоғув яшашнинг беш принципи.

ПАНЧАТАНТРА (санскритча «Беш ки-тоб») — санскрит ёзма адабиёти ёдгорлиги. 3—4-а.ларда яратилган. Нисбатан сўнги вариантлари сақланиб қолган. Донишманд Вишнушарман подшоҳнинг жоҳил ўғилларини тарбиялаш учун яратган, деб ҳисобланади. П. ҳайвонлар ҳақидаги масал ва ҳикоятлардан иборат 5 китобни ўз ичига олган, ҳар бир китоб ҳикоя ичида ҳикоя усулида тузилган. Асарда ҳайвонлар образида инсон киёфалари намоён бўлади. П. да ҳинд жамияти ҳаёти истиора йўли б-н тасвирланади, ноҳақлик фош этилади, инсонийлик, яхши хулқлар тарғиб қилинади. Асар диний тусдан холи ва шуниси б-н бошқа кад. ҳинд ёдгорликларидан фарқ қилади.

П. кенг тарқалган бўлиб, жаҳон адабиёти ривожига катта таъсир курсатган. 6-а. ўрталарида паҳлавий, ундан араб тилига таржима қилинган; араб тилига қилинган таржимаси «Калила ва Димна» номи б-н шуҳрат топган. У 12-а.да форс тилига, 13-а.да эса ўзбекчага ўгирилган. П. нинг 60 дан зиёд тилда 200 дан ортиқ таржималари маълум.

Нашрлар: Панчатантра, пер. с санскрита и прим. А.Я. Сыркина, М, 1958; Панчатантра (И.Ғафуров таржимаси), Т., 1993.

ПАПА (юн. pappas — ота), Рим папаси — католик черкови ва Ватикан давлати бошлиғи. Кардиналлар мажлиси томонидан умрбодга (1389 й.дан кардиналлар орасидан) сайланади (қ. Папалик).

ПАПАЛИК — католик черкови раҳбарияти; Рим папаси томонидан бошқариладиган лийнй марказ. П. Рим епископлиги асосида вужудга келган. 5-а. да Рим епископлари ўзларига «папа» но-мини қўйиб олиб, Рим императорларидан бошқа епископларнинг ўзларига бўйсунуши тўғрисида фармон олишга муваффақ бўлдилар. 8-а.да Папа вилоятининг тузилиши папалар дунёвий ҳокимиятиг а асос солди. 2-жаҳон уру-

шидан кейин, ай-ниқса, 60-й.лардан бошлаб П. черковни акидалар, маросимлар, ташкилотлар ва сиёсат соҳасида ҳозирги даврга мослаштириш йўлига ўтди.

ПАПАНИН Иван Дмитриевич (1894.14.11, Севастополь — 1986) — кутб тадқиқотчиси, геогр. фанлари дри (1938). Контр-адмирал (1943). Икки марта Қаҳрамон (1937, 1940). 1932—35 й.ларда Арктика илмий стъяларининг бошлиғи. Россиянинг би-ринчи кўчиб юрувчи «СП— 1» стъясига бошчилик қилган (1937—38). Шим. денгиз йўли бошқармаси бошлиғи (1939— 46). ФАнинг Денгиз экспедицияси ишлари бўлими бошлиғи (1951), 1952— 72 й.ларда ФА Ички сувлар биологияси ин-ти директори. Геогр. жамиятининг фахрий аъзоси (1938). Таймир я.о.даги бурун, Антрактидадаги тоғлар, Тинч океандаги сув ости тоғи П. номига қўйилган.

Ас: Жизнь нальдине, М., 1938; Лёд и пламень, М., 1977.

ПАПИРУС (*Cyperus papyrus*) — 1) бардидошларга мансуб кўп йиллик ўт. Гулли новдалари 5 м гача, А. уч қиррали, иўғон, пастки қисми тангачасимон барглр б-н қопланган; вегетатив новдалардаги барглр ингичка, ланцетсимон. Тўпгули йирик, соябонсимон. Африка тропикларининг даре ва қўл соҳилларидаги тинч оқар сувларда усади. Манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади; 2) қадимда ва илк ўрта асрларда П. пояларидан тайёрланган ёзув материали. Шу материалга ёзилган қўлёзмалар ҳам «П.» деб аталган. П. матнларини папирология, мисршунослик, семитология фанлари ўрганеди.

ПАПОРОТНИКЛАР — қ. Қирққулоқлар.

ПАПАТАЧИ ИСИТМАСИ - қ. Искабтопар иситмаси.

ПАПУАС ТИЛЛАРИ - Янги Гви-

нея о.да ва Тинч океаннинг бошқа бир қанча о.ларида тарқалган тил гуруҳлари ва яқкаякка тилларнинг умумлашма шартли номи. Ушбу атама мазкур тиллар ўртасида генетик ўхшашлик бор ёки йўқлигидан қатъи назар, шу минтакадаги австронез тилларидан фаркланиш учун ишлатилган. Шунинг учун баъзан улар неавстронез (австронез бўлмаган) тиллар деб ҳам аталади. П.т.нинг умумий сони 750 дан 1000 гача етади, уларда сўзлашувчиларнинг умумий сони 5 млн. кишига яқин. П.т.нинг генетик қардошлиги ҳақида ишонарли маълумотлар йўқ; уларнинг малай-полинез (австронез) тиллари ҳамда Австралия тиллари б-н алоқадорлиги тах-мин қилинади.

Дастлабки маълумотлар бўйича П.т. 12 та тил гуруҳига ажралади. Улардан энг йириклари: Янги Гвинея худудини камраб олувчи фила (юн. *phyle* — қабила; австралиялик олим С. Вурм таклиф этган ушбу термин «тиллар макроиласи» тушунчасига тўғри келади) — 491 тилни камраб олади, бу тилларда сўзлашувчилар 4 млн. кишига яқин; Ғарбий Папуа филаси 24 тилни камраб олади, унда 500 мингдан ор-тиқ киши сўзлашади; Сепик-Раму филаси 97 тилни камраб олади, сўзлашувчилар 300 минг кишидан ортиқ; Торричелли филаси 47 тилни камраб олади. 120 мингдан ортиқ киши сўзлашади; Шарқий Папуа филаси 28 тилни камраб олади, 80 мингдан ортиқ киши сўзлашади ва б.

П.т. агглютинатив тиллардан. Ундош товушлар тизими ривожланган. Морфологик сатҳда феъл туркуми мураккаб. От туркумида турланиш йўқ. П.т. ўз ёзувига эга эмас, бу тиллар мактабларда деярли таълим-тарбия тили ҳисобланмайди. Турли П.т. учун латин ёзуви асосида алифболар яратиш ишлари бошланган.

ПАПУАСЛАР (малайча *paruwa* — жингалак) — халқлар гуруҳи, Ғарбий Меланезиянинг туб аҳолиси. Янги Гвинея о. ва Тимор о.нинг шарқий қисми туб жой аҳолисининг катта қисмини умум-

лашган номи (энга, чимбу, хаген, камано, хули ва б.). Умумий сони 4,8 млн. киши (1987). Меланезия ирқига мансуб. Папуас тилларида сўзлашади. Диндорлари аجدодлар култи, магия ва тотемизмга эътиқод қилади. 19-а. охиридан миссионерлар таъсири остида христианлик тарқалган, хоз. кўпчилик П. расман уни қабул қилишган. Асосий машғулоти — дехқончилик, чўққачилик, балиқ овлаш, қисман овчилик. П.ни этнографик жиҳатдан ўрганишга рус тадқиқотчиси Н.Н. Миклухомаклай катта ҳисса қўшган.

ПАПУА-ЯНГИ ГВИНЕЯ, (Papua New Guinea), Папуа —Янги Гвинея Мустақил давлати (Independent State of Papua New Guinea) — Океан-ниёда, Тинч океаннинг жан.-шарқий қисмида жойлашган давлат. Ғарбда Индонезия б-н чегарадош, қолган қисми денгизлар б-н ўралган. П.—Я.Г. таркибига Янги Гвинея о.нинг шарқий қисми ва унга ёндош ороллар, Бисмарк архипелаги, Соломон о.ларининг шим. қис-ми, Д'Антркасто о.лари, Луизиада архипелаги, Тробриан о.лари, Муруа о. ва б. 200 га яқин катта кичик ороллар ки-ради. Умумий майд. 462,8 минг км². Аҳолиёй 5,172 млн. киши (2002). Пойтахти — Портморсби ш. Маъмурий жиҳатдан 20 вилоят (province)га бўлинади.

Давлат тузуми. П.—Я.Г. — парламенти монархия, Буюк Британия Ҳамдўстлиги таркибига ки-ради. Амалдаги конституцияси 1975 и. 16 сент.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — Буюк Британия қироли (қироличаси); ҳукуматнинг тақдимиға биноан ва парламентнинг қарорига мувофиқ тайинланадиган генерал-губернатор унинг номидан иш қўради. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни бир палатали Миллий парламент, ижрочи ҳокимиятни бош ва-зир бошчилигидаги Миллий ижроия кенгаш (ҳукумат) амалга оширади.

Аҳолисининг аксарияти папуаслар, меланезлар, шунингдек, европаликлар, асосан, инглиз-австралияликлардан

иборат. Расмий тили — инглиз тили. Кўпчилик диндорлари — христианлар, колганлари маҳаллий анъанавий динларга эътикод қилади, аммо аҳолининг кўпчилиги папуас тилларида, меланезлар малай-полинез тилида сўзлашади, гурухлараро муомалада моту тилидан фойдаланилади. Аҳолининг кўп қисми кишлоқ жойларда, бориш қийин бўлган олис кишлоқларда яшайди. Шу сабабли мамлакатда урф-одат ва тиллар жуда кўп (700 дан ортик). Кишлоқ жойларда анъанавий турмуш тарзи сақланиб қолган.

Тарихи. Янги Гвинеяга 16-а.нинг Iярмида португал денгизчи сайёҳлар келганлар. 1884 й. Янги Гвинея о.нингжан.-шарқий қисми Англия протекторатига айлантирилди ва у Папуа номини одди, 1888 й. Буюк Британия мустамлакаси деб эълон қилинди, 20-а. бошларида Австралия Иттифокига топширилди. 1920 й. оролнинг Германия протектората бўлган шим.-шарқиг қисми (Янги Гвинея худуди) ҳам, Миллатлар Иттифоқининг мандатига биноан, Австралия Иттифоқи бошқарувига олиб берилди. 1949 й. Австралия ҳукумати унинг иккала қисмини маъмурий жиҳатдан бирлаштирди ва мамлакат П.—Я.Г. номини одди. 1973 й. П.—Я.Г. ички ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқига эга бўлди. 1975 й. 16 сент.да эса мустақил давлат деб эълон қилинди. П.—Я.Г. 1975 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 16 сент. — Мустақиллик куни (1975).

Хўжалиги. Қ.х. ва қончилик саноати иктисодиётнинг асосини ташкил этади. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. улуши 26%, саноатнинг улуши 26,6%. Асосан, кокос пальмаси, каучук, банан, кофе, какао егиштирилади. Ички эҳтиёж учун аҳоли ямс, таро, маниок, маккажўхори, багат, шакарқамиш экади; ёввойи тарзда ўсадиган нон дарахти, сага пальмаси ва б. ўсимликлар мевасини йиғиштириб олади. Гўштбоп чорвачилик, балиқ овлаш ривожланган, ёғоч тайёрланади. Озиқ-овқат ва ёғочсозлик саноати маҳаллий хом ашё асосида ишлайди. Мис (кўпроқ

Соломон олариди), олтин, қумуш, рух казиб оли-нади. Автомобиль йўллари уз. 20 минг км га яқин. Четга олтин, кофе, мис, копра, ёғоч-тахта, какао чиқаради. Четдан озиқ-овқат, машина ва ускуна, саноат моллари олади. Австралия, Буюк Британия, АҚШ, Япония б-н савдо қилади. Пул бирлиги — кина.

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. Меланез иттифоқи, 1978 й. асос солинган; Халқ ҳаракат партияси, 1985 тузилган; Халқ илғор партияси, 1970 й.да ташкил этилган; Халқ-демократик ҳаракати, 1985 й. асос солинган; Миллий партия, 1979 й. тузилган; Пангу Пати («Бирлашган П.—Я.Г. партияси»), 1967 й. ташкил этилган; П.—Я.Г. биринчи партияси, 1998 й. асос солинган. П.—Я.Г. қасаба уюшмалари конгресси, Халқаро эркин қасаба уюшмалари конфедерациясига қиради.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Газ.лари «Ниугини ниус» («Янги Гвинея янгиликлари», маҳаллий тилдаги кундалик газ., 1979 й.дан), «Нэшнл» («Миллий», инглиз тилидаги кундалик газ., 1993 й.дан), «Папуа—Ньюгини посткуррьер» («Папуа—Янги Гвинея почта куррьери», инглиз тилидаги кундалик газ., 1969 й.дан). П.—Я.Г. миллий радиоэшиттириш корпорацияси тижорат маҳкамаси бўлиб, 1973 й. асос солинган.

ПАПЬЕМАШЕ (франц. papier mache — эзилган қоғоз) — қ. Мағзи сохта.

ПАР — қушлар патининг бир хили, пат ўзагининг жуда қисқа бўлиши, елпигичининг бўлмаслиги б-н бошқа патлардан фарқ қилади. П.нинг ўсиқчалари пат ўқп учки қисмида ғуж бўлиб жойлаша и Вояга етган қушларда П. қопловчи остида жойлашган. Айрим қ) in.uip (мас, тасқара) П.и бўйни ва бошида очик жойлашган. П., одатда, сувда яшовчи қушлар (ғозсимонлар, эшкак оёқлилар)да яхши ривожланган бўлиб, патлар остида бир текис тарқалган (ғозлар, ўрдақлар, лай-

лаклар, тўтилар ва б.) ёки факат тананинг птерилий ёки аптерилии қисмида тўпланган бўлади. Айрим қушлар (кўкрак тожеизлар, каптарлар)нинг вояга етган даврида П. бўлмайди.

ПАРА — Бразилиянинг шим. қисмидаги штат. Майд. 1253 минг км². Аҳолией 6,1 млн. киши (2000), асосан, метислар (махаллий номи — кабо-клу). Маъмурий маркази — Белен ш., бошқа йирик шаҳри — Сантарен. Штат шарқий Амазонияда жойлашган, шим. ва жан.дан Гвиана тизмалари ва Бразилия ясситоғлиги ўраб туради. Иқлими экваториал, нам ва иссиқ иқлим. Ўртача ойлик т-ра 26—28°. Йиллик ёғин 1500—2500 мм. Асосий дарёлари: Амазонка ва унинг ирмоқлари. Нам экваториал ўрмонлар, шим.да саван-налар бор.

П. — мамлакатнинг йирик, бирок, аҳолиси сийрак штатларидан. Иқтисодиётининг етақчи тармоқлари — ўрмончилик ва қ.х. Ўрмондан бразил ёнғоғи, каучук йиғилади, ёғоч тайёрланади. Амазонка ҳавзасида дехқончилик ривожланган. Асосий қ.х. экинлари: жут, шоли, маниок, шакарқамиш, какао, банан, ананас, пахта, тамаки. Чорвачиликда қорамол боқилади. Соҳилларда балиқ овланади. Саноати ўрмон ва қ.х. хом ашёларини қайта ишлашга ихтисослашган. Кон саноати ривожланган. Темир ва марганец рудалари, олтин, олмос, тоғ хрустали, боксит конлари топилган.

ПАРА... (юн. пара — ёнида, яқинида) — 1) ўзлашма қўшма сўзлар бўлаги, бирор нарсанинг ёнида бўлиш, шунингдек, бирор нарсадан чеглашиш, узоклашишни, ўзгаликни билдиради (мас, парамагнетизм); 2) орто-мета-пара (кимёда).

ПАРАБИОЗ (пара... ва ... биоз) — 1) тирик тўқиманинг қўзғатувчи таъсирига жавобан кечирадиган даврий ҳолати. Нерв (мушкул)нинг ўзгарган қисми таъсирчанлиги пасайиши туфайли берила-

диган қўзғалиш ритмини ўтказмайдиган бўлиб қолади. П. ҳақидаги тушунчани рус олими Н. Е. Введенский ишлаб чиққан. П.нинг ривожланиши бир неча фазалар орқали ўтади. Провизор, яъни тенглаштириш фазасида нерв (мушкул)нинг даврий импульсларни ўтказиш хусусияти ҳар қандай қўзғалиш кучига нисбатан бир хилда пасайган бўлади. Парадокс ал фаза — кучли қўзғалишлар нервнинг ўзгарган қисми орқали ўтказилмайди, кучсиз қўзғалишлар эса мушкулларнинг кучли қисқаришига олиб келади. Т о р мозловчи фаза — нервнинг қўзғалишни ўтказиш хусусияти бутунлай йўқолади. П. — қайтар ходиса, лекин зарарловчи омилнинг кучайиши ҳаётий фаолиятнинг бутунлай издан чиқиши ва ўлимга олиб келиши мумкин. Введенский П.ни турғун, яъни ўзгармас қўзғалишнинг ўзига хос ҳолати, келаётган қўзғалишлар тўлкини турғун қўзғалишлар б-н бирга қўшилиб чуқурлаштириши ҳамда нерв марказларида қўзғалишни тормозланишга ўтиш модели сифатида қараган. Замо-навий ада-биётларда «П.» термини, асосан, экс-тремал ва патологически вазиятларга нисбатан қўлланади.

2) Бир организмнинг иккинчиси б-н ўзаро таъсирини ўрганиш мақсадида 2 та (баъзан 3 та) ҳайвонни қон айланиш системаси ёки улар терисини тикиб қўйиш орқали сунъий бирлаштириш. Тубан тузилган организмларда (бўшлиқ-ичкилар, чувалчангларда), шунингдек, думли сувда ва курукликда яшовчиларда П.ни амалга ошириш анча осон, ис-сиққонли ҳайвонларда бу жуда мушкул.

ПАРАБОЛА (юн. parabole — қиёс, чо-ғиштириш, ўхшатиш) — бадий ада-биётда рамзга мойил киноявий образ. Рамзий ҳикояга, мажозга яқин бўлсада, улардан фарқ қилади. Баъзан П.ни рамз ва рамзли ҳикоя оралиғидаги тур деб ҳам юритишади. Рамзийликка яқинлик П.нинг киноявий образ си-фатидаги вазифасини сусайтирмайди. Мазмунни атрофлича кенг ва чуқур ифодалаш им-

кониятининг мавжудлиги туфайли П.дан кўп ёзувчилар унумли фойдаланганлар: Ф. Кафка «Суд жараёни», Э. Хемингуэй «Чол ва денгиз», Гарсиа Маркес «Юз йил танҳоликда», Абэ Кобо «Кумдаги хотин» ва б. Ўзбек ёзувчиларидан А. Мухтор, Ш. Холмирозев, Н. Эшонкул ва б. ўз асарларида П.дан фойдаланганлар.

ПАРАБОЛА (юн. *parabole*) — 2-тартибли ясси эгри чизик; ҳар бир нуқтасидан фокус деб аталадиган нуқта ва директриса деб аталадиган тўғри чизиккача масофалари тенг бўлади (расм, а). Фокусдан ўтиб, директрисага тик бўлган FN тўғри чизик П.нинг ўқи, ўқ б-н П.нинг кесишиш нуқтаси учи дейилади. П. ўз ўқиға нисбатан симметрик чизик. Ҳаво қаршилиги қисобга олинмаса, бошланғич тезлиги вертикал бўлмаган, эркин ҳаракатланаётган жиёмнинг траекторияси П. чизади. П.ни ўз ўқи атрофида айлантириб ҳосил қилинган сирт (айланма параболоид) параллел нуруларни бир нуқтаға йиғади ва, аксинча, фокусидан тарқалаётган нурулар параболоиддан қайтиб, параллел даста ҳосил қилади. П.нинг бу хоссасидан прожектор ва автомобиль фаралари яшашда, куёш энергиясини қўллаш (концентраторлар) да фойдаланилади.

ПАРАБОЛОИДЛАР — 2-тартибли ёпиқ бўлмаган сиртлар. Бир параболани иккинчиси бўйича илгарилама ҳаракатлантириб, П. ҳосил қилиш мумкин. Бунинг учун параболалар ётган текисликлар ўзаро тик, ўқлари параллел, биринчи параболанинг учи иккинчи парабола бўйлаб сирпаниши керак. Бунда параболалар бир томонға йўналган бўлса, эллиптик параболоид, турли томонға йўналган бўлса, гиперболик параболоид ҳосил бўлади. Эллиптик параболоид текислик б-н кесилса, кесимда эллипс ва параболалар; гиперболик параболоид кесилса, парабола, гипербола ва ўзаро кесишувчи тўғри чизиклар юзаға келади. Гиперболик параболоидни тўғри

чизикни ҳаракатлантириб ҳам ҳосил қилиш мумкин. Унинг бу хоссасидан меъморликда фойдаланилади.

ПАРАГАНГЛИЙЛАР (юн. *para...* ва *ганглий*) — умуртқали ҳайвонлар ва одамнинг эндокрин беши. Асосан, катехол-аминларни ишлаб чиқаради, нерв системасининг хеморепторлик вазифасини бажарувчи қўшимча органи ҳисобланади. Энг кучли П. буйрак усти беши мағиз моддасидан, бел ва аортадаги П. секретор хромаффин хужайралар, қўшимча хужайралар (қоплама типдаги нейроглиялар) ва бириктирувчи тўқималардан ташкил топган. Эмбриогенезда улар симпатик нерв системаси нейробластлари б-н бирға ҳосил бўлади ва кўчиб ўтади. Бошқа П. — нохромаффинлар (асосан, парасимпатик нерв системаси тармоқланган жойларда), жумладан, кўз ичидаги П., ўпка, кўмик, мия пўстлоғидаги П., каротидли П., тана ва кўл-оёқ нервларидаги П. ҳисобланади. Улар IX ва X жуфт орқа мия нервининг эмбрионал асосларидан ҳосил бўлади.

П. дастлаб тубан умуртқали ҳайвонларда пайдо бўлган ва, асосан, репторлик вазифасини бажарган. Филогенезда П. аста-секин эндокрин орган сифатида шакллана бошлаган. Умуртқали ҳайвонларда П. табақалашган: хромаффин хужайраларнинг цитоплазма-тик тўрлари таркибида норадреналин (норадреноцитлар) ёки майда фанулаларда кўп микдорда адреналин (адреноцитлар) бўлади; нохромаффин хужайралар катехоламин бўлмаган полипептид гормонларни синтезлайди деб тахмин қилинади. Айрим П.да (каротидли ырак учи ганглийлари) кислород этишмаслигини сеза оладиган ва унға жавобан секрет ажрата оладиган хусу-сият ривожланган. Кўпчилик П. хужайра ёки қон томири деворларига ёпишиб туради ёки ўша жойда ҳосил бўлади. П. стрессға қарши организм фаолиятини бир меъёрда ушлаб туриш учун барча системаларни фаоллаштиришдан иборат. Организмда

П.нинг ишлаб чиқарилишини хусусий ва умумий физиологик реакциялар назорат қилиб туради.

ПАРАГВАЙ — Жан. Америкадаги даре, Парананинг ўнг ирмоғи, Бразилия ва Парагвай ҳудудларида, айрим қисмлари Парагвай, Бразилия ва Аргентина ўртасидаги давлат чегарасидан оқади. Уз. 2500 км, хавзасинингмайд. 1,2 млн. км². Бразилия яситоғлигининг шим.-ғарбий қисмидан бошланиб, жан.га томон Пантанал ботқоқликлари, Гранчако пасттекислиги бўйлаб оқади. Дарёнинг кенглиги ўрта оқимида 350—600 м, қуйи оқимида 1000—1500 м, чуқ. 10—20 м. Ёгингарчилик даврида тошади. Ўртача сув сарфи Асунсьон ш. ёнида 2940 м³/с, қуйилиш жойида 4000 м³/с П. — Парагвайнинг асосий транспорт йўли. Корумба ш.гача кема қатнайди, Асунсьон ш.гача денгиз кемалари кира олади. К. бўйида Асунсьон, Консепсьон ш.лари жойлашган.

ПАРАГВАЙ (Paraguay), Парагвай Республикаси (Republika de Paraguay) — Жан. Американинг марказий қисмида жойлашган давлат. Майд. 406,8 минг км². Аҳолиси 5,8 млн. киши (2002). Пойтахти — Асунсьон ш. Маъмурий жиқатдан 19 департамент (departamento) ва пойтахт округига бўлинади.

Давлат тузуми. П. — республика. Амалдаги конституцияси 1992 й. 21 июнда қабул қилинган. Давлат ва ҳукумат бошлиғи — президент (1999 й.дан Луис Гонсалес Макки), у умумий тўғри овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий конгресс (2 палатали парламент — сенат ва депутатлар палатаси), ижрочи ҳокимиятни президент бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. П. рельефи, асосан, текислик. Марказий қисмини Парагвай дарёси бўйидаги ботқоқли пасттекислик, шим.-ғарбини Гранчако текислигининг бир қисми, жан.-шарқини Бразилия

яситоғлигининг бир қисми эгаллайди. Оз микдорда темир, марганец, мис руда конлари бор. Иқлими — тропик, иссиқ иқлим. Ўртача т-ра июлда 17—19°, янв. да 27—29°. Йиллик ёғин ғарбда 700 дан шарқда 2000 мм гача. Йирик дарёлари: Парана, Парагвай ва уларнинг ирмоқлари. Тупроғи шарқда кизил ферралит, марказда ўтлоқи, ғарбда жигарранг-қизил тупроқ. Мамлакат ҳудудининг тенг ярми қимматбаҳо да-рахтлар (квебрахо, матэ) ўсадиган ўрмон. П.да тапир, пекар, ягуар, сув чўчкаси, ботқоқ бугуси, пума, зирхли, носух, капибар каби ҳайвонлар, кенг бурунли маймуллар, турли-туман қушлар яшайди. Миллий боғлари — Дефенсорес-дельчако, Тинфунке ва б.

Аҳолиси, асосан, парагвайлар (испан келгиндилари б-н индейс аёллари ни-коҳидан вужудга келган метислар). Ин-дейслар, немислар, аргентинлар ҳам яшайди. Расмий тили — испан тили, кўпчилик гуарани индейс тилида сўзлашади. Диндорларнинг аксарияти — католиклар. Аҳолининг 50,5% шаҳарларда истикомат қилади. Йирик шаҳарлари: Асунсьон, Вильяррика, Консепсьон.

Тарихи. Европаликлар 1527 й. мамлакатга келишидан аввал бу ерда гуарани индейслари яшаган. 1535 и. П. Испания мустамлакасига айлантирилди. Маҳаллий аҳоли кириб ташланди, қолганлар қул қилинди. 17—18-а.ларда иезуитлар давлати мавжуд бўлди. Испания мустамлакаларининг мустақиллик йўлидаги уруши натижасида П. 1811 й. мустақилликка эришди ва республика деб эълон қилинди, мамлакатда инқилобий хунта ҳукмронлик қила бошлади. 1842 й.да куллик бекор қилинди. 1844 й.да биринчи конституция қабул этилди. 1864—70 й.ларда П. ҳудудининг ярмини Аргентина ва Бразилия босиб олди. Йирик латифундия эгалари б-н ҳарбийлар Миллий республикачилар уюшмаси («Колорадо»)га бирлашди. П. 1-жаҳон урушида бетараф турди. 2-жаҳон урушида ҳам бетарафлик эълон

қилсада, Германияга қўмақлашди, урушдан кейин немис ҳар-бий жиноятчиларига бошпана берди. Уруш даврида янги саноат тармоқлари вужудга келди, давлат савдо флоти ташкил топди. П. 1945 й. фев.да Германия ва Японияга уруш эълон қилди. Урушдан кейин мамлакатда кетмакет давлат тўнтариши бўлиб турди ва 1954—89 й.ларда А. Стреснер (1954—89 й.ларда президент) ҳарбий полициячилар дик-татураси ҳукм сурди. 90-й.лардан фуқаролар ҳукумати қоқимиятни идора кила бошлади. П. — 1945 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н 2001 й. авг.да дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 14 май — Мустақиллик куни (1811).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Либерал партия, 1961 й. анъанавий либерал партия парчаланганидан кейин тузилган; Либерал-радикал партия, 1961 й. ташкил этилган: Миллий республикачилар уюшмаси — «Колорадо» партияси, 1887 й. асос солинган; П. коммунистик партияси, 1928 й. тузилган; Ҳақиқий либерал-радикал партия, 1977 й. ташкил этилган; Инқилобий фебреро партияси, 1951 й. фев.да Фебреро (февралчилар) партияси номи б-н тузилган; Христиан-демократик партия, 1965 й. асос солинган. Меҳнаткашлар бирлашган касаба уюшма маркази, 1980 й. тузилган; П. меҳнаткашлар конфедерацияси, 1951 й. ташкил этилган.

Хужалиги. П. — иқтисодий жиқатдан кам ривожланган аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қишлоқ ва ўрмон хўжалигининг улуши 26,6%, саноатнинг улуши 17,4%. Хўжаликнинг асосий тармоқлари: чорвачилик ва ўрмончилик.

Қишлоқ хўжалиги. Мамлакат ҳудудининг чорак қисмидан қ.х.да фойдаланилади, шундан салкам 90% ўтлоқ ва яйлов, 10% экинзор. Яйлов чорвачилиги гушт етиштиришга ихтисослашган. Қорамол, қўй ва от боқилади. Асосий озиқ-овқат экинлари: маккажўҳори, маниок, шоли, буғдой, батат, ша-каркамиш, ловия, цитрус мевалар ва б. Экспорт учун

тамаки, чой, пахта, кофе, тунг ёнғоғи, соя етиштирилади. Токзорлар бор. Тропик ёғочлар тайёрланади.

Саноати заиф. Етакчи тармоқлари: қ.х. хом ашёсини қайта ишлаш, озиқ-овқат саноати (кушхоналар), ёғочсозлик, тўқимачилик, қўн-пойаб-зал, ошловчи кебрачо экстракти, цемент и.ч. ва б. Нефтни қайта ишлаш, ўсимлик мойлари, канд-шакар и.ч. корхоналари бор. Йилига ўртача 2,4 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Туз ва оҳақтош қазиб олинади. Хорижий компаниялар ёрдамида нефть ва уран конлари ўрганила бошлади. Мамлакат ташки савдо юкларининг деярли ҳаммаси Парана ва Парагвай дарёлари орқали ташилади. Энг катта порти — Асунсьон. Т. й. узунлиги — 1,5 минг км га яқин, автомобиль йўллари уз. 25,7 минг км. П. четга гўшт ва гўшт маҳсулотлари, пахта, нефть ва нефть экстракти, ёғоч, тунг мойи ва б. чиқа-ради, четдан нефть ва нефть маҳсулотлари, машина ва усқуналар, транспорт воситалари, озиқ-овқат маҳсулотлари ва б. олади. Бразилия, Аргентина, Германия, АҚШ б-н савдо қилади. Пул бирлиги — гуарани.

Маорифи, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. Маориф тизимида бошланғич мактабнинг 3 й.лик, 5 й.лик, 6 й.лик турлари бор. Ўрта мак-таб (ўқиш муддати 6 й.) иккита 3 й.лик босқичдан иборат. Хунар-техника ўқув юртлари бошланғич мактаб ва 1-бос-қич ўрта мактаб негизида ишлайди. П.да 21 олий ўқув юрти бор, йириклари: Асунсьондаги Миллий ун-т (1890 й. асос солинган), «Нуэстра Сеньора де ла Асунсьон» катolik ун-ти (1960). Давлат илмий муассасалари: Атом энергияси миллий комиссияси (1965), Ботаника боғи (1914), Ҳарбий география ин-ти (топография хариталари), Гуарани тили маданияти академияси (1975); хусусий илмий муассасалари: П. илмий жамияти (1921), П. педиатрия ва болалар гигиенаси ин-ти (1928), П. тарихий тадқиқот ин-ти (1937) ва б. Асунсьонда Миллий кутубхона, Нафис санъат

ва кад. ёдгорликлар миллий му-зейи, Табиий тарих ва этн. музейи бор.

Мағбуоти, радиоэшиттириши ва те-лекўрсатуви. П.да нашр этиладиган асосий газ. ва жур.лар: «А Бэ Сэ колор» (кундалик газ., 1967 й.дан), «Аделан-те!» («Олга!», ойлик газ., 1942 й.дан), «Вое де трабахо» («Меҳнат саси», 2 қафтада 1 марта чиқадиган жур.), «Диа» («Кун», кундалик газ.), «Нотисиас» («Янгиликлар», 1844 й.дан), «Патриа» («Ватан», кундалик газ., 1946 й.дан), «Перспективас» («Истикболлар», жур., 1986 й.дан), «Популар» («Халқ газетаси», кундалик газ.), «Прогресо» («Тараққиёт»), «Пу-эбло» («Халқ», ҳафтанома, 1964 й.дан), «Ультима ора»

(«Сўнги соат», кундалик кечки газ., 1977 й.дан). Миллий ахборот агентлиги йўқ. Радио ва телевидение каналлари тижорат асосида ишлайди.

Адабиёти испан ва гуарани тилларида. Мустамлака даврида ёзма адабиёт деярли бўлмаган, гуарани индейларининг бой оғзика ижоди ривожланган. Мамлакат мустақилликка эришганидан кейингина П. адабиёти шеърятдан бошланди. Биринчи романтик шоир Н. М. Талавер (1839—67) ватанпарварлик руҳидаги шеърлари б-н адабиёт майдонига чиқди, миллий мадҳия ҳам унинг қаламига мансуб. 20-а. бошларида маърифатпарварлик ғоялари кенг тарқалди, бу соҳада М. Домингес, С. Баэс каби ёзувчилар, Х. Э. О'Лири, М. Ортис Герреро каби шоирларнинг асарлари диққатга сазовор. Шоир Х. Корреа миллий драматургияга асос солди («Бахтсизларнинг зорлиги» пьесаси). 20-а. 2ярмидан бадиий проза равнактопа бошлади. А. Роа Бастоснингўз халқи тақдирини тасвирловчи ҳикоялар тўплами ва «Инсон фарзанди» романи (1960) П. адабиёти-ни юқори по-ғонага кўтарди. Ижтимоий низоларни мифологик мотивлар оркали тасвирловчи бу асар жаҳон адабиёти хазина-сига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Мамлакатда ҳарбий-полиция диктату-раси даврида кўпгина ёзувчилар чет эллар-

да яшаб, ижод қилишга мажбур бўлди. 90-й.лардан П. адабиёти янажонлана бошлади.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. П. аҳолиси қадимдан сомонли хом ғишт, лой ва қамишдан қурилган кулбаларда яшаб келган. Мустамлака даврида барпо этилган мустаҳкам манзилгоҳларда ёғоч ва хом ғишдан ибодатхона, устахона, бозор, лашкаргоҳлар қурилган, уларнинг атрофида индейларнинг кулбалари жойлаштирилган. 17—18-а.ларда ҳашаматли черковлар барпо этилди. 1840—65 й.ларда П. пойтахти — Асунсьон ш. қайта ре-жалаштирилиб, европача услубда қурилди. П. мустикалликка эришгач, йирик шаҳарларда сарой ва жамоат бинолари классицизм ва итальян уйғониш даври услубларида тикланди, ғишт ва тошдан 2—3 қаватли турар жойлар қурилади бошлади. Кейинги йилларда АҚШ ва Бразилия меъморлари иштирокида жамоат мажмуалари, саноат иншоотлари ва уй-жойлар замонавий бинокорлик материалларида қурилди.

П. ҳудудида қад. замонларда яшган индейс қабилалари овчилик, балик овлаш, деҳқончилик б-н шуғулланган ва гулдор сопол идишлар яшаш, баданга нақш солиш, каштали кийимлар тиқиш санъатини ривожлантирган. Индейс кулбаларида ёшларга нақшинкорлик ва ўймакорлик сирлари ўргатилган.

19-а. ўрталарида рассомлик мактаби вужудга келди, илк маҳаллий рассомлар (манзарачи С. Риос, портретчи А. Гарсиа) халқ ҳаётини ва мамлакат табиатини акс эттирувчи асарлар яратдилар. 20-а. да рассом П. Альборно, ҳайкалтарош В. Польяроло, фафик Х. дела Эррерия ва б. санъаткорлар ижодида мамлакат тарихи, манзаралари ва халқ анъаналари ифодалаб берилди. АҚШ ва Европа санъати таъсирида шаклбозлик, авангардизм оқимлари ҳам тарқалди. Хунармандчиликда бадиий тўр тўқиш, чойшабга гул, куш, жониворлар тасвирини тушириш, наққошлик, кулоллик, суяк ва ёғоч ўймакорлиги, кумуш ва мис тақинчоқлар

ясаш санъати ривожланган. Индейсларнинг сопол идишларни қолипаки нақшлаш, куш патидан турли безаклар ишлаш санъати ҳамон сақланиб қолган.

Муסיқаси. Индейсларнинг муסיқа жанрлари хилма-хил: маросим ва мекнат кўшиқлари, давра ўйин айтишувлари, тарихий айтимлар ва ишкий ла-парлар, тароналар ва ҳ.к. Флейта (мим-би), ва хуштак турлари, суяк ва ёғоч трубалар, барабан, шақилдоқ каби чол-гулар оммалашган. Парагвайликлар муסיқаси бутун Лотин Америкасидаги креол муסיқаси б-н муштарак бўлишига қарамай, миллий ўзига хос томонлари бор (кўшиқ жанрлари — кансьон ва гуарания; чолғу асбоблари — гитара ва арфа). Профессионал мусиқа 19-а.дан ривожлана бошлади. 20-а.да концерт фаолияти урф бўлди. 19-а. охири — 20-а. бошларида дастлабки мусиқа муассасалари, жамиятлари, уюшмалари ташкил этилди. Композиторлар ора-сида Р. Хименес, Э. Хименес, Х. А. Флорес, Х. К. Морено Гонсалесни кўрсатиш мумкин. Асунсьонда мусиқа билим юрти, хусусий мусиқа мактаблари бор.

Театри. Дастлабки театр томошалари 16-а. ўрталарида кўрсатилди. Мустамлака даврида, асосан, диний мазмундаги асарлар сахналаштирилди. Миллий театр санъати 19-а. ўрталаридан ривожлана бошлади. 1858 й. Асунсьонда театр биноси қурилди. 20-а.да пойтахтда «Гранадос», «Насьональ», «Индепенденте» театрлари, А. Сунье раҳбарлигидаги П. драма ва комедия труппаси ишлади. Шу даврда гуарани театри ҳам ривожланди. Х. Корреа б-н бир қаторда Ф. М. Барриос, Р. Сентурион Миранда, Х. Пла каби драматургларнинг асарлари, Э. Баэс, Э. Рейсофер каби актёрларнинг ижроси томошабинларга манзур.

ПАРАГВАЙЛАР — халқ, Парагвайнинг асосий аҳолиси (4,12 млн. киши). Умумий сони 4,5 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Асосан, метислар. Испан тили ва гуарани тилида сўзлашади. Диндорлари — католиклар.

ПАРАГЕНЕЗИС (пара... ва генезис), минераллар парагенезиси — ҳосил бўлиш шароити умумийлиги б-н ўзаро боғлиқ бўлган ва Ер пўстида қонуниятли бирга учрайдиган минераллар. «П.»терминини 1849 й. И. Брейтгаупт таклиф қилган. «П.» тушунчаси 1920-й.ларда В. И. Вернадский асарларида ривожлантирилди.

Парагенетик ассоциация ни шакллантирувчи минераллар минерал ҳосил бўлишидаги давомийлиги турлича бўлган вақт ичида ва ҳар хил физик-кимёвий ва термодинамик шароитларда кечувчи бирорта табиий жараённинг ривожланиши натижасида ву-жудга келади. Кўп ҳолларда, минералларнинг биргина парагенетик ассоциациясининг ўзида бирорта ми-нералнинг турли вақтда ҳосил бўлган алоҳида бўлаклари кузатилади. Турли ёшдаги бундай минераллар уларнинг генерацияси дейилади. Кимёвий муҳит, унинг геологик ривожланиши, термодинамик шароитлар ва б. минераллар парагенезиясини белгиловчи муҳим омиллар ҳисобланади. Ўхшаш шароитларда вужудга келган минераллар парагенетик қаторлар ни ҳосил қилади. Булар турли конларда қрунийатли такрорланади. Минералларнинг шундай қаторларига магматик тоғ жинслари, пегматитлар, кимберлитлар, гидротермал руда томирлари, рангли металллар рудаси конлари зона-сидаги минераллар ассоциацияси мисол бўлади.

Минераллар парагенезияси минераллар ҳосил бўлишида иштирок этувчи элементлар парагенезиси б-н узвий боғлиқ. П.ни ўрганиш фойдали қазилмаларни излашда катта амалий аҳамияти бор, чунки ассоциацияда бир ми-нералнинг учраши йўлдош минералнинг борлигидан дарак беради.

ПАРАГНЕЙС — Ер пўстида ҳосил бўлган метаморфик тоғ жинси. Чўкинди тоғ жинслари (кумтош ва гилли сланецлар) нинг Ер пўсти чуқур зоналарида метаморфизмнинг амфиболит фациясида

кайта кристалланиши натижасида ҳосил бўлади. Таркиби бошқа характерли минераллар (андалузит, силлиманит, дистен, кордиерит, турмалин ва б.) қўшилган кварц ва дала шпатларидан иборат; қўшилган минералларга қараб П.нинг хиллари фарқ қилинади. П.да гилтупрок бир оз кўп бўлади. П. дастлабки материалга қараб магматик жинсларнинг ўзгаришидан ҳосил бўлган ортогнейслашсан фарқ қилади (яна қ. Гнейс).

ПАРАГОНИТ (юн. парагон — алдовчи; талькка жуда ўхшаш) — минерал, мусковит гуруҳига мансуб слю-далар. Кимёвий таркиби $\text{NaAl}_2[\text{AlSi}_3\text{O}_{10}][\text{OH}, \text{F}]_2$. Моноклин сингонияли, юпка пластинкасимон агрегат тузилишга эга. Қаттиклиги 2—2,5. Зичлиги 2,7—3,0 г/см³. Ташқи кўриниши мусковитдан фарқ қилмайди. Сланецлар орасида уч-райди. АҚШ, РФ (Урал), Швейцарияда топилган. Йирик кристаллари изо-ляторлар тайёрлашда ишлатилади. Ўзбекистонда Қоржонтов тизмасидаги очтош иккиламчи кварцитлари орасида очяшил рангдаги майда тангача ва зич агрегат ҳолатда учрайди. Г.да иш-қррлардан Na_2O кўпрок.

ПАРАД (франц. — parade, испанча — parade, лот. — раго — тайёрлайман) — 1) расмий байрамлар муносабати б-н қўшинларнинг жанговар техника б-н (к. Қўшинлар паради), физкультурчилар (спортчилар) ва б. жамоаларнинг тантанавор саф тортиб ўтиши; 2) цирк ва театрда — томоша олдидан ёки сўнггида сахна (арена)га барча қатнашчиларнинг умумий чиқиши.

ПАРАДИЗКА, райка (*Malus pumila* var. *paradisiaca*) — бал. 2 м гача борадиган бута ёки дарахт; паст бўйли олма тури. Ватани — Закавказье. Олма дарахтлари учун пакана пайвандтаг сифатида фойдаланилади. Пархиш қилинган нов-далари ва қаламчасидан тез кўпаяди. Унга пайванд қилинган дарахтлар пас-так усади (2,5—4 м), 3—4 йилдан мунтазам ва мўл

ҳосил бера бошлайди. П. тупроқнинг унумдорлигига талабчан, совуққа чидамсиз; ёғочи ва илдизи мўрт.

ПАРАДОКС (юн. paradoxos — кутилмаган, ғалати) — кўпчилик томонидан қабул этилган анъанавий фикр, тажрибага ўз мазмуни ёки шакли б-н кескин зид бўлган, кутилмаган мулоҳаза, муҳокама. Хар қандай П. «шубҳасиз тўғри» (асослими, асоссизми, бундан қатъи назар) ҳисобланган у ёки бу фикрни инкор этишдек кўринади. «П.» терминининг ўзи ҳам дастлаб антик фалсафада х,ар қандай ғалати, оригинал фикрни ифодалаш учун ишлатилган.

Мантиқда П.лар формал мантик, қоидаларига риоя қилиб фикр юриштишда баъзан юзага келади. Мантиқда П.ларни ҳақиқатдан чекиниш, деб билиш ўринлидир. Шунинг учун антиномия, апория, зиддиятх П.нинг синонимлари деб ҳисоблаш мумкин. П. бир-бирини истисно қилувчи икки фикрни баб-баравар исбот қилиш мумкинлигини бил-диради. Мантикий П.лар, одатда, ман-тикий асослари тўла аниқланмаган на-зарияларда учрайди. Илмий муҳокамада П. пайдо бўлишининг асосий сабаби инсон билиш жараёнининг мураккаб диалектик характерга эгалиги ва бунда шакл ва мазмуннинг ўзаро зиддиятли муносабатда бўлишидир. П.ларни бартараф этишнинг универсал йўли йўқ. Мантиқ ва мат. да айрим П.ларни бартараф қилиш усуллари ишлаб чиқилган.

ПАЗИТАР КАСАЛЛИКЛАР - қ. Инвазион касалликлар.

ПАРАЗИТИЗМ (юн. parasitos — текинхўр, ҳамтовок, паразит ва ismos — касаллик ҳолати) — (биологияда) озикланиш орқали боғланган ва ўзаро моддалар алмашинувига асосланган, генетик жиҳатдан турлича бўлган организмларнинг тарихий шаклланган ассоциацияси. П.да бир организм (паразит) иккинчи организм (хўжайин)дан яшаш

мухити ва озик, манбаи сифатида фойдаланади: иккала организм ҳам ўзаро антагонистик муносабатда бўлади. Бундан ташқари, паразит—хўжа-йин муносабатлари организмда иммунобиологик реакцияларни келтириб чиқаради. Хайвонот дунёсининг деярли барча типларида паразитлик б-н ҳаёт кечирувчи турлар мавжуд. Баъзи бир синфлар (сўрғичлилар, тасмасимонлар), ҳатто типлар (споралилар, микроспоридлар, тиканбошлилар) фақат паразит турларни уз ичига олади. Бўғимоёқлилар типиди паразитлар хашаротлар ва ўргимчаксимонлар синфи вакиллари орасида кўп учрайди. Умуман Ер юзиди мавжуд бўлган хайвонлар турининг 60—65 минги (4—5%) паразит ҳаёт кечиради. «П.» терминининг келиб чиқиши Юнонистонда, Перикл даврида (мил. ав. 5-а.) мавжуд қонунга асосан, кўзга кўринган давлат арбоблари кексалик ёшида давлат қарамоғига ўтишган. Улар учун қурилган махсус пансионлар параситария, у ерда яшовчилар эса парас(з)итлар деб аталган. Рим империяси даврида паразит сўзи ўзгалар ҳисобига яшовчи маъносини англатиб, ҳоз. кунгача сақланиб қолган. Бу сўз биол., ветеринария ва тиббиётда ҳам худди шу маънода кириб келган бўлиб, бошқа организм (хўжайин) тўқималари ёки ҳазм қилган озик моддалар б-н озикланадиган, унинг ички органлари ёки тана юзасида вақтинча ёки доимий яшайдиган организмни англатади. Рус олими Р. С Шульцнинг фикрича, П.нинг 1- мезони унинг яшаш жойи; 2- озикланиш усули (метаболитик боғлиқлиги) ва 3- хўжайин организмга патоген таъсирдан иборат. И. И. Мечников паразитизмни бошқа организмлар ҳисобига яшовчи ва озикланувчи жониворлардебтаърифлаган. П. б-н боғлиқ ҳодисалар одам ва хайвонларда анча батафсил ўрганилган бўлишига қарамай, унинг келиб чиқиши ва шаклланиши масалаларининг кўп жиҳатлари ҳозиргача маълум эмас. Бу аввало хайвонлар эволюцияси б-н боғлиқ.

Яшаш жойига кўра, П. ташки — эк-

топаразитизм (паразит хўжайин тана-сининг ташқарисида яшайди) ва ички — эндопаразитизм (паразит хўжайин организмиди ичиди яшайди), яшаш муд-датига кўра, вақтинчалик (паразит ҳаётининг маълум бир қисми паразитлик б-н ўтади) ва доимий (стационар) (паразитнинг ҳамма ривожланиш бос-қичлари паразитлик б-н ҳаёт кечира-ди) бўлади.

Паразитларни ўрганиш ва уларга қарши кураш чораларини ишлаб чиқиш б-н паразитология, гельминтология, микробиология, вирусология ва фитопатология шуғулланади. Эволюция жараёнида организмлар ўртасида турли хил биологик, хусусан, индифферент (бе-тараф), симбиоз (ўзаро фойдали), ан-тагонистик (қарамақарши) муносабатлар вужудга келган.

Индифферент муносабатдаги организмлар бир хил шароитда ва битта ҳудудда биргаликда яшаб, бир-бирига фойда ёки зиён келтиришмайди (мас, денгиз остида яшовчи актиниялар, денгиз юлдузлари, қисқичбақасимонлар).

Симбиоз муносабатда 2 ёки ундан ортиқ организмлар ўзаро манфаатдорликда яшайди. Бу муносабатлар асосида ижарада яшовчанлик (синойкия) ва озикланиш орқали боғланиш (комменсализм) ётади. Барча паразитлар эволюция жараёнида эркин яшовчи орга-низмлардан, кўпчилик эктопаразитлар эса йиртқичлар озикланиш муддатининг аста-секин узайиши натижасида келиб чиққан. Эктопаразитлар, айниқса, бўғимоёқлилар орасида кўп учрайди. Узок, эволюция жараёнида бўғимоёқлилар умуртқали қайвонлар б-н озикланиш туфайли боғланишда бўлиши орқали аста-секин эктопаразитларга айланиб борган. Каналар, пархўрлар, патхўрлар, жунхўрлар, битлар ва бургалар худди шу йўл б-н вужудга келган. Кўпчилик умуртқасизларнинг умуртқали хайвонлар териси, жабра ёриқлари ёки бошқа органларига ёпишиб ҳаёт кечирishi, улар аста-секин ботиб кириб озикланишга утиши туфайли эктопаразитларга айланиб борган. Инфузориялар

ва паразит қисқич-бақасимонлар бунга мисол бўлади. Баъзи ҳашаротларнинг личинкалари курукликдаги умуртқали ҳайвонларнинг паразитлари ҳисобланади. Дастлаб бу личинкалар яралардаги нобуд бўлган тўқималар ёки ўлган ҳайвонлар б-н озикланган. Кейинчалик улар тирик тўқималар б-н озикланишига мослашиб, ҳақиқий паразитларга айланган. Эндopазитларнинг келиб чиқиши кўп жихатдан эктопаразитларнинг эволюцияси б-н бевосита боғлиқ. Теридa паразитлик қилувчи инфузорияларнинг бир гуруҳи ва ҳашаротлар личинкалари шу тарика эндopазитларга айланган. Рус олими В. А. Догелнинг фикрича, эркин яшовчи умуртқасиз ҳайвонларнинг цисталари, тухумлари ёки личинкалари тасодифан овқат ҳазм қилиш органларига тушиб қолиб, у ерда ривожланишни давом эттириши натижасида эндopазитларга айланиб қолган. Кўпчилик бир ҳужайралилар ва нема-тодалар шу йўл б-н келиб чиққан бўлиши мумкин. Қон паразитлари П.га юксак даражада мослашган бўлиб, дастлаб улар ичакда паразитлик қилган, кейинчалик турли йўллар б-н қонга ўтиб, у ерда яшашга мувофиқлашган бўлиши мумкин. Паразитларнинг ҳаёт цикли ва тарқалишини ўрганиш уларга қарши кураш ва, айниқса, касаллик-дарнинг олдини олишда жуда муҳим. Бунда паразитлар, паразит ташувчи ва оралик хўжайинлар дорилар ёрдамида йўқотилади. Паразит (зараркунанда) ўсимликларга қарши биологик курашдан (мас, парда қанотли ҳашаротлар — яйдоқчилардан) кенг фойдаланилади.

Ад.: Абуладзе К. И. и др., Паразитология и инвазионные болезни сельскохозяйственных животных, М., 1990; Акбаев М. Ш. и др., Паразитология и инвазионные болезни животных, М., 2000.

Жалолиддин Азимов, Эркинжон Шакарбоев.

ПАЗИТОЛОГИЯ (паразит ва ... логия) — паразит организмлар систематикаси, морфологияси, биол. си ва эко-

логияси, паразит ва хўжайин ўртасидаги ўзаро муносабатларни, одам, ҳайвон ва ўсимликларда паразитлар қўзғатадиган касалликларни ва уларга қарши кураш усулларини ўрганадиган биол. фанлари комплекси. П. паразитнинг тузилиши, ҳаёт кечириши, паразит яшашга мослашиши, ривожланиши ва географик тарқалишини ўрганади.

П. муаммолари биол.нинг умумий муаммолари б-н уйғунлашиб кетган. Жумладан, паразитларнинг морфологик ва физиологик мослашиш муаммоларини ўрганиш «тур»ни нозологик жихатдан тушуниш учун асос бўлиб ҳисобланади. Амалий жиқатдан П., па-разитар касалликларга қарши курашнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш орқали одам ва ҳайвонларнинг саломатлигини сақлашга ҳамда ўсимликларни ҳимоя қилишга қаратилган.

Ҳайвонот дунёсига мансуб паразитлар зоопаразитлар, улар пайдо қиладиган касалликлар инвазион касалликлар; ўсимликларга мансуб паразитлар фито-паразитлар, улар келтириб чиқарадиган касалликлар инфекцион касалликлар дейилади. Бинобарин, касалликларни инфекцион ва инвазион деб таснифлаш, касаллик қўзғатувчисининг ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсига мансублигига асосланган. Ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига мансуб паразитларни лшкробиология, эпиззотология, микология, фитопатология каби фанлар ўрганади. Ўсимликлар таркибидан алоҳида гуруҳ вируслар — вига ажратилган. Халқ хўжалигидаги аҳамиятига кўра, П. умумий П., тиббиёт П.си, агрономия П.си, ветеринария П.сига ажратилади. Умумий П. шу фanning назарий асослари бўлиб, тирик организмларнинг ўзаро муноса-батларини, паразит организмлар сис-тематикаси, паразитар касалликлар па-тогенези, давosi ва олдини олиш тад-бирларини ўрганади. Одамларда касаллик пайдо қилувчи паразитларни тиббиёт П.си, маданий ўсимликларда паразитлик қилувчи гельминтлар ва бўғимоёқилларни агро-

номия П.си ўрга-нади ва уларга қарши кураш чораларини ишлаб чиқади. Қ. х. ҳайвонлари паразитлари ва улар келтириб чиқарадиган касалликларни ўрганадиган ҳамда қарши кураш усуллари ишлаб чиқадиган фан ветеринария П.си деб аталади. Ветеринария П.си, ўз навбатида, паразит бир ҳужайралиларни ўрганадиган протозоология, паразит чувалчангларни ўрганадиган гельминтология, ўргимчаксимонлар ва ҳашаротларни ўрганадиган арахноэнтомология фанларига ажратилади.

П. зоология б-н чамбарчас боғлиқ. Паразитлар морфологияси ва систематикасини билиш инвазион касалликларга диагноз қўйиш учун зарур; уларнинг биол.си ва экологиясини ўрганиш эса уйғунлашган кураш чораларини ишлаб чиқишнинг асоси ҳисобланади. П. эпизоотология ва эпидемиология, физиология, биокимё, фармакология, токсикология, иммунология, патологик анатомия ва б. биол., тиббиёт, ветеринария, қ. х. фанлари б-н ҳам боғланган. Замонавий П. биокимё, иммунология, электрон микроскопия, молекуляр биология ва б. фанларнинг текшириш методларидан фойдаланади.

Паразит организмлар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар буюк ватандошимиз Абу Али ибн Сино асарларида учрайди. Олим «Тиб крнунлари»да аскарида, острица ва ришта каби паразит чувалчанглар пайдо қиладиган касалликлар ва уларни даволаш тўғрисида аниқ, маълумотлар беради.

П. 19-а.га келиб мустақил фан сифатида шакллана бошлади. Бу микроскопнинг такомиллашуви, кўплаб микроскопик паразитларнинг кашф этилиши ва паразитларнинг ҳаёт цикллари ўрганилиши б-н боғлиқ. Ўрта Осиёда паразитологияга оид маълумотлар 19-а.нинг 2-ярмида Туркистон ўлкаси бўйлаб саёҳат қилган рус натуралист олими А. П. Федченко асарларида учрайди. У Бухоро, Самарқанд ва Тошкентда бўлиб, ҳар хил ҳайвонларнинг паразит чувал-

чангларини йиғади. Йи-ғилган материалларни Дания ва Германия мутахассислари ёрдамида ишлаш натижасида, уларнинг 24 турга мансуб эқанлиги аниқланади. 20-а. бошларида Ўзбекистонда П. соҳасида тадқиқотларнинг ривожланиши рус олимлари К. И. Скрябин, Е. Н. Павловский, В. А. Догель, Н. В. Баданин, Л. М. Исаев ва б.нинг номи б-н боғлиқ.

Ўзбекистонда П. фани, юқорида таъкидлаганимиздек, 4 йўналиш бўйича шаклланиб, назарий ва амалий муаммоларни ҳал этиб келмоқда: 1) умумий П.; 2) тиббиёт П.си; 3) ветеринария П.си; 4) агрономия П.си. Умумий П. бўйича олиб борилган тадқиқотлар М. А. Султонов, Э. И. Ган, С. О. Османов, М. К. Қодирова, Қ. С. Самадов, Ж.

А. Азимов, Т. К. Қобилов, С. Дадаева, О. Давронов ва б.нинг ишлари б-н боғлиқ. Тиббиёт П.си соҳасидаги тадқиқотларнинг ривожланишига Л. М. Исаев, В. М. Содиков, П. М. Лернер, В. Р. Ле-мелев, Н. А. Дехқонхўжаева ва б. ҳисса қўшган. Ветеринария П.си соҳасида Н. В. Баданин, Э. Х. Эргашев, Н. М. Матчанов, Ш. А. Азимов, Р. Х. Хаитов, Б. С. Салимов, А. О. Орипов, А. Рўзимуро-дов, М. Аминжонов, Г. С. Пулатов ва б. тадқиқот олиб боришган. Агрономия П.си соҳасидаги тадқиқотларни 20-а.нинг 30-й.ларида Е. С. Кирьянова бошлаб берган. Кейинчалик фитогельминтология деб атала бошлаган бу фаннинг ривожланишида А. Т. Тулаганов ва шогирдларининг хизматлари катта бўлди. О. Мавлонов, З. Норбо-ев, Ш. Хуррамов, О. З. Усмонова, А. И. Землянская, Э. П. Азизова ва б. фито-гельминтологлар олиб борган тадқиқотлар туфайли энг муҳим қ. х. экинлари фитонематодаларининг таксономик таркиби, биол.си, тарқалиши ўрганил-ди ва уларга қарши кураш чоралари ишлаб чиқилди. П. соҳасидаги тадқиқотлар Ўзбекистон ФА Зоология и.т. институтида, ФАнинг Қорақалпоғистон филиали бўлимларида, Ўзбекистон Ветеринария и.т. институтида, ун-тлар, қ. х. ва тиббиёт ин-тлари

кршидаги ка-федраларда олиб борилади.

Ад.: Қулмаматов А., Умуртқ.асиз паразит ҳайвонлар, Т., 1988.

Жалолиддин Азимов, Эркинжон Шакарбоев.

ПАРАИБА — Бразилиянинг шим.-шарқий қисмидаги штат. Майд. 56,6 минг км². Аҳолиси 3,4 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Жуан-Песоа. Йирик ша-харлари: Кампинагранди, Соза, Сан-гарита. Худудининг катта қисмини ўр-қирли плато (бал. 800—1000 м) эгаллаган. Атлантика океани соҳд-ли бўйлаб камбар пасттекислик ё тади. Иқлими суб-экваториал, мавсумий сер-нам иқлим. Ўртача ойлик т-ра 24—28°. Йиллик ёғин плато қисмида 300—500 мм дан, соҳил қисмида 1750 мм гача. Асосий дарёлари — Параиба ва Пи-раньяс. Иқтисодиётининг асосини к. х. ташкил этади. Деҳқончилик етакчи ўрин-да. Пахта, сизаль, дуккакли экин-лар, маккажўхори, маниок, шакарқамиш, шоли, тамаки, банан ва б. экилади. Ёв-войи пальма ёнғоғи йиғилади. Кичикроқ тўқимачилик, целлюлоза-қоғоз, цемент, кўн-тери, озик-овқат корхоналари мав-жуд. Слюда, оҳақтош, тош тузи олинади. Мис рудаси, ниобий, вольфрам, фосфо-рит конлари топилган. Денгиз порти — Кабеделу.

ПАРАЛЛАКС (юн. parallaxis — оғиш) — фазонинг бирор нуқтаси (мас, ёритқич — сайёра, юлдуз маркази)дан Ер орбитасининг радиуси кўринадиган бурчак. П. ёритқич б-н Ер орасидаги ма-софани аниқлашга имкон беради. Агар ёритқичнинг П.и маълум бўлса, тригоно-метрик формулалар ёрдамида унинг Ер-дан узоклигини аниқлаш мумкин. Сутка-лик П. — Ер радиуси б-н осмон ёритқичи кўри-надиган чизик орасидаги бурчак (мас, Ой учун суткалик П. 57'2»70, Куёш учун 8»80). Йиллик П. — Ер орбитаси-нинг катта ярим ўқи б-н осмон ёритқичи кўри-надиган чизик орасидаги бурчак.

ПАРАЛЛАКТИК УЧБУРЧАК - сфе-рик учбурчак. Осмон сферасица мериди-ан ёйи, вертикал дойра ёйи ва ёритқич б-н олам кутбини бирлаштирувчи ёйнинг кесишишидан ҳриел бўлади.

ПАРАЛЛАКТИК ҚУРИЛМА, эк-ваториал қурилма — телескопнинг оп-тик ўқини олам ўқиға параллел қилиб ўрнатишда ишлатиладиган қурилма. Бунда ёритқичларнинг оғиш бурчагини кўрсатувчи белгилар оғиш ўқиға перпен-дикуляр ўтка-зилган доираға қўйилади. Телескопии олам ўқи атрофида соат ме-ханизмиға ўхшаш механизм айланти-ради. Ҳоз. телескопларнинг кўпчилиги П.қ.ли қилиб ясалади.

ПАРАЛЛЕЛ ТЎҒРИ ЧИЗИҚЛАР (Евклид геометриясида) — бир текис-ликда ётиб, лекин кесишмайдиган тўғри чизиклар.

ПАРАЛЛЕЛЕПИПЕД (юн. parallelos — параллел ва епипедон — текислик) — қарамақарши ёқлари ўзаро параллел ва тенг параллелограммлардан иборат олтиёқлик. П.нинг 8 учи, 12 қирраси бўлади. Ён қирралари асос текислиги-ға тик бўлган П. тўғри, акс ҳолда оғма П. дейилади (расмға қ.). Тўғри П.нинг ён ёқлари тўғри тўртбурчаклардан иборат. Асоси тўғри тўртбурчакдан иборат П. тўғри бурчакли П., ёқлари ква-дратлардан иборат П. куб дейилади. П. хажми асосининг юзи S_б-н баландлиги V=HS.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ (адабиётшунос-ликда) — поэтик нутқ усулларидан ва-тасвир воситаларидан бири. П. бадий матннинг ўзаро боғлиқ қисмларидан нутқ унсурларининг ўхшаш ёки айнан бир хилда жойлашувини тақозо этади. Унда, одатда, 2 ҳодиса ёнма-ён (парал-лел) қўйиб тасвирланади. Бу, табиатдан олинган бирор образ б-н инсон ҳаётидан олинган образнинг ўзаро ўхшашлигини кўрсатиш мисолида, шунингдек, бир-

бирига ўхшаш икки образнинг ўзаро зид томонларини қиёслаш шаклида намоён бўлиши мумкин. Мавзуси ёки мантикага кўра бир-бирини такрорламайдиган ёки тўлдирадиган 2 ҳодиса ёнма-ён қуйилган ҳоллар ҳам булади. П. дастлаб халқоғзаки ижодида кенг тарқалиб, сунг бадиий адабиётда узлаштирилган. Форсий ва туркий адабиётшуносликда П. мутобиқа дейилган. Ўзбек мумтоз насрида мутобиқанинг етук намуналари куп.

ПАРАЛЛЕЛОГРАММ (юн. *parallelos* — параллел ва *gramma* — чизик) — қарамақарши томонлари параллел бўлган тўртбурчак. П.нинг қарамақарши томондлари тенг. П.нинг хусусий ҳоли — квадрат, ромб. П. дионаллари кесишиш нуқтада тенг иккига булинади, симметрия маркази ҳисобланади. П.нинг юзи асоси а б-н баландлиги h кўпайтмасига тенг.

ПАРАЛЛЕЛЬ (юн. *parallelos* — ёнида борувчи) — 1) географияда — Ер юзасида экваторга параллел ўтказилган шартли доира чизиғи. Харита, глобусларда градус тўрининг асосий таркибий қисми. П. шарқ б-н ғарбни курсатади. Экватордан узоклашган сари П. қисқара боради. Бир П.да ётган барча нуқталарнинг географик кенглиги бир хил бўлади; 2) астрономияда - осмон сферасининг кичик айланаси; текислиги осмон экватори текислигига параллел бўлади. Осмон сферасининг олам ўқи атрофида кўринма суткалик айланиши натижасида осмон нуқталари (олам кутбларидан ташқари) ўтган йўллардан иборат; 3) геометрияда — қ. Параллел тўғри чизиклар.

ПАРАМАГНЕТИЗМ (пара... ва магнетизм) — ташқи магнит майдонига киритилган жисмларнинг шу майдон йўналишига мое йўналишда магнитланиш хоссаси. Магнит қутби яқинига жойлаштирилган ҳар қандай парамагнит жисм шу қутбга тортилади. Ташқи магнит майдони бўлмаган ($H=0$) да парамаг-

нетиклар магнитланмайди.

«П.» терминини фанга М. Фарадей киритган (1845). У ферромагнитдан бошқа барча моддаларни магнит хоссалари бўйича диамагнит ва парамагнит моддаларга ажратган. П. зарралари (атом, молекула, ион, атом ядроси) хусусий магнит моментига эга бўлган жисмлар учунгина хос бўлиб, бу моментлар ташқи майдон бўлмаганда тартибсиз, яъни $j=0$ бўлади. Ташқи майдон бўлганда майдон йўналишида мосланади.

Металлда хусусий магнит (спин) моментига ва электр ўтказувчанлик хоссасига эга бўлган электронларнинг мавжудлиги шу металлнинг парамагнит хоссасини ифодалайди. Ташқи магнит майдони таъсирида бу электронлар магнит моментининг йўналиши майдон йўналиши б-н бир хил бўлади.

Атом ядроси ҳам хусусий магнит моментига эга. Ядро магнит моменти электрон магнит моментидан тахм. 1000 марта кичик. Атом ядросининг парамагнит қабулчанлиги электрон қабулчанлигидан тахм. 106 марта кичик. Парамагнит модда кучез ташқи магнит майдони таъсирида жуда кучез, лекин жуда паст (мутлақ ноль градусга яқин) т-раларда, шунингдек, ўта юқори ташқи магнит майдони ($>10^5$ Э) таъсирида кучли магнитланади. Кучез майдонга парамагнит модданинг магнитланганлиги j майдон кучланганлиги ўсиши б-н қуйидаги қонун бўйича ўсади: $j=\chi H$, бунда парамагнит қабулчанлиги $\chi \sim 10^{-5}$ дан 10^{-3} гача қийматларни олади. Агар майдон кучли бўлса, парамагнит заррачлари магнит моментларининг йўналиши ташқи магнит майдони йўналишидек бўлади (магнит тўйиниши рўй беради). Ўзгармас кучланишли майдонда т-ра Т ортиши б-н магнит қабулчанлик Кюри қонуни бўйича камаяди.

Турли моддаларнинг П.ини ўрганиш атом, ион, молекула, ядроларнинг магнит моментини, мураккаб молекулаларнинг тузилишини ўрганишда, материалларнинг структурасини таҳлил қилишда

жуда муҳим.

ПАРАМАРИБО — Суринам пойтахти. Суринам дарёсининг чап соҳилида. Иқлими субэкваториал, январнинг ўртача т-раси 26°, авг. ники 29°. Йиллик ёғин 2250 мм. Аҳолией 213 минг киши (2000). Т.й. станцияси, автомобиль йўллари тугуни. Аэропорт бор. Мамлакатнинг муҳим порти (четга боксит, ёғоч, ша-кар, ром, шоли, цитрус мевалар чиқарилади). Озик-овқат ва ёғочсозлик саноати корхоналари; ун-т, музей, ботаника боғи бор. Шаҳарга 1640 й.да индейслар қишлоғи ўрнида французлар томонидан асос солинган. 1975 й.дан мустақил Суринам пойтахти.

ПАРАМАЧ, анжир гўмма — сомса турларидан бири. П.нинг қатикли П., оширма П. хиллари бор. Қатикли П., тайёрлаш усули: 2 дона тухум аталаниб, 1,5 стакан қатик, 100 г сариёғ ёки маргарин, 2 чой қошиқ туз, 1 чой қошиқ чой содаси, 1 кг чамаси ун солиб, юмшоқ хамир қорилади. Ха-мир бир оз тиндириб қўйилади. 20—30 г ли зувалачалар ясаб, қалинлиги 2—3 мм ли жилдлар ёйилади. Жилдга қийма солиб, ўртаси тангадек очик қолдириб, жимжима қилиб тугилади. Товадаги қиздирилган ёғда паст оловда аввал тўнтариб (очик томони б-н), сўнгра ўнглаб қўйилади, пишириш давомида П. ичига қошиқда 1—2 марта ёғ томизиб турилади (қовуриш учун 0,5 кгёғ керак бўлади). Оширма П. 0,5 л илиқ сутга 1 дона тухум, 2 чой қошиқ туз, 100 г сариёғ, 20 г хамиртуруш (дрожжи) солиб юмшоқ хамир қорилади. Хамир ошгач, қатикди П. сингари тугиб пиширилади.

ПАРАМЕТР (юн. parametron — ўлчайдиган) — 1) математик формула ва ифодаларда қўлланиладиган катталиқ. П. қийматлари орқали бирор тўплам элементлари бир-биридан фаркланади. 2) техникада — технологик жараён, ҳодиса, тизим, техник қурилма ва б.нинг бирор хоссасини ифодалайдиган катталиқ. Мас,

механик тизимларда масса, ишқаланиш коэффициенти, инерция моменти ва х.к.

ПАРАМЕТРИТ (паро... ва юн. metra — бачадон) — бачадон атрофидаги ёғ тўқимаси (клетчатка)нинг яллиғланиши. Йиринг хреил қилувчи микроблар (асосан, стрептококк, стафилококк, ичак таёқчаси) қўзғатади. П.га купинча ноҳўя қилинган аборт, туғруқнинг норасо кечиши туфайли жинсий аъзоларнинг зарарланиши, баъзан қовуқ ҳамда ичакларнинг сурункали касалликлари ва б. сабаб бўлади. П.нингўткир ва сурункали шакли фарқ қилинади. П.да гавда харорати қўтарилади, эт увишиб, қорин пасти оғрийди, бемор дармонсизланади. Қин орқали текшириб инфилтрат пайдо бўлганлигини аниқлаш мумкин. Баъзан инфилтрат йирингласа, йиринг қовуққа, тўғри ичак ёки қорин бўшлиғига тешиб утиши ҳам мумкин. Шунинг учун ўткир П.да дарҳол врачга мурожаат этиш керак, акс ҳолда йирингли П. пайдо бўлиб, йиринг қўшни аъзо ва тўқималарга, ҳатто қонга ўтиши мумкин.

П.нинг олдини олиш учун асосий аборт, айниқса, яширин абортдан сакланиш, ҳомиладорликни тўхтатиш за-рур бўлса, фақат стационар шароитда амалга ошириш лозим. П.нинг ўткир шаклида бемор ўринда ётиши тавсия этилади, антибиотиклар, яллиғланишга қарши дорилар буюрилади; сурун-калисида физиотерапевтик муолажалар, курортларда даволаниш мақсадга мувофиқ; йиринглаш ҳолларида хирургик усул қўлланади.

ПАРАНА (гуарани индейслари тилида — катта дарё) — Жан. Америкадаги дарё, катталиги бўйича қитъада Амазонка дарёсидан кейин 2-ўринда. Бразилия ва Аргентина ҳудудларида, қисман Аргентина б-н Парагвай чегара-сидан оқади. Уз. 4380 км, хавзасининг майд. 2663 минг км² (Уругвай дарёси б-н бирга 2970 минг км²). Риогранди ва Паранаиба дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Бра-

зилия ясситоғлигидан бошланади. П.да остона ва шаршара кўп. Даре Парана лавали платосини кесиб ўтгач, Посадас ш. ёнидан бошлаб Ла-Плата паёттекислигидан оқади. Қуйи қисмида Уругвай дарёси б-н қўшилгач, Атлантика океанининг Ла-Плата қўлтиғи (эстуарийси)га куйилади. Ёмғир сувларидан тўйинади. Тўлин сув даври январь—май ойларига тўғри келади. Қуйи оқимида йиллик ўртача сув сарфи 17,5 минг м³/с, максимали 30 минг м³/с. Даре йилига океанга 552 км³ (Уругвай дарёси б-н бирга 725 км³) сув, 150 млн.т гача оқизиқ келтиради. Посадас ш.гача кема катнайди. Йирик ГЭС ва сув омборлари қурилган. П. буйида Посадас, Корриентес, Санта-Фе, Парана, Росарио; Ла-Плата эстуарийси соҳилида Буэнос-Айрес ва Монтевидео ш.лари жойлашган.

ПАРАНА — Аргентинанинг шарқий қисмидаги шақар, Энтре-Риос провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 235,9 минг киши (2001). Парана дарёси бўйидаги порт, денгиз кемалари ҳам кира олади. Транспорт йўллари тугуни. Аэропорт бор. Қ.х. районининг савдо маркази. Четга кун-тери, жун, цитрус мевалар, маккажўхори, буғдой чиқарилади. Озиқ-овқат, кўн-пойабзал, цемент, керамика, ёғочсозлик ва металлсозлик саноати корхоналари бор. Транспорт жиҳозлари ишлаб чиқарилади. Балиқ овланади. Шаҳарга 1730 й.да асос солинган. 1853—63 й.ларда Аргентина пойтахти. Ун-т, расадхона, музейлар бор.

ПАРАНА — Бразилиянинг жан. қисмидаги штат. Майд. 199,7 минг км². Ахрлиси 9,5 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Куритиба ш. Йирик шаҳарлари — Паранагуа, Понта-Гросса, Лондри-на. Худудининг катта қисми пастроқ платодан (бал. 400—900 м) иборат, унинг шарқий қисмини Серраду—Мар тизмалари (энг баланд жойи 1889 м) эгаллаган. Икдими тропик, ўртача ойлик т-ралар 14—19° дан 20—25°гача. Йиллик

ёғин 1500—2000 мм.

Иқтисодиётининг етакчи тармоғи — қ.х. Шим. ва шим.-ғарбида кофе плантациялари мавжуд. Шунингдек, пахта, шақарқамиш экилади, апельсин, ананас етиштирилади. Штат жан.да картошка, маккажўхори, буғдой, арпа экилади. Чорвачилик ривожланган: қорамол, қўй, эчки, чўчка боқилади. П. — муҳим ўрмончилик р-ни: ёғоч ва целлюлозақоғоз саноати ривожланган. Озиқ-овқат, тўқимачилик корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади, рангли металл (олтин, кумуш, кўрғошин) эритилади. Фойдали қазилмалардан кўрғошин, темир руда-си, тошқўмир қазиб олинади.

ПАНЖИ (араб, фаражи — кенг кўйлак) — кўпчилик мусулмон аёлларининг ёпинчиғи; чачвон б-н бирга ансамбль ҳосил қилган. Аёллар гавдасини бошидан оёқ яшириб туришга хизмат қилади. Бичими кенг тўн шаклида бўлиб, елкадан пастга томон то-райиб борувчи узун бандаги (енги) этакка яқин жойда бир-бирига чатиб бирлаштирилади. Аёл юзини чачвон тўсиб туради. Аврастарли килиб тикилади. Авраси бахмал кимхоб, бано-рас, олача ва б. матолардан тикилиб, четлари кашта тикиб, каштали жияклар тутиб бега-тилади, астари чит, сатиндан тайёрланади ҳамда четларига зангори, пушти ёки си-дирга шойидан адип қилинади. П.нинг икки ёни (чўнтак ўрни)га тик тушган (25 см узунликда) 2 та жияк туташтириб чатилади, жияклар учидан попукчалар чиқарилган, баъзан кўнғироқчалар осилган.

П.нинг ўтмишдоши фаражи ҳам эркаклар, ҳам аёлларнинг енгил кенг устки кийими булган. Қад. Мисрда пайдо булган ва б. шарқ мамлакатларига тарқалган. Ўрта Осиёда 16-а.да илм ахлининг устки кийими ҳисобланган. 16-а.дан аёлни бегона кузлардан яширувчи ёпинчиғига, узун енглари безак қисмига айланган. П. ёпиниш ислом шариятига мое келган. 20-а.даги ижтимоий ўзгаришлар жараёнида (айника, 30-й.лардан бошланган

«Хужум» ҳаракати ва б. туфайли) П. деярли урфдан қолган.

ПАРАПРОКТИТ (пара... ва юн. proktos — орқа чиқарув тешиги) — орқа чиқарув тешиги ёки туғри ичак атрофидаги клетчаткаларнинг йирингли яллиғланиши. П. кўпинча орқа чиқарув тешиги атрофининг ёрилиши ёки ба-еосируш вақтида даволатмаслик натижасида туғри ичак шиллиқ пардасида пайдо бўлган яранинг асорати сифатида вужудга келади. Ёрилган жой ва ярадан туғри ичак атрофидаги тўқима (клетчатка)га туғри ичакда доимо бўладиган йиринг пайдо қилувчи микроблар ўтади. Қасаллик ўткир ва сурункали кечади. Ўткир П.да туғри ичак атрофидаги клетчаткада йирингли бўшлиқ пайдо бўлади; абсцесс, оғирроқ қолларда флегмона кузатилади. Қасалликнинг оғир-енгил кечиши яллиғланган соҳанинг юза ёки чуқур бўлишига боғлиқ. Юза П.да ични бўшатиш вақтида қаттиқ оғриқ бўлади, орқа чиқарув тешигининг атрофи шишиб, бе-зиллаб туради. Чуқур П.да, айниқса, чанокбўшлигидаги клетчатка зарарланган бўлса, аввал оғриқ сезилмайди, яллиғланган соҳа атрофида ўзгаришларни врач туғри ичакни текшириш вақтида аниқлайди. Кейинчалик беморнинг умумий аҳволи ёмонлашади, боши оғрийди, т-раси кўтарилади, эти увишади, пульси тезлашади, тили ка-раш бўлади, иштаҳаси йўқолади, қасаллик кечиктирилганда сепсис рўй бериши мумкин. Кўпчилик ҳолларда йирингли бўшликёрилиб, йирингоқиб тушади (тўкри ичак ёки оралиққа), шу вақтдан бошлаб қасаллик сурункали шаклгаўтади. Сурункали П.датўғри ичак атрофидаги клетчаткада узоқ вақтгача битмайдиган оқма яра пайдо бўла-ди; бу яра тешилганда ундан йиринг б-н бирга ахлат массалари ҳам ажралади. Фақат юза П.да йиринг оқиб тушиб, ўз ҳолича тузалиб, битиб кетиши мумкин. Оқма яралар пайдо бўлганда, одатда, операция қилинади. Сил б-н боғлиқ П. ўткир

яллиғланиш белгилари-сиз кечса ҳам, оқма яралар пайдо бўла-ди, бунда операциядан ташқари, силга қарши махсус даво қўлланиши лозим. П. б-н оғриган бемор қасалхонада даволанади. Олдини олиш, асоан, проктит, бавосир, орқа чиқарув тешиги соҳасидаги ёриқ ва б. қасалликларни ўз вақтида даволатиш, П.га хос дастлабки аломатлар сезилганда дарҳол врачга мурожаат этишдан иборат. Шахсий гигиенага қатъий амал қилиш, ҳожатдан кейин орқа чиқарув тешигини илиқ сув б-н ювиш П.нинг олдини олишда муҳим омил ҳисобланади.

ПАРАПСИХОЛОГИЯ (пара... ва психология) — психологик тадқиқот соҳаси; фикрни ҳеч қандай воситаларсиз маълум масофага узатиш имконияти туғри-сидаги маълумотларни ўрганиш б-н шуғулланади. П. психик ҳолатларга тааллуқли тасаввурлар ва фаразларни ўзида акс эттиради, лекин уларнинг талқини чуқур илмийликка эга эмас. Ғайритабиий равишда у ёки бу ҳолат ва ҳодисалар идрок қилиниши тахмин этилади, бироқ инсон томонидан бундай ахборотларни ҳиссий аъзолар орқали қабул қилиниши фанда тасдиқланмаган. П. ўрганадиган ва унга ёндош соҳалар: телепатия — фикр ва ҳис-туй-ғуларни сезги органлари ишига ва ақлий муҳокамага асосланмаган ҳолда ташқи оламдаги объектив воқеалар ҳақида маълумот олиш; проскопия (ба-шорат қилиш) — келгусидаги ҳодисаларни айтиб бериш, психокинез — кишининг теварак-атрофдаги буюмлар-га, уларни жойидан қўзғатишга фик-ран таъсир этиши; парамедицина — бемор қўлини ушлаб туриб ёки фикран ишонтириб, ё бўлмаса бошқа ғайритабиий усуллар б-н даволаш; хиромантия — қўл кафтига қараб фол очиш, инсон келажаги ва унинг так-дири ҳақида башорат қилиш; спиритизм — ўлган одамларнинг рухлари б-н алоқа ўрнатиш, улар б-н мулоқот қилиб туришга даъват қилувчи ғоя.

П. ғаройиб, ноёб ҳодисаларни 19-

а. охиридан бошлаб тадқиқ қила бошлади. Аммо телепатия, туш кўриш, ғойибдан яққол кўриниш ва ихтиёрсиз ҳара-катларнинг илмий асоси очилмаган бўлсада, улар гипноз, ўта сезгирлик, инсондаги ноёб хотира, ҳисоблаш қобилиятининг қонуниятларини тушунишга ёрдам берди. Лекин ҳозиргача бу хил муаммолар кескин баҳсларга сабаб бўлмоқда. Кўпчилик психологлар бу соҳада тажрибаларни давом эттириш мақсадга мувофиқлигини инкор қилишмаса ҳам параспсихологларнинг илмий асосланмаган даъволари ва шовшувли фиколарига қарши чиқмоқдалар. П.нинг синоними — психотроника.

Эргаш Ғозиев.

ПАРАСИМПАТИК НЕРВ СИСТЕМАСИ — вегетатив нерв системасининг бир қисми. П.н.с. ўзи иннервация қиладиган аъзоларга хилма-хил, кўпинча, симпатии нерв системаси таъсирига қарамақарши таъсир кўрсатади.

ПАРАСКАРИДОЗ — от, эшак ва ҳачирларда учрайдиган инвазион касаллик. Ингичка ичак, баъзан ошқозонда паразитлик қиладиган *Parascaris equorum* нематода кўзгатади. Касал ҳайвонларнинг тезаги б-н ифлосланган ем-хашак ва сув орқали юқади. Асосан, ёш моллар касалланади, касал ҳайвон йўталади, бурнидан сув оқади, нафас олиши тезлашади, тана ҳарорати қисқа вақт кўтарилади, ичи қотади ёки кетади. Камқонлик (анемия) белгилари кўринади; тойлар ўсиши кечикади ёки тўхтади.

Даволаш: пиперазин, мебенда-зол, панатур, фарантел ишлатилади.

Олдини олиш: молларни парвариш-лаш, боқишда ветеринариясанитария қоидаларига риоя қилиш; режали дегельминтизация, яйловларни алмаштириш ва б.

ПАРАТИРЕОИД БЕЗЛАР (пара... ва юн. *thyreoides* — қалқонсимон) — қалқонсимон без олди безлари; одам ва

ҳайвонларнинг ички секреция аъзолари. Улар баъзи сут эмизувчилар (сичқон, қаламуш)да бир жуфт, бошқалари (ит, қуён, туя, эчки)да ва одамда 2 жуфт. П.б. организмда кальций ва фосфор алмашинуви-ни бошқарадиган парати-реоид гормон (паратгормон) ишлаб чиқаради.

ПАРАТИРЕОИД ГОРМОН, паратгормон — одам ва ҳайвонларнинг қалқонсимон без олди безларида ҳосил бўладиган гормон. 1925 й.да канадалик олим Ж. Коллип томонидан буқанинг қалқонсимон безидан ажратиб олинган. Суяклардан қонга кальций чиқишини, буйраклардан кальций ва фосфат ажралишини кучайтиради. Кимёвий табиати-га кўра — полипептид.

ПАРАТИФЛАР — одамда сальмонеллалар кўзгатадиган ўткир инфекцион касалликлар гуруҳи. Пайдо бўлиши, белгилари, давоси, олдини олиш йўллари ич терламата ўхшаш.

ПАРАФИЛЯРИОЗ — от ва қорамолларда учрайдиган инвазион касаллик. Ҳайвон териси ости клечаткаси ва мускул ўртасидаги бириктирувчи тўқималарда паразитлик қиладиган *Parafilaria multipapillosa* нематода кўзгатади. Қон сўрувчи пашшалар орқали ҳайвонларга юқади. Баҳорда ва ёзда кундузи пайтларда ҳайвоннинг бўйин, елка ва қураклари атрофи терисида нўхатдек тугунчалар пайдо бўлади, иссиқ фаслда улардан қон оқади. Маълум муддатдан кейин қон тўхтади, қотади, қора қўтир бўлиб қолади. Даволаш усули етарли ўрганилмаган.

Олдини олиш: қон сўрувчи пашшалар инсектицидлар пуркаб йўқ қилинади.

ПАРАФИН (нем. *paraffin*, лот. рағшп — оз ва *affinis* — ўхшаш) — тўйинган каттик углеводородлар C_{18} — C_{25} аралаш-маси. Мол. м. 300—400. Соф П. рангсиз, хидсиз, таъмсиз модда. Қўлга ёғдек ун-найди, сувда, спиртда эрмайди, кўпгина

органик эритувчиларда ва минерал мойларда яхши эрийди. Суюкланиш т-раси 45—65°, зичлиги 880—915 кг/м³. П., асосан, депарафинизация усулида кетонлар б-н толуол аралашмасидан, мойли нефть дистиллатларини мойсизлантириш ва тозалаш йўли б-н, шунингдек, сунъий усулда углерод (И)-оксидни водород б-н қай-тариб олинади. Изоляция материал сифатида, ёғочни парафинлашда, қоғоз, тўқимачилик, полиграфия, кўн, локбўёқ саноатида, электротехника, тиббиётда қўлланади. Юқори ёғ кислоталари, спиртлар, ювувчи ва сирт фаол моддалар олишда ишлатилади (яна қ. Тўйинган углеводородлар).

ПАРАФИН БИЛАН ДАВОЛАШ, - парафиндан даво мақсадида фойдаланиш; асосан, аппликация, боғлов, ванна ёки маска ҳолида қўлланади.

П.б-н д.нинг энг кўп тарқалган усуллари: қиздирилган парафин клеёнка тўшалган кюветага қуйилади, у 52—55° гача совиғач, кюветадан олиб, гавданинг оғриётган қисмига қўйилади, клеёнка ёпиб, устидан адёл ёки кўрпа б-н ўралади; шу қолатда 20—30 мин. туради; парафин олингач, бемор иссиқ адёлга ўралиб, 30—40 мин. дам олади. Даво курси 10—25 марта, кунда ёки кунора қўйилади. Парафин оғрик қолдириш ва сўриб олиш хоссасига эга, моддалар алмашинуви, қон айланиши, тўқималар озикланишини кучайтиради, чандикланишга йўл қўймайди. Бўғимлар, пай қини, бойлам ва мускулларнинг ўткир ва су-рункали касалликларида; шикастларда, нерв системасининг оғрик б-н кечадиган касалликлари (радикулит, ишиас, неврит, невралгия)цл, трофик яра, овқат ҳазм қилиш системаси касалликлари (яра касаллиги, колит, га-стрит)да; эркак ва аёллар жинсий аъзолари яллиғланганда; кулоқ, бурун, томоқ касалликлари; айрим тери касалликлари (куруқ экзема, қизил темиратки)да, шунингдек, косметикада турли нуқсонларни (ажин, чандик, ва б.) йўқотиш учун ишлатилади.

П. б-н д. фақат врач тавсия этгандаги-на қўлланади.

ПАРАШЮТ (пара... ва франц. chute — тушиш) —1) юкриддан (мас, самолётдан) тушаётган одам ёки юк тезлигини атмосфера қаршилиги ҳисобига камайтирадиган аппарат. Леонардо да Винчи П. ғоясини илмий асослаб берган. 18-а. да француз Ж. Монгольфье оддий П. б-н минорадан сакраган. Ҳозирги авиация П.ини Россияда биринчи марта Г.Е.Котельников яратган (1911).

П. гумбаз ва осма тизимлардан иборат (расм). Самолётдан сакраш, бориш кийин бўлган жойларга юк ташлаш, ёнғиндан муқофаза хизматчиларини ўрмоннинг ёнаётган жойларига тушириш; махсус ҳаво-десант кўшинлари ва ҳарбий техникани ташлаш ва б. мақсадларда ишлатилади. Шунга кўра, қутқарув, қўндирув, тормоз ва спорт П.лари каби хилларга бўлинади. П. пишиқ ма-тодан тайёрланади.

Вертолёт ёки самолётдан сакрашда ишлатиладиган П.лар парашютчи томонидан тортиш ҳалқасини бевосита тортиш йўли б-н ёки сакровчининг иштирокисиз очилади. Юк ташлат П.лари одам иштирокисиз очилади. Бунинг учун махсус тизимча бўлиб, бир учи самолётга, иккинчи учи тортиш ҳалқасига маҳкамлаб қўйилади. Парашютчи самолётдан тизимча узунлигича узоклашиши б-н ҳалқа тортила-ди ва П. гумбазини очилади. П. гумбазининг юзаси 0,01 дан бир неча минг м² гача бўлиши мумкин. П.нинг тушиш тезлиги 1—5 м/с; 2) лифт шахтасида бош арқон узилиб кетган ёки тормоз ишламай қолган ҳрлларда, шунингдек, клет йўл қўйилган тезликдан тез тушганда уни ушлаб қолувчи қурилма.

ПАРАШЮТ СПОРТИ - авиация спорти тури. П.еда турли учиб аппаратларидан (самолёт, вертолёт, планёр, дирижабль, аэростат ва б.) парашютда сакралади. Замонавий П.с. мусобақалари дастурига қуйидагилар

киради: 600—1500 м баландликдан радиуси 10 м ли нишон доирасига якка ва гурухли бўлиб сакраб ерга аниқ қўниш; 2000 м баландликдан якка ҳолда сакраб хавода акробатик фигуралар комплексини бажариш; 2400 м дан эркин тушиш пайтида эстафета таёкчаларини узатиш ва нишон доирага аниқ қўниш машини бажариладиган гурухли бўлиб комплекс сакраш; 2400—4000 м баландликдан эркин тушишда муайян фигуралар ясаб гурухли бўлиб акробатик сакраш; ерга аниққўниш; кичик калибрли мил-тикдан отиш, кросс, сузишни ўз ичига оловчи парашют кўпкураши. Халқаро авиация федерациясининг парашют комиссияси — С1Р (1950 й. тузилган)га 50 дан ортик, мамлакат аъзо. 1951 й.дан жаҳон, 1975 й.дан Европа чемпионатлари ўтказилади. Ўзбекистонда П.с. 1934 й. вужудга келган. Шу йили Тошкент аэроклуби ўз фаолиятини бошлаган эди. Ўтган давр мобайнида Ўзбекистонда 12000 дан ортик, пара-шютчилар тайёрланди. Тошкент аэро-клубидан ташқари мамлакатда яна 3 та авиация спорт клуби (Андижон, Зарафшон, Самарқанд) бор. Парашютчиларнинг ҳар йили «Оқ олтин» мусобақалари ҳамда фахрийларнинг анъанавий матч учрашувлари ўтказиб турилади. 1993 й. Фарғона ш. парашютчилари Вена (Австрия)да ўтказилган халқаро мусобақаларда, Ўзбекистон терма жамоаси (Т. Азизбекова, Н. Трофимова, С. Ричкова, Т. Гирдюк, Н. Скулкина) парашют кўпкураши бўйича халқаро мусобақалар (Волганск ш.)да 3-ўринни эгаллади. Ўзбекистонлик В.Крестьянников жаҳон, Э. Эскандэров Европа чемпиони унвонига сазовор бўлган, А. Фасхут-динов, А. Конишева, Л. Абдурахмонов, В. Коротева ва б. ўзбекистонлик жаҳон рекордчилари ҳисобланади.

ПАРВАНА — ўртагишар хўраки кишмиш узум нави. Арманистон узумчилик, виночилик ва мевачилик и.т. ин-тида Каттақўрғон ва Хишров кишмиши навларини чапиштириб

чиқарилган (С.А.Погосян, С.С.Хачатрян, Э.Л.Мартиросян, В.И.Егизарян). Барги ўртача, 5 бўлмали, ости туксиз. Гули 2 жинсли. Узум боши ўртача ва йирик, ўртача тигиз. Гужумлари йирик, чўзиқ-тухумсимон, сарғимтир, ғубор б-н қопланган. Куртақ очганидан кейин 140—145 кунда, фаол қарорат йиғиндиси 3290—3345° да пишиб етилади. Тупи ўртача усади. Х,осилдорлиги 160—170 ц/га ва ундан ортик. Касаллик ва зараркунандаларга чидамли ўртача, совуққа чидамли паст. Янгилигида истеъмол қилинади, майиз солинади.

ПАРВАНОВ Георги (1957.28.6, Сириш-чник ш.) — Болгария давлат арбоби. София ун-тининг тарих ф-тини тугатган (1981). Тарих фанлари д-ри. Болгария Ижтимоий тарих ин-тида илмий ходим, катта илмий ходим (1981—91), Болгария социалистах партияси (БСП) Олий кенгаши аъзоси, БСП Тарих ва сиёсатшунослик тадқиқотлари маркази директори (1991—94), «Демократах сўллар» коалициясининг парламентдаги фракция етакчиси (1997—2001), 2001 й. июнь—нояб. да «Болгария учун» коалиция фракцияси етакчиси. БСП раиси ўринбосари, сўнг раиси (1994—2001), 2002 й. 22 янв.дан Болгария Республикаси президенти.

ПАРВАРДА — ширинлик тури. Тайёрлаш усули: шакар, олий нав бугдой уни, ўсимлик ёғи, лимон кислотаси олинади. Қозонга шакар ва сув солиб (шакар микдорига нисбатан сув 30—40%) қайнатилади, қайнаш 8—10 мин. давом этгач, лимон кислотаси қўшилади, қайнаш қозондаги масса намлиги 3—3,5% қолгунча давом эттирилади. Пишириш охирида қозондаги қан-долатга чўзиш станокларида ишлов берилди, яъни ёстикча шаклида ке-силади ва 20—25° ҳароратда унга була-ниб, 18—24 соатга совитилади. Сўнгра махсус кутичаларга солинади.

«ПАРВИНАБАНК» — хусусий

акциядорлик-тижорат банки. 1994 й. 10 майда ташкил топган. Бошқаруви Самарқанд ш.да жойлашган. Тошкент ва Бухоро ш.да филиаллари бор. Мижозларга фонд биржасида хизмат кўрсатиш, давлат хазина мажбуриятлари бозорида дилерлик ва фонд биржасида бро-керлик хизматларини кўрсатиш, қимматли қоғозларни муомаллага чиқариш, давлатлараро пул ўтказиш, кўчириш операциялари ва б. хизматларни амалга оширади. Банк республикада кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш ҳамда ривожлантиришда фаол иштирок этмоқда. Банкнинг Низом жамғармаси 1 млрд сўм; захира жамғармаси 230,4 млн сум; берилган кредитлар миқдори 4,1 млрд. сўм; кўрилган йиллик фойда 187,5 млн. сўм; жами активлари 16,3 млрд. сўм (2002).

ПАРВОН, Фарвон — ўрта асрларда Тохаристон шаҳарларидан бири. Панжхир дарёси водийсида жойлашган. 11 -а.да бу ердан Тохаристоннинг Кобул вилояти б-н чегараси ўтган. 10-а.да сомониёлар даврида П.да катта ва гавжум жоме мас-жиди бўлган. П. зарбхонасида сомониёлар, ғазнавийлар, мўғуллар, хулоқуийлар ва темурийлар даврида пул зарб қилинган. П. 20-а. бошида ҳам ўзининг кдд. номи б-н аталган, сўнгра Жабал ас-Сирож деб атала бошланган. Жалолоддин Мангубердининг мўғуллар устидан қозонган энг ёрқин ғалабаси П. яқинида бўлган (қ. Парвон жанги).

ПАРВОН ЖАНГИ (1221) - Жалолоддин Мангубердининг мўғул босқинчиларига қарши олиб борган жангларидан бири. Жалолоддин ўзининг турли қабилалардан ташкил топган қўшини (60—70 минг киши) б-н мўғулларга қарши чиқиб, Парвон яқинида жанг майдонини эгаллаган. У бу ерда туриб даставвал Тохаристондаги Валиён (ёки Валиштон) кальасини қамал қилаётган мўғул қўшинини тормор этган. Чингизхон Жалолоддинга қарши Шиқи-Хутуху нўён бошчилигида қўшин (30 минг,

бошқа манбага кўра, 45 минг киши) жўнатган.

Парвондан бир фарсах (6—7 км) ма-софадаги ерда бўлган жангда мусулмонларнинг ўнг қанотига Жалолоддиннинг қайнотаси, қанғлилар кўшини сардори Амин ал-мулк, сўл қанотига Сай-фуддин Ағроқ туркман халажлардан ташкил топган қўшинга бошчилик қилган. Жанг икки кун давом этган, Жувайнийнинг ҳикоя қилишича, Шиқи-Хутуху нўён иккинчи кунга ўтар кечаси душман мўғулларга мадад кучлари етиб келибди деб ўйлаши учун ўз қўшинига кигиз ва чопонлар орасига похол солиб ва бош кийим кийгизиб кўриқчи ясашни, уларни кўшимча отлар устига ўтказиб, туялар қарвони ва аравалар орасига сафлашни амр қилган. Дастлабига бу айёрлик иш берган, аммо, Жалолоддин қўшинига далда бе-риб уларни олға бошлаган. Мўғуллар қаттиқ жангдан холдан тойганларида Жалолоддин қарнай чалдириб қўши-нига отларга минишга фармон берган ва умумий ҳужумга ўтган, шу б-н жанг тақдири ҳал бўлган. Шиқи-Хутуху фақат озгина жангчилари б-н Чингизхон хузурига қайтиб келган.

П.ж. мўғулларнинг бу урушдаги энг катта мағлубияти бўлган. Мўғуллар босиб олган кўпгина шаҳарларда халқ кўзғолон кўтариб мўғул ноибларини ўлдирганлар. Аммо, П.ж.даги ғалаба Жалолоддин учун ҳалокатли оқибатларга олиб келган. Жангдан сўнг Жалолоддиннинг лашкарбошилари ўлжа (ажойиб араб оти) устида жанжаллашиб қолганлар. Жалолоддин уларни тинчита олмаган. Сайфуддин Ағроқ, Аъзам малик ва Музаффар малик уни тарк этганлар. Жалолоддиннинг ёнида фақат Амин ал-мулкгина ўз қанғилари б-н қолган, холос.

Манба: Шихаб ад-дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурны, Баку 1973.

Ад.: Буниёдов Зиё, Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097—1231), Т., 1998.

Фахриддин Ҳасанов.

ПАРВОНАЛАР (Pugalidae) — капалаклар оиласи. 20 мингга яқин тури маълум. Қанотлари ёйилганда 1—5 см; ол-динги қаноти учбурчак шаклида ёки энсиз узунчоқ, орқа қаноти эса кенг бўлиб, чети калта шокилани. Барча китъаларнинг, асосан, чўл, курук дашт, чаловзор ва ўтлоқларида тарқалган. Кўпчилигининг қуртлари ўсимлик ичида (илдиз, куртак, мева ва б.) ёки ўралган баргларда яшайди. Ҳаммаҳўр. П.дан ўтлоқ ва поля парвоналари, шунингдек, дуккакли экинларга акация парвонаси, дон ва турли омбордаги маҳсулотларга омбор парвоналари зарар келтиради (қ. Омбор зараркунандалари).

ПАРВОНАЧИ — ҳукмдор фармони ва буйруқларини битувчи котиб. 1) Хива хонлигида қози ва иноқдан кейинги олий даражадаги сарой мансабдори. П. мансаби салтанат учун буюк хизматлари эвазига хон томонидан инъом тарзида берилган. П. вафотидан сўнг унинг ўрнига тўғридан-тўғри фарзанди тайинланган, унга зардўз либослар, ол-тин пичоқ ва тулпор от тухфа қилинган. 2) Бухоро хонлигида П. амирнинг таянчи ҳисобланган олий лавозимлардан бири, оталиқ ҳамда девонбегида кейинги 3мансабдор шахс. П. амир томонидан чиқарилган ёрликдарни арқони давлат ҳамда беқларга тақдим этган, айни чоғда хонликда яшовчи араблар иши б-н шуғулланиш учун масъул ҳисобланган. Юқори мансабга тайинланган амалдор П. тақдим этган фармонни 3 кун мобайнида ўз салласига қистириб юриши лозим бўлган. Амир қабулхонасида П. учун махсус ўриндик бўлган. П. баъзан ҳарбий ҳаракатларда иштирок этиб, муайян қисмларга қўмондонлик қилган. 3) Қўқон хонлигида сарой мансаби. П.лар вилоятни ҳам бошқариш ҳуқуқига эга бўлганлар. Мас, 1844 й. Чуст ҳокими Раҳматуллоҳ П. эди.

Ад.: Семёнов А., Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре, Со-

ветское востоковедение, т.5, 1948; Мирза Бади, Диван. Маджма ал-аркам («Предписания фиска»)(Примеры документации в Бухаре XVIII в.). Факсимиле рукописи. Введение, перевод, примечания и приложения А.Б. Вильдановой, М., 1981; Бейсембиев Т.К., «Та’рихи Шахрухи» как исторический источник, Алма Ата, 1987.

Ҳамидулла Дадабоев.

ПАРГАРИ (форс, паргар — циркуль) — паргар ёрдамида нақш яратиш усули ҳамда шу усулда яратилган нақш. Наққош уста паргар, чизгич ёрдамида калам б-н нақш мужассамотини чизиб яратади. П. усули мураккаб, устадан кунт, кўп меҳнат, ҳандасий шакллар ҳосил қилишда билимдонлик, маҳорат талаб қилади. Безатилаётган сиртнинг хом ашёсига қараб чизиб, бўяб, ўйиб тасвир ҳосил қилиб, заминини ўйиб бўртма тасвир (рельеф) қосил қилиб ишланади. Иш жараёнида уста тайёр улги (андоза)дан фойдаланиши ёки безатиладиган юзага ўзи чизма чизиб, кейин уни ишлаши мумкин, ишлаганда турли (искана, нов искана, гурзи, ўйма қаламлар, тишли искана каби) асбоблардан фойдаланади. П. Ўрта Осиё қудуди (жумладан, ўзбек ва тожик халқлари)да кенг тарқалган. Панжара, ганч ўймакорлигида, сопол ва чинни идишларни бўяшда кўп қўлланиладиган айлана нақшлар ҳам П. деб аталади. Меъморий қисмларда П. нақшлар йирик бўлиб, одатда, локланмайди; рўзгор буюмлари, уй жиҳозларида кичик бўлиб, пардозланади ҳамда локла-нади. Усталардан Т.Айюбхўжаев, К.Ҳ-айдаров, С.Хўжаев, О.Файзуллаев ва б. ёғоч ўймакорлигида, Уста Ширин, М.Усмонов ва б. ганч ўймакорлигида П. нақшларнинг жозибали намуналарини яратган.

ПАРДА — 1) драматик асар, театр спектаклининг бўлими (акт.). Мавзунинг мураккаблиги ва давомийлигига қараб пьеса ва спектакль 1 П.дан 5 П.гача бўлиши мумкин. Мумтоз драматургия ва ўтмишдаги театрда П.лар кўп бўлган.

Замонавий пьесалар ва спектакллар эса, одатда, 2 П.дан иборат. П.лар кўри нишларга (улар баъзан воқеалар, сахналардеб аталади) бўлинади. 1-П.да кў-пинча экспозиция ва воқеанинг тугуни, сўнгги П.да ечими берилади. Асосий П.ларда воқеалар ривожланиб бориб чўккига кўтирилади ва тугалла-нади. Баъзи сахна асарларида махсус муқаддима ва якун бўлиб, улар пролог ва эпилог деб аталади; 2) анъанавий театрда мусаввирлар томонидан чизилган махсус суратли П.лар бўлиб, томоша олдиндан айвон, кўшк ёки тирго-вичларга осиб қўйилган. Ўрта асрларда аёл санъаткорлар ҳарирок П.лар ортида соз чалган, куйлаган ва рақсга тушган. Қўғирчоқ театрининг «Чодир ҳаёл» ва «Чодир жамол» турларида томошалар 3 томонига П. тортилган ва олди очиқ чодирларда кўрсатилган; 3) театр сахнаси олдидаги икки томонга сирғалиб очилдиган (баъзан юкрига кўтарилдиган) бахмал тўсиқлар, сахнанинг ёнларида ва орасида спектакль мавзусини очувчи расом томонидан ўйлаб чизилган безаклар ҳам П. деб аталади. Кичик воқеалар авансах-нада ўйналаётганда П. ярим ёки бутунлай ёпилиши ва яна очилиб асосий воқеалар давом этиши мумкин. Бундай П. интермедия П.си дейилади. Театрларда ёнғиндан сақловчи (темир ёки асбестдан) П.лар ҳам учрайди; 4) хонани куёш нури, шамол, ёт кўздан тўсиш ёки безак учун дереза ва эшикларга тутилдиган матолар. Тахмон, тоқча, бурчак ёки хонанинг бирон қисмини тўсиш учун ҳам қўлланилади. Келинкуёв учун солинган жойлардан тўсиб турувчи П. чимилдиқ деб аталади. П.лар турли газламалардан тикилади. Ҳоз. кунда «жалюзи» П.лар урф бўлмоқда.

Мухсин Қодиров.

ПАРДА (музыкада) — 1) торли (дутор, танбур каби) чолғулар дастасини бўғинларга ажратувчи тўсиқлар. Ўтмишда П.лар ичак ёки ипақдан ишланган бўлиб, кейинчалик чўп, металл ёки пластмассадан яшаш йўлга қўйилган.

Созанда қўл бармоқлари б-н торларни маълум П.га босиб тебратганда муайян баландликдаги товуш (тон)ни ҳосил қилади; 2) Шарқ музыка назариясида П. атамаси мақом, дамон, дастгоҳ тушунчалари б-н маънодош бўлиб, муайян баландликдаги товушларни ҳам ифодалаган. Жумладан, узбек музыкасида ҳар бир мақомнинг бош П.си шу мақом номи б-н аталади (мас, Наво П.си, Рост П.си каби).

ПАРДА ТУРСУН (тахаллуси; асл исм-шарифи Турсунов Парда) (1909.7.11, Наманган вилояти Поп тумани Чор-кесар қишлоғи — 1957.28.9, Тошкент) — ёзувчи. Алмаий номидаги ўлка узбек намуна ишмактаби (1923—27), Тошкент педагогика билим юр-тида (1927—28) ўқиган. «Батрак» газ.да масъул котиб (1930—31), «Кизил Ўзбекистон» газ.да адабий ходим (1931—34; 1939—40). 1935—36 й.ларда Ўрта Осиё план-иктисод ин-тида бирмунча муддат тақсил кўргач, Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитаси раиси котиви (1937—38), Ўзбекистон Телеграф агентлиги (1940—45)да адабий ходим ва муҳаррир, партия тарихи ин-тида илмий ходим (1948—50).

П.Т.нинг адабий фаолияти 1929—30 й.ларда кичиккичик ҳикоялар ёзиш б-н бошланган («Алвасти», 1929; «Зўрлик», 1932 ва б. тўпламлар). П.Т.нинг бу ҳикояларидан кейинчалик унинг «Ҳақ йўл» (1947) автобиографик қиссаси «ўсиб чиққан». П.Т. 1940 й.да ёзилган бу қиссаси устида узоқ вақт ишлаб, уни 1947 й.да нашр этади. Кейинчалик мазкур қиссага сайқал бериш, унда белгиланган қаҳрамонлар ҳаёти ва жамоалаштириш даври манзараларини тасвирлашда давом этиб, дастлаб «Ўқитувчининг йўли» (1949), кейин эса «Ўқитувчи» романини (1951) ёзади. Тошкент ва Намангандаги бир неча мактаб ва кўчаларга П.Т. номи берилган.

Ас: Ўқитувчи [Роман], Т., 1972.

Ад.: Икромов О., Парда Турсун. Адабий портрет, Т., 1968; Узбек адабиёти тарихи, 3-ж., Т., 1972.

ПАРДА ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ МОДДАЛАР — бирор сиртга сурилганда қисқа вақт ичида юпқа парда қатлам ҳосил қиладиган синтетик ёки табиий моддалар (одатда, полимерлар ёки олигомерлар). Бу пардаларнинг муҳим хоссаси шундаки, улар сиртга адгезияланади (ёпишиб туради), қаттиқ, эластик, нам ўтказмайдиган ташки муҳит таъсирига чидамли бўлади. П.х.қ.м. сиртга органик эритувчиларда эритилган эритмалар ҳолида, сув ёки пластификаторлардаги дисперсия ҳолида берилади. Парда рангеиз (таркибида пигмент бўлмаса) ёки сарикдан тўқ жигарранггача бўлиши мумкин. П.х.қ.м. — лок-бўёқ мате-риаллари (алиф, мой, лок, бўёқ)нинг асосидир. П.х.қ.м. табиий (ўсимлик ва ҳайвон елими, зигир, тунг ва дегидратланган канакунжут мойи, канифолни қайта ишлаш махсулотлари) ва синтетик (алкид, эпоксид, фенолальдегид, полиэфир ва перхлорвинил смолалар) хилларга бўлинади.

ПАРДАҚАНОТЛИЛАР (Hymenoptera) — ҳашаротлар туркуми. Энг хилма-хил ҳашаротлар туркумларидан бири (ҳар хил маълумотларга биноан 150 мингдан 300 минг гача тури бор). Кенг тарқалган. Уз. 0,2 мм дан (трихограммалар энг майда ҳашарот) 4—6 см гача (шоҳдумлилар, тропик арилар, айрим яй-докчилар). Одатда, 2 жуфт шаффоф пардасимон қанотлари бор. Орқа қанотлари нисбатан кичик, олдингисига илмоқчалар орқали бирикади. Чумолилар иккиламчи қанотсиз П.дир. Тубан П.нинг оғиз органлари кемирувчи, юксак П.ники — кемирувчи яловчи ёки сўрувчи (пастки лаби хартумчага айланган). Урғочи П.нинг тухум қўйгичи бор; захарли тухум қўйгичи захар солувчи наштарга айланган. Тўлиқ ўзгариш орқали ривожланади. Эркак П. гаплоид тухумлардан, урғочилари уруғланган диплоид ёки уруғланмаган тухумлардан ривожланади (қ. Партеногенез). П. нерв системаси бошқа ҳашаротларга нисба-

тан кучли ривожланган; шартсиз рефлекслари хилма-хил ва мураккаб (ай-ниқса, жамоа бўлиб яшовчи П.да) бўлиб, наели тўғрисида ғамғўрлик қилади. Кўпчилик П. гулли ўсимликларни чанглатишда иштирок этади. Айрим турлари (арракашлар, шоҳдумлилар ва б.) ўсимликларга зиён келтиради. Бир қанча паразит турлари (яйдоқчилар)дан зараркунанда ҳашаротларга биологик қарши курашда фойдаланилади.

ПАРДОЗ — 1) амалий санъат (заргарлик, ганч ва ёғоч ўймакорлиги, мис-карлик ва б.)да нарсалар сиртига бериладиган сўнгги ишлов, жило; 2) ўймакорликда нақш яратиш усули; ганч ўймакорлигида 6 та П. — лўла пардоз, пах-пардоз, табақа П., чизма П., чока П. ва кирма П. турлари бор. Содда ва мураккаб П., заминли ва заминсиз ўйма турлари ўйма-корлик нақшлари талқинида яққол кўринади. Бундай П. нақшланган юзани жозибадор бўлишини таъминлайди.

ПАРДОЗ ҚИЛИШ — қ. Косметика.

ПАРЕЗ (юн. paresis — бўшашиш, заифлашиш) — эркин ҳаракатларнинг заифлашуви; чала фалаж. Бунда, тананинг фалажланган қисмида ҳаракат бир оз сақланиб қолади. П. сабаблари фалаждаги каби П. оғир касаллик белгиларидан бўлгани учун дархол врачга мурожаат қилиш керак. П.ни илк босқичида даволанса, жараёни тўхтатиб, фалажнинг олдини олиш мумкин.

ПАРЕМИОЛОГИЯ (юн. paroimia — ҳикматли сўз, зарбулмасал ва ... логия) — 1) маълум бир тилдаги авлоддан авлодга оғзаки шаклда кўчиб юрувчи, ихчам ва содда, қисқа ва мазмундор, мантикий умумлашма сифатида пайдо бўлган мақол, матал, афоризм каби ҳикматли ибораларни — паремаларни ўрганадиган фан соҳаси; 2) муайян тилда мавжуд бўлган мақол, матал, афоризм каби ҳикматли иборалар — паремалар тизи-ми. Паре-

малар авлоддан авлодга фақат оғзаки холдагина ўтиб келганлиги, халқ оғзаки ижодининг маҳсули бўлганлиги учун адабиётшуносликнинг ўрганиш объекти ҳисобланади, чунки уларнинг аксарияти кўпинча шеърини шаклга ўхшайди ва уларда ўхшатиш, антитеза, анафора, аллитерация, киноя, пичинг каби бир қанча тасвирий воситалар қўлланади. Шу б-н бирга паремалар сўзлардан тузилиб, маълум бир фикрни ифодаловчи гаплардан иборат бўлгани учун тилшуносликнинг ҳам ўрганиш объектидир. П. ана шў 2 жиҳатни ўзида бирлаштиради. Паремаларнинг келиб чиқиши, тарихан ривожланиши ва маъно хусусиятларини ўрганувчи П. фразеология б-н чамбарчас боғлиқ. П. тилда мавжуд бўлган турли хил барча ибораларни ўрганади, фразеология эса унинг бир қисми сифатида фақат кўчма маъноли турғун бирикмаларни ўрганади. Шу жиҳатдан улар ўзаро фарқланади. Ўрганиш объектининг бирлиги, яъни бир неча сўздан ташкил топган турғун, барқарор бирикмаларни текшириш П. б-н фразеологиянинг ўхшаш, умумий томони ҳисобланади. Паремаларни тўплаш, ўрганиш Маҳмуд Кошғарий («Девону луғотит турк») ва Гулханий («Зарбулмасал») замонларидан то ҳоз. кунларгача давом этиб келмоқда.

Ад.: Бердиев Х., Расулов Р., Узбек тилининг паремиологик луғати, Т., 1984.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

ПАРЕНХИМА (юн. *parenchyma* — тўлдириш, тўлдирувчи масса) — 1) ички аъзоларнинг эпителиал хужайраларидан ташкил топган ва шу аъзоларга хос асосий элементлар (мас, жигар, буйрак, ўпка эпителийси ва б.); 2) ҳайвонларда ҳақиқий тўқиманинг фило-генетик асоси. Бошланғич вааралаш П.га бўлинади; 3) ўсимликларда бир хил ўлчамдаги хужайралардан таркиб топган асосий тўқима; ассимиляция, чиқариш ва б. функцияларни бажаради.

ПАРЕТО (Pareto) Вильфредо

(1848.15.7, Париж - 1923.20.8, Семи-ньи, Женева яқинида) — италян иқтисодчиси ва социологи, иқтисодий назариядаги мат. мактаби вакили, маржинализмнинг «Лозанна мактаби» аънаналарининг давомчиси. 1893— 1906 й.ларда Лозанна ун-тида иқтисодис проф. П. сиёсий иқтисод кишиларним эҳтиёжлари б-н уларни қондиришнш чекланган воситалари ўртасидаги м возанатни белгилайдиган механизм! и ўрганиши керак, бунинг учун математик ва статистик таҳлил усулларт . и қўллаш зарур, деб қарайди. Даромадларнинг тақсимланиши, фаровонликнинг иқтисодий назарияси тўғрисидаги «Парето қонуни»ни таърифлаб берган. Марксизмга ва инкилобий ҳаракатларга душманлик кўзи б-н қараган. Нафликнинг аънавий микдорий ўлчаш усулларида воз кечиб, «ижтимоий максимал нафлик» («Парето оптимуми») тушунчасини киритди. У функционал ёндошув асосида айир-бошлашнинг бирдан-бир сабаби нафлик (эҳтиёж) деган қоидадан воз кечиб, иқтисодий тизимни бутунлигича изоҳлашга ўтди, талаб ва таклифга иқтисодиётни мувозанатловчи унсурлар сифатида қаради.

Асосий асарлари 2 жилдли «Сиёсий иқтисод курси» (1896—99), «Сиёсий иқтисод дарслиги» (1906), «Умумий социология бўйича трактат» (1916) ва б.

ПАРЕЦКАЯ Марина Ивановна (1946.28.12, Наманган ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). СамДУни тугатган (1970). 1970 й.дан Наманган пед. ин-тида, 1977 й.дан Наманган ш.даги 5-, бмактабда англиз тили ўқитувчиси, ўқув бўлими мудири, 1994—2001 й.ларда бмактабгимназияда англиз тили ўқитувчиси. Дарсни янги педагогик технологиялар асосида ўтади.

ПАРИ — Шарқ халқлари фольклорларида кенг тарқалган мифологик образ; маъшуқа тимсолининг идеаллашган шакли; гўзаллик рамзи. Дастлаб «Авесто»да пайрика шаклида учрайди. Ривоятларга

кўра, П.лар Кўхи Қоф тоғи яқинидаги Эрам боғида яшаганлар, ўз шоҳи ва салтанатига эга бўлишган, уларни ғайритабиий кучлар — девлар кўриқлаган. Эртакларда П. ниҳоятда гўзал, ақлли, донишманд, латофат ва назокат эгаси сифатида таърифланган. У сеҳрли хусусиятларга эга бўлиб, ўрни келганда турли қиёфага кира олади, ўзининг адолатли ҳаракати, тўғри ва аниқ маслаҳатлари б-н қаҳрамон ғалабасига имкон яратади («Ойпариди», «Гулиқаҳқаҳпариди», «Хуршид б-н Лайло», «Одилбек б-н Хуррам» каби). «Гўрўгли» туркуми дostonларида П. ва-фодор аёл, дўст, маслаҳатгўй, ақлу фаросатда, жасоратда ва обрўда кўпинча эркаклардан ҳам қолишмайдиган, улар б-н бирга жангга кириб, қаҳрамонлик кўрсата оладиган образ сифатида тасвирланган. Фольклор асарларида П.лар ҳаёти оркали инсон турмушининг идеал манзаралари акс этган. П. образи мумтоз адабиётда ҳам кўп учрайди (мас, Алишер Навоий ғазалларида).

Ад.: Афзалов М.И., Узбек халқ, эртаклари ҳақида, Т., 1964; Раззоқов Х. ва б., Узбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т., 1980.

ПАРИЖ — Франциянинг пойтахти. Мамлакатнинг энг муҳим иқтисодий, сиёсий ва маданий маркази. Дунёдаги энг катта ва гўзал шаҳарлардан. Иль-де-Франс тарихий вилоятининг бош шаҳри. Сена дарёси соҳилида. Иккими юмшоқ, мўътадил, денгиз иқлими. Январнинг ўртача т-раси 3,4°, июлники 18,8°. Йиллик ёғин 645 мм. Аҳолиси 2,1 млн. киши (1999). Атрофидаги шаҳарлар б-н Катта П.ни ташкил этади (аҳолиси 8,7 млн. киши).

Мил. ав. 1-а.да ҳоз. П. ўрнида галлар қабиласи бўлган паризийларнинг Лютетия қишлоғи бор эди; римликлар даврида йирик савдо маркази, мил. 3—4-а.ларда Паризия деб аталган (Париж номи шундан олинган). 497 й.дан франк кироллари қароргоҳи. Каролинглар даврида — фафлик маркази. 885—886 й.ларда П. норманнлар камалига бардош

берган. 987 й.дан П. француз киролиги пойтахти. 14—15-а.ларда П. бир қанча халқ ҳаракатлари майдонига айланган. Юз йиллик уруш даврида (1337—1453) П. инглизлар томонидан босиб олиниб, 1436 й.гача улар қўлида бўлган. 16-а.даги диний урушларда П.нинг сиёсий мавқеи кучайди. 17-а.нинг ўрталарида, айниқса, 18-а.да П. Европанинг маданий марказига айланган. Франция— Пруссия уруши (1870—71) даврида П.ни немис кўшинлари босиб олди. 2-жаҳон уруши даврида П. гитлерчиларга қаршилик кўрсатишнинг йирик марказларидан бирига айланди. Шаҳар 1944 й. 19—25 авг. да улардан озод қилинди.

П. мамлакатда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотининг 1/4 қисмини беради. Саноатнинг етакчи тармоқлари: машинасозлик (хусусан, автомо-билсозлик, электротехника ва электропика) ва металлсозлик. Самолётсозлик, станоксозлик, аниқ механика ва оптика буюмлари и.ч., ҳарбий саноат ҳам салмоқли ўрин эгаллаган. Киме саноатида резина, дори-дармон, фотоматериаллар ишлаб чиқарилади. П.да тайерланган галантерея ва парфюмерия ҳамда заргарлик буюмлари, тайёр кийимлар, сафар анжомлари, туристлар учун эсдалик буюмлари дунёга машҳур. Тикувчилик, қоғоз, полиграфия, мебель, озик-овқат, қурилиш материаллари саноати ривожланган. Туристлар кўп келади.

П. — транспорт йўлларининг йирик тугуни, дарё порти. Шаҳардан И томонга радиал кетган т.й.лар 2 қатор халқа йўл б-н бирлаштирилган. 3 та йирик аэропорт бор. П.да 1900 й.дан метрополитен ишламоқда.

Шаҳар радиал-ҳалқасимон қилиб планлаштирилган. Бир-бирига боғланиб кетган, шаклан ўзига хос ансамбллар системаси ша-ҳар қиёфасига ало-ҳида хусн бағишлайди. Шаҳарнинг кад. маркази Сите о. бўлган. Бу ерда готика услубида қурилган Биби Марям ибодатхонаси (Нотр-Дам, 1163—1257), Сент-Шапель бутхонаси (1243—48) каби ёдгорликлар

сақланган. 16—17-а.ларда П. сало-батли пойтахт қиёфасига кирган. Кўчалар, майдонлар план асосида қурилган. Лувр (1546—19-а. ўрталари), Люксембург саройи (1615—21), Сорбонна ун-ти ва унингчеркови (1629—53), Ногиронлар уйи (1671—76), Ногиронлар собори (1680—1706), Вогезлар майдони (1606—12), Валь-деграс монасти-ри(1645—71) бунёд этилган. 18-а. ва 19-а. бошларида П. марказида улкан май-дон барпо этилди. У Лувр майдонини, Карусель (1806) майдонидаги аркини янги Риволи кўчаси, Тюильри боғи, Елисей майдони, де Голль майдонидаги Зафар дарвозаси (1806—37) б-н бирлаштиради. Шу р-ннинг ғарбида турар жой кварталлари жойлашган. У Булонь ўрмонида бориб тақалади. Дарёнинг чап соҳилида Пантеон (1758—90), Бурбонлар саройи (18—19-а.лар), Гранд-Опера театри биноси (1860—75), Эйфель минораси (1889) қад кўтарган. 20-а.да П.да замонавий меъморлик услубида Марс майдони (1908—28), Шайо саройи (1936), 60-й.ларда ва 70-й.ларнинг бошларида ЮНЕСКО биноси ва б. янги мажмуалар бунёд этилди. Сена дарёсига 60 дан зиёд кўприк қурилган.

П.да мамлакатнинг етакчи илмий тадқиқот ин-глари ва олий ўқув юртлари жойлашган. Париж (Сорбонна) ун-ти (13-а.), Франция коллежи, консерватория, кончилиқ, санъат мактаблари, қ.х. ин-ти, Франция ин-ти (таркибида 5 академия мавжуд), музейлар (Лувр музейи ва б.), 60 дан зиёд театр (жумладан, «Гранд-Опера», «Комеди Франсез»), концерт заллари, йирик ку-гутубхоналар, космосни тадқиқ қилиш маркази, телемарказ ва б. бор. Шаҳарда саноат ва савдо бирлашмалари, йирик маҳаллий ва хорижий банклар, давлат маъмурий-бошқарув идоралари, сиё-сий партияларнинг раҳбарлик органлари ва х.к. жойлашган. Ҳар йили П.да савдо ярмаркалари ўтказилади. П.да 1900 ва 1924 й.ларда 2- ва 8-олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган. Шаҳар агро-фида ўрмонлар сақланган.

ПАРИЖ КОММУНАСИ (1871 й 18 март — 28 май) — Франция-Пруссия уруши (1870—71)да бонапартчилар режимининг мағлубиятга учраши, 3-республика ҳукуматининг сиёсати Париж халқининг кўзғолон кўтаришига ва А. Тьер раҳбарлигидаги Версалга қочиб кетган ҳукуматни ағдариб ташланишига олиб келган (18 март). 18—28 мартда Миллий гвардия Марказий қўмитаси инқилобий муваққат ҳукумат вазифа-сини бажарган. 28 мартда П.К. эълон қилинган. Ҳукумат 2 фракциядан: «кўпчилик» (асосан, бланкистлар) ва «озчилик» (асосан, прудонистлар)дан иборат эди. П.К. ҳам қонун чиқарувчи, ҳам ижроия органи бўлган. 21 майда версалчилар Парижга кирганлар; 28 майгача коммунарлар баррикадаларда жанг қилишган. Коммуна версалчилар томонидан бостирилган.

ПАРИЖ МИЛЛИЙ КУТУБХОНАСИ — жаҳондаги энг қад. ва йирик кутубхоналардан бири; Париж ш.да жойлашган. 1480 й.да Қироллик кутубхонаси сифатида асос солинган; 1795 й.да Конвент томонидан миллий кутубхона деб эълон қилинган. П.м.к.да 12 бўлим ва 5 миллий марказ (библиография, китоб айирбошлаш ва б.) фаолият кўрсатади. Фондида кўп қисми ноёб ва нодир нашрлар бўлган 300 мингдан зиёд кўлэзмалар сақланади, 6 млн. гравюра ва эстамплар, 500 минг номдан ортиқ даврий нашрлар, 800 минг картиналар, 450 минг медаль ва тангалар ва б. бор. Франция тарихи б-н боғлиқ кўп сонли адабиётлар ва ҳужжатлар, таниқли француз сиёсий арбоблари, олим ва ёзувчилари дастхатларининг нодир тўплами, 19-а. француз энциклопедистларининг бой тўпламлари машхур.

П.м.к. фондидаги Ватан нашрлари 1537 й.дан кутубхона оладиган мамлакат босма нашрининг мажбурий нусхаси асосида йиғилади, хорижий нашрлар бил-лимларнинг барча соҳалари бўйича (кўп қисми адабиёт, тарих ва санъат бўйича ихтисослашган) умумий хусу-сиятга эга бўлган ишлардан иборат.

П.м.к. 1839 й.дан системали каталогни мунтазам юритади, 1850 й.дан унинг алоҳида қисмлари босма каталоглар кўринишида чиқа бошлаган.

Жумладан, 1897 й.дан «Миллий кутубхона босма китобларининг бош каталоги. Муаллифлик туркуми» нашр этилади. Муаллифларнинг исми, фамилияси, улар яшаган саналар, асарлари нашр қилинган тиллари бўйича тузилган автоматлаштирилган маълумотлар базасини ишлаб чиққан.

1996 й.да Франсуа Миттеран сайди тузилган, унда 200 мингдан ортқижилд энциклопедиялар тўплами йиғилган; 1998 й.да аудио-видео ҳамда босма асарлар замонавий электрон сайдга киритилган.

ПАРИЖ УНИВЕРСИТЕТИ, Сорбонна — Франциядаги йирик ўқув ва илмий марказлардан бири. 1215 й. черков мактаби негизида вужудга келиб, Европада биринчи дунёвий ун-т ҳисобланган. Дастлаб санъат, ҳуқуқ, илоҳиёт, тиббиёт ф-тлари бўлган. 1257 й. Парижнинг Лотин кварталарида Сорбонна деб аталган коллеж ташкил этилган (асосчиси — Р.Де Сорбон номи б-н боғлиқ). 17-а. да Сорбонна коллежи б-н П. у. қўшилиб, уларнинг ҳар икки номи айнан ишлатила бошлади. П. у. ўрта асрларда ва 17-а.га қадар Европада илоҳиёт ва юриспруденция соҳасида йирик ўқув юрти ва илмий марказ ҳисобланган. 1793 й. Конвент қарорига мувофиқ ун-т ёпилди ва 1806 й.да қайта тикланди. А.Лавуазье, Л.Пастер, П.Кюри, Ж.Б.Перрен, П.Ланжевэн каби машҳур олимлар фаолияти П.у. б-н боғлиқ. 1970-й.ларда П.у. қайта ту-зилиб, 13 мустақил ун-т ташкил этилди. Ун-т ҳуқуқ ва иқтисодиёт фанлари, табиий фанлар, адабиёт ва ижтимоий фанлар, тиббиёт, фармокология бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-тда бир канча и.т. ин-тлари, марказлар, олий мактаблар, кутубхоналар мавжуд. Ун-тда 250 мингдан ортқк талаба таълим олади.

ПАРИТЕТ (лот. *paritas* — тенглик) — 1) тенглик, тенг ҳуқуқиик, тенг вакиллик асосларида бирон-бир иқтисодий ҳаракатда иштирок этиш; 2) турли мамлакатлар пул бирликлари ўртасида уларнинг олтин таъминоти ёки муайян товарлар ва хизматлар тўплами бўйича харид кучи (крбилияти) нис-батлари. Харид кучи бўйича нисбатларда П. валютанинг товар курсини ёки харид қобилиёти П.ни ифодалайди. Мас, Ўзбекистонда 1 кг шакар 500 сўм, АҚШда 0,5 доллар турса, доллар ва сўм П.и шу товар бўйича 1000:1 ни ташкил этади.

ПАРИХОН, пархон (форс. — рух ва ўқимок) — пари, жин каби кучлар ёр-дамида беморларни касалликлардан халос қилувчи дуохон, азайимхон, фолбин; П. баъзи жойларда бахши деб ҳам юритилади. П.лик Марказий Осиёнинг кўпгина ҳудудларига қадимдан тарқалган. П. Ўзбекистонда энг кўп ёй-илган хомий рухлардан бирининг об-разларидан бўлиб, у гўзаллик тимсолида тасвирланади. П.лик касалликни жин, алвасти ва пари қабиларнинг таъсири деб ҳисоблайди. П.нинг асосий даволаш қуроллари — дойра (чилдирма) ёки камчи, баъзан дугтор ёки хивчинлардан иборат бўлган. П. беморни қоронғи хонага киритиб, ўзи ёдлаган ибораларни такрорлаб касалга теккан деб гумон қилинган жинларга дўқ-пўписа қилган. У дойра (чилдирма) ёки дугтор чалиб, камчи б-н бемор танасидан жинларни ҳайдашга интилган. Беморга теккан парилар учун товуқ, улоқ, қўй, кўзи қабилар қурбонлик қилинган. Жониворларнинг қони париларга бағишланган. П. беморнинг руҳига кучли таъсир этишга ҳаракат қилган. Жа-ҳоннинг кўпгина халқларида кам П.нинг кўринишлари ва қолдиқларини учратиш мумкин. Илмий билимларнинг ҳоз. тараққиёти уларнинг моҳия-тимазмунини холисона очиб беришни кун тартибига қўйди. П.лик шаманликнинг Марказий Осиё шароитидаги қолдиғи ҳисобланади.

Ад.: Снесарев Г. П., Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, М., 1969; Басилов В. Н., Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана, М., 1992.

Очил Бўриев.

ПАРИШОНХОТИРЛИК

- диққатнинг бекарорлиги: бошқа нарсаларга чалгишидан иборат психик ҳолат (қ. Диккат).

ПАРК (лот. *parcticus* — охото қилинган жой) — 1) кишиларнинг дам олиши учун барпо этилган боғ (қ. Боғ тузиш санъати, Маданият ва истироҳат боғлари); 2) транспортлар турадиган ва уларга техник хизмат кўрсатиладиган махсус жой (мас, трамвай ва троллейбуслар П.и, автобуслар П.и ва б.).

ПАРКЕНТ — Тошкент вилояти Паркент туманидаги шаҳар (1984 й.дан). Туман маркази. Яқин т.й. станцияси ва вилоят маркази (Тошкент ш.)дан 47 км. Аҳолиси 45,5 минг кишидан зиёд (2003). Шаҳар аҳолиси ва хўжаликлари Паркентсой ва Паркент каналидан сув олади. П.да 1 қўшма корхона, 22 кичик, 16 корхона, фирмалар, 5 саноат корхонаси, нон з-ди, деҳқон бозори бор. 14 умумий таълим мактаби, мусиқа ва спорт мактаблари, ихтисослашган мактаб, касб-хунар мактаблари, марказий ва болалар кутубхоналари, маданият уйи, «Кичкин-той» болалар хиёбони, «Оналар ва болалар боғи», маданият ва истироҳат боғи, стадион (10 минг ўрин), марка-зий касалхона, поликлиника, 12 до-рихона, 75 савдо, 145 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси мавжуд. П. — Тошкент йўналишида автобус қатнайди.

П. ўрнида дастлаб муқим турар жойлар мил. ав. 2—1-а.лар чегарасида пай-до бўлган. Шаҳар тўғрисида «Бобурнома»да ҳам маълумотлар берилган.

ПАРКЕНТ, Паракати, Пушти Паркати — ўртаги маҳаллий хўраки узум

нави. Халқ селекцияси (Тошкент вилояти Паркент тумани)да яра-тилган. Шарқий экологик-географик навлар гуруҳига мансуб. Барглари уртача ва йирик катталиқда, кенг панжасимон ёки юмалоқ шаклда, четлари қиррали, баъзан қиррасиз. Гули икки жинсли. Узум боши йирик, цилиндрсимон, зичлиги ўртача. Ғужуми йирик, думалоқ-овал шаклда, тўқ-кизил ёки тўқ пушти ранг. Эти сершира, пўстиюпка, ғубор б-н қопланган. Куртаги ^ кўқарганидан кейин Тошкент вилоятида фаол ҳарорат йиғин-диси 3000—3200°да 135—140 кунда, сент. ўрталарида яхши пишиб етилади. Тупи кучли усади, новдалари яхши пишади. Ҳосилдорлиги 180—220 ц/га (ишқомларда 250 ц/гача). Совуққа чидамсизлиги, кул (оидиум) касаллигига мойиллиги б-н ажралиб туради. Янгиллигида истеъмол қилинади, мусаллас, десерт ва шампан винолари тайёрланади. Қисман майиз солинади. Тошкент вилоятида кўп экилади.

ПАРКЕНТ КАНАЛИ - Тошкент вилоятида қурилган йирик гидротехника иншооти. Канал вилоятнинг Бўстонлик, Паркент, Юқори Чирчиқ ва Оҳангарон туманлари тоғ одди ёнбағири худудидан ўтган. Чирчиқ дарёсида қурилган Чирчиқ ГЭС каскади (Ғазалкент гидро-узели) иншоотидан сув ..... олади. Каналнинг 1-навба-ти (69 км) 1975-1983 й.ларда, 2-навбати (14,3 км) 1988—1997 й.ларда қурилган. Унинг лойиҳа уз. 96 км, фойдаланишга топширилган қис-ми 83,3 км. Каналнинг бош қисми кенглиги 6—7 м, чуқ. 3,6—3,8 м, қуйи қисмида эса тегишлича 2—2,5 ва 2,1 — 2,4 м. Бош қисмида энг кўп сув сарфи 51—57 м³/с, қуйи қисмида 7-10,4 м³/с

Канал трассаси мураккаб рельеф ва геологик шароитларда (тупрокли, қоя ва ярим қоя, йирик тош жинслари) барпо этилган. Ўзанининг 38,7 км га бетон тўшама ётқизилган. Айрим жойларда тупроқ 30—40 м гача чуқурликда қазилган ёки 20 м гача баландликда кўғармалар барпо қилинган. Каналда 12

та дюкер, 8 та акведук, 1 та сув тўсиш иншооти, 1 та темир йўл куприги, 86 та сув чиқаргич, 7 та гидропост, 8 та тошқин ташламаси, 8 та сел ташламаси, 9 та селедук, 46 та канал ости қувури, 21 та автомобиль куприги ва б. иншоотлар қурилган. Йирик дюкерлар жумласига Оқсоқ-отасой (уз. 204,7 м, сув утказиш имко-нияти 57м³/с), Улканотчисой (54 м³/с), Юзуриксой, Ёйилмасой, Паркентсой, Отчопкансой, Самсараксой ва б. киради.

Канал Чирчиқ дарёсининг чап водийсидаги 30,3 минг га сабзавот, ғалла экинлари, тоқзор ва боғларни суғоришга хизмат қилади.

Зиёмиддин Артуқметов.

ПАРКЕНТ ТУМАНИ - Тошкент вилоятидаги туман. 1926 й. сентда ташкил этилган. Шим., шарқ ва жан.да Бўстонлик, Оҳангарон, ғарбдан Юқори Чирчиқ ва жан.-ғарбдан Ўрта Чирчиқ туманлари б-н чегарадош. Майд. 1,08 минг км². Аҳолиси 115 минг киши (2003). Туманда 1 шаҳар (Паркент), 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Бошқизилсой, Бўстон, Заркент, Номданак, Паркент, Сўкоқ, Ҳисарак, Чанги, Қорақалпоқ) бор. Туман маркази — Паркент ш.

Табиати. П.т. Ўрта Тяньшаннинг Чатқол тизмаси ғарбий этакларида жойлашган. Худуди тоғлар б-н уралган. Ер юзаси ғарбдан шарққа баландлашиб боради. Энг баланд жойи — 3627,8 м (Қизилнура чўққиси). Рельефи тоғ олди текислиги, адир ва тоғлардан иборат. Иқлими тоғ олди ва тоғ иқлимига хос, нисбатан континентал. Текисликларда типик бўз тупроқ, адирларда тўқ бўз тупроқ, тоғ зонасида эса тоғ-ўрмон тупроқлари тарқалган.

Тоғ ён бағирларида горлар мавжуд. Сой ва булоқ кўп. Ҳавонинг йиллик ўртача т-раси 12°. Йиллик ёғин 536 мм. Вегетация даври 180 кун. Чирчиқ дарёсининг чап ирмоқлари: Паркентсой, Бошқизилсой ва Оқсоқотасой П.т.нинг асосий сув манбалари ҳисобланади.

Уларнинг бошланиш жойида шаршаралар мавжуд.

Туман худудида 70 оилага мансуб 1000 дан зиёд ўсимлик тури қайд этилган. Шундан 200 га яқини доривор ўсимликлар. Адирларда эфемер ва эфемероидлар ҳамда кўп йиллик ўсимликлар тарқалган. Айникаса, дуккакдошлар, лабгул-дошлар, мураккабгулдошлар оиласига мансуб ўсимлик тури кўп. Тоғ этакларини ўтлоқлар, ён бағирларини арчазорлар қоплаган. Баъзи жойларда ёнғокзорлар, тоғ пистаси, наъматак, олча, олма, зирк, дўлана ва б. ўсимликлар учрайди. Дарёларнинг юқори оқими водийларида терак, тол, камхастак, жингил, олча каби дарахтлар усади. 2400 м баландликдан юқорида жойлашган тоғ чўлида Ўзбекистоннинг «Қизил китобоига киритилган Грей ва Кауфман лолалари, совунилдиз, писком пиёзи учрайди. Ёввойи ҳайвонлардан 200 турга яқин қуш, 33 тур сут эмизувчи, 11 тур судра-лувчи, 4 тур балиқ яшайди. Паррандалардан чумчуксимонлар ва йиртқич қушлар гуруҳлари мавжуд. Улардан кузғун, пакана бургут, қора қалхат Ўзбекистон «Қизил китоб»ига киритилган. Сут эми-зувчилардан бўрсик, чўл мушуги, сувсар, оқсичқон, латча, бўри, қобон, ал-қор, буғулар учрайди. Кемирувчилардан жайра, суғур, юмронқозиқ, ўрмон олмаҳони, куюн ва б. бор.

П.т. худудида Ўзбекистон Республикаси ФАга қа-рашли «Қуёш» мажмуаси, Материалшунослик ин-ти, Сейсмология ин-тининг магнетионосфера расадхона-си, «Коинот» ил-мий и. ч. бирлашма-сининг «Невич» экспериментал ба-заси, Сўкоқ гидромелиоратив сьеси, тоғ-ўрмон хў-жалиги, Чатқол биосфера қўриқхонаси жойлашган. П.т. ўзининг дам олиш масканлари б-н машҳур. Бу ерда «Сўкоқ», «Қумушқон», «Сумча», «Қи-зилсой» каби мавсумий ва доимий дам олиш уйлари, 10 дан зиёд болалар ёзги оромгоҳлари ва бир қанча қорхоналар чорбоғлари мавжуд. Дам олиш уйлари йил давомида вилоятлар ва хориждан

келган 10 мингдан ортиқ кишига хизмат кўрсатади.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (79,3%), шунингдек, тожик (13,8%), козоқ (4,5%), қирғиз (2%) ва б. миллат вакиллари (0,4%) ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 106 киши. Шаҳарликлар 45,5 минг киши, қишлоқ аҳолиси 69,5 минг киши (2003).

Хўжалиги. Қ.х. туман и. ч.нинг етакчи соҳаси ҳисобланади; асосан, узумчиликка ихтисослашган. П. т.да 11 ширкат хўжалиги, 530 дан зиёд дехқон-фермер хўжаликлари, қарийб 5600 якка хўжалик бор. Тумандаги фойдаланиладиган 61640 га ердан 15,4 минг га ер ҳайдалади, 14,7 минг га ер суғорилади. 46972 га лалмикор ер мавжуд. 8934 га ерга дон, 1162 га ерга сабзавот ва полиз, 266 га ерга картошка, 3026 га ерга ем-хашак экинлари экилади. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 30610 қорамол, 67882 қўй ва эчки, 2376 от, парранда бокилади (2003).

Туманда Тошкент тўқимачилик к-тининг Паркент шўъба корхонаси, гишт 3-ди, тикувчилик ф-каси, Паркент ва Шампан вино 3-длари, «Бону-Голдинг» агрофирмаси, «Заркент» кўшма корхонаси, лимонад цехи, мева консервлалаш «БЕР-АРД» хусусий корхонаси фаолият кўрсатади. Бешта корхонада экспорт учун махсулот чиқарилади. Хўжаликлар таркибида сутни қай-та ишлаш 3-ди, 4 вино пункти, 4 кон-серва цехи ишлаб турибди.

Туманда транспорт қатнови яхши йўлга қўйилган. Автобус-таксимотор саройи, 2 автокорхона, МТП, йўл қурилиш ва сув хўжалиги бошқармаси ва б. ташкилот ва корхоналар бор. Шунингдек, 4 савдо ва тайёрлов корхоналари, нон 3-ди, супермаркет, ўнлаб хусусий савдо фирмалари, 172 савдо дўкони, 50 дан зиёд хусусий новвойхона, 392 маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. П. т.да халқ хунармандчилиги ҳам ривожланмоқда.

Туманда 44 мактаб, лицей, касб-хунар, мусика, спорт мактаблари ишлаб

турибди. Уларда 1880 дан зиёд педагог ва тарбиячи 29,7 мингга яқин ўқувчи ва тарбияланувчиларга таълим-тарбия беради. П. т.да маданият уйи, 25 клуб, 34 кутубхона фаолият кўрсатади. 4 касалхона (345 ўрин), 2 поликлиника (985 ўрин), тиббий пунктлар, стадион, 56 спорт майдончаси ва спорт заллари мавжуд.

1982 й.дан «Паркент тонги» туман газ. чиқади (адади 3000 дан зиёд).

Махмуд Тоиров.

ПАРКЕНТСОЙ — Тошкент вилояти Паркент туманидаги сой (юқори оқимида Кумушқонсой деб номланади). Уз. 40 км, ҳавзасининг майд. 198 км². Қизилнура чўққиси (3267 м)нинг шим.-ғарбий ён бағирларидан оқиб тушадиган, уму-мий уз. 112 км бўлган каттакичик ирмоқларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. П. ғарбий йўналишда оқиб, Қорасув каналига қуйилади. Мавсумий қор, ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Ўртача йўтлик сув сарфи 0,64 м³/сек. Тулинсув даври март-июнь ойларида, оқимининг 75—80% шу даврга тўғри келади. Апр. ойида суви энг кўп бўлади (ўртача 2,5 м³/сек). П. да тез-тез сел тошқини ҳам бўлиб, бу вақтда сув сарфи 108 м³/сек. гача ортади (1967 й. 29 апр.). П.дан Ку-мушқон, Чанги, Ҳисарак қишлоқлари ҳамда Паркент ш. ва улар атрофидаги экин майдонлари сув олади.

ПАРКЕТ (франц. parquet) — турар жой ва жамоат бинолари полларида қоплаш учун мўлжалланган юпқа тахтача ёки шундай тахтачалардан қилинган пол. Тахтачалар ҳар хил геометрик шаклларда терилади (қоқилади). П. пол қуркам чиқади, товуш ва иссиқликни унча ўтказмайди. Қаттиқ жинсли ёғоч (заранг, эман, қайин, ёнғоқ, қора қайин ва б.) дан тайёрланади. Йиғма, шитли ва листли хиллари бор. Йиғма П. узунлиги 150—500 мм, эни 35—90 мм ва қалинлиги 12—20 мм ли тўғри тўртбурчак планка тахтачалардан иборат. Ҳар бир тахтача четларида ариқчалар қилинади. Тахтача

қоплашда олдин полга сийрақроқ қилиб тахталар қоқилиб, устига картон ёки қоғоз тўшалади. Тахтачани шу тўшама устига қўйиб, ёнидаги ариқчасига қиялатиб миҳ қоқилади, ариқчага тирноқ (эн-сиз юпка тахтача) тикилади, тирноқнинг ариқчадан чиқиб қолган қисмини навбатдаги тахтача ариқчасига ки-ритиб, шу тахтачанинг нариги четидаги ариқчасига миҳ қоқилади. Тахтачалар бирин-кетин шу тарзда маҳкамлаб ке-тилаверади. Тахтачаларни ҳар хил нақш ҳосил бўладиган қилиб қрқши мумкин. Шитли П. 5x1,5 м гача ўлчамли шит тарзда тайёрланади. Шитлар сийрақ қоқилган тахталар устига миҳ б-н маҳ-камланади, шитлар орасида ҳосил бўлган тирқишга юпка тахтачалар ти-қиб ёпиштирилади. Л исл и П. қаттиқ ёғоч-толали плиталар устига юпка (4— 6 мм ли) тахтачалар ёпиштириб тайёрланади. Агар П.-пол бетон устига қопланадиган бўлса, пол устига олдин рей-калар қўйиб, уларнинг устига сийрақ қилиб тахталар қоқилади. П. -тахтачалар ана шу тахталар устига қопланади. П.ни рандалайдиган, пардозлайдиган махсус машиналар бор. Пардозланган П. полга лок суркалади. П.ни ювиб бўлмайди, нам кипиқ, нам латта б-н артилади, одатда, ҳар ойда бир марта махсус. П. мастикаси б-н (мовут латта ёки чутка ёрдамида) пардозлаб турилади.

ПАРКИНСОНИЗМ, Паркинсон касаллиги, титроқ фалаж — марказий нерв системасининг сурун-кали касаллиги; атеросклероз, энцефалит, жисмоний шикастланиш ва б.да бош миянинг пуст ости ядролари за-рарланишидан пайдо бўладиган клиник синдром. Инглиз врачлари Ж. Паркинсон 1817 йили таърифлаб берган. П.да мускуллар таранглашади, юз ҳаракатсиз бўлиб, қотиб қолади, бемор майда қадам ташлаб юради, ҳаракатлари чекланади, ҳатто кийиниш, тугмаларни қадашда қийналади. Титроқ фалаж кўпроқ қўл панжаларидан бошланади (бемор гўё бармоқлари б-н шарчалар ясаётгандек ҳаракат қилади);

беморнинг боши, оёқлари ҳам титрайди, бемор кимирламай турганда ёки жуда ҳаяжонланганида, одатда, титроқ кучаяди, ҳаракатланганида камаяди ва ухлаган пайтида босилади. Бемор буй-руқ б-н осонроқ ҳаракат қилади. Уй шароитида врач тавсиясига кўра, мускуллар таранглашувини турли хил машқлар ёрдамида бартараф этиш мумкин, бу машқларни яхшиси илиқ сувда қила бошлаган маъқул (у мускулларнинг бўшашувини осонлаштиради). Бундай беморларга тинч шароитда қўл, оёқ ва танани машқ қилдириш учун энгил гимнастика б-н шугулланиш, аниқ ҳаракатлар: мозаикалар йиғиш, болалар кубикларини териш фойдалидир. П.га чалинган беморларни (жуда кийин бўлса ҳам) ўз-ўзига қарашга ва имкониёт доирасида уйдагиларга ёрдам беришга ўргатиб бориш лозим, чунки шулар ҳам жисмоний машқ ҳисобланади. Ҳамма дори воситалари врач кўрсатмасига биноан берилиши лозим.

ПАРЛАМЕНТ (франц. parler - гапирмоқ) — демократик давлатларда олий вакиллик ва қонунчилик органининг номи. П. 1 марта 13-а.да Англияда ташкил қилинган. Олий вакиллик органлари турли мамлакатларда турлича аталади. Жумладан, Буюк Британия, Франция, Италия, Канада, Бельгия ва б. давлатларда П.; АҚШ ва Лотин Америка!» нинг аксарият мамлакатларида конгресс, Россия Федерациясида — Федерал Мажлис, Литва, Латвия, Польшада — сейм ва х.к. Ўзбекистонда эса Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси дмр- П. бир палатали ва икки палатали тизим шаклида бўлади. П.ни ташкил қилиш тартиби, ваколат муддати, ваколат доираси турли мамлакатларда турлича бўлиб, улар Конституция ҳамда қонунларда белгилаб қўйилади.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ — давлат ҳокимияти тузилиши. Бунда парламент им-тиёзли мавқега эга бўлиб, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органларнинг

функциялари аниқ белгилаб берилди. П.да ҳукумат парламент томонидан тузилади ва унинг олдида жавоб беради. П. тарихи Англияда 1215 й. қабул қилинган «Эркинликнинг Буюк хартияси»дан бошлансада, 16—18-а.лардаги инкилоблар даврида вужудга келган. Бу даврнинг илғор вакиллари давлатни оқилона тузиш ва ташкил қилиш учун ҳокимиятни аввало қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиш кераклигини даъват қилганлар ва шу йўл б-н мавжуд давлат меҳа-низми системасида мамлакатда қонун чиқариш ва судловни амалга ошириш устидан ўз назоратини ўрнатишга, ҳатто ҳукуматни ташкил қилишда қат-нашишга муваффақ бўлганлар. Натижада П.нинг шакллари-дан бири — кон-ституциявий монархия (Англия ва б. мамлакатларда) таъсис қилинган. Иж-тимойй алоқалар тузилиши мураккаблаша бориши б-н ижро этувчи ҳокимият (президент, ҳукумат) ваколатларининг кучайиш жараёни юз бермоқда.

ПАРЛАМЕНТЛАРАРО ИТТИФОҚ

- турли давлатларнинг миллий парламент гуруҳларини бирлаштирувчи халқаро (ҳукуматлар қарамоғида бўлмаган) ташкилотлардан бири. 1889 й. тузилган. Асосий вазифалари: парламентлар ўртасидаги шахсий алоқаларни рағбатлантириш ва халқаро тинчлик ҳамда ҳамкорликни мустаҳкамлаш ишида биргаликда фаолият кўрсатиш учун уларни бирлаштириш. П.и. фаолиятида 110 дан ортик давлатларнинг парламент гуруҳлари қатнашади. П.и. коти-биятининг қароргоҳи — Женевада.

ПАРМА — металл, ёғоч ва б. материалдан ясалган буюмларга тешик очиш, чуқурча ўйиш учун ишлатиладиган кесувчи асбоб. Иш ва қуйруқ қисмидан иборат. Иш қисмида кесиш элементлари жойлашган. Қуйруқ қисми конус ва цилиндр шаклли бўлади. Тузилишига кўра, спираль (винтсимон), чуқур теши-

клар тешадиган, марказловчи, патсимон тигли ва б. хиллари бўлади. Металл буюмларга тешик очишда спираль П. кенг қўлланилади (1-расм). Унинг иш қисми кесувчи қирралар, қириндини чиқариб турувчи ариқчалар ва йўналтирувчи лентачалардан иборат. Бундай П.лар углеродли ёки кескир пўлатдан ясалди, баъзан, кесувчи қир-раларга қаттиқ қотишмалардан тайёрланган пластина ёпиштирилади. Ёғоч буюмларучун мўлжалланган П.ларнинг кесувчи қисми бошқачароқ тузилган (2-расм). Цилиндрик ва винтсимон хилларга бўлинади. Цилиндрик П.нинг марказловчи ва қошиқли, винтсимон П.нинг спиралсимон, шнексимон, штопор ва б. хиллари бор. Ёғоч учун қўл парма ҳам ишлатилади.

П.лар механик асбоблар (электр П., электр дрель), пармалаш станоклари, токарлик станоклари, дастаки станокларга ўрнатиб ишлатилади.

ПАРМА ҚОИДАСИ — муайян электр токка мое келувчи магнит майдон индукция чизикларининг йўналишини аниқлаш қоида-си. Агар пармани (ўнг бурамали) ток / йўналиши бўйича буралса, у ҳолда парма дастасининг айланиш йўналиши шу ток ҳосил қил- Парма қоидаси. ган магнит майдон И нинг йўналишини кўрсатади.

ПАРМАЛАШ — металл ва ёғоч буюмларга тешик очиш, чуқурча ўйиш. П. парма, механик асбоблар (электр парма, электр дрель), пармалаш станоклари, пармалаш автоматлари, токарлик станоклари, дастаки асбоблар ва б.да бажарилади. Лазер нури ёрдамида П. усули ҳам бор. Бу усулда олмос буюмларда, иссиқлик ўтказувчанлиги паст бўлган материаллардан ясалган нарсаларга тешиклар очилади.

ПАРМЕН, Қишки Пармен — қузги олма нави. Ватани — Англия. Ўзбекистонга 19-а.нинг охирларида

келтирилган. 1959 й.да Ўзбекистонда экиш учун тавсия этилган экин навлари давлат реестрига киритилган. Дарахти ўрта бўйли — 5,5—6 м, қулай шароитда, унумдор ерда 7,5 м гача етади. Кўчати ўтказилгач, 4—5-й.да ҳосил беради. 10—12 ёшида баъзи дарахтлари 200—300 кг ҳосил беради, лекин солкаш. Розмарин, Ренет Шампань навларидан яхши чангланади. Меваси юмалоқ ёки япаски чўзик, сирти силлик, ранги тарам-тарам, қизил-тўқ сариқ, эти сарғимтир, қаттиқ, вазни 80—100 г, баъзан 100—135 г. Тошкент, Фарғона, Наманган, Жиззах, Самарқанд, Сурхондарё вилоятларида р-нлаштирилган.

ПАРМЕНИД (Parmenides) Элеялик (мил. ав. тахм. 540—480) — юнон файласуфи, Элея мактаби вакили. Анаксимандр ва пифагорчилар б-н ғоявий яқин бўлган. Фалсафадан ташқари қонуншунослик б-н кам шуғулланган. П. фалсафасининг асосида тафаккур б-н сезгиларни ва шунга мувофиқ равишда тафаккур ёрдамида билинадиган дунё б-н сезгилар ёрдамида билинадиган дунёни бир-биридан кескин фарқлаш ётади. Тафаккур б-н унга мувофиқ келадиган (фикрда акс этган) дунёни «бир бутун», «ягона», абадий ва кўзгалмас, бир хил, бўлинмас ва тугал деб билган. Борлик ва тафаккурнинг айнанлигини таърифлаб беришга уринди. Гарчи, дунёни ҳиссий билишни инкор этмаган бўлсада, аммо уни фалсафий ва илмий тушуниш учун фақат ҳиссиётнинг ўзи етарли эмас деб кўрсатди. П. фикрича, ақл-идрок ҳақиқат мезо-нидир. П.га кўра, оламнинг асосида 2 биринчи материя; ёруғ ва фаол олов ҳамда қоронғи ва пассив масса ётади, олам уларнинг қўшилишидан пайдо бўлган. П.нинг асосий фалсафий асари «Табиат тўғрисида» дostonидир.

ПАРНИК (рус.) — усти ойнаванд ромлар ёки шаффоф плёнка б-н ёпиладиган иншоот. Асосан, карам, бодринг, помидор, гул кўчатлари етиштирилади.

Сабзавотчиликда П.нинг бир ва икки нишабли; чуқур ва ер устки; оф-тоб, биологик ёқилғи ва техника воситалари (сув ҳамда электр) ёрдамида иситиладиган турлари бор. Ўзбекистонда биологик ёқилғи б-н иситиладиган бир нишабли (20 ромли) чуқур ва юза П. кўп ишлатилади. П. куриладиган ер иссиқ, шамоллардан тўсилган, олд томони ғарбга қараган бўлиши керак. П. қуриш учун тепа томони 150 см, таг томони 120 см кенгликда, 60—70 см чуқурликда хандақ қазилади. Парниклар устига ёпиладиган ромларнинг бўйи ва эни 160 x Ю6 см ёки 213 x 107 см бўлиб, улар пишиқ, тез чиримайдиган ёғочдан ясалади. Хандақ че-тига қўйиладиган ёғочлар мис қуқунининг 10% эритмасида бўқтирилади. Қандай экин экилиши ва фойдаланиш муддатига қараб, П.лар иссиқ, илиқ ва совуқ бўлади. Иссиқ П. 70—80 см чуқур қилиниб, 50—60 см қалинликда янги гўнг солинади ва кишда фойдаланилади. Илиқ П. 50—60 см чуқур қилинади, 30—40 см қалинликда гўнг солинади ва эрта баҳорда фойдаланилади. Совуқ П. 25—30 см чуқур қилиниб, гўнг солинмайди. П.даги биологик ёқилғининг қалинлиги 10—12 см, пикировка қилинадиган П.даги эса 15—18 см, ердан П. роми-гача бўлган оралик 8—12 см бўлади. Иссиқхона хўжалигининг ривожланиши ва П.ларнинг иқтисодий самараси юқори бўлмагани сабабли 20-а.нинг 80-й.ларидан бошлаб кўпроқ шахсий томорқа хўжаликларида ишлатилади.

Рафика Ганихўжаева.

ПАРО... (рус. пар — буг) — қўшма сўзлар бўлаги. Буг кучи б-н ҳаракатланувчи нарсага оидликни билдиради, мас, паровоз, пароход.

ПАРОВОЗ (паро... ва рус. возить — эл-тиш) — поездларни рельели йўлда тор-тиш учун мўлжалланган ўзиюрар бугкуч қурилмаси; локомотивтг бир тури. Асосий қисмлари: қозон, буг машина-си, экипаж ва тендер. Кенг (1524

мм) ва тор (1000,900 ва 750 мм) изда юра-диган, юк ва йўловчи поездларини торта-диган, манёвр мақсадларида фойдалани-ладиган хиллари бор. П.да, асосан, ку-мир, нефть, ўтин ёқилади. Сув ва ёқилғи захираси тендерда сакланади.

Биринчи П.ни Англияда Ж. Стефен-сон 1829 й. ясаган, Россияда П.ни ота ва ўғил Е. А. ва М. Е. Черепановлар 1833—34 й. ясашган. П.ларнинг кувва-ти 4000 о. к.га, тезлиги 130 км/соат га етади. 20-а. ўрталаридан бошлаб П. ўрнини тепловоз ва электровоз эгаллай бошлади.

ПАРОДИЯ (юн. *parodia* — зид кўшиқ) — адабиёт, театр, мусиқа ва эстрада жанри, кулги санъати, ҳажв ва ҳазил турларидан бири. Ўзига хос ҳаракат тар-зи, шунингдек, бирор услуб, йўналиш, жанр ёки муайян қолипдаги нутқ ва б.га ҳажвий, киновий ва юмор б-н ёндашиш мақсадини кўзлаб қилинган онгли такдид. Бирор санъаткор ижоди ёки айрим асарнинг услубига таклид қилиш йўли б-н яратилган кулгили асар. Ижтимоий-сиёсий, маиший ҳаётдаги айрим воқеалар ҳам П.га мавзу бўлиши мумкин. П. комедия санъатининг, сати-ранинг ўзига хос йўналиши ҳамдир. П. кўпинча бўрттирилган бўла-ди, унда акс эттириладиган воқеанинг шакли б-н маз-муни бир-бирига зид қилиб кўрсатилади. П. Юнонистон драматургияси ва теа-трида пайдо бўлган. Аристофан «Бу-лутлар» комедиясида Сократ устидан кулган бўлса, «Қурбақалар»да Еврипид трагедияларини П. қилган. Англияда 17—18-а.ларда П. шаклидаги бир қатор сахна асарлари яратилган. Францияда «Комеди Итальянн» ва ярмарка театрла-рида кўплаб П. томошалари юзагаке-лган. 19-а.нинг ўрталарида Ф. Эрве б-н Ж. Оффенбахнинг П.ли оперетталари шу-рат қозонган. 20-а.да П. жанри «қийшиқ ойна», «кўрша-палак» номли махсус те-атрлар томо-нидан ривожлантирилган. П. циркда, кўғирчоқ театрида ва эстрада-да кенг ўрин эгаллаб келади.

Ўзбек анъанавий театрининг репер-

туарида муқаллид деб аталувчи П.лар катта ўрин эгаллаб келган. Бунда мас-харабоз ва қизикчиларнинг аксарияти маҳорат кўрсатган. 20-а.нинг биринчи ярмида Юсуфжон қизик, Охунжон қизик, Ака Бухор, Бердийёр масхара, Сафар мас-хара ва б.нинг П.лари машхур бўлган. Ҳожи там-там (Ҳожикур-бон Ҳамидов) созанда ва хонандаларни П. қилишда маҳорат кўрсатган. Ке-йинги йиллар А. Бакиров, Н. Раҳимов, Ҳ. Умаров, Т. Ази-зов ва б.ни П. қилиш кучайди. Баъзан спектакль ва кино-фильмдан бутун-бу-тун сахналар П. қилинади. П. «Табассум» радиожурналида, телевидениенинг кулги дастурлари, жумладан, телевизион мини-атю-ралар театрида кенг қўлланиб кела-ди. Ўзбек цирки ва дорбозлик санъатида Карим Зарифов, Ниёз Нурматов, Ақром Юсупов, Муҳаммад чакқон каби ўнлаб қизикчи ва масхарабозлар ўз томошала-рида П.га катта ўрин ажратиб келишган.

Ад.: Қодиров М., Масхаробоз ва қизикчилар санъати, Т., 1971; Ўзбек теа-три анъа-налари, Т., 1976.

Мухсин Қодиров.

ПАРОДОНТОЗ (пара... ва юн. *odontos* — тиш), альвеоляр пиорея — тиш атрофидаги тўқималар (пародонт) нинг сурункали яллиғланиши, альвеоляр ўсимталар (тиш катакчалари) атрофияла-нади ва оқибатда тишлар кимирлаб тушиб кетади. Ўрта ва катта ёшдаги кишилар, баъзан ёшлар, ҳатто болаларда ҳам учрай-ди. П.: пародонт то-мирлари ва нервлари-нинг бузилиши ёки касалланиши натижа-сида тиш атрофидаги тўқималарнинг кон б-н етарли таъминланмаслиги оқибатида ву-жудга келади. Касалланган тишларни олиб ташлагандан кейин қолган тишлар-га овқат чайнаганда зўр келиши, тишда тош йиғилиши, тишни тўғри парвариш қилмаслик, ногўғри тишлаш, ясама тиш-ларни тўғри қўймаслик, шунингдек, ор-ганизмнинг умумий касалликлари П.га сабаб бўлиши мумкин. П.да тишнинг суяк тўқимаси аста-секин сўрилади, тишлар кимирлаб қолади, баъзан милк

яллиғланиб ши-шади, қонайди, оғиздан қўлланса хид келади. П.да милқда йирингли пилла ҳосил бўлади. Касалликнинг олди олинмаса, милқ яллиғланади (гингивит), кўринишидан соғлом тиш аста-секин кимирлаб тушиб кетади. П. натижасида овқат чайнаш ва ҳазм қилиш бузилади. Беморга индивидуал ва комплекс даво килинади. П.да стоматолог врач курсатмаларига қатъий риоя қилиш керак.

П.нинг олдини олишда кундалик овқат тури ва таркиби муҳим аҳамиятга эга; қаттиқ овқатлар милқни табиий массааж қилади ва юмшоқ тиш қатламларидан тозалайди. Овқатдан кейин мева ва сабзавотлар (сабзи, олма ва б.) еб туриш фойдали.

ПАРОКСИЗМ (юн. *paroxysmos* — таъсирланиш) — касалликнинг вақт-вақти б-н тўсатдан кучайиши; мас, оғрикнинг бирдан зўрайиши (стенокардияда), юракнинг тез ура бошлаши (тахикардияда), йўтал тутиши (кўкйўталда), иситма тутиши (безгак-да) ва б. П. термини кучли эмоционал ҳолат (яъни ғазаб П.и, умидсизлик П.и)ни ҳам англатади.

ПАРОМ — транспорт воситалари (автомобиллар, т. й. вагонлари ва б.), кжлар ва йўловчиларни денгиз ёки дарёнинг бир қирғоғидаги пунктдан иккинчи қирғоғидаги пунктга ўтказиб қўйиш учун мўлжалланган сузувчи иншоот (кема, сол ва б.). Қирғоқлардаги пунктларнинг мавқеига, ўтказиладиган юкнинг тури ва микдорига, даре ва денгизнинг кенлигига қараб. П. ҳар хил каттакичиликда бўлади. Қаерда қўлланишига кўра, даре, денгиз ва кўл П.ларига, ҳаракатланиш усулига кўра, ўзиюрар ва ўзиюрмас П.ларга бўлинади. Ўзиюрар П. бир ёки бир нечта вагон ва автомобиль палубалари б-н жиҳозланади. Ўзиюрмас П. (сол, қайиқ, баржа, плашкодт ва б.) учун, одатда, бир қир-ғоқдан иккинчи қирғоққа сим аркон тортиб қўйилади. Ҳарбий мақсадларда (қўшин ва қуроляроғларни

сувдан кечиб ўтказиш учун) тайёр понтон ва маҳаллий сузиш воситалари (кема, қайиқ, сол)дан фойдаланилади.

ПАРОНИМЛАР (пара... ва юн. *Опунта* — ном, исм) — талаффузи, эшитилиши ва морфем таркиби ўхшаш, лексик маънолари бошқа-бошқа ёки қисман яқин бўлган сўзлар. Тилда ана шундай сўзларнинг мавжуд бўлиш ҳодисаси пароним и я дейилади. Паронимия муаммоси нутқда П.ни атайлаб яқинлаштириш ёки уларнинг маъносини билмай, фарқламай адаштириш қўллаш (нутқий хато) натижасида келиб чиқади. П.нинг қўлланиши б-н борлик, бундай масалалар тегишли равишда нутқ маданияти ва услубшунослик томонидан ўрганилади. «П.» терминини дастлаб Аристотель ясама сўз маъносида таклиф этган.

Рус тилшунослигида кўпинча П. деганда бир сўз туркумига мансуб, бир хил ўзақли сўзлар тушунилади [мас, адресат — адресант (олувчи — юборувчи), представиться — преставиться (ўзини танитмок — ўлмок)]. Ўзбек тилшунослигида эса нафақат бир хил ўзақли сўзлар, балки эшитилиши бир-бирига ўхшаш ҳар хил ўзақли сўзлар ҳам П. деб тушунилади (мас, шараф — шароб, афзал — абзал, тариф — таъриф, энлик — эллик, соғлик — совлик).

П.ни қўллашда фарқламаслик, уларни адаштириш тил ҳодисаси эмас, балки муайян тил вакилларининг шу тил луғавий меъёрларини етарли даражада эгалламаганлигининг натижасидир. П.ни хато қўллаш, одатда, кам таниш бўлган сўзларда учрайди. Нотаниш сўзларнинг катта қисмини терминлар ташкил этади. Зеро, фан ва техниканинг тез суръатлар б-н ўсиши натижасида муайян тилга (мас, узбек тилига) кирган янги сўзлар шу тилда мавжуд бўлган сўзлар б-н талаффуз жиҳатдан яқин келиб қолади, оқибатда янги янги паронимик қаторлар пайдо бўлади. Мас, танбур — гамбур, шитоб — штаб, таъриф — тариф, тери — тире ва б. Нутқда ноаникликка йўл қўймаслик учун

тилдаги П.ни фарклай билиш, маъноларини тўғри англай олиш зарур. Шунда «шараф» ўрнига «шароб», «компания» ўрнига «кампания», «товланмоқ» ўрнига «тобланмоқ», «энлик» ўрнига «эллик» тарзида қўллашларга ўрин қолмайди.

Бадий адабиётда, публицистикада, оммавий сўзлашувда магнинг, нутқнинг ифодавийлиги ва таъсирчанлигини ошириш мақсадида П.дан кенг фойдаланилади. П.ни атайлаб адаштириб қўллаш кулгили ҳолатни келтириб чиқаради; бундай қўлланмалар сўз ўйи-нида, аскияда, шунингдек, персонажларнинг нутқий хусусиятларини очиб беришда зарур бўлади.

Абдувахоб Мадвалиев.

ПАРОПАМИЗ ТОҒЛАРИ

Афғонистоннинг шим.-ғарбий қисмидаги тоғ системаси. Шим.-ғарбий этаклари — Бодхиз ва Қорабел қирлари Туркма-нистон худудида. Кенглик бўйлаб ётувчи тизмалар (Банди Туркистон, Са-федқўх ва б.) дан иборат. Уз. 600 км чамасида, эни 250 км гача. Кўп қис-мининг бал. 3000—3500 м; энг баланд жойи 4565 м (Ҳисор тизмасида). Тоғлар аксари охактош ва сланецлардан, жан. ва шарқида гранит ва гнейслардан тузилган. Шим. этаклари лёсс б-н қопланган. Иқлими субтропик, континентал иқлим; водийларда т-ра июлда 24—30°, янв.да 0—8°. Йиллик ёгин 100—350 мм. Ландшафти аксари қисмида тоғ чўли ва даштидан иборат. Сийрак арча ўрмонлари ҳам бор. Ёввойи ҳайвонлардан тоғ эчкиси ва қўйи, жайран, қулон, кемирувчилар ва судралувчилар яшайди. Аҳолиси тоғларда кўчманчи чорвачилик б-н ҳаёт кечиради. Водийларда боғлар, тоқзорлар бор. Бугаой ва пахта етиштирилади.

ПАРОТИТ (пара... ва юн. otos — кулоқ), тепки — кулоқ олди сўлак безининг яллиғланиши. Эпидемик бўлмаган П. ва эпидемик паротит фаркданади. Ўткир эпидемик бўлмаган П. кўпроқ катта ёшдаги кишиларда кузатилади ва юқумли касалликлар (тиф, дизентерия

ва б.), оғир операциялар, безларнинг зарарланиши, стоматит ва б. оқибатида пайдо бўлади, кўпинча стафилокок-лар қўзғатади. Касаллик бошланишида сўлак безлари шишиб, қаттиқ бўлиб қолади, оғиз қақрайди, пастки жағнинг ҳаракатланиши қийинлашади. Гавда т-раси кўтарилиб, без йўлидан йиринг ажралади. Баъзан юз нерви зарарланиб неврит пайдо бўлиши, без массасининг некрозга учраши, абсцесс вужудга келиши ва б. асоратлар қолиши мумкин. Касаллик, асосан, 10—15 кунда тузала бошлайди ёки қайталаб турадиган сурункали шаклга ўтади.

Давоси. Шишни қайтарувчи дори-дармонлар, антибиотиклар, пархез буюрилади, абсцесс ҳосил бўлганда операция қилинади.

ПАРОХОД (паро... ва рус. ход — йўл) — буғмашинаси ёки буғ турбинаси хара-катлантирадиган ўзюорар кема. Йўловчи ва юк П.лари бор. Буғ машинаси ўрнатилган биринчи ёғоч П. 1802 й.да Англияда пайдо бўлди. Россияда буғ машинаси биринчи П. 1810 й.да қурилди. Петербург б-н Кронштадт орасида қатнаган (1915) «Елизавета» П.и дунёда биринчи денгиз кемаси хисобланган. Ҳозир, асосан, теплоходлардан фойдаланилади (яна қ. Кема).

ПАРПАША, парипаша (форс.) — нафис йўлли нимшойи мато; кўкимтир кулранг тусга эга. Танда иплари оқ, ипақдан, аркоғи тўқ кўк рангли ипдан қўл дастгоҳида тўқилган. Тўқиш жараёнида танда иплари орасида махсус қолдирилган жойларда ҳосил бўладиган тешикчалар орқали арқоқ ипини кўриниши ингичка йўллар ҳосил қилади. П. Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Марғилон, Наманган ва б. шойи тўқиш марказларида ишлаб чиқарилган. Бухоролик усталар ип ва ипақ ипларини тенг миқдорда ишлатганлар. Ипақ кўп ишлатилган П. қиммат бўлиб, ниҳоятда қадрланган. П.дан, асосан, паранжи тикилган, шунингдек, эрка-

қлар учун тўн ҳам тайёрланган.

ПАРПИ ҚЎРБОШИ, Парпи [тахм. 1882, Андижон атрофидаги Қўқонқишлоқ (ҳоз. Пахтаобод ш.) —1921.9.4] — Фарғона водийсида совет режимига қарши ҳаракат раҳбарларидан бири. 1918 й. бошларида Фарғона водийсида қизил армияга қарши ҳаракат бошлаган 9 ҳарбий қўмондоннинг олтинчиси. Қўқонқишлоқдаги Кизилоёқ кишлоғида қароргоҳи жойлашган. Ўз номидан пул босиб, муомалага чиқарган (1919 й. бошидан). Мадаминбек ва кейинчалик Шермухаммадбекнинг асосий ўринбосарларидан бири сифатида 3600 йигитга раҳбарлик қилиб, совет режимига қарши муросасиз кураш олиб борган. 1918—20 й.ларда Андижон уезди П.к. йигитлари назорати остида бўлган. Жангда жасурлиги ва душманга нисбатан шафқатсизлиги боис Парпи ботир номини олган. П.к. қароргоҳида кўплаб рус офицерлари, жумладан, К. Осипов ҳам бўлиб, қизил армияга қарши курашганлар (яна к. Осипов исёни). Қўқонқишлоқ б-н Бўтакора ўртасидаги Хайробод кишлоғида қизил аскарлар б-н бўлган жангда уларни мағлубиятга учратган (1920). 1920 й. 24 нояб.да Қўқонқишлоқда қизил аскарлар б-н бўлган жангда ҳам ғолиб чиққан ва душманнинг 2 та замбарак, 4 та пулемёт ва кўплаб қурол-аслаҳаларини ўлжа олган.

Қизил аскарларнинг 8-отлиқ бригадаси 1921 й. бошларида шиддатли жанглardan сўнг П.к. йигитларини мағлубиятга учратиб, Қўқонқишлоқ ва Омончўрани эгаллашган. П.к.нинг 1000 кишилик гурухига Исроил қўрбоши ўз одамлари б-н кўмакка келса ҳам, миқдор жиҳатдан устун қизил аскарлар Жалолобод ва Учқўрғонда бўлган жанглarda ҳам ғолиб чиқишган. 1921 й. апр. да бўлган ана шундай тўқнашувларнинг бирида П.к. оғир ярадор бўлиб, вафот этган.

Ад.: Узбекистаннинг янги тарихи, 2ки-тоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ражабов Қ.,

Ҳайдаров М., Туркистон тарихи (1917—1924), Т., 2002.

ПАРПИЕВ Нусрат Аъзамович (1931.14.9, Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА акад. (1995), кимё фанлари дри (1976), проф. (1981). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1953). Ўзбекистон ФА Кимё ин-тида лаб. мудири (1964—76), директор муовини (1965 — 76), Ўрта Осиё нефтни қайта ишлаш саноати и.т. институти директори (1976—77), Бу-хоро озик-овқат ва енгил саноат технологияси ин-ти ректори (1977—89), ТошДУда проректор (1992—94), кафедра мудири (1989—94). Тошкент Кимё-технология ин-ти ректори (1994—2001), Ўзбекистон ФА кимё-технология бўлими раиси (1994—2000), 2002 й. дан ЎЗМУ аорганик кимё кафедраси мудири. Асосий илмий ишлари координацион би-рикмалар кимёсига оид. П. раҳбарлигида рангли ва нодир металлларнинг таркибида азот, кислород ва олтингу-гурт бўлган органик моддалар б-н комплекс бирикмалар ҳосил қилишнинг илмий асослари ўрганилган, металллар ва уларнинг бирикмаларини ўта соф ҳолда ажратиб олиш усуллари, молибден, рений, вольфрам ва симобни аниқлаш ҳамда соф молибден олишнинг термик усули ишлаб чиқилган. Гидразонлар, гидроксам кислоталари ҳосилалари асосида 200 дан ортик, янги координацион бирикмалар синтез қилинган. Илк бор палладий ва кобальт бирикмаларининг шишга қарши фаол таъсир этиши аниқланган.

Ас: Кристаллохимия комплексов металлов с гидразидами и гидразонами, Т., 1994 (ҳам-қорликда); Координацион бирикмалар кимё-си, Т., 1996 (ҳамқорликда); Аорганик кимёнинг назарий асослари, Т., 2000 1—2 қисм (ҳамқорликда).

ПАРРАК — 1) вентилятор, компрессор, насос, турбина ва б.нинг иш щеми; бир ўкка маҳкамланган бир неча куракдан иборат; 2) самолёт, вертолёт ва б.

учиш аппаратларининг ҳавода тор-тиш кучи ҳрсил қиладиган қурилма-си; ҳаво винти; пропеллер деб ҳам аталади.

ПАРРАНДАЛАР — қ. Қушлар.

ПАРРАНДАХОНА — паррандалар ас-раладиган бино. Паррандаларнинг тури ва ёшига, ҳўжаликда фўйдалан-иш йўналишига ҳамда асраш тизими-га қараб ҳар хил бўлади. 1 — 120 кунлик-кача бўлган товук жўжалари батареяли цехларда (ерда ёки катакларда) асрала-ди. Кўпчилик ҳўжаликларда 1 дан 120 кунликкача бўлган жўжалар битта П.да боқилади. Ўрдак ва курка жўжалари, баъзан, дастлабки 10—20 кунда бата-реяли цехларда сақланади. Гўшт учун боқиладиган жўжалар (бройлерлар), 1 дан ёки 21 дан 120 кунликкача бўлган курка жўжалари ва 1 дан ёки 10—20 дан 55 кунликкача бўлган ўрдак жўжалари махсус П.да ўстирилади. Вояга етган пар-рандалар ерда, саноат мақса-дида етиш-тириладиганлари эса ерда ва катакларда боқилади. П. эни 12 ёки 18 м, бўйи 72, 84, 96 ва 108 м қилиб қурилади. Саноат мақсадида боқиладиган 120—150 минг бош товукқа мўлжалланган 4—6 қаватли ва 80 минг бойлерга мўлжалланган 4 қаватли П.лар бор.

ПАРРАНДАЧИЛИК — уй парран-даларини етиштириш; чорвачияикнинг бир тармоғи. П.нинг асосий маҳсулоти — озиқ-овқатга ишлатиладиган тухум ва гўшт; қўшимча маҳсулоти — парран-да пати ва пари. Паррандаларни сўйиш ва уни қайта ишлаш чиқиндиларидан ем уни ишлаб чиқарилади. Парранда гўнги — қимматли органик ўғити. П.да тухум, асосан, тухум йўналишидаги, қисман гўшт-тухум ва гўшт йўналишидаги то-вук зотлари ва кроссларидан олинади. Гўшт етиштириш учун гўшт берадиган товук, ўрдак, курка, ғоз, цесарка, гўшт каптарлар кўлайтирилади. Парранда гўшти етиштиришнинг асосий манбаи — бойлерларни боқишдир. Шунингдек,

беданадан парҳез тухум ва гўшт олинади.

П. бундан 4 минг йил муқаддам дастлаб товуклар хонакилаштирилган Ҳин-дистода пайдо бўлган ва кейинча-лик бошқа мамлакатларга аста-секин тарқалган. Кейинчалик паррандаларнинг бошқа турлари ҳам хо-накилаштирилган. 18—19-а.ларда Европа, Осиё ва Амери-када уй паррандаларининг кўпдан-кўп зотлари яратилди.

Ўзбекистонда 1920-й.ларнинг охи-рига қадар парранда, асосан, жайдари ва каммаҳсул товук зотлари фақат хо-надонларда боқилган. Республикада П.нинг қ.х. тармоғи тарзида ривожлани-ши 20-а.нинг 20-й.ларига тўғри келади. Биринчи П. фермалари 1929 й. Кўкон ш. ёнидаги ва Самарқанд вилоя-тидаги артелларда ташкил этилган. 1930 й. Тош-кентда «Ўзпаррандаинкубатормарказ» тузилди. Ўша йили республикада даст-лабки Каттакўрғон инкубатор стяси ишга туширилди. Ўзбекистонда П. урушдан кейинги йилларда тез ривожланди. 1950 й. республикада 11 та инкубатор стяси ишлади. Инкубатор П. стялари к-з ва с-зларда П. фермаларини тузишда ёрдам берди. 1959 й. Бухоро инкубатор П. стя-си негизда республикада 1-Бухоро П. ф-каси ташкил этилди. 1960 й.дан эса ин-кубатор П. стялари 150—180 минг товук учун мўлжалланган Тошкент, Ўртасарой, Самарқанд, Ғаллаорол ва Фарғона П. ф-каларига айланттирилди. 1964 й.да Ре-спублика Қишлоқ ҳўжалиги вазирлиги таркибида «Ўзпаррандасаноат» респу-блика и. ч. бирлашмаси ташкил этилди. 70 дан ортик, П. ф-каси, 12 наелчилик ҳўжалиги, паррандалар касалликлари бўйича республика ветеринария лаб. ва б. ташкилотлар иш олиб борди.

1958й.да Ўзбекистон чорвачилик и.т. ин-тида П. бўлими, 1985 й.да генети-ка-селекция стяси (1994—2003 й.ларда «Наслпарранда» илмий маркази) таш-кил этилди. 1992 й.дан республикада гўшт йўналишида куркачиликни ривож-лантириш бўйича Исроилнинг «МАД» фирмаси б-н ҳамкорликда Хонобод

(1993), Чимён (1992), Риштон, Урганч ва Янгийўл (1995) П. ф-калари куркачиликка ихтисослашди. Германия, Беларуссия, Исроил, Голландия, Қо-зоғистондан келтирилган зотли товук ва курка тухумларидан жўжа очириш йўлга қўйилди. Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1996 й. 29 ноябдаги «Пар-рандачилик хўжаликларини курка гўшти етиштириш учун модернизация қилиш тўғрисида» қарорига кўра, хо-риждан олинган кредитлар ҳисобига куркачиликка ихтисослашган ф-калар сони кўпайди.

2003 й. 4 сент.да Республика Вазирлар Маҳкамасининг «Паррандачиликда монополиядан чиқариш ва иктисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» қарори б-н «Ўзпаррандасаноат» уюшмаси тугатилди, унинг таркибига кирган акциядорлик жамиятлари шаклидаги 25 П. ф-калари тўлиқ хусусийлаштирилди.

Ўзбекистондаги хўжаликларда товук (тухум, гўшт йўналишлари), гўшт учун курка, қисман ўрдак, ғоз, пархез таомлар учун бедана боқилади. Асосан, товукнинг оқ леггорн, «Наслпарранда» илмий марказида яратилган икки тизимли, маҳаллий шароитларга яхши мослашган, йилига 240—250 донагача тухум қиладиган «Ўзбекистон» кросси етиштирилади.

И н т е н с и в
П.нингтехнологикжараёнлари саноат негизида ташкил этилган бўлиб, йил давомида бир маромда тухум ва гўшт и.ч.ни таъминлайди. Пар-рандалар, асосан, қурук аралаш емлар б-н боқилади. Аралаш емга бўлган ўрғача йиллик эхтиёжлар (бир бош учун, кг): кагакларда боқиладиган тухум берадиган саноат галалари учун — 50; тухум берадиган зотли галалар учун — 54; гўшт олинадиган галалар учун — 65; 2 ойгача бўлган бройлер жўжалар учун — 4,7, тухум олишга мўлжалланадиган 5 ойликкача бўлган жўжалар учун — 11,8.

Ўзбекистонда 2000 й.да 1252,9 млн. дона тухум етиштирилди, 14 млн. пар-

ранда боқилди.

Хорижий мамлакатларда П. жуда тараккий этган. АҚШ, Канада, Буюк Британия ва б. бир катор мамлакатларда йирик механизациялашган корхоналар барпо этилган.

Жаҳонда 20-а.нинг 80-й.лари охирида 500 млрд. донадан ортик тухум (энг куп АҚШ, Япония, Франция, Германияда), 150 млн. т гўшт (АҚШ, Бразилия, Япония, Франция, Италия) ишлаб чиқарилди. БМТ маълумотларига кўра, жаҳон мамлакатларида 14139 млн. товук, 244 млн. курка боқилади (1999). Яна қ. Бедана, Курка, Товук, Ғоз, Цесарка.

Ад.: Разведение, содержание и кормление птицы, Пер. с нем., 1972; Промышленное птицеводство, М., 1985; Азимов С, Паррандачиликда наслчилик ишлари, Т., 1982.

Сайфиддин Азимов.

ПАРСЕК (параллак ва секунда) — ас-трономияда Куёш системасидан ташқаридаги осмон jismlarигача бўлган масофани аниқлашда қўлланиладиган ўлчов бирлиги. Қисқача пк (халқаро бирлиги рс) б-н белгиланади. Бир П. 3,26 ёруғлик йилига, 206,265 астроно-мик бирликкаёки 30,857-1012 км гатенг. 1 килопарсек=103 парсек, 1 мегапар-сек =106 парсек. П.да ифодаланган масофа йиллик параллаксга тескари миқдор ҳисобланади. Мас, 10 пк га тенг масофа 0,1» параллаксга мое келади.

ПАРСЕЛЛ (Перселл; Pursell) Эдвард Миле (1912.30.8, Тейлорвилл, Иллинойс штати —1997) — америкалик физик, АҚШ Миллий ҒА аъзоси (1951 й.дан). Пердью ун-тини тугатган (1953). 1938 й.дан Гарвард ун-тида (1949 й.дан проф.), Массачусетс технология ин-тининг радиолокация лаб.да ишлаган (1940—46). Илмий ишлари радиоспектроскопияга оид. Ф. Блохьян мустақил тарзда ядро, магнит резонанси ҳодисасини кашф қилган (1946 й.да). Г. Юэн б-н ҳамкорликда нейтрал юлдузлараро водороднинг кос-

мик радионурланиш чикаришини топган (1951). Нобель мукофоти лауреати (1952; Ф. Блох б-н биргаликда).

ПАРТЕНОГЕНЕЗ (юн. parthenos — бокиралик, кизлик ва ...генез), бокира кўпайиш — жинсий кўпайиш шаклларида бири, тухум хужайранинг уруғланмасдан ривожланиши. П.нинг ахамияти ҳар хил жинсларнинг ўзаро учрашуви қийин бўлган шароитда жинсий кўпайишни амалга оширилишидан ва кулай шароитда тур наели индивидлари сонини тез орттиришдан иборат.

Бундай ҳрлат наели кўплаб қирилик кетадиган турлар учун айниқса катта аҳамиятга эга. П. умуртқасиз ҳайвонларнинг деярли барча типларида ва кўпчилик умуртқалиларда (сут эмизувчилардан ташқари) учрайди. Сут эмизувчиларнинг партеногенетик эмбриони эмбриогенезнинг илк даврларидаёқ ҳалок бўлади. Тухум фақат П. орқали кўпайганида облигат П., тухум уруғланиб ва уруғланмасдан кўпайиш хусусиятига эга бўлганида эса факультатив П. дейилади. Эркаги бўлмайдиган турларнинг фақат П. орқали кўпайиши констант П. деб аталади. Кўпинча П. орқали кўпайиш икки жинсли кўпайиш б-н алмашилиб турганида циклик П. рўй беради. Партеногенетик наелнинг генотиби, жинси ва гомозиготалиги П. кўпайишнинг митоз орқали ўтиши ёки ўтмаслиги ҳамда диплоидликнинг қандай усулда тикланиши б-н боғлиқ. Наслнинг жинсига биноан, амфитопия (уруғланмаган тухумдан урғочи ва эркак индивидлар ривожланиши), арренотока (тухумдан фақат эркаклари ривожланиши) ёки телитокия (тухумдан фақат урғочиларнинг ривожланиши) фарқ қилинади. Педогенез П. шаклларида бири ҳисобланади. Кўпайишнинг ўзига хос шакллари ҳисобланган гиногенез ва андрогенез ҳам П.га мисол бўла олади.

Сунъий П.да, одатда, организм ривожланишнинг дастлабки даврларидаёқ ҳалок бўлади. Тут ипак куртининг

уруғланмаган тухумларига юқори ва паст ҳарорат таъсир эттириш орқали 90% тухумларнинг партеногенетик ривожланишига эришилган (Астауров, 1936). Ана шу омилларнинг кичик микдори тут ипак куртида митотик П.ни тезлаштирган ва фақат эркак гомозигот формаларнинг ривожланишига имкон берган. Тут ипак куртида П. орқали жинсни бошқариш катта амалий аҳамиятга эга.

Уруғли ва спорали ўсимликларда констант П. кўпроқ учрайди. Икки уйли ўсимликларда П. кўпинча эркак инди-видларнинг учрамаслиги, бир уйли ўсимликларда эса чангчилик гулларнинг дегенерацияси, чангларнинг хреил бўлмаслиги ёки абортивлиги б-н боғлиқ. Ўсимликларда сунъий П. ҳар хил кимёвий ва физик омиллар таъсир эттириб хреил қилинган.

ПАРТЕНОКАРПИЯ (лот. parlenos — бокиралик, кизлик ва карpos — мева) — ўсимликларда гулнинг уруғланмасдан мева туғиши. Чангланмасдан мева ҳосил бўлиши вегетатив (автоном) П., уруғчи тумшукчасига бошқа ўсимлик гули чангини таъсир эттириб мева ҳосил қилиш стимулятив П. дейилади.

Мас, нок уруғчисига олма гул чангини, баклажон уруғчисига помидор гули чангини таъсир эттириб, сунъий стимулятив П. пайдо қилиш мумкин. П. натижасида ҳосил бўлган мева уруғсиз ёки уруғи муртаксиз бўлади. П. узум, олма, нок, помидор, мандарин ва б. кўпчилик ўсимликларда аниқланган. Сунъий стимулятив П. механик, кимёвий, ҳарорат таъсирида ҳосил қилинади. Партенокарпик мева йирик ва ширин бўлганидан катта хўжалик аҳамиятига эга.

ПАРТЕР (франц. parterre — ер бўйлаб) — 1) театр, кинотеатр ва концерт залларидаги томошабинлар ўтирадиган, сахнага нисбатан паст жой. П.нинг ей шаклдаги қатор ўриндикди илк намуналари Қад. Рим театрларида бўлган, П.лар эса дастлаб Италияда (16-а.) пайдо

бўлган. Ҳозир П.ларда ўриндиклар тўғри чизик бўйлаб жойлаштирилади. Саҳна ёки экран яхши кўриниши учун П.даги ўриндиклар қатори орқага томон баландланиб боради; 2) парк ёки боғларнинг обод қилинган очик қисми; майсазори, гулзори, баъзан ҳайкал, фавворалари бўлади.

ПАРТИТУРА (итал. *partitura* — ажра-тиш, тақсимлаш) — оркестр, хор, камер ансамбль ва б. учун мўлжалланган кўп овозли мусиқа асарининг ҳар бир овоз ёки чолғу партиясн кўрсатилган нота ёзуви. Овозларнинг бир вақтда янграшидаги ҳаракат йўналишини осон англаш учун унда нота белгилари сатрматр, устма-уст ёзилади. П.ни вертикал йўналишда ўқиганда товуш (ак-корд) ларнинг гармоник бирлиги, го-ризонтал (чапдан ўнгга) ўқиганда эса ҳар бир нота йўлидаги куй ривож ифо-даланади. П.да овозлар муайян тартибда, баланд-пастлигига кўра, юқоридан пастга қараб жойлаштирилади. Барча овозлар, одатда, итальянча, немисча (баъзан, французча ва б.) номлар б-н кўрсатилади. Дастлаб хор П.лари (16-а.), кейинчалик чолғу, вокал-чолғу ансамбллар ва оркестр П.лари ривож топган. 19-а.гача дирижёрлар П. б-н бирга дирекционаш ҳам кенг фойдаланишган. Ҳоз. кўринишдаги П. 19-а. ўрталарида, композиторлик ижодиёти ва дирижёрлик санъати ривож нагисаида юзага келган.

ПАРТИЯ (лот. *partio* — бўламан, ажра-таман) — 1) ғоявий жиҳатдан маслакдош, манфаатлари муштарак бўлган (к. Сиёсий партиялар), шунингдек, муайян ишни бажариш учун ажратилган кишилар гуруҳи (мас, кидирув П.си); 2) бир манзилга бир вақтда жўнатилган товарлар; 3) муайян нагисагача ўтказиладиган ўйин (мас, шахматдаги П.); бир канча ўйинлардаги ўйинчилар таркиби.

ПАРТИЯ (мусиқада) — 1) оркестр, хор, ансамбль ва б. асарларнинг якка

созанда ёки якка хонанда ижро этадиган таркибий қисми. Мусиқийсаҳна-вий асарларда П.лар, одатда, қахрамонлар номи б-н кўшиб айтилади (мас, «Лайли ва Мажнун» операсида Қайс П.си); 2) соната шаклидаги асарларнинг асосий мавзулари баён этиладиган бўлаги (мас, бош П., ёрдамчи П.).

ПАРТОВ ЕР ДЕҲҚОНЧИЛИК ТИЗИМИ — аввал экилиб, сўнгра ташлаб қўйилган ерларда қайта деҳқончилик қилиш; ибтидоий деҳқончилик тизи-ми, хусусий кўрик ер тизими негизда вужудга келган. Чўл минтақасида табиий унумдорлиги юқори бўлган ўзлаштирилган кўрик ерларда галла, айрим жойларда зиғир ва полиз экинлари 6—8—10 йил етиштирилган. Бунинг оқибатида тупроқнинг табиий унумдорлиги пасайиб, ерларни ўт босгани ва экинлар хосилдорлиги кама-йиб кетгандан сўнг бу далалар 8—15 йил (ва ҳатто 25—30 йил) гача қаров-сиз ташлаб қўйилган. Унинг ўрнига янги кўрик ер ўзлаштириб (кўрик деҳ-қончилик тизими) деҳқончилик юритилган. Нисбатан узоқ муддатга ташлаб қўйилган ер табиий ўтлоқзорга айланган, бу эса унинг унумдорлигини қай-та тикланишига олиб келган. Натижада ташлаб қўйилган ерлар қайта ўзлаштириб, экин экилган. П.е.д.т. Европа ва Осиёнинг чўл тупроқлари мавжуд бўлган бир қанча давлатларида, айниқса, Россиянинг қоратупроқ, Ўзбекистоннинг чўл ва дашт минтақаларида кенг қўлланилган.

Зиёмиддин Артуқметов.

ПАРУСИНА (рус. *парус* — елкан) — зиғир толали ёки ярим зиғир толали қалин ва залвор маго. Йўғон калава ипдан полотно ўрилишда тўқилади (к. Ўрилиш). Дастлаб, асосан, елканлар тайёрлаш учун ишлатилган (номи шундан). Ҳозир техник мақсадларда (елкан, брезент, пойабзал ва б. учун), иш кийимлари, махсус кийим-бошлар тикиш учун ишлатилади.

ПАРФЕНОН (юн. parthenon, parthenos — бокира қиз) — Акропол (Афина)даги маъбуда Афина ибодатхонаси, юнон меъморлиги санъатининг улкан ёдгорлиги. Мил. ав. 447—438 й.ларда Иктин ва Калликрат томонидан қурилган. Ибодатхонада катта целлалар (ди-ний хайкаллар учун хоналар) ва кичик хоналар (худди ибодатхона каби «Парфенон» деб номланган) бўлиб, уларда хазиналар сақлаш мўлжалланган. Бу хоналар (тарҳи 30,89х96,54 м) дорий колоннадалари б-н ўралган. Ҳашаматли оқ мраммарли иншоот Фидий ва юнон хайкалтарошлари ишлаган хайкалтарошлик безаклари б-н тўлдирилган. Бино тарзи хошияси метопларида кентавр, баҳайбат одам, амазонкаларнинг ўзаро кураш сахналари, фронтонлари хайкалтарошлик мужассомоти б-н безатилган. П. меъморлигида юнон санъатининг буюклиги унинг гуллаган давридаги гармонияси, гўзаллиги, ҳаётийлиги акс эттирилган. 1687 й.да турклар б-н бўлган урушда венецияликлар томонидан вайрон қилинган. 1801—03 й.лар П. хайкаллари Англияга олиб кетилиб, 1816 й. Британия музейига қўйилган.

ПАРФИЯ, Парфия подшолиги — мил. ав. тахм. 250 й.да Каспий денги-зининг жан. ва жан.-шарқий томонида вужудга келган кад. давлат. Мил. ав. 1-а. ўргаларида Месопотамиядан Ҳиндистонгача бўлган ҳудудни ўзига бўйсун-дирган. П. мил. 3-а.нинг 20-й. ларигача мавжуд бўлган. Мил. ав. тахм. 250 й. сакларнинг кўчманчи парнлар (дахлар) қабиласи Аршак (аршакийлар сулоласи асосчиси) бошчилигида Салавкийлар давлатидан ажраб чиққан Парфиё-на ёки П. сатрапиясига бостириб кирганлар ва П.ни, сўнгра қўшни Гиркания вилоятини ишғол этганлар. Салавк II ўз ҳокимиятини қайта тиклаш мақсадида олиб борган бир неча муваффақиятсиз уринишлар (мил. ав. 230—227)дан сўнг П. да аршакийлар ҳукмронлигини тан олишга мажбур бўлган. 209 й. П.ни са-

лавкийлар подшоҳи Ан-тиох III босиб олган. Бироқ Салавкийлар давлатининг заифлашганидан фой-даланиб П. тезда ўз мустақиллигини тиклаган. Парнлар маҳаллий парфянлар (парфияликлар) б-н аралашиб уларнинг маданияти, тили ва маҳаллий диний эътиқодларини қабул қилишган. Мил. ав. тахм. 170—138/137 й.ларда П. подшоҳи Митридат I салавкийларнинг шарқий сатрапиялари ва Юнон-Бактрия подшолигининг бир қисмини (мил. ав. тахм. 136 й.) босиб олган. Мил. ав. 1-а. бошида П.нинг кудрати янада ортиб, Рим империясининг хавфли рақибига айланган. Мил. ав. 53 й. П. Рим б-н тўқнашиб, Карри жангица. Қрасе қўмондонлиги остидаги Рим қўши-нини буткул тормор этган. Мил. ав. 40-й.да П. Кичик Осиёнинг деярли бутун ҳудудини, Сурия ва Фаластинни забт этган. Бу Римнинг Шарқдаги ҳукмронлигига таҳдид солмоқда эди. Мил. ав. 39—37 й.ларда римликлар бу вилоятлар ус-тидан ўз ҳукмронликларини тиклашган. Тез орада П. ички низолар ва кўчманчи аланларнинг ҳужумлари нағижасида та-назулга учрай бошлаган. Бундан фой-даланган римликлар П.нинг ғарбий вилоятларини каттик талон-торож қилган. Парфияликлар вақт вақти б-н римликлар устидан ғалаба қозониб турган бўлсаларда, давлатни сиёсий тушқунликдан қутқариб қололмаганлар. Марғиёна, Са-кастон, Гиркания, Элимаида, Форс, Ха-ракена, Хатра ш. амалда мустақил эдилар. Ташки ва ички низолар мамлакатни ҳолдан тойдирган. 224 й. вассал Форс (Персида) вилояти ҳокими Ардашир (қ. Ардашир I) ҳал қилувчи жангда Арта-бон V ни Ормиздагон текислигида мағ-луб этиб П. давлатини тугатган; П. асосчиси Ардашир I бўлган. Сосонийлар давлатит қўшиб юборилган.

Меъморлик, амалий ва безак санъати дастлаб шарқий эллин маданиятининг шохобчаларидан бири сифатида ривожланган. Кейинчалик П. таркибига кирган маҳаллий халқларнинг бадиий анъаналари б-н бойиб тараққий этган. П.нинг

шарқий қисмида асоси квадрат шаклидаги ибодатхоналар (Нисо, мил. ав. 2- ва мил. 1-а.лар), айвонли саройлар (Кўхи Хўжа, Эрон, 1-а.) қурилган, бинолар ғарбдан келтирилган мрамор ҳайкаллар ва маҳаллий усталар ясалган терракота ҳайкаллар б-н безатилган. Қрларда ишланган рельефларда аёнларнинг подшога таъзими, қурбонлик маросимлари ва б. акс эттирилган. Нисодан топилган қумуш, фил суяги, сопол буюм, идиш, турли безаклардаги тасвирларнинг сюжети юнон афсоналари асосида, лекин кишиларнинг қиёфалари маҳаллий халқларни эслатади.

П.нинг ғарбий қисмида ибодатхоналарнинг турли-туман типлари мавжуд бўлиб, юнон-рим меъморлигининг кучли таъсири кўзга ташланади, шу б-н бир қаторда айвонли бинолар қурилган. Деворий расмлар, худо ва подшоларнинг ҳайкаллари бино безагининг бир қисмига айланттирилган. Суяқдан ишланган аёл ҳайкалчалари сақланган.

Ад.: Бокшанин А. Г., Парфия и Рим (ч. 1-2), М., 1960-66; Кошеленко Г.А., Культура Парфии, М., 1966.

ПАРФИЯ ТИЛИ, парфий тили — хинд-европа тиллари оиласидаги эроний тиллар гуруҳига мансуб улик тил. Аршакийлар сулоласи хукмронлиги даврида (мил. ав. 3-а. — мил. 3-а.) Парфия давлатининг расмий тили (илк даврларда грек ва оромий тиллари б-н бирга). Аршакийлар давригача тарихий Парфия вилоятида ҳамда Каспий денгизининг жан. шаркида, аршакийлар даврида эса Эрон, Арманистон, Ироқ ва Ўрта Осиёда ҳам тарқалган. 3—6-а.ларда сосонийлар салтанатида расмий тил пақлавий (ўрта форс тили) бўлганда ҳам қисман қўлланишда бўлган ва аста-секин форс тилига аралашиб сингиб кетган (6-а. охирлари). Парфия ёзуви оромий ёзувдан келиб чиққан. Қад. ёзма ёдгорликлари — сополаларда сақланиб қолган хўжалик ҳужжатлари мил. ав. 1-а.га мансуб.

ПАРФЮМЕРИЯ (франц. *parfum* — ёқимли хид, атир) — тери, соч, кийимларни хушбўй қилувчи, шунингдек, гигиеник восита сифатида қўлла-надиган маҳсулотлар. Қадимда хушбўй моддалар сифатида фақат табиий маҳсулотлар (эфир мойлари, бальзам ва б.) ишлатилган. Органик кимёгтж ривожланиши натижасида эфир мойлари ва ҳайвон маҳсулотлари (анбар, мушк ва Х..К.) б-н бир қаторда П. маҳсулотлари тайёрлашда синтетик хушбўй моддалардан фойдаланила бошланди.

Атир, упа, атир совун, лаб бўёқлари, одеколон, хушбўй сув, шунингдек, тер ва уйдаги нохуш исларни йўқотишда қўлланадиган дезодорантлар, тирноқ ва соч локлари ҳам П. маҳсулотидир (яна қ. Косметика, Парфюмерия-косметика саноати).

ПАРФЮМЕРИЯ-КОСМЕТИКА САНОАТИ — атир совун, эфир мойи, синтетик хушбўй моддалар ишлаб чиқарадиган саноат тармоғи (қ. Парфюмерия, Косметика).

Шарқ мамлакатларида атир, мушк, сурма, мушк-анбар, упа-элик каби маҳсулотларни тайёрлаш қадимдан йўлга қўйилган. Улардан хотин-қизлар, эркалар пардоз-андоз ва гигиена воситаси тарзида кенг фойдаланганлар. Атирлар бу маҳсулотлар б-н бутун Шарқ мамлакатлари бўйлаб савдосотиқ ишларини олиб боришган.

П.-к. с. саноат тармоғи тарзида 17-а. охирида Францияда, кейинчалик Италия, Буюк Британия ва б. давлатларда пайдо бўлган. Ўзбекистондаги П.-к.с. корхоналарида одеколон (хушбўй сувлар), совға йиғмалари, упа, тиш порошоги, гигиеник ва профилактик тиш пасталари, крем, лосьон, шампунь ва б. косметик маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Тармоқдаги энг йирик корхо-на Тошкент парфюмерия-косметика ф-каси 1942 й. кўчириб келтирилган Краснодар парфюмерия ф-каси асосида ташкил қилинган. Ф-ка дастлаб бир хил флаконларда оде-

колон, қоғоз па-кетларда упу ва тиш порошоги ишлаб чиқарган. Мавжуд цехларнинг реконструкция қилиниши ва янги цехлар қурилиши и.ч. ҳажмини оширишга, юқори навли парфюмерия маҳсулотлари, совға йиғмалари ва чиройли кулай қутичаларда буюмлар и.ч.га имкон берди. Корхона 120 номда парфюмерия-косметика маҳсулотлари ишлаб чиқарди. 1985 й.да ф-ка «Лола» парфюмерия-косметика ф-каси деб номланди.

90-й.лардан бошлаб Ўзбекистонда ўтказилган иқтисодий ислохотлар даво-мида П.-к.с.нинг айрим корхоналари хусусийлаштирилди ёки маҳаллий ҳокимият органлари тасарруфига ўтказилди. 1997 й. мартда «Лола упу» корхонаси очик турдаги акциядорлик жамиятига айлантилди. 2001 й.дан Тошкент ш.да Россиядаги «Калина» концернининг шўъба корхонаси — «Палладавосток» фаолият олиб боради.

Ривожланган мамлакатларда П.-к.с. корхоналари йирик и.ч. қувватларига эга бўлган, ўз маҳсулотларини бутун дунёга сотади. «Эйвон продактс», «Проктер энд Гэмбл» (АҚШ), «Ореаль», «Ланком» (Франция), «Сардли», «Макс Фэктор» (Буюк Британия), «Шварцкоф Хенгел» (Германия), «Адам» (Италия), «Сисэйдо» (Япония) фирмалари айниқса машхур. Бу фирмаларда 500 дан зиёд косметика ва 700 дан зиёд парфюмерия маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Абдурахим Ортиқов.

ПАРФЯНЛАР, парфияликлар — элат, мил. ав. 1-минг йиллик ва милондинг бошларида Каспий денгизининг жан.-шарқида, ҳоз. Жан. Туркменистон ва Хуросонда яшаганлар (қад. Партана — Парфия вилояти). П. эроний тиллардан бирида сўзлашган, асосан, дехқончилик б-н шуғулланган. Парфиядаги ирригация иншоотлари мил. ав. 1-минг йиллик бошларидаёқ маълум бўлган. П. Мидия подшолиги таркибига кирган (қ. Мидия), сўнгра эса (Кир II даврида) — Ахоманийлар давлати қўл остида бўлган,

уларга солиқлар тўлаб, жангчилар (отлик камончилар) етга-зиб беришган. Доро I даврида Парфия ва қўшни Гирканияди кўзголон кўтарилиб, у ахоманийлар қўшини томо-нидан қийинчилик б-н бостирилган (521 й. 8 март ва 12 июлдаги жанлар). Мил. ав. 4-а.нинг 20-й.ларида П. Александр томонидан тобе этилган, сўнгра (мил. ав. 281 й.дан) Салавкийлар давлати таркибига кирган. Мил. ав. тахм. 250 й.да мустақил Парфия подшолиги бар-по этилган, унинг асосий ўзагини П. яшаган худуд ташкил қилган. П.нинг асосий дини — зардуштийлик; Митра ва Нанайя (Анахита) культлари ҳам кенг тарқалган. П. ёзуви оромий алиф-боси асосида вужудга келган. П. дунё-вий адабиёт обидаларидан озгинасиги -на форсча қайта ишланган шаклда сакланиб қолган. Парфия тили мил. 3—4-ларда сосонийлар даврида ҳам муомалада бўлган; тахм. 6-а.да у форс тили томонидан сиқиб чиқарилган. Қад. П.нинг авлодлари туркман халқи ва Шарқий Эрон (Хуросон)даги форс халқи этногенезида қатнашганлар.

ПАРХИШ — ўсимликларни вегетатив йўл б-н қўпайтириш усулларидан бири. П. қилишда асосий ўсимликнинг бир неча куртакли новдаси (пояси) ерга ётқизилган ҳолда кўмилиб, куртакли учи ер бетига чиқариб қўйилади ва кўмилган қисми илдиз олмагунча асосий ўсимликдан ажратилмайди. Илдиз олгандан кейин асосий ўсимликдан ажратилади, шунда у мустақил ҳолда ўсади ва ривожлана бошлайди. Бу усулдан мевачилик, тоқчилик, манзарали боғдорчилик ва ўрмончиликда кенг фойдаланилади.

ПАРЧИН (форс.) — меъморлик безакларида ишлатиладиган сирланган сопол тахтачалар; турли рангларда сирланиши б-н қошинаан фарқ қилади. Нақш, ёзув, тасвирлар ишлаш (мозаика)да П.дан фойдаланилади. Шакли: тенг томонли учбурчак, мурабба, тўртбурчакли, баъзан 6, 8 қиррали ҳам бўлади. Уста П. усули-

да безак яратиши учун аввал хом лойдан тахтачалар тайёрлайди, уларни хумдонда пишириб сопол ҳолига кел-тиради, сўнг устидан сир беради (бўй-ди). Сирланган тахтачалар хумдонда яна пишириб олинади, шундан сўнг бинолар безагида ишлатилади. Ўзбекистон худудида П. б-н безатилган меъморий обидалар кўп (Регистон ансамбли ва б.). Ҳоз. кунда ҳам меъморликда П. кенг қўлланилади (Халқлар дўстлиги саройи, Олий Мажлис, Ўзбекистон консерва-торияси биноларида ва б.).

ПАРЧИНЛАШ — лист металл ҳамда прокат материаллардан ясаладиган конструкция элементларидан парчин михлар ёрдамида ажралмас бирикма ҳосил қилиш. Парчин мих — тана ва каллакдан иборат маҳкамлаш детали. П. қуйидаги амалларни ўз ичига олади: парчин мих ўрнини очиш (пармалаш ёки ўйиш); парчин михнинг яширин каллагига уя очиш (зенкерлаш ёки штамплаш); парчин михни тешикка ўрнатиб, иккинчи томонидан каллак ҳосил қилиш (пресслаш ёки уриш). П. болғалар, пресслар ва автоматлар ёрдамида бажарилади. П. болғаси — зарб берувчи пневматик машина. Парчин михда каллак ҳосил қилиш учун ишлатилади.

П. машинаси парчинлаш пресслари ваавтоматларигабўлинади. П. прессларида парчин михнинг иккинчи каллаги ҳосил қилинади. Парчин мих танаси икки штамп орасига ўрнатилади. Машина пуансон (зарб бериш детали) бир марта юрганда штамп бир ёки бир нечта парчин михни парчинлайди. П. автоматларида барча операциялар; буюмлар сиртини текислаш, уларни си-киш, тешик пармалаш ва зенковкалаш, парчин мих ўрнатиш, П., буюмни сил-житиш ва б. бажарилади; бунда меха-низмлар автоматик тарзда бошқарилади. П.да қўлланиладиган парчин михларнинг ярим доиравий, яширин, цилиндрик, конус каллакли хиллари бор. Уларнинг ўлчамлари давлат стандартларида белгилаб қўйилади. Стан-

дарт парчин михлардан ташқари махсус: найчали, портловчи ва б. парчин михлар қўлланилади. Пўлат, мис, латунь, алюминий ва б. материалдан тайёрланади. Парчин мих материали бириктириладиган деталлар материали б-н бир хил олинади.

П. кемасозлик, вагонсозлик, самолётсозлик ва б. соҳаларда қўлланилади. Сандиксозликқа сандикнинг юз томони-га гулли нақш чиқариш, тунука б-н ишлаш ҳам П. дейилади.

ПАРША — қ. Кал, Калмараз.

ПАРШИН Вил Семёнович (1927.7.12, Тошкент) — график рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1982). П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юрти (1949) ва Вильнюс Бадиий ин-ти (1957)ни тугатган. П., асосан, дастгоҳ графикасида ижод қилади. П. ижодига қувноқ кайфият, очиқ юмор ҳисси хос, кундалик долзарб ҳаётий масалалар содда шаклда тасвирланади: «1966 й. 26 апрдан сўнг» (Тошкент зилзиласига бағишланган) линогравюралар туркуми (1967); «Пахта байрамида» (1967), «Биз шу ерда яшаймиз» (1967) туркумлари; «Навоий» альбомига ишланган гравю-ралар, «Илк қадамлар» линогравюралар туркуми (1971) ва б.

ПАРҲЕЗ, диета — миқдори, кимёвий таркиби, калориялиги (қуввати) ва пишириб тайёрланиши жиҳатидан махсус танланган овқат рациони, соғлом кишилар ҳамда беморларга мўлжалланган овқатланиш режими. П.да организмнинг озиқ-овқатларга бўлган физиологик эҳтиёжи қондирилади.

Беморларга П. буюрилганда моддалар алмашинуви ёки бирор аъзо функцияси бузилган бўлса, унинг фаолиятини тиклаш кўзда тутилади. Бунинг учун баъзи озиқ-овқат маҳсулотлари махсус усуллар б-н кайта ишланади. Яра касаллиги, колит, ёғ босиш ва б. касалликларда П. кенг қўлланади. Касалликнинг даври, босқичи

ва фазасига қараб, П.нинг бир неча варианты тавсия этилади. Касалхонада даволанаётган беморга врач кам овқат ейиладиган кунлар (мас, 1—2 кун) белгилайди. Бу кунларда беморни атайлаб қисман оч қўйиш учун алоҳида рациондан фойдаланилади. Ўз билгича П. танлаш ёмон оқибатларга сабаб бўлиши мумкин (яна қ. Парҳез билан даволаш).

ПАРХЕЗ БИЛАН ДАВОЛАШ, диетотерапия — баъзи касалликлар (гастрит, энтерит, колит, яра касаллиги, жигар, буйрак хасталиклари ва б.)ни даволаш ва олдини олиш мақсадида пар-ҳездан фойдаланиш. П. б-н д. дори-дармонлар ва б. даво воситалари б-н бирга қўлланади. П. б-н д. қадимдан маълум, аммо унинг илмий асослари фақат 19-а.нинг 2ярмида ишлаб чиқидди, бунда рус олимлари И. П. Павлов ва И. М. Сеченов яратган физиологик қодаларнинг аҳамияти катта бўлди. П.б-н д.нинг асосий принциплари: овқатланиш рациони, режими ва масаллиқни пишириш усулини белгилашда индивидуал ёндашиш; касалликнинг характери, беморнинг ахволи ва организмнинг ўзига хос хусусиятлари, овқатнинг миқдор ва сифат жиҳатдан мутаносиб бўлиши, беморга касаллиги туфайли бирор озик модда ёки овқат маҳсулотини бериб бўлмайдиган ёки чеклаб қўйиладиган хрлларда рационни оксиллар, ёғлар, углеводлар, минерал моддалар ва витаминлар бирмунча мувофиқ келадиган қилиб белгилашдан иборат. Шунинг учун П. б-н д. фақат врач маслаҳатига мувофиқ ҳамда унинг ку-затуви остида олиб борилади. Кам овқат ейиладиган кунлар буюриш, осон сингадиган овқат ҳисобига унинг сифатини чеклаш, овқатланиш режимини ўзгартириш, масаллиқларга махсус пазандалик ишлови бериш усуллари П.б-н д.да кенг қўлланади. Бунда овқат рациони шифобахш ва тўйимли бўлиши, шунингдек, организмнинг витаминлар, микро-элементлар ва биологик фаол моддаларга бўлган эҳтиё-жини тўла қондириши ло-

зим.

Тўйимли овқатланиш организмнинг касалликларга қарши курашиш, шикастланган орган ва системалар ишини яхшилаш, моддалар алмашинувини ва организмнинг умумий ҳолатини нормаллаштириш имконини беради. П.б-н д. стационар, санаторийкурорт ва амбулатория шароитида қўлланади.

Кам овқат ейиладиган кунлари бирор хил озик-овқат маҳсулоти, мас, олма, творог, сут кун бўйи оз-оздан бериб борилади. Бундай кунларни врач буюради ва унинг назорати остида давом эттирилади. Семизлик, атеросклероз, юрак-томир касалликлари, гипертония ва б.да туз ва суюқликни кам истеъмол қилиш ҳисобига овқат миқдор жиҳатидан чекланади.

Ейиладиган овқат миқдорини кескин камайтириш фақат стационар шароитида ёки маълум даволаш муассаларида мутахассис врач назоратида амалга оширилиши керак, чунки даволашнинг бу усули ҳар кимга ҳам тавсия этилавермайди. Ўз билгича бу усулни қўллаш ман этилади. Баъзан буткул оч қўйиш саломатликка жиддий путур етказиши ва айрим органлар (жигар, мия ва б.)да тузатиб бўлмайдиган ўзгаришларни кел-тириб чиқариши мумкин. Ҳар бир организм очликка ҳар хил чидайди, бундай жиддий синовга ҳар қандай организм ҳам бардош беравермайди. Озишни ўйлаб ўз билгича оч юриш парҳезга кирмайди, аксинча моддалар алмашинувини бузиб, касалликка олиб келади.

Овқат маҳсулотларини сифатига кўра чеклашда уларнинг механик ва кимёвий хусусиятлари ҳисобга олинади. Механик чеклаш деганда дағал, бад-ҳазм овқат маҳсулотлари ёки уларнинг айрим қисмларини, мас, дағал клетчаткага бой бўлган ўсимлик маҳсулотлари ҳамда гўштнинг қаттиқ қисмларини овқатга ишлатмаслик тушунилади. Кўпроқ йирик тортилган ундан ёпилган нон, турп, шолғом, редиска, карам, бодринг, дук-каклилар, тирикрок қилиб пиширилган бўтқалар чекланади. Механик чеклаш

пазандалик ишлови бериш усулида ҳам қўллана-ди, яъни гўшт қиймаланади (котлетлар, биточкилар, фрикаделькалар); сабзавотлар эзилган пюре, запеканка шаклида бериледи. Ёрма (перловка, сули, гуруч ва б.)дан тайёрланган шўрвалар эзилтириб пиширилади.

Кимёвий чеклашда ҳазм безлари секретиясини кучайтирувчи ва меъда-ичакнинг мотор (ҳаракат) функ-циясини қўзғатувчи таомлар кам була-ди, овқат рационада қуюқ бульонлар (гўштли, балиқли, сабзавотли), қовурмалар (котлетлар, бифштекслар, қовурилган картошка), усти кизартириб пиширилган таомлар, қуюқ ёгли ўткир сардаклар, зираворлар, тузланган бодринг, янги ёпилган юмшоқ нон, қуймоқлар чиқариб ташланади. Сувда ва бугда пиширилган овқатларда ҳазм безлари секретиясини кимёвий йўл б-н қўзғатувчи моддалар бир кадар чекланган бўлади. П.б-н д.да беморнинг аҳволи, унинг ҳаракат қилиш имконияти ва касаллик характериға кўра белгиладиган овқатланиш режимиға амал қилишға катта аҳамият бериледи.

Беморлар қуниға 4—5 маҳал овқатланиши, овқатланиш орасидаги вақт 4 соатдан ошмаслиги керак. Айрим ҳолларда даволаш мақсадида бўлиб-бўлиб овқатланиш режими тавсия этилади, бунда овқат оз-оздан тез-тез қабул қилинади. П.б-н д.да касаллик характериға мое келадиган алоҳида овқатлар бериледи. Ўсимлик маҳсулотлари — янги сабзавотлардан тайёрланган салатлар, қовун-тарвузлар ҳам парҳез таомлар ҳисобланади, чунки уларда витаминлар, ферментлар, фитонцидлар, микроэлементлар, органик кислоталар, жуда фойдали, семиртириб юбормайдиган қанд моддалари (фруктозалар) кўп бўлади. П. б-н д.да янги хом сабзавот ва меваларни кўп бериш б-н уларнинг ишқорий таъсири таъминлана-ниб, атеросклерозға олиб келувчи аци-дотик (кислоталик) узгаришларға бар-ҳам бериледи. Ҳатто соғлом кишилар ҳаяжонланганида, кам ҳаракат қилға-нида ва б. нохуш омил-

лар таъсирида организмнинг сабзавот ва меваларға бўлган эҳтиёжи ортади. Шунинг учун сабзавот ва мевалар бемор ҳамда соғлом кишилар ҳаёти учун зарур маҳсулотлардан ҳисобланади. Кишининг тезгина соғайиб кетишини таъминловчи моддалар кўпгина овқат маҳсулотларида мавжуд. Улар, айниқса, сут маҳсулотлари (кефир, простокваша, сметана, творог) да кўп бўлади. Парҳез хусу-сиятиға эға гўшт маҳсулотлариға: ёғсиз мол гўшти, товук, қуён гўшти ва жигар қиради. Деярли барча сабзавот ва мевалар (турп, шовул, дуккаклилардан ташқари) парҳез маҳсулотлар ҳисобланади. Замонавий парҳез таомларда одатдаги овқат маҳсулотларидан кенг миқ-ёсда фойдаланилади, лекин улар янги ва сифатли бўлиши керак.

1999 й.да Ўзбекистон соғлиқни сақлаш вазирлиги буйруғи б-н 2-ТошТИ ички касалликлар пропедевтикаси қошида диетология маркази ташкил этилиб, унда узбек миллий таомларининг парҳез хусусиятлари урганилмоқда.

Шерзод Зокирхўжаев.

ПАС (Paz) Октавио (1914.31.9 - Мехико — 1998) — мексикалик шоир. Би-ринчи шеърый туплами «Но пасаран» 1936—39 й.ларда Испанияда булган фукарлар урушиға бағишланган. «Инсон илдизи» (1937), «Сенинг равшан соянг остида» (1937), «Дунё чеккасида» (1942), «Мадҳия мағзи» (1954), «Қуёшнинг тоши» (1957), «Яхлит шамол» (1966) ва б. тупламларида П. миллий лирикани бадиий кашфиётлари б-н бойитган, фиколарни жамлашға мо-йил, метафораларға бой, юсак рухиятли интеллектуал шоир сифатида намоён булади. У қад. Мексика ҳамда Осиё халқлари маданият меросиға тез-тез мурожаат этади. «Ёлғизликнинг чалкаш йуллари» (1956) эссекитобида мексикаликлар рухиятини, Мексиканинг тарихий ўзига хосликларини тадқиқ этади. П.нинг фикрича, шоирнинг хоз. жамиятдаги вазифаси инсон ва ташки дунё бирлигини

тиклашдир.

П. Мексиканинг Ҳиндистондаги элчиси (1962—64), Гарвард ун-тининг фахрий дри (1981). Санъат ва сиёсат соҳасидаги бир неча жур.ларга, жумладан, «Плурал» («Plural») жур.га бошчилик қилган. Нобель мукофоти лауреата (1990).

ПАСАРГАДА — Қад. Эрондаги шаҳар. Персеполдан 80 км шим. даги қирларда бунёд этилган. Форс қабилаларидан пасаргадлар номидан олинган, бу қабилага ахоманишшр ҳам мансуб булган. Мил. ав. 550 й. П. ёнида форс кўшинлари Мидия шохи Астиаг армияси устидан ғала-ба қрзонган. П.да форс моддий маданиятининг энг кдд. обидалари (Қир II саройи ва қабри, квадрат минора кўринишидаги оташкада), шунингдек, Қир номи қайд этилган миҳхат ёзувлари сақланган. Қир II улимидан сунг П. ахома-ний подшоларитож киядиган мукдд-дас жойга айланган.

ПАСКАЛЬ (Pascal) Блез (1623.19.6, Клермон-Ферран — 1662.19.8, Париж) — француз математиги, физик ва файласуфи. «Конус кесимлар назариясининг тажрибаси» номли асарида (1639) проектив геометриянинг асосий теоремаларидан бири — Паскаль теоремасини исботлаган (қ. Иккилик принципи), 1641 й. жамлаш машинасини қурган. Арифметика, сонлар назарияси, алгебра, эҳтимоллар назарияси, проектив геометрия ва б. соҳаларга оид ишлари муҳим. П. биринчи марта математик индукция усулини қўллаган, Шарқ математикларидан мус-тақил ҳолда биномиал коэффициентларни ҳисоблаш усулини топган (қ. Арифметик учбурчак). П. қўллаган юза ва ҳажмларни ҳисоблаш усуллари дифференциал ҳамда интеграл ҳисоблар яратилишида асос бўлди. П. гидростатика асосчиларидан бири, 1648 й. атм босими мавжудлигини исботлайдиган тажриба ўтказган. Паскаль қонунини асослаган.

П. фалсафий қарашлари б-н рационализм ва скептицизм орасида иккила-

ниб турган. Унинг «провинциалга хатлар» асари француз прозаси ва те-атрида муҳим ўрин тутди. П. француз классик прозасининг шаклланишига катта ҳисса қўшган.

ПАСКАЛЬ, Па — Халқаро бирликлар тизими СИ да босим ва механик кучланиш бирлиги. Қисқача Па б-н белгиланади. 1 Па 1 м² юзага тик равишда ва бир текисда таъсир этаётган 1 Н кучнинг ҳосил қилаётган босимига тенг. 1 Па = 1 Н/м² = 0,102 кг куч/см² = 10 дин/см² = 9,87 10⁻⁶ атм = 7,5·10⁻³ мм сим. уст. Б. Паскаль шарафига қўйилган.

ПАСКАЛЬ ЧИҒАНОҒИ - тўртинчи тартибли ясси чизик. Айлананинг бирор О нуқтасидан чиққан ватарларини берилган а кесмага узайтириш ва қисқартириш натижасида ҳосил бўлган М ва М_т нуқталар тўплами (расмга қ.) П.ч.нинг Декарт координаталар ти-зилшдаги тенгламаси $(x^2+y^2-2Rx)l=ax^2+y^2$, кутб координаталари системасида $r=2L\cos\alpha$, бунда R — берилган айлана радиуси. $a>2R$ бўлса, П.ч. кардиодан иборат. $a>2R$ бўлса, П.ч. ўзини ўзи кесмайди. П.ч. француз математиги Э.Паскаль (1588—1651, Б.Паскальмнт отаси) номи б-н аталади.

ПАСКАЛЬ ҚОНУНИ - гидросшати-канинг асосий қонуни. П.к.га кўра, ташки кучларнинг суюқлик сиртига берган босим таъсири суюқлик ичида барча йўналишлар бўйича бир хил уза-тилади, яъни ташқи кучларнинг суюқлик сиртига босими унинг ҳар бир нуқ-тасига ўзгаришсиз тарқалади. Бу қонуни 1653 й.да Б.Паскаль аниқлаган (1663 й.да эълон қилган). П.к.дан техникада (хусусан, гидравлик прессда) кенг фойдаланилади.

ПАСПОРТ (франц. passeport — портга кириш руҳсатномаси) — айрим давлатларда фуқаро шахсини тасдиқловчи ҳужжат. ЎЗР фуқаросининг П.и — Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини

ва унинг эгаси шахсини тасдиқдовчи асосий ҳужжатдир. ЎзР да П. бериш ва ундан фойдаланиш, қайд этиш, рўйхатдан чиқариш тартиби, шунингдек, П. тизими қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик ЎзР Президентининг 1999 й. 26 фев.даги фармони б-н тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида паспорт тизими тўғрисида»ги Низом б-н белгиланади. Мазкур Низомга биноан, Ўзбекистон Республикасининг 16 ёшга тўлган барча фуқаролари ЎзР фуқароси П.ига эга бўлишлари шарт. Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ЎзР ҳудудида Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида белгиланган ҳужжатлар асосида яшайдилар. П. хорижга жўнаб кетиш чоғида ҳам амал қилади. Хорижга жўнаб кетаётган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари учун ЎзР фуқароси П.и ЎзР Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда расмийлаштирилади. «Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида»ги ЎзР қонуни (1992 й. 2 июль)га мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси фуқароси П.и «Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида»ги қонун кучга киргунига қадар ЎзР ҳудудида до-имий яшаб турган шахсларга, «Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида»ги қонунга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олган шахсларга ҳам берилади. ЎзР фуқароси П.ини Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари беради. Ўзбекистон Республикасининг хорижда доимий яшайдиган фуқаролариға, шунингдек, қонунга мувофиқ, ЎзР фуқаролигини олган шахсларга ЎзР фуқароси П.и Ўзбекистон Республикасининг хориждаги дипломатия ваколатхонаси ёки консуллик муассасаси томонидан берилади. ЎзР фуқароси П.и бутун Ўзбекистон Республикасида ягона намунада ўзбек, рус ва инглиз тилларида, Қорақалпоғистон Республикаси учун эса, қорақалпоқ, узбек, рус ва инглиз тилларида тайёрланади ва 32 бетдан иборат бўлади. П.га узбек, рус ва инглиз

тилларида (Қорақалпоғистон Республикасида эса — қорақалпоқ тилида ҳам) фуқаронинг шахси тўғрисида қуйидаги маълумотлар ёзилади: фамилияси, исми, отасининг исми; туғилган йили, куни, ойи; туғилган жойи; миллати; жинси, шахс ухшашлигини аниқдаш рақами. П.да унинг эгасининг имзоси, П. берган масъул шахс имзоси булиши, шунингдек, П. берилган вақт ва амал қилиш муддати кўрсатилиши лозим. Шунингдек, П.га: балоғатга етмаган болаларининг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган йили, куни, ойи; ҳар-бий хизматга муносабати тўғрисидаги; никоҳдан утиш ва никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги; паспорт эгасининг яшайдиган ва доимий қайд этилган жойи ҳақидаги; вақтинча қайд этилгани тўғрисидаги; чет элга чиқиш учун рухсатнома ҳақидаги; хорижий давлатларга кириш учун визалар ҳақидаги маълумотлар ёзилади. Фуқаролар 25 ёшга ва 45 ёшга тўлганда ички ишлар органлари уларга янги П. беради. 45 ёшга тўлган фуқаролар П.ининг амал қилиш муддати чекланмайди. П. тизими қоидалари бажарилишини ички ишлар органлари ва ма-ҳаллий ҳокимият органлари назорат қиладилар. Фуқаролар: П.сиз, ёки ҳақиқий бўлмаган П. б-н қайд эттирмай яшаганлик учун, П.ни атайлаб яроқсиз ҳолга келтирганлик ҳамда П.лардан ғаразли мақсадларда фойдаланганлик, П.ни авайлаб сақламай уни йўқотганлик учун ЎзР қонунчилигида белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаросига республикадан ташқарига чиқиб кетиш чоғида дипломатик П. берилади. Бу ҳужжат б-н боғлиқ ҳуқуқий жиҳатлар ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1995 й. 6 ян-в.даги 8сон қарори б-н тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасининг дипломатик паспорти тўғрисида»ги Низом б-н тартибга солинади. Дипломатик П.ни ЎзР Ташқи ишлар вазирлиги 5 й. муддатга беради. Дипломатик П. Ўзбекистон Республикасининг мулки ҳисобланади.

ва б. ижодида П. намуналари мавжуд.

ПАССАЖ (франц. passage — ўтиш, йўл) — 1) меъморл икда савдосотиқ ёки шу каби мақсадларда қурилган бино. Иккала томонига дўконлар ёхуд хизмат хоналари қаватмақават ва ёнма-ён жойлаштирилиб, ўртадаги очиқ сахни ойна б-н ёпилади; 2) мусикада — тез ўтиб ижро этиладиган, одатда, гамма ёки арпежиога асосланган товушлар изчиллиги. Кўпинча виртуоз асарларда учрайди.

ПАССАЖ АСБОБИ (франц. passage— ўтиш) — ёритқичларнинг осмон сфе-/юсидаги вертикал дойра текислигидан ўтишини кузатишда, жойнинг географик кенглигини аниқлашда ишлатиладиганасбоб. П.а.ни 1689 й. даниялик астроном О.Рёмер ихтиро қилган. Кейинчалик (1937) рус астрономи Н.Н. Павлов ёритқичларнинг меридиандан ўтишини автоматик равишда қайд қиладиган фото-электр П.а.ни ихтиро қилди. Бу б-н кузатиш аниқлиги оширилди. П.а.нинг кузатиш трубаси фақат вертикал текисликда айлана олади.

ПАССАКАЛЬЯ (испанча pasar — ўтмоқ ва calle — кўча) — 1) 16-адан меҳмонларни кузатиш жараёнида ижро этиладиган тантанавор ёки маршсимон испанча ракс. Жиддий, улуғвор ва кўтаринки рухта янграйдиган мусика асари сифатида 17—18-аларда Ғарбий Европа мамлакатларида кенг тарқалган (Г.Пёрселл, К.Монтеверди ва б.). Францияда якка рақос ёки рақоса ижросидаги бал ракси (Ж.Б.Люлли ва б.); 2) орган, клавир учун ёзилган вариация шаклидаги пьеса. Мусика ўлчови 3/4 ёки 3/2. П., одатда, улуғвор, баъзан ғамгин, фоживий характерга эга. Д.Бук-стехуде, Ф.Куперен, И.С.Бах, Г.Гендель ва б. П. ёзган. 20-а. композиторлари ижо-дида П. туркумли асарлар қисми сифатида кенг ўрин олган (М.Регер, А.Шёнберг, А.Берг, А. Онеггер, Б. Бриттен, П.Хиндемит, Д.Шостакович, Қ. Қора-ев ва б.). Ўзбекистон композиторларидан Б.Гиенко, Г.Мушель, М.Тожиёв

ПАССАТ ОҚИМЛАРИ — океан юзасида пассатлар таъсирида ҳосил бўладиган сув оқимлари. Атлантика ва Тинч океанларда — Шим. ва Жан. П. о., Ҳинд океанида — Жан. ярим шардаги П.о. мавжуд. Пассат шамоллари эсиб турга-нидан П.о. шарқдан ғарбга томон соатига 1—2 км тезликда ҳаракат қилади (океанларнинг ғарбий қисмларида бу тезлик соатига 3 км га етади). П.о. океанларнинг шарқида, антициклон айланма шамолларнинг совуқ оқимларидан бошланади; ғарбга силжиган сари анчагина исиб қолади. Экваторда шим.-шарқий ва жан.-шарқий пассатлар таъсирида шим. ва жан. П.о. оралиғида (экваториал) тескари оқимлар вужудга келади. Бу тизим Тинч океанда йил бўйи давом этади; Атлантика океанида езда бўлади; Ҳинд океанида кишки П.о. йўқ, чунки бу океаннинг шим. қисми муссонлар таъсирида бўлади. Океанларнинг ғарбий қисмларида П. о.дан илиқ оқимлар бошланади.

ПАССАТЛАР (голландча passaat) — тропик кенгликларда океанлар устида йил бўйи барқарор эсиб турадиган ҳаво оқимлари. П. тезлиги Ер юзасида 5—6 м/с ни ташкил қилади. Вертикал калинлиги 2—4 км бўлиб, экватор томон ошиб боради. П.га меридиан бўйлаб экватор томон йўналган оқимлар қўшилади, натижада Шим. ярим шарда П. кўпроқ шим.-шарқий шамоллар, Жан. ярим шарда эса жан.-шарқий шамоллар бўлиб эсади. П. субтро-пикадаги антициклонлар б-н чамбарчас боғланган (улар бу антициклонларнинг экватор томондаги чеккаларига қараб эсади). Шамол мароми тез-тез ўзгариб турадиган тропик ўлкаларда П. анча суст, баъзи жойларда П. ўрнини муссонлар эгаллайди. Экватор яқинида бу-тун тропосфера ва куйи стратосфера қатламида шарқий шамоллар устунлик қилади. Тропосферанинг юқори қатламларигача кўтарилмаган

П. устида шамоллар ғарбий йўналишга эга бўлади. П. устидаги бу оқимлар антипассатлар деб аталади. П. ва антипассатлар экватор б-н субтропиклар ўртасида циркуляция системасини ҳосил қилади.

П.нинг океанлар юзасида куйи кенгликларга қараб оқадиган ҳавоси сувдан совуқроқ бўлади. Шунинг учун бу ҳаво тагидан илийди ва тўп-тўп булутли конвекция вужудга келади. Лекин бу булутлардан ёғин ёғмайди ва П. ҳукмрон ўлкаларнинг ҳавоси қуруқ бўлади. Материқларда П. эсадиган жойларда тропик чўллар ҳосил бўлган. Лекин Шим. ва Жан. ярим шарлардаги П. оралиғидаги зонада конвекция кучи ва баландлиги кескин ортади; катта баландликларгача кенг булутлар тўдаси юзага келади, улардан жала ёмғирлари ёғади. Қуруқликда бу зона нам субэкваториал ва экваториал ўрмонлар зонасига тўғри келади.

Тоҳир Мухторов.

ПАССИВ, пассивлик (лот. *passivus* — бeфapқ, иpодасиз, фаолиятсиз) — атрофидаги нарса ва ҳодисаларга, кишиларга нисбатан бeфapқ муносабатда бўлиш, фаолиятсизлик ҳолати.

ПАССИВ (лот. *passivus* — ҳаракатсиз) — 1) корхонанинг ҳамма қарзлари ва маж-буриятлари (активнинг тескари ҳолати); 2) бухгалтерия балансининг ўнг қисми, корхона маблағларининг пайдо бўлиши, эгаллиги ва мақсадларига қараб гуруҳланган (ўз захиралари, бошқа муассасалардан олинган қарзлар) молиялаш манбаларини ифода этади.

ПАСТ ТЕМПЕРАТУРАЛАР - криоген температуралар — суюқ ҳавонинг қай-наш т-раси (80К) дан паст т-ралар; Халқаро совуқлик ин-тининг 1971 й.даги 13 конгресс ида қабул қилинган тавсияга биноан, 120 К дан паст т-ралар. Мутлақ ноль т-ра (-273° ёки ОК.) дан ҳисобланиб, кельвинда ифодаланади. П.т.ни ҳосил қилиш ва сақлаб туришда, одатда, суюлтирилган газлардан фойда-

ланилади. Бунинг учун махсус қурилма — суюлтиригичлар ишлатилади. Атмосфера босимида буғланиб ту-рувчи суюқ газлар Дьюар идишлари (суюқ газнинг нормал қайнаш т-ралари Тл яхши сақланадиган идишлар) да сақланади ва уларнинг қайнаш т-раси TN вақт ўтиши б-н ўзгармасдан қолади. Амалда куйидаги суюлтирилган газлардан фойдаланилади: (Тл, $=90,2\text{К}$), ҳаво (Тw $=80\text{К}$), азот (Т, $=77,4\text{К}$), водород (Т, $=20,4\text{К}$) ва гелий (Т, $=4,2\text{К}$). Махсус қурилмалар ёрдамида идишдаги буғланаётган суюқ газни сўриб олиб, суюқлик устидаги босимни камайтириш ва шу б-н унинг қайнаш т-расини пасайтириш мумкин. Шундай қилиб, қайнаётган суюқлик устидаги босимни ўзгартириб, унинг т-расини пасайтириш ва шу йўл б-н янада паст т-ралар олиш мумкин. 1932 й. да 0,73К т-ра олинган. 0,3К дан паст т-ралар соҳаси ўта П.т. деб қабул қилинган. Ўта П. т.ни олишда парамагнит тузларни адиабатик магнитсизлантириш усули кенг қўлланилади. Бу усулни 1926 й.да П. Дебай ва В.Жиок кашф этган. 630,74° дан 13,81 К гача бўлган т-ралар, хусусан, платинадан ясалган қаршилик термометрлари ёрдамида 0,001 К гача аниқлик б-н ўлчанади. Бу термометрлар платина электр қаршилигининг т-рага боғлиқлик қонуниятига асосланган. 100К дан паст т-раларни ўлчашда тоза германийдан ясалган қаршилик термометрлари қўлланилади. 0,3—5,2 К соҳа учун гелий тўйинган буғ босимининг т-рага боғлиқлик қонуниятидан фойдаланиш мумкин. 1К дан паст т-рани квант статистикаси, яъни энергетик сатҳларнинг электронлар б-н тўлганлик даражасини аниқлаш усуллари орқали ўлчанади.

П.т.дан газларни ажратиб олиш (мас, ҳавони суюлтириб кислород ва азот олиш)да, катта ҳажмдаги юқори вакуум ҳосил қилишда фойдаланилади. Электротехника ва радиотехника қурилмаларидаги шовқинларни йўқотишда кенг қўлланилади. П.т.дан ўта ўтказувчан ўтказгичлар тайёрлашда ва

шу орқали зарядланган зарраларнинг тезлаткич учун муҳим бўлган кучли магнит майдонини ҳосил қилишда ва б. мақсадларда фойдаланилади.

Аброр Нўъмонхўжаев.

ПАСТДАРҒОМ ТУМАНИ

Самарқанд вилоятилагги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. 1929—38 й.ларда Акмал Икромов тумани деб аталган. 2001 й.да П.т.га Гўзалкент тумани қўшилди. Шим.дан Оқдарё ва Иш-тихон, ғарбдан Каттакўрғон, Нуробод туманлари, жан.дан Қашқадарё вилоя-ти ва шарқдан Самарқанд тумани б-н чегарадош. Майд. 0,53 минг км². Аҳолиси 267,3 минг киши (2003). П.т.да 1 ша-хар (Жума), 1 шаҳарча (Чархин), 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Арабхона, Болатош, Димишқиболо, Намуна, Санчикўл, Сарибош, Торарик, Турон, Халқабод) бор. Маркази — Жума шаҳри.

Туман номи («Пастдарғом»)нинг келиб чиқишини маҳаллий тилшунос, топонимистлар дарё (дарғом)нинг қу-йиси (куйисидаги ер, худуд) деб изоҳлайдилар. Ҳақиқатан ҳам Зарафшоннинг пастки қисмида жойлашган Дарғом канали туман худудидан оқиб ўтади. 1141 й. 9 сент.да Котвон даштида салжуқийлар ва қорахитойлар ўртасидаги жанг Дарғом дарёси бўйида бўлиб ўтган ва тарихчиларнинг таъкидлашича «... жангда салжуқийлардан 30 минг киши ҳалок бўлган, 10 минг кишини Дарғом дарёси оқизиб кетган». Дарё номи «Бобурнома»да ҳам учрайди.

Табиати. Туман рельефи ясси текислик бўлиб, шарқдан ғарбга нишаб. Юзаси учламчи давр чўкинди жинсларидан ташкил топган. Устки қисмини Зарафшон ва унинг ирмоқлари олиб келган аллювиал ётқизикдар қоплаган. Туман худудининг жан.-шарқи Зарафшон тоғ тизмаларининг ғарбий учи б-н банд. Бал. 2204 м гача. Жан.-ғарбий қисми Қарнобчўл даштининг шарқий ва Қарши чўлининг шим. чеккаларидан иборат чала чўллардир. Тупроқлари, асосан, бўз

тупроқ. Чўл зонасида озроқ шўрхоқлар бор. Тоғ этакларида жигарранг ва кўнғир тоғ-ўрмон тупроқлари тарқалган. Ёв-войи ўсимликлари: шувок, бугдойиқ ва тоғчала чўл ўсимликларидан иборат. Дарёларнинг қа-йирларида рўвак, қамиш, шўражрик, сувранг, кампирсоч, итгунафша, юл-ғун ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвон ва пар-рандалардан: бўри, тулки, қуён, чия-бўри, жайран, жайра, қобон, калта-кесак, тошбақа, сариқ илон, эчкемар, кўрсичқон, кичик кўшоёқ, қумсич-қон, типратикан, каламуш, кирғовул, лойхўрак, ўрдак, сўфитўрғай, чуғурчик, зарғалдоқ ва б. учрайди. Туман худудининг шим.дан Зарафшон дарё-сининг тармоғи — Қорадарё ва б. сойлар оқиб ўтади, ғарбида ёзда қуриб қоладиган сойлар бор. Туман худуди орқали Дарғом канали, Эски Анҳор канали ўтади. Иқлими кескин континентал. Лекин, шим., шим.-шарқ ва шарқ томондан тоғлар б-н ўралганлиги учун киши илиқроқ. Январнинг ўртача т-раси — 1,9°, июлники 27,2°, энг паст т-раси — 26°, энг юқори т-ра 44°. Йиллик ёғин 328 мм, асосан, қиш ва баҳорда ёғади.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Ахрлининг ўртача зичлиги 1 км² га 504 киши.

Хўжалиги. Туман хўжалигида етакчи тармоқ қ.х. П.т.да пахта тозалаш з-длари (Жума ва Чархин), «Ўзбиоком-бинат» корхонаси, «Агрокимётаъминот» акциядорлик бирлашмаси, «Агроташсервис» акциядорлик жамияти, қурилиш ташкилотлари, ғишт з-ди, «Пахтабанк», «Гадбиркорбанк», Миллий банк бўлимлари, Мебеллар уйи, супермаркет, 346 савдо дўконлари, бозорлар, 99 умумий овқатланиш, 239 маиший хизмат кўрсатиш корхоналари мавжуд. Қўшма, кичик ва хусусий корхоналар фаолият кўрсатади.

П.т.да 10 га яқин ширкат хўжалиги, Пастдарғом ижара хўжалиги ва б. бор.

Қ.х.да фойдаланиладиган ерларнинг 16,8 минг га ерига пахта, 14,7 минг га ерига дон ва бошқа экинлар экилади

(2003).

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки, от, пар-ранда бокилади.

П.т.даги 116 умумий таълим макта-бида 59287 ўқувчи таълим олади, 3 касб-хунар коллежи, республика бадий академияси тасарруфидаги 1 санъат лицейи, Ўзбекистон — Корея ҳамкорлигида очилган санъат коллежи, 2 мусиқа мактаби мавжуд, 59 кутубхона, 22 клуб, маданият уйлари ва саройлари, мада-ният ва истироҳат боғлари, 22 халқ те-атри, 6 халқ ансамбли фаолият кўрса-тади. Ту-манда 12 стадион, 890 спорт майдонча-лари, спортнинг миллий ку-раш, каратэ, реал-айкидо турлари ва б. бўйича спорт клублари ишлаб турибди.

П.т.даги туман бирлашган касалхо-на-си, унга қарашли 4 касалхона, 5 шифохо-на, 76 фельдшер-акушерлик пунктлари, 200 қишлоқ-даволаш ам-булаториялари, 16 қишлоқ врачлик пунктлари, 21 дори-хона мавжуд.

Туман худуди орқали Тошкент — Ду-шанба, Тошкент — Қарши поездлари ўтади. Каттакўрғон—Жума—Самарқанд, Самарқанд—Сазагон—Жом, Жума—Хончарвоқ ва б. йўналишларда авто-буслар қатнайди. Тошкент—Урганч, Тошкент—Навоий йўналишлари бўйлаб қатнайдиган автобуслар ҳам туман худуди орқали ўтади. Жума—Саза-гон ўртасида қаттиқ қопламали автомобиль йўли ўтказилган. 1931 й.дан «Паст-даргом ҳақиқати» тумани газ.си чиқади.

ПАСТЕЛЬ (франц. pastel — хамир) — расм ишлашда фойдаланиладиган ғилофсиз юмшоқ, рангли махсус қалам; П. б-н расм чизиш усули; шунингдек, шу усулда ишланган санъат асари. Ға-дир-будур қоғоз, картон, грунтлан-ган мато, тери, пергаментга чизилади, бўёқ қатлами пуркагич б-н фиксатив сепаиб мустаҳкамланади. Штрихлар-дан кенг фойдаланиш П.ни фафикага яқинлаштиради. Тахм. 15-а.нинг 2-яр-мида юзага келган, 17-а.дан тасвирий

анъаналари кучайди. Нафис ва жози-бали усули, майин беазаги рассомларни ўзига жалб қилади. Ж.Фуке, Ж.Шарден, Э.Делакруа, Э.Мане ва б. асарлари машхур. Ўзбекистонлик рассомлардан Р. Аҳмедов, Ж. Умарбеков, Б. Жалилов ва б. П.да самарали ижод қилади.

ПАСТЕР (Pasteur) Луи (1822.27.12, Доль, Франция — 1895.28.9, Вильнёвль Этан, Париж яқинида) — француз кимё-гари ва микробиологи, хоз. замон микро-биологияси ва иммунологияси асосчилари-дан бири. Париж ФА (1862) ва Фран-ция тиббиёт академияси (1873), Франция академияси (1886) акад. Страсбург ун-ти (1849), Лилль ун-ти (1854), Олий нор-мал мактаб (1857) ва Париж ун-ти (1867) проф. 1888 й. Парижда хусусий микро-биология и.т. ин-тини (Пастер ин-ти) ташкил қилади ва бошқаради.

П. спиртли (1860), сут кислотали ва ёғ кислотали (1861) бижғишлар микроблар-нинг фермент и.ч. фаолияти са-бабли ву-жудга келишини, кислородсиз шароитда яшайдиган микроблар — ана-эроблар борлигини исботлади. П.нинг вино ҳамда пиволарнинг ачиб қолиши ва пилла курти касалликлари (1870) сабабларини аниқлаб, бу микробларга қарши самара-ли чора-тадбирларни (пастеризация усу-ли) ишлаб чиқиши саноат ва озиқ-овқат микробиология -сининг шаклланишига асос бўлди. П. дунёда биринчи бўлиб илмий изланишлар натижасида парран-далар вабоси (1879), куйдирги (1881) ва кутуриш (1885) касалликларига қарши вакцина тайёрлаш усулини ишлаб чик-ди ва касалликнинг олдини олишда куч-сизлантирилган касаллик кўзғатувчи б-н эмлаш мумкинлигини тасдиқлаб, имму-низация (иммунлаш)га асос солди.

П. озиқ мухитларга ташқаридан бего-на микроорганизмларни туширмаслик ва йирингли яраларга қарши курашиш усулларини ишлаб чиқиб, асептика ва антисептикага асос солди. П. ўз илмий изланишларининг натижалари асосида микроорганизмлар ўзидан-ўзи вужудга

келади деган назарияни рад этди.

Ас: Избранные труды, т. 1—2, М., 1960.

ПАСТЕРЕЛЛАЛАР — *Pasteurella* гуру-хига мансуб майда грамманфий коко-бациллалар. Бу гурухга мансуб 12 тур П. аникланган. Улардан одам учун энг хавфлиси *P. multocida*. П. хайвон ва кушларнинг бурун-халқумидаги нормал микрофлора таркибида учрайди. Айрим ҳолларда хайвонларда зотилжам ва сепсис касаллигини келтириб чиқаради.

П. одамга, асосан, мушуклар тишлагани ёки тирнаганида юқади ва эндокардит, остеомиелит, зотилжам ва септицемия каби касалликларни кўзғатади. Кўпинча ёш болалар ва қариялар касалланади. П. кўзғатган касалликлар (мас, пастереллёз)ни даволашда ши-кастланган жойга жарроҳлик ишлови берилади ва антибиотиклар қўлланади. Олдини олиш мушук, кучук каби уй хайвонларини ветеринар кўриқдан ўтказиб туришдан иборат.

ПАСТЕРЛАШ — суюқлик ва озик-овқат маҳсулотларидаги микроорганизмларни турлича давомийликда бир марталик 100° дан паст (одатда, 60—70°) гача киздириб йўқотиш усули. Л. Пастер таклиф этган. Юқори т-рада сифати ўзгармайдиган сут, қаймоқ, мевалар шарбати, желе ва б. озик-овқат маҳсулотлари П. қилинади. П. нагижасида спорасиз бактериялар, моғор замбуруғлари ўлади, лекин П.дан ке-йин ҳам баъзи споралар сақланиб ривожланиши мумкин. Уларни йўқотиш учун сутдан сариёғ ва сут консервалари и.ч.да лахзалик (т-ра 85—90°да), сир ва б. соф сут маҳсулотлари и.ч.да қисқа муддатли (20—25 мин. давомида 72—76°да), бевосита истеъмол учун сут и.ч.да узок муддатли (30 мин. давомида 62—65°да) П. усуллари қўлланади. П. махсус аппарат — пастеризаторларда бажарилади. Мевалар, сабзавотлар ёки улардан тайёрланган маҳсулотлар зич ёпилган банка ёки шишаларга солинган ҳолда 85—95° да, узум шарба-

ти 73—85° да пастерланади. Натижада маҳсулотлардаги моғор замбуруғлари ва ачитки (дрожжи)лар йўқ қилинади.

ПАСТЕРНАК Борис Леонидович [1890.29.1(10.2), Москва - 1960.30.5, Москва вилояти Переделкино кишлоғи] — рус шоири. Санъаткор оиласида туғилган. Болалик ва ёшлик йилларида тасвирий санъат ва мусиқа композицияси б-н кизиққан. 1909 й. мусиқачилик касбидан воз кечиб, Москва ун-тининг тарих-фалсафа ф-тига ўқишга кирган. 1912 й. Герма-нияга бориб, Мар-бург ун-тида бир семестр ўқиган. Аммо кўп ўтмай, файласуфлик истикболидан ҳам воз кечиб, шеърият б-н шуғуллана бошлаган. «Булултар орасидаги эгизак» (1914) номли биринчи шеърий тўплами нашр этилган. 1917 й. тўнтариши арафасида у футуристлар б-н алоқа ўрнатиб, улар таъсирига берилади. Бироқ бошқа футуристлардан фарқи ўлароқ, П. ўтмиш ва «эски» маданиятдан юз ўгирмай, 19-а. рус (М.Ю. Лермонтов, Ф.И.Тютчев) ва немис (Р.М.Рильке) фалсафий ли-рикаси анъаналарини давом эттиради. «Хаёт менинг ҳамширам» (1917) шеърида П. шеъриятининг муҳим хусусиятларидан бири — табиат олами, хаёт б-н узвийлик илк бор кўзга ташланади. 20-й.лардан бошлаб П. шеъриятида ли-рикадан эпос сари интилиш тамойили сезилади ва у «Тўққиз юз бешинчи йил», «Лейтенант Шмидт» дostonларида лирик тафаккурдан эпик тафаккурга ўта бошлайди. П. уруш ва инкилоблар давридаги инсон тақдирига ба-ғишланган «Самовий йўллар» (1924—33) насрий китоби ҳамда «Сикорский» шеърий романида воқеий сюжетга қарши ўлароқ табиат олами ва муҳаббат б-н боғлиқ сюжетни ўртага ташлайди. П. бу асарларида инкилоб олдида турган юксак мақсадни тан олгани ҳолда мақсадга эришишнинг инкилобий зулм ва зўравонлик йўлини кескин инкор этади. 30-й.ларнинг ўрталарида — 40-й.ларда яратган асарларида («Санъаткор», 1936; «Барвакт юрган поездлар», 1931) П. образлар тизи-

мини соддалаштириб, рус классикарига хос «равшан услуб»га ўта бошлаган.

П. қарийб бутун ижоди давомида на- срий асарлар яратишга ҳам катта эъти- бор берган. У урушдан кейинги йилларда «Доктор Живаго» (1957, Милан) романи- ни ёзиб, унда шахсий ҳаёт б-н ижтимоий борлиқ ўртасида аросатда қолган Сергей Сикорскийга қондош рус зиёлисининг образини яратган. У ушбу романда со- вет даври ёзувчилари орасида биринчи бўлиб инқилоб ғоясини рад этган ва жа- миятни ижтимоий жиҳатдан қайта қуриш мумкинлигига шубҳа билдирган. Мазкур асар П.нинг тоталитар тузум томонидан тазйиқ остига олиншига сабаб бўлган. П. 50—60-й.ларда «Яйраган чоғингда» (1956—59) шеърлар туркуми, «Одамлар ва ҳолатлар» (1957), «Кўр соҳиб-жамол» (1969 й. нашр этилган) драма-тик до- стонларини ёзган. Шекспир, Гёте, Шел- ли, Верлен, Петёфи ва б. шоирларнинг асарларини рус тилига таржима қилган. Нобель мукофоти лауреати (1958).

Ас: Стихотворения и поэмы, М.—Л., 1965;

Воздушные пути. Проза разных лет, М., 1982.

Наим Каримов.

ПАСТЕРНАК (Pastinaca) — соябон- гулдошлар оиласига мансуб икки ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми, сабзавот экини. П.нинг 15 тури бўлиб, шулардан 5 тури Кавказда учрайди. Экма П. (*P. sativa*) тури экилади. Евросиё, Америкада кўп тарқалган. П. 2 йиллик ўсимлик. 1-йили барглар ва илди-з-ме- ва ҳосил қилади. 2-йили сершоҳ нов- далар бериб гуллайди. Барглари патси- мон тик, илди-з-меваси этли, саргаш оқ, силлиқ. Шакли конуссимон ёки юмалоқ чўзиқ, гуллари майда тўпгули соябон- симон, четдан чангланади. Меваси қўш писта, уруғи майда, оқ ва жи-гарранг. П. совуққа чидамли, намсевар хушбўй ўсимлик. Илдизини қор остидан кав- лаб олиб янги сабзавот сифатида ишла- тиш мумкин. Ил-дизиди 17—18% куруқ

модда, 8—10% қанд, витаминлар, эфир мойи мавжуд. Уни зирavor сифатида ҳам ишлатиш мумкин. Ўстириш агротехни- каси сабзи сингари. Япроклари ошқўк сифатида овқатга ишлатилади. П. уруғи Ўзбекистонда эрта баҳорда ёки кеч кузда сепилади, гектарига 4—6 кг уруғ сарфла- нади. Ҳосилдорлиги 400—700 ц/га.

ПАСТОР (лот. pastor — чўпон) — протестант черковининг руҳонийси. Пра- вослав ва католик руҳонийларидан фарқ қилиб, у валинеъмат ҳисобланмайди, алоҳдда ибодат кийими киймайди, од- дий кишилардек ҳаёт кечиради.

ПАСТТЕКИСЛИКЛАР - оке- ан сатҳидан 200 м гача баланд бўлган куруқликлар. П.нинг ер юзаси кўпинча ясси ёки паст-баланд текисликлардан иборат. П. тектоник чўкиш натижаси- да ҳосил бўлиб, денгиз чўкиндилари ёки даре аллювийларидан таркиб топ- ган. Платформаларнинг аста пасайиши ва денгиз сазёлигининг кўтарилиши оқибатида ҳам П.лар вужудга келади. Баъзи П. океан сатҳидан паст жойлашган (Каспий бўйи, Жан. Каспий ва б.).

ПАСХА (қад. яхудийча пейсах — ўтмоқ) — яхудийлар ва христианларнинг баҳор байрами. Қадимда кўчманчи семит қабилалари П.ни чорва молларининг бах- ррғи болалаш вақтида байрам қилганлар. Бу қабилаларнинг ўтроқдашиши ва дех- кончилик б-н шуғулланиши натижасида П. ўрим-йиғим байрамига айланган. П. яхудийларнинг йиллик байрамлари ичи- да энг эътиборлисидир. Бу байрам хри- стианларнинг П.сидан фаркли ўларок, яхудийларнинг Мисрдаги Фиръавн кул- лигидан қутулиб чиққанлари (тахм. мил. ав. 8-а.) муносабати б-н нишонланади. Яхудийлар П. сида кейинчалик мессия- ни кутиш ғояси ҳам ўз ифодасини топди. Христианликда бу байрам Исонинг ти- рилиши тўғрисидаги ривоят б-н боғлиқ бўлиб, православларнинг асосий байра- ми ҳисобланади. Баҳорги тенгкунлик ва

тўлин ойдан кейинги Якшан-бада нишонланади. Байрам кунлари са-насини ҳисоблаб чиқиш учун жадваллар (пасхалия) тузилади. П. православ черковида Юлий тақвими бўйича (эски ҳисобда) 22 мартдан 23 апр.гача бўлган даврга; ғарбий христианларда — Григорий тақвими бўйича 26 мартдан 23 апр.гача бўлган даврга тўғри келади.

ПАСХА ОРОЛИ, Рапануи — Тинч океаннинг шарқий қисмидаги вулкан ороли. Жан. Америкадан 3000 км узокликда, Чили худуди. Майд. 165,5 км². Орол учбурчак шаклда бўлиб, ҳар бир учида вулканлар бор: Рано-Арои (539 м, оролнинг энг баланд жойи), Катики (377 м) ва Рано-Као (324 м). Қирғоқдари қояли. Иқлими субтропик, сернам иқлим. Ўртача ойлик т-ра 16—23°. Йилига 1300 мм ёғин ёғади. Асосан, ўт ўсимликлари усади. Тропик деҳқончилик қилинади. Балиқ овланади, қўйчилик ривожланган. Маъмурий маркази — Хангароа. П.о.ни 1722 й.да голланд денгизчи сайёҳи Я.Рогевен пасха байрами кунини кашф қилган. 1888 й.дан Чили таркибида. Оролда пасхаликларнинг қад. маданият қолдиқлари — тош хайкаллар, ёзувлар битилган тахтачалар сақданган. П.о.да 1955—56йларда Т.Хейердал раҳбарлигида Норвегия—Америка экспедицияси археологик қазилмалар ўтказди. Тадқиқотчилар фикр-рича, оролнинг дастлабки аҳолиси Пе-рудан кучиб борган. 15-а.да П.о.га Маркиз сларидан полинезлар бориб ўрнашган. Улар 17-а.да оролнинг дастлабки аҳолисини бутунлай кириб ташлаган.

ПАТ — қуш терисидаги шохсимон мод-дали тузилма. Контур, ипсимон, парсимон, пар ва қилсимон П. турлари бўлади. Контур П. қалам учи, ўзак, ўқ ва унга жойлашган елпиғичдан иборат. Контур П. қуш қаноти ва думида бўлади; улар танасини қоплаб туради. Ипсимон П. узун, нозик ва юмшоқ ўққан ҳамда унинг учида жойлашган сийрак

соқолчалардан тузилган. Одатда, ипсимон П.лар контур П. остида жойлашади. Парсимон П. нозик ўзак ва ўзаро илашган майин соқолчалардан ташкил топган; пар б-н бирга танани совийшдан сакдайди. Парлар қисқа ва юмшоқ ўзакдан ҳамда бир-бири б-н илашмаган соқолчалардан иборат. Қилсимон П.да эса ўзак ривожланган, лекин соқолчалар бўлмайди. Қилсимон ва ипсимон П. туйғу вазифасини бажариши тахмин қилинади. П.нинг ёйилиб, рангининг йўқолиши туллагша сабаб бўлади.

ПАТАГОНИЯ — Жан. Америкадаги та-бийий область. Аргентинанинг жан. қис-мида, Рио-Колорадо ва Рио-Негро дарёларидан жан.да, Анд тоғларидан шарқда жойлашган. Майд. 652 минг км². Ер юзаси Атлантика океани соҳилидан шарққа 2200 м баландликкача зина поясимон баландлашиб боради. Шим.-шарқий қисми пасттекистик. Замини қад. кристалли жинслардан тузилган, уларнинг устини чўкинди ва вулкан жинслари ҳамда морена ётқизиклари қоплаган. Иқлими мўътадил, чала чўлга хос иқлим. Йиллик ёғин шим.да 150—300 мм, жан.да 600—700 мм гача. Июлнинг ўртача т-раси 8—2°, ғарбида 5° гача, янв.ники 10—20°. Кучли шамоллар эсиб туради. Дарёлари Анд тоғларидан бошланиб, П.ни чуқур каньонлар орқали кесиб ўтади. Тупроғи қўнғир, бўз ва каштан тупроқ. Бошоқди ўтлар ва буталар усади. Эндемик ҳайвонлардан лама, магеллан ити, пампа мушуги, зирхлилар ва б. бор, қуш кўп. Аҳолиси, асосан, қўйчилик б-н шуғулланади. Нефть ва табиий газ конлари топишган.

ПАТАЛИПУТРА — Қда. Ҳиндистондаги шаҳар, қад. дунёнинг энг буюк шаҳарларидан бири (тахм. 16х3 км майд. ни эгаллаган). Анъанага кўра, мил. ав. 5-а. ўрталарида подшо Ажаташатру томонидан Личчхавлар давлатига қарши қалъа сифатида бунёд этилиб, тез орада Шим. Ҳиндистондаги энг муҳим савдо,

хунармандчилик ва маданий марказга ва Ма-гадха давлатининг пойтахтига айланган. П. Нандлар, Мауриялар, Шун-глар, Гуп-талар империясининг пойтахти бўлган. Гупталар хукмронлигининг охирида (5—6-а.лар) П. таназзулга учраб, харобага айланган. П. харобалари яқинида, Ганг дарёси бўйида, хоз. Патна ш. кад. кўтарган. Археологик қазिशмалар натижасида П. дан Мауриялар саройига тегишли ёғоч ва гиштдан ишланган бинолар, кўплаб санъат обидалари то-пилган.

ПАТЕНТ (лот. patens — очиқ, аниқ-равшан) — 1) техник ечим (ихтиро)нинг давлат томонидан эътироф этилганлигини ва ихтирочининг ўз ихтиросига олган мутлақ ҳуқуқини тасдиқ/ювчи ҳужжат. Давлат П. идораси томонидан ихтиро муаллифига ёки ариза бўйича ҳуқуқий ворисига берилади (қ. Ихтирочилик ҳуқуқи). Кўп мамлакатлардаги қрунларга кура, П. 15—20 й. муддатга берилади. П. у берилган мамлакат худудида амал қилади. Ихтиролар, фойдали модель, саноат намунасига нисбатан қўйиладиган, П. олиш ҳуқуқини вужудга келтирадиган талаблар ҳамда П. идора-сининг бундай ҳужжатни бериш тар-тиби Ўзбекистон Республикасининг «Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида»ги қонуни (1994 й. 6 май)да белгилаб берилган; 2) бир қанча мамлакатларда тадбиркорлик фаолиятининг муайян турлари б-н шу-ғулланиш учун махсус рухсатнома. Давлатдан бундай П. ни сотиб олиш тад-биркорларни (одатда, яқка тартибдаги тадбиркорни) бундан кейинги (бир йилга ёки бошқа даврга) солиқлар тўлашдан озод этади.

ПАТЕРНАЛИЗМ (лот. paternus — оталарча, оталик) — давлатнинг ўз фуқароларига, фирмаларнинг уз ходимларига, бир мамлакатнинг бошқа мамлакатга ҳомийлик, ғамхўрлик муносабати; ижтимоий ва меҳнат муносабатларини давлатлар ўртасида, шунингдек, давлат ва фирма даражасида тартибга солиш

шакли. Давлат, фирманинг уларга қарам бўлган субъектлар — давлатлар, халқлар, ходимларга ҳомийлик муносабатларида, шунингдек, шундай ғамхўрлик ва ҳомийликка ишонч б-н қараш шаклларида намоён бўлади.

П. бутун жамият бошлиғи давлат бўлган бир оила тарзида тасаввур этилади. Ниманинг яхшилиги ва ёмонлигини давлат белгилайди, ҳар бир кишининг ҳокимият бўғинлари тизимида эгалланган ўрнини ҳисобга олган ҳолда неъматларни тақсимлайди. П. муносабатлари жамоатчилик анъаналари кучли бўлган мамлакатлар (Япония, Корея Республикаси, Испания, Италия, Португалия ва б.) да кўпроқ сақланиб қолган, собиқ совет маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётида қам П. ун-сурлари бўлган (мас, корхоналарни рақобатдан ва синишдан ҳимоя қилиш, кенг амал қиладиган ижтимоий кафолатлар). Фирмалар даражасида П. ходимларни умрбод ишга ёллаш, пенсияга чиқишда катта миқдорда бир йўла на-фақалар тўлаш, иш хақини ходимнинг ёши ва узлуксиз иш стажига кўра кўтариш, ходимларнинг ўзлари ишлайдиган фирманинг «ўз хонадони» деб билиши ва б.да ифодаланади. П. анъаналарини қўллаш натижасида Япония катта иқтисодий ютуқларга эришди, «япон иқтисодий мўъжизаси»ни яратди. П. анъаналари ва ғоялари АҚШ ва Германияда ҳам қўлланилади.

Барно Раҳимова.

ПАТЕФОН (франц. фирмаси «Pathe» номи ва ... фон) — грамофон пластинкасига ёзилган товушни қайта эшиттириш учун хизмат қиладиган аппарат, грамофоннинг тури. Дастлабки П. катта карнайли бўлган, кейинчалик кар-найи кути ичига жойлаштирилган. Дискини даста б-н бураб таранглаб туриладиган пружина айлантиради. П. 20-а. 50-й.ларигача ишлатилган. Баъзи хонадонларда, музейларда ҳозир ҳам сақланади.

ПАТИР — нон тури. Ширмой П.,

кашқари П., кўк П., қиймали П., пагир-ча каби турлари бор. Уларнинг ҳар бири масаллиги, тайёрланиш усули б-н фарқ қилади. Тайёрланиши: илик сутда туз ва хамиртуруш эритилади, сўнгра қўй ёғи (ёки сарийёғ) қўшилиб хамир қорилади. Хамир ош-гач, 500 г ли зувалалар узилади. Зуваладан чеккаларининг қалинлиги 3—4 см, ўртасининг қалинлиги 1 см келадиган нон ясалади, унинг юпка жойига зич чакич урилади. Нон четлари пичоқ б-н тилиниб, нақш берилади. Ясалган П. бетига 15—20 мин. дастурхон ёпиб қўйилади. Тандирга ёпиш олдидан олов кул б-н қўмилади, намақоб сепилади. Тан-дирдан узилган П.нинг юзига эритилган думба ёғи суркалади (яна қ. Нон).

ПАТИССОН (*Cucurbita pepo var. patisson*), кулча қовоқ — қовоқдошлар оиласига, қатғиқ этли қовоқдар гуруҳига мансуб бирийллик сабзавот ўсимлиги. П. палаги тик, бутасимон сершоҳ ўсимлик. Илдизи яхши ривожланган. Пояси ва барг бандлари нисбатан йўғон. Барглари ўртача катталиқда, дағал, 3 ёки 5 қиррали. Гуллари бир уйли, бир жинсли, йирик, ранги сариқ, пояларда яккаякка жойлашади. Меваси — қовоқча, майда, шакли юлдузеимон. Четлари кун-гурали. Янги туккан мевалари ранги оч яшил, мева катта бўлган сари ранги оқариб, айрим мевалар юзасида оч яшил доғлар ёки тасмалар пайдо бўлиши мумкин. Уларнинг 6—8 кунлик меваси истеъмол қилинади. П. ис-сиқталаб ўсимлик. П. апр. ойида қатор ва туп оралиғи 70x70 ёки 80x80 см схемада экилади. Ҳар бир уяга 4—5 тадан уруғ экилиб, ниҳол униб чиққач, чин барг ёзганда яғана қилинади. Ўсув даврида қатор оралари юм-шатилади, озиклангирилади ва суғорилади. П. сувга талабчан. Ошқовоқ каби парвариш қилинади. Мева таркибида 6,0—6,5% қуруқ модда, 2,5—2,9% қанд ва витаминлар мавжуд. Уруғида мой ва санганин бор. Ҳосилдорлиги 150—200 ц/га. Асосан, тузланган, консерваланган (6—8 кунлик меваси) ҳолда истеъмол қилинади, катта бўлиб кетган-

лари молга берилади. Ўзбекистонда 1988 й.дан П.нинг Оқ 13 нави экилади. Унинг ҳосилдорлиги 110—159 ц/га.

... **ПАТИЯ** (юн. pathos — дард, азоб; касаллик) — ўзлашма қўшма сўзларнинг иккинчи қисми бўлиб, биринчи қисмда ифодаланган тана аъзоси ёки қисмининг касаллигини билдиради (мас, нефропатия, психопатия).

ПАТНА — Ҳиндистоннинг шим. қис-мидаги шаҳар. Ганг дарёсининг ўнг соҳилидаги порт. Бихар штатининг маъмурий маркази. Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Қ.х. маҳсулотлари б-н савдо қилинадиган марказ. Аҳолиси 1,7 млн. киши (2001). Ип газлама, озиқ-овқат, металлсозлик корхоналари бор. Хунармандчиликда гилам ва парча тўқилади, мебель ва металл буюмлар тайёрланади. Ун-т (1917), музей, ноёб қўлёзма асарлар сақланадиган кутубхона бор. Шаҳарга мил. ав. 5-а.да асос солинган. Ҳоз. номи б-н 12-адан маълум. Қадимда ва илк ўрта асрларда П. ўрнида Маурья давлати пойтахти — Паталипутра ш. бўлган. Ашока саройи (мил. ав. 3-а.) қолдиқлари сақланган.

ПАТНИС, патнус (рус. поднести — олиб келиш) — нон, мева-чева солинадиган юзи ёйиқ, кенг идиш. Дойра, тўртбурчак шаклида, турли катталиқда бўлади. Мисдан, тунуқадан, кейинги йилларда пластмассадан қилинади. Ўйиб нақш ишланган, шунингдек, бўяб гул солинган хиллари бор.

ПАТНИСИ НАҚШ - нақш тури; тўртбурчак шакл ичига патнис шаклини эслатувчи (нақшнинг номи шундан) якка ёки қўш таноб чизилади, қолган қисми ислимий нақш б-н тўлдирилади. Баъзан қўш таноб оралиғи энли (кенг) олиниб ичига ислимий нақшлар ишланади, бу нақшлар бошқа ислимийлардан алоҳида мустақил бўлади. Танобнинг сирти б-н ичидаги ислимий нақшлар бир-бирига

уланиши ёки мустақил бўлиши ҳам мумкин. Агар ислимий нақшлар бир-бирига боғлиқ бўлса, мужассамотнинг асоси бўлган қўш таноб тагидан ўтади (қўш таноб биринчи, ислимий нақш иккинчи да-ражали бўлади). Мужассамотда таноб нақш заминини ажратиб ранг жиҳатидан бойишига хизмат қилади. Ўйма нақшларда таноблар ўзининг нурсояси ва тўғри, эгри чизикдан ҳосил бўлган шакли б-н мужассамотда ажралиб, кўзга яққол ташланади.

ПАТНУСАКИ АШУЛА - қ. Катта ашула.

ПАТОГЕНЕЗ (юн. pathos — касаллик ва ... генез) — касаллик ва унинг айрим белгилари пайдо бўлиши ҳамда ривожланишидаги жараёнлар мажмуи; патологиянинг бир бўлими. Хужайра, тўқима ва аъзоларнинг шикастланиши, орга-низмнинг носпецифик жавоб реакциялари ва типик патологик жараёнлар (мас, яллиғланиш)нинг ривожланиши П.нинг умумий қонуниятларидир. Носпецифик жавоб реакциялари ва типик патологик жараёнлар умумий П.нинг мазмунини ташкил этади. Касалликларнинг ривожланишида шика-стланишдан содир бўладиган турли ре-акцияларнинг мураккаб комплекси ку-затилиб, улар турнинг яшаши учун фойдали бўлиши, индивидуумга нис-батан эса (ривожланиш даражаси, давом этиш муддати ва б. омилларга қараб) ҳам фойдали, ҳам зарарли бўлиши мумкин. Мас, гавда т-раси кўтарилиши инфекцияга қарши курашишга кўмаклашади, аммо т-ранинг хаддан ташқари (40° дан юқори) кўтарилишининг ўзи ҳаёт учун хавфли оқибатларга (артериал қон босимининг пасайиб ке-тиши ва б.) олиб келиши мумкин.

Айрим касалликларда П. қонуниятларини, яъни организм тўқималари, аъзолари ва системаларининг типик («стандарт») морфологик, биокимёвий ва физиологик ўзгариш

қонуниятларини ҳамда уларга хос клиник кўринишларни (иситма тури, қондаги ўзгаришлар ва ҳ.к.) билиш касалликни аниқлаш, прогнозлаш ва патогенетик даволаш (яъни асосий патологик жараённи ва патогенетик омилларни бартараф қилишга қаратилган даволаш)нинг асосий негизидир. Мас, ирсий нуқсонлар туфайли организмда инсулиннинг етарли даражада ҳосил бўлмаслиги болада қандли диабетнинг вужудга келишига сабаб бўлади.

Патогенетик даводан фаркли ўлароқ, этиологик давода касаллик саба-би бартараф қилинади, симптома-тик давода эса касалликнинг айрим белгилари кама-яди ёки йўқолади. Мас, йирингли менингишда. пенициллин — этиологик, сийдик ҳайдовчи моддалар — патогенетик, оғриксизлан-тирувчи моддалар — симптоматик даво воситаси ҳисобланади.

Касаллик бутунлай йўқолиши, яъни тўқимадаги етишмовчилик тўлдирилиши ва функцияси тикланиши ёки тиклаб бўлмайдиган ўзгаришлар го-зага келиши (мас, яра ўрнида чандик ҳосил бўлиши) ва ниҳоят, ўлим б-н тугалланиши мумкин.

ПАТОЛОГИК АНАТОМИЯ, патологик морфология — одам ва ҳайвон организмидagi патологик жараёнларнинг морфологик асосларини, па-тогенезнинг морфологик томонларини ўрганадиган фан; патологиянинг энг муҳим қисми. П.а. патологик физиология, микробиология, гигиена каби фанлар б-н чамбарчас боғланган.

П.а. умумий ва хусусий қисмларга бўлинади. Умумий П.а. умумий патологик жараёнлар (қон айланишининг бу-зилиши, яллиғланиш ва б.)ни, хусусий П.а. эса аъзо ва системалар (мас, нерв системаси, юрак, томирлар ва б.) даги патологик жараёнларни ўрганади. Маълум касалликларда келиб чиқадиган ўзгаришларни ўрганадиган махсус П.а. ҳам муҳим аҳамият касб этади. Мурдани ёриб (қ. Мурдани ё'риш), аъзолардаги

ўзгаришларни ўрганиш ва тўқималарни микроскопда текшириш П.а.нинг асосий усулидир. П.а. касаллик натижа-сида аъзо ва тўқималарда рўй берган ўзгаришларни ўрганишда биопсия усу-лидан кенг фойдаланади, яъни аниқ, диа-гноз қўйиш мақсадида тўқима ёки аъзо бўлаклари кесиб олиб текширилади; операция вақ-тида олиб ташланадиган аъзолар ҳам патологик-анатомик текши-рувдан ўтка-зилади. Тўқималардаги ал-машинув жараёнини мукамал таҳлил қилишга им-кон берадиган гистокимё-вий текшириш усули кенг тарқалган. Патологик ўзгаришларнинг авж олиши-ни ҳайвонларда тажриба йўли б-н пайдо қилиш жуда муҳим. Бу усул касаллик-нинг авж олишидаги ҳамма давр ва фа-заларни аниқ кузатиб боришда бирмунча қўл келади.

П.а. узоктарихга эга. Мисрда жино-ят қилганлиги учун қатл этилган киши-нинг мурдаси Птолемей II буйруғи б-н врачларга илмий тадқиқот учун бери-лар эди. Герофил ва Гиппократпар шу даврда биринчи анатомик текширишлар ўтказишган. Абу Али ибн Сино ҳам мур-дани ёриб, аъзолардаги ўзгаришларни аниқлашга уриниб кўрганлиги маълум. П.а.нинг мустақил фан сифатида шак-лланишида итальян анатоми Ж. Морга-нья (18-а.нинг 2ярми) ва француз анато-ми М.Ф.Бишанинг (19-а.нинг бошлари) классик тадқиқотлари катта роль ўйнади. 19-а.нинг ўрталарида П.а.дан атлас ва қўлланмалар чоп этилди. Бу даврда Ев-ропанинг кўпгина ун-тларида П.а. кафе-дралари очилди.

Ўзбекистонда бир қанча тиббиёт ин-тлари (ТошТИ, СамТИ, Андижон тиббиёт ин-ти ва б.)да ҳам П.а. кафедралари, и.т. институтлари (Ўзбекистон Сил касалли-ги и.т. институти, Онкология маркази)да П.а. бўлимлари ташкил этилди.

Ўзбекистонда П.а. фанининг асосчи-лари Г. Н. Терехов, С. Д. Татаренчик ва б. бўлди. Фаннинг кейинги тараққиё-тига А. И. Маърупов, Р. И. Данилова, Ф. Ж. Тўлаганов, Р. А. Аъзамов, М. С. Аб-

дуллахўжаева, Э. С. Қосимхўжаев, О. М. Азизова, В. А. Алимов, Б. А. Маърупов ва б. олимлар катта ҳисса қўшдилар.

П.а.нинг долзарб масалалари дефо-ли-антлар, гербицидлардан захарланиш, географик патология, юрак-томир па-тологияси ва инфекцион касалликлар, нерв системаси патологияси ва б. устида тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ўзбекистонда патологоанатомик хиз-мат кўрсатадиган мунтазам система иш-лаб турибди. Вилоятлар марказида вило-ят патологоанатомия кенгашлари барпо этилган. Ўзбекистон П.а. марка-зи П.а. хизматига ташкилий-услубий ва ўқув-илмий жиҳатдан раҳбарлик қилади. Бу марказда болалар касалликлари, оналар-да хомиладорлик б-н боғлиқ патология муаммолари ишлаб чиқилад-и ва илмий ишлар Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкило-ти б-н ҳамкорликда олиб борилади.

Ҳайвонлар П.а.си одам П.а.си муваффақиятлари б-н боғлиқ қолда ри-вож топди ва умумий, киёсий ҳамда экс-пе-риментал патология учун кенг ма-териал манбаи бўлди. Бундан ташқари, ҳайвонлар касалликларининг моҳияти ва ривожланишини ўрганиш, улар диагно-стикаси, суд ветеринарияси ҳамда гўшт ва гўшт маҳсулотларининг ветеринария-санитария экспертизаси учун ҳайвонлар П.а.хи мустақил аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда ветеринария и.т. ин-ститута ва олий ўқув юртларида П.а. ка-федралари, диагностика лаб.ларида П.а. бўлимлари бор.

ПАТОЛОГИК ФИЗИОЛОГИЯ

- касал организм (одам ва ҳайвон) нинг ҳаёт фаолияти, ундаги функцио-нал ўзгаришлар, касалликнинг пайдо бўлиши, авж олиши, кечиши ва оқибати қону-ниятларини ўрганадиган фан. П.ф. нормал физиология, патологик анато-мия, хусусий патология б-н чамбар-час боғланган. П.ф. умумий ва хусусий қисмдан иборат.

Умумий қисмда касаллик биологик қонуният, бир бутун организмнинг ре-

акцияси сифатида ўрганилади. Касаллик негизи, ривожланиши, кечиш даврлари ва оқибатлари (соғайиш, ўлим) таснифи каби масалаларни ўрганиш ҳам шу қисмга киради. Бунда орга-низмнинг реактивлиги, невроген, гумо-рал, эндокрин ва б. омиллар роли, умумий ва маҳаллий ўзгаришларнинг ўзаро муносабати, патологик жараён у ёки бу тўқима ва системаларда рўй бергандаги хусусиятлар, жараённинг орга-низмга тарқалиш йўллари аниқланади. Яллиғланиш, иситма, қон айланишининг маҳаллий бузилиши, гипоксия, моддалар алмашинувининг издан чиқиши каби патологик жараёнлар ўрганилади. Функциялар бузилганда мосланиш (қ. Адаптация) ва уларнинг тикланиш механизмлари текширилади; патологик жараёнларни даволаб барга-раф этиш йўллари (экспериментал терапия) ишлаб чиқилади.

Хусусий қисмда турли аъзо ва системалар (мас, юрак, жигар, нерв системаси, ички секреция безлари ва б.) функциясининг бузилиш сабаблари, ривожланиши, кечиши ва оқибатининг умумий қонуниятлари ўрганилади. Бунда айрим касалликларнинг механизмларини ўрганиш учун эксперимент шароитида уларнинг андоза (модел)лари яратилиб текширилади.

П.ф.да турли усуллар, асосан, патофизиологик эксперимент усулидан фойдаланилади: ҳайвонларда турли касалликлар пайдо қилиниб, уларнинг сабаблари, ривожланиши ва х.к. ўрга-нилади. Шу боисдан П.ф. экспериментал фан ҳисоблансада, асосий вази-фаси клиникага ёрдам бериш бўлгани учун бевосита беморларни текширади.

И. М. Сеченов, И. П. Павлов, И. Е. Дядьковский, А. А. Богомолец каби рус олимлари, француз олими К. Бернар ва б. П.ф. нинг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Ўзбекистонда тиббиёт олий ўқув юртлари — ТошТИ, СамТИ, Андижон тиббиёт ин-ти, Тошкент тиббиёт педиатрия интида П.ф. кафедралари, айрим тиббиёт

и.т. институтлари (мас, Ўзбекистон гематология ва қон қуйиш ин-ти, Ўзбекистон тери-таносил касалликлари ин-ти ва х.к.) да П.ф. лаб.лари мавжуд. Ўзбекистонда П.ф. фанининг шаклланиши ва ривожланиши проф. В. В. Василевский, М.Н.Ханин, Х. Р. Фар-ҳодий, Н. Х. Абдуллаев, М. М. Ҳақбер-диев, З. Н. Каримов, Х. Ё. Каримов, Ю. О. Отабеков ва б. номи б-н боғлиқ.

70-й.лардан бошлаб жигар ва б. ички аъзолар шикастланишида микроциркуляция, функционал ва метабolik ўзгаришлар механизми хужайра ва хужайра тузилмалари (монооксигенезлар) даражасида ўрганилмоқда. Пато-генетик даволанишнинг янги йўллари тажрибада асослаш ва уларни амалиётга жорий этиш устида илмий изланишлар олиб борилмоқда.

Илмий ишларни Ўзбекистонда Соғлиқни сақлаш вазирлиги илмий тиббиёт кенгаши қошидаги умумий патология муаммолари комиссияси мувофиқлаштириб туради.

Ад.: Альперн Д. Е., Патологик физиология, Т., 1956; Руководство по патологической физиологии, т. 1—4, М., 1966; Патологическая физиология, М., 1973; Абдуллаев Н. Х., Каримов Х. Г., Патологик физиология, Т., 1998.

ПАТОЛОГИЯ (юн. pathos — касаллик ва ..логия) — назарий ва клиник тиббиёт соҳаси; касалликнинг пайдо бўлиш сабаби, ривожланиш қонунияти, кечиши ва оқибатини ўрганати. Патологик жараёнларнинг умумий қонуниятлари ва сабаблари умумий П.да, айрим аъзо ва системалар касалликлари хусусий П.да ўрганилади. П. патологик анатомия ва патологик физиологията бўли-нади. Бундан ташқари, экспериментал, киёсий, клиник П., ўлка П.си, палео-патология, шунингдек, кимёвий ва физиккимёвий, профессионал, молекуляр ва б. Плар бор. Экспериментал П. одамлар (ҳайвонлар) да учрайдиган касалликларни тажриба ҳайвонларида сунъий йўл б-н пайдо

килиб, унинг авж олиш механизмларини, киёсий П. одам ва ҳайвонларда учрай-диган касалликларнинг кечиши ва ривожланишидаги хусусиятларни қиёслаб ўрганеди. Клиник П. аъзо ва система-ларнинг функционал ҳолатини аниқлаш мақсадида беморни текширади, шунинг-дек, клиниклаб., биокимёвий ва б. текши-рувлар ўтказеди; ўлка П.си касалликни турар жойнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ ҳолда ўрганеди; и. ч.даги зарарли таъсир этувчи омилларни ўрга-надиган касб П.си ҳам бор.

19-а.нинг ўрталарида немис оли-ми Р. Вирхов асос солган целлюляр П. (хужайра П.си) назариясига кўра, касал-лик хужайра ва аъзоларнинг тузилиши-даги ўзгаришлар оқибатидир. Бу касал-лик моҳиятини ўрганишда ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ўзбекистонда П. соҳадаги и.тлар дастлаб 20-а.нинг 20-й.ларида бошланди. Бунда ўлка П.сига оид муҳим вазифа-лар ишлаб чиқидди. П.га оид масалалар 2-ТошТИда 1998 й.дан чоп этиладиган «Патология» жур.да ёритиб борилади. ПАТОМ ТОҒЛИГИ - РФ Иркутск ви-лоятидаги тоғлик. Ғарб, жан. ва шарқда Витим ва Лена дарёлари водийси ораси-да ётади. Бал. 1200—1300 м (энг баланд жойи Лонгдор тоғи, 1924 м). Протерозой-нинг кристалли сланец, оҳақтош ва квар-цитларидан, шим. куйи палеозой жин-сларидан таркиб топган. Ён бағирлари 900—1100 м баландлик-кача кедр аралаш қарағай тайгаси, ундан юкориси пакана кедр ва қайин б-н, 1200 м дан юкриси тошлоқ тундра б-н қопланган. Олтин конлари ва қурилиш материаллари бор. ПАТОН Борис Евгеньевич (1918.27.11, Киев) — металлургия ва электр пайванд-лаш соҳасидаги олим. Украина ФА акад. (1958) ва президенти (1963 й. дан), СССР ФА акад. (1962). Е. О. Латоннинг ўғли. П. раҳбарлигида пайвандлашнинг янги усули — электр-шлакли пайвандлаш усу-ли яратилди, электр пайванд усуллари халқ хўжалигининг турли тармоқларига татбиқ қилинди, П. маҳсус пўлат ва

қотишмалар сифатини оширишнинг янги усули — электр-шлакли қайта эритиш усулини яратди; пайвандлашда ишлати-ладиган иссиқлик манбаларини махсус эритиш агрегатларига қўллашга ва ме-таллургиянинг янги тармоғи — махсус электр метал-лургияни яратишга оид тадқиқотларга раҳбарлик қилди.

Ас: Электрошлаковая сварка, М., 1960; Плазменные процессы в металлур-гии и технологии неорганических мате-риалов, М., 1973.

ПАТОН Евгений Оскарович [1870.20.2 (4.3), Ницца -1953.12.8, Киев] - пайвандлаш ва кўприксозлик соҳасидаги олим. Украина ФА акад. (1929), вице-пре-зиденти (1945—52); Дрезден политехни-ка ин-тини (1894) ва Петербург темир йўллар ин-тини (1896) тугатган. Киев по-литехника ин-ти проф. (1905).

Кўприк синаш стясини бошқарган (1929-31). Унинг ташаббуси б-н Украина ФА да пайвандлаш лаборато-рияси таш-кил қилинган ва у электр б-н пайвандлаш илмий тадқиқот ин-тига айлантирилган; шу ин-тнинг биринчи директори. Ин-тга П. номи берилган. Илмий ишлари электр пайвандлашга оид. П. пайвандлашни ав-томатлаштириш, флюс қатлами остида пайвандлаш ва пайванд би-рикмаларнинг мустаҳкамлиги масалаларини ишлаб чиққан. Кўприксозлик масалалари б-н ҳам шугулланган. Унинг раҳбарлигида Киевда Днепр дарёси ус-тига яхлит пай-ванд кўприк қурилган (1953).

ПАТОПСИХОЛОГИЯ (юн. pa- thos -касаллик ва психология) — пси- хология соҳаси. Инсон бош миясининг за-рарланиши ёки унинг етарли дара- жада ривожланмаганлиги натижасида келиб чиқадиган руҳий касалликларни ўрганеди. П. психиатрия б-н мустаҳкам боғланган. П. 19-а. охиридан риоуж- лана бошлади. Дастлабки психологик тажриба ла-б.ларини немис психоло- ги В. Вундт ташкил қилди. Патологик ўзгаришларнинг тахлили соғлом киши-

ларнинг хусусиятлари, ҳолатлари, билим жараёнлари шаклланиши ва кечишининг ўзига хослиги б-н таққослаш асосида амалга оширилади. П. касалликнинг пайдо бўлиши унинг тузалиши, симптом б-н синдромларнинг ўрин алмашишини клиник қонуний ҳолат деб ҳисоблайди. П. сезги, идрок, тасаввур, хотира, та-факкур, хаёл, малакалар, кўникмалар, ҳиссиёт, ирода сингари рухий жараёнлар ҳамда ҳолатларнинг бузилишини психологик жиҳатдан таҳлил қилади. У рухий жараёнлар тузилишининг ўзига хослиги, кечишининг хусусиятларини тадқиқ этади. П. психик функциялар бузилишини тиклашнинг илмий асосланган методларини ишлаб чиқишга ёрдам беради. Рухий нуқсонларни тўлдиришнинг оқилона усулларидан фойдаланиш эвазига касалликни тезкор тузатиш им-конияти туғилади. П. маълумотларидан ташҳис қўйиш мақсадларида, психиат-рик экспертизада — меҳнат, суд, ҳар-бий экспертизада фойдаланилади. П. болалар психиатриясида алоҳда аҳамиятли бўлиб, у интеллект пасайиши да-ражасини белгилашда, боланинг ўқиш қобилиятини олдиндан айтиб беришда қўлланилади.

ПАТОС, фасод — яллиғланган жойда тўпланадиган суюкликнинг бир тури (к. Йиринг).

ПАТРА, Патри — Грециядаги шаҳар, Пелопоннес я.о.да. Ахея номининг маъмурий маркази. Аҳолиси 170 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Иони денгизининг Патрикос қўлтиғидаги порт (четга магиз, вино, жун, зайтун мойи чиқарилади). П.дан Италиянинг Бриндизи ш.га паром қатнайди. Маши-насозлик, шина и.ч., ёғочсозлик, кўн-тери, озиқ-овқат, тўқимачилик, қоғоз саноати корхоналари; ун-г бор. Туризм ривожланган. Меъморий ёдгорликлардан қаср ва б. сақланган.

ПАТРАШКИН Александр Тимофеевич (1895.15.3, Сизрань, Россия -

1975.14.7, Самарқанд) — театр рассоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967). Қозон рассомлик билим юртини тугатган (1915). Самарқанд рассомлик билим юртида педагог (1935—40), Самарқанд ёш томошабинлар театрида бош рассом (1941—45), Самарқанд рус драма театрида (1948—54), Ҳ. Олимжон но-мидаги ўзбек давлат мусикали драма театрида (1955—68) рассом, бош рассом. П. мумтоз, замонавий ҳамда миллий асарларни безашда реалистик анъаналарга таянган: «Отелло» (В. Шекспир), «Сарв қомат дилбарим» (Ч. Айтматов), «Ганг дарёсининг кизи» (Р. Тагор), «Оғриқ тишлар» (А. Қаххор), «Равшан ва Зулхумор», «Нурхон» (К. Яшин; Т. Жалилов), «Дилером» (К. Яшин; М. Ашрафий), «Азиз ва Санам» (А. Бобожон; К. Ота-ниёзов), «Майсаранинг иши» (Ҳамза; Т. Жалилов) ва б.

ПАТРИАРХ (юн. pater — ота ва archo — бошқараман) — черков иерархиясида олий унвон. Христиан черковисида Рим, Константинополь, Александрия, Антиохия, Қуддус епископларида шу унвон бўлган. Ҳоз. правосла-виеда олий диний лавозим, автокефал черкови бошлиғи. Черков йиғинида сайланади. Рус православ черковида П.лик лавозими 1589—1700 й.ларда бўлган, 1917 й. 5(18) нояб. да қайта тикланган.

ПАТРИАРХАЛ ОИЛА, катта оила — эркак бошчилик қиладиган оила. Патриархатця патриархатга ўтиш даврида вужудга келиб, биргаликда хўжалик юргизувчи қариндошларнинг бир кднча авлодидан ташкил тошган. П.о., асосан, илк хўжалик жамоаси бўлган, унинг иктисодий асосини ерга ва и.ч. қуролларига умумий эгалик (и.ч.га ҳам, ис-теъмолга ҳам) ташкил этган.

ПАТРИАРХАТ — ибтидоий жамият даврига хос бўлган ижтимоий муносабатлар шакли. П.да жамият, хўжалик, оилада эркак ҳукмрон мавкега эга бўлган.

П.нингхўжаликфаолияти: омов б-н ер хайдаш, чорвачилик, металлга ишлов бериш. Бу даврда ибтидоий жамият емирилиб, унинг сўнгги босқичида мулккий табақаланиш ва давлат юзага келган.

ПАТРИЦИЙЛАР (patricii, лот. pater — отадан) — Қад. Римдаги уруғ зодагонлари. Дастлаб П. деб уруғ ташкилотига кирган ва плебейларга қарши турган Римнинг барча туб аҳолиси аталган бўлса керак. Анъанага кўра, П. дастлаб 100, сўнгра 300 ота уруғини жамлаб, Рим халкини (Populus Romanus Quiritium) ташкил этишган. Мил. ав. 6-а. охиридан, синфий табақаланиш ва давлат шаклланаётган даврда П. Рим республикасининг ҳукмрон табақасига айланган. Улар барча фуқаро ва сиёсий ҳуқуқларга, хусусан, олий магис-тратурани алмаштириш ҳуқуқига эга бўлишган. Бу имтиёзлар П. б-н плебейлар ўртасидаги қурашга сабаб бўлган, у мил. ав. 5-а. бошидан мил. ав. 3-а. бошигача давом этган. Бу қураш жараёнида Рим республикаси давлат тизими тузилган, плебейлар Populus Romanus таркибига киритилганлар ва барча ҳуқуқларда П. б-н тенглашганлар. Мил. ав. 3-а. бошида П. ва плебейлар раҳбарлари ўзаро бириктириб нобилитетни ташкил этишган. П.дан бўлган нобиллар орасида Валерийлар, Клавдийлар, Корнелийлар, Фабийлар, Эмилийлар, Юлийлар ва б. уруғ вакиллари Қад. Римнинг сиёсий ҳаётида алоҳида роль ўйнашган. Империя даврида янги патрициат вужудга келиб, улар сенаторлар табақасининг имтиёзли қисмидан иборат эди; унга императорлар томонидан Италия ва провинциялардан чиққан шахслар киритилган.

ПАТРОН (франц. patron) — 1) металл кесиш станокларида заготовка ёки ке-сувчи асбоблар маҳкамланадиган мослама. Механик, электромагнит, пневматик П.лар бор; 2) токарлик станокларида ичи ҳовол буюмлар тайёрлашда лист заготовклар эзиладиган модель; 3) труба-ларга ташки резьбалар ва шу труба-лар

нинг муфталарига ички конус резьбалар кесадиған асбоблар. Нефть саноатида (бурғилаш асбоблари, насос-компрессор ва б.д.) қўлланади; 4) электр лампаларни бураб маҳкамлаш учун ишлатиладиган мослама; 5) кийим бичиладиган намуна ва ан-даза; 6) ҳарбий ишда — гильза (снаряд) ўқи б-н бирлашган, порохли (жанговар) заряд ва капсюла ёки капсюла втулкаси.

Ўқ (снаряд) ни нишонга уриш учун хизмат қилади. П.нинг пистолет, милтиқ ва б. қуроолларга мўлжалланган турлари бор. Ҳарбий қуроолларда П. жанговар ва ёрдамчи (ўқсиз, ўқувмашқ) турларга бўлинади.

ПАТРОНА ХАЛИЛ ҚЎЗҒОЛОНИ -Истанбул ш. (Туркия) камбағалларининг 1730 й. сент.— нояб.даги қуроли қўзғолони. Унга Халил (лақаби — Патрона) бошчилик қилган. Қўзғолон солиқларнинг қўпчилиги, нарх-навоининг ошиб кетганлиги ва амалдорларнинг бебошлиғига қарши кўтарилган. Қўзғолончилар султон Аҳмад III (1703—30)ни тахтдан ағдариб, солиқ ва божларни бекор қилишга эришишган, лекин уларнинг ўртасидаги келишмовчиликлардан фойдаланган янги султон Маҳмуд I (1730—54) қўзғолонни бостирган. Патрона Халил ўлдирилган.

ПАТРОНАЖ (франц. patronage — хомийлик) — болалар маслаҳатхонаси, поликлиникалари, аёллар маслаҳатхоналари, сил диспансери ва б. диспансерлар томонидан ёш болалар, хомиладорлар ва айрим беморларга уй шароитида тиббий ёрдам кўрсатиш системаси. Болалар маслаҳатхонаси ва поликлиникаларида врачга у хизмат қиладиган участка бириктирилади; врачга бир ёки иккита П. хамшира ёрдам беради, улар ўз участкасидаги болаларга уйда ёрдам кўрсатади. П. хамшира боланинг соғлиғини, бола парваришини, оиланинг моддиймаиший турмушини аниқлайди. П. хамшира ва (акушер) врач уйда оналар

б-н сухбат ўтказади, бола эмизиш, парвариш қилиш, чиниктириш коидаларини ўргатади; рахит, сил, меъда-ичак касалликларининг олдини олиш, чечак, дифтерия, кўкйўтал, полиомиелит, силга қарши эмлашнинг аҳамиятини тушунтиради. Бола касал бўлиб қолса, қандай парвариш қилишни онага ўргатади. Она туғруқхонадан чиққанидан кейин 3 кун орасида П. ҳамшира ёки врач уйга бориб, чакалоқни синчиклаб текширади ва вақт вақти б-н боланинг ҳолидан хабар олиб туради.

Аёллар маслаҳатхонаси врач ва ҳамширалари хотинларга ҳомиладорлик ва туққандан кейинги даврда П. ёрдами беради. П. уйда даволанадиган беозор сурнкали рухий беморларга ёрдам беришнинг бир тури ҳамдир. Бошқа диспансерлар (онкологик, сил ва б.) да П. беморларнинг мунтазам катнаб даволаниши ва врач белгилаган режимни бажаришини назорат қилади.

Дилбар Махмудова.

ПАУЗА (юн. *pausis* — тўхташ, тугаш) — муסיқа асари ижросида бир, бир неча, баъзан барча овозларнинг муайян вақт тўхтатилишига сабаб бўлди. П.п. ядро назариясида, ядро реакцияси ва элементар зарралар орасидаги реакциялар назариясида ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

ПАУЛО Коэльо (1947, Рио-де-Жанейро) — Бразилия ёзувчиси. Журналистика б-н шуғулланган, театр режиссура ва драматургия соҳасида ҳам ўзини синаб кўрган. Португал тилида ижод қилган. Даствлабки романи «Ибодат» (1987). «Алхимик» (1988) романи машҳур. Романда инсон қудратига, унинг келажагига ишонч туйғуси акс этган. П. «Брида» (1990), «Валькирилар» (1992), кундаликлар асосида ёзилган «Мактуб» (1994), «Пьедра дарёси соҳилида ўтириб кўз ёш тўкардим» (1994), «Бешинчи тоғ» (1996), «Ёруғлик Жангчиси китоби» (1997), «Пайғамбарнинг ишқий мактублари» (1997), «Вероника ўлишга қарор

қилди» (1998), «Иблис ва сеньорита Прим» (2000), «Оталар, ўғиллар ва бо-болар» (2001) асарлари муаллифи. Улар орасида «Бешинчи тоғ» романи алоҳида ўрин тутди, унда ёзувчи «Алхимик» романи мавзусини ривожлантирган. Роман Илёс пайғамбар ҳаёти ҳақида. П. мавжуд диний ривоятни инсон ишонч-этикодининг синови тўғрисидаги ғаройиб асарга айлантирган. «Алхимик» ва «Бешинчи тоғ» романлари узбек тилига таржима қилинган.

ПАУЛИ (Pauli) Вольфганг (1900.25.4, Вена —1958.15.12, Цюрих) — швейцариялик назариячи-физик. Мюнхен ун-тини тугатган (1921). Цюрихдаги Олий политехника мактаби проф. (1928 й.дан), АКШ даги Принстон ин-тида ишлаган (1940—46). Илмий ишлари квант механика ва майдон квант назариясига оид. Ҳоз. замон физикасининг асосий принципи — Паули принципини баён этган (1925). Ишқорий металллардаги парамагнетизм ҳодисасини тушунтириб берган (1927), нейтринининг мавжудлиги тўғрисида гипотезани илгари сурган (1931). Унинг ядро кучининг мезон назарияси тўғрисида, назарий физиканинг долзарб масалаларига оид асарлари ҳам бор. Нобель мукофоти лауреати (1945).

ПАУЛИ ПРИНЦИПИ - квант механика принципи, табиатнинг асосий қонуни; унга кўра, исталган квант система (атом, молекула, кристалл ва б.) да ярим бутун спинли бир хил зарралар (мас, электрон, протон ва ҳ. к.) дан иккитаси бир вақтда айнан бир ҳолатда бўлиши мумкин эмас. 1925 й.да В. Паули кашф қилган, П.п. дастлаб атомдаги электронлар учун, сўнгра ярим бутун спинли зарралар (молекулалар, атомлар, атом ядролари, элементар зарралар) учун ифода-ланган. Атом электронининг ҳолати, шу электроннинг тўлиқ энергияси, орбитал ва магнит моменти, электрон спини 4 та квант сони б-н аниқланади. П.п.га кўра, атом ядросига яқин бўлган электрон

қобик (К-қобик) да 2 электрон, ундан кейинги қобик (L-қобик) да 8 электрон ва х.к. бўлади.

П. п. Менделеев даврий системасида жойлашган элементларнинг атомларида ёпиқ электрон қабатларнинг мавжудлигини тўғри тушунириб берди; атом ва молекула спектрларини тушунтиришда бошланғич манба бўлди.

ПАУПЕРИЗМ (лот. pauper — камбағал, мулксиз) — жамиятда ишсизлик, инфляция, кам даромад топиш, мулккий тенгсизлик б-н боғлиқ бўлган оммавий қашшоқлик.

ПАУСТОВСКИЙ Константин Георгиевич [1892.19 (31). 5, Москва —1968.14.7, Калуга вилоятининг Таруса ш.] — рус ёзувчиси. Дастлаб Киев ун-тининг табиий-тарих ф-ти (1911 — 13), кейин Москва ун-тининг юридик ф-тида уқиган. «Романтиklar» илк романи 1916—23 й.ларда ёзилган. 1935 й.да нашр этилган бу романда, «Товланган булутлар» (1929) романида бўлганидек, П. наsrинингўзига хос хусусиятлари — кишилардаги эз-гулик тўйғуларига, мардлик, дустлик, олижаноблик сингари фазилатларга эътибор сезилиб туради. «Жазава» (1925), «Мустамлака моллари учун ёрликлар» (1928), «Қора денгиз* сикгари дастлабки хикоя ва қиссаларида олис юртлар ҳақидаги орзу-армон тўйғулари, бу юртларга қилинган саёхат таассуротлари, учрашиш за видолашув мавзулари устуворлик қилади. Романтик руҳдаги «Қорабуғоз» (1932), «Қолхида» (1934) ва «Шимол қиссаси» (1938) қиссалари ҳамда кўплаб хикояларида рус тарихига мурожаат этиб, кишилардаги юксак инсоний хислатларни тасвирлашга ало-ҳида эътибор берган. П. 30-й.ларнинг 2ярмидан бошлаб санъаткорлар ҳаёти ва ижодий меҳна-тига бағишланган асарлар («Орест Кипренский», «Исаак Левитан», 1937; «Тарас Шевченко», 1939; «Ўрмонлар қиссаси», 1949; «Ол-тин гул», 1956) ёзишга кириш-

ди. Ёзувчи урушдан кейинги даврда ўз ҳаёти воқеа ва ҳодисалари б-н тўйинган «Ҳаёт ҳақида қисса» эпопеясини яратди (1-қисм — «Йироқ йиллар», 1945; 2-қисм — «Серташвиш ёшлик», 1955; 3-қисм — «Нотаниш аsrнинг муқаддимаси», 1957; 4-қисм — «Қатта умидлар даври», 1959; 5-қисм — «Жанубга интилиш», 1960; 6-қисм — «Дарбадарлик китоби», 1963). П. бу сўнгги асарида 20-а.нинг долғали йилларидаги Россия ҳаётини бадиий мужассамлантириб берган. П.нинг нозик тўйғу ва кечинмалар б-н йўғрилган асарлари ўзбек адабиётида лирик наsrнинг шаклланишига таъсир кўрсатган. «Йироқ йўллар» ва «Олтин гул» қиссалари ҳамда бир қанча хикоялари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Эски шинелли чол [Хикоялар], Т., 1963; Собрание сочинений, т. —1—8, М., 1967-70.

Ад.: Кременцов А. И., К. Г. Паустовский. Жизнь и творчество, М., 1982.

ПАУЭЛЛ (Поуэлл; Powell) Сесил Франк (1903.5.12, Тонбриж, Кент — 1969.9.8, Милан) — англиз физиги. Лондон Киrolлик жамияти аъзоси (1949 й.дан). Кембриж ун-тини тугатган (1925). 1928 й.дан Бристоль ун-тида ишлаган (1948 й.дан проф.). Космик нурларни тадқиқ қилиш мақсадида учирилган зонд-шарлар бўйича тузилган Европа экспедициялари директори (Италия, 1952—61). Европа ядро тадқиқотлари марказит тузиш ташаббускорларидан бири. Илмий ишлари ядро физикаси, космик нурлар ва элементар зарралар физикасига оид. Ходимлари б-н ҳамкорликда космик нурлардаги к-мезонларни кашф этган (1947). П. — фаол жамоат арбоби. 1967—69 й.ларда Пагуош қўмитаси раиси бўлган. Нобель мукофоти лауреата (1950).

ПАХМОҚ — бир томони тукли майин ва қалин ип газлама (қ. Бумазея).

ПАХПАРДОЗ (форс, пах — қирра),

ёйма пардоз — ўймакорликда пардоз тури; кирра ҳосил қилиш учун бўртма нақш юзаси бир томонга то заминига қадар қия кесиб пардозланади. Ганч, ёғоч ўймакорлигида, айникса, занжира мужассамотида кенг қўлланади. П. нагжасида нурсоя ўйини майин кўринишга эга бўлади. Шифти баланд бинолар (турар жой, жамоат бинолари)да бўртма шаклларга пардоз беришда чока пардоз б-н бирга кенг қўлланади. П., айникса, 14—15-аларда тош, ёғоч, терракота ўймакорлигида усталар томонидан кенг қўлланилган. 20-а.да уста М. Усмонов, А. Қулиев ва б. ижо-дида П.ни қўллаб жозибали нақш на-муналарини яратдилар. Самарқандда ёйма пардоз деб аталади.

ПАХСА — лой девор ёки унинг қавати. Ўрта Осиё меъморлигида қадимдан маълум. Қадимда баъзи шаҳарларнинг деворлари, қалъа қўрғонлари П.дан ишланган. Улар мудофаа аҳамиятига эга бўлганлиги сабабли жуда мустаҳкам қурилган. Шаҳар деворларининг икки чеккаси П.дан кўтарилиб, ўртаси тупроқ б-н тўлдирилган (Тешик қалъа, Қўйқирилган қалъа, Тупроқ қалъа ва б.). Дастлаб П. қамиш ёки ёғоч пойдевор (тирнок) устига урилган. Ҳозир П. деворлар бетон, пишиқ ғишт ёки тош пойдевор устига қўйилади. П. учун тупроқ пойдевор атрофидан олинishi ёки бошқа жойдан келтирилиши ҳам мумкин. Одатда, соз тупроққа сув урилиб, лой қорилади. Лой тепкилаб (баъзан от б-н бостирилиб) пишитилади. Кетмон ёки бел б-н икки-уч марта агдариб пишитиб меъёрига етказилади. Лойкаш пишитилган лойни махсус бел—капча б-н кесиб, пешмон (уста) га отади. Пешмон лойни илиб олиб куч б-н бўлажак девор ўрнига уриб боради. Оддий имо-рат қуришда бир П.нинг бал. 60 см дан 1 м гача, қалинлиги 40—60 см бўлади. Девор селгигач, уста тараш капча (ясси бел) б-н девор юзасини текислайди, гултараш б-н унга пардоз беради, баъзан нақшлар ҳам ўяди. 1-П. маълум да-ражада қуригач, пешмон унинг усти-

га чиқиб, 2қават П.ни ура бошлайди. Шу тарика девор 3—4 (айрим ҳолларда 5—6) П.дан иборат бўлган. Ўрта Осиёда хусусий уйлар қуришда П.дан ҳозир ҳам фойдаланилмоқда.

ПАХТА, чигитли пахта — гўзанинг тола ва чигитдан иборат асосий маҳсулоти. Пахта тозалаш корхонасида П.га дастлабки ишлов бериш жараёнида чигитдан, аввал, тўқимачилик саноатининг эҳтиёжи учун асосий маҳ-сулот — тола (уз. 20 мм дан узун) аж-ратиб олинади. Шунинг учун бутун ду-нёда П. толанинг сифатига қараб баҳоланади. Кейин чигитдан кимё ва маҳаллий саноат корхоналарида қўлла-ниладиган линт (момик) (уз. 20 мм дан кам) олинади. Технологик ускуналарда П.ни қайта ишлаш ва толани тозалаш жараёнида улик (пишиб етилмаган калта толали пуч чигит, чигаллашган толалар) ва калта П. момиғи (уз. 5,0 мм дан кам) чиқади. П.да 30—35% тола ва 50—55% чигит (чигитида 24—29% мой), 2—3% улик тола, 3—5% калта момик бўлади. Гўзанинг се-лекцион нави ва толанинг йўғон-ингичкалигига қараб П., ўрта толали ва узун толали турларга бўлинади. П. қўлда ва машина б-н терилади. П. толасининг пишиб етилганлик коэффициент ва ташки кўриниши, ранги бўйича 5 саноат навига ва ифлос аралаш-маларнинг микдори ҳамда на-млигига қараб 3 синфга бўлинади.

П. нави ташки кўриниш намунаси — пахтанинг стандарт намуналарига солиштириб (классер усулида), бу усул қаноатланарли бўлмаса, лаб. усулида пишиб етилганлик коэффициенти бўйича аниқланади.

Тўқимачилик, ёғмой, гидролиз, кимё саноати ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари учун хом ашё бўлиб хизмат қилади (қ. Пахта толаси).

Воҳид Ракипов, Умар Азизхўжаев.

ПАХТА МОЙИ — чигитни пресслаб ёки эритувчилар б-н экстракциялаб олин-адиган мой. Тоза П.м. кўпгина органик

эритувчиларда эрийди, оч сариқ шаф-фоф суюклик, ярим қурийдиган мойлар гуруҳига киради. П. м. тригли-церидлари таркибига, асосан, тўйинмаган ёғ кислоталар: линол (41,7— 53,69%), олеин (23,0—35,2%), тўйинган кислоталар: пальмитин (19,6— 23,4%) арахин (0,1— 0,7%), стеарин (1,9—2,7%), миристин (0,3—2,0%) киради. П.м.нинг зичлиги 905—930 кг/м³, нур синдириш коэффициенти 1,472— 1,477, йод сони 102—111, совунланиш сони 191 — 199. П.м. табиий ҳамда гидрогенланган ҳолда маргарин, истеъмол қилинадиган ёғлар, совун, алиф мой ва б. тайёрлашда ишлатилади.

ПАХТА ТЕРИШ МАШИНАЛАРИ -очилган пахтани териш учун мўлжалланган қ.х. машиналари. Ишлаш усулига кўра, пневматик, механик, пневмо-механик ва электромеханик турларга бўлинади. Пневматик П.т.м.да пахта ҳаво оқими ёрдамида терилади. Улар вакуумли, эжектор-шлангли, сўрувчи ва ҳайдовчи-сўрувчи машиналарга бўлинади. Бу машиналарнинг иш органлари турли сопо (сўргич) ва учликлардан иборат бўлади. Механик П.т.м. да пахта механик қурилма ёрдамида терилади. Булар иш органларининг турига қараб, шпинделли, игналар ўрнатилган лентали (кардали), илмокли, дискли бўлади. Механик (асосан, шпинделли) П.т.м. ғўза тулпарига терим жараёнида бутун ҳажм бўйлаб ёки тулпарни шаклга келтириб ён томонларидан қисган ҳолда текис ишлов берувчи турларига ажралади. Амалда шпинделли П.т.м. кенг тарқалган. Улар горизонтал ва вертикал шпинделли хилларга бўлинади. Горизонтал ва вертикал шпинделли П.т.м.нинг асосий қисми — пахта териш аппарати. У шпинделлар барабанлари, ажраткичлар, шпинделлар барабанларини айлантириш механизми, редукторлар, туп кўтаргичлар, қабул камераларидан иборат. Ҳозирги замон П.т.м.да терим аппаратлари дала рельефини такрорловчи мосламалар б-н жиҳозланган. Горизонтал

шпинделли П.т. м.да шпинделлар ғўза туллари орасига ён томондан горизонтал ҳолатда киради ва ўқи атрофида айланиб, очилган пахтани ўзига ўраб чиқади ҳамда барабан б-н бирга айланиб, ажраткич томонга ҳаракат қилади. Дисксимон ботикқавариқ шаклли ажраткичлар айланма ҳара-кат қилиб, шпиндел юзасидан пахтани сидириб, қабул камерасида йўнал-тиради, у ердан эса йиғилган пахта эжекция (сўриш) ҳисобига ҳаво ёрдамида бункерга юборилади. Вертикал шпинделли П.т.м.да шпинделлар бара-банга ёки занжирга ўрнатилади. Ғўза туллари 2 барабан орасидан қисилиб ўтади. Барабандаги шпинделлар ўз ўқи атрофида ва барабан б-н бирга айланиб, пахтани ўраб олади. Шпинделга ўралган пахтани ажратиб олиш ва уни қабул камерасига ташлаш вазифасини ажраткич ўтади. Шпинделнинг тескарига айланиши ва қилли чўтқалардан тузилган айланиб турувчи ажраткич б-н тозаланиши натижасида ажраткичдан келган пахта қабул камерасига уза-тилади ва қабул камерасида йиғилади. У ердан вентилятор пахтани сўриб, бункерга узагади. Бункер пахтага тўлгач, механизатор уни трактор тир-камаларгатўқади. Пневмомеханик П.т.м.да пахта ҳаво ва механик мослама ёрдамида терилади. Электромеханик машиналарда пахта электр майдони ёрдамида терилади.

П.т.м. дастлаб 1850 й. АҚШ да яратилди. Ўзбекистонда биринчи пневматик П.т.м. 1929 й. ихтиро этилган. Лекин у амалда унча иш бермади. 1933 й. СТЗ тракторига ўрнатиладиган эжектор-шлангли машина ихтиро қилинди. Бу машинада 15 та ҳаво сўрувчи шланг бўлиб, ҳар қайси шлангни бир теримчи ушлаб, очилган пахтани унга рўпара қиларди. Пахта ҳаво ёрдамида сўрилиб, махсус идишга тўпланарди. Унинг иш унумдорлиги жуда паст эди. Шунинг учун бу машина амалда қўлланмади. Ўша йили биринчи горизонтал шпинделли машина яратилди. У 2 барабанли (1 каторли), кертик шпинделли бўлиб, тракторга тиркаб

ишлатилган. Унинг ҳам иш унумдорлиги паст бўлган. 1935 й. «Универсал-1» тракторига ўрнатиладиган

1 барабанли, горизонтал шпинделли машина яратилди. Бу машина пахтанинг 40% ини териб, 15% ини тўқар, иш унумдорлиги паст эди. 1936 й. 2 қаторли, горизонтал шпинделли машина ишлаб чиқарилди. Унинг иш аппарати 4 та барабандан иборат бўлиб, ҳар бир ба-рабанга 352 та конус шпиндель ўрна-тилган; машина пахтани гўза тупининг Тошкент қ.х. машинасозлиги з-дида 1937 й. биринчи пневматик машина ишлаб чиқарилган. Машинада бир неча сўриш туйнуклари бўлиб, пахтани ҳаво ёрдамида сўриб терарди. 1938 й. ихтирочи Л. М. Розенблум вертикал шпинделли П.т.м. ихтиро этди. Унинг иш аппарати ўзиюрар шассига ўрнатилиб, ҳар бири 32 шпинделли иккита барабан ва тўртта чўткали ажраткичдан иборат эди. Машина пахтанинг 54—65% ини териб, 8—15% ини тўқарди. Машина бирмунча такомиллаштирилгач, терилган пахта 80, 8%, тўқилгани 16,5% бўлди. Асосий нуқсони терилган пахтанинг шпин-делдан қийин ажралиши ҳамда чўткали барабанга ўралиб қолиши эди.

1941 й.да ХВШ-4Б маркали 4 барабанли П.т.м. яратилди. Машина бир юришда ҳар туп гўзадаги пахтани 2 марта терарди; бунда терилган пахта 75%, тўқилгани 8% эди. 1945 й.да ХВШУ маркали ўзиюрар машина яратилди. Бу машина 2 барабанли аппарат ва ўзиюрар шассидан иборат бўлиб, унинг шпинделлари фақат бир томонга айланарди. 1946 й. да диаметри 16 мм ли 42 шпинделли, П.т.м. хўжалик синовидан ўтказилди. 1947 й. конструктор М. Н. Марков бошчилигида СХМ-47 ва 1948 й. СХМ-48 русумли П.т.м. ишлаб чиқарилди. СХМ-48 русумли П.т.м., асосан, иш аппарати, рама, 2 вентилятор, ҳаракат узатиш механизми, аппаратни кўтариш-тушириш механизми, туп кўтаргич, обтекатель, бункер ва трактордан иборат эди. Машинанинг барча механизмлари тракторнинг

қувват олиш валидан ҳаракатла-нарди. 1958—68 й.ларда 2 қаторли ХТ-1,2 русумли, 1966 й.дан 2 қаторли 17ХВ-1,8 русумли кенг (90 см) қаторли, 1968 й.дан Т-28Х-4 тракторига ўрнатиладиган 4 қаторли 14ХВ-2,4 А («Ўзбекистан») русумли ва 1972 й.дан МТЗ-50Х тракторига ўрнатиладиган 4 қаторли ХН-3,6 маркали, 1974 й.дан 6 қаторли ХВ-5,4 русумли П.т. м. ишлаб чиқарила бошлади.

Бу машиналар, асосан, териш аппарата, ҳаракат узатувчи редуктор, вентилятор, сув насоси, бункер, ҳаво трубалари, бошқариш тизими ва рамадан, териш аппарата эса рама, шпинделли ба-рабанлар, ажраткич барабанлар, шпинделларни айлантирувчи узатма, қабул камераси, иш тиркишини созловчи механизм, туп кўтаргич, редуктор, кўшувчи муфта, сакловчи мосламалардан иборат эди. 1976 й.дан бошлаб ишлаб чиқарилган барча турдаги П.т.м. иш унумдорлигини 18—20% га оширувчи, янги винтли гаркибий шпинделлар (квадрат кесимли мустаҳкам ўзакка бириктирилган винтли пружинасимон илаштарувчи элементдан тузилган) б-н жиҳозлана бошлади. «Ўзбекистон» русумли 4 қаторли машина Т-28Х-4 русумли тракторга урнатиладиган. Бу машинанинг 2 варианты: 12 шпинделли ва 15 шпинделли барабанлар урнатиладиган териш аппаратли хиллари ишлаб чиқарилди. Машинада 4 та териш аппарата икки ён томонга 2 тадан ўрна-тилган. Уни 60 см ва 90 см кагор ораларида юришга ростлаш мумкин. Ҳар бир қаторнинг пахтаси икки қайта териларди. Машина, асосан, рама, териш аппаратлари, ҳаракатни тақсимлаш редуктори, бункер, вентиляторлар ва бошқариш ти-зимидан иборат эди. Шунингдек, шпинделларни ювиш ва бакка сув куйиш, машинани мойлаш тизими б-н усқуналанган. Барча маркадаги П.т.м. бир-биридан териш аппаратлари ва барабанлари, асосан, айрим қисмларининг тузилиши, шпинделларининг сони б-н фарқланади.

П.т.м., асосан, АҚШ ва Ўзбекистонда ишлаб чиқарилади. АҚШда горизон-

тал шпинделли, Ўзбекистонда вертикал шпинделли машиналар ишлаб чиқариларди. 20-а. 70—80-й.ларида ингич-ка толали, уруғлик пахталар учун ХВН, ХВА, ХВБ туркумдаги П.т.м. ҳамда 1977 й.дан эса пневмоподборшик ва тозалогич б-н жиҳозланган МТЗ-80 трактори асосида ХНП-1,8 машиналари ишлаб чиқилди. 1992—94 й. эса ғўза тупига кўп марта ишлов берувчи янги турдаги терим аппаратлари б-н жиҳозланган ХС-25 русумли П.т.м. хўжаликларда ишлагича бошлади. 20-а. 90-й.лари ўрталаригача Ўзбекистонда, асосан, вертикал шпинделли машиналардан фойдаланилган. Кейинги йилларда Ўзбекистон пахта майдонларида Америкада ишлаб чиқарилган горизонт-тал шпинделли П.т.м. ҳам пайдо бўлди. «Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг» компанияси (Тошкент) кршида 1997 й.дан бошлаб «ЎзКейсмаш» кўшма корхонаси ташкил этилиб, пахтакорларга «Case20022 Cotton Express» русумли 2 қаторли П.т.м.ни етказиб бера бошлади. БМКБ — Агромаш ак-циядорлик жамияти б-н биргаликда «Тошқишлоқмаш» акциядорлик жамияти ХМГ-04, ХМГ-12 русумли 2 қаторли, горизонтал шпинделли П.т.м.ни ишлаб чиқаради. Улар 90 ва 60 см ли пайкалларда пахтанинг ўргача ва ингичка толали навларини теришга мўлжалланган. «2022 Коттон Экспресс» русумли машина эса 2 қаторли, горизонтал шпинделли, ўзиюрар машина бўлиб, 90 ва 100 см ли пайкалларда пахтанинг ўргача навларини теришга мўлжалланган.

Ўзбекистонда П.т.м.ни яратиш ва уларни такомиллаштиришга дойр на-зарий ва амалий ишлар, асосан, Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги ин-тида олиб борилади. П.т.м. яратиш ва уларни такомиллаштириш ишлари Ўзбекистонда Ҳ. Ҳ. Усмонхўжаев, О. В. Лебедев, А. Д. Глушченко, М. В. Сабликов, Д. М. Шполянский, О. А. Каримов, А. С. Садридинов, Р. Д. Матчонов, М. Т. Тошболтаев ва б. олимлар, Г. И. Волков, Л. М.

Розенблом, М. Н. Марков ва б. конструкторлар номлари б-н боғлиқ.

Анвар Ризаев.

ПАХТА ТОЗАЛАШ САНОАТИ

- енгил саноатининг пахтага дастлабки ишлов берувчи тармоғи. Мазкур тармоқ тўқимачилик, ёғмой, кимё саноати тармоқдарига хом ашё етказиб беради. Пахта толаси, линт ва чигит П.т.е.нинг асосий маҳсулотлари ҳисобланади. Ўзбекистонда дастлабки пахта тозалаш корхонаси Тошкентда 1874 й.да қурилган. Россияда пахта хом ашё-сига бўлган талабнинг ортиши б-н Ўзбекистонда П.т.е. тез ривожлантирилди. 1885 й.да 9 та, 1890 й.да 27 та, 1914 й.да 208 та пахта тозалаш з-ди ишлади. Пахтачилик галла экинларини сиқиб чиқара бошлади. Аррали жин машиналарда толани ажрати олиш ва қўлда ҳаракатлантирадиган винтли прессларда толани пресслашдан ташкари барча оғир ишлар қўлда бажарилган. 1920-й.ларда Тошкент механика корхонасида дастлабки жин машиналари, линтерлар ишлаб чиқарила бошланди, пресслар эса Болтик, з-ди (Ленинград)дан кел-тирилди. Урушгача бўлган даврда жинлар, линтерлар, пресслар, вентиляторларнинг конструкцияси такомиллаштирилди: пахта тозалаш корхоналари ва пахта тайёрлаш масканлари электрлаштирилди. Пахта тозалаш корхоналарининг ўргача мавсумий ишлаш давомийлиги 3 ойдан 11 ойгача узайтирилди. 1940 й.да Ўзбекистон П.т.с.да 538 минг т тола, 15,3 минг т линт ва 982 минг т чигит ишлаб чиқарилди.

Пахта териш машинаширдян фойдаланиш пахтачиликнинг ривожланишида муҳим боскич бўлди. Тайёрлаш мас-канларига пахта топшириш суръати ошди, пахта тозалаш з-дларида эса 1955 й.дан қурилиш-тозалаш цехлари қурила бошлади. 1960 й.гача Ўзбекистонда 226 қуришиш-тозалаш цехи ишлади. 1960—65 й.ларда П.т.с.да тайёрланаётган тола си-фагини яхшилашга имкон берадиган ОВП ва ОВП-А тола тозалогичлар қўлла-

нилди. 1966—70 й.ларда куриштиш-тозалаш цехларининг технологик жиҳозлари такомиллаштирилди. Тозалаш самардорлиги 45% гача бўлган кучли 30 ВП тола тозалагич, ЧХ-3М ва 6А-12М русумли такомиллашган тахта тозалагичлар яратилди, РОВ русумли пахта толаси регенератори қўлланилди. Барча тайёрланган пахтани ўз вақтида қайта ишлаш учун 1971—75 й.ларда янги корхоналар, куриштиш-тозалаш ва тозалаш цехларининг курилишини тезлаштириш, уларни янги технология усуллари ва механизация воситалари б-н таъминлаш чоралари кўрилди, шунингдек, ишлаб турган корхоналарни реконструкциялаш ишлари бошланди. Корхоналарда юкори унумли куриштигичлар, тола тозалагичлар, пахта тозалагичлар, гидравлик пресс установкалари ишлатилди. 80-й.ларда самардорлиги юкори бўлган «Мехнат» пахта тозалагичи, «Пахтакор» тола тозалагичи, РХ пахта регенера-торлари яратилди ва ишга туширилди. 1980-й.лар пахтани қайта ишлашда қатнашадиган жами асосий технологик жиҳозларни янгилаш даври бўлди. Пахтаининг сифат кўрсаткичларини тезкорлик б-н аниқлайдиган АСХ-1 нав аниклагич ва ВСХ-1 нам аниклагичлар яратилди ҳамда и.ч.га жорий қилинди. 1980 й.да 1735,6 минг т пахта толаси, 217,6 минг т линт, 2387,2 минг т чигит ишлаб чиқарилди.

П.т.с. бўйича и.т. ишлари 1990 й.гача Тошкент ш.да жойлашган Пахта целлюлозаси кимёси ва технологияси и.т. ин-ти (1959), Марказий пахта тозалаш саноати и.т. ин-ти (ЦНИИХпром; 1926) да олиб борилган.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг республика П.т.с.нинг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни таъминлаш ўзгарди. П.т.с. маҳсулотлари республиканинг асосий экспорт товарларидан бирига айланди. Илгари пахта толаси экспорти Марказ тасарруфида бўлиб, уни «Экспортлён» ташқи савдо бирлашмаси ва унинг Тошкентдаги идораси амалга ошириб келган. 90-й.лар бошидан респу-

блика пахта толаси ва П.т.с.нинг бошқа маҳсулотларини мустақил ҳолда экспорт қилишни бошлади ва ҳоз. даврда 50 дан ортиқ хорижий мамлакатларига экспорт қилади. Соҳага янги техника, технология жадал суръатларда жорий этилмоқда. Хорижий мамлакатларнинг илғор технологиясини ўрганиш ва жорий этиш, тармок корхоналарида пахта толаси бўйича жаҳон стандартларига ўтиш учун АҚШ, Швейцария ва б. мамлакатлардаги фирмаларда ишлаб чиқарилган приборлар ва технологияни қўллаш борасида халқаро илмий-техникавий ҳамкорлик йўлга қўйилди. Туркия ва б. хорижий давлатлар ил-мий-техникавий ҳамкорликда Фарғона, Хоразм, Қашқадарё вилоятлари ва Қорақалпоғистонда пахтани қайта ишлашдан тайёр тўқимачилик маҳсулотлари и.ч.га қадар бўлган жараёнларни қамраб оладиган к-тлар курилиши бошланди.

Ўзбекистон П.т.с.да 128 та пахта тозалаш корхонаси (3-ди), 511 та пахта қабул қилиш (тайёрлаш) маскани бор (2003). Асосий технологик жараёнларда 298 пахта куриштигич, 1431 тозалаш машиналари, 372 тола ажратиш (жин), 1397 линт ажратиш машиналари, 370 пресслар ўрнатилган. 2000—2003 й.ларда 5 та янги пахта тозалаш корхонаси ишга туширилди, 20 дан ортиқ корхона реконструкция қилинди. Ўзбекистонда пахта тозалаш корхоналарида ягона техник сиёсат олиб бориш вази-фаси «Ўзпахтасаноат» уюшмаси зимма-сига юклатилган. Республикада 992,8 минг т тола, 70,9 минг т линт, 1544,7 минг т чигит тайёрланади (2003; 2000 й.да тегишлича 995,1; 64,8; 1517,6).

П.т.с. Хитой, АҚШ, Ҳиндистон, Покистон, Туркия, Мексика, Австралия, Миср каби асосий пахта етиштирувчи мамлакатларда айниқса ривожланган.

Воҳид Рақипов.

ПАХТА ТОЗАЛАШ САНОАТИ МАШИНАСОЗЛИГИ — пахта тозалаш саноат-ият машина-техникалар б-н таъминлайдиган оғир машинасозлик тармоғи. Пахта тайёрлаш масканлари,

пахта то-залаш 3-длари учун технологик курилмалар (пахтани тайёрлаш, қуритиш, тозалаш, саклашда қўлланиладиган маши-налар ва механизмлар), аррали ва жўвали (валикли) жин машиналари, линтерлар, тола тозалагичлар, чигит са-ралаш ва тозалаш машиналари, транс-портёрлар, пахта ғарамбузгичлари, пахта узаткичлар, туннель очиш машиналари, пахта ғарамларини шамоллатиш ва чанг тутиш машиналари, шунингдек, каноп-ни кайта ишлаш машина ва курилмалари (жами 50 номдан ортиқ маҳсулотлар) иш-лаб чиқаради.

Ўзбекистонда П.т.см. корхоналари Ўзбекистон машинасозлик корхоналари уюшмаси — «Ўзмашсаноат» тарки-би-да жамланган. Тармоқда «Ўзпахтамаш» акциядорлик жамияти (собик Тошкент машинасозлик 3-ди, 1947), Андижон «Тождметалл» акциядорлик жамияти (1970), Самарқанд «Пахтамаш» (1956) ва Каттақўрғон «Пахтамаш» акциядор-лик жамиятлари, (1939; 1966 й.дан пахта тозалаш асбоб-ускуналари и.ч.га ихти-сослашган), Чустдаги «Олмоспахтамаш» акциядорлик жамияти (1974), Тошкент «Пахтажин КБ» акциядорлик жамияти пахта тозалаш ускуналари конструктор-лик бюроси (1953) бор.

Ишлаб чиқарилган машина ва меха-низмлар МДХ даги пахтакор мамлакат-лар ва бир нечта чет мамлакатларга чиқа-рилади. Тармоқдаги йирик корхо-на «Ўз-пахтамаш» акциядорлик жамияти (Тош-кент машинасозлик 3-ди) 1947 й.да ишга туширилган. 3-д 1951 й.дан пахта тоза-лаш саноати учун технологик ускуна-жиҳозлар ва эҳтиёт қисмлар и.ч.га их-тисослаштирилди («Тош-пахтамаш2»). Корхона 2002 й.да «Ўзпахтамаш» номини олди.

Ўзбекистонда 1978 й.да пахтани кайта ишлаш бўйича поток линиялари ишлаб чиқарилди ва пахта тозалаш саноатида-жорий қилинди. «Меҳнат» ва РХ-1 тола тозалагич машиналари Загреб (1977), Пловдив (1979) халқаро ярмаркалари-нинг олтин медалига сазовор бўлган.

ПАХТА ТОЛАСИ — чигит қобиғида етиладиган ингичка, узун, силлиқ ва пишиқтабий тола. Асосан, пахта цел-люлозасидан иборат. Пахта тозалаш кор-хоналарида чигитдан ажратиб олинади. Ип ва тўқимачилик маҳсулотлари тай-ёрлашда ишлатилади. П.т.дан, асосан, тўқимачилик саноатида турли ип газла-ма (сатин, батист, зефир, тўр, поплин ва х.к.), трикотаж ва б. ишлаб чиқарилади, йигирилган ип тайёрланади. Ундан авиа-ция, электротехника ва автомобиль сано-атида парашют, махсус кистирмалар, изо-ляция материаллари, транспортёр лента-лари, автошиналар, юритма тасмалари ва б. ишлаб чиқарилади. Бундан ташқари, момик пахта, тўқилмаган материаллар ва б. олишда ҳам ишлатилади.

Чигит қобиғида ривожланиб бора-диган П.т. уруғкуртак пўстидаги бўйига жуда ўсиб кетган хужайрадор (хужай-ра-тола). Ғўзанинг қайси турига мансубли-гига, хужайраларнинг ривожланиш дав-ри ва функцияларига қараб, чигит қобиғи таркибига кирадиган хужайраларнинг тузилиши, каттакичилиги ҳар хил бўлади. П.т.нинг ички бўшлиғи канал шаклида бўлиб, хужай-ра шираси ва юпка протоплазма қатлами б-н тўлиб ту-ради. П.т.нинг канали хдм, толанинг ўзи сингари, ривожланишнинг бошланғич фазаларида шаклан цилиндрга ўхшаган бўлади. Тола етилиб борган сайин, унинг деворлари калинлашади ва бўйига чўзилади, канали эса жуда қисилиб, яс-силанган шаклга кириб қолади. Тола ка-налининг каттакичилиги ғўзанинг тур ва нав хусусиятларига, шунингдек, агро-техника шарт-шароитларига боғлиқ, чун-ки ғўза парвариши целлюлоза тўплиниб боришига таъсир кўрсатади. Ҳозир эки-ладиган ғўза навларида ҳар бир чигитда ҳосил бўладиган тола сони 10—15 минг ва ундан ҳам кўпроқ. Ғўзанинг маданий шаклларида тола диаметри унинг ўрта қисмида 15—20 мк атрофида, ёввойи шаклларида 8,3—10,4 мк келади (НА. Власова, 1974), тола узунлиги маданий

навларда 42 мм гача, ай-рим турларида, хатто, 60 мм га боради. Ғўза навлари ва муҳит шароитларига қараб кўсақдаги тола 50—60—80 кунда пишиб етилади.

П.т. таркиби (%): целлюлоза — 90,35—94,6; сув — 7; сувда эрийдиган моддалар — 0,5; инкрустация моддалари — 0,75; ёғ ва мум — 0,4; азот моддалари — 0,5; кул — 0,12. Тола девори бир неча катламли тузилишга эга (расмга к.). Қалинлиги 1 мк дан кичик бўлган ташки катлам биринчи девор ёки кутикула (1—3) дейилади. Кутикула кимёвий таркиби ва тузилиши бўйича асосий целлюлоза деворидан жиддий фарқ қилиб, таркибида (% ҳисобида) целлюлоза — 54, оксил — 14, пектин моддалари — 9, мум — 8, кул — 3, кутин — 4 бор. Турли саноат навларининг кимёвий таркиби ҳам турлича. Тола таркибида гидрофоб хоссали мум борлиги учун тола яхши ҳўлланмайди. П.т., асосан, шаффоф моддалар (целлюлоза, ёғ, мум) дан ташкил топсада хира бўлади, чунки таркибида ҳар хил майда кўшимчалар бор. Ёруғлик биринчи девор сиртидан нотекис қайтиши туфайли тола оқ бўлиб кўринади. Толанинг биринчи нави оқроқ, паст навлари тўқроқсарик ёки жигарранг бўлади.

Тола куйидаги физик-механик ва технологик (целлюлоза микдори ва тузилишига боғлиқ ҳолда) хоссаларга эга: чизикли зичлик, етилганлик, толанинг узилиш кучи ва ҳ.к. Ҳозир қабул қилинган стандартга кўра тола етилганлиги ҳамда ранги ва ташки кўринишга кўра 5 навга, толанинг штапель масса-узунлиги ёки юқори ўрта узунлиги бўйича 9 типига бўлинади. Ғўзанинг узун толали навларидан олинадиган тола 1а, 1б, 1, 2, ва 3 типларга, ўрта толали навларидан олинадигани 4—7 типига киради. Пахтага дастлабки ишлов бериш жараёнида тола механик ши-кастланиши мумкин. Бундан ташқари, толанинг ўз нуксонлари ҳам бўлади.

Толанинг сифати, намлиги, нуксонлари ва ифлос аралашмалар микдори тегишли стандартларга мое бўлиши

керак. П.т. тозалаш корхоналарида прес-слаб тойланади.

Ад.: Канаш М., Мирхўжаев М., Пахта толаси, 1976; Попова Г.Я., Биология развития хлопкового волокна и его технологические свойства, Т., 1975; Коган М. И., Технический прогресс и качество хлопкового волокна, Т., 1977; Пахта сифатини яхшилаш омиллари, Т., 1977.

Акмал Аҳмедов.

ПАХТААРНА КАНАЛИ —

Қорақалпоғистон Республикасидаги кад. тупроқ, ўзанли канал. Уз. 27,6 км, тубининг кенглиги 20—28 м, чуқ. 3,3—4,3 м, канал бўйи дамбасининг кенглиги 2—10 м. Сув ўтка-зиш қобиляти 80 м³/с Амударёдан сув олади. Ҳоз. сув олиш иншооти 1957 й.да барпо этилган шандорли тўсиклар б-н таъминланган 5 кўзли (ҳар бирининг эни 3 м) темир-бетон тўртбурчак қувурлардан иборат. Туямўйин гидроузели дарво-засидан 30 км (дарёнинг чап соҳилидаги Тошсоқа каналининг бош иншоотидан 1 км) куйида, кирғоқдан 4,5 км узоқликда жойлашган. Дарёдан сув каналга узатиш ўзани орқали етказиб берилади. Каналдан сув 5 та сув чикаргич (Бузёб, Амиробод, Боғёоб ва б.) ва 30 га яқин насослар ёрдамида тақсимлаш каналлари ва ариқларга узатилади.

Амударёнинг Туямўйин гидроузелидан Қоратовгача бўлган ўнг соҳили — Тўрткўл туманида 37,1 минг га, Беруний туманида 7,01 минг га экинзорлар П.к.дан сугорилади.

«ПАХТАБАНК» — Ўзбекистондаги йи-рик акциядорлик-тижорат банки. 1995 й. 27 июлда «Ўздекконсаноатбанк» негизда ташкил этилган. Бошқаруви Тошкент ш.да. Банк таъсисчилари: «Ўзқишлоқ-хўжаликкимё» давлат-акциядорлик ком-панияси, «Ўзагроосуғурта» давлат-акциядорлик суғурта компанияси. «П.» кенг тармокли универсал банклардан бири ҳисобланиб, 13 та вилоят бошқармаси, 183 та туман бўлимлари

ва 162 та мини-банклардан иборат. Банк республика қ.х. корхоналарига турли хизматлар кўрса-гади. Давлатнинг молиявий агенти си-фатида хўжаликларда етиштириладиган пахта, ғалла, шоли махсулотлари учун бўнак маблағлари беради, фермер хўжаликларини кредитлар б-н таъминлайди. Шунингдек, банк қ.х. корхоналарини техника б-н таъминлашни давлат томо-нидан рағбатлантириш фондининг молиявий агенти вазифасини бажаради.

«П.» «Пахта-инвест» бошқарувчи компанияси ва «Пахта-сервис» депозитарийси шўъба корхоналарига эга. Банк 1993 й.дан буен Туркиянинг «Зироат-банк» б-н бирга Ўзбекистондаги биринчи Ўзбекистон-Туркия «ЎТбанк»нинг муассиси. «П.» Осиё-Тинч океани қ.х.ни кредитлаш уюшмаси (АПРАКА) ҳамда Халқаро қишлоқ хўжалиги кредити конференцияси (КИКА)нинг тенг ҳуқуқли аъзоси ҳисобланади.

Банк томонидан берилган жами кредитлар миқдори 91 млрд. сўмни ташкил этди; 84 мингдан зиёд юридик ва 148 минг жисмоний шахсларга хизмат кўрсатади (2003). Устав капитали 12,5 млрд. сўм, жамланма капитали 35 млрд. сўм, валюта баланси 197 млрд. сўм (2003 й. 1 янв.).

Қобилжон Тошматов.

ПАХТАГУЛ — ислимий нақш тури; амалий безак санъатида очилган пахта чаноғини услублаштириб яратилади. П. ёки пахта ислимий деб аталади. Амалий санъатнинг деярли барча турлари (каштадўзлик, чиннисозлик, кулоллик, кандакорлик, ганч ўймакорлиги ва б.)да кенг тарқалган.

«ПАХТАЖИН КБ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — пахта хом ашёси, жун ва бугдойни дастлабки қайта ишлаш мажмуалари ва ускуналарини лойihalаш ва и.ч. бўйича конструкторлик бюроси. «Ўзмашсаноат» уюшмаси таркибида. 1953—94 й.ларда пахта тозалаш бўйича

Тошкент Давлат махсус конструкторлик бюроси, 1994—2001 й.ларда пахта тозалаш бўйича махсус конструкторлик бюроси деб номланган. 2003 й.дан ҳоз. номда. Тошкент ш.да жойлашган. Тошкент вилояти Янгийўл туманидаги Шўралисой посёлкасида синов базаси бор. Корхона иссиқлик генераторлари, пахтани қуритиш, тозалаш, жинлаш ва линтерлаш, тола, линт, чигит, ғалла, жун тозалаш машиналари, толали чикиндиларни то-залагичлар, уруғлик тайёрлаш машиналари, ташиш (экскаваторлар, конвейерлар), чангтозалаш ва ёрдамчи жиҳозлар, редукторлар ишлаб чиқаради. Корхона ўз махсулотларини Болгария, Афғонистон, Греция ва б. мамла-катларга экспорт қилади.

1953 й.да пахта тозалаш саноатини техника б-н қайта қуроллантириш вазифаларини ҳал этиш учун ташкил этилган. Собик, СССРда пахта тозалаш саноати учун машиналар ва меха-низмлар яратиш бўйича ягона конструкторлик бюроси бўлган. 50 йил давомида КБ да 300 дан ортик турдаги янги техника намуналари яратилди. Пахтани қопқанорсиз ташишдан бошлаб, уни дастлабки қайта ишлаш — тола ажратиш поток линиялари яратилди. Ўзбекистон ва Ўрта Осиёдаги бош-ка пахтакор республикалардаги барча пахта з-длари КБ да яратилган машина-механизмлар б-н жиҳозланган.

«Мехнат» пахта тозалагичи, «Зафар» ва «Пахтакор» тола тозалагичлари, «Ғайрат» аррали жин машиналари Пловдив, Загреб, Москва, Қоҳира, Салоники, Техрон халқаро кўрғазмаларида намойиш этилган ва олтин, қумуш медаллар совриндори бўлган. КБ муҳандис-конструкторларидан 5 кишига Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ихтирочи, 5 кишига Ўзбекистонда хизмат кўрсатган муҳандис унвони берилган. Ўзбекистон халқ хўжалиги эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда КБ да кейинги йилларда пахта тозалаш саноати учун янги техника тайёрлашдан ташқари ёғмой саноати учун биттер-сепаратор-

лар, шунингдек, жун тозалаш жиҳозлари, дон тозалагич, пахта линтидан целлюлоза олиш комплекси учун жиҳозлар ва б. техника воситалари яратилди.

Виктор Семейкин.

«ПАХТАКОР» — Ўзбекистоннинг етакчи футбол жамоаси. 1956 й. ташкил этилган. СССР чемпионатининг олий лигасида (1964, 1972, 1976-77, 1985-90 й.ларда I лигада) катнашган ва 1962, 1982 й.ларда 6-ўринни эгаллаган. СССР Кубоги мусобақаларининг фи-налчиси (1968). «П.» жамоаси 1979 й. авиаҳалокатига учраган (жамоанинг 17 аъзоси фожиали ҳалок бўлган). Улар хотирасига анъанавий «Пахтакор—79» турнири ўтказилади.

«П.» 1992 й.дан Ўзбекистон биринчилигида катнашади. 3 марта мамлакат чемпиони (1992, 1998, 2002), 5 марта Ўзбекистон кубогини қўлга ки-ритди, Осиё чемпионлар лигасида 4-ўринни эгаллади (2003). Жамоанинг турли йиллардаги муваффақиятлари А.Азизхўжаев, Б.Абдураимов, Г.Красницкий, А.Якубик, Х.Раҳматуллаев, Ю.Пшеничников, И.Тазетдинов, М.Фёдоров, М.Ан, М.Крсимов каби футбол усталарининг номи б-н боғлиқ. Жамоа Тошкентдаги ўйинларини, асосан, «Пахтакор» стадионида, ўқув машгулотларини Қибрай базаси (катта ва кичик стадион, қишки ёпиқ манеж)да ўтказилади.

«ПАХТАКОР» — Тошкентдаги марказий стадион. Ўзбекистондаги йирик спорт мажмуаларидан. 1953—57 й.лар барпо этилган (меъморлари М.Булатов, Л.Караш). П. тархи овал шаклда (умумий майд. 19,5 га), 55000 томо-шабинга мўлжалланган. Ўриндиклар катори 48 та трибуна секторидан иборат, ҳар бир сектори 26 ярусни ташкил қилади, унда 2060 дан 2260 гача ўриндик бор. Ўриндикларнинг умумий уз. 25 км дан ошади. П.га 4 томон (Навоий, Абай, Ўзбекистон кўчалари)дан кириш мумкин.

Стадионни лойиҳалашда халқаро

мусобақалар ўтказилиши ҳисобга олинган. Спорт аренасидаги футбол майдони тарҳи 105x70 м, майдонга махсус ўсимлик экилган. Югуриш йўлкаси уз. 400 м. Радиоэшиттириш ва ёритиш асбоблари б-н жиҳозланган хона ғарбий трибунала жойлашган. Ҳакам ўриндиги ва камера трибуна таркибида. П.нинг жанда 3—4 қават баландликда спорт павильони бўлиб, унда гимнастика зали, меҳмонхона, буфет, душ, массаж ва б. хоналар бор. Павильон ҳовли орқали арена б-н боғланган. 1995 й.да футбол майдони Германия стандартлари бўйича таъмирла-ниб, остига иситкичлар ўрнатилди, ўриндиклар янгиланди. П. яқинида метронинг «Алишер Навоий», «Пахтакор» стъялари жойлашган.

«ПАХТАКОР» — эртапишар серҳосил нок нави. Р.Р.Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тида Қулала ва Любимица Клаппа навларини чатиштириш йўли б-н яратилган (С.К.Шарипов). Тупи пирамида шаклида усади. Бал. 6,5, кенглиги 5,5 м. Меваси йирик, думалокноксимон, ўртача вазни 250—300 г. Етилганда пўсти оч сариқ, кейин зангори рангда бўлади, кўёшга қараган томонлари кизғиш туюлади, ўта серсув ва ширин, хушбўй, июлнинг 1-ўн кунлигида пишади. Ўзбекистоннинг барча вилоятлари учун р-нлаштирилган.

ПАХТАКОР - Жиззах вилояти Пахтакор туманидаги шаҳар (1974 й.дан). Туман маркази. Вилоят маркази (Жиззах)дан 28 км. Т.й. станцияси. Аҳолиси 19,4 минг киши (2003), асосан, ўзбеклар, шунингдек, козок, қирғиз, рус, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Жан. Мирзачўл каналидан сув олади. П.да туман ҳокимияти биноси, пахта тозалаш з-ди, маъмурий муассасалар ва қурилиш ташкилотлари, автокорхона, қўшма корхона ва хусу-сий фирмалар, бозор, умумий таълим мактаблари, интернат мактаб, лицей, касб-хунар коллежи бор.

Улуғбек но-мидаги маданият саройи, маданият ва истироҳат боғи, марказий кутубхона, болалар спорт мажмуаси, марказий стадион, болалар спорт мактаби, бокс ва кураш мактаби, ёпик сузиш ҳавзаси ишлаб турибди. Марказий касалхона, поликлиника, болалар поликлиникаси аҳолига хизмат кўрсатади.

ПАХТАКОР ТУМАНИ - Жиззах вилояти таркибидаги туман. 1967 й. 9 янв.да Мирзачўл жан.-ғарбидаги ўзлаштирилган ерлар негизда Сирдарё вилояти таркибида ташкил этилган. 1974 й. Жиззах вилояти ташкил этилиши муносабати б-н ушбу вилоят таркибига ўтказилган. Ғарбда Зафаробод ва Арнасай, шим.да Дўстлик, шарқда Сирдарё вилояти Шароф Рашидов туманлари ва вилоятнинг Зарбдор, жан.да Жиззах туманлари б-н че-гарадош. Майд. 0,38 минг км². Аҳолиси 57,9 минг киши (2003). П.т.да 1 шаҳар (Пахтакор), 7 қишлоқ фукарolari йиғини (Акмал Икромов, Мингчинор, Олмазор, Оқбулоқ, Пахтакор, Самарқанд, Чаманзор) бор. Маркази — Пахтакор ш.

Табиати. Туман худуди Мирзачўлнинг ғарбида жойлашган. Рельефи, асосан, текислик (ўртача бал. 295 м). Ер ости сувлари юза ва шўр ҳамда шўртоб. Туман худудидан Жан. Мирзачўл Канали ўтган. Оқова шўр сувларни чиқариб юбориш учун зовурлар қазилган. Иқлими кескин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 30—35°, энг юқори т-ра 40°, янв.ники —4°. Йиллик ёғин 280—300 мм. Вегетация даври 205—210 кун. Тупроқлари, асосан, бўз, оч бўз, шўрхоқ тупроқлар. Ёввойи ўсимликлардан янтоқ, шўра, шувок, кўнғирбош, қиёк, қамиш, юлғун, оқбош, ғумай, печак, итузум, тол, жийда, терак ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, чиябўри, қуён, кала-муш, илон, калтакесак; қушлардан ўрдак, тустовук, қирғовул, калхат, қаптар, чуғурчиқ, қарға, сўфитўрғай, майна ва б. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (88%), шунингдек, козок, рус, украин ва б. миллат

вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 152 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 19,4 минг киши, қишлоқ аҳолией 38,5 минг киши.

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, к.х.га ихтисослашган. Саноат, транспорт, алоқа корхоналари бор. Ширкат хўжаликлари пахтачилик, ғаллачилик, сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик, чорвачилик б-н шуғулланади. Туманда Ўзбекистон—Польша «Ўзполтекс» кўшма корхонаси, 140 га яқин кичик корхона ва хусусий фирмалар, акциядорлик жамиятлари, 2 пахта тозалаш з-ди, к.х. техникасини таъмирлаш корхонаси, Пахтакор ш. бозори мавжуд. Қ.х.нинг етакчи тармоклари — пахтачилик, ғаллачилик. Суғориладиган ерлар 26,5 минг га дан зиёд, шу жумладан, 12,8 минг га ерга пахта, 11,1 минг га ерга ғалла, 2,6 минг га ерга бошқа экинлар экилади. 12 ширкат, 965 фермер хўжаликлари бор. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларида 15,2 мингга яқин қорамол, 11,4 мингдан зиёд қўй ва эчки, 275 йилқи боқилади (1999). П.т.да 20 умумий таълим мактаби (13,2 минг ўқувчи), шу жумладан, интернат-мактаб, бокс ва кураш мактаби, болалар спорт мактаби, лицей, касб-хунар коллежи, маданият ва истироҳат боғи, бадий ҳаваскорлик, фольклор-этнографик ансамбллари ишлаб турибди. Марказий стадион, болалар спорт мажмуаси, ёпик сузиш ҳавзаси, шаҳардаги ҳар бир маҳаллада спорт мажмуалари фаолият кўрсатади. Марказий касалхона (280 ўрин), катталар ва болалар поликлиникалари, 5 қишлоқ врачлик пункти ва б. тиббий муассасалар бор.

П. — Жиззах, П. — Тошкент, П. — Гулистон, П. — Самарқанд йўналишлари бўйича автобус қатнови йўлга қўйилган.

1969 й.дан «Пахтакор» газ. чиқади (1999 й.да адади 1 минг). ПАХТАОБОД — Андижон вилояти Пахтаобод туманидаги шаҳар (1975 й. гача Қўқон қишлоқ шаҳарчаси). Туман маркази. Вилоят маркази (Андижон ш.)дан 44 км, яқин т.й. станцияси — Тентаксой (1 км). Аҳолиси

23,2 минг киши (2003).

П.да туман ҳокимияти биноси, давлат, маъмурий, курилиш ташкилотлари, автокорхона, нон маҳсулотлари и.ч. корхонаси, 5 умумий таълим мактаби, касб-хунар коллежи, мусиқа, спорт мактаблари, стадион, кутубхона, клублар, маданият ва истироҳат боғи, музей, касалхона, поликлиника, дорихона, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

П. — Андижон йўналишида автобуслар катнайди.

ПАХТАБОД — Сирдарё вилояти Шароф Рашидов туманидаги шаҳарча (1984 й.дан). Туман маркази. Вилоят маркази (Гулистон ш.) дан 95 км, яқин т.й. станцияси — Пахтакор (25 км). Аҳолиси 12,2 минг киши (2000).

П.да туман ҳокимияти биноси, маъмурий муассасалар, курилиш ташкилотлари, автокорхона, алоқа бўлими, умумий таълим мактаблари, мусиқа мактаби, касб-хунар коллежи, марказий кутубхона, маданият уйлари, маданият ва истироҳат боғи, стадион, марказий касалхона, поликлиника, дорихона, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. П. — Гулистон йўналишида автобуслар катнайди.

ПАХТАБОД ТУМАНИ - Андижон вьсьоятид&t туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил қилинган. 1962 й. 24 дек.да Избоскан тумани б-н бирлаштирилган. 1970 й. 7 дек.да яна янгидан ташкил қилинган. Шим. ва шим.-шарқдан Қир-ғизистон Республикасининг Жалолобод вилояти, ғарбдан Избоскан, жан.дан Андижон, шарқда (58 км масофада) Қирғизистон Республикаси ва Жалол-қудуқ туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,29 минг км². Аҳолией 137,9 минг киши (2003). Туманда 1 шаҳар (Пахтаобод), 5 қишлоқ фуқаролари йиғини (Бўстон, Иттифок, Маданият, Пахтакор, Уй-ғур) бор. Маркази — Пахтаобод ш.

Табиати. Туман ҳудуди вилоятнинг шим.да, Норин ва Қорадарё воҳасидаги

ясси текисликда жойлашган. Рельефи ғарбдан шарққа баландлаша боради. Ўртача бал. 260 м. Тупроқлари, асосан, бўз тупроқ. Дарё бўйларида ўтлоқи бўз тупроқ, ботқоқ-ўтлоқи ва ботқоқ тупроқлар тарқалган. Адирлар эфемер ва эфемероидлар,захкаш ерларда қамиш, кўға, қиёқ ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан кизилқуйруқ, кумсичкон, жайра, қўшоёқ, кўрсичкон, куён, бўри, тулки, қобон, бўрсик, калтакесак, илон ва б. қушлардан чумчуқ, чуғурчиқ, сўфитўрғайлар бор. Туман ҳудуди орқали Қорадарё, Тентаксой, Мойлисой оқиб ўтади. Дарё ва сой қирғоқларининг айрим жойлари ҳарсанг тошлар б-н мустаҳкамланган. К.,х. экинлари Қорадарё, Мойлисайдан суғорилади. «Дўстлик» ва «Олмайдон» насос стъялари қурилгандан кейин Норин да-рёсидан ҳам сув олинадиган бўлди. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача-раси —3,5°, июлники 26,7°. Энг паст т-ра —26°, энг юқори т-ра 42°. Вегетация даври 217 кун. Йиллик ўртача ёғин 300—400 мм. Ёғин, асосан, қишда ва баҳорда ёғади.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, уйғур, қирғиз, тожик, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 475 киши. Шаҳарликлар 23,2 минг киши, қишлоқ аҳолиси 114,7 минг киши.

Хўжалиги. Тумандаетақчитармок қ.х. ҳисобланади. Пахтачилик, ғаллачилик, сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик, чорвачилик б-н шуғулланилади. П.т.да пахта тозалаш з-ди, «Интернейшнл» корхонаси, пойабзал ф-каси, темир-бетон маҳсулотлари и.ч. корхонаси, 20 акциядорлик жамияти, 14 жамоа, 71 кичик, 1099 хусусий корхона, 4 курилиш ташкилоти, автокорхона, 953 савдо, 561 маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. П.т.да 13 ширкат, 406 фермер хўжалиги бор. Тумандаги жами экин майдони 17,4 минг га, шу жумладан, 8,2 минг га ерга пахта, 6,8 минг га ерга дон, 280 га ерга картошка, 820 га ерга сабзавот экилади. 996 га ер мезавор,

92 га ер тоқзор б-н банд (2003).

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 25,4 мингдан зиёд крра-мол (шу жумладан, 13 мингдан зиёд сигир), 18 мингга яқин қўй ва эчки, 89,7 мингга яқин парранда боқилади (2003).

П.т.даги 41 умумий таълим мактаби, 1 лицей, 1 гимназияда 35 мингдан зиёд ўқувчи таълим олади, 3 спорт, 1 му-сика мактаблари, 2 касб-хунар коллежи фаолият кўрсатади. 44 кутубхона (278540 китоб), 10 клуб, 4 маданият ва истироҳат боғи, Ўзбекистон халқ шоири Ҳабибий уй-музейи, стадион бор. Туманда 2 касалхона (600 урин), поликлиника, 21 кишлоқ врачлик пункти, дорихоналар ва б. тиббий муассасалар ишлаб турибди. Андижон — Тентаксой т.й. мавжуд. Туман ўртасидан Андижон — Жалолобод, Ўш — Бишкек автомагистрал йўллари ўтган. Ховсконота, Кўктўнликота. Қилич Иброҳим, Хўжа Тақсимота зиёратгоҳлари мавжуд. Туман «Давр садоси» газ.си 1935 й.дан чиқади.

«ПАХТАСАНОАТИЛИМ» ИЛМИЙ-ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАРКАЗИ -пахта тозалаш саноати тармоғида Марказий Осиёда етакчи илмий-методик марказ. 1998 й.да Марказий пахта тозалаш саноати илмий тадқиқот ин-ти (ЦНИИХ пром., 1926 й.) негизида очик акциядорлик жамияти шаклида ташкил этилган.

Муассаса республика пахта тозалаш саноатида техника тараққиётининг асосий йўналишларини белгилайди, узоқ муддатли илмий-техника дастурини ишлаб чиқади, пахта тозалаш саноати соҳасидаги и.т. ва тажриба-конструкторлик ишларини муво-фиқлаштиради, пахтани қайта ишлаш бўйича и.т.лар олиб боради, янги агрегатлар, жаҳон стандартлари талабларига жавоб берадиган сифатли тола и.ч.ни таъминлайдиган машиналар ва ускуналар тайёрлайди ҳамда уларни та-комиллаштиради, тармоқнинг иктисодий-техникавий, меъёрий ва б. илмий-техник қужжатларини тайёрлайди. Унинг таркибида 7 та илмий лаб. (пах-

та хом ашёсини қуритиш ва тозалаш; аэродинамика, чангсизлантириш ва автоматлаштириш; линтерлаш ва жўвали жинлаш; уруғлик чигит тайёрлаш; пахта хом ашёси муаммолари; пахта тозалаш саноати иктисодиёти), 2 та бўлим (стандартлаштириш ва метрология; ил-мий-техник ва патент ахбороти), янги техника ва технологияларни пахта тозалаш корхоналарида жорий этиш бўйича бошкарма, шунингдек, такомиллаштирилган технологик жараёнларни ҳамда яратилган янги ускуналарни синовдан ўтказиш ва жорий қилишга мўлжалланган 5 та (Бектемир, Ангор, Бағлод, Қўшқўпир, Асака-2) тажриба-экспериментал пахта тозалаш корхоналари ҳамда экспериментал-механика «РИМ устахонаси» корхонаси мавжуд.

1991—2002 й.ларда юқори самарали пахтани қуритиш қурилмалари, пахта тозалаш агрегатлари, аррали жинлар, тола тозалагичлар, уруғлик чигит тайёрлаш ускуналари, чангсизлантириш қурилмалари ва б. муҳим ихтиролар амалга оширилди.

Марказ фаолияти КМ.Нуралиев, Н.Б.Соркин, П.В.Байдюк, Х.А.Каримов, С.Н.Нусратов, О.А.Акрамов, Э.Т.Максудов, И.К.Ҳафизов, Р.М. Каттахўжаев, А.Г.Шайдуллин, В.Е.Устюгин, У.Х.Азизхўжаев, М.Т.Ҳожиёв, С.А.Саидахмедов, А.К.Калимулин, СУ. Саидхонов ва б. олимлар, муҳандислар, конструкторлар номлари б-н боғлиқ.

Марказда 2 жилдли «Пахтани дастлабки ишлаш бўйича билдиргич» (1994), «Пахтани дастлабки қайта ишлаш» ўқув қўлланмаси (1999—2002; рус ва узбек тилларида) нашр этилди. Марказ хузурида илмий Кенгаш ва «Пахта» техник қўмитаси ишлайди.

Воҳид Раките.

ПАХТАСИМОН ҒЎЗА (*Gossypium gossypoides* Ulbr.-Standl.) — ёввойи ғўза тури. Геноми Д6, хромосомалар сони 2п=26. Мексикада (Оахака штати ва Синалоа штатининг жан. қисмида) тарқалган. П.ғ. кўп йиллик бута, бўйи 3 м га боради,

айниқса, ёш новдалари майда туклар б-н копланган, пояси тўқ қизил тусга қиради. Ўсув шохлари кучли ривожланган, ҳосил шохлари кал-га. Барглари йирик, 12 см ча, 3—5 бўлмали. Бўлмалари уч-бурчак шаклда, ўткир учли. Ёнбарглари чизиклинаштарсимон, эрта тўкилиб кетади. Гуллари йирик, қўнғирсимон, гулбарглари оқ ёки пушти, асосида тўқ қизил катга доғлари бор. Қўсақлари майда, 3—4 чанокли, тухумсимон, учи ўткир, сиртида тиник смола безчалари мавжуд. Ҳар бир чаноғида 1—2 тадан кулрангяшил тукли (10 мм ча) узунчоқ чигити бор. П.ғ. — қурғокчиликка чидамли, фо-тодаврий ўзгаришларга таъсирчан. Чигити тошчигит. Раймонд, мексика ва уч бўлма баргли гўзалар б-н чагишади.

Абдумавлон Абдуллаев.

ПАХТАТИКАН, латтатикан (*Cirsium ochrolepideum*) — мураккаб-гулдошларга мансуб илдизбачкили кўп йиллик ўт. Пояси тик, юқри қисми сершоҳ, сербарг, бўйи 40—100 см. Барглари наштарсимон, бандсиз, аррали, саватча тўпгулга йиғилган. Июнь -сентябрда гуллаб мевалайди. Меваси учмали уруғ. Асосан, илдиз бачкилари, илдиз бўлақлари, шунингдек, уруғидан кўпаяди. Йўқотиш қийин бегона ўт ҳисобланади. Ўрта Осиёда суғорма дек-қончилик ерларида кенг тарқалган. Пахтазор, сабзавот-полид, донли экинлар ва беда орасида учрайди.

Кураш чоралари: ерни кетмакет ишлаш б-н илдизларини кесиб, озикданишини сусайтириш; кузги шудгоргача 2,4 -Д амин тузи, дон экинларида эса 2,4-Д гербицидларини пуркаш.

ПАХТАЧИ ТУМАНИ - Самарқанд вилояти таркибидаги туман. 1935 й. 9 фев.да Нарпай тумани ҳудудининг бир қисмида Пахтакор тумани номи б-н ташкил қилинган. 1963 й.да яна Нарпай туманига қўшилган. 1973 й. 12 апр.да П.т. номи б-н яна Нарпай туманидан алоҳида туман қилиб ажратилди. Шарқдан Нарпай тумани, шим, шим. -ғарб ва ғарбдан

Навоий вилоят-тининг Хатирчи, Навоий, Навбахор туманлари, жан.дан Нуробод тумани б-н чегарадош. Майд. 1,37 минг км². Аҳолиси 114,6 минг киши (2003). П.т.да 1 шаҳарча (Зиёвуддин), 8 қишлоқ фуқаролари йиғини (Мисит, Пўлатчи, Султонобод, Хайробо, Хумор, Қарноб, Қуйибок, Ғалаба) бор. Маркази — Зиёвуддин шаҳарчаси.

Табиати. Туман вилоятнинг ғарбий қисмида жойлашган: Зарафшон тизмасининг давоми бўлган Зирабулоқ ва Зиёвуддин тоғлари туман ҳудудини икки қисмга —суғорилмайдиган кенг Қарноб чўлига ва шим. — Зарафшон водийсининг суғориладиган чап соҳили текислигига ажратиб туради. Туманнинг шим. қисмидан (шарқдан ғарбга томон) Зарафшон дарёси оқиб ўтади. Унинг ўзани анча паст бўлганлигидан сув чиқариш қийин. Экинларни суғоришда Нарпай каналидан фойдаланилади. Каналнинг 370 дан ортиқ шохобчаси бор. Туманнинг дашт қисмида канал суви насослар ёрдамида юқорида кўтарилди. Иккли-ми кескин континентал. Йилига 230—250 мм ёгин ёғади. Баҳор илиқ ва серёгин. Ёзда т-раси 42—45°га етади. Июлнинг ўртача т-раси 28°. Январнинг ўртача т-раси —Г, айрим кунлари совуқ —30°гача етади. Тупроқдари, асосан, бўз тупроқлардан иборат. Баъзи жойларда шўрхок, кумок ёки гилли бўз тупроқлар учрайди. Зарафшон дарёси қайирида ер ости сувлари юза бўлгани учун катта-катта май-донларда аллювиал жинслар устида бот-қоқ-ўтлоқ тупроқлар пайдо бўлган. Ёввойи ўсимликлардан Қарноб чўлида саксовул, эфемер ва эфемероидлар учрайди, шувок, шўра, қиёк, қўнғирбош, сарик гулли беда, чайир, лолақизғалдоқ, туякорин, янтоқ, Зарафшон дарёси тўқайларида турли ўсимликлар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тўқайларда, Зиёвуддин ва Зирабулоқ тоғларида толай товушқони, жайра, жайран, қобон, тулки, чиябўри, юмронқозик, дала сич-қони, каламуш, ондатра ва б. сут эмизувчилар; қушлардан қирғовул, ўткинчи ёввойи ўрдақлар, кўкқўтон,

лайлак, тўқай чумчуқлари, читтак, майна, жарқалдир-ғоч, кўқарға, каптар, зағизгон, бой-угли, сўфитўрғай, каклик ва б., сув ҳавзаларида ҳар хил балиқлар бор. Чаён, турли ҳашаротлар, сувилонлар, кал-такесаклар, тошбақа ва б. учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, рус, татар, қозоқ, тожик, корейс, қирғиз, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 84 киши. Ша-ҳарликлар 13,3 минг киши, қишлоқ аҳолиси 101,3 минг киши.

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, қ.х.га ихтисослашган. Саноат, транспорт, алоқа қорхоналари мавжуд. Туманда пахтачилик, ғаллачилик, саб-завотчилик, полизчилик, чорвачилик ва пиллачилик б-н шуғулланилади. 1 қўшма қорхона, 22 кичик қорхона, 14 акциядорлик жамияти, 15 қурилиш қорхонаси, хусусий дўкон ва қорхоналар, 6 савдо ташкилоти, 223 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси мавжуд (2003).

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик. Қ.х.да сўғориладиган ерларга пахта, дон, полиз, сабзавот, беда, ем-хашак экинлари экилади. П.т.да 14 ширкат хўжалиги, 645 деҳқон-фермер хўжалиқлари бор.

Туман жамоа ва шахсий хўжалиқларида қорамол, қўй ва эчки, от, парранда боқилади. П.т.да 47 умумий таълим мактаби (25,3 минг ўқувчи), 3 касб-хунар коллежи (1800 талаба), 45 кутубхона, 17 маданият уйи, 8 стадион, 43 спорт майдончалари мавжуд. 4 касалхонада 125 врач, 250 ўрта тиббий ходим ишлайди. Туман аҳолисига 13 қишлоқ врачлик, 39 фельдшер-акушерлик пунктлари, 12 қишлоқ даволаш амбулаториялари, 19 дорихона хизмат кўрсатади.

ПАХТАЧИЛИК — 1) халқ хўжалигининг ғўза экиш ва пахта етиштириш б-н шуғулланадиган тармоғи; 2) Malvaceae оиласининг *Gossypium* туркумига мансуб ғўзанинг келиб чиқиши, эволюцияси, ўсиши ва ри-

вожланиши, уни деҳқончиликда етиштириш қонуниятлари ҳақидаги фан, ўсимликшуносликтхт бир бўлими.

ПАХТАЧИЛИК ИНСТИТУТИ,

Ўзбекистон пахтачилик илмий тадқиқот институти, ЎЗПИТИ — пахтачилик соҳасидаги энг йирик илмий муассаса. Ўзбекистон Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Қишлоқ хўжалиги илмий-ишлаб чиқариш маркази таркибиди. 1929 й.да Бу-туниттифок пахтачилик ил. ин-ти (СоюзНИХИ) номи б-н ташкил этилган. 1983—92 й.ларда «Союзхлопок» ИИБ, 1992 й.дан хоз. номда. Тошкент вилоя-ти Қибрай тумани Оққовоқ қишлоғида жойлашган.

Дастлаб СоюзНИХИ таркибига марказий селекция стяси, марказий ўсимликларни ҳимоя қилиш стяси, механизация ва ғўза агротехникаси стяси, шунингдек, Тожикистон, Туркменистан, Қирғизистон ва Қозоғистон Республикалари тажриба стялари қирган (ҳозирда улар алоҳида и.т.ларига айланган). СоюзНИХИ ташкил топган кундан бошлаб Ўрта Осиё ва Озарбайжон учун пахтачилик соҳасидаги илмий марказ бўлиб, тадқиқотларни мувофиқлаштириш ишларини ҳам амалга оширган.

Ин-тда 12 та бўлим (2003): алмашлаб экиш ва ғўза вилтига қарши кураш; ғўза селекцияси ва уруғшунослиги; янги ва районлаштирилган ғўза навлари агротехникаси; ўғитлар; мелиорация; сўғориш ва сув қуйиш техникаси; тупроққа ишлов бериш; ўсимликлар ўсишини созловчи моддалар ва дефолиация; ўсимликлар физиологияси; тупроқ эрозиясига қарши кураш, агроэкология ва ялли тахлиллар; иктисодиёт, тарғибот, жорий этиш, режалаштириш ва илмий ишларни мувофиқлаштириш; пахта мажмуидаги зироатларда ноанъанавий агрорудаларни қўллаш технологияси ва агрометеостанция бор. ЎЗПИТИ таркибиди 11 филиал: Л.В. Румшевич номидаги Андижон (собиқ Фарғона зонал пахта-беда тажри-

ба стясси; 1930), Бухоро (1929), Жиззах (1972). Навоий (1995), Наманган (1992), Самарқанд (1959), Сирда-рѐ (1994; 1928 й.дан Марказий мелио-ратив тадқиқот стясси), М.С.Истомин номидаги Сурхондарѐ (1954), Фарғона (1927), Хоразм (1929) ва Қашқадарѐ (1968) филиаллари ишлайди. Тошкент вилояти Қибрай туманида Марказий тажриба хўжалиги, Қашқадарѐ вилояти Касби туманида А. Навоий номи, Сурхондарѐ вилояти Музrabод туманида Янгиобод ва Денов туманида Ҳазор-боғ ширкат хўжаликлари, Термиз туманида «Дўстлик» ҳамда Фарғона вилояти Кува туманида «Ўзбекистон» ширкат тажриба хўжаликларида пахтачилик, ғаллачилик ва дехқончиликнинг бошқа тармоқдарини ривожлан-тириш бўйича илмий-амалий ишлар олиб борилади (2003).

Ин-тда 100 дан ортиқ ингичка ва ўрта толали навлари: 108-Ф (қ. Бир юз саккиз-Ф), 138-Ф, 149-Ф, Қирғизистон-3, Фарғона-3, Бухоро-6, СоюзНИ-ХИ-11, Хоразм-126, Хоразм-127, Окдарѐ-6, Қашқадарѐ-1, Гулсара, Андижон ва Термиз ғўза навлари гуруҳи, 1-А типга мансуб ингичка толали Бу-хоро-7 нави ҳамда беданинг бир неча навлари яратилган. ЎзПТИ республиканинг пахтакор хўжаликлари учун пахтачилик соҳасида агротехнология, тупроқ унумдорлигини ва пахта ҳосилдорлигини ошириш, товар дон ва юқори сифатли озука етиштиришни таъминлайдиган самарали пахта-бедағалла алмашлаб экиш тизимларини ишлаб чиқди. Шўрланган, кум ва эрозияга мойил ерлардан самарали фойдаланиш, шўрланган ерларнинг шўрини ювиш, гидромодел районлаштириш, суғоришда ноанъанавий усуллардан фойдаланиш, пахтачиликда ноанъанавий агрорудаларни озиклантириш мақсадида қўллаш, ўсишни созловчи моддалардан ва самарали де-фолиантлардан фойдаланиш технологияси яратиди. Шунингдек, бошқа илмий муассасалар б-н ҳамкорликда ғатла-дон афотехникаси республиканинг хар хил тупроқ-иклим шароитларида иш-

лаб чиқилди.

ЎзПТИ олимлари Жазоир, Ливия, Сурия, Яман, Ирок, Эфиопия, Ангола, Мозамбик, Монголия, Вьетнам, Хитой мамлакатларида пахтачилик ва қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларини ривожлантириш ишига катта илмий-амалий ёрдам кўрсатиб келганлар.

Ин-т фаолияти А. И. Автономов, М.А.Белоусов, П.М.Бодров, Б.П. Струмал, С. Н. Ръжов, Л. В. Румшевич, Н. М.Маннонов, З.Стурсунхужаев, С.Х. Ёўлдошев, А.И. Имомалиев, В.П. Кондратов, В.М.Легостаев, И.И.Мадраймов, Б.П.Мачигин, М.П.Меднис, А.В.Протасов, Н.Н.Зеленин, Т.С. Зокиров, Ш.И. Иброҳимов, Қ.М.Мирзажонов, Б.М.Исаев, М.С.Истомин, М.Р.Юнусов, Н.А.Торопкина, Ш.Н.Нурматов, И.М.Рахматов, С.С.Саидумаров, Р.Ш. Тиллаев, С. Р. Рахмонқулов, Н.И.Маллабоев, М.Х.Ҳасанов, А.Э.Авлиёқулов, Г.А.Безбородов, Б.И. Ниёзалиев, Ф.М.Хасанова ва б. олимларнинг номлари б-н боғлиқ.

Ин-тда меҳнат қилган селекционер олимлардан Ш.И.Иброҳимов, Е.М.Гаврилов, А.А.Творогова, Н.Х.Холмуродов, А.Э.Авлиёқулов, М.Т.Тожиёв, В.М.Истомин, Б.Ч.Жўраев (Термиз-14 нави учун; 1987); А.М.Батталов (Бухоро-6 нави учун; 1996), К.Маҳмадалиев (Фарғона-3 нави учун; 1996) Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауре-атига сазовор бўлганлар. Ғўза селекцияси бўйича эришган ютуқлари учун А.М.Батталов (2002), В.М.Истомин (2003) Меҳнат Шухрати ордени б-н тақдирланганлар. Институтда илмий кутубхона, аспирантура ва ихтисослашган илмий кенгашлар мавжуд. Илмий асарлар, монографиялар, рисоалар, тавсияномалар нашр этилади.

Жамолхон Аҳмедов.

ПАЧЕКО Абель де ла Эсприлла (1933.22.12, Сан-Хосе) - Костарика давлат арбоби. Костарика Миллий ун-ти ва

АҚШ нинг Луизиана давлат ун-тини тутатган. Психиатрия клиникаси директори, Костарика ун-т тиб-биёт ф-ти проф. (1973—76), телевидение шарҳловчиси, муаллифлик телевизион дастурларини олиб борувчи (1976—96). Костарика Социал-христиан бирлик партияси президенти (1996), Социал-христиан бирлик партиясидан Костарика парламентида конгресс аъзоси (1998—2002). 2002 й. 7 апрдан Костарика Республикаси президенти.

ПАЧКАМАР ГАЗ-КОНДЕНСАТ КОНИ —

Қашқадарё вилояти Дехқонобод туманидаги кон. Дехқонобод ва Ғузор ш.лари оралиғида жойлашган. Кон май-дони ўртача баландликдаги тоғ рельефидан иборат бўлиб, бал. 700—800 м. Пачкамар структураси 1952 й.да 1:25000 масштабдаги структуравий-геологик съёмка натижасида аниқланган ва 1973 й.да дастлабки параметрик кудук қазилган. 1974 й.да кудук синаб кўрилганда юқори юра даврининг карбонатли ётқиқикарида sanoat аҳамиятидаги газ уюми борлиги маълум бўлди. 1973 й.дан 1978 й.гача 6 бурги кудуғи қазилган. Кудукдарнинг ўртача чуқ. 1919—2210 м. 6 кудукдан фақат биттаси — параметрик кудук (чуқ. 2210 м) газлилик чега-раси ичида, қолган 5 таси газлилик че-гарасидан ташқарида жойлашган. Коннинг геологик тузилишида юра, бўр, палеоген, неоген ва тўртламчи давр ёт-қизиклари иштирок этади.

Тектоник жиҳатдан Пачкамар структураси Қароиллангар антиклиналининг жан.-шарқий қанотида, у ҳам ўз навбатида Бойсун мегаантиклиналининг шим.-ғарбий чеккасида жойлашган. Пачкамар бурмаси шим.-шарқий йўналишда чўзилган брахиантиклиналдан иборат, унинг ўлчами — 1300 м чуқурликдаги берк изогипс чизиғи бўйлаб 6,5x2,2 км, бал. 200 м. Шим.-ғарбий қанотнинг ётиш бурчаги 18—20°, жан.-шарқийси 20—25°, периклиналлариники 3—10°. Бурманинг шим.-ғарбий қаноти ёрик б-н

бузилиб му-раккаблашган.

Sanoat аҳамиятига молик газ юқори юра даври карбонат жинсларининг 16-, 15а-, 15- горизонтлари б-н боғлиқ. Газ, асосан, мураккаб (15-горизонт) ва ғовақдарзли (16а ва 16- горизонтлар) коллекторларда учрайди. Газ сарфи (конденсат б-н бирга) суткада: 16-го-ризонтда 494,8 минг м³, 15а да —344,4 минг м³, 15- да —531,1 минг м³. Кондаги газ зичлиги 0,692—0,696 г/см³. Газ таркибида ҳажмига нисбатан, % да: метан 80,0; этан 7,72; пропан 4,3; мўъта-дил бутан 11,04; изобутан 0,84; мўътадил пентан 0,27; изопентан 0,41; водород сульфид ва карбонат ангидрид гази йиғиндиси 0,3; азот 2,86. Газдаги микрокомпонентлар миқдори, мг/л: йод 1,3—2,03 дан 5,28—6,49 гача; бром 16,5—49,0 дан 69,08—85,02 гача; бор оксиди 5,3—21,9 дан 52,6—122,6 гача. Ҳоз. кунда кон sanoat микёсида фой-даланишга тайёрланган.

ПАЧКАМАР СУВ ОМБОРИ -

Қашқадарёнинг кам сувли чап ирмоғи — Ғузор дарёсида барпо этилган йирик гидротехника иншооти. Ғузор тумани марказидан 15 км юқорида жойлашган. Каттаўра ва Кичикўра дарёларида тўлдирилади. Қурилиш ишлари 1964 й.да бошланиб, 1967 й.да фойдаланишга топширилган, 1968 й. тўлиқ қуриб битказилган. Омборнинг сув юзаси уз. 3,9 км, кенлиги 1,8 км. Сув юзаси майд. 12,8 км², энг катта (максимал) чуқ. 51м, ўртача чуқ. 30 м. Сув омбори дарёнинг мавсумий ва қисман кўп йиллик сув режими тартибга солиди. Тўғоннинг устки уз. 593 м, бал. 68 м. Сув омборининг ўнг қирғоғида уз. 198 м ва максимал бал. 12 м бўлган кўтарма дамба қурилган. Омборнинг ўнг соҳилида сув сарфи 30 м³/с бўлган сув чиқаргич қурилган. Сув чиқаргичнинг қуйи қисмига 2 та конуссимон ростлагич ўрнатилган. Тўғоннинг чап томо-нида сув сарфи 260 м³/с (фавқулодда тошқинларда сув сарфи 480 м³/с) бўлган сув ташлагич — Чап соҳил канали очик ҳолда қурилган.

Сув омборининг қурилиши Ғузор туманининг сув таъминотини яхшилашда ва унинг иктисодиётида муҳим роль ўйнай-ди, экин майдонларини 15 минг гектарга ошириш имконини берди. П.с.ода балиқчилик хўжалиги ташкил этилган. ПАШМАК — ширинлик тури. Ўрта Осиёда қадимдан машҳур. П. учун ша-кар, сирка эссенцияси, олий нав буг-дой уни ва қўй ёғи ишлатилади. Тайёрлаш усули: қозонга шакар ва сув соли-нади (сув микдори шакар микдорига нисбатан 30—40% кам). Қозон тўхтов-сиз қайнатилади. Қайнатиш (сирка эссенцияси қўшилиб) намлик 1,5—1,7% колгунига қадар давом эттирилади, сўнгра қўй ёғи қўшилади. Тайёр қан-долат массасини унга белаб, қўл билан тола-тола бўлгунча чўзиб ишлов берилади. Толалар тўпга йиғилиб, мах-сус ўлчовда кесилади.

ПАШМАЖ (*Salsola leptoclada*) — шўра-дошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Пояси тик, сершоҳ, уз. 15—45 см. Барглари оддий, серэт, ярим цилиндрсимон, тукли, кетма-кет жойлашган. Гуллари тўғри, икки жинсли. Гулқўрғони 5 бўлакли, мева етилиши жараёнида ҳар бир гулқўрғон бўлагидан биттадан қанотча шакллана боради. П. июль—сент.да гуллаб, мевалайди. Ўзбекистоннинг кўпчилик вилоятларида тарқалган. Асосан, чўл ва адирлардаги шўр ерларда ўсади.

ПАШШАЛАР (Тошкент шевасида), чивинлар (бошқа шеваларда) — 2 қанотли ҳашаротлар гуруҳи. П.га, одатда, барча калта мўйловли 2 қанотлилар: сўкирлар, бўкалар, пашшалар, тахинлар, ктирлар ва б. оилалар киритилади. Гавдаси нисбатан йўғон, қанотлари кенг, оғиз органлари яловчи типда. Қуртларининг оёғи ва боши бўлмайди. Ғум-баги бочкасимон. П. йирткич (ктирлар), паразит (тахинлар, қон сўрувчи П., сўналар, бўкалар), ўсимликхўр (Гессен пашшаси), турли суюқ органик моддалар (чин П.) б-н ози-

кланади П. табиатда кўпчилик қушлар, судралиб юрувчилар, ҳашаротхўр сут эмизувчилар учун асосий озиқ сифатида катта аҳамиятга эга. Бир қанча П. паразитлик қилиши ва касаллик тарқатиши туфайли одам ва ҳайвонларга катта зиён етказилади.

ПАШШАТОҒ — Нурота тоғ система-сининг ғарбий давоми. Энг баланд жойи 850 м. Ён бағирлари қуруқ сойлар б-н кесилган. Герцин бурмаланиши даврида шаклланган Октоғ антиклиналь структурасининг ғарбий қисми бўлиб, янги тектоник ҳаракатлар таъсирида кўтарилмоқда. Палеозой даврига мансуб оҳақтош, сланецлардан ташкил топган. Иқлими кескин континентал. Йиллик ўртача ёғин 300 мм га яқин. Оч ва оддий бўз тупрокдар тарқалган, эфемер, эфемероидлар, шувок каби ўсимликлар ўсади. Яйлов сифатида фойдаланилади.

ПАҲЛАВИЙ — ўрта форс тили (к. Форс тили).

ПАҲЛАВИЙЛАР - Эронда 1925-79 й.ларда ҳукм сурган сулола. Асосчиси — Ризошоҳ Паҳлавий (1878—1944); унинг вориси Муҳаммад Ризо Паҳлавий — 1979 й.даги инкилоб даврида тахтдан ағдарилган ва мамлакатдан чиқариб юборилган.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД, Пурёй-валий, Қитоли (1247, — 1326, Хива) — шоир ва мутафаккир. Футувват-жувонмардлик гуруҳининг улуғ пешволаридан бири. Форс тилида ижод қилган. Пўстиндўзлик, телпақдўзлик б-н шуғулланган. Ҳиндистон ва Эронда полвонликда донг таратган. Шунга кўра, Паҳлавон Маҳмуд деб аталган. Форс ва туркий халқлар адабиётида Умар Хапёмдан сўнг фақат рубоий ёзган шоир П.М.дир. У Хайёмнинг оддий тақлидчиси бўлмай, мушоҳада кучи жиҳатидан у б-н баробар турган. П. М. шаҳар ҳунарманд-косибларининг футувват-жувонмардлик

харакати (13—14-а.лар) ташкилотчиси, маънавий раҳнамоси бўлган. Кўпчилик рубойлари мардлик, марҳамат ва шафқат, саховат ва оли-жаноблик каби жувонмардлик прин-циплари асосида ёзилган. Асарларида тасаввуф таълимоти-нинг назарий ғоялари б-н жувонмард-лик тариқатининг амалий қоидалари ўзаро омукта холда баён қилинган. Унга кўра, худо дийдори коинотдаги барча мавжудотларда акс этади. П. М. моддий борлиқнинг мангулиги, инсон ва табиат, ёр васли ва унинг лаззати ҳақида фикр юритади. Рубойлари фикрнинг рав-шанлиги, мазмуннинг теранлиги, образ-ларнинг ранг-баранглиги б-н ажралиб туради. Уларда «ёр», «дўст», «маъшуқа», «жонона» каби сўзлар турли маъноларда, сўфиёна шеърларида «худо» маъноси-да келади. П.М.га нисбат бериладиган «Ҳазрати Пахлавон рубойлари»нинг кўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Шаркшунослик ин-тида сақланади.

«Қомус ул-аълوم» (Ш. Сомибек) ва «Оташқадаи Озарий» (Л. Алибек) ва «Ҳафт-иклим» (А. Розий) номли асар-ларда хабар берилишча, П. М. «Канз ул-хақойик», («Ҳақиқатлар ха-зинаси», 1303—04) номли маснавий ҳам ёзган, лекин асар ҳали топилмаган. Хоразмда ёзилган кўлёзма мано-қибдя шоир ҳаёти ҳақида маълумотлар бор. Унинг васияти-га кўра, жаса-ди ўзининг пўстиндўзлик устахонасига дафн этилган. Вақт ўтиши б-н макбара атрофида Пахлавон Маҳмуд мажмуаси вужудга келган. Рубойлари Тўхтасин Жалолов, Муинзода, Васфий, Матназар Абдулҳакимов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Ким агар озоддур [Рубойлар], Т., 1992.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД МАЖМУ-АСИ, Полвон ота макбараси — Хива-даги меъморий ёдгорлик (1810—1913). Макбара мажмуасининг умумий ҳажми 50х30 м бўлиб, дастлаб Пахлавон Маҳмуд қабри устига 1664 й.да мўъжаз синчқори иморат қурилган. Дарвозахо-

на эшигидаги ёзувга кўра, П. М. м.нинг қурилиш санаси 1701 й.да Шохниёзхон қурдирган вақтдан ҳисобланади. 1825—35 й.ларда унинг ўрнида ғиштин тоқу равоқли серҳашам макба-ра (17,5х25,5 м), зиёратхона (9х9 м) ва хонақоҳ (4х4 м) қад кўтарган. Кейинроқ Хива хонлари (Абулғозихон, 1643—63; Шохниёзхон, 1695—1702; Муҳаммад Раҳимхон I, 1807—26; Темурғозихон, 1857—58 ва б.) ҳам шу ерга дафн этилган. 1913 й.да уста Қурбонниёз бошчилигида ҳовлининг ғарб томониغا икки ошёнли қорихона, қаршисига ўймақори устун-ли айвон қурилган. Мажмуага жан. томондаги дарвозахона орқали кири-лади, ичкари саҳнига ғишт терилган. Четида қудуқ, кичик ҳовли қаршисида пеш-тоқли хонақоҳмақбара, ўнгда ай-вон, сўлда супа ва қорихона жойлашган. Хонақоҳ пештоғидаги ғиштар орасида сиркор бандлар боғланган, икки чеккаси-даги гулдаста морпеч шаклида. Гумбаз-нинг нақшин безаклари, асосан, мовий ранг сирли сополлардан терилган. Бино ичкарисы нафис безатилган. Унинг изо-расидан тортиб гумбазли қуб-басигача оқ ва мовий нақшли. Безаклар ораси-даги китобага Пахлавон Маҳмуд рубо-ийлари битилган. Хонақоҳнинг ғарбий эшиги орқали зиёратхонага ўтилади. Унда Пахлавон Маҳмуднинг сиркор сағанаси жойлашган. П.М.м.даги асо-сий бинолар Одина Муҳаммад Мурод бошчилигида қурилган. Безакларини Мулла Нурмуҳаммад К.алан-дар ўғли, Сўфимуҳаммад Абдуҷаббор ўғли ва Аб-дулла «жин»лар бажарган. Зиёратхона эшиги (1810), ташқари эшик (1894) уста Нурмуҳаммад томонидан ишланган. 1960 й.да уста Рўзимат Машарипов иштиро-кида қорихона ва айвон таъмир этилган. П.М.м.да 19-а. Хива меъморлиги ус-луби ёрқин намоён бўлган.

ПЕВЦОВ Михаил Васильевич (1843.21.5, Новгород -1902.25.2, Петер-бург) — рус сайёҳи, генералмайор. Мар-казий Осиёни тадқиқ этган. Жун-ғария,

Монголия, Гоби, Қашқар, Куньлунга 1876—90 й.ларда уюштирилган 3 та экспедицияга раҳбарлик қилган. Босиб ўтган йўллари маршрути харитасига тушириб, географик жиҳатдан мукамал тасвирлаб берган. Шарқий Туркистон ва Тибет тоғлигининг шим. чеккалари харитасини тузган. Турфон сойлигининг ғарбий қисмидаги Тўксув ботиғини ўрганган. Иккита юлдузни ку-затиб географик кенгликни аниқлаш методи (Певцов усули)ни ишлаб чиққан. Олтойдаги музлик П. номи б-н аталган.

Ас: Путешествие по Китаю и Монголии, М., 1951; Путешествие в Кашгарии и Кунь-Лунь, М., 1949.

ПЕГАС (лот. Pegasus) — осмон сфера-сининг Шим. ярим шаридаги юлдуз туркуми. Энг ёруғ юлдузлари 2,4; 2,4; 2,5; 2,8; 3,0 визуал юлдуз катталигида. Кал-такесак, Окқуш, Дельфин, Кичик от, Дале, Хут, Андромеда юлдуз туркумлари оралигида жойлашган. П.нинг учта ёруғ юлдузи б-н Андромеданинг а юл-дузи квадрат ҳосил қилади. П. август ва сент. ойларида яхши кўринади.

ПЕГМАТИТЛАР (юн. pegmatos — боғланиш, алоқа) — отқинди, аксари ер-томир нордон тоғ жинслари. П. таркибидаги ортоклаз ва кварцлар ўзига хос ўсишга эга, агар бу ўсимталар жуда ҳам ингичка бўлса улар микропегматит деб аталади. П. пневматолит босқичида қолдиқ магмалардан ҳосил бўлади, улар магма т-раси пасайганда газ ва буғсимон моддалар б-н тўйинади. «П.» терминини дастлаб француз оли-ми Р.Ж. Аюи (1801 й.) ҳоз. ёзма гранит, графикали пегматит ёки яхудий тошини белгилаш учун киритган. Баъзи П.нинг таркибида уларга хос бўлган асосий минераллардан ташқари, нодир элементлар минераллари (Li, Rb, Cs, Be, Nb, Ta, Zr, Hf, Th, U, Sc ва б.) ҳам бўлади. Гранитли П. қабул қилинган таснифга биноан бир нечта гуруҳга ажратилади: керамик ал и (дала шпатлари олиш учун хом ашё), мус-ковитли (мусковит

хом ашёси), ноёб ер элементли (скандий ва б. ноёб ва кимматбаҳо элементлар хом ашёси), нОдир металл (Li, Zs, Rb, Be, Та, баъзан кимматбаҳо тошлар олинади), биллурли (пъезокварц, морион, флюорит, кимматбаҳо тошлар). Гранитли П. ўта катта крист-талли бўлади, мас, кварцли кристалл 40 т (Бразилия), 70 т (Россия), берилли кристалл 32 т (Мозамбик), муско-витли кристалл 77 т (Ҳиндистон), сподумен кристалли пластинаси уз. 10 м (АҚШ) топилган. Гранитли П.дан ташқари, ишқорли гранитли П., нефелинли сиенитли П., асосли тоғ жинсли П. фарқ қилинади.

ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ -

таълим ва тарбия муаммоларини тадқиқ қиладиган психология соҳаси. У шахсининг мақсадга мувофиқ ривожланишини, билиш фаолиятининг ва инсонда ижтимоий ижобий сифатларни тарбиялашнинг психологик муаммоларини ўрганади. П.п.нинг мақсади — шарт-шароит ва б. психологик омиллардан келиб чиққан ҳолда ўқитишнинг оқилона ривожлантирувчи таъсирини кучайтириш. П.п. 19-а.нинг 2ярмида вужудга келган. Экспериментал психология тадқиқотчилари П.п. ривожига катта қисса қўшганлар. П.п.нинг фан сифатида тараққий этишида ўша даврда юзага келган психологик йўналишлар ҳам туртки берди. Бихевиористик (қ. Бихевиоризм) психология йўналиши тарбиячи ва ўқувчига ташқи муҳитнинг таъсирини П.п. учун асос қилиб олади. П.п. умумий ва болалар психологияси, шунингдек, педагогика б-н уз-вий боғлиқ. П.п., асосан, таълим пси-хологияси ва тарбия психологиясига бўлинади. Таълим психологияси д а ўқув жараёнида хотира, тафаккур, нутқ, хаёл, ироданинг роли, шунингдек, ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятлари (темпераменти, характери, кизиқишлари), ўқув предметларининг ўзига хос томонлари, таълим жараёнини бошқаришнинг психологик тамойиллари ва б. ўрганилади. Ҳоз. замон таълим пси-

хологиясида ўқувчиларга доимий янги-ланиб турадиган ахборотларни мустақил ўзлаштириш имко-ниятини берадиган, илмий-техника янгиликларидан орқада қолмасликни таъминлайдиган тафаккур сифатларини ўрганиш муҳим масаладир. Тарбия психол о гиясининг асосий ва-зифаси — мактабдаги тарбиявий ишлар жараёнида шахснинг шаклланиши ма-саласини ишлаб чиқиш. Унда шахснинг ахлоқий сифатларининг шаклланишига алоҳида аҳамият берилади. П.п. тадқи-қотлари ўқув материали мазмунини тан-лаш, ўқув дастурлари, дарсликлар ту-зиш, таълимнинг ҳар хил босқичларида ўқитиш методлари тизимини ташкил қилишда муҳим аҳамиятга эга.

ПЕДАГОГИКА (юн. *paidagogike*) — тарбия, таълим ҳамда маълумот бериш-нинг назарий ва амалий жиҳатларини ўрганувчи фанлар мажмуаси. Пед. ин-ститутлари ва айрим бошқа ўқув юрт-ларида мутахассислик дастури асосида ўрганиладиган ўқув предмети ҳам П. деб юритилади. П. фан сифатида бола тарбиясининг назарий асослари б-н шуғулланган. Замонавий П. болалар б-н биргаликда катталарнинг ҳам ўқув-тар-биявий, маданий ҳамда маънавиймаъри-фий тарбияси б-н шуғулланишни кўзда тутди. Ўзбекистон Республикасида П. га баркамол шахс маънавиятини шак-ллантиришнинг асосий воситаси сифати-да ёндашилади.

П. тарбия жараёнининг қонуниятлари, таркиби ва уни ташкил этиш ме-ханизмларини тадқиқ этади, тарбиявий ва ўқув ишларининг мазмуни, тамойил-лари, уларни ташкил этиш шакл, усул ҳамда йўсинларини белгилаб бе-ради.

Шахсни тарбиялаш, ўқитиш ва шак-ллантириш П.нинг асосий функцияси ҳисобланади. Шахсни тарбиялаш П.даги асосий тушунча саналиб, оила ва жами-ятнинг баркамол шахсни шакллантириш-га йўналтирилган биргаликдаги фаоли-ятини англатади. Тарбия ёрдамида инсон шахсининг маънавий жиҳатларини қарор

топтириш кўзда тутилади. Дунёқараш, эътиқод, эзгулик, гўзаллик, яхшилик, адолатга дойр қараш ва кўникмаларнинг шахс сифа-тига айлантирилиши тарбия ёрдамидагина амалга оширилади. Ин-сонлар ора-сида яшаш, ҳаётда турмуш кечириш ва фаолият кўрсатиш учун за-рур бўлган билим, кўникма ва малакалар йиғинди-сини ўзлаштиришга қаратилган фаолият ўқитиш тушунчасини ифода этади. Ўқитиш натижасида шахс зарурий билимлар б-н таъминланиб, келгусида турли даражадаги махсус маълумотни олиш имконига эга бўлади. Тарбиялаш ва ўқитиш натижасида одамда муайян шахс сифатлари шакллантирилади. Шахе тарбиялаш ва ўқитиш орқали ўзида ол-дин бўлмаган маънавий-интеллектуал сифатларга эга бўлади. Бу ҳол шахснинг умри мобайнида узлуксиз давом этади ва унинг ривожланишига омил бўлади.

Инсон ва уни шакллантиришга дойр фан сифатида П. фалсафа, этика, эсте-тика, маданиятшунослик, психология, иқтисодиёт, сиёсатшунослик, демогра-фия, тарих, адабиёт, тиббиёт, мат. ва б. фанлар б-н узвий боғлиқ. П. фани ва амалиёти тараққиётида бу фанларнинг назарий асослари, тадқиқот методлари, илмий хулосаларни аниқлаш, таҳлил қилиш ҳамда умумлаштириш усуллари-дан фойдаланади.

П.да таълим ва тарбия жараёнлари-нинг қайси жиҳатларини ўрганишдан келиб чиқадиган бир қанча соҳа ва бўлимлар мавжуд. Ўқитишнинг мақса-ди, вазифалари, тамойиллари, усуллари б-н шуғулланадиган соҳаси дидак-тика-дир. Шахснинг ахлоқий сифатларини тар-киб топтириш, унда эътиқод, дунёқараш, ахлоқ сингари маънавий жиҳатларни шакллантириш масалаларини П.нинг тарбия назарияси ва амалиёти тармоғи ўз ичига олади. Таълим-тарбияни таш-кил этиш, уюштириш ва уни бошқариш сингари ташкилий-пе-дагогик ишлар қонуниятини П.нинг мак-табшунослик соҳаси томонидан ишлаб чиқилади. П. хамиша муайян ёшдаги, маълум ҳаётий

ва аклий тажрибага эга бўлган кишилар б-н иш кўради. Шунинг учун ҳам П.нинг конуниятларини белгилашда таълим-тарбия олувчининг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шу сабабли П. оила пед.си, мактабгача таълим пед.си, мактаб пед.си, касб-хунар таълими пед.си, олий таълим пед.си, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълими пед.си каби қисмларга бўлинади ва умумлаштирилган ҳолда ёш пед.си деб аталади.

Айрим ўқув фанларини ўқитиш конуниятлари ва усулларини ўргатувчи методика (тадрис) фанлари ҳам П.нинг соҳалари ҳисобланади. Буларга нисбатан дидактика умумий методика ҳисобланади ва ҳар бир алоҳида предмети методикаси хусусий дидактика саналади. Аммо бу хил чегараланиш анчагина шартлидир. Чунончи, адабиёт ўқитиш методикаси дидактикага нисбатан хусусий дидактика ҳисобланади, айни вақтда, у мумтоз адабиёт тарихини ўрганиш методикаси, чет эл адабиётини ўрганиш методикаси, халқ озгаси ижодини ўрганиш методикасига нисбатан умумий методика вазифа-сини бажаради. Хусусий методикалар умумий дидактикага таянган ва унинг назарий умумлашмаларига асосланган ҳолдагина ривожлана олади. Айни вақтда, ҳар бир аниқ фанга татбиқ этилган дидактик конуниятлар ўша ўқув предметини ўқитиш тажрибасидаги ўзига хослик б-н бойитилади, умумий жиҳатларни конкретлаштиради, ҳар бир ўзига хосликда ўқитишнинг универсал жиҳатларини намоён этади.

П.нинг жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсон бўлган болалар ривожланишининг руҳий-жисмоний хусусиятларини, уларни тарбиялаш, ўқитиш ва шакллантиришдаги ўзига хосликларини ҳисобга олиб иш кўрадиган тармоғи дефектологияпнр. Дефектология боланинг қандай жисмоний нуқсонга эгалиги ҳамда уларга бериладиган таълим-тарбиянинг йўналтирилганлигига қараб тифлопедагогика, сурдопедагогика, оли-

гофренопедагогика, логопедия сингари тармоқларга бўли-нади. Жаҳон ёки миллий тарбия назарияси, дидактика фани ҳамда амалиё-ти жамият таракқиётининг турли даврларида қандай мазмун-мундарижа, шакл-шамойил касб этганлиги, қайси усул ва шакллардан фойдаланиб иш кўрганлиги, қандай натижаларга эришганлиги каби масалалар пед. тарихи фани томонидан тадқиқ этилади.

20-а. бошларидан қиёсий пед. фани П.нинг алоҳида тармоғи сифатида тур-нёга келди. Унда жаҳондаги турли халқларнинг педагогик қарашлари ва таълим-тарбия тизими қиёсий-генетик йўсинда бир-бирига солиштирилган ҳолда ўрганилди. П.нинг бу тармоғи таълим-тарбия борасидаги энг илгор усул ва ёндашувларни солиштириш, мақсадга мувофиқларини муайян миллий педагогик фан ва амалиётга тат-биқ қилиш имконини беради. Мамла-катимизда ҳозирча қиёсий пед. алоҳида фан сифатида шаклланмаган бўлсада, бу борада жиддий изланишлар амалга оширилган.

Тарихи. П. инсон фаолиятининг энг қад. туридир. У одам б-н бирга пайдо бўлган ва одамнинг одамлигини, унинг оила, жамоа ҳамда жамият бўлиб яшашини таъминлаб турган фан ва амалиётдир. Инсоният мавжуд тажрибаларни ўрганиш ва б.га ўргатишни йўлга қўя бошлаган вақтдан, яъни П. пайдо бўлганидан буён ҳамда шу туфайлигина мавжуддир. Дастлаб соф амалий характерга эга бўлган ва инсоният кўп йиллар мобайнида орттирган ҳаётий тажрибаларни ёшларга қисқа муддатда ўргатишни кўзда тутган. Бу П. удум, одат, анъана тарзида намоён бўлган. Шунинг учун ҳам олдин халқ педагогикаси вужудга келган. Чунончи, ўзбек халқ П. сига мувофиқ, кичик ёшдагилар катталардан олдин таомга қўл узатмайди, кўришиш учун олдин катта қўл чўзиши лозим, ота б-н масала талашилмай-ди, катталарга гап қайтарилмайди ва б.

Одамзоднинг ҳаётий ва ақлий тажрибаси ортиб, турмуш кечириш тарзи хил-

ма-хиллашиб, меҳнат тақсимоти юзага келиб турли фанлар пайдо бўла бошлаши б-н П. ҳам инсон фаолиятининг алоҳида соҳасига айланди. Таълим ва тарбияга дойр қарашлар тизими шаклланди. Лекин булар дарҳол педагогик назарий тизимлар сифатида эмас, балки миллий фикр тарбияга дахлдор қарашлар, ақидалар, ҳикматлар тарзида намоён бўлди. Ёзув пайдо бўлиши б-н педагогик қарашлар ёзувга кўчириладиган бўлди. Антик даврдаги му-тафаккирларнинг таълим-тарбия борасидаги фиколари марказида етук инсонни шакллантиришга интилиш ис-таги турарди. Шу мер, Миср, Хитой, Ҳиндистон ва Ўрта Осиёдаги турли маданиймаърифий обидалар моддий маданият намуналаригина бўлиб қолмай, ўз давридаги буюк педагогик мерос ҳамдир. Қадим замонларда пайдо бўлган педагогик қарашлар кўпроқ амалий хусусиятга эга бўлсада, ке-йинчалик П.нинг алоҳида фан сифатида шаклланишига улкан хисса қўшди. П. инсониятнинг ахлоқ-одоби ва маънавиятигагина эмас, балки иккли ривожига ҳам ҳал қилувчи таъсир кўрсатгани сабабли унинг тараққиёт даражаси жамиятнинг равнақиға мувофиқ тарзда рўй берди. Бир қанча мамла-катларнинг ривожига ҳам, бошқаларининг эса қолоқлиғига ҳам кўпинча ўша мамлакатдаги П.нинг ҳолати сабаб бўлган. Хусусан, Шарқхалқлари ўз вақ-тида энг қад. ва илғор педагогик қарашлар тизimini яратган бўлишларига қарамай, шу тизимни замон талабларига мувофиқ тарзда такомиллаштириб бормаганликлари учун кейинчалик илм-фан тараққиёти жиҳатидан қолоқ ҳолға тушиб қолдилар.

Айтиш керакки, марксистик фалсафа барча ижтимоий ҳодисалар каби П.ни ҳам ўзи ўйлаб топган ижтимоий-иктисодий қолипларға мувофиқ тарзда изохлашға уриниб келди. Шундан келиб чиқиб. П.ни партиявий-синфий хусусиятга эга деб қаралди ва турли синфларнинг П.си бир-биридан жиддий фарқ қилади ҳамда ўзаро қарамақарши бўлади, деб изохлади. Шунинг-дек, марксистик ён-

дашувға кўра, П. ижтимоий-иктисодий формацияларға мувофиқ бўлади, яъни тузум ўзгариши б-н тубдан ўзгариб, олдинги педагогик тизим тўлиқ инкор этилади. Ҳолбуки, фан инсоният тарихи марксизмда ай-тилган беш формациядан иборат эмаслигини кўрсатди. Бинобарин, шунға мослаб чиқарилган хулосаларнинг сунъий ва ноилмий эканлиги аён бўлди.

Ўзбек П.си жуда қад. тарихға эга бўлиб, унинг дастлабки илдизлари Авестота, Урхун-Енисей битикларига, Селунгур маданиятиға бориб тақалади. Аве-стодаги эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал ҳақидаги, кишиларға кўнгил маърифати бериш борасидаги қарашлар ёзма миллий педагогик қарашларнинг дастлабки намунаси бўлиб, етук инсонни шакллантиришға йўналтирилган. Миллий П.нинг тараққиётида ислом дини ва тасаввуф таълимоти ҳал қилувчи ўрин тутди. Чунки Қуръони қарим, Ҳддиси шариф ва тасаввуф таълимотининг марказида ахлоқ, қомил инсон маънавиятини шакллантириш турарди. Қомил инсон таълим-тарбия ёрдамида, яъни П. воситасида таркиб топтирилиши мумкин эди. Форобийнинг фозил одамлари, Беруний, Ибн Сино фалса-фий қарашларидан ўрин олган етук шахслар, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий асарларида тасвирланган бе-нуқсон одамлар, Абдуҳолик Гиждуво-ний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин На-қшбанд, Алишер Навоий, Бобур, Машраб орзулаган қомил инсон узбек П.сининг марказида турарди. 17-адан бошлаб, миллий П.да таълим-тарбиянинг моҳиятиға эмас, балки ташки жиҳатларига эътибор кучайди, турмуш талабларини ҳисобға олмай, ҳаётий за-миндан узилиш содир бўлди. Натижада, жамият тараққиёти сусайди, ижтимоий-сиёсий ҳаётда ҳам таназзулга юз тутилди. П.даги биқиклик, бирёкламалик кишилар руҳиятиға кўчди, ундан ижтимоий тартиботлар ва сиёсий қурилмаларға ўтди. Бутун бир давлат хонликларға бўлиниб кетди. Хонликларнинг ҳар бирининг ичида бир-бири б-н

келишмовчилик ҳамда ўзаро жанжаллар авж олди. Негаки, жамият ва унда яшайдиган инсонларнинг маънавий ўрнаклари пухта тайин этилмаган эди.

Россия босқини ва шўролар замонида миллий П. кучли таназзул даврини бошдан кечирди. Тўғри, айни шу даврда у илмнинг алоҳида соҳаси сифатида таркиб топди. Лекин шўро давридаги ўзбек П.си тўлиғича ғарбий асосларга қурилган, бегона тамойилларга таянган фан бўлди. Унда миллат маънавий тажрибаси, унинг асрлар мобайнида шаклланган анъаналари, рухий тўлғамлари ҳисобга олинмаганди. Шунинг учун ҳам тўлиқ даҳрийлик асосига қурилган бегона П.кўзлаган нати-жаларга эриша олмади.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши натижасида миллим онг бўғувдан, мафкуравий қолипдан, буйрукка мувофиқ фиколаш зуғумидан қутулди. Бу ҳол П.нинг соғлом ақл, миллий руҳият ва анъаналарга мое тарзда йўлга қўйилишига имкон яратди. Бугунги ўзбек П.си миллат руҳиятидаги нозик жиҳатларни ҳисобга олган ва дунё тарбияшунослигидаги энг сўнгги ютуқларга таянган қолда тараккий этмоқда. Замонавий ўзбек П.сида баркамол инсонни шакллантириш расмий равишда бош мақсад қилиб белгиланган. Бу П. таълим-тарбия жараёнида таълим олувчи ва тарбияланувчиларнинг фаол иштирок этишларини кўзда тутди. Болалар, ёшлар педагогик жараённинг объектигина эмас, балки субъекти, яъни ижрочиси ҳам эканлигига алоҳида эъти-бор қаратилмоқда. Айни вақтда, барча педагогик тадбирлар таълим-тарбия олувчиларнинг мустақил фиколашларини таъминлаш, уларда тарбияланиш ва ўқишга эҳтиёж уйғотишга йўналтирилган ҳрлда ташкил этилмоқда. Бугунги ўзбек П.си учун муайян билимлар йи-ғиндиси эмас, балки бола шахси бош кадриятга айланган. Шунинг учун ҳам миллий П.да фақат билимли ўқувчилар тайёрлашга эмас, балки изланувчан, ташаббускор шахсни шаклланти-

ришга асосий эътибор берилмоқда.

Замонавий ўзбек П.си ривожига Э. Қодиров, С. Долимов, Қ. Аҳмедов, Д. Шодиев, А. Зуннунов, Ф. Мусаев, Ж. Икромов, К. Ҳошимов, Ж. Йўлдо-шев, Й. Абдуллаев, Н. Шодиев, М. Куронов, Л. Мўминова, Б. Қодиров син-гари олимлар томонидан олиб борилган и.т. ишлари мукам ул ўрин тутди.

Ад.: Педагогика, Т., 1996; Ўзбек педагогикаси тарихи, Т., 1997; Қурбонов Ш., Сейтхалилов Э., Кадрлартайёрлаш миллий дастури: педагогик тадқиқотлар йўналиши ва муаммолари, Т., 1999; Ўзбек педагогикаси антологияси [тузувчилар: К. Ҳошимов, С. Очил], 1-, 2-ж.лар, Т., 1995, 1999.

Қозокбой Йўлдошев.

ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ ИЛМИЙ ТАДҚИКОТ ИНСТИТУТИ, Т. Н Қори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий тадқиқот институт и — пед. назарияси ва тарихи, таълим назарияси ва методикаси, хусусий методика соҳасида илмий педагогик тадқиқотлар олиб борадиган муассаса. ЎЗР Халқ таълими вазирлиги қарамоғида. 1929 й. 17 янв.да Самарқандда

Ўзбекистон давлат и.т. ин-ти сифатида ташкил этилган. 1931 й.дан Тошкент ш.да. Шу йили Ўзбекистон Маданий қурилиш ин-тига, 1934 й.дан Ўзбекистон Пед. фанлари и.т. ин-тига айлан-тирилган (1939—41 й.ларда Ўзбекистон Мактаблар и.т. ин-ти, 1941—46 й.ларда Республика Маориф халқ комиссарлигининг методик бошқармаси сифатида фаолият кўрсатган).

Ин-тнинг Қорақалпоғистон филиали (1967 й. ташкил этилган) бевосита регион таълимининг долзарб муаммоларини тадқиқ этади. Ин-т таркибида аспирантура (1960 й.дан) ва докторантура (1994 й.дан) мавжуд бўлиб, улар орқали мамлакатимиз ва қўшни давлатлар учун илмий педагог кадрлар тайёрлаб келинмоқда. Ин-т ҳузурида пед. назарияси ва тарихи, хусусий методика соҳаларидан фан

номзоди ва фан дри илмий даражасини химоя қилиш бўйича ихтисослашган кенгаш (1996 й.дан) фаолият кўрсатади. Интнинг олий органи унинг илмий кенгаши.

Ин-тда таълим мазмунини ислоҳ қилиш, умумий ўрта таълим, академик лицей, касб-хунар коллежларининг соҳалари бўйича давлат таълим стандартлари, мактабгача ёшдаги болалар таълим-тарбиясига қўйиладиган давлат талаблари ишлаб чиқилган. Мазкур стандартларни ҳаётга татбиқ этиш бўйича ўқув дастурлари, дарелик ва кўлланмалар тайёрланган. Ин-т фаолияти С. Ражабов, Э. Қодиров, М. Хамроев, А. Зуннунов, Э. Турдиқулов, С. К. Аннамуратова, Й. Абдуллаев, Р. Усмонов ва б. олимлар номи б-н боғлиқ.

Ин-т 2003 й.дан бошлаб Фан ва технологиялар марказининг давлат буюртмасига биноан, бир қатор илмий йўналишлар бўйича фундаментал, илмий-амалий ва инновацион тадқиқотлар олиб бормоқда.

ПЕДЕРСЕН Чарлз (1904.3.10, Пусан, Корея Республикаси — 1989.26.10) — америкалик кимёгар. Массачусет технология ин-тини тугатган (1927). Уилмингтондаги (Делавэр штати) «Дюпон» фирмасида кимёгар-тадқиқотчи (1927—69). Илмий ишлари макрогетероциклик бирикмалар (краун-эфирлар) кимесига оид. 1970-й.ларда таркибидаги кислород гетероатомлари олтингугурт атомлари б-н алмаштирилган қатор краун эфирлар синтез қилди. Нобель мукофо-ти лауреата (1987, Д. Ж. Крам ва Ж. М. Лен б-н ҳамкорликда).

ПЕДИ (бапеди, сев, суто) — ЖАР-даги, шунингдек, қўшни Зимбабве ва Ботсванада яшовчи банту гуруҳига кирувчи халқ. 2,85 млн. киши (1987), шу жумладан, ЖАРда 2,76 млн. Кишига яқин. Сепеди тилида сўзлашади. Диндорлари — христианлар (протестантлар), анъанавий динга эътиқод қилишади. П. деҳқончилик, чорвачилик ва кулоллик б-н шуғулланади.

ПЕДИАТРИЯ (юн. pais — гўдак ва iatreia — даволаш) — бола организмининг анатомик-физиологик хусусиятлари, болалар касалликларининг келиб чиқиш сабаблари ва уларнинг ривожланиш механизмларини ўрганади; касалликларни аниқлаш, даволаш ва уларнинг олдини олиш усулларини ишлаб чиқади.

Болаларни овқатлантириш, парвариш қилиш, баъзи болалар касалликларини даволаш тўғрисида айрим фикр ва маслаҳатлар Гиппократ, Гален, Абу Али ибн Сино ва б. асарларида учраса ҳам, П. 19-а.нинг 2ярмида мустақил фан сифатида шаклланди.

Ўзбекистонда педиатрия соҳасидаги тадқиқотлар Урта Осиё ун-ти тиббиёт ф-ти болалар касалликлари кафедрасида бошланди. 1927 й.да Тошкентда Оналик ва боланикни муҳофаза қилиш и.т. ин-тининг ташкил қилиниши, кейинчалик тиббиёт ин-тларида педиатрия ф-тининг очилиши, 1962 й.да Соғлиқни сақлаш вазирлиги қошида «Болалар организмининг норма ва патологиядаги ёш хусусиятлари» муаммолари республика комиссиясининг тузилиши, 1966 й.да «Акушерлик, гинекология ва педиатрия и.т. институти»нинг қайта ташкил қилиниши, 1972 й.да Урта Осиё педиатрия тиббиёт ин-ти (хоз. Тошкент педиатрия тиббиёт ин-ти)нинг барпо этилиши П. фанининг тез ривожланишига имкон берди.

1920 й.дан бошлаб маҳаллий турмуш шароитлари, уларнинг бола организмга таъсири, Ўзбекистон шароитида болалар касалликларининг кечиш хусусиятлари ва уларнинг олдини олиш йўлларини ўрганишга киришилди; безгак касаллиги (Н. И. Осиновский, К. Г. Титов, Л. М. Исаев, Л. С. Александрова), болаликдаги висцерал лейшманиоз ва б. касалликлар ўрганилди (Н. И. Ходукин, Р. С. Гершеневич, М. А. Мирзоян, В. К. Иванов), 50—60-й.ларда болалардаги ўткир ва сурункали меъда-ичак касалликлари устида иш олиб борилди (С. Г. Шамсиев, Ҳ.

А. Юнусова, О. С. Махмудов, В. Г. Бабобонкин, М. А. Мир-замухамедов, Ф. Х. Назармухамедов, Б. А. Аминов, А. Х. Хамроев ва б.).

Республикаимиз иқлим шароитида болалар сийдик йўлининг физиологияси ва патологияси (К. Х. Тохиров, Л. С. Александрова, А. С. Сайдалиев, А. С. Сулаймонов), болалар сили (М. З. Лю-бецкая, А. А. Саидахмедов, В. А. Эльконица), қон касалликлари ўрганилди (А. Т. Тўраев, Н. Н. Чуканин, З. Н. Бекназарова). Она қорнидалигида гипотрофияга учраган болаларда уларнинг ёшига ва овқатланиш турига қараб аминокислоталар алмашинуви масаласи, нефритда болалар иммун реактивлиги кўрсаткичлари, ўткир ва сурункали вирусли гепатитларнинг олдини олиш, уларга ташхис қўйиш ва даволаш масалалари (Х. А. Юнусова, О. С. Махмудов, Н. С. Логинова, К. М. Мирзаев, Т. О. Даминов), ўт пуфаги ва ўт йўллари касалликлари, ревматик касалликлар, ёш болаларда электроэнцефалик хусусиятлар ўрганилди (М. А. Мирзамухамедов, И. А. Бодня, С. Н. Йўлдошева, М. Р. Нуриддинов, А. Т. Оқилов, С. Абдурахмонова ва б.). Болалардаги зотилжам, аллергия ва иммунологик касалликлар, шунингдек, П. фани ва амалиётининг энг долзарб муаммоси — соғлом авлодни тарбиялаш ва вояга етказиш устида кенг қўламда илмий ишлар олиб борилмоқда. Бола соғлиқ ҳолатининг мамла-катимизга хос бўлган меъёр кўрсаткичлари, бола организмнинг иммун ҳола-ти, соғлом ва бемор бола овқатланиши масаласи ҳамда буни яхшилаш йўл-йўриқлари, соғлом турмуш тарзини тарғибот қилиш ва б. муаммоларни ҳар томонлама ўрганиш бўйича илмий изланишлар давом эттирилмоқда.

Дилбар Махмудова.

ПЕДИАТРИЯ ИНСТИТУТИ - Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли и.т. муассасаси. 1927 й.да Тошкент ш.да ташкил этилган. Дастлаб Оналик ва болалиқни му-ҳофаза қилиш и.т. институти деб ном-

ланган. ТошТИ да педиатрия ф-ти ташкил қилиниши туфайли 1940 й.да ёпилиб, 1966 й.да қайта ташкил этилган. 1969 й.дан шу номда.

Ин-тда 300 ўринли клиника (болалар учун 150 ўрин, акушерлик ва гинекологик беморлар учун 150 ўрин), 7 клиник бўлим (аллергология, гастроэнтерология, пульмонология, чала ту-ғилган болалар, 1 ёшгача бўлган гўдақлар касалликлари, акушерликгинекология, терапия), лаб.лар, дорихона, кутубона бор (2003). 1972—80 й.ларда ин-т ва клиникаси таркибида Ўзбекистонда болалар аллергияси маркази, 1980—89 й.ларда болалар пульмонология маркази, 1990—96 й.ларда болалар гепатология маркази ишлаб турди. 1974 й.да акушерлик ва гинекология бўли-ми негизида Ўзбекистон акушерлик ва гинекология и.т. институти ташкил топди. 1976 й.да боласи б-н ётган оналарни соғломлаштириш учун 60 ўринли терапия бўлими очилди. 1983 й.да 2 сув ҳавзаси бўлган 30 ўринли шифобахш физкультура ва врач назорати бўлими, 30 ўринли ташхис қўйиш бўлими ҳамда 300 қатновга мўлжалланган маслаҳат-диагностика поликлиникаси ишга тушди. 1995 й.дан она сути б-н овқатлан-тиришни рағбатлантириш маркази ишлаб турибди. Ин-тда 1997 й.да диарея ва ўткир респиратор касалликлар инфекциясига қарши кураш маркази, 1999 й.да репродуктив ёшдаги аёлларни соғломлаштириш маркази очилди. Ин-т ходимларидан 19 фан д-ри, 112 фан номзоди етишиб чиқди. Ин-тда 38 илмий ишлар тўплами, 23 монография, 300 дан ортиқ методик қўллабғималар нашр этилди.

Дилбар Махмудова.

ПЕДИПАЛЬПАЛАР (лот. *pedis* — оёқ ва *palpas* — пайпаслагич) — оёқпайпаслагичлар, хелицералилар бошқўрагидаги 2-жуфт оғиз органлари. Кўпчилик хелицералиларда П.нинг асосий бўғи-ми (кокса)даги чайновчи жағ ўсимтаси озикни майдалашда иш-

тирок этади; бошқа бўғимлари эса йирик кискичга (қилич думлилар, чаёнлар, сохта чаёнларда) айланган. П. оёқдарга ўхшаш бўлиб, туйғу вазифасини бажаради (сольпуглар); учки қисмида тирноғи ва бўғимларида пиллари (пичанўрарлар, айрим каналар) бўлади. Вояга етган эркак ўргимчакларда П. уруғларини олиб юрадиган бўшлиққа айланган.

ПЕДОГЕНЕЗ (юн. *paídos* — бола ва ...ге-нез) — партеногенез шаклларида бири, бир қанча умуртқасиз хайвонлар личин-касида уруғланмаган тухум хужайрадан янги наслнинг ривожланиши. П.ни рус зоологи Н. П. Вагнер (1862) ёнғоқсарлар оиласига мансуб 2 канотли ҳашаротларда кашф этган. Ёнғоқсарларнинг тухумидан чикдан личинка танаси ичида педогенетик личинка ривожланади. Личинка дастлаб она личинка тўқималари б-н эндопаразит озикланади; кейинроқ унинг кутикуласини ёриб чиқиб, эркин яшашга ўтади. Бу ҳодиса бир неча марта такрорланиб, педогенетик личин-канинг бир неча наели ривожланади. Шундан сўнг метаморфозни тугатиб, вояга етган эркак ва урғочига айланмаган личинка пайдо бўлади. Уруғланган тухумдан яна педогенетик личинканинг 1-наел и вужудга келади. П. — пассив тарқаладиган, вояга етган даврида кам пуштли бўлган организмлар учун индивидлар сонини кескин оширишга мосланишдан иборат. Айрим қўнғизларда тирик туғадиган ва тухум қўядиган педогенетик личинкалар бўлади.

ПЕДОЛОГИЯ (юн. *país* — гўдак ва ...логия) — пед. ва психологиядаги оқим. Боланинг ўсишига психологик, биологик, социологик ва б. томондан ёнда-шувларни бирлаштиришни мақсад қилиб қўяди. Бола тақдирини, зехни ва қобилиятини ирсият б-н белгиланади, деб ҳисоблайди. П.да боланинг ўсишида тарбиянинг роли мутлақ деб ҳисобланмайди. П. намояндалари таълимда биологик тафовутлар-

га эътиборни кучайтириб, ўқувчилар қобилиятини аниқлашда илмий тестлардан фойдаланишни илгари сурдилар.

П. 19-а. охирида дастлаб АҚШда, кейинроқ Ғарбий Европада пайдо бўлди ва кенг тарқалди. Асосчилари: Америка психологи Г. С. Холл, О. Христен ва б. П. 20-а.нинг 20-й.лар охири — 30-й.лар бошида СССРда кам тарқалди ва унинг предмети, вазифа ва методлари тўғрисида кизгин мунозаралар бўлиб ўтди. СССРда П.нинг расман ман этилиши (1936) болалар тўғрисидаги фанлар мажмуининг илмий асосда шаклланишини тўхтатиб қўйди. Ҳозирда болаларнинг истеъдод даражасини аниқлашга йўналтирилган тестлар дастлаб П. намояндалари томонидан ишлаб чиқилган.

ПЕДОМОРФОЗ (юн. *paídos* — бола ва *morphe* — шакл) — организмларнинг вояга етган даврининг бутунлай йўқолиши ва онтогенезниит қисқариши орқали эволюцион ўзгариш усули. «П.» терминини инглиз биологи У. Гарстан таклиф этган (1922). П. личинкаси неотения ёки педогенез асосида ривожланиш хусусиятига эга бўлган хайвонлар тури учун хос. Думли сувда ва қуруқликда яшовчиларнинг айрим гуруҳлари (протейлар, сиренлар), аппендику-ляриялар, айрим ҳашаротлар (гриллоблаттидлар), ўргимчаксимонлар (бир қанча тупроқ каналари) ва б. ҳаёти П.га мисол бўла олади.

ПЕДОЦЕНТРИЗМ (юн. *país* — гўдак ва лот. *centrum* — марказ) — пед. даги оқим. Таълимнинг мазмуни, уни ташкил этиш ва методлари жамаиятнинг ижтимоий-иқтисодий шароити ва эҳтиёжига қараб эмас, балки фақат боланинг бевосита талаби ва туғма қизиқиши б-н белгиланади, деб ҳисоблайди. П.да ўқувчиларга системали билим беришга «бола шахсияти ўзини мумкин қадар кўрсатиш им-кониятига эга бўлган», яъни болалар қизиқиши зўр бўлган ўйинлар, суҳбатлар ва б. машғулотлардан

иборат ўқув жараёни қарши қўйилади. П. ғоялари Ж. Ж. Руссо, америкалик файласуф Ж. Дьюи, бельгиялик машхур педагог ва психолог О. Декроли педагогик тизимнинг асосий қисмини ташкил этади. П. тамойиллари прагматик пед.да яна ҳам очи қ ифода қилинган.

ПЕЙЗАЖ (франц. paysage — мамлакат, жой) —1) рассомлик (рангтасвир, графика) ва ҳайкалтарошлик (рельеф) да табиатни акс эттирувчи жанр ёки шу жанрда яратилган алоҳида асар (к. Мантра); 2) адабиётда — бадий сўз воситасидаги табиат тасвири, ифодаси. П. ёзувчининг ўз асарида танлаган ифода усули ва ижодий услуби б-н боғлиқ ҳолда турлича вазифаларни бажариши мумкин. Табиат манзараси тасвири орқали ёзувчи ўзининг юртига, Ватанига, она табиатга бўлган муносабатини ифодалайди. Табиат тасвири сюжетнинг таркибий қисмларидан бири бўлиб, асарнинг ғоявий-эстетик қувватини ошириш, сюжет ривожини тезлатиш ёки секинлатиш, қахрамоннинг ички дунёсини очиш каби вазифаларни ба-жаради. Бу б-н П. бадий асарда иштирок этувчи персонажларни янада тўла-қонли ифодалашга ёрдам беради. Бадий асарда П.дан 2 хил усулда фой-даланилади: қахрамоннинг руҳий ҳолатини табиат тасвири б-н параллел равишда тасвирлаш ва қарамақарши (контраст) усулда тасвирлаш. П. тасвири орқали муаллиф ўзининг асосий ғоявий ниятини илгари суриши ҳам мумкин. Мас, Чўлпон «Куз» шеърида фасл кўринишини чи-зиш орқали рус босқинчилигининг мудҳиш оқибатларини кўрсатмоқчи бўлади. Шуниингдек, Ойбекнинг «Наъматак», Ҳ. Олимжоннинг «Ўзбекистон», «Ўрик гуллаганда», А. Ориповнинг «Сен бахорни соғинма-дингми?» шеърлари П. лирикасининг энг яхши намуналари ҳисобланади.

ПЕКАН (*Carya oliviformis* Nutt. *C.pescan*), зайтунёнғоқ — ёнғоқ-дошлар

оиласи қария туркумига мансуб ёнғоқмеваги дарахт. Ватани — Шим. Америка. Ёввойи ҳолда Шим. Америкада усади. Европага 18-а.да келтирилган. Қора денгиз бўйларида, Украинада, Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда (1926 й.дан бошлаб) экилади. Р. Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик ин-тининг Бўстонлик филиалида, Тожикистон Вахш тажриба стясида ўстирилади. Бўйи 50 м гача, диаметри 2—2,5 м гача боради, 300—400 й. яшайди. Тупроқ намлигига талабчан, лекин доимий намликни ёқтирмайди. Иссиққа ва сояга бардошли. Совуққа ёнғоққа нисбатан чидамлироқ. 29—30° совуққа чидайди. Барглари йирик, тоқ патсимон. Май ойида ёки июль бошларида гуллайди. Чангчи гуллари кучаларида, ўтган йилги нов-даларда, уруғчи гуллари эса ёш новдалар учиди ҳосил бўлади.

Меваси сохта данак, ёнғоқчаси (3,5—8 см) окт.нояб.да пишади, мағизи оқиш, ширин, ёнғоғининг 45—60% ини ташкил этади. Ёнғоқчасида 70% гача мой ва кўп микдорда оқсил, қанд бор. Ёнғоғидан ва пайвандлаб кўпай-тилади. П. кўчатларини ўтқазиш ва парвариш қилиш усуллари ёнғо/(никига ўхшаш. Ўзбекистон шароитида 10—12 йилда ҳосил қилади. Ҳар йили (20 ёшлиси 250 кг гача) ҳосил беради. Меваси истеъмол этилади, қандолатчиликда, мойи озиқ-овқатда ишлатилади. Ёғочи ўз хоссалари жиҳатидан эман ёғочидан қолишмайди. Р. Р. Шредер номидаги ин-тда П.нинг Ҳосилдор ва Ўзбекистон навлари яратилган.

П. манзарали ўсимлик сифатида ҳам экилади.

Ад.: Сорти плодовых, субтропических, орехоплодных культур и ягод, Т., 1968; Ри-баков А. А., Остроухова С.А., Ўзбекистон мевачилиги, Т., 1967.

ПЕКАРСИМОНЛАР (*Tayassuidae*) —кавш қайтармайдиган жуфт туёклилар оиласи. Ўз. 100 см гача, вазни 30 кг гача, бўйи 44—57 см. Ташки қиёфаси

чўчкага ўхшаб кетади; оёқлари ингич-ка, орқа оёқлари 3 бармокли. Ошқозони 2 бўлмадан иборат. Гавдаси орқасида мускус типидеги беши бор. 2 уруғи, 3 тури Америка қитъасида, асосан, Шим. Американинг жан.-ғарбий қисмида, Марказий ва Жан. Америкада тарқалган. Полигам, ўрмонларда пода бўлиб яшайди. Ҳар хил озикланади. 1— 2 та бола туғади. Бўғозлик даври 142— 158 кун. Гўшти ва териси учун овланади. 1 тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

ПЕКИН, Бэйцзин (хитойча — шим. пойтахт) — Хитойнинг пойтахти. Сиёсий, иқтисодий, илмий ва маданий маркази. Катталиги жиҳатидан мамлакатда Шанхайдан кейин 2-ўринда. Буюк Хитой текислигининг шим. қисмида, уч томондан тоғлар б-н ўралган. Иклими мўътадил, муссонли иқлим. Январнинг ўртача-раси —4,6°, июлники 26°. Йиллик ёғин 636 мм. Аҳолиси 12 млн. киши (1999, шаҳар атрофи б-н). П. алоҳида маъмурий бирлик қилиб ажратилган.

П. — Хитойнинг энг қад. шаҳарларидан. Мил.ав. 2-минг йилликдаёқ хоз. П. ўрнида аҳоли яшаганлиги маълум. Мил.ав. 1-мингйиллик —мил. 10-а. ман-баларида шаҳар Цзи деб аталган. 10-а.да Шим. Хитойни киданлар босиб олган, номи Сицзинь деб ўзгартирилган (936). Кейинчалик шаҳар киданлар давлатининг жан. пойтахти — Наньцзин бўлиб қолган (937), 1153 й.дан Цзинь давлати пойтахти. Бу даврда у Дасин (Чжунду) деб номланган. 1215 й.да шаҳарни мўғуллар истило қилган. 1263 й.да Хубилай Дасинни мўғуллар салтанати пойтахтига айлантирган ва унга Хонбалиқ (буюк пойтахт, хитойча Даду) деб ном қўйган. Мўғуллар сулоласи Юань даврида (1280—1368) шаҳар ўртасидан Буюк канал қазилган. 1368 й.да Хитойдан мўғуллар қувиб чиқарилган, Бэйпин деб аталган. 1421 й.да Мин империяси (1368—1644) пойтахти. Бу даврдан бошлаб шаҳар хоз. номда Бэйцзин (Пекин) деб атала бошлаган. Цин (манжурлар

сулоласидан) даврида (1644—1911) П. империя пойтахти бўлган. 1912 и. Цин монархияси тугатилган, П. Хитой Республикаси пойтахти. 1927 й. ҳокимият гоминданчилар қўлига ўтган, пойтахт Нанкинга кўчирилди. П. яна Бэйпин деб атала бошлади. 1937—45 й.ларда Бэйпин японлар қўли остида бўлди. 1945—49 й.ларда унда гоминданчилар ҳукмронлик қилди. 1949 й.да улардан озод қилиниб Хитой Халқ Республикаси пойтахти деб эълон қилинди.

П. узоқ вақт мамлакатнинг фақат маъмурий, ҳарбий ва сиёсий маркази бўлиб келди. Ҳунармандчилик қадимдан ривожланган бўлиб, четга чиқариш учун турли буюмлар тайёрланар эди. Саноати 1949 й.дан ривожлана бошлади. П. — транспорт йўлларининг йирик тугуни, мамлакатнинг етакчи саноат марказларидан. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. П. ва унинг чеккаларида металлургия, станоксозлик, металл

Пекин шаҳридаги замонавий бинолар. конструкциялар, автомобилсозлик, қ. х., транспорт ва энергетика машинасозлиги, озик-овқат, электротехника, телефон ва радиотехника, тиббиёт при-борлари, синтетик ва сунъий тола, тўқимачилик, кимё, нефтни қайта ишлаш, қурилиш материаллари, полиграфия, энергетика корхоналари бор. Шаҳар яқинида қўмир қазиб чиқарилади. Метрополитен қурилган.

Меъморчилигида қад. хитой шаҳар қурилишига хос хусусиятлар — кальшаларнинг деворлар б-н ўралганлиги, кўчалар бўйлаб шим.дан жанубга ва ғарбдан шарққа йўналган тўртбурчак шаклдаги турар жой кварталлари қуриш асосий ўринни эгаллайди. 12-а.га оид пахса деворларнинг қолдиқларига қараганда шаҳар хоз. П.нинг жан.-ғарбий қисмида жойлашган. 13-а.да шаҳар шим.га томон кенгая борган. 1553 й.да атрофи ғишт девор б-н ўралган «Ташқи шаҳр», ўз навбатида, «Император шаҳри» мажмуасини ўз ичига олган. Бу мажмуа таркибида кўплаб саройлар, ибодатхоналар, пагодалар, боғлар, те-паликлар ва қўллар

бўлган. «Император шахри»нинг маркази — «Тақиқланган шахар»нинг жан. қисмида «Осмон ибодатхонаси» ансамбли (1420— 1530, 18-19-а.ларда қайта қурилган) жойлашган. П.нинг бош майдони Тянь-аньминда Хитой кенгаши биноти, Хитой тарихи му-зейи, Миллатлар маданияти саройи, кўргазма павильони ва б. иморатлар қурилган. П. ва унинг атрофида жуда кўп боғ, сарой, ибодатхона ва мемориал ансамбллар бор. П. — Хитойнинг муҳим фан ва маданият маркази. П. ун-ти ва бошқа ун-тлар, пед., тиббиёт, қ.х. ин-тлари, консерватория, Хитой ФА ва ботаника боғи, расадхона бор. П.да мамлакатдаги энг йирик кутубхоналар, музейлар, театрлар, илмий тадқиқот ин-тлари жойлашган.

ПЕКИН КАРАМИ (*Brassica pekinensis*) — карамгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик сабзавот экини. Ватани — Хитой ва Япония. П.к.нинг банди йўқ. Барги асослари илдизга яқин жойда қисман зич жойлашган. Карам бошлари уз. 30—45 см, диаметри 8—10 см. Барг уз. 30—60 см, қирралари тўлқинсимон, барг шапалоги майин. Ранги оч яшил, бир оз тукли. П.к. илиқ об-ҳаволи, ёғингарчилик кўп ерларда яхши усади. П.к. эртапишар Пекин карами, ўсимлик. Уруғдан униб чиққач, 18—25 кунда барглари истеъмол қилиш мумкин, 40—45 кунда барглари, 50—60 кунда карамбоши пишди. Барг таркибида 75 — 80 мг% витамин С, 6,1-8,6 % куруқ моддалар, 1— 1,5% қанд бор. Тузланади, маринадла-нади, консервалар тайёрланади. Ўзбекистонда ёзнинг 2ярмида экилади. Ҳосилдорлиги 200— 300 ц/га. П.к. иссиқхоналарда ҳам кўп ўстирилади, ҳосилдорлиги ҳар м2 да 4—7 кг ни ташкил этади. Ўзбекистонда П.к.нинг Хибинская нави экилади.

Дилором Ёрматова.

ПЕКИН УНИВЕРСИТЕТИ - Хитойдаги қад. ва энг йирик олий ўқув юртларидан бири. 1898 й. Олий пойтахт мак-таби сифатида ташкил этилган. 1911

й.дан П.у. деб юритилади. 1920-й.ларда ун-тда ёзувчи Лу Синь даре берган. 1937—45 й.лардаги миллий озодлик уруши даврида П.у. Юньнань вилоятининг Куньмин ш.га кўчирилган. 1952 й.да у қайта ташкил қилиниб, унга Пекиндаги бошқа олий ўқув юртларининг баъзи ф-тлари қўшилган, ун-тнинг бир неча ф-ти мустақил ин-тларга айлан-тирилган. «Маданий инқилоб» деб аталган даврда машғуллотлар 1970 й.гача тўхтатиб қўйилган. Кейинчаликўқувда-стурини қискартириш ҳисобига 3 й.лик таълим муддати белгиланган. П.у. мат., физика, кимё, биол., геол., геогр., тарих, психология, фалсафа, хитой тили ва адабиёти ва б. бўйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонасида 3 млн.дан ортиқасар сақланади. Ун-тда 10 мингга яқин талаба таълим олади.

ПЕККЕР Ян Борисович (1906.4.9, Ас-трахон — 1993.12.12, Тошкент) — му-сикашунос, педагог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1956). Москва консерваториясини тугатгач (1936), Ўзбекистон радио кўмитасида мусика эшиттиришлар директори (1936—41), Ўзбек давлат филармониясида бадий раҳбар (1944—48). Айни пайтда Тошкент консерваториясида ўқитувчи (1936 й.дан), кафедра мудири (1951—60), проф. (1971 й.дан). Асарлари Ўзбекистон композиторлик мусика маданияти («В.А.Успенский», 2-нашри, 1959; «Г.А.Мушель», 1966), шунингдек, ўзбек операси ривожига («Ўзбек операси», 2-нашри, 1984) масалаларига бағишланган.

ПЕКТИН МОДДАЛАРИ, пектинлар (юн. pektos — бириккан, қовушган, музлаган) — барча куруқлик ўсимликлари ва бир қатор сувўтлар таркибидаги эрийдиган (эрийдиган пектин) ва эрмайдиган (протопектин) юқори мо-лекулали полисахаридлар. П.м. мевалар ва резавор-мевалар, каноп пояси, қанд лавлаги таркибида айниқса кўп бўлади. Кимёвий

табиатига кўра тармоқланмаган полигалактуранидлар — галактураник кислота полимерларидан иборат. П.м.нинг таркибига нейтрал моносахаридлар — галактоза, рамноза, арабиноза, ксилоза ҳам киради. П.м. 4 гуруҳга: пектокислоталар, пектин кислоталар, пектинлар ва пропектинларга бўлинади. Шулардан пектинларнинг аҳамияти муҳим. Пектинлар цитрус мевалари, олма ва тарвуздан олинади. П.м. озик-овқат саноатида жем, желе, мева консервантлари ва б. тайёрлашда ишлатилади.

ПЕЛАГИАЛ (юн. pelagos — денгиз) — денгиз, океан ва қўлларда сувнинг тирлик организмлар яшайдиган қатлами (сув тубидан бошлаб сув юзасигача); бентал (сув туби) тушунчасининг акси. П.да яшовчи организмлар планктон, нектон (фаол сузадиган организмлар), нейстон (сув юзасида яшайдиган организмлар) гуруҳларга бўлинади. Денгиз ва океанларда П. қатламни ҳам яшаш шароити ва организм таркиби бўйича бир неча зонага бўлиш мумкин. Тариҳий ривожланиш давомида П. организмларда яшаш шароитига нисбатан турлича мосланишлар пайдо бўлган. Мас, сувўтлар ва сифонофораларнинг газ тўлдирилган пуфаклари, медузаларнинг сувга бойлиқдор гавдаси, кўпчилик микроскопик организмларнинг гавда юзасини кенгайтиришга имкон берадиган ўсимталари нейстон, баликлар ва бошоёкли моллюскаларнинг сузгичлари ва гавдасининг суйри шакли нектон организмлар учун хос. П. ўсимликлар (фитопланктон) океанда органик модданинг асосий қисмини ҳосил қилади. Ҳалок бўладиган диатом сувўтлар, бир хужайрали қайвонлар (нурлилар, фораминифералар ва б.) денгиз тубида чўкма жинслар ҳосил бўлишида қатта аҳамиятга эга.

ПЕЛАГИАЛ ЁТҚИЗИКЛАР - очик денгиз ва океанлар тубида қирғоқдан анча узокда жуда майда муаллақ зарраларнинг тўпланиб боришидан вужудга

келувчи ётқизиклар. «П.ё.» терминини 1891 й.да геологлардан Мэррей ва Ренарлар таклиф этган. П.ё. таркибига планктон микроорганизмларнинг скелетлари, майда зарралар терриген ва вулканоген материаллар, янгитдан ҳосил бўлган аутиген минераллар (Fe — Mn конкрециялари, цеолитлар, монтмориллонит), космик чанг киради. П.ё. орасида биоген турлари (диа-томли, радиолярийли, фораминиферали, птероподали, кокколитли) ва полиген чўкиндилар (қизил гиллар) кенг тарқалган бўлиб, улар биргаликда Дунё океани тубининг аксарият қисмини қоплаб ётади. П.ё. океан ётқизикларининг энг характерли ва кенг тарқалган тури. Барча П.ё. учун жуда суғуст чўкин-ди ҳосил бўлиш тезлиги ва чўкиндиларнинг оксидланганлиги хос.

ПЕЛЕ (Pele) (ҳақиқий исми Эдсон Арантис ду Насименту; do Nascimento) (1940.21.10, Трес-Корасойнс, Минас-Жерайс штати) — бразилиялик фут-болчи. 3 қарра жаҳон чемпиони (1958, 1962, 1970). 1956-74 й.ларда «Сантос» клубида, 1957—70 й.ларда Бразилия терма жамоаси таркибида ўйнаган. «Сантос» футболчилари б-н бирга Жан.

Америка чемпионлари кубоги ва қитъалараро кубок эгаси (1962, 1956). 1957 — 77 й.ларда 1300 га яқин тўп (футбол тарихида рекорд натижа) киритган. «Футбол қироли» номи б-н машҳур. Турли мамлакатларда унга бағишлаб 90 дан ортиқ кўшиқ тўқилган. «Менинг ҳаётим ва ажойиб ўйин» (1977) китобининг муаллифи.

ПЕЛЕНГАТОР — денгиз ва ҳаво нави-гациясит ташки мўлжаллар (қирғоққаги ёки сузувчи объектлар, осмон ёрит-қичлари ва б.) га томон йўналишлар бурчагини аниқлаш учун мулжалланган асбоб. Мўлжал (объект)ларнинг физик хоссаларига қараб П.нинг оптик, радиотехник, акустик ва б. хиллари қўлланади. Денгизда кемаларнинг, қавода учуш аппаратларининг

тўқнашиб кетишига йўл қўймаслик учун, самолётларнинг учишини бошқариш ва қўнишида, космик кемаларни юмшоқ туташтиришда, навигация асбоблари кўрсатишларига тузатиш киритиш ва б. мақсадларда П.дан кенг фойдаланилади. П. метеорологияда ҳам ишлатилади.

ПЕЛИТЛАР (юн. pelos — гил), гил л и жинслар — чақиқ тоғ жинслари; ярмидан кўпроғи 0,01—0,005 мм ўлчамдаги зарралардан таркиб топган. П.га, асосан, аргиллитлар, гиллар ва б. мансуб.

ПЕЛЛАГРА (итал. pelle agro — дағал тери), авитаминоз РР — организмда витамин РР (никотин кислотаси) етишмаслигидан келиб чиқадиган касаллик. Озиқ-овқатлар таркибида витамин РР микдорининг камайиб кетиши, шунингдек, организмнинг вита-минларни ўзлаштириш лаёқатининг пасайиши сабаб бўлади. П.да ич кета-ди, тил кипкизариб, ялтираб туради. Гавданинг очиқ қисмлари ва оёқ-қўл панжасига қизил доғлар тушиб, улар кейинчалик пуфакчаларга айланиб, йиринг бойлайди. Пуфакчалар ёрилиб, йиринг чиқиб кетгач, тери куриб, пуст ташлайди ва ўрни доғ бўлиб қолади. Бемор тинкаси куриши, тез чарчаш, қувватсизлик, иш қобилятининг пасайиши, бош оғриши, иштаҳаси йўқлиги, оғзи ачишиб, сўлаги окишидан шикоят қилади. Рухий ҳолати ҳам бузилади. Атрофидаги воқеа ва ҳодисаларга бепарво бўлиб қолади, хотира ва аклнинг пасайиши кузатилади.

Касалликни даволашда врач кўрсатма-сига биноан, В гуруҳ витаминлари б-н никотин кислотаси берилади. Никотин кислотасига бой овқатлар — қайвон оксили, жигар, тухум, балик, сут, катик, сабзавот ва мевалар буюрилади.

ПЕЛОПОННЕС — Греция жан.даги ярим орол. Болқон я.о.нинг жанубий қисми, материкка Коринф бўйни орқали туташган. Майд. 21,4 минг км². Иони ва Эгей денгизлари б-н ўралган. Қирғоқ

чизиғи нотекис. П.нинг жан. қисми тўртта ярим оролдан иборат. Ре-льефи тоғлик. Аксари қисмининг бал. 800—1200 м. Энг баланд жойи 2404 м (Тайгет тизмасидаги Айос-Илиас чўққиси). П.нинг ўрта қисмида карст рельефли Аркад ясситоғлиги (бал. 600—800 м) бор. Соҳили аллювиал пасттекистик. Иклими субтропик, Ўрта денгиз атрофига хос иқлим. Январнинг ўртача т-раси 8—11°, июлники 24—27°. Йиллик ёғин 400—1000 мм. Йирик да-рёлари: Алфей, Эврот. Ўсимликлари, асосан, доим яшил бутазорлар (маквис ва фригана)дан иборат. Аҳолиси чорвачилик, дехқончилик ва боғдорчилик б-н шуғулланади. Муҳим шаҳар ва портлари: Патра, Коринф. П.да Спарта, Олимпия, Микена, Коринф тарихий географик вилоятлари жойлашган. Туризм ривожланган.

ПЕЛОПОННЕС ИТТИФОҚИ - Пелопоннесдаги юнон полисларини (Аргос ва Ахайянинг айрим полисларидан ташқари) Спарта гегемонлиги остида бирлаштирган иттифоқ (мил.ав. 6-а.нинг 2ярми —4-а. ўртаси). 5-а.да Делос иттифоқи б-н уруш қилган (қ. Пелопоннес уруши). Спарта Фива б-н бўлган урушда енгилгач, тарқалиб кетган (362 и.).

ПЕЛОПОННЕС УРУШИ (мил.ав 431—404 й.лар) — Юнонистон тарихидаги энг йирик уруш; юнон полислари иттифоқлари: Делос (Афина бошчилигида) ва Пелопоннес (Спарта бошчилигида) ўртасида содир бўлган; бутун Юнонистон ва Жан. Италиядаги юнон шаҳарлари ва Сицилияни қам-раб олган. 404 й. куруклик ва денгиздан қамал қилинган Афина таслим бўлган. Сулҳ шартларига кўра, Делос иттифоқи тарқатиб юборилган. Афина Спартага флоти (12 кўриқчи кемадан ташқари) ни топширган, Афина ва Пирей ис-техкомлари йўқ қилинган, Юнон дун-ёсида Спартанинг гегемонлиги тан олинган. Афинада «ўттиз тиран» оли-гархик тузуми ўрнатилган.

ПЕЛЬТЬЕ ЭФФЕКТИ, электро-термик эффект — бир-бирига кавшарланган турли жинсли иккита ўтказгич ёки яримўтказгичдан ташкил топган занжир орқали ўзгармас электр токи ўтганда уларнинг бир-бирига тегиб турган жойида токнинг йўналишига қараб иссиқлик ажралиш ёки ютилиш ҳодисаси. Токнинг йўналиши ўзгарса, иссиқлик ажралиши иссиқлик ютилиши б-н алмашинади. Токнинг йўналишидан қатъи назар кавшарланган учларидан бири вивиса, иккинчиси исийди. Бу ҳодисани француз физиги ва метеорологи Ж. Ш. А. Пельтье (1785— 1845) кузатган (1834). П. э. Зеебек эф-фектининг аксидир.

П. э. куйидагича тушунтирилади. Ток ташувчилар (электрон ёки коваклар) кавшарланиш чегарасининг 2 томонида контакт потенциаллар фарқи туфайли турлича энергияга эга бўлади. Агар заряд ташувчилар кавшарланган учидан ўтиб, кичик энергияли соҳага тушиб қолса, улар ортиқча энергияларини кристалл панжарага беради, на-тижада кавшарланган учи қизийди. Бошқа учида эса ток ташувчилар катта энергияли соҳага ўтади ва етишмайдиган энергияни панжарадан олади, на-тижада бу кавшарланган учи совийди.

П. эдан А. Ф. Иоффе таклиф этганидек советкич ва иситкич қурилмаларини яратишда фойдаланилади.

ПЕМЗА (лот. *pumex* — ғовак) — нор-дон вулкан шишасининг серғовак (ғоваклиги 60—70%дан баланд) тури. Туркибида кўпинча бошқа турли кристалли доначалар (плаггиоклаз, кварц, пироксен ва б.) қўшилган бўлади. Структураси кичик ва катта говакларга, текстураси эса толали, уяли, кўпикли, қавариқлиларга ажратилади. Туркибида FeO ва Fe₂O₃ миқдорига қараб ранги оқ ва зангоридан сариқ, тўқ қизил, қорагача ўзгарувчан бўлади. Қаттиқлиги 5—6,5, зичлиги 2000—2300 кг/м³, ҳажмий оғирлиги 400—900 кг/м³. Кимёвий

жиҳатдан инерт, ўтга чидамли, 1300—1400° т-рада юмшайди. П. ёғоч, тош ва ме-талларга абразив ишлов беришда, кимё саноатида филтёр ва катализа-торлар тайёрлашда, нефтни қайта ишлаш саноатида, нитроглицеринли портловчи моддалар сезгирлигини ошириш учун қўшимча сифатида, шиша ва ялтирок бўёқлар и.ч.да қўлланилади.

ПЕНАЛЬТИ (инг. *penalty* — жазолаш) — спорт атамаси; спорт ўйинларида жарима майдончасида қоидани бузганлик учун жазолаш. 1891 й. футболда жорий қилинган (қоидани бузган жамоанинг дарвозасига 11 м дан тўп те-пилади). Шунингдек, гандболда (7 м дан), сув поло-сида (4 м дан) ҳам қўлла-нилади. Хоккей П.си (буллит) ўйинчининг майдон марказидан дарвозабон б-н яккамайка чикиши тарзида бажарилади.

ПЕНЕТРАНТЛИК (лот. *penetro* — тешиб қираман, етиб оламан) — яқин қариндош организм гуруҳларининг ҳар хил индивидларида муҳит шароитларига боғлиқ ҳолда маълум ген аллели фаолиятининг намоён бўлиш частота-си. «П.» термини рус олими Н. В. Тимофеев-Ресовский (1927) томонидан таклиф этилган.

Тўлиқ П. (аллел барча индивидларда ўз фаолиятини кўрсатади) ва тўлиқсиз П. (аллел бир гуруҳ индивидларда фа-олият кўрсата олмайди) фаркданади. Тўлиқсиз П. кўпгина генларнинг фаолиятига хос. Мас, хитой наврўзгули гулининг қизил (Р-) — оқ (pp) ранги ҳарорат 15—25° бўлган шароитда монодурағай типда ирсийланади. Агар F₂ ўсимликлари 30—35° ҳароратли шароитда ўстирилса, барча ўсимлик гуллари оқ рангда, 25—30° ҳароратли шароитда эса 3Р-:1 pp нисбатдан то 100 % оқ гулли ўсимликларгача кузатилади.

Бир хил генотипли организмларда белгининг муҳит шароитларига боғлиқ ҳолда намоён бўлиш ёки бўлмаслик ҳолати конкрет шароитда яшаётган орга-

низмдаги генлар таъсирининг натижасидир.

ПЕНЗА — РФ Пенза вилоятидаги шаҳар. Вилоят маркази. Сура дарёси (Волга ирмоғи) бўйида. Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аҳолиси 534 минг киши (1998). Машинасозлик (дизель, компрессор, электрон-ҳисоблаш машиналари, кимё, тўқимачилик машинасозлиги, соатсозлик, велосипед з-длари), энгил, озиқ-овқат, қоғоз ва ёғочсозлик саноати корхоналари, тиббий пре-паратлар з-ди, пианино ф-каси бор. 5 олий ўқув юрти, 2 театр, ботаника боғи, ўлкашунослик, халқ ижодиёти, Н.Н.Бурденко, В.Э. Мейерхольд музейлари, суратлар галереяси мавжуд.

1663 й.да Россия давлатининг жан.-шарқий чеккасида острог (чегара истеҳкоми) сифатида асос солинган. 1719 й.дан ноиблик, 1796—97 й.ларда ва 1801 й.дан губерня маркази. 1928—30 й.ларда Средневожск ўлкаси Пенза округи маркази. 18—20-а. бошларидаги меъморий ёдгорликлар: барокко услубидаги Петропавловск собори (18-а), Спас-Преображение монастирининг кафедрали собори (18—19-а.лар) сақланган.

ПЕНЗА ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. 1939 й. 4 фев.да ташкил этилган. Россия Европа қисмининг жан.-шарқида жойлашган. Волгабўйи федерал округига қиради. Майд. 43,2 минг км². Аҳолиси 1453,4 минг киши (2002), асосан, руслар, шунингдек, мордва, татар, чуваш ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 64,4%. П.в.да 28 маъмурий туман, 11 шаҳар, 16 шаҳарча бор. Маркази — Пенза ш. Бошқа йирик шаҳарлари — Кузнецк, Сердобск.

Вилоят ҳудудининг катта қисмини Волгабўйи қирлари (энг баланд жойи 331 м) эгаллайди. Чекка ғарбий қисми Ока — Дон текислигида (бал. 150—180 м) жойлашган. Икдими мўътадил кон-тинентал. Январнинг ўртача-раси —12°, июлники 19°. Йиллик ёғин 600 мм. Вегетация

давр и 126—132 кун. Йирик да-рёлари — Сура, Мокша, Хопёр, Ворона. П.в.нинг катта қисми ўрмон дашт ва қисман кенг баргли ўрмонлар зона-сида (шарқда) жойлашган. 65%дан ор-тик ҳудуди қрратупрокли. Ҳудудининг 23% ўрмон. Тулки, сувсар, куён, бўрсик, кўрсичқон, қора сассикқўзан, юмронқозик, кийик, вихухоль, лось, оқ сичқон, латча яшайди. Вилоят ҳуду-дида Волгабўйи ўрмон-дашт кўриқхо-наси ташкил этилган.

Асосий саноат тармоқлари: машинасозлик (кимё ускуналари, кувур ўтказиш саноат аппаратура, тўқимачилик машиналари, компрессорлар, дизель ва дизелли генераторлар, к.х. машиналари, ҳисоблаш техникаси воситалари, велосипедлар и.ч.), энгил (пойабзал, тўқимачилик), озиқ-овқат, кимё-фармацевтика. Юқори сифатли идиш-товоклар ишлаб чиқарилади. Асосий саноат марказлари: Пенза, Кузнецк, Сердобск, Каменка, Нижний Ломов.

Вилоят қ.х. дончилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Ғалла, қанд лавлаги, кунгабоқар, сабзавот, картошка, ем-хашак экинлари экилади. Қорамол, чўчка, қўй ва эчки, парранда бокилади. Автйўллар зичлиги 133 км/минг км² (1997). 5 олий ўқув юрти, 8 музей, 2 театр, ботаника боғи, 7 санаторий, 56 дам олиш уйи, Ахуня курорти мавжуд.

ПЕНЗИАС (Penzias) Арно Аллан (1933.26.6, Мюнхен) — америкалик радиофизик ва астрофизик. Колумбия ун-тини тугатган (1958). 1961 й.дан «Белл телефон лабораторис» фирмасида ишлаб, 1964 й.да Р. Вильсон б-н ҳам-корликда реликтив нурланиши кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1978, Р. Вильсон б-н биргаликда).

ПЕНИЦИЛЛ, пенициллиум (Penicillium) — гифомицитлар тарти-бига мансуб замбуруғлар туркуми. Ипга ўхшаш мицелийси яшилқулранг, кўп марта тармоқданган, субстратни тешиб кириб усади. Консидий (спора)

лари мицелийси учудаги ўсимталарида ҳосил бўлади. Айрим турлари халтали босқичлар ҳосил қилади. 250 га яқин тури бор, кенг тарқалган, айниқса, мўътадил иқлимда кўп учрайди. Кўпчилиги сапрофит, айрим турлари паразит. Табиатда ўсимлик ва ҳайвон қол-диқларини парчалашда иштирок эта-ди; озик-овқат маҳсулотларини бузади. Бошқа замбуруғлар б-н бирга моғор (пўпанак) қосил қилади. П. — антиби-отиклар, ферментлар ва органик кислоталар ҳосил қилувчилар. 2 та туридан пенициллин олишда, 1 туридан пишлоқ и.ч.да фойдаланилади.

ПЕНИЦИЛЛИН — кимёвий тузилиши бир-бирига яқин табиий ва ярим синтетик антибиотиклар гуруҳи. Тиббиёт амалиётида илк бор қўлланилган, П.ни *Penicillium* туркумига мансуб замбуруғлар ишлаб чиқаради. 1928 й.да америка бактериологи А. Флеминг замбуруғларнинг бактерияларга таъсир этувчи хоссаси борлигини тасодифан аниқлаган. Аммо, фақат 1941 й.да А. Флеминг, инглиз патологи Х.Флори б-н бирга моғор замбуруғининг бульон филтратидан П.ни ажратиб олиб, 1945 й. П. ва унинг юқумли касалликларни даволашда самарадорлигини кашф этганлари учун Нобель мукофо-тига сазовор бўлди.

Ҳоз. тиббиётда табиий ва ярим сунъий П.лардан фойдаланилади. Табиий П.га бензилпенициллиннинг натрийли ва калийли тузи, бицилин -1, -3, -5 ва феноксиметилпенициллинлар ки-ради. П. молекуласининг асосий қисмини б-аминопенициллин кислота ташкил қилиб, бу беталактам ва тиазолин ҳалқаларидан ташкил топган мураккаб гетероциклик бирикма ҳисобланади. Табиий П.нинг таъсир доираси тор. Табиий П. стафилококк, стрептококк, пневмококк, гонококк, менингококк-лар, газли гангрена, қоқшол, ботулизм, куйдирги, дифтерия, захм каби касалликларнинг кўзгатувчиларига жуда фаол таъсир эта-ди. Шунинг учун у пневмония, септик

эндокардит, жароҳатланиш оқибатида келиб чиққан касалликлар, сарамас, перитонит, цистит, остеомиелит, дифтерия, скарлатина ва б. касалликларда қўлланади.

Ярим сунъий П.га биологик ва кимёвий йўллар б-н олиндирилган ҳар хил моддалар киради. П. кислотасидаги бензил радикали ўрнига ҳар хил бошқа радикаллар қўшилиши натижасида ярим сунъий П.нинг бир қанча авлодлари олинди, булар антибактериал доираси, пенициллиназага чидамлилиги ва б. хусусиятлари б-н бир-биридан фарқ қилади. Ярим сунъий П.нинг за-ҳарлилиги кам, организмдаги суюқдик ва тўқимага енгил сўрилади.

П.нинг актибактериал таъсир меҳна-низми, хужайра девори синтезининг бузилиши б-н боғлиқ бўлиб, бунда пептидогликам (муреин) моддасини синтез қилувчи реакция тўсиб қўйилади. Шу сабабли П. гуруҳи дорилари, асосан, ўсувчи бактерия хужайраларига таъсир қилади. Шу б-н бирга маълум бир бактериялар хужайра деворининг синтези бузилса ҳам ўз хаёт фаолиятини сақлаб қолиб, L - шаклдаги микроорганизмга айланиши мумкин.

П. гуруҳи антибиотикларини қўллашда бактерияларни уларга нисбатан таъсирчанлиги эътиборга олинади ва ши-фокор маслаҳатига кўра қўлланади.

П.нинг ножўя таъсирига, асосан, аллергик реакциялар, парентерал йўл б-н юборилгандаги асоратлар (оғриқ, абсцесс, флебит ва б.), дисбактериоз мисол бўла олади.

ПЕНИЦИЛЛИОЗ — ўсимлик касаллиги, кўпроқ ғўза қўсаги касалланади. Касалликни *Penicillium* турига мансуб замбуруғлар кўзгатади. Кўсакнинг айрим чанокларини ёки бутунлай шика-стлаб, толада кулранг, яшил, кулранг-кўкиш, сарғиш ва б. ранглар ҳосил қилади. Тола технологик хусусиятларини йўқотади ва фойдаланиш учун яроқ-сиз бўлиб қолади. П., асосан, ўсимликнинг пастки — ерга

яқин жойларидаги ёки ётиб қолган ту-плардаги қўсақларда ривожланади. Баъ-зан П. иккиламчи инфекция-вертициллёз вилтнинг пай-до бўлишига сабаб бўлади.

Кураш чоралари: гўзанинг ётиб қолишига йўл кўймаслик, бегона ўтларни йўқотиш, далани кеч кузда суғормаслик.

ПЕННИН — хлоритлар гуруҳига мансуб минерал. Метаморфик тоғ жин-сларида кенг тарқалган. Кимёвий таркиби $(Mg, Fe)_5 Al[AlSi_3O_{10}](OH)_8$. Моноклин сингонияли; псевдотексаго-нал, пластин-касимон кристаллар ҳосил қилади. Ранги, кўпинча, яшилдан қорамтиряшилгача; хромга бой бўлган П. (родохром, кемме-рерит) эса пушти, бинафша ёки оч кизил, кизил бўлади. Қаттиқлиги 2—2,5, зичли-ги 2600—2850 кг/м³. Иккиламчи мине-рал сифатида магнезиал-темир силикат-лар (оливин, энстатит, шох алдамчи-си, биотит ва б.) метаморфланишидан ҳосил бўлади. Қоғоз саноатида ишлатилади.

ПЕНОПЛАСТЛАР, ғовак полимер материал л ар — газ б-н тўлдирилган пластмассалар. Газ бир-бирига туташ-маган бўшлиқ (катак)лар ичида бўлади. П.нинг ҳажмий массаси кичик; исси-клик, товуш, сув ва электр ўтказмайди. П.нинг хоссаси кўпикланиш да-ражаси, ғовакларининг тузилиши ва полимер-нинг кимёвий табиатига боғлиқ.

П. полимерларни юкори эластик ҳолатда кўпиклаштириш ва қовушок-суюқ полимер композициясини кўпиклаштириш усулида тайёрланади.

П. куч конструкцияларининг мустах,-камлигини ошириш мақсадида улар-нинг элементларига, юкори эластик ху-сусиятга эга бўлган материалларга тўлдиргич сифатида, конструкцион эле-ментларда иссиқликни изоляциялашда ишлатилади. Радио ва электр техника қурилмаларида, сузиш қурилмаларининг чўкмайдиган қисмлари ва деталларини тайёрлашда, мебеллар, кийимлар и.ч. ва б.да қўлланади. П. тайёр прессланган ва ярим фабрикал холда чиқарилади.

ПЕНСИЛЬВАНИЯ - АҚШнинг шим.-шарқий қисмидаги штат. Шарқда Делавэр дарёси б-н, шим.-ғарбда Эри кўли б-н чегараланган. Майд. 117,4 минг км². Аҳолиси 12,3 млн. киши (2002), 69% шаҳарларда яшайди. Маъмурий маркази — Харрисберг ш.; йи-рик сано-ат шаҳарлари: Филадельфия ва Питсбург. П. — АҚШнинг дастлабки 13 штатидан бири; бу ерга европаликлар 17-адан кўчиб кела бошлаган.

Ер юзасининг катта қисмини Ап-палачи тоғлари эгаллаган, унинг штат ҳудудидаги энг баланд жойи 979 м. Жан.-шарқда Атлантика бўйи пасттекислиги бор. Иқлими сернам, мўъта-дил иқлим. Йиллик ёгин 1000 мм. Дарёларида кема қатнайди. П. — АҚШнинг иқтисодий жиҳатдан энг таракқий этган штатлари-дан. Қора металлургия, кончилик сано-атлари ривожланган. П. чўян ва пўлат эритишда, кокс и.ч.да мамлакатда етакчи ўринда. Тошкўмир, антрацит, озроқ мик-дорда нефть, табиий газ, темир рудаси қазиб чиқарилади. Металлургия, металл-созлик, машинасозлик (айниқса, кон ва йўл қуриш машиналари, кемасозлик, ре-акторсозлик, электротехника, радиоэ-лектроника), цемент, кимё, нефтни қайта ишлаш, ойна, тўқимачилик, тикувчилик корхоналари бор.

Қ.х. шаҳар аҳолисини озик-овқат маҳ-сулотлари б-н таъминлашга ихтисослаш-ган. Чорвачилик ва паррандачилик қ.х то-вар мақсулотининг 3/4 қисмини беради. Боғдорчилик ва сабзавотчилик ривож-ланган.

ПЕНСИЯ ЖАМҒАРМАСИ - аҳолини давлат томонидан кафолатлан-ган ижтимоий ҳимоя қилишни амалга ошириш учун зарур молиявий базани яратиш, пенсия ва нафақаларни қонунда белгиланган миқдорларда тўлашни маблағ б-н таъминлашни амалга оши-радиган жамғарма. Дастлаб Ўзбекистонда П.ж. 1991 й. 14 янв.да собиқ СССР Пен-сия жамғармасининг Ўзбекистон Респу-

бликаси бўлинмаси мақомида тузилган. 1993 й. 4 авг.да Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ижтимоий суғурта жамғарма-сига айлантирилган. ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 1996 й. 27 дек.да «Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузурида Пенсия жамғармасини ташкил этиш тўғриси-да»ги қарори б-н Ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузурида ташкил этилди. 2001 й. 1 янв.дан Бюджетдан ташқари П.ж. га айлантирилди.

П.ж.нинг асосий вазифалари: фуқароларнинг ижтимоий таъминотга ва ижтимоий суғуртага бўлган давлат томонидан қафолатланган ҳуқуқларини тўлиқ амалга ошириш; давлат ижтимоий суғуртасига бадал ва ажратмаларни йиғиш ва жамлаш; «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида» қонунга мувофиқ пенсияларнинг ўз вақтида тўланишига, шунингдек, ижтимоий суғурта бўйича нафақалар тўлаш харажатларини маблағ б-н таъминлаш ва б. П.ж. маблағларидан ижтимоий таъминот органлари томонидан тайинланган пенсиялар; болалиқдан ногиронларга, давлат пенсия таъминоти ҳуқуқига эга бўлмаган кекса ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга нафақалар; вақтинча меҳнатга лаёқат-сизлик нафақалари, шу жумладан, ҳомиладорлик ва туғиш нафақаси; бола туғилганда бериладиган нафақалар; дафн маросими нафақалари; қонун ҳужжатларига мувофиқ, П.ж.дан маблағ б-н таъминланадиган бошқа тўловлар берилади. П.ж. маблағлари мулкчилик шаклларида қатъи назар қорхо-налар, муассасалар ва ташкилотларнинг суғурта бадаллари (37,3%), фуқароларнинг иш ҳақидан мажбурий суғурта бадаллари (2,5%), шунингдек, юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти б-н шуғулланувчи жисмоний шахслар ҳамда деҳқон хўжаликлари аъзолардан қонунда белгиланган миқдорда; мулкчилик шаклларида қатъи назар қорхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг сотилган маҳсулот (иш, хизмат)лар-

нинг амалдаги 0,7% миқдорида мажбурий ажратмалари суммаларидан ва б. қонунда белгиланган ажратмалардан шаклланади. Ўзбекистон Республикаси П.ж.нинг жами даромадлари 480748349,38 миң сўми, жами харажатлар 477988271,96 миң сўми, давлат пенсия таъминоти тўғрисидаги қонунга асосан, пенсия ва нафақа олувчилар сони 2905976 кишини ташкил этади (2003; 1 янв.). Республика П.ж.нинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар бўлиmlари ва 213 та туман ва шаҳар шўъбалари бор (2003).

Норсоат Аллаев.

ПЕНСИЯЛАР (лот. pensio — тўлов) — фуқароларга давлат ёки бошқа субъектлар томонидан қонунда белгиланган ҳолларда мунтазам ва, одатда, умр-бод тўланадиган тўловлар. Ижтимоий таъминот шакли ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 39-моддасига биноан, «ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга»дир. П., нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас. Пенсия таъминоти масалалари Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида» қонуни (1993 й. 3 сент.) б-н белгиланган. УзР да доимий яшаб турган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар, башарти давлатлараро битимлар (шартномалар)да ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, ЎЗР фуқаролари б-н тенг равишда П. олиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳарбий хизматчилар, шунингдек, ички ишлар органлари бошлиқлари ва оддий ходимлар таркибидан бўлган шахсларни ҳамда уларнинг оила аъзоларини П. б-н таъминлаш шартлари, нормалари ва тартиби УзР қонун ҳужжатлари б-н белгиланади. Айни вақтда уларга «Фуқароларнинг

давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги конун асосида пенсия олиш ҳуқуқи ҳам берилади. П.нинг турли хилларини олиш ҳуқуқига эга бўлган фуқароларга уларнинг танлашига қараб битта пенсия тайинланади.

П.нинг 3 хил тури мавжуд: ёшга доир П.; ногиронлик П.и; боқувчисини йўқотганлик пенсияси. Ёшга доир П., ўз навбатида, 2 хил бўлади: уму-мий асосларда тайинладиган ва им-тиёзли асосларда тайинладиган П. Умумий асосларда тайинладиган ёшга доир П. — эркаклар 60 ёшга тўлганда ва қаида 25 и. меҳнат стажига эга бўлганда, аёллар 55 ёшга тўлганда ва қаида 20 йиллик меҳнат стажига эга бўлганда тайинладиган П.дир. Болаларни тарбиялаш учун шарт-шароит яратиш ҳамда аёлларнинг ўз меҳнатидан манфаатдорлигини ошириш мақсадида УзР нинг «Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида» (1999 и. 14 апр.) даги конунига асосан, қаида 20 йиллик меҳнат стажига эга бўлган аёллар 54 ёшда пенсияга чиқиб, тўлиқ пенсия олишлари мумкин. Бу конун 1999 й. 1 июлдан кучга кирган. УзР Вазирлар Маҳкамасининг 1994 й. 12 майдаги 250сонли қарори б-н тасдиқланган 1, 2, 3 рўйхатларга мувофиқ, фуқароларнинг айрим тоифалари им-тиёзли асосларда тайинладиган ёшга доир П. олиш ҳуқуқига эга бўладилар. Мас, айрим тоифа фуқаролар, ёшидан қатъи назар, ёшга доир пенсияга чиқиши ёки 10 йилга, бошқалари, учун пенсия ёши, талаб этиладиган меҳнат стажи 5 й.га қисқартирилган, баъзи гуруҳ шахслар учун янада имти-ёзлироқ шартлар белгилангандир (лилипуллар ва паканалар учун). Крнунда ходимларнинг сони қисқартирилиши ва корхоналар, муассасалар, ташкилотлар тугатилиши муносабати б-н ишдан озод этилган ва ишсиз деб эъгироф этилган шахслар (эркаклар —58 ёшга тўлганида ва меҳнат стажи қаида 25 йил бўлганида; аёллар —53 ёшга тўлганда ва меҳнат стажи қаида 20 йил бўлганда) П. олиш ҳуқуқига эга бўлиши

кўрсатилган.

Ёшга доир П. ишламайдиган пенсионерларга улар истикомат қилиб турган жойдаги ижтимоий таъминот органлари томонидан тўлиқ миқдорда тўланади. Ишлаб турган пенсионерларга уларнинг иш жойида конун ҳужжатларида белгиланган тартибда тўланади. Қоидага кўра, ишлаётган пенсионерларга ёшга доир П.нинг 50% миқдоридида тўланади. Бундан истисно тариқасида айрим тоифа ходимларга ёшга доир П. тўлиқ миқдорда тўланади. УзР Пре-зидентининг «Хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғриси-да»ги фармони (1999 й. 17 март)га мувофиқ, ёшга доир пенсияга чиққандан кейин ўрта ва кичик тиббиёт ходимлари, провизорлар, ногирон болаларнинг интернат уйлари, «Меҳрибонлик» уйларидаги тарбиячилар, шунингдек, кутубхоначилар сифатида ишни давом эттираётган ва пенсияга чиқиш олдида мазкур мутахассисликлар бўйича қаида 10 йил стажга эга бўлган аёлларга 1999 й. 1 июлдан бошлаб П. тўлиқ миқдорда тўланади.

Ногиронлик П.и меҳнат қобилиятини амалда узок, муддатга ёки бу-тунлай йўқотиш (ногиронлик) муносабати б-н тайинланади. Ногиронлик П.и ногиронлик қачон бошланганидан: иш давридами, ишга киргунча ёки ишни тўхтатгандан кейинми, бунда қатъи назар, қуйидаги шахсларга тайинланади: мулкчилик шакли, хўжалик юритиш усули ва туридан қатъи назар, корхоналарда, му-ассасалар, ташкилотларда меҳнат шартномаси асосида ишлаётган ходимларга; жамоа кооператив, ак-циядорлик, жамоа корхоналари азоси бўлган ҳрда у ерда меҳнат қилган шахсларга; қарбий хизматчиларга; бюджетдан ташқари пенсия жамғармасида белгиланган бадалларни мун-тазам тўлаб келган юридик шахс ташкил этмасдан фаолият юритаётган тадбиркорларга, деҳқон хўжалиги аззоларига; пенсия жамғармасига тегишли бадаллар тўлангани ҳолда иж-тимоий

давлат суғуртаси б-н сугурталанмаган бўлсада, конун хужжатларига мувофиқ пенсия таъминоти ху-сусида ходимларга тенглаштирилган бошқа шахсларга. Қонунга мувофиқ, ногиронлик пенсияси меҳнатда ма-йиб бўлган ёхуд касб касаллигига чалинганда меҳнат стажидан қатъи назар тўланади. Умумий касаллик туфайли ногирон бўлиб қолганда ногиронлик пенсиялари тайинлаш учун муайян умумий меҳнат стажига талаб этилади. «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддасида ана шу меҳнат стажлари кўрсатиб ўтилган. Ушбу қонунга биноан, 20 ёшга тўлгунга қадар умумий касаллик туфайли иш даврида ёки ишлаш тўхтатилгандан кейин ногирон бўлиб қолган шахсларга П. меҳнат стажидан қатъи назар тайинланади. Пенсияни тайинлаш ЎЗР Вазирлар Мақкамасининг 1994 й. 11 майдаги 249-қарори б-н тасдиқланган «Пенсиялар тайинлаш учун зарур бўлган қужжатларни тақдим этиш ва расмийлаштириш шарти тўғрисида»ги низомга мувофиқ амалга оширилади.

Боқувчисини йўқотганлик П.и — пенсия жамғармаси маблағи ҳисобидан ҳар ойда бериладиган тўловлардан иборат бўлиб, унинг миқдори вафот этган боқувчининг иш ҳақи, унинг қарамоғида бўлиб келган меҳнатга қрибилиятсиз оила аъзолари сонига боғлиқдир. Буларга дахлдор масалалар «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунда кўрсатилган (19, 20-моддалар). Эр (хотин)нинг вафот этганлиги сабабли тайинланган боқувчисини йўқотганлик пенсияси пенсионер бошқа никоҳга кирганда ҳам сақлаб қоли-нади. Бироқ янги никоҳга киргандан кейин пенсия тайинлаш учун муро-жаат қилинса, пенсия тайинлан-майди. Меҳнатга қобилиятсиз, яъни 60 ва 55 ёшга кирган ёки ногирон бўлган бува ва бувилар, агар қонунга муво-фик, уларни боқиши шарт бўлган кишилари бўлмаса, боқувчисини йўқотганлик пенсиясини олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Қонунда П. ни тайинлаш, ҳисоблаш, қайта ҳисоблаш ва тўлаш тартиби кўрсатиб ўтилган. П. миқдори меҳнат стажига муддатига боғлиқ бўлиб, у: пенсиянинг таъминоти миқдори; меҳнат стажига учун пенсиянинг оширилган қис-ми; пенсияга қўшиладиган устама ҳақлардан ташкил топади. Қонунга мувофиқ, П. туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланади. Пенсия тайинлаш тўғрисидаги ҳужжатлар улар тушган кундан эътиборан 10 кундан кечиктирмай кўриб чиқилади. Ёшга дойр пенсия — агар пенсия олиш ҳуқуқи пайдо бўлган кундан бошлаб 3 ой ичида уни сўраб мурожаат этилган бўлса, пенсия ёшига тўлган кундан эътиборан тайинланади. Ушбу пенсия умрбод тайинланади. Ногиронлик пенсияси — агар ногиронлик белгиланган кундан бошлаб 3 ой ичида пенсия сўраб мурожаат этилган бўлса, Тиббий-меҳнат экспертиза комиссияси (ТМЭК) томонидан ногиронлик белгиланган кундан эътиборан тайинланади. Ушбу пенсия бутун ногиронлик даври учун, 60 ёшдан ошган эркак ва 55 ёшдан ошган аёл ногиронларга — умрбод тайинланади. Пенсионер ногиронларни қайта тиб-бий кўрикдан ўтказиш фақат уларнинг аризасига биноан амалга оширилади. Боқувчисини йўқотганлик П.и — пенсия олиш ҳуқуқи пайдо бўлган кундан бошлаб, лекин пенсия тайинланиши учун мурожаат этишдан олдинги 6 ойдан ошмаган муддатдан эътиборан тайинланади. Пенсия мар-хумнинг оила аъзоси меҳнатга қобилиятсиз деб ҳисобланган бутун давр учун: оиланинг эркаклар —60 ёшга, аёллар —55 ёшга тўлган аъзолари учун эса умрбод тайинланади.

Ад.: «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига шарҳлар, Т., 1995; Ўзбекистон Республикасининг имтиёзли пенсия таъминоти ва меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича норматив ҳужжатлари, Т., 2000; Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив

хужжатлари ахборотномаси, Т., 2000.

Анвар Иноятов.

ПЕНСОН Макс Захарович (1883, Велж қишлоғи, Смоленск яқинида — 1959, Тошкент) — фотограф, Ўзбекистонда фото санъати асосчиларидан. 1915 й. Туркистонга келган. Кўкондаги хунар мактабларида рассомлик санъати ва чизмачиликдан дарс берган, кейинчалик фотография б-н шуғулланган. 1921 й.дан «Правда Востока» газ.да фотомух-бир. П. Ўзбекистоннинг фотойилномасини яратишга хисса қўшган. «Ўзбек мадоннаси», «Ўғил савод чиқарди» ва б. фотосуратлари ҳақиқий фотосанъати асаридир. П. республика ва хорижий фото кўргазмалари иштирокчиси. Унинг фото суратлари республика ва хорижий нашрларда чоп этилган. П.нинг ўғиллари Мирон Максиевич (1928.15.3) ва Захар Максимович (1930.6.12), кизи Дина Максимовна (1932.23.5) ҳам мохир фотографлардир.

Ад.: Ходжаев Ф., Макс Пенсон, М., 1973.

ПЕНТАГРАММА (юн. penta — беш ва ...грамма) — хар бир томонга бир хил тенг ёнли учбурчаклар ясалган мунтазам бешбурчак. Бу учбурчакларнинг ён томонлари каварик бўлмаган мунтазам ўнбурчак ҳосил қилади. Мунтазам бешбурчакнинг диагоналлари П. ни ташкил этади.

ПЕНТАНЛАР, C_5H_{12} — тўйинган уг-леводородлар. Мол. м. 72,146. Учта изо-мери бор: нормал пентан $CH_3(CH_2)_3CH_3$ («—П.), изопентан $(CH_3)_2CHCH_2CH_3$ (2-метилбутан) ва неопентан $(CH_3)_4C$ (2,2-диметилпропан, тетраметилметан). н-П. ва изопентан — ўзига хос ҳидли, рангсиз, ёнувчан суюқликлар, неопентан — газ. н-П.нинг суюқланиш т-раси — $129,72^\circ$; қайнаш т-раси $36,07^\circ$; зичлиги 626 кг/м^3 . Изопентаннинг суюқланиш т-раси — $159,89^\circ$; қайнаш т-раси $27,85^\circ$; зичлиги 620 кг/м^3 . Неопентаннинг суюқланиш т-раси — $16,55^\circ$;

қайнаш т-раси $9,5^\circ$; зичлиги 591 кг/м^3 . П. газ конденсатлари, нефть, нефтни қайта ишлаш мах-сулотлари таркибида бўлади ва бу мах-сулотлардан ректификация усули б-н ажратиб олинади. Табиий газдан оли-надиган бензин таркибидан 40% гача техник П. («-П. ва изопентаннинг 1:1 нисбатдаги аралашмаси ҳамда қўшимча сифатида 2% гача неопентан) бўлади. н-П. изопентан, пентенлар, амил спиртлар ва уларнинг эфирлари, амил-фенол ва б. олишда, шунингдек, эри-тувчи сифатида ишлатилади. Изопентан — юқори октанли бензинлар ком-поненти. Техник изопентан (зичлиги 620 кг/м^3 , мотор усули бўйича октан сони 90) бензинларнинг октан сонини ошириш ва тетраэтилкўрғошин қўллашни камайитириш мақсадида 15% гача қўшилади.

ПЕНТЛАНДИТ — сульфидлар син-фига мансуб минерал, темир-никель колчедани. Биринчи бўлиб инглиз сайёҳи Ж. Пентленд (1797—1873) топган (номи шундан). Кимёвий таркиби (Fe, Ni), S, P. да 32,55% темир, 34,22% никель, 32,33% олтингургурт ҳамда аралашма ҳолида 3% гача Со бўлади. Таркибида 49% гача Со бўлган П. кобальт-пентландит дейилади. Куб системада кристалланади. Металлдек ялтироқ; оч жезсимонсариктусда. Каттиклиги 3—4, зичлиги $4500\text{—}5200 \text{ кг/м}^3$. Асосли ва ўта асосли откинди жинслар (габ-броноритлар, пироксенитлар ва б.) б-н генетик боғланган сульфид рудалари кон-лариди учрайди. Никель ру-далари олишда асосий хом ашё ҳисобланади.

ПЕНТОД [юн. pente — беш ва (элек-тр)од] — катод, анод ва учта тўр (бошқариш, экран, антидинатрон) дан иборат беш электродли электрон лампа; паст ва юқори қувватли хиллари бор. Паст қувватли П. юқори ва оралик частотали кучайтиргичларда ишлатилади. Юқори қувватли П. ўзгармас (баъзан, ўзгарувчан) ток тармоғи электр энергиясини юқори частотали энергияга ай-

лантириб бериш учун ишлатилади. П. ёрдамида частотаси бир неча ўн МГц гача бўлган электр тебранишлар гене-рацияланади ҳамда уларнинг кучланиш ва куввати кучайтирилади.

ПЕНЬКОВСКИЙ Лев Минаевич [1894.31.(12.2), Кременчук- 1971.26.7, Москва] — рус шоири, узбек шеърятининг таржимонларидан бири. Адабий фаолияти 1917 й.гача бошланган бўлишига қарамай, 20-й.ларнинг 2ярмида шоир сифатида танила бошлаган. 30-й.лардан бошлаб асосан бадиий таржима б-н шуғулланган. Ўрта Осиё халқлари оғзаки ижоди, мумтоз шеърятни обидалари ва замонавий шоирларининг кўплаб асарларини рус тилига таржима қилган. П. Фирдавсийнинг «Шохнома», Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», Бедилнинг «Комде ва Модан» достонлари, Умар Хайём рубоийлари, Бобур ғазал ва рубоийлари, Ойбек, Хдмид Олимжон, Зулфия ва б. узбек, грузин, арман, эстон, татар, бошқирд, чуваш, ёкут шоирларининг шеърлари-ни, шунингдек, ўзбек халқининг «Ал-помиш», «Орзи-гул», қирғиз халқининг «Манас», қозок халқининг «Қиз-Жи-бек» сингари эпос ва достонларини рус тилига таржима қилган. У айни пайтда Гёте, Гейне, Беранже, Гюго каби жаҳон мумтоз шоирларининг асарларини ҳам рус тилига ўгирган. П. қайси тидқан таржима қилган бўлса, шу тилнинг лисоний ва мусикий хусусиятларини, у ёки бу шоирнинг ижодий-индивидуал услу-бини ўрганиш, таржима қилинаётган асардаги миллий руҳни сақлашга ало-ҳида эътибор берган. Таржималари «Танланган шеърый парчалар» (1956), «Асрлар ва йиллар оша» (1960), «Чанг» (1971) тўпламларида нашр қилинган.

Ас: Сквозь века и годы, Т., 1960.

ПЕНЯ (лот. ропа — жазолаш) — маж-бурятияларнинг ўз вақтида бажармаганлик учун тўланадиган пул жаримаси. Кечиктириб юборилган мажбурият

суммасидан фоизларда белгиланади ва кечиккан муддатнинг ҳар бир куни учун ундирилади.

ПЕПСИН (юн. *pepsis* — овқат ҳазм қилиш) — сут эмизувчилар, кушлар, судралиб юрувчилар ва кўпчилик балиқлар меъда ширасининг асосий ферменти. Оксиллар ва пептидларни парчалайди. Немис олими Т. Шванн топган (1836). Америкалик олим Ж. Нортроп уни кристалл ҳолда олган (1930).

Меъда шиллик қавати безлари чиқарадиган пепсиноген меъда ширасидаги хлорид кислота таъсирида П.га айланади. Лаб.да оксилнинг бирламчи тузилишини ўрганиш, сир тайёрлашда ишлатилади. Тиббиётда меъда ши-расининг ажралиши сусайиб, овқат ҳазм қилиш йўлларининг фаолияти бузилганда қўлланади.

ПЕПТИД БОҒЛАР — амид боғларнинг бир тури. Бир аминокислотанинг сх-аминогурухи (NH_2) иккинчи аминокислотанинг а -карбоксил гуруҳи б-н реакцияга кириши натижасида ҳосил бўлади. Бу реакцияда бир молекула сув ажралади. Оксиллар ва пептидлар таркибидаги — CO—NH— гуруҳи кето-енол таутомерия (айрим кимёвий бирикмаларнинг бир-бирига эркин ҳолда айланиш хусусиятига эга булган структуравий изомерлар кўринишида бўлиши) ҳола-тида бўлади.

Таутомерия туфайли П. б.нинг 40% дан кўпроқ қисми қўшбоғли. Бу эса пептид занжирнинг узунлигини якка боғ ҳолатдагига нисбатан бирмунча қисқартиришга олиб келади. Тирик организмларда П. б.нинг ҳосил бўлиши ферментатив ре-акциялар ёрдамида амалга оширилади. Лаб. шароитида П. б.ни кимёвий ва ферментатив реакциялар ёрдамида синтез қилиш ва парчалаш усуллари ишлаб чиқилган. Бу усуллар табиий пептидларни синтез қилишга ва пептид ҳамда оксилларнинг аминокислотали таркиби-ни, уларнинг кетма-кет жойланиш тар-тибини аниқлашга имкон

беради. Пептидлар пептид боғ орқали бириккан бир хил ёки ҳар хил аминокислоталардан ташкил топган органик бирикмалардир. Таркибидаги аминокислота сонига биноан, ди-, три-, тетра пептидлар ва полипептидлар бўлади.

ПЕПТИДАЗАЛАР, дипептидазалар, полипептидазалар — пептидлар ёки пептонларни аминокислота-таларгача парчаловчи ферментлар. Ҳайвон ва ўсимлик тўқималари ҳамда микроорганизмларда кўп бўлади. Протеиназалар б-н бирга оксил алмашилиши жараёнида қатнашиб, оксил молекулаларини аста-секин эркин аминокислоталарга парчалайди.

ПЕПТИДЛАР (юн. *peptos* — қайнатилган, ўта қайнатилган) — бири-бирига амид (пептид) боғ б-н боғланган 2 ва ундан ортиқ аминокислоталар қолдигидан иборат бирикмалар. Таркибидаги аминокислота $\wedge$ смди $\wedge$ ршрининг сонига қараб П. дипептидлар, трипептидлар, тетрапептидлар ва б. деб аталади. Молекуласида 10 тагача аминокислота қол-диги бўлган П. — олигопептидлар, 10 тадан ортиқ аминокислота қолдиги тутган П. — полипептидлар, мол. м. 6000 дан юқори бўлган табиий полипептидлар — оксшыар деб аталади. П. Ҳайвон ва ўсимликлар организмда оксилларнинг парчаланишидан ҳосил бўладиган маҳсулотлардир. Ўсимликлар, қайвоштар ва микроорганизмларда эркин ҳолда учрайди.

ПЕПТИЗАЦИЯ (юн. *peptein* — қайта гтиширмоқ) — коагуляция натижасида олинган чўкманинг қайтадан коллоид эритма (зол)га ўтиш жараёни. П. коагуляцияга тесқари, яъни чўкмага тушган йирикроқ агрегатларнинг қай-тадан коллоид заррача ҳолатига ўтиши (дезагрегацияланиши). П. жараёнини амалга ошириш учун коагуляция маҳсулотига бирор электролит ёки сирт фаол модда қўшиб, эритувчи б-н аралаштирилади. Коллоид эритма олишда ишлатилган электролит

ва баъзи сирт фаол моддалар пептизаторлар дейилади. П. тезлигига турли омиллар (пептизаторнинг кимёвий хоссаси, концентрацияси, чўкманинг ҳолати ва микдори, т-ра, аралаштириш тезлиги, водород ионларнинг эритмадаги концентрацияси, ультратовуш, радиоактив нур ва х.к.) таъсир этади. П. мураккаб жараён бўлиб, унинг механизми дис-персион муҳит ва пептизаторнинг чўкма сиртига адсорбланишига, сольват қаватлар ҳосил бўлишига, чўкма б-н пептизатор орасида бир қатор оралиқ маҳсулотлар пайдо бўлишига боғлиқ. Бевосита ва билвосита П. бўлади. Агар қўшилаётган модда тўғридан-тўғри пептизатор вазифасини ўтасабевосита ёки адсорбцион П., қўшилаётган модда чўкма сирти б-н реакцияга киришганида пептизатор ҳосил бўлса, жараён билвосита ёки диссолюцион П. дейилади. Узоқ вақт сақланган чўкмани П. Қилиб бўлмайди. П.дан коллоид кимёда ва тех-никада кенг фойдаланилади.

ПЕРГА — асалари йиғиб, катақларга жойлаган ва асал б-н аралашган ўсимлик чанги; асаларилар озиғи. П.дан, асосан, баҳорда, асаларилар оиласи кўпаядиган даврда фойдаланилади.

ПЕРГАМЕНТ (мил. ав. 2-а.да хат ёзиш учун хизмат қиладиган материал пергамент тайёрлана бошланган Пергам шаҳри номидан) — 1) махсус ишлов берилган мол ва чўчка териси; доира, дўмбира, барабан ва баъзи машина де-таллари учун ишлатилган; 2) сульфат кислотаси (H_2SO_4) б-н ишлов берилган қоғоз; шаффоф, ёғ ва сувни ўтказмайди. Материалларни ўрашда, изоляция материали сифатида ва б. мақсадларда ишлатилади.

ПЕРГОЛА (итал. *pergola* — бо-стирма) — тоқисимон курилма, ишқом. Ёғоч, металл, темир ва б.дан айвон, ший-пон, галерея, йўлак шаклида қурилиб, чирмашадиган ўсимликлар б-н

қўкаламлаштирилади. 16—18-а.ларда Европа бог-парк санъатида куп фойдаланилган. Ҳозир маданият ва истироҳат боғларида, хиёбонларда, мактаб, боғча ва б.да П.дан фойдаланилади.

ПЕРГОЛЕЗИ, Перголезе (тахаллуси, асл фамилияси Драги) Жованни Батиста (1710.4.1, Ези, Анкона — 1736.17.3, Неаполь яқинидаги Поццу-оли) — италян композитори, Неаполитан опера мактабининг йирик вакили. П. —10 опера, концерт, оратория, триосонаталар, диний мусика (жумладан, машхур «Stabat mater», 1735) ва б. муаллифи. Буфф опера асосчиси. Унинг «Чўри-бека» (1733) асари мазкур жанрнинг дастлабки мумтоз намунаси бўлиб, бошқа мамлакатларда халқчил ва демократик операнинг ривожланишида муҳим роль ўйнади.

ПЕРЕДВИЖНИКЛАР (рус), сайёр кўرғазмачи рассомлар — Рос-сияда 19-а. 70-й.ларида юзага келган кўчма бадий кўрғазмалар биродарлиги, бадий уюшма (1870—1923) аъзолари П. деб аталган; бу ибора 20-а.нинг 50—60-й.ларида узбек матбуот ва адабиётларида ишлатилган; ҳоз. кунда «сайёр рассомлар» ибораси ишлатилади. Ташаббускорлари Г. Г. Мясоедов, И. Н. Крамской, Н.Н.Ге, В. Перов ваб. Жамиятдаги илғор ижтимоий ва эстетик қарашлар таъсирида бўлган П. мамлакатдаги яхши анъаналарни ривожлантирди, кўрғазмалар ташкил этди, маърифатпарварлик ишларини кенг йўлга қўйди. Биринчи кўрғазма 1871 й. 29 окт. да Петербургда очилган, сўнгра бу кўрғазма мамлакатнинг бошқа ўндан ортук шаҳарларида намойиш этилган. П. ижодий методи танқидий реализмга асосланган. Халқ ҳаёти ва тарихи, ўлка ва унинг табиати демократик нуктаи назардан тасвирланди, меҳнаткаш халқ улуғланди, рус халқининг озодлик ҳаракати қизғин маъқулланди. П. ижодида маиший жанр, портрет етакчи ўрин тутди, тарихий жанр ривожланди. Унинг сафларида И. Репин, В. Суриков, В. Вас-

нецов, В. Перов, К. Савицкий, И. Левитан, В. Серов ва б. бўлган. П. анъаналари 19-а. охири ва 20-а. бошларида узбек тасвирий санъатига кириб келди. И. Қазақов, Л. Бурэ, Н. Розанов ва уларнинг шогирдлари Б. Ҳамдамий, А. Абдуллаев, Л. Абдуллаев ва б. рассомлар ижодида шу таъсири кўриш мумкин.

ПЕРЕЙРА — Колумбиянинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Каука дарёси водийсида. Рисаральда департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 353 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Кофе ва чорвачилик маҳсулотлари етиштирилдиган к.х. р-нининг савдо маркази. Озиқ-овқат, тўқимачилик, кўн-тери корхоналари бор. Шаҳарга 1836 й.да асос солинган.

ПЕРИ... (юн. peri — атрофида, яқинида, олдида) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми бўлиб, муайян нарсанинг атрофида, яқинида деган маънони англатади (мас, перикардит, периостит).

ПЕРИГЕЙ (пери... ва юн. ge — Ер) — Ой ёки Ер сунъий йўлдоши орбитасининг Ерга энг яқин нуқтаси. Ғалаёнланувчи кучлар П. нинг фазодаги вазиятини ўзгартиради. Мас, Қуёшнинг ғалаёнланувчи кучи таъсирида Ой перигеи орбита бўйлаб Ой ҳаракати томонга силжийди ва 8,85 й.да бир марта тўлиқ айланиб чиқади. Ер сунъий йўлдошининг перигеи силжишига Ернинг шакли шардан фарқ қилиши сабаб бўлади. Осмон жисмларининг П.дан 2 марта кетма-кет утиши орасидаги вақт аномал истик давр, П.дан Ер марказигача бўлган масофа П. масофаси дейилади.

ПЕРИГЕЛИЙ (пери... ва юн. helios — Қуёш) — Қуёш атрофида эллипс, парабола ёки гипербола бўйича ҳаракатланаётган осмон жисми орбитасининг Қуёшга энг яқин нуқтаси. Сайёраларнинг ғалаёнловчи кучлари таъсирида

П.нинг фазодаги вазияти ўзгаради. Мас, тортишиш конунларига мувофиқ Меркурий перигелийи ўзгаргани аниқланган. П.дан Қуёш марказигача бўлган масофа П. масофа дейилади.

ПЕРИДЕРМА (пери... ва юн. *derma* — тери) — кўп йиллик ва баъзи бир йиллик ўсимликлар пояси ва илдининг иккиламчи қопловчи тўқимаси. Пўкак, феллодерма ва феллогендан ташкил топган. П. хужайралари сув ва ҳаво ўтказмайди; унда жойлашган ясимқчалар орқали газ алмашинуви ва сув буғланиши рўй беради. Одатда, ўсимликларда бир неча П. ҳосил бўлади; кейинги П. олдингисидан ичкарироқда жойлашади. Вақт ўтиши б-н ташки П. ва улар ора-сидаги тўқималар ўлиб, қобиқ ҳосил қилади. П. ўсимликни ноқулай ҳароратдан саклайди, сувнинг ортиқча буғланишига имкон бермайди.

ПЕРИДОТИТ — ўта асосли интрузив тоғ жинси. Таркиби, асосан, оливин (40—90%), пироксен, баъзан шох ал-дамчисидан иборат. П.да кремнезём миқдори SiO₂ 44% дан ошмайди. Шунингдек, иккинчи даражали минерал сифатида магнетит, ильменит, пирротин, хромит, шпинель, гранат ва б., баъзан платина ҳамда айрим никель минераллари учрайди. П. бурмаланган минтақаларда ўта асосли ва асосли тоғ жинслари б-н биргаликда ҳамда ало-ҳида массивлар ҳолида учрайди. П. юқори мантиянинг асосий қисмини ташкил этувчи тоғ жинсидир. Ҳоз. тасавурларга кўра, П.нинг барча турлари мантиядаги ўта асосли магманинг маҳсулидир. Баъзан П. базальт магмаси дифференциацияланишининг маҳсули бўлиб, габбро массивларининг чекка фацияларини ташкил қилади. П. тўқ рангли жинс, кўпинча яшил ёки яшил кулранг бўлади. Айрим пайтда оливин ва пироксенлар кучли серпентинлашиб, П. змеевикка айланади. П.нинг гарцбургит (саксонит), верлит, вебстерит (лерцолит) каби турлари мавжуд. П. бошқа ўта асосли ва асосли тоғ жинслари б-н бирга кат-

та масофага чўзилган минтақа ва зоналар ҳосил қилади. Бундай жойларда хромит, платина ва силикатли никель ру-далари, хризотил-асбест, тальк ва б. фойдали қазилма конлари учрайди.

ПЕРИКАРД (пери... ва юн. *cardia* — юрак) — одам ва умуртқали ҳайвонларда юракни ўраб турадиган ёпиқхал-тасимон тузилма. Ташки — фиброз ва ички — сероз қаватлардан иборат. Сероз қават висцерал (эпикард) ва париетал қаватларга бўлинади. Шу қаватлар орасидаги П. бўшлиғида оч сарғиш тиниқ сероз суюқлик бор. Эпикард юрак юзасига зич ёпишган. Ташки қават (асл П.) П. бўшлиғини кўкрак бўшлиғидан ажратиб туради. П.да қон ва лимфа томирлари, жуда кўп нерв учлари бўлади. П. бириктирувчи тўқимадан иборат ғовак клетчатка б-н ўралган.

ПЕРИКАРДИТ — пердикарднинг яллиғланиши. Одамда (ҳамма ёшдаги кишиларда) ўткир ва сурункали бўлади. Ўткир П. кўпинча ревматизм, шунингдек, ўпканинг крупоз яллиғланиши, грипп, ангина, сепсис каби юқумли касалликлар туфайли рўй беради (инфекцион П.). Миокард инфаркти, уремия, кўкрак жароҳатланганда ҳам П. пайдо бўлиши мумкин (ноинфекцион П.). Сурункали П. сил касаллиги оқибатида келиб чиқади, кўпинча плевра ва қорин пардасининг бир вақтда яллиғланиши б-н ўтади. Юрак халтасида суюқлик бор-йўқлигига қараб П.нинг қуруқ, экссудатли ва ёпишқоқ (облитератив) шакллари фарққилинади. Қуруқ П.да перикардда ишқаланишга ўхшаш товуш эшитилади. Гавда т-раси бир оз кўтарилиб, юракдаги оғриқ унинг атрофига ва орқага тарқалади. Бемор йўталганда, нафас олганда оғриқзўраяди. Экссудатив П. серозли, йирингли, геморагик бўлиши мумкин. Бунда бемор ўнг қовурғаси остида кучли оғриқ сезади, нафаси қисилиб, энтикади, жигари шишади. Кўпинча беморнинг юзи керкиб, бўйин томирлари кенгайди. Ёпишқоқ

П.да, аксарият, пери-карддаги суюклик сўрилгач, перикарднинг ички ва ташки варақлари бир-бирига ёпишиб қолади. Бунда юрак орқали қон айланиши бузилади.

Давоси: П.га сабаб бўлган асосий касалликка қарши дорилар берилади. Йирингли, экссудатли П.да антибиотиклар буюрилади. Перикардца суюклик кўп бўлса, игна санчиб тортиб олинади. Ёпишқоқ П. операция қилиб даволанади.

ПЕРИКЛ (мил. ав. тахм. 490, Афина — мил. ав. 429) — юнон сиёсий арбоби, мил. ав. 444/443—429 й.ларда (430 й.дан ташқари) Афина стратеги (бош қўмондони). Аристократлар уруғига мансуб, демократик гуруҳ раҳбари. 443 й.дан Афина давлати бошлиғи П. Афина давлат тузумини янада демократлаштирган, жамоат бинолари (Парфенон, Пропилеи, Одеон) қурдирган. Ташқи сиёсатда П. Афина денгиз қудратини ошириш ва мустаҳкамлашга интилган, стратег сифатида бир қанча харбий экспедицияларга раҳбарлик қилган. Мил. ав. 431—404 й.лардаги Пелопоннес уруши, спарталикларнинг Атикага бос-тириб кириши ва қамалда қолган Афинада ўлат касалининг тарқалиши на-тижасида П.нинг мавкеи пасайган. 430 й. у стратегликка сайланмаган, бундан ташқари, молиявий жиноят қилганликда айбланиб, йирик пул жаримаси тўлашга ҳукм этилган. 429 й. П. окланган ва қай-та стратегликка сайланган, лекин ўша йили ўлатдан вафот этган.

ПЕРИЛЛА (*Perilla*) — лабгуддошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми; мойли ва манзарали экин. Жан., Шарқий ва Жан.-Шарқий Осиёда 5 тури мавжуд. Бутасимон судзу П. (*P.frutescens*) ва унинг нанкин хили (*P.f. var. nankinensis*) Шарқий Осиёда ўстирилади. П.нинг мойли, эфирмойли ва сабзавот тури Хи-той ва Японияда, манзарали (барглари тўқ қизил ва ранг-баранг) тури Узоқ Шарқда,

Ғарбий Европада, АҚШда етиштирилади. Бутасимон П. намсевар ва иссиқсевар ўсимлик. Вегетация даври 100—150 кун, ўзидан ва четдан чангланади. П. уруғида 46—53% тез қурийдиган техника мойи (алиф, лок ва турли бўёқлар тайёрлашда ишлатилади) олинади (овқатга ҳам ишлатиш мумкин). Кўк пояси ва кунжараси моллар учун яхши озуқа. П. кенг қаторлаб (қатор ораси 60 см) 3—4 см чуқурликка экилади. Экиш нормаси 5—8 кг/га.

Гектаридан 8—15 ц уруғ ҳосили олинади. Зараркундалари: симкуртлар, кузги тунлам, ўтлоқ парвонаси, ўсимлик бити; энг хавfli касаллиги — ғовлаш.

ПЕРИМЕТР (пери... ва метр) — ёпик эгри чизикнинг узунлиги. Кўпбурчакнинг П. унинг ҳамма томонлари йиғин-дисига тенг. Айлананинг П. эса унинг узунлиги, яъни $2\pi R$ га тенг.

ПЕРИОДОНТИТ (пери... ва юн. *odontos* — тиш), перицементит — тиш илдизи атрофидаги тўқималар (пери-одонт)нинг яллиғланиши. Келиб чиқишига кўра, инфекцияни ва ноинфекци-он бўлади. Инфекцион П. кўп уч-райди. Инфекция периодонтга турли йўллар: илдиз канали, илдиз милки, чириган тиш (кариес) орқали тушади. Ноинфекцион П. дори, кимёвий моддаларнинг периодонт ёриғига тушиши, периодонтнинг механик шикастланиши (зарб, қаттиқ нарса-ларни тишлаш, коронканинг синиши ва х.к.) натижасида юзага келади.

Ўтқир ва сурункали П. фарқ қилинади. Ўтқир П. бир неча соат давомида пайдо бўлади. Тиш ўсиб кетгандай туюлиб, лўқиллаб оғрийди. Йиринг тўпланиб, милк шишади. Кўпинча, шиш лимфа тугунларига ҳам тарқала-ди, баъзан т-ра кўтарилади. Сурункали П. ёпиқжараён сифатида ўтади, оғиздан қўланса хид келади, тиш за-рарланганда, киши совқотганда оғриқ пайдо бўлади. Баъзан гранулёма ҳосил бўлиб, ўсмага айланади. Бемор мута-хассис врач назоратида даволанади. Оғриқ қолдириш мақсадида

оғиз шалфей қайнатмаси б-н чайилади. П.нинг олдини олиш учун чириган тишлар, оғиз бўшлиғи касалликларини ўз вақтида даволаш лозим.

ПЕРИОСТИТ (пери... ва юн. *osteon* — суяк) — суяк пардаси (периост)нинг яллиғланиши. Суякнинг ўзи, кўмиги, Говерс каналлари, суяк атрофидаги тўқималар яллиғланиши оқибатида ву-жудга келади. Ўткир ва сурункали бўлади. Суяк пардасига жараҳат орқали, қон ва лимфа б-н йиринглаувчи микроблар кириши ёки яллиғланиш жараёни суякдан бевосита суяк пардасига утиши натижасида ўткир П. келиб чиқади: беморнинг дармони қурийди, эти увишади, т-раси 39—40° гача кўтарилади, боши оғрийди. П. бўлган жой шишади, кизаради, қизийди ва тери ялтиллаб туради. Жараён зўрайганда, суяк пардаси остида йиринг тўпланади. Ўткир П. ўз вақтида даволанмаса, сурункали П.гайланиб кетади. П. остеомиелит ва суякнинг бошқа касалликлари белгиси бўлиши ҳам мумкин. П. бўлган жойга иссиқ қилиш ва антибиотиклар, физиотерапия буюрилади.

ПЕРИПАТЕТИК МАКТАБ (юн. *peripateo* — сайр этиб юрмоқ) — Аристотель асос солган фалсафий мактаб. Мактабда тингловчилар б-н сайр қилиб юриб даре ўтилган (номи шундан олинган). Аристотелдан кейин қарийб 34 й. Теофраст бошчилик қилган. П.м. вакиллари аниқ, фанлар б-н шуғулланганлар (муסיка назарийчиси Аристоксен, давлат тарихчиси ва назарийчиси Дикеарх, физик Стратон, географ ва астроном Аристарх Самослик ва б.). П.м. вакиллари 1—3-а.ларда Аристотель асарларини нашр этишган ва шархлашган. П.м. платончилар, пифагорчилар, стоиклар, неоплатончиларга ва кейинчалик ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари фалсафасига ҳам сезиларли таъсир кўрсатган.

ПЕРИПТЕР (юн. *peripteros* — колон-

налар б-н ўралган) — архаик ва классик даврдаги юнон ибодатхонасининг асосий турларидан. 4 томонидан устунлар б-н ўралган тўғри бурчакли бино. П. ичи ярим очик қисм (пронаос), асосий хона (наос) ва ундан ажратиб орқа томонга қурилган пастқам хона — опистодом (ундан кўпроқ ғазнахона сифатида фойдаланилган)дан иборат. П.нинг ташқи кўриниши (шакли)дан классицизм даври меъморлари унумли фойдаланганлар.

ПЕРИСКОП (юн. *periskopeo* — атрофга қарайман, кўздан кечираман) — бронемашина (танк)лар, сув ости кемалари, пана жойлар, траншея ва б.дан туриб кузатиш учун мўлжалланган оптик асбоб. П.нинг пиёдалар (окоплар), артиллериячилар, танкчилар ва денгиз қўшинларига мўлжалланган турлари мавжуд. П. призмали ваойнали хилларга бўлинади. Призмали П.нинг бир оз (1,2—1,5 марта) катталаштирилганда кўриш майдони 40° ни ташкил этади, кўпроқ (5—6 марта) катталаштириб кўрсатишида эса кўриш майдони кичраяди. Баъзи П.лар айланасига кузатиш имконини беради.

ПЕРИСТАЛЬТИКА (юн. *peristaltikos* — камроқ оладиган, қисадиган) — ковак (найсимон) ички аъзолар (меъда, ичак, уруғ каналлари, ўт йўли, сий-дик йўли ва б.) деворининг бир маромда тўлқинсимон қисқариши. Шу ҳаракат тўфайли бу аъзолардаги масса ва суюклик олдинга силжийди.

П. автоматик тарзда амалга ошади. Марказий нерв системаси адашган (па-расимпатик) ва симпатик нервлар орқали П.ни тормозлайди ёки тезлаштиради. Айрим касалликларда П. бузилади. Меъда ширасининг кислоталиги ортганда меъда П.си кучаяди. Бунда кўпинча хикичоктутади, жиғилдон қай-найди. Ичак П.си механик ва кимёвий таъсиротлар, маҳаллий яллиғланиш, ачиш ва бижгиш жараёнлари натижасида тезлашади. Қўрққанда, изтироб чекқанда П. кучаяди. Кимёвий ва механик таъсирот-

лар кам таъсир этганида ичак рецепторларининг кўзгалувчанлиги пасайганда П. сусаяди. Бунда ичаклар бўйлаб овқатнинг ҳаракати секинлашади ва сурункали қабзият пайдо бўлади. Ички секреция безларининг айрим касалликларида ҳам П. сусаяди.

ПЕРИТОНИТ (юн. peritonaeum — қорин пардаси) — қорин пардасининг яллиғланиши. Ҳамма ёшдаги кишиларда учрайди. Одатда, қорин бўшлиғидаги аъзоларнинг шикастланиши ёки уларга микроблар (ичак таёқчаси, стрептококк, стафилококк) тушиши оқибатида юзага келади. Меъда, ўн икки бармоқ ичак яраси, ўт пуфаги, кўричакнинг ёрилиб кетиши ва чурранинг қисилиб қолиши, қорин бўшлиғининг жароҳатланиши ва б. П.га сабаб бўлади.

Ўткир ва сурункали П. фарк қилинади. Ўткир П.да дастлаб беморнинг кўнгли айниб, қусади, қорни қаттиқ оғрийди, ҳикичоқ тутади, ичи қотади. Касаллик тезда зўрайиб, қорин бўшлиғида йирингли экссудат тўпланади. Бунда беморнинг ранги оқариб, кўзлари хиралашади, нафаси тезлашиб, қорни шишиб кетади, тез-тез қусади. Ўткир П. ҳаёт учун жуда хавфли бўлиб, бемор зудлик б-н касалхонага ётқизилади. Сурункали П. кўпинча бирор аъзонинг зарарланиши ёки сурункали касаллик (мас, сил) оқибатида пайдо бўлади, одатда, аста-секин ривожланади. Бунда қорин бўшлиғида суюқлик тўпланиб, бемор озиб кетади, қорни оғрийди, қабзият кузатилади.

Давос и: ўткир П. операция қилиб даволанади. Сурункали П.да даво касаллигининг асосий сабабига қарши қаратилади. Антибиотиклар буюрилади.

ПЕРИФРАЗА, перифраз (юн. periphrasis — тасвирий ибора; киноя, истиора) — борликдаги нарса ва воқеаларнинг номини тўғридан-тўғри атамасдан, уларни билвосита, яъни турли хил сўз ёки тасвирий иборалар б-н ифо-

далаш; мажозий ифодалардан бири (мас, «шер» ўрнида «хайвонлар шоқи»; «пахта» ўрнида «оқ олтин»), Алишер Навоий ўрнида «ўзбек адабий тилининг асосчиси» ибораларининг кўлланиши). П.да тасвирланаётган тушунчанинг айна матн ва вазият учун энг муҳим сифати, белгиси, хусусия-ти биринчи ўринга қўйилади. П.нинг асосий вазифаси матннинг ифодавийлигини, баённинг таъсирчанлигини оширишдир.

П., асосан, бадиий адабиёт тилида, публицистик ва оғзаки нутқда учрайди, илмий нутқда эса тасвирийликдан холи бўлади ва термин сифатида қўлла-нади. Функционал жиҳатдан П.нинг 2 тури фарқланади: ҳамма томонидан қабул қилинган, ҳамматушунадиган П. (фразеологизмлар, ҳикматли иборалар) ва вазиятга боғлиқ бўлган, маз-муни, маъноси муайян матнгагина алоқадорбулган индивидуал П. (буларнинг баъзилари изчил қўлланиш натижасида 1-турдаги П.лар қаторига ўтади). Шу б-н бирга бадиий, образли П.лар (оқ олтин — пахта, зангори олов — газ, пўлат қуш — самолёт каби) ва манги-қий П.лар (мас, эффемизмлар, табулар) ўзаро фарқланади. Аксарият П.лар отли бирикмалар бўлиб, метафора, метонимия, синекдоха сингари кўчимлар асосида юзага келади.

ПЕРИЦИКЛ (пери... ва юн. kyklos — дойра), перикамбий — ўсимликлар илдизи, баъзан пояси бирламчи меристема хужайралари қавати. П. эпидерма остида жойлашган, ўтказувчи цилиндрни ўраб туради. Бир ёки бир неча қават паренхима хужайраларидан иборат. Бирламчи илдиз П.идан ён илдизлар ҳосил бўлади. Бирламчи тузилган илдизларда (икки уруғпаллалилар) П. хужайралари ёрдамида камбий умумий ҳалқага туташиб, захира озик тўпланадиган илдиз нурларини ҳосил қилади. Бу нурлардан кўшимча илдизлар ва куртақлар вужудга келади. П.дан йўғонлашган илдизларда перидерма ҳосил қилувчи феллоген шаклланади. Пояда П.дан механик тўқима ва

турли мод-далар ажратиб чиқарадиган ҳар хил тузилмалар пайдо бўлади. Баъзи ўсимликлар (каноп, кендир, зиғир) П.ида ҳосил бўладиган лубдан луб толаси олинади.

ПЕРКО — карамдошлар оиласига мансуб бир йиллик ем-хашак ўсимлиги. ГФР да хитой карами б-н кузги суре-пицанинг дурагайдан чиқарилган. Ўзбекистонга 1977 й.да келтирилган. Илдизи ўқ илдиз, пояси тик, уз. 90—120 см гача. Пастки барглари йирик ва бўлак-бўлак, юқорига қараб кич-райиб боради. Гуллари поянинг ёки новданинг юқори қисмида шингил тарзда жойлашган, сарик меваси кўзоқча, уруғлари думалок, кўккимтир ва малларанг тусда.

П.ни баҳорги ва кузги экин сифатида экиш мумкин. Экиш меъёри 10—12 кг/га, чуқ. 1,5—2 см. 1 — 3° да униб чиқади, эрта баҳорда ҳарорат 15° дан юқори бўлганда тез ўсади. Уни такрорий экин сифатида ёзнинг 2ярмида экиб, кузда ўриб олинса, яхши кишлайди ва келгуси йилнинг апр. ойида яна оқсилга бой кўкпоя беради. Кўкпоя учун ғунчалаш ва гуллаш фазаларида ўриб олинади. Кўкпоясида 15—20% протеин, 100 кг поясида 11 озуқа бирлиги бор. Ундан соф ҳолда ва макка-жўхори б-н биргаликда тўйимли силос бостириш мумкин. П. чорва молларига янги ўрилган ҳамда пичан ҳолида берилади. Гектарида 500—700 ц кўкпоя, 10—15 ц уруғ олинади.

ПЕРКУССИЯ (лот. percussio — тукиллатиш) — беморнинг ички аъзоларидаги касалликни аниқдаш учун кўлла-ниладиган физик усул. Тананинг текширилаётган жойига бармоқ ёки болгача б-н тукиллаб уриб кўрилади. Бунда чиқадагиган товушга қараб, текширилаётган аъзонинг аҳволи ҳақида фикр юритилади; бир неча хил бўлади; 1) аускультатор П. — текширилаётган жойга стетофонендоскоп қўйиб, чиққан товушни тинглаш; 2) асбоб-л и П. — плессиметр ва болгача б-н тукиллатиш; 3) бевосита

П. — тана юзасини бевосита бармоқлар б-н тукиллатиш; 4)воситали П. — тана юзасига бир қўл бармоқларини қўйиб, устидан иккинчи қўл бармоғи б-н тукиллатиш ёки плессиметр устидан болгача б-н тукиллатиш. П. қилиб ҳавоси бор ёки ҳавоси йўқ органлар ўртасидаги чегарани топиш, ўпка, юрак, жигар каби аъзолар ҳолати ва шаклини белгилаш мумкин.

ПЕРЛИТ (франц. perle — марварид) — концентрик-пўстлоқсимон структурали нордон вулкан шишаси. Таркиби нордон лаваларниқига ўхшаш. Унда SiO₂ (65-75%), Al₂O₃ (10-15%), оз микдорда Fe₂O₃, CaO, MgO, SO₃ ва 1 — 9% гача сув бўлади. Чизиғи бўйича синдирилганда пусти марварид каби ялтирайдиган кичик шарчаларга бўли-нади. Текстура-си массивли ёки ғовакли. П. вулканик шишани совишида гидратация жараёни қўшилганда ёки вулканик шишага кейинчалик гидротермал сув таъсир этганда ҳосил бўлади.

Зичлиги 2300—2390 кг/м³, ғоваклиги 1,8—2% дан 70% гача. П. 850—1200° гача қиздирилганда юмшайди, таркибидаги сув бугга айланади, юмшаган жинс шишиб, 10—20 марта катталашади. Шишган П. доначаларининг ҳажмий оғирлиги 30—40 дан 350—400 кг/м³ гача бўлади. Улар кум ва шағал ўрнида, енгил бетон боғловчиси сифатида, иссиқлик изоляция материаллари тайёрлашда ишлатилади. П.дан кимё, нефтни қайта ишлаш, озик-овқат, дори-дармон, шиша саноатлари ва к.х.да фойдаланилади.

ПЕРЛИТ, металлшуносликда — пўлат ва чўян структурасининг тарки-бий қисми. Феррит ва цементит аралашма-сидан иборат. Иссиқлик ишловчи бери-лишига қараб, доначали ва пластинкали тузилишда бўлади. П. мустаҳкам ва анча пластик бўлгани учун пўлат ва чўяннинг асосий мустаҳкамловчи таркибий қисми ҳисобланади.

ПЕРЛОН (нем. Perlon) — қ. Полиа-

мид толалар.

ПЕРМАЛЛОЙ (инг. permalloy; perm(eability) — ўтказувчанлик ва alloy — қотишма) — магнит ўтказувчанлиги юқори бўлган, магнит жихатдан юмшоқ қотишма; таркиби никель (Ni) ва темир (Fe) дан иборат. Кам никелли (Ni — 40 — 50%) ва кўп никелли (Ni — 70 — 83%) турларга бўлинади. Тар. киби 79% Ni, 16% Fe, 5% Mo (молибден) дан иборат бўлган П. супермаллой деб аталади. П. радио-техника, алока техникаси ва кучеиз тоқдан фойдаланиладиган бошқа соҳаларда ишлатилади.

ПЕРМАНГАНАТ КИСЛОТА, HMnO_4 — бир асосли кучли кислота. Таркибидаги MnO_4 аниони туфайли қизғиш-бинафша рангли. Эркин ҳолда олинмаган, фақат сувли эритмадагина мавжуд. П.к. жуда кучли кислота бўлиб, сувдаги эритмада ионларга тўла диссоциланади. Шартли диссоциация даражаси 0,1 н эритмада 93% га тенг. П.к.нинг ангидриди Mn_2O_7 эркин ҳолда ажратиб олинган. Перманганат ангидрид яшилроқ-кўнгир тусли мойсимон су-юклик. Ниҳоятда бекарор, қиздирилганда ёки ёнувчи моддаларга текканда портлаб, марганец қўш оксид ва кислородга ажралади. П.к. ва унинг тузлари (перманганатлар) кимё амалиётида кучли оксидловчи сифатида кўп ишлатилади, калий перманганат дезинфекцияловчи восита ҳамдир.

ПЕРМИНВАР (инг. perm(eability) — ўтказувчанлик ва invar(iablr) — ўзгармайдиган) — никел (№)нинг темир (Fe) ва кобальт (Co) б-н қришмалари гуруҳининг умумий номи (баъзан, молибден ва хром қўшилиши мумкин). Магнит жихатдан юмшоқ материаллар жумласига қиради. П.нинг магнит ўтказувчанлиги (ц) майдон кучланганлигига боғлиқ бўлмайди. Кўп ишлатиладиган П.нинг таркибида 45% Ni, 30% Fe, 25% Co бўлади. Магнит ўтказувчанлиги $c=400—500$. П. радиоэлектроника ва алока тех-

никасида, асосан, трансформаторлар ва дросселларнинг барқарор ўзақларини тайёрлаш учун ишлатилади.

ПЕРМЬ (1940—57 й.ларда — Молотов) — РФ Пермь вилоятидаги шаҳар (1781 й.дан), вилоят маркази. Кама соҳилидаги порт. Транспорт йўллари (т. й., даре, автомобиль ва ҳаво транспорти) тугуни. Аҳолиси 1021,7 минг киши (1998). Машинасозлик (авиадвигателлар, турли саноат ускуналари, авто-кранлар ва б., мудофаа маҳсулотлари и.ч.), кимё, нефть кимёси, нефтни қайта ишлаш, ёғочсозлик, полиграфия саноатлари бор. Кама ГЭС мавжуд. Россия ФАнинг Пермь илмий маркази, 7 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т), 4 театр (шу жумладан, опера ва балет театри), хореография билим юрти, ба-дийий галерея, вилоят ўлкашунослик музейи, Кама сув омбори соҳилидаги Хохловка ёғоч меъморлиги музейи фа-олият кўрсатади. П. 17-а. данмаълум. 1723 й.дан мис эритиш з-дига қарашли ша-ҳарча. 1781 й.дан Пермь ноиблиги маркази, 1796 й.дан Пермь губерняси маркази. 1781—98 ва 1807—31 й.ларда бу ерда Урал кончилик з-дларининг Бош бошқармаси жойлашган. П.да меъморий ёдгорликлардан Петропавловск собори (1757—64), Спас—Преображение монастирининг собори (1798—1832) ва б. сақланган.

ПЕРМЬ ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. 1939 й. 3 октда ташкил этилган. Шарқий Европа текислигининг шим.-шарқи ва Ўрта ҳамда Шим. Уралнинг ғарбий ён бағирларида жойлашган. П.в. таркибига Коми-Пермяклар мухтор округи қиради. Майд. 160,6 минг км². Аҳолиси 2824,4 минг киши (2002), асосан, руслар (83,9%), шунингдек, татар (4,9%), коми-пермяк (4,0%), бошқирд (1,7%), украин (1,5%), удмурт (1,1%) ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси —76,3%. П.в.да 30 маъмурий туман, 24 шаҳар, 52 шаҳарча бор (Коми-Пермяклар мухтор округидан ташқари).

Маркази — Пермь ш. Бошқа йирик шаҳарлари — Березники, Соликамск.

Вилоят худудининг ер юзаси, асосан, ўр-қирли текислик. Шарқида тоғ этаклари ва Ўрта ва Шим. Урал тоғ тизмалари бор. Энг баланд жойи 1469 м. Жан.-шарқида карст ривожланган (Кунгур гори). Фойдали қазилмалари: нефть, газ, калиймагний тузлари, ош тузи, торф, тошқўмир, хромит. Иқлими мўътадил континентал. Киши қорли, давомли, ёзи мўътадил илик. Январнинг ўртача т-раси —15° дан —18° гача, июлники 16—18°. Йиллик ёғин 450 мм дан (жан.-ғарбда) 800 мм гача (шим.-шарқда). Вегетация даври 145—165 кун. Асосий дарёлари — Кама ва унинг ирмоқлари. Кама ва Воткинск сув омборлари бор.

П.в. ўрта ва жан. тайга аралаш ўрмонлари зонасида жойлашган. Тупроги, асосан, подзол ва чимли подзол тупроқлар. Жан.-ғарбини Кунгур ўрмонли даштининг бир қисми эгаллаган. Вилоят худудининг 60% ни ўрмонлар ташкил этади. Ҳайвонлардан тийин, колон, ўрмон суварси, норка, тулки, оқ товушқон ва б. учрайди. Басеги, Више-ра кўриқхоналари ташкил қилинган.

Асосий саноат тармоқлари: машинасозлик (мудофаага мўлжалланган, шу жумладан, ракета-космик техникаси, нефть, газ, тошқўмир, ўрмон ва целлюлоза-қоғоз саноати ускуналари: турбобурлар ва бурғи штангалари, кон электровозлари, лентали конвейерлар, ўрмон ёғоч юклагичлари, электр ва бензомотор арралар, юк ортувчи машиналар, даре кемалари, кабель маҳ-сулотлари, турбогенераторлар, электродвигатель ва электронасослар, авиа-двигательлар ҳамда электромиксер, кир ювиш машиналари, магнитофон, велосипед, телефонлар ва б.), кимё ва нефть кимёси (вилоятда Россия минерал ўғитларининг 30% га яқини, каустик ва калъдийли сода, синтетик смолалар, лок-бўёқлар), ўрмон, ёғочсозлик ва целлюлоза-қоғоз (Россияда ишлаб чиқарилаётган қоғознинг 15% га яқини ҳамда фанера, картон, гулко-ғоз, пихта

ёғи ва б. ишлаб чиқарилади). Шунингдек, қора ва рангли металлургия, қурилиш материаллари (цемент, ғишт, ойна) и.ч., енгил (Россияда ишлаб чиқарилаётган ипак газмолларнинг 25% га яқини) ва озиқ-овқат саноати ривожланган. Нефть, тошқўмир, олма, олтин қазиб олинади. Ёқилги ва нефть кимёсининг энг йирик корхо-налари: «ЛУКОЙЛ—Пермнефть», Лукойл — Пермнефтеоргсинтез, «Пермнефть» (Пермь ш.) ва «Кизел-уголь» бирлашмалари. Пермда «Гознак» ф-каси ишлаб турибди. Асосий саноат марказлари — Пермь, Березники, Соликамск, Чайковский, Лисьва, Чусовой, Краснокамск, Кунгур ва б. Воткинск ва Кама ГЭСлари, Пермь ва Яйва ГРЭС лари бор.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — чорвачилик (сут-ғўшт чорвачилиги, чўчқачилик, паррандачилик; қўй ва эчки ҳам боқилади). Дон экинлари, картошка, сабзавот, озука, техника экинлари экилади. Кама дарёсида кема катнайди (асосий портлари — Пермь, Соликамск, Березники). Автойўллар зичлиги 54 км/минг км2 (1997). Т.й. бор.

7 олий ўқув юрти, театр, Бадиий галерея, ўлкашунослик музейи, Кама сув омбори соҳилида Хохловка ёғоч меъморлиги музейи фаолият кўрсатади.

ПЕРМЬ СИСТЕМАСИ (ДАВРИ), пермь — палеозой эратемаси (эраси)нинг сўнги (олтинчи) даври. П.д. бундан 286 млн. йил аввал бошланиб, 38 млн. йил давом этган. Инглиз геологи Р.И.Мурчисон 1841 й.да ажратган. П.с. қуйи ва юқори бўлим ҳамда ярусларга бўлинади (қ. Геохронология). П.с.да тектоник ҳаракатлар жуда кучли бўлган: герцин тектоник бурмаланиш цикли давом этиб ниҳоясига етган. Бу ҳаракатлар Урал, Тяньшан, Ғарбий Европа (Герцин), Шим. Америка (Аппалачи) геосинклиналь зоналарида авж олиб, тоғ тизмалари пайдо қилган. П.с.нинг Зяр-мида бепоён платформа областларида денгизлар чекиниб, уларнинг ўрнида қуруқлик вужудга келган. Пермь регрес-сияси натижасида П.д. бошлари-

да мавжуд бўлган поёнсиз денгизлар кўл, ҳавзаларга айланган. П.д. охирларида плат-формалар курукликка айланган, айрим жойлар (мас, Тетис, Юқори Яна)да денгизлар сақланиб қолган. П.д.да иқлим кескин зонал бўлиб, тобора куруклаша борган. Тетис денгизи атрофида нам тропик иқлим минтақаси ажрала бошлаган. Унинг шим.даги иссиқ ва курук иқлим минтақасида тузли ва кизил рангли ётқизиклар кенг ривожланган. Янада шим.рокдаги анча нам мин-тақада кўплаб кўмир тўпланган. Жан. мўътадил минтақада Гондвана кўмир қатламлари пайдо бўлган. П.д. бошларида Жан. ярим шарда материкни муз босган. П.д. охирларида иқлим совий бошлаган, унга мансуб континентал ётқизикларда кдзил рангли чақик жинслар кўп. Шунингдек, кулранг чақик жинслар ва кўмир қатламлари мавжуд. Куйи пермда жан. материкларда муз ётқизиклари (таллитлар) ҳосил бўлган. П.с. учун тузли лагуна формациялари хос, эпиконтинентал денгиз ётқи-зиклари карбонат формациялар — турли оҳақтошлар, жумладан, рифоген оҳақ-тошлардан иборат. Геосинклиналь денгизлар ўрнида терриген чақик, чақик-карбонат ва кремнийли чақик-вулканоген формациялар ҳосил бўлган.

П.д.да куруклик майдонининг кенгайиши нағижасида курукликда ўсимлик ва ҳайвон турлари кўпая борган. Бу даврда палеозой эрасига хос бир қанча ўсимлик ва ҳайвонлар тугаб янгилари пайдо бўлган. П.д. ўсимликлари иқлим турли жойда турлича бўлга-нини, куруклашиб борганини кўрса-тади. Авваллари кенг тарқалган ўсимликларнинг айрим турлари йўқола борган. Дарахт кўринишидаги плаунсимонлар шулар жумласидан бўлиб, улардан фақат сигиллярия каби ай-римларигина сақланиб қолган. Кала-митлар, шунингдек, сфенофиллар ривожлана бориб, П.д. охирларида бутунлай йўқолиб кетган. Папоротник ва папоротниксимон птеридоспермалар кўп ва хилма-хил бўлган. Яланғоч уруғлилар жуда кўпайган. Кордаитлар

кенг тарқалиб; игнабарглилар дастлаб катта ахамият касб этган. Цикадофит ва гинкгофитлар вужудга келган. Мохлар кенг тарқалган. Ер шарининг турли қисмларида турли вақтда палеофит флора мезофит флора б-н алмашган. Курукликда ўсимликларнинг кўплиги кўмирнинг катта ҳажмда тўпланишига шароит яратди. Денгизларда сув-ўтлар кенг майдонларни эгаллаган. П.д. ҳайвонот дунёси хилма-хил ва бой бўлган. Денгизларда форами-нифералар, айниқса, фузулинидлар кўп ва хилма-хил бўлиб, жуда ривожланган, П.д. охирида улар қирилиб кетган. Ковачилилардан, асосан, тўрт нурли маржон полиплари (ругозалар) яшаган. П.д.да улар ҳам қирилиб кетган. Икки тавақали, қориноёкли ва бошоёк/ш моллюскалар кенг тарқалган. П.д. ўрталарида цера-титлар вужудга келиб, триас даврида айниқса та-раққий этган. Мшанкаларда криптос-томатлар кўп тарқалган. Денгизларда брахиоподалар кўп бўлган. Сувда яшовчи бўғимоёклилардан остра-кодалар маълум, улар денгиз, лагуна, чу-чук сувли ҳавзаларни эгаллаган. Денгизларда кам сонли трилобитлар, курукликда хашаротлар яшаган. Игна-танлилардан денгиз нилуфарлари, сувдаги умуртқалилардан тоғайли акуласимон баликлар (мас, гелико-прион) кенг тарқалган. Бу давр учун суякли балиқлардан палеонисцидлар характерли-дир. Курукликдаги умуртқали ҳайвонлар ҳам сувда, ҳам курукликда яшовчилар б-н судралиб юрувчилардан иборат эди. Сувда ва курукда яшовчилардан стегоцефал (зирх-ли)лар кўп бўлган. Сувда ва курукликда яшовчилар б-н судралиб юрувчилар ўртасидаги оралик ҳайвонлардан батра-хо-заврлар (мас, қурбақа-калтакесаклар) тавсифлидир. П.д. охирида стегоцефалларнинг кўпи қирилиб битган. Судралиб юрувчилар эса кўпайган, уларнинг ибтидоий вакили — котилозаврлар б-н бирга даррандасимон судралиб юр-увчилар ҳам кўп бўлган.

П.д.да куруклик флорасининг

тақсимланишига кўра, бир неча флора областлари ажратилади: Еврамерика (Европа, Шим. Америка); Катосиё (Жан.-Шарқий Осиё); Ангара ёки Тунгуска (Сибирь, Қозоғистон, Ўрта Осиё); очиқ уруғли ўсимликлар ўсган Гондвана областлари. Ўрта Осиё қуду-дида П.с. ётқизиклари кенг тарқалган. Улар тектоник ва таркибий тузилишига кўра 4 га бўлинади: 1) Шим. Тяньшан тоғларида эпикаледонит, Қоратоғ-Чуй водийсида алевролит, майда донали қумтош, кремний, гилли оҳақтошлар, тузтош, аргиллит, гипс, ангидрид каби жинслардан таркиб топган ётқизиклар мавжуд бўлиб, уларнинг қалинлиги 1200—1300 м;

2) Жан. Тяньшан ҳудуди ва Нурота, Ҳисор, Қорачатир каби тоғлардаги ётқизиклар алевролит, оҳақтош, мергель, қумтошлардан таркиб топган;

3) Шим. Помирда флиш типли оҳақтош, алевролит, қумтош ва порфирит, Марказий ва Жан. Помир ҳудудларида қора сланец, оҳақтош, кремнийли сланец, базальт жинсларидан иборат қатламлар мавжуд; 4) Қорақумнинг Дарвоза структураси, Ҳисор (Лучоб свита-си) ва Курама тоғларидаги ётқизиклар пироксен-амфибол плагиоклазли порфирит ва линза шаклида ётган кум, шағал каби тоғ жинсларидан таркиб топган. П.с. ётқизикларида йирик туз (Соликамск), кумир (Печора, Кузнецк, Минусинск ва Тунгуска кўмир хавзалари), мис (Жесқазган), нефть-газ конлари мавжуд.

ПЕРМЬ ТИЛЛАРИ — финн-угор тиллари гуруҳининг бир тармоғи; коми-зириян, коми-пермяк ва удмурт тилларини қамраб олади. П.т.да сўзлашувчилар, асосан, РФнинг Коми ва Удмуртия республикаларида, Коми-Пермяк мухтор округида яшайди; шунингдек, комилар Тюмень ва Омск вилоятларида (Обь ва Тобол дарёлари бўйларида), удмуртлар эса Бош-қирдистон, Татаристон республикалари ҳамда Киров, Свердловск вилоятларида истиқомат қиладилар. П.т.да сўзлашувчиларнинг умумий микдори 1

млн. кишидан ортиқроқдир.

Коми ва удмурт тиллари шу тилларда сўзлашувчиларнинг ўзaro фикр алмашувларига монелик қилувчи муайян тафовутларга қарамай, бир типдаги тиллар ҳисобланади. Ҳар учала адабий тилнинг фонетик таркиби ўзaro мое келади: 7 та унли ва 20 та ундош фонема мавжуд; морфологик таркиби ҳам асосан бир типда бўлиб, келишиклар тизими деярли фарқ қилмайди: удмурт тилида 15 та, коми-зириян тилида 16 та, коми-пермяк тилида 17 та келишик мавжуд; улардан 14 таси ҳар учала тил учун умумийдир. Олмош ва сонларда, феълларнинг ўтган замон тизимида ҳам ўхшашликлар кўп. Бирок, синтаксисда анчагина тафовутлар учрайди. Татар тилининг таъсири туфайли удмурт тили туркий тиллар синтаксисига хос хусусиятларни сақлаб қолган, феъл, асосан, гап охирида келади. Удмурт тили лексикасида татар тилидан ўзлашган сўзлар кўп. П.т. 20-а.нинг 30-й.ларида ло-тин графикасидаги алифбодан фойдаланган, 30-й.ларнинг охиридан эса айрим кўшимча ҳарфлар қўшган ҳолда рус алифбосидан фойдаланади.

ПЕРНАМБУКУ — Бразилиянинг шим.-шарқий қисмидаги штат. Майд. 98,9 минг км². Ахрлиси 7,9 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Ресифи ш. Йирик ша-ҳарлари: Орлинда, Жабуган, Кабу, Каруару. Штатнинг катта қисмини ўр-қирли плато (энг баланд жойи 1100 м) эгаллаган бўлиб, у шарққа томон зина-поясимон пасайиб боради. Иқлими субэкваториал, соҳил қисмида иссиқ, ва сернам, платода қурғоқчил. Ўртача ойлик-ра24—26°. Йилликёгин 1700—2000 мм, плато қисмида 500 мм. Асосий да-рёси — Сан-Франсиску.

Иқтисодиётида қ.х. етакчи тармок: шакарқамиш етиштириш ва пахтачиликка ихтисослашган. Шунингдек, си-заль, тамаки, маниок, маккажўхори, кофе, какао, шоли ва б. экинлар экилади. Чорвачиликда эчки, қорамол, чўчқа, қўй, от боқилади. Ёввойи кокос пальмаси ёнғоғи

йигилади. Саноати кам ривожланган. Асосан, озиқ-овқат ва ип-газлама корхоналари мавжуд. Унча катта бўлмаган цемент, машинасозлик, кўн-пойабзал, фармацевтика корхоналари фаолият кўрсатади. Гипс, фосфорит, олтин, асбест, туз конлари топилган. Йирик денгиз порти — Ресифи.

ПЕРО — 1) сиёҳ, тушь ва б. суюқ бўёқлар б-н ёзиш ва расм ишлашда фойдаланишган асбоб; қадимдан ёзишда учи ўткирлаштирилган қуш патлари, қамиш ва б.дан тайёрланган П. ишлатилган. 18-а. охиридан металл П.лар илк бор Мюнхен (Бавария)да ишлана бошлаган. Металлдан ясалган замонавий П.лар шакли, ўлчами ва вазифасига кўра фаркланади; 2) П. б-н расм яратиш усули; ижросининг контур ёки штрих усулида бўлиши бундай асарларнинг ўзига хос хусусиятидир.

ПЕРОВ Александр Петрович (1935.7.1, Чимкент ш., Қрзоғистон) — рангас-вир устаси. Ўзбекистон халқ rassоми (2002). П. Беньков номидаги Республика rassомлик билим юрти (1955) ва Тошкент театр ва rassомлик санъати ин-ти (1965)ни тугатган. 1974 й.дан хрз. Республика тасвирий санъат лицей-интернатида педагог. П. асарларининг ранглар уйғунлигида таъсирчанлик, об-разлилик, композиция ечимида юксак маҳорат кўзга ташланади; ижодидан кишлоқ меҳнаткашлари, замондош зиёлилар, ўлканинг тарихий манзаралари кенг урин олган: «Замондош», «Ёшлар», «Меҳмонда», «Қиш», «Она», «Матлуба», «Оби ҳаёт», «20-йиллар», «Қўриқ ер», «Самарқанд. Амир Темур макбараси», «Хива» туркум асарлари, «Дала гуллари» ва б. 1965 й.дан республика ва хориждаги бадиий кўргазмаларда иштирок этади. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

ПЕРОВСКИЙ Василий Алексеевич (1795.19(20).2, Почеп ш., хрз. Брянск вилояти - 1857.8(20).12, Алупка) — рус ҳарбий арбоби, генерал-адъютант (1833),

кавалерия генерали (1843), граф-(1855 й.дан). 1812 й.ги Францияроссия уруши ва рус-турк уруши (1828—29)да қатнашган. Император Николай I га яқин бўлган. 1832 — 42 ва 1851—57 й.ларда Оренбург губернияси ҳарбий губернатори ва Алоҳида Оренбург корпуси командири. 1839—40 й.да жосуслик мақсадида Хивага қилинган юришга раҳбарлик қилган, бу юриш муваффақиятсизлик б-н ту-гаган (қ. Перовский экспедицияси). 1853 й. рус кўшинлари П. кўмондонлиги ос-тида Оқмачит қалъасини (Перовский форти, кейинчалик Перовск ш., хоз. Қизил ўрда) эгаллаганлар. Сирдарё бўйида бир канча истехкомлар қурганлар, бу Орол ҳарбий флотилияси барпо этилиши б-н бир қаторда кейинчалик Қўқон хонлигини босиб олинишига имкон берган.

ПЕРОВСКИЙ ЭКСПЕДИЦИЯСИ - Россия томонидан Хива хонлигини босиб олиш мақсадида уюштирилган ҳар-бий экспедиция (1839—40). 1835 й. Оренбург генерал-губернатори В.А.Перовский император Николай I (1825— 55) га махсус хат йўллаб, унда Хива хонлари гўёки узок, йиллардан бери рус давлатига душманлик қилаётганлиги, рус савдо қарвонларини талаб, рус асирларига шафқатсизлик қилаётганликларини таъкидлаган. Император 1837 й. Хива хонлигини босиб олиш ҳақида Перовскийга фармон беради. Перовский кўмондонлигидаги кўшин 1839 й. 14 нояб.да Хивага қараб йўлга чиқиб, 19 дек.да Эмба қалъасига келиб ўрнашган. Бошланган қаттиқ совуқ ва кучли бўрон рус аскарларини оғир аҳволга солиб, туя ва отларни боқишни ниятда қийинлаштирган. Рус кўшинларининг келаётганлигидан хабар топган Хива хони Оллоқулихон Чўчкақўлга келиб жойлашган рус кўшинларига қарши Отамурод қўшбегини 8 минг кўшин б-н юборган. Хон кўшинлари қишнинг қаттиклигига қарамай рус кўшинлари устига ташланган. Жангда ҳар икки томон талафот кўриб, жангни давом эттириш имкони бўлмагач, хон

қўшинлари Хивага қайтарилган. Перовский ҳам ўз қўшинларини 1840 й. фев.да Оренбургга қайтаришга мажбур бўлади. П.э.да рус қўшинларидан 1054 киши ҳалок бўлган. 10 минг туя ва 8 минг от йўқотилган, жуда кўплаб одамларни совуқурган. Бу босқинчилик юришидан Русия давлати 1 млн. 700 минг сўм зарар кўрган. Хива хонлигига қайта юришдан умидини узмаган Николай I 1840 й. 30 янв.да ҳарбий юришни зудлик б-н қай-та амалга ошириш ҳақида генерал Перовскийга кўрсатма берган. Бу юриш кўлами аввалгисидан 3—4 марта катта бўлиши керак эди. Лекин, чор ҳукума-тида юзага келган оғир вазият бу юришнинг амалга оширилишига имкон бермаган.

Назиржон Тожибоев.

ПЕРОВСКИТ — оксидлар гуруҳига мансуб минерал. Мўрт, осон синувчан. Таркибида кальций титанити CaTiO_3 (41,24% CaO ва 58,76% TiO_2); баъзан кнопит, дизаналит, лопарит аралашган бўлади. Псевдокуб системада кристалланади. Қаттиқлиги 5,5—6, зичлиги 3900—4300 кг/м³. Ранги қора, кулранг-қора, жигарранг-кўнғир. Металлдек ялтироқ, уланиши яққол. Магматик шароитларда ўта асосли ишқорли тоғ жинсларида, карбонатит (дизаналит, кнопит), кимберлит, ишқррий базаль-тоидларда хреил бўлади. Контакт конларда учрайди. П. титан, гелий ва ниобий олиш учун хом ашё ҳисобланади.

ПЕРОКСИДЛАР — таркибидаги кслород атомлари бир-бири б-н ва кслородга нисбатан электр мусбат элемент атомлари б-н боғланган бирикмалар (к. Пероксидлар ва пероксид би-рикмалар).

ПЕРОКСИДЛАР ВА ПЕРОКСИД БИРИКМАЛАР — таркибида ўзаро боғланган икки кслород атомидан иборат гуруҳи —O—O— бўлган мураккаб моддалар. П. ва п.б.нинг энг оддийси водород пероксид H—O—O—H дир. Ишқррий металлларнинг ва кальций, строн-

ций, барийнинг пероксидларида O ; ионлар мавжуд. Саноатда натрий пероксид натрийни ҳаво кслороди б-н оксидлаб олинади. Натрий пероксид Na_2O_2 — оч сариқ рангли ниҳоятда гигроскопик кристалл модда; 310—400° да таркибидаги кслородини йўқо-та бошлайди, 540°да шиддатли равишда парчаланеди. Барий пероксид хреил қилиш учун барий оксид — BaO 500° дан паст т-рада ҳаво кслороди б-н реакцияга киритилади. Барий пероксид BaO_2 700° да я на BaO ва кслородга парчаланеди. Рух ва кадмий пероксидлари қизғиш рангли. Уларни тегишли оксидларга, гидроксидларга ёки тузларга H_2O_2 таъсир эттириш йўли б-н олинади. Рух пероксид Zn_2O_2 яра ва куйганда жароҳатни даволашда кўлла-ниладиган мазъ компоненти сифатида ва кррасон касаллигини даволашда ишлатилади. Симоб пероксид Hg_2O_2 қиздирилганда ва зарба таъсирида портловчи сариқ рангли а- ва баркарор қизғиш рангли (3- шаклида мавжуд. Металл пероксидларни водород пероксид кслотанинг тузлари деб қаралади. Агар водород пероксид H_2O_2 таркибидаги водород атомлари ўрнини кслота қолдиклари эгалласа, пероксокслоталар ҳосил бўлади. Мас, $\text{HSO}_3\text{—O—O—SO}_3\text{H}$ ёки $\text{H}_2\text{S}_2\text{O}_8$ — пероксосуль-фат кслота, $\text{H—O—O—SO}_3\text{H}$ ёки H_2SO_5 — Каро кслотаси, H_2CrO_6 пероксохро-мат кслота ва ҳ.к. Пероксокслоталар гидролизга учраганда водород пероксид ҳосил бўлади. R—O—O—R' таркибли органик моддалар органик пероксидлар деб юри-тилади (R ва R' органик ради-кал). Пер-оксидларидан ташқари гипе-роксидлар (мас, K_2O_4 Rb_2O_4 ва б.) ҳам маълум. П. ва п.б. тўқимачилик, қоғоз ва косметика, қурилиш, озик-овқат саноат-ларида, тиббиётда, қ.х.да, пиротехника-ца, реактив двигателларда ва ҳавони ре-ге-нерациялашда кўлланади.

П Е Р О Н О С П О Р А Л И
ЗАМБУРУҒЛАР (Peronosporales)
— фикомицетлар син-фига мансуб

замбуруғлар тартиби. Кўпчилиги қ.х. ўсимликларининг паразити ҳисобланади. Мас, ун-шудринг, кул тушиш каби касалликларни кўзғатади. П.з.нинг тубан вакиллари сапрофит бўлиб, тупроқда ва ўсимлик қолдиқларида яшайди. Аксари П.э. жинсиз-ко-нидиялари б-н, баъзилари жинсий — оогамия йўли б-н кўпаяди. Мицелий, антеридий, оогоний ва оонийда уруғлангандан кейин ривожланадиган ооспоралар ўсимлик тўқималарида, сапрофитлари эса субстратнинг ичида жойлаша-ди; жинсиз ривожланиш органлари барг оғизчаси ёки эпидермис ёриқчасидан ташқарига чиқади.

ПЕРОНОСПОРОЗ — ўсимликларни, кўпроқ токни зарарлайдиган замбуруғли касаллик (қ. Милдью).

ПЕРПЕНДИКУЛЯР (лот. perpendicularum — тик) — тўғри чизик (ёки текислик) ни тўғри бурчак остида кесувчи тўғри чизик. П.нинг берилган тўғри чизик (ёки текислик) б-н кесишиш нуқтаси П. асоси, П.нинг бирор нуқтаси б-н асоси орасидаги масофа П. узунлиги дейилади.

ПЕРПЕТУУМ **МОБИЛЕ** (лот. perpetuum mobile — абадий ҳаракатланувчи) — бир марта ҳаракатга солиб юборилгандан кейин чексиз узоқ вақт ўз-ўзидан иш бажара олади, деб фараз қилинган машина (қ. Абадий двигателъ).

ПЕРРЕН (Perrin) Жан Батист (1870.30.9, Лилль -1942.17.4, Нью-Йорк) — француз физиги ва физиккимёғари, Франция ФА аъзоси (1923 й.дан, 1938 й.дан президенти). 1940 й.дан АҚШ да . Катод нурларини ман-фий зарядланган зарралар окимидан иборатлигини тажрибаларда асослаган (1895), Броун ҳаракатини текширган (1908—13), бошқа усуллар б-н топилган қийматига мое келувчи Авогадро сонини аниқлаган, молекуланинг мавжудлигини исботлаган. П.

совун кўпигининг тузилишини ўрганиб, ҳар қандай кўпик бир қанча бимолекуляр қатламлардан иборат эканлигини аниқлаган. П. рентген нурларнинг табиятини, газларнинг ўтказувчанлигини, флуоресценция, радиоактивликни текширган. Нобель мукофоти лауреати (1926).

ПЕРРОН (франц. perron) — 1) т. й. стяларида йўловчи поездлари келиб тўхтайдиган ва жўнаб кетадиган сахн — платформа (қ. Вокзал); 2) меъморликда — бинога такаб қуриладиган паст пешайвон (терраса).

ПЕРСЕВЕРАЦИЯ (лот. perseveratio — қатъийлик) — баъзи бир ҳаракат, айрим фикр, сўз, ибора ёки куйнинг инсон онгида (бош мия ярим шарларида) кўп марталаб ихтиёрсиз, ҳам тинимсиз такрорланиши. П. олий нерв фаолияти ҳаракатчанлик хусусиятининг бузилиши натижасида келиб чиқадиган баъзи касаллик ҳолатида ҳам рўй беради. Ҳара-кат, сенсор (ҳиссий идрок), аклий соҳалардаги П. турлари бор. Ҳаракат соҳа-сидаги П.нинг алоҳида шаклидан бири — нутқ бузилишидан иборат. У мия пўстининг чап ярим шарлари муайян бўлимининг шикастланиши натижасида юзага келади. Сенсор П. товушларни такрорлашда ва б.да кўзга ташланади. Аклий П. чап ярим шарлар пешона қисмининг шикастланиши туфайли пайдо бўлади. Бу акдий амалларни нотўғри такрорлашда юзага чиқади. У диққат тарқоқлигида, қаттиқ толиқишда вужудга келиши мумкин. Бу ҳолат акли заиф болаларга ҳам тааллуқлидир.

Эргаш Ғозиев.

ПЕРСЕИДЛАР — Персей юлдуз туркумидан чиқётганга ўхшаб кўринадиган метеор оқими. П.ни ҳосил қиладиган метеор жисмлар бир неча ирмоқлардан иборат (=10 млн. км диаметри) оқим дастасини ташкил этади. Ер ўз орбитал ҳаракатида бу оқим дастасини ҳар йили 1—20 август давомида кесиб ўтади.

Серхосил марказий ирмоқнинг радианти: $a=3n$ 04m, $8=+56^\circ$. Бу ирмоққа тегишли метеор жисмларнинг орбитаси 1862 III ва 1870 I комета ор-битасига яқин жойлашган.

ПЕРСЕЙ (мил. ав. тахм. 213—166) — Македониянинг сўнги шоҳи (179—168). Римга қарши урушда (171—168), Римга қарши коалицияни ташкил этиб ва унга бош бўлиб бир неча ғалабаларга эришган, лекин, 168 й. Пидне жангида П. қўшини енгилган; асир олинган П. тудқунликда ҳалок бўлган.

ПЕРСЕЙ — осмон сферасининг Шим. ярим шаридаги юлдуз туркуми. Энг ёруғ юлдузлари — α (Мирфак) ва ρ (Аль-хор) (1,8 ва 2,2 — 3,5 визуал юлдуз кат-талигида). Курси, Андромеда, Уч-бурчак, Ҳамал, Савр, Аравакаш ва Жираф юлдуз туркумлари оралигида жойлашган. Ўзбекистонда окт. — декабрь ойларида кўринади.

ПЕРСЕЛЛ Эдуард Миле — к.Ларселл Э.М.

ПЕРСЕПОЛЬ, Персиполис, Тахти Жамшид — Шероз ш. (Эрон)дан 50 км шим.-шарқда жойлашган қад. шаҳар. Мил. ав. 6-а. охирида барпо этилган Ахоманийлар давлатининг пойтахт шаҳарларидан бири. Мил. ав. 330 й. Александр (Искандар) томо-нидан босиб олиниб, ёндирилган ва шаҳар ташландиқ ҳолга келган. П.да асосий қазिशма ишлари 20-а.нинг 30-й.ларидан олиб борилган. Тоғ этагида бунёд этилган маҳобатли мезморий-хайкалтарошлик мажмуи (мил.ав. тахм. 520—450 й.лар) атрофи ҳам ғиштдан қурилган 2 қаторли девор б-н ўралган; тантаналар ўтказилган зал — ападана, Доро ва Ксеркснинг тош рельефлар би-тилган саройлари, ҳарамхона бинноси, Жаҳон дарвозаси, Шоҳ зали («Юз уз-тунли») харобалари аниқланган. Ахоманий подшоҳларининг битиклари ва элам тилида ёзилган минглаб сопол

парчалари топилган. П.нинг ғарб томо-нида катта оташгоҳнинг қолдиқлари сақланган. П. саройи қабулгоҳидан Ара-бистон, Турон, Ҳиндистон, Ҳабашистондан келган элчилар, сарбозлар, савдогарлар, хунармандларнинг юзлаб су-ратлари тошга ўйиб тасвирланган, ёзувларда ифодаланган.

Ҳамиджон Ҳомидов.

ПЕРСОНА ГРАТА (лот. persona grata — матлуб шахс) — 1) муайян давлатга дипломатик вакиллик номзоди шу давлат ҳукумати томонидан маъқулланган киши; 2) Кучма маънода — хайрихоҳлик б-н қараладиган одам.

ПЕРСОНА НОН ГРАТА (лот. persona non grata — номатлуб шахс) — 1) бирор давлатга дипломатик вакил этиб тайинланишига ўша давлат ҳукумати томонидан розилик берилмаган ёки ишонч-ни йўқотган ва чакириб олиниши лозим бўлган дипломатик вакил. П.н.г. деб эълон қилиш мазкур дипломат, унинг оила аъзоси ёки дипломатик вакилликнинг бошқа бирон ходимини шу мамлакат ҳудудида бундан буён булиши номатлуб деб топилганлигини билдиради. Бундай қарорга келиш давлат томонидан узининг тегишли одамини айтилган муддатда чакириб олишни тақозо этади, агар муайян муддат белгиланмаган бўлса, иложи борича тезроқ чакириб олиш чораси кўрилиши керак. Агар талаб бажарилмаса дипломатии маҳаллий маъмурлар хусусий шахс деб эълон қилиб, унга оддий хорижий фуқаро сифатида муносабатда бўладилар; 2) кўчма маънода — хайрихоҳлик б-н қаралмайдиган одам.

ПЕРСОНАЖ (лот. persona — шахс) — санъат ва бадиий адабиётда муаллиф томонидан тасвир этилган шахс. П.лар асар воқеаларида қатнашуви, тасвирланиши ва умумлаштирилиши даражасига кўра асосий П.лар, ёрдамчи П.лар, эпизодик П.ларга бўлинади. Бадиий асар воқеаларининг бошидан охиригача фаол

қатнашган ва ёзувчининг асосий ғоявий-эстетик ниятини ташувчи шахслар асосий П.лар ҳисобланади. Улар асарнинг бош қаҳрамони деб аталади. Барча воқеаларда тўла қатнашмасида, ёзувчининг ғоявий ниятини тўлароқ очишга хизмат қиладиган фаол образлар ёрдамчи П.лардир. Асарнинг макроструктурасида янада камроқ қатнашадиган шахслар эпизодик П. бўлиб қолаверади. Эпизодик П.лар асосий қаҳрамон табиатидаги муҳим хусусиятларни ишонарли ёритишга хизмат қиладилар.

Ёзувчи муносабатига қараб П.лар ижобий ёки салбий шахслар тарзида тасвирланади. Бадий асарда бундай қарамакарши қаҳрамонларнинг ифо-даланиши адабиётнинг азалий муаммоси бўлмиш ҳаётнинг яхшилик ва ёмонликдан иборат эканлигига ишорадир. П.лар орқали ҳаёт ходисалари турли даражада ифодаланади. Чуқур ва мукамал тасвирланган, умумлаштирувчи кучга эга бўлган П. тип даражасига кутарилади. Тип бадий асарда иштирок этувчи П.ларнинг энг олий чўққисини эгаллайди. Типга кура, камроқ умумлашма қувватига эга П.лар образ ёки характер деб юритилади.

ПЕРСОНАЛИЗМ (лот. *persona* — шахс) — фалсафий йўналиш. Унга кўра, одам фикровчи мавжудот эмас, ҳаракат қилувчи, муайян мавқени эгалловчи шахсдир. П. 20-а.нинг бошларида Россия (Н. А. Бердяев, Л. Шестов) ва АҚШ да (Б.П.Боун) вужудга келган. П.нинг марказида шахс тушунчаси туради. Хусусан, билиш назариясида шахс билиш жараёнининг иштирокчиси сифатида қаралади. Шу маънода Ницшепяп кейин барча фалсафа у ёки бу даражада шахслаштирилган. Фалсафий антропологияни ҳам П.нинг намоён бўлиши шакли деб ҳисоблаш мумкин. Этикада П. деганда индивидуал қадриятларни бошқа ахлоқий қадриятлардан афзал деб ҳисоблаш тушунилади.

ПЕРСПЕКТИВА (лот. *perspicio* — аниқ кўраман) — 1) мавжуд борлиқни инсон идрок этганидек бирор текис юза (қоғоз, тахта, девор ва б.) да фазовий ҳолати ва уларнинг бўлақларини кузатиш нуқтасидан узокдашувини тасвирлаш тизими. Реалистик тасвирий санъатнинг асосини ташкил қилади. Реал жисм (буюм)ларнинг макондаги турли ҳолат ва кўринишининг тузилиши, ҳажмининг ўзига хос белгиларини тўғри тасвирини яратиш имконини чизикли П. берса, ҳаво (ранг) П. жисм (буюм)ларнинг кузатиш нуқтасидан узоклашиб бориши натижасида ранги ва чегараларининг ўзгаришини тўғри ва ишонарли тасвирини ишлашга хизмат қилади. Рассомлик санъатида кузатиш П.си ишлатилади. Воқелиқни ас-бобларсиз куз қандай курса, шундай қилиб кўлда чизишга асосланади. Яна «тескари П.» ибораси бўлиб, унда реал борлиқни нотўғри тасвирлаш, яъни узокдаги буюмларни катта қилиб ишлаш (П. конунлариға эътибор бермай ишлаш) маъносини англатади. Буни икона санъатида кўриш мумкин. Юно-нистон (Эвклид рисоласи, мил.ав. 3-а.) ва Қад. Рим (мил. ав. 1-а. меъмор ва на-зариётчилари) да П.га оид қимматли фиколар баён қилинган. Уйғониш давридагина П. илмий асосда ўрганила бошланди. Паоло Уччелло, Леонардо да Винчи, А. Дюрерлар П. ривожига ката ҳисса қўшдилар; 2) одамнинг нарсаларни кўриб идрок этишига мос ра-вишда уларни текисликда тасвирлаш усули. Меъморликда, қурилишда лойиҳаларни чизишда, нарсаларнинг аксонометриясини яратишда, қуриладиган бино, иншоот ёки ясаладиган буюмни табиий ҳолда тасвирлашда фойдаланилади. П. бирор бир нуқтада туташадиган чизиклар (нурлар) ёрда-мида ҳосил қилинади; 3) чизикди П. — фазовий шаклларни текисликда марказий проекция ёрдамида тасвирлаш усули. Бунда фазодаги Р нуқта (расмга қ.) текисликда ОР тўғри чизикнинг текислик б-н кесишиш нуқтаси бўлган Р'нуқтага проекцияланади (О нуқта — П. маркази);

4) ҳаво П.си нарса (буюм) муайян масофадан кузатилганда ранги ўзгариши ва кийёфасидаги аниқлик бу-зилишини ифодалайди; 5) келажак учун тузиладиган режа.

ПЕРТ — Австралиянинг жан.-ғарбий қисмидаги шақар. Ғарбий Австралия штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,3 млн. киши (1999). Суон дарёсининг Ҳинд океанига қуйилиш жойидаги порт (йиллик юк ортиб-тушириш 15 млн.т). Т.й. станцияси. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Оғир ва транспорт машинасозлиги, кимё, тўқимачилик, озик-овқат саноати корхоналари; ун-т бор. Шаҳарга 1829 й.да асос солинган.

ПЕРУ (Peru), Перу Республикаси (Republika del Peru) — Жан. Американинги ғарбий қисмида жойлашган давлат. Майд. 1 млн. 285,2 минг км². Аҳолией 27,9 млн. киши (2002). Пойтахти — Лима ш. Маъмурий жиқатдан 25 департамент (departamento) га бўлинади.

Давлат тузуми. П. — республика. Амалдаги конституцияси 1993 й. 29 дек. да қабул қилинган, унга 2000 й.да тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (2001 й.дан Алехандро Толедо Манрике), у тўғри ва яширин овоз бериш нули б-н 5 й. муддатга сайланади. Президент кетма-кет иккинчи муддатга қайта сайланиши мумкин эмас. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий конгресс (бир палатали парламент), ижрочи ҳокимиятни президент ва Вазирлар кенгаши амалга оширади. Президент Вазирлар кенгашининг раиси ва унинг тавсиясига биноан вазирларни тайинлайди.

Табиати. Соҳил қисми эни 80—180 км ли текислик (Коста), маркази тоғлик (Сьерра) ва шарқи сернам ўрмонли тоғ олди (Сельва). П. майдонининг 1/3 қисмига яқини тоғ. Перу Анд тоғлари бўйлама водийлар орқали Ғарбий, Марказий ва Шарқий Кордильера тизмаларига бўлинади. Энг баланд жойи 6768 м (Уаскаран тоғи). Жан.да Пуна ясситоғлиги

бор. Нефть, мис, полиметалл, уран рудалари, кумир, табиий газ конлари топилган. П. худудининг катта қисми иқлими — экваторга хос ва тропик. Йил давомида ўртача т-ра соҳилда 15—25°, шим.даги ясситоғликларда 12—16°, жан.да 5—9°, текисликда 24—29°. Йиллик ёгин тоғларда 1000 мм, Сельвада 3000 мм гача. Кўп дарёлари (Мараньон, Укаяли) Амазонка ҳавза-сига мансуб. Йирик кўли — Титикака. Соҳили ва тоғ ён бағирлари бутазор ва кактусзор. Тоғларнинг шарқий ён бағри ва текисликлар доим яшил тропик ўрмонзор.

Ҳайвонот дунёси хилма-хил: ягуар, тулки, пума, турли кушлар, судралиб юрувчилар, гуанако, вилкунья, маймун, чумолихўр, ялқов, тапир ва ҳ.к. Дарё ва кўлларида балиқ кўп. Миллий боғлари — Ману, Серрос-де-Амотане ва б.

Аҳолисининг ярмига яқини кечуа, аймара индейслари, қолганлари перу-анлар (испан-индейс метислари). Расмий тиллар — испан, кечуа, аймара тиллари. Диндорларнинг аксарияти — католик. Шаҳар аҳолиси 72%. Йирик шаҳарлари: Лима, Кальяо, Арекипа, Трухильо, Чиклайо, Куско.

Тарихи. П. худуди қад. замонларда инкларнинг Тауантинсуёу давлати таркибига кирган. 1532—36 й.ларда испан конкистадорлари бу давлатни босиб олди. 1543 й. П. Испаниянинг вице-кироллиги деб эълон қилинди ва ерлар испан мустамлакачилари ўртасида бўлина бошлади. 1780—83 й.ларда ин-дейслар Тупак Амару раҳбарлигида кўзғолон кўтарди. Америкадаги испан мустамлакаларининг мустақиллик йўлидаги урушлари (1810—26) давомида 1821 й. П. мустақиллиги эълон қилинди. 1822 й. П. республикаси тузилди ва биринчи конституция қабул этилди. 1825 й. мамлакатнинг жан.-шарқий қисми — Юқори П. мустақил Боливия республикаси деб атала бошлади. 19-а.нинг 30-й.лари охири —40-й.лари бошида консерваторлар б-н либераллар ўрта-сида ҳокимият учун кураш авж олди. П.нинг Чили б-н уру-

ши (1879—83) оқибатида мамлакат ўз ҳудудининг бир қисмидан маҳрум бўлди. 1-жаҳон уруши вақтида П. бетараф турди. 1933 й. қабул этилган конституцияда президент — парламент идора усули белгиланди. 2-жаҳон уруши вақтида П. ҳукумати 1945 й. Германия ва Японияга уруш эълон қилди.

1948—56 й.ларда ҳукмронлик қилган диктаторлик режими мамлакатдаги фуқаролар эркинлигини тугатди. Меҳнаткашларнинг норозилиги кучайиб, ҳукуматга қарши кенг кўламли ҳаракатга айланди (1950 й. Арекипа ш.даги қуролли кўзғолон, 1954—55 й.лардаги иш ташлашлар ва б.). 1956—62 й.да мамлакатни идора қилган ҳукумат демократик эркинликларни тиклади. 1963 й. ҳокимият тепасига чиққан ҳукумат ислоҳот дастурини эълон қилган бўлсада, аслида халқ манфаатларига зид йўл тутди. 1968 й.даги ҳарбий тўнтариш натижасида ҳокимиятни қўлга олган ҳарбийлар иқтисодий ва сиёсий мустақиллик учун кураш бошлади, ташки сиёсатда мустақил йўлдан борди. 1980 й. ўтказилган умумий сайлов якунида ҳокимият фуқаро ҳукуматига топширилди, мамлакатда конституциявий идора усули тикланди. 1992 й. апр.да 1980 й.ги конституция бекор қилинди, парламент тарқатиб юборилди. 1993 й. янги конституция қабул этилди. 2001 й. 3 июнда бўлиб ўтган овоз беришнинг иккинчи давраси якунида «Перунинг келажаги учун» партиясининг раҳбари Алехандро Толедо Манрике президент этиб сайланди. П. — 1945 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР суверенитетини 1991 й. 19 дек.да тан олган ва 1999 й. дек.да дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 28 июль — Мустақиллик куни (1821).

Асосий сиёсий партиялари ва касаб-а уюшмалари. «Перунинг келажаги учун», сиёсий партия; Халқ ҳаракати партияси, 1956 й. асос солинган; Халқ-христиан партияси, 1966 й. тузилган; П. Априст партияси, 1924 и. ташкил этилган; П. коммунистик партияси,

1928 й. асос солинган; П. учун иттифок партияси, 1994 й. тузилган; Христиан-демократик партия, 1956 й. ташкил этилган. П. меҳнаткашлари умумий конфедерацияси, 1929 й. тузилган; П. меҳнаткашлари бирлашган касаб-а уюшма маркази, 1992 й. ташкил этилган.

Хўжалиги. П. — кончилик ва қайта ишлаш саноати нисбатан ривожланган аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда кончилик саноатининг улуши 10,7%, қайта ишлаш саноатининг улуши 21,5%, кишлоқ ва ўрмон хўжалигининг улуши 13,2%.

Кишлоқ хўжалигида фаол ақолининг 40% банд; деҳқончилик — етакчи тармоқ. Мамлакат ҳудудининг 3% га экин экилади, 91% ўтлоқ ва яйлов. Экспорт учун шакарқамиш, пахта, кофе, цитрус мевалар, какао, чой, тамаки, кока барги етиштирилади, ички истеъмол учун шоли, маккажў-хори, буғдой, арпа, маниок, оқ жўхо-ри, картошка, ловия ва б. экилади. Гўшт ва жун берадиган чорвачилик ривожланган: қорамол, чўчка, қўй, от, шунингдек, лама, альпака боқилади, балиқчилик ривожланган. Овланган балиқнинг кўп қисмидан ун ва балиқ ёғи ишлаб чиқарилади.

Саноати да турли фойдали қазилмаларни қазиб олиш катта аҳамиятга эга. Жаҳон бозорида П. висмут, сурма, молибден, вольфрам, симоб, селен, теллур етказиб беришда салмокли урин олади. Шу металлларнинг асосий қисми Ороя ш.даги полиметалл к-ти ва Чим-боте ш.даги металлургия к-тида эри-тилади. Талара, Ла-Пампилядаги ва Лима яқинидаги з-длар йилига 8,5 млн. тонна нефтни қайта ишлайди. Озиқ-овқат ва тўқимачилик тармоқлари ривожланган. Машинасозлик (шу жумладан, кемасозлик ва автотўқув), кимё, резина, целлюлоза-қоғоз, кўн, пойаб-зал, тикувчилик саноати корхоналари бор. Йилига ўртача 14,8 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади.

Транспорти. Темир йўллар уз. — 3,5 минг км, автомобиль йўллари уз. — 70

минг км. Денгиз савдо флотининг тоннажи 616 минг т дедвейт. Асосий денгиз портлари — Сан-Николас, Кальяо, Талара, Чимботе.

Ташқи савдоси . П.дан четга мис, қумуш, кўрғошин, рух, темир руда, нефть ва нефть маҳсулотлари, кофе, қандшакар, балиқ маҳсулотлари, пахта толаси, жун ва б. чиқарилади. Четдан машина ва асбоб-ускуна, чала тайёр маҳсулотлар, қурилиш материаллари, кенг истеъмол моллари кел-тирилади. АҚШ, Япония, Германия, Лотин Америкаси мамлакатлари б-н савдо қилади. Пул бирлиги — янги соль.

Маорифи, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. Болалар 6 ёшгача боғчада тарбияланади. 9 й.лик ягона ва бепул умумий таълим жорий этилган. Давлат мактаби б-н бирга хусусий ва черков мактаблари ҳам бор. 9 й.лик мактаб умумий таълимдан ташқари мекнат таълими ҳам беради. Кечуа ин-дейслари она тилида ўқитилади. Тижо-рат, ҳунартехника, пед. ва б. ўрта ўқув юртлари мавжуд. 33 ун-т бор; йириклари: Лимада «Санмаркое» Миллий ун-ти (1551 й. асос солинган), Миллий мухандислик ун-ти (1955), Арекипада «Сан-Агустин» Миллий ун-ти (1828) ва б. Илмий муассасалари: Миллий тиб-биёт академияси (1884), П. тил академияси (1887), Лима геогр. жамияти (1888), П. атом энергияси ин-ти (1945), Бошланғич таълим тажриба ин-ти (1940), П. денгиз ин-ти (1964) ва б. Лимада Миллий кутубхона (1821), «Санмаркое» ун-ти ва Миллий муҳандислик ун-тининг кутубхоналари, Миллий тарих музейи (1921), П. маданияти миллий музейи (1946), Антропология ва археология музейи (1938), «Хавьер Прадо» музейи ва б. бор.

Мағбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Йирик газ. ва жур.лари: «Комерсио» («Савдосотик», кундалик газ., 1839 й.дан), «Охо» («Дийда», кундалик газ., 1968 й.дан), «Перуано» («Перулик», ҳукуматнинг кундалик газ., 1825 й.дан), «Република» («Республика», кун-

далик газ., 1982 й.дан), «Унидад» («Бирлик», кундалик газ., 1956 й.дан), «Экспресо» («Тезкор», кундалик газ., 1961 й.дан), «Экстра» (кундалик кечки газ., 1964 й.дан); «Алерта аграриа», (к.х. масалаларини ёритувчи ойликжур., 1987 й.дан), «Ойга» («Тин-гланг», ҳафталик жур., 1963 й.дан). Ахен-сиа де Нотисиас Андина миллий ахборот агентлиги 1981 й.да тузилган. Бош алоқа бошқармаси радио ва телевиде-ниени назорат қилади. «Радио националь дель Перу» ҳукумат маҳкамасига 1937 й. асос солинган. Телекўрсатувлар 1958 й.дан олиб борилади.

Адабиёти испан, кечуа ва аймара тилларида. Азалий халқ оғзаки ижодиёти бой. Кечуа тилидаги «Ольянтай» халқ драмаси мустамлака давридан аввалги энг муҳим адабий ёдгорликдир (бу асар матни 18-а.да қайта ишланиб, 1853 й.да нашр этилди). Мустамлака даврида яра-тилган тарихий воқеалар баёни испан тилидаги адабиётга асос солди. Инк Гарсиласо де ла Веганинг «Инкларнинг шоҳона шарҳлари» кад. тарих ва маданиятга оид асосий манбадир. 17—18-а.ларда рицарликни тараннум этадиган, шунингдек, диний-фалсафий, маърифий шеърят ва наср ривожланди. Халқ ижодиётида эса испанларга қарши кайфият ифодаланди. 19-а. охири —20-а. бошларида М. Мельгар ижодида испан китобий шеърятини б-н ин-дейс фольклори аънаналари бирлашиб кетди. «Перу ривоятлари» деган 12қисмли салмокди асар яратган Р. Пальма П. адабиётини янада ривожлантирди. Мус-тақиллик эълон қилингандан сўнг адабий ҳаёт жонланди, миллий театр учун сатирик асар ва комедиялар (Ф. Пар-до-иальго ва М. Асенсио Сегура) ёзилди. 20-а. боши адабиётини модернизм, символизм, 1-жаҳон урушидан кейин авангардизм оқимлари расм бўлди. 2-жаҳон уруши даврида ва ундан кейин С. Алегрия, Х. М. Аргедаснинг танқидий романларида, Х. Р. Ри-бейро, Э. Конграйнс Мартиннинг шахар кашшоқлари ҳаётини тасвирловчи

хикояларида ўткир ижтимоий муаммолар кўтарилди. 70—90-й.ларда шоирлардан В. Дельгадо, А. Ромуальдо, Х.Г. Росе, драматурглардан Х. Риос, Э. Солари Суэйн, шоир М. Варгас Льоса халқ турмуши ва орзу-ис-такларини ҳаққоний ёритдилар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. П. маданияти — Лотин Америкасидаги энг қад.ларидан бири. Мил. ав. 10—8-а.ларда маданий марказлар мавжуд бўлган. Бадиий хунармандчилик буюмлари (жун ва ипдан тўқилган каштали гиламлар, олтин, кумуш хайкалчалар, металл, сопол, заранг идишлар ва б.) бизнинг давримизгача сақланган. Мус-тамлакачилик тартиблари қад. санъат ривожига ҳалакит берди.

П.да сақланиб қолган қад. шахарларда тўғри бурчакли кварталлар, тор кўчалар, кўрғонлар (Мачу-Пикчу, Саксауаман), қабристонлар, саройлар, ибодатхоналар, диний маросимлар ўтказиладиган амфитеатрлар, поғонали эҳромлар бўлган. 16-а. 2ярми ва 17-а. 1ярмидан тўғри кўчали янги шахарлар, йирик шахарларда европача услубда черковлар бунёд этилди (17-а. 2ярми ва 18-а.да барокко, 19-а.да классицизм услубларида), уйларнинг ички томонини безашга эътибор берилди. 19—20-а.ларда турли услубда иморатлар қурилди. М. Пикерас Котоли, Э. Сеоане Рос, Л. Миро Кесада Гарланд сингари меъморлар «Янги перуча услуб» яратдилар. Лима ш., Анкон курорти ва б. қайта қурилди.

19-а.да замонавий рассомчилик ривожланиб, И. Мерино, Ф. Ласо, К. Бака Флор, Д. Эрнандес каби рангтасвирчилар етишди. 20-а. рассомларидан Х. Сабогаль, Х. Кодесидо, хайкалгарошларидан К. Сако, И. Посо ва б.лар ўз асарларида халқ ҳаётини, индейслар турмушини акс эттирдилар, қад. санъат анъаналарини ривожлантирдилар. П. тасвирий санъатида кубизм, экспрессионизм, абстракт санъат кенг тарқалди. Халқ, санъатида геометрик шакллар ҳосил қилиб гул тўқиладиган ёмғир пўшлар, сопол идиш,

хайкалчалар, қадама нақш туширилган идиш ва бу-юмлар ясаш ривож топган.

Муסיқаси. Қад. инклар мусиқаси пен-татоникага асосланган бўлиб, диний, ҳарбий, сарой ва халқ мусиқасидан иборат. Диний мадҳиялар (хайл), тарихий ривоят кўшиклари (таки), марсия (уан-ка) ва лирик кўшиқлар (арави) каби мусиқий жанрлар, рақслар (уайно, каиуа, каруйо) ривожланган. Чолғу ас-боблари: уанкар, тинья каби барабанлар, аната, кена, тарка каби пуфлаб чалинадиган созлар, эрке, айқори каби карнай ва б. кенг тарқалган. Булар кечуа ва аймара индейсларининг маданий меросига хос бўлса, креол халқ мусиқасида испан мусиқий маданиятининг таъсири сезилади. Креолларнинг асосий мусиқа асбоблари гитара ва арфа-дир; 19—20-а. композиторларидан Х. Б. Аль-седо, Х. М. Валье Риестра, О. Полар, М. Агирре, П. Чавес Агиларни кўрсатиш мумкин. Замонавий композиторлар орасида А. Гевара Очоа алоҳида ажралиб туради. Лимада миллий консерватория, Филармония жамяти, Муниципал театр, Миллий симфоник оркестр бор.

Театри. Инклар давлати ташкил топиши б-н П. театр санъати ривожлана бошлади. Қад. театр томошаларининг бир неча тури мавжуд бўлиб, улар му-сиқа жўрлигида, хор бўлиб ашула ай-тиб ижро этилган. Кечуа тилидаги «Ольянтай» халқ драмаси машхур бўлган. 1548 й. биринчи дунёвий томоша кўрсатилган. 17-а.да Ж. Лелио, Г. дель Рио труппалари шуҳрат қозонган. 1680 й. Лимада «Принсипаль» театри қурилди. «Колисео де комедия», «Комедия на-сьональ» ва б. театрларда П.лик таниқли актёрлар Т. Миранда, Э. Перес ва б. етишиб чикди. 20-а.нинг 60-й.ларидан турли шахарларда театр фестиваллари ўтказила бошлади. Лимадаги М. А. Се-гура театри, хаваскор актёрларнинг «Ла Кабання» труппаси П. драматургларининг пьесаларини сахналаштиради. Актёрлари: Л. Арриста, Э. Саморано, Д. Паредес ва б. машхур. Театрлар учун кадрлар Лимадаги Миллий драма санъати ин-тида

тайёрланади.

Киноси тарихи 1913 й.дан бошланган. Шу йили биринчи фильм суратга олинган. 20-а.нинг 30-й.ларида миллий ки-нематофафия шаклланди, Лимада биринчи кинофирма вужудга келди. Кейинги йилларда А. Роблес Годой «Сельвада юлдузлар йўқ», «Кўк девор», «Сароб», «Уайанайдаги воқеа» фильмларини яратди. «Ернинг кучи» (реж. Б. Ариас), «Тон-гдаги ажал» (реж. Ф. Хосе Ломбарди) фильмлари ҳам дунё юзини кўрди. Х. Уако, С. Вильянуэва, Э. Нисимаи, Э. Чамбининг хужжатли фильмларида индейлар турмушининг ўткир шктимойи муаммолари кўтарилган.

ПЕРУ ОҚИМИ, Гумбольдт оқими — Тинч океандаги совуқ юза оқим. Ғарбий Шамоллар оқимининг тармоғи. Сув т-раси 15—20°, оқим тезлиги 0,9 км/соат. Сув сарфи 10—20 млн. м³/сек. 45° ва 4° ж.к.лар оралиғида Перу ва Чилининг ғарбий қирғоқлари бўйлаб жан.дан шимолга томон оқади. Баъзи муаллифлар сохил бўйи ва океан оқимларини ҳамда Жан. Перучили оқимини ажратадилар. 4° ж.к.да П.о. ғарбга бурилиб Жан. Пассат оқимига қўшилади.

ПЕРУ ҒЎЗАСИ, Жанубий Америка ғўзаси, си-айленд ғўзаси (*Gossypium barbadense* L.) — маданийлаштирилган ғўза тури. Геноми (АД)2, хромосомалар сони 2n=52. К. Линней таърифлаб берган (1753). Жан. Америкада (Перу, Боливия, Шим. Бразилия, Эквадор, Колумбия), Миср, Судан, Нигерияда тарқалган. П.ғ.нинг маданийлаштирилган шакллари кўпги-на мамлакатларда узун толали ғўза навлари сифатида экилади. П.ғ. — йи-рик ёки ўртача моноподиал ва майда симподиал бута. Ўсимлик пояси тук-сиз ёки кам тукли бўлиб, қалин, қора смола безчалари б-н қопланган, қорамтир ёки тўқ қизил бўлади. Барглари ўртача ёки йирик, 3—7 бўлмали. Барг бўлмалари тухумсимон — учбурчакли, кўпинча қайиқчасимон ва камдан-кам текис бўлади. Ён бар-

глари наштарсимончизикли, юқорига йўналган. Гуллари йирик, гулбарги лимонранг, асосида йирик тўқ қизил доғи бор. Косачаси йирик, тўлқинсимон ёки текис бўлади. Гу-лёнбаргларида 10—15 та узун чизикли тишлари бор. Кўсақлари майда ёки ўртача катталиқда, тухумсимон-конус шаклида, баъзан анча узунчоқ, 3—4 чанокли бўлади. Кўсагининг сирти тўқ яшил, майда чуқурчали, ялтироқ аниқ кўринадиган қора безчалари бор. Ҳар бир чаноғида 5—6 тадан чигит бўлади. Туки оқ, кўнғир ёки кўм-кўк, ўртача узунлиқда, чалкашиб кетган. Толаси оч сариқ, баъзан оқ, ингичка, узун, ипаксимон.

П.ғ.нинг тур ичидаги барча хилларини Ф. М. Мауер 4 та эволюцион гу-руҳга ёки кенжа турга бўлади (1954): қадимий ёввойи — дарвини кенжа тури [*ssp. darwini* (Watt.) Mauer]; ярим ёввойи ёки рудераль — рудерале кенжа тури (*ssp. ruderale* Mauer); маданий-тропик — витифолиум кенжа тури [*ssp. vitifolium* (Lam.) Mauer]; маданийлаштирилган навлар — эубарбадензе кенжа тури (*ssp. eubarbadense* Mauer). П.ғ.нинг тропик формалари фотодаврий ўзгаришларга қатъий таъсирчан бўлиб, иссиқни ёқтиради, кечпишар, куз-қиш-бахрр ойларида ҳосил беради. Маданийлаштирилган субтропик шакллари фотодаврий ўзгаришларга унчалик таъсирчан эмас, қурғоқчиликка чидамли, тезпишар бўлиб, ёз ойларида ҳосил беради. Кўпчилик шакллари фузариоз вилт б-н касалланади, вер-тициллёз вилт б-н камдан-кам зарарланади ёки мутлақо зарарланмайди. Ниҳоллари илдиз чириш касаллигига, дарвини шакли эса шўрга чидамли. Ёввойи шаклларининг чигити — тошчигит. Кўпчилик маданий навларнинг чигити яхши шароитда сақланса, униб чиқиш қобилятини 10 й. ва ундан ҳам узокроқ муддатгача йўқотмайди. П.ғ. Мексика ва чалкаш тукли ғўзалар б-н эрклн чагишиб, мева берадиган дурагайлар ҳосил қилади; харкнесс, раймонд, хиндихитой, стоке ва б. ғўзалар б-н ча-тиштириб олинган дурагайлари бепушт

бўлади. Клоцш, давидзон турлари б-н кийин чатишади, аммо улардан олинган дурагайлари униб чиқиши б-н но-буд бўлади. П.ғ.нинг намуналари қимматли генетик фонд ҳисобланади ва улардан тола-сининг технологик сифати « юқори бўлган ингичка толали ғўза навларини яратишда фойдаланилади. Яна қ. Ингичка толали ғўза.

Ад.: Мауер Ф. М., Ғўза, 1-ж., Т., 1954; Жуковский П. М, Культурные растения и их сородичи, 3 изд., Л., 1971; Тер-Аванесян Д. В., Хлопчатник, Л., 1973.

Абдумавлон Абдуллаев.

ПЕРУЖИНО (Perugino; асли Ваннуччи, Vannuci) Пьетро (1445/1452, февраль, Читта-делла-Пьеве, Умбрия — 1523, март, Фонтиньяно) — италян рассоми, Умбрия мактаби намояндаси. Пьеро делла Франческа, нидерланд ус-талари, шунингдек, А. Верроккьо-дан (1470 й.дан унинг Флоренциядаги ус-тахонасида ишлаган) таъсирланган. П.нинг яратувчанлик ҳисси б-н тўлиқ рангтаъбири майин композиция ритми ва Умбриянинг олис адирларини ақс эттирувчи ҳиссиётли манзарали замани б-н ажралиб туради; фазо қурилишидаги аниқлик ва вазминлик унинг асарларига алоҳида уйғунлик бахш эта-ди: «Авлиё Петрга калитни топшириш», 1481—82, Вагикандаги Сикст капелла-сида; «Исога мотам», тахм. 1494—95, Уффици галереясида; «Хочга михлаш», 1496, Санта-Мария Маддалена деи Пац-ци, Флоренцияда; кўплаб мадонналар образлари) ва б. П. ижоди шогирди Рафаэл кучли таъсир кўрсатган.

ПЕРУЛИКЛАР, перуанлар — халқ. Перунинг асосий аҳолиси (13,7 млн. киши). Умумий сони 13,82 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Асосан, метислар ва мулатлар. Испан ва кечуа тилларида сўзлашади. Диндорлари — асосан, католиклар. П. қадимда маданияти кжсак бўлган инкларнинг авлодлари ҳисобланади.

ПЕРУЦ (Perutz) Макс Фердинанд (1914.19.5 Вена — 2002.6.2) — инглиз биокимёгари (асли австриялик). 1936 й.дан Кембриж ун-тида ишлаган. Лондон Қироллик жамияти (1954), Америка санъат ва фан академияси (1963), Австрия ФА (1963) акад., Кембриж ун-тининг молекуляр биология лаб.си мудир (1962 й.дан). Асосий илмий ишлари молекуляр биология б-н боғлиқ. Изоморф алмаштириш (оғир металллар атомларини оксид молекуласига кири-тиш) методи ишлаб чиққан (1953). Рентгенструктуравий таҳлил қилиш, изоморф алмаштириш усуллари ҳамда компьютер технологияси ёрдамида гемоглобин молекуласи структурасини аниқлаган ва унинг моделини яратган (1960). Нобель мукофоти лауреати (1962, Ж. К. Кендрю б-н қамкорликда).

ПЕРФОРАЦИЯЛАР (лот. perforatio — тешиш, кириб олиш) — 1) ўсимликларда ўтказувчи ва тўрсимон найлар деворидаги тешиқлар. П. орқали озик эритмалар бемалол ўтади. П. қирққулоқларда кўп, кўнчилик гулли ўсимликларда оддий (ўтказувчи най бўғимида битта умумий тешиқ) бўлиши мумкин. Айрим лишайникларда П. — таллом пўстлоғи бир қисмининг ҳалок бўлиши туфайли вужудга келадиган тешиқдан иборат бўлиб, газ алмашинув вазифасини бажаради. 2) тиббиётда — ковак аъзолар дево-рининг тешилиши. Патологик жараёнлар натижасида, мас, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси ёки ингичка ва йўғон ичаклардаги яранинг тешилиши; 3) хирургик йул б-н суякда тешиқ очил.

ПЕРФУЗИЯ (лот. perfusio — қуйиш) — қон томирлари орқали қон, қон ўрнини босувчи суюқликлар, физиологик эритма ёки бошқа бирор суюқлик юбориш. Тиббиётда аъзо ва тўқималарни кўчириб ўтказишда, шунингдек, аъзо функциясини ёки турли моддаларнинг ажратиб олинган аъзога таъсирини ўрганишда

қўлланади.

ПЕРХЛОРАТ КИСЛОТА, HClO_4 -рангсиз, ҳавода тутовчи гипоскопик суюклик. Сувдаги эритмаси калий перхлоратга сульфат кислота таъсир эттириб олинади. П.к. хлорнинг кислородли кислоталаридан энг барқарори ва маълум кислоталар ичида энг кучлиси ҳисобланади. Кучли оксидловчилардан. Оддий т-рада реакцияга киришмайди, киздирилганда, концентранганда реакцияга шиддатли киришади. Органик моддалар б-н реакцияга киришганида портлаш юз беради. Мураккаб рудаларни парчалашда, минералларни анализ қилишда, катализатор сифатида қўлланади.

ПЕРХЛОРАТЛАР — перхлорат кислота тузлари; таркибида ClO_4 иони бўлган моддалар. Металл П. хлоратларни электролитик оксидлаш йўли б-н олинади. Мас, калий хлоратни эҳтиётлик б-н киздирилса, диспропорция натижасида калий перхлорат ҳосил бўлади. Барча электр мусбат элементларнинг П.и маълум. Фақат кичик зарядли кат-та катионларнинг П.и (CsClO_4 , RbClO_4 , KClO_4) сувда оз, бошқа ме-талларнинг П.и яхши эрийди. Перхлорат ион ClO_4^- тетраэдрик шаклга эга. Перманганат ион, сульфат ион, фтор-борат ионлар ҳам тетраэдрик шаклли. Шу сабабли айни металлнинг перхлорати унинг перманганати, сульфати ва фтор-борати б-н изоморф кристаллар ҳосил кдпади. Перхлорат ионнинг энг муҳим хоссаларидан бири, у комплекс бирикманинг ички сферасига лиганд сифатида кирмайди. Шунингучун комплекслар олишда дастлабки модда сифатида металл ионларнинг П.идан фойдаланилади. П., асосан, оксидловчи, портловчи моддалар компоненти сифатида, шунингдек, пиротехникада қўлланади.

ПЕС, витилиго — терида ярачақасиз оқ доғлар пайдо бўлиши (пигмент йўқолиши). Нерв ва эндокрин касалликлари аломати бўлиши мумкин. П. пай-

до бўлишида ирсий омилларнинг ҳам роли бор. Бунда терининг турли жойлари (кўпинча юз, бўйин, қўл)га оқ доғ тушади. Доғлар думалоқ ёки овалсимон бўлиб, атрофидаги соғ теридан аниқ ажралиб туради. П. доғлари аста-секин катталашиб, бир-бири б-н қўшилиши, ҳар хил шаклга кириши ва терининг таллайгина қисмини эгаллаб олиши мумкин. Доғ тушган жойдаги соч ва туклар ҳам оқариб чиқади. Касаллик бошланишини кўпинча бемор сезмайди. Аста-секин тери оқаради, баъзан бирдан оқариш ҳоллари ҳам учрайди. Оқ доғ тушишидан олдин тери кичишиши ва бир оз кепаклиниши ҳам мумкин. Доғ тушган жойда терининг сезиш хусусияти йўқолмайди. П. юқумли эмас, у киши ҳуснини бузади холос. Бундай кишилардан ҳазар қилиш ярамайди. Замонавий дори-дармонлар П.ни даволашда яхши наф бермокда, улар ичида Пуватерапия алоҳида ўринни эгаллайди. Витаминлар (В, В6, В12, С ва б.) б-н даволаш мақсадга мувофик. Офтобда узоқ вақт юриш, қорайиш ва б.дан сақланиш лозим, чунки қорайган терида П. доғлари яққол кўзга ташланади.

ПЕСЕТА (испанча peso — вазн, бўлак) — 1) Испания пул бирлиги. 1868 й.дан муомалага киритилган. 1П.=100 сентимо. Халқаро ифодаси ESP. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари =188,2 П.; 10П.=36 сўм (2002, фев.). 2002 й.дан евро муомалага киритилиши б-н П. муомаладан тўхтатилди; 2) Андора пул бирлиги. 1П.=100 сентимо.

ПЕСИН Яков Ефимович (1914.31.3, Белоруссиянинг Бихов ш. — 1998.30.6, Тошкент) — ҳуқуқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1964). Юридик фанлари дри (1972), проф. (1974). Москва юридик ин-тини тугатган (1939). Тошкент юридик ин-тида катта ўқитувчи, кафедра мудири, директор ўринбосари, декан (1949 й.дан). Илмий ишлари оила ҳуқуқи, фуқаролик процесси масалаларига бағишланган.

ПЕСО (испанча peso — вазн, бўлак) — 1) Аргентина пул бирлиги. 1970 й.дан муомалага чиқарилган. 1П. = 100 сентаво. Халқаро ифодаси ARP. 1 АҚШ доллари = 2,89 П. (2003, май); 2) Мексика пул бирлиги. Ш.=100 сентаво. Халқаро ифодаси МХР. 1АҚШ доллари = 10,77 П. (2003, март); 3) Филиппин пул бирлиги. 1970 й.дан муомалага чиқарилган. 1 П.=100 сентаво. Халқаро ифодаси РНР. 1 АҚШ доллари =55,07 П. (2003, март); 4) Чили пул бирлиги. 1851 й.дан муомалага чиқарилган. 1П.=100 цент. Халқаро ифодаси CLP. 1 АҚШ доллари = 706,5 П. (2003, май). Шунингдек, Боливия, Колумбия, Куба, Уругвай давлатлари пул бирликлари ҳам П. аталади.

ПЕССЕЖИКТЕПА — неолит даври манзилгоҳи (мил. ав. 6-минг йиллик). Туркма-нистондаги Геоктепа р-н маркази ёнида жойлашган. П.дан хом ғиштдан ишланган уйлар, саждагоҳ, фрескалар, тош қуроллар, сопол идишлар чиққан.

ПЕССИМИЗМ (лот. *pessimum* — энг ёмон) — дунёга, ҳаётга ғамгинлик, умидсизлик б-н қараш, келажак яхши бўлишига ишонмаслик; ҳамма нарсани қора рангда тасвирлаш. П. оптимизмга қарамақаршиси бўлиб, оламда аввалам бор унинг салбий томонларини кўради, олам умид қилиб бўлмайдиган даражада ёмон, инсонларнинг яшаши — бошдан охиригача маънисизликдан иборат деб ҳисоблайди. П.нинг ди-ний ифодаси буддизмда, Қадимги аҳдда ва христианликда акс этган. Меланхолия — П.нинг патологик шакли. Фалсафий П. Шопенгауэр ва Гартман асарларида кўзга ташланади. П.га мойил одам пессимист дейилади.

ПЕСТАЛОЦЦИ Иоганн Генрих (1746.12.1, Цюрих - 1827.17.2, Бругг) — швейцариялик педагог, бошланғич таълим назарияси асосчиси. Каролинум коллегиумининг икки курсини тугатган. Нейхофда «Камбағаллар учун му-

ассаса», Станц ш.да етимхона, Бургдорф ва Ивердонда ин-тлар очган ва уларга раҳбарлик қилган. П. фикрича, тарбиянинг мақса-ди инсонларнинг барча табиий кучлари ва қобилиятларини ҳар томонлама ва уйғун ўстиришдан иборат. Унинг элементар маълумот назариясига кўра, тарбиялаш оддий элементлардан бошланиб, аста-секин мураккаброқ даражага кўтарилиб бориши керак. П. болаларга илк бор ҳисоб, ўлчаш ва нутқни ўргатиш ме-тодикасини ишлаб чиқди, бошланғич таълимга геом., геогр., расм солиш, ашула, гимнастикадан оддий маълумотларни киритиб, унинг мазмунини кенгайтди. Асосий асарлари: «Лингард ва Гертруда» (1781—87), «Оққуш кўшиғи» (1826), «Гертруда ўз болаларини қандай қилиб ўқитади» (1801).

ПЕСТИЦИДЛАР (лот. *pestis* — мараз, *caedo* — ўлдираман), заҳарли ким-ёвий моддалар — ўсимлик зараркунандалари ва касалликлари, бегона ўтлар, шунингдек, ёғоч, пахта толаси маҳсулотлари, жун, тери зараркунандалари, уй ҳайвонларининг хавфли касалликлари кўзгатувчиларига қарши курашишда фойдаланиладиган кимёвий моддалар. Шунингдек, ауксинлар, гиббереллинлар, дефолиантлар, десикантлар, ретрадантлар ҳам П.га киритилади. П. тирик организмлар хужайраларига кириб уларнинг физик ва кимёвий хусусиятларини ўзгартиради. Хужайранинг оксил ва б. моддалари б-н кимёвий ре-акцияга киришиб, уларни чўкмага туширади, ферментлар фаоллигини заифлаштиради, модда алмашинуви жараёнини бузади ва хужайрани ҳалокатга олиб келади.

П. қўлланиш объекти, организм ичига кириш йўли, таъсир қилиш характери ва кимёвий таркибига кўра тас-нифланади. Қандай зарарли организмга қарши ишлатилиши, яъни қўлланиш объектига қараб, П. қуйидаги турларга бўлинади: инсектицидла — ҳашаротларни кириб ташлайдиган воситалар; антифидантлар

— ўсимликлар ва материалларни зараркунандалардан сақлайдиган моддалар; акарицидлар — ўсимликхўр каналарга; нематоцидлар — ўсимлик нематодаларига; лимацидлар — шилликқуртларга; родентицидлар

— кемирувчиларга; фунгицидлар

— замбуруғлар кўзгатувчи касалликлар-га: бактерицидлар — бактерияларга; гербицидлар — қ.х. экинлари орасидаги бегона ўтларга; арборицидлар — бута ва чала бута ўсимликларга қарши қўлланиладиган воситалар; аттрактантлар — ҳашаротларни жалб қилувчилар, репеллентлар

— ҳашарот ва кушларни чўчитадиган моддалар, альгицидлар — сувўтларга қарши қўлланиладиган препаратлар ва ҳ.к. Комплекс таъсир кучига эга бўлган П. ҳам бор. Мас, уруғликни дорилашда ишлатиладиган П. фунгицид, бактерицид, инсектицид ва б. вазифаларни бажариши мумкин.

П.нинг организм ичига кириш йўли ва таъсир қилиш характериға кўра таснифлашга зараркунандаларнинг озикланиши асос бўлади. Мас, кемирувчи оғиз аппаратиға эга бўлган ҳашаротлар (чигирткалар, қўнғиз личинкалари ва етук шакллари, капалак куртлари)ға моддалар уларнинг оғзи орқали ичига тушганида, санчиб-сўрувчи оғиз аппаратли ҳашарот (ўсимлик битлари, қандалар)ға эса заҳарли воситалар улар танасига текканида, яъни тери қоплами орқали (сиртдан таъсир қилувчи П.) таъсир қидали; буғ ё газ ҳолидаги заҳарли кимёвий моддалар нафас йўллари орқали, шунингдек, ўсимлик ёки ҳайвон шираси б-н озикланадиган ҳашаротлар тўқима-сига осонгина сингиб, заҳарлайди.

П. бегона ўтлар, касалликлар ва зараркунандаларга қарши курашда энг самарали усуллардан ҳисобланади. П. органик ва ноорганик бирикмаларнинг турли синфларига мансуб. Уларнинг кўпчилиги сунъий йўл б-н олинади. Энг муҳим П. хлорорганик ва фосфорорганик бирикмалар, карбамин кислота ҳосилалари,

ўсимликлардан олинадиган (пиретроидлар), триазинлар ки-ради. Аноганик П.дан мис, олтингугурт ва б. элементларнинг бирикмаларини кўрсатиш мумкин. Хлорорганик П. универсаллиги б-н афзалдир. Улар жуда кўп тур зараркунандаларни йўқ қилади, таъсир кучи узок муддат сақланади ва иссиққонли ҳайвонлар учун хавфи кам. Хлорорганик П.нинг камчилиги уларнинг ташки муҳит, тупроқ, ўсимлик ва сувда кимёвий жиҳатдан барқарорлиги, яъни узок вақтгача парчаланмай сақланиб туришидир. Бу эса препарат қолдиқларининг ўсимлик маҳсулотлари ва ҳайвон организм таркибида йигилиб қолишга олиб келиши мумкин. ДДТ каби жуда барқарор препаратлардан фойдаланиш ман қилинган. Фосфор органик П. юкрри биологик активликка эга. Бу бирикмалар ўсимлик ичига сингиб кириш ва заҳар кучини анча вақт сақлаб туриш хусусияти б-н бошқалардан аж-ралиб туради. Баъзилари барг ёки илдиз орқали сингиб, озиқ моддалари эритмаси б-н бирга ўсимлик томирлари системаси бўйлаб тарқалади. Бундан ўсимлик шираси б-н озикланган зараркунандалар заҳарланиб нобуд бўлади; бу бирикмалар ичдан таъсир қилувчи препаратлар деб аталади. Бошқа гуруҳ моддалари ўсимлик тўқималарига юза сингиб, томирлар орқали тарқалмайди ва қисман сингувчи препаратлар деб аталади. Булар организм ичида тана юзасидаги нисбатан кўпроқ барқарор сақланади ва баргнинг ишлов берилмаган орқа қисмидаги зараркунандаларни ҳам нобуд қилади. Фосфорорганик П.га мансуб инсектицидлар, фунгицидлар, нематоцидлар ва гербицидлар бор. Дех-қончиликда бундай инсектицид ва акарицидлардан фосфамид (БИ-58), фозалон, карбофос, золон ва б.дан кўп фойдаланилади.

Синтетик пиретроидлар бир неча тур ўсимлик гулларидан олинадиган пиретрум моддасининг аналогидир. Кейинги йилларда пиретроидлардан кўпгина ўсимликларни зараркунандалардан

химоя қилишда кўп фойдаланилмоқда. Бу бирикмалар танлаб таъсир қилиш хусусиятига эга. Улардан жуда кам (бир гектарга бир неча грамм таъсир қилувчи модда ҳисобида) сарф қилинганда ҳам зараркундаларга самарали таъсир кўрсатади. Ўзбекистонда синтетик пиретроидлардан амбуш, цимбуш, рипкорд, сумицидин, децис ва б.ни қўллашга руҳсат берилган. Ол-тингугуртгли П. оддий олтингугурт (олтингурут кукуни, коллоидли олтингугурт, охак-олтингугурт қайнатмаси ва б.) асосида ишлаб чиқарилади; бундан ташқари, олтингугуртгли органик бирикмалар ҳам мавжуд.

П. намланадиган кукунлар, эмульсияларнинг концентратлари, пасталар, гранулалар, дуслар, аэрозоллар, сувли эритмалар, эрувчан кукунлар ва б. кўринишида ишлаб чиқарилади. Шу б-н бирга уларнинг таркибида бошқа қўшимча компонентлар ҳам (суюлти-радиған, тўлдирадиған) учрайди.

П. пуркаш, чанглатиш, фумигация ва бошқа усулларда қўлланади. Айрим ҳолларда П.лардан нотўғри фойдаланиш флора, фауна, қ. х. ҳайвонлари ва одамлар учун хавфли ҳолатларни вужудга келтиради.

П.ни танлашда уларнинг заҳарлилиги — кимёвий моддаларнинг организмни заҳарлаш хусусиятига катта аҳамият берилади. Заҳарлилик даражаси — дозалар, яъни модданинг организм ҳаёт фаолиятини бузадиган ёки нобуд қиладиган (тажрибадаги ҳайвонларнинг ўртача ҳар кг вазнига тўғри келадиган мг ҳисобидаги заҳарли модда) микдори б-н белгиланади. П.нинг заҳарлилиги, одатда, тажрибадаги бир гуруҳ ҳайвон (каламуш, сичқон) маълум қисмининг нобуд бўлиши б-н сарфланган дозани қиёслаб аниқланади. П.нинг бундам дозалари ЎД50 (тажрибадаги ҳайвонларнинг 50% ни ўлдирадиған доза) белгиси б-н ифодаланади. Қабул қилинган таснифга кўра, П. заҳарлилиги шартли равишда 4 гуруҳга бўлинган: ўта заҳарли (ЎД50 50 мг/кг гача); заҳари кучли (ЎД5а 50—200 мг/кг); ўртача заҳарли

(ЎД50 200 — 1000 мг/кг), заҳарлилик даражаси паст бўлган П. (ЎД50 1000 мг/кг дан ортиқ).

П.нинг расмий тавсия қилинган доза ёки концентрациясидан ортиқ олинганда, қўллаш усули ҳамда муддати нотўғри танланганда, шунингдек, иқлим шароитлари ҳисобга олинмаганда улар ўсимликнинг куйишига, гулчанги ҳаётчанлигининг пайсишига, уруғчининг нобуд бўлишига ва натижада ҳосилнинг камайишига сабаб бўлади. Ўсимликлар П. б-н ифлосланиши, меваси эса бадбўй ҳид ва ёқимсиз мазага эга бўлиб қолиши, шунингдек, ўсимлик сиртида бу моддалар одам ва ҳайвонлар учун хавфли микдорда тўпланиши мумкин. П.нинг мунтазам қўлланиши туфайли, кўпинча зарарли организмларда уларга нисбатан чидамлилик вужудга келади. Зараркундаларнинг маълум П.га чидамли ирқларининг вужудга келмаслиги учун ҳар бир зараркунандага қарши мўлжалланган препаратлар тури кўп бўлиши ва улар алмашлаб қўлланилиши керак.

П.нинг одам, ҳайвон, ўсимлик, сув ва умуман атроф муҳитга салбий таъси-рининг олдини олиш учун уларни қўллашда фақатгина зараркунандага эмас, балки биоценозга ҳам таъсирини, яъни оқибатини олдиндан ҳисобга олиш керак. П. зараркундаларни йўқ қилиб юбориш воситасидан улар сонини тартибга солиб турадиған воси-таларга айланиши керак.

Амалда фойдаланилаётган ва и. ч. га тавсия этиладиган П. республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирилиги ҳузуридаги махсус комиссия томонидан ўрга-ниб чиқилади ва фойдаланишга тавсия этилади.

Ад.: Система интегрированной защиты хлопчатника, Т., 1976; Мельников Н. Н., Пестициды: химия, технология и применение, М., 1987.

Абдукарим Зикирёев.

ПЕТЁФИ (Petofi) Шандор (1823.1.1, Кишкёрёш — 1849.31.7, Фехередьха-

за) — венгер шоири. Лирикасида ва-танпарварлик, оддий халқ турмуши ҳақидаги қайғуси етакчи ўринда. «Янош ботир» эпик достони (1844)да жасур, олижаноб деҳқон йигитининг қийинчиликларни енгиб, мақсадга етишуви тасвирланган. «Йўлбарс ва сиртлон» (1845) драмаси, «Жаллоднинг арқони» романи (1846), «Сарой ва кулба» (1847), «Хаворий» (1848) дostonлари ва б. асарларида исёнкор шоир туйғулари, меҳнаткаш халқнинг орзу, интилишлари акс этган. «Янош ботир» (1965) достони, «Танланган асарлари» (1973) узбек тилига таржима қилинган.

ПЕТРАРКА (Petrarca) Франческо (1304.20.7, Ареццо — 1374.19.7, Аркуа, Падуя шаҳри яқинида) — итальян шоири, итальян адабий тилининг асосчиларидан бири, файласуф. Монпелье (1316), Болонья (1320) ун-тларида ҳуқуқшуносликдан таълим олган. 1326 й. Авиньонга кўчиб бориб, лийн рутбани қабул қилган ва олий мартабали руҳонийлар б-н яқинлашган.

П. ўрта аср ақидаларидан мутлақо холи бўлмаган эсада, Уйғониш даврининг гуманизм ғоялари б-н йўғрилган маданиятига тамал тошини қўйган. П. лотин тилидаги «Дунёга нафрат тўғрисида» (1342—43) фалсафий рисола, «Узлатдаги ҳаёт тўғрисида» ва «Ро-ҳиблар фароғати тўғрисида» (1346—66) рисолалари муаллифи. П. шеърятни ўрта аср маддохлари ҳужумидан ҳимоя қилар экан, унинг катта тарбиявий ва эстетик қимматга эга эканлигини ало-ҳида таъкидлайди. П. «Ўзимнинг ва бошқа кўплаб кишиларнинг жоҳиллиги тўғрисида» (1367—70) асарида Аристотель «Этика»сида баён қилинган мавҳум фиқоларни рад этади камда амалдаги ахлоқ меъёрларини ва инсонни яхлит ҳолда ўрганиш ғоясини аф-зал, деб ҳисоблайди. П.нинг «Авлодларга мактуб» (1374) номли мухтасар автобиографияси ҳам муайян ахамиятга молик.

П. антик дунёни идеаллаштирган Ев-

ропа шоирларидан бири сифатида лотин шоирларининг кўлёмаларини тўплаб, уларга шарҳлар ездди, айна пайтда ўз асарлари б-н классик лотин тилини тиклашга уринди. Агар унинг лотин тилидаги «Африка» (1339—42, тугалланмаган) достони Вергилийнинг «Энеида»си услубида ёзилган бўлса, мажозий мазмундаги «Буколикалар» (1346—57) асари чўпонлар эклог (қўшиқ)ларига татаббу тарзида майдонга келган. П. итальян тилида ҳам ижод қилган. Унинг итальян тилидаги лирик асарларида ишқий ва сиёсий мавзулар устуворлик қилади. П.нинг «Менинг Италиям» асарида ваган жароҳатланган гўзал аёл қиёфасида гавдаланади.

П. ижодида Лаурага бағишланган лирик шеърлар туркуми, айниқса, катта бадий қимматга эга. Шоирнинг этироф этишича, у Лаурани 1327 й. Авиньон ш.даги ибодатхоналарнинг бирида учратиб, уни бир умрга севиб қолган. П.нинг Лаурага бағишланган шеърини туркуми «Канцоньере» деб аталган («Мадонна Лаура ҳаётига» ва «Мадонна Лаура ўлимига», 2 қисм). 317 сонет, 29 канцона, 9 секстина (тўққизлик), 7 баллада ва 4 мадригалдан ташкил топган «Канцоньере» ўзига хос шеърини кундалиқдир. П., салафларидан фарқди ўларок, севимли аёл об-разини аниқ-тайин ва ҳаётини белгилар б-н бойитган. Шу сабабдан ҳам унинг лирикаси нафақат итальян, балки Европа лирикаси тараққиётида янги даврни ташкил этади. П., лирик шеърларидан ташқари, терцина (учлик) б-н ёзилган «Тантаналар» (1354) мажозий достонини ҳам Лаурага бағишлаган. П. лирикаси, айниқса, сонетлари Европа шоирлари ижодига катта таъсир кўрсатган. Узбек шеърятинида Усмон Носир, Рауф Парфи ва Б. Бойқобилов сингари шоирлар ижодида сонет жанрининг пайдо бўлиши ва тараққиёти ҳам П. ижодининг таъсири самарасидир. П.нинг бир қанча сонетлари узбек тилига таржима қилинган.

Ас: Лирика, М., 1981; Сонеты, избранные канцоны, секстины, баллады,

мадригалы, автобиографическая проза, М., 1984.

Ад.: Хлодовский Р. И., Франческо Петрарка. Поэзия гуманизма, М., 1974.

Наим Каримов.

ПЕТРОВ МУЗЛИГИ - Тяньшандаги музлик (Қирғизистон). Окшийроқ тоғларида, Норин дарёсининг бош ирмоғи Қумтор дарёси бошланадиган жойда. Майд. 73,9 км2. Уз. 14,3 км, эни қуйи қисмида 1,8 км гача. А. В. Каульбарс экспедициясида (1869) қатнашган топограф Петров номи б-н аталган.

ПЕТРОГРАФИЯ (юн. petros — тош ва ...графин) — тоғ жинслари, уларнинг минералогик ва кимёвий таркиби, структурам ва текстураси, Ер пўстида ва ер устида ётиш шароитлари, тарқалиш қонуниятлари, келиб чиқиши ва ўзгариши ҳақидаги фан. Тоғ жинслари ҳақидаги фанни икки қисмга — тавсифий кўринишга эга бўлган П. ва петрологияга бўлишга майллик мавжуд. П. минералогия, геокимё, вулканология, тектоника, стратиграфия ва фойдали казилмалар таълимоти б-н боғлиқ.

Ўрганилаётган тоғ жинсларининг типига қараб магматик П., метаморф-фик П. ва чўкинди жинслар П.си — литология фарқ қилинади.

Магматик тоғ жинслари П.си, асосан магманинг совиши ва кристалланиши натижасида ҳосил бўлган кристалли тоғ жинсларини ўрғанади. Магматик жинслар уларнинг моддий таркибини, магманинг совиш жараёнидаги физиккимёвий шароитларини, атрофдаги жинслар б-н ўзаро муносабатларини аниқдаш мақсадида ўрганилади.

Метаморфик тоғжинслари П.си янги физиккимёвий шароитлар таъсирида ўзининг дастлабки минералогик ва кимёвий таркибини ўзгартирган тоғ жинсларини тадқиқ этиш б-н шуғулланади (яна қ. Тоғ жинслари метаморф-физми).

Булардан ташқари, оралиқ ҳолатни эгаллаган тоғ жинслари ҳам мавжуд.

Мас, баъзи метаморфик тоғ жинслари ҳосил бўлиш жараёнида қисман эрийди; ва аксинча, баъзи магматик жинсларнинг шаклланишида метаморфизм жараёни муҳимроқ. Чўкинди ва магматик жинслар ичида оралиқ ҳолатдагилари ҳам мавжуд. Улар магматик жинслардан тuzилган бўлса ҳам, бироқ ҳосил бўлиши ва ётиш шароитлари чўкинди тоғ жинсларига хос.

Тоғ жинсларининг таркиби ва тuzилишини ўрганишда махсус методлар қўлланилади. Мас, кристаллооптик метод б-н майда донади минерал агрегатлари ўрганилади. Шунингдек, рентгеноскопия методи ва спектрал таҳлил ҳам кенг қўлланилади. Тоғ жинслари моддалари, шунингдек, кимёвий таҳлил йўли б-н ҳам аниқланади. Тоғ жинслари ва уларни ташкил қилган ми-нералларни физикавий ўрганишда зичлиги, қаттиқлиги, иссиқликдан кен-гайиши, қисилиши, сейсмик тўлқинларнинг тезлиги, қовушқоқлиги, электр ва магнит хусусиятлари аниқланади. Шундай қилиб, тоғ жинсларини ўрганиш турли-туман тадқиқот маж-муини ўз ичига олади. Буларни умумлаштириш Ер пўстининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнларида турли типга мансуб тоғ жинсларининг ролини аниқлашга имкон беради.

П. ўрганилаётган хусусиятлари характериға ва қўлланилаётган методлариға кўра, петрокимё, петрофизика, петротехника, физиккимёвий ва экспери-ментал П., техник П., космик П.ға бўлинади.

П.ға оид айрим маълумотлар Абу Райҳон Беруний ва б. ўрта аср муаллифларининг асарларида учрайди. 19-а. ўргаларига қадар П. муаммолари минералогия ва умумий геология томонидан ўрганилди. Хусусан, барча тоғ жинслари келиб чиқишиға кўра, чўкинди, магматик ва метаморфик жинсларға бўлинди. П. фан сифатида 19-а. ўргаларида, инглиз петрографи Г.К. Сорби тоғ жинслари минерал таркибини шлифда микроскоп остида ўрганиш имко-нияти борлигини кўрсатиб бергандан кейин шаклланди.

Кейинроқ П. бўйича тадқиқот амалиётига кутблантирувчи микроскоп киритилди. Минерал таркибини ҳозирда ҳам амалда бўлган кристаллооптик хоссаларга қараб аниқлаш усули таклиф этилди. Аини пайтда тоғ жинсларини кимёвий тадқиқ қилиш методлари ҳам такомиллашиб борди.

19-а. охири —20-а. бошларида П.да асосий эътибор турли магматик жинсларнинг келиб чиқиши муаммоларига қаратилди. 19-а. охирида Ф.Ю.Левинсон-Лессинг Ер устида ривожланган магматик жинсларнинг ҳосил бўлиш ман-баи нордон ва асосли магмадан иборат эканлигини аниқлади.

Ц.С.Коржинский тадқиқотларида минераллар парагенезиси тахдилнинг физикимёвий асослари ишлаб чиқилди. Ер пўстида магматизм флюидлар б-н биргалликда ривожланиши кўрсатиб берилди.

Минераллар парагенезиси тахлили асосида магматик, метаморфик ва метасоматик тоғ жинсларининг минерал фақиялари системаси ишлаб чиқилди. Турли магматик ва метаморфик жинсларнинг пайдо бўлишини аниқлашда Ф.Ю.Левинсон-Лессинг ва А. С. Гинз-бергларнинг тажриба тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Тадқиқотчилар табиатда гранитнинг икки типи мавжудлигини эътироф этадилар. Шулардан биринчиси нисбатан паст т-рали, Ер пусти жинсларининг сувга тўйинган шароитда қисман эришидан палинген гранит магмасидан ҳосил бўлади. У кристалланганда автохтон (жойидан силжимаган ёки озгина сил-жиган) гранитлар вужудга келади. Иккинчи тип гранитлар юқори мантя ёки Ер пўстининг қуйи қисмидаги базальт магмасининг ўзгаришидан ҳосил бўлган нордон эритмадан вужудга келади. Юқори т-рага эга бўлган бундай нордон эритмалар Ер юзасигача чиқиб интрузив гранитларни ҳосил қилади. Магматизм ва тектониканинг боғлиқлиги муаммоси устида ҳам тадқиқотлар олиб борилмоқда. Океанлар магма-тизми-

га алоҳида эътибор берилмоқда. Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистонда П. бўйича тадқиқотлар 20-а. 20-й.ларидан бошланди. ЎзМУ, ТошДТУ, Ўзбекистон ФА Геология ва геофизика ин-ти, Нефть ва газ конлари геол.си ин-ти, Ўзбекистон Геология ва минерал ре-сурслар давлат қўмитасида ва и.т. му-ассасаларида олиб борилмоқда. С. С. Смирнов ва Ю. А. Билибиннинг ҳоз. замон металлогениясининг петрографик асослари ҳақидаги назариялари, Ҳ.М. Абдуллаев яратган петрометаллогения таълимоти каби бир қанча кашфиётлар П.нинг кенг ривожланишига имкон берди. Магматик ва метаморфик жинслар ҳамда техник П. соҳида И. Ҳ. Ҳамробоевнинг ишлари қатта аҳамиятга эга.

Ад.: Ҳамробоев И. Ҳ., Ражабов Ф. Ш., Петрография асослари Д., 1964; Петрография Ўзбекистана, кн. 1—2, Т., 1965; Абдуллаев Х. М. Собрание сочинений, т. 7, Т., 1969; Глубинное строение коры территории Ўзбекистана, Т., 1971.

ПЕТРОДВОРЕЦ (1944 й.гача Петергоф) — РФ Ленинград вилоятидаги шаҳар. Санкт-Петербург шаҳар маъмуриятига қарашли, Фин қўлтигининг жан. соҳилидаги пристань. Т. й. станцияси (Новий Петергоф). Соатсозлик 3-ди бор. Ахрлиси 81,8 минг киши (1998). Сарой-боғ музей кўриқхонаси, П.даги дастлабки қурилишлар Пётр I буй-руғига биноан, 1709 й.да бошланган. Подшо бу ерда ёзги қароргоҳ яратишни мақсад қилган. Унда дунёга машҳур сарой-боғ ансамблини вужудга келтиришда хориждан қақирланган кўплаб меъмор ва боғбон, рассом, наққош, ҳайкалтарош ва б. мутахассислар қат-нашган. Ансамблнинг маркази — Катта Сарой. У денгиз бўйидаги тепаликка дастлаб икки қаватли қилиб солинган (1714—28), 1747—52 й.ларда саройни В. В. Растрелли барокко услубида қайта қурган ва кенгайтирган. Саройнинг жан. томонида 5 фавворали Юқори боғ (15 га), шим. томонида Пастки боғ (102,5 га) жойлашган (иккаласи ҳам 1714—25).

Пастки боғда улкан фавворалар мажмуоти бор. Сарой қаршисига катта шаршара қурилган бўлиб, у кўплаб фавворалар, тилларанг жез ҳайкаллар, барельефлар, вазалар б-н безатилган. Катта шаршара «Самсон чўмичи» деб аталган ҳовузга оқиб тушади. Ҳовуз ўртасида «Шер оғзини йиртаётган Самсон» номли монументал ҳайкаллар гу-руҳи жойлашган «Чўмич» атрофига италян фавворалари («Косалар») ва колонналар (1803) ўрнатилган. Катта шаршара атрофидан турли томонга қаратиб тўғри ва узун хиёбонлар қурилган. Шим. томонга кетган 2 та хиёбон канални айланиб, «Чўмич»дан денгиз томонга, шим.-ғарбга кетган хиёбонлар «Момоҳаво» фавворасига ва Эрмитаж павильонига (1721—26, меъмор И. Ф. Браунштейн) олиб боради. Шим.-шарққа кетган хиёбон «Одамато» фавворасига ва Монплезир сарой мажмуасига (1714—26) олиб боради. 18-а.да ва 19-а. охирида сарой ва павильонли, манзарали боғлар яратилган [Англия боғи, 1774—94, меъмор Ж.Кваренги, Александрия боғи, 1826—29, меъмор А. А. Менелас, Александр боғи (1830)]. 1941—44 й.ларда, уруш даврида не-мис фашистлари томонидан вайрон қилинган П. дастлабки лойиҳа асосида қайта тикланди. 14 фаввора ва каскад (зинапо्याли ариқ)лар ишга туширилди, сарой ва павильонлар таъмирланди.

ПЕТРОЗАВОДСК — Карелиядаги шаҳар (1777 й.дан). Карелия Республикаси пойтахти. Т.й. тугуни. Онега кўлидаги порт. Аҳолиси 282,3 минг киши (1998). П. Карелиянинг муҳим саноат маркази (республика ялли саноат маҳ-сулотининг 1/4 қисмини беради). Асосий саноат тармоқлари: машинасозлик ва металл-созлик. «Петрозаводскбуммаш», Онега трактор, станоксозлик, кемасозлик, радио заводлари, уйсозлик ва тахта тилиш-мебель к-тлари, слюда ф-каси бор. Енгил, озиқ-овқат (шу жумладан, балиқ) саноатлари мавжуд. П.да Россия ФАнинг Карелия филиали, Петрозаводск ин-ти, пед.

институт, 4 театр, ўлкашунослик ва тасвирий санъат музейлари ишлаб турибди. П.га 1703 й.да асос солинган. 2-жаҳон уруши даврида вайрон бўлган П. қайта қурилди. Шаҳарда классицизм услубида қурилган 18-а.га оид бинолар ансамбли сақланган.

ПЕТРОКИМЁ — петрография {петрология) соҳасига оид фан, магматик тоғ жинслари ва жинс ҳосил қилувчи минералларда ки-мёвий элементларнинг тақсимлинишни ўрганади. «П.» тушунчасини рус оли-ми А. Н. Заварицкий тақлиф этган (1944). П. мустақил фан сифатида петрография ва кимё фанлари чегарасида вужудга келди. Тоғ жинслари табиий комплексининг кимёвий ўзига хос ху-сусиятларини қиёслаш йўли б-н уларнинг турли-туманлиги сабаблари аниқланади, кимёвий таснифи тузилади. П. тадқиқотлари натижаларидан магматик ва кристаллизацион дифференциация ҳодисаларини, ассимиляция жараёнларининг магматик комплексдаги жинслар мутаносиблигига таъсирини, руда ҳосил бўлиши б-н магматизмнинг боғлиқлигини ўрганишда фойдаланилади.

ПЕТРОЛЕЙ ЭФИРИ — тўйинган али-фатик углеводородлар (85% гача 5 та ва 6 та углеводли углеводородлар) аралашмаси. Рангсиз суюқлик, қайнаш т-раси 30—80°, зичлиги 650—700 кг/м³; таркибида олефин ва ароматик углеводородлар, олтингугурт, сув ва механик аралашмалар бўлмаслиги зарур. Нефть ёки гидрокрекинг маҳсулотларининг енгил фракциясидан, шунинг-дек, катализатор иштирокида СО₂ ва Н₂ дан синтез йўли б-н олинади. Смолалар, ёғлар, эфир мойлари ва б.ни эри-тишда эритувчи сифатида қўлланади.

ПЕТРОЛОГИЯ (юн. petros — тош ва ...логия) — тоғ жинслари тўғрисидаги фан. Бир гуруҳ олимлар (Ф. Ю. Левинсон-Лессинг, Д. С. Белянкин ва б.) П. ва

петрографиянч синоним деб, баъзи олимлар эса (мас, А. Н. Заварицкий) петрография тоғ жинсларини фақат таърифлайди, П. эсауларнинг петрографик таърифларга ва тажриба натижаларига асосланувчи генетик қисмлари ва назарий тузилишини ўрганади, деб ҳисоблайдилар.

ПЕТРОПАВЛОВСК

— Козоғистондаги шаҳар (1807 й.дан). Шим. Қозоғистон вилояти маркази. Ғарбий Сибирь текислигининг жан. ғарбий қисмида. Ишим дарёси ўнг соҳилида. Т.й. туғуни. Аҳолиси 247 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Машинасозлик ва металлсозлик ривожланган. Кичик литражли дви-гателлар, машинасозлик, турли меҳа-низмлар, изоляция материаллари з-длари, гўшт к-ти бор. Тиқувчилик буюмлари, пойабзал, қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Педагогика ин-ти, драма театри, ўлкашунослик музейи мавжуд. П.га 1752 й.да асос солинган.

ПЕТРОПАВЛОВСК КАЛЬАСИ

(расмий номи Санкт-Петербург қальаси; 1914—17 й.лар Петроград қальаси) — Санкт-Петербургда, Заячы о.даги қалъа. 1703 й. 16. (27) майда асос солинган. Пётр I тузган лойиҳа асосида дастлаб лой ва ёғочдан қурилган, 18-а.нинг 30—40-й.лари тош б-н қопланган. 6 бастион ўзаро деворлар б-н туташтирилган. Бастион деворларининг бал. 10—12 м, кенлиги 20 м. П.к.дан қамокхона сифатида фойдаланилган. Ҳозир музей. Петровский ва Невский дарвозалари, Петропавловск собори, кронверк, зарбхона ва б. муҳта-шам бинолар П.к.нинг тарихий ва меъморий ёдгорликлари ҳисобланади. П.к.да Пётр I ва б. рус императорларининг қаб-рлари бор. Қалъадаги иморатлар, сағана тошлари классицизм услубида ишланган. Байрам кунлари Нарышкин бастио-нида тўп отилади.

ПЕТРОПАВЛОВСК-КАМЧАТСКИЙ (1822—1924 й.ларда — Петропавловский порт) — РФ Камчатка вилоя-

тидаги шаҳар, вилоят маркази. Камчатка я.о.нинг шаркида. Тинч океаннинг Авача бухтаси соҳилидаги порт. Аҳолиси 198,9 минг киши (1998). Трал б-н балиқ овлаш ва музхонали флотилия ба-заси. Кема верфи; кема таъмирлаш, кема таъмирлашмеханика, балиқ-кон-серва з-длари ва б. бор. Қурилиш мате-риаллари ишлаб чиқарилади. Россия ФАнинг Вулканология ин-ти, Тинч океан балиқ хўжалиги ва океанография ин-тининг Камчатка бўлими, педагогика ин-ти, Узок, Шарқ балиқ саноати ва хўжалиги техника ин-тининг филиал и, драма театри, ўлкашунослик музейи, телемарказ мавжуд. П.к.га 1740 й.да иккинчи Камчатка экспедицияси асос солган. Шаҳарнинг номи экспе-дициянинг «Святой Апостол Пётр» ва «Святой апостол «Павел» кемалари номидан олинган.

ПЕТРОСОВА Елизавета Артёмовна (1913. 14.8, ҳоз. Марғилон), Лизахоним — раққоса, балетмейстер. Қорақалпоқсахна рақсининг асосчиларидан. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ артисти (1957). Қорақалпоқ ашула ва раке ансамблининг ташкилотчиси (1956). Тамарахоним ва Гавҳар Рахимованинг синглиси, Яйра Абдуллаеванж онаси. Уста Олим Комилов ва опаларидан ўзбек рақси ва ритмларини ўрганган. Ижодий фаолиятини Андижон те-атрида раққоса ва актри сал и кдан бошлаган (1929). Осиё («Аршин-мол-олон»), Қум-рихон («Ўртоқлар»), Қундузхон («Нико́б йиртилди») каби образларни яратган. 1933—36 й.ларда Самарқанд театрида, 1936—38 й.лар Ўзбек давлат мусикали театрида, 1938—56 й.лар Ўзбек давлат филармониясида, уруш йиллари Г. Раҳимова раҳбарлигидаги ўзбек хотин-қизлар фронт ансамблида раққоса ва балетмейстер. 1956—65 ва 1967—70 й.лар Бердак номидаги Қорақалпоқ Давлат филармониясида балетмейстер ва бадий раҳбар. 1985 й.дан З. Ғаниева номидаги фронт концерт бригадаси ансамблида. «Нозигим», «Гул барги», «Пилла», «Садр»,

«Уфори сохта» каби рақсларни мохирона ижро этган. «Қашқар қизлари», «Фарғона қизлари рақси», «Сийнахирож» сингари рақсларни, «Қорақалпоқ тўйи» рақс-сюитаси, 70 дан ортик якка ва оммавий ижро этиладиган («Қиз узатиш», «Балиқчилар», «Илме Султон», «Чўпонлар», «Оқ олтин», «Қирқ киз» ва б.) қорақалпоқ рақсларини ва спектакллар («Суймаганга суйканма», «Ғарибошиқ» ва б.) даги рақсларни сахналаштирган. Бердак номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1969).

Ас: Қорақалпоқ рақси, Т., 1976.

ПЕТРОСЯН Тигран Варганович (1929.17.6, Тбилиси - 1984.13.8, Москва) — шахматчи, халқаро гроссмейстер (1952), хизмат кўрсатган спорт устаси (1960), фалсафа фанлари номзоди. Жаҳоннинг 9-чемпиони (1963—69), СССР чемпиони (1959, 1961, 1969, 1975). Шахмат назариётчиси ва журналист.

ПЕТРОСЯНЦ Ашот Иванович (1910.10.5, Мари — 1976.2.3, Москва, Тошкентда дафн этилган) — дирижёр, педагог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1950). Тошкент консерваториясини тугатган (1954). Ҳамза номидаги мусиқа билим юртида ўқитувчи (1936—49), Тошкент консерваториясида халқ чолғу асбоблари ка-федрасининг ташкилотчиси ва мудири (1948 й.дан), проф. (1970). 1935 й.дан ўзбек (шунингдек, қирғиз, қорақалпоқ ва б.) анъанавий чолғулари реконст-рукцияси устида иш олиб борган. П. Ўзбек давлат филармониясининг ре-конструкцияланган ўзбек халқ чолғу асбоблари оркестрининг асосчиларидан ва бадий раҳбари, бош дирижёр (1938—41, 1943—58). Дарсликлар, ўқув қўлланмалар муаллифи.

ПЕТРОТЕКТОНИКА, тоғ жинсларининг микроструктурали таҳлили — петрографиянинг динамометаморфизмлашган жинслар — тектонитларни урганадиган булими. П.га немис олими

Б. Зандер асос солган (1930). Бунда геологик кесимдаги урганилаётган жинедан намуналар олинадиган ва шлифлари микроскопда урганилади ҳамда натижалари стереографик жадвалга туширилади. Олинган графиклар таҳлили тоғ жинсларининг деформация булганлиги ва метаморфизмланиш жараёнларининг сабабларини урганишга имкон беради. Диаграммаларни тўлиқ дешифровка қилиш (уқиш) учун турли минераллар ва тоғ жинсларининг пластик деформацияланишини урганиш мақсадида юкори бўсим ва т-ра шаро-итларида керакли қўшимча экспери-ментлар бажарилади.

ПЕТРОФИЗИКА — тоғ жинслари физик хоссаларини уларнинг минерал таркиби, структураси ва пайдо булиш тарихи б-н боғлиқлигини ўрганувчи фан. П. геофизик тадқиқотлар негизда вужудга келиб, каттик жинс физика-си, тажрибавий петрография ва минералогия, муҳандислик геологияси ва тектоника, фойдаланил қазилмалар таълимоти б-н узвий боғлиқ ҳолда ривожланиди. «П.» тушунчасини фанга немис геофизиги Ф. Фёрлих киритган. П. тоғ жинслари хусусиятларини бевосита дала шароитларида петрографик ме-тодлар, геофизик ва космофизик тадқиқотлар, шунингдек, лаб. усуллари ёрдамида аниқлайди. Тадқиқотлар натижасида олинган материаллар хоссаларига кўра таснифланади, тоғ жинслари хоссаларини ўрганиш натижаси петрографик таснифлар, петрографик харита ва кесмалар кўринишида ифо-даланади. Аниқланаётган параметрга кўра, петротезлик, петромагнитлик, петрозичлик ва б. хариталар тузилади; бунинг натижасида алоҳида р-нларнинг петрофизик таснифи аниқланади. Тоғ жинсларининг петрофизик хусусиятлари Ер пўсти турли қисмларининг ривожланиш тарихи б-н боғлиқ бўлади. Тоғ жинслари физик хусусиятларига уларнинг кимёвий минерал таркиби ва тузилиши канчалик таъсир этишини ўрганиб, тоғ жинсларининг физик па-раметрларини

минерал таркибига кура аниқлаш мумкин. Петрофизик тад-қиқотларда тоғ жинслари анизотро-пияси ҳодисасига алоҳида аҳамият берилади.

П. алоҳида тоғ жинсларининг физик хусусиятлари ҳақидаги маълумотлардан фойдаланиб, конкрет термодинамик шароитларни аниқлайди ва тоғ жинслари хусусиятларини юқори босим ва т-ра таъсирида ўрганиш имкониятини беради. Бундай дастлабки тадқиқотлар 1950-й. ларда АҚШ олимлари томонидан олиб борилди ва кейин бошқа мамлакатларда ривожлантирилди.

Ўзбекистонда 1960-й.лар ўрталарида Ўзбекистон ФА Геология ва геофизика ин-ти олимлари И.Х.Ҳамробоев, Э.Ис-кандаров, А.Мусаевлар тоғ жинсларининг петрофизик хусусиятларини физик-механик моделлаш устида и.т. ишлари олиб бордилар. П. рудали жинслар уюмини топиш ҳамда тоғ жинслари ге-незиси ва сейсмик ҳодисаларни аниқлаш мақсадида Ер пустининг чуқур қатламларини ўрганиш б-н боғлиқ ҳолда алоҳида аҳамият касб этмоқда.

ПЕТРУШКА (*Petroselinum L.*) - соябонгулдошлар оиласига мансуб бир ёки икки йиллик ўт ўсимликлар туркуми, сабзавот экини. Ватани — Ўрта денгиз бўйлари. 4 тури бор, шундан полиз П. тури (*P. sativum*) экилади. Би-ринчи йили барг ва илдизмева ҳосил қилади. Барглари 3 марта патсимон кер-тикли. Иккинчи йили ўсимлик узун сершоҳ поя чиқариб гуллайди. Гуллари майда, четдан чангланади, тўпгули — соябонсимон. Уруғи майда. П. совуққа чидамли, намсевар ва ёруғталаб ўсимлик; 3—5° да уруғи униб чиқади. Барги ва илдизмеvasида оксил, ёғ, шунингдек, эфир мойлари, С, А, В₂, витаминлар ва б. бор. П.нинг илдизи, барги ва фақат барги истеъмол этилади-ган икки хили бор. Илдизи ва пояларидан озиқ-овқат саноати ва тиббиётда фойдаланилади. Барги истеъмол этиладиган турининг илдизи ингичка ва сер-тармоқ. П. уруғи эрта баҳорда ёки кеч кузда сабзи

каби сепилади. Ошқўк си-фатида ишла-тилади. Ўзбекистонда П.нинг Нилуфар ва илдизмевали Сахарная навлари экилади.

Ад.: Бўриев Х.Ч., Абдуллаев А., Томорқа сабзавотчилиги, Т., 1987.

ПЕТТИ (Petty) Уильям (1623.26.5, Ромси ш., Хэмпшир — 1687.16.12, Лондон) — инглиз классик сиёсий иқтисодининг асосчиси. Лейден, Париж ва Оксфорд ун-тларида тиббиётдан таълим олган. У серқирра қобилиятга эга бўлиб, 1647 й.да нусха кўпайти-радиган машина ихтиро қилган. 1649 й.да физика дри илмий даражасини олган, 1651 й.да му-сиқа ва анатомиядан проф. П. йирик ер эгаси эди. П. Англияда 17-а. да бўлиб ўтган буржуа ин-қилобидан кейин ўз ҳокимиятини мус-таҳкамлаб олган инглиз буржазиясининг назариёт-чиси сифатида танилди. «Солиқлар ва йиғимлар ҳақидаги рисола» (1662), «Сўз донишмандлар-га» (1665) «Ирландия-нинг сиёсий ана-томияси» (1672), «Пул ҳақида сўз» (1682), «Сиёсий арифметика» (1683) каби асарларида қийматнинг меҳнат назариясини асослаб берди. П. меркан-тилистлардан фаркли равиш-да, бойлик манбаи муомала соҳасида эмас, и.ч.да деб ҳисоблаган. П. жамият-нинг иқтисодий тараққиётини объектив крнунларга боғлиқ деб қарайди, лекин иж-тимоий ва иқтисодий крнунлар табиат конунларига ўхшаш абадий ва уз-гармасдир, деб изоҳлайди. П. иқтисодий ҳодисаларни таҳлил қилишда табиатшу-нослик фанларининг тадқиқот усуллари-дан фойдаланди ва уни статистик таҳлил б-н тўлдирди. П. меҳнатнинг қиймат на-зариясини биринчи бўлиб асослаб бер-ган.

П.нинг «Меҳнат бойликнинг отаси, ер эса унинг онасидир» деган фикри бу-тун дунё иқтисодчилари томонидан тан олинади. П. товарлар қийматини уларни и.ч. учун сарфланган меҳнат б-н аниқлаш нуқтаи назаридан қўшимча қийматнинг келиб чиқиши муаммосини ҳал этиш-

га уринди. Унинг фикрига кура, рента кўшимча қийматнинг умумий шакли бўлиб, ер рентаси ва пул рентаси (фоиз) тар-зида намоён бўлади. П. дифференциал ер рентаси муаммосини иктисодчи олимлар орасида биринчи бўлиб ўрганди, ернинг баҳоси тўғрисидаги масала ҳам П. томонидан илмий жи-ҳатдан тўғри кўйилди. П. давлат статистика хизмати тузиш зарурлиги масаласини кўтарди ва статистик маълумот тўплашнинг айрим йўналишларини белгилаб берди.

ПЕТУНИЯ, пакана тамакигул (*Petunia*) — итузумдошлар оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Поялари паст бўйли, уч кис-ми кўтарилиб (40—50 см ча) усади. Барги тухумсимон, яхлит. Гули йирик, оқ, би-нафша ва қизғиш, якка, узун бандли, новдаларнинг учигаги барг қўлти-гида жойлашган. Меваси — кўсакча, 14—15 (бошқа маълумотларга кўра, 40) тури маълум. Ватани — Шим. Америка-нинг жануби ва Жан. Америка. Дурагай П.нинг кўп навлари манзарали усимлик сифатида гулзорларда ўстирилади. Од-дий ва бахмалсимон гулли навлари ҳам бор.

ПЕЧ — Венгриянинг жан.-ғарбий кис-мидаги шаҳар. Мечек тоғларининг жан. этагида. Баранья медьесининг маъмурий маркази. Ахриси 161 минг киши (1990-й.лар охири). Транспорт йўллари тугуни. Жан. Дунантулнинг иктисодий ва маданий маркази. Машинасозлик (жумладан, электротехника), ёғочсозлик, кимё, кўн-пойабзал, шиша-керамика, озик-овқат (тамаки, пиво, кон-серва, шампан винолари и.ч.) саноати корхона-лари мавжуд. Мусика ас-боблари ишлаб чиқарилади. Шаҳар яқинида тошкўмир, уран қазиб олинади. Ун-т (1367), музей-лар, театр бор. Ша-ҳар римликларнинг Сопиана кишлоғи ўрнида мил. бошла-рида бунёд этилган. Ўрта асрларга оид меъморий ёдгорликлари, жумладан, со-бор, жоме масжидлари сақланган. Шаҳар

атрофида ши-фобахш булоқлар бор.

ПЕЧАК (*Convolvulus L.*) — печак-дошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик чирмашувчи ёки илашиб ўсувчи ўсимликлар туркуми, бегона ўт. 250 дан ортиқтури бор. Ўзбекистон-да 5 тури — дала печаги ёки кўйпечак (*C.arvensis*), сохтакантабрик П. ёки оқ партак (*C.pseudocantabrica Schrenk.*), чимён печаги (*C.tschimganicus*), кала-ми П. ёки чумчуқоёк (*C.lineatus*), да-ғал тукли П. ёки мингбош (*C.subahirutus*) уч-райди. Улардан Ўзбекистоннинг барча худудларида ўсадиган дала печаги ёки кўйпечак тури дала экинлари ораси-да, шунинг-дек, йўл ёқалари, каналлар бўйларида куп учрайди.

Йўқотиш қи-йин бўлган бегона ўт ҳисобланади. Барглари ёйсимон ёки най-засимон. Гуллари тўғри, кар-найсимон, икки жинсли, йирик, уз. 6—7 см, ко-сабарглари 5 та, ту-ташмаган. Меваси кўсакча, июнь—окт.да гуллаб уруғлайди. Ил-диз бачкилари ва уруғидан кўпаяди, бир ўсимлик униш қобилятини 2 й.гача саклайдиган 400—600 уруғ беради.

Кураш чоралари: куздаерни чу-кур шудгорлаш, илдиз бачкиларини куль-тиваторлар, лушчиликлар б-н майда-лаш, дон экинлари майдонларига 2,4 Д, маккажўхоризорларга симазин гербицид-ларини пуркаш.

ПЕЧАКДОШЛАР (*Convolvulaceae*) -икки паллалилар синфига мансуб ўсимликлар оиласи. Кўпинча чирмашиб ўсувчи ўт ва буталардан иборат. Барги кетма-кет жойлашган, гули икки жинсли, карнайсимон, якка ёки кичик тўпгулларга йиғилган. Меваси — кўсакча. 1100 тача тури (40 туркуми) маълум. Асосан, тропик ва субтропик р-нларда тарқалган. Ўз-бекистонда печак ва карнайгул куп тар-қалган. Ман-зарали усимлик сифатида экилади.

ПЕЧЕНЕГ ТИЛИ, бижанак тили — 8—11-а.ларда Волга ва Урал дарёла-

ри буйлари, Орол ва Каспий денгизлари оралиғидаги даштларда яшаган печенег (бижанак)лар тили; туркий тилларнинг қипчоқ гуруҳига мансуб. Фонетик хусусиятларига кўра қипчоқ тилига яқин бўлган, яъни сўз ўртаси ва охирида айрим ундошларнинг юм-шаши, редукцияга учраши ёки бошқа ундошларга алмашиши; айрим ун-дошлар таъсирида тил орқа а унлисининг тил олди а унлисига айланиши; биринчи бўғинда а нинг э тарзида, э нинг и тарзида талаффуз этилиши ва б. Махмуд Кошғарий печенегларни ўғуз уруғлари қаторида тилга олган ва П.т. б-н булюр тилидат ўхшашликларни қайд этган. Рус туркийшуноси Е.А. Баскаков П.т.ни туркий тиллар ўғуз гуруҳининг ўғуз-булғор гуруҳчасига киритади.

Печенеглар иттифоқи тарқаб кетгач, П.т. ҳам улик тилга айланган. Византия, венгер, славян манбаларида сакданиб қолган печенег қабила ва уруғларининг номлари, атокли исмлари, мансаб, лавозим ҳамда жой номлари асосида П.т.нинг хусусиятлари ҳақида фикр юритиш мумкин.

ПЕЧОРА — РФ Европа қисмининг шим.-шарқидаги дарё. Уз. 1809 км, ҳавзасининг майд. 322 минг км². Шим. Урал тоғларидан бошланиб, Печора пасттекислиги бўйлаб оқади. Баренц денгизининг Печора қўлтиқчасига куйилади. Қор, ёмғир сувларидан тўйинади. Окт. нояб.да музлаб, май ойида муздан бўшайди. Асосий ирмоқлари — Уса, Лая, Шапкина, Шчугар, Илич (ўнгда), Ижма, Кожва, Пижма, Цильма, Сула (чапда). Қуйилиш жойида ўртача сув сар-фи 4100 м³/сек. П.да мунтазам кема қатнайди. Денгиз кемалари Нарьянмаргача кира олади. Балиқ овланади. Ҳавзасида тошқўмир (Печора қумир ҳавзаси), нефть (Ухта) ва газ конлари бор.

ПЕЧОРА ПАСТТЕКИСЛИГИ - РФ Европа қисмининг шим.-шарқидаги пасттекислик. Печора дарёси ҳавзасида. Урал тоғлари б-н Тимань кряжи

оралиғида. Ясси текисликлар флювиогляциал қум ва қўл гилларидан, ботқоқлашган ясси текисликлар эса морена ва қум шағаллардан таркиб топган. Қўл куп. Шим.да Катта тундра, Кичик тундра, Тимань тундраси бор. Жан.да игна баргли ўрмонлар, сувай-ирғичларда ботқоқлик мавжуд. ПЕЧЬ (лот. Fornax) — осмон сферасининг Жан. ярим шаридаги юлдуз туркуми. Энг ёруғ юлдузи 3,9 визуал юлдуз катталигида. Кит, Ҳайкалтарош ва Эридан юлдуз туркумлари оралиғида жойлашган. Жан.да кузда ва қиш бошларида куринади.

ПЕЧЬ, (рус), печка — хоналарни иситиш ёки материаллар (буюмлар)га исикдик ишлови бериш учун мўлжалланган қурилма. Қўлланиш соҳасига кўра, саноат ва уй-рўзгор П.ларига, вазифасига кўра, эритиш, қиздириш, қуйдириш, қуритиш, иситиш, қандолат-пазлик, нонвойчилик ва б. хилларга бўлинади. П.ларни қиздириш усули ҳам турлича: алангали (методик, икки ван-нали ва б.), электр (ёйли, индукцион ва б.), плазмали, электрон-нурли ва оптик П.лар бор. Асосий қисмлари: исиклик генератори (исиклик ажратиб беради), иш бўлмаси (материал ёки буюм тура-ди), исиклик олгич (материал ёки бу-юмни совитади), ёнилғи ёки электр энергияси келтирадиган қурилма, мўркон, П. ишини автоматик бошқариш тизими (саноат П.ларида), пойдевор, девор ва П.га хизмат кўрсатиш майдонча-си. П. махсус оловбардош пишиқ ғишт ва металлдан қурилади. П. саноатнинг кўп тармоқларида, уй-рўзгорда, жамоат биноларида қўлланади.

ПЕШАВЕЗ (форс. — олд осилчок) — аёллар тақинчоғи. Аёллар қўйлагининг каштали жияклар тутиб безатилган олд ўйиғига тақилади. Шакли: тилла ҳал берилган кумуш куббача ва унга осилган шокилалардан тузилган. Куббача босма ёки кандақори усулида япроқлар, гул, ғунча каби ўсимликсимон нақшлар б-н безатилган, баъзан гуллар орасига

феруза кўзлар қадалган, куббачанинг пастки четлари феруза кўзлар қатори б-н ҳошияланган. П.нинг қуйи қисмига кўплаб узун занжирли шокилалар осилган; маржонли шокилалар орасида мўъжаз тозалик асбоблари — тирнок, кулок, тиш тозолагичлар, сурма-дон, кўзга сурма су-радиган чўп, агирдон, мўйчинак ва б. буюмлар ҳам бор. Ҳар бир осилган буюм босма усулида нақшлар, феруза гуллар, маржон мунчоқлар ва зиғирақлар б-н зийнатланган. П.нинг бирмунча содда тури нақшланган тўғноғич ёки узук (ҳалка)дан иборат бўлиб, зарурий ашёлар унга осилган (П. чорабзал деб аталган). П. беағида эмал кам ишлатилган. 19-а. охирида урфдан қолган. Республика музейларида П. намуналари сақланади. 20-а. охиридан заргарлар ижодларида П. шакл ва унсурларини қуллаб замонавий тақинчоқлар яратмоқда.

ПЕШАЙВОН (форс, пеш — олд ва айвон) — хонанинг олд томонига тақаб қурилган айвон. П. унга ёндош хоналарнинг салқин ва баҳаво бўлишини таъминлайди. Халқ меъморлигида кенг қўлланилади.

ПЕШАНАБАНД, пешанабоғ — 1) аёллар бошига, пешанасига боғлайдиган, танғиб ўраладиган кичик рўмол. Пешанани, пешанадаги сочларни беркитиб туради. П. устидан катта (оқ доқа, ойим доқа ёки шол) рўмол ўралади. Баъзан кекса аёллар катта оқ рўмолни ўраб, унинг устидан П. боғлайдилар; 2) рўмол устидан пешанага боғланадиган боғич. Зардўзи ва б. усулларда кашта тикиб безатилади. 19-а. охирида тайёрланган нафис бе-закли П. намуналари республика музейларида сақланади.

ПЕШДОДИЙЛАР — қад. Эрондаги афсонавий шохлар сулоласи. «Бундахшин», «Динқард», «Шохнома» каби манбаларга кўра, П. сулоласи 2441 й. ҳукм сурган. «Шохнома»да Каюмарс, Хушанг,

Тахмура, Жамшид, Заҳҳок, Фаридун, Манучехр, Навзар, Зови Тахмосп, Гуштасплар П. сифатида тас-вирланган. Авестоннинг «Яшт»ларида ҳамда пахлавий тилидаги ёдгорликларда эса, улардан 7 таси санаб ўтилади, «парадата» — пешдод Хушангнинг унвони сифатида таъкидланади. Фирдавсий (Шохнома)да П.ни тарихий шахслар тарзида тасвирлаган. П. элни дев, аждар, ажиналар ва б. ғайритабиий кучлардан ҳимоя қилишган. Манучехр давридагина ўзаро ички низолар, ташқи душманга қарши кураш давом этган. Жумладан, «Шохнома»да унинг Афросиёб б-н юрт талашиб қилган жанглири тасвирланган.

Ад.: Фирдавсий, Шохнома, 1-ж., Т., 1974.

ПЕШИН (форс.) — куннинг ярми ўтган пайти ва шу пайтда ўқиладиган намоз. П. намози Қуёш қиёмдан оға бошлашидан то аср намозининг вақти киргунча адо этилади (яна қ. Намоз).

ПЕШКАШ, пишқаш (форс. — тухфа, инъом) — ўрта асрларда маҳаллий ҳокимлар, бадавлат шахслар томонидан хонлар, султонлар ва олий даражали давлат мансабдорларига тортиқ қилинадиган совға. П. қимматбаҳо зебу зийнат, асбоб-анжом, мато, кийим-кечак, баъзан аргумоқ отлар, китоб ва қуллардан иборат бўлган. Рузбехон Исфаҳонийнинг «Меҳмонномаи Бухоро» асарида кўрсатилишича, хон хузу-рига тўпланган П. 3 қисмга бўлинар, сўнг унинг бир қисми машҳур султонлардан бирига берилиб, 2-қисми хоннинг яқинлари ўртасида тақсимланар эди. Қолган қисми бўлса хоннинг ўзига тегишли бўлган.

ПЕШКУ ТУМАНИ - Бухоро вилоятидаги туман. 1950 й. 15 апр.да ташкил этилган. 1959 й. 19 апр.да Вобкент тумани таркибига киритилган, 1978 й. 5 апр.да қайтадан тuzилган. 1988 й. 5 сент.да Ромитан тумани б-н бирлаштирилган,

1989 й. 17 майдан яна алоҳида туман мақомига эга бўлди.

Маҳаллий топонимистларнинг фикрича, туман номи («пешку») «Пеши куй — «Катта йўл устидаги жой» маъноси билдиради ва шу номдаги қишлоққа нисбатан ишлатилган. Кейинчалик туман ҳам шу ном б-н аталган. Бу атаманинг «пеши кўх» — «олдиндаги тоғ» варианты ҳам бор.

П.т. вилоятнинг марказий қисмида жойлашган ва шим.-ғарб йўналиши бўйлаб унинг энг шим. чеккасигача 250 км масофага чўзилган. Шим.дан Навоий вилояти, шим.-ғарбдан Қо-рақалпоғистон Республикаси, шим.-шарқ ва шарқдан вилоятнинг Шо-фиркон, Вобкент туманлари, жан. ва жан-шарқдан Ромитан, Жондор туманлари б-н чегарадош. Майд. 8,72 минг км². Аҳолиси 88,2 минг киши (2003).

П.т.да 10 қишлоқ фуқаролари йиғини (Абу Али ибн Сино, Боғимусо, Варахша, Жонгелди, Зандони, Пешку, Чибоғани, Янгибозор, Қалъаимиришкор, Қорақалпоқ) бор. Маркази — Янгибозор шаҳарчаси.

Табиати. Туман худуди, асосан, тексликдан иборат. Фақат, Қулжуктовга туташ ерларида рельефи бир оз мураккаб ва бу ердаги паст тоғларнинг бал. 785 м га етади. Бу вилоятдаги энг баланд жойдир. П.т.нинг 4% га яқин май-дони Бухоро воҳасидаги суғориладиган ерлардан иборат, қолган қисми турли типдаги чўл яйловларидир.

Иқлими субтропик белгиларга эга бўлган кескин континентал чўл икли-ми. Туман худуди шим.-ғарбга чўзилганлиги туфайли иклимида сезиларли худудий фаркланишлар бор. Январ ойининг ўртача т-раси жан. да 0° атрофида, шим.да —2°, —3°, июлники 28—31,5°. Иилликўртача ёгин 100—130 мм., Қулжуктовда 200 мм, тоғнинг шим.-ғарбий этагидаги паст-камликларда 75 мм. Вегетация даври 200—205 кун. Йил давомида шамол эсади. Шамоллар йил давомида аксарият жан., жа-нуби-ғарб

йўналишга эга. Шамоллар йил давомида аксарият жан., жануби-ғарб йўналишга эга. Туман чўл зонасида жойлашган, доимий оқар сувлар йўк.

Экинзорлар Аму—Бухоро машина ка-налининг шим.-ғарбий тармоғидан су-ғорилади. Туман худудидан кўшни туманларга кириб келади оқова сувлар Шим.-Ғарбий коллектор орқали сув бўйида яшовчи қушларнинг йирик мас-кани бўлган Қорақир кўлига (майд. 23,7 км²) оқизилади. Туманнинг воҳа қис-мида маданий тупроқлар, чўл зонасида сур тусли кўнғир, чўл қумли, қумлок, тақир, тақирсимон ва шўрхоқ тупроқлар учрайди. Қулжуктов этагидаги қуруқ ўзанли Дарёсой водийсида тақирсимон тупроқдар катта майдонни эгаллаган. Қумли жойларда оқ саксовул, куёнсуяк, қандим, партак, патлок, черкез, гипсли чўлларда шувоқ, исирик, сас-сикковрак, қизилча (эфедра), туятовон, эталак, каррак ўсади. Чўлларда сут эми-зувчи ҳайвонлар, Қорақўл кўли атрофиларида эса сув бўйи қушлар яшайди. Қорақир ташлама кўли ва кўл соҳили, сув бўйи қушлари ва нодир ҳайвонларни қўриқлаш мақсадида, буюр-тма худуд деб эълон қилинган.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, турк, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 10,1 киши. Барча аҳоли қишлоқларда яшайди.

Хўжалиги. Туманда пахтачилик, ғаллачилик, сабзавот ва полизчилик, чорвачилик б-н шуғулланилади. Ўрмончилик, ипакчилик йўлга қўйилган. Саноат корхоналари фаолияти қ.х. махсулотларини қайта иишаш б-н боғлиқ. Пахта тозалаш з-ди, 2 автокорхона, 427 кичик, 2 кооператив, битта хўжаликлараро корхона бор. Ўзбекистон—Белоруссия «Пешку-текс» кўшма корхонаси мавжуд. Автойўллар уз. 392 км. Туманда 15 шир-кат хўжалиги, 487 дехқон-фермер хўжалиги фаолият кўрсатади. Суғориладиган ерлар майд. 22,3 минг га, шу жумладан, 10,5 минг га ерга пахта, 5 минг га ерга дон, бошқа

ерларга полиз, сабзавот, картошка, озука ва б. экинлар экилади. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 38 мингдан зиёд қорамол, 104,8 минг қўй ва эчки, 1892 туя, 518 от, 21450 пар-ранда бокилади.

Тумандаги 48 умумий таълим макта-бида 23027 ўқувчи таълим олади. 2 коллеж (Пешку саноат, транспорт, алоқа ва к.х. коллежлари, 1060 ўқувчи) ишлаб турибди. 32 кутубхона, буюк аллома ибн Сино юрти Афшона қишлоғида Абу Али ибн Сино музейи бор. Тумандаги 300 ўринли касалхона ва б. тиббий муассасаларда 126 врач ишлайди. 1979 й.дан «Пешку овози» газ. чоп этилади (адади 1000).

ПЕШКУРТА, зеҳи курта — ки-йим бебағи; турли нақшлар тикиб тайёрланадиган жияк; қўйлак ёқа ва ўйиқларини ҳошиялаб тикилади. Айниқса, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз ки-йими учун хос.

ПЕШОВАР — Покистоннинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Бар дарёси (Кобулнинг ирмоғи) бўйида, Ҳайбар довоинидан 18 км нарида, Шим.-ғарбий Чегара вилоятининг маъмурий маркази.

Аҳолиси 988 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорт бор. К.,х. (буғдой, маккажўхори, шакарқамиш, тамаки) районининг савдосаноат маркази. Тўқимачилик, озик-овқат, метал-лсозлик корхоналари бор. Ҳунармандчиликда нафис шойи, ип газлама, мовут, чарм, металл ва кулолчилик буюмлари ишлаб чиқарилади. П. қадимда ва ўрта асрларда Аф-ғонистон, Эрон ва Туркистондан Ҳиндистонга боришда савдо қарвонларининг тўхтаб ўтадиган жойи бўлган. П.нинг қад. номи — Пурушапура. 1-а.да Кушон подшолиги пойтахти. Бо-бурийлар даврида муҳим савдо шаҳри эди. 1849—1947 й.ларда шаҳар ин-глизларнинг Британия Ҳиндистони шим.-ғарбидаги таянч пункти. П.да ун-т (1950), ислом коллежи, илмий тадқиқот ин-тлари, кутубхоналар, му-зейлар бор.

Шаҳарнинг қад. қисми 16 дарвозали девор б-н ўралган. Меъморий ёдгорликлардан қалъа (16-а. бошлари), Маҳобатхон масжиди (17-а.) сақланган.

ПЕШРАВ (форс. — олдинда юрувчи) — 1) ашула йўлларида чолғу мукад-дима вазифасини бажарувчи куй ту-зилмаси. Бастакорлик ижодиёти ривожланиши жараёнида П. мустақил чолғу куй сифатида шаклланган. 14— 17-а.ларда «П.» номи айрим ашула намуналарига ҳам ишлатилгани маълум; 2) Шашмақом ва Хоразм мақомлари таркибидаги чолғу қисм номи. Шашмақом мажмуасидаги Дугоҳ ма-қоми мушқилот бўлимида П.и Дугоҳ асари мавжуд. Хоразм мақомларида П. асосий чолғу қисмларидан бири ҳисобланади; 3) куй ривожини воситаси, ус-луби. Унга кўра, ҳар навбатдаги юқорироқ жойлашган пардалардан бири забт этилиб, поғонама-поғона пастга қараб силжиш орқали таянч пардагача кай-тиб келинади. Деярли барча мумтоз чолғу куйларда П. воситаси қўлланилган. Кенг маънода мақом чолғу йўллари П. услуби таъсири остида басталанган. П. тожик, уйғур, озарбайжон, турк, эрон, араб ва б. шарқ халқлари мусиқасида ҳам катта ўрин тутди. 20-а. узбек бастакорлари (Т.Жалилов, Ю.Ражабий, К.Жабборов ва б.) П. ху-сусиятларидан фойдаланиб ашула, оммабоп кўшиқлар яратишган.

Равшан Юнусов.

ПЕШТОҚ — Мадраса, масжид, макбара, қарвонсарой ва б. биноларнинг олд томони — кириш қисми. П. бинонинг ҳашаматли баланд, безакдор меъморий бўлағи бўлиб, одатда, бино девори сатҳидан бир оз бўрттириб чиқарилади. Асосий ўринни марказий равоқ, унинг икки ёнидаги даҳанаси ва тепасидаги икки учбурчак қанос ва ки-тоба ташкил этади. Ўрта Осиёда сақланиб қолган П.ларнинг энг қад. намунаси Аработамқабарасиладир. П. қошин ва сиркор парчинлар, гириҳ ҳамда ди-ний ва фалсафий мазмундаги китобалар б-н без-

атилган. Улугбек мадрасаси, Шердор Мадраса, Тиллакори Мадраса, Абдулазизхон мадрасаси П.лари ўзига хос миллий меъморлик услубида сер-хашам безатилган.

ПЁРСЕЛЛ (Purcell) Генри(тахм. 1659 — Лондон — 1695.21.11) — инглиз композитори ва органчи. Миллий композиторлик мактаби намояндаси, миллий опера асосчиси («Дидона ва Эней», 1689). Уйғониш даври имитацияли ҳамда ёрдамчи овозли полифония воситалари б-н ранг-баранг гармония ҳамда гомофония унсурларини ўзига хос тарзда чаптириб, яхлит услуб яратган. Куйлар халкчиллиги ва нафислиги, инглиз оғзаки нутқи интонацияларини махорат б-н қайта ишлаганлиги б-н ажралиб туради. Кўшиқлар, хор ва мусикали театр асарлари, камер-чолғу асар (триосоната, фантазия, пьесалар ва б. муаллифи. Англияда би-ринчи бўлиб Шарқ мавзуларига муро-жат этган: «Ҳиндлар кироличаси» операси (1695), «Абдулазир, ёхуд Мавр қасди» пьесасига мусикаси (1695) ва б. 1876 й.дан Англияда П. жамияти фаолият кўрсатмоқда.

ПЁТР I [1672.30.5(9.6), Москва -1725.28.1(8.2), Петербург] — рус подшоши (1682 й.дан), Россиянинг 1-императори (1721 й.дан). Подшо Алексей Михайлович (1629—76)нинг кичик ўғли. Россиянинг давлат, ҳар-бий ва маданият арбоби, дипломат. Давлатни бошқаришда бир неча ислохотлар ўтказган (сенат, коллегиялар, олий давлат назорати ва сиёсий қадирув органлари тузилган; черков давлатга бўйсундирилган; мамлакат губерналарга бўлинган; янги пойтахт — Санкт-Петербург қурилган). Россиянинг Ғарбий Европадаги илғор давлатлардан ортда қолганлигига барҳам бериш учун саноат ва савдо соҳасида меркантилизм сиёсати ўтказган (мануфак-туралар, металлургия, кончилик з-длари, кemasозлик корхоналари, пристанлар, каналлар қуришга раҳнамолик қилган). 1695—96 й.ларда Азов юришла-

рида, 1700—21 й.ларда Шимолий уруш ва б.да армияни бошқарган, Нотебургни олишда (1702), Лесная да-рёси (1708) ва Полтава жанги (1709) да қўшинларга қўмондон бўлган. Флот ва мунтазам армия тузишга раҳбарлик қилган. Мутлак ҳокимият тизимининг йирик мафкурачиси сифатида дворянларнинг иктисодий аҳволини яхшилаш ва сиёсий мавқеини мустаҳкамлашга ёрдам берган. П.1 ташаббуси б-н бир қанча ўқув юртлари, ФА очилган, ди-ний-славян алифбоси ўрнига граждан алифбоси қабул қилинган ва х.к. П.1 ислохотлари моддий имкониятлар ва одам кучини қаттиқ эксплуатация қилиш, халқ оммасини эзиш (жон солиғи ва б.) ҳисобига ўтказилганки, натижада бунга қарши кўзғолонлар (Стрелецлар, 1698; Астрахон, 1705—06; Булавин, 1707—09 ва б.) бўлиб ҳукумат томонидан аёвсиз бостирилган.

ПЁТР I ТИЗМАСИ — Тожикистондаги тоғ тизмаси, Сурхоб ва Обихингов дарёлари оралиғида. Ғарбда Яфуч қишлоғидан бошланиб, шарқда Сомониён чўққисигача 200 км га чўзилган. Шарқда Дарвоз ва Фанлар академияси тизмалари б-н туташиб, Гармо тоғ тугунини ҳосил қилади. Тизмининг баландлиги ғарбда 5000 м дан шарқда 6000 м гача (энг баланд жойи 6785 м). Асосан, кумтош ва конгломератлардан таркиб топган. Қор чизиги ҳам шу йўналишда 4000 м дан 4500 м гача ўзгаради. Шим. ён бағрида 29 та музлик (умумий майд. 385 км²), жан. ён бағрида 16 музлик (майд. 123 км²) бор. Улардан энг кат-талари Сағрон, Гандо музликлари.

Вахш дарёсининг асосий ирмоқлари Сурхоб ва Обихингов дарёлари шу музликлардан бошланади. 700—900 мм ёғин тушади. Январнинг ўртача т-раси —6°, —12°, июлники пастрокда 22°, тоғ тепаларида 10°.

ПЁТР II Алексеевич [1715.12(23).10, Петербург — 1730.18(29). 1, Москва] — Россия императори (1727—30). Пётр

I нинг набираси. Унинг даврида давлатни амалда А.Д.Ментиков, кейин Долгоруковлар бошқарган. Пётр I ўтказган бир қанча ислохотларни бекор қилган. ПЁТР III Фёдорович, Карл Пётр Ульрих [1728.10(21).2, Киль, Германия — 1762.7(18).7, Ропша, Петербург яқинида] — Россия императори (1761—62). Немис герцоги Карл Фридрих ва Пётр I нинг қизи — Анна Петровнанинг ўғли; Екатерина II нинг эри. Россиянинг миллий манфаатларига қарши Пруссия б-н сулҳ тузган, бу сулҳ Етти йиллик урушда рус қўшинларининг ғалабаси натижаларини йўққа чиқарган. Армияга немис тартибларини жорий қилган. Хо-тини Екатерина томонидан уюштирилган тўнтариш натижасида тахтдан туширилган ва ўлдирилган.

«**ПИ**» **СОНИ**, п сони — айлана узунлигининг диаметрига нисбати; иррационал сон ва трансцендент (яъни бутун коэффициентли алгебраик тенглама илдизи бўлмаган) сон.

Айлана узунлиги, дойра юзи, айланма жисмлар ҳажмини ҳисоблашда қўлланилади.

ПИАЖЕ (Piaget) Жан (1896.8.8, Невшатель — 1980.16.9, Женева) — швейцар психологи. Интеллектнинг операционал концепцияси ва генетик эпистемологияни яратган. Невшатель (1926—29), Женева (1929 й.дан), Лозанна (1937—54) ун-тлари проф. Париждаги Халқаро генетик эпистемология маркази (1955) асосчиси. П. болалар психологияси, айниқса, уларнинг ақлий тараккиётини ўрганиш соҳасида илмий мактаб яратди («Боланинг нутки ва тафаккури» асари, 1923). П. ишлаб чиққан интеллектнинг операционал концепциясига кўра, психика ин-дивиднинг муҳитга мослашуви доира-сида намоён бўлади ва ривожланади. Субъект б-н объект мувозанатлашувининг олий шакли операционал структураларнинг ҳосил бўлишидир. Операционал структура, П. фикрича, субъек-

тнинг «ички ҳаракати» бўлиб, бу ҳаракат генетик жиҳатдан ташки, предмет таъсиридан келиб чиқади ва б. ҳаракатлар б-н муайян система бўлиб бирлашади. Операционал концепция асосида П. идрок, ҳиссиёт ва б. психик функцияларни таҳлил қилди. П. тафаккур психологияси, психология ва мантикнинг ўзаро муносабати масалаларини ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшган. Муҳим асарлари: «Оддий мантикий структуралар генезиси» (1939—41), «Интеллект психологияси» (1946), «Экспериментал психология» (П.Фресс б-н биргаликда).

ПИАЙ, Булус — Малакка я.о.нинг жанубидаги бурун, Осиё материк қисмининг энг жан. чеккаси.

ПИАНИНО (итал. piano — кичик фортепиано) — торли урма-клавишли мусика чолғуси, фортепиано тури. Роялдан торлари, декаси (резонанс тах-таси) ва механикасининг вертикал жойлашганлиги, товуши унча кучли ва ранг-баранг бўлмаганлиги б-н фарқланади. П.нинг замонавий тури Амери-када Ж.И.Хокинс (1800), Австрияда М.Мюллер (1801), Англияда Т.Лауд (1802) яратган намуналари асосида юзага келган. 19-а. ўрталарида П. ҳозирги шакли ва конструкцияси (чўян рама, устма-уст кесишиб тортилган торлар, пастки ва юқориги демпферли механика, 7 октавали диапазон)га эга бўлди. Бундай П.лар, асосан, хона (кабинет) ижросига мўлжалланган. Баъзан концерт (7¹/₄ октавали) П.лари ҳам учрайди.

ПИАУИ — Бразилиянинг шим.-шарқий қисмидаги штат. Майд. 252,3 минг км². Аҳолиси 2,8 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Терезина ш. П. Бразилия ясситоғлигининг шим. ён бағирларида жойлашган. Рельефининг аксари қисми кумли плато бўлиб, бал. 200— 500 м. Иқлими тропик, курғоқчил иқлим. Ўртача ойлик т-ра 24—28°. Йиллик ёғин 400 мм, шим.да 1500 мм гача. Иктисодиётининг етакчи тармоқлари —

ўрмончилик ва қ.х. Сохдл қисми ва Парнаиба дарёси водийларида мак-кажўхори, дуккакдилар, пахта, шоли, маниок, шакарқамиш, тамаки экилади. Чорвачиликда чўчка, эчки, кўй бо-қилади. Штат пальма мойи и.ч. бўйича етакчи ўринда. Озиқ-овқат, кўн-тери, пахта тозалаш корхоналари мавжуд. Денгиз сувидан туз, гипс олинади. Минерал булоқлар бор.

ПИАЦЦИ (Piazzi) Жузеппе (1746.16.7, Понте-дивальгеллина — 1826.22.7, Неаполь) — италиялик астроном. Палермо ун-ти проф. (1780 й.дан) ва Палермо расадхонасининг биринчи директори (1791 й.дан). 1801 й. биринчи кичик сайёра — Церерани кашф қилган. Юлдузларнинг иккита каталогини тузган (1803, 1814).

ПИВО (рус.) — кучеиз алкоғолли, таъми тахиррок, кўпикланувчи, хушбўй, чанқовбости ичимлик. Ўрта асрлардаёқ Европанинг қатор мамлакатларида (айниқса, Германия ва Чехословакияда) кўп тайёрланган. Кейинчалик саноат усулида махсус П. з-дларида ишлаб чиқарилган. П. 19-а. 2ярмида Россия Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин Ўзбекистонда ҳам тарқалди.

П. тайёрлаш учун ундирилган арпадан тайёрланган суюклик (солод)га қулмоқ (хмель) ва сув қўшиб спиртли биж-ғитилади. П.нинг айрим навларини тайёрлашда арпа солоди қисман гуруч, маккажўхори ёки арпа уни, шунингдек, шакар б-н алмаштирилади.

Солод тайёрлаш учун арпа тозаланади, намлаб ундирилади, унган арпа майсалари қуритилади. Қуритилган майсалар майдаланиб, сув б-н аралаштирилади. Муайян ҳароратда сувли аралашмада ферментация жараёнларида солоддаги крахмал шакарга айланади, шакарланиш тугагандан кейин аралашма сузилади ва тиниқ сусло (атала)га хмель қўшиб қайнагилади. Натигада атала тиниқлашади ва хушбўйликка эга бўлади. Кейин сусло қулмоқдан тозаланади ва

махсус тиндиргичларда совитилади. Суло махсус П. бижғитиш аппаратларида П. ачитки (дрожжи)ларининг махсус ирки б-н 5—9° да 7—8 сутка давомида (пиво навига қараб) бижғитилиб етиштирилади (спирт ва карбонат ангидрид гази ҳосил бўлади).

Бижғиган ёки ёш П. тўлиқ етилиши учун махсус катта сиғимли идишларга қуйилади. Идишларда тўлиқ етилиши ва газдан тозаланиш 0—2° да 21—90 кун давом этади. П. тайёрлашнинг узлуксиз ва жадаллаштирилган технологиялари ҳам қўлланилади. Етилган П. қайта сузилади ва бутилкаларга қуйилади.

П. таркибида, навларига қараб, 4—10% енгил ўзлаштирилувчи озиқ моддалар, асосан, углеводлар, кам миқдорда аминокислоталар бор. П.да 1,8—6% алкоғоль, 0,3—0,4% карбонат ангидрид гази, қулмоқнинг аччиқ ва ошловчи моддалари қолдиғи, органик кислоталар мавжуд. 1 л П.да 400 дан 800 гача ккал бор. П. хом ашёнинг миқдори ва таркибига, бижғиш даврининг давомийлигига кўра ҳар хил (оч ва тўқ) рангли бўлади, навларга ажратилади.

Ўзбекистон Республикаси П. ва алкоғолсиз ичимликлар саноати тармоғида 16 та йирик корхона (Тошкент, Фарғона, Қўқон, Андижон, Гулистон,

Самарқанд, Наманган, Бухоро ва б. ша-ҳарларда), шунингдек, матлубот жамиятларига қарашли з-длар ва цехларида П. ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонда «Олмалик», «Қибрай» П.лари машҳур.

Олимжон Алимов.

ПИГМЕЙЛАР (юн. pygmaios — мушт-дек) — негрилли иркига мансуб халқлар гуруҳи, тропик Африканинг паст бўйли туб жой аҳолиси. «Пигмей» номи юнон. пигма — тирсакдан мушт-гача бўлган оралиқ масофага тенг узунлик ўлчовидан олинган. Банту (тва, 185 минг киши, 1990-й.лар ўрталари; Руанда, Бурунди, Конго Демократик Республикаси), адамауа — шарқий гуруҳ. (ака, бинга ва б., 35 минг киши; Конго, МАР) ва

шари-нил гуруҳи (асуа, эфе ва б., 60 минг киши; Конго Демократик Республикаси) га мансуб тилларда сўзлашади. Кўпгина П. дарбадар ҳаёттар-зи, архаик маданият, анъанавий диний эътиқодларини саклаб қолишган.

ПИГМЕНТ ХУЖАЙРАЛАР, хромо-тофорлар — нейроэктодермадан ҳосил бўладиган, эркин жойлашган ёки эпителий таркибига кирувчи хужайралар; кўпчилик умуртқасизлар ва барча умуртқали ҳайвонларда тери ва унинг ҳосилалари (паг, юнг), кўзнинг рангини белгиловчи пигментларни синтез қилади. П.х. организмни ультрабинафша нурлардан ҳимоя қилиш, терморегуляция функциясини бажаради. П.х. ҳайвонлар жинсни таниб олиши ва улар рангининг хилма-хил бўлишида катта аҳамиятга эга. Ўсимлик гулларининг хилма-хиллиги ҳам П.х. б-н боғлиқ. Пигментлар хужайра цитоплазмасида махсус пигмент доначаларида синтезланади. П.х.нингфунк-цияси нерв ва эндокрин система орқали бошқарилади. Уларнинг функцияси мавсумийлик ва эндоген биоритмикликка ҳам боғлиқ. Пигментация тирик организмларнинг ташки муҳитга мослашишида катта аҳамиятга эга. Одам те-рисидаги туғма холлар меланобластларнинг нотўғри тақсимланиши нагжа-сида ҳосил бўлади. Айрим омиллар таъсирида туғма холлар баъзан хавфли ўсмалар, яъни меланомаларга айланиши мумкин.

ПИГМЕНТАЦИЯ (лот. pigmentum — бўёқ, ранг) — одам териси, кўз қорачиғи, сочи ва жунининг пигментлар б-н бўялиши. Инсон тўқималарининг ранги ундаги ҳар хил пигментлар миқдорита боғлиқ. Тери, соч ва кўз қорачиғининг ранги пигмент — меланин б-н белгиланади. Тери, кўз қорачиғи ва соч тусининг ҳар хил бўлиши бу аъзолардаги меланиннинг миқдори ва қандай жойлашишига боғлиқ. Уларда меланиннинг бўлмаслиги альбинизм ҳодисаси-дир. Умр мобай-

нида П. бир неча бор ўзгариб туради. Меланин терига жигарранг тус беради. Ранг қуюқлигидаги фарқлар меланиннинг миқдори ва жойлашишига боғлиқ. Ранг даражасидаги фарқларга турар жой шароитининг ҳар хиллиги (ўрмон ва очик жойларда яшаш) ҳам сабаб бўлади. Ташки таъсирлар ту-файли тери рангидаги индивидуал та-фовутлар қанчалик муҳим бўлмасин, гу-руҳлараро фарқлар биринчи ўринда туради ва терининг ранги ирқий систематикада асосий хусусиятлардан бири ҳисобланади.

Соч туси қобик қатламидаги меланин моддасининг миқдори ва ҳолати б-н белгиланади. Қобик қатлам хужайраларида донатор пигмент қанча кўп бўлса, соч шунча қора бўлади: аралаш пигмент сочга кизил тус беради. Кўз қорачиғининг сарғиш ёки қора тусда бўлиши пигмент миқдорига ва унинг қандай теранликда жойлашганига боғлиқ. Пигментнинг олд қатламларда жойлашиши кўз қорачиғининг сариқ ёки оч сариқ тусда бўлишини таъминлайди. Кўз қорачиғида пигмент нотекис жойлашган бўлса, турли хил ранглар келиб чиқади.

ПИГМЕНТЛАР (лот. pigmentum — бўёқ) — 1) (биологияда) орга-низмлар тўқималари таркибига қирадиган бўёқ бирикмалар. П. ранги улар молекуласи таркибидаги куёш спект-рининг кўзга кўринадиган нуруларини (380—750 нм) танлаб ютадиган хромофор гуруҳи б-н боғлиқ. П. цитохромлар, каталаза ва б. ферментлар, мембрана структура таркибига қиради, оксиллар ва липидлар б-н бирга комплекс қосил қилади. Хужайрада П. мах-сус тузилмалар (хлоропластлар, хромопластлар ва б.) ичида, баъзан хужайра ширасида бўлади. Кўпчилик ҳайвонларда махсус П. хужайралари мавжуд. П. фотобиол очик жараёнларида (фотосинтез, кўриш, фоторегуляция) катта аҳамиятга эга; на-фас олишда иштирок этади (гемоглобин, цитохромлар, хромогенлар), организмни ультраби-нафша нурлар таъсиридан

саклайди (ўсимликларда — каротиноидлар ва флавоноидлар, ҳайвонларда — мела-нинлар), ҳайвон ва ўсимликлар рангини белгилайди. П.дан озик-овқат ва фармацевтика саноатида фойдаланилади. 2) (кимёда) — сувда, органик эри-тувчиларда, парда ҳосил қилувчи моддаларда ва б. бўяладиган муҳитларда эрмайдиган (бўягичлардан фарқли ўларок) юқори дисперс кукунсимон бўёвчи моддалар. П. материалларни коррозиядан саклайдиган плёнкаларнинг хоссаларини яхшилайти. Органик П. — кимёвий тузилиши турлича бўлган синтетик бўёқ моддалар. Монова дисазопигмент маҳсулотлари муҳим аҳамиятга эга. Булар яшилсариқ рангдан тўқ кизил ранггача бўлади. Фтало-цианин П.нинг ранги оч зангори, чидамлиги б-н бошқа П. дан ажралиб туради. Сариқ рангдан яшил ранггача бўлган оловбардош полициклик П.нинг ҳам аҳамияти катта. Аноорганик П. — таркибида кўп миқдорда те-мир оксидлари, синтетик маҳсулотлар, оз миқдорда сульфидлар, селенидлар, оксидлар ва хроматлар бўлган табиий минераллар. Аноорганик П. нинг ранги бўғиқ, органик П.га қараганда кам татимли, зичлиги катта, ёруғлик-ка чидамли. П., асосан, лок-бўёқ ма-териаллар (мас, эмаллар, бўёқлар, жумладан, босмаҳона бўёқлари ва бадий бўёқлар), шунингдек, пластмассалар, резиналар, қурилиш материаллари, силикат сирлар (фақат аноорганик П.), косметик препаратлар ва б. тайёрлашда, сунъий ва синтетик толаларни бўяшда, сунъий чарм ва газламаларга босма ранг беришда кўплаб ишлатилади.

ПИГУ (Pigou) Артур Сесил (1877.18.11, Райд, Уайт о., -1959.7.3, Кембриж) — англиз иқтисодчиси, сиёсий иқтисоднинг Кембриж мактаби вакили. Кембриж ун-тини ту-гатган. 1908—43 й.лардашуун-гдаА. Мар-шаллдан кейин сиёсий иқтисод каф. мудир. «Фаровонлик иқтисодиёти» (1920) асарида иқтисодиётда энг юқори ижтимоий фаровонлик ўсиб бораётган солиқлар ва суб-

сидиялар шароитида давлат бозорлар фалиятига кучли аралашган ҳолатдагина кузатилишини кўрсатиб берди.

П. А'ейннинг иқтисодий моделига «бойлик самараси» тушунчасини киритиб, уни ривожлантирди. Умумфароғат давлати назариясини асослаб берди. «Бандлик назарияси» (1933), «Бандлик ва мувозанат» (1941) асарларида бандлик ва даромадлар бўйича классик қарашларни баён этди, тўлиқ бўлмаган бандлик шароитида нархларнинг пасайиши кўлда бўлган нақд пуллар миқдорини кўпайтиради, бу эса товарларга бўлган талаб ўсиши-га, сўнгра бандликнинг ортишига олиб келади («Пигу эффекта») деб ҳисоблади.

Ас: Экономическая теория благосостояния, М, 1985.

ПИЕЛИТ (юн. pyelos — жом., itis — яллиғланиш) — буйрак жомининг яллиғланиши (қ. Пиелонефрит).

ПИЕЛОНЕФРИТ (юн. pyelos — жом ва nephros — буйрак) — буйрак ва буйрак жомининг яллиғланиши (пиелит). П. мустақил равишда ёки сийдик юришини қийинлаштирувчи сийдик-таносил системаси касалликлари (простата бези аденомаси, сийдик тоши касаллиги ва б.) натижасида вужудга келиши мумкин. П. турли инфекцион касалликлар оқибатида ҳам пайдо бўлади. Болаларда кўпинча грипп, зотилжам ва нафас органларининг бошқа касалликлари туфайли рўй беради. Аёлларда ҳомиладорлик вақтида катталашган бачадон сийдик найларини эзиши натижасида сийдикнинг юриши қийинлашиб, П. вужудга келиши мумкин. Кўпинча ҳомиладорлик даврида илгари сира билинмасдан кечган ва вақтида аниқданмаган сурункали П. авж олади.

П. буйрак тўқимасига касаллик микроблари кириши натижасида вужудга келади. Микроблар уретрит ёки цис-титда сийдик найи бўйлаб юқорига кўтарилади ёки организмда яллиғланган жойлар бўлганида, шунингдек, ангина,

тонзиллитда ёки тишлар чи-риганида инфекция кон томирларидан бориб, буйракка киради.

Бирламчи ва иккиламчи П. фарқ килинади. Бирламчи П.да микроблар организмдаги йирингли манба (тонзиллит, чипкон ва б.)дан кон оркали буйракка таъсир этиши мумкин. Иккиламчи П. сийдик йўллари яллигланганда вужудга келади.

Ўткир ва сурункали П. бўлади. Эт увушиб, кучли титраш, иситмалаш, каттик терлаш, белниг бир томонида ёки умуртқа погонасининг икки ёнида оғриқ пайдо бўлиши, кўнгил айниши, кайт килиш, оғиз қуриши, муқкулларнинг безиллаб туриши ўткир П.га хос белгилардир. Сийдик текширилганда ундан лейкоцитлар ва микроблар кўп топилади. Сурункали П. узок, йиллар давомида ҳеч қандай белгиларсиз кечиши мумкин, уни фақат сийдикни текширгандагина билинади. Сурункали П.да бедда бир оз оғриқ бўлади, бош тез-тез оғриб туради. Баъзан сал иситма чиқади. Сурункали П. вақтватки б-н кучайиши мумкин. Бунда ўткир П.га хос белгилар пайдо бўлади. Сурункали П. ўз вақтида даволанмаса, буйрак тўкимаси аста-секин бузилади, буйракнинг сийдик аж-ратиш функцияси ўзгаради, натижада (агар иккала буйрак касалланган бўлса) организм азотли чикиндилар б-н заҳарланади (қ. Уремия). Ўткир П. б-н оғриганда бемор, одатда, фақат касалхонада даволанади. Врач буюрган режимга риоя қилинмаса, касаллик сурункали шаклга ўтади. Сурункали П. б-н оғриганда беморлар доимо врач кузатувида бўлиши ва у буюрган режим ҳамда даво тадбирларига тўлиқ амал қилишлари лозим, жумладан, парҳез буюрилади, дудланган, зираворли, консерваланган махсулотлар, аччиқ нарсалар, спиртли ичимликлар ман этилади. Ош тузини камрок, истеъмол қилиш керак.

Касалликнинг олдини олиш учун турли юқумли касалликларни ўз вақтида даволатиш, организмдаги инфекция ўчоқларини йўқотиш, организм-

ни чиниктириш муҳим аҳамиятга эга. Ҳомиладорлар вақтватки б-н аёллар консултациясига бориб сийдикни бот-бот текширтириб туришлари лозим.

ПИЁДА АСКАРЛАР—қурукликдаги кўшин тури. Умумкўшин жангларида душманга зарба бериш ва унинг худудларини забт этишга мўлжалланган. Ҳар қандай об-ҳаво шароитида, қайси фасл бўлишидан қатъи назар, узок муддат давомида ҳарбий ҳаракатлар олиб борувчи П.а. энг қад. кўшин туридан бири ҳисобланади. Миср, Юнонистон, Рим каби қулдорлик давлатларида П.а. асосий кўшин тури бўлган. Айни чоғда қад. Шарқ мамлакатлари (Оссурия, Эрон), Македонияда отлик аскарлардан тузилган кўшин тури етакчилик қилган. Турк хоқонлиги, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Ғазнавийлар, Чингизийлар кўшинида ҳарбий кучларнинг асосини суворийлар ташкил этган. Чингизхон кўшини забт этган мамлакатлар аҳолисида мажбурий тартибда тузилган ҳашарни ҳисобга олмаганда, П.а.га эга бўлмаган. Амир Темур кўшинида қалъа, кўрғон, хисорларни муҳофаза қилишда фаолият кўрса-тувчи П.а. мавжуд бўлган.

6—7-а.ларда Ғарбий Европада П. а. кўнгилли лашкарлардан тузилган. П.а. оғир ҳамда энгил турларга бўлинган. Оғир П.а. эркин ва мулкдор шахслардан ташкил топган. Улар найза, қилич, қалқон, зирх (совут), дубулға б-н қуролланган. Муҳофаза анжомининг оғирлиги 30 кг атрофида бўлган. Энгил П.а. жумласига ёйандозлар, найздорлар ва палаҳмончилар киритилган. Бу П.а. ту-рига, асосан, оддий халқ вакиллари жалб қилинган ва улар ёй, палаҳмон, энгил найза ва қалта найза б-н таъминланган. 8—9-а.ларда йирик давлатларнинг таркиб топиши туфайли ҳарбий хизмат зодагонларнинг имтиёзига айланган. Натижада эркин ҳунарманд ва деҳқонлардан тузилган аввалги лашкарлар ўрнини рицарлар эгаллаган. Ғарбий

Европада отлик асқаряртгт вужудга келиши П.а.нинг ролини маълум даражада пасайтирди. Шарқий Европа давлатларида эса П.а. отлик асқарлар қатори ўз мавқеини сақлаб қолди.

16— 17-а.ларда Ғарбий Европа мамлакатларида доимий ёлланма армиялар ташкил топган бўлиб, П.а. қўшиннинг 1,5, баъзан 2/3 қисмини ташкил этган. Шу пайтда 8—12 ва ундан ортиқ роталардан иборат П.а. полклари тузилган, сўнгра 2—4 ротадан иборат батальон вужудга келган. 18-а. бошларига келиб қўшинлар миқдорини ортиши сабабли Франция, Россия ва б. Европа давлатларида П. а.дан тузилган дивизия шаклланди. 19-а. бошларида эса П.а. корпуслари пайдо бўлган. Биринчи жаҳрн уруши (1914—18) бошларида йирик давлатларнинг армиясида П.а. дивизияси 16—21 минг асқардан иборат этиб тузилган. Дивизия таркибида П.а.дан ташқари тўпчилар, отликлар ва сапёрлар бўлинмаси ҳам кирган. П.а. корпусида 43—48 минг асқар бўлиб, у 2—3 П.а. ва отлик асқарлар дивизияси ёки бригададан иборат эди.

Иккинчи жаҳон уруши (1939—45) да артиллерия, авиация ва ҳ.к. ҳарбий кучлар турларининг роли ортишига карамай барча армияларда ҳам П.а. кўпчиликни ташкил қилди. Урушдан кейин йирик давлатларнинг қуроли кучларидаги П.а.нинг тўлиқ моторлаштирилиши ва механизациялаштирилиши, шунингдек, жанговар бронетехника ва энг янги қуроллар б-н таъминланиши унинг жанговар салоҳияти ва ёвга зарба бериш қудратини янада оширди. 1957 й.да собиқ совет қуроли кучлари таркибидаги ўқчи ва механизациялашган дивизиялар қўшилиб, мотоўқчи дивизиялар юзага келди. П.а. ўрнига янги қўшин тури — мотоўқчи қўшинлар пайдо бўлди. АҚШ ҳамда Буюк Британия, Франция, Испания сингари НАТО таркибидаги қатор давлатларнинг қуроли кучларида П.а. мунтазам, моторлаштирилган ва ҳаво десант каби турларга тақсимланади.

Ўзбекистон Қуроли Кучларида П.а.

қурукликдаги қўшинларнинг асосини ташкил қилади. Қурукликдаги қўшинлар Қуроли Кучларнинг энг кўп сонли тури бўлиб, бошқа қўшин турларининг биргаликдаги ҳаракати б-н тажо-вузни қайтариш, зарур бўлганда эса душманни тормор қилишни ҳал этиш учун мўлжалланган.

Ад.: Разин Е.А., История военного искусства, т. 1-3, М., 1955-1961.

Ҳамидулла Дадабоев.

ПИЁЗ (*Allium*) — лолодошлар оиласига мансуб икки йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми, сабзавот ва манзарали экин. Шим. ярим шарда 500 га яқин тури маълум. Энг кўп турлари Ўрта Осиё, Кавказ, Шарқий Сибирда, камроқ тури Европада ва Узоқ Шарқда учрайди. Ўзбекистонда П.нинг доира пиёз (қирқбарг пиёз), писком П. (тоғ пиёз), кўримсиз пиёз, ғадир-будур пиёз, хаворанг П. (гулпи-ёз), ёввойисаримсоқ П., саримсоқ П. (саримсоқ), Шуберт П.и (чўчка пиёз), коратов пиёзи (чўчкақулоқ), новча пиёз (анзур пиёз), чимён П., Северцов П. и каби 15 ёввойи тури усади. Асосан, 6 тури — ош П. (ватани Ўрта Осиё ва Афғонистон), батун П. (ватани Шарқий Сибирнинг жануби), порей П. (ватани Ўрта денгиз бўйлари) ва б. экиб етиштирилади.

Энг кўп тарқалган тури ош П. (А.сера L.) тупроқ унумдорлигига ғоят талабчан, совуққа чидамли ва ўта намсевар сабзавот экини. Ўрта Осиёдан ташқари АҚШ, Болгария, Испания, Миср, Франция, Италия ва Японияда кўп экилади. Ўзбекистонда 2 йиллик, ай-рим мамлакатларда 2 ва 4 йиллик экин. П. бошлари япалоқ, узунчоқ ёки юмалоқ. Таркибида (навларига қараб) 2,4—14% қанд, 2—13,9 мг% С витамини, эфир мойи, баргида эса 19—57,7 мг% С витамини, шунингдек, А, В,, В2 витаминлари ва 1,3—5,9 мг% А про-витамини, лимон ва олма кислоталар, фитонцидлар ва б. бор.

П. боши поясининг шохланишига қараб кам, ўртача ва кўп уяли навларга

ажратилади. Кам уяли навлар 1, ай-рим холларда 2, ўрта уяли навлар 2—3, кўп уяли навлар 5 ва ундан куп пи-ёзбошлар ҳосил қилади. Таъмига кура, ош пиёз навлари аччиқ, ярим аччиқ, ва чучук турларга ажратилади.

П., асосан, овқатга ишлатилади. Табобатда ошқозон-ичак, нафас органлари ва юрак-томир системаси касалликларини даволашда фойдаланилади. Ош П. бир ёки бир неча генератив ва вегетатив куртақлар жойлашган қиска поядан иборат. Гули икки жинсли. Ил-дизи попуқ илди. Уруғи уч қиррали, 1000 донаси 2,5—4 г. П. жанубий, ғар-бий, шарқий кенжа турларга бўлинади. Ўзбекистон ва Қозоғистон жанубида жанубий ва, қисман, ғарбий кенжа турга оид маҳаллий навлар тарқалган. Буларга Андижон оқ П.и (йирик, оқ), Самарқанд кизил 172 П.и (думалоқясси, кизил), марғилон П.и ёки тухум П. (чўзик, тухумсимон, оқ), Қоратол П.и (думалок, тилларанг), Фароби (йирик, думалоқясси, оқ), Каба 132 (йирик, думалок, жигаррангсарик), Тунгани-56 (думалоқясси, тўқ бинафшаранг) ва Испан 313 (йирик, думалок, оч сарик) П.лари ва б. киради.

Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда 1-йили далага уруғи сепилиб, истеъмол учун ош П. (бошпиёз) олинади. 2-йили бош П. экилиб, уруғ олинади. Ўзбекистон шароитида П. экиладиган ер иложи бори-ча бегона ўтлар чиқмайдиган қилиб тай-ёрланади, кузги шудгор эрта ўтка-зилади, култивация қилинади, мола босилади. П. экиладиган ернинг гектарига 20—25 т чириган гўнг, технология талабларига кўра минерал ўғитлар солинади. Ўрта Осиёда П. 3 муддатда: эрта кўкламада (фев. охири — март бошлари-да); ёзкузда (авг. охири — сент. бошларида) ва кеч кузда (нояб. да, «тўқсон босди») экилади.

П. сабзавот ва дала алмашлаб экиш тизимида етиштирилади. Энг яхши ўтмишдошлар — карам, помидор, бодринг, кузги дон экинлари ангизи, картошка. Ўсув даврида озиклантирилади, суғорилади (ер ости сувлари чуқур жой-

лашган бўз тупрокли ерларда 12, ўтлоқи-боткоқи тупрокларда 7—8 марта), қўлда ёки кимёвий усулда ўтоққилинади. Сент. охири — окт. бошларида қазилиб, аввал далада, кейин усти ёпик жойларда қуритилади, сараланади, хар хил чиқитлардан тозаланади. Ҳосилдорлиги 120 дан 400—600 ц/га. Уруғ олишда сараланган, наводор П. боши (нўш) эгатларга экилади. Майда П. бошчаларини нўш қилиб эрта баҳорда кўкпиёз ва ёз бошида бош пиёз олиш учун П. боши (нўш) кидалади- П. уруғи июнь охири — июль бошларида етилади. Гектаридан ўртача 3—5 ц, айрим хўжаликларда 10 ц гача уруғ олинади.

Асосий зараркунандал ар и: П. пашшаси, тамаки шираси, П. парвонаси; касал л икл ар и : бўйин чириши, сохта кул, к^оРакУя> вирус касалликлари.

Ош П. ва унинг нўшидан ташқари, П.нинг батун, порей, шнитт, шалот ва жуда кўп бошқа турлари ҳам озик-овқатга ишлатилади. Батун П., (*A. fistulosum*) пиёз бош тугмайдиган кўп йиллик ўсимлик. Бир жойда 3—4 й. усади (Салатний 35 нави). Барглари 25—30 см бўлганда

— май охирида йиғиштирилади. Ҳосилдорлиги 300 ц/га. Порей П. (*A. rogium*)

— пиёзбош тугмайдиган кўп йиллик ўсимлик. Узун ништарсимон баргли, сохта пояли кўп йиллик ўсимлик. Ҳосилдорлиги 250 ц/га. Шнитт (Сибирь) П. (*A. scho-enoprasum*) — ватани Жанубий Осиё бўлган кўп йиллик ўсимлик. Кам микдорда етиштирилади. Кучли шохланади — 3 ёшлиси 50 тагача барг чиқаради. Баргида 70—105 мг% С вита-мини бор. Совуққа ўта чидамли, ҳосилдорлиги 150—200ц/га. Шалот П. (*A. ascalonicum*) — ватани Жанубий Осиё бўлган куп йиллик усимлик. П. бошчалари майда. Асосан, Кавказда очик ва ёпик (ҳимояланган) тупроққа баҳорда экилади. П.нинг вегетатив кўпаядиган саримсоқ П. (*A. sativum*) тури қимматли сабзавот экини (қ. Саримсоқ). П.нинг айрим ёввойи турлари барги ёки пиёз-

боши истеъмол қилинади, писком П. (A. pskemens) каби бўйи 1 м га борадиган айрим турлари манза-рали боғдорчиликқа экилади.

Орип Қодирхўжаев.

ПИЁЗГУЛ (Lilium), лилия — лоладошлар оиласига мансуб кўп йиллик манзарали ва эфирмойли ўсимлик туркуми. Шим. ярим шарнинг мўътадил минтақаларида 90 дан ортиқ тури, 2000 ортиқ нави бор. Айрим турлари ҳинд ва Филиппин о.ларида ҳам учрайди. Хушбўй оқ гулли П. (L. candidum), тўқ сариқгулли йўлбарс П. (L. tig-rinum), қорамтир холли тўқ кизил жингалак П. (L. mar-tagon^ар энг кўп тарқалган. П. манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Ҳар 3—6 йилда уядаги пиёзчаларини поячалари сонига қараб, бўлиб-бўлиб ўтқазиш йўли б-н кўпайтирилади. Майда пиёзчалари баҳорда, барглар қўлтиғида пайдо бўлган пиёзчалар августда, уруғи баҳорда очик жойга, кузда иссиқхонага экилади. Баъзи турлари илдизидан кўпаяди. Май-сент. да гуллайди. Оқ гулли П.дан эфир мойи олинади.

ПИЁЗДОШЛАР — қ. Лоладошлар.

ПИЁЗЛИ ҒОРИ — Пиёзли тоғининг (Зирабулоқ — Зиёвуддин тоғлари) жан. ён бағрида (Самарқанд вилояти, Нар-пай тумани Тим кишлоғидан 0,5 км шим.-шарқда), уртача 1020 м, тоғ этагидан 200 м баландликда жойлашган. Девон даврига мансуб оҳақтошларда ҳосил бўлган. Ғор оғзи ярим доира шаклида, эни 3 м, бал. 1 м дан зиёд. П.ғ. тузилиши мураккаб, бир неча йўлак, йўлакчалар, баъзан эни 6 м гача бўлган хоналардан иборат. Бал. 1,2—2,0 м, баъзи жойларда 21 м гача. Йўлак ва хоналардан ҳар томонга одам кира олмайдиган каваклар тарқалган. Саҳнида тош парчалари уюмлари, ҳайвон суяклари, шипи ва деворларида эса кальцит ми-нералидан ташкил топган узум бошини эслатувчи оқиклар учрайди. Ғор ич-қарисиди сув томчилари

кузатилади. Ғор ичидаги т-ра 12°, нисбий намлик 89% (июнда).

П.ғ.нинг умумий уз. 98 м, майд. 200 м², ҳажми 160 м³ дан зиёд.

ПИЁЛА — уй-рўзғор буюми; тубидан юқорига томон кенгайиб борадиган тагликли идиш. Хосядан кичик ҳажмда бўлади, асосан чой ичилади. П.нинг катта (нимкоса), ўртача ва кичик хиллари бор. П. чинни, сопол ва б. хом ашёлардан тайёрланади, нафис жози-бадор ислимий нақшлар б-н (металл П. қандакори усулида) безатилади, ҳалланади. Авваллари қаймоқ, асал, му-раббо солишда катта П.дан фойдала-ниланган, ҳозир кичик П. ишлатилади. Археологах топилмалар П.нинг қадимдан тайёрланганлигини кўрсатади.

ПИЗА — Италиянинг марказий қисмидаги шаҳар, Арно дарёси бўйида. Пиза провинциясининг маъмурий мар-кази. Ақолиси 85,3 минг киши (2001). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Кема қатнайдиган канал орқали Ливорно порти б-н боғланган. Машинасозлик, кимё, фармацевтика, ойнашиша, керамика,

Пиза шаҳри. «Қулаётган минора». тўқимачилик, кўн-пойабзал саноати қорхоналари мавжуд. Галилей таълим олган ун-т (1343), Санматтео музейи бор. Ўрта асрларда қурилган меъморий ёдгорликлардан кампанелла («Қулаётган минора»), черковлар сақланган. Туристлар куп келади.

ПИКАССО (Picasso) Пабло (асли Руис-и-Пикассо) (1881.25.10, Малага, Испания — 1973.8.4, Мужен, Франция) — француз рассоми, жамоат арбоби; келиб чикиши испан. Дастлабки таълимни отаси Х.Руисдан олган; нафис санъат мактабида (1894—95), Барселона (1895 й.дан) ва Мадрид (1897—98) да ўқиган. 1904 й.дан деярли Парижда муқим яшаган. Йирик асарларининг илк намуналари 1900 й.ларга тўғри кела-

ди («Кекса гадо ўғил бола б-н», 1903; «Шар устидаги қиз», 1905 ва б.). П.нинг серкирра ижоди 20-а. санъа-тидаги қарамақаршилиқларни ўзида акс эттирган, тасвирий санъатнинг кўп соҳалари (рангтасвир, ҳайкалтарошлиқ, графика ва б.) ривожига кучли таъсир кўрсатган, замонавий санъатдаги инқирозлар ҳамда зиддиятларни уйғунликда тасвирлаган. 1907 й.ларда буюмларни ҳандасий шаклларга ажра-тиб текис юзада узилган ва ҳажмили бўлақлардан тасвирий санъат асарлари яратиб кубизмга асос солди. Бу даврда яратилган айрим асарлари (мас, «Ел-пигичли хоним», 1909 ва б.) нафис беага ва жўшқин оҳангдорлиги б-н ажралиб туради. 1910-й.лар ўрталаридан неоклассика аънаалари, 1925 й.дан сюрреализм, 1929 й.дан абстракт санъат таъсирида бўлган.

30-й.лар 2ярмидан П.нинг ижтимоий мавкеи кўзга ташланади. Қаршилиқ кўрсатиш харакати (Испания, 1936—39; Франция, 1939—45)нинг фаол арбобига айланади, фашизмнинг моҳиятини фош этувчи асарлар яратди: «Генерал Франконинг орзу ва ёлгонлари» туркум асарлари (акватинта, 1937); П.нинг жўшқин усули энг юкори чўққисига етган «Герника» панноси (1937, Замонавий санъат музейи, Нью-Йоркда) ва б. 1940-й.лар 2ярмидан П. ижоди ранг-баранг: дастгоҳли рангтасвир, ҳайкал-тарошлиқ, кулоллик, айниқса, графикада туркум асарлар яратди («Инсон комедияси» туркуми, 1953—54 ва б.). П.нинг илғор инсонпарварлик карашлари унинг асарларида («Тинчлик ка-бутари», тушь, 1947; «Тинчлик» ва «Уруш» намоёнлари, 1952, Валлорисдаги «Тинчлик ибодатхонаси» капелла-сида ва б.) ўз ифодасини топди. П. ижоди 20-а. ижодкорларига кучли таъсир кўрсатган. П. Халқаро тинчлик муко-фоти (1950) ва б. мукофотлар лауреати.

ПИКНОМЕТР (юн. *ryknos* — зич ва ... метр) — газеимон, суюқ ва қаттиқ ҳолатдаги моддаларнинг зичлигини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб; ҳар

хил шакл ва ҳажмдаги шиша идиш (қолба). П.нинг суюклик учун мўлжалланган (қолбасимон), газлар учун мўлжалланган (Усимон, капиллярли), қаттиқ жисмлар учун мўлжалланган (бўғзи олинадиган) хиллари бор. Суюқ ҳолатдаги модданинг зичлигини ўлчаш учун П. бўғзидаги белгигача тўлдирилган моддани тортиб кўрилади. Қаттиқ модданинг зичлигини ўлчаш учун у суюклик тўлдирилган П.га ботирилади. Газларнинг зичлигини ўлчаш учун мах-сус шаклли (мас, шар) П. қўлла-нилади. П.да зичликни ўлчашнинг афзалликлари: зичлик жуда аниқ (105 г/см³ гача) ўлчаниши; кичик (0,5—100 см³) ҳажмдаги моддаларнинг ҳам зичлигини ўлчаш мумкинлиги; моддалар (айниқса, газеимон моддалар)нинг буғланиб ва нам ютиб улгурмаслига ва б.

ПИКТОГРАФИЯ (лот. *pictus* — чизилган, тасвирланган ва ...графия) — ёзувнинг ривожланиш босқичларидан, фо-нетик ёзувдан олдинги ёзув тури: муайян ахборот мазмунини бирон-бир расм ёки қатъий кетма-кет келган расмларда акс эттириш усули. Америка индейслари, Тропик Африка халқлари, Австралия ва Океания туб аҳолиси, Сибирдаги айрим элатлар (юкагир, нанай ва б.) орасида тарқалган ва хатто 20-а. гача амал қилиб келган. П.нинг кад. намуналари палеолитга (айрим олимларнинг фикрича — неолитга) мансубдир. Гарчи, шуни айтиш керакки, палеолит давридаги суратлар б-н П. орасига чега-ра қўйиш мумкин эмас. П. белгилари — пиктограммалар фонетик ёзув белгиларидан шу б-н фарқ қиладики, улар аниқ тил биричилигига боғлиқ эмас ва улар хоҳлаган тилда хоҳлаганча талқин қилинади: бир пиктограмма муайян бир сўз, унинг синоними, сўз бирикмаси, бир неча маънога эга бўлган гап ёки бир неча гап тарзида «ўқилиши» мумкин.

Пиктограммалар типологик жихатдан 2 га: тасвирланаётган тушунча ёки предметлар б-н ўхшаш бўлган (мас, қуёш белгиси «қуёш», «кундуз» ва «кун» тушун-

чаларини англади) ва рамзий, шартли (генетик жиҳатдан 1-турдаги пиктограммалардан келиб чиққан, лекин объект б-н ўхшашлиги йўқолган) пиктограммаларга ажралади. Пиктографик ахборот биргина мураккаб белгидан ёки бир неча содда пиктограммаларнинг қатъий кетма-кетлигидан иборат бўлиши мумкин. П. кейинчалик иероглифик ҳамда фонетик ёзувларнинг келиб чиқишига асос бўлган.

Ҳоз. маданий жамиятда ҳам П. ёрдамчи алоқа воситаси сифатида, мас, йўл белгилари тизимида, кўрсатмалар ва халқаро мусобақалардаги кўрсаткичлар сифатида қўлланади (кўп тиллилик шароитида ёки аксар аҳоли саводсиз бўлган ҳолларда бу нарса катта аҳамиятга эгадир).

Анвар Исмоилов, Абдувахоб Мадвалиев.

ПИКУЛИН Михаил Григорьевич (1905.29.9, Острогожск ш., Воронеж губерниёи — 1987.12.1, Тошкент) — тарихчи олим, шарқшунос, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1969). Тарих фанлари дри (1961), проф. (1962). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1950—52 й.ларда ҳарбий хизматни давом эттирган ҳолда Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти хорижий Шарқ бўлими мудир, ҳарбий хизматдан захирага чиққач, 1952—71 й.ларда шу ин-тда хорижий Шарқ янги ва энг янги тарихи бўлими мудир ва илмий ишлар бўйича ин-т директори ўринбосари. Илмий фаолияти Афғонистон тарихи, этнографияси ва иқтисодиёти, шунинг-дек, хорижий Шарқ мамлакатларида сиёсий-иқтисодий аҳвол, мустақлақчиликка қарши кураш ва б.га оид.

Ас: Развитие национальной экономики и культуры Афганистана (1955-1960), Т., 1961; Вопросы истории, экономики и культуры народов Средней Азии и зарубежного Востока, Т., 1970.

ПИЛИК — 1) тўқимачилиқда — пахта, жун, ипак ва зиғир толаларини бўшгина химариб, чўзиб, тўғрилаб ҳосил

қилинадиган маҳсулот. Пилтат нисбатан бирмунча юпқароқ ва текисроқ бўлади. П. йиғириш усули (системаси) ва толаларнинг хилига қараб, ингичка ва йўғон П.ларга бўлинади. Мас, ипакдан тайёрланган П. пахта, жун ёки зиғир толаларидан олинадиган П.га нисбатан ингичқароқ чиқади.

П. ип йиғириш учун асосий хом ашё ҳисобланади. П., асосан, йиғириш корхоналарида йиғирув машинасида тайёрланади. Машинанинг асосий қисми — чўзувчи асбоб ва пиштиш-калавалаш механизми; 2) керосин лампа ёки керогазнинг керосин (ёки мой) ни ши-миб ёнадиган қисми. Ёритиш ёки киз-дириш асбобининг каттакичкилиги (номери) га қараб, П. ҳам энсизроқ ёки энлироқ бўлади (мас, 7-пилик, 10-пилик ва б.); 3) соч ўрами ечилиб кетмаслиги учун унинг учига қўшиб ўриладиган пахта толалари; 4) қош ёки киприкни бўйаш учун учига пахта ўралган чўп.

ПИЛЛА — 1) кўпгина ҳашаротлар ғум-багининг ҳимоя қобиғи. Одатда, П.ни личинка ғумбакка айланишдан олдин ажратган ипакдан тўқийди. Мас, пиша ўровчилар, куялар ва б. П.си. Талайгина қўнғизлар (мас, узунтумшук қўнғиз)нинг личинкаси П.ни ўзи ажратган шилимшиқдан ясайди. Баъзи ҳашаротлар (мас, халтачали капалаклар) ғум-багининг ривожланиши личинка яшаган ғилофда давом этади. Кўпчилик пашшаларнинг сохта П.си личинка ташлаган пўстдан иборат.

Ёмғир чувалчанги, зулуқлар, ўргимчаклар ва айрим моллюскалар туҳуми тухум-П. ичиди ривожланади;

2) ипак куртининг ғумбакка айланишидан олдин ҳосил қиладиган қобиғи; табиий ипак олинадиган хом ашё. Тут ипак курти П.сининг саноат аҳамияти катта, шунингдек, хитой эман ипак курти, айлант ипак курти П.ларидан ҳам хом ашё сифатида фой-даланилади. Ипак куртлари ўзидан фиброин, серицин (ёпишқоқ модда), пигмент ва б.

моддалардан иборат ипак чиқариб, ўз танаси атрофида каватмакават қилиб (40 каватгача) П. ўрайди. П., асосан, қобик, ғумбак ва ғумбак-ка айланиш даврида курт ташлаган теридан иборат. Тирик ғумбакли П. оғирлигининг 14—24%ни П. қобиғи, 75—85% ни ғумбак, 0,5%ни курт ташлаган пуст ташкил этади. Бир дона П.дан ўртача 600—800 м ипак толаси олинади. Курт зоти ва у ни боқиш шароитларига қараб П. узунлиги 16 мм дан 46 мм гача, эни 12 мм дан 24 мм гача, тирик (ғумбағи ўлдирилмаган) П. оғирлиги 1,2—3 г, куруқ П. оғирлиги 0,3—1,3 г бўлиши мумкин.

Тут ипак курти П.си тухумсимон, цилиндрсимон ёки урчуқсимон: оқ, оқкулранг, сарик, пушти ва кўкиш бўлади, сув ўтказмайди. Тортиладиган П. капалак очмаслиги учун иссиқ ҳаво ёки буғ б-н ишланиб, ғумбағи ўлдирилади, саклашда бузилмаслиги учун кури-тилади. Тирик ва куруқ П. сараланмаган навли П. аралашмасига (1, 2-навли ва 10% дан ортиқ бўлмаган навсиз П.лар), навсиз П.ларга ва қорапачоққа ажратилади ва алоҳидаалоҳида қабул қилинади. 1, 2- навли П.дан калава ҳолидаги хом ипак, навсиз П.дан ипак ип олинади. П. ғумбағи мўйначилик фермаларидан ҳайвонларга озуқа сифатида берилади.

Наслчилик ишлари учун П. ипак курти тухуми заводигўй юборилади. П.ни механик аппаратларда иссиқ ҳаво б-н димлаш ва қуритиш кенг тарқалган. Ипак толанинг оз ёки кўп чиқиши ипак курти зотиға ва П. сифатиға боғлиқ (қ. Ипак).

Зоҳиджон Обиджонов.

ПИЛЛА, флюс — тиш милкининг шишиб, йиринг бойлаши. Оқибатда лунж ҳам шишади. Тиш чириши (кариес) асорати ҳисобланади. Бунда йиринг тиш канали орқали атрофидаги тўқималарға ўтади, натижада тиш қат-тиқ оғрийди. Беморни мутахассис врач-стоматолог даволайди.

ПИЛЛА ЛОСИ, пилланинг пахта

лоси — ипак курти пилланинг ташки юзасини ва асосини ҳосил қилиш учун ажратиб чиқарган ва са-ралашда пилла юзасидан сибириб олинадиган чигал ипак массаси; П.л. хўжаликларда, пиллага дастлабки ишлов бериш базаларида ёки уларнинг қабул қилиш пунктларида тайёрланадиган пилладан ва дастадан териб олиш даврида ҳосил бўладиган П.л. ҳар йилги мавсумда 100—110 т ни ташкил қилади. Тозаланган П.л.ни каноп, жун ва пахта толаси б-н кўшиб янги турдаги маҳсулот олиш имкони яратилган.

ПИЛЛА НАСЛЧИЛИК ХЎЖАЛИГИ — насли ва саноатбоп тут ипак курти тухумлари олишға мўлжалланган пилла етиштирадиган хўжаликлар. П.н.х.да пилладан ташқари тут уруғи, тут ни-ҳоли ва кўчатлари ҳам етиштирилади. П.н.х.да етарли озуқа базасига эға бўлиш учун тутзорлар, маҳсус зарур асбоб-ускуна ва иситиш воситалари б-н жиҳозланган инкубаторий ва куртхоналар ташкил этилади, ипак куртининг пебрина касаллигидан холи бўлишиға алоҳида эътибор берилади, таж-рибали мутахассислар ва курт боқувчилар б-н таъминланади. П.н.х.ға ипак курти з-длари (қ. Ипак курти тухуми заводи) ва наслчилик стьялари агрономлари ва мутахассислари агрозоотехника хизмати кўрсатади. Бундай хўжаликларда етиштириладиган пилладан пилла наслчилик стьяларида (қ. Ипакчилик станцияси) суперэлита ва элита тухумлари, урутчилик з-дларида эса саноатбоп дурағай тухумлар тайёрланади.

Ўзбекистонда 10 та П.н.х. (ширкатлар) бор (2003).

ПИЛЛА ТОЛАСИ - қ. Ипак.

ПИЛЛА ТОРТИШ, пилла чувиш, — пилла қобиғидан хом ипак олиш жараёни. Бир неча босқични ўз ичига олади. Дастлаб пилла капалак очмаслиги учун иссиқ ҳаво ёки буғда унга ишлов берилиб, ғумбағи ўлдирилади; бузилмаслиги

учун махсус аппаратларда қуритилади; сифати бўйича сарала-нади (сортларга ажратилади); няхоят, П.т.да пилла сиртидаги чулғамлар, ипак толаси ва пилла ичидаги чулғанмайдиган парда олинади. Пиллалардан якка толаларини чувитиб тортиб олиш учун тозаланиб, сараланиб ва қуритилган пиллалар махсус идишда махсус суюқлик ва муайян т-рада буғланиб ивотилади. Ҳар бир ивиган пилланинг якка тола учи топилиб тортилади (номи шундан), бир неча якка толалар кўшилиб калава қилиб ўралади. Ана шу махсулот хом ипак деб аталади. Хом ипакни йигириб ва пишитиб, шойи тўкиш учун тайёр ипак (ипак тола) олинади.

П. т. (пиллакашлик) хунармандчиликнинг қад. турларидан. Ўзбекистонда илгари (4-а.да) Самарканд, Бухоро Хива, Марғилон, Андижон, Қўқон каби шаҳарларда П.т. асосан, қўлда бажарилган, ипак толалари кул чархида йигирилган, энди бу ишлар П.т. автомати ёрдамида, йигириш машиналарида амалга оширилади.

П.т. автоматида бир нечта (мас, 12 та) станок-тос, ҳар қайси станок-тосда бир нечта (мас, 10 та) дан тутқич ва ипак калавасини ўрайдиган чарх бўлади. Ҳар бир тутқич қаршисига ўрна-тилган тос ичида учи топилган пиллалар (мас, 67—70 та пилла) бўлади. Таъминловчи вилка ёрдамида тарангловчи валик орқали учи боғланган пиллалар тосга доналаб ташлаб турилади ва тут-қич асосидаги диетка илаштирилади. Диск айланганда ипак тортилиб, калавага ўралаверади. Мабода толалар узилса, автомат машина юк ва ричаг таъсирида ўз-ўзидан тўхтайтиди. П.т. автоматида маълум ингичка-йўғонлик ва пишиқликдаги техника ипаги ёки хом ипак олинади (қ. Ипакчилик саноати, Пиллачилик).

Ас: Абдуқодиров, Пиллачилигимиз тарихидан лавҳалар, Т., 2000.

ПИЛЛА **ЎРОВЧИЛАР**
(Lasiocampidae) — тунлам капалаклар ои-

ласи. Гавдаси йўғон, қанотлари кенг, ёйилганда 90 мм гача (урғочиси йирикрок); хартуми ривожланмаган. Қуртларининг гавдаси қалин тук б-н қопланган, дарахт ва буталар, баъзан ўтлар барги б-н озикланади. Тухумларини тўп-тўп қилиб қўяди. Ғум-баги пилла ичида. Ёш ёки ўрта ёшдаги қуртлари, баъзан тухумлари кишлайди. 1000 га яқин тури бор, тропикада ай-ниқса хилма-хил. Ўрта Осиёда 20, Ўзбекистонда 10 га яқин тури тарқалган. Мевали дарахтларга зиён келтиради.

«ПИЛЛА-ХОЛДИНГ» — пиллачилик соҳасидаги холдинг компания. «П.х.» Ўзбекистондаги пилла хом ашёси, ипак калава ишлаб чиқариладиган пиллачилик корхоналари, ипак курти тухуми тайёрланадиган з-длар, ипак курти наслчилик хўжаликлари, хом пиллани қабул қилиш ва дастлабки ишлов бериш корхоналари, тутчилик хўжаликлари, ипакчилик институтинг ўз ичига олган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Республика пиллачилик соҳа-сини бошқариш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги фармони (1998 й. 30 март) ва Вазирлар Маҳкамасининг «Республикада пиллачилик соҳасини бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига (1998 й. 3 апр.) кўра ташкил этилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 й. 22 дек. даги фармони б-н вази-фалари «Ўзбек ипаги» уюшмасига ўтка-зилиб, тугатилди.

ПИЛЛАХОНА — пиллачилик хўжалиқларида етиштириладиган пиллаларни амалдаги давлат стандартлари асосида қабул қилиб олиш, дастлабки ишлов бериш, уларни сақлаш ва белги-ланган шароитда пиллакашлик корхоналари ва б. сотиш вази-фаларини бажарадиган муассаса. Ўзбекистонда ҳар бир туманда ёки туманлараро тартибда ташкил этилган. Туман П.си мутахассислари хўжалиқларда ипак курти тухум-

ларини инкубация қилиш, курт боқиш, тутзор ва якка қатор тутларни парвариш-лашда агротехникавий жиҳатдан ёрдам кўрсатадилар.

Етиштирилган пиллалар сифатини баҳолаш ва бир меъёردа қабул қилиб олишни ташкил этиш мақсадида туман ҳудудида бир неча қабул пунктлари ташкил этилиши мумкин. П.ларда ва жойлардаги қабул пунктларида пиллачилардан тирик (ғумбаги жонсизлан-тирилмаган) пиллаларни қабул қилиш, топширилаётган пиллалар ваз-нини ва сифат кўрсаткичларини аниқлаш ва уларни вақтинча сақлаш, қабул қилинган пиллалар ғумбакларини жон-сизлантириш (хом пилла) ва уни кўп қаватли сўкчакларда 8—10 см қалинликда ёйиб қуришти (хом пилла таркибида 70° гача намлик бўлади; қури-тиш давомида тирик пилла вазнининг 35% қолади) ва б. ишлар ба-жарилади. Қуритилган пиллалар давлат стандартлари асосида пиллакашлик корхоналарига сотилади. Ўзбекистонда 122 та П. (туман «Пилла» акциядорлик жамиятлари) ишлайди (2003).

Убайдулла Насриллаев.

ПИЛЛАЧИЛИК — ипак курти боқиш, пилла етиштириш мажмуи; қишлоқ хўжалигининг ипакчилик саноати учун хом ашё етказиб берадиган асосий тармоқларидан бири.

П. тармоқ сифатида П. озука манбаи бўлган тутзорлар барпо қилиш; тутнинг янги навларини яратиш; ипак куртининг зотлари ва дурапиинини яратиш; наслчилик ишлари, ипак курти боқиб, унинг тухумини етиштириш; ипакчилик саноати учун тирик пилла тайёрлаш; пиллани қуришти, қурук пилла стандарти талабларига мое келтириб корхоналарга топшириш; пиллани дастлабки қайта ишлаш ва б.ни камрайд.

Ўзбекистонда тут ипак курти уруғини тайёрлаш, куртини боқиш, пиллани дастлабки ишлаш (димлаш ва қури-тиш), янги курт зотлари ва дурагайларини яратишни ва тутчиликни ўз ичига олган

мукамал мажмуа яратилган. Тут ипак курти республиканинг барча вилоятларида етиштирилади. Республика ҳудудида тут ипак курти жуда қадимдан боқилади. Айрим маълумотларга кўра, ипак курти боқиш мил. 4-а.да Хитойдан Ўрта Осиёга тарқалган. 1913 й.да Ўзбекистонда 4 минг т га яқин пилла етиштирилган бўлса, унинг 90% Фарғона водийсига тўғри келган. 1922 й.да Тошкентда «Туркипак» акциядорлик жамиятининг ташкил этилиши пиллачиликни ривожлантиришда муҳим босқич бўлди. 1927 й. Тошкент ипакчилик стяси негизда Ўрта Осиё ипакчилик и.т. институт (1991 й.дан Ўзбекистон ипакчилик институты) ташкил этилди. 1930-й.ларда тут кўчати етиштиришга алоҳида эътибор берилди.

1940—90 й.ларда П.да юқори ўсиш суръатларига эришилди, пилла етиштириш деярли 3 барабар кўпайди. 1991 й.да республикада 33,8 минг т пилла тайёрланди. 1993 й.дан пилла етиштириш давлат буюртмасидан чиқарилиб, уни харид қилиш эркин келишилган нархлар асосида олиб борилди. Республикада П. тармоғида 13 ҳудудий (вилоят) «Пилла» акциядорлик бирлашма-си, 122 туманлар «Пилла» акциядорлик жамиятлари, тут уруғи, ниҳоли, кўчатлари етиштиришга ихтисослашган 10 ширкат хўжалиги, 3 та насли уруғчилик з-ди (Андижон, Самарқанд, Фарғона), 13 пиллачилик тухумчилик з-ди (Андижон, Асака, Бухоро, Шаҳ-рисабз, Навоий, Наманган, Самарқанд, Тошкент, Каттакўрғон, Фарғона, Қўқрн, Урганч, Хўжаобод), 8 пиллакашлик корхоналари (Тошкент «Тола», «Марғилон ипаги», Фарғона «Буюк ипак йўли», Самарқанд «Хўжум», «Бухоро ипаги», «Наманган ипаги», «Булокбоши ипаги», «Хоразм ипаги» акциядорлик жамиятлари) фа-олият кўрсатади. 2002 й.да Республика П.да 21500 т тирик пилла, 8290,2 т қурук пилла тайёрланди, 1003,2 т хом ипак, 130 т йигирилган ипак ипи ишлаб чиқарилди, 415 минг қути ипак курти тухуми тайёрланди, 1,5 млн. до-на тут кўчати етиштирилди. Тармоқда

19 мингга яқин ходимлар банд.

Тутчилик, зотли тухумчилик муаммолари ва П. соҳаси учун кадрлар тайёрлаш б-н Тошкент аграр ун-ти ипакчилик кафедраси ва Ўзбекистон ипакчилик ин-ти шуғулланади.

Жаҳонда пилла етиштириш ва хом ипак и.ч. бўйича Ўзбекистон Хитой, Япония ва Ҳиндистондан кейин 4-ўринни эгаллайди. Ҳоз. кунда етиштириладиган пилла республиканинг ҳамма пиллакашлик корхоналарини тўлиқ таъминлаш б-н бирга уни чет элга сотиш имконини ҳам беради.

П. Хитой, Ҳиндистон, Япония, Корея, Бразилия, Тайвань, Покистон, Сурия, Туркия, Испания, Миср ва б. мамлакатларда ривожланган. Табиий ипак жаҳрда ишлаб чиқариладиган тўқимачилик товларининг фақатгина 0,5% ни ташкил этади, лекин ипак ва ипак газламаларнинг техника ва маиший турмушда кенг қўлланилиши туфайли жаҳон бозорида табиий ипакка бўлган талаб жуда юқори (яна қ. Ипакчилик саноати).

Зоҳиджон Обиджонов, Давронбек Холматов.

ПИЛЛАЧИЛИК СТАНЦИЯСИ – қ. Ипакчилик станцияси.

ПИЛОРОСПАЗМ (юн. pyloros — меъданинг чиқиш қисми ва spasmos — қисилиш) — меъда чиқиш қисми (пилорус)нинг қисилиши (спазми). Меъда-ичак йўли функциясининг бузилиши натижасида пайдо бўлади. Неврозларда, меъда ярасида кузатилади. Кўпроқ эмадиган болаларда учрайди. Бундай бола эмган захоти кусади ёки хиқичоқ тутади, кам сияди, безовталанади, кўп йиғлайди, қабзият бўла-ди, озиб кетади. Беморни мутахассис врач даволайди. Меъда ярасидаги П. даволанмаса, пилоростенозга айланиб, қисилиш доимий бўлиб қолади. Бунда беморни фақат операция қилиб даволанади.

ПИЛОС (Pylos) — Мессения сохи-

ли (Пелопоннес)даги қад. юнон шаҳри (мил. ав. 16—13-а.лар); хоз. Пилос ш.дан 17 км шим.даги Ано-Энгианос тепалигида жойлашган шаҳар харобаси. Мил. ав. 3-минг йиллик охири — 2-минг йилликда бу ерда манзилгоҳ бўлган. Мил. ав. 16—13-а.ларда П. маҳаллий ахей ҳукмдорлари қароргоҳи. П.дан деворий расмлар солинган сарой, подшоҳ мақбаралари қолдиқлари, қад. битиклар туширилган 600 дан ортиқ сопол жадвалчалар, некрополь ва б. топилган.

ПИЛСУДСКИЙ (Pilsudski) Юзеф (1867—1935) — Польша давлат арбо-би, маршал (1920). Польша социалистик партияси раҳбарларидан бири. 1-жаҳон уруши даврида Австрия-Венгрия томонидан туриб Россияга қарши жанг қилаётган поляк легионига қўмондонлик қилган. 1919—22 й.ларда давлат раҳбари (давлат «бошлиғи»). 1926 й. майда давлат тўнтариши қилиб ҳарбий вазир (баъзан бош вазир) сифатида мамлакатда авторитар тузум ўрнатган.

ПИЛТА — 1) чивик каби ингичка бўртма безак йўл. Амалий безак санъати (мискарлик, дўппидўзлик ва б.)да кенг қўлланади. Жумладан, дўппидўзликда дўппининг тепа ва кизак қавилмалари, яқтак, тўннинг ёқасига мах-сус сим (пилтакач)лар ёрдамида қоғоз ёки пахтани пиликсимон тиқиб бўртма ҳосил қилинади. П. дўппига маълум шакл беради, тўн ва яқтакнинг ёқасини қаттиқ қилади. Мискарликда қум-ғон, чойдиш ва б.нинг елка ва корнидаги безак нов ҳам П. деб аталади; 2) пахта, жун, ипак, зиғир товларини бўшгина химариб, чўзиб, текислаб ва тўғрилаб ҳосил қилинадиган тўқимачилик маҳсулоти (лента); пилик олишдаги хом ашё; 3) зарядларни ўт олдириш учун ишлатиладиган шнур; пилта милтиқда ишлатилган.

ПИЛТА МАШИНА — бир неча пилтадан унга қараганда анча юқори ва текис маҳсулот — пилик олинадиган машина;

йигириш жараёнининг асосий машинаси. Чўзиш асбоби, урчуқ ва ғал-такдан иборат. Пилта ғалтакдан бўшалиб, чўзиш асбобига келади. Одатда, чўзиш асбоби 3—4 та валиклар жуфтидан иборат бўлади. Ҳар қайси жуфт ол-дингисидан тезроқ айлангани учун улар орасидан ўтаётган пилта чўзилиб ингич-калашади ва текисланади. Кейин урчуқ дугида пишитилиб, пилик тарзида ғал-такка ўралади. Қўшиладиган пилталар сони қанча кўп бўлса, олинадиган маҳ-сулот (пилик) шунча текис ва сифатли чиқади. Узун толалар — жун, ипак, зи-фир толаларини йигиришда чўзиш валикларидан ташқари тароқлар ҳам бўлади. Одатда, маҳсулот (пилта, пилик) П.м.дан бир неча марта ўтказилади.

ПИЛТА МИЛТИҚ — порох заряди пилта б-н аланга олдириладиган силлиқ стволли милтиқ. Дастлаб арабларда пайдо бўлган (12-а.). П.м. ёғоч қўндоққа маҳкамланган металл қувурдан иборат бўлиб, думалоқ ўқ б-н ўқланган. Нишонга олиш ва отиш қулай бўлиши учун айрим тиркагичлардан фойдаланилган. Отиш учун стволдаги махсус тешикчага пилта текиб ёндирилади, пилта ёниб, тешикчадан ствол ичига аланга беради ва ўқ отилади. 15-а. ўрталарида пилтали затвор ихтиро этилгач, П.м.ни отиш бирмунча осонлашди. П.м. тепкили милтиқ яратилгунча кенг қўлланилган. П.м.дан Ўрта Осиёда 19-а. 2ярмигача жанг ва ов қуроли сифатида фойдаланилган.

ПИЛТАДЎЗИ— пилта уриб безак ҳосил қилиш усули; шу усулда бе-заб тайёрланган буюм ҳам П. деб аталади. Самарқанд, Бойсун каштадўзлиги (айникса, дўппидўзлик)га хос.

ПИЛЯСТРА, пилястр (лот. *pila* — устун) — меъморликда бино девори сиртидан тўғри бурчакли устуннинг бир томони шаклида бўртиб чи-киб турадиган элемент. Устунда мавжуд бўлган қисмлар (тана, капитель, база) П.да ҳам

мавжуд. П. текис деворни бўлақларга ажратиб, унга алохида салобат ва чирой бағишлайди. П., асосан, бинонинг хоналари чегарасини ажратиш ва деворни мустаҳкамлаш учун хизмат қилади. Кўп қаватли биноларда П. ҳамма қаватларни ўзаро бирлаштириб, бир бутун яхлитликни юзага келтиради, бир қаватли бино ва турар жойлар ҳам П.сиз қурилмайди, фақат улардаги П.нинг капитель ва базалари жуда содда бўлади. Баъзиларида капитель бўлмаслиги ҳам мумкин. Маҳаллий меъморликда П.нинг ярим минорасимон, кунгурасимон хиллари ҳам кенг тарқалган.

ПИНГВИНЛАР (Sphenisciformes) -қушларнинг бир туркуми. Сузувчи, шўнғувчи, лекин уча олмайди. 16 турни бирлаштирувчи 6 уруғи мавжуд. Гавдасининг уз. 30—120 см, вазни 1—40 кг. Қорни ва кўкраги оқ, орқаси тўқ кўк ёки қора. Тери остидаги қалин ёғ қавати П.ни совуқдан сақлайди. Кўкрак мускуллари яхши ривожланган. Қанотлари тангачасимон патлар б-н қопланган куракоёққа айланган. Сузганда ва шўнғиганда улардан эшқак сифатида фойдаланади. Муз ва қор устида секин қадамлаб юради. Пати майин. Антарктида ва Жан. ярим шарнинг ўрта мин-тақаларида Тарқалган. Балиқ, бошоёкли мол-люскалар, қис-қичбақасимонлар б-н озикланади. Колония бўлиб уя куради. 1 — 2 та тухум қўйиб, нари ва модаси навбатлашиб босади (адели тури 35 кун), кирол П.и нари тухумини (битта) панжасида ушлаб, қорнидаги тери бурма б-н ўраб, иситади (65 кун давомида). Гўшти қап-тиқ, маза-сиз. Териси ишлатилади. Халқ-аро табиатни муҳофаза қилиш иттифо-қининг Қизил китобига 3 тури киритилган.

ПИНОЦИТОЗ (юн. *pino* — ичаман, ши-миб оламан ва ...цит) — суюкликнинг ҳужайра мембранаси томонидан қамраб олинishi ва ҳужайрага сўрилиши (қ. Фагоцитоз). П.да суюкликни плазматик мембрана қамраб олиб, майда том-

чилар ҳолида хужайра ичига ўтказади. П. оркали сувда эрийдиган макромолекулалар (оксиллар, липидлар, гликопротеидлар) хужайра ичига ўтади (бевосита П., яъни эндоцитоз) ва хужайрадан чиқарилади (тескари П., яъни экзоцитоз). Биринчи ҳолда П. пуфакча хужайранинг бир (ички) юзасидан иккинчи (ташки) юза-сига ўтиб, унинг ичидаги моддаси атроф муҳит (цитоплазма)га чиқарилади. Иккинчи ҳолда П. пуфакча ичидаги модда — цитоплазмада мезосомалар б-н қўшилиб, ферментлар таъсирига учрайди. П. амёбаларда, ичак ва буйрак эпителийси хужайралари, кон томирлари эндотелийси, ўсаётган ооцитларда айниқса фаол кечади.

ПИНОЧЕТ УГАРТЕ (Pinochet Ugarte) Аугусто (1915) — Чили президенти (1974—89), генерал. 1973 й. сент.да ҳарбий тўнтариш натижасида ҳокимиятни эгаллаб олган ҳарбий хунта раиси (1973—74); диктаторлик режими янги ўрнатган. Қурулми кучлар бош қўмон-дони. 1990-й.лар охирида Испания ҳукумати П.У.ни инсониятга нисбатан жиноятлари учун судга бериш талаби б-н чиққан. Саломатлиги ёмонлашгани туфайли камокдан қутулиб қолган.

ПИНСК — Белоруссиянинг Брест вилоятидаги шаҳар, Пина дарёсининг Припятга қуйиладиган жойида. Т.й. станцияси. Даре порти. Аҳолиси 132,6 минг киши (1998). П.да энгил (трикотаж к-ти, сунъий чарм, зиғир тола з-длари), ёғочозлик, озик-овқат саноатлари ривожланган. Кема таъмирлаш, темир-бетон буюмлари з-длари ишлаб турибди. Белоруссия мелiorация ва сув хўжалиги и.т. ин-тининг Полесье комплекс бўлими, драма театри, тарихий-меъморий кўриқхона мавжуд. Шаҳар 1097 й.дан маълум. 1318 й.дан Литва ва Польша таркибида, 1793—1917 й.ларда Россия империяси, 1921—39 й.ларда Польша таркибида. Фран-цискан костёли (16-а. бошлари), Бут-римович саройи (18-а.) бор.

ПИНТА (инг. pint) — инглиз ўлчовлар бирлиги тизимида ҳажм ўлчов бирлиги. Англияда 1 П = 1/3 галлон = 0,5687261 дм³, АҚШ да суюқлик учун 1 П. = 1/8 америка галлони ёки 0,473170 дм³, тўкилувчан модда учун 1 П. = 1/64 америка бушели ёки 0,550614 дм³.

ПИНЦЕТ (франц. pincette — қисқич) — хирургик операция вақтида тўқималарни ёки лаб. ишларида турли майда асбобларни қисиб ушлаш учун ишла-тиладиган қисқич. Анатомик, хирургик ва б. П.лар бор.

ПИОДЕРМИЯ (юн. руоп — йиринг ва дерма) — терининг йирингли касаллиги. Терига йиринг пайдо қилувчи микроблар — стафилококк ва стрептококклар, гоҳо айрим микроорганизмлар — пневмококклар, кўк йиринг та-ёқчаси ва б.нинг тушиши сабаб бўлади. Баъзан бир нечта микроорганизм бир-галикда учраши ҳам мумкин. Табиатда стафилококк ва стрептококкларнинг доимий мавжудлиги П.нинг тез-тез учрашига олиб келади. Санитариягигиена қонун-қоидаларини билмаслик ёки уни қўпол равишда бузиш, тур-муш ва меҳнат шароитларидаги кам-кўст ҳолатлар (айрим касб кишиларида кумир, цемент ва б. б-н терининг мунтазам ифлосланиши), меъда-ичак, нерв системаси фаолиятининг, шунингдек, моддалар алмашинувининг бузилиши, интоксикация ва б. П. тарқалишига имкон беради. П.нинг ўткир ва сурункали, шунингдек, юза ва чуқур, стрептококкли, стафилококкли ва аралаш хиллари тафовут қилинади. Стафилококкли П.га (стафилодермиялар — бунда, асосан, соч фолликуллари ва апокрин без соҳаси зарарла-нади) фолликулит, чипқон, хўппоз, гидроденит, сикоз ва б. киради. Стрептококкли П.дан (стрепто-дермияда — тери юзаси чакаланади, но-зик пуфакчалар пайдо бўлади, йиринглайди; йиринг тезда қуриб, қора қўтирга айланади) сачратки, сарамас, лаб

бичилиши, хасмол ва б. учрайди. П.нинг барча турларини даволаш деярли бир хил. Антибиотиклар, сульфаниламидлар, витаминлар, специфик ва носпецифик иммунобиологик терапия ҳамда физиотерапевтик даво усуллари қўлланади. Ёш болалар П.га кўпроқ мойил бўлганлиги учун беморларнинг соғлом болалар б-н юришига йўл қўйилмайди. П.нинг олдини олишда унга сабаб бўладиган омилни баргараф этиш муҳим.

ПИОН — к. Саллагул.

ПИНЧ-ЭФФЕКТ (инг. pinch — тора-йиш, кисилиш) — кучли ток ўтаётган газларда разряднинг торайиши. Бу ҳодисани 1934 й.да америкалик олим У. Беннет газ-разрядли плазмاداتи зарядланган тез зарралар оқими учун тад-бик қилган. «П.-э» терминини фанга инглиз физиги Л. Тонкс киритган (1937). Ток ўтказувчи модда тўлдирилган цилиндр шаклидаги разряд каме-расининг ўқи бўйлаб ток / ўтаётганда у вужудга келтирадиган магнит майдонининг куч чизиқлари концентрик айланалар кўринишини олади (айланалар текислиги цилиндр ўқиға перпендикуляр бўлади). Зичлиги токнинг зичлигига тенг бўлган ўтказувчи муҳитға (моддаға) таъсир қиладиган электродинамик куч муҳитни сиқишға интилади. Вужудға келган ҳолат П.-э. дейилади. П.-э. ни алоҳида параллел тоқларнинг магнит тортишиши натижаси деб ҳам қараш мумкин. Ўтказувчи муҳитнинг газкинетик босими магнит си-қишға тўскинлик қилади. Лекин ток етарли даражада катта бўлганда магнит босими газкинетик босимдан катта бўлади ва ток каналини сиқади, нати-жада П.-э. вужудға келади.

П.-э. вужудға келиши учун муҳитдаги қарамақарши ишорали зарядларнинг концентрацияси тахм. тенг бўлиши керак. Фазовий зарядлар электр майдони бир хил ишорали зарядлар оқимида токнинг сиқилишиға қаршилиқ кўрсатади. Газ орқали етарли даражада катта ток ўтганда газ икки хил ишорали заряд-

ланган зарралардан ибo-рат ионлашган плазма ҳолатиға ўтади. Бу ҳолда П.-э. плазма шнури (ток ка-нали) ни разряд ҳосил бўлган камера деворидан сиқиқ чиқаради. Шундай қилиб, плазманинг магнит термоизо-ляцияси учун шароит яратилади. Ўз-ўзидан қисиладиган кучли разрядлар (пинчлар)нинг бу хоссасидан бошқариладиган термоядро синтези (БТС) да юқори т-рали плазмани саклаб туриш учун кенг фойдаланилади.

П.-э. фақат газ раярядли эмас, балки қаттиқ жисмлар плазмасида, айниқса, яримўтказгичларнинг кучли галаёнланган электрон-ковак плазмасида ҳам вужудға келади.

ПИПЕРАЗИН (гексагидропера-зин, диэтилендиамин), $C_4H_{10}N_2$ — рангсиз кристалл модда. Мол. м. 86,14; суюқданиш т-раси 112° , қайнаш т-раси 146° , сувда, спиртда яхши эрийди, эфирда эримайди; ҳаводаги CO_2 ни ютади. П. — 2 кислотали кучли органик асос. Дихлорэтан б-н аммиакдан этилендиамин и.ч.да оралик маҳсулот. Пипразинни гидрогенлаб, этилен бромидға аммиак таъсир эттириб ва б. усулларда олинади. П. — каррозия ингибитори, хлоропрен полимерланиши жараёнида катализатор. Аналитик кимёда ва тиббиётда адилини, лимон, фосфат, сульфат кислоталар тузлари кўринишида қўлланади.

ПИПЕРИДИН (гексагидропиридин, пентаметиленимин), $C_5H_{11}N$ — рангсиз суюқлик. Мол.м. 85,15. Суюқланиш т-раси -9° , қайнаш т-раси $106,4^\circ$ (760 мм сим. уст.). Сув ва кўпчилик органик эритувчиларға яхши аралашади. Сув б-н азеотроп аралашма (қайнаш т-раси $92,8^\circ$, массасиға нис-батан 35% сув) ҳосил қилади. Кучли асос, ёғ аминлари хоссаларини намоён қилади. Дегидрогенланиб пиридинта айланади. Пиридинни каталитик гидрогенлаб ёки электр кимёвий қайтариб олинади. Катализатор, вулканизацияни тезлатувчи сифатида, тиббиётда қўлланади.

ПИПИН ПАКАНА (Pippinus Brevis) (714—768) — франклар қироли (751 й.дан). Майордом бўлатуриб (741—751), 751 й. меровинглар сулоласидан бўлган сўнгги қиролни тахтдан ағдарган ва каролинглар сулоласига асос солган. Қиролликдан ажраб чиққан Аквитанияни бўйсундирган, арабларга қарши юриш қилиб Септиманияни тобе этган. 754 ва 756 й.ларда Италияга юриш қилган, лангобардлардан тортиб олган ерларнинг бир қисмини папага берган, бу б-н Папа виллоятига асос солинган.

ПИР (форс. — кекса, қари) — суфийлик анъанасида тариқатларнинг олий раҳнаомлари ёки обрўли раҳнаомлар. Шунингдек, ҳар бир мурид ўз муриди-ни ҳам П. деб атаган. Аҳоли орасида «П.» тушунчаси авлиё, маълум бир ҳунарнинг асосчиси маъносида ҳам ишлатилади.

ПИРАМИДА (юн. pyramidos) —1) математикада — битта кўпбурчак (асос) ва умумий учга эга бўлган уч-бурчаклар (ён ёқлар) б-н чегараланган жисм. Асосининг шаклига кўра, уч бурчакли П., тўрт бурчакли П. ва б. деб юритилади. П. учи (Р)цж асос текислигига туширилган перпендикуляр П.нинг баландлиги дейилади. Асоси мунтазам кўпбурчак бўлиб, баландлиги асос марказига тушадиган П. мунтазам П. деб аталади. Мунтазам П.нинг ён ёқлари бир хил тенг учбурчаклардан иборат, уларнинг баландлиги П.нинг апофемаси дейилади. П. ҳажми $V = -4 SH$ формула б-н топилади; бунда, S — асоси юзи; H — баландлиги.

П. асосига параллел текислик б-н кесилса, асос томонда кесик П., кесимда эса асосга ўхшаш кўпбурчак (устки асос) ҳосил бўлади; 2) меъморлик-да — пирамида шаклида, зинапоя ёки минорасимон қилиб қуриладиган мо-нументал иншоот. Мас, қадимги Мисрда фиръавнларнинг қабрини П. шаклида қурганлар (қ. Эҳромлар).

ПИРАНДЕЛЛО (Pirandello) Луижи (1867.28.6, Жирженти, Агриженто — 1936.10.12, Рим) — италян ёзувчиси, драматурги. 1889 й. биринчи шеърини тўплами, 1901 й.да биринчи романи — «Четлаштирилган аёл» босилган. «Мархум Митта Паскал» (1904) романи муваффақиятли чиққан. Унда «қиёфа ва ниқоб» мавзуси ёритилган. Моддий томондан ночор яшаган П. 1915 й. сахналаштирилган «Агар шундай бўлмаса...» пьесасидан сўнг буткул драматургияга ўтиб кетган. «Олти персонаж муаллифни қидиради» (1921) ва «Генрих IV» (1922) пьесалари П. ижо-дининг чўққиси ҳисобланади. Нобель мукофоти лауреати (1934).

ПИРАНОГРАФ (юн. руг — олов, апо — юқорида ва ...граф) — тўғри тушаётган ёки тарқоқ қуёш радиацияси (нури)ни узлуксиз қайд қилиб бориш учун мўлжалланган асбоб. Қуёш радиациясини ўлчайдиган асбоб — пиранометр ва радиацияни ўз-ўзидан қайд қилиб борадиган гальванометрдан иборат. Фақат тарқоқ радиацияни ўлчаш учун П. учи қуёш нурунинг тўғридан-тўғри тушишидан асрайдиган ҳалка ичига ўрнатилади. Пиранометрда радиацияни қабул қилиш вазифасини кетма-кет туташтирилган манганин ва константа бўлақларидан иборат термобатарея бажаради. Қуёш радиациясининг мулқ қийматини олиш учун П. кўрсатишлари пиргелиометр бўйича текширилади.

ПИРАНОМЕТР (юн. руг — олов, апо — юқорида ва ...метр) — ётиқ сиртга тушаётган йигма ёки тарқоқ қуёш радиациясини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. Қуёш радиацияси (нури) ни қабул қилувчи сирт сифатида манганин ва константа полосаларини кетма-кет улаб (қавшарлаб) ҳосил қилинган термозлектр батарея ишлатилади. Батареянинг жуфт полосалари қорақуя б-н, тоқ полосалари оқ магнезия б-н копланади. Қорақуя қуёш нуруни оқ магнезияга нисбатан кўпроқ

ютгани учун полосалар ўртасида т-ралар фарқи вужудга келади, шунда сиртда э. ю. к. ҳосил бўлади. Унинг қуввати тушаётган қуёш радиациясига мутаносиб равишда ўзгариб туради. Радиация миқдори гальванометр б-н ўлчанади. Фақат тарқок радиацияни ўлчаш учун асбобни тўғри тушадиган қуёш нуридан тўсадиган экран қўлланади.

ПИРАНЬЯЛАР, пираньясимонлар (*Serrasalmidae*) — чучук сув балиқлари оиласи. Уз. 25—60 см. Гавдаси 2 ёндан яссилашган. Жағларида ўткир тишлари бор. 15 тури Амазонка ва Ориноко дарёлари хавзасида, Жан. Амери-канинг шим.-шарқий қисмида тарқалган. Йиртқич, гала бўлиб яшайди. Балиқдар ва б. ҳайвонларга ҳужум қилади; одам учун ҳам хавфли. Оддий П. тўдаси бир неча минут давомида вазни 50 кг га яқин ҳайвонни еб қўяди. Овланмайди. Айрим турлари аквариумларда боқилади.

ПИРАРГИРИТ (юн. руг — олов ва *argyros* — кумуш) — кимёвий таркиби Ag_3SbS_3 дан иборат минерал; таркибида 59,76% Ag; 22,48% Sb; 17,76% S мавжуд. Тригонал сингонияда кристалла-нади. Нотўғри шаклдаги донача ва уларнинг агрегатлари, шунингдек, призмали кристаллик кўринишга эга. Ранги тўқ қизил, олмос каби ялтирок; мўрт. Қат-тиклиги 2,5; зичлиги 5770—5860 кг/м³. П. кам тарқалган минерал. Гидротермал конларда паст ёки мўътадил т-раларда вужудга келади. РФ (Урал, Забайкалье, Узок. Шарқ), Ўрта Осиё, Чехия, Мексика, Чили ва Боливияда П. конлари топилган. П.дан кумуш олинади.

ПИРГЕЛИОМЕТР (юн. руг — олов, *helios* — Қуёш, метр — ўлчайман) — Қуёш нурларига тик ўрнатилган юзага тўғри тушаётган қуёш нурланиши қувватини ўлчайдиган асбоб. Европада Онгстрём П. и. ишлатилади. У қора рангга бўялган иккита бир хил жуда юпка манганин пластинкадан иборат

бўлиб, улардан бирига Қуёш нурлари тушганда қизийди, нур тушмайдиган иккинчи пластинка эса электр токи ёрдамида қиздирилади. Пластинкаларга уланган термопара уларнинг т-раси тенг бўлганда ток кучини кўрсатмайди. Бу вақтда иккинчи пластинкадан ўтаётган ток қуввати биринчи пластинкага тушаётган Қуёш нурланиши қувватига тенг бўлади. Америкада эталон сифатида ичидан сув ўтадиган П. ишлатилади. Унда иккита бир хил найлар ичига қора рангга бўялган камералар ўрнатилган. Найлардан бириниг ичига Қуёш нурлари тушади ва қора камерани қизди-ради, иккинчисига тушмайди ва унинг ичидаги камера электр токи ёрдамида иккала найдан чиқаётган сув оқимлари т-раси тенглашгунча қиздирилади. Иккинчи камерадан ўтаётган ток кучи қуввати Қуёш нурланишининг қувва-тига тенг деб ҳисобланади.

ПИРГЕОМЕТР (юн. руг — олов, *ge* — Ер ва ... метр) — ер сиртининг эффектив нурланиши (яъни ер сиртининг бевосита нурланиши б-н атмосферанинг рўпара нурланиши фарқи)ни ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. П. галма-гал келадиган қора (ғадир-будир) ва никелланган (ялтирок) металл полосалардан иборат мослама (радиация қабул қилгич) дан иборат (термоэлектр П.). Эффектов нурланишни ўлчаш учун П.нинг қабул қилиш сирти дам-бадам осмон ва Ер томонга ўгириб турилади. Қора ва ялтирок полосаларнинг нурланишни ютиш ва сочиш хусусияти турлича бўлганлиги учун т-ралар фарқи (термоток) пайдо бўлади. Термоток миқдори гальванометр б-н ўлчанади. П.нинг мутлақ компенсацион хили ҳам бор (В. А. Михельсон пиргеометри). Бунда полосалар қарамақарши томонга қаратиб жойлаштирилган. У ер сиртининг эффектив нурланишини бевосита аниқлашга имкон беради.

ПИРЕЙ — Грециядаги шаҳар. Пирей номи (вилояти)нинг маъмурий маркази,

Кагта Афина таркибда. Ахолией 183 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Эгей денгизининг Сароникос қўлти-ғидаги муҳим ташки савдо порти. Ла-такиа ш.га (Сурия) паром қатнайди. Металлургия, машинасозлик (кемасозлик ва кема таъмирлаш, автомобиль йиғиш), кимё, цемент, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Антик давр бинолари қолдиқлари сақланган. Денгиз курорти. Туристар кўп келади. Ҳарбий-денгиз базаси.

ПИРЕНЕЙ ТОҒЛАРИ - Европанинг жан.-ғарбидаги тоғ системаси. Испания, Франция ва Андорра худудларида. Табиий шароитларига қараб П.т. Ғарбий, Марказий ва Шарқий қисмларга бўлинади. Бискай қўлтиғидан Ўрта денгизгача 450 км га чўзилган, эни 20—110 км, аксари қисмининг бал. 2500—3200 м, энг баланд жойи 3404 м (Ането чўккиси). П.т. орқали Франция ва Ис-паниянинг давлат чегаралари ўтган.

Альп бурмаланиши даврида П.т.нинг герцин даврида вужудга келган негизи анча кўтарилган. Ўқ зонаси яхлит бўлиб, сувайирғич қисми ҳам бошдан охиригача узлуксиз давом этган. Довонлари 1500—2000 м баландликда. Шим. ён бағри тик, жан. эса қия. П.т.нинг плейстоцен даврида музланишга учраган энг баланд ўрта қисми, асосан, кристалли ва метаморфик жинслардан тузилган бўлиб, альп рельеф шаклларига эга. Тоғ тепаларидаги музликларнинг умумий майд. 40 км². Фойдали қазилмалардан темир ва марганец рудалари, кўнғир кумир, боксит, кобальт, рух, висмут конлари, минерал сувли булоқлар бор. Курорт куп. Икли-ми П.т.нинг кўп қисмида мўътадил сернам, жан.-шарқида субтропик иқлим. Январнинг ўртача т-раси тоғ этакларида 4—8°, тоғ тепаларида —8°дан —10° гача, июлники шу жойларда 18—24° ва 5—6°. Йиллик ёғин шим. ён бағирларида 500—750 мм. П.т.нинг кўп қисмида ёғин йил давомида ёғади. Йирик дарёлари: Эбро, Адур ва Гаронна. Дарёлари йил давоми-

да серсув, чуқур водийлар орқали оқади ва гидроэнергия ресурсларига бой. Карст рельефли ерларда ер ости қўллари ва айрим қисмлари ер остида оқувчи дарёлар учрайди. Тоғ ён бағирларида кенг баргли ва игна баргли урмонлар бор. 1800—2100 м дан юқриси субальп ва альп ўтлоқлари. Жан. ва шарқий ён бағрида ўрмон б-н бирга маквис ва гарига чакалакзорлари ҳам учрайди. Тупроғи кўп жойларда жигар-ранг ва кўнғир ўрмон тупроқлар. Табиий ландшафт ва ноёб ҳайвонларни сақлаш мақсадида миллий боғ ва кўриқхоналар ташкил қилинган. Альпинизм, туризм ривож топган, қишки спорт ўйинлари ўтказилади.

ПИРЕНЕЙ ЯРИМ ОРОЛИ, Иберия ярим ороли — Европанинг жан.-ғарбидаги ярим орол. Майд. 582 минг км². Атлантика океани б-н Ўрта денгиз оралиғида. П.я.о. Африкадан Гибралтар бўғози орқали, Европанинг қолган қисмидан эса Пиренеи тоғлари орқали ажралган. П.я.о.да Испания, Португалия, Андорра давлатлари ва Гибралтар жойлашган. Қирғоқ чизиги аксари қисмида текис. Ер юзаси ясситоғлик ва тоғлардан иборат. Ўртача бал. 1000—1500 м. Энг баланд жойи — Сьерра-Невада тизмасидаги Муласен тоғи (3478 м). Соҳили — паёттексислик. Тошқўмир, темир рудаси, вольфрам, симоб, полиметалл рудалари, пирит конлари бор. Иқлими асосан, Ўрта денгизга хос субтропик, ғарбида сернам, океан иқлими. Январнинг ўртача т-раси 8—12°, июлники 18—28°. Максимал т-ра 40°, минимали —25°. Йиллик ёғин шим. да 800—1000 мм, тоғларда 1500—2000 мм, ички худудларда 300—500 мм. Йирик дарёлари: Тахо, Гвадиана, Дуэро, Эбро, Гвадалквивир. Табиий ўсимликлари ўрта денгиз буталари (маквис, гарига), дашт ўсимликларидан иборат. Худудининг 40% бутазор. Ўрмонлар ҳам учрайди.

ПИРЕТРОИДЛАР — инсектицидлар, циклопропанкарбон к-та ҳосиларига мансуб кимёвий бирикмалар гуруҳи.

П.нинг нисбатан кичик норма ва паст концентрацияли иш суюқлигини кўпгина зарарли хашаротларга қарши қўллаганда юқори самарага эришиш мумкин. П. ғўза ва сабзавот экинлари зараркунандаларига қарши курашда истикболли препаратлардан ҳисобланади. Ўзбекистон ўсимликларни ҳимоя қилиш ин-тида ўтказилган тадқиқотлар натижасига кўра қўллаш учун рухсат этилган препаратлар рўйхатига П.дан амбуш, децис, сумицидин, цим-буш, рипкорд, данитол, сумиальфа, талстар, каратэ киритилган.

Жуда кўп зараркунандаларга таъсир қилиш хусусиятига эга. Капалаклар, кўнгизлар, қандалалар, пашшалар, ўсимлик битлари, каналар ва оққанотларга қарши қўлланганда яхши самара беради. Ғўзада, асосан, ғўза тунлами, кузги тунлам, ўсимлик битлари, қандалалар ва оққанотларга қарши кураш учун тавсия этилган. Сарф нормаси 0,4—1 кг/га; иш суюқлиги 200—300 л/га. Ўртача захарли.

ПИРИ (Peary) Роберт Эдвин (1856.6.5, Крессон, Пенсильвания — 1920.20.2, Вашингтон) — Арктикани ўрганган америкалик тадқиқотчи, адмирал (1911). Гренландияга бир неча марта экспедиция уюштириб, унинг шим. қисмини 2 марта кесиб ўтган (1892, 1895). 1909 и. 6 апр.да итлар кўшилган чанада 4 киши ҳамроҳдигида Шим. кутбга етиб борган. Гренландия шим.даги ярим орол (Пири Ери) ва Канада Арктика архипелагининг шим.даги бўғоз П. номи б-н аталган.

ПИРИДИН, C_5H_5N — рангсиз, ўзига хос ҳидли органик суюқлик. Мол. м. 79,1, суюқланиш т-раси —42,7°, қайнаш т-раси 115,3°, зичлиги 981,9 кг/м³ (20° да). Сув ва кўпчилик органик эритувчилар б-н ҳар қандай нисбатда аралашади. Кучсиз асос, кислоталар б-н тузлар ҳосил қилади. Тошқўмир смоласидан олинади. Бўяғичлар синтезида, доривор моддалар ва инсектицидлар олишда, эритувчи сифатида ишлатилади. Ҳосилалари, мас,

2-метил 5-вин ил пиридин винилпиридин каучуклар тайёрлашда қўлланади. П. захарли.

ПИРИДОКСИН, пиридоксол, В6 витамини — сувда эрийдиган витамин; пиридин ҳосиласи. Тўқимада пиридоксальфосфат (асосан, аминокислоталарнинг синтезланиш ва парчланиш реакцияларида катнашувчи ко-фермент)га айланади. Ғўшт, балиқ, сут, жигар, хамиртуруш, кўпгина ўсимлик маҳсулотларида бўлади. Ичак микро-флорасида синтезланади. П. етишмаслиги одам ва ҳайвонларда дерматит, томир тортишиши, анемияга сабаб бўлади. Кимёвий синтезлаб олинadиган П. тиббиётда ишлатилади.

ПИРИЛДОҚ, бизбизак — ўз ўқи атрофида тез айланадиган мослама, ўйинчоқ. Қўл кучи, шамол, пружина ёки ип ёрдамида айлантириб юборилади. П. айлантириб юборилганда оғса оғадик, йиқилмайди. П.нинг иши бевосита инерция қонунига боғлиқ. Унинг ҳар бир зарраси айланиш ўқига перпендикуляр бўлган айлана бўйлаб ҳара-кат қилади. Ҳар бир зарра айланиш ўқига перпендикуляр текисликда қоладиган тарзда ҳаракат қилишга интилади. Шунинг учун П. йиқилмайди. Тугма тешиқларидан ип ўтказиб, ипнинг икки учини бармоқларга кийгизган ҳолда ипни гоҳ таранглаб, гоҳ бўшаштириб ўйналадиган П. бизбизак деб аталади. П.нинг хусусиятларидан техникада кенг фойдаланилади. Кемалар, самолётлар, космик аппаратларга П. хоссасига асосланган ҳар хил асбоблар, гироскоп, компас ва стабилизаторлар ўрнатилади.

ПИРИМИДИН, 1,3-диазин, $C_4H_4N_2$ — диазин синфига оид ўзига хос ҳидли, рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 22,5°, қайнаш т-раси 124°, кучсиз асос. Сув, спирт ва эфирда яхши эрийди. П., одатда, 3-аминоакролеинни мочевина б-н конденсатлаб ёки 2-хлор, 2,4-дихлор, 2, 4, 6-трихлор П.ни асослар иштироки-

да қайтариб олинади. П. ядроси витамин В., коэнзим (ури-диндифосфатглюкоза), антибиотиклар (амицетин, блеомицин), доривор пре-паратлар (барбитураглар, пиримидин, сульфамидлар, фторафур), кучли за-харлар (тетродоксин), нуклеин кислоталар ва б. таркибига киради. Биологик жараёнларда ахамияти муҳим.

Пиримидин асослари, пиримидинлар — пиримидиннинг гетероциклик азотли асослари ҳосилалари бўлмиш табиий бирикмалар гу-руҳи. Организмнинг ҳаёт фаолиятида муҳим ахамиятга эга. Нуклеин кислоталар, нуклеотидлар, коферментлар ва б. таркибига киради.

ПИРИТ (юн. *pyrites lithos* — учкун бе-рувчи тош), олтингургурт колчедани, темир колчедани — минерал. Кимёвий таркиби FeS_2 (46% Fe, 53,4% S); Co, Ni, As, Cu, Ai, Se ва б. аралашмалари бўлади. Куб, пентагон-додокаэдр, баъзида октаэдр кристаллар ҳосил қилиб, куб сингонияда кристалланади. Зич дондор массалар, шарсимон конкрециялар шаклида куп учрайди. Оч, сарғиш-кўнғир рангли, металлсимон ялтироқ. Қаттиқлиги 6—6,5; зичлиги 4900—5200 кг/м³. П. гидротермал конларда, колчеданли қатламларда кенг тарқалган. П. сульфат кислотаси, олтингургурт ва темир купороси учун хом ашё ҳисобланади. РФ (Урал, Ол-той), Козогистон, Норвегия, Испания, Италия, Кипр, АҚШ, Канада ва Японияда П. конлари топилган.

ПИРМАСТИЙ Афзали (1840 - Бухоро — 1915) — шоир ва тазкиранавис. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Тиб ва башорат илмини ҳам яхши билган. Пирмаст кишлоғида 3 йил муфтий бўлиб ишлаган. 1900 й.да сарой хизма-тига кириб, амир Абдулахад топшири-ғига кўра, тазкира тузиш б-н шуғулланган. «Афзал ут-тазкир фи зикр уш-шуаро вал-ашъор» («Шоирлар ва шеър тўғрисида энг афзал тазкира», 1904) тазкираси адабиёт-шунослик тарихида «Афзал ут-тазкир» («Тазкираларнинг афзали») номи б-н

машхур бўлиб, унда 19-а. 2ярми ва 20-а. бошларида Бухорода яшаб ижод этган 135 ижодкор ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Тазкира ўша даврдаги Бухоро адабий муҳитини ўрганишда қимматли илмий манба ҳисобланади. Ушбу тазкира Ду-шанбада нашр этилган (1976). «Афзай» тахаллуси б-н шеърлар ҳам ёзган. Садр Зиё «Наводири Зиёия» («Зиё нодирликлари») тазкирасида П.га юқори баҳо берган. Асар кўлёмаси Санкт-Петер-бургдаги Шарқшунослик ин-тида сақланади.

ПИРМУҲАМЕДОВ

Раҳим

[1896.20.12 (1897.1.1) - Тошкент - 1972.16.2] -биринчи узбек киноактёрларидан. Ўзбекистон халқ артисти (1948). Москва узбек драма студиясини тугатган (1930). Ижодий фаолиятини 1918 й. К. Маркс номидаги театр труппасида бошлаган, кейинчалик Самарқанд, Наманган театрларида ишлаган. 1924 й. Тошкентда утка-зилган «кулдирувчилар мусобақаси»нинг ғолиби бўлган. 1927 й.дан киноактёр. П. эпизодик роллар устаси сифатида танилган. У овозсиз кино («Масжид гумбазлари ос-тида»да Умарнинг дўсти; «Соябон арава»да Жўрабой; «Равот қашкирлари»да Ақромхон, «Махов киз»да Саидмурод ва б.) давриданок етакчи киноак-тёрлардан бўлган. Бу даврда у овозсиз кинонинг энг яхши анъаналарини ўзлаштириб, ўзининг кейинги фаолияти учун муҳим замин тайёрлаган. Биринчи узбек овозли фильми «Қасам»да Раҳим милиционер образини яратди. П. ижодидахалқтеатрианъаналари, замонавий сахна санъати ютуқлари ва кино эстетикаси маданиятига хос хусусиятлар уйғунлаша борган, у амир айғоқчиси («Насриддин Бухорода»), Абулмалик («Алишер Навоий»), Абдулхайр («Абу Али ибн Сино»), карвонсарой соқчиси, кўса («Тоҳир ва Зухра»; «Насриддиннинг саргузаштлари») сингари чуқур миллий, ҳаётий образлар яратди. Турли хил хатти-ҳаракатлар, ўзига хос мимика ва б. воситалар б-н образларига сатирик ва юмо-

ристик бўёқ бериб, уларни турли драматик кулгили ҳолатларда намоён этиш П. ижодига хос. «Фуркат» фильмидаги қотил, «Ўтган кунлар»даги Қушбеги, «Маҳаллада дув-дув гап»даги Арслонбек, «Сен етим эмассан»даги чипта назоратчиси каби салбий образлар ўзининг тўлақонлилиги, ранг-баранглиги, сатирик бўёқларга, миллий колоритга бойлиги б-н ажралиб туради. Иброҳим ошпаз («Гуллар очилганда»), Акмал қизиқчи («Наташахо-ним»), Вазира («Икки дил достони») каби роллари узбек киноси зарвақларидан ўрин олди. «Шиддат» фильмидаги Муллабой унинг ижодидаги сўнгги образ бўлди. «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2003).

ЛЛ. Акбаров Х., Раҳим Пирмухамедов, М., 1970; Тешаба ев Дж., Раҳим Пирмухамедов, Т., 1970.

ПИРМУҲАММАД Мирзо (1376—1407.22.2) — теурий шахзода. Амир Темурнинг набираси, Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг ўғли. Отасининг ўли-мидан 40 кун ўтгач, Бахт Мулк Оғо бегимдан туғилган. 1392 й.да Амир Те-мур Ғазна, Кобул, Зобулистон, Қан-дахор вилояти ва Синд, дарёсигача бўлган ерларни П. тасарруфига топширган эди. У бобоси Амир Темурнинг бир неча ҳарбий юришларида, жумладан, Ҳиндистон фатҳида қатнашган. Амир Темур вафоти олдида П.ни ўзига валиахд деб эълон қилган. Бироқ П.ни бошқа теурий шахзодалар ва ҳатто Ўтторда турган қўшин бошлиқлари (амир Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддин ва б.) ҳам тан олмаганлар. Ҳар бир вилоят ҳокими Соҳибқирон вафотидан сўнг ўз номидан танга зарб этиб, но-мини хутбага қўшиб айтадиган бўлган. Теурийлар тахтига Халил Султон ўтирган. У П.га қарши 1405 й. майда Султон Ҳусайн бошчилигида қўшин (30000 киши) тортган ва Балхни эгаллаган. Султон Ҳусайн Халил Султонга қарши исён кўтариб Самарқандга юриш қилган. Халил Султон уни 6 июлда Чекдолик (Шаҳрисабз жан.да)да тормор кел-

тирган ва уни таъқиб этиб Балхни эгаллаган. Султон Ҳусайн Шопур-гон ва Андху ҳокими Сулаймоншоҳ (Амир Темурнинг жияни) ҳузуридан паноҳтопган. П. Сулаймоншоҳдан Султон Ҳусайнни беришини қаттиқ талаб қилган, рад жавоби олгач, унга қарши 3000 отлиқдан иборат қўшин жўнатган. Сулаймоншоҳ ва Султон Ҳусайн Ҳирот-га, Шоҳрух ҳузурига қочиб боришган. Шоҳрух П.нинг талабини тўғри деб топган, Султон Ҳусайн қамоққа олиниб, қатл этилган ва унинг бош териси ичига сомон тўлғазилиб П.га жўнатилган. П. Сулаймоншоҳ устидан қозонган ғала-басидан кейин Балхни олган ва Мовароуннаҳрга қарши биргаликда курашиш учун Шоҳрух б-н музокаралар олиб борган. Шоҳрух ундан юришни кечиктиришни сўраган, бироқ П. ўжарлик қилиб, Қарши томон ҳаракат қила бошлаган. 1406 й. 20 фев.да Қарши яқинида Халил Султон б-н жанг қилиб мағлубиятга учраган. П. Балхга қочган ва бир йилдан сўнг қотил Пир Али Тоз томонидан ўлдирилган. Шоҳрух П.ни ўчини олиш мақсадида қўшин тортиб Балхни эгаллаб олган ва 1370 й. Амир Темур томонидан бузиб ташланган шаҳар қўрғонини қайта тиклаган.

Манба: Абдураззоқ Самарқандий, Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, Т., 1969.

Ад.: Файзиев Т., Теурийлар шажараси, Т., 1995.

ПИРМУҲАММАДХОН (? - 1567.12.3) - Балх ҳокими (1546-67). Шайбонийларьян. Жонибек Султоннинг ўғли. П. даврида Балх ҳокимлиги кучайиб, тўлиқ мустақил хонлиққа айланган. Бухоро хони Абдулазиз (1540—50) Балхнинг мустақиллигига барҳам бериш мақсадида қатта ҳарбий юришга отланган, бироқ бу сафар унинг вафоти туфайли қолдирилган. Бухоро тахтига Муҳаммадёр Султон ўтказилган. П. таъзия изҳор этиш учун Бухорога келиб, турли найранглар б-н тахтни эгаллаб олган (1550 й. 18 авг.). Бироқ амалдор-

лар ва уламоларнинг аксарияти П.ни қўллаб-қувватламаган. Жўйбор хожаларидан Хожа Муҳаммад Ислом ҳам уни тан олмаган. П. шундан сўнг Бухоро тахтига ўз кишиси — шайбо-нийлардан Умарғози Султон (Ўзбекхон номи б-н кўпроқ машхур)ни ўтказишга уринган. У Бухорода олий ҳукмдор сифатида бир йилча турган, лекин амирлар ва эшон Хожа Муҳаммад Исломдан кўмак ололмагач, Бухорони тарк этишга, тахтни яна Муҳаммадёр Султонга қайтаришга мажбур бўлган. Мовароуннаҳрдаги ички низолар кучайган даврда (1551—56) П. жияни Абдуллахонни (қ. Абдуллахон IF) НаврўзАҳмад-хота қарши курашини қувватлаб турган. Наврўз Аҳмадхон вафотидан фой-даланган Абдуллахон Бухорони эгаллаган. П. номига хутба ўқилган. П. 1561 й. 18 апр.гача шайбонийларнинг олий хони бўлиб қолган, гарчи унинг номига хутба ўқиқиб, танга зарб этилсада, у фақат номигагина хон эди. Ба-дахшон ва Балхдаги нотинчликлар са-бабли П. Балхни тарк этиб, Бухорога кела олмасди. Шунинг учун бу ерда 1557 й.дан амалда Абдуллахон ҳукмронлик қилган. Бадахшон ҳокими теурий Сулаймоншоҳ 1560 й. июл—авг.да Балхга юриш қилганда П. Абдуллахондан ёрдам сўраган. Чашмаи козирон деган жойдаги жангда шайбоний султонлар галаба қилишган. Бундан рухданган П. Тохаристондаги Қундуз ва Толиқон ш.ларини эгаллаш мақсадида 1560 й. 5 сент. да юриш қилган. 1561 й. П. б-н Абдуллахон ўртасида ихтилоф юзага келган, бунга сабаб П.нинг Бухорони Абдуллахондан тортиб олиб, эвазига унга Балхни бермоқчи эканлиги бўлган. Бироқ, бунга П.нинг ўғли Динмуҳаммад султон норози бўлиб, отасига қарши исён кўтарган. Хожа Муҳаммад Ислом ҳам бунга қарши чиккан. Абдуллахон Карманадан отаси Искандархонни келтириб тахтга ўтказган (1561 й. май) ва П. номи-ни хут-бадан чиқариб ташлаган. П. фаол ички ва ташқи сиёсат юргизган. Унинг даврида Балх хонлиги Абивард, Марв вилояти ва Термиз ҳисобига кенгайган.

Жан.даги Гурзувон ва Гарчистон вилоятлари чегаралари мустаҳкамланган.

Ад.: Аҳмедов Б. А., История Балха, Т., 1982.

Фахриддин Ҳасанов.

ПИРОГАЛЛОЛ, пирогаллол кислота ёки 1,2, 3 — тригидрок-сйбензол — органик бирикма, 3 атомли фенол; рангсиз, хидсиз, ҳавода қораядиган кристалл модда. Мол.м. 126,11, суюқлиниш т-раси 133—134°, қайнаш т-раси 309°. Сувда, спиртда ва эфирда яхши эрийди, захарли, кучли қайтарувчи. П.нинг ишқорий эритмалари молекуляр кислородни тез ва миқдорий ютиш хусусиятига эга бўлгани сабабли газларни анализ қилишда қўлланади. Саноатда галла кислотани куруқ ҳайдаб (декарбоксиллаб) олинади. Аналитик кимёда, тиббиётда ва фотографияда ишлатилади. Баъзи бир бўяғичларни синтез қилишда бошланғич модда ҳисобланади.

ПИРОГОВ Николай Иванович [1810.13.(25), 11. Москва — 1881.23.11(5,12), ҳоз. Винница яқинида] — рус хирурги ва анатоми, педагоги, жамоат арбоби; харбий-дала хирургияси ва хирургиядаги анатомик-экспериментал йўналиш асосчиси. Петербург ФА мух-бир аъзоси (1847). Севастополь мудо-фааси (1854— 55)нинг, франц-прус (1870—71) ва рус-турк (1877—78) урушларининг қат-нашчиси. Илк бор жанг майдонида наркоз учун эфир ишлатиб операция қилган (1847), қўзғалмас гипс боғлов қўллаган, бир қатор муҳим операциялар ва хирургик усулларни тақлиф этган. Россияда пластик операция, жаҳонда эса суяк пластикаси ғоясини биринчи бўлиб илгари сурган; маориф соҳа-сида ун-тлар автономияси, ялпи бошланғич таълим тарафдори бўлган. Вабонинг патологик анатомияси бўйича қимматли тадқиқотлар ўтказган (1849). «Топографик анатомия» атласи (1—4 жиддлар, 1859—54) жаҳон микё-сида шуҳрат қозонган.

Ас.: Собр. соч., т. 1-8, М. 1957-62; Избр. педагогические сочинения М., 1953.

Ад.: Геселевич А. М., Н. И. Пирогов, М., 1969.

ПИРОКАТЕХИН, 1,2—дигидрокси-бензол — рангсиз кристалл модда. Мол. м. 110,10, суюкданиш т-раси 105°, қай-наш т-раси 240°, зичлиги 1,371 г/см³. Сув, бензол, толуол, спирт ва эфирда эрийди. П. фталат ангидрид б-н бирга эритилганда ализарин ва гистазарин бўягичлар ҳосил бўлади. Саноатда П. о.-хлорфенол ёки фенолсульфокисло-таларни ишқор б-н эритиб олинади. Гваякол, ализарин ва адреалин и.ч. да, жунни бўяшда, анатилик кимёда, шунингдек, фотографияда қайтарувчи сифатида ишлатилади.

ПИРОКЛАСТИК ЖИНСЛАР (юн. руг — олов ва Мао — синдираман) — вул-кандан отилиб чиққан маҳсулотлар қотишидан пайдо бўлган чакиқ тоғ жинслари. Таркиби базальт, андезит, липарит, трахитли вулкан жинсларидан иборат. П.ж. доначаларининг тузилиши жиҳатидан йирик (псефитли), ўрта (псаммитли), майда (алевритли, пелитли) бўлакли жинсларга бўлинади. П.ж. қатламлангач, игнимбритлар-дек жипслашиб кетади ёки диагенезга учрайди. Бу жинслар қурилиш материаллари сифатида ишлатилади. П.ж. таркибини ва тарқалиш қонуниятини тўлиқ ўрганиш улар б-н боғлиқ конларни қидириб топилганда муҳим аҳамиятга эга.

ПИРОКСЕНИТ — бир ёки бир неча пироксенлардан иборат ўта асосли тоғ жинси. Баъзан дала шпати, оливин ва магнетит ёки титаномагнетит аралашган бўлади. П. габбро-перидотитли магматик тоғ жинслари гуруҳига мансуб. Таркибидаги пироксен ва руда мине-рали турига қараб П. ортопироксенит, клинопироксенит, бронзитит, гипер-стенит, вебстерит (лерцолит) каби турларга бўлинади.

Ундан ташқари, гранат, ильменит, слюда, плагиоклаз ва асосий аксессуар минераллар сифатида хромшпинелидлар б-н магнетит қўшилади. П.да 43-53% SiO₂, 4-10% Al₂O₃ 5-13% FeO+F₂O₃, 13-24% MgO ва 9-20% CaO бўлади. П. гипербазитлар таркибига киради. Кўпинча ишқорли жинслар ва карбонатитларда апатит, нодир-ер элементлари ва б. фойдали казилмалар б-н бирга учрайди.

ПИРОКСЕНЛАР (юн. руг — олов ва хенос — бегона) — занжирли силикатлар кичик гуруҳига мансуб тоғ жинсларини ҳосил қилувчи минераллар гуруҳи. Кимёвий таркиби Me₂[Si₂O₆], бунда Me — магний, кальций, темир ва б. металл катионлари. Кристаллографик белгиларига қараб ромбик ва моноклин П. бўлади. Ромбик П. магний, темир метасиликатларидан иборат узлуксиз изоморф аралашма Mg₂ [Si₂O₆] Fe₂[Si₂O₆] қаторини ҳосил қилади. Магнийли энстатит — Mg₂[Si₂O₆] ва магний-темирли гиперстен — (MgFe₂) [Si₂O₆] кўп тарқалган. Моноклин П.нинг таркибида магний ва темирдан ташқари кальций ҳам бўлиб, бу гуруҳга диопсид, геденбергит, авгит, жадеит, эгирин ва сподумен минераллари киради. Моноклин П. асосан, скарнларда ва эффузив жинсларда учрайди. Қаттиқдиги 5—6,5; зичлиги 3100—3600 кг/м³.

Ромбик ва моноклин П. моно-минералли ўта асосли тоғ жинслари (пироксенитлар)ни ташкил қилади, шунингдек, бошқа ўта асосли тоғ жинслари (перидотитлар, гарц-бургитлар ва б.) таркибига киради. Моноклин П. кенг тарқалган. Диопсид — геденбергитлар — контакт метасоматик скарнларнинг одатдаги минералларидир; авгитлар магма-тик тоғ жинслари (базальт, андезит, габбро, диорит ва б.)да учрайди; эгирин — ишқорий сиенитларнинг одатдаги минерали; жадеит айрим ме-таморфик тоғ жинсларида бўлади; сподумен фақат литийли пегматитлардагина мавжуд. Моноклин П. (авгитлар) ойдаги базальтларнинг асосий

минерали ҳисобланиди.

Гидротермал эритмалар таъсирида П. серпентин, шох алдамчиси (уралит), хлорит, эпидот ва б.га ўтади. Сиртки нураш жараёнида эса П. монтмориллонит ва б.га айланади. Сподумен — Li ажратиб олинган кимматли руда, унинг тиник, шаффоф турлари кимматбаҳо тош сифатида ишлатилади; жадеит — ясама тош.

ПИРОКСИЛИН — портловчи мода; целлюлоза ва нитрат кислотанинг мураккаб эфири (қ. Нитроцеллюлоза).

ПИРОЛИЗ (юн. руг — олов ва ...лиз) — пирогенетик жараёнлардан бири; мураккаб моддаларни уларга ҳаво бермай (кўпинча катализаторлар б-н) юкори т-ра таъсирида оддий моддаларга парчалаш. П. техникада, мас, нефтни қайта ҳайдашда (бензин миқдорини ошириш ва ароматик углеводлардан олиш учун) кенг қўлланади. Нефтни махсус печларда 600—750° гача қиздирганда углеводдордгача бўлган мол. м.си кичик бирикмалар ҳосил бўлади; айни вақтда зичлашиш реакцияси рўй бериб, мол. м.си юкори бўлган моддалар, ароматик ва тўйинмаган углеводдорлар вужудга келади. Нефть П. қилинганда углеродли қолдиқ, нефть кокси ва б. ҳосил бўлади. Т-ра, босим ва қиздириш давомийлиги П. натижасига таъсир килади. П. қ.х. да ишлатилган захарли кимёвий воситалар, халқ хўжалигининг турли тармоқларида қўлланган углеводдорлар (ёғоч спирти, сирка кислота ва б.), қазиб олинган кўмирлардан кокс, газ ва б. олишда қўлланади. Саноатда металл карбонилларини П.га учратиб металл кукунлари ҳосил қилинади. СаСО₃ дан кальций оксиди, баъзи анорганик тузларни пирогидроллиз қилиш йўли б-н оксидлар олинади.

ПИРОЛЮЗИТ (юн. руг — олов ва luo — юваман), полианит — оддий оксидлар кичик синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби — МпО₂, таркиби-

да Мп 55-63%; Ва, Na, К ва б., маълум микдорда сув бўлади. Тетраго-нал сингонияда кристалланади; кристаллари структураси рутил типли. Кўпинча яширин кристалл тупроқсимон кукун масалар ҳосил килади; марганец, қисман темир гидроокислари ва б. аралашган бўлади. Ранги қулранг, қора; металлсимон ялтироқ. Қаттиқлиги 2—6 (полианит 6—6,5), зичлиги 4700—5100 кг/м³. П. денгиз ва қўл ҳавзаларининг қирғоққа яқин қисмида кислород кира оладиган шароитларда чўкинди қатлами ҳосил қилади. Марганец конларининг оксидланиш зоналарида ҳам учрайди. П. марганец рудаларининг асосий минерали. Соф П. қуруқ гальваник элементларда, шиша (тиниклантириш учун) ва керамика тайёрлашда, кимё, тиббиёт, лок-бўёқ ва чарм саноатида қўлланилади.

ПИРОМЕТАЛЛУРГИЯ (юн. руг — олов, апо — юкори ва металлургия) — металл ва металл қотишмаларини юкори (800—2200°) т-рада олиш ҳамда тозалаш жараёнлари мажмуи. Металлургияни асосий ва қад. усулларидан бири. 19-а. охири ва 20-а. бошларидан паст т-рада металл олиш жараёнлари мажмуи — гидрометаллургия ривожланди, лекин П. ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади. П. жараёнлари пишириш, эри-тиш, конвертерлаш, рафинациялаш, дистиллаш каби усулларга бўлинади. Пишириш — турли газлар мухитида материалга юкори т-ра шароитида ишлов бериш (материал қаттиқ ҳолатини саклайди); бу жараён турлича печларда ўтади. Эритиш — шихтани тўла эритиб, уни 2 қатлам (металл ва шлак ёки металл ва штейн)га ажратиш; шахта печлар, қайтаргич печлари, электр печлар ва б.да боради. Конвертерлаш — эритишнинг бир тури; бунда эриган материаллар (чўян, штейн) ва хом ашёлар (лом, концентратлар)га ҳаво ёки кислород пуфланади. Рафинациялаш — эриган хоммаки металлларни қўшимчалар (тузлар, ишқорлар, металллар) ва б. ёрдамида ишлаш. Дистиллаш — қайтарилари-

ган металлларни буғ ҳолатига келти-риб, сўнгра конденсирлаш. Роторли печлар (рух олишда), шахта печлари (кўрғошин, калай ва б. олишда) ва б.да қўлланилади.

Ад.: Мирбобоев В.А., Васильев Г.П., Металлар технологияси, Т., 1971.

ПИРОМЕТР (юн. руг — олов ва ...метр) — спектрнинг оптик соҳасида шаффофмас жисмларнинг нурланишига қараб уларнинг т-расини ўлчаш учун иш-латиланадиган асбоб. П. ёрдамида т-раси ўлчанадиган жисм иссиқдик мувозанати-да туриши ва ёруғлик ютиш коэффициенти 1 га яқин бўлиши ке-рак. П. ёрдамида юқори т-ралар ўлчанади. Иш принципи-га қараб, равшан, рангли ва радиацион П. мавжуд. Равшан П. кенгтарқалган, улар 103—104°К соҳасидаги т-раларни аниқ ўлчайди.

Спектрнинг оптик соҳасида $\wedge$ «const ли жисмлар т-расини ўлчашда рангли П.дан фойдаланилади. Бунда спектрнинг кўк ва қизил соҳаларидаги равшанликлар нисбати $b(\lambda_1 T)/b(\lambda_2 T)$ аниқланади. Асбоб шкаласи °С ларга бўлинган, у жисмнинг ранг т-раси (Тс)ни кўрсатади. Рангли П. равшан П.дан мураккаброк, лекин сезгирлиги ва ўлчаш аниқлиги ундан паст. Рангли П. ҳам 103—104 °К соҳасидаги т-раларни ўлчайди.

Жисмнинг тўлиқ нурланишини ифо-даловчи радиацион П. сезгир, лекин ўлчаш аниқлиги пастрок. Уларнинг иши Стефан—Больцман нурланиш конуни ва Кирхгоф нурланиш конунита асосланган. Радиацион П. кузатилаётган нурланишни қабул қилгич (термоустун ёки болометр) да фокуслайди. Бунда сигнал мутлақ қора жисмнинг нурланиши бўйича тақсимланган ва радиацион т-ра (T^n ни кўрсатадиган асбобда қайд қилинади. Жисмнинг ҳақиқий т-раси куйидаги фор-мула б-н ифодаланади: $T = at|1/4T|$, бунда ат — жисмнинг тўла ёруғлик ютиш ко-эффициенти. Радиацион П. 200° т-радан бошлаб ўлчайди. Саноатда П. турли тех-нологик жараёнларни т-ра бўйича назорат қилиш ва бошқариш тизимида кенг

қўлланади.

ПИРОМОРФИТ (юн. руг — олов ва morphe — шакл) — фосфатлар син-фига мансуб минерал. Кимёвий тар-киби $Pb_5[PO_4]_3Cl$. Таркибида PbO - 82,0%, P_2O_5 -15,4%, Cl -2,6%, баъзан қўшимчалардан фосфорнинг изоморф ўрнини босувчи As бўлади. Гексагонал син-гонияда призма ёки бочкасимон шаклда кристалланади. Кам ҳолларда донадор, толасимон ва оқик агрегатлар. Ялтироқлиги шишасимон. Қаттиқлиги 3,5—4, зичлиги 6700—7100 кг/м³. Ранги яшил, баъзан сарик ёки оловранг. Поли-металл ва олтин рудалари конлари зона-сида ҳосил бўлади. Кўрғошин рудаси си-фатида фойдаланилади.

ПИРОП (юн. pyropos — оловси-мон) — гранатлар гуруҳига мансуб ми-нерал. $Mg_3Al_2[SiO_3]_3$, таркибида 20,45% MgO бўлади. Унга темир, марганец ҳам аралашган. П. чиройли тўқ қизил ранги б-н ажралиб туради. Айрим перидотит лар, кимберлитлар, шунингдек, сер-пентинитлар учун хос. П.нинг қип-қизил, тиник, шаффоф кристаллари кимматбаҳо тош ҳисобланади. Ялтироқлиги шиша-симон, қаттиқлиги 6,5—7,5, зичлиги 3580—3710 кг/м³. Машҳур П. кони Че-хияда бўлиб, метаморфизлашган магне-зиал сланецларда, сочма конларда кенг тарқалган.

ПИРОПЛАЗМОЗ — қорамол, от, чўчка ва итларда учрайдиган инвазион касаллик. *Piroplasma* туркумига мансуб кон паразитлари келтириб чиқаради. Кўзгатувчиси оралик хўжайин иштиро-кида унинг қизил қон таначалари ва ички паренхиматоз органларида кўпаяди. П.ни яйлов каналари тарқатади. Мавсумий касаллик. Касалланган ҳайвонда исит-ма, сариклик, камқонлик ва қон сийиш каби белгилар пайдо бўлади. Эчки ва қўйларда бабезиоз б-н бир вақтда кечади. Ташҳис қонни лаб. текширувларига кўра қўйилади.

Даволаш: флавакридин, пиро-плазмин, гемоспоридин, беренил, ази-дин ва б. дори-дармонлар б-н даволанади.

ПИРОСТА ДЕВОРИ — қад. Нуро-та ш. ва унинг атрофидаги қишлоқларни ураган мудофаа деворининг харобаси. Уз. 20 км, эни 12—15 м, бал. 1—1,5 м. П.д. харобаларини Я.Ф.Фуломов раҳбарлигидаги археология отряди текширган (1950—51). П.д. 6-а.да қурилиб, 10-а.дан бузила бошлаган.

ПИРОТЕХНИКА (юн. руг - олов ва техника) — портловчи ва ёнувчи аралашмалар тайёрлаш ҳамда уларни амалда қўллаш б-н шугулланадиган техника тармоғи. Ҳарбий мақсадларда, саноатда, қ.х.да, байрамларда мушак-бозликда қўлланадиган моддалар б-н шугулланувчи турлари бор.

Ҳарбий мақсадларда ёритувчи пиротехник таркиб (ПТ)лар, сигнал, ёндирувчи, ёруғ из қолдирувчи, тугун ҳосил қилувчи ПТ лар қўлланилади. ПТ дан жанг майдонида снарядлар, бомбанинг портлаши каби сунъий портлашларни ҳосил қилишда ҳам фойдаланилади. Саноатда рельслар, трубалар, электр симлар, турли қотишмалар и.ч. да термит ПТ дан фойдаланилади. Гугурт и.ч.да ишлатиладиган таркиблар ҳам ПТнинг бир тури ҳисобланади. Сигнал ПТ ларидан транспортда, кинога олиш, мушаклар тайёрлаш ва б.да фойдаланилади. Қ.х. ўсимликларни зараркунандалардан сақлаш, хўл мевалар сақланадиган омборлар ва вино бочкаларини дезинфекция қилишда ПТ ишлатилади.

Кўпчилик ПТларнинг асосини оксидловчининг ёниги б-н иккиламчи аралашмаси ташкил этади; бунда ёнил-ғи қисман оксидловчидаги, қисман ҳаводаги кислород ҳисобига ёнади. ПТ да нитратлар ва перхлорларат, металл оксидлари (Fe_3O_4 , MnO_2 ва б.) оксидловчи вазифасини бажаради.

Юқори т-рали ПТ да ёнувчи аралашма сифатида Mg, Al ва уларнинг

қотишмалари, камдан-кам Ti ва Zr дан; тугун ҳосил қилувчи аралашмада эса, асосан, органик моддалардан фойдаланилади.

ПТ ёнганда ажраладиган иссиқлик 1,2-8,4 МЖ/кг (300-2000 ккал/кг), ёниш т-раси 400—3500°, ёниш тезлиги 0,5—20 мм/с.

ПИРОУЗУМ КИСЛОТА, а-кетопропион кислота, $CH_3COCOON$ — ўткир ҳидли рангсиз суюқлик. Суюқданиш т-раси 13,6°, қайнаш т-раси 165° (ажралишб-н), зичлиги 1,27 г/см³. Сувда, эфирда, спиртда эрийди. П.к. вино кислотани ($KHSO_4$ устидан), аце-тилхлориддан ёки 2,2-дихлорпропион кислотадан ҳайдаш йўли б-н олинади. CO_2 ёки CO ажратиб чиқариб (H_2SO_4 иштирокида) парчланади. Водород пероксид таъсирида оксидланиб, сир-ка кислотага айланади. Углеводлар, ок-сидлар, липидлар ҳосил бўлишида му-қим боғловчи оралиқ маҳсулот ҳисобланади. Доривор моддалар, мас, цин-хофен (атрофан) и.ч.да қўлланади.

ПИРОФИЛЛИТ (юн. руг — олов, phyllon — япрок; қиздирилганда юпка япроксимон бўлакчаларга ажралади) — қатқат силикатлар синфига мансуб минерал. $Al_2[Si_4O_{10}](OH)_2$. Al қисман Mg, Fe б-н алмашади, аралашма ҳолида MgO , FeO , Fe_2O_3 мавжуд. Ранги оч яшил, сарғиш, кулранг ва ок. Қаттиқлиги 1—2, зичлиги 2650—2900 кг/м³. Ўтга ва кислотага чидамли. Моноклин сингонияли, япроксимон агрегатлар ҳосил қилади. Конлари метаморфик жинслар б-н боғлиқ бўлиб, пиррофиллитли сланец ва зич агальматолит уюми ҳолида учрайди. Яхши изолятор, кимё-вий реакцияларга чидамли. Саноатда юқори глинозёмли материал сифатида ўтга ва кислотага чидамли буюмлар тайёрлашда ишлатилади. Безак тоши сифатида ҳам аҳамияти бор. РФ (Урал жануби), Украина, ХХР, АҚШ ва Бразилияда конлари бор.

ПИРОХЛОРИЛАР (юн. руг — олов ва chloros — сарғишяшил) — титан-тан-тал-ниобатлар мураккаб оксидларига мансуб минераллар гуруҳи. Кимёвий таркиби бекарор, бир қадар аниқроқ формуласи (Ca, Na, K, Rb, Sn, U, Ba, Bi, Sb)₂m (Nb, Ta, Ti)₂O₆. (O, OH, F), m-nH₂O; изоморф аралашма ҳолида U, Th, Ce, Y, Fe ва б. бўлади. П.га 3 кичик гуруҳ (пирохлор, микролит ва бетафит)га ажратилган 21 минерал ки-ритилган. Ранги оч сарик, қизғиш-жигарранг, кўнғир-қора. Айримлари киздирилганда сарғишяшил рангга ўтади. Кўпинча кичик (10—15 см гача) октаэдр, додекаэдр шаклда кубик сингонияли кристалллар ҳолида учрайди. Қаттиклиги 4—5,5; зичлиги таркибига ва физик хоссаларига қараб ўзгаради: 3700—5000 кг/м³ (пирохлор ва бетафит) ва 5900—6400 кг/м³ (микролит). П. баъзан кучли радиоактив, тез ўзгариб туради ва метамикт минералларга киради. Сиенитли ва нефелин-си-енитли пегматитларда циркон, ильменит, сфен, кальцитлар б-н бирга учрайди. Йирик уюмлари ниобий ва тантал олиш учун руда ҳисобланади.

ПИРОЭЛЕКТР (юн. руг — олов ва электр) — кристалл диэлектриклар киздирилганда ёки совитилганда уларнинг сиртида электр зарядлари ҳосил бўлиши. Қиздирилганда уларнинг бир учи мусбат зарядланса, совитилганда манфий, иккинчи учи эса тескари ишорада зарядланади. Пирозэлектрик (кристалл диэлектрик) сиртида зарядлар ҳосил бўлиши кристалл киздирилганда унинг ичида спонтан (ўз-ўзидан ҳосил бўладиган) қутбланишнинг ўзгаришига, зарядланиш интенсивлиги т-ра ўзгаришига боғлиқ. П. хусусиятли кристалллар пьезоэлектр хусусия-тига ҳам эга бўлади. Шунинг учун т-ра нотекис ўзгарганида кристалл деформацияланади, деформацияланиш эса, ўз навбатида, пьезоэлектр табиатли «киккиламчи» қутбланишни юзага кел-тиради ва у П. табиатли «бирламчи» қутбланишга

қўшилади. Бу эса соф П. эффектини кузатишга халакит беради. Демак, кристалл деформацияланмаган ёки деформацияси доимий турган ҳолдагина соф П. эффектини кузатиш мумкин. П. кристалларда электрокалорик эффект деб юритилдиган тескари эффект ҳам кузатилади. Бу эффект ўзга-рувчан электр майдонига жойлаштирилган кристалл т-расининг ўзгаришидан иборат. П. эффектидан амалда ин-фрақизил нурланишни топишда фойдаланиш мумкин.

ПИРР (мил. ав. 319—273) — Эпир подшоси (307—302 ва 296—273). Тарент ш. томонида туриб Рим б-н курашган, Гераклея (280) ва Аускулум (79) ёнида ғалаба қозонган. Сўнгги ғалабаси жуда катта йўқотиш, талафотлар эва-зига эришилган («Пирр ғалабаси» ибораси шундан).

ПИРРОН Элидалик (мил. ав. тахм. 360—280) — юнон файласуфи, скептицизм (пирронизм) асосчиси. П.нинг ўзи асарлар ёзмаган, унинг қарашларини шоғирдлари ёзиб қолдирган. Унинг фикрича, одамнинг нарсалар тўғрисидаги мулоҳазалари асоссиздир, умуман бирон-бир мулоҳаза юритишдан ти-йилиш ҳамда атараксия ва апатия ҳолатида бўлиш керак.

ПИРРОТИН (юн. pyrotites — чўғдай кизил ёки қуюқ сарик), магнит колчедани — сульфидлар синфига мансуб минерал. Таркиби Fe, KS. Қўшимча сифатида Ni, Co бўлади, ҳамда қат-тиқ қоришмалари (халькопирротинлар) учрайди. Гексагонал ёки моноклин сингонияли кристаллари кам учрайди, одатда, яхлит масса ёки хол-хол доналар шаклида бўлади. Ранги тўқ сарик, қиз-дирилганда кўнғир тусга киради, ме-таллдек ялтироқ, мўрт. Структураси нуксонли, чунки октаэдр бўшлиқларнинг ҳаммаси ҳам Fe б-н тўлдирилмаган. Қат-тиклиги 3,5—4,5; зичлиги 4580—4700 кг/м³. Магнит хос-саси таркибига қараб ўзга-ради: S кам

бўлган триолит ва гексагонал П. — антиферромагнетиклар, S кўп бўлган моноклин П. — ферромагнетик (Кюри нуқтаси 300—320°С). П.нинг ай-рим минераллари парамагнетизм (магнит анизотропияси) хусусиятига эга. П. қайноқ аралашмалардан вужудга келади. Турли генетик типларда ва эндоген конларда тарқалган: асосли магматик жинсларда сульфат уюмлари (мис-никель сульфидлар) орасида, контакт-метасоматик конларда халькопирит, пирит, касситерит, шеелит, кальцит, кварц б-н, гидротермал конларда сфалерит, галенит, халькопирит, касситерит, арсенопирит б-н, чўкинди жинслар орасида сидерит б-н бирга учрайди. Оксидланиш зонасида пирит, марказит ва кўнғир те-миртошларга айланади. П. рудаларида бошқа фойдали компонентлар бўлмаса, кам фойдаланилади, улар олтингург, темир, сульфат кислота олишда хом ашё сифатида ишлатилади, никелли П. никель олиш учун фойдаланилади. П. Ўзбекистонда дастлаб Самарқанд вилоятида (1891), сўнгра Чатқол-Қурама тоғларида, Ўзбекистон гарби ва жанубида ва б. жойларда топилган.

ПИРС (Peirce) Чарлз Сандерс (1839.10.9, Кембриж, Массачусетс штати — 1914.19.4, Милфорд, Пенсильвания штати) — америкалик файласуф, мантикчи, математик ва табиатшунос. Америка фанлар ва санъат академияси (1877) ҳамда Миллий ФА (1879) аъзоси. Гарвард ун-тини тугатган (1859). Шу ун-тда мантик, тарих ва фалсафадан маърузалар ўқиган. П.га Дуне Скот, Кант ва Дарвин қарашлари таъсир кўрсатган. П. агностицизмни танқид қилди, бироқ билимнинг ишончилигини инкор этди. У илмий билим ва фикрнинг шаклланиши, ишончилиги ва далиллар асосида исботланганлиги масаласига алоҳ>1 да ахамият берди. Фалсафага прагматизм тушунчасини киритган. Ҳақиқатнинг объективлигини рад этиб, чинликни амалий фойдалилик б-н тенглаштирган. Семиотика асосчиси. Математик ман-тикка дойр асарлар ёз-

ган. П.ни «АҚШ илмий фалсафасининг отаси» деб ҳисоблайдилар.

ПИРС (инг. pier — устун, пристань) — портаа кемалар тўхтаб турадиган жой, кирғоққа қурилган гидротехник иншоот. Порт акваториясидан чиқиб туради, кемаларни икки томонидан боғлаб қўйишга имкон беради. П.да кемаларга юк ортилади ёки туширилади, йўловчилар туширилади ёки чиқарилади. Кенг ва тор П.лар бор. Кенг П.нинг ҳар қайси томонига 3—8 кема, тор П.нинг ҳар қайси томонига 1—2 та кема тўхтаб туришига имкон беради. Одатда, П.лар гуруҳ-гуруҳ қилиб жойлаштирилади, улар кирғоқ бўйлаб ўзига хос «тароклар»ни ҳосил қилади.

ПИРСИЁНЛАР (ўзларини эроний деб атайдилар) — Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистоннинг айрим туманларида тарқалган халқ — эронийларнинг 2номи. П.нинг асл ватани — Эрон (қ. Форслар).

ПИРСОН (Pearson) Лестер Боулс (1897—1972) — Канада бош вазири (1963—6 8). Либерал партия раҳбари (1958—68), ташқи ишлар вазири (1948—57). Нобель тинчлик мукофоти лауреата (1957).

ПИСАРЕВ Дмитрий Иванович [1840.2(14).10, ҳоз. Липецк вилояти Знаменское қишлоғи — 1868.4(16).7, ҳоз. Юрмала] — рус публицисти ва ада-бий танқидчиси. Петербург ун-тининг тарих-филология ф-тида таҳсил олган (1856—61). «Русское слово» («Рус сўзи») жур.да пешқадам танқидчи си-фатида фаоллик кўрсатган. Шу даврда П.нинг дунёқарашида кескин ўзгариш содир бўлиб, у ўткир сўз ёрдами б-н рус жамия-тининг чириб бораётган асосларини ларзага келтиришни ўз ол-дига мақсад қилиб қўйган. Чор ҳоки-миятини ағдаришга даъват этувчи пам-флети учун 1862 й.да қамоққа олинган. П. 1866 й. авф этилгач, Н.А. Некрасовнинг «Отечественные записки» («Ва-тан ёзишмалари») жур. б-н

хамкорлик қилган.

П. адабий фаолият б-н қисқа вақт шуғулланганига қарамай, жуда кўп фалсафий ва адабий-танқидий мақолалар ёзишга улгурган. 1860 й.да Гейне ижоди б-н танишиш П. эстетикасининг шаклланишида муҳим омил бўлган. Шундан кейин табиий фанларга ихлос қўйган П. фанни, даставвал, табиатшунослик ва мат. фанларини ривожлан-тирмай туриб, жамиятни тараққий эт-тириш мумкин эмас, деган фикрда бўлган. П. назарида, фақат мат. ва таби-атшунослик фанларигина «очлар ва яланғочлар»нинг қорнини тўйдириши, бинобарин, фан деб аталишга ҳақли бўлгани учун у, пировардида эстетикани ва адабий асарларнинг эстетик талқинини мантиқ-сиз, деб топган. Шу нуқтаи назарга амал қилган П. Н.Г.Чернышевскийтг «оқилона эгоизм» ҳақидаги назариясини қўллаб-қувватлайди («Реалистлар»). М.Е. Салтыков-Шчедринга қарши маломат тошларини отиш, сатиранинг иж-тимоий аҳамиятини инкор этиш П.нинг нафақат эстетик, балки ижтимоий-сиёсий маънодаги хатоси ҳам бўлган («Беозор юмор чечаклари»). П.нинг «Пушкин ва Белинский» син-гари энг яхши адабий-танқидий мақолалари маърифатпарварлик руҳи б-н суғорилганига қарамай, баҳс-муноза-рали фиколардан холи эмас.

Ас: Литературная критика, т 1—3, М., 1981. Ад.: Коротков Ю., Писарев, М., 1976.

ПИСАРРО (Pizarro) Франсиско (1470 ва 1475 й.лар ораси — 1541) — испан конкистадор (к. Конкистадорлар). 1513—35 й.ларда Панама ва Перуни босиб олишда катнашган, Жан. Аме-риканинг Тинч океани соҳиллари бир қисмини (Гуаякиль қўлтиғи б-н) ва Анд тизмасидаги Ғарбий Кордильера тоғини кашф этган, инкларнинг Тау-антинсуйу давлатини талон-торож этиб, яксон қилган, Лима ва Трухи-льо ш.ларига асос солган.

ПИСИСТРАТ (? - мил. ав. 527) - афи-

налик тиран (ҳоким). 560 й.дан 527 й.гача (танаффуслар б-н) ҳокимлик қилган. Дехқонлар ва савдо-хунармандлар табақаси манфаати йўлида ислохотлар ўтказган (евпатрийлардан мусодара қилинган ерларни қишлоқ камбағалларига бўлиб берилиши, давлат тангаларини (П. тетрадрахмаси) зарб қилиниши, уруш ногиронларига давлат нафақаси белгиланиши ва б.). Ёлланма қўшин тузган, жамоат иншо-отлари (бозор, водопровод, Пирей гавани, ибодат-хоналар ва б.) қурилишини ташкил этган. П. даврида Афина Юнонистоннинг маданий марказига айланган.

ПИСКЕНТ — Тошкент вилояти Пискент туманидаги шаҳар (1966 й.дан), Туман маркази. 1952 й.гача қишлоқ.

Оҳангарон дарёсининг ўнг соҳилида. Яқин т.й. станцияси — Тўйтепа (14 км). Вилоят маркази (Тошкент ш.)дан 41 км. Аҳолиси 31,4 минг кишига яқин (2003).

П. (Бискат) — Тошкент воҳасининг энгқад. шаҳарларидан бири. 10-а. географларининг маълумотларида у Илок давлати таркибига кирган. В.В.Бартольд ва М.Е.Массон П.ни Оҳангарон дарёсининг чап соҳилидаги (ҳоз. Пискент ш. чеккасидаги) ёдгорлик қолдиқлари б-н айнан бир, деб кўрсатадилар. П.дан 1-а. га мансуб қабристонлар (Пискент Мингтепаси) ва 5-а.га оид новуслар топилган.

П.нинг дастлабки қисми Пушти Маҳмуд тепалиғи бўлиб, у 6—7-а.ларда шаҳар шаклига кира бошлаган. 10—12-а.ларда равақ топган. Шош (Тошкент) дан Фарғонага ўтган савдо йўлининг устида қулай жойлашганлиғи туфайли 9—10-а.ларда бу ерда қад. тарихчилар томонидан Бискат деб аталган шаҳарча пайдо бўлган. 13-а. бошида мўғул босқинчилари П.ни вайрон қилганлар. 13-а. ўрталарида унинг ғарбий чеккаси яна тикланган бўлсада, шаҳар кичрайиб, қишлоқ даражасига тушиб қолди. 14—16-а.ларда П. теурийлар ва б. ҳукмдорлар мулки таркибига кирган. 17-а. охири ва 18-а.да шаҳар яна инкирозга

учрайди. Аҳолиси ғарб томонга кўчиб ўтади. П.нинг 19-а. да мудофаа деворлари ва 4 дарвозаси бўлган. Ўша даврда П. Кўкон хонлиги таркибига кирган.

П.да туман ҳокимияти биноси, маъмурий идоралар, пахта тозалаш з-ди, «Каноп» Узбекистан—Чехия қўшма корхонаси, ғишт и.ч. цехлари, «Пискентсифат» брезент тикиш корхонаси, металл куймалар тайёрловчи «Меҳнат» акциядорлик жамияти, яхна ичимликлар цехи, нон и.ч. корхонаси, мебель и.ч. кичик корхонаси фаолият кўрсатади.

Кейинги йилларда шаҳарда деҳқон бозори, «Саодат» тантаналар уйи, «Соғлом авлод» таянч пункти, 150 ўринли туғруқхона, юзлаб савдо дўконлари ва маиший хизмат кўрсатиш шо-хобчалари курилди.

Марказий йўллар П.ни Тошкент, Олмалик, Оҳангарон ва б. шаҳар ва туманлар б-н боғлайди. Шаҳар яқинида Тошкент сув омбори жойлашган.

П. Олмалик ш. б-н узвий боғланган. Олмаликдан П.га саноат моллари, П.дан Олмаликқа эса қ.х. махсулотлари етказилади.

Ад.: Бобур З.М., «Бобурнома», Т., 1958; Бартольд В.В., «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», Соч.т. 1, М., 1963; Массой М.Е., Ахангеран, Археолого-топографический очерк, Т., 1953, Бурияков Ю.Ф., Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса, Т., 1982.

ПИСКЕНТ ТУМАНИ - Тошкент вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Шим. ва шим.-шарқдан Оҳангарон ва Ўрта Чирчик, ғарбдан Окқўрғон, жан.-ғарбдан Бўка туманлари, жан.дан Тожикистон Республикasinинг Суғд вилояти б-н чегарадош. Майд. 0,79 минг км². Аҳолиси 86,3 минг киши (2003). П. т.да 1 шаҳар (Пискент), 6 қишлоқ фукарolari йиғини (Дўнгқўрғон, Керовчи, Муротали, Кориз, Октепа, Сайд) бор. Туман маркази — Пискент ш.

Табиати. Туман худуди Курама тоғ

тизмаларининг этакларида ва Оҳангарон дарёсининг чап соҳилида, Чирчик-Оҳангарон водийси бошланадиган ерда жойлашган. Ер усти шарқдан ғарбга томон қия. Ўртача бал. 300—2500 м. Шарқий қисми Курама тоғлари, адирлар, чўл, яйловлар б-н банд. Рельефи бир оз паст-баланд, эски дарё ўзанлари, жар ва жилғалар б-н парчаланган. Туманнинг ғарбий қисмида суғориладиган ерлар жойлашган. Тупроқлари, асосан, типик бўз тупроқлар, пастқам жойларда ўтлоқи, ботқоқ-ўтлоқи, аллювиал тупроқлар. Туманнинг чекка шарқида тўқ бўз тупроқлар ва кўнғир тупроқлар тарқалган бўлиб, бу ерлардан яйлов сифатида фойдаланилади. Курама тоғидан Оҳангарон дарёси оқиб ту-шади, тоғ сойларидан Қизота, Ковулди, Олмалиқсой, Парганда, Қорақисёй оқиб ўтади. Анҳор, Бўка, Шўр, Ўртаарик, Бўржар сингари қад. ка-наллар, Шим. Тошкент канали бор. Шим. чегараси бўйлаб Тошкент сув омбори («Тошкент денгизи») жойлашган. Иқлими мўътадил иссиқ, қуруқ. Йиллик ўртача т-ра 13,5°; июлнинг ўртача т-раси 27°, энг юқори т-ра 41,Г, янв.ники —1,0°, энг паст т-ра —27,2°. Вегетация даври 210—220 кун. Йиллик ёғин 350 мм. Ёввойи ўсимликлардан текисликларда қамиш, даштда шувоқ-шўра, тоғ олди ерларида бўтакўз, дарё ва сойларнинг водийларида арча, дўлана, заранг, олча, олма, четан (рябина) ва б. усади. Ёввойи хайвонлардан дарё қайирларида бўри, чиябўри, юмронқозиқ, қуён, тўқай мушуги, ўрдақ, ғоз, қирговул, тоғларда қалиқ, бедана, майна, лойхўрак, сувилонлар, ондатра яшайди. Туманнинг шарқий қисмида фойдали қазилмалардан мис, қўрғошин, рух, олтин, молибден ва б. нодир металл рудалари, флюорит, оҳақтош, шағал, кум ва б. турли хил қурилиш материаллари олинади.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 109,2 киши. Шаҳарликлар 31,4 минг киши, қишлоқ аҳолиси 54,9

минг киши (2003).

Хўжалиги қ.х. ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Саноат, транспорт, алоқа, қурилиш корхоналари бор. Шир-кат ва деҳқон-фермер хўжаликлари пахтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, чорвачилик б-н шуғулланадилар. Туманда 66 давлат, 1243 но-давлат корхонаси, 1 қўшма корхона, 10 акциядорлик жамияти, 2 жамоа, 8 шир-кат хўжалиги, 970 фермер хўжалиги фаолият кўрсатади. (2003).

Туманнинг сугориладиган экин майдони 20,7 минг га, шу жумладан, 10 минг га ерга пахта, 8,4 минг га ерга дон, 420 га ерга полиз ва сабзавот экинлари экилади (2003). П. т.даги 43 умумий таълим мактабида 20,2 мингга яқин ўқувчи таълим олади. Ёрдамчи интернат мактаби, касб-ҳунар коллежи, 8 клуб, 22 кутубхона, маданият ва истироҳат боғи, 8 стадион мавжуд.

Марказий касалхона, юқумли касалликлар ва болалар касалхоналари, 4 кишлоқ врачлик пункти, 5 врачлик амбулаторияси, марказлашган дорихона, 10 хусусий дорихона аҳолига хизмат кўрсатади. 1932 й.дан «Меҳнат байроғи» туман газ. чиқади.

ПИСКОМ — Тошкент вилоятидаги дарё. Чирчиқ дарёсининг ўнг бош ирмоғи. Майдонтол тизмасининг шим. ён бағридан оқиб тушадиган Майдонтол ва Писком тизмасининг шим.-ғарбий ён бағридан оқиб тушадиган Ойгай-инг сойларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, шим.-шарқдан жан.-ғарб томон оқади ва Чорвоқ сойлигига келганда Чатқол дарёси б-н қўшилиб, Чирчиқ дарёсини ҳосил қилади. Уз. 70 км, ҳавзасининг майд. 2840 км².

П. бош қисмида чуқур тоғ водийсида тошлар орасидан, сўнгра террасали кенг водийда оқади. П.нинг ҳавзаси анча баланд (ўртача бал. 2645 м) бўлиб, унда умумий майд. 130 км²га яқин 140 дан ортиқ кичик музлик бор. П. қор-музлик сувидан тўйинади. Ўртача кўп йиллик сув сарфи 82 м³/сек. Йиллик оқимнинг

47% март — июнь, 38% июль— сент., қолган 15% эса окт. — фев. ойларида оқиб ўтади. Суви мартдан қупая бошлайди, июнь—июлда энг кўп, янв.—фев. да эса энг кам бўлади. Энг кўп сув сарфи 700 м³/сек. ва ундан ортиқ, энг кам сув сарфи 10 м³/сек. гача. П. анча лойқа дарё (хар 1 м³ сувида ўртача ҳисобда 200 г лойқа бўлади). П.га 40 дан ортиқ сой ва жилғалар келиб қўшилади. Улардан энг йириклари: Ихначсой, Қорақизсой, Тенпарсой, Аксарсой ва Новалисой.

ПИСКОМ ЗИЛЗИЛАСИ — 1937 й. 18 дек. соат 13 дан 18 мин. ўтганда содир бўлган. Зилзила маркази Писком тоғининг аҳоли кам яшайдиган шим. қисмида 20 км чуқурликда жойлашган. Эпицентрда зилзила кучи 8 балл б-н қайд этилган, магнитудаси 6,0. Зилзилага ер қаъридаги тоғ жинсларининг Писком узилмаси бўйлаб бир-бирига нисбатан шим.-шарқдан жан.-ғарбга томон силжиши сабаб бўлган. Ер устида бир қанча сурилмалар, қат-такичик ёриқлар пайдо бўлган, аҳоли яшайдиган жойларда иморатлар жид-дий шикастланган. Зилзила кучи Пис-комда 8 балл, Бурчмулла, Чимён ва Чимкентда 6 балл, Тошкент, Андижон, Тарозда 5 балл, Ўш, Ўратепада 4 балл, Самарқанд, Таласда 3 балл б-н сезилган.

Кейинги йилларда олиб борилган сей-смотектоник тадқиқотлар П.з. кенглиги 15 км, уз. 250 км майдонни эгаллаган Писком, Қоржонтов ёриқлари ва Тошкентолди флексурасини ўз ичига олган сейсмоген зонада жойлашганини кўрсатди. П.з.дан кейин бу зонада Бурчмулла (1959), Тошкент (1966), Янгайўл (1971), Халқобод (1972), Товоқсой (1977), Назарбек (1980) зилзилалари бўлиб ўтди. Бундан кейин ҳам ушбу зонада зилзилалар бўлиш эҳтимоли бор.

Рашод Иброҳимов

ПИСКОМ ТИЗМАСИ - Ғарбий Тянь-шандаги тизма. Шим.-шарқдан жан.-ғарбга 130 км га чўзилган. Ўртача

бал. 3200 м. Шим.-шарқда 4000 м дан жан.-ғарбда 1900 м гача пасайиб боради. Энг баланд жойи — Бештор чўққиси (4291 м). Тизмада Пиёзак (3718), Оқтуяўлган (4224 м), Опалитов (4216 м) каби чўққилар бор. Ён бағирлари тик, Писком, Кўксув, Чатқол, Сандалаш дарёларининг ирмоқлари б-н ўйилган. Шим.-ғарбий ён бағри нисбатан қия, Писком дарёсига зинапоясимон пасайиб боради. Жан.-шарқий ён бағри эса қисқароқ бўлиб, унда бир нечта текис юзалар (Катта Сандик, Кичик Сандик, Бахтол) мавжуд. Тизма палеозой даври чўққинди ва отқинди тоғ жинсларидан ташкил топган. Тектоник жиҳатдан гер-цин бурмаланишида шаклланган мега-антиклиналь бўлиб, тўртламчи даврда содир бўлган янги тектоник ҳаракатлар натижасида кўтарилган. Қиши совуқ, ёзи эса салқин, сернам, йиллик ёғин миққори пастки қисмида 600 мм дан, юқори қисмида 1200—2000 мм га ортади. П.т. дан Писком дарёсининг ирмоғи Ойгайинг ва б. бирканча сойлар бошланади. Тизманинг сувайирғич қисмида 270 дан зиёд музлик булиб, уларнинг уму-мий майд. 80 км² дан ортиқ. Тизма ҳудудида тўқ бўз, жигарранг, қўнғир тоғ-ўрмон, тоғ-ўтлоқ тупроқлар тарқалган; олма, дўлана, ёнғоқ, арча ва б. ўсади.

ПИСТА (*Pistacia*), хандон писта — пистадошлар оиласига мансуб бута ёки дарахтлар туркуми, ёнғоқмевали дарахт. 300 йилгача яшайди. 20 дан ортиқ тури бор. Жан. Европа, Ғарбий, Ўрта ва Шарқий Осиёда, Шим., Шарқий Африка ва Марказий Америкада ўсади. Ўрта Осиёда ёввойи ҳолда ўсадиган чин П. (*P. vera*) ва тўмтоқ баргли П. (*P. mutica*) турлари бор. Бўйи 2,5—10 м, шох-шаббаси тарқоқ, 10—12 м кенгликда. П. икки уйли ўсимлик, —40° совуққа чидайди. Апр.—май бошларида дастлаб эркак, сўнгра урғочи дарахтлари гуллайди, гули мураккаб рўваксимон тўпгулдан иборат, шамол ёрдамида чангаланани. Меваси бир уруғли данак (писта). Пи-

стаси авг.—сент. пишади. Қобиғи юпка, қаттиқ, этилганда баъзан учидан ёрилади. Мағзи яшил, мазали, таркибида 63% гача мой, 22% оксил, 7% гача углеводлар, В гуруҳи витаминлари, А провитамини бор; асосан, қовурилган ҳолда ейилади, қандолатчиликда ишлатилади. П. лалми ерларда 10—12, суғорма ерларда 7—8-йили ҳосилга қиради. Ёввойи ҳолдагилари 15 кг гача, пайванд қилинган 8—10-йиллик дарахтлари 30—45 кг мева беради. П. баргларида пайдо бўладиган ғудда-бужғ-унларда таннид (30—40%), бўёқ мод-далари бор. П. Қурғоқчиликка чидамли. Уруғидан ва пайвандлаб, бачкисидан пархиш қилиб кўпайтирилади. П. ёғочи дурадгорликда кадрланади. Ўзбекистонда П. ни экиб ўстириш ишлари 1937 й.дан Боботоғ (Сурхондарё вилояти) тоғларида бошланган, Каттакўрғон сув омбори агрофларида 2 минг га дан ортиқ П.зорлар ташкил этилган. Республикада уруғидан экиб ўстирилган П. зорларнинг умумий майдони 80 минг га дан кўпроқ (2003). Ўзбекистон ўрмончилик и.т. ин-тида, П.нинг 6 нави яра-тилган, 30 дан ортиқ П. навлари коллекцияси барпо этилган.

Асосий зарарқунандалари: П. қурти ва П. қалқондори.

Ад.: Попов К.П., Фисташка в Средней Азии, Ашхабад, 1979.

Абдушукур Хоназаров.

ПИСТА КЎМИР — юқори углеродли қаттиқ ғовак материал. Ёғоч (ўтин)ни ҳавосиз ёки бир оз ҳаволи муҳитда қуйдириш йўли б-н ҳосил қилинади. Оддий (табиий) усулда ёки махсус ўчоқ (реторта)лар ва печларда олиш мумкин. Оддий усулда П.к. олиш учун ўтин чуқурда чала ёқилиб, устига тупроқ ёки кум бостириб қўйилади, ё бўлмаса, ўтин гулхан қилиб чала ёқилади. Печлар (реторталар)да ҳам ёғоч чала ёқилади. П.к. жуда серғовак бўлганлиги учун унинг газсимон ёки суноқ моддаларни ютиш (адсорбцион) хусусияти юқори бўлади. Ҳар хил ёғочдан турлича миқдорда П.к. чиқади. П.к., асо-

сан, арча, қайин, ўрик, ёнғоқ ва б. дарахтлар ёғочидан олинади. Қуруқ ёғочдан унинг оғирлигига нисбатан 30—40% П.к. олинади. Мас, 1 м³ ёғочдан 140—190 кг кумир, 280—400 кг суюқ махсулот ва 80 кг чамаси ёнувчи газ чиқади. П.к. ёқилганда 7000—8000 ккал/кг иссиқлик ҳосил бўлади. П.к. халқ хўжалигида, кора ва рангли металлургияда, тиббиётда, углерод сульфид, фаол кумир олиш ва б. мақсадларда ишлатилади.

ПИСТАДОШЛАР (Anacardiaceae)

— икки паллалилар синфига мансуб дарахт ва буталардан иборат ўсимликлар оиласи. 60 туркуми, 500 га яқин тури бор. Асосан, тропик ва субтропик худудларда тарқалган. Ўзбекистонда 4 туркуми учрайди. Шундан 2 таси (писта ва тотим) ёввойи ҳодда ўсади; 2 таси (*Cotinus toxicodendron*) экилади. Гуллари тўғри, бир ёки икки жинсли, гул-қўрғони мураккаб (баъзан оддий), косача ва гултожибарглари 3 ёки 5 та, чангчилари 6 ёки 10 та. Барглари оддий ёки мураккаб, қарамақарши ёки кетма-кет жойлашган. Меваси — писта ёки ёнғоқча.

ПИСТАЛИТОҒ - Шим. Нурота тизмасининг шарқида унга параллел жойлашган паст тоғ. Жан.-шарқдан шим.-ғарбга чўзилган. Уз. 40 км. Эни ўрта қисмида 6—7 км. Энг баланд жойи 557 м. Шим.-шарқий ён бағри тик, қуруқ сойлар б-н ўйилган, жан-ғарбий ён бағри эса ётиқроқ. Палеозой даври тоғ жинсларидан тузилган антиклиналь кўтарилма. Иқлими кескин континентал, йиллик ёғин миқдори 250 мм. Ўсимлик жуда сийрак, яйлов сифатида фойдаланилади.

ПИСТИРМА (писмоқ, пусмоқ, бусмоқ) — ҳарбий бўлинмаларнинг душман қисмлари ўтиши мумкин бўлган йўлларда оддидан пухта ниқобланиб ўрнашиши. П. қад. ҳарбий тактик усуллардан бири бўлиб, муҳорабалар чоғида тез-тез қўлланган. Ушбу жанг усулидан, айниқса, Чингизхон, Амир Темур ва б.

машҳур саркардалар қўмондонлигидаги қўшинлар унумли фойдаланган. Шайбонийхон сафавийлар П.сига дуч келиши оқибатида ҳалокатга учраган (қ. Марв жанги). П., асосан, ғанимга қўққисдан ҳужум қилиб, уни тормор этиш, техникасини ишдан чиқариш мақсадида қўйилади. П.дан, шунингдек, душман жангчиларини асирга тушириш, разведка мақсадида «тил» олиш учун ҳам кенг фойдаланилади. П. қўлёзма манбаларда бусуғ, пусуғ, пустира, камин каби истилоҳлар б-н ҳам ифодаланган.

ПИСТОЛЕТ (франц. pistolet, нем. pistala, чех тилида — pist'ala — камишсурнай), тўппонча — 1) индивидуал ўт очар қурол. Душманнинг 50—70 м гача масофадаги жонли кучларини шикастлантиришга мўлжалланган; бир қўл б-н отиш мумкин. П. б-н офицерлар, шунингдек, айрим мутахассислашган сержант ва аскарлар қуроллантирилади. Европа ва Осиёда 16-а.да пилтали П. юзага келган. 17-а.дан бошлаб турли армияларда чакмоқ затворли, 19-а.дан эса капсюляли П.лардан фойдаланилган. П.ларнинг тезотарлигини таъминлаш учун улар 2 ва ундан кўпроқ стволли қилиб ясалган. 19-а. ўрталарига қадар П.ларнинг кўпчилиги силлиқ стволли бўлиб, оғиз томонидан ўқланган. 19-а. 50-й.ларига келиб анча такомиллашган бурама стволли (винт кесимли) револьверлар қўлланила бошланган.

П.ларнинг жанговар, сигнал ва спорт турлари мавжуд. Тузилишига кўра, автоматик, ярим автоматик (ўз-ўзидан ўқланадиган) ва оддий (ўқлаш, отиш ва бўш гильзани чиқаришни отувчи бажарадиган) хилларга бўлинади. П.ларнинг оғирлиги 700 г дан 1 кг гача, калибри 5, 35 мм дан 11,43 мм гача, ўқининг бошланғич тезлиги 250—420 м/сек; магазинига 5—8 ва ундан кўпроқ патрон жойланади; 2) яримавтоматик кўчма пайвандлаш мосламаси; муқим (стационар) қурилмаларда пайвандлаб бўлмайдиган деталларни пайвандлашда ишлатила-

ди. П. б-н нуқтавий контакт пайванд, ей пайванд, электрон-нурли пайванд ва б. бажарилади. Автомобиллар, т.й. вагон-лари, қ.х. машиналари и.ч.да, космик объектларни орбитада пайвандлашда қўлланилади.

ПИСТОЛЕТ-ПУЛЕМЁТ — автоматик индивидуал ўқ отар қурол. Душманнинг 300 м гача масофадаги кучларини нишонга олишга мўлжалланган. Асосан, пийёда қўшинларда қўлланади. Биринчи П.-п. 1-жаҳон уруши (1914—18)да юзага келган. 20-а.нинг 40-й.лари охиридан 1000 м гача масофадаги нишонни шикастлантира оладиган М.Т. Калашников П.-п.и қўллана бошлаган.

Бу П.-п. махсус алмаштиргич ёрдамида биттадан ёки тўхтовсиз ўт очиш им-кониятига эга. Магазинига 20 дан 71 тагача патрон сиғади. Тезотарлиги 1 мин. да 80 дан 140 та ўққача. Қўп мамлакатларнинг армиясида қўлланади (я на к. Автомат қурол).

ПИСЬМЕННАЯ Валентина Егоровна (1956.18.4, Украинанинг Городенка ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Нукус ун-тини тугатган (1978). 1978 й.дан Тўртқўл туманидаги 1мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. П. мактабнинг рус тили ва адабиёти хонасини хоз. замон талабига мослаб қайта жиҳозлади, бир қанча ҳаракатланувчи кўргазмалар, тест саволлари, бошқотирмалар яратди.

ПИТЕКАНТРОПЛАР (юн. *pithekos* маймун ва *anthropos* — одам) — энг қад. қазилма одамлар (тахм. 900 минг йил аввал). Неандерталлардан олдин яшаганлар. Илк палеолит маданиятини яратганлар. 1890—92 й.ларда голланд олими Э.Дюбуа Ява о.даги Соло дарёси яқинидан 4қатлам қуйи ётқизикларида одамнинг энг қад. аждодига мансуб бош мия қопқоғи, сон суяги ва учта тишини топган. 1973 й.да суяк бўлаклари, пастки жағ, сон суяги парчалари ва 20 га яқин

алоҳида тишлар то-пилган. П. бош мия қопқоғи шакли ва катталигига кўра одам ва одамсимон маймун оралигида туради. П.нинг мия ҳажми 900 см³ га яқин (горилланики 500 см³, хоз. замон одамларида ўргача 1400 см³). Унинг пешонаси нишаб бўлиб, шимпанзеникига ўхшайди.

П.нинг топилиши антропологят. му-хим воқеа бўлди. П. қўлда мураккаб ҳаракатлар бажаришган ва подапода бўлиб яшаган. Қўлда мураккаб ҳаракатлар қилиш меҳнат ҳаракатига, подапода бўлиб яшаш эса, жамиятнинг илк куртагига айланган.

ПИТНАК — Хоразм вилояти Ҳазорасп тумани ҳудудидаги шаҳар (1974 й.дан). Амударёнинг чап соҳилида жойлашган. Т.й. станцияси. Вилоят маркази (Урганч ш.) гача 90 км, туман маркази (Ҳазо-расп ш.)гача 34 км. Аҳолиси 40,2 минг киши (Питнак қишлоғи ва Тупроққалъа ҳудуди аҳолиси б-н бирга; 2001), асосан, ўзбеклар (95%), шунингдек, қозоқ, туркман, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. П. тарихий жой номи бўлиб Беруний асарларида ҳам учрайди.

П. воҳаси суғориш учун қулай бўлганлиги сабабли бу ерларда мил. аввалги асрларда ҳам одамлар яшаганлиги маълум (Капарас, Элхарас, Ҳумбузтепа каби калъа ва тепаликлар ўрнида олиб борилган археологик қазिशмалар буни тасдиқдайди). 16-а. бошларида Хива хонлиги ташкил топганда П. воҳаси ноиблик бўлган. 1873 й.да Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари П.ни ҳам босиб олишган. 1920 й.гача ноиблик бўлиб турган. 1920—27 й.ларда эса туман мақомини олган. Кейинроқ шу атрофдаги 4 та кишлоқ бирлаштирилиб П. деб аталган. 1924 й.нинг бошида П.да шўролар ҳокимиятига қарши кўзғолон бўлиб ўтган. «Питнак» сўзи қад. хоразмий тилида «Пита — ер, тақир, нақ — кичик, яъни «оз ер» маъносида ишла-тилган. 1969 й. Туямўйин гидроузелини қуриш бошланиши жараёнида П.

кишлоғи ёнидаги дашт ерда Дружба ш. куридди. 1992 й. 16 мартда ён атрофдаги Саримой, Тупроққалъа ва П. кишлоклари ҳам Дружба ш. кенгашининг маъмурий қармоғига ўтказилди ва 1998 й. гача шу ном (Дружба) б-н юритилди.

П.да 6 саноат корхонаси, 16 курилиш, 7 транспорт ва алоқа, 7 савдо ва маиший хизмат, 200 ўрта ва кичик бизнес, 2 қўшма корхоналари, Хоразм автомобиль и.ч. бирлашмаси, Туямўйин ГЭС, «Туямўйин — Урганч» сув тозалаш ин-шооти, шакарқанд, пахта тозалаш з-длари ва б. йирик корхоналар мавжуд.

Шаҳарда к.х. маҳсулотларини қайта ишловчи з-длар ва йирик цехлар ишлаб турибди. П. ҳудудидан т.й., республика аҳамиятидаги Урганч—Тошкент магистраль автомобиль йўли ўтган. 19 умумий таълим мактаби, лицей-интернат, касб-хунар мактаби, маданият уйи, кутубхона бор.

ПИТО НАЙЧАСИ — бир маромда турғун оқаётган суюклик (газ) нинг тўла босимини ўлчайдиган асбоб. Тўла босим статик ва динамик босимларнинг йиғиндисига тенг. П.н. учи букилган манометрик найчадан иборат: пастки очиқ тешигини су-юклик (газ) оқи-мига қаратиб жойлаштирилади (расм). Агар П. н.нинг оқим тезлигига параллел жойлаштирилган букилган қисмининг ён томонидан тешик очилса, статик босимни ўлчаш мумкин бўлади. Тўла ва статик босимлар маълум бўлса, динамик босимни ва, демак, суюкликнинг оқим тезлигини ҳам аниқлаш мумкин. П.н. француз олими А.Пито номига қўйилган (1732).

ПИТОНЛАР (Pythoninae) — сохта оёқлилар оиласига мансуб илонлар кенжа оиласи. Уз. 1,5 м дан (кирол П.) 10 м гача (тўрсимон П.). Ранги ҳар хил. Юқори лаб қалқонида иссиқни сезадиган терморепторли 2—3 та чуқурчаси бўлади. Термо-репторлари ёрда-мида яқинлашаётган иссиқ конли ҳайвонларни сезади. 27 тури шарқий ярим шарнинг

тропик ва субтропик қисмида тарқалган. Асосан, ўрмонларда яшайди. Сут эмизувчилар, судралиб юривчилар, кушлар б-н озикданади. Йирик П. чиябўри, жайра, ёш леопард ва тўнғизларни бутунлай ютиши мумкин. Одамга деярли тегмайди. Ургочиси 107 тагача тухум қўйиб, уни бирмунча вақт босиб ётиб иситади ва йирткичлардан ҳимоя қилади. Ғўшти ва ёғи истеъмол қилинади; терисидан турли буюмлар ясашда фойдаланилади. П. туткинликда 25 йилгача яшайди, лекин деярли кўпаймайди. Айрим турлари ҳимоя қилинади.

ПИТСБУРГ — АҚШнинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар. Пенсильвания штатида. Аҳолиси 334,5 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Огайо дарёси бўйидаги порт (йилига 30 млн. т юк ортиб-туширилади). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. П. — мамлакатнинг йирик савдомолия ва оғир саноат марказларидан. Қора ва рангли металлургия, оғир машинасозлик ва ме-таллсозлик ривожланган. Металлургия саноати ва т.й. транспорти учун жиҳозлар, кўприк конструкциялари, қувурлар, тиббиёт асбоб-ускуналари ва х.к. ишлаб чиқарилади. Электротехника, радиоэлектроника, станоксозлик, автомобилсозлик саноати корхоналари мавжуд. Ойнашиша, цемент, кимё, полиграфия, озик-овқат корхоналари ишлаб турибди. Шаҳар яқинида тошқўмир қазиб олинади. АҚШда биринчи АЭС қурилган. Ун-т, Карнеги технология ин-ти, картиналар галереяси бор. Шаҳарга 1758 й.да асос солинган.

ПИТТ Уильям Катта, граф Чатам (Chatham) (1708-1778) - Буюк Британия бош вазири (1766—68), давлат ва сиёсий арбоби, дипломат. Жамоалар палатаси аъзоси (1735—66), бош ғазначи (1746—55); ташки ишлар вазири ва ҳарбий ваизир (1756—61). Фран-цияга қарши кураш ташкилотчилари раҳбарларидан бири. 1756—63 й.ларда бўлиб ўтган Етти йиллик уруш даврида Британия сиёсати

бошчилик қилган ва пировардида Буюк Британия Франциянинг савдоси, денгиздаги кучлари ва мустамлакачилигига кучли зар-ба берган. 1766 й.дан бошлаб лордлар палатаси аъзоси. Сиёсий ва диплома-тик доираларда нуфузи юкори бўлган.

ПИТТ Уильям Кичик (1759-1806) — Буюк Британия бош вазири (1783—1801, 1804—06); «Янги торлар» партияси раҳбари. П. Каттанинг угли. Инкило-бий, сўнгра Наполеон Франциясига қарши Европа давлатлари коалицияси бош ташкилотчиларидан бири. 1798 й. П. ҳукумати Ирландия қўзғолонини бостирган, 1801 й. Ирландия мухториятини тугатган.

ПИТТИ (Pitti) — Флоренциядаги ба-дий музей. П. палаццосига жойлашган [бинонинг ўрта қисми меъмори Ф. Бру-неллески (?), 1440 й.дан; 17—18-а. ларда кенгайтирилган; ҳовли меъмори Б.Амманти, 1558—70-й.лар; плафон-лари Пьетро да Кортона томонидан ба-жарилган, 1640—47], бино манъерис-тик боғга туташган. 1828 й.дан омма учун очилган. 1911 й.дан давлат тасар-руфида. П. тўплами асосини Медичилар хонадо-нига тегишли асарлар ташкил этади. Су-ратлар галереяси бино хоналарининг кат-та қисмини эгаллаган. Тўпланда, асосан, 15—17-а.лар италян (Рафаэль, Тициан ва б.), қисман 17-а. фламанд (П.Рубенс, А. ван Дейк ва б.) рассомлик мактаби ва-килларининг асарлари жамланган. П.да, шунингдек, замонавий санъат галереяси ва Кумуш буюмлар музейи мавжуд.

ПИФАГОР (тахм. мил. ав. 580, Са-мос — 500, Метапонт) — юнон мате-матики, файласуф, кулдор аристократи-янинг ғоявий тарғиботчиси. 530 й.дан Жан. Италиядаги Кротоне ш.да, кей-инроқ Метапонт ш.да яшаган. Крото-не-да фалсафий мактаб, сиёсий партия ва диний биродарликни мужассамлаштир-ган иттифок (пифагорчилар итти-фоки) тузади. П. фалсафасида сон барча нар-

санинг моҳияти, олам эса сонлар ва улар орасидаги муносабатларнинг гармоник системаси, деган ғоялар илгари сурилган.

Мат. тарихида П. геометрияга систе-матик исбот тушунчасини киритиб, уни абстракт фан даражасига кўтарган, тўғри чизиқли шакллар геомет-риясини тузган, ўхшашлик ҳақидаги таълимотни яратган, тўғри бурчакли учбурчак қақидаги теоре-мани исботлаган (бу теорема П.дан 1500 йил илгари Миср

ва Бобилда исботсиз маълум бўлган) (к. Пифагор теоремаси), айрим мунга-зам кўпбурчак ва кўлëкликларни ясаган деб хисобланади. Одатда, жуфт ва тоқ, губ ва мураккаб, мукамал сонлар, арифметик, геометрик ва гармоник пропорциялар П. номи б-н боғла-нади. П. мактабининг мат.ни системалаштиришдаги роли катта бўлган.

Ад.: История математики древнейших времён до начала XIX столетия, т. 1., М., 1971.

ПИФАГОР СОНЛАРИ - тўғри бур-чакли учбурчаклар томонларини ташкил қилувчи натурал сонлар. П. с. $x^2+y^2=z^2$ аниқмас тенглама ечимлари бўлиб, $x=t^2-p^2$, $y=2tp$, $z=m^2+n^2$ фор-мулалар б-н берилади (бунда t , p — ҳар хил на-турал сонлар). Мас, 3, 4, 5; 5, 12, 13. Қад. Мисрда томонлари 3, 4, 5 бирликка тенг учбурчак тўғри бурчакли учбурчак бўлишидан ер ўлчаш ва бинокорликда фойдаланилган.

ПИФАГОР ТЕОРЕМАСИ - тўғри бурчакли учбурчак томонлари ҳақидаги теорема. Унга кура, агар тўғри бурчакли учбурчак томонлари бир хил масштабда ўлчанган бўлса, катетлар узунликлари квадратлари йиғиндиси гипотенуза узун-лиги квадратага тенг: $a^2+b^2=c^2$.

П.т.га, асосан, тўғри бурчакли учбур-чак катетларига ясалган квадратлар юза-ларининг йиғин-диси гипотенузага ясал-ган квадрат юзасига тенг (расмга к.) П.т. Қадимги Миср ва Пифагор теоремасига Бобилда маълум °ВД шакл. бўлган, лекин

биринчи исботи Пифагорга тегишли деб ҳисобланади. Ҳозир П.т.нинг ўндан ортиқ исботи маълум. Юкорида келтирилган П.т. таърифи Евклид геометриясида ўринли, лекин ноевклид геометриясида П.т. бошқача ифодаланади.

ПИФАГОРЕИЗМ — юнон фалсафасидаги таълимот. Мил. ав. 6—4-а.ларда Пифагор ғоялари асосида шаклланган. П. таълимоти негизида сонлар барча мавжуд нарса ва хрдисаларнинг асосидир деган тасаввур этади. Вакиллари: Филолай, Эврит, Ксенофил, Фантон, Эхекрат ва б. Пифагорчилар бутун олам сонлар уйғунлигидан ва уларнинг ўзаро муносабатидан иборат, деб билганлар; да-стлаб сонларни нарсалардан фарқ қилмаган бўлсалар, кейинчалик уларни ҳатто илоҳий мавжудот деб тушунганлар. П. вакиллари фикрича, жон моддий эмас ва ўлмайдди, у коинотда модда б-н бирга мавжуддир. Жон бир танадан бошқа танага, шу жумладан, одам танасидан бирор ҳайвон ва б. танасига (ёки аксинча) ўтиб юради. П. вакиллари мат., мусиқа назарияси, акустика, астрономия илмининг ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Мил. ав. 4-а.нинг 2ярмида П. платонизм б-н қўшилиб кетди. Мил. ав. 1-а. — мил. 1-а.да неопифагореизм шаклида қайта вужудга келди ва христианликнинг шаклланишига муайян таъсир кўрсатди.

ПИЧАН — эма ёки табиий ўрилган ўтқи куёш нурида ва шамоллатиб қуришиб тайёрланадиган дағал хашак. Ўртача намлиги 15—17% ни ташкил этади. Куз-киш даврида ҳамда моллар боғлаб боқилганда ўтхўр ҳайвонларнинг асосий озуқаси. П. тайёрлаш қорва учун озука жамғаришнинг энг қад. ва кенг тарқалган усули. Ботаник таркибига кўра, П. дуккакли, ғаллагулли, дуккакли-ғаллагулли, аралаш ўтли, дуккакли аралаш ўтли турларга бўлинади. П.нинг тўйимлилиги унинг таркибидаги турли ўтлар, ўсимликлар гуруҳлари нисбатларига боғлиқ. Беда, вика, бетага, қўнғирбош,

оқсўхта ва б. ўтлар П.и энг қимматли ҳисобланади. Чўлда ўсган ўтлар пичани ботқокли пичан-зорларникидан анча тўйимлироқ бўлади. Дуккакдошлар шоналаётган ёки гуллаб бошлаган фазасида, ғаллагуллилар бошқоқлаётганда ўрилса сифатли П. чиқади. П.нинг тўйимлилиги ўтлар баргининг тўқилмаслиги ҳам таъсир қилади, чунки баргларида протеин ва минерал моддалар паядагидигига қараганда анча кўп. 100 кг эма дуккакли ўтлар П. ида 50 озука бирлиги, 9,2 кг ҳазм бўлувчи протеин, 1000—1500 г кальций, 200—220 г фосфор, каротин, В₂, Д витаминлари бор. Эма ғаллагулли ўтлар пичанида протеин ва кальций кам бўлади. 100 кг ўтлоқ пичанида уртача 45,8 озука бирлиги, 4,9 ҳазм бўладиган протеин, 600 г кальций, 210 г фосфор бор.

П. молларга тўғридан-тўғри (қайта ишланмай), асосан, қавш қайтарувчи моллар ва отларга майдаланган ҳолда аралаш озуқаларга қўшиб берилади. П.нинг сифати унинг ранги, ҳиди, тозаллиги ва майинлилигига қараб аниқланади. Яхши пичан кўк, сарғиш-кўк

бўлади. Ўз вақтида йиғиштириб олинган қуруқ П. баъзи ўтларнинг ўзига хос хушбўй ҳидига эга бўлади. Агар узок вақт қуёш нурида қолиб кетса сарғайиб, ёмғир теккан, нам ҳолида йиғиштириб олинган бўлса моғор ҳдди бўлиб қолади. П. ташишга ва сақлашга қулай бўлиши учун боғ қилиб боғланади ёки машинада прессланади. П. махсус шаклларида ғарамланади. Ғарамга босилган П., массасини аниқлашнинг энг тўғри йўли тарозида тортишдир. Бунинг иложи бўлмаса ғарам ҳажми аниқланади. 1 м³ беда П.и массаси ўртача 75 кг деб қабул қилинган. Умумий ғарам миқдори шунга қараб ҳисоблаб чиқилади.

ПИЧАН УНИ, ўт уни — сунъий шароитларда юқори ҳароратда қурилган ва майдаланган ўтлардан тайёрланган ем-хашак маҳсулоти. Хона ёки очик жойларда шамолда қурилган пичан

похолқирқичларда майдалана-ди, кейин дон тегирмонлари ёки янчиш машиналарида тортилади. П.у. сифати ўтлар тури, ўриб-йиғиш муддати ва қуритиш усулларига боғлиқ. Энг яхши П.у. шоналаш даврида ёки гуллаш бошлаганда ўрилган дуккакли ўтлардан оли-нади, оксил, минерал моддалар, вита-минларга бойлиги жиҳатидан донли озуқалардан қолишмайди. Себаргадан тайёрланган 100 кг П.у. да 70,2 озуқа бирлиги ва 8,3 кг ҳазм бўладиган протеин; хашаки ловиясули аралашмасида 65,7 озуқа бирлиги ва 9,7 кг ҳазм бўладиган протеин бор. П.у. каротинга бой; каротин яхши сақланиши учун П.у.га антиоксидантлар (сантохин ва б.) қўшилади. Чўчқалар учун аралаш ем таркибига 10—15%, паррандалар учун 3—5% П.у. қўшилади. Витаминларни йўқотмаслиги учун П.у.ни буглаш ёки қайноқ сув б-н ишлов бериш мумкин эмас.

Рўзимат Ҳамроқулов.

ПИЧОҚ ЎЙИН (кордбозлик) -кад. узбек цирки томошаларидан бири. Ўзбекистоннинг жан. худудларида кенг тарқалган бўлиб, 18—19-а.ларда байрам, сайил, тўй ва б. катта маъракаларда намоиш этиб келинган. П.ў. 1—2 киши, айрим ҳолларда 4 киши томонидан бажарилган. Ижрочилар ноғора, сурнай наволари остида 2 тадан 10 тагача бўлган пичоқ б-н турли жанговар ҳаракатлар кўрсатиб, томошабинларни ҳайратда қолдирганлар. Агар кордбознинг бир ўзи чиқадиган бўлса, у иложи борица кўпроқ пичоқўйнатишга ҳаракат қилган. Пичоқларни қўлларининг тез ва чаққон ҳара-катлари б-н қўлтигидан, бўйнидан, бу-тидан ўтказиб олиши орқалигина эмас, акробатик трюклар ёрдамида ҳам ўйин намоиш қилган.

2 кордбоз чиққанда, улар рақс воситалари б-н моҳир, эпчил ва жанговар икки жангчи образини беришга ҳара-кат қилган. Кордбозлар шамшир ва най-за б-н ҳам турли ўйинлар кўрсатишган.

20-а.да П.ў.ни З.Мирзаев, Ражаб корд-

боз ва б. намоиш қилишган. 1940—50 й.ларда профессионал узбек цирки таркибида кордбоз Абдулла Азизхон ўзининг пичоқ ва ханжарлар ўйини б-н кўплаб шаҳарларда томоша кўрсатган. Ҳоз. кунда П.ў. анъанавий цирк гу-руҳларида ижро этилмоқда.

Пўлат Тошканбоев.

ПИШЛОҚ, сир — сутни ивитиб, ишлов бериш йўли б-н тайёрланадиган озиқ-овқат маҳсулоти. Сигир, қўй, эчки, буйвол сутидан ёки уларнинг аралашмасидан ишлаб чиқарилади. Таркибида 15—27% энгил ҳазм бўладиган оксил, шу жумладан, алмаштириб бўлмайдиган аминокислоталар, 20—32% ёғ, шунингдек, кальций, фосфор тузлари ва витаминлар (1,5—3,4%) бор. 100 г олий нав П. калорияси 350—400 ккал га тенг. П. пархез ва шифобахш хусусиятга эга, энгил ва деярли тўла ҳазм бўлади. Сутни ивитиш усулига қараб, ширдон П.и ва қатиқ пишлоғи тайёрланади. Ширдон П.и нинг қат-тиқ, шўр ва юмшоқ хиллари бор. Қат-тиқ П. (Швейцария, Россия, Голландия, Кострома, Ярославль П.лари ва б.) консистенцияси мулоим, юмшоғиники (Мединск, Рокфор, Дорого-буж П.лари ва б.) мойсимон. Шўр П. (брынза, Тушин П.и ва б.) намақобда етилиши б-н бошқа П.лардан фарқ қилади. Қатиқ П.га қиздирилган П. ва б. қиради. П.нинг 700 га яқин хили маълум бўлиб, кимёвий таркиби, ма-заси турлича. Ўзбекистоннинг сут саноати корхоналарида юмшоқ пишлоқ ва бринза ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

ПЛАГИАТ (лот. *plagiatus* — ўғирланган) — к. Адабий ўғрилик.

ПЛАГИОКЛАЗЛАР (юн. *plagios* — кийшик ва *klasis* — синиш, ёрилиш) — каркасли алюмосиликатлар — дала шпапглари гуруҳига мансуб кенг тарқалган жинс ҳосил қилувчи минераллар. Кимёвий таркиби бўйича узлуксиз изоморф катордан иборат (к. Изоморфизм) (100-н)

$\text{Na}[\text{AlSi}_3\text{O}_8]$ $n\text{Ca}[\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_8]$ (бунда n 0 дан 100 гача ўзгариши мумкин); баъзан BaO , SrO , FeO , Fe_2O_3 ва б. аралашган бўлади. Магматик жинслар систематикасида П.нинг таркиби муҳим аҳамиятга эга. П. каторининг чек-ка аъзолари альбит ва анортитнинг 0% дан 100% гача ҳар хил мутаносибликда кўшилишидан 100 хил П. ҳосил бўлиши мумкин. П. триклин системада кристалланади, турли катталикдаги призма ёки пластинка шаклидаги кўшалок кристаллар ва доначалар ҳосил қилади. Содда кўшалоклари кам, мураккаб полисинтетик кўшалок кристаллари кенг тарқалган. Ранги оқ, кул-ранг, кўкимтир, қизғиш. Шишадек ялтироқ, қаттиқлиги 6—6,5, зичлиги 2620 (альбит)дан 2750 (анортит) кг/м^3 гача. П.нинг асосий массаси магманинг кристалланишидан ҳосил бўлади; улар, шунингдек, контакт-метаморфик ҳосилалар (скарнлар, роговик ва б.)да, яна гидротермал томирлар (альбит)да учрайди. Нураш жараёнида П. осонлик б-н гидрослюда-лар, гилли минераллар ва б.га айланади. П.нинг баъзан оптик эф-фектларига қараб кўкимтир товланувчи ҳидли ойтош, таркибида темир ял-тироғининг майда тангачалари бўлганлигидан олтиндек товланиб турадиган хили авантюрин, яшил ва кўк товланадиган хили Лабрадор деб аталади. Кўким-тир, чиройли товланиб турадиган хили безак тош сифатида ишлатилади.

ПЛАЗМА (юн. plasma — шаклланган) — тўлиқ ёки қисман ионлашган ва ҳар бир элементар ҳажмдаги электрон ва ионларнинг йиғинди заряди нолга тенг бўлган газ. Суyoқликнинг газ ҳолатига ўтиши буғланиш, қаттиқ жисмнинг газ ҳолатига ўтиши сублимация деб аталади. Ҳар қандай жисм кучли қиз-дириш натижасида газ ҳолатига ўтади. Агар т-ра янада оширилса, иссиқдик энергияси таъсирида молекулаларнинг ионларга ажралиш жараёни бошланади. Газнинг ионланиши турли воситалар ёрдамида, мас, ёритиш, электронлар ёки бошқа зарралар

б-н бомбардимон қилиш натижасида ҳам содир бўлиши мумкин. П. ҳажм бирлигидаги ионлашган атомлар сонининг шу ҳажм бирлигидаги барча атомлар сонига нис-бати П.нинг ионланиш даражаси а дейилади. а нинг қийматига қараб заиф, кучли ва тўла ионлашган П. бўлади. Космос ва Ер шароитларида, ҳоз. замон техникасида П. ҳолатидаги модда ғоят катта роль ўйнайди. Газлардан ток ўтиш ҳодисалари, яъни газлардаги раз-рядлар, яшин, учқун, электр ёйи каби ҳодисалар П. б-н боғлиқ. Ер атмосфе-расининг юқори қатлами Қуёш ва б. космик оми-лар таъсирида заиф ионлашган П. бўлиб, улар қуёш шамо-л и курунишида Ер магнитосфераси ва ионосферасини ташкил қилади. Қуёш ва юқори т-рали юлдузлар тўла ионлашган П.дан иборат. П. зичлиги (1 см даги электрон ёки ионлар сони) куйидаги қийматларга эга бўлади: галактик фазода $n \sim 10^6$, қуёш шамолида $n \sim 10^{18}$, каттиқ жисмларда $n \sim 10^{22}$. «П.» термини фанга биринчи бўлиб америкалик олимлар И.Ленгмюр ва Л.Тонкс киритган (1923).

Умумий ҳолда П.ни ташкил этувчи электронлар, ионлар ва нейтрал атомларнинг ўртача кинетик энергиялари бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Бундай термодинамик мувозанатсиз ҳолатдаги П.га ноизотермик П. деб аталади. Мас, газ разрядли П.да ҳар бир электроннинг ўртача кинетик энергияси ионникига қараганда унлаб маро-таба катта бўлади. П.нинг мувозанатсиз ҳолати разряд токининг энергияси ҳисобига сақланиб туриши мумкин. Маълумки, ташки манба энергияси асосан, электронлар қабул қилади. Электрон массаси ион ёки нейтрал зар-ра массасига нисбатан бир неча минг марта кичик бўлганлиги сабабли, тўқнашувлар натижасида электронлар энергиясининг жуда оз қисмигина бошқа зарраларга ўтиши мумкин. Электронлар энергиясининг камайиши ташки манба энергияси ҳисобига тўлдирила боради. Шундай қилиб, электронлар, ионлар ва нейтрал зарраларнинг ҳар қайсиси ўзига

хос ўртача кинетик энергияга, демак т-рага эга. Электронлар т-раси T_e , ионлар т-раси T_i ва нейтрал зарралар т-раси T_0 орқали белгиланади. Одатда Тога нисбатан T_e каттароқ. T_e эса анча катта бўлади.

П. ни характерловчи энг муҳим физик катталиқ Дебай радиусидир, унинг мохиятини куйидагича тушунтириш мумкин. Агар П. таркибидаги бирор қ зарядли зарра ваку-умда бўлганида эди, унинг ўзидан г масофа узокликдаги нуқтада ҳосил аниқлаётган потенциали формула орқали аниқланган эди. Плазмада эса кузатилаётган бу зарядли зарра бошқа зарядланган зарралар б-н қуршаб олинган. Зарядлар орасида ўзаро таъсир кучлари мавжудлиги ту-файли кузатилаётган заряд атрофига кўпроқ унга тескари ишорали зарралар йиғилади ва улар қ заряд майдо-нини кучсизлантиради. Ҳисоблашларнинг кўрсатишича, П.даги қ заряднинг потенциали масофа ортиши б-н куйидаги қонуният бўйича ўзгариб боради: бундаги D катталиқ т-рага, ҳажм бирлигидаги зарралар сонига, уларнинг зарядига боғлиқ. Жумладан, агар изо-термик П. фақат электронлардан ёки бир хил зарядли ионлардан иборат бўлса бу ерда электронлар (ёки ионлар) нинг ҳажм бирлигидаги сони и орқали ва электрон заряди е орқали белгиланади. $g \gg D$ бўлганда, яъни D га нисбатан катта масофаларда зарядларнинг электр майдони жуда заифлашади. Бу ҳодиса заряд майдонининг экранланиши, экранланишини характерловчи D катталиқ эса экранланиш радиуси ёки Де-бай радиуси деб юритилади. Мас, водород П.сида $T=105A^2$ ва $\lambda=1016\text{см}^3$ экан, Де-бай радиуси $\lambda_D=1,5\cdot 10^{-5}$ см. Радиуси D га тенг сфера ичидаги барча зарядли зарраларнинг сони Дебай сони дейилади. Дебай сони катта бўлгандагина П.ни газ деб ҳисоблаш мумкин. П.нинг асосий хусусияти шундан иборатки, ундаги мусбат ва манфий зарядлар зичликлари деярли бир-бирига тенгдир. Бу хусусият П.нинг ква-зинеитраллиги дейилади. П. эгаллаган жойнинг чизигий ўлчами Де-

бай радиусидан анча катта ҳолатдагина ква-зинеитраллик рўй беради.

Модданинг қаттиқ, суюқ ёки газ ҳолатларда бўлиши унинг агрегат ҳолатлари дейилади. Юқорида айтилганлардан равшанки, П. хусусиятлари модданинг оддий газ ҳолатидаги хусусиятларидан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Шунинг учун П.ни модданинг тўртинчи ҳолати деб ҳисобланади. П. хусусиятларидан фойдаланиш хрз. замон техникаси тараққиётида ғоят катта аҳамиятга эга.

Ад.: Арцимович Л.А., Элементарная физика плазмы, М., 1969; Рубников Б.А., Введение в теорию плазмы, ч. 1—3, М., 1969-78.

ПЛАЗМА, кон плазмаси — коннинг суюқ қисми. Унда коннинг шаклли элементлари (эритроцитлар, лейкоцитлар, тромбоцитлар) бўлади. Қон плазмаси таркибидаги ўзгаришларига қараб, турли касалликлар (ревматизм, қандли диабет ва б.)ни аниқлаш мумкин. Қон плазмасидан дори препаратлар (альбуминлар, фибриноген, гамма-глобулин ва б.) тайёрланади.

ПЛАЗМА КИМЁСИ, плазмокимё — физиккимёнинг паст т-рали плазмадаги физиккимёвий жараёнларни, ундаги реакциялар кинетикаси ва ме-ханизмини, плазмокимёвий технология асосларини ўрганувчи бўлими. Физика нуқтаи назаридан П.к. да қўлла-надиган плазма (термоядро плазмасига нисбатан) паст т-рали ($10^3\text{—}10^5$ К, ионланиш даражаси $10^{-6}\text{—}10^{-3}$), кимё ва кимёвий технология нуқтаи назаридан эса энг юқори т-рали ҳисобланади. Плазма кимёда эндотермик реакцияларни амалга ошириш ёки иссиқка чидамли материаллар таъсир этувчи юқори т-ра элиткичлари сифатида ишлатилади. Нейтрал ҳолатда мавжуд бўлмайдиган кўпгина молекулалар ионлашган ҳрлда плазмада бўла олади. П.к.нинг техникада қўлланиши плазма окимининг юқори т-рага эга бўлишига асосланган. Плазма окими электр ёйли

ёки юқори частотали индукцион плазматронларда олинади.

П.к.нинг энг истикболли техник жараёни атмосфера азотини тўғридан-тўғри оксидлаш, метан ва б. углеводородларни электрокрекинглаб ацетилен олишдан иборат. Этилен ва б. олефинларни, тетрафторэтилен, гидразин, дициан, водород цианид, трихлорсилан, гидроксилмин, водород пероксид, формальдегид олиш мақсадида ҳам П.к. жараёнлари ўрганилади. П.к.нинг махсус бўлими — плазма метал-лургиясида ванадий, никель, те-мир, молибден, бор ва ҳ.к.нинг оксидлари ва галогенидларига водород плазмаси таъсир эттириб, соф элементлар ажратиб олинади.

Металлар сиртида оловбардош оксид пардалар ҳосил қилиш ёки полимерлар сиртини тозалашда кислород плазмаси оқими қўлланади.

П.к. плазма нурланганда кечадиган фотохимёвий жараёнларни ҳам ўз ичига олади. Бунга озоннинг олинishi мисол бўла олади, чунки бунда асосий жараён кислород молекулаларини ультрабинафша нурлар таъсирида диссоциациялашга асосланган.

Ад.: Полак Л. С. [и др.]. Химия плазмы, Новосибирск, 1991.

ПЛАЗМА МЕТАЛЛУРГИЯСИ - металл ва кртишмаларни плазма газ реакторлари ва плазма печларида олиш ҳамда қайта ишлаш, плазмали қиздириш усулидан фойдаланиш. 20-а. 50-й.ларидан ривожлана бошлаган. Рудалар плазмада қайта ишланади; бунда улар ё плазма оқимиға кукун ҳолида пуркалади ёки электр ўтказувчи материал б-н аралашма ҳосил қилади. Пўлат ва қотишмалар плазмали ёйли печларда эритилади. П.м.да турлича эритиш жараёнлари амалға оширилади: металлни инерт газлар муҳотида қайта эритиш; металлни плазмаводород б-н оксидлаб ёки азот б-н тўйинтириб қай-та эритиш; шлак б-н плазма-ёй ёрда-мида қайта эритиш; домна ва мартен печларида ёрдамчи иссиқлик манбаи си-

фатида плазматрон қурилмасидан фойдаланиш мумкин (қ. Металлургия).

ПЛАЗМА ТЕЗЛАТКИЧЛАР - тезлиги 10— 103км/с ва ундан юқори бўлган плазма оқими ҳосил қилиш учун ишлатиладиган қурилмалар. Улардаги ионларнинг кинетик энергияси 10 эВ дан 105—106 эВ гача етади. Энергиянинг пастки чегарасида паст т-рали плазма генераторлари — плазматронларға, юқори чегарада — зарядланган зарралар тезлаткичлариға ўхшайди. П. т. тўлиқ ионлашган бўлади. Катта тезлиқдаги плазма оқимини турли йўл б-н мас, каттик жисмға лазер нурларини таъсир эттириб олиш мумкин. 1-расмда П.т.ға тегишли асбоб тасвирланган, унда тезланиш ва плазма-ни тайёрлаш бир ёки бир нечта электр разряднинг электр энергияси ҳисобига амалға ошади.

Тезланиш механизми.П.т. нинг иш жараёнини тахлил қилишда плазма-ни яхлит муҳит ёки зарралар (ион ва электронлар) йиғиндиси деб қараш мумкин. Яхлит муҳит деб олинганда плазманинг тезланиши тўлиқ (ион ва электронлар) босимнинг пасайиши ва плазмада оқувчи тоқларнинг ўзаро таъсиридан вужудға келади. Плазма зарралар йиғиндиси бўлса ионлар тезланиши куйидагилар асосида вужудға келади; 1) плазма ҳажмидаги электр майдон таъсирида; 2) йўналтирилган электронлар оқими («электрон шамоли»)нинг ионлар б-н тўкнашишидан; 3) ионларнинг ўзаро тўкнашишидан.

П. т. таснифи. П.т. иссиқлик ва электромагнит тезлаткичларға бўлинади. Иссиқлик П.т. орасида изотермик бўлмаган тезлаткичлар алоҳида аҳамиятға эға. Унда $P_c \gg P_r$ Буни куйидагича тушунтириш мумкин: «иссиқ» электрон ($T_e \gg T$) ли плазма юқори т-рали Т ионлар плазмасиға нисбатан жуда осон ҳосил бўлади. Буни изотермик бўлмаган плазма дейилади. Изотермик бўлмаган тезлаткичнинг тузилиши тез электронларни инжек-циялаш йўли б-н ёки электронли

циклотрон резонанси ёрдамида т-раси T_c — ю7 - Ю* К га тенг «иссик» электронли плазма ҳосил қиладиган «магнит соплоси»дан иборат. 2-расмда изотермик бўлмаган плазма тезлаткичи схемаси кел-тирилган. Бунда электрон замбарак ЭЗ дан чиқаётган электрон дастаси газ-разряд камераси ГКдаги электронларни «иситади» ва бу камерага киритилаётган иш моддаси И Мни ионлайди. Ҳосил бўлган ва тезлашган плазма ТП электрон босимининг фарқи таъсирида магнит майдони ғалтаги ММҒ вужудга келтираётган магнит майдони чизиқлари бўйлаб оқиб чиқади. Электронлар камерадан чиқиб кетишга уриниб, ҳажмий зарядларнинг электр майдонини ҳосил қилади. Бу майдон, ўз навбатида, ионларга $kT \sim 10^{-10}$ эВ миқдоридagi энергия бериб, уларни тезлаштиради. Электромагнит П.т. плазмага энергия берилишига қараб 3 синфга бўлинади: радиацион тезлаткичлар — бунда плазма оқимининг тезланиши плазма куюкланмасига тўшаётган электромагнит тўлқинларининг босими таъсирида келиб чиқали; индукцион тезлаткичлар — импульсли тизимлар, унда ташқи ўсувчи магнит майдони В плазма ҳалқасидаги токни индукциялайди. Шу ток б-н ташқи магнит майдони радиал ташкил этувчисининг ўзаро таъсири Ампер кучини ҳосил қилади. Бу куч плазма ҳалқасини тезлаштиради; электродли тезлаткичлар — тезланишли плазма б-н кучланиш манбаига уланган электродлар ўзаро контактда бўлади. Бу токнинг ташқи (автоном магнит тизим ҳосил қилган) ёки хусусий (плазмадан оқадиган ток ҳосил қилган) магнит майдони б-н ампер таъсиридан плазма тезланиши ҳосил бўлади. Электродли П.т. кенг тарқалган.

Биринчи П.т. 1950-й.лар ўрталарида пайдо бўлди. Улар сиртни тозалаш технологияси (катодли чанглатиш усули), турли сиртларда металл плёнка ҳосил қилиш, ионосфера аэродинамикаси тадқиқотлари ва астрофизика экспериментлари (космик ҳодисаларни модел-

лаш), термойдро тадқиқотлар (плазма инжектори сифати)да қўлланилади.

ПЛАЗМАТИК МЕМБРАНА, плазма молема — хужайра цитоплазмасини ташқи муҳитдан ёки унинг қобиғидан (ўсимлик хужайраларида) ажратиб турувчи мембрана. П.м.га кимёвий таркибига кўра, ёғлар, оксиллар, углеводлар ва жуда оз миқдорда бошқа органик бирикмалар киради. Суякликмозаика моделига кўра, П.м.нинг асосий қисми фосфолипид кўш қаватдан иборат. Бу қаватнинг ичкарига қараган қисми гидрофоб (сувда эримайдиган), ташқи қисми эса гидрофил (сувда эрувчан) хусу-сиятга эга. Фосфолипид қаватда оксил молекулалари сузиб юради. Фосфолипид қавати сиртида эса мураккаб органик бирикмалардан ҳосил бўлган гликопро-теинлар жойлашган. Улар рецепторлар таркибига киради. П.м. барьер (тўсик), моддаларни ташиш (транспорт), регулятор (бошқариш) ва каталитик функцияларни бажаради (яна қ. Хужайра).

ПЛАЗМИДАЛАР — хужайра хромосомалари таркибига кирмайдиган, цитоплазмада хромосомалар б-н боғланмаган автоном ҳолатда мавжуд бўлган доимий генетик элементлар. «П.» терминини Ж.Ледербергер ва б. (1952) таклиф этган. Хромосомалар б-н бирика оладиган П. эписомалар дейилади. Бактерия хужайралари П.и яхши ўрганилган. П. бактерияларида жинсий белгини ташиш (F — омил) ва уларнинг антибиотикларга чидамлилигини белгилашда (R — омил) катта аҳамиятга эга. Бу омилларни ўзида сакловчи П. бир бактериядан ўкинчисига ўтиб, уларнинг хусусиятларини ўзгартиради. П. ҳалқасимон ДНК молекуласидан ташкил топган бўлиб, табиатда кенг тарқалган. П.дан генетик инженерияда рекомбинант ДНК молекулаларини бошқа хужайраларга киритишда ташувчи сифатида, бактерияларнинг антибиотикларга чидамлилигини баргараф этиш йўллари ишлаб чиқишда фойдалани-

лади.

ПЛАЗМОДЕСМАЛАР (плазма ва юн. *desma* — боғ) — ўсимликларда кўшни хужайралар протопластларини ўзаро боғлаб турувчи цитоплазма ипчалари. П. хужайра бўлиниши даврида хужайра қобиғи таркибида ҳосил бўладиган найчаларда жойлашади. Найчалар бўшлиғини плазматик мембрана ўраб туради. Найчалар диаметри 20—70 нм га тенг бўлиб, улар сони ҳар хил хужайраларда бир хил бўлмаслиги мумкин. П. орқали таъсирираниш ва моддалар бир хужайрадан иккинчисига ўтиб, хужайралар ўртасида умумий боғланиш амалга оширилади. (яна қ. Хужайра, Эндоплазмашик тўр).

ПЛАЗМОЛИЗ (плазма ва ...лиз) — ўсимлик хужайраларида цитоплазманинг хужайра қобиғидан ажралиш жа-раёни. Фақат тирик хужайраларда хужайра ширасига нисбатан гипертоник ҳисобланган эритма таъсирида кузатилади. П. жараёни секин борганда хужайра узок вақт давомида тириклигича қолади. Бундай хужайраларни сувга ёки гипотетик эритмага туширилса, деплазмозис жараёни содир бўлиб, тезда тургор ҳолати тикланади. Узок вақт давом этган П. шароитида хужайра ҳалокатга учрайди. Тўқималарда содир бўладиган П.ни қиёсий баҳолаш учун икки хил: чегараланган П. ва плазмо-метрик методлардан фойдаланилади. Биринчи метод Нидерландия олими Х. Де Фриз (1884) томонидан таклиф этилган. Бунда тўқималар KNO_3 , сахароза, $NaCl$ осматик жиҳатдан фаол бўлган моддаларнинг эритмасига ботирилади ва эритманинг 50%да хужайранинг П.га учраган концентрацияси аниқланади. Плазмометрик методда эса П.дан кейин хужайра ва протопластнинг нисбий ҳажми аниқланиб, эритма концентрациясини ҳисобга олган ҳолда тегишли формула ёрдамида хужайранинг осматик босими аниқланади. П. ходисасидан хужайранинг ўтка-

зувчанлиги, қовушқоқлиги, осматик босими ва б. хусусиятларини аниқлашда фойдаланилади.

ПЛАЗМОН — плазма зичлиги ва каттик жисм плазмаси тебранишлари кванти, квазизарралар. Бунда ҳар хил ишорали зарралар (электронлар ва ионлар) бир-бирига нисбатан силжиб, плазмада электр майдони зўриқишлари тебранишларини вужудга келтиради. П. энергияси металлда электронлар энергиясининг йўқотиш характеришти-қасидан, шунингдек, П. чиқараётган ёруғлик нурланишининг спектрини тахлил қилишдан ўлчанади.

ПЛАЗМОТРОН, плазма генератори (плазма ва электрон) — плазма олиш учун ишлатиладиган газ разрядли асбоб. Саноатда материалларга ишлов беришда қўлланилади. Газларда фойдаланилаётган электр разрядларнинг турига қараб ей разрядли ва юқори частотали П. кенг тарқалган.

Ўзгармас токда ишлайдиган ей разрядли П. куйидаги асосий қисмлардан иборат: битта (катод) ёки иккита (катод ва анод) электрод, разряд камера-си, плазма ҳосил қилувчи моддани уза-тиш қисми. Разряд камерасининг плазма оқадиган ёриғи П. соплоси дейилади. Ей разрядли П.нинг икки тури: ташки плазма ёйи ва плазмали оқимни ҳосил қилишда ишлатиладиган П.мавжуд. Би-ринчи тур П.да ей разряди катод ва анод сифатида олинган жисм орасида ёнади. П.нинг иккинчи турида катод ва анод орасидаги разрядда ҳосил қилинаётган плазма разряд камерасидан ингичка узун оқим сифатида оқиб чиқади.

Ей разрядли П.да иш гази (водород, кислород, азот, аргон, гелий ва б.) кийин эрийдиган катод (вольфрам, молибден, махсус кртишмалар) ва сув б-н совитиладиган мис аноди орасида содир бўлаётган ей разряди туфайли плазмага айланади. Бу плазма аноддаги ёриқдан оқиб чиқади.

Ей разрядли П.да разряднинг тур-

гунлигига магнит майдони, газлар оқими, разряд камераси, соплонинг деворлари туфайли эришилади. Бу П.нинг қуввати 10 МВт, сопло кеси-мидаги оқим т-раси (3 — 25) 103К, окимнинг чиқиш тезлиги 104 м/с.

Юқори частотали П. эса электромагнит ғалтак — индуктор ёки юқори частотали энергия манбаига уланган электродлар, разряд камераси, плазма қосил қилувчи моддани киргизиш кис-мини ўз ичига олади. Унинг индукци-он, сиғимли, машъалли, ўта юқори частотали хиллари мавжуд. Индукцион П. ёрдамида нитрид, борид, карбид ва б. кимёвий бирикмалар асосидаги юпка дисперсли ва жуда тоза кукун материаллар олинади. П. қуввати 1 МВт га ета-ди, т-ра разряд камерасининг маркази ва плазма оқимининг бошланиш жойида ~ Ю4К > плазма оқимининг тезлиги 103 м/с, частотаси бир неча ўн минг Гц дан ўнлаб МГц гача бўлади. Ўта юқори частотали П. частотаси минг ва ўн минг МГц ларни ташкил қилади; уларни таъминловчи генератор сифатида магнетронлар қўлланилади.

ПЛАКАТ (нем. Plakat, франц. placard — эълон, афиша) — графика тури; катта вараққа ишланган тасвирий санъат асари. Қисқа матн илова қилинади; ташвиқот, реклама, информация ва ўқувтаълим мақсадларига хизмат қилади. Замонавий П., одатда, рассом яратган асл нусхадан босмахонада кўпайтирилади. Олисдан кўзга яққол ташланиши, ўта таъсирчанлиги, оммабоплиги, тасвирийнинг кинояларга бойлиги, ҳаммабоп рамзлар ишлатилиши, турли ҳажмдаги шаклларни қиёслаш, умумлашма тасвирий шакллардан фойдаланиш каби ўзига хос бадиий воситалари б-н бошқа ахборат манбаларидан фарқ қилади. Бунда шрифт ва матннинг жойланиши, шартли ранглар (ёрқин безаклар) қўлланилиши муҳим роль ўйнайдй. Тасвирий восита сифатида баъзан фотография (мустикал тарзда ёки расм, ранг-тасвир б-н) ишлатилади.

19-а. 2ярмидан Ғарбий Европада ре-

клама кўринишидаги П. юзага келган. Бунгача катта ҳажмдаги ташвиқий гра-вюра баъзан П. деб аталган. П. ижтимоий- сиёсий ҳаёт, халқ хўжалиги, маданий вазибалар б-н боғлиқ ҳрлда ривожланди. 1900-й.лар бошларида сиёсий П. юзага келди, демократик ҳаракат ва тинчлик учун кураш соҳа-сида катта ютуқларга эришилди. 1910 й.дан китоб-жур. графикасидан узокдашиб, дастгоҳ графикасига яқинлашган П. рангтасвир, графика, фото санъати б-н кўпроқ боғланди. 20-а. да П. ташвиқотнинг жановар курулига айланди. 2-жаҳон уруши йилларида ўта таъсирчан воситага айланган бўлса, хоз. кунда тинчлик учун курашда, жамият ҳаётида уч-раб турадиган камчиликларни бартараф этишда ва б.да муҳим роль ўйнамоқда.

Ўзбекистонда П. 19-а. охири 20-а. бошларида пайдо бўлди, 20-а. 20-й. ларидан кенг тарқалди. Дастлабки йилларда асосан қўлда ишланган ва кўпайтирилган П. ва ҳажвий расмлар кенг қўлланилган. Босма П. 1923— 24-й. лардан чоп этила бошланди. Уста Наби Ҳафизов, М.Курзин, В.Уфимцев, В. Кайдалов ва б. самарали ижод қилди. 2-жаҳон уруши йилларида П. етакчи ўринни эгаллади. П.чирассомлар уюш-маси тузилди, ЎзТАГ ойнаси ташкил этилди (1941). П.да сўнгги янгиликлар ва муҳим воқеалар ўз ак-сини топди. 60— 80-й.ларда А.Балканов, В.М.Громико, Ф.Кагаров, В.Евенко, Т.Ткачев ва б. рас-сомларнинг тинчлик, ахлоқ, иқтисод, ма-даний маърифий мавзулардаги асарлари яратилди. Жумладан, Ф.Кагаровнинг тинчлик мавзу-идаги П.лари халқро ан-жуманларнинг рамзига айланди. Рассом-ларнинг ижо-дий изланишлари туфайли П. Ўзбекистонда тасвирий санъатнинг энг таъсирчан оммабоп турига айланди (А.А.Зиёев, Т.А.Тохтарова, Х.Ҳасанов, Н.Ҳақимов, Н. Хусанов, И.Абдуллаев, А.Нурқобилов ва б.).

Ахборот технологиясининг ривож-ланиши, полиграфия ишларининг янги-ланиши ҳамда ҳаётга кенг қўламда ком-

пьютер графикасининг кириб келиши П.нинг янги имкониятларини излашни талаб қилади.

ПЛАКОИД ТАНГАЧА (юн. *plax* - юза, пластинка ва *eidos* — кўриниш, шакл) — тоғайли балиқлар учун хос тангачалар. Мезодермада (эктодерма чегараси-да) ривожланади; эктодермани ёриб пих шаклида тана сиртига чиқади. Базал пластинка, бўйинча ва коронка, яъни пихдан иборат. Пихнинг учи орқага эгилган. Ҳар бир тангача ичида кон томирлари ва нёрвлар б-н таъминланган бўшлиқ (пульпа) ёки бир неча пульпа найлари бўлади. П.т. дентиндан иборат; унинг учки қисми (пихи) кат-тик эмал б-н қопланган. Ҳаёт давомида П.т. алмашиниб туради. Умуртқалилар эволюциясида П.т. ганоид ва суяк тангачалар б-н алмашинади. Умуртқалиларнинг тишлари П.т.дан ҳосил бўлган (яна қ. Тангачалар).

ПЛАН (лот. *planum* — текислик) — 1) текисликда ер юзасининг бир қис-мини шартли белгилар ёрдамида (1:10000 ва ундан йирик масштабда) тасвирловчи чизма (қ. Топографии план);

2) бирор иншоот ёки йирик нарсанинг горизонтал кесими ёки юқоридан кўриниши (қ. Тарх); 3) горизонтал проекция (қ. Чизма геометрия); 4) объект нинг тасвирдаги ўрни (олдинги П., орқа П.) ва уларнинг каттакичилиги (йирик П., майда П.); 5) режа.

ПЛАНЕТАЛОГИЯ (юн. *planets* — ке-зиб юрувчи ва ... логия), сайёрашунослик — Куёш системасидат сайёралар ва уларнинг йўлдошларини ўрганиш б-н шуғулланувчи фанлар мажмуи. П. сайёралар ва йўлдошларнинг физик хоссалари, кимёвий таркиби, ички ва ташки қобиклари хусусиятларини ўрга-нади. П. қуйидаги бўлимлардан иборат: планетар геология, селенология (Ойни), ареология (Марсни), гермесология (Меркурийни) ва афрология (Ве-нерани) тадқиқ қилади.

П. 1950 й.ларда СССР да шаклланган; 1955 й.да астрогеология (1962 й.дан планетология) комиссияси, 1968 й.да Халқаро П. ассоциацияси тузилди. Космик тадқиқотлар б-н боғлиқ П. алоҳида ривожланди.

ПЛАНЕТАР ТУМАНЛИКЛАР - марказида юқори т-рали юлдуз жойлашган, ундан маълум масофада радикал кенгаювчи, газсимон қобиғи бор объектлар. Кўринишлари дискка эга бўлган гигант сайёраларни эслатиши сабабли П.т. дейилади. П.т. галактика-миздагина эмас, балки қўшни галак-тикаларда ҳам яхши кузатилади. П. т.нинг газсимон қобиклари массаси тахм. 0,1 Куёш массасига тенг бўлиб, улар фазога 20—40 км/сек тезлик б-н кенгайиб боради. П.т. умри 20 минг йилга яқин, бу даврдан сўнғ қобик кузатувчига кўринмай фазога тарқаб кетади. Қари П.т. спектри оқ митти юлдузлар спектрига ўхшайди. Марказий юлдузнинг т-раси 50—100 минг градус атрофида. П.т. нурланишида ультрабинафша нурлар сезиларли даражада мавжудлиги б-н ажралиб туради. Галактикамизда 1500 га яқин П.т. кузатилади. П.т. Галактикамиз экватори ва ядросига нисбатан концентрацияга эга.

ПЛАНЕТАРИЙ (лот. *planeta* — сайёра) — 1) астрономик ҳодисалар (юлдузлар осмонининг кўриниши, осмон сфера-сининг айланиши, Куёш ва сайёраларнинг кўринма ҳаракати, Ер сунъий йўлдошлариттг ҳаракати; Куёш ва Ой тушилишиари ва б.) ни махсус экранда кўрсатувчи аппарат. Экрани ярим шарни эслатувчи гумбаз кўринишида бўлади. Ойлаб ва йиллаб кечадиган ҳодисаларни П.да бир неча мин. мобай-нида намоиш қилиш мумкин. Биринчи оптик П. 1924 й. «Карл Цейс» фирмаси з-дида (Германия) яратилган. 20-а. 70-й.ларда «Карл Цейс» халқ корхо-наси (ГДР) П.нинг 3 моделини ишлаб чиқарган. П. аппаратлари АҚШ (Spitz), Япония (Goto) ва ГФР (Zeiss) ва б. мамлакатларда ишлаб

чиқарилади; 2) астрономия, космонавтика ва Ер ҳақидаги фанларга оид тадбирлар ўтказиладиган маданиймаърифий муассаса. П.да астрономия, геодезия, геофизика ва космонавтикага дойр маърузаларни ўқиш мумкин. Биринчи П. 1925 й. Мюнхенда қурилган. Тошкентда П. 1963 й. ҳоз. Аб-дулла Қодирий номидаги маданият ва истироҳат боғида қурилган, 2003 й. П.нинг янги биноси ишга туширидди.

ПЛАНЁР (франц. planeur, planer — парвоз қилмок) — моторсиз, қанотли ҳаводан оғир учиш аппарати. Учиши тинч атмосфера шароитида уфққа нисбатан маълум бурчак ости (мўлжал бурчаги) да узлуксиз пасайиб бориши на-тижасида юз беради; самолётнинг учишидаги каби физик қонунларга асосланади, хатто юқорига кўтарилиши мумкин. П. резинали амортизатор, чигир, шатакка олувчи самолёт ёрдамида учиради. П.лар бир, икки ва кўп ўринли; ўқув, машқ ва рекорд ўрнатиш (спорт) да фойдаланиладиган турларга бўлинади. Биринчи П. 1868 й. француз денгизчиси Ж.Ле Бри томо-нидан ясалган ва синаб кўрилган. Уни от арава б-н шатакка олиб, 30 м гача учуришга эришган. Немис муҳандиси О. Лилиенталь 1891 й. учирган П. биринчи марта 250 м масофагача муво-занат сақлаган. Кейинчалик П. Пилчер (Буюк Британия), О. Шанют (АҚШ) ва б. ҳам бундай муваффақиятларга эришганлар. 1913 й. рус конструктори С.П.Добровольский Россияда биринчи бўлиб П.-биплан ихтиро қилган. Бу П.-биплан руль бошқариш тизими ёрдамида 5 мин. давомида уча олган. 20-а. 20-, 30-, й.ларида анча такомиллашган П.лар яратилган.

П.ларнинг асосий учиш-техник кўрсаткичлари: энг юқори аэродинамик сифати 40—53; қанотларининг ёйгандаги уз. 29 м гача, қанотларини узайтириши 20—36; қанотларига тушадиган куч 250—350 Н/м², пасайиш тезлиги 0,4—0,8 м/с; учиш тезлиги (энг юқори аэродинамик сифатида) 80—100 км/соат; мак-

симал учиш тезлиги 220—250 км/соат. Ҳозир П. асосан, спорт мақсадларида қўлланилади.

ПЛАНЁР СПОРТИ — авиация спорти тури. Лондонда учбурчакли маршу-рут бўйлаб тез учиш, мўлжалга етиб бориб, яна старт берилган жойга қай-тиш, узокқа учиб, маршрутнинг охири нуктасига қўниш ва б. П.с. 19-а. охири — 20-а. бошларида Европанинг бир неча мамлакатларида (Германия, Франция, Буюк Британия, Россия) ва АҚШда пайдо бўлди. Ўзбекистонда 20-а. 30-й.ларининг бошларида вужудга келди. Ўшанда Тошкент ш.да ягона планёр мактаби бор эди. 1935 й.га келиб 5 шаҳар (Тошкент, Самарқанд, Ан-дигон, Фарғона ва Марғилон) ҳамда 5 с-з да П.с. билан шуғуллана бошла-дилар. Ўтган давр мобайнида 420 пла-нёрчи тайёрланди, 8 та планёрда 5081 парвоз амалга оширилди. Халқаро планёр комиссияси — CIW (1950 й. ташкил топган)га 60 дан ортиқ мамлакат аъзо. 1948 й.дан жаҳон чемпионата ўтказилади. П.с. 1936 й.ги олимпиада ўйинларининг намунавий мусобақаларига киритилган.

ПЛАНИМЕТР (лот. planum — текислик ва юн. metreo — ўлчайман) — тўғри шаклли бўлмаган ясси шакллар юзасини аниқлаш учун мўлжалланган механик асбоб. Энг кенг тарқалган П.нинг асосий қисмлари: ҳисоблаш механизми ва шакл қиёфасини чизиб чиқадиган штифли даста (ричаг). П.нинг кут-бий, чизикли ва радиал хиллари бор. Қутбий П.да штифт айлана, чизикли П.да тўғри чизик ва радиал П.да нукта бўйича ҳаракатланади. Баъзи тур интегралларни топиш учун ишлатиладиган П. ҳам бор. П. геометрияда, лойиҳалаш ишларида, ҳарбий ишда, геодезия ва геофизика соҳаларида ишлатилади.

ПЛАНК (Planck) Макс Карл Эрнст Людвиг (1858.23.4, Киль - 1947.4.10, Гёттинген) — немис назариётчи физи-

ги, квант назария асосчиларидан бири. Берлин ФА азсоси (1894 й.дан). Мюнхен (1874—77) ва Берлин (1877—78) ун-тларида ўқиган. Мюнхен ун-тида ўқитувчи (1880—85), Киль (1885 й.дан) ва Берлин (1889 й.дан) ун-тлари проф., Лондон Қи ролл и к жа-мияти азсоси (1926). Илмий ишлари термодинамика ва иссиқлик нурланиш-шига оид. Термодинамиканинг иккинчи конунини асослади (1879) ва кўпги-на физиккимёвий жараёнларни ечишда, хусусан, газлар ва кучсиз эритмалар диссоциациясига термодинамика конунларини татбиқ қилди (1883—88). 1900 й.да нур чиқараётган тизим — осцилляторнинг нурланиши узлукли катталиқ ($h\nu$) эканлигини фараз қилди (бунда ν — нурланиш частотаси, h — таъсир кванти ёки Планк доимийси). П. шу фаразга асосланиб, классик физикага татбиқ этиб бўлмайдиган мутлақ қора жисмнинг электромагнит нурланиши спектрида энергия тақсимоти (Планк нурланиш қонуни)ни ифодаловчи формулани топди. Планк доимийсининг киритилиши квант физика ривожланишининг бошланғич даври бўлди.

П.нинг назарий тадқиқотларида нисбийлик назариясига оид ишлар муҳим ўринни эгаллайди. Хусусан, у релятивистик динамиканинг тенгламасини келтириб чиқарди (1906), термодинамикани махсус нисбийлик назарияси микёсида текшириб, у тўғрисида умумий хулосалар чиқарди. П. физика ме-тодологиясига дойр жуда кўп ишлар қилган. У кўп жилдли назария физика курси муаллифи. Нобель мукофоти лауреата (1918).

ПЛАНК ДОИМИЙСИ, таъсир кванти — квант механиканинг асосий физик доимийларидан бири. П.д. 1900 й.да мутлақ қора жисмниж электромагнит нурланиш спектрида энергиянинг тақсимоти конунини яратишда М.Планк томонидан фанга киритилган. h б-н белгиланади. П.д. $L=(6,626196+0,000050)$ Ю-34 Ж. с. Кўп ҳолларда $p=A/2\pi c=1,0545887\cdot 10^{-34}$ Ж.с кийматдан кам фойдаланилади.

ПЛАНК НУРЛАНИШ ҚОНУНИ -мутлақ қора жисмтт электромагнит нурланиш спектрида энергиянинг тақсимоти ҳақидаги қонун, Планк формуласи. Бу қонун 1900 й.да назарий жиҳатдан М.Планк томонидан келтириб чиқарилган. Бунинг учун классик физика тушунчаларига мутлақо ёт, яъни электромагнит нурланиш алоҳидаало-Х.ида чиқаётган энергия улушлари — кватятлардан иборат эканлиги ва ҳир бир энергия улуши е нурланиш частота-си ν б-н $e=h\nu$ боғланганлиги ҳақидаги ғояни илгари суради, бунда h — Планк доимийси. П.н.к. нурланишнинг квант характеридаги қонунларидан бири булганлиги туфайли физиканинг, айниқса, квант механика, атом физикаси, ядро физикаси, элементар зарралар физи-касининг ривожланишида катта ақамиятга эга бўлди. Унинг ёрдамида h ва k ларнинг қиймати ҳисобланади. Унга асосланиб қизиган жисмнинг (мас, юлдуз сирти) т-расини аниқлаш мумкин. П.н.к.дан ёруғлик манбаларини ҳисоблашда фойдаланилади.

ПЛАНКТОН (лот. planktos — сайр қилувчи) — сув қатламида яшаб, сув оқими б-н ҳаракатланувчи организмлар мажмуи. П. таркибига ўсимликлар (фитопланктон), бактериялар (бакте-риопланктон), ҳайвонлар (зоопланктон) киради. Қўл П.и лимнопланктон, даре П.и потомапланктон деб аталади. Фитопланктон сувнинг фотосинтез қилиш учун зарур юкори (50—100 м гача) қатламида, бактерио- ва зоопланктон сувнинг барча қатламида учрайди. Денгиз фитопланктони, асосан, ди-атом сувўтлар, перидиниялар, колито-форид хивчинилардан, чу-чук сув фитоплактони диатом, кўкяшил ва айрим яшил сувўтлардан иборат. Чу-чук сув зоопланктонида куракоёкли ва шохдор мўйловли қисқичбақасимонлар, оғзайлангичлар, бир хужайралилар; денгиз зоопланктонида ҳар хил қисқичбақасимонлар, бир хужайралилар, бўшлиқичлилар, тароклилар, бали-

клар тухуми ва линчинкаси, умуртқасиз ҳайвонлар личинкаси кўп бўлади. Ўлчамига биноан, П. наннопланктон (бактериялар, жуда майда сувўтлар), микропланктон (сувўтлар, бир хужай-рали ҳайвонлар, оғизайлангичлар, ҳар хил личинкалар), мезопланктон (ўлча-ми 1 см гача бўлган қисқичбақасимонлар ва б. ҳайвонлар), макропланктонлар (ўлчами 1 см дан бир неча см гача бўлган мизидлар, криветкалар, меду-залар), мегапланктон (йирик ҳайвонлар, мас, кутб медузаси — диаметри 2 м гача; зухро камари уз. 1,5 м гача) ажратилади. Кўпчилик П. организмларда сувда қалқиб юриш учун гавда нисбий оғирлигини камайтирувчи (ҳаво пуфаклари, ёғ киритмалари, ғовак ва лиқил-доқтана), гавда юзасини кенгайтирувчи (гавданинг ясси бўлиши, турли хил ўсимталар) мосланишлар пайдо бўлган. Океан фитопланктони умумий массаси (550 млрд. тонна) зоопланктонга нисбатан 10 марта кўпроқ. Фитопланктон зоопланктон учун озиқ, сув хавзаларидаги озиқ занжирининг асосини ташкил этади (яна қ. Бентос).

ПЛАНТАЖ, тупрокни плантаж плуг б-н ишлаш (лот. *planto* — ўтқазмоқ) — кўчатзор, тоқзор ва боғ барпо этиладиган ерни плантаж плугда 40—100 см чуқурликда ҳайдаш. Тоқзор, кўчатзор, ўрмонзор қилинадиган, мевали дарахтлар экиладиган ер май-донларини ҳайдашда, шунингдек, шўрхок ва қумлоқ ерларни ўзлаштиришда П. усулидан фойдаланилади. Бу усул экилган кўчатлар илдизининг яхши ривожланишига, тупроқда сув режимининг яхшиланишига ёрдам беради. Акад. М.В.Муҳаммаджонов томонидан ғўза-беда алмашлаб экишда ҳай-дов қатламини чуқурлаштириш (SO-SO см) экинлар ҳосилдорлигини ошириш имкониятини яратувчи «иккинчи кўрик», тупроқ унумдорлигини таъминлашнинг усулларида бири сифа-тида асослаб берилган. Плантаж плугларга чимқирқарлар, ҳар хил баландликда жойлаштирилган кўш корпуслар

ва б. қисмлар ўрнатилади; бу қисмлар тупрокни чуқур юмшатгани ҳолда унинг пастки қатламини юзага чиқармайди. Ер 2—3 қатламли қилиб, чуқур ҳайдалади. Шу б-н бир вақтда ерга органик ва минерал ўғитлар ҳам солиб кетилади.

ПЛАНТАЦИЯ (лот. *plantatio* — ўсимлик экиш) — 1) йирик деҳқончилик хўжалиги. Бундай хўжаликларда, асосан, тропик, субтропик экинлар — пахта, чой, шакарқамиш, кофе ва б. етиштирилади. Буюк географик кашфиётлар натижасида Европа мамлакатлари босиб олган мустамлакаларда капиталнинг дастлабки жамғарилиши даврида пайдо бўлган. Дастлабки П. Вест-Индияда 16-а. бошларида тузилди. 19-а.нинг I ярмида АҚШ П. тизимининг маркази бўлган даврда ғоят ривожланди ва қора танли қуллар меҳнатидан шафқатсиз фойдаланилди. 19-а. охирида арзон ёлланма иш кучи ва қисман мажбурий меҳнатдан фойдаланадиган йирик латифундиялар пайдо бўлди. 20-а.да мустамлакачиликдан озодликка эришган кўпгина мамлакатларда П. хўжаликлари национализация қилинди. П. бир қанча ривожланаётган мамлакатда сақла-ниб қолган; 2) қ.х. экинлари б-н банд бўлган катта ер майдони.

ПЛАНУЛА (лот. *planus* — ясси) — кўпчилик бўшлиқичиларнинг 2 қаватли пелагик личинкаси. Тухумдан ривожланади ёки паренхимула даврини ўтади. Эпителийси эндодермада жойлашганлиги ва гастрал бўшлиғининг бўлиши б-н паренхимуладан фарқ қилади. Эктодермаси ихтисослашган хивчинли эпителий хужайраларидан иборат. Гавда бўшлиғини эндодерма ўраб туради. П. бир неча вақт сувда сузиб юради; кейинроқ сув тубига ёпишиб олиб, полипга айланади. П. тубуллариялар ва трахимедузаларда актинула даврини ўтгач, вояга етади (яна қ. Бўшлиқичилар).

ПЛАНШАЙБА (нем. *planscheibe*) —

1) станокларнинг ишлов бериладиган материал ёки кесувчи асбобни маҳкамлаш ва уларни айлантириш учун ишлатиладиган мосламаси; 2) карусель станогия ая заготовка маҳкамланадиган айланма стол. П.га, одатда, мураккаб шакли ёки катта диаметри, калта заготовкalar ўрнатилади. Заготовка П.га камрагичлар, бурчаклик, болтлар б-н маҳкамланади. Катта станокларда П. икки ёки бир неча қисмлардан иборат бўлади.

ПЛАНШЕТ (франц. *planchette* — тах-гача) — 1) мензуланинг бир қисми; 40 см*40 см дан 60 см хБО см гача бўлган квадрат шаклдаги тахта; 2) кўз б-н чамалаб планга олишда ишлатиладиган чизикди қоғоз, компас ўрнатилган папка ёки тахгача; 3) географик ва топографик хариталар жойланадиган, ташқи томони-га шаффоф пластинка ўрнатилган текис сумка; 4) ар-тиллерияда ўт очиш учун ишлатиладиган ишчи ҳужжат. У чизма тахтасига маҳкамланган координатали қалин қоғоз тарзида бўлади. П.га батарея ўт очиш позицияларидаги нуқталар, кузатув пунктлари, нишоннинг ҳолати ва б. қайд қилиб борилади; 5) театр биноси-да алоҳида ўйик тахталардан ишланган саҳна поли.

ПЛАСТИДАЛАР (юн. *plastos* — шаклланган) — автотроф ўсимликлар хужайрасининг пигментли органоидлари; органик моддалар синтезини амалга оширади. Юксак ўсимликларда 3 хил-га: яшил хлоропластлар (ХП), рангсиз лейкопластлар (ЛП) ва рангли хромо-пластлар (ХР)га бўлинади. ХП — лин-засимон ёки шарсимон тангачалар, ўлчами 4—6 мкм; таркибида 50% га яқин оксиллар, 35% липидлар ва 7% пигментлар, шунинг-дек, озроқ дезок-сирибонуклеин кислота (ДНК) ва ри-бонуклеин кислота (РНК) бор. Юксак ўсимликларда ХП пигмент-лари яшил а ва в хлорофиллар ҳамда каротиноидлардан иборат. ХПдаги ДНКлар ядро ДНК сидан фарқ қилади ва кўяшил сувўтлар ҳамда бактериялар ДНКсига

ўхшайди. ЛП-рангсиз, думалоқ ёки чўзик майда таначалар бўлиб, ўсимликларнинг ҳамма тирик хужайраларида мавжуд. ЛПда оддий органик бирикмалардан бир-мунча мураккаб моддалар (крахмал ва б.) синтезланади. ЛП тўпланадиган моддаларига қараб амилопластлар, элеопластлар ва протеинопластларга бўлинади. ХР думалоқ, нотўғри кўп қиррали ёки игна-симон шаклда; таркибида кузги барглар, гул-ёнбаргчалар, помидор, четан, марваридгул ва б.нинг пишаётган меваларига сариқ, қизил ранг берадиган каротиноидлар бор. П.нинг бир хили бошқа-сига (мас, ЛП ХП га, ХП ХР га) айланиши мумкин.

ПЛАСТИК ОПЕРАЦИЯ - киши организмдаги шикастланган бирор аъзонинг шакли ва функциясини қайта тиклаш, туғма ва ҳаётда орттирилган нуқсон, камчиликларни тўғрилаш. П.о.да тўқималарнинг жойи ўзгартирилади, бемор гавдасининг бошқа қис-мидан олинган тўқималар кўчириб ўтказилади (ауто-пластика, ауотранс-плантация); беморга бошқа одамдан (аллотрансплантация) ёки ҳайвондан олинган тўқималар кўчириб ўтказила-ди; бемор тўқималарига, организмга ёт, бироқ унга беэиён материаллар (металл, пластмасса, синтетик тола ва б.)дан ясалган турли нарсалар сингдирилади (имплантация). П.о. ёрда-мида бемор юзидан туғма ва орттирилган нуқсонлар (лаб тиртиклиги, бурун йўқдиги, тортиб ту-радиган чандиклар) баргараф этилади.

Терини кўчириб ўтказиш б-н амалга ошириладиган П.о.к куйганда, косме-тик мақсадларда юздаги ажинлар, тери бурмалари, ўсмалар ва б.ни йўқотишда кенг қўлланади. Суяк П.о.си суякларнинг турли деформацияларида, сох-га бўғимда, умуртқа поғонаси касалликларида ўтказилади. Беморнинг ўз тўқимасидан фойдаланилса, кўчириб ўтказиш айниқса муваффақиятли чиқади. Кўчириб ўтказишда беморнинг асли суяги маълум вақтдан сўнг сўрилиб кетади, бироқ янги

суяк тўқима-сининг ўсиб чиқишига асос бўлади.

Организмга ёт материалларни сингдириш операциялари муваффақиятли амалга оширилмоқда. Буларга оддий операциялар (бурун шаклини териси остига парафин юбориб тузатиш) дан тортиб мураккаб замонавий операцияларгача (қон томирни синтетик тўқимадан ясалган протез б-н, йирик томирни унга сингдирилган металл конструкция б-н алмаштириш, юрак кла-панларини протезлаш) қиради.

Пластик хирургиянинг энг мураккаб соҳаси — бошқа одамдан материал олиб ўтказишдир. Трансплантат ўз биологик хоссаларига кўра кўпинча бемор тўқималари б-н мое келмай қолади, бунда махсус даво усули б-н уни сингдирилади (қ. Трансплантация).

ПЛАСТИКАТ — қ. Поливинилхлорид.

ПЛАСТИКЛИК (юн. plastikos — ишловга мойиллик) — ташқи куч ёки зўриқиш (кучланиш) таъсирида қаттиқ жисмларнинг ўлчамлари ва шакли дастлабки ҳолига қайтмайдиган бўлиб ўзгариш (пластик деформацияланиш) хоссаси. Материалларга босим б-н ишлов бериш (болғалаш, пресслаш ва б.) имконини белгилайди. Ташқи куч таъсирида кристалл панжара атомлари орасидаги ўзаро таъсир кучлари ўзгаради (деформацияланади). Пластик деформацияланишда панжара атомлари бир-бирига нисбатан кўчади, оқибатда кристалл қатламларнинг бир-бирига нисбатан силжиши, кристалл панжара бузилиши, иссиқлик ҳаракати туфайли жисм атом тузилишининг ўзгариши кузатилади. Жисмнинг мўртлиги, пластиклиги шароитга боғлиқ. Маълум бир шароитда (мас, юқори т-рада) унинг бундай хоссалари бутунлай йўқолади. Металлларнинг П. ҳолатига ўтиши маълум шароитда рўй беради, бу ҳолат чегара-вий ҳолат деб юритилади. Жисмларнинг П.ги дефор-

мацияланиш тезлиги, т-ра ва жисмнинг тузилишига боғлиқ.

П.нинг турли хиллари мавжуд. Ўздиффузион ва диффузион П.да ташқи сиқувчи куч таъсирида кри-сталларнинг атом қатламлари шу куч таъсир этаётган сиртдан бошқа жойга силжийди. Бунда масса кўчиши сирт бўйича ёки кристалл ҳажми бўйича ўздиффузия туфайли амалга ошади. Дислокацион П.да кристаллогра-фик текисликдаги сирпаниш кристаллнинг пластик деформацияланишига сабаб бўлади. Сирпаниш ҳар хил содир бўлади: дастлаб, у текисликнинг бир зонасида юз бераётган бўлса, бу зонанинг чегараси бутун текисликка ёйилади. Сирпанишнинг ёйиш чегараси дислокация чизиғи ёкидисло-кация дейилади. Краудион П. кри-сталлдаги зич жойлашган атом каторлари бўйлаб атомлар қуюқланмаси (краудинлар) ҳосил бўлишига асосланган. Кристалл сиртига тиг ботирилса, атомлар шу соҳадан узоклашади, на-тижада тиг ботириллаётган сиртдан маълум масофада атом концентрацияси ошади (расмга қ.)-Кристаллда тугунлараро атомлар ҳосил бўлади.

Краудион пластиклик: I — тиг ботирилгунча; II — тиг ботирилганда атомлар қуюқланмаси ҳосил бўлади; III — шаклнинг узил-ке-сил ўзгариши. Кристаллда тугунлараро атомлар ҳосил бўлади.

П.ни баъзи жисмларда эътиборга олмаслик мумкин, бундай жисмлар мутлақ эластик (қайишқоқ) жисмлар ҳисобланади. Ҳар бир жисмнинг хоссалари П. бўйича гуруҳларга ажратиб ўрганилади. Мас, кристаллар, поликристаллар, монокристаллар, аморф жисмлар пластиклиги ва б. Жисмларнинг қовушқокдиги ҳам уларнинг пластиклигини белгилайди. Туташ муҳитлар механикасида жисмлар бир жинсли, узлуксиз деб фарз қилинади, мас, кристалл панжара атомлари орасидаги масофа ҳисобга олинмайди. П. материалларнинг бузилмасдан қатта қолдиқ деформация (пластик деформация) ҳрсил

килишидир. Материалларнинг П.лиги уларнинг чўзилгандаги узайишига қараб баҳоланади. Қаттиқ жисмлар пластиклигини ўрганиш амалий аҳамиятга эга. Деталларни тайёрлаш технологиясида, иншоотлар қуришда, металлларни босим б-н қайта ишлаш ва кесишда П.нинг асосий қонун-қоидаларига риоя қилинади.

Ғоибназар Хожиметов.

ПЛАСТИКЛИК НАЗАРИЯСИ

- қаттиқ жисмларнинг пластик деформацияланиши ўрганиладиган механика бўлими. П.н. жисмлардаги пластиклик хоссасининг физик маъносини эмас, балки пластик (ишловга мойил) жисмларнинг микро-скопик хоссаларини ўрганиш, пластик деформацияланган жисмларда кучланиш (зўриқиш) ва деформациянинг тақсимланишини аниқлаш усулларини то-пиш б-н шугулланади.

П.н. 19-а. охириларидан тараккий қила бошлади. Француз олими А.Сен-Венан, немис олимлари Р.Мизес, Л.Прандтль, А.Надан, рус олимлари С.Л.Соболев, С.Г.Михлин, А.А.Ильюшин, узбек олими Х.А.Раҳматуллин ва б. олимлар бу фанга муҳим хисса қўшган.

Амалда юпка деворли ясси, цилиндрик металл трубаларнинг чўзилиш, сиқилишдаги пластиклик хоссалари текширилади. Бунда намуна ташки куч таъсирида сиқилади, чўзилади, буралади, унга ички босим таъсир қилади ва х.к. Пластик деформацияланганда материалнинг зўриққан ва деформацияланган ҳолати унга қўйилган юпка боғлиқ бўлади. Мас, намунага иккинчи марта юк қўйилганда унинг эластиклик чегараси ортади. Шунинг учун материалнинг бирон зўриққан ҳолатига турли пластик деформациялар тўғри келади. Жисмнинг пластиклик моделини таърифлаш материалнинг зўриққан ва деформацияланган ҳолатлари орқали ифодаланган тензорларнинг ўзаро боғлиқлигини аниқлашдан иборат. Де-формацион П.ндан ташқари, оқим назарияси ҳам

мавжуд. Бу назарияга кўра, зўриқиш ва деформациянинг ўсиши кучланиш (зўриқиш) компо-нентларига боғлиқ. П.н.нинг айрим соҳалари — реология, яхлит жисмлар механикаси яхши ривожланган. П.н. техникада — конструкцияларни лойи-ҳалашнинг муҳим масалаларини ҳал қилиш, металлнинг пластик деформацияланиш технологик жараёнини текшириш ва б.да қатта ўрин эгаллайди.

ПЛАСТИНКА МЎЙЛОВЛИЛАР (Sca-rabaeidae) — кўнгизлар оиласи. Уз. 2 мм дан 150 мм гача (геркулес). Мўйловлари тиззасимон, учки қисми пластин-қасимон, баъзан қадахсимон бўлиб, елпиғичга ўхшаш тахланади. Олдинги оёғи (кўпинча бошининг олдинги қир-раси) ерни қавлашга мослашган. Айрим турларининг эркаги бошида ва елкаси олдида шохлари ва бўртиқлари бўлади. Қуртлари оқиш, йўғон; жағлари яхши ривожланган, оёқлари 3 жуфт, гавдаси С шаклида эгилган. 15 мингдан 20 минггача, жумладан, Ўзбекистонда 200 дан ортиқ тури учрайди. Айниқ-

са, тропикада кўп. П.м. 2 та экологик гуруҳ: гўнхўрлар ва скарабейларга бўлинади. Кўпчилик П.м. табиатда мод-далар айланиши ва табиий санитарлар сифатида (гўнхўр кўнгизлар) қатта аҳамиятга эга.

ПЛАСТИНКАЛИЛАР (Placozoa) -умуртқасиз ҳайвонлар типи. 1971 й.да аниқланган. Уз. бир неча мм, денгиз тубида яшайди. Гавдаси жуда юпка пластинкасимон, шакли ўзгарувчан, олдинги ёки кейинги қутблари, ҳақиқий тўқима ва органлари бўлмайди. Қорин ва орқа томонидаги хужайралари бири-биридан фарқ қилади. Паренхимасида дуксимон қисқарувчи хужайралари бор. Тухум хужайраси паренхимада етилади. Жинсиз бўлиниш ва куртакланиш ҳамда жинсий кўпаяди. Тухуми тўлиқ ва текис бўлинади. 2 уруғи: трихоплакслар ва треплопакслар маълум.

ПЛАСТИФИКАТОРЛАР (юн.

plastos — пластик ва лот. facio — киламан) — полимерларнинг пластиклик ва эластиклик ҳолатини яхшиловчи органик бирикмалар. П. полимерларнинг совуққа чидамлилигини оширади ва ишлов берилишини яхшилади. П. кимёвий жихатдан барқарор, сувда эримайдиган, иссиқ ва нурга бардошли ҳамда захарсиз бўлиши керак. Кимёвий тузилишига қараб қуйидаги асосий турларга бўлинади: фталатлар — ортофталат кўстанинг эфирлари. Полимерларнинг совуққа чидамлилигини оширади ва диэлектриклик хоссасини яхшилади. Фосфатлар — фосфат кислотанинг мураккаб эфирлари. Фосфатлар полимерларни ўтга чидамли қилади. Адипинатлар ва себацинатлар — ади-пин ва себацин кислоталарнинг эфирлари. Полимерларни ўтга чидамли қилади ва паст т-раларда эластиклигини оширади. Эпоксидланган П. — эпоксидланган табиий мой ва эпоксидланган тўйинмаган кислоталарнинг эфирлари. Булар ҳам стабилизаторлик хизматини ўтайди. Полиэфир П. — юқори молекулали мураккаб гетерозан-жирли полиэфирлар. Улар мойда, бен-зинда эримайди, иссиққа чидамли, учмайди. П. и.ч.да муҳим аҳамиятга эга (ишлаб чиқариладиган П.нинг 70%и поливинилхлорид ишлашга кетади). Резина ва лок-бўёқ материаллари и.ч.да ҳам кенг қўлланади.

ПЛАСТМАССАЛАР, пластик масалар, пластиклар — табиий ёки синтетик юқори молекулали бирикмалар асосида олинладиган материаллар. Иссиқдик ёки босим таъсирида қолипланади ва қолипланган шаклини мус-тахкам сақлайди. П.дан ясалган маҳсулотлар энгиллиги, электр токини, иссиқсовуқни ўтказмаслиги, атмосфера таъсирларига чидамлилиги, емирувчи муҳитга, ҳароратнинг кескин ўзгаришига бардошлилиги, механик мустаҳкамлилиги юқорилиги ва мураккаб шакли буюмлар яшаш мумкинлиги б-н бошқа материал-

лардан ажралиб туради.

П. полимерларнинг турига кўра, термопластлар ва реактопластларга бўли-нади. Термопластлар таркибида чизиксимон юқори молекулали бирикмалар ёки сополимерлар (полиэтилен, полистирол, поливинилхлорид ва б.) бор. Чизиксимон полимерлар асосига қурилган П. таркибида пластификаторлар, бўягичлар ҳам бўлади. Пластификаторлар юқори т-рада П.нинг пластиклилигини оширади ва қолипланган маҳсулотни қайишқоқ ҳамда совуққа чидамли қилади. Термопластлар совуққа чидамсиз, 60—100° дан юқори т-рада мустаҳкамлигини тез йўқотади. Лекин кўпчилик термопластлар зарбга чидамлилиги, диэлектрик тавсифларининг юқорилиги, оптик шаффофлиги, улардан мураккаб шакли буюмлар қолиплаш осонлиги б-н реактопластлардан фарқ қилади. Термопластлар ўртача куч ва 60—100° т-рада ишлайдиган (умумий мақсадларга мўлжалланган) асбоб қисмлари (этроллар, винипласт, полистирол), шунингдек, электр ва радиотехника буюмлари (полистирол, полиэтилен, полипропилен, фторопласт) тайёрлашда қўлланади. Термопластлардан ишланган буюмлар кимёвий таъсирларга ўта чидамли (фотопластлар, полистирол, полиэтилен, винилпласт), ейилмайдиган (полиамидлар, полиэтилен-те-рефталат), оптик шаффоф (полиметил -метакрилат, полистирол) бўлади.

Реактопластлар таркибида иситилганда ёки катализаторлар (фенолформальдегид ва карбамид смолалар) ҳамда қотиргичлар (эпоксид смолалари, полисилоксанлар, тўйинмаган полиэфирлар) таъсирида тўрсимон ту-зилишга эга бўлган полимерлар ҳосил қилиб котадиган полимерлар бўлади. Реактопластлардан тайёрланган буюмлар қотганидан кейин иссиқлик таъсирида бузилмагунича ўзининг шишасимон ҳолатини сақлайди. Реактопластларнинг таркибида тўлдиригичлар, чизиксимон полимерлар: қотиш жараёнини ростла-

гичлар, бўягичлар, термостабилизатор, антисептиклар бўлади. Реактопластлар тўлдиргичлар турига қўра, кукунли (ёғоч у ни, асбест кукуни, кварц уни ва ҳ.к.), толали (ип-газлама, асбест толаси, шиша толаси), листли (қоғоз, ип-газлама, шиша тўкимаси, ёғоч шпон) хилларга бўлинади. Қо-тирилган П. дан тайёрланган буюмлар 100—350° да қучнинг узок, муддатли таъсирига бардош беради (полимер ва тўлдиргич турига қараб). Реактопластлар юқори кучда ишлайдиган, иссиққа узоқ чидайдиган, кескин атмосфера таъсирига бардош берадиган ва яхши диэлектрик хоссали бўлган маҳсулотлар и.ч.да қўлланилади.

Табийий смолалар (канифол, шеллак, битум ва б.) асосида олинадиган П. қадимдан маълум. Сунъий полимер — нитроцеллюлоза (целлюлоза нитрати) дан тайёрланган энг дастлабки П. целлюлоид бўлиб, у 1872 й.да АҚШ да ишлаб чиқарила бошлаган. 1906—10 й.ларда Россия ва Германияда тажриба саноатида 1-реактопластлар — фенол-формальдегид смолалар асосида олинадиган материаллар и.ч. йўлга қўйилди. 30-й.ларда собиқ СССР, АҚШ, Германия ва б. саноати ривожланган мамлакатларда термопластлар, поливинилхлорид, полиметилметакрилат, полиамид, полистироллар и.ч.и ташкил этилди. Лекин П. саноати 2-жаҳрн урушидан кейинги-на ривожланди, 20-а. 50-й.ларида кўпчилик мамлакатларда полиэтилен П. кўплаб ишлаб чиқарила бошлади.

Ўзбекистонда 10 га яқин корхона П.ни қайта ишлайди. Шулардан Тошкент пластмасса 3-ди, Оҳангарон қурилиш буюмлари 3-ди, Жиззах пластмасса и.ч. 3-ди ихтисослашган корхоналардир.

Қурилишда П. полларга қоплашда ва б. пардоз ишларида, биноларни герметиклаш, гидро- ва термоизо-ляциялаш, қувурлар, санитария-техника ускуналари и.ч.да, ёпмалар, дера-за, эшик, сайёҳлар уйчаси, ёзлик павильонлар тайёрлашда қулланилади. Машинасозлик материаллари ичида П. етакчи ўринни эгаллайди.

П. маҳсулотлар таннархини арзонлашти-ради, машиналарнинг муҳим техник иктисодий параметрлари, массаси камаяди, пухталиги, ишончилиги ва ҳ.к. ошади. П.дан тишли ғилдираклар, подшипниклар, роликлар, станок йўналтиргичлари, қувурлар, болтлар, гайкалар ва б. ишлаб чиқарилади. П.нинг авиациясозликда кенг қўлланилишига сабаб уларнинг энгиллиги ва техник хоссаларини ўзгартириш имкония-тига эгаллигидир. Ракета ва космик кемалар и.ч.да ҳам П. муҳим аҳамият касб этди. Реактопластлардан фойдаланиб реактив двигателлар, самолётларнинг куч агрегатлари, ракета корпуслари, ғилдираклар, шасси устунлари, верто-лётларнинг парраклари, иссиқлик сақлаш элементлари, осма ёнилги баклари тайёрланади. Термопластлар ойна элементлари, антенна суюрмалари ва ҳ.к. ишлаб чиқаришда қулланилади.

П. кемасозликда кемаларнинг корпуси ва корпусли конструкциялар (асосан, шишапластлар), кема меҳа-низмларининг деталларини тайёрлашда, кема хоналарини пардозлаш, уларни иссиқ, товуш ва гидроизоляциялашда ишлатилади.

Автомобил сози и.ч.да П.дан автомобиль кабиналари, кузовлари ва уларнинг йирик габаритли қисмлари, двигатель, трансмиссия шасси деталлари тайёрланади.

Қишлоқ хўжалигида П. суғориш иншоотлари қуришда, тупрокни мулчлаш, уруғларни дорилаш ва қ.х. маҳсулотларини сақлашда ишлатилади.

Тиббиёт саноатида П.дан кўплаб асбоблар, махсус идишлар ишлаб чиқарилади. Жаррохликда пластмассадан тайёрланган юрак клапанлари, қўл-оёқ протезлари, ортопедик қўйилмалар, кўз соккаси ва б. ишлатилади.

Ад.: Исмоилов И. И., Джалилов А. Т., Аскарлов М. А., Химически активные полимеры и олигомеры, Т., 1993; Аскарлов М. А., Исмоилов И. И., Полимерлар кимёси ва физикаси, Т., 2003.

Исроил Исмоилов.

ПЛАТЕЯ — Жан. Беотия (Греция) даги юнон шаҳар-давлати. Фивадан жан.рок,да жойлашган. Юнон-форс урушлари даврида П. яқинида юнон кўшинлари форс армиясини тормор келтирган (мил.ав. 479 й. 26.9). Афина ва Спарта раҳбарлигидаги 24 юнон шаҳар-давлатлари кўшинига спарталиқ лашкарбоши Павсаний, форслар кўшинига Мардоний қўмондонлик қилган. Ушбу мағлубиятдан сўнг форслар Юнонистондан Гел-лесподига чекинишга мажбур бўлишган. Мил.ав. 427 й. Пелопоннес кўшинлари узок қамадан сўнг П.ни вайрон қилганлар.

ПЛАТИНА (испанча plata — кумуш; лот. Platinum), Pt — Менделеев даврий сис-темасининг VIII гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 78, ат.м. 195,08; оғир, қийин эрувчи металл. Табиатда П. нинг 4 та барқарор ^{194}Pt (32,9%), ^{195}Pt (33,8%), ^{196}Pt (25,2%), ^{198}Pt (7,2%) ва 2 та кучсиз радиоактив изотопи ^{190}Pt (0,013%, $T = 6,9 \cdot 10^5$ й.), ^{192}Pt (0,78%, $T_{1/2} = 1015$ й.) учрайди. П. нодир ва тарқок элемент. Урал, Сибирь, Жан. Америка, Аляска, Канада ва Жан. Африкада П. конлари бор. Ер пўстининг масса жиҳатидан 5-10~7%ни ташкил қилади. Соф П. илк бор 1803 й.да Волластон томонидан олинган. П., шунингдек, Ер пўстида П. б-н учрайдиган ва хоссалари ўхшаш бўлган элементлар ҳақида платина (туғма платина), Платина металлари, Платина рудалари мақолаларига қ.

ПЛАТИНА (лот. platinum), туғма платина — платинали минераллар гуруҳи, металллар (асосан, темир)нинг платина б-н табиий каттиқ қоришма-си. П.дастлаб 1803 й.датопилган (номи испанча platina—кумуш). Бу гуруҳ минералларнинг асосийлари: поликсен, палладийли П., ферроплатина (туғма қотишма), сперилит, куперит, брэггит. П. кумуш каби оқ, ялтирок, болғаланувчан, чўзилувчан металл. Туғма П. структурасида платина

эритувчи ме-таллдир. П. минералларининг таркиби: туғма П. (80%дан ортиқ Pt), темирли П. (20—50% Fe), изоферроплатина (Pt_3Fe), тетраферроплатина (PtFe), иридийли П. (10,4—37,5% Ir), палладийли П. (19,4-40,0% Pd), палладийли станноплатина (16—23% Sn, 17,2— 20,9% Pd). Минераллар, асосан, куб сингонияда кристалланади. Темирли қоришмалар кўпинча магнит хоссага эга. Қдгтиклиги 3,5 дан (мис ва никель таркибли минераллар) 5,5 гача (иридийли минераллар). Зичлиги 13100— 21500 кг/м³. Барча минераллар яхши электр ўтказгич, донача ва кристалларининг катталиги бир неча мм гача, айрим ҳолларда ўнлаб см гача, оғирлиги 1—5 г дан бир неча кг гача. Энг катта туғма П. Россиянинг Урал тоғларидаги дунитларда (427,5 г) ва аллю-виал сочмаларда (9635 г) топишган. П. коррозия ва юқори т-рага чидамлилиги, босим б-н ишлов бериш осонлиги туфайли техниканинг турли соҳаси (электр- ва радиотехника) да қўлланилади; нефтдан юқори сифатли ёқилғи и.ч.да катализатор сифатида ишлатилади, шиша ва кварц тоғлар и.ч. учун П.нинг родийли қоришмасидан маҳсул асбоблар, заргарлик буюмлари тайёрланади. (яна қ. Платина рудалари).

ПЛАТИНА МЕТАЛЛАРИ, платиноидлар — Менделеев даврий системасининг VIII гуруҳига мансуб 6 та кимёвий элементдан иборат оила. П.м.га рутений Ru (тартиб рақами 44), родий Rh (45), палладий Pd(46) — е н гил П.м., осмий Os (76), иридий Ir(77), платина Pt(78) — оғир П.м. қиради. Кимёвий турғунлиги, суюккланиш т-расининг юқорилиги ва ташқи кўринишининг кўркамлиги сабабли П.м. олтин ва кумуш б-н бир қаторда но-дир металллар деб аталади. Ер пўстида масса жиҳатидан платина 5-10[^]7%, осмий 5-10~6%, иридий 1-10~7%, рутений 5-10~7%, родий 1-10~7% ва палладий 1-10~6%ни ташкил қилади. 100 дан ортиқ П.м. минераллари маълум. Улар 2 хил: туғма палладий ва платина ҳамда

турли қотишмалар. П.м.нинг иккиламчи манбаларига тоғ-бойитиш корхоналарининг чиқиндилари, ишлатилган катализаторлар ва б. киради. Палладий, рутений ва родийнинг баъзи изотоплари уран ва плутонийнинг парчаланиш маҳсулотлари таркибида ядро ре-акторларида йигилади. П.м. — кумуш-дек оқ ёки кумушсимон, қийин суюқланадиган, қийин учувчан элементлар. Механик хоссаларига кўра, улар бир-биридан сезиларли фаркланади: платина — юмшоқ, пластик, уни ингичка сим қилиб чўзиш, зар каби ёйиш мумкин; палладий ҳам пластик, осмий ва рутений — мўрт, иридий — қаттиқ ва мустаҳкам. Палладийнинг оксидланиш даражаси +2, платинаники +2, +4 ва +6, иридийники +2 ва +3, осмийники +4, +6 ва +8, родийники +3, рутенийники +3, +4 ва +8. Палладий (800 ҳажмгача) ва платина (нисбатан камроқ) кўп микдорда водород молекуласини ютиш ва уни кимёвий реак-циялар жараёнида атом холида ажра-тиб чиқариш хусусиятига эга. Шу сабабли улар органик синтезларда катализатор сифатида ишлатилади. П.м. ва уларнинг қотишмалари гидрогенлаш, дегидрогенлаш ва оксидлаш жараёнларида катализатор, қотишмаларда легирловчи қўшимча сифатида, юкори т-раларда қўлланадиган термо-паралар, қаршилик термометрлари, электр печлар қисмлари, кимёвий барқарор идишлар, электродлар, тиббийёт асбоблари, қрплалар, заргарлик буюмлари ва б. тайёрлашда ишлатилади.

ПЛАТИНА РУДАЛАРИ - таркибида платина металлари (Pt, Pd, Ir, Rh, Os, Ru) минераллари бўлган табиий ҳосилалар, тоғ жинслари. П.р.нинг кон аҳамиятидаги нисбатан катта уюмлари камдан кам учрайди. П.р. конлари туб ёки сочма бўлади, таркибига кўра эса, асосан, асл платинали ва аралаш (ёки комплексли, яъни кўпинча мис ва мис б-н никелли сульфид рудалар туб, олтин б-н платинанинг сочма ҳамда олтин б-н осмийли сочма) конлари киради. Конлар-

да платина металлари, одатда, нотекис тарқалган, рудалар таркибида фойдали металл микдори ҳар тоннада бир неча г дан кг гача ўлча-нади. П.р.да платина элементларининг асосий шакли уларнинг ўз минералларидир (100 дан ортик минераллари маълум). Кўпроқ учрайдиганлари: темирли платина (Pt, Fe), изоферроплатина (Pt₃Fe), платина, тетраферроплатина (PtFe), осмирид, иридосмин, фрудит (PdBi₂), геверсит (PtSb₂), сперрилит (PtAs₂), лаурит (RuS₂), холл и н-гуортит (Rh, Pt, Pd, Ir) (AsS)₂ ва б.

П.р. туб конлари турли шаклда бўлган комплекс платинали сульфид рудалари, асл платинали хром рудалари массивлари ва хол-хол қўшимчалардан иборат. Бу турдаги руда таналари асосли ва ўта асосли жинслар интрузиялари б-н генетик ва фазовий боғлиқ бўлиб, асосан, магматик типда пайдо бўлган жинсларга мансуб. Бу типдаги конлар платформали ва бурмаланган областларда узоқ, вақт мобайнида ривожланаётган йирик чуқур тектоник ёриқлар б-н боғлиқ, улар 0,5—1,0 дан 3—5 км гача чуқурликда жойлашган. Мис-никелли сульфид П.р. комплекс конлари ҳоз. қазиб олинаётган платинали металллар хом ашё манбалари ора-сида етакчи ўрин эгаллайди. Бу типдаги конларда асосий платинали минераллар пирротин, халькопирит, пентландит, кубанитлардир. Мис-никелли П.р.нинг платина гуруҳига мансуб асосий металлари — платина ва ундан кўпроқ палладий (Pd:Pt 1,1:1 дан 5:1 гача). Рудалар таркибида бошқа платинали металлар жуда кам учрайди.

П.р. сочма конлари, асосан, мезозой ва кайнозой системаларига мансуб платина ва осмийли иридий сочмаларидан иборат бўлиб, ернинг юзасигача чиқади, баъзан 10—30 м қалинликдаги чуқинди жинслар остида жойлашади. Бу типдаги конлар платинали клинопироксенит-дунитли ва серпентин ит-герцбургитли и массивларни емирилиши натижасида ҳосил бўлади. Баъзан саноат аҳамиятига молик сочма конлар генетик туб жин-

сларда жойлашган бўлиб, элювиал-лювиал ва элю-виал-делювиал турларга ажратилади. Аллохтон аллювиал платина сочмалари туб жинслардан алоҳида жойлашиб, 11—12 м чуқурликда бўлади, узунлиги ўнлаб км га, эни бир неча юз м га чўзилади. Сочма конларда фақат платина металланинг минераллари олинади. Бу конларда кўпинча платина минераллари узаро ёки хромит, оливин, серпентин, клинопироксен, магнетит б-н бирлашган ҳолда учрайди.

П.р. конларда очик ва ер ости усулларида қазиб олинади. Сочма конларининг аксари ва баъзи туб конлари очик усулда қазиб олинади. Жаҳондаги платина металлари ресурслари (платина — 65%, палладий — 30-32%), асосан ЖАР, АҚШ, Зимбабве, Канада, Россия, Колумбия, Финляндия мамлакатларида жойлашган.

Ўзбекистонда таркибида платина металлари бўлган минераллар асосли ва ўта асосли магматик тоғ жинслари б-н хромитлар, мис-никелли-сульфидли, титанмагнетитли ва б. рудалар ассоциацияси шаклида учрайди. Бундай интрузив массивлар Томдитов, Шим. Нурога, Белтов, Султонувайс тоғлари ва б. жойларда топилган. Бу конлар ру-даларида платина (0,4 дан 25 г/т гача), палладий (0,24 дан 22 г/т гача), рутений, родий, иридий, осмий бўлиб, платиноидларнинг асосий қисми (92—99,2%) сульфидли минералланиш зо-наларига мансуб ва асл платина минераллари (поликсен, куперит, сперрит) таркибида хол-хол шаклда қўшилган. Ундан ташқари, уранванадийли штокверкли (Жонтўр, Рудали), олтин-кварцли (Мурунгов, Метенбой, Беса-пантов), олтин-сульфид-кварцли (Мар-жонбулок, Қўшбулок), олтинкумушли (Косманачи), мис-порфирли (Қалмоқ-қир, Узок) ва кам микдорида колчеданли-полиметалл (Хондиза, Қорасон) ҳамда кумушли-полиметалл (Лашкарак ва б.) конларида 13,61 г/т гача Pt, 8,74 г/т гача Pd, 4,22 г/т гача Os, 0,11 г/т гача Ig ва б. борлиги аниқданган.

Ад.: Рудные месторождения Узбеки-

стана, Т., 2001.

ПЛАТИНА ҚОТИШМАЛАРИ

- асосини платина ташкил қиладиган қотишмалар; одатда, легирловчи элементнинг (қ. Легирлаш) платинадаги қаттиқ эритмасидан иборат бўлади. П.қ.нинг муҳим легирловчи элементлари: родий (Rh), иридий (Ir), палладий (Pd), рутений (Ru), никель (Ni), кобальт (Co), мис (Si), вольфрам (W) ва молибден (Mo). П.қ. суюқлиниш т-раси юқори, зарарли муҳитларда коррозия (зангшлаш) га (оксидланишга) чи-дамли, механик хоссалари юқори, ейилишга жуда чи-дамли материал. П.қ.ни босим б-н ишлаб (болғалаб, прокатлаб, штамплаб ва чўзиб), ҳар хил буюмлар олиш мумкин. Улар термопаралар, электр асбобларнинг қисмалари (клеммалари), юқори т-рада эрийдиган қавшарлар, пружиналар, доимий магнитлар, шиша суўлтириш идишлари, сунъий тола ишлаб чиқариладиган фильерлар ва б. муҳим деталлар ҳамда элементлар тайёрлашда, кимёвий реакцияларда катализаторлар сифатида иш-латилади.

ПЛАТО (франц. platon, plat — ясси, текис) — ер юзаси кам парчаланган ясси ёки тўлқинсимон текислик. Тоғ жинслари гори-зонгал ётган структурали; ер '1 юзасидаги нотекисликлар лава б-н тўлган вулканли (лавали); денудацион (қўтарилган де-нудацион текисликлар — пенепленлар ва абразион текисликлар); тор орали-ғидаги ботикларнинг атрофидаги тоғлар емирилиб тўлишидан ҳосил бўлган тоғли П.лар мавжуд.

ПЛАТОН (Platon) Афиналик, Афлотун (ҳақиқий исми Аристокл; мил. ав. тахм. 427.27.5 — Афина — 347) — юнон файласуфи, платонизм асосчиси. Со-краттг шоғирди. Сократ унга «П.» (кенг елкали, кенг кўкракли деган маънони беради) деб ном қўйган. П. машхур файласуфлар б-н ёшлигидан муло-қотда бўлиб, улардан таълим олди. Гераклит, Парме-

нид, Демокрит ва б. файласуфларнинг асарларини ўрганди. Мил. ав. 380 й.ларда Афина яқинидаги Академия номли бир боғни сотиб олади (бу ном шу ерлик афсонавий қахрамон Академ шарафига берилган) ва бу боғда ўзининг П. академиси деб аталган фалсафий мактабини ташкил этади. Академия Афинада деярли 1000 й. фаолият кўрсатади. Унда Аристотель ҳам ўқиган. Академияда фақат фалсафадан эмас, геом., астрономия, геогр., зоол. ва ботаникадан ҳам таълим берилар эди. Бирок сиёсий таълим марказий ўринда эди. Таълим маърузалар, мунозаралар ва суҳбатларга асосланарди. Ҳар куни гимнастика машғулотлари ўтказиларди.

П. фалсафасининг асосий моҳияти — «ғоя» («эйдос»)лар ҳақидаги таълимотида баён этилган. Унинг фикрича, ғоя ҳақиқий борлик, биз биладиган ва яшайдиган дунё унинг соясидир. Ҳақиқий ўзгариш ва таракқиёт ғоялар дунёсига хос, соялар дунёсидаги ҳара-кат эса унинг инъикосидир. Ғоялар ду-нёсининг қонуниятларини ҳамма ҳам била олмайди. Уларни биладиган зотлар жуда кам учрайди, бу зотлар улкан ақл эгалари бўлади. Аксарият кишилар соялар дунёси б-н кифояланади. П. ғоялар дунёсини нарсалар дунёсидан устун кўяди, чунки ғоялар дунёси идеал нарсалардир. Инсон ғоялар дунёси б-н соялар дунёси ўртасидаги зотдир. Унинг руҳи ғоялар дунёсига, жисмо-ний танаси соялар дунёсига мансубдир. Шунинг учун руҳ ва тана бирлигидан иборат одам 2 оламга тегишлидир. Руҳ инсоннинг ҳақиқий қисмидир. Биз ҳаёт деб атайдигак нарсаси руҳ жисмоний та-нада яшайдиган вақтдир. П.нинг билиш назарияси унинг ғоялар ҳақидаги на-зариясига асосланади. Билиш — анам-несис, яъни жоннинг эйдослар ҳақидаги хотираси. Эйдосга бўлган муҳаббат (эрос) маънавий юксалишга ундайдиган сабабдир.

П. педагог ва тарбия назариётчиси сифатида ҳам машҳур. Фу-қароларни тар-биялаш давлатнинг асосий ва-

зифаларидан деб ҳисоблади. Унинг фикрича, болалар қаётининг биринчи куниданоқ махсус муассасаларда тарбияланиши керак: 3—7 ёшда ўйинлар мактабларидаги уйлар ёки боғчада таълим олиши; 7—17 ёшда мактабда ёзув, ўқиш, музиқани ўрганиши; 17—20 ёшда ҳар-бийгимнастик таълим олиши; 20—30 ёшда келажакда ҳукмдор учун зарур бўлган фалсафий таълим олиши лозим.

П. қарашларида жамият, давлат тўғрисидаги таълимот марказий ўринлардан бирини ташкил қилади. У давлат фуқароларини 3 табақага бўлган: 1-табақа — давлатни бошқариб турадиган донишманд ҳукмдорлар; 2-табақа — давлатни душмандан ҳимоя қиладиган ҳарбийлар; 3-табақа — давлатни ва юқоридаги 2 та-бақани моддий жиҳатдан таъминлаб турадиган деққонлар ва хунармандлар. П. давлат бошқарув шаклини олий ҳокимият танҳо амалга ошириладиган монархията, тор доирадаги чекланган шахслар томонидан амалга ошириладиган аристократияга, бутун халқ ҳокимиятни бошқарадиган демократияга ажратади. П. 4 асосий фазилатни фарқ қилади: донишмандлик, мардлик, ақл б-н иш қилиш ва энг асосийси — бошқа фазилатлар ўрнини тўлдирадиган ва кўшилиб кетадиган фазилат — адолат. П.нинг идеал давлат тўғрисидаги орзулари асосида адолат ғояси ётади. Унингча, жамият барча аъзоларининг одил жамиятдаги қонунларга бўйсунуши ижтимоий та-раққиётнинг асосий гаровидир. Қардаки қонунлар ҳоким устидан ҳукмрон бўлса, ҳокимлар эса қонунга қул бўлса, ўша давлат гуллаб яшнайди. Агар давлат қонунлар устидан яроқсиз ҳокимиятни ўрнатиб кўядиган бўлса, у ҳолда қонун ҳеч қандай фойда бермайди, аксинча, давлат учун жуда катта зарар келтиради, деб таъкидлайди. Унинг фикрича, иқтисодиёт полис (давлат)нинг гуллаб яш-наши ёки таназзули омили ҳисобланади. И.ч. сиёсатни эмас, сиёсат и.ч.ни бо-шқариши керак. Жамиятни барқарор ҳолатдан чиқарадиган ҳар қандай ўзгаришларга йўл қўйилмаслиги

зарур.

П.нинг эстетик қарашларида борлиқ, ҳаёт «абადий ғоя»ларнинг тақлиди, нухаси; санъат эса борлиқ, ҳаётнинг тақлиди, яъни тақлидга тақлид, деган хулосага асосланган. У худоларга бўлган эътиқодни кўллаб-қувватлаган, худосизларни қрралаган, давлатни бошқарувчилар ҳудожўй бўлишлари керак, деб ҳисоблаган.

Фалсафа тарихида П. таълимоти турлича қабул қилинган. Унга «илоҳий устоз» (антик давр), христиан дунёқарашининг мубошири (бобоси), соф сеғви файласуфи ва сиёсий ҳаёлпараст (Уйғониш даври) сифатида қаралган. П.дан 30 га яқин катта ва кичик асар қамда хатлари сақланиб қолган. Асарлари диалог шаклида ёзилган. Улардан муҳимлари: «Апология» (Сократни қимоя қилиш), «Критон» (қонунни хурмаг қилиш ҳақида), «Лахет» (мардлик ҳақида), «Хармид» (ақл б-н иш қилиш ҳақида), «Менон» (нотиклик санъати моҳияти ҳақида), «Базм» (эрос ҳақида), «Федр» (эйдослар ҳақидаги таълимот), «Федон» (адолат ҳақида), «Давлат» (адолат ҳақида), «Теэтет» (билим ҳақида), «Тимей» (космология), «Қонунлар», «Сиёсатдон», «Филеб» ва б. П.нинг асарлари асрлар давомида Ғарбда, Шарқда маълум ва машҳур бўлган, кўп тилларга таржима қилинган, уларга шарҳдар ёзилган. «Давлат» асарига Ибн Рушд, «Қонунлар»га Форобий шарҳи эътиборга лойиқ. Форобийнинг шарҳи «Талхи-су навомиси Афлотун» («Афлотун қонунлари моҳияти») деб аталади. Бу асар 1993 й. «Фозил одамлар шахри» китобида нашр этилган. 2002 й. Афло-туннинг «Қонунлар» асари Тошкентда узбек тилида нашр этилди. Ёзувчи Омон Мухторнинг «Афлотун» романи чоп қилинди (Т., 1998).

Абдулла Аюпов.

ПЛАТОНИЗМ — кенг маънода — Платон (аввало унинг эйдослар ҳақидаги) таълимотига эргашган фалсафий окимлар; бутун Европа фалсафасига П. бе-

восита ёки бавосита таъсир кўрсатган. Тор маънода — мил. ав. 4-а.дан бошлаб юнон фалсафасидаги йўналиш. 3-а.дан П.нинг асосий шакли неоплатонизм бўлиб қолди. Ўрта асрларда П. аристо-телизмга нисбатан деярли сезиларли роль ўйнамаган. П.га бўлган қизиқиш Европада, хусусан, Флоренцияда файласуф Марсилио Фичино томонидан Платон академияси тиклангандан (1459) кейин яна жонланиб кетди. Кейин у Кембриж мактаби орқали Англияда, немис фалсафаси (Лейбниц) ту-файли Германияда тарқалди. Ҳоз. даврда Платон таълимотининг кўпроқ ир-рационал жиҳатлари ўрганилади.

ПЛАТФОРМА (франц. plate-forme, plat — ясси ва forme — шакл) — 1) баланд майдонча; 2) кичикроқ т.й. станцияси; 3) кичик бортли очик юк вағони; 4) сиёсий П. — алоҳида партия, гуруҳ, ижтимоий ташкилотлар томонидан олға суриладиган сиёсий дастур.

ПЛАТФОРМА — Ер пўстининг султ ҳаракатланадиган қисми, геосинклиналларнинг акси ҳисобланувчи континентнинг асосий структура элементи. Майдони бир неча млн. км² га етади. П. тузилиши 2 қаватдан иборат. Пастки қават магматик, метаморфик ва вулкан жинсларидан таркиб топган. Юқори қават чўкинди, баъзан вулкан жинсларидан тузилган. Қалинлиги 3—7 км дан 9 км гача, айрим жойларда ундан ҳам ортик. Бир оз қия ҳолда ётган қоплама жинслар турли тартибдаги кичик структуралар б-н мураккаблашган. П.ларда жадал бурмаланишлар куйидаги жойларда юзга келади: тузли ётқизикдардан таркиб топган эгилмаларда; ёндош бурмаланган областларнинг чекка қисмида; авлакогенларда (ёриқлар б-н чегараланган ва грабенсимон шаклдаги П.нинг чизикли эгилмаси); пойдеворнинг катта амплитудали ёриқларга туташган қисмларида.

Қад. ва ёш П.лар фарқ қилинади. Қад. П.нинг пойдевори палеозойгача ҳосил

бўлган қатламларнинг бурмаланишидан юзага келган. Баъзан П. крплама-сини пойдевордан оралиқ жинслар мажмуи ажратиб туради. П.да магматик жараёнлар ҳам кузатилади, лекин улар геосинклиналлардагига нисбатан бир-мунча сушт. Магматизм жинслари иш-қор-базальтти магмадан иборат. П.ларда содир бўладиган сейсмик ҳаракатлар анча сушт бўлади, лекин йирик ёриқларга туташган жойларида ва қўшни геосинклиналь областлар яқинида кучли бўлиши мумкин. П.ларда геотермик градиент геосинклиналлардагига нисбатан 2—4 марта кам. Ёш П.ларда бу кўрсаткич қадимийларига нисбатан юқори. П.лар чегараси, одатда, пойдеворнинг бурмаланган структуралари йўналишига мое келмасдан, балки қўшни геосинклиналларнинг чўзиқлик чегараси б-н устмасушт тушади. П.лар чегараси кескин ёки жуда ёйиқ бўлиши мумкин. П.ларнинг йирик структу-раси сифатида қалқонлар ва плиталар ажратилади. Плиталарда нефть ва газнинг йирик захиралари учрайди. Юқорида қайд қилинган барча белгилар Ер пўстининг 30—60 км қалинликдаги континентал П.ларига хосдир. Булардан ташқари, океан П.лари ҳам мавжуд. Уларга текис рельефли океан тублари мисол бўла олади. Ер пусти қалинлиги бу жойда 5—7 км дан ошмайди, гранитли қатламлар учрамай-ди, чўқинди қатламлар кам бўлганлигидан анъанавий фикрга асосан нефть ва газларга истиқболсиз ҳисобланади. Қад. П.ларга: Шим. Америка ва Жан. Америка, Шарқий Европа, Шарқий Сибирь, Африка, Австралия П.лари, ёш П.ларга Ғарбий Европа, Турон-Скиф, Ғарбий Сибирь П.лари мансуб.

ПЛАУН (*Lycopodium*) — плаундошлар оиласига мансуб спорали доим яшил, кўп йиллик ўтлар туркуми. Пояси кўпинча дихотомик шохланган. Барглари майда, наштарсимон ёки ланцетсимон, бандсиз, поя ва шохларда навбатлашиб ёки тўп бўлиб зич жойлашган. Спора

бошоқчалари ўзаққан ва зич жойлашган спора баргларидан иборат. 10 га яқин тури бор, асосан, Шим. ярим шарда учрайди. Ўзбекистонда ўсмайди. Бир йиллик П. ва тўғноғичсимон П. турлари кенг тарқалган. Споралар ҳосил қилиб ва вегетатив (илдиз, илдиз бачкилар, туганаклар орқали) кўпаяди. Спораси 3—8 йилда униб чиқади, гаметофити сапрофит бўлиб, 12 й. давомида ривожланади. П. захарли, қуруқ споралари фармацевтикада ҳаб дорилар тайёрлашда ва саноатда металл қуйишда ишлатилади.

ПЛАУНДОШЛАР (*Lycopodiaceae*) — юксак спорали кўп йиллик ўсимликлар оиласи. Пояси яхши ривожланган, майда барглар б-н қопланган. Асосан, нам ўрмонларда ўсади. 3 туркуми, (шундан биттаси қазилма ҳолда) маълум.

ПЛАФОН (франц. *plafond* — шифт) — 1) тасвир, нақш ва бўртма тасвир б-н безатилган шифт; 2) бино шифти (ясси, гумбаз, токи)ни сюжетли ёки нақш ва тасвир б-н безатган монументал ранг-тасвир ва хайкалтарошлик асари. Тасвир тўғридан-тўғри сувовқа (фреска, мойбўёқ, елимбўёқ, синтетик бўёқлар ва б. усулида), шифтга мустаҳкамланган матога (панно) ишланади, мозаика ва б. усулда бажарилади. П. Қад. Мисрдан маълум бўлган, Уйғониш даврида расомлар Рафаэль, Микеланжело ва б. унинг мумтоз намуналарини яратган. Черков ва ҳашаматли сарой биноларининг безак бўлаги сифатида 17—19-а. бошлари Европа санъатида кенг тарқалган; 3) бино, купе, каюта, самолёт салони шифти (баъзан девори)га ўрна-тилган электр чироғи арматураси.

ПЛАЦДАРМ (франц. *place d'armes*, айнан — қўшинлар учун майдон) — 1) бирор давлатнинг бошқа бир давлатга хужум қилишида ҳарбий ҳаракатларни кенгайтириш учун база сифатида фойдаланиладиган худуд. П. опера-тив ёки стратегик аҳамиятга эга булиши мумкин;

2) хужум қилаётган кўшинларнинг сув тусигидан ўтиб қарши қирғоққа эгаллаб олган ерлари ёки қарамақарши қирғоққа чекиниш чо-ғида тутиб турилган ер майдони; 3) денгиз десанти асосий кучларининг тушиши ва ёйилишини таъминлаш мақсадида десант операциеси ўтказиб, соҳил бўйида эгалланган участка.

ПЛАЦЕНТА (юн. plakus — кулча), бола ўрни — ҳомиладорлик даврида ҳосил бўладиган ва ҳомила б-н она организмини бир-бирига боғлаб, улар ўртасида моддалар алмашинувини таъминлайдиган орган. Ҳомила П. орқали она қонидан кислород ҳамда озик моддалар олиб, унга парчаланиш маҳсулотлари ва карбонат ангидрид ажратади. П. ҳомилага ҳар хил моддалар келишини бошқариб, тўсик вазифасини ҳам ўтайди. П.да ферментлар ва витаминлар бўлади; унда она организмга таъсир этувчи гормонлар (гонадотропин, эстроген, прогестерон) ва б. моддалар синтезланади. П. ҳомиладорликнинг 4-ойида тўлиқ шаклланади: нормал ривожланган ҳомила П.си юмалоқ, қалин, юмшоқ, шакли кулчага ўхшайди. Ҳомила П.га киндик ёки киндик тизимчаси орқали бирикади. П.нинг иккита юза-си: бачадон девори-га қараган она юзаси (базал пластинка) ва ичкарига — амнион (ҳомила қоғи) бўшлиғига қараган ҳомила юзаси бўлади. Киндик қон томирлар б-н шу ҳомила юзасига би-рикиб туради. П. функциясининг бузилиши ҳомиладорликда турли асоратлар-га, мас, боланинг чала туғилиши, П.нинг эрта ажралиши, ҳомиладорлик токсикозлари ва б.га сабаб бўлади (яна қ. Йўлдош).

Ўсимликлар П.си гулли ўсимликларда уруғкуртакли тугунча ичидаги ўсимта; қирққулоқдошларда спорангийли бўртма. П. орқали куртак она ўсимлик б-н боғланиб туради.

ПЛАЦЕНТА ГОРМОНЛАРИ - сут эмизувчи ҳайвонлар ва ҳомиладор аёллар плацентасида ишланиб чиқадиган

ва гормонлар каби таъсир этадиган биологик фаол моддалар (гонадротропин, эстроген, прогестерон ва х.к.). П.г. ҳомиладорликнинг тўғри кечишини таъминлаб, туғиш актини тайёрлайди. Хорионик гонадотропин баъзи маймунлар ва ҳомиладор аёлларнинг типик ҳомилдорлик гормони бўлиб, пла-центадан қонга ўтади ва сийдик б-н ажралади. Бу эса ҳомиладорликнинг гормонал диагностика учун зарур. Хорионик гонадротропин гипофиз го-надтропинидан кимёвий тузилиши, уруғдон ва тухумдонга таъсири б-н фарқ қилади; тухумдонда хужайралар гипертрофиясига сабаб бўлади, лекин фолликулалар ўсиши, сариқтана ҳосил бўлишини кучайтирмайди. Кўпгина сут эмизувчилар плацентасида эстрон, эстрадиол, эстриол гормонлари, аёллар плацентасида эса ҳомиладорликнинг иккинчи ярмида эстрогенлар кўплаб ишланиб чиқади. Одам ва бир қатор сут эмизувчилар — маймун, мушук, денгиз чўчқачаси плацентасида эса ҳомиладорликнинг нормал ривожланишини таъминлайдиган прогестерон ишланиб чиқади. Бундан ташқари, плацен-тада андроген, глюкокортикоидлар, релаксин, окситоцин каби гормонлар ҳам ишланиб чиқади.

ПЛЕБЕЙЛАР (лот. plebei — оддий халк) — 1) Қад. Римдаги эркин аҳоли табақаларидан бири. Мил. ав. 3-а.гача П. жамоа еридан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлмаган, фақат чек ерлардан шахсий мулк сифатида фойдаланган. Улар деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо б-н шуғулланган. П. мил. ав. 5—4-а.ларда давлат лавозимларини эгаллашлари ва патрицийлар б-н никоҳ тузишлари мумкин бўлмаган. П. патрицийларга қарши қаттиқ кураш олиб борган ва натижада Рим фуқаролари (гражданлари) таркибига киритилган, мажбурий қуллик бекор қилинган. П.нинг бу муваффақиятига улар таркибиде хизмат қилган армия катта ёрдам кўрсатди; 2) ўрта асрда П. атамаси «оддий халк» маъносида ишлатилган.

Унга цех уста-сининг қўл остидаги шогирдлар, касодга учраган хунармандлар ва шаҳар камбағаллари кирган. Улар 16—18-а.лардаги инқилобларда дехқонлар б-н биргаликда фаол қатнашган.

ПЛЕБИСЦИТ (лот. plebiscitum — халқ қарори) — халқ овоз беришининг бир тури. Халқаро амалиётда бир давлат худудини бошқа давлатга берилаётганда аҳолидан фуқароликни танлаш учун сўров ўтказилади. Баъзи мамлакатларда (мас, Францияда) референдумнинг синоними (қ. Референдум). Расмий юри-дик нуктаи назардан П. ўтказиш, унда қандай масала ҳал қилинаётганлигидан қатъи назар, референдум ўтказишдан ҳеч бир фарқ қилмайди.

ПЛЕВЕН, Плевна — Болгариянинг шим. қисмидаги шаҳар. Плевен округининг маъмурий маркази. Аҳолиси 122,1 минг киши (2001). Транспорт йўллари тугуни. Дунай текислигининг қ.х. райони маркази. Озиқ-овқат, маши-насослик, нефтни қайта ишлаш, резина, цемент, ойнашиша, тўқимачилик корхоналари мавжуд. Токчилик ва виночилик илмий тадқиқот ин-ти, тарих музейи бор. Туристлар кўп келади. П. — тарихий шаҳар бўлиб, 3-а.дан маълум. 1877—78 й.лардаги Россия—Туркия урушида П.да тарихий жанг бўлган.

ПЛЕВРА (юн. pleura — коворға, ён-бош, девор) — ўпка ва кўкрак бўшлиғи деворини ич томондан зич ўраб турадиган сероз парда. П.нинг яллиғланиши плеврит деб аталади.

ПЛЕВРИТ — плевранит яллиғланиши. Кўпинча ўпканинг яллиғланиши оқибатида, баъзан ревматизм, сил, юқумли ва аллергия касалликлар на-тижасида, айрим ҳолларда эса кўкрак қафасининг жароҳатланиши оқибатида юзага келади. П. қуруқ ва экссудатам бўлади. Қуруқ П.да плевра пардалари қалинлашади ва гадир-будур

бўлиб қолади. Экссудатли П.да плевра пардалари орасига суюклик тўпланиб, у тиниқ, қон ёки йиринг аралашган бўлади. П. кўпинча бир тарафлама, баъзан эса икки тарафлама бўлиши мумкин.

Ўткир П. кўпинча кўкрак қафасида оғриқ б-н бошланиб, йўталганда, чуқур нафас олганда зўраяди, бемор дармонсизланиб, т-раси кўтарилади. Оғриқ яллиғланган, нотекис плевра пардаларининг нафас олиш вақтида бир-бирига ишқаланиши натижасида юзага келади. П.да бемор кўпроқ касал тара-фида ён-бошлаб ётади.

Плевра бўшлиғида кўп суюклик тўпланиши оқибатида нафас олиш қийинлашади, беморнинг ранги оқаради, лаб, ёноқлари кўкаради ва юзаки нафас ола бошлайди.

П.нинг кечиши ва давом этиши асосий касалликнинг табиатига боғлиқ. Қу-рук П. бир неча кундан сўнг тузалиб ке-тади. Экссудатли П. эса 2—3 ҳафта давом этиши мумкин. П.нинг жуда оғир ўтадиган турларидан бири йирингли форма-сидир. Бунда беморнинг т-раси кўтарилади, эрталабки ва кечки т-раси ўрта-сида катта фарқ бўлади, у терлайди, дармонсизланади, нафаси қисади, йўталади.

Касалликнинг ўткир, бошланғич даврида бемор қимирламасдан ётиши керак. Унинг овқатлари юқори калорияли, витаминларга бой бўлиши лозим.

П.нинг олдини олишда санитария ва гигиена қоидаларига риоя қилиш, организмни чиниқтириб бориш керак.

ПЛЕЙОТРОПИЯ (юн. pleon - анча кўп сонли ва tropos — бурилиш, йўналиш) — геннинг кўп томонлама, яъни бир нечта белгиларнинг ривожланишига таъсир кўрсата олиш хусусияти. П. ходисаси генотип назорат қилиб турадиган реакциялар маҳсулоти даражасида ўзаро таъсир кўрсатадиган генлар системаси б-н боғлиқ. Амалда ҳар бир ген метаболизм жараёнининг маълум бир босқичини назорат қилади; хужайрада метаболитик жараёнларнинг кўп

босқичлиги ва хилма-хиллиги туфайли бирон босқичда метаболизмнинг издан чиқиши (бир гендаги мутация) кейинги босқичларнинг боришига, бинобарин, бир нечта белгиларга таъсир кўрсатади. Бир ген маҳсулоти (мас, фермент)нинг бир нечта биокимёвий реакцияларда иштирок этиши, гемоглобин молекуласида полипептид занжирнинг синтезини назорат этувчи гендаги рецессив мутация геннинг плейотроп таъсирига мисол бўла олади. Бундай мутация гемоглобин молекуласининг р- зан-жирида битта аминокислота қолдигининг (глутамин кислотанинг валин б-н) алмашилишини таъминлайди. Натижада эритроцитларнинг шакли ўзгариб, ўроксимон (ярим ойсимон) шаклга киради. Бу эса, ўз навбатида, юрак, кон айланиш, нерв, овқат хазм қилиш ва айириш системалари фаолиятининг бузилишига олиб келади. Бундай мутацияга нисбатан гомозигот (рецессив гомози-готали) бўлган одам болалик давридаёқ нобуд бўлади.

ПЛЕЙСТОЦЕН (юн. pleistos — энг кат-та, энг кўп, kainos—янги)— тўртламчи система (давр)нинг куйи, энг кўп (1 млн. йил чамасида) давом этган бўлими. П. умумий геохронологияда, ярус ёки зонага тенг бўлиб, кўпчилик мин-тақаларда ўз навбатида куйи, ўрта ва юқори бўлимларга ажратилади. П.да Ернинг иклими совуқлашган ва ўрта кенгликларда музликлар вужудга келган. Бу даврда қитъаларнинг 27% юзаси музлик б-н копланган. Баъзи тадқи-қотчилар П. бошларини алоҳида эпоха (замон) — эоплейстоценга ажратадилар ва унга бошқа олимлар неогенга киритган юқори (кечки) плиоценни ҳам қўшадилар. П. мобайнида ҳайвонот ва ўсимликлар оламида муҳим ўзгаришлар рўй берган, энг қад. одамлар (ар-хантроплар) пайдо бўлган. «П.» термини нини инглиз олими Ч. Лайель киритган (1832 й.). Ўзбекистонда П.нинг умумий қабул қилинган яруслари йўқ. Ҳар бир регион учун ўзига хос мажмуа, свита ва қатлар ажратилган.

ПЛЕКСИГЛАС (нем. plexiglas, лот. plexus — ўрилган ва нем. glas — шиша) — органик шиша асосида олинди-ган қаттиқ оптик шаффоф материаллар (пластмассалар) нинг умумий техник номи (қ. Полиметилметакрилат).

ПЛЕКСИТ (лот. plexus — чигал) — орка миядан чиқадиган нерв чигалларининг яллиғланиши (қ. Периферии нерв сис-темоси). Инфекцион касалликлар, шикастланиш, умуртқа поғонаси касалликлари ва б. сабаб бўлди. П., одатда, тўсатдан бошланади. Бўйин ва елка чигали зарарланганда қўл ва оёқ безиллаб оғрийди; қўл мускулларида сезувчанлик бузилади. Бу хилдаги ўзгаришлар кўпинча билак ва қўл панжаси соҳасида учрайди. Мускуллар нимжон бўлиб қолади, оғрийди, ҳаракат ўзгаради. Бел-думғаза П.ида шу соҳадаги мускуллар безиллаб туради, ҳаракат қилиш қийинлашади. Касалликнинг кечиши кўпроқ сабабчисига боғлиқ, у қандай кечишидан қатъи назар, албатта, врачга му-ро-жаат қилиш ва унинг кўрсатмаларини бекаму қўст бажариш лозим. Ўз билгича иссиқ қилиш ёки оғриқ қолдирувчи дори-лар ичиш ярамайди; акс ҳодда касаллик авж олиб кетиши мумкин. Бел-думғаза П. б-н оғриган аёллар акушергинеколог кўригидан ўтишлари лозим.

ПЛЕНУМ (лот. plenum — тўла) — бирон партия, жамоат, давлат ташкилотининг сайлаб қўйиладиган раҳбар органи аъзоларининг тўла таркибдаги мажлиси.

ПЛЕНЭР (франц. plein air — очик ҳаво) — рангтасвираа куёш нури ва атмосфера б-н боғлиқ ҳаводаги ўзгаришларни қандай бўлса, шундайли-гича тасвирлаш. Натураниш ранг бой-лиги ва товланишини табиий ёруғлик ва атроф муҳит таъсирида кўрсатиш П. рангтасвирининг асосини ташкил этади. Рассомларнинг бевосита очик ҳаво (уста-хоналардан ташқари)да ишлаши натижа-

сида юзага келган. П.нинг дастлабки белгиларини Уйғониш даври италян ва 17-а. рассомлари ижодида кузатиш мумкин. П.нинг асосий хусу-сиятлари 19-а. 1ярмида кўзга ташла-нади. 19-а. ўрталарида П. масалалари б-н барбизон мактаби вакиллари ҳамда К. Коро шугулланган. 19-а. 2ярмида импрессионист рассомлар (К. Моне, К. Писсаро, О. Ренуар ва б.) ижодида ўзининг тўлақонли ифодасини топди.

Ўзбекистон худудида П. 19-а. ўрталаридан тарқалди. Л. Бурэ, И. Казаков, О. Татевосян, А. Исутгов ва б., кейинроқ П. Беньков, Н. Кашина, Р. Темуров, А. Розиков ва бошқалар П. ранг-тасвирининг ажойиб намуналарини яратди.

ПЛЕОНАЗМ (юн. *pleonasmos* — ортиқчалик) — бир хил ёки синонимик ифода воситаларининг (тил бирликларининг) семантик жиҳатдан такрор ҳолда қўлланиши. П. тежамлилик прин-ципига зид ҳодисадир. Бироқ шунга қарамай у услубий вазифа бажаришга асосланади. Плеонастик қўлланиш учун шаклий такрор асосий мезон бўла олмайди, балки мавжуд маънонинг қай-та такрорланиши асосдир. Нутқда такрорланаётган бирликларнинг тури (қўшимча, сўз, гап)га қараб, П.ни куйидаги турларга ажратиш мумкин: 1. Лексик П.лар; 2. Семантик П.лар; 3. Аффиксал П.лар; 4. Лексик-аффиксал П.лар. 5. Синтактик П.лар.

Агар синоним ёки семантик жиҳатдан яқин бўлган сўзлар лексик бирлик сифатида бирикиб, ўзаро аниқловчи — аникланмиш муносабатига бўлса, улар лексик П.лар ҳисобланади: кўтшак ит, туз намак, интервал оралиғи, майда микроблар каби. Бундай тавтологик характердаги П.лар кўпинча ўзлашма сўзнинг маъносини тўла англамаслик ёки ҳисобга олмаслик нагжасида унга шу сўзнинг ўзбекча синонимини қўшиш туфайли вужудга келади. Баъзи лексик П.ларда айнан бир тушунчанинг такрори мавжуд бўлсада, ўзлашма сўз семантикаси-

да маъно силжиши рўй беради: бош-оёк сарпо (форсча «сар-по» — бош-оёк), лаҳм гўшт (араб. «лаҳм» — гўшт).

Ўзбек тилида семантик П. ҳам кенг тарқалган: оёк б-н тепмоқ, кўз б-н кўрмоқ, қари чол, махфий сир каби (тепиш оёк орқали, кўриш кўз орқали содир бўлиши; чол бўлгач, унинг қарилиғи, сир бўлгандан кейин махфийлиги аниқ нарса). Мазкур мисоллардаги семантик ортиқчаликлар нутқда таъсирчанликни, таъкидни ошириш мақсадларига хизмат қилади.

Аффиксал П.лар қўшимчаларнинг такрорланиши нагжасида вужудга келади: куйлашайликкуйлайлик, кўким-тирроқ (-имтир ва рок), синглиси (-и ва -си) ва б. Лексик-аффиксал П.ларда ўзак-негиз англатган маъно қўшимча орқали яна такрор ифодаланади. Мас, тўқайзор, ўрмонзор сўзларининг ўзагида ўрин маъноси ҳам, жамлик маъноси ҳам англашилади. Кулолчи, омборхона, ётоқхона сўзларида ҳам плеонастик қўлланиш кузатилади. Бундай ҳолларда плеонастик қўлланишга ҳолат йўқ. Тил доимо ўта аниқликка интилар экан, унда ортиқчаликнинг юзага келиши табиийдир. Ортиқчаликлар эса кўпинча услубий вазифа учун хизмат қилади. Тавтология ҳам П.нинг бир кўриниши ҳисобланади.

Неъмат Маҳмамов.

ПЛЕХАНОВ Георгий Валентинович [1856.29.11 (11.12), Тамбов губерняси — 1918.30.5, Терлоки яқини, Финляндия, ҳоз. Зеленогорск, Санкт-Петербургда дафн қилинган] — Россия ва халқаро социал демократик ҳаракат арбоби, файласуф. В. И. Ленин ташкил қилган «Искра» газ.нинг раҳбарларидан бири. РСДРП 2-съездидан кейин меньшевикларнинг етакчиларидан бўлиб қолди. Большевикларнинг фиқоларини танқид қилиб, Россияда ҳали инқилобий вазият етилмаган, деб ҳисоблади. Фев. инқилобинини хайрихоҳлик б-н кутиб олди. Окт. тўнтаришига салбий муносабатда бўлди. Фалсафа, социология,

эстетика, дин, шунинг-дек, тарих ва иқтисодиётга оид асарлар езди. «Тарихга монистик қарашнинг ривожланиши масаласига дойр» (1885), «Материализм тарихи бўйича очерк» (1896), «Тарихда шахснинг роли масаласига дойр» (1898) каби фалсафийсоциологик асарларида тарихни материалистик тушунишни ривожлантирди, жамият ҳаётини тушунишда диалектик методни қўллади. «Тарихни яратувчи қаҳрамонлар» тўғрисидаги ғояни рад этди, «халқ, бутун миллат тарих қаҳрамони бўлиши керак» деб ҳисоблади. Эстетика соҳасида реализм мавқеида турди, санъатга ижтимоий ҳаётнинг ўзига хос шакли сифатида қаради.

Ас: Избранные философские произведения, т. 1—5, М., 1956—58; Тарихга монистик қарашнинг ривожланиши масаласига дойр, Т., 1957; Тарихда шахснинг роли масаласига дойр, Т., 1956.

ПЛИМУТ — Буюк Британиянинг жан.-ғарбий қисмидаги шаҳар, Корнуолл я.о.да. Аҳолиси 255,8 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Плим дарёсининг Ламанш қўлиғига қуйилиш жойидаги порт. Кемасозлик ва кема таъмирлаш корхоналари мавжуд. Балиқ овла-нади. Денгиз биологияси лаб. ва аквариум бор. Шаҳарга 12-а.да асос солинган. Ҳарбий-денгиз базаси.

ПЛИМУТРОК (инг. Plymouth Rock) — гўшт-тухум учун боқиладиган товуқ зоти. 19-а.нинг 2ярмида АҚШда етиштирилган. Жаҳондаги кўпгина мамла-катларда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам боқилади. Оқ, чипор, қора ва б. тусдаги оқ легторнлар б-н чагиштириб, оқ ранги устунлик қиладиган П. олинган. Оқ П. бройлерлар етиштиришда корниш зоти б-н (оталик шакли) чагиштиришда оналик шакли тарзида фойдаланилади. Тана си чўзиқ, кўкраги ва орқаси кенг. Боши кичикрок, тожи япроқсимон, тумшуги ва оёқлари сариқ. Товуқлари 2,7—3,2 кг, хўрозлари 3,8—4,2 кг. Ўйлиги 160—180

та тухум қилади. Тухуми 55—60 г, оч малларанг.

ПЛИОЦЕН (юн. pleion — нисбатан кўп сонли, кўпроқ ва kainos — янги) — неоген системаси (даври) нинг юқори бўлими, Ернинг геологик тарихидаги неоген даврининг сўнгги эпохасига тўғри келади. П. 2 млн. дан 7 млн. йилгача бўлган вақтни ўз ичига олади. П.ни 1833 й.да Ч. Лайель ажратган. Фарғонада бақтрия серияси ажратилади, у, ўз навбатида, тоғал ва андижон свиталаридан таркиб топган. Ўзбекистоннинг жан.-ғарбида ва Сурхондарё вилоятида ғузур свитаси ажратилган. П. ётқизиклари гил, қум, қумтош, алевролит ва ҳ.к. жинслардан иборат. П. ётқизикларида йирик нефть конлари очилган: мае. Фарғонанинг жан. даги Бўстон, Андижон, Хўжаобод, Полвонтош, шим.да Мойлисув, Избоскан ва б. конлар.

ПЛИСЕЦКАЯ Майя Михайловна (1925.20.11, Москва) — балерина, балет-мейстер. Халқ артисти (1959). 1943—88 й.лар Катта театрга, 1988—90 й.лар «Театро лирико националь» (Мадрид) труппасининг бадиий раҳбари бўлиб ишлаган. Одетта-Одиллия («Оккуш кўли»), Китри («Дон Кихот»), Кармен («Кармен-сюита»), Аврора («Уйкудаги гўзал»), Анна Каренина («Анна Каренина»), Раймонда («Раймонда»), М. Равелнинг мусикаси асосида қўйилган «Болеро»даги бош партия каби роллари б-н машхур бўлди. Унинг рақслари ҳаракатларнинг ўзаро мослиги, таъсирчанлиги, жўшқинлиги б-н, рус хореография мак-таби анъаналарининг янги замонавий балет санъатидаги новаторлик интилишлар б-н уйғунлашиб кетиши б-н ажралиб турди. «Анна Каренина» (жумладан, Ўзбекистонда ҳам қўйган), «Чайка» балетларини сахналаштирган. «Уруш ва тинчлик» фильми ва «Фантазия» телевизион фильмида су-ратга тушган.

ПЛИТА (геологияда) — Ер

пўстининг платформалар доирасидаги кис-ми; унда бурмаланган асос нисбатан чўккан ва унинг устини горизонтал ётган ёки бир оз бурмаланган чўкинди жинсларнинг қалин қатлами (1—16 км) қоплаган бўлади. «П.» терминини австриялик олим Э. Зюсс таклиф қилган. П. платформаларнинг кўтарилган структураси — калконионт аксидир.

ПЛИТАЛАР ТЕКТониКАСИ

- Ер литосферасига ҳаракатчан блок-плиталар системаси сифатида қаровчи энг янги геологик илмий фараз. Қ. Янги гло-бал тектоника.

ПЛОВДИВ — Болгариянинг жан. кис-мидаги шаҳар. Марица дарёси бўйида. Пловдив вилоятининг маъмурий мар-кази. Ахрлиси 340,6 минг киши (2001). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Мамлакатнинг Софиядан кейин 2-ўриндаги муҳим иқтисодий ва маданий маркази. Озиқ-овқат, енгил, рангли металлургия, машинасозлик (жумладан, станоксозлик, электротехника, электроника) саноати корхоналари мавжуд. Музейлар, опера театри, илмий тадқиқот ин-тлари, галерея бор. П. — кад. шаҳар. Мил. ав. 4-а.да Қад. Македония подшоси Филипп II томо-нидан асос солинган ва дастлаб Филлиппополь, кейин Пулпудева, Трион-циум, турклар даврида (15—18-а.лар) Филебе, сўнгра П. деб аталган. Меъморий ёдгорликлардан Жоме маежиди (15—16-а.лар) ва минора, черков (1832) сақланган. П.да ҳар йили халқ-аро ярмарка ўтказилади.

ПЛОЕШТИ — Руминиянинг жан. кис-мидаги шаҳар. Прахова дарёси бўйида. Прахова жудецининг маъмурий маркази. Аҳолиси 251,3 минг киши (1998). Мамлакатнинг муҳим нефть қазиб оли-надиган рни маркази. Нефть кимёси ва кимё саноатлари ривожланган. Нефть ва кимё саноатлари учун жиҳозлар, чинни буюмлар, мебель ишлаб чиқарилади. Тўқимачилик, озиқ-овқат саноати кор-

хоналари бор. Будапешт, Констанца ш.ларига нефть қувурлари ўтказилган. Иссиқлик электр стяси қурилган.

ПЛОТИН (Plotinos) (тахм. 205, Никополь, Миср — 270, Минтурнэ, Италия) — юнон файласуфи, неоплатонизм асосчиси. 244/245 й.дан Римда яшаган, фалсафадан даре берган; 10 й. оғзаки суҳ-батлардан сўнг П. ўз таълимотини ёзиб бора бошлади. Унинг 54 асарини шогирди Порфирий (тахм. 233 — тахм. 304) тартиблаштириб, 9 тадан бўлиб чиққан, шунинг учун улар «Эннеадалар» («Тўқкизликлар») деб аталади. П. сис-темасида ҳадсиз ягона ибтидо (эзгули-к)дан унинг эманацияси жараёнида борликнинг қолган субстанциялари келиб чиқади. Булар: ўз-ўзини мушоҳада қилувчи нус ва уни ташкил этган эй-дослар (ягона ибтидо б-н «нус» ўртасидаги босқич — «сон»); барча индивидуал жонларни ўз ичига қамраган оламий жон, жисмлар дунёси (космос); материя (содир бўладиган ўзгаришларнинг бетайин, сифатдан махрум асоси). Одам жонининг йўли жазава пайтида сезгилар дунёсидан кўтарилиб, ягона ибтидо б-н қўшилишдир. ПЛЮГ — ер ҳайдашда ишлатиладиган қ.х. қуроли. Миср, Хитой, Ўрта Осиёда қадимдан маълум бўлган. Дастлаб ёғочдан ясалган, учига тиг қопланган. От, хўкиз қўшиб ишлатилган (қ. Омоч). Мил. ав. 1-минг йилликда темир лемехли П.лар пайдо бўла бошлаган. Металл П.лар 18-а. ярида пайдо бўлган. Тракторлар П.лари 1 марта 20-а. 20-й.ларида ишлаб чиқарилган. П. аста-секин тақомиллаштириб борилган.

Иш органларининг тузилишига қараб лемехли ва диски; тортиш кучи турига қараб, тракторга ўрнатиладиган (ўрнатма, ярим ўрнатма, тиркама), отга қўшиладиган ва канатли; иш органлари сонига қараб, 1—2 ва кўп корпусли; вазифасига қараб, умумий ва махсус; ер ҳайдаш усулига қараб, тупроқни ичкарига ва ташқарига ағдариб эгат очадиган ҳамда текис ҳайдайдиган П.лар бўлади.

Тракторга ўрнатиладиган лемехли П.лар (тиркама, ярим ўрнатма) кенг қўлланилади. Асосий узеллари: иш органлари, ҳайдаш чуқурлигини ростловчи механизм, автомат, цилиндр, таянч ғилдираклар, ўрнатиш ёки осииш мосламаси. Лемехли П.ларнинг иш органлари — корпус, чимқирқар, диск-пичок. Ҳайдалма қатлам остини юқорига чиқармасдан 5—12см чуқур ҳайдашда корпусга қўшимча чуқурлаткичлар маҳкамланади. Чим-қирқарлар П. корпусидан 30—35 см олдинга ўрнатилади, 10 см гача тупроқ қағламини олиб, корпус хосил қилган эгат тагига ташлайди. Дискли П.лар, асосан, янги ерларни ҳайдашда ишлатилади. Умумий ишларга мўлжалланган П.лар ҳар қандай ерни 18—45 см чуқурликда ҳайдашда қўлланилади. Мокисимон П.ларнинг корпуси ўннга ва чапга айланадиган 2 секциядан иборат. Секциялар навбат б-н ишлайди. Махсус П.лар чангалзор-ботқоқликларни, боғ, токзор, ўрмон, тошлоқ ерларни ҳайдашда ишлатилади. Ерни шудгор қилиш учун 1 корпусли (ПО-1-30 маркали) ва 2 корпусли (ПО-2-30) ағдарма-осма П.лар, деҳқон ва фермер хўжаликлари учун 2 корпусли (ПН-2-30) ва 3 корпусли (ПН-3-30) ағдарма-осма П.лар, техник экинлар учун мўлжалланган ер ҳайдаладиган 3 корпусли (ПДН-3-30) ва тўрт корпусли (ПДН-4-45) ағдарма-осма П.лар, ерни чуқур ҳайдашга мўлжалланган ярусли тиркама (ПЯ-3-35) П.лар (хаммаси «Чирчикқишмаш» АЖ); пахта, ғалла ва б. экинлар экиладиган ерларни ҳайдаш учун мўлжалланган осма П. (ПН-3-35) («Урганчозуқамаш» АЖ), ерни бир текис ағдариб ҳайдаш учун мўл-жалланган ағдарма-осма П. (EurOpal 9 (4+1) Н 100) («Агрегат» 3-ди ва «Лемкен» фирмаси) ва б. ишлаб чиқарилмоқда. Бу П.лар ерни 18—45 см чуқурликда ҳайдайди.

ПЛУНЖЕР (инг. plunge — шўнгимок, ботмоқ) — поршеннинг бир тури; силлиқ сирти яхлит цилиндрик жисм; узунлиги диаметрига нисбатан катта. Ёнилги

насосида ёнилгини юқори босим остида ҳайдаш учун ишлатилади. Бунда П. ёнилги сизмаслиги учун гильза б-н бирга (уларни бир-бирига ишқалаб) тайёрланади; улар П. жуфти деб аталади. П. насослар (расмга к.), гидравлик пресслар ва кўтаргичлар, гидроюритма золотниклари ва б.да қўлланилади.

ПЛУТАРХ (Plutarchos) (тахм. 46, Херонея, Беотия — тахм. 127) — қад. юнон тарихчиси, файласуф ва ёзувчи. Афинада таҳсил олган. Умрининг кўп қисмини она шаҳрида жамоат ва маърифатпарварлик ишлари б-н ўтказган. Платон академиясининг кўзга кўринган аъзоларидан бири сифатида платонизм ғояларини тарғиб қилган. Айни пайтда муайян даражада стоицизм, перипатетизм ва, жумладан, пифагореизм таъсири остида ҳам қолган. П. таълимотида кўпроқ ахлоқ-одоб, инсонпарварлик масалалари етакчилик қилган ва олим фалсафани инсонлар учун ўз-ўзини маънавий шакллантириш воситаси деб билган. П.дан бой адабий ва фалсафий мерос қолган. Бироқ унинг номини машхур этган етакчи мерос — тарихий-биографик асарлар ҳисобланади. Ушбу асарлар «Қиёсий ҳаётномалар» умумий номи б-н шуҳрат топган. Мазкур асарларда Лисандр ва Сулла, Китон ва Ликулл, Никий ва Кресе, Агесилай ва Помпей, Александр ва Цезарь, Демосфен ва Цицерон сингари машхур юнон, Рим давлат ва сиёсий арбоблари, сар-кардалари ва нотикларининг ҳаёт йўллари, хулқатвори, турмуш тарзини киёслаш йўли б-н таржимаи ҳоллари баён қилинган. Бадиий-тарихий аҳамиятга молик П. биографик асарларида Қад. Эрон, Парфия ва Суғдиёна сингари Шарқ мамлакатлари ижтимоий-сиёсий ҳаётига доир маълумотлар ҳам ёритилган. П. илгари сурган инсонпарварлик, маърифатпарварлик ғоялари кейинги даврларда анчагина илғор тафаккур вакилларига маълум даражада ўз таъсирини ўтказган.

Ас: Избранные жизнеописания, т. 2, М., 1990.

ПЛУТОН - к. Аид.

ПЛУТОН — Куёш системасида Куёшдан узоклиги бўйича тўққизинчи сайёра. П. 14—15-юлдуз катталигидаги сариқ юлдуз. Уни 1930 й. америка астрономи К. Томбоу кашф этган. Астрономик белгиси R. Куёшдан ўртача узоклиги 39,4 астрономик бирликка тенг (29 а. б.дан 49 а. б. гача ўзгариб туради). Орбитасининг эксцентриситети 0,253, эклиптикага оғмалиги 17°8'. Куёш агрофини 247,7 йилда (ўртача 4,7 км/с Плутон ва унинг йўлдоши Харон. Кўринишдан сув музи б-н қопланган тош ядролардан иборат тезлик б-н) тўла бир марта айланиб чиқади. П. 1979 й.дан 20-а. охиригача Нептунга нисбатан Куёшга яқин бўлган. Ердан анча узок бўлгани учун унинг табиатини ўрганиш қийин. Табиий ту-зилиши катта сайёралар — Юпитер, Нептун ва >/>янкикидан кескин фарқ килади. П. диаметри тахм. 3000 км, массаси 1,79-1022 кг, зичлиги 2100 кг/м³. П.нинг ўз ўқи атрофида айланиш даври 6,3 сутка. 1978 й.да америкалик астроном Жеймс Кристи П.нинг йўлдоши Харонни кашф этди (к. Сайёралар).

ПЛУТОН (геологияда) — алохида мустақил чуқур магматик жисмларнинг умумий номи. П.лар чуқур ман-тиядан ёки Ер пўстининг қуйи қисмидан юқори қисмига кўтарилиб совиб қотган магмадан ҳосил бўлади ва атрофидаги тоғ жинсларининг структу-расига қараб турли шаклга эга бўлади. Ер пўстида жойлашганлиги, ўлчовлари ва шаклига қараб П.лар бир неча турларга ажратилади: батолитлар, лакколитлар, лополитлар, факолитлар, дайкалар, қатламли томирлар ваб.

ПЛУТОНИЗМ (Pluton — афсонавий ер ости ҳукмдори номидан) — Ер геологик тарихида ички (эндоген) жараёнлар ҳал қилувчи роль ўйнайди деган илмий таълимот. 18-а. охири — 19-а.

бошларида кенгтарқалган. П. қарашлари системаси шотландиялик табиатшуноско-геолог Ж. Геттоннинг «Ер назарияси» китобида (1788, 1795) ишлаб чиқилган. Унинг фикрича, Ер юзаси ва Ер пўстида содир бўладиган барча ўзгаришлар физик ва кимёвий жараёнлар б-н узвий боғлиқ. П. куруклик юзасининг сув б-н ювилиб кетиши, денгиз остида чўкинди жинсларнинг пайдо бўлиши, уларнинг зичланиши, денгиз суви қайтгач, янгидан материкнинг бунёдга келишини «ернинг ички ҳарорати» (магматизм ва вулканизм) оқибати, деб ҳисобларди. Ж. Геттоннинг бу таълимоти магма ва магматик тоғ жинслари ҳақидаги биринчи прогрессив тушунчага асос солди ва ўша даврда ҳукм сурган нептунизм (А. Вернер) таълимотига катта зарба берди. 19-а. бошларида базальтларнинг вулкандан келиб чиққанлиги ва вулкан ҳамда зил-зилаларда Ер ички энергиясининг аҳамияти аниқланди. П. тарафдорлари Ер юзаси тарихида вулкан ҳаракатлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга, деб ҳисоблаганлар (вулканизм-катастрофизм тарафдорлари А. Гумбольдт ва Л. Бух ҳам шу фикрда эдилар). «Вулканистлар» ва «плутонистлар»нинг илмий қарашлари бир-биридан фарқлансада, уларнинг ҳар қайсиси Ер тарихида ички кучларнинг ҳал қилувчи ролини тан олганлар ва улар орасидаги илмий баҳслашувлар геол. фанини ривожланишига катта ҳисса қўшган.

ПЛУТОНИЙ (лот. Plutonium), Pu — сунъий йўл б-н олинган, актиноидлар гуруҳига мансуб радиоактив кимёвий элемент. Тартиб рақами 94, ат.м. 244,0642. П.нинг барқарор изотоплари йўқ; унинг масса сонлари 232 дан 246 гача бўлган 15 та радиоактив изотопи маълум. П.нинг аҳамиятга эга изотопи ²⁴⁴Pu(T_{1/2}=8,26-107 й.)дир. П. 1940-41 й.ларда америкалик олим Г. Сиборг раҳбарлигида урани оғир водород — дейтронлар б-н нурлантириб олинган. П.нинг номи Плутон планетаси шара-

фиға қўйилган. Урanni а- заррачалар б-н бомбардимон қилиб, П.нинг энгил изотоплари олинган. Урanni ней-тронлар б-н ёритганда, уран нейтронларни кетма-кет қамраб олиши нати-жасида П.нинг оғир изотоплари ҳосил бўлади. П. барча изотоплари ярим емирилиш даврининг муддати Ернинг ёшидан анчагина кичик, шунинг учун барча бошлангич П. (Ер планетаси ташкил топаётганда мавжуд бўлган) бутунлай парчаланиб кетган.

П. ялтироқ оқ металл. Сутокланиш т-раси 640°, қайнаш т-раси 3352°, зичлиги 19,86 г/см³, атом радиуси 1Д62А. П.нинг кимёвий хоссалари уран ва нептунийнинг хоссаларига ўхшаш. П. кимёвий фаол элемент. Ўз бирикмаларида 3, 4, 5 ва 6 валентли. П. кислородда ёндирилса, унинг энг барқарор ок-сиди РiО₂ ҳосил бўлади. П. водородни ютиш хоссасига эга. Бошқа металллар ва металлмаслар б-н бирикмалар ҳосил қилади.

П.нинг саноатда ишлаб чиқарилиши ядро реакторларида 238U ядросига нейтронлар таъсир эттиришга асосланган. П., одагда, РuF₃, РuF₄ ёки РuО₂ ни барий, кальций ёки литий буглари б-н қайтариб олинади. П. ниҳоятда за-ҳарли. Организмга кирганида чиқиб кетмайди, суякка ўтиб, йиғилади. П.ни ишлатишда эҳтиёт чораларига риоя қилиш керак.

ПЛЬЗЕНЬ — Чехиядаги шаҳар, Беро-унка дарёси бўйида. Аҳолиси 167 минг киши (2000). Мамлакатнинг йирик транспорт йўллари тугуни ва муҳим саноат маркази. Оғир машинасозлик ривожланган. АЭС учун жиҳозлар и.ч., электротехника, локомотив ва вагонсозлик, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Бадий галерея бор. П.га 1292 й.да асос солинган. 14—15-а.ларда йирик хунармандчилик ва савдо шаҳри бўлган. 14—18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган.

ПЛЮВИОГРАФ (лот. pluvira — ёмғир ва ... граф) — ёгин микдрри, жадаллиги, қанча вақт давом этганлигини

қайд қилиб борадиган ўзиёзар метеорологик асбоб. Ёгин қабул қилгич идишдан найча орқали пў-қакли цилиндрли идишга тушади; пўқакнинг вертикал ўқига учига перо ўрнатилган миль горизонтал ҳолатда бириктирилган бўлиб, соат механизми ёрдамида айла-надиган ўзиёзар тасмага гегиб туради. Ёгин тушган сари пероли пўқак қўтарилади ва ёзув бўйича унинг ёлган пайти, жадаллиги ва умумий микдори ҳақида маълумот олинади. Цилиндр идиш тўлганидан сўнгра ёгин автоматик тарзда назорат идишига тушади.

ПЛЮРАЛИЗМ (лот. pluralis — кўплик) — 1) борлиқнинг бир неча (ёки кўплаб) мустақил ибтидоси ёки билимнинг бир қанча асоси мавжуд деб ҳисобловчи фалсафий қараш. Шу б-н бирга, манфаатлар, гоёлар, қарашларнинг ҳам кўплигини билдиради. «П.» терминини немис файласуфи Х. Вольф (1679-1754) киритган (1712). П.нинг акси — монизм. Ғарб фалсафасида жуда кўп оқим бўлиб, улар ҳоз. фалсафанинг плюралистик характерида далолат бе-ради (прагматизм, персонализм, ҳаёт фалсафаси ва б.); 2) жамият сиёсий тизимининг хусусияти. Бунда ижтимоий гуруҳлар ўз манфаатларини ўз вакиллари (сиёсий партиялар, қасаба уюшмалари, диний ва б. ташкилотлар) орқали ифодалаш учун ташкилий тартиб-қоида тусини олган имкониятларга эга буладилар. Жамият-ни демократиялаш жараёнида (қ. Демократия) П. шаклланиб, ривожланади: у ижтимоий гуруҳларнинг турли-туман манфаатларини акс эттирувчи ҳар хил қарашлар, фиколар мавжудлигини англа-тади.

ПЛЮШЧ (Hedera) — аралиядошлар оиласига мансуб доим яшил ўсимликлар туркуми, дарахтлар танасига чирмашиб ўсадиган дарахтсимон лианалар. Бўйи 30 м гача. Европа, Шим. Африка ва Осиёда 15 тури усади. Оддий (асл) П. энг кўп тарқалган. Ўзбекистонда манзарали

ўсимлик сифатида экилади.

ПНЕВМАТИК АСБОБЛАР - ичига пневматик (ҳаво кучи б-н ишлайдиган) двигатель (моторча) ўрнатилган дастлабки иш қуроллари. Пневматик болғалар, перфораторлар (тешиқлар тешувчи асбоблар), бетон қўпорғичлар, гайга бурагичлар, арралар, қайчилар, силлиқлаш (ялтиратиш) ва пармалаш машиналари П.а. жумласига қиради. Одатда, П.а.нинг вазни 2—10 кг дан ошмайди. Уларда поршенли ва ротацион двигателлар (куввати 0,15 дан 1,75 квт) қўлланади. П.а.да ишлатиладиган сиқик ҳаво босими — 0,6—1 Мн/м² (6—10 кг куч/см²). Оддийлиги, ишлатиш қулайлиги, хавфсизлиги, ҳар қандай шароитда ишлатиш мумкинлиги ва б. афзалликлари туфайли П.а. кенг қўлланади. П.а. қурилишда, машинасозликда, металлларга ишлов беришда, кон саноатида, транспортда, автомобилларни таъмирлаш ус-тахоналарида, уй-рўзғорда ишлатилади.

ПНЕВМАТИК ПОЧТА (юн. pneumatikos — ҳавога оид) — пневмотранспортнинг турли хужжат ва майда нарсаларни ҳаво оқими ёрдамида қувур бўйлаб ташийдиган тури. Биринчи П.п. 1853 й. Лондон телеграфида қурилган. П.п. қурилмасининг асосий элементлари: қувурлар, контейнерлар, қабул қилиш-тарқатиш қурилмалари ва ҳаво ҳайдагич. П.п.нинг ички (бино ичида ишлатиладиган) ва ташқи (шаҳардаги корхона ва муассасаларни боғлайдиган) хиллари бор. Ички П.п. қувурлари ички диаметри 50—120 мм ли қувурлардан яхлит қилиб ишланади. Қувурлар латунъ, дюралюминий, пўлат, полихлорвинилдан ясалади.

Ташқи П.п. қурилмаларида ерга қўмилган 65—1000 мм диаметрли пўлат, пластмасса ёки асбест-цемент қувурлардан фойдаланилади. Улар б-н қўшни стялар орасидаги масофа бир неча км гача, умумий узунлиги эса бир неча юз км гача боради.

П.п. стялари тўғри, радиал ва

ҳалқасимон схемаларда бириктирилади. П.п.дан алоқа корхоналари, кутубхо-налар ва б. муассасаларда хужжатлар-ни, касалхоналарда касаллик тарихи ва дори-дармонларни, саноат корхоналаридаги лабораторияларда эса деталлар, асбоблар ва намуналарни ташишда фойдаланилади.

ПНЕВМАТОЛИЗ, пневматолит (юн. pneumatosis — энгил шабада ва lysis — ажралиш, эриш) — магмадан ажралиб чиққан рудали элементлар, газлар ва сув бугларига бой суюқдикларнинг тоғ жинслари б-н ўзаро реакцияга киришиб, турли минераллар ҳосил бўлиши. Суюқлик таркибида қалай, фосфор, олтингугурт, хлор, фтор, марги-муш, вольфрам, бериллий, литий, молибден ва б. элементлар бўлади. Магманинг кейинчалик совиши натижасида сув буглари ва газлар суюқликка айланиб, гидротермал жараён юзага келади. П. натижасида пневматолит конлар шаклланади.

ПНЕВМАТОЛИТ КОНЛАР - пневматолит натижасида магмадан ажралиб чиққан газлар ва уларнинг бошқа жинсларга таъсирдан Ернинг чуқур қисмида ҳосил бўлган фойдали қазилма уюмлари. П.к.ни ташкил қиладиган рудалар томир, дайкалар шаклида уч-райди. Кон рудасининг кристаллари ва доначалари йирик бўлади. Нодир металлар рудалари таркибидаги альбит, турмалин, флюорит, кварц, топаз, мусковит ва б. слюдалар П.к.нинг типик минераллари ҳисобланади. Ҳосил бўлган кварц, дала шпати ва б. йирик кристалларнинг оғирлиги бир неча юз кг бўлиши мумкин. Бундай конлар учун метасоматизм хос. П.к. РФ (Шаркий Сибирь), Қозоғистонда, Ўзбекистоннинг Зирабулоқ-Зиёвуддин, Нурота тоғларида кенг тарқалган.

ПНЕВМО... (юн. pneuma — нафас олиш, ҳаво; pneumon — ўпка) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми бўлиб, нафас олиш ва чиқариш, ҳаво ва ўпка б-н

боғлиқ ҳаракат-ҳолат ёки касалликларни билдиради (мас, пневмококклар, пневмоторакс).

ПНЕВМОАВТОМАТИКА (пневмо... ва автомат) — автоматик ростлаш ва бошқариш воситалари мажмуи; пневматик тизимлар ва қурилмалар ёрдамида и.ч. жараёнларини автоматик бошқариш ва физик катталиклар (босим, сатх, т-ра ва б.) ни ростлаб туриш усулларини ишлаб чиқиш, техника воситаларини яратиш б-н шуғулланади. Унда автоматик ростлаш, узокдан туриб бошқариш, сигнализация ва ҳимоя тизимлари мажмуини яратишда комплекс эластик куч пневмоавтоматикаси, саноат пневмоавтоматикаси элементларининг универсал тизимини ишлаб чиқиш масалалари ўрганилади; ростлагичлар, пневматик датчиклар, ўзгартиргичлар, сумматорлар, ҳимоя ва сигнализация қурилмалари яратилади. П. кимё, нефть, газ ва озик-овқат саноатлари, ёғочга ишлов бериш корхоналарида кенг қўлланади.

ПНЕВМОКОККЛАР (лот. *pneumon* -нафас ва *кокклар*, *streptococcus pneumoniae*) — стрептококклар туркумига мансуб бактериялар. Хужайраси (диаметри 0,5—1,25 мкм), одатда, жуфт, ҳаракатсиз, думалоқ ёки овал шаклда, граммусбат аэроблар. П. ташки муҳит шароити таъсирига кам чидамли, патогенлик хусусиятига эга. Пневмония ва нафас органларининг бошқа касалликларини кўзгатади.

ПНЕВМОКОНИОЗ (юн. *pneumon* — ўпка ва *кония* — чанг) — зарарли чанглари узок вақт ютишдан пайдо бўладиган ўпка касалликлари гуруҳи. П.га кон-руда, кумир, машинасозлик ва саноатнинг бошқа тармоклари ишчиларининг хавфезлик техникаси қоидаларига риоя қилмасликларидан пайдо бўлади.

Клиник белгилари, кечиши ва асоратларига кўра фарқ қиладиган П.нинг ривожланиш муддатлари ҳар хил булиб,

бу — ҳавонинг ифлосланиш даражаси, чангнинг характери, орга-низмнинг индивидуал сезувчанлиги ва б. сабабларга қараб аниқланади.

П.нинг олдини олиш учун и.ч. корхоналарида, конларда ҳавонинг ифлосланишига қарши курашиш, ишчилар, албатта, индивидуал ҳимоя воситаларидан фойдаланишлари ва вақт вақти б-н тиббий кўрикдан ўтиб туришлари керак. Касалликнинг зўрайиб кетишига йўл қўймаслик учун силикоз, асбес-тоз ва б. б-н касалланган беморларни зарарли чанглар бўлмайдиган бошқа ишга ўтказиш зарур.

ПНЕВМОНИЯ (юн. *pneumon* — ўпка) — қ. Зотилжам.

ПНЕВМОТОРАКС (юн. *pneuma* — ҳаво, нафас ва *thorax* — кўкрак) — плевранинг висцерал (ички) ва париетал (ташки) варақлари оралиғига ҳаво тўпланиши; патологик ҳолат. П. бир томонлама ёки икки томонлама, тўпланган ҳавонинг миқдорига қараб қисман ёки тўлиқ (тотал) бўлиши мумкин, бунда ўпка қисман ёки тўлиқ пучаяди (қоллапс ҳолатига келади). Очик, ёпиқ ва клапанли П. ажратилади. Агар нафас олганда ҳаво плевра бўшлиғига эркин кирса ва нафас чиқарганда эркин чиқса, очик П.; плевра бўшлиғига ҳаво қирган тешик беркилиб қолса ва ҳаво ташқарига чиқа олмаса, ё п и қ П. де-йилади. Нафас олганда ҳаво плевра бўшлиғига кирса-ю, нафас чиқарганда бирор сабаб б-н чиқмаса плевра бушли-ғида ҳаво босими ортиб боради, бу клапанли ёки винтелли П. деб аталади.

Келиб чиқишига кўра, травматик, операцион, спонтан ва сунъий П. фарқланади. Травматик П. кўкрак қафаси ёки ўпка тўқимаси шикастланиши натижасида, операцион П. кўкрак қафаси аъзоларида хирургик муолажалар ўтказилганда вужудга келади. Спонтан П. ўз-ўзидан, ҳеч бир сабабсиз кўкрак қафаси ва ўпка тўқималарида жароҳатсиз

плевра бўшлиғида ҳаво тўпланиши б-н кечади. Лекин ҳар бир ҳолда ҳам ўпкада кам ифодаланган ўзгаришлар пайдо бўлиши исботланган. Спонтан П. кўпроқ 20—40 ёшли эркакларда, аёлларга нисбатан кўпроқ учрайди. Кўпинча спонтан П. ўткир ёки ўртача ўткир тарзда кечади. Тўлиқ соғлом вақтида физик зўриқиш таъсирида, йўтал хуружидан кейин тўсатдан кўкрак қафасида кучли оғриқ, ҳансираш, қуруқ йўтал, юрак уриши, баъзан цианоз пайдо бўлади. Клапанли П. касаллиқнинг энг оғир шакли бўлиб, унда нафас ва юрак фаолияти бузила-ди; нафас етишмаслиги, оғриқ ва цианоз рўйроқ ифодаланади. Бемор тал-васа ҳолатига тушади, нафас олиш тез ва юзаки бўлади.

П. диагнози кўкрак қафасини физикал текшириш, плеврани пункция қилиш ва рентгеноскопия таҳлилларига кўра аниқланади. Бемор, асосан, касалхонада даволанади. Консерватив даво наф бер-маса, хирургик усул қўлланади.

ПНЕВМОТРАНСПОРТ (пневмо... ва транспорт) — сочилувчан ва донали материаллар (буғдой, ун, пахта ва б.) ни ҳаво ёки газ кучи б-н ташишга им-кон берадиган қурилмалар мажмуи. Ҳаво ёки газнинг тортиш кучини вужудга келтириш учун вентилятор (насос)лардан фойдаланилади. П.нинг сўрадиган, ҳайдайдиган ва аралаш хиллари бор. П. юклаш механизми, қувурлар, материални ҳаводан ажратадиган қурилма (сепаратор), компрессор ва автоматик бошқариш асбобларидан иборат. Юклаш (материални қувурга йуналирувчи) ускуналарининг винтли ва камерали хиллари кенг тарқалган. Иш унумдорлигини ошириш учун аралаш (винтли ва камерали) П. ишлатилади. П. sanoatда, қурилишда (кукунсимон, донали ва бўлакли юқлар, цемент, кумир кукуни, кул, кум ва б. ташиш) ва б. жойларда қўлланади. Пахта териш ва кўрак чувиш машиналарида ҳам П. бор.

ПНОМПЕНЬ — Камбоджа пойтахти, Тонлесап дарёсининг Меконг дарёсига қуйилиш жойидаги порт. Иқлими субэкваториал, муссонли иқлим. Январнинг ўртача т-раси 24,6°, июлниги 27,5°. Йиллик ёғин ўртача 1470 мм. Аҳолиси 920 минг киши (1990-й.лар ўргалари), аксари кхемерлар. Транспорт йўллари тугуни. Т.й. орқали Кампонгсаом порти ва Бангкок ш. б-н боғланган. Аэропорти халқаро аҳолига эга. Кема ва автомобиль таъмирлаш, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, озиқ-овқат, ёғочсозлик, тамаки, тўқимачилик sanoati корхоналари, иссиқлик электр стаяси бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади.

Ривоятга кўра, П. 14-а.да вужудга келган. 1443 й.дан мамлакатнинг вақт вақти б-н, 1866 й.дан эса доимий пойтахти. Меъморий ёдгорликларидан Пном ибодатхонаси, Қирол саройи мажмуаси ва б. сақланган. П. — мамлакатнинг маданий ва илмий маркази: 3 ун-т, олий техника ин-ти, иқтисодиёт ин-ти ва б. олий ўқув юртлари, илмий жамиятлар, музейлар, кутубхоналар, театрлар бор.

ПО (Рое) Эдгар Аллан (1809.19.1, Бостон — 1849, 7.10, Балтимор) — аме-рика романтик ёзувчиси ва адабий танқидчиси. Символизм бошловчиси. Актёрлар оиласида тутилган. 1815—20 й.ларда Буюк Британияда яшаган. 1825 й. Виргиния ун-тига кирган, Уэст-Пойнт ҳарбий академияси (1830—33)да ўқиган. Асосан, фожиали, «даҳшатли» («Қора мушук», 1943 ва б.), фантастик («Ворон ва бошқа шеърлар», 1845) ёки юмористик новелларлар («Гротесклар ва арабескалар» тўплами, 1840) клас-сиги. П. детектив адабиётнинг асосчи-ларидан («Морг кўчасидаги кртилик», 1841; «Мари Роже сири», 1842; «Тилла кўнғиз», 1843; «Ўғирланган мактуб», 1845). Унинг етук лирикасида махбуба-; сидан жудо бўлган кишининг жафола-ри мавзуи ўз ифодасини топган («Аннабель Ли», 1849 ва б.). Шафқатсизлик, садизм П. ҳикояларида инсон табиатида-

ги ҳайвоний ҳирсларнинг тантанаси тарзида талкин этилган. П. жамият ҳаёти, кишилар табиати ва руҳиятидаги емирилиш ҳолларини тасвирлар экан, ҳажвий ва ижтимоий-танкидий пафосдан ҳам самарали фойдаланган. «Ижод фалсафаси» (1845), «Поэтик принцип» (1850) фалсафий асарлари б-н америка эстетикаси ривожига муносиб ҳисса қўшган. П.нинг детектив ҳикоя жанри-даортирган тажрибалари А. К. Дойль, Р. Л. Стивенсон, Г. Честерсон сингари ёзувчилар ижодида анъана сифатида фойдаланидди; шеърӣ ижоди француз ва рус символистларига таъсир кўрсатган. Асарлари узбек тилига таржима қилинган («Тилла қўнғиз», 1962).

ПО — Италиядаги энг катта даре. Уз. 652 км, ҳавзасининг майд. 75 минг км². Ғарбий Альп тоғларидан бошланиб, кўп қисми Падана текислигидан оқади ва Адриатика денгизига ботқоқли дельта (майд. 1,5 минг км²) ҳосил қилиб қуйилади. Водийси кенг, ўзани эгри-бугри. Дарёга жуда кўп ирмоқлар қўшилган, дельта қисмида эса тармоқларга бўлинади. Май—июнь ва окт,— ноябрда тўлиб оқади, тез-тез тошиб туради. Ўртача сув сарфи қуйилиш жо-йида 1460 м³/сек. Даре денгизга йилига 46 км³ сув, 13—15 млн. т оқизиккел-тиради. П.дан суғоришда фойдаланилади. ГЭСлар қурилган. Қуйилиш еридан Пьяченца ш.гача кема катнайди. Ирмоқлари ва каналлар орқали Лагомажоре, Комо, Гарда ва б. кўллар б-н туташган. Даре бўйидаги йирик ша-ҳарлар: Турин, Пьяченца, Кремона ва б.

«**ПОБЕДА**» («Ғалаба») — ўрта кечпишар хўраки узум нави. Бутуниттифоқ ўсимликшунослик ин-тининг Ўрта Осиё тажриба стясида Болқон узуми ва Гамбург мускати навларини чагиш-тириб чиқарилган (М. Журавель, А. Негруль; 1944). Тупи кучли усади. Барги йирик, кўп керткли, орқаси тукли. Гули икки жинсли. Узум боши цилиндр-конусси-

мон, бўйи 25 см, эни 16 см, вазни 650—700 г, ғужуми йирик, чўзиқ, цилиндрсимон, ўртача си-кикроқ, ранги қора, пусти калин, кўк мумғубор б-н қопланган, серэт. Тарки-бида 22—25% қанд бор, ҳосилдорлиги 400 ц/га га боради. Август охирлари — сент. бошларида пишади. Янгилигида ейилади, шунингдек, гар-миён майизи тайёрланади. Совуққа чи-дамсиз. Шунинг учун занг новдаларини кўмиш (ўраш) тавсия этилади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари учун р-нлаштирилган.

ПОБЕДИТ — кобальт (10% ча) ва вольфрам (90% ча) монокарбиддан қуқун металлургияси усулида қовуштириб оли-надиган қаттиқ қотишма. Мустаҳкам (Роквелл бўйича қаттиқлиги — 85—90; А шкалада), ейилишга чидамли (0,5—0,6 мг/мм²) материал. П. термини вольфрам-кобальт гуруҳидаги бошқа қаттиқ қотишмаларга ҳам татбиқ қилинади. П. машинасозликда чидамли ва ўткир кескичлар, мустаҳкам асбоб-қуроллар ясаш учун ишлатилади.

ПОВЕЛЛИТ (америкалик геолог Ж. Поуэлл номидан) — молибдатлар син-фига мансуб минерал. Кальцийнинг молибдати Са[МоО₄], таркибида 72% МоО₃, 28% СаО бўлади, 10% гача молибден изоморф тарзда вольфрам б-н алмашади. Тетрагонал системада кристалланади, дипирамидал ва таблеткасимон кристаллар ҳосил қилади. Ранги сариқ, сарғишяшил, оқ, кўкимтиряшил, қизғиш бўлади. Олмос каби ял-тироқ, тангасимон агрегатлари садаф рангли. Қаттиқлиги 3,5. Зичлиги 4250—4520 кг/м³. Ўта мўрт, синиш юзаси нотекис. Молибден рудалари оксидланиши ёки гиперген жараёнлар зонасида молибденит сингари ривожланиб ҳосил бўлади. Гиперген минерали си-фатида сиенит-пегматитларда ва гидротермал томирларда Исландия шпати ва цеолитлар б-н биргалликда учрайди.

ПОВЕСТЬ (рус. повествовать — хикоя қилиш) — адабий жанр (қ. Қисса).

ПОВИДЛЮ (полякча, rovidla) — мевалар, резавор ва шакардан тайёрланадиган ширинлик. Олма, нок, олхўри, ўрик ва б. мевалар ёки уларнинг аралашмаси пореси (бўтқаси)га шакар (одатда 1 дан 1,8 қисмгача порега 1 қисм шакар) қўшиб қайнатиб тайёрланади. Табиий кислотаси паст бўлган порега лимон ёки б. озиқ-овқат кислотаси қўшилади. Тайёрланган мевалар озгина сув солинган идишга солиниб, қопқоғи берк ҳолда 10—20 мин. қайнатилади. Мевалар пишиб юмшагач, шакар қўшилади ва очиқ идишда қуюлгунга қадар (тахм. 1—1,5 соат) кавлаб туриб пиширилади. Тайёр П. таркибида 34% дан ортиқ намлиқ, камидан 60% шакар; 100 г П.да 250—260 ккал бўлади. Тайёр П. қурук шиша идишларга солиниб, усти темир қопқоқ, целлофан ёки пергамент қоғоз б-н ёпилади. П.ни салқин ва қурукжойда 8—9 ой сақлаш мумкин.

ПОГОДИН (тахаллуси; асл фамилияси Стукалов) Николай Фёдорович [1900.3 (16).11, Донецк вилояти — 1962.19.9, Москва] — рус драматурги. Ижоди 1920 й.лардан бошланган. П совет вокелигини тасдиқловчи пьесалар ёзган («Менинг дўстим», 1932; «Аслзодалар», 1934) ва инкилобий даврнинг сахнавий йилномасини яра-тишга интилган [«Милтикли киши», 1937; «Кремль курантлари», 1942 (1956 й.да қайта ишланган); «Алвон булутлар», 1955; «Учинчи патетик асар», 1958 ва б.]. П. бу ва б. сахна асарлари ҳамда киносценарийларида Окт. давлат тўнтариши ва унинг раҳбарлари образини совет мафқураси талаблари асосида талқин этди. П. умрининг сўнгги йилларида «инкилобий романтик» воқеалар тасвиридан қочиб, шахс эркинлиги, руҳий оламнинг коммунистик ахлоқ меъёрларига дахлеизлиги ҳақида хикоя қилувчи «Петрарка сонети» (1957), ёшлар руҳий оламнинг шаклланиши мавзуга бағиш-

ланган «Кичкина талаба» (1959), «Мовий рапсодия» (1961) пьесалари ва «Каҳ-рабо марварид» (1960) романини яратди. П. 2-жаҳон уруши йилларида Тошкентда яшаб, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва Чустий б-н ҳамкорликда «Ўзбекистон қиличи» пьесасини езди (1943). П.нинг бир неча пьесалари Ўзбекистон театрлари сахнасида қўйилган.

ПОГОНОФОРЛАР (Pogonophora) — умуртқасиз ҳайвонлар типи. Дастлаб 1914 й.да топилган. Шакли ипсимон, узунлиги бир неча см дан 1,5 м гача, хитин най ичида жойлашган. Гавда бўшлиғи целом, ичаги бўлмайди. Асосан, гавда бўшлиғида учрайдиган ол-тингурут бактериялари синтезлайдиган органик моддалар ҳисобидан озиқланади. Айриш органлари — целомодуктлар 1 та сегменти бўшлиғига очилади. Пайпаслагичлари орқали на-фас олади. Қон айланиш системаси ёпиқ, юраги қорин томонда. Нерв системаси нерв тугунлари тўплами — миядан ва қорин териси эпителийсида жойлашган бўйлама нерв стволидан иборат. Айрим жинсли. Тухумдан 2 та киприк белбоғли ва ичакли личинка чиқади, кейинчалик ичак сўрилиб кетади. 2 синф: френулятлар, яъни сувликлилар (150 тур) ва афренулятлар, яъни сувсизлилар (2 тур) синфларига ажратилади. Денгиз тубида, одатда, 3 дан 10 км гача чуқурликда ўтроқ яшайди. Тузилиши бирламчи ҳамда иккиламчи оғизлиларга ўхшаб кетади.

ПОДА (чорвачиликда) — биртурга оид чорва моллари тўдаси. П.лар чорвачилик хўжаликларида алоҳида сақлаш, боғлаб боқиш ёки яйловда ўтлатиш (боқиш) учун ташкил этилади. Яйловда боқилганда сокин сигирлар 100—200, бу-зоқлар 30—60, семиртириладиган ёш моллар 150—200; қўйчиликда она қўйлар 200— 800, ахта кўчқорлар 600—1200 бошдан иборат бўлади. Қўйлар П.си отар, йилкилар П.си уюр деб аталади. 2) хўжалик (ферма)да бўлган бир турдаги

хайвонларнинг умумий сони (боши). П. таркиби, ундаги хдйвонларнинг жинси, ёши ва ишлаб чиқариш гуруҳларининг нисбати, уларнинг аҳамияти ҳамда фойдаланиш муддатлари П.ни кўпайтириш шарт-шароитларига боғлиқ. П.нинг зарур структу-расини сақлаб туришда поданинг режалаштирилган айланмасига проия этилади.

ПОДАГРА (юн. *podos* — оёқ ва *agra* — қопқон) — организмда моддалар алмашинувининг бузилишидан келиб чиқадиган касаллик. Бунда суюқлар, бўғимлар, тоғайлар, пайлар, фасциялар ва б.да сийдик кислота тузлари (уратлар) тўпланади. П. айрим оилалар авлодида йиллар давомида кузатилгани учун ир-сий касалликларга ҳам киритишади. Бундан ташқари, нотўғри овқатланиш, спиртли ичимликлар, гўшт ва гўшт маҳсулотларини кўп истеъмол қилиш, кам ҳаракатланиш натижасида ҳам юзага келади. Касаллик кўпроқ эркакларда 40 ёшдан кейин, аёлларда эса нисбатан камроқ учрайди. Сийдик кислота тузлари оёқ ва қўлларнинг майда бўғимларида (уларнинг шакли ва функцияси бузилади), шунингдек, тери, қулоқ чиғаноғи тоғайлари ва ҳатто ички аъзолар (мас, буйрак)да тўпланиши мумкин. Оёқнинг бош бармоғи бўғимида игнасимон уратлар тўпланиши касалликнинг энг характерли белгисидир.

П. оғриқ хуружлари б-н кечади. Бирор бўғимда, хусусан, бошмаддоқ бўғимларида, бирдан сабабсиз қаттиқ оғриқ туриши П.нинг асосий белгиларидандир. Оғриқ кечаси, одатда, сахарга яқин ту-гади ва беморнинг эти увушиб гавда т-раси 40° гача кўтарилади, тонгга яқин оғриқ бир оз камаяди, бу ходиса 1—3 кунга чўзилади. Зарарланган бўримлар териси қизариб шишади, қўл тегизилганда безиллайди. Оғриқ хуружларига қориннинг дам бўлиши, ичак функция-сининг бузилиши (қабзият) ҳам кўшилиши мумкин. Кейин оғриқтўхтади. Яна қайталагунча бир

неча кундан тортиб 1— 2 йилгача муддат утиши мумкин. Касаллик кучайиб борса, хуружлар тез-тез кай-таланиб, улар орасидаги муддат қисқара боради ва касаллик сурункали туе олади.

П.нинг ўткир хуружлари, айниқса, сурункали шаклга ўтиб кетишининг олдини олиш учун ўз вақтида врачга мурожаат қилиш керак.

ПОДГУРСКАЯ Елена Генриховна (1896, Москва — 1968.30.9, Тошкент) — кўғирчоқ театри рассоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1956). Москвадаги Строганов бадий билим юртининг ҳайкалтарошлик бўлимини тугатган (1918). 1929 й.дан Тошкентда. Дастлаб Ёш томошабинлар театрида, 1929 й.дан Республика про-нерлар саройи қошидаги Давлат кўғир-чоқ театрида, 1939 й.дан Республика кўғирчоқ театрида рассом. П. театрда сахналаштирилган спектакллари бадий безаб, спектакллар руҳига мое кўғирчоқлар яратишга, миллий коло-ритни аниқ беришга интилди. Узбек («Ур, тўқмоқ», «Сехрли чанок», «Зиёд ботир» ва б.), рус («Улик малика ва етти баҳодир ҳақида эртақ», «Алёнушка опа ва Иванушка ука», «Қор мали-каси» ва б.), араб («Алибобо ва қирк қароқчи»), чех («Иржик баҳодир») ва б. халқлар эртақлари асосида ва б. мавзуларда яратилган спектаклларга рассомлик қилган.

ПОДОЛИЯ ҚИРЛАРИ, Подолия платоси — Украинанинг жан.-ғар-бидаги қирлар. Днестрнинг чап соҳилида. Шим.-ғарбдан жан.-шарққа чўзилган. Оҳақтош, мергель, кумтош ва сланецлардан, шарқий қисми эса гранит ва гнейслардан таркиб топган. Энг баланд жойи 471 м (Камула тоғи). П.қ.нинг қатта қисми ҳайдалиб, деҳ-қончилик қилинади. Дуб ўрмонлари ва ўтлоқ даштлари бор.

ПОДОЛЬСК — РФ Москва вилоятидаги шаҳар (1781 й.дан), Пахра дарёси соҳилида. Москвадан 43 км жан.даги т.й. станцияси. Аҳолиси 197 минг киши

(1998). Механика (тикув машиналари), машинасозлик (буғ қозонлари ва б.), қ.х. машиналари, аккумулятор, кабель з-длари, рангли металлургия, қурилиш материаллари корхоналари ва б. бор.

П.нинг саноати 19-а.нинг охиридан ривожлана бошлади (цемент з-ди, тайёр қисмлардан «Зингер» тикув машиналари йиғиш з-ди ва б. қурилди).

ПОДПОЛКОВНИК (рус. полковникдан куйи) — бир қатор давлатлар қуроли кучларида зобитлик унвони. П. унвони рус армиясида 17-адан мавжуд бўлган. П. полк командирининг ўринбосари, полк штабининг бошлиғи, алоҳида батальон, ҳарбий қисмлар командири лавозимларида бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Қуроли кучлари, ички ишлар вазирлиги, солиқ, божхона, чегара ва б. қисмлардаги зобитлик унвони.

ПОДУРАЛАР — қ. Оёқдумлилар.

ПОДШИПНИК — айланувчи вал ва ўқларнинг таянчи. Механизмнинг айланувчи ёки тебранувчи қисмлари ва-зиятини бошқа қисмларга нисбатан чеклайди, валдан тушадиган кучларни бевосита қабул қилиб, валнинг раво ва осон айланишига имкон беради. Сирпаниш ва думалаш П.лари бор. Сирпаниш П.ларининг таянч сир-ти цилиндр, конус ёки шар шаклида бўлиши, таянч сирт б-н вал бўйни қуруқ (мойсиз), ярим қуруқ ёки суяқ ишқаланиб (яъни мойланиб) ишлаши мумкин. Бундай П.ларнинг ажраладиган ва ажралмайдиган хиллари бўлади. Ажраладиган П.да вкладыш, ажралмайдиганида втулка, одатда, корпусдаги тешикка, таянч сирт б-н вал бўйни орасига ўрнатилади. Булар антифрикцион материаллар (баббит, текстолит, резина, пластмасса ва б.) дан тайёрланади. Думалаш П. ички ва ташқи ҳалқалар, тебраниш жисмлари (шарча, ролик) ҳамда сепаратордан иборат. Тасир киладиган куч йўналишига қараб, радиал, радиалтирак П.лар бўлади.

Тебраниш жисмлари ва ҳалқаларнинг иш сиртлари шаклига қараб, шарчали, роликли, шарчали-сферик, цилиндр, қисқа ва узун роликли, конус роликли, сферик-конус роликли, игнали хилларга; тебраниш жисмларининг қаторлар сонига қараб, бир, икки ва кўп қаторли ва б. хилларга бўлинади. Думалаш П. юқори сифатли пўлатдан тайёрланади. Мойланиш усулига қараб, ўз-ўзидан ва мажбурий мойланадиган П.лар бўлади. П. машинасозлик, кемасозлик, самолётсозлик ва б. соҳаларда ишлатилади.

ПОДШО ПИРИМ МАЖМУА-СИ — Фарғона вилояти Бувайда туманидаги меъморий ёдгорлик. Дастлаб Фарғона водийсида ислом динини тарғиб қилган Шоҳ Жалил қабри устига сағана қурилган, кейинчалик атрофида П.П.м. барпо этилган. Мажмуа 2 ҳовлидан иборат. Биринчисида пештоқ-гумбазли дарвозахона (15-а.) ҳамда унинг ён томонига қурилган маежид (20-а.), иккинчисида 15— 16-а.ларга оид қабр ва сағаналардан иборат макбара бор.

Маежид тўғри тўртбурчак тарҳли хонақоҳ, шифти маҳаллий меъморлик услубида ўзига хос безакдор қилиб ишланган. 3 томони айвондан иборат. Айвон шифтини 44 устун кўтариб ту-ради. Поғонали қилиб бир томонлама қурилган макбара (18x8м), шим.-жан. ўқи бўйлаб жойлашган чортоқ тарҳли зиёратхона (5,2x5,2 м) ва гўрхона (4,3x4,3 м) дан иборат. Зиёратхона девори сатҳига чуқур равокли тоқчалар ишланган. Хона ичи ганч сувокли, равоқсимон дарчалар орқали хонага ёруғлик тушади. Дарчаларга панжаралар ишланган. Икки табақали ёғоч эшиклар ясси ўйма нақшлар б-н безатилган.

ПОДШОҲ, подшо, шоҳ (қад. форс, пати — ҳукмдор ва шоҳ) — 1) Яқин ва Ўрта Шарқдаги баъзи мамлакатлар ҳукмдорлари. Дастлаб Сосонийлар давлатида қўлланила бошлаган. 2) Россия ҳукмдорларининг самодержавие ағдарилгунга қадар ўзбеклар ора-сидаги

номи (бошка номлари — чор, оқ П.).

ПОЕЗД — бир ёки бир неча вагон тир-калган таркиб (состав). Вагонлар бир-бирига махсус тиркаш мосла-маси (автоулагич) б-н уланади. П. умумий сигнализация тизими б-н таъминланади. Битта ёки бир нечта тиркама уланган автомобиль автопоезд деб аталади. П.нинг шошилинч ёки навбатсиз (тиклаш, ўт ўчириш, қор тозалаш ва б.) ва х.к. хил-лари бор. П., асосан, йирик стяларида ҳаракат графиги ва П. тузиш планига мувофиқ тузилади. Фойдала-ниладиган тортиш кучига ва қабул қилиш-жўнатиш йўлларининг узунлигига қараб, ҳар бир П. категорияси учун составнинг оғирлиги ва узунлиги белгиланади.

ПОЖАРСКИЙ Дмитрий Михайлович (1578.1.11 - 1642.20.4) - князь, бояр (1613 й.дан), Линын-нинг сафдоши. 1-земство кўнгиллилар кўшини қатнашчиси (1611), 2-земство кўнгиллилар кўшини ва муваққат Земство ҳокимияти раҳбарларидан бири. Москва-ни поляклар интервенциясидан мудофаа қилган (1612). 1617—40 й.лар Москвада турли маҳкамаларни бошқарган. Зарайск (1610), Новгород (1628— 31) ва Пере-яславль-Рязань (1638) ш.лар воеводаси. П. 17-а.нинг 1ярмида Россиядаги энг йирик ер эгаларидан бири бўлган. Мос-ква (Минин б-н бирга қизил майдонда) ва Нижний Новгород ш.ларида ҳайкал ўрнатилган.

ПОЗИРИҚ МОЗОРҚЎРҒОНЛАРИ - темир даврига оид мозорқўрғонлар (мил. ав. 5— 3-а.лар). Олтойдаги Позир-иқ водийсида. П.м.дан М. П. Грязное (1929) ва С. И. Руденко (1947- 49) мил. ав. 1-минг йиллик ўрталарига оид 5 та катта мозорқўрғон очишган. Улар кат-та тош тепаликлардан иборат. 4 м. гача чуқурликда 50 м2 га яқин майдонга ай-лана лаҳадлар қурилган. Тошқўрғонлар остида музликлар вужудга келганлиги натижасида дафн жихозлари ва турли

асбоб-анжомлар сақланиб қолган. Топил-маларнинг кўпчилиги санъат буюмлари бўлиб, олтойликларнинг Ўрта Осиё са-клари ва Жан. Россия скифлари б-н яқин алоқада бўлганлигидан дарак беради. То-пилмалар ора-сида отликлар, овчи итлар ва кийиклар тасвири солинган дунёда энг қад. Олд Осиё патли гидами ва шойи ма-толлар бор. Қабила бошликларининг даб-дабали дафн этилиши Олтой чорвадор жамоаларида ижтимоий бўлиниш мав-жудлигини кўрсатади.

ПОЗИТИВ (лот. positivus — мус-бат, ижобий) — фотографияда — фо-тосуратга ёки кинога олиш объекти (одам, манзара ва б.) да ранглар (ёруғликсоя) нисбати қандай тарқалган бўлса, фото-тасвирда ҳам шундай нис-батда акс эта-диган ҳақиқий тасвир

Позирик мозорқўрғонлари: мозорқўрғондан топилгам эгар ва мис-дан ишппган чилимлар. Эрмитаж, Санкт-Петербург (фото ёки кинотас-вир); негативнинг акси. Оқ-қора тасвир-да ёруғликсоя нисбати, рангли тасвирда ранглар нисбати тасвир аниклигини бел-гилайди. П. нега-тивдан позитив фото-материал — фото-қоғозга, позитив фото ёки киноплёнкага контакт усулида ёки проекциялаб ҳосил қилинади. Бу жара-ён негатив-П. жараён деб аталади. Ранг-ли кино-фотографияда бу жараёндан ташқари 3 рангга ажратилган негативдан фойдаланилади. П. махсус позитив очил-тиргич мод-далар ёрдамида очилтирила-ди.

ПОЗИТИВИЗМ (лот. positivus — ижобий) — фалсафий йўналиш. Унга кўра, барча чинакам (позитив) билимлар махсус фанлар йиғиндиси натижаси-дир; фан бирор фалсафанинг ўз устидан хук-мронлигига муҳтож эмас. П.га 19-а.нинг 30-й.ларида О. Конш асос солган («П.» терминини киритган). П. табиий ва ижти-моий фанлар методологиясига (айниқса, 19-а.нинг 2ярми-да) таъсир кўрсатган. П.нинг хоз. шакли — неопозитивизм.

ПОЗИТРОН [лот. *positivus*] — мусбат ва электрон], e^+ — мусбат электр зарядли элементар зарра, электроннинг антизарраси. Унинг заряди $e=1,602189 \cdot 10^{-19}$ Кл.; массаси $m_p=1,6726219 \cdot 10^{-27}$ кг; магнит моменти $\mu_p=1,410608 \cdot 10^{-26}$ Ж/Тл. П. спини $1/2$ га тенг бўлиб, Ферми — Дирак статистикасига бўйсунди. Антизарраларнинг мавжудлигини биринчи бўлиб П. Дирак башорат қилган (1931). Бу назарияга асосан зарра ва антизарранинг массаси, яшаш вақти ва спинлари бир хил бўлиб, электр заряди ва магнит моментлари модуль жиҳатдан тенг, аммо ишоралари қарамақарши бўлиши керак эди. Кейинчалик улар тажрибаларда тўла тасдиқланди. Биринчи антизарра — П.нинг мавжудлигини К. Д. Андерсон кучли магнит майдонига жойлаштирилган Вильсон камераси ёрдамида кашф этган (1932).

П. электромагнит, гравитацион ва кучсиз ўзаро таъсирларда иштирок этади ва лептонлар синфига киради. Статистик хусусиятига кура, П. фермион ҳисобланади. П. турғундир, лекин у электрон б-н тўқнашганда e^+e^- ег жуфтлар аннигиляция ҳодисаси содир бўлганлиги учун жисмда қисқа вақт яшайди. Мас, кўрғошинда П.нинг яшаш вақти $5 \cdot 10^{-14}$ с га тенг.

П.лар бир зарранинг иккинчи заррага айланиш жараёни (мас, мюоннинг емирилишида, u -квантларнинг П. электрон жуфтлари ҳосил қилиш жараёнида ва баъзи радиоактив изотопларнинг бета емирилишида) ҳосил бўлади. Бета емирилишдан ҳосил бўлган П.дан текшириш мақсадларида фойдаланилади. П.нинг жисмда секинлашиш ва аннигиляция жараёнлари жиёмнинг физик ва кимёвий хоссалари (мас, кристалл панжа-ранинг дефекти, электрон ўтказувчанликнинг тезликлар бўйича тақсимоли, баъзи бир кимёвий реакциялар кинетикаси) тўғрисида маълумот беради.

ПОЗИТРОНИЙ — мусбат зарядли

позитрон e^+ ва электрон e^- дан ташкил топган зарра. Позитронларнинг молекула атомлари б-н секин тўқнашувидан ҳосил бўлади. Ps б-н белгиланади. П. тузилиши водород атомига ўхшайди, унда водород атомидаги протон ўрнида позитрон бўлади. П.ни 1951 й.да америкалик олим М. Дейч кашф этган. П. массаси иккита электрон массасига тенг, ўлчами водород атоми диаметридан икки қисса ортиқроқ. П. асосий ва галаёнланган ҳолатларда бўлиши мумкин. П. энергиясининг асосий сатҳи электрон ва позитрон спинларининг ўзаро таъсирдан 2 та сатҳга ажралади. Улар орасидаги энергия фарқи $8,41 \cdot 10^{-14}$ эВ га тенг. Пастки сатҳ антипараллел спинли зарралар (парапозитроний)нинг ҳолатига, юқори сатҳ эса параллел спинли зарралар (ортопозитроний)нинг ҳолатига мос тушади. П. жуда қисқа вақт (секунднинг бир неча улушича) яшайди, аннигиляция туфайли позитрон ва электронларга айланади.

ПОЗИЦИЯ (лот. *positio* — ҳолат, вазият) — 1) бирон нарсанинг жойлашиши, дастлабки ўрни (мас, шахмат тахтасидаги доналар П.си); 2) бирон-бир масала юзасидан билдирилган фикр, нуқтаи назар; далил, воқеа, ҳодисанинг муайян баҳоси; шу баҳога мувофиқ амалга оширилган хатти-ҳаракат.

ПОЗИЦИЯ (тилшунослиқда) — фонологик П., фонеманинг унга хос семиологик (фарқлаш) вазифани белгилашда асос бўлувчи ҳолати; фонеманинг бевоқифа қуршови, унинг сўз таркибидаги ўрни, урғуга нисбатан ҳола-тини қамраб олади. Фонологик П.нинг кучли ва кучсиз турлари фарқланади. Фонеманинг ўз фарқлаш вазифасини бажариши учун қулай позиция кучли П. дейилади (мас, зўр ва сўр сўзлари бошидаги ундош кучли П.да-дир). Фонеманинг ўз фарқлаш вазифасини бажариши учун ноқулай позиция кучсиз П. дейилади (мас, ризқ сўзидаги з ундоши кучсиз П.да, чунки уни с ундошидан фарқлаш қийин).

Азим Ҳожиёв.

ПОЗИЦИЯ (ҳарбийда) — ҳарбий қисмлар эгаллаган ёки уларнинг жойлашиши учун тайёрланган махсус ўрин. П. муҳандислик жиҳатидан пухта жиҳозланади ва эшелонлаштирилган мудофаа доирасининг асосий қисми ҳисобланади. П.нинг асосини мудофаадаги қисм ёки бўлинмаларнинг ўзаро ягона ўт очиш тизими б-н бирлаштирилган таянч нукталар (пунктлар) ташкил этади. Ҳар бир П. окоплар, пана жойлар, алоқа йўлларини туташтирувчи траншеялар б-н ўралади. Бундай муҳандислик жиҳоз шахсий таркиб, куроляроғ, ўқдориларнинг яширин жойлашишига имкон яратади ва П.да ҳарбий кучларнинг манёвр қилишига яхши кўмак кўрсатади. Муайян вари-антларда мудофаа доираси ичкарасида оралик П. қурилиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Душманни чалғитиш мақсадида муҳим йўналишларда мудофаа чи-зиғидан анча олдинда П. барпо этилади. Бундан ташқари, мудофаа ичкарасида сохта П. қурилиши, бўлинма ва ўт очиш воситаларининг жанг вақтидаги ҳара-катлари учун қўшимча ёки муваққат П. ҳам ташкил этилиши мумкин. Ялпи ҳужумга ўтиш оддидан бошланғич ерларда моторлаштирилган пиёда бўлинмалар ва танклар учун кутиш П.си, ракета қўшинларининг учуриш қурилмалари учун старт П.си, артиллерия, миномёт ва х.к. ўт сочиш куроллари учун ўт очиш П.си барпо этилади.

ПОЗНАНЬ — Польшанинг ғарбий қис-мидаги шаҳар, Варта дарёси бўйида. Познань воеводасининг маъмурий маркази. Ахрлиси 578,2 минг киши (1999). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. П. — мамлакатнинг муҳим иқтисодий ва маданий маркази. Машинасозликнинг турли соҳалари (жумладан, транспорт, қ.х., аниқ машинасозлик, электротехника, приборсозлик ва подшипниклар

и.ч.) ривожланган. Озиқ-овқат, резина, парфюмерия, тикувчилик, ойнашиша, полиграфия саноати корхоналари мавжуд. П.да ҳар йили халқаро ва миллий ярмаркалар ўтказилади. Ун-т, театрлар, музейлар бор. Шаҳарга 9-а.да асос солинган. 10—11-а.ларда Польша князлари қароргоҳи бўлган. 13—19-а.ларга оид меъморий ёдгорликлар, хусусан, готика костьели (13—15-а.лар), ратуша (13—16-а.лар) сақланган.

ПОЙАБЗАЛ — оёқ кийими. Оёқни ис-сик, совук, нам, лой, чанг ва шикастланишдан сақлайди. Ибтидоий одамларни табиат ноқулайликлари (иссиқсовук, ёмғир-қор, чанг-тўзон, тиканак кириши, чағир тош ботиши, илончаён чақиши ва б.) оёқларини бирон-бир нарса б-н ҳимоя қилишга мажбур қилган. Улар қаерда (иссиқ ёки совук ўлкаларда, серёгин ёки қурғоқчил жойларда, пасттекистиклар ва тоғли жойлар-да) яшашларига қараб, яланг оёқ юришган, чипта кавуш, чорик, ёғоч, кигиз, чарм ёки мўйна П. кийишган. Уларни тўқиш, йўниш ва тикиш усуллари аста-секин такомиллаштирилиб борилган. Мас, илгари Ўрта Осиё халқлари, асосан, этик, маҳси, кавуш кийишган. П., асосан, қўлда тикилган. Ке-йинчалик (19-а. ўрталаридан), ботинка, туфли, сандал, шиппак, пийма, калиш, спорт П.и, тиббий, ҳарбий ва махсус иш П.лари кийиш расм бўлди. Эркаклар П.и — мардона, аёллар П.и заифона, болалар П.и — бачкана деб аталган. Ҳозир П. тикишга оид деярли барча жараёнлар механизациялаштирилган, лекин қўлда тикиш усуллари ҳам сақланиб қолган.

П., асосан, сатх (юза) ва таг-чармдан иборат. Сатх бўлаклари ипли чок б-н бириктирилса, тановар (чарм, газлама, сунъий чарм заготовка) ҳосил бўлади. Тагчармга чарм, резина, пластмассачарм, ёғоч ишлатилади. Тагчарм бўлаклари пошна, пагак, набойка ва б. шаклда қўлда (тиғ б-н) ёки махсус прессларда кесилади. Сунъий чарм бўлаклари П. корхонасига тайёр ҳолда келтирилади.

П. тикиш технологияси: материални бичиш, бўлакларни бириктиришга тайёрлаш. тановорни тикиш ва бириктириш, унга шакл бериш, тагчармни сатхга бириктириш ва тайёр П.ни пар-дозлаш.

Тановорни қолипга тортиш ва патак бириктириш (михлаб, елимлаб ва ипли чок б-н) ишлари махсус машиналарда бажарилади. Тагчармни тановорга бириктиришнинг механик, рантли, сандал, ярим сандал, елимлаш ва б. усуллари бор. П. мустаҳкамлиги ва ташки кўриниши кўп жиҳатдан бириктириш сифатига боғлиқ. Тановорга тагчарм бириктирилгандан сўнг маҳкамлаш машинасида пошна қоқилади. П.га за-рур шакл бериш учун ишлатиладиган мослама (пресс) қолип деб аталади. Қолип, асосан, олд ва орқа қисмлардан иборат. Тановорни қолипга тортиш пайтида бу қисмларни бир-бирига яқинлаштириб ва бир-биридан узоклаштириб, зарур ўлчамга келтириш мумкиш. Қолип ёғоч, металл ёки пластмассадан ясалади.

Тайёр П.ни пардозлаш ишлари ҳам, асосан, махсус машиналарда бажарилади. Айрим ишларгина қўлда қилинади. Умуман, П. тикишда 120 га яқин машина ва мосламалар қўлланилади. П. ўлчами (номери) патакнинг штихлар (1 штих — 2/3 киём), сантиметрлар ёки дюймларда ўлчанадиган узунлигини билдиради. Ўзбекистонда, асосан, сан-тиметрли система қўлланилади. П. ўлчамлари бўйича (сантиметрларда ўлчанганда) чақалоқларга (7 — 14), боғча ёшидагиларга (14,5—17,5), болаларга (18—25), аёлларга (22—28), эр-какларга (25,5—31,5) мўлжалланган хилларга бўлинади. Ўзбекистонда П. тикиш хунармандчиликнинг муҳим тури бўлиб, уни қўлда тикиш ҳозир ҳам кенг қўламда сақданиб қолган (к. Кўн-пойабзал саноати).

ПОЙАБЗАЛ САНОАТИ - қ. Кўн-пойабзал саноати.

ПОЙГА — 1) от спорти тури; чопкир

отларни синаш. Англияда 17-адан уюштирила бошлаган. Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистонда П. қадимдан маълум. П.да қатнашувчи чавандозлар сигнал берилиши б-н белгиланган мар-рага қараб от қўйганлар, ғолиб чиққан чавандоз соврин б-н мукофотланган. П., асосан, қатга байрамлар, сайллар, тўйларда ўтказилган. Одатда, текис жойларда уюштирилиб, атрофдаги қир-адирларга ранг-баранг алвонлар б-н безатилган ўтов ва чодирлар тикилган, турли таомлар пиширилган. П.да кўпинча, болаликдан от минишга ўрга-тилган ўсмирлар қатнашган.

П.нинг бир неча тури бор: текис П. (текис жойларда, кўпинча отчопар йўлқаларида 1000—4000 м масофага); тўсикли П. (5—9 та енгил тўсиклардан иборат йўлқаларда 2000—3000 м масофага); мураккаб тўсиклардан сакраш (стипл-чейз, 4000—7000 м масофага); кросс (паст-баланд жойларда 3000—8000 м масофага); отда ов қилиш (турли хайвонларни ов ити б-н қувиш); 2) бир неча спортчилар иштирокида турли транспорт воситалари б-н ўтказиладиган мусобақа. Мас, автомобиль, мото-цикль, велосипед П.лари.

ПОЙГОҲ (форс.-тож. — остона, кира-вериш) — қавуш, оёқ кийим ечадиган жой. Маҳаллий уйларда хонанинг эшик тарафи. Хона саҳнидан бир оз паст қилиб ажратилган жой. Замонавий уйларда даҳлиз, коридор ва ш.к. П. вази-фасини ўтайди.

ПОЙГОҲТЕПА — ўрта асрларда Бу-хоро воҳаси атрофида барпо этилган Канпир девор тизимидаги охириги истех-ком харобаси. Навоий туманидаги Туркистон қишлоғи ҳудудида жойлашган. Археолог Ҳ.Муҳамедов кузатиш ишлари олиб борган (1958). Антик даврда П. Бухоро воҳаси аҳолисини ташқи хужумдан мудофаа этиш мақсадида ҳар 8—10 км масофада бино этилган ис-техкомларнинг охиригиси. Воҳанинг

шим.-шарқда, Зарафшон дарёсининг тоққа жуда яқин масофада оқиб ўтаётган жой ва тоғ оралиғидаги тор йўлакда барпо қилинган. Дастлаб 6-а.да қурилиб, сўнгра 8-а. охири — 9-а. бошларида янгидан тикланган ва муҳим ҳар-бий стратегик аҳамиятга эга бўлган.

ПОЙГУМБАЗ — гумбаз ўрнатиладиган қурилма, асос. Гумбазнинг гардишсимон остки, бинонинг устки қисми. П. гумбазни бинодан баланд кўтариб, ажратиб туради, унга салобат ва кўркамлик бағишлайди. П.нинг 4 ёки 2 томонидан дарча очилиб, унга панжаралар ишланади. П. гумбаз ва бино рангига мое равишда турли хил кошин-қори, гириҳ нақш, шакл ва китобалар б-н безатилади.

ПОЙДЕВОР, фундамент (лот. fundamentum — асос) — иморат ва иншоотнинг ост қисми ёки машина (компрессор, насос, станок)нинг асоси. Уларнинг оғирлиги П. орқали табиий ёки сунъий заминга тушади. П. турлари қурилиш майдонининг геологик ва гидрогеологик шарт-шароитларига, қуриладиган иморат ёки иншоотнинг вазифа-сига, тушадиган оғирликка қараб танланади. Қатлам грун-ти хусусияти, ер ости сувларининг сатҳи, заминга таъсир этувчи юк (куч) қиймати ҳамда хусусияти ва б. га қараб, П.лар саёз ёки чуқур жойлашган бўлади. Саёз П.лар шакл жиҳатдан лентасимон (деворлар тагига узлук-сиз лента тарзида қурилади), алоҳида ус-тун ёки плита, квадрат, тўғри тўртбурчак, айланасимон (алоҳида устун ва тиргақлар тагига қурилади) бўлади. Ту-зилиши жиҳатдан яхлит (иншоот ёки унинг алоҳида қисми тагига қуйилади) ва йиғма (ёстиқсимон бўлақлар) хилларга бўлинади. П. тош, бетон, темир-бетон, пишиқ ғишт ва намга чидамли мустаҳкам бошқа материаллардан қурилади. Вактинчалик қурилган баъзи иморатларнинг П.и ёғочдан бўлиши мумкин. П. ер қазилиб ёки шиббалаб тайёрланган котлован ва траншеяларга қурилади. Шиб-

балашда кўтариш кранлари, махсус шиб-балагичлардан фойдаланилади.

Чуқур П. козиқ оёқ, кессонлар, кудуқлар, чуқур таянчлар ва б. кўринишида бўлади. Бундай П.дан бўш, чўқувчан, шишувчан ва б. хусусиятларга эга бўлган грунтларда, ер ости сувлари сатҳи юқори бўлганда, кўприқлар ва чуқур ер ости иншоотларини қуришда фойдаланилади.

Қурилишда П.га катта аҳамият берилади, чунки иморат ёки иншоотнинг мустаҳкамлиги, узок даврга чидаши, кўркамлиги кўп жиҳатдан П.га боғлиқ. Марказий Осиёда ҳам П.га катта аҳамият берилган. Қад. меъморларимиз иморатга таъсир этувчи зилзила кучини қамайтириш мақсадида П. қуришда тебранишни сўндирувчи материаллардан фойдаланишган (П. тагига қум, устига қамиш тўшаш, П. ғиштарини қовушқоқ қоришма б-н териш ва б.). Мас, Бухородаги чуқ. 5 м бўлган Арслонхон, Самарқанддаги чуқ. 4 м бўлган Тиллақори мадрасалари П.лари шу сирага қиради.

Бу моҳдят ҳозирги замон технологияларидан фойдаланиб қурилган зилзила-бардош иморатлар П.ларида қўлланиладиган резина-металл таянчлар ва б. турдаги конструкцияларда ўз аксини топган. Бухоро, Хива, Самарқанд, Қўқон, Термиз, Тошкент ва б. шаҳарлардаги қад. меъморлик обидалари, бино ва иншоотларнинг кўп аерлардан бери бузилмай сақланишига сабаблардан бири уларнинг П.и мустаҳкамлигидир.

Машина П.лари таркибига эластик амортизаторлар (пружина, резина тўшам) ва демпферлар (тебранишни сўндирувчилар) қиради. Улар П.ларга тушадиган кучни заминга юмшатиб ўтказилади.

ПОЙКЕНД, Пойканд — қад. қарвон йўли устида қад кўтарган шаҳар харобаси (мил. ав. 4—3—мил. 11-а.лар). Бухородан 44 км жан.-ғарбда, Жондор ва Қорақўл туманлари туташган худудда

жойлашган. Ўрта аср ёзма манбаларида шаҳар Бойканд, Хитой солномаларида эса Би номлари б-н тилга олинади. Унинг номлари «Қуйи шаҳар» маъносини англади. П. ташқи деворларининг ниҳоятда мустаҳкамлигидан ша-ҳар илк ўрта асрларда «Шахристони Рўин», яъни «Жездан қурилган шаҳ-ристон» (Жез шаҳар) номи б-н шуҳ-рат топган.

П. ўтмишда 4 қисм: 1) дарвозали арк (майд. 1 га); 2) дарвозали ички шахристон (майд. 11 га); 3) дарвозали ташқи шахристон (майд. 6 га); 4) шарқ, ғарб ҳамда жан. томонларида қад кўтарган (майд. 100 га дан ошиқроқ) улкан ра-бодлардан иборат бўлган. Арқца қад. ибодатхона, подшоҳ саройи, 9—10-а.ларда қад кўтарган кошинкор меҳробли жоме маежиди, ички ва ташқи шахристонларда савдогар ва хунармандларнинг турар жой, маҳалла-қўйлари, ички бозор, ус-тахона, нонвойхона ва дорихоналар каби бино ва иншооту корхоналар жойлашган. Шаҳарнинг рабод қисмида эса 50 дан ортиқ наус (остодонлар хилхонаси)лардан иборат оташпарастрларнинг қабристони (некрополь), ташқи бозор ва бир неча (Наршахийнинг кўрсатишича, мингдан ортиқ) рабодлар, яъни карвонсаройлар қад кўтарган. Манбаларда қайд этилишича, исломият даврида ҳам П. науслари очикбўлган. Оташпарастрлар ўз марҳумлари устухонларини ҳатто, Бухоро ш.дан П. наусларига элтиб дафн этганлар.

Айрим маълумотларнинг гувоҳлик беришича, П. қад. Бухоро ҳукмдорларининг қароргоҳи бўлган. Ҳар бир под-шо ўзи учун бу шаҳарда ўрдугоҳ барпо этган. Эфталлийлар давлати ҳукмронлиги даврида (5-а.нинг 2ярми ва 6-а. бошлари) у пойтахтга айлантирилган. Нар-шахийнинг ёзишича, шаҳар аҳолисининг аксарияти савдогар бўлиб, улар Хитой ва денгиз бўйи мамлакатлари б-н савдо қилганлар ва жуда давлатманд бўлган. Шу боисдан араб географлари Ибн Хурдодбех ва Ибн ал-Факихлар П.ни «Мадина ат-тужжор», яъни «Савдогарлар шаҳри» номи б-н таъ-

риф этадилар.

П. ўз тарихи жараёнида Бухоро воҳа-сининг нафақат йирик савдо марказларидан бири сифатида, балки тутган географик ўрни жиҳатидан Ғарбий Суғднинг сиёсий ҳаётида стратегик томондан муҳим аҳамиятга эга бўлган. Воҳаниннг жан.-ғарбий чегарасида ҳарбий истехком сифатида бино қилинган П. илк ўрта асрларда Бухоро вилоятининг атрофи ягона мудофаа иншооти — Кан-пир девор б-н ўраб олинганга қадар у жан.-ғарб, дашт худудларидан мутта-сил содир бўладиган кўчманчи қабилаларнинг чопқунларини қайтариш ва ташқи душман ҳужумларининг йўлини тўсиб, уларга дастлабки зарбаларни беришда мустаҳкам ҳарбий қарор-гоҳ вазифасини ўтаган. Унинг мудофаа иншоотлари ниҳоятда мустаҳкам қурилган бўлиб, замонасининг ҳар қандай қамалига бардош бера олган.

П. арки, ички ва ташқи шахристонларининг ҳар бири алоҳида қалин (3,5— 5 м) ва баланд деворлар ҳалқаси б-н ўралган. Девор бўйлаб ҳар 60 м масофада ва ташқи бурчакларда баланд (11,5—12,5 м) 2 қаватли буржлар ўрнатилиб, дарвоза атрофи мудофаа иншоотлари (лабиринт) б-н мустаҳкамланган. Шаҳар деворлари ва буржлари ҳар 1,6 м оралиғи бўйлаб шахмат услубида 3 қатор нишон туйнуқлари (тиркаш) ўрнатилган.

674 й.да П. Араб халифалиги лашкар-бошиси Убайдуллоҳ ибн Зиёд томо-нидан фатҳ этилади. 707 й.да эса П. халифаликнинг Хуросон волийси Қутай-ба ибн Муслим томонидан қамал қилинади. П.ликлар қаттиқтуриб арабларга қаршилик кўрсатадилар. Қамал 50 кун давом этади. Куч б-н П.ни қўлга кири-та олмаган араблар шаҳар девори ос-тидан лаҳим (туннель) қазиб ичкарига бостириб қирадилар. П. араблар қулига ўтади. П.ликлар қаттагина бож тўлаб Қутайба б-н сулҳ тузадилар. Бироқ шаҳарликларнинг қўзғолони оқибатида П. қайта эгалланиб, вайрон этилади. Жуда қатта микдорда олтин ва қумушдан ясал-

ган бут ва жомлар б-н бир қаторда кўплаб куроляроғ ҳамда ҳарбий ан-жомлар ўлжа тарзида олинади. Кутайба аскарлари бу курул-аслахаларнинг бир қисми б-н курулланиб оладилар. Табарийнинг ёзишича, шаҳарнинг бойлигидан араблар хайратга тушганлар. Хат-то, эритилган олтинкумуш анжомлар ва бутларнинг тош қолипидан 150 мингмисқол миқдорда ёмби ажратиб олинган.

9-а.нинг охириги чораги ва 10-а. мобайнида П. ва унинг деҳқончилик воҳаси равнак топади. Ички ва ташқи савдо муносабатлари кенгайиб кулоллик, шишасозлик, кошинкорлик, мисгарлик ва бинокорлик тараққий этади. Илм-фан, айниқса, фикхшунослик ривожланиб, бир гуруҳ П.лик фикхшунос олимлар етишиб чиқади. Аммо сомониёлар ҳукмронлиги барҳам топгач, 11-а.да П.нинг суғориш тармоқлари сувсизликдан куриб қолади. Оқибатда шаҳар бўшаб, харобага айланади. 12-а.нинг 1-чорагида Арслонхон Му-ҳаммад ибн Сулаймон ҳукмронлиги даврида П. қайта тикланиб ва унинг атрофи қайта ободонлаштирилади. Ша-ҳар аҳолиси яна гавжумлашиб, куркам турар жойлар, подшоҳ учун эса мухта-шам сарой қурилади. П.нинг сув таъминотини яхшилаш мақсадида Қо-ракўл дарёсидан уз. 1 фарсахли канал казиб чиқариш учун ҳаракат қили-нади. Бироқ, канал казилиб тугатилмай қолади. П. сувсизликдан 12-а.нинг 2ярмида бутунлай куриб яна вайро-нага айланади.

П. шаҳри харобалари археологик жиҳатдан дастлаб 1903 й.да Р.Пампелли, 1913—14 й.ларда Л.А.Зиминлар томонида ўрганилган. Бухоро воҳаси шаҳарсозлик маданиятининг юзага келиши ва ривожланиш тарихини ўрганиш муносабати б-н ўтган асрнинг 80—90 й.ларида П. харобаларида кенг кўламда мут-тасил археологик казиш ишлари амалга оширилди. Археологик тадқиқотларни ташкил этиш мақсадида 1980 й.да Ўзбекистон ФА Археология ин-ти ва Россия Давлат Эрмитажининг махсус кўшма археологик экспедиция-

си (А.Муҳаммаджонов раҳбарлигида) ташкил этилди. Бу экспедиция аъзолари (Г.Л.Семенов, Ж.Мирзааҳмедов, Ш.Одилов ва б.) кўп йилларга режалаштирган археологик казишларни то ҳоз. кунга қадар давом эттирмоқдалар. И.тлар ва археологик казишлар натижасида П. ёдгорлигининг умумий тарихий топографияси ўрганилиб, режалари чизмаларга туширилди. Унда қад. кўтарган илк чегара истехкоми, сўнгра шаҳар қиёфасини шакллантирган баланд ва қалин мустаҳкам мудофаа деворлар б-н ўралган арк, 4 томонида бир нечта дарвозалар (эни 3,5 м) ўрнатилган ва қатор буржли деворлар қад кўтарган ички ва ташқи Шаҳристон ҳамда сахн бўйлаб кўплаб карвонсарой ва наусли некрополь жойлашган улкан рабодларнинг юзага келишини тарихий босқичлари ва маданий қатламларининг қалинлиги белгиланди. П.нинг қад. қисми — аркнинг ос-тида маданий қатлам қарийб 18 м га борса, ички ва ташқи шаҳристонлари остида эса унинг қалинлиги 4—4,5 м дан ошмайди. Аркнинг куйи қатламида қавд этилган топилмалар мил.ав. 4—3-а.лар, ички шаҳристоннинг остки қатлами топилмалари мил. 3—4-а.лар ва ташқи шаҳ-ристоннинг куйи қатлами ва топилмалари эса 4—5-а.лар б-н саналади. Археологик топилмаларнинг гувоҳлик беришича, П.да ҳаёт мил. ав. 4-а.дан то мил. 11-а.гача, яъни 1500 й. давомида кечгани маълум бўлди.

Арқда қад. ибодатхона, жоме масжид ва подшоҳ саройи харобалари, ички шаҳристонда дорихона (8-а.), бир қанча улкан тандирлар ўрнатилган шаҳар нон-войхонаси, ташқи шаҳристонда кулоллик, шишасозлик каби хунармандларнинг маҳалла-кўйлари, 4 томони супали марказида сандали бор ётоқхо-на, ошхона, омборхона ва ташнобли таҳоратхонали мўъжазгина бир қаватли ҳовли-жойларнинг харобалари казиб очилди. П.нинг рабод қисмида кулоллик, шишасозлик ва темирчилик ус-тахоналари-ю хумдон ва кўралари ҳамда 50 дан ортик

наусларнинг қол-дикдари б-н бир қаторда П.дан Бухорога томон йўналган қарвон йўли (кенглиги 20 м)нинг 2 ёқаси бўйлаб жойлашган 20 дан ортиқ қарвон-саройларнинг вайроналари қайд этилиб, улардан бир нечтаси қазиб очилди. 8—10-а.ларга мансуб бундай меҳмонхона ва кўноқхоналар мурабаа (75х75м) шаклда хомғиштлардан бино қилинган. Ташки деворнинг 4 бурчаги доира шаклида буржлар б-н мустаҳкамланган. Ҳовлисининг марказида туяларга ортилган юклар тушириладиган 1 ёки 2 узун супа ишланган. Қарвонсарой қарамақарши томонларида 2 дарвоза (3—5 м) ўрна-тилган. Меҳмонхонанинг 4 томони бўйлаб 60 дан ортиқ супали, сандалли 1 ёки 2 хонали ётоқхоналар, ўчоқли ёки тандирли овқатхона, ташнобли таҳорат ёки ғуслхона ва омборхоналар жойлашган. Саройнинг шим.-ғарбий бурчагида оташпарастрларнинг оташқадали ибодатхонаси бино қилинган. Хоналарнинг томи равоқсимон шаклда ёпилиб, марказ қисмида сопол қувурлардан мўрқонлар ўрнатилган.

Археологик қазилар жараёнида П. ёдгорлигидан турли хил топилмалар: сирли ва сирсиз сопол кўза ва товоқлар, шиша идишлар, жез ва темир бу-юмлар, қуроляроғлар, шунингдек, турли саналарда зарб этилган чақа тан-галар (Хитой, Сосоний, Умавий ва Аб-босийларнинг фулуслари; Бухоро, Самарқанд, Марв, Фарғона, Ахсикат ва Исфижоб зарбхоналарида зарб этилган Сомоний ва Қорахонийларнинг тангалари ҳамда Ҳиротда зарб этилган Ғаз-навийларнинг 1 дона олтин динори) топилди. Топилмаларнинг қаттагина қисми ҳоз. вақтда П. ёдгорлиги яқинида ташкил этилган «Археология му-зейи» залларида намоиш этилган.

Ад.: Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966, 1993; Муҳаммаджонов А. Р., Одилов Ш. Т., Мирзахмедов Ж.К., Семенов Г.Л., Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города средней Азии, Т.,

1988; Раскопки в Пайкенде в 2001 году, Санкт-Петербург, 2002.

Абдулахад Муҳаммаджонов.

ПОЙКИЛОТЕРМ ҲАЙВОНЛАР

(юн. poikilos — ҳар хил, ўзгарувчан ва therme — иссиқ) — совуқ қонли, тана ҳарорати ташқи муҳит ҳарорати таъсирида ўзгариб турадиган ҳайвонлар. П.х.га барча умуртқасизлар, балиқлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, судралиб юривчилар қиради. П.х. танаси ҳарора-ти ташқи муҳитга нисбатан 1—2° юқори ёки ташқи муҳитга тенг. Кўпчилик П.х. тана ҳарорати қуёш нури ёки мускуллар қисқариши туфайли кўтарилади. Ҳарорат оптимал чегарадан ошганида П.х. қарахт бўлиб қолади ёки ҳалок бўлади. Терморегуляция механизмининг ривожланмаганлигини нерв сис-темасининг нисбатан кам ривожланганлиги, моддалар алмашинувининг секин бориши (иссиққонли ҳайвонларга нисбатан 20—30 марта паст), қон айланиш системасининг туташ бўлмаглиги, артерия ва вена қонининг аж-ралмаганлиги б-н тушунтириш мумкин (яна қ. Терморегуляция).

ПОЙНТИНГ (Poyniting) Жон Генри (1852.9.9, Монтон, Ланкашир — 1914.30.3, Бирмингем, Уорикшир) — инглиз физиги, Лондон Қиролик жа-мияти аъзоси (1888 й.дан). Лондон (1872) ва Кембриж (1876) ун-тини тугатган. Бирмингем ун-ти проф. (1880 й.дан). 1884 й.да электромагнит энергияси оқими зичлигининг вектори иборасини фанга киритди. Бу 1874 й.да рус физиги Н.А.Умов томонидан айтилган алоҳида вектор қатталиқдир (қ. Умов — Пойнтинг вектори). П. Ернинг зичлигига (1891) ва Ер гравитацион доимий-сига (1893) олд аниқўлчашлар ўтказган. Қуёш атрофида айланаётган осмон жисми орбитасининг кичрайиши ҳодисасини кашф этган (1903). Бу ҳодисанинг релятивистик назариясини 1937 й. да инглиз физиги Г.Робертсон (Пойнтингробертсон ҳодисаси) ишлаб чиққан.

ПОЙТАХТ — давлатнинг бош шахри, мамлакатнинг маъмурий-сиёсий мар-кази. П., одатда, марказий (умум-миллий) ҳукумат, парламент ва суд муас-сасалари қароргоҳи ҳисобланади. Одат-да, П. алоҳида бошқарув тартиби бўлган мустақил маъмурий бирликка ажратила-ди. Кўпчилик федератив давлатларда П. федерациянинг бирон-бир субъекти тар-кибига кирмайдиган ва федерациянинг мустақил субъекти ҳисобланмайдиган махсус федерал округ ҳудудида жойлаш-ган бўлади. Кўпчилик мамла-катларда П. қаерда бўлиши конституция матнида тўғридан-тўғри кўрсатилади. Чунончи, Ўзбекистон Респу-бликаси Конститу-циясининг бмоддасида «Ўзбекистон Рес-публикасининг пой-тахти — Тошкент шаҳри» дейилган (қ. Тошкент).

ПОЙТУҒ — Андижон вилояти Избос-кан туманидгн шаҳар (1980 й.дан). Туман маркази (1935 й.дан). Т.й. стан-цияси. Вилоят маркази (Андижон ш.)дан 12 км. Аҳолиси 29,2 минг киши (2003). Катта Фарғона каналидан сув олади.

Топонимистларнинг фикрича, шаҳар номи «пой» — куйи, этак ва «туғ» — байрок, тўғон сўзларидан вужудга кел-ган (Маҳмуд Кошғарийда туғ — тўғон). Шунга асосланиб, топоним «тўғон таги, тўғон ёни» бўлиши мумкин.

П.да туман ҳокимияти биноси, маъ-мурий ташкилотлар, ип йигирув-тўқув, пойабзал, шойи тўкиш ф-калари, пахта тозалаш з-ди, нон к-ти, вилоят таъмир-лаш и.ч. корхонаси, автостанция, деҳқон бозори, савдо, маданий, маиший хизмат курсатиш шохобчалари бор. Умумий таъ-лим мактаблари, лицей, 2 касб-хунар кол-лежи, 5 кутубхона, маданият ва истироҳат боғи, Хотира май-дони мавжуд. Марка-зий касалхона, 3 поликлиника, тез тиб-бий ёрдам бўли-ми фаолият кўрсатади.

ПОЙУСТУН — маҳаллий меъмор-ликда устун ўрнатиладиган асос, таг

курси (база). Ёғоч устунларни чиришдан сақлаш ва улар баландлигини оширишга хизмат қилади. Устунга мослаб ёғоч ёки тошдан йўнилади, ислимии ва гири ҳ нақшлар б-н безатилади. П.лар якка тар-тибдаги замонавий турар жой меъморли-гида ҳам кенг қўлланилмоқда.

ПОКИСТОН, Покистон Ислом Рес-публикаси (Islami Jamhūriya Pakistan) — Осиё жан.да, Ҳиндистон я.о.нинг шим.-ғарбидаги давлат. Майд. 803,9 минг км2. Аҳолиси 147,6 млн. киши (2002). Пойтахти — Исломобод ш. Маъмурий жиҳатдан 4 провинция, федерал пойтахт ҳудуди ва федерал ҳукумат томонидан бошқариладиган қабилалар ҳудудига бўлинган.

Давлат тузуми. П. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи ислом республикаси. Амалдаги конституцияси 1973 й. қабул қилинган, 1977 й. тақикланган ва 1985 й. 30 дек.да қайта тикланган. Давлат бошлиғи — пре-зидент (2001 й.дан Пар-виз Мушарраф), у 5 й. муддатга сайла-нади ва кетма-кет 2 мартадан ортққ сайланиши мумкин эмас. Крнун чика-рувчи ҳокимиятни 2 палата-ли парламент (Сенат ва Миллий ассам-блея), ижрочи ҳокимиятни президент ва ҳукумат амалга оширади. Бош вазирни президент тайинлайди.

Табиати. П. худудининг шим. ва шим.-ғарбий қисмини, асосан, тоғлар ва қирлар эгаллаган, шарқий ва жан.-шарқий қисми эса Ҳинд текислиги (Ҳиндганг текисли-гининг бир қис-ми)дан иборат. П.нинг жан.-шарқини Тар чўлининг ғарбий ярми эгаллаган. Ҳинд дарёси ҳавзасининг тек-ислик қисмида Панжоб ва Синд таби-ий, тарихиймаданий вилоятлари бор. Мамлакат худудининг катта қисмини Ҳиндукуш, Ҳимолай ва Эрон тоғ тизма-лари эгаллаган (энг баланд жойи Тирич-мир чўққиси, 7690 м). Ҳинд водийсига яқинлашган сайин тоғ тизмалари пасай-иб боради ва тоғлараро йирик ҳавзалар — Кўхат, Банну, Пешовар водийси-га айланади. Ҳиндукуш ва Ҳимолай

тоғларида музликлар бор. П.нинг шарқий пасттекислик қисми Ҳиндистон платформасининг шим.-ғарбий чеккасида ва тоғлиқ қисми Ўрта денгиз бурмали минтақасида жойлашган. Фойдали казилмалардан нефть, газ, кумир, темир, полиметалл, сурма, барит, олтингурут, тоштуз, гипс, магнезит, хромит, марганец, мис, кўрғошин ва б. бор.

Иқлими, асосан, тропик, шим.-ғарбида субтропик, куруқ континентал. Январда ўртача т-ра Ҳинд текислигида 12—16° (Арабистон денгизи соҳилларида 20° гача), шим.даги тоғ тепаликларида совуқ —20° гача. Июлнинг ўртача т-раси жан. ва жан.-шарқдаги чўлларда 35° гача, соҳилда 29° атрофида, ғар-бдаги тоғ ва ясситоғларда 20—25°, 5000 м баландликда 0°. Йиллик ёғин соҳилда 150—200 мм, Синдда 100—200 мм (Тар чўлининг баъзи жойларида 50 мм гача), шим.-ғарбдаги водий ва ясси тоғларда 250—400 мм, шим.даги тоғларда 1000—1500 мм. Мамлакат ҳудудининг катта қисми Ҳинд дарёси хавзасига мансуб, ғарбий қисмидаги дарёлар Арабистон денгизига ёки берк хавзага (Балужистонда) оқади. Энг катта дарёси Ҳинд ва унинг ирмоқлари. Дарёлари ёмғир, қор ва музликлардан сув олади, езда серсув, су-ғоришда фойдаланилади.

Тупроқлари — мамлакат текислик қисмида бўз, бўз-жигарранг, Тар чўлида кумли, тоғ этакларида жигарранг ва кўнғир тупроқ. Ўсимликлари, асосан, чала чўл ва чўлга хос. Ҳинд дарёси бўйлари тўқайзор, дельтаси ва денгиз

соҳили мангра чакалакзорларидан иборат. Тар чўлида ксерофил буталар ва да-ғал ўтлар ўсади. Балужистон тоғларида арчазорлар бор. П. шим.да — 1500—3000 м баландликларда кенг баргли ва игна баргли дарахтлар. Ўрмонлар мамлакат ҳудудининг 3% ни ташкил этади. Ҳайвонот дунёси хилма-хил: тоғларда қоплон, ёввойи кўй ва эчки, гизол, текисликларда сиртлон, чиябўри, тўнғиз ва эшак, хар хил кемирувчилар учрайди. Парранда кўп. Ҳинд дарёсида тимсохлар

яшайди. Арабистон денгизи балиққа бой. Киртхар ва Лаъл Сухантра миллий боғлари, кўрикхоналар бор.

Аҳолиси, асосан, панжобилар; пуштунлар, синдхийлар, балуч (балуж) лар ҳам яшайди. П.нинг шим. қисмида тоғли халқлар — кхў ва кўхистонийлар истиқомат қилади. Расмий тил — урду ва инглиз тиллари. Аҳолисининг 98% ислон динига, қолганлари зардуштийлик, ҳиндуйлик динларига эътиқод қилади. Аҳолининг 57% 12 та йирик шаҳарда яшайди. Йирик шаҳарлари — Карочи, Лоҳур, Файсалобод, Ҳайдаробод, Равалпинди, Пешовар, Мўлтон.

Тарихи. П. ҳудудида одам палеолит даври охиридан бошлаб яшаб келади. Мил. ав. 3-минг йилликнинг бошида Ҳинд дарёси ва ирмоқлари водийсида жаҳрнинг энг қад. цивилизацияларидан бири — Хараппа маданиятига мансуб дастлабки давлатлар пайдо бўлди. Мил. ав. 6-а. охирида бу ерлар қад. Эроннинг Ахома-нийлар салтанати таркибига кўшиб олинди. Мил. ав. 327—326 й.ларда маке-дониялик Александр забт этди. Унинг вафотидан сўнг бу ерлар Мауриялар империясиги кўшилиб кетди. Мил. ав. 2-а.нинг бошида П. ҳудудида Ҳинд-юнон подшолиги деб аталадиган давлат вужудга келди. Мил. 1—3-а.ларда Ҳинд дарёси хавзаси Кушон подшолигига кўшиб олинди. Пурушапура ш. (ҳоз. Пешовар) унинг пойтахти бўлди. Кушон подшолиги парчалангандан сўнг, ҳоз. П.нинг ғарбий қисмлари сосонийлар, шарқий қисмлари гупталар салтанатига кўшилиб кетди. 5-а.нинг 2-ярмида бу ерда эфталийлар ҳокимияти ўрнатилиб (6-а. ўрталыга қадар), Сакала ш. (ҳоз. Сиялкот) мамлакат пойтахти бўлган.

664 й.да араблар Ҳинд дарёси водийсига бостириб кирдилар. 711—13 й.ларда Муҳаммад ибн Қосим қўмондонлигидаги кўшинлар Синд ва Панжобнинг жан. қисмини эгаллади. Шу тариқа П. ҳудудида ислон дини тарқала бошлади. 750 й. Умавийлар халифалиги ағдарил-гач, Синд мустақил давлатга

айланди. 11-а. бошларига келиб, ҳинд дарёси ҳавзасини Ғазнавийлар, 12-а.да Ғурийлар, 13-а. бошларида Дехли султонлиги эгаллади. Бетўхтов урушлар, исёнлар ва чет эл босқинларига қарамай, Ҳинд дарёси ҳавзасидаги Лоҳур, Мўлтон, Пешовар, Татта каби йирик шаҳарлар муҳим иқтисодий ва маданий марказга айланиб, бир қатор мамлакатлар б-н савдо муносабатларини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлган. Уларнинг бу мавқеи Бобурийлар давлати-да даврида ҳам сақланган. 1707 й. да шоҳ Аврангзеб вафотидан сўнг Ҳинд дарёси ҳавзаси эрон, афғон ва маҳаллий заминдорларнинг кураш майдонига айланди. 18-а. ўрталарида хоз. П. ху-ду-ди — афғон шоҳи Аҳмадшоҳ Дурроҷий тасарруфига ўтди. 18-а.нинг 60-й.ларида Панжобда бир нечта султонликлар ву-жудга келди, маҳарожа Ранжит Сингх (1799—1839 й.ларда ҳукмронлик қилган) уларни ягона давлатга бирлаштирди.

Бобурийлар салтанатининг инқирозга юз тутиши, ички урушлар, эрон ва афғон ҳукмдорларининг бостириб киришлари инглиз мустамлакачиларининг босқинчилик режалари амалга ошишига ёрдам берди. Улар 1843 й. Синдни, 1845—49 й.ларда Панжобни, 1854, 1876, 1879, 1893 й.да Балуҷистон ва Шарқий Пуштун қабила ҳамда султонликларини босиб олди.

П. халқларининг миллий озодлик ҳаракати 20-а. бошларида айниқса кучайди (1896—1908 й.ларда Синддаги Ҳурлар кўзғолони, 1919—21 й.ларда че-гарадаги пуштун қабилалари кўзғоло-ни, 1930 й.даги Пешовар кўзғолони ва б.). 1947 й. 14 авг.да П. мустақил деб эълон қилинди. П.нинг биринчи генерал гу-бернатори қилиб Мусулмонлар лигасининг раҳбари ва П. озодлиги ҳаракатининг йўлбошчиси Муҳаммад Али Жин-на (1876—1948) сайланди. Мустамлакачилик асоратидан қутулиб, давлат мустақиллигини сақлаш, мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш ва шу мақсадда ислохотлар ўтказиш П. сиёсий ҳаётининг муҳим масаласи

бўлиб турар эди. Ҳукмрон Мусулмонлар лигаси партиясининг раҳбарияти Ғарбий П. за-миндорлари ва сармоядорларининг ма-вқеини мустаҳкамлашга интилди. Бу-нинг устига П. ривожланишининг асосий муаммолари ҳал этилмаслиги са-бабли аҳолининг кўп қисми бу партиядан юз ўғира бошлади. Мазкур партия ичида фракциячилик кураши кучайди ва даст-лабки муҳолифотчи партиялар вужудга келди. Иқтисодий қийинчиликларнинг тобора чигаллашиб бориши ватанпарвар зобитлар ора-сида норозиликни келтириб чиқарди. Ҳукмрон доиралар ўртасида кураш кескин туе ола бошлади. 1951 й. 16 окт.да П. Бош вазири Лиёқат Алихон (1895—1951) ўлдирилди. Ўсиб бораётган сиёсий беқарорлик шароитида П. ҳарбий блоклар — 1954 й. 8 сент.да СЕАТО, 1955 й. 23 сент.да Бағдод пакти (1959 й. авг.дан — СЕНТО)га аъзо бўлди. Ҳокимиятни қўлда сақлаб қолиш мақсадида Мусулмонлар лигаси раҳбарлари бир оз ён бе-ришга мажбур бўлдилар. Жумладан, 1954 й. бенгал тили урду тили б-н бир қаторда давлат тили деб тан олинди. 1955 й. Му-сулмонлар лигаси ва Бирлашган фронт вакиллари-дан иборат коалицион ҳукумат тузилди. 1956 й. 29 фев.да таъсис мажли-си П.нинг янги конституциясини қабул қилди. Унга кўра, П. Федератив Ислом Республикаси деб атала бошлади. 1958 й. 7—8 окт.да ҳарбий тўнтариш ўтқа-зилди, конституция бекор қилинди, бар-ча сиёсий партиялар тақиқлаб қўйилди. 27 окт.дан куролли кучлар олий бош қўмондони генерал М.Айюбхон прези-дентлик вазифасини ўз зиммасига олди. 1962 й. ҳукумат ишлаб чиққан янги кон-ституция эълон қилинди. Унга кўра, П.да бошқарувнинг президентлик шакли жо-рий этилди. 1962 ва

1965 й.да М.Айюбхон мамлакат пре-зидента этиб сайланди. 1965 й. сент.да П. б-н Ҳиндистон ўртасида Кашмир масала-сида куролли тўкнашув бўлиб ўтди.

1966 й. 4—10 янв.да Тошкентда П. пре-зиденти б-н Ҳиндистон Бош вазири учрашди. Тошкент декларацияси (1966)

номли тарихий хужжатнинг ҳар икки мамлакат томонидан имзоланиши натижасида низоларни тинч йўл б-н ҳал этишга йўл очилди. 1968 й. охири — 1969 й. бошида П.даги вазият кескинлашди. Мамлакатдаги муҳолифатчилик ҳаракати кучайди. 1969 й. 25 мартда М. Айюбхон президентлик лавозимидан воз кечди ва ҳокимиятни П. армиясининг бош қўмондони генерал А.М. Яҳёхонга топширди. Яна ҳарбий ҳрлат эълон қилинди, конун чиқарувчи мажлис, марказий ва провинция ҳукуматлари тарқатиб юборилди, конституция бекор қилинди. 1970 й. дек.да П. тари-хида биринчи марта умумий сайлов ўтказилиб, Шарқий П.да Мужибур

Раҳмон бошчилигидаги Авоми лиг партияси ва Ғарбий П.да З.А.Бхутто бошчилигидаги П. халқ партияси голиб чикди. Авоми лиг партияси Шарқий П.га регионал мухторият берилишини талаб қилди. П. раҳбарлари буни рад этишди. Натижада мамлакатда сиёсий танглик рўй берди. П. раҳбарларининг бедодликларига жавобан 1971 й. 26 мартда Шарқий Покистон П.дан ажралиб чиқиб, Бангладеш Халқ Республикаси деб эълон қилинди. Шарқий П.дан Ҳин-дистонга кўплаб қочоқларнинг ўтиб кетиши Ҳиндистон б-н П. ўртасида уруш келиб чиқишига сабаб бўлди. 1971 й. 16 дек.да Даккада П. аскарлари таслим бўлди. 20 дек.да А.М.Яҳёхон истеъфога кетишга мажбур бўлди ва ҳоки-миятни П. халқ партиясининг раҳбари З.А.Бхуттога топширди. 1974 й. мартда П. Бангладеш Халқ Республикасини тан олди, СЕАТОдан чикди, буларнинг хаммаси Ҳиндистон я.о.даги вазиятнинг мўътадиллашувига олиб келди.

П. ички ҳаётида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берди. 1972 й. 24 апр.да ҳарбий ҳолат бекор қилинди, 1973 й. 14 мартдан янги конституция кучга кирди. Сиёсий партиялар фаолияти тикланди. 1977 й. навбатдаги парламент сайлови ўтказилиб, П. халқ партияси парле-ментдаги деярли 80% ўринни олди. З.А.Бхутто

бошчилигида ҳукумат тузилди. Лекин 9 та муҳолифатчи партиядан тузилган П. миллий альянси сайлов натижаларини тан олмади. Қайта сайлов ўтказишни, ҳукуматнинг истеъфога чиқишини талаб қилди, мамлакатда тартибсизликлар бошланди. Сиёсий бекорорлик ва иктисодий қийинчиликлар ортиб бораётган шароитда бутун ҳокимиятни армия штаби бошлиғи генерал М.Зиёулҳақ ўз қўлига олди.

1984 й. 19 дек.да референдум ўтказилиб, унда ҳукумат олиб бораётган исломлаштириш сиёсатини қўллаб-қувватлаш масаласи қўйилди. Натижа ижо-бий бўлди ва Зиёулҳақ кейинги 5 йилга мамлакат президенти деб эълон қилинди. 1988 й. 29 майда Зиёулҳақ конун чиқарувчи органларни тарқа-тиб юборди, марказий ва провинция ҳукуматларини истеъфога чикарди, уларни порахўрлик ва жиноятда айблади. М.Зиёулҳақ янги ҳукуматга шахсан ўзи бошчилик қилди. 1988 й. 17 авг.да президент авиация фалокатида ҳалок бўлди. Конституцияга мувофиқ, сенат раиси Ғулум Исҳоқхон президент лавозимини эгаллади. 1988 й. 16 нояб.да Миллий мажлисга ўтказилган сайловда П. Халқ партияси голиб келди ва унинг раҳбари Беназир Бхутто хоним бошчилигидаги ҳукумат тузилди. Янги ҳукумат фавқулудда ҳолатни бекор қилди, касаба ва талаба уюшмалари фаолиятига рухсат берди, Зиё-улҳақдаврида қамалган сиёсий маҳбусларни озод қилди. 1990 й. 24 окт.да Миллий ассамблеяга ўтказилган навбатдан ташқари сайловда Ислом демок-ратик альянси голиб чикди. Унинг раҳ-бари Миён Муҳаммад Навоз Шариф бош вазир бўлди. 1993 й. 6 окт.да ўтка-зилган навбатдан ташқари парламент сайловида П. халқ партияси кўпчилик овоз олди. Б.Бхутто хоним раҳбарлигидаги коалицион ҳукумат тузилди. Фа-рук. Аҳмадхон Лағарий П. президента этиб сайланди. 1997 й. 3 фев.да бўлиб ўтган навбатдан ташқари парламент сайлови натижасида яна М.М.Навоз Шариф бош вазир бўлди.

Ҳукумат мамлакат иқтисодиётини яхшилаш тадбирларини амалга оширди. Халқаро иқтисодий ҳамкорлик манфаати учун дам олиш куни жумадан якшанбага ўтка-зилди. Ҳукумат исрофгарчиликка қарши, маблағларни тежаш учун курашди, юқори амалдорларнинг имтиёзларини чеклади. 1997 й. 2 дек.да президент Ф.А.Лағарий ўз ихтиёри б-н лавозимидан воз кечди. Конституцияга кўра, давлат раҳбари вазифасини вақтинча Сенат раиси Васим Сажжод бажара бошлади. 1997 й. 31 дек.да мамлакат президенти этиб Муҳаммад Рафиқ Тарар сайланди. 1999 й. 12 окт.да давлат тўнтариши бўлиб, бутун ҳоки-мият генерал Парвиз Мушарраф бошлиқ ҳарбийлар қўлига ўтди. П. Мушарраф Н. Шарифни камокқа олди ва 2001 й. 20 июнда президент М.Р.Тарарни лавозимидан четлатди, ўзини мамлакат президенти деб эълон қилди. П. — 1947 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР суверени-тетини 1991 й. 20 дек.да тан олган ва 1992 й. 10 майда дипломатия муноса-батлари ўрнатган. Миллий байрами — 14 авг. — Мустақиллик куни (1947).

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. П. Халқ партияси, 1967 й. асос солинган; П. Миллий Халқ партияси, 1986 й. тузилган; П. мусулмонлар лигаси, 1906 й. ташкил этилган; П. демок-ратик партияси, 1969 й. асос солинган; Жамоати Ислохий, ўта ўнг диний жамоа партияси, 1941 й.да тузилган. Умумпокистон қасаба уюшмалари фе-дерацияси, 1947 й.да тузилган; Қавмий маздур маҳаз («Миллий ишчи фронт-ти»), 1961 й.датузилган; П. меҳнатхалқ бюроси, 80-й.ларнинг ўрталарида П. халқ партиясининг ишчилар ҳаракатидаги қаногни сифатида тузилган; П. миллий ишчи федерацияси, 1968 й.да ту-зилган; П. миллий қасаба уюшмалари федерацияси, 1962 й. 60 га яқин йи-рик ф-ка қасаба уюшмаларининг бирлашишидан ташкил топган.

Хўжалиги. П. — саноати ривожланаётган аграр мамлакат. 1947—91 й.ларда мамлакат иқтисодиёти таркибида чуқур ўзгаришлар содир бўлди — и.ч.

замонавий шакл ва услубларга ўтди, ялпи ички маҳсулот 5 баравар ошди. Иқтисодиётдаги бу натижаларга асосан давлатнинг иқтисодий сиёсати — хусусий ишбилармонликни бошқариш ва рағбатлантириш ҳамда давлат секторининг фаолияти туфайли эришилди. Ялпи ички маҳсулотда к.х.нинг улуши — 22,3%, саноатнинг улуши — 16%.

Қишлоқ хўжалиги да иқтисодий фаол ахрлининг 60% банд. Дехқончилик — к.х.нинг асосий тармоғи. Мамлакат ҳудудининг 1/4 қисми к.х. учун ярқли, шундан 3/4 қисми суғорилади, айрим жойларда йилига 2—3 марта ҳосил олинади. 50—70-й.лардаги аграр ислохотларга қарамай, анъанавий аграр муносабатлар — заминдор ер эғалиги ва ердан фойдаланишнинг майда дехқон (ко-ранда) шакли сақланиб қолган. Ҳинд да-рёси ҳавзасида дунёда энг катта суғориш системаларидан бири бунёд этилган. Дехқончиликдаги асосий экинлар: буғ-дой, шоли, арпа, маккажўхори, техника экинларидан мойли экинлар, пахта, шакарқамиш ва б. Боғдорчиликда манго, банан, олма, цитрус мевалар, ўрик, узум, анор, анжир, pista етиштирилади. Шунингдек, картошка, пиёз, саримсоқ, қалампир, помидор, карам, ковок, тарвуз ва б. экилади.

Чорвачилик ялпи ички маҳсулотнинг 8,3%ни таъминлайди. П.да қорамол кўпроқ. Буйвол, эчки, қўй, туя, от ҳам бокилади. Сўнгги йилларда шаҳарлар атрофида гўшт ва сут чорвачилиги, паррандачилик ривожланди. Балиқовлашдан келадиган фойда экспорт тушумининг тахм. 3%ни ташкил этади.

Саноати. П.га мустамлакачилик даврдан бир неча кичик тўқимачилик ф-каси, қанд з-ди, т.й. ва механика устахонаси мерос бўлиб қолган. 50-й.ларда саноатлаштириш сиёсатининг асосий мазмуни енгил саноатни, аввало тўқимачилик саноатини ривожлантиришдан иборат бўлди. 1952 й.да Саноатни ривожлантириш давлат корпорацияси фаолият бошлади. 1955 й.да Суйи (Ба-

лужистон)да йи-рик табиий газ конини ўзлаштиришга киришилди. Кон саноати жадал суръатлар б-н, баъзи йилларда 20% гача ўсди. Мамлакат жан. (Синд провинцияси)да нефть конларининг очилиши ва ишга туширилиши натижасида нефть казиш хажми 4 барабар ошди. Ҳоз. нефть и.ч. (йилига тахм. 2,5 млн. тонна) мамлакат эҳтиёжининг 25—30% ни қоплайди. 50—80-й.ларда 3-д ва ф-каларнинг умумий сони 1,4 мингдан 5 мингга, уларда ишловчилар сони эса — 200 мингдан 500 мингга етди. Қайта ишлаш саноати, айниқса, тез ривожланди. Саноат марказлари ҳисобланган Карочи ва Лоҳур ёнига Файсалобод, Ҳайдаробод, Мўлтон, Равалпинди ш.лари қўшилди. Вах, Таксила, Даудхейл, Наушехра каби янги саноат марказлари вужудга келди. Саноатнинг асосини металлургия ва машинасозлик ташкил этади. Киме саноати тахм. 300 корхонадан иборат. Клмё-фармацевтика саноати (100 дан ортиқ корхона) алоҳида соҳага айланди. Қурилиш материаллари и.ч. соҳаси тез суръатлар б-н ривожланди. Озиқ-овқат саноати йирик соҳа ҳисобланади. Тиб-биёт асбоб-ускуналари, спорт анжомлари саноати ривожланган. Полиграфия саноати, асосан, ўрта ва кичик босмаҳоналардан иборат. Чармпойабзал саноати корхоналари барпо этилган. Косибчилик ва ҳунармандчилик (мато, чарм, металл, ёғоч, ақикдан буюмлар тайёрлаш) ривожланган. Гидростя, ис-сиклик ва атом электр стяларида йилига ўртача 30 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади.

Транспортида автомобиль транспорта асосий ўринини эгаллайди. Мамлакат ичкарисида ташиладиган юкнинг 3/4 қисми автомобиль транспортада, 1/4 қисми т.й.да ва 0,1% — ҳаво транспортада ташилади. Т.й. узунлиги — 9 минг км, автомобиль йўллари — 140 минг км. Ташки савдо юклари, асосан, денгиз ва ҳаво транспортада, қисман автомобиль транспортада ташилади. Денгиз савдо флотининг тоннажи 514 минг т дедвейт. Денгиз портлари: Карочи ва Косим. Аэропортла-

ри Карочи, Равалпинди, Лоҳур ш.ларида.

Ташки савдоси. П. четга гуруч, пахта, ип, ип газлама, гилам, чарм, балиқ ва б. сотади. Ўсимлик ёғи, чой, нефть, кимё маҳсулотлари, ўғит, умумий машинасозлик товарлари, электр анжомлари, пўлат, чўян, чой, куроляроғ ва х.к. сотиб олади. Асосан, Сау-дия Арабистони, Буюк Британия, Япония, Германия, АҚШ б-н савдо қилади. Пул бирлиги — П. рупияси.

Соғлиқни сақлаш. Мустақиллик йилларида П. соғлиқни сақлаш соҳасида маълум ютуқларга эришди: тиббиёт муассасалари ва ходимлари кўпайди. Қадрлар тайёрлаш ва и.т.лар олиб бориш тизими ташкил топди. 40-й.ларнинг охирида 1,4 минг врач бўлиб, ҳамширалар йўқ эди. 90-й.ларнинг бошида врачлар сони 55 мингга яқин, ўрта малакали тиббиёт ходимлари 40 минг, ҳамширалар 20 мингга етди. Врачлар ва ўрта малакали тиббиёт ходимлари тиббиёт ун-тида, 6 коллеж ва 9 тиббиёт муассасасида тайёрланади. Санитария меъёрларига мое келадиغان ичимлик сувнинг йўқлиги жиддий муаммо. Канализациядан 6—7% аҳоли фойдаланади.

Маорифи, маданиймаърифий ва илмий муассасалари. П.да умумий таълим ҳақида қонун қабул қилинмаган. П. умумтаълим мактаблари тузилиши куйидагича: бошланғич мактаб (1—5-синфлар); тўлиқсиз ўрта (6—8-синфлар); ўрта (9—10-синфлар); олий (юқори) мактаб (11—12-синфлар). Олий (юқори) ўрта мактабни, шунингдек, оралик коллежни тугатганлар олий ўқув юртларида кириш ҳуқуқига эга. 90-й.лар ўрталарида 168 минг мактаб, 690 коллеж, 23 ун-т бўлган. Барча турдаги мактабларда 16,9 млн., коллежларда 610 минг, ун-тларда 76 минг киши ўқиди. Ўқитувчилар сони: барча турдаги мактабларда — салкам 550 минг, коллежларда — 56 минг, ун-тларда — 6 минг. Мактаб ўқитувчилари махсус мактаблар, ин-т ва коллежларда тайёрланади. Йирик ун-тлари: Карочидаги Карочи ун-ти (1951), Тиббиёт фанлари ун-ти (1983),

Лохурдаги му-хандислик-технология ун-ти (1961), Исломободдаги Қайд-е-Аъзам ун-ти (1965), Халқаро Ислом ун-ти (1980), Лохурдаги Панжоб ун-ти (1882).

Фаннинг ривожланишини режалаштириш б-н Фан ва техника кўмитаси, фан ютуқларини жорий этиш б-н Фан ва техника тадқиқотлари кенгаши шуғулланади. Энг йирик илмий муассасалари: П. фан тараққиёти ассоциацияси, П. фанлар академияси, Атом энергияси комиссияси, Атмосферанинг юқори қатламлари ва космос фазини тадқиқ этиш кўмитаси, Геофизика и.т. ин-ти, Пахтачилик и.т. ин-ти ва б. Бундан ташқари, тиббиёт, иқтисодиёт, халқаро муносабат, адабиёт ва тил масалаларини ўрганувчи ихтисослашган илмий ин-т ва жамиятлар мавжуд.

Йирик кутубхоналари: Қайд-е-Аъзам ун-ти кутубхонаси, Карочи ун-ти кутубхонаси, Панжоб ун-ти кутубхонаси, Ҳамдард фонди кутубхонаси, Марказий котибият кутубхонаси, П. миллий кутубхонаси (Исломобод). Йирик музейлари: Карочидаги П. миллий музейи, Лохур музейи, Пешовар музейи, Лохур қалъаси музейи, Миллий музей (Исломобод) ва б.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва те-лекўрсатуви. П. ҳудудида чиққан дастлабки газ. «Кўхи нур» газ. (1850, Ло-хур)дир. 1990-й.лар ўрталарида 2,5 мингга яқин газ. ва жур. чиққан. Йирик газ.лари — урду тилида: «Жанг» (1937 й.дан), «Имрўз» («Бугун», 1948 й.дан), «Машрик» («Шарк», 1963 й.дан), «Навае вақт» («Давр овози», 1940 й.дан); инглиз тилида: «Доон» («Тонг», 1942 й.дан), «Пакистан таймс» («Покистон вақти», 1947 й.дан), «Муслим» («Мусулмон», 1979 й.дан), «Стар» («Юлдуз», 1951 й.дан) ва б. Ассошиэйтед Пресс оф Пакистан, ҳукумат ахборот агентлиги (1947 й.дан), Покистон Пресс Интернэшнл, ҳукумат таъминотидаги хусусий ахборот агентлиги (1956 й.дан), Юнайтед Пресс оф Пакистан, хусусий ахборот агентлиги (1949 й.дан) фаолият кўрсатади. 1947 й. Лохур ва Пешоварда радиостя

бўлган. 90-й.лар ўрталарида 22 радиостя ва ўтказгич ишлади. Радиостялар мамлакатнинг асосий тилларида кунига 302 соат эшиттириш беради. Халқаро хизмат Осиё, Африка ва Европанинг 71 тилида ишлайди. Уларни П. радиоэшит-тириш корпорацияси (ҳукумат маҳкамаси, 1947 й.дан) назорат қилади. Те-лекўрсатуви 1964 й.дан бошланган, 5 телемарказ ишлайди. Уларнинг ишига П. телевидение корпорацияси (1967 й.дан) раҳбарлик қилади.

Адабиёти. П. адабиёти урду, панжобий, синдҳий, пуштун, балуч, бра-гуий, шунингдек, араб, форс, гужа-ратий, инглиз ва б. тилларда яратилган ёзма бадиий меросдан иборат. Минг йиллар мобайнида Ҳиндистон халқлари яратган фольклор ва ёзма адабиёт П. ва Ҳиндистоннинг умумий бойлигидир. П. ташкил топган даврда П. халқлари адабиётининг ривожланиши турлича бўлган, урду, синдҳий ва панжоб адабиёти ривожланган эди. П.нинг Ҳиндистондан ажратилиши дастлаб адабиёт ривожига маълум даражада сал-бий таъсир қилди — нашриётлар, ада-бий жур.лар ёпилди, ёзувчилар ташкилотлари тарқаб кетди. 1949 й. да П. тараққийпарвар ёзувчилари ассоциацияси ташкил этилди, лекин тез орада тақиқланди. 1959 й.да П. ёзувчилари гильдияси тузилди. Ҳамма тилларда шеърят устун, урду ва синдҳий адабиётларида наср бирмунча ривожланган. Профессионал театрнинг йўқлиги туфайли драматургия унча ривожланмаган. «П. бадиий академияси» (Исломобод), «Урду академияси» (Карочи), «Икбол академияси» (Лохур) ва б. бадиий и.т. муассасалари мумтоз адабиётни чоп этиш, П. халқлари тилларига таржима қилиш каби ишларни олиб боради.

Урду адабиётининг атоқли вакиллари — Файз Аҳмад Файз (1911—84), Жўш Малиҳободий (1896—1982), Аҳмад Надим Қосимий (1916), Фориг Бухорий (1918—97), Аҳмад Фароз (1926) ва б. Реалист адиблар С.Ҳ.Мангў (1912—55), Фулом Аббос (1909—88), Мирзо Адиб

(1914). Мумтоз Муфти (1905—95) ҳикоя жанрининг ривожланишига салмоқли хисса қўшди. Сўнгги ўн йилларда шоирлар Кишвар Наҳид (1940), Адо Жаъфарий (1924), Фаҳмида Риёз (1946), Зухра Нигоҳ, шоирлардан Ҳабиб Жолиб, Ифтихор Ориф ва б. салмоқли асарлар яратдилар. Инти-зор Хусайн, Анвар Сажжод (1935), Жамила Ҳошимий ва б. адиблар олдинги сафга чикдилар. Романапислардан Азиз Аҳмад, Хадижа Мастур, Шавкат

Сиддикий, Интизор Хусайнларнинг номи машҳур. Урду тилида «Афкор», «Сип», «Фунун», «Аврок», «Тулу-е-афкор» адабий жур.лари чоп этилади.

Синдҳий адабиётининг вакиллари — шоирлар Бевас, Аёз Шайх, Мурод Али Козим, ҳайдар Бахш Жатўй, синдҳий на-срининг асосчиси Мирза Калич Бег ва б. 20-а. Зярмида машҳур адиблар сафи-га Жамилуддин Абру, Танвир Аб-босий, Қурбон Али Бугтий, Аммар Жалил, Ра-сул Бахш Палежў, Рашид Бҳаттий келиб қўшилди. Синдҳий ада-биётшунослиги ривожланган. 1955 й.дан «Меҳран» ада-бий жур. нашр этилади.

Пушту (пашту) адабиётгида ҳикояна-вислар Мастер Абдулкарим, Вали Му-ҳаммад Тўфон, Қаландар Мўманд, Мир Махдишоҳ Махди, Самандар Хон Ба-даршавийларнинг асарларида романтика аломатлари бор. Амир Ҳамза Шинворий, Самандар Хон Бадаршавий («Шоирлар шоҳи» унвонига сазовор бўлган), Фазл Хон Шайдо, Расул Расо, Абдулхолиқ Холиқ ва б. шоирлар машҳур. «Пушту», «Нангайай», «Раҳбар», «Ал-Фаллоҳ» каби адабий жур.лар чоп этилади.

Панжоб шеъриятини янгилашда Шариф Кунжаҳий, Аҳмад Роҳий, Боки Сиддикий, Ориф Абдул Матин, Салим Кашар, Салимур-Раҳмон Кийаний ва б.нинг хизмати катта. Сўнгги ўн йилли-кларда Мушток Сафий, Анис На-қий, Султон Маҳмуд Ошуфта, Сафдар Мир, Рашид Анвар, Танвир Бухорий каби шо-ирлар етишиб чикди. Аҳмад Салим, За-фар Лашарий, Ханиф Чоу-дхурий, Фахр

Замон, Мустансар Та-рар, Эҳсон Бетал-вийларнинг насрий асарлари машҳур. Панжоб тилида «Панж дарйа», «Панжаби забан» адабий жур.лари нашр этилади.

Балўч адабиёти 20-а.нинг 60—70-й. ларидан шаклланди. Таникли шоирлари — Озод Жамолдиний, Захур Муҳаммад Сайд Ҳошимий, Гул Хон Носир. Замонавий шеърят вакиллари — Муҳаммад Исҳоқ Шамим, Қози Абдулрахим, Аб-дулҳаким Ҳақгў, Мурод Саҳар, Малик Муҳаммад Тақий ва б. Таникли адиблари — М.Х.Унка, Малик Муҳаммад Паноҳ, Сураг Хон Маррий, Зафар Али Зафар, Муҳаммад Бег Балўч, Муҳаммад Содик Озод ва б. Балўч тилида «Уман», «На-укин даур», «Улус» ва б. адабий жур.лар чоп этилади.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. П. худудидан мил. ав. 4—3-минг йил-ликларга оид энеолит маконлари (тош ва хом ғиштдан қурилган уйлар)нинг қол-диклари, геометрик нақшлар ва ҳайвонларнинг схематик тасвирилари б-н безатилган сопол идишлар, мис ва брон-за тақинчоқлар, аёллар ва ҳайвонларнинг ҳайкалчалари топишган. Қушон под-шолиги давридан қолган ёдгорликлар (ступалар, ибодатхоналар) бу ерда маданият юксак даражага кўтарилган-ини кўрсатади (ибодатхоналар ҳай-калтарошлик асарлари, будда ҳайкаллари, деворий расмлар б-н безатилган). 7—8-а. дан эътиборан меъморлик ислом дини таъсирида ривожлана бошлади. Деҳли султонлиги даврида Лоҳур, Мўлтон, Пешовар, Тагта каби шаҳарларда хаша-матли саройлар, макбара ва масжидлар қурибди. Шаҳарлар мустаҳ-кам қалъа деворлари б-н ўралди (16— 17-а.ларда-ги Лоҳур қалъаси, 18-а.даги Ҳайдаробод қалъаси). П.нинг ўрта аср меъморли-гига қўшни Марказий Осиё, Эрон ва Афғонистон мамлакатлари меъморли-гининг таъсири катта бўлди. Баланд пештоқли айвонлар масжидларнинг таркибий қисмига айланди (Тат-гадаги Шох, Жаҳон масжиди, 17-а.), Лоҳур мас-жидлари Деҳли ва Аградаги масжидлар-

га ўхшаб кетади (Лохурдаги Бадшоҳий масжид, 1674 й.). Бобурийлар даврида макбараларнинг безаклари бойиди ва бора-бора Ўрта Осиё усулига ўхшаб кетди (Таттадаги Шурфа Хон макбараси, 1638 й.). Бобурийлар салта-натининг таназзулга учраши (18-а.), эрон, афгон, европа боскинчиларининг ҳужумлари оқибатида умуман маданий ҳаётда, айниқса, меъморлик ва тасвирий санъатда тушкунлик рўй берди. П. ташкил топгандан кейин (1947) мамлакатда қурилиш ишлари авж олди, янги шаҳарлар, янги пойтахт — Исломобод (грек меъмори К.А.Доксиадис) бунёд этилди. Замоनावий меъморликда «халқаро услуб» устувор бўлиб, у содда шакллардан ташкил топади (Ислом-ободдаги янги масжид, парламент биноси, меъмор А.Яқобсон; «Шаҳризо-да» меҳмонхонаси, меъмор Ж.Понти). П. ҳудудидаги қад. маданият марказларида ўтказилган қазилмалар шуни кўрсатадики, П.да қадимда расомчилик кенг ривожланган. Ўрта асрларда саройлар, масжид ва ибодатхона деворлари расмлар б-н безатилган. Араблар б-н бирга хаттотлик санъати ҳам ки-риб келди — масжид, макбараларни хаттотлик ёзуви б-н безай бошладилар. Татта ва Ҳайдаробод ш. лари ўрта асрларда кўлёзма ва миниатюра яратиш марказига айланди. Бобурийлар даврида, айниқса Акбаршоҳ ва Жаҳонгир-шоҳ даврида «Бобурийлар миниатюра мактаби» ташкил топди. Мустақиллик даврида тасвирий санъат ривожланиши янги босқичга ўтди. Кекса рассомлар миниатюра аъёналарини давом эт-тирдилар — А.Р.Чуғтай, Аллоҳ Бахш, С.Ф.Раҳамин ижодида Европа рассомчилиги ва ўрта аср миниатюраси қўшилиб кетган; Х-М. Шариф — миниатюра, Х.Юсуф — хаттотликда, Ғ.Али — графика соҳасида ижод қилмоқда. З.Оға, Садиқайн, Ш.Али, Гулжий, Д.Нақш, А.Парвиз каби рассомлар замонавий модернизм оқимининг вакиллари дидир.

Муסיқаси. 1947 й.гача бевосита ҳинд муסיқа санъати б-н биргаликда (жумла-

дан, Шим. Ҳиндистоннинг «ҳиндустоний» услубида) ривожланиб келган. Ҳозирда П. мумтоз муסיқасида «рага», қаҳрамонлик дostonлари, «наат», «ҳамд» ва «сўфиёна» (диний ашула йўллари), ишқий мавзудаги «ғазал», «қаввали» (ишқий-диний мавзудаги бадиҳавий во-кал-чолғу жанри), панжобликларда «ма-ҳийя» (тўй маросим кўшиқлари), «тап-па» (лирик айтишувлар) машҳур. Муסיқа чолғуларидан табла, ноғора, пақхаваж (урма чолғулар), торли-чертма саруд, ра-баб, сета, тампура, сварамандал, камонли саранги, пуфлама най, бансури, шехнай кабилар кенг тарқалган. Баста-корларнинг кинофильмлар учун урду ва панжоб тилларида яратган куй ва кўшиқлари ҳам халқ орасида алоҳида эъзозга эга. Замоनावий санъаткорлардан Аманат Али Хон, Барэ Ғулом Али Хон, Хожи Ғулом Фарид Сабри (бастакор ва хонан-далар), Равшан Ара Бегум, Меҳди Ҳасан, Нусрат Фатех Али Хон, Маликайэ Та-раннум Нуржаҳон, Обида Парвин, Фарида Хоним, Иқбол Бону, Нейяра Нур (мумтоз муסיқа ижрочилари), эстрада хонандаларидан Аднан Сами, Ҳасан Жаҳонгир, Меҳназ ва б. машҳур. Исломободдаги «Лок Бирса» (Халқ муסיқа мероси) ин-ти, Лохурдаги «Ал-Ҳамра» санъат маркази, П. муסיқа жамғармаси ва б. муассасалар миллий муסיқа санъа-тининг ривожланишида катта аҳамиятга эгадир.

Киноси. П. кинематографиясининг тарихи мамлакат мустақилликка эришишидан аввал Ҳиндистонда яратилган мусулмонча руҳдаги фильмлардан бошланади. П.нинг биринчи ҳужжатли фильми 1948 й.да яратилди. Биринчи бадийий фильм 1948 й.да ишлаб чиқарилган («Терий йад», реж. Д.Сардорий Лаъл). «Шундай кун келади» (1958, реж. А.Қардар), «Нидо», «Сима» (1967, реж. Ш.Малик) каби фильмларда халқ ҳаёти, орзу-умидлари ҳаққрний акс эттирилди. Кейинги йилларда «Муҳаб-бат ёзи» (реж. М.Парвиз), «Раққоса» (реж. Х.Тарик), «Туйғу» (реж. Н.Салом) каби фильмлар яратилди. 90-й.ларнинг ўрталарида йи-

лига 200 тагача хужжатли фильм ишлаб чиқарилди. П.нинг ўнлаб фильмлари халқаро мукофотлар олган («Ҳинд дарёси», «Лохур шаҳри», «Бир акр ер» ва б.). П.да 10 дан ортиқ киностудия мавжуд. Йилига урду, пан-жобий, синдҳий, пушту, гужаратий ва сирайкий тилларида 90—120 фильм ишлаб чиқарилади. Мамлакатда 800 дан ортиқ, кинотеатр бор. Таникли реж.лар — Н.Ислом. П.Малик. Х.Аскарӣй. Ю. Малик; таникли актёр ва актрисалар — Бадари Мунир, Бабра Шариф, Шабнам, Надим, М.Курайший.

П. турли халқаро, шу жумладан, Тошкентда ўтказилган халқаро кинофестивалларда қатнашган.

Ўзбекистон—П. муносабатлари. ЎЗР б-н П. ўртасида 2003 й.гача савдо-иқтисодий ҳамкорлик соҳасида 23 та давлатлараро, ҳукуматлараро, идоралараро шартнома ва битимлар имзоланган. Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки б-н П. Миллий банки ўртасида ваколат ҳисоб рақамлари ҳақида, сув хўжалиги, энергетика, ирригация соҳдларидаги ҳамкорликка оид хужжатлар шу жумлага қиради. 1995 й. майда П. Бош вазирининг Ўзбекистонга расмий ташрифи чоғида Тошкентда П.да ишлаб чиқарилган маҳсулотлар кўргазмаси бўлиб ўтди. Унда П.нинг 100 дан ортиқ фирмаси иштирок этди. 2000 й.да иккала мамлакат ўртасидаги товар айланмаси 8,5 млн. АҚШ доллариға етди. Ўзбекистон П.ға тери, пилла чиқиндиси, шойи газлама, шиша, хрусталь, энгил саноат учун машина ва асбоб-ускуналар, айрим озик-овқат маҳсулотлари экспорт қилади. П.дан эса тайёр кийим, пойабзал, чарм маҳсулотлари, тамаки, какао, шакар олади. Ўзбекистонда бир неча Ўзбекистон — П. қўшма корхонаси ишлаб турибди.

Ўзбекистон — П. дўстлик жамияти (1991 й.дан) иккала мамлакат ўртасидаги алоқаларни ривожлантиришда салмоқли ўрин эгаллайди. Ишбилармонлар, аеллар ва шоир-езувчиларнинг делегациялари айирбошланди.

Маданият соҳасида ҳамкорлик давом этмокда: Э.Воҳидовнинг «Олтин девор» асари урду тилига таржима қилиниб (таржимон А.Иброҳимов), Лохурда саҳналаштирилди (1996), Н.Аминовнинг «Бир аср ҳикояти» П.да урду тилида чоп қилинди (1996), А.Иброҳимовнинг «Урдуча-ўзбекча муштарак сўзлар луғати» (1998), Т.Холмирзаевнинг «Урдуча-ўзбекча луғати» (2003) ва х.к. ада-бий ҳамкорлик натижасидир.

Ансориқдин Иброҳимов.

ПОКРИШКИН Александр Иванович (1913—85) — авиация маршали (1972), 3 марта Қахрамон (1943 й.да 2 марта, 1944). 2-жаҳон уруши даврида қирувчи авиацияда эскадрилья, полк, дивизия командири; 156 ҳаво жангида 59 та душман самолётини уриб туширган. 1968—71 й.ларда мамлакатни ҳаво ҳужумидан муҳофаа қилиш қўшинлари бош қўмондони ўринбосари. 1972— 81 й.ларда СССР ДОСААФ МК раиси.

ПОКСВИРУСЛАР (Poxviridae) - энг йирик ДНКға эға бўлган вируслар. Ви-рионлари (ўлчами 300x240x100 нм) ДНК ли марказ ва мембрана б-н ўралган ён таначалардан иборат. 2 занжирли битта ДНКға эға. Ҳашаротлар, қушлар, сут эмизувчилар ҳужайраси ци-топлазмасида кўпайиб, ҳужайрада ДНК, РНК ва оксиллар синтезига монелик қилади. Айрим П. ҳашаротлар орқали юқади. П. одам ва ҳайвонларда тошмали касалликларни пайдо қилади. Одамларнинг энг хавфли касалликларидан бири чин чечакнинг кўзғатувчиси.

ПОЛАБ СЛАВЯНЛАРИ (полабь, полабянлар) — ғарбий славян қабилалари гуруҳи. Мил. 1-минг йиллик охири — 2-минг йиллик бошларида Ғарбда Лаба (Эльба) дарёси ва унинг ирмоғи Сала (Заале) дарёсидан, Шарқда Одра (Одер) дарёси ва Шим.да Болтиқ денгизига-ча ёйилган ҳудудда яшашган. Бодричлар, мотичлар, лужица серблари қабилалар.

иттифоқларига бирлашган. Немис агрессиясига қарши кураш олиб боришган, бу агрессия натижасида 12-а.нинг 2ярмида П.с. ерлари босиб олинган; П. с, асосан, кириб ташланган ёхуд немислашиб кетган. Лужицаликлар ўзларига хос турмуш тарзини сақлаб қолишган.

ПОЛВОН ДАРВОЗА — Хива ш.даги Ичан қалъатг шарқий дарвозаси (1806). Дарвоза бош тарзи пештоқ-равокли, ёғоч дарвозанинг 2 ёнига гулдаста-минора ишланган. Дарвоза тепасида ва гулдаста кафасаси-даравокли дарчалар бор. Пештоғи ва гулдасталарига гиштлар мавжли ус-лубда безакдор қилиб терилган, мовий ранг сиркори кошинлар сақланган. Дарвозахона узун далон бўлиб (тархи 51,76x17,5 м), усти 6 та гумбаз б-н қопланган. Катта гумбаз диаметри 5,2 м, кичик гумбаз диаметри эса 4,5 м дир. Далоннинг икки томонида дўкон (2,8x4,4 м) лар (жан.да 8 та, шим.да 11 та) жойлашган. Дарвозага қурилган йили ёзилган. Оллоқулихон мадрасаси, Оллоқулихон карвонсаройи ва тими П.д.гатуаш. 1954—55 ва 1982—84 й.ларда таъмирланган.

ПОЛВОН КАЧАЛ, Качал полвон — ўзбек анъанавий кўғирчоқ театрининг қахрамонларидан бири. У, асосан, кўғирчоқ театрининг кўғирчоқлар қўлга кийиб ўйнатиладиган «Чодир жамол» тури томошаларида қатнашган. П.к. томошалари 14-а.дан бошлаб халқ орасида машҳур бўлиб келган. П.к.нинг бош қисми ёғочдан ясалиб, эгнига кўйлак, чопон, бошига дўппи (қалпоқ) кийдирилган. Кирра бурун, бароққош, оддий халқ вакили сифатида намоён бўлган. Кўғирчоқбоз П.к. кўғирчоғини ўнг қўли бармоқларига кўндириб ҳара-катга келтирган. Бизгача турли вари-антларда «Полвон качал саргузаштлари» комедияси етиб келган. Комедия кўпинча 3 кўринишли бўлган: бирида П.к.нинг Бичахон исмли қизни севиб қолиши, учрашуви ва уйланиши, иккинчисида ўз ити

томонидан таланиши, учинчисида П.к. б-н Судхўр ўрта-сидаги тўқнашув акс этирилган. П.к. ҳам кулгили ҳолатларга тушиб қолувчи, феъл-атвори ҳам зиддиятли қахрамон. У бутун зиддияти, ижобий ва сал-бий белгилари б-н ҳаётий, халқчилдир. У ҳамшиша хушқакчак ҳоджа ҳаётида уч-раган тўсиқларни енгиб ўтган, ёмон амалдор ва судхўрларни фош этган, адолат ва ростгўйликни ҳимоя қилган.

П.к. дунёдаги Қорағёз (Туркия), Пульчинелло (Италия), Полишинель (Франция), Понч (Англия), Петрушка (Россия) каби кўғирчоқ театри қахрамонларидан.

Ад.: Гаврилов М., Кукольный театр Узбекистана, Т., 1928; Қодиров М., Халқ кўғирчоқ театри, Т., 1972.

Мухсин Қодиров.

ПОЛВОНОВ Ота (1867 — Хива -1972)— ёғоч ўймақори; Хива ёғоч ўймақорлиги мактабининг йирик намояндаси. Хива ёғоч ўймақорлиги мактаби ривожига салмоқли ҳисса кўшган. Бобоси уста Абдусаттор ва отаси уста Полвонлар б-н бирга ишлаб қунар ўрганган. Хивадаги кўпгина биноларнинг дарво-заси, эшик, устунларини безашда қат-нашган. Хивадаги «Умид» артелида ўймақорлик бригадасига бошчилик қилган (1930—40-й.лар). А.Болтаевнит нақш мужассамотлари асосида шогирди Сафо Боғбеков б-н биргаликда нақшлаган ус-тун ва икки табақали эшик Париж халқ-аро амалий санъат кўрғазмасида намо-йиш қилинган (1937). Навоий театри биноси учун эшиклар тайёрлаган (1947), Урганч вокзали биноси учун 4 та 2 табақали эшикни безаган (1952). Бадий кўрғазмалар ва панорамалар дирекцияси (ҳоз. Замонавий санъат музейи) учун устун ва эшиклар тайёрлаган. П. ишларидан намуналар ЎзР ва хо-рижий мамлакатлар музейлари ва тўпламларидасакланади. П. яратган нақш мужассамотлари (асосан, ислимий) му-раккаб ва жозибадор бўлиб, ўймаларининг чуқ. 2 мм.дан 30 мм.гачадир.

ПОЛВОНТОШ — Андижон вилояти Марҳамат туман идаги шаҳарча (1947 й.дан). Адирлар ўртасида жойлашган. Вилоят марказидан 30 км, туман мар-казидан 17 км. Яқин т.й. станцияси — Асака (15 км). Аҳолиси 6,7 минг кишидан зиёд (2003), асосан, ўзбеклар, шу-нингдек, тагар, рус, кирғиз, тожик ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. П. 1940 й.да нефть кони очилиши муносабати б-н кончилар шаҳарчаси сифа-тида ву-жудга келган. П. атрофидан нефть ва газ қазиб олинади. Пойабзал ф-каси, 2 умумий таълим мактаби, касб-хунар колле-жи, тиббий санитария қисми, Полвонтош санаторийси (ПО ўринли) мавжуд. П. — Асака, П. — Марҳамат йўналишида авто-буслар қатнайди.

ПОЛВОНТОШ НЕФТЬ-ГАЗ КОНИ - Андижон вилоятидаги кон. Полвонтош антиклиналь бурмасида жойлашган. Раз-ведка-пармалаш ишлари 1942 й. бошлан-ган. Полвонтош бурмаси жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган бўлиб, палеоген ётқизиклари бўйича уз. 5 км, эни 1,1 км. Шим.-гарбий қаноти 20— 25°, жан.-шарқий қаноти 50—70° эн-кайган. Бур-мани кесиб ўтган тектоник синиклар уни бир неча қисмларга аж-ратиб туради. Кон юра, палеоген, неоген даврларига мансуб жинслардан ту-зилган. Юра ётқизиклари конгломерат, кумтош ва гиллаодан тар-киб топган. Қалинлиги 160—215 м. Бўр ётқизиклари қуйи ва юкори бўлимлардан иборат. Қуйи бўр ётқизикларида тўқ яшил, кўнғирсимон-қизил ҳар хил до-нали кумтош ва гиллар бор. Қалинлиги 330— 410 м. Юкори бўр ётқизиклари кизғиш гил, кумтош, оҳақтош ва доло-митдан ташкил топган. Қалинлиги 720— 850 м. Палеоген ётқизикларининг қуйи кис-ми оқ гипсдан, яшилкулранг кумтош ҳамда кулранг оҳақтошдан тузилган; ўрта қисми — яшил, қизил гил ва оч кул-ранг оҳақтошлар, устини қизил ранг гил қоплаган. Палеоген ётқизикларининг умумий қалинлиги 635—715 м. Неоген ётқизиклари кизғиш жигарранг кумли

гиллардан, оч пушти, оч кўнғир гиллар-дан иборат. Умумий қалинлиги 520—650 м. Юра, бур, неоген қатламларида нефть ва газ бор.

П.н.-г.к. нефтининг зичлиги 834—874 кг/м³, таркибидаги олтингугурт 0,15— 0,32%, парафин 5,7—7,4%. Газ тарки-бида 78,3—79,30% метан, 0,02% олтин-гугурт, 0,15—0,43% карбон кислота, 7,1 — 13,2% азот газлари бор.

ПОЛВОНҚОРИ МАДРАСАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик. Хивалик савдогар Полвонқори курдирган (1905). П.м. шаҳарнинг жан.-шарқий қисмида жойлашган. Мадраса бош тарзи шим. га қараган. Бурчакларига гулдаста ишлан-ган. Бош тарзида дарсхона ва мас-жид, ўртада гумбазли миёнсарой бор. Миён-сарой орқали ҳовлига ўтилади. Ҳовли атрофини балхи гумбазли хуж-ралар эгаллаган. Пештоғи кўк рангли «бан-так» услубида безатилган, юкориси икки қаторли шарафа б-н яқунланган. Гулдаста куббалари мовий рангда. Мадраса олди-да алоҳида минора қад кўтарган. Унда ғишлардан безакли белбоғлар ҳосил қилиниб юкориси куб-бали қилиб яқун-ланган.

ПОЛЕСЬЕ ПАСТТЕКИСЛИГИ, Полесье — Белоруссия, Украина ва РФдаги пасттекислик. Шарқий Европа текислигининг ғарбий қисмида, Припять, Днепр ва Десна дарёларининг ҳавзасида жойлашган. Белоруссиянинг жан. вило-ятларини Белоруссиянинг Полесьеси, Укра-нининг шим. вилоятларини Украина По-лесьеси ва РФ нинг бир қисмини (Брянск вилояти) — Брянск-Жиздра Полесьеси эгаллаган. Умумий майд. 270 минг км². Бал. 150—200 м. Иқлими мўътадил. Январинг ўртача т-раси —4° дан —8° гача, июнники 17°— 19°. Йилига 550—650 мм ёғин тушади. П.п.нинг катта қисми ботқоқлик, кўл кўп. П.п.нинг 1/3 кис-мета яқини ўтлоқ. П.п.да мелиорация соҳасида кўпгина ишлар қилинган. Жав-дар, арпа, бугдой, зиғир, картошка, сабза-

вот, ем-хашак экинлари экилади. Мухим фойдалари қазилмалари: нефть, кўнғир кумир, торф, калий тузлари.

ПОЛЗУН (русча ползать — сирпанмок), крейцкоф — тўғри чизикли ва ёйсимон йўналтиригичлар бўйлаб илгариламақайтма ҳаракат ҳосил қилиш учун ишлатиладиган деталь; кривошип-шатулни ва кулисали меҳа-низмларнинг звеноси. Металл кесиш станоклари (кўндаланг рандалаш, текис силлиқлаш ва б.) да П. кескичи олдинга ва орқага ҳаракатлантиради. Ички ёнув двигателлари, поршенли компрессорлар ва б. да П. вазифасини поршень бажаради.

ПОЛЗУНОВ Иван Иванович [1728, Екатеринбург — 1766, Барнаул] — рус теплотехниги. Иссиклик двигатели ихтирочиларидан бири. Россияда биринчи буғқуч қурилмасини яратган. Биринчи рус кон-завод мактабини тугат-гач, металлугия з-дларида ишлаган. М.В. Ломоносов ишлари б-н танишган, бут насос қурилмалари тузилишини ўрганган. 1763 й. универсал буғ двигатели (қуввати 1,8 о.к. — 1,3 кВт) лойиҳасини ишлаб чиққан; 1766 й. иккинчи лойиҳани тузиб, иссиқликқуч қурилмасини ясаган.

ПОЛИ... (юн. polys — кўп, кўпгина, кенг) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми бўлиб, бирор нарсанинг кўплигини, таркибан хилма-хиллигини кўрсатади (мас, поливитами́нлар, полиартрит, полимерлар).

ПОЛИАКРИЛАТЛАР — акрил кислота эфирларининг полимерлари. Умумий формуласи $[-CH_2-C(R')(COOR)-]_n$, бу ерда $R'-H$ ёки CH_3 ; R — алкил ёки арил радикали. П.нинг баъзилари кат-тик, кайишқоқ, шаффоф, баъзилари анча юмшоқ, каучуксимон, мумсимон маҳсулотлар. Ультрабинафша нурларини ўтказиш хоссаси кварцниқига яқин, зичлиги 1150—1250 кг/м³. Кимёвий жихатдан барқарор, ёруғлик, кислород, бензин

ва мойлар таъсирига чи-дамли, органик эритувчилар ва ўзларининг мономерларида яхши эрийди. Акрилатларни сувли муҳитда (эмульсия усули), массада (блокли усул) ва эритувчида пероксид инициаторлар иштирокида полимерлаш усули б-н олинади. П. тиббиётда, мас, контакт линзалари, сунъий тишлар ва б. про-тезлар тайёрлашда, сувли дисперсиялари териға ишлов бериш, қоғоз, тахта ва матоға шимдирилувчи таркиблар сифатида, лок-бўёқ материаллар ва елимлар олишда қўлланади.

ПОЛИАКРИЛОНИТРИЛ $[-CH_2-CH(CN)-]_n$ — акрилонитрилнинг оқ рангли чизикли полимери. Мол. м. (30—100)·10³; зичлиги 1140—1170 кг/м³. Юмшаш т-раси 220—230°. Одатдаги эритувчилар, ёғлар таъсирига чидамли. Диметилформа́мид, диметилацет-амид, этилен- ва пропиленкарбонат, концентранган нитрат ва сульфат кислоталарда эрийди. Атмосфера шароитида ва ёруғлик таъсирига чидамли. Саноатда П. акрилонитрилни гетероген (сувли дисперсияда) ёки гомоген (эритмада) радикал полимерлаш усули б-н олинади. Ишлаб чиқарилган П.нинг асосий қисми полиакрилонитрил толалар олишга кетади.

ПОЛИАКРИЛОНИТРИЛ ТОЛАЛАР — полиакрилонитрил эритмасидан ёки таркибида 85% акрилонитрил бўлган сополимерлардан тайёрланган синтетик толалар. Метилакрилат, метилме-такрилат, винулацетат, метакриламид, 2-винилпиридин, 2-метил-5-винилпиридин, винилпирролидон, итакон кислота ва б. сополимер учун компонент сифатида ишлатилади. Бу компонентлар П.т.га турли хил ранг бериш, ка-йишқоқ қилиш имконини беради. П.т. трикотаж маҳсулотлари, декоратив ва техник газламалар тайёрлашда ишлатилади. Кўпгина давлатларда қуйидаги номда ишлаб чиқарилади: нитрон (МДХ мамлакатлари); орлон, амрилон, креслон (АҚШ); крилон (Франция), воль-прула,

редон, долан (ГФР), куртель (Англия), кашмилан (Япония) ва ҳ.к.

ПОЛИАМИД ТОЛАЛАР — полиамидлар эритмасидан тайёрланадиган синтетик толалар П.т. олиш учун, одатда, мол. м. 15000 дан 30000 гача бўлган чи-зиксимон полиамидлардан фойдаланилади. П.т. пишиқ, жуда қайишоқ, ейилмайди, кўпгина кимёвий моддалар таъсирига чидамли, ўзига бўёқ олади. Концентрланган минерал кислоталарда (айниқса, қайнатилганда), фенол, крезол ва б.да эрийди. Бир хил толалар термооксидланишга, ёруғлик-ка, айниқса, ультрабинафша нурларга чидамсиз; бу камчиликларни бартараф қилиш мақсадида полиамидга турли микроқўшимчалар (турли металл тузлари, ароматик аминлар ва ҳ.к.) қўшилади. П.т.ни тайёрлаш технологик жа-раёни 3 боскичдан: полимерии синтез қилиш, толани шакллантириш ва ишлов беришдан иборат. П.т.нинг қуйидаги турлари бор: Полигексамети-ленадицинамид толаси — анид (МДХ мамлакатлари), найлон (АҚШ), перлон, дедерон (ГФР), маранил, лурон (Англия). Поли —е—капроа-мид толаси — капрон (МДХ мамлакатлари), нейлон, капролон (АҚШ), перлон (ГФР), силон (Чехия), амилан (Япония), акулон (Голландия), грилон (Швейцария), Пол и - w-эна нтоа-мид толаси — энант (МДХ мамлакатлари), найлон (АҚШ). Поли-шундеканамид толаси — ундекан (МДХ мамлакатлари), найлон (АҚШ), ролсин (Англия), рильсан (Франция, Италия). П.т. узлуксиз ип ва штапель тола хрлида чиқарилади.

ПОЛИАМИДЛАР — макромолекула-сининг асосий занжирида такрорланадиган —СО—NH— гуруҳи тутган синтетик полимерлар. Кимёвий тузилишига кўра карбозанжирли ва гетерозанжирли бўлади. Карбозанжирли П. макромолекуласининг асосий занжири фа-кат углерод атомларидан тузилган, амид гуруҳлари эса тармоқларда жойлашганлиги сабаб-

ли (мас, полиакрил-амид) уларни, одатда, П.га тааллуқ-ли деб ҳисобланмайди. Гетерозанжирли П. да CONH гуруҳи макромолекуланинг асосий занжирида жойлашган бўлади. Гетерозанжирли П. муҳим аҳамиятга эга. Улар поликонденсланши ёки полимерланиш усуллари б-н олинади. Кимёвий тузилишига кўра, оксиллар ва пептидлар ҳам П., аммо тузилиши ва хоссалари «одатдаги» синтетик П.дан кескин фарқ қилганлиги учун уларни алоҳида синфга ажратилади.

П. оқ ёки оқиш-қизғиш рангли шохсимон қаттиқ моддалар Суюкланиш т-раси 150 дан 430° гача. Баъзи П. қову-шоқ суюкликлар (смоалар). Мустақкамлиги, қаттиқлиги, эластиклиги, ейилишга, иссиққа, кимёвий реагентлар таъсирига барқарор.

П. синтетик толалар, плёнкалар, локлар, сунъий чарм олишда, фотография эмульсиялари тайёрлашда, машинасозликда, электр-радио қурилмалари, антифрикцион ва б. турли деталлар тайёрлашда қўлланади.

ПОЛИАНДРИЯ (поли... ва юн andros — эр), кўп эрлилик — гуруҳли никоҳнинг камдан кам учрайдиган шакли, унда аёлнинг бир неча эри (одатда, ака-укалар) бўлади. Асосан, матриархат даврига хос. Бу даврда ҳар бир аёлнинг бир неча эри бўлган. П.да хотинлар эркин эр танлаганлар, эр-хотинлик, оила турғун бўлмаган. П.нинг асосий шакллари: 1) бир уруг авлодлари П.си (бир уруғ аъзолари бўлган эркаклар бир аёл ёки аёллар) га эр бўлади; 2) ака-ука (туғишган биродарлар) П.си (ака-ука бўлган бир неча эркак бир аёлга эр бўлади). Ака-ука П.сида катта аканинг хотини ҳамма укаларига хотин бўлади. Туғилган болалар ҳамма оталарники ҳисобланади. Оилага тегишли ер ва мулк болаларнинг энг каттасига мерос бўлиб қолади. 19-а.да алеутларда ва эскимосларнинг айрим гуруҳларида мавжуд бўлган; кейинчалик Шим. Ҳиндистон ва Тибетдаги айрим этнографик гуруҳларда сақланиб қолган.

ПОЛИАРТРИТ (поли... ва артрит) — бир неча бўғимларнинг бир вақтда ёки кетма-кет яллиғланиши. Мустақил касаллик (инфекцион носпецифик — ревматоид П.) тарзида пайдо бўлади, шунингдек, ревматизм, сепсис, подагра, баъзан бруцеллез, сил, захм каби юқумли касалликлар оқибатида рўй беради. Касалликнинг турига, организмнинг реакциясига, жараённинг оғир-енгиллигига кўра, зардобли, йирингли, некротик П. фарқ қилнади. Ўткир ва сурункали бўлади.

Ўткир П. 2 га бўлинади: ревматик П. — бунда бўғимларнинг яллиғланиши кўпинча зардобли, фибринли бўлиб, яллиғланиш бир бўғимдан иккинчи бўғимга ўтади ва майда бўғимларга тарқалади; эпидемик П.— бунда бемор иситмайди, қувватсизланади, бўғимлар оғрийди, шишади, териси қизаради, оёқ-қўл бармоқларига сув чечакдагига ўхшаш тошмалар тошади, ҳаракати чега-рланади.

Сурункали П.га организмда моддалар алмашинувиининг бузилиши, ички секреция безлари функциясининг ўзгариши, муртақларнинг яллиғланиши сабаб бўлади. П.га сабаб бўлган асосий касаллик даволанади, антибиотиклар, антигистамин препаратлар бериледи, оғриқ қолдирувчи воситалар ва физиотерапия қўлланади (яна қ. Артрит).

ПОЛИБИЙ (Polybios) (мил.ав тахм. 201— Мегалополь, Аркадия — мил. ав. тахм. 120) — юнон тарихчиси. 40 китобдан иборат «Умумий тарих» асари б-н машҳур. Асар Юнонистон, Македония, Карфаген, Миср, Сурия ва Римнинг мил. ав. 220—146 й.лар ора-сидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади. Бизгачаунинг 1— 5 китобларигина етиб келган. Асар далилий маълумотларга бойлиги, воқеаларнинг нисбатан ҳолисона ёритилиши б-н ало-ҳида аҳамиятга эга. Мазкур асарда Оке (Амударё) ва Яксарт (Сирдарё) ҳақида, Антиох I нинг Бактрия под-шоси Евтидемга қарши ҳарбий юри-

ши ҳақида муҳим маълумотлар бор.

Ас: Всеобщая история в 40 кн., пер. с греч. Ф. Г. Мищенко, т. 1-3, М., 1890-99.

Ад.: Аҳмедов Б.. Ўзбекистон тарихи манбалари, Т., 2001.

ПОЛИВАНОВ Евгений Дмитриевич [1891.28.2 (12.3), Смоленск - 1938. 25.1, Москва] — рус шарқшунос олими. Бир пайтнинг ўзида Шарқ академияси (япон тили бўйича, 1911) ва Петербург ун-тининг тарих-филология ф-тини тугатган (1912). Петербург ун-тида япон тили бўйича приват-доцент (1914—16), Ташки ишлар халқ комиссарлиги (1917—18), Шим. вилоят Ахборот бюросининг шарқ бўлими (1920) сингари турли муассасаларда хизмат қилган. 1921 й. П. Тошкентга ишга юборилган ва Туркистон Республикаси Давлат илмий кенгаши раисининг ўринбосари ҳамда ун-т профессори сифатида хизмат қилган. 1923 й.дан бошлаб Ўрта Осиё халқлари тиллари б-н фаол шу-ғулланган. 1926 й.да Самарқандга келиб, Маданий қурилиш и.т. ин-тида хизмат қилади. 1931 й. шу институт б-н бирга Тошкентга кўчиб келади. Нихоят, 1934 й. Қирғизистонга кўчиб бориб, 1937 й. 2 авг.да қибса олингунга қадар, Қирғи-зистон Тил ва ёзув ин-ти профессори лавозимида ишлайди.

П. Осиё ва Европадаги кўп халқлар тилларини билган. У лингвистик поэтика масалалари, сюжетларнинг бир миллий адабиётдан иккинчи миллий адабиётга кўчиши, «Манас» эпоси ва б. фольклор асарлари устида тадқиқот ишларини олиб борган. 20 дан зиёд китоб ва кўплаб мақолалар б-н уму-мий тилшунослик, японшунослик, хитойшунослик ва туркийшунослик фанлари тараққиётига катта ҳисса қўшган. П.нинг ҳали эълон қилинмаган, аммо сақланиб қолган мероси орасида Ўзбекистондаги диалектологик экспедиция материалларини таъкидлаш жоиз. Афсуски, П. қамоққа олингач, унинг барча қўлёзма асарлари олиб кетилган ва қуйдириб ташланган («Ўзбек тилининг тадрижий тарихи», «Хоразм-

даги узбек шеваларининг мухтасар очерки», «Узбек тили грамматикаси бўйича материаллар», «Узбек диалектологияси бўйича материаллар» ва б.).

ПОЛИВИНИЛ СПИРТ $[-\text{CH}_2-\text{CH}(\text{OH})-]_n$ — оқ рангли қаттиқ полимер модда. Мол. м. (5—200)·103. Суюқланиш т-раси 225—230°, парчаланиш т-раси 170—230°; зичлиги 1270—1300 кг/м³; гигроскопик. Сувда, гликол ва глицеринда эрийди, алифатик ва ароматик углеводородлар (бензин, бензол ва ҳ.к.)да деярли эрмайди. П.с. ўзининг мураккаб полиэфирлари (мас, поли-винилацетат) ни гидролизлаб олинади. Поливинилацетатлар олишда қўлланади. Тола, эмульгатор, елим, дориларни ва озик-овқат маҳсулотларини қуюлтиргичлар сифатида, хирургия ипаги ва ҳ.к. тайёрлашда ишлатилади. П.с. плёнкалари пишиқ, газ ўтказмай-ди, озонга чидамли.

ПОЛИВИНИЛАЦЕТАТ (мовилит, винилит X, радопас) $[-\text{CH}_2\text{CH}(\text{COCH}_3)-]_n$, — шаффоф, рангеиз, аморф полимер. Мол. м. 10000 дан бир неча млн. гача (олиниш шароитига кура). Юмшаш т-раси 30—50°, зичлиги 1190 кг/м³. Кетонлар, мураккаб эфирлар, ароматик углеводородлар ва ме-танолда яхши эрийди. Сув, алифатик углеводородлар, бензин, минерал, мойлар ва гликолларда эрмайди. Саноатда П. винилацетатни эритмада, эмульсияда ёки суспензияда радикал полимерлаш усули б-н олинади. Елимлар, тахта, қоғоз ва матога шимдирилувчи таркиблар тайёрлашда, эмульсияли бўёқлар олишда, бетоннинг сифатини оширишда қўлланади.

ПОЛИВИНИЛХЛОРИД (ПВХ, вестолит, хосталит, виннол, корвик, сольвик, сикрон, жеон, ниппеон, луковил, хелвик, норвик ва б.) — винилхлориднинг чизикли термопластик полимери, $[-\text{CH}_2-\text{CHCl}-]_n$. Оқ рангли пластик, мол. м. (10—150)·10³; зичлиги 1350—1450 кг/м³. 100° дан юқорида

парчаланиб, HCl ажратиб чиқаради; чўзилишга чидамлилик чегараси 600 кг/см²; эгилишга чидамлилик чегараси 1200 кг/см²; қаттиқлиги 9,6 кг/мм² иссиқка чидамлилиги 70°, физиологик зарарсиз. Дихлорэтан, циклогексанон, хлор- ва нитробензолда эрийди, бензол, ацетонда оз эрийди, сув, спирт ва углеводородларда эрмайди; нам, кислота, ишқрр, тузлар эритмаси, саноат газлари, бензин, керосин, ёғ ва спиртлар таъсирига чидамли. Винил-хлорид $\text{CH}_2=\text{CHCl}$ нинг ёруглик, ис-сиклик ва турли инициаторлар таъсирида полимерланиши натижасида ҳосил бўлади. Полимерланиш занжирли механизм (қ. Ранжир реакциялар) бўйича амалга оширилади; автолавкаларда 40—50° ва 4,5 ат. босим остида сув эмульсияли усул асосида ўтказилади.

П.дан 3000 дан кўпроқ маҳсулот ва материал ишлаб чиқарилади. П.га 10% пластификатор қўшилса, физик-механик хоссалари юқори, —10° гача музлашга чидамли материал (винипласт) ҳосил бўлади. П. таркибига 40% гача пластификатор қўшиб, —50° гача чидамли эластик материал (пластикат) олиш мумкин. П. электротехника, энгил, озик-овқат, оғир машинасозлик саноатларида, кемасозликда, тиббиётда, қурилишда қўлланади.

ПОЛИГАЛИТ {поли... ва hals — туз) — сульфатлар синфига мансуб минерал. Кальий, кальций ва магнийнинг сувли сульфати. Кимёвий таркиби $\text{K}_2\text{Ca}_2\text{Mg}(\text{SO}_4)_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$. П. да 15,62% K_2O , 18,6 CaO , 6,69% MgO , 53,11% SO_3 , 5,9 H_2O бўлади. Триқлин сингонияда кристалланади. Кўпинча донатор, баъзан толали агрегат ҳолида учрайди. Ранг-сиз, оқ, кулранг, баъзан гематит ва гётит аралашганда қизилсарғиш бўлади. Шишасимон ялтирок, смолага ўхшаш. Қаттиқлиги 2,5—3,5; зичлиги 2720—2780 кг/м³. Сув таъсирида парчаланиб, гипс ажралиб чиқади. Қиздирилганда таркибидаги сувни йўқотиб, юмалоқбўлиб қолади. Чўкинди туз конларида кенг тарқалган.

Калийли ўғит тайёрлашда ишлатилади. Ўзбекистондаги туз конларида учрайди.

ПОЛИГАМИЯ (поли... ва юн. gamos — никох) — кўп никохлилик. Кўпинча «П.» термини кўп хотинлиликни ифодалаш учун нотўғри ишлатилади (к. Полигиния).

ПОЛИГАМИЯ — ҳайвонларда жинслар ўртасида 1 жинс (одатда, эркаги, баъзан урғочиси)нинг бир мавсум давомида бир неча қарамақарши жинс б-н кўшилиши.

Ўсимликларда кўп уйлилик — 1 та ўсимликнинг ўзида, 1 турга мансуб ҳар хил ўсимликларда 2 жинсли ва 1 жинсли гуллар бўлиши.

ПОЛИГЕНИЗМ {поли... ва ...генез) -одам ирклари ўртасидаги фарқ катталиги, ирklar бир-биридан мустақил ҳолда келиб чиққанлиги ва ҳар хил биологик турлар эканлиги тўғрисидаги дунёқарашлар системаси. П.га хос ҳато тасаввур одам ирklarининг яхши ўрганилмаганлиги сабабли келиб чиққан. 19-а.нинг охири ва 20-а. бошларида реакция олимлар П. ҳақидаги қарашлардан ирқий назарияларни асослаш учун фойдаланишган (мас, АҚШда, айниқса, 1861—65 й.даги граждaнлар уруши, Германияда 2-жа-ҳон уруши даврида). П.нинг асосизлигини ҳоз. одам ирklarининг энг му-ҳим белгилари комплекси (қўллар, товон, бош мия ва б.) бўйича ўхшашлиги ва ирklarнинг чексиз равишда ўзаро аралашуви исботлайди.

ПОЛИГЕНЛАР — микдорий (узлуксиз) генотипик ўзгарувчанликнинг мавжудлигига сабабчи бўлган, кумулятив полимерия типига таъсир кўрсатадиган генлар типи. П.дан ташқари, олигогенлар (бош генлар) ҳам мавжуд. Олиго-генлар сифат (узук) ўзгаришларни таъмин этади. Ҳар иккала генлар гуруҳи хромосомада жойлашган ўринлари б-н бир-биридан фарқ қилади. П. хромосоманинг гетерох-

роматин қисмида, оли-гогенлар эса унинг эухроматин қисмида жойлашган-. Генларнинг П. ва олиго-генларга бўлиниши шартли ва нисбий хусусиятга эга. Чунки молекуляр дара-жада барча генлар дискрет тузилмалар ва функцияларни назорат қилади.

ПОЛИГИНИЯ (поли... ва юн. gune -хотин), кўп хотинлилик— асосан, патриархатга хос бўлган никоҳ шакли. Айрим халқларда, кўпроқ, му-сулмон халқларида сақланиб қолган (к. Ҳарам). Баъзан П. полигамия (кўп никоҳлилик) шаклида ҳам қўлланилади. П. аслида гуруҳли никоҳнинг қолдиғи-дир, унда бир уруғнинг барча аёллари бошқа уруғнинг барча эркакларига умумий хотин ҳисобланган. Кейинчалик даврлар ўтиши б-н жамият ишлаб чиқарувчи қучлари ва маданий ҳаёт юксалиши туфайли бир никоҳлик — моногамияга ўтилган.

Ўзбекистонда 20-а.нинг 20-й.ларидаги иқтисодий-ижтимоий ва маданий ўзгаришлар натижасида аёлларнинг ижтимоий меҳнатга фаол тортилиши, эркак ва аёлларнинг амалдаги тенглиги вужудга келиши б-н хотинларнинг эрларга иқтисодий қарамлиги йўқ қилинган. Ўзбекистон Республикасида кўп хотинли бўлиш қонун б-н жазоланади (Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 126-моддаси). Яна. к. Катта оила, Никоҳ, Оила.

Очил Бўриев.

ПОЛИГОН (юн. polygonos — кўп бурчакли) — 1) ҳарбийда қуруқлик ёки денгизнинг қурул-аслаҳалар ва ҳарбий техникани синаш, кўшинлар (флот қучлари)нинг жанговар тайёргарлигига дойр тадбирларни ва тактика бора-сидаги тадқиқотларни ўтказиш учун махсус жиҳозланган қисми; тажриба учун ва кўплаб ишлаб чиқариладиган жанговар қурулларни, қарбий техникани синаш ҳамда кўшинлар (флот қучлари)ни жалб қилган ҳолда тадбирлар ўтказиш учун мўлжалланган и.т. муассасаси; П. доимий

ва муваққат (вақтинчалик) бўлиши мумкин. Вази-фасига кўра, и.т., ўқувмашк ва 3-д П.ларига бўлинади. Синаладиган ҳар-бий воситалар бўйича ядро, ракета, артиллерия, зенит, танк, ўқ отиш, авиация, Торпедо, муҳандислик, автомобиль, алоқа ва б. турдаги П.лар фарк, қилинади; 2) қурилишда — йиғма қурилиш конструкциялари (мас, те-мир-бетон панеллари) тайёрлаш учун махсус жиҳозланган очиқ майдон. П. жиҳозлари: бетон қориш қурилмалари, бетон ётқизгичлар, буғлаш ка-мералари, кўтариш кранлари, бетон куйиш қолиплари ва б.

ПОЛИГОНОМЕТРИЯ (юн. polygonos — кўпбурчакли ва ...метрия) — Ер сир-тидаги нуқталарнинг ўзаро вазиятини аниқлаш усулларида бири. Сердарахт ва кўп биноли жойларда триангуляция ўрнига қўлланилади. Геодезик таянч шохобчаларини (қ. Геодезик пункт) ясашда қўл келади. Полигонометрик тармоқлар ва юришларнинг аниқдиги ҳамда навбагига қараб, П. триангуляция талабларига жавоб берадиган 4 синфга бўлинади. Геодезик таянч шохобчалари ёрдамида топографик съёмкалардаги таянч пунктлари тизими тузилади ва қурилиш лойиҳалари чи-зилади. П.нинг таянч пунктлари шу пунктларни бирлаштирувчи тўғри чи-зиклар (полигонометрик юришлар)ни ва улар орасидаги горизонтал бурчакларни ўлчаш йўли б-н аниқланади. Бирор жойда 1, 2, 3,... п, $p+x$ нуқталарини танлаб олиб, улар орасидаги масофа $S, S_2, \dots, S_n$ лар, бурчак $p, P_2, \dots, p,$ лар ўлчанади. Танланган нуқталар координаталари бирор нуқтанинг маълум ди-рекция бурчаги ан асосида ҳисобланади. Амалда полигонометрик юриш маълум P_i нуқтадан бошланади. Кўпинча, назорат нуқтаси сифатида координаталари аниқланган охирги полигонометрик нуқта олинади. Бурчаклар, асосан, теодолит ёрдамида 1»—10» аниқликда, масофа S_j лар инвар ёки пўлат сим (лента) б-н ўлчанади (ёки базис усулида ҳам ҳисоблаб то-

пиш мумкин), Узунлик ва бурчак ўлчаш ишларини катта ҳажмда олиб боришни талаб этиши, иш тамомлангунга қадар ўлчаш аниқлигини назорат қилиб бўлмаслиги П.нинг камчилиги-дир. Лекин бу усулда бир пунктдан фақат иккита йўналишининг кўриниши етарли бўлгани учун таянч пунктлари зичлигини ихтиёрий равишда ошириш мумкин. П. усулининг бу қулайлиги айниқса шаҳар ва қишлоқларда катта масштабли съёмкалар ўтказиш ишларида қўл келади.

ПОЛИГРАФИЯ (поли... ва ... графия) — газ., жур., китоб, плакат ва б. босма маҳсулотлар тайёрлаш б-н боғлиқ техника соҳаси; матн ва график тасвирлардан нусха кўпайтирадиган техника воситалари мажмуи; матбаачиликнинг моддий-техника негизи (қ. Полиграфия саноати). Илгари китоблар фақат дастаки усулда тайёрланган. Матнлар қўлда ёзилиб, муқовалаш ишлари махсус мосламалар б-н бажарилган. Китобни П. усулида нашр этиш бир неча юз йиллардан бери маълум (қ. Китоб, Китоб босиш). Биринчи тўлиқ ҳажмли китобни 15-а. ўрталарида И. Гуттенберг босган. 16-а.да рус матбаачиси И. Фёдоров чоп этиш техникасини анча такомиллаштирди. 19-а. босма машина ихтиро этилиши, литография яратилиши натижасида П.да туб бурилиш юз берди. 20-а. ўрталаридан фан ва техника тараққиёти туфайли П. тез ривожланди. Хусусан, барча босма усуллар учун қолиплар тайёрлашнинг электрон усулига ўтилди, юқори тезликда ишлайдиган офсет босма машиналари қўлланила бошлади, пардозлаш цехларида автоматик поток линиялар яратилди, бутун и.ч.ни комплекс механизациялаштириш ва автоматлаштириш, газета саҳифаларини фототелеграф техникаси орқали узатиш ва қабул қилиш имконияти туғилди.

П. технологияси, асосан, 3 боскичга бўлинади: қолип тайёрлаш, матн босиш ва муқовалаш. Қолип тайёрлаш ҳарф териш жараёни (матн босма қолипини

тайёрлаш) ва расмларнинг босма (қолип) ларини тайёрлашни ўз ичига олади. Матн қолипи босмахона шрифтидан қўлда ёки ҳарф териш машинасида терилади. Машина литерарни комплектлайди ва қолип ёки яримфабрикат (мас, фотонусха) тайёрлайди. Автоматик ҳарф теришнинг турли усуллари кенг тарқалган. Ҳозир матнлар компьютерларда терилиб саҳифаланмоқда. Қўлда бажариладиган юқори босма усулларида ксилография, линогравюра; чуқур босма усулларида офорт, акватинта; текис босма усулларида литография кенг қўлланилади. Раем қолиплари фотомеханик усуллар (автотипия, фотоцинкография, фототипия ва б.) б-н, шунингдек, электрон гравюралаш машиналари ёрдамида тайёрланади. Кўп рангли оригиналларни босишда махсус фотография (ранг ажратиш) усуллари ёки электрон ранг ажраткичлар ёрдамида тайёрланган ҳамда маълум рангни акс эттирадиган босма қолипларидан фойдаланилади.

Босма жараёнининг қуйидаги хиллари бор: тасвири бўёқ резервуарида ҳосил қилиш (мас, гектография); тасвири оралиқ сиртда (қолипда) ҳосил қилиш; тасвири бўёқ қолип ичидан юргизилади (мас, ротатор) ёки қолип устига суртилади (мас, юқори босма, чуқур босма усулларида). Босиш тезкор босма машиналарида бажарилади. Муқовалаш жараёнида босилган маҳ-сулот машиналар ёрдамида саҳифамасаҳифа букланади, тикилади, кирқилади, елимланади, безатилади ва ҳ.к.

П. маҳсулотлари босмаҳоналар, ф-калар ва комбинатларда тайёрланади. П.нинг таракқиёти янги босма турларини яратиш, босма қолипларни тайёрлашнинг такомиллашган усуллари топиш, босиш ва пардозлаш (муқовалаш) жараёнларини тўлиқ автоматлаштириш ва б. тадбирлар б-н боғлиқ. Ўзбекистонда П. муаммолари б-н асосан, Тошкент тўқимачилик ва енгилсаноят ин-тида, Усмон Носир номидаги матбаа коллежида шуғулланилади.

ПОЛИГРАФИЯ САНОАТИ - босма маҳсулотлар (китоб, газета, журнал, география хариталари, плакат, блан-калар, этикетка ва б. матбаа маҳсулотлари), босма шакллар (муҳр ва турли штамплар) ни яшаш ва макетларни тайёрлайдиган корхона (босмаҳона)лар тармоғи; ноширликниш моддий-техника базаси.

Ўзбекистон ҳудудида П.с.нинг илк корхоналаридан 1-тошбосма Хивахони Муҳаммад Рақимхон II (Феруз)нинг ташаббуси б-н 1874 й.да (Хива) иш бошлаган. Унда маҳаллий матбаачи Ота-жон Абдалов томонидан 1876 й.да тош-босма (литография) китоблар — Аб-дуносир Фарохийнинг «Нисаб ус-Си-бён» асари ва 1880 й.да Алишер Навоийнинг «Хамса»си («Ҳайрат ул-аброр» қисми) ва б. асарлар нашр этилган. Кейинроқ, 1898 й.да Туркистон ҳар-бий округи штаби хузурида (Тошкент-да) янги, анча такомиллаштирилган босмаҳона ташкил этилган. 20-а. бошида матбаа маҳсулотларига бўлган эҳти-ёжларнинг ошиб бориши б-н полиграфия корхоналарининг сони кўпайди. 1920 й.га келиб Тошкентда 15 та, Самарқандда 8 та, Каттақўрғон, Қўкон, Фарғона ва б. шаҳарларда 3 тагача кустарь босмаҳоналар бўлган. 20-й.лардан сўнг майда матбаалар бирлаштирилиб, йирик корхоналарга айлантирилди, техника воситалари б-н қайта жиҳозланди. 1922 й.да Тошкентда энг сўнги машиналар б-н жиҳозланган 1-намунали босмаҳона ташкил топди. 1924 й.ларда ЎзССР ХКС хузурида нашриёт ва полиграфия ишини бошқарувчи матбуот бо-шқармаси тuzилди. 1955 й.га келиб республикада 141 П.с. корхонаси бор эди. 1963 й. 13 сент. да ЎзССР Министрлар Совети хузурида Матбуот комитети ташкил этилди (1978 й.дан Ўзбекистон Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети, 1990 й. 24 янв.дан Давлат матбуот қўмитаси). 1960—75 й.ларда П.с. жадал юксалди, и.ч. кувватлари ошди ва тармоқ корхоналари қайта жиҳозланди. Бу йил-

ларда Тошкент ва Нукус полиграфия к-тлари, «Фан» нашриёти босмахонаси курилиб, ишга туширилди. Офсет босма ф-каси, Ўзбекистон Компартияси Марказий комитети нашриёти (хоз. «Шарқ» нашриётматбаа акциядорлик компанияси) босмахоналари қайта курилди. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг П.с.да туб ислохотлар амалга оширилиб, соҳада хусусий сектор шаклланди. Давлат матбуот қўмитасига қарашли босмахоналарнинг аксарияти хусусийлаштирилди ва мустақил полиграфия корхоналари тармоғи вужудга келди. Полиграфия ишларини кенг қўламда ривожлантириш мақсадида 2002 й. 3 июлда ЎЗР Давлат матбуот қўмитаси Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигига айлантирилди. Рес-публикада 800 дан зиёд матбаа корхоналари мавжуд (2003). Уларнинг 125 таси Матбуот ва ахборот агентлиги тизимида, 85 таси вазирликлар ва давлат идо-ралари таркибидан, 25 таси қўшма корхоналар ва 500 дан зиёди хусусий, маъсулияти чекланган жамият, шўъба корхоналари шаклида. Уларда замонавий компьютерларда матн териш, мах-сулотларни тезкор усулларда ва юқори сифатда чоп этиш тармоқлари мавжуд. Матбаа ва ахборот агентлиги тизимида фаолият кўрса-таётган 125 матбаа корхоналарининг 6 тасини республика, 10 тасини вилоят, 109 тасини шаҳар ва туман босмахоналари ташкил этади. Тизимдаги 6 та босмахона юқори сифатли китоб босиб чиқаришга ихтисослашган. Уларда чоп этиш ҳамда муқовалаштиқиш ишлари «Циркон», «Коросет», «Ультрасет», «Планета», «Хейделберг», «Колбус», «Зиклих», «Адаст» сингари фирмаларининг рулонли ва варақли чоп этиш машиналари ҳамда агрегатларида амалга оширилади. Ўзбекистон П.с.да Тошкент матбаа к-ти, Тошкент 1-босмахонаси, Тошкент рангли босма фабрикаси, Тошкент китоб-журнал ф-каси, Янгийўл китоб ф-каси ва «Растр» қўшма корхоналари самарали фаолият кўрса-тиб келмоқда. Бундан ташқари, «Давлат

белгиси» ишлаб чиқариш бирлашма-си, «Янги аср авлоди» босмахонаси, Тошкент матбаа мажмуаси ва «Гротекс» қўшма корхоналари бор. Республика П.с. корхоналарида йилига ўртача 20 минг босма табоқ, 82 млн. нусхада китоб ва китоб махсулотлари, кунига 7—10 млн. нусхада газ. ва жур.лар, йилига 10 млрд. сўмлик этикетка ва б. босма махсулотлари чоп этиш қувватлари мавжуд. Республикада изчил амалга оширилаётган ислохотлар давомида барча вилоят ва туман босмахоналарини қайта техник жи-ҳозлаш, замонавий офсет машиналари, рақамли чоп этиш технологияларини жорий этиш дастури қабул қилинган.

Матбаа соҳаси учун мутахассислар Тошкент тўқимачилик ва енгил сано-ат ин-тининг матбаачилик ф-ти, Усмон Носир номидаги Тошкент матбаа коллежи ҳамда Тошкентдаги 1-бизнес мактабида тайёрланади.

Чет элларда П.с. корхоналари йирик замонавий нашриёт корпорациялари ва фирмалари б-н алоқага эга ва аксарият ҳолларда уларга тегишлидир. П.с. АҚШ, Германия, Япония, Буюк Британия, Италия, Канада ва б. мамлакатларда тараккий этган ва ривожланган техника базасига эга. Улар энг сўнгги полиграфия машинасозлиги махсулотларини экспорт қилади (яна қ. Босмахона, Ноширлик).

Жаббор Раззоқов, Рўзмаг Сафоев.

ПОЛИЕН (лот. Polyaeus) (мил. 2-а.) — македониялик юнон ёзувчиси. Римда адвокат ва нотик сифатида шуҳрат қозонган. 162 й. Парфия б-н уруш бошланганда «Стратегмалар» («Ҳарбий ҳийлалар») асарини ёзиб уни императорлар Марк Аврелий ва Луций Верга бағишлаган. Бу асар 8 китобдан иборат бўлиб, саркар-далар ва б. шахсларни уруш пайтидаги хатти-ҳаракатлари тўғрисидаги мисолларни ўз ичига олган. Асар юнон мифологиясидан то римликлар (Августин ҳам)гача бўлган даврни қамраб олади. П. маълумотлари юнон ва Рим манбаларига асосланиб ёзил-

ган. Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган «Широк» афсонаси П.нинг ушбу асари асосида ву-жудга келган.

ПОЛИЗ — палак отиб ўсадиган экинлар экилган пайкал (қ. Полиз экинлари).

ПОЛИЗ БИТИ — қ, Ғўза бити.

ПОЛИЗ ЭКИНЛАРИ - озиқ-овқат, ем-хашак ва техника мақсадларида экиладиган, палак отиб ўсадиган маданий экинлар гуруҳи. Айрим олимлар П.э.га фақат тарвуз, қовун ва қовоқни киритдилар; чирмашиб ёки ерда ётиб усади. Осиё, Африка ва Американинг тропик ва субтропик мамлакатларидан тарқалган. Ҳоз. даврда барча қитъаларда экилади. Ўрта Осиё, Закавказье, Украина, АҚШ, Болгария, Испанияда кўп етиш-тирилади. П.э. меваси пархез хусусиятига эга қимматли озиқ-овқат маҳсулот; чорва молларига озуқа сифатида берилади. Уруғидан ёғ олинади.

ПОЛИЗ ҚЎНҒИЗИ, полиз хон-қизи (*Epilachna chrysomelina*) — хон-қизи оиласига мансуб зараркунанда. Асосан, полиз экинларини зарарлайди. Осиё, Африка, Европанинг жан.да тарқалган. Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Кавказда ҳам учрайди. Қўнғизи 7—8 мм катталиқда. Танасининг паст томони яси, усти қабарик, ранги қизил-қўнғир. Қаноти устида 6 тадан қора доғи бор. Урғочи қўнғизи полиз ўсимлиги баргининг пастки томонига 50 тагача тухумини ғуж қилиб қўяди. Тухумларидан 3—4 кунда личинкалар чиқади. Личинкаси ри вожланиш даврида 3 марта пус ташлайди. Личинка пус ташлаганидан 8—10 кундан сўнг ғумбакка айланади. Ғумбакнинг ривожланиши 1 — 1,5 ҳафтадавом этади. Қўнғизва личинкалар барг этини еб, унинг томирларинигина қолдиради. Ҳосил пишган даврда мевасини еб, ўйиб ташлайди. П.қ. ўзи озиқланадиган дала ёки унинг яқинидаги ҳазонлар ва ўсимлик қол-диқлари орасида қишлайди.

Кураш чоралари: даладаги ўсимлик қолдиқлари ўз вақтида йиғиш-тириб, чуқур шудгорлаш. П.қ. сони кўпайиб, ҳосилга жиддий зарар етказганда карбофос (0,4—1,0 л/га), фуфанон (0,4—1,0 л/га), циперкил (0,06 л/га) ва б. инсектицидлар пуркагич аппаратларда пуркалади.

ПОЛИИЗОБУТИЛЕН, оппанол В, вистанекс ММЛ— изобутилен полимери, $[-C(CH_3)_2-CH_2-]_n$ —ҳа. Қуйи молекулали П. (мол. м. 50103 гача) — ковушқоқ суюқлик; зичлиги 880—910 кг/м³. Юқори молекулали П. [мол. м. (70—225)103] — каучуксимон аморф маҳсулот, зичлиги 910—920 кг/м³. Юқори диэлектрик хоссага эга; намга, кучсиз кислота ва ишқорларга чидамли; углеводородлар ва уларнинг галогенли ҳосилаларида эрийди; қуйи спиртлар, мураккаб эфирлар ва кетонларда эримайди. Қуёш нурига чидамсиз. Тарки-бига фаол тўлдиргичлар (мас, курум, графит) қўшиб чидамли қилинади. Изобутиленни полимерлаб олинади. Электр изоляция, мотор ёниғиси қом-поненти, сурков мойларига қўшимча сифатида қўлланади.

ПОЛИКАРБОНАТЛАР - карбонат кислота ва дигидроксибирикмаларнинг мураккаб полиэфирлари. Умумий формуласи $[-O-C(O)-]_n$, бу ерда R — ароматик ёки алифатик қолдиқ. Булардан энг муҳим саноат аҳамиятига эга бўлганлари ароматик П. (макролен, лексан, юпилон, пенлайт, синвет, поликарбонат); 2,2- бис-(4гидроксифе-нил) пропан (бисфенол А) ва бисфенол А б-н унинг ўринбосарлари 3,3', 5,5' — тетрабром ёки 3,3', 5,5' — тет-раметилбисфенол А асосидаги аралаш П. Бисфенол А (гомополикарбонат) асосидаги П. — аморф рангеиз поли-мерлар; мол. м. (20—120)-103, шаффоф. Ундан тайёрланадиган 3 мм қалинликдаги пластинка 88% ёруғлиқни ўткази-ди, декструкцияланиш т-раси 310—320°. П. физик-механик хоссалари мол. м. катталигига боғлиқ. Мол.

м. 20 мингдан кичик бўлган П. мўрт, мустаҳкамлиги паст, мол. м. 25 мингдан юқрри бўлган П. эса механик мустаҳкамлиги ва элас-тиклиги юқори биологик инерт полимерлар. Улардан тайёрланган буюмларни — 100 дан 135° гача бўлган ҳароратларда ишлатиш мумкин. Саноатда П. 3 хил усул б-н олинади: 1) дифенилкар-бонатни бисфенол А б-н вакуумда асослар (мас, натрий метилат) иштирокида 150—300° да қайта этерификациялаш; 2) бисфенол А ни эритмада пиридин иштирокида 25° да фосгенлаш; 3) бисфенол А ни фосген б-н сувли ишкорий мухитда ва органик эритувчида* мас, метиленхлорид ёки таркибида хлор бўлган эритувчилар иштирокида фазаларо поликонденсациялаш.

П. автомобилсозликда, электрон ва электротехника саноатида, майший ва тиббиёт техникасида, асбобсозлик ва самолётсозликда, қурилишда конструкторион материал сифатида ишлатилади. П.дан тайёрланган ойналар қурилишда, иссиқхоналарда, кўп қаватли мустаҳкам шиша материаллар — трип-лекслар и.ч.да қўлланади.

ПОЛИКАРП **ЎСИМЛИКЛАР** (поли... ва юн. *carpos* — мева) — бир неча йил гуллаб мева берадиган ўсимликлар. Кўп йиллик гулли ўсимликларнинг деярли ҳаммаси П.ў. ҳисобланади (яна қ. Монокарп ўсимликлар).

ПОЛИКЛЕТ (*Polykleitos*) (мил. ав. 5-а. 2ярми) — юнон ҳайкалтароши ва санъат назариётчиси, юксак классиканинг етакчи намояндаларидан. П.нинг бронзадан ясалган «Дорифор», «Ярадор Амазонка», «Диадумен» ва б. ҳайкаллари нусхаларидан ва қад. муаллифларнинг ёзмаларидан маълум. П.нинг «Рисола»сидан айрим парчаларгина сақланган. Инсон танаси гўзаллиги ва идеал мутаносиблиги ҳамда уйғунлигини рақамли қонунда ифодалаб берган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

ПОЛИКЛИНИКА (поли... ва клини-ка) — даволашпрофилактика муассасаси; катнаб даволанадиган ва уйида ётган беморларга тиббий ёрдам кўрсатади. Узбекистонда касалхона б-н бирлашган ва мустақил П.лар мавжуд. П. аҳолининг турар жойи ва иш жойи бўйича хизмат кўрсатади. Махсус тиббиёт муассасалари қошида ҳам П.лар бор (мас, клиник и.т. институтлари қошидаги П.лар).

П.да терапевт, хирург, невролог, ревматолог, гинеколог, ЛОР хизмат қилади; П. таркибида физиотерапия ва функционал диагностика бўлимлари, лаб., дорихона ва б. бўлади. Шаҳар ва туман П.лари, шунингдек, ихтисослашган стоматология, физиотерапия П.лари ҳам бор. ҳоз. замонавий диагностика воситалари б-н жиҳрзланган оилавий П.лар бўлиб, булар болалар ва катталарга тегишли ёрдам кўрсатади. Йирик шаҳарларда талабаларга хизмат қиладиган махсус П.лар ҳам мавжуд.

ПОЛИКОНДЕНСАТЛАНИШ (юн. *polys* — кўп сонли ва конденсация) — би - ёки полифункционал мономер ва (ёки) олигомерлар таъсирида поли-мерлар синтез қилиш жараёни. Бунда полимер б-н бир қаторда сув, спирт, аммиак, водород галогенид, тегишли тузлар ва шунга ўхшаш қуйи молекулали моддалар ажралиб чиқади.

П. реакцияси гомополиконденсатланиш ва гетерополиконденсатланишга бўлинади. Гомополиконденсатланиш да бир модданинг 2 хил функционал гуруҳи ўзаро реакцияга киришиб, полимер ҳосил қилади. Бундай реакцияга аминокислоталар, амино-спиртлар ва оксикислоталарнинг поликонденсатланиши мисол бўла олади (мас, аминокапрон кислотадан поли-капролактама ҳосил бўлиши). Гетеро-поликонденсатланиш реакциясида функционал гуруҳлари бир хил бўлган бифункционал гуруҳли 2 модда қатнашади. Гексаметилендиамин ва адипин кислотадан полигексаметилен-адипинамид ҳосил бўлиши бундай

реакцияга мисол бўла олади. Бифункционал бирикмаларнинг поликонденсатланиши натижасида фақат чизиксимон полимерлар ҳосил бўлади. Бундай жа-раён чизиксимон поликонденсатланиш дейилади. Реакцияга киришаётган мономерларнинг бирида 3 ва ундан ортик функционал гуруҳлар бўлиши поликонденсатланиш реак-циясини мураккаблаштиради ва тўрсимон ҳамда фазовий тузилишга эга бўлган макромолекулалар ҳосил қилади. Бужараён фазовий поликонденсатланиш дейилади. П. жараёнининг табиат ва техникадаги аҳамия-ти катта. П. ва унга ўхшаш реакциялар муҳим биополимерлар — оксиллар, нуклеин кислоталар, целлюлоза ва ҳ.к. биосинтезининг асосини ташкил этади.

П. реакциялари юқори молекулали бирикмалар (полиамидлар, полиэфирлар, поликарбонатлар, фенол-формальдегид, мочевина-формальдегид, меламин-формальдегид смолалар, кремний органик ва махсус хоссали полимерлар) олишда қўлланади.

ПОЛИКРАТ (? — мил. ав. тахм. 523 ёки 522) — Самос о. тирани (ҳокими; тахм. 540 й.дан). Давлат миқёсида тангалар зарб этган, қурилиш ишлари олиб борган, харбий ва савдо флоти, шунингдек, армия тузган; Кичик Осиё ва Эгей денгизи оролларидаги шаҳарлар б-н савдо йўлига эгалик қилиш учун курашган.

ПОЛИКРИСТАЛЛАР - тартибсиз жойлашган ва бир-бирига киришиб кетган кўп сонли майда кристаллардан ташкил топган қаттиқ жисмлар. Таби-атда учрайдиган ва синтез усули б-н олинандиган кўпгина материаллар (тоғ жинслари, металллар, кртишмалар ва ҳ.к.) П. ҳисобланади. П. хоссалари уни ташкил қилган кристалл заррачаларининг хоссалари ва ўлчамларига (1 — 2-10~6 мкм дан бир неча мм гача), уларнинг ориентацияси ва чегараларининг тузилишига боғлиқ. Агар кристалл зар-ралари тартибсиз ориентацияланган ва уларнинг

ўлчами П. ўлчамидан кичик бўлса, П.да монокристалларга хос анизотропия хусусияти вужудга келмайди. Агар кристалл заррачалари маълум да-ражада кристаллографик ориентацияланган бўлса, П. текстурланган ҳисобланади ва у анизотропия хусусиятига эга бўлади. Кристалл заррачалари чегараларининг қўшилиб кетиши П. нинг физик, айниқса, механик хоссаларига таъсир қилади; чегараларда ўтказувчан электронларнинг сочилиши, дислока-цияларнинг сусайиши ва ҳ.к. кузатилади.

ПОЛИМЕРБЕТОН, пластобетон — боғловчи моддалари органик полимерлардан иборат цементсиз бетон. П. тайёрлашда боғловчи моддалар сифатида, асосан, термореактив смолалар (мас, фуран, тўйинган эфир, карбамид, эпоксид смолалар ва б.), баъзан термопластик смолалар ишлатилади. Тўлдиргичлар (дағал дисперс тўлдиргичлар) сифатида ўлчами 5 мм гача бўлган кварц қуми, гранит, базальт тошларининг 50 мм гача майдаланган бўлакчалари қўлланади. Тайёр маҳсулотларнинг таннарҳини ва боғловчи моддалар сарфини камайтириш, хоссаларини яхшилаш мақсадида П. таркибига ўлчами 0,15 мм гача бўлган майда дисперс тўлдиргичлар (барит, кварц, андезит ва б. тоғ жинслари уни), шунингдек, пластификаторлар, эри-тувчилар ва суюлтиргичлар, ғовак ҳосил қилувчи моддалар (порофорлар), сирт фаол моддалар, антипиренлар, бўягичлар ва ш.к. киритилади. П. ўта оғир (3,5-4 т/м³), оғир (2,2-2,4 т/м³), енгил (1,6—1,8 т/м³) ва ўта енгил (0,4— 0,5 т/м³) хилларга бўлинади. П.нинг хоссалари боғловчи моддаларнинг ту-рига, тўлдирувчи ва тўлдиргичлар фракцион таркибига, аралаштириш ва барча компонентларни зичлаштириш-га, шунингдек, боғловчи моддаларнинг қотиш даражасига боғлиқ. П. электролиз ванналари, и.ч. корхоналари поллари учун қошинлар, оқова сувлар учун қувурлар, кимёвий таъсирлар ва емирилишга чидамли конструк-

цион материаллар и.ч.да қўлланади. П.дан фаркли ўларок полимерцемент таркибига асосий компонентлар сифатида 1:(0,005—0,2) нисбатда аорганик боғловчи материал (цемент, гипс, оҳак) ва полимер қўшимчалар (сувда эрувчан эпоксид, полиэфир, карбамид смолалар, поливинилацетат, латекс ва б.нинг сувдаги дисперсияси), тўлдиргичлар (мас, бўр, янчилган кум, тальк) киради. Полимерцемент, асосан, бино ва иншоотлар деворларини сувашда қўлланади.

ПОЛИМЕРИЯ (юн. polymereia — кўп мураккаблик) — генларнинг ўзаро таъсири типларидан бири. П.да бир белгининг ривожланиши бир хилда таъсир этувчи 2 ва ундан ортик, аллель бўлмаган генларга боғлиқ. П. 1909 й.да швед олими Н.Г. Нильсон-Эле томонидан кашф этилган. Хўжалик нуқтаи назаридан қимматли бўлган белгилар, мас, гўзанинг бўйи, тола чиқими, тола узунлиги, кўсагининг оғирлиги, чиги-тининг ёғлилиги ва б. белгилари П. ти-пида ирсийланади. Шартли равишда кумулятив ва нокумулятив П.га ажра-тилади. Кумулятив П.да белгининг фенотипда кучли ёки кучеиз намоён бўлиши генотипда иштирок этадиган доминант аллелларнинг сонига боғлиқ. Мик,дорий белгилар кумулятив П. типда ирсийланади. Нокумулятив П.да белгининг фенотипик намоён бўлиши доминант аллеллар сонига боғлиқ эмас. Доминант белгининг намоён бўлиши учун генотипда биргина доминант ал-лелнинг бўлиши кифоя. Биокимёвий даражада П. асосида белгининг ривожланишига таъсир қилувчи биосинтез реакциялари ётади.

ПОЛИМЕРЛАНИШ — қуйи молекулали модда (мономер)ларнинг ковалент боғ орқали бирикиб, юқори молекулали бирикма (макромолекула)лар ҳосил қилиш жараёни. Макромолекуланинг элементар таркиби (унинг чек-ка гуруҳини назарга олмаганда) мономернинг таркибидан фарқ қилмайди. П.нинг

поликонденсатланишдан му-ҳим фарқи ҳам ана шунда.

Макромолекулада инициаторлар иштирокида фаол марказ (•) ҳосил қилиш П.нинг асосий босқичи ҳисобланади. Бу марказ реакциянинг ўсишини бошлаб юборади ва мономер молекуласини фаол марказга қўшади. Агар бу марказ турғун (узок вақт мавжуд бўлувчи) бўлса, П. босқичсимон дейилади. Агар оралик маҳсулот турғун бўлмаса (қиска вақт мавжуд бўла олса), П. занжирсимон дейилади. П.да катнашувчи фаол марказлар табиатига кўра, П. радикалли ва ионли бўлади. П.да бир вақтда 2 ёки ундан ортик, турли мономерлар катнашиши мумкин.

Радикалли П. фақат занжирли механизм бўйича боради. Эркин радикаллар оралик фаол маҳсулотларнинг функциясини ўтайди. Этилен, винил-хлорид, винилацетат, винилиденхлорид, фторэтилен, акрилонитрил, ме-такрилонитрил, метилакрилат, метил-метакрилат, стирол, бутадиеен, хлороп-рен ва б. радикалли П.га киришадиган мономерларга мансубдир. Радикалли П.ни хона ҳарорати ва қуйи т-раларда амалга ошириш учун оксидланишқайтарилиш инициаторлашдан фойдаланилади. Лаб. амалиётида фотохимёвий инициаторлаш қўлланади. Радикалли П.ни у-нурлари, тезкор электронлар, х-заррачалар, нейтронлар ва ҳ.к. таъсирида ҳосил қилиш ҳам мумкин. Бу усулдаги инициаторлаш ради -ацион кимёвий инициаторлаш дейилади.

Радикалли П.да занжир узатилиш ре-акциясининг аҳамияти муҳим. Бунинг моҳияти шундаки, ўсувчи радикал бирор молекула (занжир узатувчи молекула)нинг атоми ёки бир гуруҳ атомини узиб олади. Натижада ўсувчи радикал тўйинган валентли молекулага айланиб, кинетик занжирни давом эттиришга мойил янги радикал ҳосил қилади.

Ионли П.да оралик фаол маҳсулотлар ионлар, ионлар жуфти ёки кутбланган комплекслардан иборат. Ионли П. занжирли механизм бўйича ҳам, босқичли

механизм бўйича ҳам бориши мумкин. Занжирсимон ионли П. катионли ва анионли П.га бўлинади. Катионли П.да ўсувчи занжир учигаги реакция га киришувчи ионлар мусбат зарядли бўлади. Изобутилен, пропилен, метилстирол, винилалкил эфирлар, изопрен ва х.к. мономерлар катионли П.га осон киришади. Катионли П.ни паст т-рада амалга оширишда катали-зоторлар б-н комплекслар ҳосил қилувчи сокатализаторлар (сув, протон кислоталар, спиртлар, галогеналкилллар, эфирлар ва х.к.) ишлатилади.

Цианид винилиден, нитроэтилен, акрилонитрил, метакрилонитрил, акрил ва метакрил эфирлар ва х.к. анионли П.га осон киришади. Координацион-ионли П. олинаётган маҳсулотларнинг хоссаларини аниқ текширишга имкон беради. Бутун дунёда ишлаб чиқариладиган полимерларнинг 3/4 га яқин қисми П. жарраёни асосида олинади.

Ад.: Аскарлов М. А., Жалилов А. Т., Рашидова С. Ш., Трубицына С. Н., Регулирование процесса радикальной полимеризации, Т., 1975; Исмоилов И. И., Рафиков А. С., Донорно-акцепторный механизм полимеризации, Т., 2003.

Исроил Исмоилов.

ПОЛИМЕРЛАР (юн. polymeres — кўп қисмлардан ташкил топган) — молекулалари (макромолекулалар) бир ёки бир неча турли кўп сонли такрорланувчи гуруҳлар (мономер звенолари)дан ташкил топган юқори молекуляр массали (бир неча мингдан бир неча миллионгача) кимёвий бирикмалар. Макромолекула таркибидаги атомлар бир-бири б-н асосий ёки координацион валентлик кучи воситасида боғланган.

П.табиий — биополимерлар (рксиллар, нуклеин кислоталар, табиий смолалар) ва синтетик (полиэтилен, полипропилен, фенолформальдегид смолалар) П.га булинади. П. бир хил структурали звенолар (мас, поливинилхлорид — CH_2CHCl) ёки ўзаро навбатлашувчи турли хоссага эга звенолар (сополимер)

дан ташкил топган бўлади; ви-нилхлорид ва винилацетат сополимери бунга мисол бўла олади. Бир нечта кичик оддий молекулаларнинг бирикишидан ҳосил бўлган П. олигомерлар деб аталади. Мономернинг 2 мо-лекуласи қўшилишидан ҳосил бўлган молекула д и м е р дейилади. Бундай бирикмалар ўзининг хоссасига кўра, қуйи ва юқори молекулали бирикмалар оралиғидаги ўринда туради.

П. молекулалари полимерланиш ва поликонденсатланиш усуллари б-н ҳосил қилинади. 20-а.нинг 2ярмидан бошлаб П. синтезининг янги усуллари ни ишлаб чиқилди, чунончи: а) тайёр П.га бирор янги, қўшимча мономерни кимёвий «пайвандлаш». Бу тайёр П. молекуласининг фаоллашишига ва эркин радикаллар ҳосил бўлишига ёрдам беради. Бунда П.нинг чизиксимон молекуласига полимерланувчи қўшимча мономер ён тармоқчаси «пайвандланади»; б) икки тайёр П. занжирини кучли механик таъсир остида узиб, макромолекула бўлақларини бириктириб, янги макромолекулар, яъни «блок полимерлар» ҳреил қилиши. Бу усуллар полимер маҳсулотларининг хоссаларини (пухталиги, кимёвий бардошлилиги, электр ўтказмаслик ва х.к.) ўзгартиришга имкон беради.

П.нинг таркиби ва синтез усулларига кўра, улардан қаттиқ ва эластик, пухта ва мўрт, иссиқ ва совуққа чи-дамли, кимёвий таъсирларга бардошли ва х.к. хоссага эга бўлган маҳсулотлар олиш мумкин. Маҳсулот ҳосил қилиш учун П.га тўлдиргичлар ва б. моддалар қўшилади. П.нинг муҳим ху-сусияти шуки, улардан штамповқалаш, пресслаш каби оддий усулларда буюмлар тайёрлаш мумкин.

П.и.ч. дастлаб мураккаб бўлмаган моддалар, кумир ва ёғочни қайта ишлаш маҳсулотлари (мас, фенол, формалин ва б.)га асосланган эди. Кейинчалик П. олиш учун нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари, табиий газ, қаттиқ ёқилгиларни қайта ишлаш маҳсулотлари, ёғоч ва турли ўсимлик хом ашёлари чиқиндилари иш-

латиладиган бўлди. Хоссасининг яхшилиги ва халқ хўжалигига келтирадиган фойдасининг катталиги ҳамда хом ашё захираларининг кўплиги П.ни кенг кўламда и.ч.га имкон берди.

П. хоссасига кўра, қуйидагиларга бўлинади: каучуклар — кенг т-ра оралигида қайишқоқлик хоссасини йўқотмайдиган П.; пластмассалар — юқори т-рада юмшайдиган ва кенг т-ра оралигида жуда пухта, қаттиқ, нисбатан қайишқоқ П.; синтетик толарлар — юқори т-рада (180—200°) юмшайдиган ва шу т-рада пухта ип бўлиб чўзиладиган П.; лок ва бўёқлар — ейилишга чидамли, металл, ёғоч ва шишага ёпишадиган, атмосфера ва механик таъсирларга чидамли П. Полимерларнинг хоссаси турлича булганлигидан улар кора ва рангли металллар, ёғоч, тош, суяк, шиша ва б. урнида ишлатилади. Баъзи бир синтетик П. ион алма-шувчи смолалар, қон плазмаси ўрин-босари сифатида, тупроқни структуралашда ва б.да қўлланади.

Ад.: Аскаров М. А., Жалилов А. Т., Синтез ионогенных полимеров, Т., 1978; Исмоилов И. И., Жалилов А. Т., Аскаров М. А., Химически активные полимеры и олигомеры, Т., 1993; Махсумов А. С., Исмоилов И. И., Полимерные соли: синтез, свойства, применение, Т., 2002.

Исроил Исмоилов.

ПОЛИМЕТАЛЛ РУДАЛАР (поли... ва металл) — кўрғошин, рух, мис ва ку-муш сульфидларидан иборат комплекс рудалар. Қайси металлнинг купозлигига қараб курғошин-рухли, кумуш-кўрғошинли рудалар деб аталади. П.р. эндоген шароитда гидротермал эритмаларнинг кристалланишидан ҳосил булади. П.р. сланец, гнейс, оҳақтош, туф-сланец, гранитоидлар орасида жойлашиб, турли катталиқдаги қатламлар, томирлар, шток, рудали устунлар ва б. шаклларда булади. П.р. таркибига пирит, сфалерит, халькопирит, галенит, баъзан кумуш, висмут ва б.нинг сульфидлари киради. Атмосферадаги ҳаво ва намликнинг таъ-

сирида баъзан бирламчи (сульфид) П.р. иккиламчи (оксидланган) П.р.га утиши мумкин. Бундай рудаларга церуссит, англезит, пироморфит, смитсонит, каламин ва б. минераллар киради. Ўзбекистонда П.р. конлари Чатқол, Қрамозор, Қурама тоғларида, мамлакатнинг ғарбий ва жан. қисмида (Хондиза полиметалл руда кони) жойлашган. Шунингдек, РФ (Урал, Олтой), Қирғизистон, АҚШ, Канада, Австралия, Перу, Япония, ГФР, Испанияда П.р. конлари бор. П.р. кўрғошин, рух, мис, кумуш ва б. ме-таллар олиш учун асосий манба ҳисобланади.

ПОЛИМЕТИЛМЕТАКРИЛАТ - метилметакрилатнинг чизикли термопластик полимери. Рангсиз, шаффоф модда, ёруғликни 91% дан ортиқ ўтказиши. Физиккимёвий хоссалари юқори: осон кесилади, елимла-нади, кавшарланади. Метилметакрилат ацетон дихлорэтан ва бензолда яхши эрийди. Сув, ишқорлар, бензин ва мойлар таъсирига чидамли. П. турли инициаторлар таъсирида блокли ёки эмуль-сион усулда олинади. П. блокли усулда мономерни минерал шишадан ишланган қолипларда 45—125° т-рада 24—30 соат мобайнида полимерлаб ҳосил қилинади. П. эмульсияли усулда ме-тилметакрилатни никелли реакторларда сувли муҳитда инициаторлар (пероксидлар) ва эмульгаторлар иштирокида 75—85° да 4—6 соат мобайнида полимерлаб олинади. П. органик шиша (МДХ мамлакатлари), плексиглас (АҚШ, Германия, Франция), перспекс (Англия) деб юритилади. П. рангсиз ва турли рангли, тиниқ ва хира, пластифициланган, пластифици-катланмаган, юпқа тахта ва блоklar ҳолида чиқарилади. Авиацияда, кemasозликда, автомобиль саноатида, тиб-биётда, қ.х.да ва б.да қўлланади. Дис-персияли ва сувли эритмалари ёруғлик нурига чидамли, ҳидсиз лок-бўёқ копламалар ва елимлар тайёрлашда ишлатилади.

ПОЛИМИКТ ЖИНСЛАР - бўлакли

материаллари турли тоғ жинсларидан (чўкинди, магматик, метаморфик) ва минерал доналардан таркиб топган чўкинди жинслар. Мас, гранит, оҳақтош, сланец ва кумтош ғўлақларидан тузилган баъзи конгломератлар, ғўлактошлар, шағаллар, фавелитлар; кварц, слюдалар, дала шпатлари, тоғ жинслари бўлақлари ва б.дан иборат кум ва кумтошлар.

ПОЛИМОРФИЗМ (поли... ва юн. morphé — шакл) — баъзи моддаларнинг турли кристалл структурали ҳолатларда бўлиш хоссаси. Шу хрлатларнинг ҳар бири полиморф модификация дейилади. Ҳар бир модификация тузилиши ва физик хоссалари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Улар а, р, у ва б. юнон ҳарфлари б-н белгиланади. П. 1798 й.да кашф қилинган.

Оддий моддалар, шунингдек, органик ва анорганик бирикмалар П. хусу-сиятига эга. Мас, углерод (С) ташки кўриниши ва физик хоссаларига кўра бир-биридан кескин фарқ қиладиган кубик (олмос) ва гексагонал (графит) модификацияларга эга. Кимёвий эле-ментнинг тузилиши ва хоссалари турлича бўлган икки ёки ундан ортиқ оддий модда ҳолида мавжуд бўла олиши аллотропия дейилади.

Ҳар бир полиморф модификация маълум т-ра ва босимда турғун бўлади. Модда бекарор, метастабил (тормозланган, тобланган, ўта совитилган) ҳолатда узок вақт сақланиши мумкин. Пекин модда то маълум омил таъсир эттирилгунча (муайян т-ра ва босим сохалари чегарасида) бу ҳолатда бўла олади. Икки модификациянинг турғун сохаси умумий чегарага эга бўлса, бекарор хрлатдан тургун ҳолатга ўтиш қайтар (энантиотроп) алмашиниш, умумий чегарага эга бўлмаса, қайтмас (монотроп) алмашиниш бўлади. Мас, ромбик тизимда кристалланидиган арагонит (CaCO_3) қиздирилса, триго-налсингонияда кристалланган кальцит (CaCO_3) га айланади. Пекин кальцитни қиздириш йўли б-н арагонитга айлантириш мумкин эмас.

П. ҳодисасини ўрганиш ер ости бойликларини излаб топишга ва уларнинг пайдо бўлиш хусусиятларини тўғри аниқлашга имкон беради.

ПОЛИМОРФИЗМ (биологияда) — бир тур доирасида кўриниши б-н ўз-аро фарқ қиладиган бир неча индивидлар бўлиши. Агар бундай индивидлар 2 та бўлса, диморфизм (мас, жинсий диморфизм) деб аталади. Кўпчилик гидроидлар колонияси битта колонияда ҳар хил гидрантлар ривожланиши б-н боғлиқ. Мас, сифонофораларда гонофор (жинсий), гастрозоид (озикланувчи), пальпон (айирувчи), нектофор (сузувчи) полиплар мавжуд. Занг замбуруғларнинг ҳар хил ўсимликларда ривожланган мевали танаси, спо-раларининг кўриниши ва физиологияси бир-биридан кескин фарқ қилади. Худди шу хилдаги П. дигенетик сўрғичлилар личинкаси учун хос бўлиб, плейоморфоз дейилади. Айрим жинсли хайвонларда П. бир жинсга мансуб индивидларнинг ҳар хил кўринишга эга бўлишидан иборат (мас, шираларнинг ургочилари, кок-цидларнинг эркаклари орасида қанот-сизлари ва қанотлилари бўлади). Жамоа бўлиб яшовчи ҳашаротларда П. колония ёки оилада индивидларнинг вазифаси бўйича гуруҳларга бўлиниши демакдир. Чигирткалар ва айрим қа-палаклар қуртлари сонининг ортиши б-н улар ранги, тузилиши ва хулқ-атворида пайдо бўладиган фарқ килувчи белгилар популяциялар зичлиги ўзгариши б-н боғлиқ П.га мисол бўлади. Генетикада П. тушунчаси популя-цияларда аниқ фенотипик фарқ килувчи белгиларга эга бўлган индивидларнинг 2 ёки ундан кўпроқ генотипик синфининг доимий сақланишини англатади. Бундай фарқяшаш муҳитининг бир хил бўлмаслиги б-н боғлиқ бўлиб, популяция генетик структурасининг мосланиш орқали ихтисослашувини акс эттиради. П. турли генетик меха-низмлар: бир жинсга мансуб индивидларнинг гетерогенлиги, гетерозигот формаларнинг мос-

ланишдаги афзаллиги оркали сақланиб туради.

ПОЛИНГ (Pauling) Лайнус Карл (1901.28.2, Портленд - 1994.19.8) -америкалик физик ва кимёгар, жамо-ат арбоби. Фалсафа дри (1925; Калифорния (1931), Станфорд (1969—74) ун-тлари проф., АКШ Миллий ФА аъзоси. Америка кимёгарлар жамияти раиси (1948 й.дан). Кристалл панжаралардаги «дефект структура» типи тушунчасини жорий этган. Америкалик фи-зиккимёгар Д. Слайтер б-н бирга мо-лекулалар структурасини тасвирлаш ва ўрганишининг квант-механик боғлар усулини ишлаб чиққан. Ксенон бирикмаларини (XeF₆ ва XeF_g) синтез қилиш усулини кўрсатиб берган (1933). Оксилларни структуравий тахлил қилиш усулига асос солган (Ж. Д. Бенал ва У. Л. Брэгг б-н). Оксил молекуласининг а-спирал тузилишини ифода-лаб берган (Р. Корн б-н). Камкрнлик касаллиги (ане-мия)нинг келиб чиқиш сабабларини ўрганган. Дезоксирибонуклеин кислота (ДНК)нинг 3 та полидезоксирибонук-леотид занжирдан иборат гипотетик моделини ишлаб чиққан. Па-гуош кон-ференцияси ташкилотчиларидан бири. Нобель мукофоти лауреати (1954).

ПОЛИНЕВРИТ (юн. poly — кўп ва ... нерв) — қўл-оёқ нервларининг бир вақтда касалланиши. П. мустақил касаллик, шунингдек, баъзи юқумли касалликлар (дифтерия, дизентерия) асорати сифатида намоён бўлиши мумкин. Спиртли ичимликлар, маргимуш, симоб, кўрғошинтн сурункасига захарланиш ва рўзғорда ишлатиладиган кимё-вий порошокларни нотўғри ишлатиш (то кс и к П.), моддалар алмашинувининг бузилиши (қандли диабет), организмда витаминлар етишмаслиги х.ам П.га сабаб бўлади. П. меъда ва ичак касалликлари б-н оғриган кишиларда нерв тўқималарининг озикланиши ва витаминлар сингиши учун зарур бўлган моддалар сўрилишининг

бузилиши натижасида бошланиб кетиши мумкин.

Касаллик беморнинг қўл ва оёқ панжаларида чумоли юрган каби жимирлаш сезишидан бошланади, кейинчалик иссиқда қўл-оёқ музлаб оғрийди, увушади. Касаллик зўрая боргани сари беморнинг оёғи дармонсизланиб, юриши қийинлашади ва қўлида ҳеч нарса тута олмай қолади. Оёқ, қўл мускуллари нимжонланиб, оза бошлайди, се-зиши бузилади.

Даво, асосан, касаллик сабабига қарши қаратилади. П.нинг ўткир даврида ўринда ётиб даволаниш керак. Дори-дармонлардан ташқари, физиотерапевтик муолажалар, даво физкультураси буюрилади, сурункали хилида эса курортларда даволаниш тавсия этилади.

Юқумли ва моддалар алмашинувининг бузилиши б-н кечадиган касалликларни ўз вақтида даволаб, П.нинг олдини олиш мумкин.

ПОЛИНЕЗ ТИЛЛАРИ - австронез тиллари оиласининг алоҳида ғуруҳи; Океания тилларидан (жами 30 га яқин). Полинезияда (туб аҳоли тиллари), шунингдек, Меланезия ва Микронезиянинг чекка оролларида (ташки полинез тиллари) тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий микдори 1 млн. кишидан ортик. П.т. тонга (тонга ва ниуэ) тиллари ва асл полинез тиллари гуруҳчаларига, асл полинез тиллари эса самоа-ташки (самоа, тувалу, токелау, футуна, увеа, пукапука, шунингдек, барча ташки полинез тиллари) ва шар-қий полинез тилларига (маори, гавай, таити, раротонго, рапануи, туа-могу ва б.) ажратилади.

П.т. грамматик қурилиши жиҳатидан аналитик тиллардан. Фонетикасида 5 та унли ва 8 тадан 12 тагача ундош товуш бор. Гапни ташкил этувчи энг муҳим бирлик луғавий маъно билдирувчи мустақил сўз ҳамда унинг олдида ёки ортида жойлашувчи хилма-хил ёрдамчи (грамматик маъно билдирувчи) сўзлар мажмуидан иборат. Гапда сўз тарти-би

бир қадар эркинрок: кўп тилларда эга кесимдан кейин, баъзиларида эса гап бошида келади; аниқловчи аникланмишдан кейин келади. Сўз ясалишининг кенг тарқалган турлари сўз қўшиш ва сўз тақроридир.

П.т. 19-а.гача ёзувга эга бўлмаган; 19-а.дан бир қанча адабий П.т. лотин алиф-боси асосидаги ёзувга эга бўлди. 20-а.нинг ўрталаригача П.т. яхши ўрганилмаган. 20-а. Урталаридан ушбу тилларни синхрон тарзда ҳамда қиёсий-тарихий ўрганиш бошланган.

Анвар Исмоилов, Абдувахоб Мадвалиев.

ПОЛИНЕЗИЯ (юн. поли... ва *nesos* — орол) — Океаниядаги ороллар. Тинч океanning марказий қисмида, 23°30' ш.к. — 28° ж.к. ва 176° ш.к.у. — 109°20' ғ.у.лар оралигида. П. таркибида Тонга, Гавайи, Тувалу, Феникс, Токелау о.лари, Кук архипелаги, Ғарбий Самоа, Шарқий Самоа, Лайн, Тубуаи, Маркиз о.лари, Пасха о., Жамият о.лари, Туамоту о.лари ва б. бор. Майд. 26 минг км². Оролларнинг аксари қисми вулкан отилиши натижасида пайдо бўлган ёки маржон ороллардир. Вулкан ороллари рельефи тоғлик (энг баланд жойи 4205 м, Гавайи о.даги Мауна-Кеа сўнган вулкани), маржон оролларининг ер усти ясси ва пасттектислик. Гавайи, Самоа ва Тонга о.ларида ҳаракатдаги вулканлар мавжуд. Фойдали казилмалардан фосфорит, боксит конлари бор. Ороллар маржон рифлари б-н ўралган. Иқлими экваториал, тропик, пассатли иқлим. Ўртача йиллик т-ра 22—26°. Йиллик ёғин 1500 мм дан 3500 мм гача, кучли довуллар бўлиб туради. Ороллар доим яшил субэкваториал ва тропик ўрмонлар б-н қопланган, шамолга тесқари ён бағирлар саванналардан иборат. Соҳилларда кокос пальма-си, нон дарахти, пандануслар усади. Кофе, какао, каучукли дарахтлар ўстирилади. Шакарқамиш, ананас, шоли, ямс, маниок етиштирилади. Денгиз ҳайвонлари овланади, марварид олинади. Халқаро туризм ривожланган. П.

ороллари европаликларга 16-а. охиридан маълум.

ПОЛИНЕЗИЯ КИЧИК ОБЛАСТИ -Австралия қуруқлик зоогеографик областининг кичик области. П.к.о.га Янги Зеландия кичик областидан шим. да жойлашган Тинч океан о.лари ва архипелаглари (Гавайи о.дан ташқари) қиради. П.к.о. фаунасида барча о. фаунасига ўхшаб эндемик турлар кўп, сут эмизувчилар кам. Қуруқликда сут эмизувчилардан қўлқанотлилар (шомшапалақлар, узунқанотлилар, қатта қанотлилар) ҳамда одамлар б-н бирга келиб қолган майда кемирувчилар учрайди. Қушлар нисбатан хилма-хил, айниқса, қаптарлар ва сувда сузувчи қушлар (альбатрослар, балиқчи қушлар ва б.) кўп. Бу ерда қатта оёқли товуклар, тўтилар, каккулар, асалхўрлар, бойқушлар, қалдирғочлар, салангалар, мошаклар, лочинлар ҳам тарқалган. Судралиб юрвчилар, асосан, дарахтлар танасида сузиб келиб қолган. Улардан гекконлар ва цинклар, соҳил яқинида денгиз илонлари кўпчиликни ташкил этади. Чучук сув балиқларидан уткинчи формалар (мас, илонбалиқ) кенг тарқалган. П.к.о. фаунасидан қуруқликда яшаб, денгизда кўпаядиган пальма ўғриси қисқичбақаси кўп учрайди. П.к.о.нинг ғарбий қисми (Меланезия ороллари гуруҳи) фаунаси шарқий қисмига нисбатан хилма-хил. Мас, Таити ва Маркиз о.да қушлар, судралиб юрвчилар бор, лекин қўлқанотлилар йўқ. Пасха о. фаунаси яна ҳам кам сонли булиб, сув қушлари ва одам б-н келиб қолган бир неча тур ҳашаротлар, ургимчаклар ва моллюскалардан иборат. Меланезия фаунасининг хилма-хиллигини улар бир вақтлар қатта қуруқлик б-н боғланганлигидан дейиш мумкин. Кўпчилик ҳайвонлар (эчки, мушук, чучка, қуён) Европа ва Шим. Америкадан одам б-н бирга келиб қолган.

ПОЛИНЕЗИЯЛИКЛАР, полинезлар — Полинезия — Шарқий Меланезиянинг баъзи кичик ороллари, Таити

о., Капингамаранги, Нукуоро ва Микронезия о.ларида яшовчи бир-би-рига яқин қардош халқлар гуруҳи; тонга, самоа, увеан, футуна, тувалу, токеау, ниуэ, пукапука, раротонга, ман-гай, тонгарева, манихик, ракаханга, таити, тубуаи, рапа, паумоту, туамо, напукан, мангарева, маркизликлар, рапануи, гавайяликлар, маори, тико-пиа ва б. Умумий сони 1120 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Полинез тилида сўзлашади. Диндорларининг кўпчилиги католик ва протестантлар, шунингдек, ибтидоий диний тасавурларнинг қам таъсири анча кучли. П.нинг Полинезияга жойлашуви мил. ав. 2-минг йилликнинг охиригача чорагида бошланган. П.нинг этногеографияси Жан. Америка индейсларининг ҳам таъсири борлиги ҳақида мулоҳазалар мавжуд. Асосий машғулот — қўл меҳнатига асосланган тропик типдаги деҳқончилик (таро, ямс, батат, банан, шакарқамиш, нон дарахти ва б.) ва балиқ овлаш.

Ад.: Пучков П. И., Этническая ситуация в Океании, М., 1985; Бутинов Н. А., Социальная организация полинезийцев, М., 1985.

ПОЛИНОМ (поли... ва лот. *polimen* — ном) — кўпхаднинг бошқача номи.

ПОЛИОЛЕФИНЛАР — олефин катори (этилен, пропилен, бутиленлар ва б.)даги тўйинмаган углеводородларнинг полимерланишидан ҳосил бўладиган синтетик полимерлар. П.нинг физик-механик ва кимёвий хоссалари уларнинг табиати ва олиниш усулига боғлиқ. П. ишлаб чиқарилиш кўлами ва турли санат тармоқларида қўлланиши жиҳатидан синтетик полимерлар ичида биринчи ўринда туради (яна қ. Полиэтилен, Полипропилен, Полиизобутилен).

ПОЛИОМИЕЛИТ (юн. *polios* — кул-ранг ва *myelos* — орқа мия) — ўткир юқумли касаллик. Бунда марказий нерв системаси зарарланади. Фалаж б-н ёки фалажсиз кечади. П. қадимдан маълум

бўлиб, айниқса, болалар ўртасида кенг тарқалган. П. оқибатида минглаб болалар фалаж бўлиб қолади.

Вирусни сунъий кўпайтириш усулининг кашф этилиши, П.га қарши вакцина яратилиши ва болаларни ёппа-сига эмлаш амалга оширилиши туфайли касаллик тез камайди. Касалликни қўзғатувчи вируслар сувда узок, вақт сақланади, қайнатилганда, калий перманганат ва водород пероксид таъсирида ҳалок бўлади. Касаллик бемор б-н ёки касаллик қўзғатувчисини ташиб юривчилар б-н мулоқотда бўлганда юқади. Вирус ҳаво-томчи йўллари орқали (аксирганда, йўталганда), шунингдек, ифлосланган сабзавот, мева, қайнатилмаган сув, сутни истеъмол қилганда организмга ўтади. Ёз ва куз ойларида П. кўпроқ учрайди. Касаллик ўткир бошланади: беморнинг т-раси 38—39° гача кўтариледи, йўтал, аксириш, томоқ оғриши, қоринда оғриқ пайдо бўлиши ва ич кетиши кузатилади. Бу белгилар 4—5 кундан кейин ўтиб кетади, бир ҳафтадан сўнг т-ра яна кўтариледи ва турли мускуллар, айниқса, оёқ ва қўллар фалажи авж олади.

Фалажсиз П. юқори нафас йўллариининг ўткир катарининг сифатида (қ. Ўткир респиратор касалликлар) ёки меъда-ичак фаолиятининг бузилиши кўринишида кечади. Бемор касалхонада даволанади. Фалаж б-н кечадиган П.да зарарланган қўл ва оёқнинг ҳаракатланиши бузилади, касал қўл ёки оёқ соғлом оёқ-қўлга қараганда ўсишдан орқада қолади. Шу сабабли комплекс даволашда массаж, даво физкультураси, оёқ ва қўллар учун махсус ортопедик аппаратлар, тана ва бўйинга қорсет та-қийш тавсия этилади. Кейинчалик сана-торийкурортда даволаниш керак. Фалаж б-н кечадиган П. узок ва тўғри даволанганда оёқ ва қўлларнинг издан чиққан функциялари тикланиши мумкин.

П.нинг олдини олиш учун суюқ ҳолдаги ва конфет (антиполиодраже) шаклидаги тирик П. вакцинаси б-н эмланади.

ПОЛИПЕПТИДЛАР — кўп сонли аминокислоталар қолдигидан иборат пептидлар.

ПОЛИПЛАР (юн. polypus — кўпоёқди) — якка ёки колония бўлиб ўтроқ яшовчи бўшлиқчиларнинг умумий номи. Асосан, денгизларда (гидралар — чу-чук сувларда) тарқалган; ўлчами бир неча мм дан бир неча м гача. Гавдаси цилиндрсимон, юқори томонида пай-паслагичлар б-н ўралган оғзи жойлашган. Пастки «товон» томони б-н суб-стратга (якка яшовчи П.) ёки колония поясига (колония бўлиб яшовчи П.) ёпишади. Кўпчилик колония бўлиб яшовчи П. ташқи ёки ички оҳак ёки органик скелетга эга. Ҳаракатланиши, асосан, пайпаслагичларнинг чўзилиши ёки қисқаришидан иборат. Айрим якка яшовчи П. (гидралар, актиниялар) субстратда секин силжиши мумкин. Насл галланиши орқали кўпаядиган бўшлиқчиларда П. жинссиз наел бўлиб, фақат куртакланиш ёки кўндаланг бўлиниш орқали кўпаяди ва П. ёки медузалар ҳосил қилади.

ПОЛИПЛАР — сурункали яллиғланиш натижасида шиллик парданинг маълум қисмида пайдо бўладиган сўрғичсимон ўсиқлар. Бурун, ичак, меъда, бачадон ва тананинг бошқа бўшлиқларидаги шиллик парданинг гипертрофияланиши оқибатида вужудга келади. Келиб чиқишига кўра, қон П.и (бачадонда қолиб кетган йўлдош парчаси атрофидаги қон индивидуларидан ҳосил бўла-ди), йўлдош П. и (бачадонда қолиб кетган йўлдош парчасидан ўсиб чиқа-ди), юмшоқ П. (шиллик парданинг маҳаллий яллиғланиш гиперплазияси туфайли пайдо бўлади) фарқ қилинади. Меъда, ичакдаги П. баъзида оғриксиз кечиб, фақат шу аъзолар бирор касаллик туфайли операция қилингандагина уни кўриб қолиш мумкин. Баъзан ярага айланиб қонайди, овқат ҳазм қилиш қийинлашиб қолади. Бурундаги П. нафас йўлини тўсиб қўяди.

Зарурият бўлса, операция қилинади.

ПОЛИПЛОИДИЯ (поли... ва юн. eidos — кўриниш, шакл) — тирик организмлар хужайрасидаги хромосомалари сонининг уларнинг гаплоид миқдорига нисбатан 3 ёки ундан кўпроқ марта ошиб кетиши. Бундай хужайра ёки ундан ривожланган организм полиплоид дейилади. Хромосомалар сони 3 марта ошганида триплоид, 4 марта ошганида тетраплоид дейилади. Полиплоид организм ота-она организмга нисбатан йирик ва кучли бўлади. П. ўсимликлар орасида кенг тарқалган; маданий ўсимликлар, одатда, полиплоид бўлади. П. ҳайвонлар орасида айрим қисқичбақасимонлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, ас-каридаларда учрайди. Сунъий П. юқори ҳарорат, нурланиш, кимёвий моддалар (колхицин ва б.) таъсир эт-тириб ҳосил қилинади. П. катта амалий аҳамиятга эга. Полиплоид ўсимликлар йирик ва серҳосил бўлади. П. дан ўсимлик навлари хусусиятини яхшилаш, йирик ва серҳосил навлар етиштиришда кенг фойдаланилади.

Рус олими Б. Л. Астауров тут ипак курти икки хил зотининг дурагайларидан серпушт тетраплоид зотни етиш-тирган. Ана шу асосда Астауров айрим жинсли ҳайвонларнинг полиплоид формалари партеногенез ва гибридизация усули б-н келиб чиқиши мумкинлигини амалда исбот қилди.

ПОЛИПРОПИЛЕН — пропиленнинг термопластик полимери $[-CH_2=CH-CH_3-]_n$; рангсиз кристалл модда. Мол. м. 30000—500000. Сувоқланиш т-раси 172°, зичлиги 920—930 кг/м³. Кислоталар, ишқорлар, эритувчилар ва анорганик эмирувчи муҳитларга чидамли. Бензол, органик эритувчилар ва эфирда эрийди. П. пропиленни оддий т-ра ва 10—40 атм. босимда катализатор иштирокида полимерлаб олинади. П. маҳсулотлари пухта ва ейилмайди, диэлектрик. Толалар, плёнкалар, идишлар, агрессив муҳитлар учун қувурлар, совиткич ва радио детал-

лари и.ч.да қўлланади.

ПОЛИПРОПИЛЕН ТОЛАЛАР - полипропилен эритмасидан тайёрланадиган синтетик толалар. П.т.нинг эластиклиги, эгилишга мустақамлиги полиамид толаларниқидан юқори, аммо емирилишга чидамлилиги пастроқ. П.т. кислоталар, ишкррлар, органик эритувчилар таъсирига барқарор, иссиқлик ва электризоляция хоссалари яхши. Иссиққа ва ёруғлик нурига нисбатан чидамсиз. П.т.дан чўкмайдиган арконлар, тўрлар, фильтрловчи ва тикма материаллар, брезентлар, гиламлар ва б. тайёрланади.

ПОЛИПТИХ (юн. polyptychos — кўп қаватли ёки тахтачалардан тузилган) — 1) кўп табақали 3 дан ортиқтавир ёки рельефли буклама: рассом ёки рассомлар гуруҳи томонидан яратилган асар;

2) умумий ғоя, ягона ранг ва композиция жикатидан бирлашган бир неча картина.

Европа мамлакатларида ибодатхона меҳроблари учун ишланган икона асарлари ҳам кўп қисмли бўлиб, П.нинг ёркин намунасидир. П. асарлари алоҳида қисмларда ишланиб бирлаштирилиши ёки бир юзага ишланиб ҳошия ёки чизиклар б-н бир неча қисмларга ажратилиши мумкин. 16-адан Голландия, Германия ва б.да ибодатхоналар учун «Инжил»дан олинган сюжетларга композициялар, кўп қисмли асарлар ишлаш кенг ёйилди. Мас, ака-ука Ван Эйклар П.нинг ёркин намунасини яратган.

Ўзбекистонда П.нинг илк намунаси 19-а. охириларида қурилган ибодатхоналар меҳроблари учун яратилган икона-стаслардир.

ПОЛИС (юн. polis, лот. civitas) — ша-ҳар-давлат. Юнонистон ва Қад. Италияда жамият ва давлатни ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ташкил этишнинг алоҳида шакли. П. давлат аппарати тўла ҳуқуқли эркак фуқароларнинг халқ мажлиси (апелла, экклесия), кенгаш (герусия,

ареопаг, буле, сенат) ва турли сайланувчи мансабдор шахслар (магистратлар) дан ташкил топган. П.лар олигархик (мас, Спарта) ёки демок-ратик (мас, Афина) бўлган. П.даги шахар аҳолисининг бир қисми (метеклар, перизклар, ҳар қандай ҳуқуқлардан маҳрум бўлган куллар) фуқаролар таркибига киритилмаган ва ҳуқуқсиз бўлган. П. Юнонистонда мил. ав. 4-а.нинг бошида (энг ривожланган даври мил. ав. 5-а.), Римда мил. ав. 3—1-а.ларда (энг ривожланган даври мил. ав. 5—3-а.лар) инкирозга учраган.

ПОЛИС (франц. police, итал. pollizza — тилхат), суғурта шартномаси — шахсий ёки мулкый суғурта шартнома-сини тасдиқлайдиган ва унинг шартлари ҳақида суғурта ташкилоти берган ҳужжат, тилхат, папта. П. зарурият ту-ғилганда суғуртачига қарши даъво кўзғатиб, зарарни ундириш учун судга такдим этилади. Ўзбекистонда «П.» тушунчаси б-н бирга кўпроқ «суғурта гувоҳномаси» қўлланилади.

ПОЛИСАХАРИДЛАР — моносахаридлар кдлдиғидан тузилган юқори молекулали углеводлар. П. қайвон, ўсимлик ва микроорганизмларда кенг тарқалган биополимерларнинг асосий гуруҳидан бири; улар организмда турли функ-цияларни бажаради. Кўплаб тарқалган П.нинг умумий формуласи $C_nH_{2m}O_m$. П.га моносахаридлар ёки уларнинг ҳосилаларидан ҳосил бўлган конденсатланиш полимерлари деб қаралади. П. моносахаридлар таркибига кўра, гомополисахаридлар ва гетерополисахаридларга бўлинади.

П. таркибиди 20 дан ортиқ турли моносахаридлар борлиги аниқ/тнган. Шулардан асосийлари: гексоза, пенто-за, аминосохар, дезоксисахар, урон кислотадир.

П.дан целлюлоза, крахмал ва гуммилар айниқса кўп ишлатилади. Бижғи-тиш саноатида (қ. Бижғиш) ёпишти-рувчи модда, плёнка ва тола тайёрлашда ҳам ашё сифатида қўлланади.

ПОЛИСЕМИЯ (поли... ва юн. *sema* — белги) — к. Куп маънолик.

ПОЛИСИНТЕТИК ТИЛЛАР - синтетик тилларнинг тури. Бундай тилларда барча грамматик маънолар, одатда, морфемалари давомли кетма-кет жойлашган сўз таркибида бериледи. П.т., асосан, эргатив курилишга (гапда иш-харакат бажарувчиси ҳамда объектнинг алокида махсус келишида бўлишидан иборат синтактик тузилма) эга бўлган чукча-камчатга, эскимосалеут, абхаз-адигей тиллари, шунингдек, Шим. ва Марказий Америкадаги кўплаб индейс тиллари-дир. Аффиксларнинг энг кўп миқдордаги тизмаси (шахс, сон, замон, майл, ҳаракат усули ва б.ни ифодаловчи кўшимчалар) феъл сўз шаклларида учрайди. Феъл сўз шакли П.т.да, одатда, тўлиқ гап мазмунини англатади. Мас, чукча тилида «мытвинны-экветыркын» феъл сўз шакли «биз тўрларни кўриклапмиз» деган маънони билдиради.

ПОЛИСОМАЛАР (поли... ва юн. *soma* — тана), полирибосомалар — оксил синтезининг трансляция бос-қичида информацион РНК (иРНК) молекуласида кетма-кет жойлашиб олган рибосомалар мажмуи. П.даги хар бир рибосома битта оксил молекуласини синтезлайди. Шунинг учун П. сони хужайрада оксил биосинтези жадаллигининг кўрсаткичи ҳисобланади. П. эн-доплазматик тўр найчалари мембраналари б-н боғланган бўлиши (боғланган рибосомалар) ёки гиалоплазмада эркин жойлашиши (эркин рибосомалар) мумкин. Боғланган рибосомаларда хужайрадан ташқарига чиқариладиган оксиллар, эркин рибосомаларда эса хужайранинг ўз фаолияти учун зарур бўлган оксиллар синтезланади. Оксил синтези тугалланганидан кейин П. иРНК молекуласидан ажралиб, цитоплазмага тушади (яна қ. Рибосомалар, Биосинтез).

ПОЛИСПАСТ (юн. *polyspastos* — кўп арконлар б-н тортиладиган) — бир неча кўзғалувчан ва кўзғалмас блоклар ҳамда шу блоклар орқали ўтказилган пўлат арконлар (трослар)дан иборат юк кўтариш қурилмаси. П. ёрдамида кўтариладиган юкнинг вазни блоклар ва пўлат арконлар тармоғига тарқалади, шунинг учун юкни кўтариш унча кийин бўлмайди. П. кўпинча юк кўтариш машиналари (мас, юк кўтариш кранлари)нинг бир қисми ҳисобланади. Баъзан, П. чиғир (лебедка) б-н бирлаштириб ясаледи. Енгил юкларни кўтаришда П.нинг ўзидан мустақил тарзда фойдаланиш мумкин. П. қурилиш, портлар ва уй-рўзғорда ишлатилади.

ПОЛИСТИРОЛ [-CH₂-CH (C₆H₅)-] П —стиролнинг чизикли полимери, ранг-сиз ёки сарғиш шишасимон шаффоф модда, мол. м. 30000—500000, зичлиги 1060 кг/м³ шишаланиш т-раси 93°. Саноатда стиролни полимерлаб олинади. Диэлектрик хоссаси юқори, ароматик углеводородларда, кетон, эфир ва альдегидда эрийди; спиртда эримайди; сув, кислота ва ишқорлар таъсирига чидамли. П. ни қуйиш, пресслаш ва б. усуллар б-н қайта ишлаб олиш мумкин. Шнекли прессда ишлов бериб юпка электр изоляция плёнкалари (стирофлекс) тайёрланади. Карбонат ангидрид гази, азот б-н кўпиклаштириб пенопласт ҳосил қилинади. Юқори частотали диэлектриклар тайёрлашда, уй-рўзғор ва техника буюмлари и.ч.да қўлланади.

ПОЛИСУЛЬФИДЛАР - таркибида нисбатан кўпроқ олтингугурт атоми туган сульфидлар. Ишқорий металллар П.и (мае Na₂S₂, Na₂S₅) ва ишқорий-ер металллар П.и барқарорроқ ҳисобланади. Таркибидаги олтингугуртнинг миқдорига қараб сариқ рангдан қизил ранггача бўлади. Кислоталар таъсирида П. олтингугурт ажратиб чиқариб парчаланади. П. сульфидларнинг концентранланган эритмаларига олтингугурт қукуни кўшиб

қайнатиш наги-жасида хреил қилинади. Чарм, бўягичлар, полисульфид каучуклар ва б. и.ч. да қўлланади.

ПОЛИТЕИЗМ (поли... ва юн. theos — худо), кўпхудолик — кўп худоларга эътиқод қилиш. Монотеизм (яккаҳу-долик)нинг акси. Қад. Миср, Юнонистон, Римдаги динлар П.га асосланган динлардир.

ПОЛИУРЕТАНЛАР — макромолекуларининг асосий занжирида тақрорланувчи уретан гуруҳи — OCONH — бўлган юқори молекулали бирикмалар. П. хоссаларига кура полиамидларга яқин туради. Гликолларни диизоциа-натлар б-н биргаликда босқичсимон механизм бўйича полимерлаб олинади. П. кислоталар, минерал ва органик мойлар, бензин ва оксидловчилар таъсирига чидамли. П. пенопласт, каучук, елим, плёнка, коррозиябардош қоплама, синтетик тола олишда қўлланади.

ПОЛИФАГИЯ (поли... ва ... фагия) — 1) одамларда, мечкайлик — овқатни ҳаддан ташқари кўп истеъмол қилиш. П. соғлом одамда энергия ва оксилга талабнинг ошиши (узоқочликдан, оғир жисмоний меҳнат ва юқумли касалликлардан сўнг) ёки айрим касалликлар (қандли диабет, буқоқ ва б.), шунингдек, гипоталамусдаги овқатланиш марказининг қўзғалиши ту-файли (мас, неврозлар, ақли заифлик-да) пайдо бўладиган сохта очиқиш ҳисси б-н боғлиқ бўлиши мумкин; 2) ҳайвонларда, ҳаммахўрлик (зоология); ҳайвонлар (полифаглар)нинг хилма-хил ўсимлик ва ҳайвонлар б-н озикланиши. Мас, ўтлоқ парвонаси курти 160 турга яқин ўсимлик, сариқ ўрмон чумолиси юзлаб тур хашаротлар ва б. умуртқасизлар ҳамда айрим ўсимликлар б-н озикланади. Бақалар, қур-бақалар, калтакесаклар, кўпчилик йирт-қич қушлар (калхатлар, бургутлар), сут эмизувчилар (бўрилар, тулқилар) П. ҳисобланади. П. овқат ҳазм қилиш сис-

темасида муайян анатомик, биокимё-вий ва физиологик мосланишлар (мас, хилма-хил ферментлар бўлиши) б-н боғлиқ. П. ҳайвоннинг озик кам бўлган чекка шимол ёки чўл шароитида яшаб қолишига имкон беради. Ҳайвонларнинг бир хил ёки бир неча хил озик б-н озикланиши монофагия ёки стенофагия дейилади.

ПОЛИФИЛИЯ (поли... ва юн. phylon — авлод, қабила) — муайян организмлар гуруҳининг тарихий жараёнда яқин қариндош бўлмаган бир қанча аجدод гуруҳлардан келиб чиқиши. П. конвергенция асосида амалга ошади ва дивергенцияга асосланган эволюцион принцип — монофилияга қарши қўйилади. Филогенетик систематика нуктаи на-заридан мазкур таксоннинг полифилитик келиб чиққанлигини аниқлаш уни монофилитик гуруҳларга бўлишни тақозо этади. Мас, илгари битта туркумга киритилган қуёнлар ва кемирувчиларнинг полифиликлги аниқланган. Ҳоз. бу 2 гуруҳ кемирувчилар ва товуш-қонсимонлар туркумларига ажратилади.

ПОЛИФОНИЯ (поли... ва фон) — овоз (қуй)ларнинг ифодавий-бадий ўзаро тенглигига асосланган кўп овозлилик тури. Акси — гомофония. Турли халқлар мусика меросида ва композиторлар ижодида асосан 3 та П. тури ажратилади: қуй ва унга жўр бўлувчи вариантларнинг барабар садоланишига асосланган ёрдамчи овозли П.; овоздан овозга ўтадиган битта қуй (мавзу)га асосланган имитациялп П.; бир неча мустақил қуй бир вақтнинг ўзида садоланишига асосланган контрастмавули П. Европа куп овозли мусикасида 9-адан маълум (органум, дискант, диафония, контрапункт). Тарихий ривожда катъий (15—16-а.лар, етук мисоллари Ни-дерланд мактаби вакиллари, Палестри-на ва б. ижодида) ва эркин (17-адан, И.С. Бах, Г. Ф. Гендель ва б.) П. даврлари ажратилади. 20-а. да И. Стравинский, Д. Шостакович, П. Хиндемит, О. Мес-сиан, Б. Бриттен, В.

Лютославский ва б. ижодида шаклан ва услубан бойиди. Ўзбекистон композиторлари (Г. Му-шель, Т. Қурбонов ва б.) П. га муҳим ўрин ажратиб, уни ўзбек мусиқа меросига хос баён ва ривожланув хусусиятлар б-н узвий боғлашга интилишган. П. ўқув фан и сифатида махсус мусиқа таълим тизимида киритилган. Ўзбек мусиқашунослари 20-а. ўрталаридан ўзбек бастакорлари ижодида П. ва монодия уйғунлашувига асосланган янги —полимонодия услубини ҳам ажратадилар. Мазкур услуб муайян соҳалар темб-ри, ўзаро фарқланувчи садолар йўналиши, чолгулар ёки ансамбль овозларининг ўзига хослиги б-н белгиланади. Дастлаб у К. Жабборов, М. Мирзаев ва, айниқса, Ф. Содикрв каби бастакорларнинг чолгу куйлари ва айрим ашула асарларида шаклланган. Кейинчалик Н. Қулабдуллаевнинг «Ўйламанг», А. Исмоиловнинг «Учрашув», «Ҳолим сўрма», «Фаввора», «Тўёна» каби асарларида ёрқин ифодасини топган.

Ад.: Коральский А., Полифония в творчестве композиторов Узбекистана. — Вопросы музыковедения, вып. 2, Т., 1971; Қурбонов Т., Полифония, Т., 1991.

ПОЛИФОСФАТЛАР — суперфосфат кислота (ортофосфат ва полифосфат кислоталар аралашмаси) асосида олинadиган мураккаб, концентрланган ўғитлар, умумий формуласи $Mep+2 Rn O3n+1$. П. тузилишига кўра, чизикли ёки ҳалқасиз ва ҳалқали П.га, олинишига кўра, сунъий ва табиий П.га булинади. Сунъий П. (аммонийли ва калийли П.) суперфосфат кислота асосида олинади. Сунъий П. таркибида 10 ва ундан ортиқ фосфат кислота қолдиғи булади. Аммоний полифосфат (таркибида 16—18% N ва 58—61% сувда эрувчан $P2O5$) ва калий полифосфат (48% $P2O5$, 26% $K2O$, 4% $C1$) ишлатилади. Кейинги йилларда Ўзбекистоннинг кимёгар олимлари сунъий П. асосида мураккаб ва комплекс ўғитларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйдилар.

Барча тирик организмлар таркибида

табиий П. мавжуд. Аденозинтрифосфат кислота ҳам табиий П.нинг вакили ҳисобланади. Ҳалқали табиий полифосфатларга инозит фосфат кислотанинг $Ca—Mg$ ли тузи — фитин моддасини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Фитин саноат микёсида чигит таркибидан ажратиб олинади. Тубан усимликлар, замбуруғлар таркибида кўп микдорда П. учраши аниқланган.

ПОЛИХРОМИЯ (поли... ва юн. *chroma* — ранг) — амалий безак санъати, ҳайкалтарошлик, меъморлик асарларида икки ва ундан ортиқ, ранглилик. Асар яратишда турли хил рангдаги хом ашёларни ишлатиш ёки асарларни турли рангларга бўяш орқали П.га эришилади.

ПОЛИЦЕНТРИЗМ (поли... ва лот. *centrum* — тўпланиш, марказ) — ҳозирги замон типидagi одамларнинг келиб чиқиши ҳақидаги назария. Унга кўра, *Homo sapiens* Ер юзасининг бир қанча жойларида палеоантроп ва архантропларга оид ҳар хил аجدод формалардан келиб чиққан. П.нинг асосчиси амери-ка антропологи Ф. Вейденрейх ҳисобланади. У неоантроп (қоз. одам) келиб чиққан 4 та марказни курсатади. Одамларнинг қазилма формалари б-н ўша жойда яшайдиган ҳоз. замон одам ирқлари ўртасидаги морфологик мосликнинг юқори бўлмаслиги П.нинг асос-сиз эканлигини курсатади. П. моноцентризм назариясида қарши туради.

ПОЛИЦИЯ (нем. *Polizei*; юн. *politia* — давлат томонидан бошқариш, маъмурият) — 1) жамоат тартибини сақлаш ва жиноятчиликка қарши кураш бўйича тузилган махсус органлар тизими. П. ҳуқуқбузарликнинг айрим турлари юзасидан текширув ишларини олиб боради; 2) ҳарбий П. — айрим давлатлар (АҚШ, Буюк Британия, ГФР ва б.) қуролли кучларидаги хизмат тури, йўл ҳаракатини назорат қилади, қочоқлар (дезертирлар)ни ушлаш, жиноятларни текшириш ва б.ни

амалга оширади; 3) РФ.да 1993 й. солиқ П.си тузилган; 4) Окт. тўнтаришигача Туркистон генерал-губернаторлигида ҳам П. бўлган. Мас, Тошкент ш.да Янги шаҳар ва Эски шаҳар П. бошқармасига бўлинган. П. штати 307 кишидан иборат бўлган. Ўзбекистон Республикасида милиция П. функциясини бажаради.

ПОЛИЭДР (поли... ва юн. *hedra* — асос) — кўпбурчак, кўпёқлик тушунчаларининг ихтиёрий ўлчовли фазолар учун умумлашгани.

ПОЛИЭМБРИОНИЯ (поли... ва эмбрион), ҳайвонларда — битта зиготадан бир неча эмбрион (эгизак)нинг ривожланиши. 1 та тухумдан ҳосил бўлган эгизаклар 1 та жинсга мансуб бўлади. П.нинг муайян тур учун хос махсус ва тасодифан содир бўладиган спорадик хиллари мавжуд. Специфик П. мшанкалар, яйдоқчи пардақанотлилар, совутли сут эмизувчилар учун хос. М., айрим яйдоқчиларнинг 1 та тухумидан 3000 га яқин личинка, совутлиларда 7—9 тагача эмбрион ривожланади. Спора-дик П. барча ҳайвонлар учун хос, айниқса, гидроид полиплар ва ёмғир чувалчангларида кўп учрайди.

Умуртқали ҳайвонлар ва одамда спорадик П. муртакнинг гастрүляция даврида ёки ундан олдин бир неча қисмга бўлиниб, ҳар бир қисмнинг мустақил ривожланишидан келиб чиқади. Одамда спорадик П. орқали 2—5 та 1 та жинсга мансуб генетик жиҳатдан бир хил эгизаклар туғилиши мумкин.

Ўсимликларда П. — 1 та уруғда бир неча муртакнинг ривожланиши. Ҳақиқий П.да муртак халтасида 1 та зиготадан бир неча муртак ривожланади (айрим лолаларда). Сохта П. уруғкуртакда бир неча муртак халтаси (қулупнай) ёки 1 та муртак халтасида 4 тадан 1 та эмас, бир неча мегаспора ривожланиши б-н боғлиқ.

ПОЛИЭТИЛЕН, политен, полиэтилен [$—CH_2—CH_2—$]л — карбозан-жирли полимер. Рангсиз, ярим шаф-фоф модда.

Суюкланиш т-раси олиниш усулига кўра 105—130°, зичлиги 920—970 кг/м³. Эластиклиги ва чўзилишга мустаҳкамлиги юқори. Ишқорлар, хлорид, сульфат, фторид ва органик кислоталар таъсирига чидамли; хлор ва фтор таъсирида парчаланаяди. 80°дан юқорида углеводлар ва уларнинг хлорли ҳосилаларида эрийди; радиоактив нурлар таъсирига чидамли; физиологикжиҳатдан зарарсиз. П. — жажрн мик.-ёсида термопластлар и.ч.да биринчи ўринда турадиган энг арзон полимерлардан бири. Саноатда 3 хил усулда: этиленни юқори босимда (1200—1500 ат), ўртача босимда (30—40 ат) ва паст босимда (0—7 ат) полимерлаб олинади. Электр изоляция қопламалари, плёнкалар, емирувчи муҳитлардан сақловчи материаллар, синмайдиган идишлар ва б. тайёрлашда қўлланади.

ПОЛИЭТИЛЕНТЕРЕФТАЛАТ - синтетик полимер; оқ ёки оч-қизғиш рангли модда. Суюкланиш т-раси -265°; физик-механик хоссалари юқори. Ацетон, этилацетат, ксилол, муз ҳолатидаги сирка кислота ва б. таъсирига чидамли. Фенолда эрийди. 100°дан юқорида аммиак ва ишқорларнинг эритмалари П.ни парчалайди. П. дан плёнкалар, микро-организмлар ва куя тушмайдиган синтетик толалар, радиодеталлар, кимё-вий жиҳозлар ва б. тайёрланади.

ПОЛИЭФИР ТОЛАЛАР — поли-эти-лентерефталатдан тайёрланадиган синтетик толалар. Иссиққа чидамлигига кўра, П.т. маълум бўлган барча табиий ва синтетик толалардан устун туради. П.т. ишқаланишга, ёруғлик нури, ишқорларнинг қайноқ ва концентранган эритмалари таъсирига чидамли. Техник П.т. конвейер ва турли меҳанизмлар учун узатувчи тасмалар, ар-қонлар, филтрловчи материаллар ва б. тайёрлашда ишлатилади. Тўқимачилик иплари (кримплен, мелан ва б.), трикотаж, турли матолар и.ч.да қўлла-нади. Савдодаги номлари: лавсан (МДХ мамлакат-

лари), терилен (Буюк Британия), дакрон (АҚШ), элана (Польша), тесил (Чехия).

ПОЛИЭФИРЛАР — гетерозанжирли юкрри молекуляр бирикмалар. Оддий ва мураккаб П.га бўлинади. Оддий П. — асосий занжирида оддий эфир боғларини тутган макромолекулалар. Турли кислотали агентлар, спиртлар, аль-дегидлар, изоцианатлар ва б. б-н реак-цияга киришади. Юқори т-рада деструк-цияланади. Оддий П. алкиленларнинг беқарор оксидларини ёки альдегидларни полимерлаб, куп атомли спиртларни сувсизлантириб, альдегидлар б-н 2 атомли спиртларни реакцияга киритиб ва б. усуллар ёрдамида ҳосил қилинади. Оддий П.га мансуб полиоксиметилен, пентон, эпоксид смолалар муҳим аҳамиятга эга. Улар конструкцион материаллар, парда ҳосил қилувчи моддалар, эмульгаторлар, диэлектриклар ва бошқалар и.ч.да қўлланади. Мураккаб П.—умумий формуласи $[-\text{OROOR}'\text{CO}-]_n$ бўлган полимерлар, бу ерда R ва R' — 2 валентли радикаллар. Нуклеин кислоталар, даммар, шеллак, акароид, қахрабо каби табиий бирикмалар ҳам мураккаб П.дир. Мураккаб П. мураккаб эфир боғларини ҳосил қилишга мойил бирикмаларни поликонденсатлаш, циклик эфирларни гидролитик полимерлаш ва тўйинмаган эфирларни радикал механизм бўйича полимерлаш усуллари б-н олинади. Энг муҳим синтетик мураккаб П.га алкид смолалар, полиэти-лентерефталат, полиакрилатлар, поли-карбонатлар, тўйинмаган П. ваб. киради. П. санотнинг турли соҳаларида кенг қўлланади.

ПОЛК (кад. славянча пълк — қўшин) — барча қуролли кучларнинг ҳар хил қўшин турлари ва махсус қўшинларидаги ҳарбий қисм. П.нинг ўқчи, пиёда аскарлар, отлик аскарлар, танк, артиллерия, авиация, ракета ва б. турлари бўлади. Ҳар бир П.да мустақил штаб, бир қанча батальон (дивизион, эскадрилья, рота), таъминот бўлинмалари ва ички бўлинмалар мавжуд. П., одатда, қўшилмалар (диви-

зия, бригада) таркибига киради. П. шаклидаги ҳарбий бирлик, дастлаб 10-а. лардаёқ вужудга келиб, турли армияларда ҳар хил номлар б-н аталган. П. тузилиш жиҳатдан ўзгариб турган. 1-жаҳон урушида пиёда аскарлар П. и 3— 4 батальон (ҳар бир батальонда 3—4 ро-та)дан иборат бўлган. 2-жаҳон уруши арафасида танк, моторлаштирилган авиация, ҳаво десанти ва б. П.лар юзага келган. Пиёда аскарлар П.ларига эса артиллерия, миномёт, танк, зенит пуле-мётлари бўлинмалари ва б. киритилган. Ҳоз. бир қанча армияларда (АҚШ ва б. мамлакатларда) П. ўрнида жанговар гу-рухлар мавжуд.

ПОЛКОВНИК (полякча polkownik) — бир қанча давлатлар қуролли кучларида зобитлик унвони. П. унвони рус армиясида 17-а. дан мавжуд бўлган. Совет армиясида 1935 й. 22 сент.да жорий этилган. Ҳарбий денгиз флотидаги 1-ранг капитани унвонига мое келган; РФ қуролли кучларида сақланиб қолган. Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари, солиқ, божхона, чегара ва б. қисмлардаги зобитлик унвони (яна қ. Ҳарбий унвонлар).

ПОЛЛЮЦИЯ (лот. polluo, pollutum — булғаниш) — қ. Ихтилом.

ПОЛО МАРКО — қ. Марко Поло.

ПОЛОВЕЦ ЕРИ — Волга ва Дунай дарелари оралиғидаги даштларнинг кад. русча аталиши. Буерларда 11 — 13-а.ларда половецлар (қипчоқлар) кўчманчилик б-н машғул бўлишган; Дашти Қипчоқнинг ғарбий қисми.

ПОЛОВЕЦЛАР — қ. Қипчоқлар.

ПОЛОНЕЗ (франц. polonaise — полякча) — поляк халқ рақслари асосида юзага келган тантанавор бал ракси. Мусиқа ўлчови 3/4. 18-а.дан Франция ва б. Европа мамлакатларида кенг тарқалган. Поляк миллий профессионал мусикаси

шаклланишида муҳим роль ўйнаган (Ю. Эльснер, М. Огинский, К. Кур-пинский ва б.). Ф. Шопен ижодида кенгайтирилган бир қисмли шаклдаги концерт асарига айланган. М. Глинка, П. Чайковский ва б. ўз операларида П.дан фойдаланишган.

ПОЛОНИЙ (Polonium), Po — Менделеев даврий системасининг VI гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 84, ат.м. 208,9824. П. радиоактив элементлар емирилишида оралик маҳ-сулот сифатида ҳосил бўлади. Унинг масса сонлари 194 дан 218 гача бўлган 25 та изотопи ва ядро изомерлари маълум. Энг узок, мавжуд бўлувчи изотопи $^{209}\text{Po}(T_{1/2}=103 \text{ й.})$, сунъий йўл б-н олинган. Ҳар бир табиий изотопининг радиоактив элементлар қаторида жойланишига қараб махсус номи ва белгиси бор, чунончи: $2\|(\text{Po}—\text{RaF}$ б-н, $2\|\text{Po}—\text{AcC}$ б-н, $2\|\text{Po}—\text{ThC}$ б-н, $2\|\text{Po}—\text{RaC}$ б-н, $2\|\text{Po}—\text{AcA}$ б-н, $2\|\text{Po}—\text{ThA}$ б-н ва $2\|\text{Po}—\text{RaA}$ б-н белгиланади. П.нинг ^{210}Po изотопи ($T_{1/2}=138,4$ кун) муҳим амалий аҳамиятга эга.

П. (^{210}Po) илк бор 1898 й.да М. Скло-довская-Кюри ва П. Кюри томонидан уран рудасида радиоактив элемент сифатида кашф этилган ва М. Скло-довская-Кюри ватани — Польша (лот. Polonia) шарафига П. деб аталган. П. — кумуш каби оқ ва юмшоқ металл, физик хоссалари жиҳатидан висмут ва кўрғошинни эслатади. Суюклиниш т-раси 254° , қайнаш т-раси 962° , зичлиги $9,4 \text{ г/см}^3$, атом радиуси $1,7 \text{ \AA}$. Ер пустила масса жиҳатидан 2-10 15% ни ташкил қилади.

П. бирикмаларда —2, +2, +4, +6 валентли. Унинг оксиди, хлоридлари, сульфати ва комплекс бирикмалари маълум.

П. уран рудасини қайта ишлашда ҳосил бўладиган мураккаб моддаларнинг эритмаларини электркимёвий усулда қайтариб олинади. 1 т уран рудасида 0,1 мг чамасида П. бўлади. PoS ни вакуумда 273° да қиздириш йўли б-н ҳам олинади. П.нинг изотопи ^{210}Po о-зарралар манбаи сифатида ишлатилади. ^{210}Po нинг бериллий б-н аралашмаси турли материаллар-

ни анализ қилишда нейтронларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади.

ПОЛТАВА — Украинанинг Полтава вилоятидаги шаҳар. Вилоят маркази. Ворскла дарёси (Днепрнинг чап irmoғи) бўйида. Т.й. тугуни. Аэропорт бор. Ахрлиси 319 минг киши (1997). П. Украинанинг йирик саноат марказларидан бири. Машинасозлик ва металлсозлик саноатлари (автоагрегат, кимё саноати учун машиналар, газчирик лампалари, турбомеханика ишлаб чиқарилади), шаҳар ялли саноат маҳсулотининг 41,2%ни беради. Сунъий олмос ва олмос асбоблари, тиббий шиша, чинни ва б. з-длар бор. Енгил (ип-йиги-рув, кўнчилик, тикувчилик, трикотаж, пойабзал ва б. корхоналар), озик-овқат (гўшт, ёғмой к-тлари) ва қурилиш материаллари саноатлари ривожланган. Ёғочсозлик, полиграфия саноати корхоналари бор. Ойнашиша ва бадий буюмлар ишлаб чиқарилади, мусика асбоблари ф-каси мавжуд. 5 олий ўқув юрти, 2 театр, 6 музей (шу жумладан, музей-кўриқхона, «Полтава жанги майдони», бадий музей, В. Г. Короленконинг адабий-мемориал му-зейи, украин ёзувчиси И. П. Котля-ревский музейи) бор. Шаҳар қадимги солномаларда, 1174 й.дан, «Лтава» номи б-н маълум (1430 й.гача шу номда). 1569 й.дан Польша, 1654 й.дан Россия давлати таркибида. П.да тари-хий меъморий ёдгорликлардан: Кре-стовоздвиженск монастири собори (17—18-а.лар), марказдаги классицизм услубида қурилган ансамбль (19-а.дан бошлаб), Полтава жангига бағишланган монументлар (19—20-а.лар бошлари) сақланган.

ПОЛТАВА ВИЛОЯТИ - Украина таркибидаги вилоят. 1937 й. 22 сент.да ташкил этилган. Чап Соҳил Украинанининг марказий қисмида жойлашган. Майд. 28,8 минг км². Аҳолиси 1723,9 минг киши (1997), асосан, украинлар ва руслар яшайди. П.в.да 25 маъмурий туман, 13 шаҳар, 23 шаҳарча бор. Маркази

— Полтава ш. Бошқа муҳим шаҳарлари: Кременчуг, Лубни, Миргород, Пирятин, Хорол, Гадяч. П.в. Днепр соҳили ва қирда жойлашган. Ер юзаси текислик (баландлиги шим.-шарқда 170—202 м, жан.-гарбида 60 —100 м). Днепр томон қия. Иклими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси —5,5°, — 7,6°, июлники 20—21,7°. Йиллик ўртача ёгин 430—560 мм (асосан, езда ёғади). Дарёлари Днепр ҳавзасига мансуб: Сула, Псёл, Ворскла. Худудининг 70% ни ўртача чириндили қоратупрок эгаллаган. Табиий дашт ўсимликлари деярли сақланмаган. Ўрмон ва буталар худудининг 7,5%ни эгаллаган (дуб, шумтол, берест, жўка, граб). Ўрмонларда лось, елик, қобон, бўри, бўрсик, тулки, даштларда сассиққўзан, малла товушкон, олаҳуржун, юмронқозик, қушлардан қиронқора, турна, ёввойи ўрдак ва ғозлар, бедана, чил, каклик, тўрғайлар яшайди. Даре ва қўллар балиққа бой. Саноатининг етакчи тармаклари: машинасозлик ва металлсозлик. Корхоналари, асосан, Полтава (тепловоз таъмирлаш, турбомеханика, «Химмаш», автоагрегат ва б. з-длари), Кременчуг (автомобиль, вагонсозлик, йўл маши-налари), Лубни (станоксозлик, машинасозлик, ҳисоблаш машиналари), Карловка (озик-овқат саноати учун жиҳозлар) ш.ларида жойлашган. Кимё саноати тез ривожланмоқда (Кремен-чугда нефтни қайта ишлаш ва курум з-длари, Лубнида кимё-фармацевтика, Полтавада сунъий олмос ва олмос ас-боблар з-длари), Кременчугда руда бой-итиш к-ти қурилган. Озик-овқат саноати етакчи ўринда (вилоят саноат маҳсулотининг 31%). Енгил саноатда (8%) ип йигирув, трикотаж, пойабзал, тикувчилик корхоналари ишлаб турибди. Ёғочсозлик (3%) ҳам ривожланмоқда. Қурилиш материаллари саноатида гранит қазиб олинади ва қайта ишланади, те-мир-бетон конструкциялар, ғишт, керамзит шағали ишлаб чиқарилади.

Қ.х. ғаллачилик, қанд лавлаги етиштириш б-н бирга сут-гўшт чорвачилиги-

га ихтисослашган, Асосий тармоғи — деҳқончилик, қ.х. маҳсулотининг 52,6% ини беради. Ғалла, картошка, сабзавот, техника, озуқа экинлари экилади. Украинадаги доривор ўсимликларнинг 14% П.в.да етиштирилади (асосан, Лубни туманида). Чорвачилик сут-гўштга ихтисослашган; қорамол, чўчка, қўй ва эчки, парранда, қуён боқилади. Асаларичилик ривожланган.

Асосий транспорт тури — т.й. (уз. 853 км). Автомобиль йўллари 10,5 минг км. Днепр дарёсида, қисман Сула дарёсида кема қатнайди. Полтава ш. ҳаво йўли орқали Киев, Москва, Украинанинг вилоят марказлари ва туманлари б-н боғланган. 5 олий ўқув юрти, 2 театр, 12 музей, Миргород бальнеологик курорти, санаторийлар бор. ПОЛЬКА (чехча polka — ярим кадам) — чех халқ рақси. Тез суръатда, 2/4 мусика ўлчовида, давра бўйлаб жуфт-жуфт бўлиб ижро этилади. 19-а. ўрталарида Европада бая рацеи сифатида кенг тарқалган. Композиторлардан И. Штраус, Б. Сметана, А. Дворжак, П. Чайковский, С. Рахманинов ва б. П. жанридан фойдаланишган. 19-а.нинг охиридан Ўзбекистонда ҳам тарқалиб, унинг ритмлари баъзи узбек қуйларига сингдирилган (мас, «Андижон полькаси»).

ПОЛЬША (Polska), Польша Республикаси (Rzeczpospolita Polska) — Марказий Европадаги давлат. Майд. 312,7 минг км². Аҳолиси 38,6 млн. киши (2002). Пойтахти — Варшава ш. Маъмурий жиҳатдан 16 воевода (województwo) га бўлинади.

Давлат тузуми. П. — республика. Амалдаги конституцияси 1997 й. 25 майда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1995 й.дан Александер Квасьневски), у П. фуқаролари томонидан умумий тенг ва тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни 2 палатали парламент (қуйи палата — сейм ва юқори палата — сенат),

ижрочи ҳокимиятни президент ва Вазирлар Кенгаши (хукумат) амалга оширади.

Табиати. П. Висла ва Одра дарёлари ҳавзасида, шим.да Болтиқ денгизи ва жан.да Карпат ва Судет тоғлари оралиғида жойлашган. Худудининг 90% дан кўпроғи текислик ва паёттексислик, жан.да тоғликлар бор. Денгиз бўйлари паст, қумлок. Қазилма бойликлари — тошқўмир, кўнғир кўмир, табиий газ ва нефть, темир, мис, қўрғошин, олтингургурт, рух; калиймагний туз конлари бор. Иқлими мўътадил, океан иқлими б-н континентал иқлим ўрта-сида. Январнинг ўртача т-раси —Г дан — 6° гача, июлники 10—19°. Йиллик ёғин 500—1800 мм. Ёмғир ва қордан сув оладиган Одра, Висла, Буг, Нотец ва Вар-га дарёларида кема катнайди. П.да 9000 дан ортиқ кўл бор. Энг катталари: Сняр-двн (113,8 км2), Мамри (104 км2).

П. худудининг ярмидан кўпроғи ҳайдаладиган ерлар, 28% ўрмон. Аксарият жойларда игна баргли, ғарби ва жан. да кенг баргли дарахтлар усади. Мамлакат шим. ва шарқида яхлит ўрмон-зорлар (Белая Вежа пушчасининг бир қисми ва б.) сақланган. Шим. ва шим.-шарқда катта майдонлар вереекзор ва торфли ерлар б-н банд. Текисликларда аксари чимли-подзолли тупроқлар, шарқ ва шим.-шарқда ботқоқли тупроқлар, тоғ олди ва тоғ этакларида кўнғир ўрмон ва кора тупроқлар, тоғларда эса, тоғ кўнғир, дарё водийларида аллювиал тупроқлар тарқалган. Ўрмонларда бўри, силовсин, тулки, бўрсик, айик; туёқлилардан тўнғиз, лось, буғу яшайди. Қушлардан қарқуз, қалик, тоғларда бургут учрайди. Денгиз, кўл ва дарёларда балик кўп. П.да Татра, Пенин ва б. миллий боғлар бор.

Аҳолисининг 98,5% поляклар; украинлар, белоруслар, словаклар ҳам яшайди. Расмий тил — поляк тили. Диндорларнинг кўпчилиги — католиклар. Шаҳар аҳолиси —62,1%. Йирик шаҳарлари: Варшава, Лодзь, Краков, Вроцлав, Познань, Гданьск ва б.

Тарихи. П. худудида палеолит даври-

даёқ одамлар яшаган. Мил. ав. 1-минг йиллик ва мил. 1-минг йилликнинг 1ярмида П. худудида славян кабилаларининг шаклланиш жараёни содир бўлди. 8—9-а.ларда кабила князликлари вужудга келди. 10-а.да Одра, Висла ва Буг дарёлари оралиғида яшовчи полян (Польша, поляклар номи шундан келиб чиққан), мазовшан, вислян, поморян кабилаларининг князликлари бирлаштирилди ва ягона П. давлати ташкил топди. Бироқ, 12-а.га келиб П. давлати яна князликларга бўлиниб кетди. 13-а. охирида князь Пшемисл П рах-барлигида П. ерларини бирлаштириш учун кураш бошланди. 14—15-а.ларда ягона П. давлати пайдо бўлди, маданият ривожланди, поляк тили шаклланди. 15-а.нинг 1ярмида Краковдаги Ягайло ун-ти (1364 й.да асос солинган) поляк фани марказига айланди.

16-а.нинг 2ярмидан П. давлати украин, белорус ва рус ерларини босиб ола бошлади. П. б-н Литванинг бирлашувинатижасида Речь Посполита пайдо бўлди. 1609—12 й.ларда П. Россияга хужум килди. Бир неча аср мобайнида П. Европадаги энг қудратли давлатлардан бири бўлиб турди. Аммо оғир урушлар сабабли мамлакат инкирозга учраб, уч марта (1772, 1793, 1795 й.ларда) Пруссия, Австрия, Россия ўртасида бўлиниб кетди, П. давлати тугатилди, халки асоратга тушди. 1807 й. Наполеон I кўшинлари Пруссияни енгиб, Францияга тобе Варшава герцоглигини тузди. 1814—15 й.ларда Вена конгрессида П. яна бўлинди. Варшава герцоглигининг катта қисми П. қироллигига айлантирилиб, Россияга топширилди.

Пруссия Варшава герцоглигининг бир қисмини олди, Силезия ва Денгиз бўйини ўзида сақлаб қолди. Австрия (1867 й.дан Австро-Венгрия)га Галиция берилди. Краков республикаси тузилди. Поляк халки озодлик учун тинимсиз курашди (1794 й. Т. Костюшко бошчилигидаги кўзғолон, шунингдек, 1830—31, 1846, 1848, 1863—64 йлардаги кўзғолонлар). 19-а. охири —20-а. бошла-

рида П.да саноат бирмунча ривожланди, т.й. қурилди. Озодлик харакати янада кучайди. 1-жаҳон урушида П.га анчагина зарар етди. Босқинчи қўшинлар олиб чиқиб кетилгач, П.ни бўлиш тўғрисидаги барча битимлар бекор қилинди ва 1918 й. нояб.да Польша Республикаси мустақиллиги эълон қилинди. 1920 й. апр.да Совет-Польша уруши бошланди. 1921 й. шартномасига биноан, Ғарбий Украина б-н Ғарбий Белоруссия П.гаўтди ва 1939 й.да бу ерлар яна СССРга кай-тариб олинди. 1939 й. 1 сент.да Германия П.га ҳужум қилиб, 2-жаҳон урушини бошлади. Поляк халқи озодлик учун қаттиқ кураш олиб борди. 1945 й. майда барча поляк ерлари озод қилинди. 1952 й.дан 1989 и.гача мамлакат П. Халқ Республикаси деб аталди. 80-й.лар бошида мамлакатда чуқур ижтимоий-иқтисодий танглик рўй берди. 1981 й.дек. да ҳдрбий ҳолат жорий этилди. 1989 й.да «Бирдамлик» қасаба уюшма бирлашмаси вакиллари ҳокимият те-пасига чиқди ва давлатнинг номи П. Республикаси деб атала бошлади. 1997 й. 25 майда ўтказилган референдумда мамлакатнинг янги конституцияси қабул қилинди. П. — 1945 й.дан БМТ аъзоси. 1991 й. дек.да ЎЗР суверенитетини тан олган ва 1992 й. мартда дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрамлари — 3 май — 1791 й.ги Конституция куни ва 11 нояб. — Мустақиллик куни (1918).

Асосий сиёсий партиялари, бирлашмалари ва қасаба уюшмалари. Демократ к партия, 1939 й. асос солинган; Консерватив халқ партияси, 1997 й. тузилган; Мустақил П. конфедерацияси партияси, 1979 й. ташкил этилган; Поляк деҳқонлари партияси, 1990 й. асос солинган; Поляк христиан демок-ратлари келишуви партияси, 1999 й. тузилган; Оралиқ кучлари битишуви партияси, 1990 й. ташкил этилган; Меҳнат иттифоқи партияси, 1992 й. асос солинган; П.ни тиклаш ҳарака-ти, 1995 й. тузилган; Демократик сўл кучлар иттифоқи, 1991 й. сайловолди бирлашмаси сифатида таш-

кил этилган; Озодлик иттифоқи ташкилоти, 1994 й.да тузилган. Умумпольша қасаба уюшмалари битишуви, 1984 й. асос солинган; Яккаҳол деҳқонларнинг «Бирдамлик» қасаба уюшмаси, 1981 й. тузилган; «Бирдамлик» қасаба уюшмаси, 1980 й. ташкил этилган; «Бирдамлик-80» қасаба уюшмаси, 1990 й. «Бирдамлик» қасаба уюшмасидан ажралиб чиққан ва ўзини 1980—81 й.лардаги қасаба уюшма харакатининг бирдан-бир давомчиси деб ҳисоблайди.

Хўжалиги. П. — индустриал-аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 5,1%, кишлок ва ўрмон хўжалигининг улуши 26,6%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 68,3%.

Саноати. П. тошқўмир, олтингу-гурт, табиий газ, кумуш қазиб олишда, пўлат эритишда Европада олдинги ўринлардан бирида туради. Қумир мамлакат ёқилғи-энергетика балансининг асосини ташкил этади. Тошқўмир Юқори Силезия, шунингдек, Валбших ва Люблин ҳавзаларида, қўнғир кўмир Богатинда қазиб чиқарилади. Электр стялари, асосан, кумир конлари атрофида қурилган. Иссиклик электр стяларида йилига ўртача 135,3 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Мис, қўрғошин-рух рудалари, озроқ микдорда нефть ҳам қазиб олинади.

Мамлакат эҳтиёжлари учун зарур нефтнинг 90% дан кўпроғи чет эллардан сотиб олинади. Нефтни қайта ишлаш саноатининг асосий марказлари — Плоцк ва Гданьск. Четдан келтириладиган темир руда ва маҳаллий кокс асосида ишловчи металлургия 3-длари (шу жумладан, Краковдаги металлургия к-ти ва машҳур «Катовице» к-ти) Юқори Силезия агломерациясида жойлашган. Рангли металлургия саноати таркибида мис (Глогув, Легница), қўрғошин, рух (Катовице, Буковно, Мястечко-Слёнске) ва алюминий (Конин) 3-длари бор. Саноатнинг асосий тармоқлари бўлмиш машинасозлик ва металл ишлаш саноати хилма-хил маҳ-сулот ишлаб чиқаради.

Кемасозлик (Гданьск, Гдиня, Щецин), само-лётсозлик (Варшава, Мелен, Свидвин), вагон ва локомотивсозлик (Свидница, Зелена Гура, Вроцлав, Познань, Хшанув), автомобилсозлик (Варшава, Стараховице, Ельч, Люблин, Ниса), тракторсозлик (Варшава) ривожланган. Шахта ва металлургия з-длари учун технология асбоб-ускуналари, қуув, кимё, озик-овқат, ёғочсозлик, бино-корлик материаллари корхоналари учун комплект асбоб-ускуналар, шунингдек, станоклар, кема двигателлари, электр моторлар, кўтарма-транс-порт воситалари, рўзгор машиналари ва аппаратлар, электрон асбоблар ва б. ҳам ишлаб чиқарилади. Кимё саноатида олтингугурт кислотаси, минерал ўғит, сода, хлор, пластмасса, синтетик тола, каучук и.ч. корхоналари бор. Асосий марказлари — Тарнув, Освенцим, Плоцк, Бидгошч. Фармацевтика, фотокимё, парфюмерия (Варшава, Лодзь, Краков), резина, цемент, шиша, чинни-фаянс, ёғочсозлик, целлюлоза-қоғоз, кўн-пойабзал, тикувчилик саноати мавжуд. Тўқимачилик (ип, зиғир, жун газлама, трикотаж), озик-овқат (қанд-шакар, спирт-арак, гўшт, ёғ, балик, тамаки) саноат тармоклари ривожланган. Ўрмонларда ёғоч тайёрланади.

Кишлоқ хўжалиги. Мамлакат майдонининг 61% қ.х.га ярокли ерлар. Майда хусусий деҳқончилик хўжаликлари устун. Давлат хўжаликлари, шир-катлар ва қ.х. тўғараклари ҳам бор. Энг муҳим қ.х. экинлари: жавдар, буғдой, арпа, сули, картошка, қанд лавлаги ва б. Сабзавот, тамаки, ем-хашак, ре-завор мевалар ҳам етиштирилади. Чорвачилик салмоғи катта. Қорамол, чўчка, қўй, от, парранда боқилади.

Транспорт нинг асосини темир йўллар ташкил этади. Т.й. узунлиги — 24 минг км, автомобиль йўллари уз. 372,5 минг км. Даре кемачилиги ривожланган. Асосий денгиз портлари — Гданьск, Гдиня, Щецин. Денгиз савдо флотининг тоннажи — 4,5 млн. тонна дедевейт. Асосий халқаро аэропорти — Окенце (Варшава

яқинида).

Ташки иктисодий алоқала-р и . П. чет элларга машиналар, саноат асбоб-ускуналари, кемалар, кимё саноати маҳсулотлари, кенг истеъмол моллари, кумир, кокс, мис, рух, кора металллар прокати ва б. чиқаради. Четдан хом ашё, ёқилғи, дон, қ.х. маҳсулотлари ва б. олади. Европа Иттифоқи мамлакатлари, Россия, АҚШ б-н савдо килади.

Тиббий хизмати. Давлатга қарашли касалхоналар б-н бир қаторда хусусий шифохоналар ҳам аҳолига тиббий хизмат кўрсатади. Врачлар 10 тиббиёт академиясида тайёрланади. Курортлар орасида энг машхурлари: Криница, Поляница-Здруй, Сопот, Колобжег, Закопане.

Маорифи, маданиймаърифий ва илмий муассасалари. Маорифи 15 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий, барча поғоналари давлат таъминотида. Хунар-техника мактаби бошланғич (1—3-синфлар) ва мунтазам (4—10-синфлар) таълимни ўз ичига олади. Ихтисослашган лицейлар ҳам бор. Хусусий мактаблар тармоғи кенгаймоқда. П. да 130 олий ўқув юрти фаолият кўрсатади. Европадаги энг кад. ун-тлардан бири Краков ун-ти (1364), шунингдек, Варшава ун-ти (1816), политехника ин-тлари, олий қ.х., иктисодиёт, пед. мактаблари, тиббиёт ва рассомчилик академиялари шу жумлага киради.

Мамлакатдаги илмий фаолиятни Польша ФА б-н бирга Фан вазирлиги мувофиқлаштириб боради. И.т.лар Фанлар академиясининг илмий-тадқиқот ин-тларида, олий ўқув юртларида, идоравий илмий муассасаларда олиб борилади. П.да Банах номидаги халқ-аро мат. маркази (Варшавада) ва Халқ-аро' кучли магнит майдонлари ва паст т-раларлаб. (Вроцлавда) ишлайди. Йи-рик кутубхоналари: Краков ун-ти ку-тубхонаси (1364), Варшавадаги миллий кутубхона (1928), Варшава ун-ти ку-тубхонаси (1817), Познань ун-ти ку-тубхонаси (1902), шунингдек, П. фанлар академиясининг Варшава, Гданьск, Краковдаги кутубхоналари. Энг

йирик музейлари: Варшавадаги миллий музей (1863), Краковдаги миллий музей (1879), Познандаги миллий музей (1857), Варшавадаги Ф. Шопен ва А. Мицкевич музейлари.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. П. пойтахти ва воеводаларида кўпгина газ. ва жур.лар нашр этилади. Энг муҳимлари: «Газета виборча» («Сайловчилар газетаси»), кундалик му-стакил газ., 1989 й.дан), «Трибуна» («Минбар», кундалик газ., 1948 й. «Трибуна люду» номи б-н аз. солинган, 1990 й.дан хоз. номда чиқади), «Газета Краковска» («Краков газетаси»), кундалик газ., 1949 й.дан), «Газета Любуска» («Любуска газетаси»), кундалик газ., 1952 й.дан) «Газета саможондова» («Ўзини ўзи бошқариш», кундалик газ., 1990 й.дан), «Громадарольник польски» («Поляк декқони минбари», ҳафтасига 3 марта чиқадиган газ., 1947 й.дан), «Едність» («Бирлик» ҳафтанома, 1989 й.дан), «Жиче Варшави» («Варшава ҳаёти», кундалик газ., 1944 й.дан), «Речь Посполита» («Республика», кундалик газ., 1981 й.дан), «Жиче госпо-дарче» («Иқтисодий ҳаёт», ҳафталик иқтисодий жур., 1945 й.дан), «Нова республика» («Янги республика», ойликжур., 1987 й.дан). П. матбуот агентлиги, давлат маҳкамаси, 1918 й. тузилган; П. ахборот агентлиги, акциядорлик корхонаси, 1991 й. ташкил этилган. П. радио ва телевидение қўмитаси давлат маҳкамаси бўлиб, 1944 й. тузилган, радиоэшиттириш ва телекўрсатувларга раҳбарлик қилади. Телекўрсатувлар 1952 й.дан олиб борилади.

Адабиёти. П. адабиёти 10-а.далотин тилида вужудга келди. 16-а.гача унда диний руҳдаги китоблар, шунингдек, йилнома ва воқеий ҳикоялар устун бўлган. Поляк тилидаги илк асарлар ҳам диний мазмунда эди («Биби Марям» кўшиғи, 13-а.). 15-а.да дунёвий руҳдаги асарлар яратила бошлади («Ялков дехқонлар ҳажви»). 15-а. охири — 16-а. бошларида Уйғониш даври бошланди. М. Рей, Я. Кохановский, Ш. Шимоно-вич, С. Клёно-

вич асарлари адолат ва ватанпарварлик ғояларини тараннум этди. 16—17-а.ларда ҳажвий дoston ва қиссалар, насихатомуз кўшиқ ва драмалар, қисқа ҳазил шеърлар («фрашка»лар) машҳур бўлди. Маърифатпарварлик даври (18-а. ўрталари)да миллий мустақиллик учун кураш, илғор ижтимоий-фалсафий ғоялар тарқалди, адабий-бадий жур.лар нашр этила бошлади. 19-а. бошларида А. Мицкевич миллий-озодлик кураши таъсирида инкилобий романтизмга асос солиди, демократик П. ҳақидаги орзуларини куйлади. 1863 й.дан кейин адабиётда реализм юзага келди (А. Асник, М. Коноп-ницкая, Э. Ожешко, Б. Прус ижодиёти). 19-а. охири —20-а. бошларида реализм б-н бир каторда модернистик оқимлар ҳукмрон бўлди (Л. Стафф, С. Жеромский). Ива 2-жаҳон урушлари ўртасидаги давр адабиетида ижтимоий зиддиятлар танқидий ёритилди. Урушдан ке-йинги адабий асарларда оккупация йилларида яширин кураш олиб борган ватанпарварларнинг қиёфаси ҳар томонлама очиб берилди. Аммо социали-стик реализм деган сохта адабий қолиплар зўрлаб тиқиштирилиши оқибатида поляк адабиетида халқ ҳаёти ва қахрамонларнинг ишлари, хулқ атвори бир ёклама ёритилишига олиб борди.

Поляк ёзувчиларининг айрим асарлари, жумладан, А. Мицкевич, Ю. Тувим шеърлари, В. Василевская романлари узбек тилида нашр этилган.

Меъморлиги. Мил. ав. 4—3-а.ларга оид Бискупин жамоа манзилгоҳларида ёғочдан ясалган иншоотлар П. кудудидаги энг қад. ёдгорликлардир. Христи-анлик қабул этилган (966), диний тош меъморлиги ривожланди (Краковнинг Вавел тепалигидаги биби Марям ка-пелларотондаси, 10-а.нинг 2ярми). 11 -а. нинг 2ярмидан роман услубида ҳайкаллар б-н безатилган маҳобатли бинолар курилди (Краков ва Тумадаги авлиё Анжей костёллари, 1090, 1141—61 й.лар; Вроцлавдаги Мария Магдалина костёли, 12-а. ваб.). 13—15-а.ларда готика тарқалди, шаҳарлар кад кўтарди,

уларнинг марказларида меъморий мажмуалар (бозор майдонлари) вужудга келди, янги турдаги иморатлар (минорали ратушалар, мовут рас-талари), мудофаа истехкомлари ва ш. к. пайдо бўлди. Улар орасида Торундаги ратуша (13—17-а. лар) ва авлиё Ян костёли, Вроцлавдаги ратуша (13-а. 2ярми —16-а. бошлари) ва Иоанн Крестител костёли (13—18-а.лар), Гданьскдаги «Артус ҳовлиси» (14-а.) ва б.ларни кўрсатиш мумкин. Уйғониш даврида равоклар б-н ўралган ҳовлили саройларнинг янги тури яратил-ди (Краковнинг Вавел тепалигидаги, Баранув, Мирувдаги қаср саройлар). 16-а. охиридан 18-а. 1ярмигачаП. меъморлигида барокко ус-луби устун бўлди (Краковдаги Петр ва Павел костёли, Варшавадаги Виланув қирол чорбоғи ва б.).

Халқ ёғоч меъморлиги ривожланди. 18-а. 2ярмидан классицизм урф бўлди; шаҳарларда маҳобатли жамоат бинолари ва мажмуалари барпо этилди (Варшавадаги Бельведер саройи, 1818—22, меъмор Я. Кубицкий; Лазенка саройлар мажмуаси, 1784—95, меъмор Д. Мерлини, Я. Камзетцер ва б.; Катта театр, 1820—32, меъмор А. Кораци, Х. П. Айгнер). 19-а. 2ярмидан эклектизм, кейинроқ конструктивизм устунлик қилди, 2-жаҳон уруши йилларида (1939—45) фашистлар П.нинг шаҳар ва кишлоқларини вайрон этиб, кўпгина меъморий ёдгорликларини гонат қил-дилар. Урушдан кейин уларни қайта тиклаш ва янгиларини барпо этиш соҳасида кўп иш қилинди. «Краковия» меҳмонхонаси, Варшавадаги «Ўн йиллик» стадиони, «Суперсам» савдо мар-кази, уй-жой даҳалари, Познандаги «Универмаг», «Меркурий» меҳмонхонаси шу жумлага қиради.

Тасвирий санъати. П. ҳудудидаги аҳоли неолит давридаёқ нақшинкор сопол идишлар ясаган. Жез ва темир даврларида сопол ва жез идишлар, парранда ва хайвон расми туширилган икки ғилдиракли аравалар ишланган. 11 — 13-а. ларда роман услуби ҳукмрон бўлди (Гнезнодаги биби Мария костёлининг

бронза эшиклари, тахм. 1170 й., Стшельнодаги костёлнинг ўймакор равокдари, 12-а., Тумадаги костёл нақшлари, тахм. 1161 й., «Эммеран ко-декси» миниатюралари, 1099 й. ва б.). 13-а. охиридан 15-а. бошларигача санъатда готика урф бўлди (Краковдаги Вавел соборида В. Ягелло дахмаси, 1421 й., «Гнезно библияси» миниатюралари, 1414 й.). 15-а. охири — 16-а.да поляк Уйғониш даври санъати шакллана бошлади, 16-а. охиридан 18-а. ўрталаригача барокко ёйилди. 18-а. 2ярми — 19-а. бошлари П. санъати маърифат-парварлик руҳи б-н суғорилган эди. Гарчи айрим мўкалам усталари (М. Баччарелли) саройбоп расмларни классицизм услубида яратсалар ҳам, кўпчилик рассомлар ҳаётни ҳаққоний тасвирлашга (Б. Беллотто, Ж. П. Норблин, А. Орловский), поляк халқининг миллий озодлик курашини ифодалашга (А. Гротгер) интилдилар. А. Котсис, В. Герсон асарларида танқидий реализм нишонлари сезилади. 19-а.да А. ва М. Геримскийлар ижодида бу йўналиш юқори поғонага кўтарилди. 19-а. охири — 20-а. бошларида Л. Вичулковский, Я. Станиславский, Ю. Фалат асарлари импрессионизм, С. Виспянский, Я. Мальчевский асарлари символизм ру-ҳида яратилди. 1918 й.дан кейин поляк санъати зиддиятли ривожланди. Айрим рассомлар Ғарбий Европа маданияти ютуқларига эргашса, бошқалари замо-навий миллий услубни яратишга ин-тилди. Таник[^]и поляк ҳайкалтароши К. Дуниковский ўз фаолиятини шу даврда бошлади. 2-жаҳон урушидан кейин тасвирий санъатда рассомлардан В. Вейс, Ф. Коварский, Х. Краевская ва Ю. Краевский, ҳайкалтарош С. Горно-Поплавский, графиклардан Т. Кулисе-вич, Т. Трепковский ва б. машҳур бўлди. Маҳобатли ҳайкалтарошлик ривож топди. Амалий безак санъатининг ҳар хил турлари қадимдан кенг тарқалган, бадиий ҳунармандчилик авж олган.

Муסיқасида бошқа славян халқлари муסיқа маданияти б-н умумийлик кўп. 20-а.гача сақланган халқ чолғу асбоблари

шакилдоқ, бубен, хуштаклар жўрлигида маросим кўшиқлар (асосан, бир овозли), рақслар ижро этилган.

Скрипка, мазанка каби торли, лигавка, базун каби пуфлаб чалинадиган созлар кенг тарқалган. 9—10-адан католицизм тарқалиши б-н бирга григо-риан хоралк кенг ўрин тутди.

11 — 12-а.ларда черков ашулачилик мактаблари очилиб, уларнинг талабалари черков мусикасини турли жойлардаги халқмусикаси б-н бойитдилар. 12-адан дунёвий профессионал мусика (жумладан, рицарлар кўшиқчилиги) ривож топди, сарой капеллалари ташкил этилди. 16-адан ун-тларда мусика назарияси ўргатила бошлади. 16—17-а.ларда етишиб чиққан композиторлар миллий куйларни Ғарбий Европа ракс ва мусика жанрлари б-н уйғунлашти-рувчи асарлар ярата бошлади. 1765 й. Варшавада очилган «Халқ театри»да миллий опералар саҳналаштирилди. К. Курпинский, М. Каменьский, М. Огинский, Ю. Эльснер ва б. миллий мусика ривожига катта ҳисса қўшдилар. 19-а.да бужж композиторлар Ф. Шопен, С. Моношкo, виртуоз-скрипкачи ака-ука Венявскийлар поляк мусикасини жаҳон мусикаси даражасига кўтаришди. 1901 й.да Варшава миллий филармонияси очидди. 20-а. мусика маданиятига К. Шимановский, В. Лютославский, К. Пендерекский каби композиторлар катта ҳисса қўшдилар. П.да 21 симфоник оркестр, 10 опера театри, 9 оперетта театри, 9 балет труппаси, 7 олий му-сика мактаби, 4 хореография билим юрти бор. 1927 й.дан халқаро Шопен номидаги пианиночилар ганлови, 1935 й.дан Венявский номидаги скрипкачилар танлови ҳамда Замонавий мусика фестивали ва б. ўтказилади.

Театри. Христианликдан аввалги давр халқ маросимлари ва ўйинларида театр санъати нишонлари бўлган. 13— 16-а.ларда тургун ва сайёр халқ томо-шахоналари курилган, диний драмалар ривожланган. 13-а.нинг 2ярмида кўрса-тилган театр томошаларининг айрим сценарий-

лари сақланган. 1633 й. Вар-шавадаги кирол саройида биринчи до-имий театр ишга тушди. 18-а. охирида илғор миллий театр санъати учун ку-рашга реж., артист, драматург В. Бу-гуславский бошчилик қилди. 19-а. 60-й.лари охиридан Краков театри мамлакатнинг г етакчи и театри га айланди .1913 й. Варшавада «Поляк театри» ташкил топди. 20—30-й.ларда Л. Шиллер Варшава, Львов ва б. шаҳарлардаги театрларда ишлаб, маҳобатли, назмий ва сиёсий театрларни уйғунлаштиришга ҳаракат қилди. 2-жаҳон урушидан сўнг театр ҳаёти тикланди, янги театрлар барпо этилди. П.да 60 театр бор. Варшава театр ҳаётининг марказидир

(«Халқ театри», «Поляк театри», «Замонавий», «Умумий» театрлари), Краков, Лодзь, Люблин ва б. шаҳарлардаги театрларда жаҳон мумтоз драматургияси ва маҳаллий муаллифларнинг асарлари саҳналаштирилган. П.да цирк санъати ривожланган.

Киноси. Алоҳида бадий фильмлар 1908 й.да чиқарила бошлаган. Дастлабки фильмлардан бири — «Антеқ Варшавага илк бор қадам ранжида қилди» ҳазил фильмида машҳур ҳажвчи артист А. Фергнер бош ролни ўйнаган. 1909— 10 й.ларда кинофирмалар ташкил этилди. Уларнинг энг нуфузлиси «Сфинкс» компанияси мунтазам фильмлар чиқара бошлади. 1914 й. 14 фильм суратга олинди. 1910—18 й.ларда миллий адабиёт асарлари: «Гуноҳ тарихи» (реж. А. Бендарчик), «Қиёмат койим» (реж. С. Кнаке-Завадзкий), «Меир Езо-фович» (реж. Ю. Остоя-Сульницкий) экранлаштирилди. «Старт» кино уюшмаси (1930) ва «Кино-муаллифлар ко-оперативи» (1937) кино санъати риво-жида муҳим роль ўйнади. 2-жаҳон урушидан кейин «Фильм польский» давлат студияси ташкил этилди. «Авлод», «Кул ва олмос» (реж. А. Вайда). «Хайрлашув» (реж. В. Хаяе) фильмларида уруш оқибатлари тасвирланди. «Йўловчи аёл» (реж. А. Мунк), «Жангдан кейинги ман-зара» (реж. А. Вайда),

«Сехрли столчалар» (реж. Я. Маевский), «Ер хиди» (реж. Д. Йованович) фильмлари поляк ки-нематографиясида салмокли ўрин олди. Хужжатли ва мультипликация киноси соҳасида ҳам кўпгина қизиқарли асарлар яратилди. Варшава, Лодзь, Вроцлавда киностудиялар, Краковда мультфильмлар студияси бор. Лодздаги Олий театр, кино ва телевидение мактабининг реж.лик, актёрлик, операторлик, телевидение ф-тлари, айрим олий ўқув юртларининг махсус бўлимлари кино ходимлари тайёрлайди.

Ўзбекистон — П. муносабатлари. Икки халқ ўртасидаги алоқалар кўп йиллик тарихга эга. Хусусан, 1863—64 й.ларда чор Россиясига қарши кўзғолон кўтарган поляклар Ўрта Осиёга сур-гун қилинган эди. Улар Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Термиз, Қўқон ва б. шаҳарларда яшаб, меҳнат қилдилар. 1895 й. Тошкентда поляк болалари учун мактаб ва кутубхона очилди, яна 2 йилдан кейин поляклар жамоатчилик маданият маркази ташкил топди, поляклар костели фаолият бошлади. Иккинчи жаҳон уруши даврида Польшани немис-фашист кўшинларидан озод қилиш учун бўлган жангларда ўзбек генерали С. Раҳимов Данциг (Гданьск) яқинида ҳалок бўлди. Шу уруш оқибатида ва оммавий қатағонлар сабабли полякларнинг минтақамизга иккинчи кўчиши содир бўлди. Ўтган йилларда поляк ва узбек халқлари вакиллари иноқ яшаб келдилар, қувончли ва қай-ғули кунларда елкадош бўлдилар. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, полякларнинг «Светлица Польшка» мада-ният маркази жамоатчилик уюшмаси мақомини олди, Ўзбекистондаги 3 мингга яқин поляк аҳолисига ўз миллий анъаналари ва маданиятини ривожлантириш, икки мамлакатнинг миллий ва давлат байрамларини ни-шонлаш имкони яратилди. Ўзбекистондаги поляклар диаспораси, «Ўзбекистон — Польша» ассоциацияси хузуридаги «Полония» секцияси, «Светлица Польшка»нинг Самарқанд, Фарғона, Бухоро ва Тошкент шўъбалари фаоли-

ят юритаётир. Турли тарихий саналар, польшалик машҳур маданият ва санъат арбобларига бағишланган учрашув, кечалар, концертлар уюштирилаётир. Буюк композитор Фредерик Шопенга бағишлаб Тошкентда ўтказилган фортепиано мусиқа фестивали, А. Мицкевич ва В. Реймонт каби машҳур ёзувчи ва шоирларнинг хотира кечалари ўтказилди.

ЎЗР б-н П. ўртасида савдо-иқтисодий алоқалар эса, Ўзбекистон мустақилликка эришиши бноқ йўлга қўйилди. 1992 й. Варшавада икки мамлакат ўрта-сида «Иқтисодий ҳамкорлик ва савдосотик тўғрисида» шартнома тузилди. ЎЗР Президенти И. Каримовнинг 1995 ва 2003 й.ларда Польшага ва П. президенти А. Квасьневскининг 2002 й. Ўзбекистонга ташрифлари ўзаро муносабатларни янги поғонага кўтарди, турли соҳаларда янги шартномалар имзоланди, ўзбек-поляк ҳукуматлараро комиссияси ишлай бошлади. 2001 й. июнь ойида Познань савдо ярмаркасида Ўзбекистондан нуфузли делегация иштирок этиши ва унда мамлакатимизнинг иқтисодий салоҳияти таққимоти ўтказилиши ўзаро муносабатлар риво-жида муҳим босқич бўлди. ЎЗР Президенти И. Каримовнинг 2003 й. 10—12 июль кунлари П.га қилган расмий ташрифи айниқса самарали бўлди. Ташриф якунида иккита кредит битими, божхона ишида ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам, халқаро автомобиль қатнови тўғрисида битимлар имзоланди. Ўзбекистон мудофаа вазирлиги б-н П. миллий му-дофаа вазирлиги ўртасида ҳарбий-тех-никавий ҳамкорлик тўғрисида декларация, Жаҳрн иқтисодиёти ва дипломатия ун-ти б-н П. халқаро муносабаглар ин-ти ўртасида қамкорлик меморандуми, «Ўзбектуризм» миллий компанияси б-н П. сайёҳлик компа-нияси ўртасида ҳамкорлик ҳақида битим, ЎЗР Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки б-н П.нинг «Банк государства краевого» ўртасида ҳамкорлик тўғрисида битим имзоланди. Ташриф давомида ўзаро товар айланмасини янада ошириш кераклиги таъкидланди. Жумладан, 2001

й. бу кўрсаткич 31,4 млн. АҚШ доллари ташкил этди. ЎЗР П.га ип газлама, калава ип, пахта толаси, рўзғор пахтаси, ноорганик кимё маҳсулотлари, қайта ишланган сабзавот, мева маҳсулотлари, мойли уруғлар юборади, турли хизматлар кўрса-тади. П. томони эса канд-шакар, механика асбоб-ускуналари, электр анжомлари, пластмасса буюмлар, сариёғ ва ўсимлик ёғи, қора металллар, полиграфия маҳсулотлари, мебель, дори-дармон бўнанади. «Ўзолмосолтин» уюшмаси б-н П.нинг «Бумар» ташки савдо компанияси ўртасида ҳамкорлик ривожланиб бораётир. ЎЗР да П. 2 фирмасининг ваколатхонаси очилган, поляк инвесторлари иштирокидаги 16 корхона фаолият юритмоқда.

ПОЛЬША ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ, Польша Республикаси Фанлар академияси — Польшанинг олий илмий муассасаси. 1952 й. Варшавада ташкил этилган. Ўтмишдошлари: Билимлар академияси (1873, Краков) ва Варшава илмий жамияти (1907). Ака-демиянинг 180 дан ортиқ ҳақиқий, 150 дан зиёд мухбир аъзоси бор. Таркибида бир нечта бўлим, 70 дан ортиқ илмий муассаса, 100 дан зиёд илмий кўмита мавжуд.

ПОЛЬША-ТУРКИЯ УРУШЛАРИ (17-а.) — Речь Посполита б-н Усмонли турк империяси ўртасида 1620—21, 1672—76, 1683—99 й.лар (1683—99 й.лардаги Австрия-Туркия урушининг бир қисми)даги урушлар; асосан, украин ерларига эга бўлиш учун олиб борилган. 1698—99 й.лардаги Карловиц конгресси қарорига кўра, Речь Посполита 1676 й.дан Усмонли турк империяси қўлида бўлган Ўнг қирғоқ Украинаси ва Подолияни олган.

ПОЛЯК ТИЛИ — хинд-европа тиллари оиласининг ғарбий славян тиллари гуруҳидаги тил; Польша Республикасининг расмий тили. Польша, АҚШ, Бразилия, Франция, Канада ҳамда баъ-

зи МДХ мамлакатларида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 45 млн. кишидан ортиқ. П.т. катта поляк, кичик поляк, мазовец, силезия, кашуба лаҳжаларига бўлинади. Фонетик белгилари: урғу одатда сўзларнинг охиридан иккинчи бўғинга тушади; урғусиз унлиларнинг редуцияга учраши; унлиларда чўзиқлик-қисқалик оппозициясининг йўқлиги; ундошларнинг қаттиқ,лик-юмшоқлик оппозициясига эгаллиги. Морфологик белгилари: сифат ва сифатдошларнинг қисқарган предикатив шаклида йўқлиги; сон сўз туркумининг алоҳида турланишга эгаллиги; учта жинс шаклининг мавжудлиги ва б.

Адабий тил катта поляк, кичик поляк, мазовец шевалари асосида шаклланмоқда. Адабий тилнинг энг мақбул даврлаштирилиши: қад. П.т. — 1500 й.гача; ўрта П.т. — 16-адан 18-а.нинг 2ярмигача; янги П.т. — 18-а.нинг 2ярмидан ҳозиргача. Ёзуви лотин графикаси асосида. Унда поляк тилигагина хос бўлган баъзи говушлар диакритик белгили ҳарфлар б-н ифодаланади.

Исроил Пўлатов.

ПОЛЯКЛАР — халқ, Польшанинг асосий аҳолиси (37,75 млн. кишидан ортиқ). Умумий сони 44,2 млн. киши (1990-й.лар ўрталари), жумладан, РФда 94,6 минг киши, Украинада 219,2 минг киши, Литвада 258 минг киши, Беларусияда 417,7 минг киши. Поляк тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, католиклар. Поляк элатининг шаклланишида Халқларнинг буюк кўчишидаи сўнг Польша худудида қолган ғарбий славян қабилалари муҳим роль ўйнаган. Польша давлати барпо і этилган даврда поляк элати ҳам шаклланган (10—11-а.лар). Унинг этник асосини полянлар, слензанлар, вислянлар, мазовшанлар, поморликлар ташкил қилган. Кўп миллатли Речь Посполита давлати (1565 й. ташкил топган) доирасида поляк миллати уюшуви жараёни содир бўлган. П.нинг яр-мидан ортиги шаҳарларда яшайди ва кўп тармоқли са-

ноат ва хизмат кўрсатиш соҳасида банд. Қ.х.нинг асосий тармоғи — ғаллачилик.

ПОЛЯНИ Жон Чарлз (1929.23.1, Берлин) — канадалик кимёгар. Канада Қироллик жамияти аъзоси (1966 й.дан). Манчестер ун-тини тугатган (1949). Фалсафа дри (1952), Торонто ун-ти проф. (1962 й.дан). Асосий тадқиқотлари кимёвий кинетикага оид. Элемен-тар кимёвий жараёнлар динамикаси соҳасида янги йўналишни ривожлантирган (1960—70). Алоҳида молекулаларнинг кучсиз инфрақизил нурланишига кўра, реакция махсулотларининг энергетик ҳолатини аниқлаш усулини ишлаб чиққан. Лондон қироллик жамияти аъзоси (1971 й.дан). Нобель му-кофоти лауреати (1986, С. Хершбах ва Я. Ли б-н ҳамкорликда).

ПОЛЯРИМЕТРИЯ (рус. поляризация — кутбланиш ва ...метр) — оптик фаол моддалар ёруғликнинг кутбланиш текислигини қанчалик буришини ўлчашга асосланган физиккимёвий усул. Кўпинча, органик бирикмалар оптик фаол моддалар ҳисобланади. Моддаларнинг оптик фаоллиги оптик асбоб — поляриметр ёрдамида ўлчанади. П. усули асосида ўсимлик хом ашёларидаги канд ва крахмал, эритмалардаги оқсил ва аминокислоталар, сийдикдаги узум кандининг микдори ва углеводородларни парчаловчи ферментлар хили, микдори ва кучи аниқланади.

ПОЛЯРОГРАФИЯ (юн. polos — кутб ва grapho — ёзяман) — эриган моддалар концентрацияси ва табиатини аниқлашнинг электркимёвий усулларида бири. Текшириладиган эритмага туширилган электрод ёрдамида ток кучи б-н кучланиш ора-сидаги боғлиқликни ўлчашга асосланган. 1922 й.да Я. Гейровский тақлиф қилган. Бу боғлиқлик вольт-ампер эгри чи-зикдар — полярограммаларни тақдил қилиб Полярограф схемаси. аниқланади.

Полярограммани ҳосил қилиш учун

махсус ас-боб — полярографдан фойдаланилади. У электролизер 1, симоб электрод 2, симобли резервуар 3, гальванометр 4, шунт 5, реостат 6, аккумулятор 7 дан иборат. П.нинг доимий ток, ўзгарувчан ток, юқори частотали ток, осциллографик, импульсли хиллари бор. П. минерал хом ашёларни текшириш, реактивларнинг тозалигини на-зорат қилиш, кимёвий жараёнлар тезлиги ва механизмини тадқиқ қилиш каби мақсадларда, геол., тиббиёт, металлургия, фармакология ва б. соҳаларда қўлланади.

ПОЛЯРОИД (юн. polos — кутб ва eidos — кўриниш) — табиий ёруғликдан чи-зикли кутбланган ёруғликни ажратиб оладиган юпқа шаффоф парда кўринишидаги оптик асбоб; П. иши дихроизм (оддий ва мураккаб ёруғлик окимларининг хар хил ютилиши) ходисасига асосланган. Кутблагич (поляризатор) турларидан бири (қ. Кутблагич).

ПОЛЯРОН — инерцион кутбланувчи диэлектрик муҳитда электроннинг барқарор квант ҳолати, квазизарра. Бу ҳолатда электрон ўзининг электр майдони б-н муҳитнинг локал (чекли) кутбланишини ҳосил қилади. Муҳитнинг локал кутбланиши қам, ўз навбатида, электронга таъсир этиб, уни локал кутбланиш соҳасида хара-кат қилишга мажбур қилади. Натижада локал тебраниб турган электроннинг локал кутбланган муҳит б-н ўзаро «боғланган» ҳолати пайдо бўлади. П.нинг спини 1/2 га тенг, яъни П. фермион ҳисобланиб, Ферми — Дирак статистикасига бўйсунди. Диэлектрик ва яримўтказгичларнинг баъзи хоссалари П. ёрдамида тушун-тирилади.

ПОМЕШЧИКЛАР (рус.) - 1917 й. Окт. тунтаришигача Россияда дворян ер эгалари. Дастлаб давлат хизматидаги кишилар, яъни давлат хизматини ўтаганлари учун ер (поместье)дан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган кишилар.

По-местьелар секин-аста меросий бўла бориб, 1714 й.дан П.нинг хусусий мулкига айланган. Окт. тўнтариши П. ва уларнинг ер мулкни тугатган.

ПОМИДОР (итал. pomodoro, рогоно d'oro — олтин олма) (*Lycopersicon*) — итузумдошлар оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар ва ярим буталар туркуми, сабзавот экини. 3, баъзи маълумотларга кўра 7 тури мавжуд. Оддий — ейиладиган П. (*L.eskulentum*) жаҳондаги деярли барча мамлакатларда (очик ва химояланган ерларда) экилади. Жаҳон бўйича экин майдони 3,5 млн.га, ҳосилдорлиги 268,6 ц/га, ялпи ҳосили 95,1 млн. т. (1999). Ватани — Жан. Америка. Европага 16-а. ўрталарида (дастлаб Испания, Португалия, Италия-га) олиб келинган. Ўрта Осиёга 18-а. охирилари — 19-а. бошларида Россия орқали келган, бир йиллик экин тар-зида экилади.

П. иссиқталаб ва ёруғсевар, курғоқчиликка чидамли ўсимлик. Ўсиш учун энг мақбул ҳарорат 20—25°. Уруғи 13—15° да 4—5 кунда уна бошлайди. 5—12 барг чиққанда ҳосил шохлари шаклланади, дастлабки гуллари пайдо бўлади. Гуллагандан кейин эртапишари 48—53, ўртапишари 60—65, кечпишари 68—72 кун ва ундан кўпроқ муддатда пишади. Ҳарорат 15° дан пастда гулламайди, 10° дан пастда ўсишдан тўхтайтиди, 1—2° қорасовуқларда но-буд бўлади. П. мевасида (%) қуруқ моддалар 4,5—8,1, органик кислоталар 3,5— 8,5, пектин моддалар 0,13—0,23, канд 3—7, шунингдек, минерал тузлар, С, В, РР витаминлар бор. Янгилигича, кон-серваланган, паста, қоқи ва б. ҳолида ис-теъмом килинади, Консерва саноатида П. шарбати, пастаси ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистон шароитларида кўчатлари парникларда етиштирилиб, сўнгра далага экилади. Эртаги П. кўчати 10—25 апр. да, кечкиси 25 апр. — 10 майда эгатларга, кўпинча, икки қатор қилиб ўтказилади. Паст ва гуж усадиган навлар қатор оралиги 140—160, кўчат оралиги 25—30 см;

балад ва ёйиқ ўсадиган навлар қатор оралиги 180—210, кўчат оралиги 40 см қилиб экилади. Паст бўйли навларини 70х70 см схемада квадрат-уялаб экса ҳам бўлади. Дехқончилик зонаси, нави ва экиш схемасига қараб 1 га майдонга 25—50 минг туп кўчат ўтказилади. Кўпинча кўчат ўтказиш олдидан ёки ўтказилгандан кейин суғорилади. Қатор оралари ишланади, касаллик ва зараркунандаларга қарши кураш олиб борилади. Мавсумда бир неча марта чопиқ қили-нади. Кўчат ўтказилгандан 10—12 кун ўтгач биринчи, 20—25 кундан сўнг иккинчи чопиқ қилинади. Мева туккунча ҳар 10—12 кунда, ёппасига пишганда ҳар 3—5 кунда суғорилади. Гектаридан ўртача 250—300 ц (иссиқхоналарда 1 м2 дан 12—15 кг) ҳосил олинади. П. экиладиган ерга кузда гектарига 20— 30 т гўнг солинади. Ўсув даврида 2—3 марта ўғитлар б-н озиклантирилади. Ўзбекистонда П.нинг очик майдонда 25 га яқин (Волгоград 5/95, Восток 36, Намуна 70, Перемога 165, Совға, Сурхон 142, Тошкент тонги, Ўзбекистон, ТМК-22, Баҳодир, Тристар F, ва б.), иссиқхоналарда 10 дан ортик (Гулқанд, Колибра F., Субҳидам, Омад F., Гамаюн ва б.) навлари экиш учун р-нлаштирилган (2003).

Касалликлари : вирусли касалликлардан столбур, замбуруғли касалликлардан баргларнинг қўнғир доғланиши, альтернариоз, илдиз чириши, баргларнинг оқ доғланиши; мева учининг чириши ва б.

Зараркунандалари : бузукбошилар, симкуртлар, қадридна, полиз тунлами, ғалла нематодаси ва б.

Ад.: Бўриев Ҳ., Абдуллаев А., Томорқа сабзавотчилиги, Т., 1987.

Рафиқжон Ҳақимов.

ПОМИР — Ўрта Осиёдаги йирик тоғли ўлка. Асосан, Тожикистон (Тоғли Бадахшон мухтор вилояти) худудида, жан.даги кичик қисми (Ваҳон тизмасининг шарқий қисми) Афғонистон худудида, шарқий қисми эса Хитой худудида жойлашган.

П.нинг шим. чегараси Орқа Олай тизмасининг шим. этагидан, жан.даги-си Панж ва Ваҳондарё, Ваҳон тизмаси ҳамда Тошқўрғон дарёсининг бошла-ниш қисмидан ўтади. Шарқда Помирга Сарикўл тизмаси (энг баланд жойи 6351 м) ва Қашқар тоғлари қиради. Қашқар тоғларининг энг баланд чўққилари — Қўнғир (7579 м), Музтоғота (7555 м), Оксойбоши (6148 м). Ғарбда П.нинг че-гараси Панж дарёси, шим.- ғарбида П.га Пётр I ва Дарвоз тизмалари қиради. П. кенглик бўйлаб тахм. 300 км га яқин, ме-ридиан бўйлаб 250 км га чўзилган.

Рельефи. П. деярли кенглик ва мери-диан бўйлаб чўзилган кўплаб тизмалар-дан ташкил топган. У Тарим ва Амударё хавзаларини бир-биридан ажратади.

П.нинг шимолий қисмидаги Орқа Олай тизмаси кенглик бўйлаб, ғарбдан Қизилсув ва Муксув дарёларининг кўшилиш қисмидан шарққа, Отчайло чўққисигача чўзилган. Ўртача бал. 6000 м, энг баланд жойи 7134 м. Орқа Олай тизмасининг шарқий қисмида Қизиларт довони (бал. 4280 м) жойлашган, ундан Ўш—Хоруғ автомобиль йўли ўтади.

Орқа Олай тизмасидан жан.да П. орографик жиҳатдан икки қисмга: Ғар-бий П. ва Шарқий П.га бўлинади. Ғар-бий П. бир қанча кенглик ва жан.-ғарбга чўзилган жуда баланд, бир-биридан чуқур, асосан, дара шаклига эга бўлган дарёлар б-н ажралган, альп типли ре-льефга эга бўлган тизмалардан иборат. Тизмалар ён бағирларида (асосан, 4000—4600 м баландликларда) текислан-ган юзаликларнинг қолдиқлари сақланиб қолган, улар чуқур парчаланган. Ғарбий П.нинг энг баланд тизмалари-га, унинг шим.-ғарбидаги Пётр I (энг баланд жойи 6785 м), Дарвоз (6083 м), Ванж (5584) тизмалари қиради. Пётр I ва Ванж тиз-малари шарқда кенглик бўйлаб чўзилган Фанлар Академияси тизмаси б-н тута-шади. Пётр I ва Фанлар Академияси тизмалари туташган жойда бал. 7495 м ли Сомониён чўққиси жойлашган. Ванж ва Фанлар Академияси тизмаларидан

жан.да Язгулом (6974 м), Рушон (6080 м), Шугнон (5704 м), Шохдара (6726 м), Ғарбий П.нинг жан.-ғарбий қисмида деярли меридиан бўйлаб чўзилган Иш-кошим тизмалари (6096 м) жойлашган. Ушбу тизмаларнинг нисбий бал. (Панж дарёсининг ўнг ирмоқлари ўзанидан) 2000—3500 м. Ғарбий П. тизмалари ён бағирларининг нисбий баландлиги, ти-клиги, нураш жараёнларининг кучли-лиги ва кучли зилзилаларнинг тез-тез бўлиб турганлиги натижасида кўплаб сурилмалар ва кулашлар содир бўлишига олиб келган. 1911 й.да тоғ кулаши нати-жасида Сарез кўли ҳосил бўлган.

Шарқий П. ер юзасининг тузилиши Ғарбий П.ниқидан фарқилади. П.нинг бу қисмида тоғ тизмалари ясси текис-лик кўренишдаги кенг водийлар ва бал. 3500—4500 м ли ботиклар (Рангқўл, Шўркўл, Қорақўл ва б.) оққали бир-биридан ажралган. Ботиклар ва дарё во-дийлари тизмаларнинг нураши натижа-сида ҳосил бўлган чағир тош, харсанг тош, шағаллар, қад. музликлар қолдирган мореналар б-н тўлган. Шар-қий П.да йиллик ёғин микдори кам бўлганлиги сабабли, эрозия емирилиш кучли эмас. П.нинг бу қисмида доимий музлоклар ҳам ҳосил бўлган. Шарқий П.да Музқўл (6233 м), Шим. Аличур (5929 м), Жан. Аличур (5706 м) ва б. тизмалар деярли кенглик бўйлаб чўзилган, уларнинг нис-бий бал. 1200-1800 м.

Геологик тузилиши. П. тоғлари альп бурмаланиш минтақасига қиради. Улар-нинг шим. қисми (Орқа Олай тизмасининг шим. ён бағри) юқори пермь, мезозой ва кайнозой даврига мансуб кристалли сла-нец, конгломерат, кум-тош, гил, оҳақтош ва вулканоген жинслардан ташкил топ-ган. Марказий қис-ми тектоник жиҳатдан синклиналь структура бўлиб, палеозой, мезозой (триас, юра ва қуйи бўр) даври чўқин-ди, метаморфлашган, чўқинди-вулканоген тоғ жинслари б-н тўлган. Жан. Помир антиклиналь структура бўлиб, жуда қад. (архей, протерозой) тоғ жинсларидан (сланец, гнейс, мрамор ва

б.) ташкил топган. Бу антиклиналь байкал бурмаланишидан кейин шаклланган, альп бурмаланиш даври инт-рузивлари б-н ўзгартирилган. Интрузивлар П.нинг жан.-ғарбий қисмида ер юзасига чиқиб қолган.

П. янги тектоник қаракатлар натижасида гумбазсимон шаклда 6000—7000 м га кўтарилган. П. олди ботиғининг ғарбий қисми эса бу қаракатлар натижасида чўккан. Неоген ватўртламчи даврларда П.нинг кўтарилиши цикли хусусиятга эга бўлиб, унда, қад. музликлар ҳосил бўлиши, зилзилаларнинг тез-тез бўлиб туришига олиб келган.

Фойдали қазилмалари. П.нинг фойдали қазилмалари, асосан, кайнозойнинг магматизм ва метаморфизм жа-раёнлари б-н боғлиқ. Фойдали қазилмалардан тоғ биллури, нодир металллар, симоб, бор, флюорит, исланд шпати, лазурит, сочма олтин, боксит, кумир, туз, минерал ва термал сувлар, қурилиш материаллари топилган.

Иқлими. П. субтропик иқлим минтақасида жойлашган бўлишига қарамадан, иқлими унинг денгиз сатҳидан баландлиги, рельефи, кириб келаётган ҳаво массаларининг бир хил тақсимланмаганлиги б-н боғлиқ. Унинг иқлими, айниқса, шарқий қисмида, курғоқчил, қуёш радиацияси кучли, т-ралар амплитудаси сутка ва фасллар давомида катта. П.нинг шим.-ғарбий қисмида жойлашган тизмалар (Пётр I, Фанлар Академияси) ғарбдан келаётган нам ҳаво массаларини тўсиб қолади. П.да баландлик иқлим минтақалари ташкил топган. Ғарбий П.нинг баланд қисмларида йиллик т-ра 0° га яқин, ҳатто баъзи бир қисмларида манфий, дарё водийларида 15°. Денгиз сатҳидан 2100 м баландликда янв.нинг ўртача т-раси — 7,4°. Июлники Хоруғ ш.да 22°, энг юқори т-ра 40°. Денгиз сатҳидан 4200 м баландликда жойлашган Федченко музлигида энг паст т-ра — 31,4°. Июлнинг ўртача т-раси 3,9°, энг юқори т-ра 15,5°.

Шарқий П.нинг иқлими Ғарбий

П.ниқидан анча фарқ қилади. Йилнинг ўртача т-раси унинг ҳамма қисмида манфийдир. Қиш узоқдавом этади, қор қоплами юққа, кучли шамоллар бўлиб туради. Янв.нинг ўртача т-раси 3000 м баландликда — 17,8°, энг паст т-ра — 50° га яқин. Ёзи қиска, ёз кечалари т-ра кўпинча 0° дан пастга тушади. Июлнинг ўртача т-раси 15°дан ошмайди. Шарқий П. баландтоғ чўлининг типик намунаси ҳисобланади. П. ҳудудига ғарбдан нам ҳаво массалари кириб келганлиги сабабли, унинг ғарбий ва шим.-ғарбий қисмларида егин кўп, шарқий қисмида эса кам. Федченко музлиги жойлашган ҳудудда (4000—5000 м) Фанлар Академияси ва унга ёндош тизмаларнинг ғарбдан келаётган нам ҳаво массаларини тўсиб қолиши оқибатида йиллик егин 2230—2500 мм дан ошмайди, ундан шарқроқца жойлашган ҳудудларда егин жуда кам (63—73 мм), фақат баланд минтақаларда 1000 мм га етади.

Дарё ва кўллари. Дарёлари, асосан, Амударё, Шарқий П.нинг шарқий қисмидан бошланувчи баъзи дарёлар Ёркенд ва Қашқар дарёлари ҳавзаларига қиради. Энг йирик дарёси — Панж. Панжнинг ўнг ирмоқлари: Ғунт, Шохдара, Бартанг, Язғулом, Ванж ва б. Шим.-ғарбий П.дан Вахш ҳавзасига қарашли Обихингов ва Муксув дарёларининг юқори оқими ўтади. Бир неча дарёлар П.нинг ички ҳавзасига (Қора-жилға, Музқўл) ва Тарим ҳавзасига (Маркансув) мансуб.

П.да келиб чиқиши ҳар хил (тектоник, тўғон, муз) кўллар мавжуд. Булардан йириклари: Қорақўл, Сарқўл, Рангқўл, Шўркўл, Зўркўл, Яшилқўл, Сарез, Шадах ва б.

Музликлари. П. ҳозирги замон музликлари кенг тарқалган ҳудуд ҳисобланади. Уларнинг сони 7100 дан зиёд, май-дони эса 8400 км² бўлиб, П.нинг 11% ҳудудини эгаллаган. П.да бир неча йирик музлик марказлари бўлиб, улар Фанлар Академияси, Орқа Олай, Рушон, Шим. Аличур, Язғулом, Пётр I, Дарвоз,

Зулумарт тизмаларида жойлашган. П.да қор чегараси шим.-ғарбда 4400 м дан, жан.-шарқда 5200—5250 м дан ўтади. Ғарб-бий П.да водий музликлари кенг тарқалган. Йирик водий музликлари: Федченко (уз. 77,4 км, майд. 907 км², Фанлар Академияси тизмасида), Шим.-ғарбий П.да — Грумм-Гржимайло (37 км, 143 км²), Язгулом тизмасида — Фортамбек (19 км, 74,5 км²), Орқа Олай тизмасида — География жамияти (24 км, 64,4 км²), Нура (13,9 км, 84,5 км²). Фанлар Академияси тизмаси ва бларда музликларнинг қалинлиги 1000 м га етади (Федченко музлиги). П.да вақт вақти б-н жуда тез ҳаракат қилувчи (бир суткада 100 м гача) музликлар (мае. Айиқ музлиги) Ванж дарёсининг юқори оқидами мавжуд. Шарқий П.да музлик кам, уларнинг узунлиги, майдони катта эмас. П.да музликларнинг бир неча тури (водий, дарахтсимон, туркистон, осилган, ён бағир, текис сувайиргич, қарр, цирк) таркиб топган. Тўртламчи даврда П. бир неча марта музлик б-н қрилган.

Тупроқ-ўсимлик қоплами. П.да баландлик тупроқ-ўсимлик минтақалари шаклланган. Баландлик минтақалари Ғарбий ва Шарқий П.да турлича. Ғарбий П.да дарахт ўсимликлари кам. Тошлоқ ён бағирларда ва морена тепаликларида сийрак арча бутазорлари учрайди. Дарё қайириларида терак, оқ қайин, тол, наъма-так сингари дарахт ва буталар усади. Дарё водийлари чўл, асосан, шувок ўсимликлари б-н қопланган. Ён бағирларда сийрак чала-чўл тоғли ксерофит ва тоғ дашт ўсимликлари тарқалган. Ғарбий П.нинг шим. қисмидаги баландтоғ минтақаси тоғ ўтлоқлари ва ўтлоқ-дашт ўсимликлари б-н банд. Бу ерларда асосан, тўнғизсирт хукронлик қилади, жан.роқда эса криофил (совуқка чидамли) паст бўйли ва чала буталар, баъзи жойларда альп паст бўйли ўсимликлар ўсади.

П.нинг шим.-ғарбида 1100 м дан 2400—2800 м гача бўлган баландликлар оралиғида, тоғ-ўрмон жигарранг тупроқларда заранг ва ёнғоқзорлар уч-

райди. Жан. ён бағирларида арчазор, бодом-зорлар, олма, шунингдек, буталар, ме-зофил бошқоқдошлар ва б. ўсимликлар ўсади. Субальп минтақасида (2800 м дан 3000—3200 м гача) тоғ-ўтлоқ, қулранг, жигарранг ва қорамтир тупроқларда бо-шоқли ўтлоқлар тарқалган. Шарқий П. икклимининг континенталлашганлиги сабабли, тупроқ ва ўсимлик қоплами шунга мое равишда ўзгаради. Бу жойларда баландтоғ чўли ва баландтоғ тошлоқ ландшафтлари хукрон, дарахт ўсимликлари йўқ. 3500—4200 м баландликларда терексен, намгарчилик кўпроқжойларда шувокли чўллар ва сийрак ўтли баланд-тоғ-дашт ландшафтларида бетага, чалов ва б. ўсимликлар ўсади. Тошлоқ жойларда ёстиксимон ксерофитлар тарқалган. Юқорироқда криофил паст бўйли ёстиксимон ўсимликлардан остролобки, акан-толимона ва б.лар ўсади. Шарқий П.да баландчўл сарғиш тупроқлар тарқалган. Бу тупроқлар орасида кам қириндилли (0,6%) чўл-тақир тупроқлар учрайди. Булардан ташқари, шўрхоқлар ҳамда ске-летли тупроқлар ҳам бор. Намгарчилик мўлроқ жойларда бошқоқли ўсимликлар ва шувоклар остида қириндига бойроқ (1—2%) баландтоғ чўл-дашт кўнғир тупроқлар тарқалган. Ғарбий П.даги суғориладиган ерларда тоқ, ўрик, олма, нок, ёнғоқ, тут ўстирилади.

Ҳайвонот дунёси. П., айниқса, Шарқий П. нисбатан ҳайвонот оламига бой эмас. Ғарбий П.да қобон, ўрмон соя-си, ўрмон сичқони, сувсар, силловсин, чўл сичқонлари, жайра, тоғ эчкиси, Ўрта Осиё тоғ тулкиси, айиқ, тибет бўриси, чиябўри ва б. ҳайвонлар, Шарқий П.да эса архар, узун думли суғур, қизил пишчуха, помир қуёни ва б.лар яшайди. Қушлардан тибет улари, Тибет сувбулдуруғи, тибет қарғаси, қор грифи, тоғ ёки хинд ғози, дараларда қалқилар ва қаптарлар учрайди. Суд-ралиб юрувчилардан қўлбор илон ва қалтақесаклар яшайди.

П. қазилма бойликлардан ташқари, гидроэнергия ва яйлов ресурсларига бой.

Ғарбий П.да денгиз сатҳидан 3500 м баландликларгача арпа экилади. П.да альпинизм ривожланган.

П. хўжалиги ҳақида Тоғли Бадахшон мухтор вилояти мақоласига қ.

Ад.: Баратов П., Маматқулов М., Рафиқов А., Ўрта Осиё табиий географияси, Т., 2002; Гвоздецкий Н.А., Памир, М., 1968; Забиоров Р.Д., Оледенение Памира, М., 1955.

Мурод Маматқулов.

ПОМИР ТИЛЛАРИ — хинд-европа тиллари оиласининг эроний тиллар гуруҳига мансуб. Ғарбий ва Жан. Помир водийларида (Тожикистоннинг Тоғли Бадахшон мухтор вилоятида ва Афғонистон, Покистон, Шим. Ҳиндистоннинг унга туташ ҳудудларида) ва Сарикўл тоғ тизмаларида (Хитойнинг Синцзян-Уйғур мухтор вилоятида) тарқалган. П.т.га вахан, ишқошим, ёзғулом тиллари ҳамда шуғнон, рушан, хуф, бартонг, ўрўтўр, сарикўл сингари қардош тил ва лахжалар киради. Ҳоз. улик тил қисобланган қад. ванж ва сарғулом тиллари ҳам шу тиллар гуру-ҳидан ҳисобланган. Айрим белгиларига қўра, мунжон ва унга яқин бўлган ийдго тиллари П.т.га қўшилсада, бу ма-сала мунозарали бўлиб қолмоқда.

П.т.нинг тарихий-генетик тавсифи уларни бошқа шарқий эроний тиллардан фаркланувчи оила сифатида ўрганиш имконини бермайди. Бир қатор шундай белгилар турли П.т.ни бошқа шарқий эроний тиллар б-н алоҳидаалоҳида яқинлаштиради. Барча П.т.нинг структур ўхшашлиги ва катта умумий луғавий фонд уларнинг муайян тил жамоасида ўзаро яқин, ўхшаш ривожланганлигини кўрсатади.

П.т. ёзувга эга эмас. П.т.да сўзлашувчиларнинг кўпчилиги учун ёзув ва таълим тили — тожик тили, сарикўл тилида сўзлашувчилар учун эса унғур тили ҳисобланади.

ПОМИР ХАЛҚЛАРИ, Помир тожи-клари (ўзларини помири деб аташади) —

Тожикистон Республикаси таркибидаги Ғарбий Помирнинг баланд тоғ водийси-даги Тоғли Бадахшон вилоятида яшайди-ган кичик халқлар [ёзғуломлар (ўз номи — згамик), рўшонлар (ўз номи — рихен, рухни) маҳаллий гуруҳ хуфлар (ўз номи — ху-фиж) б-н бирга, бартанглар (ўз номи — бартанж) маҳаллий гуруҳ арошорлар б-н бирга, шуғнонлар (ўз номи — хугни, хунуни) маҳаллий аҳоли баж-ўйлар б-н бирга, ишқашимлар (ўз номи

— ишқашуми, ишқашими) воҳонлар (ўз номи — хик, вахи) ва ванжлар] гуруҳи. Шунингдек, П.х. Афғонистон Ба-дахшони (рўшонлар, шуғнонлар, ишқашимлар, воҳонлар, зебаклар, мун-жонлар)да, Покистоннинг Читрол мав-зеси (мунжонлар, йидгалар)да ва Хунза дарёси водийси (воҳонлар)да, Хитой-нинг Синьцзян — Уйғур вилоятида (шуғнонлар ва воҳонларга қариндош сарикўллар) яшайдилар. П.х. катта европеоид ирқига мансуб бўлиб, хинд-европа тиллар оиласининг шарқий Эрон тили кичик гуруҳига қирувчи тил ва лахжаларда сўзлашадилар. Диндорлари, асосан, ислом динининг шиа, қисман эса сунна мазҳабларига эъти-қод қиладилар. П.х. яшаган ҳудудларда қад. замонлар-да Рўшон, Шуғнон, Во-ҳон давлатлари мавжуд бўлган. Асрлар мобайнида бу ҳудудлар чет эл босқинчилари тасарру-фига ҳам кирган. 7-а.нинг охирида По-мир ерлари икки асрдан кўпроқ тибетли-клар қўл остида бўлган. 10-а.дан бошлаб Помир давла-ти мустақилликка эришган, кейинчалик эса алоҳида подшоҳликларга бўли-ниб кетган. Қарийб 30 й. мобайни-да Афғонистон Бадахшонига бўйсунган. 1878 й.да Бухоро хонлиги, сўнгра эса чор Россияси тобелигига ўтган.

1925 й. 2 январьда Тожикистон мухтор Республикаси таркибида Тоғли Бадахшон мухтор вилояти ташкил этилган. 20-а. нинг 30—90-й.лари ва 21-а.нинг бошлар-и давомида жамиятда содир бўлган сиё-сий, иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар натижасида П.х. этномаданий жиҳатдан аста-секинлик б-н тожикларга ўзаро

яқинлашиб ва тобо-ра сингишиб бормоқда. П.х.нинг асосий анъанавий машғулот чорвачилик, хунармандчилик ва қисман дехқончиликдан иборат.

ПОМИРДАРЁ — Тоғли Бадахшон мухтор вилояти б-н Афғонистон чегарасидаги дарё. 4126 м баландликда жойлашган Зўркўл кўлидан бошланади ва Лангар қишлоғидан куйироқда Ваҳондарё б-н қўшилиб, Панж дарёси (Амударё ҳавзаси) номини олади. Ҷулмозор ирмоғининг куйилиш жойига қадар кенг водийда секин оқади, кейин эса нишаби катталашиб, тор водийда тез оқадиган тоғ дарёсига айланади. Уз. 100 км дан зиёд.

ПОМИР-ОЛАЙ ТОҒЛАРИ - Ўрта Осиёнинг жан.-шарқидagi тоғли ўлка. Фарғона водийсидан жан.да, Тожикистон (шим.-шарқца), Ўзбекистон Республикаси (ғарбда) ва Туркменистан (жан.-ғарбда) худудларида жойлашган. Ҳисор-Олай тоғлари, Тожикистон депрессияси ва Помир каби 3 асосий қисмдан иборат.

ПОМИР-ФАРҒОНА ИРҚИ, Икки дарё оралиғи ирқи — катта европеоид ирқига мансуб бўлган ирқлардан бири. Л.В. Ошанин «Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи», А.И.Ярхо «Помир-Фарғона типи» деб атаган. П.-Ф.и.га куйидаги хусусиятлар хос: пигментацияси қора, соқоли сийракроқ ёки қалин, сочи тўғри ёки сал жингалак, юзи чўзиқ ва кенг, қирра бурун, қаншари тик ва кенг, айрим гуруҳларида монголоид ирқ аралашган. Палеоантропология материаллари бу типдаги аҳолининг туб халқ эканлигини кўрсатади. П.-Ф.и.ни Л.В.Ошанин 3 га ажратган: 1) тоғликлар — тоғлик тожиклар; 2) Жан.-Ғарбий Помир бўйидаги кам сонли қабилалар (рушан, шуғнон, воҳон); 3) текисликдагилар — Ўзбекистонда яшовчи ўзбеклар, шунингдек, тожик ва уйғурларнинг айрим гуруҳлари.

ПОМИР-ФАРҒОНА КОМПЛЕКС

ЭКСПЕДИЦИЯСИ - собиқ СССР ФА томонидан ташкил этилиб, 1950—52 й.лари фаолият кўрсатган. А.Н.Бернштам раҳбарлигида тузилган бу экспедиция ўз олдида Ўрта Осиё археологияси ва этнографиясини ўрганишни асосий вазифа қилиб олган. Экспедиция аъзолари қадимдан яшаб ўтган ўтроқ дехқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланган аҳоли маданияти, тарихига дойр муҳим кашфиётлар қилдилар. Жумладан, қад. Ўрта Осиё ижтимоий-иқтисодий тараққиётида 2 хўжалик юритиш усули (деҳқончилик ва чорвачилик) бўлганини археологик фактлар б-н исботладилар. Айрим кўчманчи халқлар қад. тарихини ўрганиш айнан шу экспедиция аъзолари томонидан бошланган. Бу экспедиция даврий жиҳатдан ҳам, худудий томондан ҳам кенг қамровли иш олиб борди, жумладан, Тяньшан, Помир, Олай, Фарғона каби йирик географик нукталарда илк бор археологик ва этнографик тадқиқотлар ўтказди. Айниқса, қад. Фарғона тари-хида маълум бўлмаган жез ва илк те-мир даври (мил. ав. 2-минг йилликнинг охириги чораги — 1-минг йилликнинг Iярми) археологик ёдгорликларининг очилиши муҳимдир. Буларга Чуёт ш. яқинидаги Буонамозор, Андижон вилояти, Жалолқудуқ туманидаги Далварзин, Андижон вилояти Избоскан туманидаги Эйлтон (мил. ав. 6—3-а.лар), Марҳамат ш. яқинидаги Минг-тепа (мил. ав. 4 — мил. 3—4-а.лар) каби археологик ёдгорликлар қиради. Бу ёдгорликлар Ўрта Осиё тарихида му-ҳим аҳамиятга эга.

Ад.: Бернштам А. Н., Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памироалая, вып. 26, М.—Л., 1952.

Боқижон Матбобоев.

ПОМОЛОГИЯ (лот. *romum* — мева ва ...логия), навшунослик — мевали ва резавор ўсимликлар навлари тўғрисидаги фан. Мевали ва резавор мевали ўсимликларни илмий р-нлаштириш, боғларнинг нав таркибини ва айрим на-

вларни мутгасил яхшилаш ва улардан боғдорчиликаа самарали фойдаланиш масалаларини ўрганади. П. фан сифатида 18-а. охири — 19-а. бошларида шакллланган. Илмий П. ривожланишига аме-рикалик машхур селекционер-ўсимликшунос олим Лютер Бербанк (1849— 1926), И.В.Мичуриннинг амалий ишлари ва асарлари ҳал қилувчи таъсир кўрсатди. Украин помолог олими Л.М.Сими-ренко П.нинг асосий мазмунини ифо-далаб берди. Унинг мевали ва резавор мевали экинлар навшунослиги, нав синови ва р-нлаштириш масалалари бўйича асарлари муҳим аҳамиятга эга.

П. мевали ва резавор мевали экинлар селекциясининг таркибий қисми-дир. Баъзан П.га мевали ўсимликларни ботаник услубиятлар (У.П.Хендрик, К.Кох) б-н ўрганувчи ботаника фанининг бир қисми сифатида қаралади. Ғарбий Европада унинг тавсифий йўналиши (А.Диль, Э.Лукас, А.Леруа) ҳам мавжуд.

Ҳозирги даврда П.да навларни худудлар бўйича ишлаб чиқариш-биологик урганиш (илмий муассасаларнинг помология боғларида навни дастлабки ўрганиш, давлат нав синаш участкаларида энг истиқболли навларнинг давлат нав си нови, боғдорчилик хўжаликларида дастлабки нав синови ва давлат синовидан ўтган ис-тиқболли навларнинг и шл аб чиқариш нав синовлари йўналишларида), навлар агротехникаси, навларни и.ч. воситаси тарзида ҳар томонлама тавсифлаш масалаларига алоҳида эътибор берилади (яна қ. Нав, Навни раионлаштириш).

Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон П.си ҳам бой тарихга эга. Олма, нок, урик, шафтоли, олхўри, узум, анор, анжир, гилос, ёнғоқ, бодомнинг маҳаллий навлари ҳамда уларнинг тавси-фи ҳақида 10-а.га оид манбаларда, шунингдек, «Бобурнома»да маълумотлар бор. 20-а. бошларида Ўзбекистонда П.ни ривожлантиришда Р.Р.Шредер, Н.Н.Шавров, кейинчалик, К.Ф.Костина, И.Н.Рябов, В.В.Кузнецов, К.В.Васильев,

А.С.Череватенко, А.Г.Шредер, А.Р.Шредер, С.И.Ягудина, С.Қ.Шарипов, С.С.Калмиков ва б. хисса қўшган.

Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тида ҳар бир мева турлари бўйича коллек-циялар ва П. боғлари барпо этилган, ин-т томонидан Ўзбекистон П.сига бағишланган тўпламлар нашр қилинган.

Ад.: Симиренко Л.П., Помология, т. 1—3, Киев, 1972—73; Сорта плодовых, субтропических, орехоплодных культур и ягод. Т., 1968; Рибакко А.А., Остроухова С.А. Ўзбекистон мевачилиги. Т., 1967; Помология Узбекистана, Т., 1983.

Султон Холназаров.

ПОМПЕЙ — Италиянинг жан.даги шаҳар, Кампания вилоятида. Неаполь қўлтиғи соҳилида, Везувий вулкани этагида жойлашган. Аҳолиси 25 минг кишидан зиёд, асосан, туристларга хизмат кўрсатиш соҳасида банд. Майда корхоналар, геофизика расадхонаси бор. Шаҳар яқинида Везувий вулкани отилиши натижасида вайрон булган қад. П. қодиклари сақланган. 18-а.дан бошлаб бу ерда казиш ишлари олиб борилади. Қ.азиш натижасида шаҳар деворлари (мил. ав. 5—4-а.лар), форумлар (мил. ав. 6—2-а.лар), ибодатхоналар, бо-зорлар, турар жой ва виллалар (мил. ав. 3-а. — мил. 1-а.) очилган. Улар Рим им-периясининг хўжалиги, турмуш тарзи, маданияти, санъати тўғрисидаги маълумотларнинг муҳим манбаи ҳисобланади. Туристлар кўп келади.

ПОМПЕЙ ГНЕЙ (Gnaeus Pompeius Magnus; мил. ав. 106—48) — Рим саркардаси ва сиёсат арбоби. Дастлаб, Сулла тарафдори бўлган. Мил. ав. 70, 55 (Красе б-н биргаликда) ва 52 й.ларда консул бўлган. Спартак қўзғолонини бостирган. 66 й.дан Митридат VI Евпаторга қарши урушда Рим қўшинига қўмондонлик қилган ва ғалабага эришган. Мил. ав. 60 й.да сенатга қарши кураш учун Красе ва Цезарь б-н би-тим тузган (1-триумвират).

Триумвират бўлинишидан кейин Цезарга қарши курашган. Мил. ав. 48 й.да Диррахий (Эпир) яқинида уни енгади, лекин Фарсал (Фессалия) яқинида Цезардан мағлубиятга учраб, Мисрга қрчади. У ерда шоҳ Птолемей XIII Дионис буйруғига кўра ўлдирилган.

ПОМПИДУ (Pompidou) Жорж (1911.5.7, Монбудиф — 1974.2.4, Париж) — Франция давлат ва сиёсат арбоби. Қаршилик кўрсатиш ҳаракатига кўшилган (1940). Ш. де Голль Ён биргаликда «Француз халқини бирилаштириш» партиясини тузишда катнашган (1947). 1962—68 й.ларда бош вазир. 1969—74 й.ларда Франция президенти. Ташки сиёсат бобида П., асосан, генерал де Голль томонидан ишлаб чиқилган тамойилларга таянган, жумладан, Франциянинг халқаро кескинликни юмшатиш, курулланиш пойгасига чек қўйиш ва халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ишига муҳим ҳисса қўшиши лозимлигини таъкидлаган. 1970 й. П. СССРга расмий ташриф б-н келиб, Ўзбекистонда ҳам бўлган.

ПОМПОНАЦЦИ (Pomponatus) Пьетро (1462.16.9, Мантуя — 1525.18.5, Болонья) — италян файласуфи. Падуя, Феррара ва Болонья ун-тларида дарё берган. «Жоннинг улмаслиги ҳақида» (1516) асарида «икки ҳақиқат» назариясидан келиб чиқиб, жоннинг улмаслигини рационал далиллар б-н исботлаш мумкинлигини инкор этган; П. Аристотель фалсафасига асосланиб, Ибн Рушд ва Фома Аквинскийниг жон ҳақидаги таълимотларини танқид қилган. Ортодоксал томизм вакиллари П.нинг бу китобига қарши чиққанлар. Тақлир ва ирода эркинлиги масалаларида П. стоицизм таълимотига яқин концепцияни илгари сурган. Худонинг мавжудлигини инкор этмасда, у табиат ва жамият ишларига аралашмай-ди, деб ҳисоблаган. П. 16—17-а.лар Фарбий Европа хурфиқолилигининг ривожланишига таъсир кўрсатди.

ПОНА — бир учи тигли, бир ёки икки қирраси қия текислик кўринишидаги оддий ёғоч ёки металл қурол. П. кесувчи (ёки ёрувчи) асбоб (мас, зубило, ёргич), машиналарнинг ўрнатма ёки ростловчи деталлари сифатида (мас, машиналарни йиғишда) қўлланади. Асбоб сифатида П.нинг ўзига хослиги шундаки, ундан фойдаланишда кучдан анча ютилади, чунки қиррасининг қиялик бурчаги ва ишқаланиш коэф-фициенти кичикбўлади. П. машинасозликда, машиналарни таъмирлаш ишларида, ўрмонда ёғоч тайёрлашда, уй-рўзгорда ишлатилари.

ПОНДИШЕРИ, Путтучери -Ҳиндистондаги иттифоқдош ҳудуд. Майд. 492 км2. Аҳолиси 974 минг киши (2001), тамил, телугу, малаялам, инглиз ва француз тилларида сўзлашади. Маъмурий маркази — Пондишери ш. П. чоғроқ ва бир-биридан алоҳида жойлашган 4 та қудуд — Пондишери, Ка-раикал, Янаи ва Махедан иборат. Рельефи — денгиз бўйи пасттекислиги. 1670-й.лардан 1954 й.гача Франциянинг Ҳиндистондаги мулки бўлган.

Ҳудудларнинг бир-биридан узокда жойлашганлиги сабабли уларни маъмурий бошқариш ва хўжалигини режалаштириш мураккаб. Иқтисодий фаол ахрлининг 45% қ.ҳ.да банд. Экин майдонининг 90% суғорилади. Шоли етиштириш етакчи ўринда, шунингдек, кокос пальма-си, шакарқамиш, ер ёнғоқ, пахта, тарик экилади. П.да 20 дан ортиқ йирик (ип газлама, шакар-канд ва б. озик-овқат) корхоналари ишлаб турибди. Қоғоз ва фармацевтика 3-длари бор. Майда ва кустарь саноати ривожланган. Улар таркибида металлсозлик, электротехника саноати корхоналари мавжуд, компьютер ишлаб чиқарилади. Денгиздан балиқ овланади. Караикал ш.да қишлоқ хўжалиги ин-ти бор.

ПОНДИШЕРИ,

Путтучери

-Ҳиндистондаги шаҳар, Бенгалия қўлтиғи соҳилидаги порт. Пондишери иттифокдош худудининг маъмурий маркази. Аҳолиси 500 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Ип газлама саноати ривожланган. Озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. П.ни 1674 й.да французлар қалъа сифатида бунёд этганлар. 1954 й.гача Франциянинг Ҳиндистондаги мустамлака ерларининг маъмурий маркази. Ўша йилдан Ҳин-дистон таркибида.

ПОНИ (инг. pony) — Британия (шу жумладан, Шедленд, Гебрид, Ирландия ва б. оролларда), Исландия, Корсика, Сицилия, Хоккайдо (Япония)да етиштирилган пакана отлар. 20 дан ортиқ тури мавжуд. Бўйи 40—125 см. Туси ҳар хил. Кўпчилик мамлакатларда, асосан, ҳайвонот боғларида сақланади, дам олиш боғларида енгил аравачаларга, болалар аравасига кўшилиб, эгарланиб, сайрчиларга хизмат кўрсатади. П.нинг миниладиган, аравага кўшиладиган махсус турлари етиштирилади. П. отлар Ўзбекистонда ҳам урчителиб кўпайтирилади.

ПОНСЕЛЕ Жан Виктор (1788.1.7, Мец — 1867.22.12, Париж) — француз математиги ва муҳандиси, Париж ФА аъзоси (1834). Париж ун-ти проф. (1838—48), политехника мактаби ди-ректору (1848—50). П.нинг геом.га оид «Фигураларнинг проектив хоссалари ҳақидаги трактат» асари 1822 й. Парижда босилиб чиққан. Асарда биринчи марта фигураларнинг проектив хоссалари — фигура бир текисликдан иккинчи текисликка проекцияланганда сақланадиган хоссалари алоҳида гуруҳларга ажратилган. Бу хоссаларни ўрганиш учун П. яратган услублар, жумладан, иккилик принципи геом.нинг янги соҳаси — проектив геом. яратилишига олиб келади. П.нинг механика ва гидравликага оид ишлари маълум. У фанга механик иш бирлиги — килограммометрни киритган.

ПОНСОД, понсад, понсадбо-ш и (форс, понсад — беш юз) — Ўрта Осиё хонликларида қўлланилган ҳар-бий унвон. Баъзан «дастабоши» («отряд бошлиғи») деб ҳам юритилган. П. 500 кишидан иборат ҳарбий қисмга бошчилик қилган. П., одатда, хон ёки бек томонидан тайинланиб, баъзи солиқлардан (мас, ўзига тегишли мулкдан олинадиган) қисман ёки бутунлай озод қилинган ҳамда унга қар йили икки марта маълум миқдорда ғалла, пул ва сарполар берилган. Қўқон хонлигидаги ҳарбий унвонлар орасида понсад-боши мингбошидан кейинги юқори унвон саналган. Туркистонда совет режими-мига қарши кураш олиб борган гуруҳларнинг раҳбарлари ҳам П. дейилган. (мас, Тўхтасин П.).

ПОНТ ПОДШОЛИГИ (Понт) - Кичик Осиёдаги эллинистик давлат (мил. ав. 302/301 — 64). Қора денгизнинг Жан. соҳилида жойлашган. 2-а. охирида, Митридат VI даврида айниқса равнақ топган. У Боспор подшолиги ва б. худудларни босиб олган. Митридатнинг Рим б-н қилган 3 уруши (89—84; 83—81; 74—64) П.п.ни Римга тобе этилишига ва салтанат худудини 64-й. Рим давлати таркибига қўшиб юборилишига олиб келган.

ПОНТИЯ ТОҒЛАРИ - Туркиянинг шим. қисмидаги тоғ системаси, Қора денгизнинг жан. соҳиллари бўйлаб 1000 км масофага чўзилган. Эни энг кенг жойида 130 км. Ғарбий Понтия, Жа-ник ва Шарқий Понтия тоғларидан иборат. Қизил Ирмоқ ва Яшил Ирмоқ дарёлари тор водийлар оркали тизмаларни кўндаланг кесиб ўтган. Шарқий қисми баландроқ, рельефи альп типли, энг баланд жойи 3937 м. Ғарбий қисми, асосан, кумтош, оҳақтош, шарқи гранит, гнейс, кристалли сла-нецлардан, вулкан жинсларидан тузилган. Кучли зилзилалар бўлиб туради. Тош-кўмир, мис ва полиметалл руда конлари бор. Шим. серёғин ён бағри кенг баргли ўрмонлар б-н қопланган, жан. ён бағри тоғ дашти

ва чала чўлидан иборат. Тоғ олди текисликлариди ва тоғ ораларида дехқончилик қилинади. Миллий боғлар ташкил этилган.

ПОНТОН (лот. *pons* — кўприк) — содда шаклдаги, таги ясси, палубали ёки палубасиз кема; кран причали, кўприк таянчи ва б. учун сузувчи асос бўлиб хизмат қилади; П.ларни бир-бирига улаб, кўприк-ленталар, сузувчи асос ёки паромлар қурилади. П.дан муҳандислик кўшинларида дарёни кечиб ўтиш воситаси сифатида, кўприкларни созлашда, чўкиб кетган кемаларни кўтаришда, сувга чуқур ботиб сузувчи кемаларни саёз жойлардан ўтка-зишда ҳам фойдаланилади. П.лар металл, темир-бетон ва дамланган ре-зинали материаллардан ясалади. П.лардан қурилган кўприк, асосан, кечув пайтида вақтинча ишлатилади. Баъзи ҳолларда доимий П.-кўприклар ҳам қурилиши мумкин. Улар 80 т гача юк кўтара олади (қ. Понтон кўприк).

ПОНТОН КЎПРИК - одамлар ва транспорт ўтиши учун мўлжалланган сузиб юрадиган кўприк. Понтонлар устига қилинади. Вақтинчалик (мас, лентасимон кўприк, расмга қ.) ва доимий П. к.лар бор. Вақтинчалик П. к. (мас, ҳарбий ишда) йиғма қилинади. П.к.нинг транспорт қатнайдиган қис-ми металл ёки ёғоч устунлар ва тўсинларга таянади. Баъзан, кемалар ўтиб кетиши учун П.к.нинг бир қисми очиб-ёпиладиган қилинади. П. к., айниқса, уруш пайтларида қўл келади.

ПООПО — Марказий Анд тоғларидаги қўл, Боливияда, 3690 м баландликда. Майд. 2500—3000 км², энг чуқур жойи 3 м (мавсумга қараб қўл майдони ва чуқурлиги ўзгариб туради). П. қад., нис-батан кенг сув ҳавзаси қолдиғи. Суви шўр. П.га Титикака кўлидан оқиб чи-қувчи Десагуадеро дарёси қуйилади.

ПОП (юн.) — православ черковида рухонийнинг расмий номларидан бири.

ПОП — Наманган вилояти Поп туманиаагц шаҳар (1980 й.дан). Туманнинг маъмурий маркази. Поп туманининг шарқий қисмида жойлашган. Яқин т.й. станцияси — Поп (4 км). Вилоят маркази (Наманган)гача — 53 км. Аҳолиси 24,4 минг киши (2003), П.дан Наманган — Пунган — Тошкент автомагистрали ўтган. 9—10-а. араб сайёҳлари Ибн Хурдодбех ва Истахрий асарларида П. «Боб» (арабча — «Дарвоза») шаклида тилга олинади. 982 й.да номаълум муаллиф томонидан ёзилган. «Худуд-ул-Олам» (Олам чегаралари) китобининг «Мовароуннаҳр вилояти ва унинг шаҳарлари» қисмида П. («Поб») шим. Фарғонанинг савдо йўлида жойлашган обод шаҳарлардан бири сифатида таърифланган. «Бобурнома»да «Поп кўргони» дейилган.

П. худудида ўтказилган археологик қазилмалар шаҳарга мил. бошларида асос солинганлигидан далолат беради. Қадимда П. дан Буюк Ипак йўлининг тармоғи ўтган. Ўша даврда шаҳар раванқотпган. 1908—12 й.ларда П. яқинидан ўтувчи Қўқон — Наманган т.й. қурилди. 1912—15 й.ларда шаҳарда рус -тузем мактаби очилди. 1916 й.да П. мардикорликка олишга қарши кўтарилган ғалаён марказларидан бири бўлди.

П.да 100 дан зиёд ташкилот, саноат корхоналари жойлашган. 5 умумий таълим мактаби, маиший хизмат, касб-хунар коллежлари, гимназиялией, 5 қурилиш ташкилоти, 2 автокорхона, гишт 3-ди, МТП, резина-техника буюмлари 3-ди, савдо маркази, универсам, археология музейи, маданият саройи, кутубхоналар, маданият ва ис-тироҳат боғи, стадион, спорт мажмуи, Тинчлик майдони, меҳмонхона, 4 поликлиника, касалхона бор. Иккинчи жаҳон урушида қурбон бўлганлар хо-тирасига ёдгорлик ўрнатилган. Қирқ хужра ва Мунчоктепа археологик ман-зиллари мавжуд.

ПОП ЗИЛЗИЛАСИ - 1984 й. 17 февда соат 23 дан 27 мин. ўтганда содир бўлган.

Зилзиладан Поп ва унинг агрофидаги бир қанча кишлоқлар тала-фот кўрган. Зилзила кучи эпицентрда 8 баллга етган, магнитудаси 5,7, чуқ. 15 км. Бу ҳудуд учун зилзила тасодифий ҳол бўлмасдан, балки сейсмо тектоник изланишлар натижасида олдиндан (1976 й.) белгилаб қўйилган Наманган сейсмоген зонасида рўй берган. Бу зона учун олдиндан кўрсатилган жойда зилзиланинг бўлиши олимлар башоратини оқлади. Асосий зилзиладан сўнг бир ой ичида 50 дан ортиқ 5—6 балли тебраниш такрорланди. Улардан Уйғурсой, Мирзатол, Поп, Найман, Хўжаобод, Санг, Фурумсарой, Чуст каби шаҳар ва кишлоқлар жиддий зарар кўрган. Тоғларда кўчкилар содир бўлган, Сирдарё қирғоқларида кенглиги 15—25 см ли ёриқлар вужудга келган. Бундан кейин ҳам кучли зилзилалар фақат шу зонада содир бўлиши мумкин.

ПОП ТУМАНИ — Наманган вилоятидаги туман. 1926 й. 28 сент.да ташкил этилган. 1930 й.дан Чуст-Поп тумани номи б-н аталган. 1931 й.да, Чуст тумани ажралиб чиққанидан кейин, Поп тумани деб аталиб келинмоқда. 1947—60 й.ларда Наманган вилояти таркибида, 1960—67 й.ларда Фарғона вилоятида, 1967 й. дек.дан яна Наманган вилояти таркибида.

П.т. Наманган вилояти майдонининг 43,8%, аҳолисининг 9% ини ва яйловларининг асосий қисмини ташкил этади. Туман шим.дан Қирғизистон Республикасининг Жалолобод вилояти, шарқдан Наманган вилоятининг Чуст, Мингбулок, жан.дан Фар-ғона вилоятининг Бувайда ва Данғара туманлари, гарбдан Тожикистон Республикасининг Ашт тумани, Тошкент вилоятининг Оҳангарон ва Бўстонлик туманлари б-н чега-радош. Чегарасининг уз. 344 км. бўлиб, шим.дан жан.га Чатқол, Ку-рама тизмаларидан Марказий Фарғона текисликларигача бўлган кенгликларни эгаллайди. Майд. 2,94 минг км². Аҳолиси 170 минг киши (2003). Туманда 1 шаҳар (Поп), 5 шаҳарча (Навба-хор, Олтинкон, Уйғурсой, Чорке-

сар, Халқобод), 10 кишлок, фуқаролари йи-ғини (Маданият, Маматжон Тошматов номли, Найман, Пахтаобод, Пунган, Уйғур, Поп, Умрзоқов, Чодак, Янги-ҳаёт) бор. Маркази — Поп ш.

Табиати. Туман ҳудуди Фарғона водийсининг шим.да, Наманган вилоятининг шим.-ғарбий қисмида, Курама тоғ тизмаларининг жан. ён бағри ва Сирдарё воҳасида, геологик фаол зонада жойлашган. Рельефи текислик, адирлар ва тоғлардан иборат бўлиб, жан.дан шим.га кўтарилди боради. Жан.да (Қорақалпоқ чўлида) ва Аччиқкўл массивида бал. 350—400 м, шим.да, Чатқол тоғларида эса 4000—4500 м га етади. Сирдарёнинг ҳар икки томонидаги текислик деҳқончилик қилинадиган асосий ерлардир.

Иклими континентал. Ёзи иссиқ, узоқ, киши нисбатан юмшоқ ва қиска. Июлнинг ўртача т-раси 27,8°, янв.ники —2°, —9°. Йиллик ёғин 120—330 мм. Туманда тез-тез шамол бўлиб туради (тезлиги секундига 1—4 м, баъзан 24—26 м га етади). Туман ҳудудидан Сирдарё, Шим. Фарғона ва Охунбобоев номидаги каналлар, тоғ олди адирларидан Чо-даксой, Говасой, Жабборсой, Олмоссой, Уйғурсой, Тузликсой, Угрижарсой, Селгасой, тоғлар орасидан Кенг-кўлсой, Сансалаксой, Резаксой ва б. сойлар оқиб ўтади. Шунингдек, Қазноқ ва Тавот кўллари бор.

Туман ҳудудида тупроқ ва ўсимликлар жан.дан шим. томон ўзгариб боради. Сирдарёнинг чап соҳилидаги Каракалпоқ чўлида кўчма қумлар ва қум барханлари орасида шўрхоқлар учрайди. Ўзлаштирилган ерларнинг тупроғи оч тусли бўз тупроқлардир. Бу ерларда ёввойи ўсимликлардан саксовул, изен, янтоқ, қамиш, юлғун ва б. ўсади. Сирдарё ва б. дарёларнинг одоқ ва қайирларида ўтлоқи-ботқоқ ва тўқ тусли бўз тупроқлар учрайди. Шўрхоқ ва шўртоблар ҳам бор. Бу ерларда тол, туранғил, юлғун, шўра, ялпиз, кўға ва б. ўсимликлар ўсади. Адир зонасида шағал

ва чағир тошлар, жигарранг тупроқлар тарқалган. Ўсимликлари, асосан, эфемер ва эфемероидлардир. Тоғ зонасида ер юзаси қоялар ва тоғ ўтлоқ тупроқлари б-н қопланган. Бу ерларда янтоқ, арча, тоғтерак, ёввойи олма, дўлана каби турли дарахт ва буталар, ширач, бетага, шувок, сириқ ва б. ўсади. Тоғ яйловларидан кенг фойдаланилади.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар, украин, қирғиз, уйғур ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 58 киши. Шаҳар аҳолиси 40,7 минг киши, қишлоқ аҳолиси 129,3 минг киши (2003).

Хўжалиги. Саноат туман иктисодиётида муҳим ўрин тутати. Туманда қурилиш материаллари, енгил, пахта тозалаш, озиқ-овқат саноатлари асосий тармоқлардан ҳисобланади. П.т.да 11 саноат корхонаси, шу жумладан, 3 та қўшма корхона, автокорхона ва б. фаолият кўрсатади.

Қ.х.да пахтачилик етакчи ўринда. Ғаллачилик, шоликорлик, меваччилик, тоқчилик, полизчилик, сабзавотчилик, чорваччилик, асалариччилик, пиллачилик ҳам муҳим ўрин тутати. Туманда 13 ширкат, 480 дан зиёд фермер, 13380 деххон, 1 ўрмон, 1 жамоа хўжаликлари, 3 қ.х. корхонаси мавжуд бўлиб, уларда 21,9 мингдан ортиқ киши меҳ-нат қилмоқдалар.

П.т.да жами суғориладиган ер майдони 39,3 минг га, шу жумладан, 31 минг гектарга яқини экин майдони бўлиб, 16,3 минг га ерга пахта, 11,8 минг га ерга дон, 245 га ерга картошка, 471,5 га ерга сабзавот, 154 га ерга полиз, 1922 га ерга е-машак экинлари экилади (2002).

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 28,4 мингга яки ни қрра-мол (шу жумладан, 12 минг сигир), 59,4 мингга яқин қўй ва эчки, 9,5 мингдан зиёд пар-ранда, 336 от боқилади (2002). Тумандаги коллектор-дренаж тармоқларининг уз. 778,2 км. П.т.да 2002/03 ўқув йилида 38 умумий таълим мактабида 39,5 минг ўқувчи, 2 академик лицейда 800 ўқувчи, 5 касб-хунар коллежида 2

мингга яқин талаба таълим олди. Туманда 40 жамоат кутубхонаси (китоб фонди 504,7 минг асар), 17 клуб, 3 стадион, 3 сузиш ҳавзаси, 35 спорт зали ишлаб турибди. 111 жисмоний тарбий жамоалари бор, 44,2 минг киши спорт б-н мунтазам шу-гулланади. 11 касалхона (810 ўрин), 23 амбулатория ва поликлиника, 27 дори-хона, 2 фельдшер-акушерлик пункти, 16 қишлоқ врачлик пунктларида 324 врач (ҳар 10 минг кишига 20,9 врач), 1652 ўрта тиббий ходим ишлайди.

П.т.да 1931 й. 20 нояб.дан «Поп тон-ги» газетаси чиқарилади.

ПОП-АРТ (инг. pop art — оммабоп санъат) — замонавий тасвирий санъатда авангард йўналиш; абстракт санъат таъсирида юзага келган, дадаизм (айниқса, М. Дюшан ижоди) ва сюрреализм б-н алоқада бўлган. 1950-й.ларнинг 2ярми-да энг аввало АҚШ (Р.Ра-ушенберг, К. Одденберг, Ж.Розенквист ва б.) ва Буюк Британия (П. Блейк, Р. Гамильтон ва б.) да пайдо бўлган, сўнгра Франция (Н. де Сен-Фаль ва б.), Германия (П. Вундер-лик ва б.) каби Ғар-бий Европа мамла-катларида тарқалган. Абстракт санъат-нинг борлиқдан, реал ҳаётдан ажралиб боришига қарши ҳара-кат кўринишида шаклланган. П.-а. вакиллари реал борлиққа қайтиш, кенг кўламда ишлаб чиқарилаётган буюмларнинг эстетик қийматини оммавий йўллар (реклама, фото, репродукция, комикс ва х.к.) воси-тасида ёритишни асосий мақсад қилиб олди. Шаҳар ҳаётида кенг ишлатилади-ган буюмлар (уй-рўзғор анжомлари, ўров қутичалари, машина бўлаклари ва х.к.) ни худди ўзига ўхшағиб ишлаб, уларнинг ўзидан (кўпинча коллаж ва б. усуллар ёр-дамида) композициялар тузади. П.-а.да танланган буюмлар тасодикий, бир-бири б-н боғлиқ бўлмаган ҳолда бирлаштири-лиши мумкин. Муҳими бир-бири б-н мое тушмайдиган буюмларни бирлаштириш орқали томошабин фикри ва тасаввури-га зид ҳиссиётларни уйғотишдан ибор-ат. Мас, рассом ромкага тортилган тоза

матога унинг диагонали бўйича рангли шарифни боғлаши ёки унга дастрўмол кўйиб кўргазмада намойиш этиши мумкин. П.-а. техника имкониятларидан кенг фойдаланади, фотосурат, слайдадан полотно (юза)га туширилган тасвир контурларини ёркин бўёқларда ишлайди, саноатда ишлаб чиқарилаётган ёркин рангли буюмларни ўз асарларида кўрсатади, улардан композициялар тузади.

ПОПЛИН (итал. papelino — папага тегишли; дастлаб, Авинтонда рим папаси қароргоҳида олинган, деб тахмин қилинади) — кўндаланг қавариқ йўллари бор полотно ўрилишли (қ. Ўрилиш) газлама. Кўндаланг қавариқ йўллар ингичка танда ипларининг йўғонроқ арқоқ иплари б-н ўрилишидан ҳосил бўлади. П. асосан пахта толаларидан ёки кимёвий толалардан, баъзан, табиий ипак (танда) ва жун (ар-қоқ)дан тўкилади. П.нинг танда бўйича зичлиги (қалинлиги) арқоқ бўйича зичлигидан 1,5—2 марта юқори бўлади. П. окартириб, сидирға бўялиб ва гул босилиб ишлаб чиқарилиши мумкин. П.дан блузлар (камар боғлаб кийиладиган кенг уст кўйлак), эркаклар кўйлаги ва б. тикилади.

ПОП-МУСИҚА [инг. pop (popular) music — оммабоп муסיқа] — 20-а.да қарор топган енгил (кўнгилочар) муסיқа услубларининг умумий ифодаси. Дастлаб (1950-й.ларда) фақат рок муסיқата нисбатан қўлланилган. Ҳозирда кўнгилочар тижорий муסיқанинг барча жанр ва услубларига нисбатан ишлатилади (шлягер, ритм-энд-блюз, диско, соул, лаунж ва эмбиент, хип-хоп, электро-поп ва ҳ.к.). П.-м.нинг асосий тамойили — турли (жумладан, халқ муסיқаси, мумтоз композиторлик ижоди, жаз ва б.) муסיқа қатламларига оид ифодавий воситалардан фойдаланиб муайян услубий қолипларни яра-тишдан иборат. Бу эса П.-м. намуналарининг идрок этиш жараёнини юқори даражада енгиллаштириб, ижодий «махсулот»нинг харидорбопли-

гини таъминлайди.

П.-м.нинг ижод ва ижро жараёнлари халқаро «муסיкий индустрия» тизими-ни ташкил этади. Унга овоз ёзиш студиялари, граммпластинка, аудиокассета ва муסיқали компакт-дискларни ишлаб чиқарадиган концернлар (мас, «Sony music»), радио ва телевидение (Мас, «MTV» канали), махсус нашрлар ва реклама шакллари (видеоклип каби), продюсер марказлари ва б. киради. Улар ижод-корларнинг бадиий топилмаларини ан-дозалаштириш ва айни шу андозалар асосида яратилган юзлаб-минглаб «янги» намуналарни турли миллий маданиятларга сингдириш йўлида фаолият курсатади. Шунинг учун, П.-м. тизимида етук санъаткорлар б-н бир кдгорда кўпинча реклама туфайли машҳур бўлган «юлдуз»лар фаолият курсатади, муסיқа услубида эса оммалашиб кетган унсур (оханг, усул ва б.)лар асосий урин тутади.

Олимжон Беков.

ПОПОВ Александр Степанович (1859.4.3, Свердлов вилояти — 1905.31.12, Петербург) — рус физиги ва электротехниги, радио ихтирочиси. Электрмагнит тўлқинларни амалий мақсадларда қўллаш асосчиларидан бири. П. электрмагнит тўлқинлар кукуни детектори (Бранлилоджа ко-герери)ни такомиллаштирди (1895) ва унинг асосида электр сигналларини симсиз узатадиган қабул қилгич (приёмник)ни (яъни радиоалоқа-ни) яратди. Ниҳоят 1895 й. 25 апр. куни ўзи яратган радиоприёмникни намойиш қилди. У радиотўлқинларни 1897 й. ба-ҳорида 600 м масофага, 1897 й. ёзида 5 км масофага, 1901 й. 150 км масофага узатишга эришди. П. газ разрядларини қайд қиладиган асбоб («яшин қайд қилгич») ни ҳам яратди (1895). Парижда 1900 й. утказилган халқаро кўргазмада П. олтин медаль б-н тақдирланди.

ПОПОВ Владимир Иванович (1907.23.2, Санкт-Петербург — 1991.25.11, Тошкент) — геолог.

Ўзбекистон ФА академиги (1968), геол.-минералогия фанлари дри (1939), проф. (1940), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника ар-боби (1957). Ўрта Осиё ун-тининг физикаматематика ф-тини тугатган (1927). Помир—То-жикистон геологик экспедициясида геолог/1927—39), ун-тда проф. (1939—42). Ўзбекистон ФА Президиумининг аъзоси ва ишлаб чиқарувчи кучларни ўрганиш кенгаши (СОПС)нинг раиси (1970—74). Помирда олтиннинг бой сочма конларини топиб (1927), бу ҳудуднинг металлогеник ва геохимёвий схемасини тузган. Илмий ишлари, асосан, чўқинди жинсларнинг фашиал комплексларини аниқлаш ва фашиал-палеогеографик харитага тушириш ме-тодикаси, геологик формациялар таснифи ва б.га бағишланган.

ПОПОКАТЕПЕТЛЬ — Мексиканиннинг жан. қисмидаги сўнмаган вулкан, Кўндаланг Вулканли Сьерра тоғлари-да. Базальт ва андезитлардан тузилган, бал. 5452 м. Доим тутун буркираб туради. 16—17-аларда тез-тез отилиб турган. Ён бағирлари 3800 м гача дуб ва қарағай ўрмонлари б-н қопланган. Чўққиларида доимий қор ва музликлар бор. Миллий боғ таркибида.

ПОПОПЧИЛИК — машинада кашта тикиш касби; попоп машинада йўрма (попоп) чокида амалий безак санъати асарлари, бадий буюмлар (чайшаб, сўзана, палак, ёстиқ жилди, дўппи ва б.) тайёрлаш. 19-а.да Ўрта Осиёга, жумладан, Ўзбекистон ҳудудига кириб келган. Бадий буюмлар аввал якка тар-тибда, кейинроқ артелларга бирлашиб, ҳозирда ф-каларда тайёрланади. Сатин, духоба, бахмал ва б. сидирға матоларга тикилади. Нақш-гуллар аввалдан тайёрланган ахталар ёрдамида безатиладиган юзага тушириб олинади, сўнгра ранг-баранг ипа-кларда тикилади. Тошкентдаги «Шарк гули» ф-каси (ҳоз. ак-ционерлик жамияти) ва б.да нозик дид б-н нафис, жозибали нақшлар б-н безатилган П. буюм-

лари кўплаб ишлаб чиқарилади. Бундай безатилиб яратилган бадий буюмлар кизларнинг сепига кирган, совға сифатида хорижга ҳам чиқарилади.

ПОПУЛЯЦИЯ (лот. populus — гуруҳ, уюшма, халқ) — эркин чагиша оладиган (ёки чагишиш имкониятига эга бўлган), аниқ яшаш ареалини эгаллаган ва маълум даражада замон ва ма-конда бир-бирига ўзаро таъсир курса-тадиган организмлар гуруҳи. П.даги генетик ўзгаришлар турларнинг келиб чиқиши, янги ўсимлик навлари, ҳайвон зотларини яратиш ва б. асосини ташкил қилади. «П.» терминини даниялик генетик В.Йогансен генетик жи-ҳатдан бир хил бўлмаган индивидлар гуруҳини соф линия (генетик жиҳатдан бир хил бўлган гуруҳ)дан фарқ қилиш учун таклиф этган (1903).

Табиатда П.нинг турли хил типлари учрайди: ёпиқ П. (фақат бир-бири б-н жуфтлаша оладиган индивидлар гуруҳи); панмиктик П. (индивидлар жуфтлашиши жуфт танламасдан амал-га ошади); менделча П. (бир географик ареалда тарқалган, кўпайиш ва б. хусу-сиятлари бир хил бўлган индивидлар мажмуи); изо ген П. генетик жи-ҳатдан айнан ўхшаш, яъни барча локуслар (хро-мосоманинг бир ген жойлашган чизикли участкаси) бўйича кўпчилик ҳолларда гомозигота бўлган индивидлар гуруҳи; мувозанатланган П. — генлар частотаси (такрорланиши) мутацион ва селекци-он таъйиклар ўртасидаги мувозанатга асосланиб ўзгариб туради ва тасодифий жуфтлашиш принципига кўра жуфтла-шишда ҳамда локусларо эркин ре-комбинацияланишда генотипларнинг амалдаги частотаси назарий кутилган ҳолатга мое келади. Фанда мавжуд бўлган идеал П. тушунчаси табиатда учрамай-ди ва у фақат математик мо-делларда ҳисобга олинади. Мас, зоғо-ра балиқ йи-рик кўлларда 2 та П. ҳосил қилади, улар-дан бири қирғоқ яқинида яшаб, майда ҳайвонлар б-н озиклана-ди ва секин уса-ди; иккинчиси сувнинг чуқур қисмида

яшаб, баликлар б-н озикланади ва тез ўсади; гўзанинг ёввойи турлари, шунингдек, экиладиган навлари П.си ҳарорат, ёруғлик, сув режими, озикланиш ва б.га нисбатан турлича ре-акциялар б-н характерланадиган жуда кўп гуруҳлардан ташкил топган.

Табиатда П.ларнинг аралашиб кетишига географик (сув ҳавзаси, тоғ, ўрмон, чўл), биологик (жинсий аппаратнинг тузилишида куйиқиш ва уя қуриш, ўсимликларда гуллаш муддатида фарқ бўлиши), экологик (яшаш муҳити — намлик, тупроқ таркибида фарқ бўлиши) алоҳидаланиш тўсқинлик қилади. П. эволюциянинг энг кичик ва асосий бирлиги ҳисобланади. Чунки эволю-цион жараён П. ичида бошланади. П. ин-дивидлари орасида доимо ирсий ўзгарувчанлик пайдо бўлиб туради. Жинсий кўпайиш туфайли бу ўзгарувчанлик П. индивидлари орасида тарқалиб, уни гетероген қилиб қўяди. П.да борадиган яшаш учун кураш ва табиий танланиш туфайли фойдали ўзгаришларга эга бўлган индивидлар сақланиб қолиб, насл беради. Бундан кейинги эволюци-он жараёнларда П. кенжа турни ҳосил қилади.

Ад.: Бигон М., Харпер Ж., Таун-сенд К., Экология. Особи, популяции и общества, в 2-томах. Перевод с англ., М., 1989; Холиқов П. ва б. Биология, Т., 1996; Мавлянов О., Биология, Т., 2003.

Абдукарим Зикирёев, Очил Мавлонов.

ПОПУРРИ (франц. pop-poupі — ҳар хил нарсалар) — бирон опера, оперетта, балет, кинофильм ва б.даги машҳур, оммавийлашган куйлар ёки халқ кўшиқлари, ракс куйлари ва х.к.дан тузилган чолғу асар. Одатда, фойдаланилган куйлар деярли ривожлантирилмайди, фақат кетма-кет ижро этишга мўлжалланади. «П.» термини дастлаб 1711 йили (француз ношири К.Баллар нашр этган пьесалар тўпла-мида) ишлатилган. П. 19-а.дан, асосан, пуфлама созлар оркестри, эстрада ансамбли асари сифатида кенг ри-

вож топган. Ўзбек куйлари асосида илк П.ларни Ф.Лейсек («Осиёча попури», 1890; «Ўзбек кўшиқларидан попури», 1924), кейинчалик Ю. Ражабий, Д. Зокиров ва б. яратган.

ПОРАХЎРЛИК — пора олиш, пора бериш, бу ишда воситачилик қилиш каби мансабдорликжиноятлари. П. моддий бойлик ёки мулкый манфаат эвазига муайян ҳаракатларни бажариш ёки бажармаслик б-н тавсифланади. Ўзбекистон Республикаси ЖК га кўра, у бошқарув тартибига қарши жиноятлар сирасига қиради. ЖК бўйича, пора олиш деганда мансабдор шахснинг ўз хизмат мавқеидан фойдаланган ҳолда содир этиши лозим ёки мумкин бўлган муайян ҳаракатни пора бераётган шахснинг манфаатини кўзлаб бажариши ёки бажармаслиги эвазига шахсан ўзи, ёки воситачи орқали моддий қимматликлар олиши ёки мулкый наф қўриши тушунилади. Бундай жиноят учун — энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваридан 100 бараваригача миқдорда жарима ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум этилган ҳолда 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланган. Ушбу жиноят оғирлаштирувчи ҳолатларда содир этилганда 10 йилдан 15 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси таъинланади. (ЎЗР Жиноят кодекси, 210модда). Пора бериш деганда мансабдор шахснинг ўз хизмат мавқеидан фойдаланган ҳолда содир этиши лозим ёки мумкин бўлган муайян ҳаракатни пора берган шахснинг манфаатларини кўзлаб бажариши ёки бажармаслиги эвазига унга бевосита ёки воситачи орқали моддий қимматликлар бериш ёки уни мулкый манфаатдор этиш тушунилади. Пора бериш жинояти учун энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваригача миқдорда жаримадан 5 йилдан 10 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазо тайинланади (ЎЗР Жиноят кодекси, 211модда). Башар-ти, шахсга нисбатан пора сўраб товламачилик қилинган бўлса ёки бу шахс жиноий ҳаракатлар содир

этилгандан кейин бу ҳақда ўз ихтиёри б-н арз қилса, чин кўнгилдан пушаймон бўлиб, жиноятни очишда фаол ёрдам берган бўлса, жавобгарликдан озод этилади. Пора олиш ёки бериш хусусидаги келишувга эришишга қаратилган фаолият, шунингдек, манфаатдор шахсларнинг топшириги б-н порани бевосита бериш — пора олиш-беришда воситачилик қилиш ҳисобланади. Бундай жиноят учун энг кам ойлик иш ҳақининг 50 барабаригача микдорда жаримадан 5 йилдан 8 йилгача озодликдан маҳрум қилишгача жазо белгиланган (ЎЗР Жиноят кодекси, 212 модда). Воситачилик қилган шахс жиноий ҳаракатларни содир этганидан кейин бу ҳақда ўз ихтиёри б-н арз қилса, чин кўнгилдан пушаймон бўлиб, жиноятни очишда фаол ёрдам берган бўлса, жавобгарликдан озод қилинади. П. никобланган шаклда ҳам амалга оширилиши, пора қар хил моддий бойликлар (пул, чет эл валютаси, қиммат-баҳо буюмлар, қимматбаҳо қоғозлар, озиқ-овқат ёки паст баҳодаги sanoat моллари) шаклида бўлиши мумкин. Пора предметига муайян хизматлар ҳам қиради. Айтилик, тиббий ёки дам олиш уйларига бериладиган йўлланмаларни тақдим этиш, таъмирлаш, қурилиш ва б. шу каби ишларни бажариш. Бир қанча мамлакатларда мансабдор шахсларнинг ўз мансаби бўйича берилган ҳуқуқларидан шахсий бойиш мақсадидаги суистеъмолликлари, уларнинг порага сотилиши ҳолларини кузатиш мумкин (қ. Коррупция).

Мирзаюсуф Рустамбоев.

ПОРНОГРАФИЯ (юн. *pornos* — фахш, бузуқ ва ...графия) — адабиёт, тасвирий санъат, театр, кино, компьютер дастурлари, видео- ва овоз ёзувлари, телекўрсатув ва радиоэшиттиришларида жинсий ҳаётни вульгар-натуралистик, беҳаёларча тасвирлаш, бадий ёки илмий аҳамияти бўлмаган ҳолда тайёрлаш. ЎЗРда П. маҳсулотларини тайёрлаш, тарқатиш, реклама қилиш, намойиш этиш оилага, ёшларга ва ахлоққа қарши жино-

ят ҳисобланади. Бунинг учун маъмурий ва жиноий жазо белгиланган. Бундай қилмишни содир этиш энг кам ойлик иш ҳақининг 100 дан 200 барабаригача микдорда жарима ёки 3 й. гача ахлоқ тузатиш ишлари б-н жазоланади (ЎЗР Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 189моддаси, ЖКнинг 130моддаси).

ПОРОЛОН — эластик пенопластнинг савдодаги номи. Кимёвий табиатига кура, полиуретанларга қиради. Савдодаги бошқа номлари: лакфоам, вибро-фоам, фоамекс (АҚШ), мольтопрен (Германия), аллофоам (Канада).

ПОРОПЛАСТЛАР, ғовак пластмасалар — газ б-н тўлдирилган пластмасалар. П.да газ ўзаро туташган катакчаларни тўлдиради (яна қ. Пенопластлар).

ПОРОХ — кўп компонентли портловчи моддаларнинг зичлаштирилган қат-тик (конденсирланган) аралашмаси. П. ҳавосиз муҳитда барқарор ёниб, катта микдорда қизиган газсимон маҳсулотлар ҳосил қилиш хусусиятига эга. П.нинг ёниши ташки босимнинг кенг оралиғида (0,1—1000 МПа) иссиқдикни қаватдан қаватга ўтказишга асосланган. 2 хил П. фарқланади: 1) ту тун-сиз П. (нитроцеллюлоза асосидаги) пироксилли П., карбитлар ва баллиститларга бўлинади; 2) аралашмали П. (ёқилги ва оксидловчидан иборат), жумладан тутунли П. (қора П.) кон ишида декоратив тошлар (мармар, диабаз ва б.)нинг йирик бўлақларини ажратиб олишда, тутунсиз П. карьерларда портлаш ишларида, артиллерия ва ўқли куролларнинг ўқдорилари сифатида, пиротехник қурилмалар ва б.да қўлланади.

ПОРТ (лот. *portus* — бандар), бандаргоҳ — денгиз ёки даре қирғоғида кемалар турадиган, таъмирланадиган, кемаларга юк ортиш-тушириш, йўловчиларни чиқариш ва тушириш учун хизмат қиладиган муҳандислик иншо-отлари ва қурилмаларини ўз ичига

оладиган махсус жой. П. кўпинча транспорт узели — юклар ёки йўловчиларни кемалардан курукдикдаги транспорт воеиталарига (ёки аксинча) ўтказиш воеитаси хисобланади. П. лар денгиз ва даре П.ларига, улар фукаро (савдо) ва ҳарбий П.ларга бўлинади.

П. ишлари ҳажми кема, юк (йўловчилар) айланмаси ва утказиш имкония-ти каби иктисодий кўрсаткичлар б-н ўлчанади. Йирик П.ларнинг юк айланмаси йилига 270 млн. т ва ундан кўпни ташкил қиладди. Биринчи П. тахм. мил. ав. 4-минг йилликда Ўрта денгизда пайдо бўлган.

ПОРТАТИВ (франц. *orgues portatives*, лот. *porto* — элтаман) — унча катта бўлмаган, кўтариб юриш учун кулай ва ихчам, бир жойдан иккинчи жойга осонгина суриладиган нарса, асбоб, аппарат (мас, П. радиоприёмник, П. ёзув машинаси ва б.).

ПОРТВЕЙН (нем. *Portwein*, Португалиядаги Порту ш. номидан ва нем. *wein* — вино) — кучли узум виноси. Таркибида (ҳажми бўйича) 17—20% спирт, 5—14% қанд, 4—6 г/л вино кислотаси бор. Оқ, пушти ва кизил узум навларидан охиригача бижғимаган турп аралаш шарбатни ёки янги эзилган гужумларни этил спирти б-н спиртлаш ва муайян муддат давомида етилтириш йўли б-н тайерланади. П.нинг оддий ва маркали (3 йилдан ортиқ саклаб етилтирилган) хиллари бўлади.

Ўзбекистондаги барча виночилик корхоналарида куввати 18°, қанди 5% бўлган «Ўзбекистан» П.и ишлаб чиқарилади. Чет элларда энг яхши П. Португалияда тайерланади (Порто Баррос, Порто Далва, Порто Колхейто ва б.).

ПОРТ-ВИЛА, Вила — Вануату давлати пойтахти, Эфате о.да. Ахрлиси 29,3 минг киши (1999). Тинч океан соҳилидаги порт, четга копра, какао, кофе чиқарилади. Аэропорти халқаро

аҳамиятга эга. Озиқ-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Халқаро молия маркази.

ПОРТЕР (Porter) Жорж (1920.6.12, Стейнфорт, Йоркшир) — инглиз физиккимёғари, Лондон Қиролик жамияти аъзоси (1960). Киме проф. (1963), Буюк Британия Қиролик ин-ти директори (1966 й.дан), фотобиология бўйича Халқаро комитет (1968 й.дан), Буюк Британия кимёғарлар жамияти (1970 й.дан) президенти. Газ фазасида тезкор фотокимёвий реакциялар устида тадқиқот олиб борган. Импульс фотоанализ усулини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1967, Р. Норриш ва М. Эйген б-н ҳамкорликда).

ПОРТЕР (Porter) Родни Роберт (1917.8.10, Аштон — 1985.7.9) — инглиз иммунологи ва биокимёғари. Лондон Қиролик жамияти аъзоси (1964); Ливерпуль ва Кембриж ун-тларини тугатган (1939). Лондондаги тиббиёт тадқиқотлари миллий ин-ти илмий ходими (1949—60); Сент-Мэри касалхонаси қошидаги тиббиёт олий макта-би (1960—67) ва Оксфорд ун-ти (1967) проф. Асосий илмий ишлари иммунологияга оид. Антителолар молекуласининг тузилиш схемасини тақлиф этган (1962). Бу схемага кўра, иммуноглобулин молекуласи 4 та — 2 та «оғир» ва 2 та «енгил» занжирдан ташкил топган; занжирлар ўзаро дисульфид боғлар орқали бирикади. Нобель мукофоти лауреати (1972, Ж.Эдельман б-н ҳамкорликда).

ПОРТ-ЖАНТИЛЬ — Габондаги шаҳар. Огаве дарёси бўйида. Денгиз бўйи Ога-ве провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 80,8 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Мамлакатнинг Атлантика океани соҳилидаги асосий порти, четга нефть ва тахта чиқарилади. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Нефтни кай-та ишлаш, ёғочсозлик (тахта тилиш, фанер и.ч.), озиқ-овқат саноати корхоналари,

кислород-ацетилин 3-ди, кема верфи бор. Иссиклик электр стяси курилган. П.-Ж. якинидаги конлардан нефть ва табиий газ олинади.

ПОРТИК (лот. *particus*)— асосан, бино бош тарзига, айрим ҳолларда 2 ёки 3 томонига ишланган қатор устун, колонналар. Қад. меъморликда кенг тарқалган. Юнонистон сайргоҳларида П.лар бўлган. 18—19-а.ларда классицизм даври меъморлигида, 20-а.да, асосан, жамоат бинолари (ўқув корпуслари, театр бинолари, маданият саройлари)да қўлланилган. Тошкентдаги Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги ҳамда Маданият вазирлиги биноси, Тошкент ахборот технологиялари университети ва б. бинолардаги П.лар ўзига хос услубда ишланган.

ПОРТЛАНДЦЕМЕНТ (инг. *Portland* -Буюк Британиядаги ярим орол номидан) — сувга чидамли боғловчи мод-да; қурилиш материали. Таркиби асосан кальций силикатлардан иборат. Цементнинг энг кенг тарқалган тури. Клинкер ва гипс (3—7%) аралашмасини жуда майин туйиб олинади. Аралашмага маълум микдорда (10—15%) фаол минерал қўшимчалар аралаштирилиши мумкин. Таркиби, хоссалари ва қўлланиш соҳаларига кўра, П. оддий, тез қотувчан, гидрофоб, сульфатга бар-дошли, оқ рангли, асбест-цемент маҳ-сулотлари и. ч.да ишлатиладиган ва б.га бўлинади. П.нинг таркиби ва сифати асосан клинкернинг таркиби ва унинг канчалик майин туйилганлигига боғлиқ. Унинг энг муҳим хоссаси сув б-н таъсирлашганда қотиш хусусиятидир. Бу хусусияти марка б-н белгиланади, Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган П.нинг маркаси 300 дан 600 гача (марка қанча юқори бўлса, материал шунча сифатли ҳисобланади).

ПОРТЛАТКИЧ — снаряд, мина, бом-балардаги портловчи моддаларни портлатиш учун ишлатиладиган механизм. Зарбий П. (снаряд, бомба, мина ва

б.нинг бирон нарсага урилиши натижасида ҳаракатга келади), дистан-цион П. ёки дистанцион найча (снаряд, бомба ва ракеталарнинг учиш тра-екториясида муайян вақт ўтгач ҳара-катга келади), контактсиз П. (радиолокацион, инфрақизил, оптик, акустик П. — снаряд, бомба, мина ва б. нишонга тегмасдан, ундан муайян узоқликда ҳаракатга келади), ижро-ч и П. (кодлаштирилган ташқи сигнални қабул қилиб, ҳаракатга келади) каби турларга бўлинади. Ҳамма турдаги П., умуман, детонация занжири, портлатувчи механизмлар (тепки, электр контакт ва б.) ва сақлагич механизмларидан иборат. П.да детонация механик (алангалатувчи пистон ёки пистон-детонатор тепки урилиши ёки ишқаланиш натижасида ишлайди), электр токи (электр детонатор электр воси-тасида ишлайди) ва кимёвий (синган ампуладан қуйилган реагент ёнувчи таркибни алан-галантиради) усулда ҳосил қилинади. Нишонга теккандан кейин портлаш вақтига кўра, П. оний ва секин ҳаракатга келадиган турларга бўлинади. Артиллерия ва авиация П.ини оний ҳаракатга келтириш учун снарядни отишдан олдин унинг сақлагич қопқоғи буралади ёки снаряд, бомбага ўрнатилган паррак айланиб, сақлагич қопқоғини бурайди. Муҳандислик миналаридаги П.ни оний ҳаракатга келтириш сиқувчи, тортувчи, босувчи ёки юкни енгиллаштирувчи мосламалар ёрдамида амалга оширилади. П.нинг ҳаракатга келишини секинлатиш учун детонация занжирига секинлаткич қўйилади ёки соат меха-низми, кимёвий реагент ўрнатилади.

ПОРТЛАТУВ ИШЛАРИ — табиий (тоғ жинси, ёғоч, муз) ёки сунъий (тош, ғишт, бетон девор, металллар ва б.) материалларни кўпориш, силжитиш, уларнинг тузилиши ёки шакл ўзгаришини текшириш мақсадида халқ хўжалигида бажариладиган ишлар. П. и. портловчи моддалар ва заряд ёрдамида бажарилади. Портловчи моддаларни кўпориладиган объект орасига жойлаштириш учун

унда, одатда, олдиндан бурғилаб бўшлиқ (шпур, камера) қазилади.

П. и. нинг қўлланиш соҳаси кенг. Улар кончиликда энг кўп ишлатилади: қазилма бойликларни сейсмик усулда қидириш, конларни очиш, қаттиқ қазилма бойликларни қазиб олиш ва б. Қурилишда П.и.дан қурилиш май-дончаларини текислаш, музлик ва қояли заминларни юмшатиш, харсанг тош ва илдишларни кўпориш, тўғонлар қуриш, йўл ва гидротехник тоннеллар қуриш ва б.да фойдаланилади. Су в хўжалигида П.и. ёрдамида сув ҳавзалари тубини ва дарёнинг кема қат-найдиған жойи (фарватери) ни чуқурлаштириш, қўл остига тикилиб қолған катта муз бўлақларини парчалаш, иншоотларни баҳорги муз силжишларидан сақлаш ва б. бажарилади. Ш и молий кутб шароитида П. и. б-н муз уюрмалари парчаланеди, музлаб қолған кемалар музлардан тозала-нади ва б. Металлургия саноа-тида П. и.дан металлларни, пўлатлистдан штампланған мураккаб деталларни ва металлларнинг пайвандланған жойларини мустаҳкамлашда, қуймаларни қуйинди ва зангдан тозалаш ва б.да фойдаланилади. Нефть ва газ саноатида қудуқларда торпедаларни портлатиш йўли б-н нефть қатла-мидаги дебит оширилади, сув остидан нефть қазиб чиқариш учун сунъий тўғон ва ер ости нефть омбори қурилади. Портлатиш йўли б-н нефть ва газ қудуқларидаги ёнғин ўчирилади.

Электр детонаторларни портлатиш портлатув машинаси б-н амалга оширилади. Портлатув машинаси электромагнитли, конденсаторли ва динамо-электрикли хилларга бўлинади. Конденсаторли портлатув машинаси кўп тарқалған, унда ток манбаи сифатида конденсатор ишлатилади. Машинанинг ишлаш тарзи кам қувватли электр токи манбаидан олинған электр энергияни 10—20 сек конденсаторга йигиб, йи-ғилған энергияни портлатиш тармоғига улашдан иборат.

Портловчи моддалардан тинч мақсадларда фойдаланиш қадимдан маъ-

лум; биринчи марта 1448—72 й.ларда Неман дарёсини тош ва б. жинслардан тозалашда ишлатилған. Кейинчалик порохдан фойдаланиб руда қазиб чиқариш Россия (1617), Силезия (1627), Чехия (1629), Англия (1670) ва б. жойларда кенг тарқала бошлади. Кейин электр усули б-н портлатиш (1812) ва дина-митнинг (1860) ихтиро қилиниши, бурғилаш машиналари (1861), капсюл-детонаторларнинг яратилиши (1867) П. и.ни кенг ривожлантиришга олиб келди. П. и.да зарядининг кучи 0,1 т дан бир неча минг т гача бўлған портловчи моддалар ва ядровий портлашдан фойдаланилади.

ПОРТЛАШ — оний вақтда чега-раланған ҳажмда катта микдорда энергия ажралиб чиқиш жараёни. Маълум ҳажмни эгаллаб турған модда П. натижасида энергия ажратиб, атрофдаги мухитни жуда катта куч б-н ҳаракатга келти-рувчи юқори босимдаги кизиган газга айланади. П. қаттиқ жисмда унинг емирилиши ва парчаланиши б-н кузатилади. Мухитнинг т-раси, зичлиги, босимнинг кескин қўтарилишидан юзага келған ҳаракат П. тўлқини дейилади. Бу тўлқин мухитда жуда катта тезлик б-н ҳаракатланади. П. вакуумда юз берса, П. энергияси турли томонга катта тезлик б-н учиб чиқадиган портловчи моддаларнинг кинетик энергиясига айланади ва атрофдаги турли объектларга нисбатан механик таъсирни юзага келтиради. П. жойидан узоклашған сари П. тўлқинининг таъсири кучсизлана боради. Энергия манбаининг табиати ва у қандай йўл б-н ажралиб чиқишига қараб П. бир неча турга бўлинади. Кимёвий портловчи моддалар кимёвий бўлиниш хоссасига эга; бунда молекулалараро боғланиш энергияси иссиқлик энергияси сифатида ажралиб чиқали. Портловчи моддалар учун т-ра ошиши кимёвий бўлиниш тезлигини ифодалайди. Нисбатан паст т-рада кимёвий бўлиниш жуда секин юз беради, натижада портловчи модда б-н атроф мухит орасида иссиқлик мувоза-нати

юзга келади. Агар ажралиб чикувчи ис-
цикликнинг моддадан ташқарига чиқиб
кетмаслигига шароит яратилса, т-ра оши-
ши б-н кимёвий бўлиниш жараёни тезла-
шади, бунга иссиқлик ажрагиб портлаш
дейилади. Яна шундай П. жараёни бор-
ки, бунда кимёвий ўзгариш портловчи
модда бўйлаб бирин-кетин қатламдан
қатламга тўлқин кўринишида тарқалади.
Модданинг ол-динги ҳолатидан жуда
юқори босимли ва т-рали ҳолатга кескин
ўтишини таъминловчи бундай тўлқин
зарба тўлқинидир (яна қ. Дегонезия).

Моддаларнинг фундаментал
ўзгаришлари б-н боғлиқ бўлган ядро
П.лари ҳам мавжуд. Бу П. атом ядроси-
нинг таркибига кирувчи элементар зар-
ра (протон, нейтрон) ларнинг боғланиш
энергияси ажралиб чиқишига асослан-
ган. Модда ато-ми ядросининг парчала-
ниши натижасида нисбатан енгил ядроли
элементлар ҳосил бўлади. Ядроларнинг
парчаланиши натижасида ҳосил бўлган
янги нейтронлар бошқа ядроларнинг пар-
чаланишига олиб келади ва, нихрят, пар-
чаланиш сони жуда тез усади. Шундай
ўз-ўзини тезлатувчи жараёнга занжир ре-
акцияси дейилади. 100 кг уран ёки плу-
тоний ядроларининг парчаланиши учун
керакли вақт 10~6 с ни ташкил килади.
Бошқариладиган занжирли ядро реакци-
яси ядро реак-торида амалга оширилади.

Катта микдордаги энергия ажралиб
чиқадиган ядро реакциясининг яна бош-
ка тури — енгил ядролар синтези реак-
цияси. Юқори т-рада юз берувчи синтез
жараёни термоядро реакцияси дейилади.
Дейтерий ядросининг (водород изотопи
2Н) синтезида шунча массадаги уран-
нинг парчаланишида ажралиб чиқадиган
энергиядан 3 марта кўп энергия ажралиб
чиқади. Синтезга керакли т-рага эри-
шиш учун уран ва плутоннинг ядро ре-
акциясидан фойдаланилади. Юқорида
кўрсатилган П. турларида ажралиб
чиқадиган энергия моддаларнинг моле-
куляр ва ядро боғланиш энергисидир. П.
нинг яна шундай турлари борки, уларда
ажралиб чиқадиган энергия ташқи ман-

бадан юборилади. Шундай П.га мисол
килиб муҳитнинг кучли электр разря-ди-
ни олиш мумкин. Бунда электр энерги-
яси разрядли ораликда муҳитни юқори
т-ра ва босимли ионлашган газга айлан-
тирувчи иссиқлик кўринишида ажралиб
чиқади. Фокуслангирилган лазер нурини
жисмга таъсир қилдириш йўли б-н ҳам
П. ҳодисасини ҳрсил қилиш мумкин.

Табиатда П.ни ҳосил киладиган жуда
кўп ҳодисалар мавжуд. Чақмоқ вақтида
атмосферадаги электр разрядлари, вул-
конларнинг тўсатдан отилиши, йирик ме-
теоритларнинг ер юзига тушиши турли
П.ларга мисол бўла олади. Тунгус метео-
ритининг (1907) Ерга тушиши натижаси-
да юз берган портлашда ~107 т тринитро-
луолнинг портлашида ҳосил бўладиган
энергияга тенг энергия ажралиб чиққан.

Кимёвий портловчи моддалар бузиш
ишларида асосий восита ҳисобланади.
Ядро П.ларининг бузиш қобиляти
юқори. Битта ядро бомбасининг П.идаги
энергия 10 млн. т кимёвий портловчи
модданинг энергиясига эквивалентдир.

П. илмий тадқиқот ишларида ҳам
кенг қўлланилади. П. газ, суюқлик ва
қаттиқ жисмларнинг юқори босим ва
т-радаги хусусиятларини текширишда,
физиканинг номувозанат жараёнларида
— турли муҳитларда масса, энергия ва
импульсларнинг узатилишини, модда-
ларнинг фаза ўтишлари механизмлари-
ни, кимёвий реакция ва б. ҳодисаларни
ўрганишда жуда муҳим. П. фой-дали
казилмалар жойлашган ерни аниқлаш ва
уларни очишда, йўл, тўғон ва тоғлардаги
тоннель қурилишларини бажаришда
П. жараёнидан кенг фойдаланилади (қ.
Портлатув ишлари).

ПОРТЛЕНД — АҚШнинг шим.-ғар-
бий қисмидаги шаҳар, Орегон штати-да.
Аҳолиси 529,1 минг киши (2000). Уил-
ламетт дарёсининг Колумбия дарё-си-
га қуйилиш жойида, океандан 170 км
ичкаридаги порт (океан кемалари ҳам
кира олади), четга ўрмон маҳсулотлари
ва ғалла чиқарилади. Транспорт йўллари

туғуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. П. — мамлакатнинг Тинч океан соҳилидаги муҳим саноат ва савдомолия марказларидан. Рангли ва қора металлургия ривожланган. Радиоэлектроника (ЭХМ, алоқа воситалари ва ҳ.к.), приборсозлик саноати, кемасозлик ва кема таъмирлаш, металлсозлик корхоналари мавжуд. Саноат жи-ҳозлари, юк машиналари, т.й. вагонлари ишлаб чиқарилади. Ёғочсозлик, озиқ-овқат, целлюлоза-коғоз, кимё, нефтни қайта ишлаш, полиграфия саноати корхоналари ишлаб турибди. Ун-т бор. Боғ кўп. Ҳар йили агиргуллар кўрғазмаси ўтказилади. Шаҳарга 1845 й.да асос солинган.

ПОРТЛОВЧИ МОДДАЛАР - ташқи таъсирлар (зарба, иссиқлик ва б.) натижасида катта тезлик б-н кимёвий реакцияга киришиб, кўп иссиқлик ва газ ажратиб чиқарадиган кимёвий би-рикмалар ёки моддалар аралашмаси. Бу реакциялар П. м.нинг қизиши, унга берилган зарб, ишқаланиш, шунинг-дек, бошқа П. м.нинг портлаши ёки қандайдир ташқи таъсир натижасида содир бўлади ва заряд бўйлаб иссиқлик ташигич (ёниш) ёки зарбий тўлқин (детонация) ёрдамида энергия узатиш ҳисобига тарқалади. Конденсатланган қаттиқ ва суюқ моддалар, газлар, шунингдек, газлардаги қаттиқ ёки суюқ моддаларнинг муаллақ зарралари П.м. бўла олади. Детонацияда реакция шид-датли боради ва газсимон маҳсулотнинг т-раси бир неча минг градусгача кўтарилиб, ҳажми заряднинг дастлабки ҳажмигача сиқилади, босими бир неча юз минг кг.куч/см2 гача кўтарилади. Сиқилган газ тез кенгайиб, теваракада кучли зарб б-н тарқалади — портлаш юз беради. Портлай оладиган кўпгина моддалардан 20—30 га яқини П. м. си-фатида ишлатилади. Шулардан асосийлари: тринитротолуол, тетрил, гексоген, октоген, нитроглицерин, тен (тет-ранитропентаэритрин) ва б.

ПОРТЛОВЧИ ЮЛДУЗЛАР, эруп-

тив юлдузлар — физик жиҳатдан ўзгарувчи юлдузлар синфи. Уларда портлаш жараёнлари (эрупция) содир бўлиши натижасида равшанлиги ғай-ритабий равишда, кўпинча кучли ўзгаради. П. ю.га ўта янги юлдузлар ва б. ўзгарувчан юлдузлар тааллуқли. Кўпгина П.ю.да чакнаш ташқи қатла-мини ташлаш б-н ва юлдузларда газ қобиғи ҳосил бўлиши ҳамда унинг фа-зода сочилиши б-н рўй беради. Бундай юлдузларнинг равшанлиги 10—15 юл-дуз катталигигача ортади. Бундай ходиса фотосферанинг катта (1000—2000 км/с) тезликда тўсадан кенгайиши б-н боғлиқ (яна қ. Юлдузлар).

ПОРТ-ЛУИ — Маврикий давлати пой-тахти. Маврикий о.нинг шим.-ғарбий қисмида. Порт-Луи округининг маъмурий маркази. Иқлими тропик, ўртача т-ра фев.да 26°, авг.да 19°. Йиллик ёғин 2000 мм. Аҳолиси 128 минг киши (2000). П.-Л. — мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази. Ҳинд океани соҳилидаги порт. Шоссе йўллар тугуни. Нефтни қайта ишловчи, ўғитлар ишлаб чиқарувчи з-длар, озиқ-овқат (шакарқанд, ёғмой, тамаки) корхоналари мавжуд. Ун-т, ин-т, музейлар, бадий галерея, кутубхона бор. Қад. форт ва қалъа сақланган. Шаҳарга 1736 й.да асос солинган. Сувайш канали очилгунга қадар Ҳинд океанида йирик савдо порти бўлган.

ПОРТ-МОРСБИ, Морсби – Папуа-Янги Гвинея давлати пойтахти. Янги Гвинея о.нинг жан. соҳилида. Аҳолиси 173,5 минг киши (2000). Папуа қўлтигидаги порт (четга кофе, копра, какао, каучук чиқарилади). Ун-т, аэропорт бор.

ПОРТОНОВО — Бенин давлати пойтахти. Мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази. Иқлими экваториал, ўртача т-ра янв.да 27,7°, июлда 25,3°; йиллик ёғин 1590 мм. Аҳолиси 180 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни.

Гвинея кўлтиғи соҳилидаги порт. Қ.х. маҳсулотларига ишлов берувчи корхоналар, цемент, ёғмой ва совун з-длари мавжуд. Хунармандчилик ривожланган. Шаҳар атрофларида пальмазорлар, ер ёнғок плантациялари бор. Балиқ овланади. Этнография музейи ишлаб турибди. П.-Н. 17-а.дан маълум, ўша даврда Ажаче деб аталган. 1893 й.дан Франция мустамлакасининг маъмурий маркази. 1960 й. 1 авг.дан мустақил Бенин (1975 й.гача Дагомей) пойтахти.

ПОРТ-О-ПРЕНС — Гаити давлати пойтахти. Мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази. Гаити о.нинг ғарбий қисмида жойлашган. Иқлими тропик, ўртача т-ра янв.да 25°, июлда 28°. Йиллик ёғин 1355 мм. Аҳолиси 846,2 минг киши (1995). Мамлакатнинг Кариб денгизи соҳилидаги муҳим порти. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Ша-карқанд з-длари, тамаки, тўқимачилик, цемент саноати корхоналари мавжуд. Ром ишлаб чиқарилади. Ун-т, Гаити халқлари музейи, миллий музей, консерватория вах.к. бор. П.-о-П. га 1749 й.да асос солинган. 1770 й.дан Франциянинг Сан-Доминго мустамлакасининг маъмурий маркази. 1804 й. 1 янв.дан мустақил Гаити пойтахти. Меъморий ёдгорликларидан Сан-Суси саройи ва Рамьер тарихий боғи сақланган.

ПОРТ-ОФ-СПЕЙН - Тринидад ва Тобаго давлати пойтахти. Мамлакатнинг муҳим сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази. Тринидад о.нинг шим.-ғарбий қисмида. Иқлими субэкваториал, ўртача т-ра янв.да 25,8°, июлда 26,7°; йиллик ёғин 1910 мм. Аҳолиси 49 минг кишидан зиёд (2000). Атлантика океанининг Пария кўлтиғи соҳилидаги порт. Металлсозлик, тўқимачилик, озик-овқат, цемент саноат корхоналари, кема верфи мавжуд. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Порт орқали четга нефть маҳсулотлари, шакарқамиш, кофе, цитрус мевалар чиқарилади. Ун-т, миллий

музей, бадий галерея бор.

Испанлар келгунга қадар П.-о-С. ўрнида индейларнинг Конкеребия кишлоғи бўлган. 1783 й.дан Испаниянинг Тринидад о.даги мустамлакасининг маъмурий маркази, 1797 й.дан Буюк Британия кўл остида. 1962 й.дан мустақил Тринидад ва Тобаго пойтахти.

ПОРТРЕТ (франц. *portrait* — тасвир) — 1) тасвирий санъат жанри; реал ҳаётда мавжуд бўлган яқка, икки ёки бир гуруҳ кишилар, расмом тасавурида пайдо бўлган ҳаёлий қиёфаларнинг тасвири. Рангтасвир, ҳайкалтарошлик, графика, шунингдек, фото санъатининг муҳим жанрларидан бири. П. асосида аниқ шахснинг қиёфасини аба-дийлаштириш ётади. П.нинг муҳим томони тасвирнинг тасвирланувчи (модель, асли) га айнан ўхшашлигидир. Ижодкор П. орқали тасвирланувчи шахснинг маънавий дунёсини, ижтимоий ҳаётдаги ўрнини, касби, жамиятдаги мавқеини акс эттиради ва унинг шу жиҳатлари орқали давр хусусияти, сиёсий иқтисодий аҳвол ҳақида маълумот бера олади. Рассомнинг касбий маҳо-рати, П. ишлаш учун танлаган материаллари эса унинг яратган асарларига такрорланмас ўзига хослик бахш этади. Тарихан П.нинг хилма-хил тур ва кўринишлари шаклланган: ишланиш усули, бажарадиган вазифаси, шакли, мазмунига кўра, дастгоҳ (картина, бюст, графика варағи) ва монументал (мону-ментал ҳдйқал, фреска, мозаика), тан-танавор парад ва интим, ҳажвий, сатирик П. тарзида тасвирланувчининг фақат бош қисми, белигача, бутун бўй-басти б-н олд ва ён томонидан ишланиши мумкин. Шунингдек, турли тарихий даврларда нишон, танга, медаллар юзасига (медалъ ясаш санъати) ишланган, гемма (глиптика), медалъонларда миниатюра П. кенгтарқалган. П. жанридаги бир асарда кўпинча бир неча жанрлар кўшилиши мумкин. П.да тасвирланувчи соф ҳолда (заминсиз, яъни атроф муҳитни акс эттирмасдан), тинч ҳрлатда ёки бирор фа-

олияти б-н маълум мухитда ишланиши мумкин. Шу ту-файли шартли равишда П.ни П. ва П. -картина (жанрли П.)га ажратилади. П.нинг кенг тарқалган турларидан бири — автопортрет. Тасвирланаётган кишилар сонига кўра, яқка, кўшалок ва гуруҳ П.ларга бўлинади.

П. санъати қадимда пайдо бўлган. Қад. Мисрда П.нинг ноёб намуналари (хай-калтарошликда — Эхнатон, Нефертити ва б. хайкаллар) яратилади. Юнонистонда шоир, файласуф ва давлат ар-бобларининг умумлашма, идеаллаштирилган хайкал П.лари ишланди (хайкалтарош Алопекли Деметрий, Лисипп ва б.), эллинизм даврида драматик образлар яратишга интилиш кучайди. Антик давр хайкалтарошлик П.и Қад. Рим санъатида юксак чўққисига кўтарилди, аниқ шахсга эътибор ошди. П.да шахснинг индивидуал фазилатларини аниқ кўрсатиш, руҳий кечинмаларини очиш жараёни сезиларли ўрин эгаллади, қайқал ва бюстлар б-н бир қаторда танга ва медаллар, геммаларга П., шунингдек, рангтасвир П. ишлаш кенг тарқалди. Дастгоҳ П.ининг рангтасвир намуналари бўлган файюм П.лари (Миср, 1—4-а.лар) ҳам антик санъат аънаналари таъсирида ривожланди.

Ўрта асрларда қатъий лийнй крнунлар б-н чекланган П. черков-меъморий ансамблининг ажралмас қисмига айланди. Ижодкорлар П.да подшо, дин ахллариининг образларини яратдилар, диний мазмундаги П.ларда аниқ шахсларнинг фазилатлари, хусусиятларини ифодаладилар. Ўрта асрлар хитой усталари асарларида аниқ шахслар кўпинча ўзига хос фазилатлари б-н, япон рассом ва хайкалтарошларининг айрим П.ларида ўткир психологик ҳолат акс эттирилди.

Уйғониш даврида П.нинг рангтасвир, хайкалтарошлик ва графика турлари юксак таракқий этди. Фаол, ўз кадр-қимматини биладиган кўркмас, жасур инсон киёфаси бу даврнинг бош қахрамонига айланди. Борлиқни илмий асосда ўрганиш ва шу билимларни ама-

лийтда қўллашга интилишлар П.нинг янги тизимини юзага келтирди. Эндиликда тасвирланувчи нореал макон ва мухитда эмас, балки инсонга яқин бўлган табиат кўйнида акс эттирилди.

Монументал рангтасвир асарларидаги персонажлар орасида рассом ўзининг киёфасини ҳам ишлай бошлади. Бу жараён кейинги давр санъатида янада ривожлантирилди (рассом Жотто, Мазаччо, А. дель Кастаньо, Д. Гирландайо, С. Боттичелли, Пьеро дела Франческа, Ж. Беллини; хайкалтарош Н. Пизано, Донателло, А. Верроккьо; дастгоҳ хайкалтарошлигида Дезидерио да Сеттиньяно, Антонио Росселлино; медалларда А. Пизанелло).

Юксак Уйғониш даври буюк ижодкорлари Леонардо да Винчи, Рафаэль, Жоржоне, Тициан, Я. ван Эйк, Рогир ван дер Вейден, А. Дюрер, Катта Лукас Кранах, Кичик Хольбейн ва б. П.даги образлар мазмунини чуқурлаштирдилар, 17-а.га келиб демократик қарашларнинг орғиб бориши инсонга чуқур мухаббат б-н суғорилган, нозик ҳис-туйғуларни англаш ва тасвирлашга қаратилган тўлақонли ва ҳаракатга бой П.ларни майдонга келтирди, гуруҳ П. ривожлана бошлади (Рембрандт, Хале ва б.). Автопортрет шу изланишлар махсулидир, рассом инсон руҳида бўладиган ўзгаришларни ўз киёфасида, қараш, юздаги мимик ўзгаришларда ифодалашга ҳаракат кидди. 18-а. П.ида шахснинг ижтимоий мавқеи, жамиятдаги ўрни ҳаққоний акс эта бошлади (Францияда — Ж. Б. С. Шарден, Ж. А.

19-а. П. санъати услубларга бой ва ранг-баранг. Классицизм, романтизм, танқидий реализм шу даврда ишланган П.ларгатаъсир этди. Инқилобий руҳ б-н суғорилган (Ж. Л. Давид), кўтаринки романтик руҳда ишланган (Т. Же-рико, Э. Делакруа. О. А. Кипренский, К. П. Брюллов), кинояга бой (Ф. Гойя) асарлар П. санъатини ва унинг ранг-баранглигини намоён кидди. 19-а. охириги чорагида П.да тасвирланувчининг руҳий ҳолатларини

табиат б-н боғлай бошладилар. П.да ҳам импрессионистлар (Э. Мане, О. Ренуар, О. Роден ва б.), постимпрессионистлар (П. Сезанн, Ван Гог) тасвирланувчининг ўзгармас шакли орқали унинг тўлақонли обра-зини яратишга, шакллар ҳаракатида драматик ҳолатларини кўрсатишга интилдилар. 20-а. П. санъати мураккаб ва зиддиятлидир. Бир томонда реалистик П. ўз имкониятларини янада чуқурлаштириб, инсон феълидаги бутун нозик ўзгаришларни тўлиқ очишга, унинг фалсафий-дунёвий ўй-хаёллари, тасаввур ва тахминларини акс эттиришга, унинг пластик томонларини кучайтиришга интилса (Германияда — К. Коль-виц, Э. Барлах; Францияда — Ш. Дес-пьо, ГГ. Пикассо, А. Матисс; Италияда Модильяни, Р. Гуттузо; Мексикада — Д. Ривера, Д. Сикейрос; АҚШда — Э. Уайет; Японияда — Сэйсон Маэда; Россияда И. Д. Шадр, М. В. Нестеров. П.Д. Корин ва б.), иккинчи томонда шу даврда кенг ёйила бошлаган модернизм услуги П.га ўз таъсирини ўтказди. Бу йўналиш тарафдорлари шу бо-рада тажриба ишларини олиб бориб шакл, чизик, ранг, фактура имкониятларидан фойдаланган ҳолда образ яратишга ҳаракат қилдилар.

Шарқ (Ўрта Осиё, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ва б.) миниатюра санъатида П.нинг нодир намуналари яратилган (Ризо Аббосий ва б.). Жумладан, ўзбек П. санъати ҳам бой тарихга эга. Бу санъат намуналари қад. ва ўрта асрлар санъатида учрайди (Юнон-Бақ-трия, Хоразм, Кушан подшоларининг ҳайкал ва танга юзаларига ишланган бўртма тасвирлари), Амир Темур ва те-мурийлар, Шайбонийлар ҳамда Бобурийлар даври санъати (Қамолиддин Бехзод, Маҳмуд Музаҳҳиб, Муҳаммад Мурод Самарқандий ва б.) даги мини-атюраларда маълум даражада тараққий этган. Нафис (мўъжаз расм) миниатюра тараққиёти давомида бир асар устида бир неча санъаткорлар ижодий ҳамкорлик қилган, кишилар қиёфаси, юзини тас-вирловчи мусаввир номига чехракушой (юзни очувчи) ёки чехра

сўзи қўшилган. Айниқса, бобурийлардан Акбар ва Жаҳонгир даврида айрим шахслар тас-вири б-н бирга гуруҳ (кўплаб аъёнлар иштирокидаги) П. яратиш тараққий этган. Ушбу П.лардан кейинчилик европалик рассомлар (Рембрандт, Ж. Рейнолдс ва б.) маълум даражада ўрганган, илҳомланган. 20-а.нинг 30—50-й.ларидан замонавий рангтасвирдаги П. ривожланди. Шу даврда П.нинг ҳамма кўринишлари (П., автопортрет, гуруҳ П., П. -картина, тарихий П. ва х.к.)да асарлар яратилди. Баҳром х&ьшамххй, Л. Насриддинов, Ш. Ҳасанова, А. Аб-дуллаев, Ў. Тансиқбоев, М. Набиев ва б. П.нинг дастлабки намуналарини яратдилар, 50—60-й.лардан П. нинг диққатга сазовор намуналари яратилди: «Ўзбек портрета» (Ў. Тансиқбоев, 1927), «Алишер Навоий» (В. Кайдалов, 1940, 1947), «Абу Райҳон Беруний» (М. Набиев, 1950, 1972), «М. Турғунбоева» (Ч. Аҳмаров, 1951), «Юнус Ража-бий» (Н. Қўзибоев, 1954), «Кекса кол-хозчи портрети» (Р. Аҳмедов, 1956), «Ҳамза» (М. Саидов, 1968) ва б. Бугунги кунда ўзбек П. чилиги жаҳон санъати ривож фонидида ўз мавқеи ва ўрнига эга. Б. Жалолов, А. Икромжонов, С. Рахметов ва б.нинг асарларида замон руҳи Шарқ ва Ғарб санъати анъаналари сил-силасида ўз аксини топган.

2)Бадий адабиёт — персонаж ташқи қиёфасининг тавсифи, тас-вири; бадий образ яратиш воситаларидан бири. П. характери асар жанрига ҳамда ёзувчининг ижодий методи ва индивидуал услуги хусусиятларига боғлиқ бўлади. Одатда, П. персонаж характерида ёзувчи энг муҳим деб ҳисоблаган жиҳатларини очиб беради. П. адабиётда қадимдан мавжуд. Тасвир воситаси сифатидаўзгариб такомиллашган. Халқ оғзаки ижодида инсон индивиду-ачлашган шахс сифатида тас-вирланмаганлиги учун унинг П. и ҳам кўпинча мавҳум, умумий характерга эга. Фольклорда П. мифологик, фантастик ёки анъанавий тарзда яратилади. Шунинг учун аниқ ижтимоий, тарихий, миллий ва индивидуал белгилардан маҳрум бўлади.

Мас, «Алпомиш» достонида девлар П.и муболага б-н берилган:

Тўксон қарич эди унинг ҳассаси,
Сарҳовуздан катта эди косаси.

Қад. ғарб ва шарқ адабиётларида ҳам П. кўпинча мавҳум, анъанавий характерда бўлган. Мас, ғазалларда ёрнинг ташқи қиёфаси ой, қуёш, юлдуз, тун ва кун каби нарсаларга нисбатда курсатилган. Реалист ёзувчилар ташқи қиёфани батафсил тавсифлайдилар, унда давр ва ҳаёт тарзи б-н боғлиқ ҳолда рўй берган ўзгаришларни айнан акс этти-радилар (мас, Абдулла Қодирий, Ой-бек). 19-а. да П.нинг ички ёки психологик (рухий) П. деб аталган тури тарқалиб, унда пер-сонажнинг характери — белгилари ва рухий кечинмалари мажмуи очиб берилади (Абдулла Қаҳ-хрр, Одил Ёкубов). Адабий П. — атоқли шахс, яъни ёзувчи, рассом, жамо-ат арбобининг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги очерк алоҳида жанр ҳисобланади

Нёъмат Абдуллаев, Абдумажид Ма-драимов.

ПОРТ-САИД — Мисрнинг шим.-шар-қий қисмидаги шаҳар, Ўрта денгиз соҳилида, Сувайш каналига шим. томондан қираверишда. Порт-Саид муҳо-фазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 470 минг кишидан зиёд (1990-й.лар охи-ри). П.-С. — халқаро аҳамиятга эга савдо-транспорт маркази. Кемасозлик ва кема таъмирлаш, озиқ-овқат, тўқимачилик, кўн-пойабзал саноати корхоналари мав-жуд. Балиқ овлаш маркази. П.-С.га Су-вайш канали қурилиши муносабати б-н 1859 й.да асос солинган ва Миср ҳокими Саидпошшо номи б-н аталган.

ПОРТСМУТ - Буюк Британиянинг жан. қисмидаги шаҳар, Хэмпшир граф-лигида. Аҳолиси 182,2 минг киши (1990-й.лар охири). Ламанш бўғозидаги порт. Кемасозлик ва кема таъмирлаш, радио-электроника, тикувчилик саноати кор-хоналари бор. Кўприк орқали Госпорт ш. б-н боғланган. Ҳарбий денгиз базаси.

Шаҳарга 12-а.да асос солинган. 12—18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган.

ПОРТ-СУДАН - Суданнинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар. Кассала вило-ятда. Аҳрлиси 305 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). П. -С. мамлакат-нинг Қизил денгиз бўйидаги энг катта порти. Четга пахта, ер ёнғоқ, чорвачилик маҳсулотлари чиқарилади. Металлсоз-лик, нефтни қайта ишлаш саноатлари ривожланган. Ип газлама ф-каси, кема таъмирлаш, пахта тозалаш корхоналари, йирик элеватор бор. Денгиз сувидан туз олинади. П. -С.га 1908 й.да асос солин-ган.

ПОРТУ, Опорто — Португалиянинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Порту округининг маъмурий маркази. Аҳо-лией 302 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари, шаҳар атрофи б-н 1,2 млн. киши). Транспорт йўлларининг йирик туғуни. Дору дарёсининг Атлан-тика океанига қуйилиш жойидаги йи-рик порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Аҳолисининг сони ва иктисодий аҳамияти жиҳатидан мамлакатда Лисса-бондан кейин 2-ўринда. Машинасозлик (кемасозлик, электротехника) саноати ривожланган. Тўқимачилик, озиқ-овқат (виночилик, балиқ консервалаш), ти-кувчилик саноати корхоналари мавжуд. Шаҳар мил. ав. 1-а.даримликларнинг Портус-Кале қишлоғи ўрнида вужудга келган. Португалия давлатининг вужудга келишида муҳим роль ўйнаган, мамлакат номи ҳам шу ша-ҳар номидан олинган. Ун-г (1911) ва б. олий ўқув юрглари, му-зей бор. Меъморий ёдгорликлардан 12—18-а.ларда қурилган собор ва черковлар сақланган.

ПОРТУАЛЕГРИ — Бразилиянинг жан. қисмидаги шаҳар. Риугранди-ду-Сул штатининг маъмурий маркази. Аҳрлиси 1,3 млн. киши (2000). Атлан-тика оке-анининг Патус кўл-кўлтиғи

соҳилидаги порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакат жандаги йирик иқтисодий марказ. Озиқ-овқат, тўқимачилик, нефтни қайта ишлаш, кимё, машинасозлик ва металлсозлик саноати корхоналари мавжуд. Иссиклик электр стяси қурилган. П.-А. оркали четга гўшт ва б. чорвачилик маҳсулотлари, тамаки, гуруч чиқарилади. Ун-тлар, музей, театр, ҳукумат саройи бор. Шаҳарга 1742 й.да Порту-дус-Касаис номи б-н асос солинган.

ПОРТУГАЛ ТИЛИ — роман тилларидан бири. Португалия, Бразилияда, Африканинг бир қанча мамлакатларида, Осиёда Аоминда ва Ҳиндистоннинг айрим ҳудудларида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 190 млн. кишидан ортиқроқ (жумладан, Португалияда 15 млн.га яқин, Бразилияда 160 млн. кишидан ортиқ). Португалия, Бразилия, Ангола, Мозамбик, Гвинея-Бисау, Кабо-Верде, Сан-Томе ва Принсипи республикаларининг расмий тили. П.т. 12—14-а.лардажан. ва шим. португалалисий шеваларининг аралашуви нагижасида шаклланган. 16-а. бошида Португалиянинг мустамлакачилик ҳаракатлари туфайли Бразилияга кириб келади ва аста-секин маҳаллий индейс тилларини сиқиб чиқаради. Ҳоз. П.т.нинг 2 асосий варианты — португалча ва бразилча вариантлари мавжуд (улар, асосан, фонетика ва лексика соҳасида ўзаро фаркланади); бразилча вариантда маҳаллий нарса-ашёларни ифодаловчи индейс сўзлари кўплаб учрайди. П.т. нинг африканча варианты эса шаклланиш арафасида. Португалия худудида 3 та лаҳжа гуруҳи мавжуд; Жан., Марказий ва Шим. Бразилияда шим. ва жан. лаҳжаларга ажралсада, улар деярли ўзаро фаркланмайди.

П.т.нинг фонетик қурилиши урғусиз бўғинларнинг, асосан, сўз охирида редукцияга учраши, очик ва ёпик, шунингдек, бурун унлиларининг, ай-ниқса, бурун дифтонгларининг мавжудлиги б-н бошқа роман тилларидан фаркланади. Ҳоз.

П.т.да лотинча замон шаклларида узок ўтган замон (га суф-фиксли) ва шартли келаси замон (-ге суффиксли) шакллари сақланиб қолган.

П.т.даги дастлабки адабий ёдгорлик ва ҳужжатлар 12-а.га мансуб. Ҳоз. адабий П.т. 16-а.да, Луиш ди Камонс ижод қилган даврда шаклланган. Ёзуви лотин графикасига асосланган.

ПОРТУГАЛИЯ (Portugal), Португалия Республикаси (Republica Portuguesa) — Европанинг жан. -ғарбида, Пиренеи я.о.да жойлашган давлат. Атлантика океанидаги Азор о.лари ва Мадейра архипелагини ўз ичига олади. Майд. 92,3 минг км². Ахрлиси 10 млн. киши (2002). Пойтахти — Лиссабон ш. Маъмурий жиҳатдан 2 мухтор вилоят, 22 округ (distrito)га бўлинган, шундан 18 таси материкда жойлашган бўлиб, 11 тарихий вилоятга бирлашган.

Давлат тузуми. П. — республика. Амалдаги конституцияси 1976 й. 25 апр. да кучга кириган, унга 1982 ва 1989 й.ларда ўзгартиришлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (1996 й.дан Жорже Сампайю), у умумий тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 5 й.га ва купи б-н икки муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Республика мажлиси (бир пала-тали парламент), ижрочи ҳокимиятни Вазирлар Кенгаши (ҳукумат) амалга оширади.

Табиати. Атлантика океани соҳиллари паёттектислик, қумли, кам парчаланган. Шим.да Месета ясси тоғлигининг чекка қисмлари жойлашган. Эш-трела тоғи — мамлакатнинг энг баланд нуқтаси (1991 м). Ғарбида тоғлар денгиз бўйи пасттектислигига тик тушади. Тежу дарёси жан.да Португалия паст-тектислиги бор. Энг чекка жан.ни Сер-ра-даалгарви паст тоғлари эгаллаган. Вольфрам, калай, мис, темир, қўрғошин, уран рудалари, кумир, каолин, берилл, мрамар, олтин, кумуш конлари топилган. Иқлими — субтропик. Ўрта денгизга хос. Январнинг ўртача т-раси соҳилда 10°, ички ҳудудларда 8°

гача, июлниги — сохилда 20° ва ички худудларда 27°. Ёғингарчилик сохилда йилига 1000 мм, тоғларда 2000 мм. Дору (Дуэро), Тежу ва Гвадиана дарёларида кема қатнайди. Шим.да тоғ-ўрмон подзол, марказий ва жан. худудларда қўнғир ва жигарранг, дарё во-дийларида аллювиал тупроқлар. Сохилда боткок ерлар, шўрхоқ тупроқлар кўп. Мамлакат жан. ўсимликлари Ўрта денгиз агрофига хос, тоғлар маквис чакалакзорлари б-н қопланган, шим.даги тоғларда тош эман ва пўкак эман, кашган, сохилда қарағайзорлар учрайди. Тоғлардаги қаттагина майдонлар ўтлоқ. Хайвонот дунёси бўри, тулки, сувсар, генетта, типратикан, ёввойи қуён ва ҳ.к.лардан иборат. Кемирувчилар, кўршапалаклар, ҳар хил парранда кўп. Жереш ва Риа Формоза миллий боғлари, бир неча кўриқхоналар бор.

Аҳолисининг 99% — португаллар; испанлар ва б.лар ҳам яшайди. Расмий тиллар — португал ва мирандес тиллари. Шаҳар аҳолиси 35% га яқин. Диндорлари — католиклар. Йирик шаҳарлари: Лиссабон, Порту, Амадора.

Тарихи. П. худудида палеолит даврида манзилгоҳлар бўлган. Мил. ав. 4—3-а.лардан бу ерда лузитанлар яшаган. Мил. ав. 1-а. охирида Кдд. Рим ихтиёрига утиб, унинг Лузитания вилояти бўлиб қолди. Мил. 5-а. 1ярмидан свевлар, 6-а. 2яр-мидан вестготлар ҳукмронлик қилди. 713—18 й.ларда П. худудини араблар ва барбар (мавр)лар босиб олиб, Араб халифалиги таркибига қушди. Озодлик кураши (Реконкиста) натижасида мамлакат 1249—50 й.ларда араблар истиб-додидан бутунлай қутулди, португал миллати таркиб топти, Португалия давлати вужудга келди. П.нинг географик ўрни қулай бўлганлиги туфайли савдосотиқ ва хунармандчилик ривожланди, шаҳарлар тез усди. Қироллик ҳокимияти кучайиб, узга мамлакатларни босиб ола бошлади. Африка ва Осиёдаги бир қанча худудларни мустамлакага айлантирди. 1500 й.дан Бразилияни эгаллашга кириш-

ди. 16-а.нинг 1ярми П. империяси раванк топган давр булди. Аммо жуда қатта бойликни қўлга киритиб олган маранлар (христианликни қабул қилган яҳудийлар) нинг чет элларга кетиб қолиши сабабли П. иқтисодиёти тушкунликка учрай бошлади. 1581—1640 й.ларда П. Испания ҳукмронлигида булди. 18-а. бошида П. иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан Англияга бутунлай қарам булиб қолди. 1750 й.дан мамлакатда «маърифий абсолютизм» руҳидаги ислохотлар туфайли бир мунча иқтисодий ва сиёсий жонланиш бошланган булса ҳам, 1777 й.дан кейин бу ислохотлар бекор қилинди. 1807 й.да Наполеон 1 қўшинлари П.ни босиб олди. 1811 й.да француз босқинчилари ҳайдаб чиқарилди, бироқ мамлакат 1820 й.гача инглиз босқинчилари зулми остида қолди. 1820 й. П. инкило-бидан сўнг ислохотлар утказилди. 1821 й. таъсис кортеслари қабул қилган либерал конституция заминдорларнинг имтиёзлари ва инквизицияни бекор қилди. Саноат корхоналари, жумладан, тўқимачилик ф-калари барпо этилди, 1853 й.дат.й. ишга туширилди. Аммо П. 20-а. бошларида ҳам қоқоқ мамлакатлигича қолаверди.

1926 й. 28 майда ҳокимиятни фашистлар эгаллади. 1911 й. конституцияси бекор қилинди, парламент тарқатиб юборилди. 1932 й. давлат тўнтариши бўлиб, А. ди Оливейра Салазар бутун ҳокимиятни қўлга олди. 1933 й. «янги давлат» конституцияси жорий қилиниб, унда фашистик диктатура қрнунлаштирилди. Барча муҳолифат партиялар фаолияти ман қилинди. Мустамлакаларда ҳам сиёсий зулм кучайтирилди. 2-жаҳон урушида П. бегараф турди. Урушдан кейин мамлакатда демократик ҳаракат кучайди. Мустамлакаларда озодлик ҳаракати авж олди. Мустамлакачилик уруши П. иқтисодиётини жуда заифлаштириб қуйди. Мамлакатда, ҳатто армия сафида ҳам норозилик қай-фияти тарқалди. 1974 й. 25 апр.да фашизм диктатураси барҳам топди ва ҳокимият генерал ди Спинола бошлиқ Миллий нажот

кенгаши кўлига ўтди. Сиёсий фаолиятга бирмунча эркинлик берилди. Гвинея-Бисау, Мозамбик, Яшил Бурун о.лари (хоз. Кот-д'Ивуар), Сан-Томе ва Принсипи о.лари ва Ан-голага мустақиллик берилди. 1976 й. қабул қилинган конституция фуқароларнинг ижтимоий ва демократик ҳуқуқларини кафолатлади. Аммо мамлакат ҳуқуқматлари тез-тез ўзгариши сиёсий беқарорликдан дарак берарди. 1982 й. ноябда конституцияга киритилган ўзгартишлар ҳокимият вазифаларини оқилона тақсимлаш орқали мамлакатдаги сиёсий ҳолатни барқарорлаштирди. П. — 1955 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР суверенитетини 1992 й. 16 янв.да тан олди ва 1992 й. 13 авг.да дипломатия муносабатлари ўрнатди. Миллий байрами — 10 июнь — Португалия куни (1580).

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. Халқ монархиячи партияси, 1974 й. тузилган; Халқ партияси, 1995 й. ташкил этилган; П. коммунистик партияси, 1921 й. асос солинган; Социал-демократик партия, 1974 й. тузилган; Социалистик партия, 1973 й. асос солинган. Португал меҳнатқашлари умумий конфедерацияси — Миллий интересиндикал, 1970 й. ташкил этилган. П. меҳнатқашлари умумий итти-фоқи, 1979 й. тузилган, Халқаро эркин қасаба уюшмалари конфедерацияси таркибига киради.

Ҳўжалиги. П. — индустриал-аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши — 30%, қ.х. улуши — 6% атропофида.

Саноати. 20-а. охирида саноатда меҳнатга лаёқатли аҳолининг 33% ишлади ва ялпи миллий маҳсулотнинг 40% дан кўпрогини ишлаб чиқарди. Темир, вольфрам, мис, уран, қалай рудалари, кумир, олтин, кумуш қазиб чиқарилади, денгиз сувидан туз ажра-тиб олинади. Майда металлургия корхоналарида ва Лиссабон яқинидаги Сейшалъ ш.даги 3-дда металл эритилади. Саноат и.ч. қийматининг салкам 30% машинасозлик ва металл ишлаш корхоналари улушига тўғри келади. Кемасозлик, автомобиль

йиғув, велосипед, мотоцикл, моторлар, айрим турдаги станоклар, рўзғор машиналари, электротехника ва радиоэлектроника асбоб-ускуналари и.ч. ривожланган. Киме ва нефть кимёси корхоналарида олтингугурт кислотаси, минерал уғит, синтетик тола ва пластмасса ишлаб чиқарилади. Тўқимачилик (ип ва жун газлама тўқиш), тикувчилик, озик,-овқат (зайтун ёғи, балиқ консервалари, вино и.ч.) саноати азалдан экспорт учун ишлайди. Цемент, чирни, ойна ва сопол и.ч. корхоналари бор. Йилига ўртача 30 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади (асосан, ГЭСларда). Асосий саноат марказлари: Лиссабон, Порту, Сетубал, Баррейру, Брага.

Қишлоқ ҳўжалигининг асосини дех.кончилик ташкил этади. П. ҳудудининг 50% ишланади, шундан 30% ҳайдаладиган ерлар. 10% боғ ва ток-зор, цитрусзор, зайтунзорлар. Асосий озик-овқат экинлари: буғдой, макка-жўхори, жавдар, арпа, июли, картошка. Оролларда банан, ананас, шакарқамиш етиштирилади. Чорвачилигида қорамол, чўчка, кўй, от боқилади. Соҳилда балиқ овланади. Қ.х. аҳолининг озик-овқатга бўлган эҳтиёжини қопламайди. Транс п ортининг асосий тури — денгиз кема қатнови. Денгиз савдо фло-тинингтоннажи 1,1 млн. т дедвейт. Т.й. узунлиги — 3,6 минг км, автомобиль йўллари уз. — 70,1 минг км. Лиссабонда 1960 й.дан метрополитен ишлайди. Лиссабон ва Азор ороллари (Сантамария)да халқаро аэропорт бор. Асосий денгиз портлари — Лиссабон, Порту.

Ташқи савдоси. П. четга минерал хом ашё, тўқимачилик ва тикувчилик буюмлари, вино, мева, пўкак, қоғоз, озик-овқат маҳсулотлари, машина-ускуналар чиқаради. Четдан қ.х. маҳсулотлари, хом ашё ва ёқилғи (асосан, нефть ва нефть маҳсулотлари), машина ва ускуналар, кимёвий маҳсулотлар келтиради. Буюк Британия, Германия, Франция, Италия, АҚШ б-н савдо қилади. Пул бирлиги — эскудо.

Тиббий хизмати. Давлатга қарашли

касалхоналар б-н бирга хусусий шифоналар ҳам бор. 3 ун-тнинг тиббиёт ф-тларида врачлар тайёрланади. Курор-глари орасида бальнеология сихатгоқлари кўп.

Маорифи, маданиймаърифий ва илмий муассасалари. 7 ёшдан 13 ёшгача ўқиш мажбурий ва бепул. Бошланғич мактаби 7 й.лик бўлиб, у 4 й.лик бошланғич ва 3 й.лик қўшимча курсдан иборат. 4 й.лик бошланғич мактаб негизига таянган лицейлар ва шунга ўхшаш бошқа ўқув юртлири ўрта маълумот беради. Хунар-техника таълими берувчи турли ўқув юртлирида ўқиш муддати 1 й.дан 5 й.гача. 8 ун-т, олий поғона коллежлари, харбий ва денгиз мактаблари олий маълумот беради. Ко-имбрадаги ун-т (1290 й. асос солинган, хузурида 5 ин-т бор), Лиссабон ун-ти (1290 й. асос солинган, 1911 й. қайта тикланган, хузурида 8 ин-т бор), Лиссабондаги техника ун-ти (1931 й. асос солинган), Порту ш.даги ун-т (1911 й. асос солинган) уларнинг энг йирикларидир. П.да Лиссабон илм-фан академияси (1779), Миллий санъат академияси (1932), 25 и.т. ин-ти, кўпгина филиалларга эга бўлган Табиий фанлар бўйича тадқиқот кенгаши (1936 й. Лиссабонда ташкил этилган), тиббиёт, физика фанлари, техника масалаларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланувчи тадқиқот марказлари бор. Пед., тарих, геогр., археология, санъатшунослик, тил ва адабиёт арбобларини бйрлаштирувчи 48 илмий жамият мавжуд. Йи-рик кутубхоналари: Фанлар академия-сининг кутубхонаси (1779), Лиссабондаги Миллий кутубхона (1796), Коим-бра ун-ти кутубхонаси ва б. Йирик музейлари: Миллий қад. санъат музейи, Миллий замонавий санъат музейи, Халқ санъати музейи, Денгиз орти худудлари этнографияси музейи, Археология, Безак санъати, Ҳарбий музейлар (ҳаммаси Лиссабонда), Коимб-радаги табиат тарихи музейи ва б.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекурса гуви. П.да кўпгина газ. ва жур.лар нашр этилади, энг муҳимлари: «Диа»

(«Кун», кундалик газ., 1975 й.дан); «Диариу да Република» («Республика газетаси», кундалик газ., 1820 й.дан), «Диариу нотисиаш» («Янгилеклар газетаси», кундалик газ., 1864 й.дан), «Диариу популар» («Халқ газетаси», кундалик кечки газ., 1942 й.дан), «Алаванка» («Пишанг», ойлик жур.), «Капитал» («Пойтахт», кундалик кечки газ., 1968 й.дан), «Публику» («Жамоатчилик», кундалик газ., 1990 й.дан), «Эшпресу» («Экспресс», ҳафтанома, 1974 й.дан). Луза ахборот агентлиги 1987 й.да илгариги икки агентлик: Нотисиаш ди Португал ва Ажен-сия Нотисиоза Офисиал Португеза — АНОП-нинг қўшилиши йўли б-н тузилган. П. радиоэшиттириш давлат компанияси 1975 й. тузилган. П. телевидение-си, акциядорлик телекомпанияси, 1956 й. ташкил этилган.

Адабиётига бой португал фольклори асос бўлган, унинг 11-а.га оид намуналари бизгача етиб келган. 13—15-а. ларга мансуб рицарлик лирикаси намуналари илк адабий ёдгорликлардир. 15-а. бошларидан тарихий хроникалар яратилди, уларда тарихий воқеалар афсона ва ривоятлар б-н қўшиб тасвирланди. 15-а. охирларидан Уйғониш даври адабиёти майдонга чиқа бошлади. 16-а. ўрталаридаги иктисодий ва сиёсий танглик оқибатида адабиёт ҳам инкирозга юз тутди. 18-а. ўрталаридан адабиётга маърифат-парварлик ғоялари кириб келди. 19-а.нинг 30-й.ларида романтизм ривож топди. 50—60-й.ларда эса замонавий мавзуларга эътибор кучайди. А. ди Кентал (1842—91) шеърляти, Ж. Динише (1839-71), Ж.М. Эсади Кейруш (1843-1900) романлари, А.Эниш (1848—1901) пьесалари воқеа ва ходисаларни ҳаққоний акс эттирди. 20-а. П. адабиётида декадентлик тамойиллари ҳукмрон бўлди. 1926 й. фашизм диктатураси ўрна-тилиши умидсизлик кайфиятини кучай-тирди. 1974 й. бу диктатура барҳам топ-гач, эркин адабиётнинг вужудга келишига имкон яратилди. Илғор адиблар янги, демократик маданият барпо этишда фаол катнаша бошладилар.

Меъморлиги. П. худудиди мил. ав. 1-минг йилликнинг Ўрмидан доирасимон ре-жали уйлардан иборат истехкомли ман-зилгоқлар сақланган. Римликлардан Эвордаги Диана ибодат-хонаси харо-балари (мил. ав. 3—2-а.лар), вестготлардан 3 нефнн базилика типидидаги мух-ташам қирол саройлари (7-а.), араб маданиятидан гувалак турар жойлар қолган. 12—14-а.ларда кўпдан-кўп ша-хар соборлари ва монастир мажмуалари роман ва готика услубида (Лиссабон, Брага, Визеу, Эворда) қурилган. Тугаб бораётган романтизм миллий безак услуби — «мануэлино» учун асос бўлди. Испанлар ҳукмронлиги даври (1581—1640) да қурилиш инкирозга учради. 17-а. охири — 18-а. да шаҳарсозлик ривожланди, меъморликда барокко ва рококо устун бўлди (Лиссабон яқинидаги Келуш саройи, 1747—52, меъмор М. В. ди Оливейра), 19-а.да классицизм ривожланди. 20-а. меъморлигида энг янги қурилиш материаллари ва конструкцияларидан фойдаланилди. Лиссабон ва Порту ш.лари реконструкция қилиниб, иморатларда куёшни тўсувчи қурилмалар қўлланилди.

Тасвирий санъати. Палеолит давридан қоя расмлари (Сантьягу-ду-Эшко-рал), неолит давридан дольменлар, сопол идишлар сақланган. 13— 15-а.ларда готика услубидаги ҳайкалтарошлик ривожланди. 15—16-а.лар П. рассомлиги нидерланд санъати таъсирида тараққий этди. 17—18-а.лар санъатида барокко усули маҳобатли ҳайкалтарошлиқца намоён бўлди (Ж. Машаду ди Каштру, А. Феррейра ижоди), 18—19-а. бошларидаги рассомликда сўнгги италян барокко санъати анъаналари классицизмнинг академик талқини б-н алмашди. 20-а.нинг 50-й.ларида нео-реалистлар оқими майдонга кедди (Ж. Памар ва б. ижоди), бу оқим вакиллари миллий тарих ва халқ ҳаётига мурожаат этдилар. Фашист диктатураси ағдариб ташлангач, кўпгина рассомлар демократик ўзгаришларга ҳисса қўшиш иштиёкида ижод қила бошладди. Халқ ижодида ёғоч ўймакорлиги,

гулдор сопол ва турли ба-дий буюмлар тайёрлаш, тўқимачилик, тўр тўқиш ривож топган. Мусиқаси испан мусиқа маданияти б-н муштарак хусусиятларга эга. Қўшиқ ва қўшиқ-рақс жанрлари кўпроқ ривожланган. Меҳнат ва маросим қўшиқдаридан энг кўп тарқалгани — фаду (гитара жўрлигида қуйланади), энг оммавий рақс — вира. Гитара, гайта (волинка), забумба (катта цилиндрсимон барабан), тамбур (кичик барабан), пан-дейру ва адуфи (дойра ва тўртбурчак шаклидаги дойра) каби мусиқа асбоблари бор. Профессионал му-сика ҳам ўз анъаналарига эга. Италиян опера санъатининг таъсири катта. Илк йирик композитор М. Португал (1762— 1830) 50 дан ортик опера ёзган. «Сан-Карлуш» опера театри (1793) ва Миллий консерватория (1835, иккаласи ҳам Лиссабонда), Мусиқа академияси (Ко-имбра), Муниципал консерватория (Порту), 4 симфоник оркестр, хор ка-пелласи, бир неча мусиқа жамияти бор. Театри. 12-а.да содда театр томошалари кўрсатилган. 15-а. охириларида миллий театр шаклланди, унга драматург, актёр ва композитор Ж. Висенте асос солди. 16-а. охирида Лиссабонда дунёвий театрлар пайдо бўлди. 17-а. католик реакция кучайиши театрни таназ-зулга учратди. 18-а.да маърифатпарварлик ғоялари театрга самарали таъсир қилди. 19-а. 20—30-й.ларида миллий театр ривожлана бошлади. Лиссабонда драматик санъат консерваторияси, миллий театр ташкил топди (1846). 20-а. бошларида театр турли модерни-стик оқимлар таъсирида бўлди. Лиссабонда қиролича Мария миллий театри, Миллий халқ театри, Ба-дий театр бор. Жаҳон мум-тоз ёзувчилари асарлари ва миллий замонавий драматурглар (К. Феррейра, А. Редол) пьесалари сахналаштирилган. Етакчи актёрлари: А. Абраншис, Л. Симоинш, С. Диниж, М. Лаланди ва б.

Киноси. 1896 й.дан айрим кино-фильмлар суратга олина бошлади. 1909 й. «Португалия-фильм» фирмаси ташкил қилинди. 20-й.ларда машхур португал

реж.лари — А. ди Барруш («Денгиз кизи Мария» бадий фильми, 1930), М. ди Оливейра («Дору, дарёдаги оғир меҳнат», 1931, «Тентак Аника», 1942, хужжатли фильмлари) фа-олияти бошланди. 60-й.лар охиридан демократик йўналиш қарор топди. «Онт» (реж. А. ди Маседу), «Дўстларим» (реж. да Кунья Телиш), «Бенильде» (1974), «Жувонмарг бўлган севги» (1981 — иккаласининг реж. Оливейра), «Нозик таомил» (1976, реж. С. Сантос) фильмлари яратилди. Фигейрада-Фош ш.да халқаро кинофестиваллар утқа-зил ади.

Ўзбекистон — П. муносабатлари. ЎЗР б-н П. ўртасидаги савдо-иқтисодий муносабатларнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари шаклланди. ЎЗР Президенти И. Каримовнинг 1996 й. 2—3 дек. да П.га расмий ташрифи чоғида ҳаво транспорт катнови ва туризм соҳасидаги ҳамкорлик тўғрисида шартномалар имзоланди. Икки мамлакат ўртасидаги савдосотикда энг кўп қулайлик яратиб бериш ҳақида келишиб олинди. 2002 й. ЎЗР б-н П. ўртасидаги товар айланмаси 9,53 млн. АҚШ долларини ташкил этди. ЎЗР да П. сармоёси иштирокидаги «Осиё тўқимачилик ассоциацияси» корхонаси пахта толасини қайта ишлаш ва қалава ипдан маҳсулот ишлаб чиқариш б-н шуғулланади.

ПОРТУГАЛЛАР (ўзларини португезиш деб атайдилар) — халқ, Португалиянинг асосий аҳолиси (10,27 млн. кишига яқин). Умумий сони 13,67 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Португал тилида сўзлашади. Диндорлари, асосан, католиклар. Катта европеоид иркининг хинд-ўрта денгиз ирқига мансуб. П. этносининг асосини энг қад. иберий қабилаларидан бўлган лузитанлар ташкил этган. П.нинг тили ва маданиятига (айниқса, мамлакат жан.даги аҳолига) араб-барбар ҳукмронлиги (8—13-а.лар) катта таъсир қилган. 12-а. ўртасида мустакил Португалия давлати ташкил топган. Реконкиста жараёнида (араблар

босиб олган ҳудудларни қайтариб олиниши) аста-секин П. элати шаклланди. Анъанавий машғулотлари — дехқончилик, боғдорчилик, балиқчилик. Замонавий П. кўп тармоқли саноат ва хизмат кўрсатиш соҳасида банд.

ПОРТ-ХАРКОРТ — Нигериянинг жан. қисмидаги шаҳар. Риверс штатининг маъмурий маркази. Ахрлиси 362 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Гвинея кўлтиғи соҳилидаги порт, юк ортиб-тушириш ҳажми бўйича мамлакатда Лагосдан кейин 2-ўринда. Нигериянинг ички р-нларига борувчи т.й. шу ердан бошланади. Пальма мойи, тамаки, ун тортиш, металлсозлик, цемент, битум корхоналари, нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси з-длари, нефть саклаш омборлари бор. П.-Х.га нефть конлардан қувурлар орқали келтирилади. Порт орқали четга нефть, кумир, қалай кон-центрати, минераллар, пальма маҳсулотлари чиқарилади.

ПОРТ-ЭЛИЗАБЕТ - ЖАРнинг жан-шарқий қисмидаги шаҳар. Аҳолиси 303 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари, шаҳар атрофи б-н 855 минг киши). Тинч океаннинг Алгоа бухтаси соҳилидаги порт. Йирик т.й. тугуни. Машинасозлик, хусусан, автомобиль йиғиш, электротехника, кemasозлик ривожланган. Кимё, тўқимачилик, кўн-пойабзал, озиқ-овқат саноати корхоналари, ун-т бор. Шаҳар 1920 й.да қалъа ўрнида бунёд этилган.

ПОРФИР (юн. porphyreos — олов ранг) — порфирли структурам эга эффузив палеотип нордон тоғ жинсларининг умумий номи. Асосий массаси кўпинча кварц, дала шпати, шох алдамчиси ёки тоғ шишасидан иборат бўлади. П.нинг 2 тури маълум: ортоклазли П. (ортофир) — трахитнинг палеотип аналоги ва кварцли П. — липаритнинг аналоги. П. Россияда (Сибирь, Урал), Кавказда, Ўзбекистонда эса Ҳисор, Чат-кол, Нурота ва б. тоғларда, қад. вулкан тоғ жинслари қатламлари орасида уч-райди. П.нинг таркиби ва

пайдо бўлиш шароитини ўрганиш у б-н боғлиқ фой-дали қазилма конларини топишга им-кон беради.

ПОРФИРИТ — таркибида кварц бўлмаган эффузив палеотип тоғ жинси; андезитта ўхшаш. П.да 60—65% SiO₂ бўлади. Шишадан иборат асосий масса орасида плагиоклаз, андезин, баъзан пироксеннинг йирик кристаллари уч-райди. Таркибига қараб базальтли, плагиоклазли, пироксенли ва б. турларга бўлинади. Бурмали ва платформали областлардаги турли геологик ёшдаги ётқиқлар орасида кенг тарқалган.

ПОРФИРЛИ СТРУКТУРА — тоғ жинсларининг тузилиши, бунда йирик, тўғри қиррали кристаллар (хол-хол жинслар) асосий масса деб номланувчи майда донали жинсларнинг умумий массасигачўккан бўлади. П.с.ли тоғ жинслари эффузив ва интрузив бўлиши мумкин. П.с.ли эффузив тоғ жинсларида асосий масса таркибидаги хол-хол зарралар бир меъёрга бўлмай-ди ва микролитлардан, ёхуд шишадан иборат бўлади. П.с.ли интрузив тоғ жинсларида асосий масса майда крист-талли, гранитсимон; шу сабабли бундай жинслар гранит-порфирлар деб ҳам аталади.

ПОРШЕНЛИ МАШИНА -иш жисми (газ, буг ёки суюқлик) энергиясини бошқа турдаги энергияга айлантириш учун мўлжалланган қурилма. П.м.да бу вазифа двигателнинг цилин-дри ичида илгариламақайтма ҳаракатланувчи поршень ёрдамида амалга оширилади. Поршень хдракатланганда иш жисми эгаллаган ҳажм бошқа кўрсаткичлар (босим, т-ра ва б.) б-н бирга ўзгаради, натижада иш жисмининг энергияси камаяди (двигатель) ёки ортади (компрессор, насос). Кўпчилик ички ёнув двигателлари, буг машиналари, компрессорлар ва насослар П. м.лар ҳисобланади.

ПОРШЕНЬ — двигателлар, ком-

прессорлар, насослар ва б. цилиндра ичида илгариламақайтма ҳаракатланадиган цилиндрик деталь. Энергияни бир турдан бошқа турга айлантиришда ишла-тилади. Иш жисми (буғ, газ, суюқдик) таъсирида ҳаракатланади (поршенли двигателлар) ёки двигателдан ҳаракатланиб, иш жисмини сўради (насослар) ва сиқади (компрессорлар). П. бир неча қисмдан иборат бўлади. Мас, инки ёнув двигателидати П. газ босимини қабул қилувчи тубдан, цилиндр б-н П. орасидаги тирқишни зичловчи поршень ҳалқалари ўрнатиладиган ариқчали каллақдан, П. б-н шатун бевосита би-риқиши учун П. бармоғи ўрнатиладиган бобишқадан, йўналтирувчи қисм — юбкадан иборат. П. устидаги иш бўшлиғининг зичлигини оширувчи эластик, қирқма ҳалқалар П. ўйикларида эркин силжийди; поршень б-н цилиндр орасида зичликни ҳосил қилиш учун мўлжалланган компрес-сион ҳалқалар, цилиндр юзасидан ортиқча мойни синдириш ва уни ёниш камерасига туширмаслик учун мўлжалланган мой сидириш ҳалқалари бор. Ҳалқалар чўян ёки пўлат (баъзида бронза) дан тайёрланади. Дизелларна П. сиқиш камерасининг бир қисмини ҳосил қилувчи сферик чуқурчали қилинади. Буғ двигателларида ишлатиладиган, штокка ўрнатиладиган П. йўналтирувчи қисмсиз қилиб тайёрланади. Ёнилғи насосилапх П. плунжер дейилади, ротор-поршенли ички ёнув двигателида П. вазифасини ротор ба-жаради. П., асосан, алюминий қотишмалари ва чўяндан ясалади.

ПОСАҢГИ (форс.) — 1) тарози паллаларини тенглаштириш ёки нарса тортилаётганда идиш оғирлигини чиқариб ташлаш учун тарозининг бир палла-сига қўйиладиган қўшимча тош ёки юкча; 2) техникада — машина ва механизмларнинг айланувчи қисмларини мувозанатга келтириш учун бирик-тириладиган қўшимча юкча (металл парчаси). Мас, автомобиль ғилдирагининг равон айланишини таъминлаш учун унга металл пар-

часи бириктирилади (қ. Мувозанатлаш); 3) соат механизмининг асосий ростлагичи (балансир).

ПОСЕЙДОН — юнон мифологиясида олимпиялик худолардан бири, Кронос ва Реянинг ўғли. Дунёга хукронлик қилишни акалари Зевс ва Аид б-н бўлишиб олган. Унга денгиз на-сиб қилган. Қўлида уч тишли айри б-н тасвирланган, у ана шу айри ёрдамида денгиз до-вуллари хосил қилган. Қад. Рим ми-фологиясидаги Нептунга тўғри келади.

ПОСИДОНИЙ (Poseidonios) (мил. ав. тахм. 135, Апамея, Сурия — мил. ав. 51, Родос ороли) — юнон стоик-файласуфи, Родос оролидаги мактаб бошлиғи. Цицероннинг устози. Стоицизмни платонизм б-н бирга қўшган. Билимнинг ҳамма соҳасини қамраб олган асарлари антик натурфалсафани яқунлаб берган ва шу тариқа антик фалса-фага ҳар томонлама таъсир кўрсатган.

ПОСЛАВСКИЙ Виктор Васильевич (1896.10. 11, Батуми - 1979.17.5, Тошкент) — гидротехник олим, Ўзбекистон ФА (1943), ВАСХНИЛ (1956) акад., Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1950). МеҳнатҚаҳрамони (1976). Петровск қ. х. академияси муҳандислик ф-тини тугатган (1923). Ўрта Осиёдаги йирик ирригация ва гидротехника иншоотларини лойиҳалаш ва уларни қуришда қатнашган (1923—33).! Катта Фарғона канали қурилиши (1939—40), Фарҳод ГЭС лойиҳаси (1942—49) бош муҳандиси, Ўрта Осиё ирригация и.т. ин-ти директори (1949—50). 1950—63 й.ларда турли сув хужалиғи ва и.т. муассасаларида ишлади. Ил-мий ишлари суғориш ва Ўрта Осиё сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш масалаларига бағишланган; кўндаланг уюрма ҳодисасига асосланган сув олиш узелларининг оригинал конструкция-сини яратди.

ПОСТИМПРЕССИОНИЗМ (лот. post — кейин ва импрессионизм) — 19-а. охири — 20-а. бошларида француз рас-сомлик санъатидаги асосий йўналишлар (неоимпрессионизм, кубизм, фовизм, наби ва б.)нинг шартли умумлашма номи. Ўз ижодини импрессионизм ус-лубида бошлаган рассомлар унинг ин-кирозидан сўнг аста-секин ундан узоқлашабошлади. П. намояндалари даврга ҳамоҳанг бади-ий тасвир воситалари устида изланди; импрессионизмнинг оний таассуротлари ўрнига чуқур ҳис-туйғуга бой жўшқин шаклларни яра-тишга интилиш кучайди (П. Сезанн, Ван Гог, П. Гоген, А. де Ту-лузлотрек ва б.). Бу изланиш ва амалий фаолиятлар 20-а. тасвирий санъатининг ғоявий пластик ривожланиши тамо-йилларини белгилаб берган муҳим тарихий босқич вазифасини ўтади.

ПОСТИНДУСТРИАЛ ЖАМИЯТ -ривожланган мамлакатларда 20-а.нинг 2ярмидан ижтимоий тарақ-қиётда вужудга кела бошлаган янги босқич. Термин ўтган асрнинг 70-й.ларидан ишлатила бошланди; бошқа назарияларда — тех-нотрон жамият (З.Бжезинский), ахборот жамияти, посткапиталистик жамият деб аталади. П.ж.да хизмат соҳаларининг ахамияти ортади, фан ва таълим (ун-тлар) асосий ўринни эгаллайди; ижтимоий тизимда етакчилик мавқеи олимлар ва касб мутахассисларига ўтади; назарий билим янгиликлар ки-ритиш ва сиёсат-ни шакллантириш манбаи бўлиб хиз-мат қилади; ахборот олиш, тарқатиш ва ундан фойдаланиш жамият фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

ПОСТОЙНСКАЯМА, Адельсберг ғори — Словениядаги карст ғори, Ди-нара тоғлигида, Пстойна ш. яқинида жойлашган. Шим.-ғарбдан жан.-шарққа йўналган Пстойнска антикли-налининг рифли ва қатқатли охактошларидан тузилган. Ғорнинг кириш жойи 554 м баландликда, уз. 16,4 км. Зал ва галереяла-

ри мураккаб тузилишга эга, манзарали сталактит ва сталагмит кўп. Фор тепа-сида диаметри 200 м ли карст воронка-лари жойлашган. Фордан Пивка дарёси оқиб ўтади. П.Я. куриқхона деб эълон қилинган. Туристлар учун жи-ҳозланган (электрлаштирилган т.й. ва ўзига хос ёри-тиш ускуналари қурилган).

ПОСТОЛОВ Михаил Петрович (1913.8.11, Киев — 1990.8.4, Тошкент) — хирург, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968), тиббиёт фанлари дри (1954), проф. (1960). Киев тиббиёт ин-тини тугатган (1938). Уруш қатнашчиси (1941—45). 1958 й.дан Тош-ТИ хирургия кафедрасида мудир. Ил-мий ишлари меъ-да, ичак, жигар каби аъзолар касалликла-рини, шунингдек, умуртқа поғонасининг ўқ тегиб жаро-ҳатланишини хирургик усулда даволашга оид.

Ас: Клинико-рентгенологические па-раллели при портальной гипертензии, Т., 1968; Функция почек при циррозе с синдромом портальной гипертензии (ҳамкорликда), Т., 1971.

ПОСТУЛАТ (лот. *postulatum* - та-лаб) — бирор илмий назарияда исботсиз қабул қилинадиган, лекин бирон асоси бўлган принцип ёки қоида. П., одатда, бирор мулоҳазага кўра асосланади, ана шу асослаш унинг қабул қилинишига сабаб бўлади. П. тушунчаси аксиома ту-шунчасининг синоними сифатида ҳам қўлланилади.

П. тушунчаси қандай ҳолларда қўлла-нилишига қараб турлича маънони бил-диради. Мас, биринчи марта геометрия-нинг изчил аксиоматик баёнини яратган Евклид аксиомалар деб исботсиз қабул қилинган соф мантикий (но-геометрик) қоидаларни (мас, қиём бу-гундан кичик), П. деб эса баъзи геометрик яшашларнинг мумкинлигини тасдиқловчи даъвола-рни тушунган. Гильберт аксиоматикаси-да эса Евклиднинг машҳур V (параллел чизиклар ҳақидаги) постулати «парал-леллик ак-сиомаси» деб номланган.

ПОТАНИН Григорий Николаевич [1835.22.9(4.10), Павлодар яқинидаги Ямишево посёлкаси — 1920.30.6, Томск] — рус сайёҳи, этнографи, фоль-клоршуноси; Сибирь ва Марказий Осиё тадқиқотчиси. 1863—64 й.ларда Рос-сия География жамяти томонидан рус астрономи К.В.Струве раҳбар-л и гида Зайсан кўли ва Тарбағатай тоғ тизмаси-га уюштирилган экспедицияда иштирок этган. 1876-77 ва 1879-80 й.ларда Монго-лиянинг шим.-ғар-бий қисмига ва Тува-га, 1884—86 ва 1892—93 й.ларда Хитой-нинг шим.га, Тибетнинг шарқига ва Мон-голиянинг марказига ва 1899 й.да Катта Хинган тоғларига экспедиция қилган. Бу экспеди-циялар натижасида ўша пайтга-ча яхши ўрганилмаган Марказий Осиё тўғрисида кенг географик ва этнографик маълумотлар олинган, қатта гербарий ва зоологик коллекциялар тўплаган. П.нинг, айниқса, Сибирь ва Марказий Осиёдаги туркий ва монгол халқларининг ҳамда тангут, хитой, дунганларнинг маданияти, урф-одати ва санъати ҳақда йиққан ма-териаллари қимматли-дир. П. Марказий Осиё халқларининг эпоси урта аср Евро-пасининг фольклори ва адабиётига қатта таъсир кўрсатганлигини илмий асослаб берган. Наньшань тизмаларидан бири ва Олтой тоғларидаги музлик П. номига кўйилган.

Ас: Путешествия по Монголии, М., 1948.

Ли.: Обручев В.А. Путешествия По-танина, М., 1953.

ПОТАНИН Николай (19-а.нинг Iярми) — казак хорунжийси (подпору-чик), Рос-сиядан махсус топширик б-н Қўқон хонлигига юборилган (1829—30). Козоқ даштларидаги казак отрядларидан бирининг командири. Санкт-Петербургда борган Қўқон хонлиги элчиларини ку-затиш ва босиб ўтилган йўлларнинг то-пографик харитасини тузиш топшириги берилгач (1829 й. 13 май), Семипалатин-скдан (ёзувчи С. Марковнинг фикрича,

Омскдан) Қўқонгача бу элчиларни кузатиб келган. Мирзачўл, Чимкент, Тошкент, Хўжанддан ўтиб, 8 дек.да Қўқонга келган ва 1830 й. 1 апр.да Тошкентдан чиқиб кетган. П. ўз саёхатлари натижасида «Қўқон хонлигига оид ёзишмалар» асарини ёзиб, унда хонликдаги маъмурий бошқарув тизими, сарой унвонлари, харбий ва диний мансаблар, шаҳарлар ҳаёти ва бозорлар, Қўқон хонлигининг Бухоро амирлиги б-н ўзаро муносабатлари ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирган. Унинг ёзишича, бу пайтда Қўқонда 15000 эркак киши, жумладан 4000 аскар ва 100 та масжид, Тошкентда 10000 эркак киши, жумладан, 3000 аскар (600 таси қўқонлик) бўлган. Бу асар Россияда 3 марта (1831, 1856, 1916) нашр қилинган. Асардан парчалар Тошкентда ҳам босилган (1990). Машҳур рус географи Г.Н.Потанин унинг ўғлидир.

Ад.: История Узбекистана в источниках. Узбекистон в сообщениях путешественников и ученых (20—80 годы XIX в.), (Составитель Б.В.Лунин), Т., 1990.

ПОТАНИН МУЗЛИГИ - Олтой тоғларидаги энг йирик водий музлиги. Монголия ҳудудида. Табин-Богда Ўла тоғ тугунининг шарқий ён бағрида. Уз. 19 км, кенглиги 2,5 км гача. Пастки чегараси 2900 м баландликда. Майдони қарийб 50 км². Музликдан эриган сувлар Кобдо дарёси ҳавзасига оқади. П.м.ни 1905 й.да рус географи В.В.Сапожников (1861 — 1924) тадқиқ этган ва Г. Н. Потанин номига қўйган.

ПОТАШ (голландча potasch) — калий карбонатнинг техник номи.

ПОТЕНЦИАЛ (лот. potentia — салоҳият) — бирор вазифани ҳал этиш ва кўзланган мақсадга эришишда фойдаланиладиган манба, имконият, маблағ, захиралар; айрим шахс, жамият, давлатнинг муайян соҳадаги салоҳиятлари (мас, иқтисодий П.).

ПОТЕНЦИАЛ (физикада) - физик куч майдони (тортишиш майдони, электр майдони ва ш.к.)ни ва умуман, векторлар орқали ифодаланадиган физик катталиклар майдонларини харак-терлайдиган микдор. Жисмининг масса бирлиги (ёки заряд бирлиги)ни куч май-донининг бирор нуқтасидан бошқа нуқ-тасига қўчирганда майдоннинг бажарган ишига тенг.

Ад.: Гюнтер Н. М., Теория потенциа-ла и её применение к основным задачам математической физики, М., 1953; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М., Теоретическая физика, т. 2, Теория поля, М., 1973.

ПОТЕНЦИАЛ ТЎСИҚ (физикада) — фазонинг чегараланган соҳаси; бу соҳада зарранинг потенциал энергияси унинг тўлиқ энергиясидан катта бўлади. Соҳанинг иккала томонида потенциал энергия кескин пасаяди. П. т. итариш кучига мое келади.

ПОТЕНЦИАЛ ЭНЕРГИЯ - механик тизим умумий энергиясининг маълум улуши. У шу тизимни ташкил этган зарраларнинг ўзаро жойлашиши ва ташки куч майдонидаги (мас, грави-тацион майдон) вазиятига боғлиқ. П. э. тушунчаси консерватив (кинетик ва потенциал энергияси ўзгармай қоладиган) тизимлар учун ўринлидир, яъни бундай тизимга таъсир қилаётган кучларнинг иши тизимнинг бошланғич ва охириги вазиятига боғлиқ.

ПОТЕНЦИАЛ ЎРА (физикада) -фа-зонинг чегараланган соҳаси; бу соҳада зарранинг потенциал энергияси соҳадан ташқаридагига нисбатан кичик бўлади. «П.ў.» ибораси куч майдонидаги зарранинг потенциал энергияси V ни шу зарранинг фазодаги вазиятига (бир ўлчовли ҳаракатда x координатага боғлиқ) боғлиқлигини тасвирлайдиган график шаклидан келиб чиққан (расмга қ.). П. ў. тортишиш кучи майдонида ҳосил бўлади. Кенглик (тортиш кучи таъсири

намоён бўлган оралиқ) ва чуқурлик (энг кичи.к потенциал энергияга мое келадиган ўранинг устки чегарасидаги ва пастки қисмидаги зарраларнинг потенциал энергиялари фарқи). П. ўнинг асосий тавсифлари ҳисобланади. П. ў. нинг муҳим хоссаларидан бири унинг тўлиқ энергияси E ўра чуқурлиги K_0 дан кичик бўлган зарраларнинг ушлаб тура олиш қобилиятидир. Бундай зарралар П.ў. ичида боғланган ҳолатда бўлади.

Атом электронларини унинг ядроси тортиб туришини ифодаловчи кулон П.ў. муҳим ҳодисадир. «П.ў.» тушунчаси атом ва молекуляр физикада, шунингдек, қаттиқ жисм ва атом ядроси физика-сида кенг қўлланилади.

ПОТЕНЦИАЛОСКОП (потенциал ва юн. skopos — кўраман, кузатаман) — электр сигналлар тарзидаги ахборотни ёзиб олиш, саклаш ва люминесцент экранда намоёиш қилиш учун мўлжалланган электрон-нурли асбоб. Ёзиб олинган ахборот (матн, расм, чизма ва б.) электр сигналлари тарзида П.нинг кириш электродига берилади. Электр сигнали ёзиб олувчи электрон нурни модуляциялайди (ўзгартиради). Шу электрон нур нишонда силжиб, унинг диэлектрик сиртидаги иккиламчи электронларни уриб чиқаради ва унда ўзгарувчан потенциал ҳосил қилади. Нишонда ҳосил бўлган потенциал рельеф электронлар дастасини модуляциялайди. Ана шу электронлар дастаси экранда тасвир ҳосил қилади. Шунинг учун П. кўринадиган тасвирли асбоб деб аталади. П. осциллографлар, радиолокацион индикаторлар, ЭХМ нинг информაციани чиқариш қурилмаларида бир галли ва кам тақроқланадиган сигналларни кузатиш учун ҳам қўлланади.

ПОТЕНЦИОМЕТР (потенциал ва ... метр) — 1) магнит П. — магнит май-дон кучланганлиги, яъни 2 нукта ора-сидаги потенциаллар фарқи (ёки магнит юри-тувчи куч) ни ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. Бикр (қаттиқ) ва эгилувчан

(қайишқоқ) хиллари бор; 2) электр занжиридаги э. ю. к. ёки кучланишни ўлчаш учун мўлжалланган электр асбоби. Ўзгармас ва ўзгарувчан ток б-н ишлайдиган, электрон автомат хиллари бор. П. тарки-бига қаршилиқ, гальванометр ва нормал элемент (гальвани элементи) киради; 3) электр занжирининг кириш қисмига кучланишнинг маълум қисмини (қаршилиқни) текис ростлаб берадиган асбоб. Кучланиш тақсимлагичи деб ҳам аталади. Радиотехника, электротехника, ўлчаш техникаси, автоматик тизимлар ва б.да ишлагилади; 4) автоматик электр ўлчаш компенсатори.

ПОТИ — Грузиядаги шахар. Қора денгиз бўйидаги порт. Риони дарёси соҳилида. Т.й. станцияси. Ахрлиси 51,1 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Гидроме-ханизмлар, «Электроаппарат», электромашина кучайтиргичлари, кемасозлик, кема таъмирлаш з-длари, ун, балиқ к-тлари бор. Балиқ овланади. Грузия политехника ин-тининг кечки бўлими, драма театри, ўлкашунослик музейи фалоят кўрсатади. П.га 1578 й.да истехком сифатида асос солинган.

ПОТОК ЛИНИЯ — корхоналарда де-галлар тайёрлаш ёки буюмларни йи-ғишда бажариладиган технологик жа-раёнлар кетма-кетлигига мослаб (поток усулида) жойлаштирилган ва бири-бирига боғланган ишлов берувчи машиналар (ёки иш ўринлари) маж-муи. Ҳар бир машина ёки иш ўрни маълум ишга мосланади, унда умумий ишнинг маълум қисми бажарилади. Ҳар бир ишчи маълум ишга ихтисослашади. Операциялар осон-қийинлик ва вақт жиҳатдан ҳар бир иш ўрнига тақсимланади. П. л. узлуксиз ёки тўхтаб-тўхтаб ишлайдиган (узлукли) бўлиши мумкин. Ишлов бериладиган деталь ёки йиғиладиган буюм бир иш ўрнидан иккинчисига махсус транспорт воситалари (мас, конвейер) да ўтказилади. П.л. индивидуал — бит-та деталга ишлов бериладиган; қўшалок

— бир вақтда икки деталга ишлов бериладиган; гурухли — бир вақтнинг ўзида бир неча деталга ишлов бериладиган хилларга бўли-нади. П. л. ишлаб чиқариш жараёнларининг бир маромда боришини таъминлайди, иш унумдорлигини оширади. Махсулот ёки унинг бир қисмини маълум технологик изчиллик ва бир маромда автоматик тарзда тайёрлайдиган машиналар тизими, асосий ва қўшимча ускуналар мажмуи автомат П.л. дей-илади (қ. Автомат линия).

ПОТСДАМ — Германиядаги шаҳар. Бранденбург ерининг маъмурий маркази. Берлидан жан.-ғарбдаги қўллар бўйида жойлашган. Аҳолиси 129,8 минг киши (1998). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Хафель дарёси бўйидаги порт. Машинасозлик ривожланган. Кимё-фармацевтика, полиграфия, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Мамлакатнинг тарихий ва маданий марказларидан. Кинематография ва телевидение олий мактаби, астрофизика расадхонаси, музей бор.

П. йилномаларда 10-адан тилга олинган. 13-а.да Бранденбург Маркграфлиги таркибига кирган. 15-а.да шаҳар ҳуқуқини олган. 18-а. охиридан Пруссия қиролларининг ёзги қароргоҳи.

П.да 1945 й.да СССР, АҚШ ва Буюк Британия давлат раҳбарларининг конференцияси (Берлин конференцияси) бўлиб ўтган. Меъморий ёдгорликларидан 18—19-а.ларда қурилган сарой ва черковлар, шу жумладан, Сан-Суси сарой-боғ мажмуаси (1745—62) сақланган.

ПОТСДАМ КОНФЕРЕНЦИЯСИ (1945) — қ. Берлин конференцияси.

ПОЧАҚИРҚАР, чертик, форс почақирқари (*Hulthemia persica*) — раънодошлар оиласига мансуб тиканли бута. Бўйи 15—25 см. Барглари оддий, тес-қари-тухумсимон, эллипссимон, пояга навбат б-н жойлашган. Танаси тиканли. Гули тилла рангсариқ, тожбарг туби

қорамтир-қизил доғли. Чан-гчилари кўп, тўқ бинафша ранг. Апр. — июль ойларида гуллаб, июнь — авг.да мева беради.

Ўзбекистонда адир ва тоғ ён бағирларида, йўл ёқаларида кўп ўсади.

ПОЧТА (полякча *poszta*) — 1) хат-хабар, газета-журнал, жўнатма, пул ва ҳ.к. қабул қилиниб-жўнатиладиган давлат алоқа муассасаси (қ. Почта алоқа-си); 2) шу муассаса орқали юборилган ёки олинган нарса (хат, жўнатма ва б.).

ПОЧТА АЛОҚАСИ — транспорт воситалари ёрдамида хат, даврий нашрлар, жўнатма, пул ва ҳ.к.ни қабул қилиб олиб жўнатадиган муассасалар тизими. П.а.нинг юзага келиши бевосита ёзунинг пайдо бўлиши б-н боғлиқ. Юнонистон, Эрон, Миср, Хитой ва Рим империяларида П.а. давлат бошқарувида алоҳида аҳамият касб этган ва давлат П. а. яхши йўлга қўйилган: жўнатилган хат-хабарлар отда ва пиёда эстафета тамойили асосида ташилган. Хунармандчилик ва савдосотикнинг ривожланиши б-н хунарманд ва савдогарларга хизмат қилувчи шаҳар почталари вужудга келди. Улар, айна пайтда, аҳолининг бошқа табақаларига ҳам хизмат қилди.

16—17-а.ларда Франция, Швеция, Англия ва б. мамлакатларда марказлашган қироллик почталари пайдо бўлди. И.ч.нинг ўсиши ва давлатлараро иктисодий муносабатларнинг ривожланиши б-н П.а. ҳам тараққий этди. Алоқа мар-қаларинит муомалага киритилиши П.а. тарихида янги давр бошлаб берди. 1869 й.да Австрияда почта қарточкаси жорий этилди. 1874 й.да 22 мамлакат иш-тироқида I-Халқаро почта конгресси ўтказилиб, Умумий почта иттифоқини тузиш ҳақида шартнома имзоланди (1878 йилдан Жаҳон почта иттифоқи). Бутун дунёда ўзаро ёзишмаларни ва ёзма маълумотларни айирбошлашни мувофиқлаштириш учун 1978 й.да Жа-ҳон почта иттифоқи конвенцияси қабул қилинди. 19-а.нинг бошларида пароход ва паро-

возлар, 20-а. бошида самолётларнинг яратилиши почта жўнатмаларини етказиш тезлигини кескин оширди. П.а. хизматларидан на-фақат давлат, балки оддий аҳоли ҳам фойдалана бошлади. Телеграф (1832), телефон (1876), радио (1895) нинг их-тиро этилиши ҳам П.а.нинг жамият ҳаётида тутган муҳим ўрнини ўзгарти-ра олмади. 20-а.да ҳам у энг қулай ва омма-бон алоқа воситаси сифатида сакланиб қолди.

Ўрта Осиёда П.а.га ўхшаш алоқа тури, айрим маълумотларга кўра, мил. ав. 5—4-а.ларга тўғри келади. Ўша даврларда ҳарбий чопарлар подшолар фармони ва номаларини ноибларга ва қалъалардан хабарларни мамлакат пойтахтига етказиб турганлар. 13-а.да мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳоконлар пойтахтларидан туманлар ва кўшни давлатлар чегараларига борадиган асосий йўлларда почта манзилгоҳлари — ём (бекаг, работ)лар тармоқлари барпо этилган. Ёмлар бир-биридан 20—25 км масофада қурилган ва уларни кўриқчи гуруҳлар муҳофаза қилган.

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан сўнг П.а. асосан, подшо Россияси амалдорлари, ишбилармонлари, маҳаллий бошқарув ва ҳокимият органларига хизмат кўрсатди. 1865 й. Тошкент яқинидаги Ниёзбек қалъаси б-н Чимкент ш. ўртасида дастлабки П.а. йўлга қўйилди. Ўша йили авг. ойида Тошкентда 1-почта стяси очилди, почта йўли Ниёзбекдан Тошкентгача ет-казилди. 1868 й. Тошкент б-н Самарқанд ўртасидаги П. а. йўлга қўйилди. 1868 й. фев.да Тошкентда Россия Почта ва телеграф вазирлигига буйсунган Сирдарё ва Самарқанд вилоятлари почта идоралари бошқармаси ташкил этилди. Дастлаб почта от-уловда, т.й. қурилганидан кейин т.й. орқали ташиладиган бўлди. 1885 й. 1 янв.дан Тошкент почта идораси мижозлардан телеграммалар қабул қилишни бошлади.

1924 й.да Ўзбекистонда 110 алоқа корхонаси ишлади, шулардан 30 таси қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатди. Почта йўлларининг умумий уз. 1300 км га

етди, биринчи Тошкент — Самарқанд хаво алоқа йўли ишга туширилди. Урушгача бўлган даврда республикада

П.а. мунтазам ривожланди. 1937 й. ит-тифоқ Почта ва телеграф халқ коммиссарлигининг Ўзбекистон ҳукумати ҳузуридаги вакилиги Бошқармаси (1954 й.дан Ўзбекистон ССР Алоқа вазирлиги) ташкил этилганидан кейин П.а. давлат алоқа хизмати сифатида ривожланди. Почта ва матбуотни ташишда авиация, т.й., автомобиль транспортдан кенфокфойдаланилди. 1974 й. Тошкентда т.й. қошида почтамтнинг очилиши, 1983 й. Тошкент почтамтининг янги биноси қурилиб фойдаланишга топширилиши б-н хат, жўнатма, пул ўтказмалари, матбуот нашрларини жўнатиш ва етказиб бериш иши янада яхшиланди. П.а. алоқанинг энг кенг тарқалган ва оммавий турига айланди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин П.а. соҳасида туб ислохотлар амалга оширилиб, тармоқ корхоналари фаолияти қайта кўриб чиқилди, кўрсатиладиган хизмат турлари кенгайди, халқаро алоқалар тубдан қайта ташкил этилди. 1993 й.да Ўзбекистон 189 мамлакатни бирлаштирган Жаҳон почта иттифоқига аъзо бўлиб кирди.

Ҳоз. Ўзбекистоннинг барча аҳоли пунктлари почта корхоналари тармоғи б-н қамраб олинган. Бу корхоналар оддий ва буюртмали хатлар, почта кар-точкалари, бандероллар ва оддий жўнатмалар, бақоси кўрсатилган хатлар, баҳоси эълон қилинган жўнатмалар, почта, телеграф пул ўтказмаларини қабул қилиш ва жўнатиш; газета ва журналга обуна қилиш ва уни етказиб бериш; товар ва бланкаларни, филателия мақсулотларини сотиш; пенсия ва нафақа пулларини етказиш; телеграмма қабул қилиш ва жўнатиш; алоқа бўлимларида шаҳарлараро ва халқаро телефон сўзлашувларини, электрон почта, интернет(га кириш) хизматларини кўрсатиш; коммунал хизмат тўловларини йиғиш ва б. хизмат турларини амалга

оширади. 2002 й.да П.а. корхоналарида 11,23 млн. дона хат, 62,1 млн. дона газ. ва жур.лар, 60 минг дона жўнатма, 565 минг дона сўзлашувлар ва 170 минг дона телеграмма қабул қилинди, П.а. корхоналари орқали 31 млрд. сўм пенсия ва нафақалар тўланди.

Республикада почта корхоналари «Ўзбекистон почтаси» давлат-акциядорлик компаниясига уюшган. Компания таркибида Қорақалпоғистон Республикаси, 12 вилоят бошқармалари, Халқаро почта, Халқаро тезкор почта, «Ўзбекистон маркаси» акциядорлик жамияти, 185 алоқа узели ва 3012 алоқа бўлими бор (2003). Мамлакатимизда П.а. фаолияти Ўзбекистон Республикасининг «Алоқа тўғрисида» (1992 й. 13 янв.) ва «Почта алоқаси тўғрисида» (2000 й. 31 авг.) қонунлари б-н тар-тибга солинади (Яна қ. Алоқа).

Раҳмонберди Зикиров.

ПОЧТА МАРКАСИ — қ. Алоқа маркалари.

ПОЧТА ТЕХНИКАСИ - почта алоқаспая асосий и.ч. операциялари (почтани қабул қилиш, манзил бўйича эгаларига етказиш, ажратиш, ташиш ва б.) ни бажаришда фойдаланиладиган қурилма ва транспорт воситалари. Энг содда П.т. 1653 и. француз Ренуар де Виллайс таклифи б-н яратилган почта яшигидир. Почта 19-а. бошларида отга қўшилган рельсли экипажларда, 1830 й. Буюк Британияда Ливерпул — Манчестер оралиғида т.й. ишга тушиши б-н почта вагонларида ташила бошлади. Т.й., сув, автомобиль ва ҳаво транспорт ларининг ривожланиши почта алоқасининг кенг суратда ўсишига олиб келди. Шундан сўнг дунёдаги барча ривожланган мамлакатларга тарқалди. Почта муассасаларида почта-касса аппаратлари қўлланила бошлади. Улар жўнатилган пулларни қабул қилиб олиш ва эгаларига тўлашни, қийматли хат, жўнатма, те-лефамма ва б.ни қабул қилишни хуж-жатлаштириш имконини

беради. Жўнатма, хатлар, бандерол, газ. ва жур.ларни ажратишни механизациялашда махсус почта машиналаридан фойдаланилади. Йирик почта узелларида жунатиладиган почталарни ажратишда ярим автомат машиналардан, ички и.ч.да эса конвейерлардан фойдаланилади.

Жўнатмаларни манзил бўйича ажратишда ярим автомат саралаш машиналари ишлатилади; машина тақсимлаш конвейери, тўплагич ва клавишли пультадан иборат. Оператор пульта орқали механик ёки электрон қурилмаларига манзил беради, яъни тўплагичга юк тушириш жойини белгилайди. Ҳозир деярли барча почта муассасаларида компьютер хизматидан фойдаланилади. Жўнатмалар авиация, т.й., автотранспорт воситаларида ташилади, телеграф, телефон, интернет орқали узатилади.

ПОЧТАМТ (нем. Postamt) — аҳолига, ташкилот ва муассасаларга барча турдаги почта, телеграф, телефон, интернет алоқалари соҳасида хизмат кўрса-тувчи йирик алоқа ташкилоти. П. республика, вилоят ва баъзи туман мар-казларида ташкил қилинади. П. шаҳарнинг марказий почта корхонаси ҳисобланади; шунинг учун и.ч. функцияларини бажариш б-н бир вақтда ўзига қарашли алоқа бўлимларининг ишини ташкил ва назорат қилади. Ўзбекистонда барча вилоятлар марказларида, Нукус ш. ва Тошкент ш.да П.лар фаолият юритмоқда (2004).

ПОЧЧАОТАСОЙ, Подшоотасой — Наманган вилоятидаги сой. Чатқол тизмасининг ён бағирларидан бошла-нади. Уз. 80 км дан ортик. Ҳавзасининг майд. 389 км². П. юқори оқимида чуқур даралардан, Нанай кишлоғи ёнида тоғдан чиқиб Қорабали водийсидан оқади. Катта ёйилма ҳосил қилади. Шу ердан сой суви сўғориш арик/арпага олинади. Қор, ёмғир, ер ости сувларидан ва қисман музликлардан тўйинади. Ҳавзасида умумий уз. 4 км дан ортик 6 та музлик бор (майд. 1,9 км²). Ииллик ўртача сув сарфи 6,1 м³/

сек., оқим модули 15,7 л/сек, км², Вегетация даврида йиллик сувининг 80% и оқиб ўтади.

П. дан Наманган вилояти Янгиқўрғон туманининг экин майдонлари сув ичади. Соё водийсида Заркент ва Нанай кишлоқлари бор.

ПОШО, пошо — Усмонли турк империясида фуқаролар ва ҳарбийларга берилган фахрий унвон. Дастлаб, вазир, бекларбеги ва б. юқори мансабдор шахслар унга сазовор бўлган. П. идора этган вилоят (эйялет) ёки туман (санжок) пошалик деб аталган. 19-а.даги ислохот (Танзимат)дан кейин ва мунта-зам армия тузилгач, П. генерал ва ва-зирларга ҳам берилган. Туркия Республика деб эълон қилингач (1923), фақат генералларгина П. унвонига эга бўлган. Кейинчалик Туркиянинг ўзида (1934), сўнгра Мисрда (1952), Ироқда (1958) бекор қилинган.

ПОШШОХОЖА, Пошшоҳўжа Абдулвахобхожа ўғли, Хожа (1480, Нисо — 1547, Бухоро) — шоир, давлат арбоби ва йирик уламо. Отаси — Абдулвахрбхожа Сулаймонхожа ўғли ўз даврининг йирик тасаввуф шайхи ва шоири бўлган. П. Нисо ва Марв мад-расаларида тахсил олган. Муҳаммад Шайбонийхон қозоқ хонлари устига қилинган ҳарбий юришдан қайтаётганда Нисода тўхтаб, П.ни Дуррун вилоят-тига ҳоким қилиб тайинлайди (1508 й. апр.). 1510 й. П. Нисонинг янги ҳокими Муҳаммад Солиҳ б-н биргаликда Марв жангига етиб келган. Шайбонийхон ўлимидан сўнгра дастлаб Самарқанд, сўнгра Бухорога келиб яшаган. Шайбонийлардан Муҳаммад Темур Султон ва Кўчкунчихон хизматларида бўлиб (1511 — 14), Кармана ҳокими Жонибек Султон ҳукуматида жумлат ул-мулк, садрлик лавозимларида ишлаган (1515—16). Бухоро хони Убайдуллахон Ҳиротни фатҳ этгач (1529 й. 21 окт.), у садрликдан шайхулисомлик даража-сига кўтарилган. Кейинчалик Балх ҳокими Кистан Каро Султон (1544 й.в.э.) хузурида садрлик ва шайху-

лисом вазифасида фаолият кўрсатган (1534—43). П. 1543 й.да ўз вазифасидан воз кечиб, Бухорога қайтади ва бадий ижод б-н шуғулланади.

П. наср ва назмда адабий асарлар яратган. Муҳаммад «Хожа» тахаллуси б-н ижод қилган. У Шайбонийхоннинг ўғли Темур Султонга атаб «Мифтоҳ ул-адл» («Адолат калити», 1508—10), Кистан Каро Султонга бағишлаб «Гулзор» (1538) каби асарлар ёзган. Бу асарларда ахлоқий-дидактик хусусиятга эга бўлган фиколарни шарҳ/тш учун машхур подшоҳлар ҳақидаги турли ҳикоят ва масаллар келтирилган. Уларда давлатни бошқариш, раият б-н муноса-бат масалалари, инсофли ва адолатли подшоҳ образи тасвирланган.

П. рубоий, ғазал, қитъа жанрларида ҳам ижод қилган. Жонибек Султонга атаб «Мақсад ул-атвор» (1516—20) достони ёзган. Ўзбек ва форс тилларида тартиб берган девони бизгача етиб келмаган. П.нинг ўғли Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музақкири аҳбоб» («Дўстлар ёдномаси») тазкирасида ёзилишича, П.нинг туркий газалларига Бобур юқори баҳо берган.

П. Баҳоуддин Нақшбанд мақбараси ёнида дафн этилган. Унинг «Гулзор» ва «Мифтоҳ ул-адл» асарлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти ва Санкт-Петербург Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фондида сақланади. Асарлари ўзбек тилида нашр қилинган.

Ас: Мифтоҳ ул-адл ва Гулзордан, Т., 1962.

Ад.: Ҳасанхожа Нисорий, Музақкири аҳбоб, Т., 1983.

Манзура Давлатова.

ПОЭЗИЯ (юн. ποίεο — яратаман) — бадий ижоднинг асосий турларидан бири (қ. Шеърят).

ПОЭМА (юн. ποίημα) — катта ҳажмдаги лиро-эпик бадий жанр (қ. Достон).

ПОЭМА (мусиқада) — 1) лирик-драматик ёки лирик-ҳикоявий харак-терга эга ҳамда эмоционал жўшқинлик б-н сугорилган эркин шаклдаги мустика асари. Одатда, фортепиано ёки скрипка, виолончель каби торли-камонли чолғулар учун яратилади; 2) симфоник поэма — муайян мавзу (ёки сюжет)га асосланган бир қисмли симфоник асар. Симфоник увертюра асосида Ф. Лист ижодида шакл топган. Р. Штраус, П. Чайковский, А. Скрябин, Я. Сибелиус ва б. симфоник П.нинг мумтоз намуналарини яратган. Ўзбекистон композиторларидан Д. Зокиров, М. Ашрафий, Икр. Акбаров, С.Юдаков, С. Бобоев, А. Козловский, М. Тожиев ва б. турли мавзуларда, муайян дастурли ва эркин шаклларда П.лар ижод қилганлар. 20-а. узбек муси-қасида П. ёки П. сифат асарлар кўплиги — миллий бадиий мерос, мушоҳадали муסיкий-ижодий тафаккур, қолаверса ўзигагина хос менталитет б-н боғлиқ.

ПОЭТИКА (юн. poietike — поэтик санъат) — бадиий асарларда ифода воситалари тизими ҳақидаги фан, энг қад. ада-биётшуносликфани. Кенгмаънода П. ада-биёт назарияси тушунчасига тўғри келади. Адабиёт назарияси сифатида П. адабий тур ва жанрлар хусусиятини, оқим ва йўналишлар, услуб ва методларни ўрга-нади ҳамда бадиийлик даражаси ўртасидаги ички боғланиш ва ўзаро муносабат қонуниятларини тадқиқ этади.

П. 3 таркибий қисмдан иборат: умумий П., тавсифий (хусусий) П., тарихий П. Умумий П. ҳар қандай асарнинг бадиий воситалари ва қурилиш қонуниятларини жанрга, адабий тур ва жинсларга караб муаллиф ниятининг мужассамланиш усулларини тадқиқ этади. Тавсифи й П. айрим олинган бир муаллиф асарларининг ёки даврлар ва йўналишларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлайди. Тарихи й П. бадиий воситалар тараққиётини (образли ифодадалар, шакллар, қофиялар) ва категориаларни (бадиий қилиб берилган замон,

макон, ритм) ўрганади.

«П». термини дастлаб Аристотелнинг «Поэтика» асарида қўлланган. Бу асар бадиий асар ва унинг тилига оид назарий масалаларни ёритишда дастлабки асарлардан ҳисобланади. Асарда юнон адабиётдаги илк реализм назарияси ҳақида маълумот берилган. Буюк ватандошимиз Абу Наср Форобий ҳам ушбу асар таъсирида «Шоирлар санъати қонунлари ҳақида рисола»сини ёзган. Реалистик адабиётнинг классицизм бос-қичи ҳақидаги назарий масалалар француз олими ва шоири Н. Буалоннинг «Поэтик санъат» асари (1674)да ёритилди. Буало бу асарида классицизм поэтикаси асосларини яратди, бу оқим учун хос бўлган хусусиятларни очиб берди ва уларни бадиий ижод қонуниятлари сифатида талқин қилди. Классицизм назариясининг догматик ғояларига қарши курашда француз ёзувчиси ва файласу-фи Д. Дидронинг «Драматик поэзия ҳақида» (1758), Г. Лессингнинг «Гамбург драматургияси» (2 ж.ли, 1767—69) асарлари вужудга келди. Бу асарларда ижодда эркинлик, ҳаётий ҳақиқат масалалари, ҳаётни динамик тарзда тасвирлаш талаблари назарий асосланди.

Мусулмон Шарқи адабиётда П. 3 қисмдан: 1) илми аруз, 2) илми қофия, 3) илми бадиъдан иборат мах-сус фан сифатида шаклланган ва бу фаннинг мазкур йўналишлари бўйича кўплаб илмий асарлар яратилган (Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға», Атоуллоҳ Хусайнийнинг «Ба-доиъ уссаноийъ» ва б.).

Адабий-бадиий мезонлар, яъни П.нинг муайян қонун-қоидалари айрим адабий йўналиш, оқим ва мактабларда, алоҳида халқларда (тасаввуф шеърляти П.си, халқ достончилиги П.си, маърифат-парварлик адабиёти П.си, Шарқ адабиёти П.си, узбек адабиёти П.си каби), хатто буюк қалам соҳиблари ижодида пишган, пухта ишланиб, сайқал топган (Навоий П.си, Бобур П.си, Қодирий П.си ва б.).

Ўзбек филологияси тарихида П.

бўйича дастлабки кузатишлар «Қутадғу билиг» (Юсуф Хос Хожиб), «Девону луғотит-турк» (М. Кошғарий) асарларидан бошланган. Шеър назариясини ривожлантиришда Навоийнинг «Муҳокамат ул-луға-тайн», «Мезон ул-авзон», Бобурнинг «Мухтасар» асарлари муҳим роль ўйнади. Адабиёт ва санъатнинг юксак бадийлиги, гоёвийлиги учун кураш борган ва бо-раётган кейинги даврларда узбек адабиётшунослари ҳам П. масалаларини тадқиқ этишга катта эътибор бердилар. Навоий ижоди П.сини ўрганишда В. Зоҳидов, М. Шайхзода, А. Ҳайитметов, Ё. Исоқов ва б.нинг тадқиқотлари, Қодирий, Ойбек, Абдулла Қахҳрр романлари П, си бўйича М. Қўшжонов, У. Норматов ва б.нинг, узбек шеърятини П.си ҳақида О. Шарафидинов ва б.нинг тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга. Узбек фольклори намуналари П.си ҳам тадқиқ этилмоқда.

Султонмурод Олим.

ПОЯ, тана (caulis) — ўсимликнинг шох, барг ва гуллари жойлашган асосий ўқи. Бўғим (барг ўрни) ва бўғим ораликларидан иборат. П. илдиз б-н барглар ора-сида моддалар ҳаракатини таъминлайди. Баъзи ўсимликларнинг пояси метамор-фозлашган (шакли ўзгарган) бўлиб, сув ва озик моддаларни тўплаш (картошка), химоя (дўлана ва янтоқларнинг тиканлари), илашиш (ток ва ошкворкларнинг жингалаги), вегетатив кўпайиш (ажрик, кулупнай поялари) вазибаларини бажа-ради. Бир йиллик ва кўп йиллик, ер устки ва ер остки, ёючланган ва ёгочланмаган П.лар бор. П. цилиндрсимон, кўп кир-рали, ясси, гадир-будур ёки силлик бўлади. Асосан, учигаги ўсиш конуси хужайраларининг бўлинишидан П. бўйига ўсади; баъзи усимликлар (мас, ғалладошлар) П.си бўғим оралиғининг узайишидан ҳам усади. П.нинг буйи, йўғонлиги турлича. Йусинлар П.сининг узунлиги бир неча см, диаметри бир неча мм, секвойлар поясининг уз. 150 м, диаметри 10—12 м. Лианалар П.си 200—300

м келади.

Поянинг анатомик тузилиши систематик гуруҳларига кура, содда ёки мураккаб булади. Мас, тубан йусинлар П.си фақат бир хил паренхима хужайраларидан, поябаргли йусинлар П.си қобик ва сув ўтказувчи тўқимадан, пла-унлар пояси эса ксилема ва флоэ-малян иборат утказувчи тўқимадан тузилган. Қирқбўғимлар поясининг ичи ғовак бўлиб, ўтказувчи тўқималар айлана жойлашади. Қирққулоқдар П.сининг марка-зи нарвонсимон жойлашган трахеидалардан тузилган ксилема элементларидан иборат; уни флоэма пардаси ўраб туради. Бундан ташқарида бир неча қават хужайралардан тузилган перицикл жойлашган. Мана шу марказий цилиндр бирламчи қобик, ташқи томондан эпидермис б-н ўралган. Бирламчи қобикнинг энг ички — перицикл б-н чегарадош қавати эндодерма деб аталади.

Уруғли ўсимликлар поясининг пўстлоғи остида паренхима хужайраларидан иборат бирламчи қобик бўлиб, унинг эндодермаси марказий цилиндрни ўраб турувчи перицикл б-н чегараланади. П.нинг дастлабки ривожланиш босқичида перицикл остида юпка пар-дали узунчоқ хужайралардан иборат ҳосил қилувчи тўқима — прокамбий вужудга келади. Прокамбий хужайраларининг булиниши нағижасида бирламчи ксилема ва бирламчи флоэма ҳосил булади. Икки паллали ва очик уруғли усимликларда эса бирламчи ксилема ва бирламчи флоэмадан ташқари иккиламчи ҳосил қилувчи тўқима — камбий ҳам вужудга келади. Кўпчилик бир паллали усимликлар поясининг марказий қисми паренхима хужайраларидан тузилган бўлиб, уларнинг орасидан ўтказувчи най — толалар тутами ўтади. Бир паллали усимликлар поясида камбий ҳосил бўлмагани учун йўғонлашув хусусиятига эга эмас. Алоэ, юкка, драцена каби айрим бир паллали ўсимликларнинг П.си фақат перициклда вужудга келадиган иккиламчи ҳосил қилувчи тўқима ҳисобига

йўгонлашади. Ер остида жойлашадиган барги редуцияланган П., одатда, илдиз-поя дейилади.

Ўқтам Пратов.

ПОЯНДОЗ (форс. — оёк ва солмоқ) — алоҳида хурмат белгиси сифатида меҳмон оёғи остига тўшаладиган газмол, гилам ёки кўрпача. Қадимдан П. обрўли меҳмонлар кутиб олинганда, келин туширганда ишлатилган. Ҳозир идора ва ташкилотларда йўлак-дах^изларга ҳам гилам-П. солинади.

ПОҒОНА, боскич (муסיқада) — то-вушқатор, гамма ва ладларни ташкил этувчи ҳар бир товуш. Ёзувда рим рақамлари б-н белгиланади (I, II, VII, VIII ва ҳ.к.).

ПОҒОНАЛИ ЧАТИШТИРИШ - қ
Дурагайлаш.

«ПРАВДА ВОСТОКА» («Шарқ ҳақиқати») — Тошкент ш.да рус тилида чиқадиган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий кундалик газета. Муассиси: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси. Дастлаб «Наша газета» («Бизнинг газетамиз», 1917 й. 15 апр. дан 1919 й. 12 апр.гача), «Известия ЦИК Туркестанской Республики и крайкома КПТ, ЦК Компартии Туркестанской АССР» («Туркистон Республикаси МИК ва Туркистон Компартияси улка комитети, Туркистон АССР Компартияси МК ахбороти», 1919 й. 12 апр.дан 1922 й. 20 июлгача), «Туркестанская правда» («Туркистон ҳақиқати», 1922 й. 20 июлдан 1924 й. 25 нояб.гача) номларида чиққан. 1924 й. 25 нояб.дан ҳрз. номда. Саҳифаларида к.х., саноат, фан ва маданият тараққиёти, адабиёт ва санъат, узбек халқи тарихига оид илмий, муаммоли, таҳлилий мақолалар кенг ёритилади. Шунингдек, мустақиллик йилларида тарихнинг ўқилмаган саҳифаларига, Ўзбекистоннинг янги тарихига кўпроқ эътибор қаратилади. Республикадаги

барча вилоятларда махсус мухбирлари бор. Бош муҳаррири — Б. М. Ҳасанов. Адади 10000 (2003).

ПРАВОСЛАВИЕ (рус.) — христианликдаги 3 асосий оқимдан бири (католицизм ва протестантизм б-н бир қаторда). Рим империяси Ғарбий ва Шарқий қисмларга ажралгач (395 й.), пайдо бўлди. П. илоҳиёти асослари 9—11-а.ларда Византияда шаклланган. Христиан черкови католик ва православие черковига бўлингандан кейин 1054 й. мустақил черков сифатида узил-кесил қарор топган. Бу бўлинишга ғар-бий черковнинг папани барча христи-анларнинг олий бошлиғи деб ҳисоблаши, муқаддас руҳнинг ота-худо ва ўғил-худодан келиб чиққанлиги ҳақидаги таълимоти сабаб бўлди. П. таълимотига «муқаддас учлик» — худонинг айни бир вақтда ҳам ягона, ҳам уч хил кўриниш (ота-худо, ўғил-худо ва муқаддас рух)да намоён бўлишига эъти-код қилиш; инсонни туғма гуноҳкор деб билиш; Исонинг инсон қиёфасига ки-риб, уз умматларини гуноҳдан халос этиш учун ўзини қурбон қилганини тан олиш; охиратга ва унда қайта тирилишга ишониш ва б. қиради. П. бир неча автокефаль (мустақил) черковлардан ташкил топган. Эътикод асосини Библия ва Муқаддас ривоятлар (биринчи 7 та Жа-ҳон собори қарорлари ва 2—8-а.лардаги черков оталарининг асарлари) ташкил қилади. П. МДҲ мамлакатларининг баъзиларида, Греция, Руминия, Болгария, Сербия, Кипрда, кичик жамоалари Сурия, Ливан, Исроил, МАР ва б. мамла-катларда тарқалган. Православларнинг умумий сони 250 млн.га яқин.

ПРАГА — Чехиянинг пойтахти. Мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий, илмий ва маданий маркази. Влтава дарёсининг ҳар икки соҳилида. Иқлими мўътадил, континентал; янв.нинг ўртача т-раси 0°, июлники 19,2°. Йиллик ёғин 500 мм. Аҳолиси 1,2 млн. киши (2000). Алоҳида маъмурий бирлик қилиб ажратилган.

Шаҳар тарихий манбаларда 928 й.дан тилга олинган. 10-адан Чехия давлатининг пойтахти. П. Европадаги йириксавдо шаҳарларидан бўлган. Ўттиз йиллик уруш (1618—48)дан кейин П.нинг макеи пасайган. 19-а. ўрталаридан йирик саноат шаҳрига айланди. 1918 й.дан Чехословакия Республикаси пойтахти. 1939 й.да П.ни немис фашистлари босиб олган. 1945 й. 9 майда улардан озод қилинди. 1993 й.гача Чехословакия пойтахти.

П. — халқаро аҳамиятга эга транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. П. мамлакатда ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотининг 1/10 қисмини беради. Машинасозликнинг турли соҳалари: автомобилсозлик,

самолетсозлик, моторсозлик, станоксозлик, электротехника, радиоэлектроника саноатлари ривожланган. Киме, тўқимачилик, тикувчилик, полиграфия, озиқ-овқат саноати корхоналари ишлаб турибди. Метрополитен қурилган. ФА, Мусика санъати ва Тасвирий санъат академиялари, ун-тлар, шу жумладан, Карл ун-ти (1348), миллий музей, миллий галерея, шаҳар му-зейи, 25 дан ортик театр ва б. бор.

П.да 10—18-а.ларга оид меъморий ва тарихий обидалар сақланган. Вишеград қалъаси, готика собори (11 —16-а.лар), Қирол саройи (12—18-а.лар), Бельведер саройи (16-а.) ва кад. майдонлар бор. Янги турар жой бинолари, замо-навий меҳмонхоналар ва б. жамоат бинолари қурилган.

ПРАГА УНИВЕРСИТЕТИ, Карл университети — Европадаги энг кад. ун-тлардан бири ва илк славян ун-ти. 1348 й. Карл IV асос солган. Чехиянинг Прага ш.да. Дастлаб ун-тда эркин санъат, ҳуқуқ, тиббиёт, теология ф-тлари бўлган. Гусчилар ҳаракати даврида миллий озодлик ва католик черковига қарши кураш маркази ҳисобланган. 2 марта Ян Гус ректорликка сайланган. 1882 й. немис ва чех ун-тига бўлинган. Чехословакияни

немис-фашистлари босиб олган даврда чех ун-ти ишламаган. 1945 й.дан кейин фаолияти қайта тикланган. Мат., физика, тиббиёт, педиатрия, фалсафа, ҳуқуқ, маданият, журналистика, жисмоний тарбия ва спорт, пед. бўйича мутахассислар тайёрлайди. 25 мингдан ортик талаба таълим олади. Кутубхонаси (1348)да 2 млн.дан ортик асар сақланади.

ПРАГМАТИЗМ (юн. pragmatos — иш, ҳаракат) — фалса-фий таълимот. 19-а. нинг 70-й.ларида АҚШ да шаклланиб кенг ривожланди, бу мамлакат маънавий ҳаётига катта таъсир кўрсатди. Ўтмиш фалсафасини ҳаётдан аж-ралиб қолган, мавҳ-ум, кузатувчан харак-терга эга, деб билган. П. вакиллари «фалса-фани таъмирлаш» да-стурини олға сурдилар. Улар, фалсафа борлик ва билишнинг илк асосларини идрок этишдан иборат бўлиб қолмаслиги ке-рак, балки кишиларнинг олдида қўндаланг бўлиб турадиган, турли ҳаётий вазият, фаолият жараёнида улар дуч келадиган муаммоларни ҳал қилиши керак, деб ҳисоблайдилар. П. амалиётда инсонга нима кўпроқ фойда берса, ўшанга кўпроқ аҳамият бериш зарур, деган ғояни илгари суради. П.нинг асосий ғоялари Ч. Пирснинг бўлиб, қондаларини У. Жемс, Ж. Дьюи, Ф.К. С. Шиллер, Ж.Г.Мид ишлаб чиққанлар.

ПРАГМАТИКА (юн. pragma, pragmatos — иш, ҳаракат) — семиотика ва тилшуносликнинг нутқда тил белгиларининг амал қилишини ўрганувчи соҳаси; бошқача айтганда, муайян белгилар тизимини ўзлаштириб, ундан фойдаланувчи субъектларнинг айна шу белгилар тизимига муносабатини ўрганувчи фан тармоғи. П. ҳақидаги асосий ғоя америкалик олим Ч. Пирс томонидан ўртага ташланган; яна бир америкалик олим Ч. Моррис ушбу ғояни ривожлантирган ва «П.» терминини семиотика бўлимларидан бирининг номи сифатида амалиётга киритган.

П. инсоннинг ижтимоий фаолияти-

ни ўзида қамраб олувчи нутқ жараёни, муайян алоқа вазияти орқали намоён бўлади. Лингвистик П. аниқ шакл, ташқи кўринишга эга эмас; унинг до-ирасига сўзловчи субъект, адресат, уларнинг алоқа-аралашувдаги ўзаро муносабатлари, алоқа-аралашув вазияти б-н боғлиқ кўплаб масалалар ки-ради. Мас, нутқ субъекти б-н боғлиқ ҳолда қуйидаги масалалар ўрганила-ди: баённинг ошкора ва яширин мақсадлари (бирон-бир ахборот ёки фикрни етказиш, сўроқ, буйруқ, илтимос, маслаҳат, ваъда бериш, узр сўраш, табриклаш, шикоят ва б.); нутқ такти-каси ҳамда нутқ одоби турлари; суҳбат, сўзлашиш қоидалари; сўзловчининг мақсадв; сўзловчи томонидан адре-сатнинг умумий билим жамғармаси, дунёқараши, қизиқишлари ва б. хислат-ларига баҳо берилиши; сўловчининг ўзи баён қилаётган хабарга муносаба-ти кабилар. П.да нутқ адресати, ўзаро алоқага кирувчиларнинг муносабатлари, муайян алоқа вазияти сингари омиллар б-н боғлиқ қолда қам кўплаб масалалар ўрганилади. П. ғоялари эвристик (йўнал-тирувчи) дастурлаш, машина таржима-си, информацион-кидирув тизимлари ва б.ни ишлаб чиқишда қўлланади.

Абдуваҳоб Мадвалиев, Йўлдош Со-лижонов.

ПРАДО (Prado) — Мадриддаги мил-лий рангтасвир ва ҳайкалтарошлик му-зейи. 1819 й. испан қироллиги бадий асарлар тўплами асосида ташкил этил-ган. П. 15—19-а.лар испан рангтас-вири (Эль Греко, Х. Рибера, Ф. Сурба-ран, Д. Веласкес, Ф. Гойя ва б.), 16-а. италян рассомлари картиналари (Рафаэль, Ти-циан ва б.), 15—16-а.лар нидерланд (Ро-гер ван дер Вейден, Х.Босх, А. Мор ва б.), шунингдек, фламанд (П. Рубенс ва б.) ва француз (Н. Пуссен ва б.) макта-блари намоян-далари асарларининг бой тўпламига эга. П. сўнгги испан клас-сизми ус-лубида махсус қурилган (1785—1830, меъмори Х. де Вильянуэв) бинода жойлашган.

ПРАЗЕОДИМ [юн. prasios — оч яшил (тузларининг рангига кўра) ва dumos — эгизак (бу ном кашф қилиниш тарихи б-н боғлиқ), лот. Praseodymium], Pг — Менделеев даврий системасининг 111 гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб раками 59, ат. м. 140,9077. Лан-таноидлар жумласидан. 1 та турғун изо-топи бор. Сунъий радиоактив изотоплари олинган. П. монацит, лопарит, бастнезит ва б. нодир-ер минералларида бўлади. Суюклиниш т-раси 935°, зичлиги 6,78 г/см³. Бирикмаларда 3 ва-лентли. П. ва унинг бирикмалари шиша ва сирларни бўяшда, махсус пўлатлар ва оловбардош энгил котишмалар и.ч.да қўлланади.

ПРАКСИТЕЛЬ (Praxiteles) (тахм. мил. ав. 390—мил. ав. 330) — юнон ҳайкал-тароши; сўнгги классика намоян-даси. Афинада ишлаган. П. асарларини асосан мрамардан ишлаган, антик нус-халардан ва қад. муаллифларнинг ёзма-ларидан маълум. П. даврининг бадий талабларига жавоб берадиган янги, ўта нозик гўзаллик намуналарини яратди. Асарлари нисбатлар жиҳатидан келишган ва уйғун; мрамарни маҳорат б-н йўниб, тасвирни ҳис қила олган ва унинг майин шаклига эри-шади. П. шаклларига нафис ҳолат ва энгиллик бера оладиган ташқи таянч нукталарини топа олган: «Аполлон Са-уроктон» (тахм. мил. ав. 370, Ватикан музейида), «Афродита» (тахм. мил. ав. 360—350, Луврда) ва б.

ПРАНДТЛЬ (Prandtl) Люд-виг (1875.4.2, Фрайзинг, Бавария — 1953.15.8. Гёттинген) — механика соҳасидаги немис олими, амалий гидроа-эрмомеханика илмий мактабининг асосчи-си. Мюнхендаги Олий политехника би-лим юртини тамомлаган. Ганновердаги Олий техника билим юрти проф. (1901 й. дан), Гёттинген ун-ти проф. (1904 й.дан). Гёттингендаги гидроаэродинамика ин-ти директори (1925—47). Илмий ишла-ри эластиклик ва пластиклик назарияси,

гидроаэромеханика, газ динамикаси ва динамик метеорологияга оид. Қанотнинг аэродинамик назариясини ривожлантирган, газ оқимида иссиқлик узатиш муаммоси масалаларини текширган, суюқлик ва газларда содир бўладиган иссиқлик жараёнларига тааллуқли ўхшашлик мезонини топган (П. сони).

Ас: Гидроаэромеханика [рус. пер.], М., 1951.

ПРАСАД Ражендра (1884.3.12, Зерадеи, Бихар — 1963.28.2, Патна) — Ҳиндистон сиёсий ва давлат арбоби. Калькутта ун-тида ўқиган. 1911 — 16 й.ларда Калькутта, 1916—20 й.ларда Патна Олий судида адвокат, 1911 й.дан Ҳиндистон Миллий конгресси (ҲМК) аъзоси, раиси (1934, 1939 ва 1947—48). 1950 й.дан Ҳиндистон республикаси муваққат президенти. 1952—62 й.ларда Ҳиндистон президенти.

ПРАТОВ Ўқтам (1934.18.8, Тошкент вилояти Хумсон қишлоғи) — биолог олим. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (2001), биол. фанлари дри (1988), проф. (1994). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1959). Ўзбекистон ФА Ботаника ин-тида кичик илмий ходим (1959—62, 1965—68), аспирант (1962—65), катта илмий ходим (1968—85), директор ва систематика лаб. мудири (1985—93). 1995 й.дан марказий гербарий лаб. мудири. Ливия давлатида катта муҳандис (1977—85), 1997 й.дан ЎЗМУ ботаника ўқув-илмий маркази раҳбари. Илмий тадқиқотлари Ўрта Осиё флорасини ўрганишга, ундан оқилона фойдаланиш ва мукофаза қилишга, айрим йирик, мураккаб оила ва туркумларни монографик тарзда ўрга-ниб, уларнинг филогениясини ишлаб чиқишга оид. П. 20 дан зиёд янги ўсимлик тури, 20 секция ва 1 та трибани илк бор фанга олиб кирди. 10-жиддли «Ўрта Осиё ўсимликлари аниқлагичи» (1972—93), «Русча-ўзбекча ботаника терминлари луғати» (1963), «Ўсимликлар аниқлагичи» (1995) муаллифларидан.

П.раҳ-барлигида Ўзбекистон Республикаси Кизил китобининг 2-нашри узбек ва рус тилларида чоп этилди.

Ас: Ботаника [дарслик] (ҳамкорликда) Т., 2003; Юксак усимликлар систематикаси (ҳамкорликда), Т., 2003; Ўзбекистон бегона ўсимликларининг замонавий тизими ва би-нар (қўш) номлари (ҳамкорликда), Т., 2003.

ПРАЯ — Кабо-Верде давлати пойтахти. Сантьягу о.нинг жан. соҳилида. Аҳолиси 62 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Атлантика океани соҳилидаги порт (четга апельсин, шакарканд, кофе чиқарилади). Трансатлантика денгиз йўллари тугуни. Балиқ ва денгиз маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари, темир-бетон, керамика буюмлари з-длари, мебель, тикувчилик ф-калари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Бадиий хунармандчилик устахоналари, маиший электротехника буюмларини йи-ғиш ва таъмирлаш корхоналари ишлаб турибди. Моҳов касаллигига қарши ку-рашиш маркази. Шаҳарга 15-а. охирларида асос солинган.

ПРЕГЛЬ (Pregl) Фриц (1869.3.9, Лайбах, ҳоз. Любляна, Югославия — 1930.13.12, Грац) — австралиялик кимёгар. Инсбрук (1910 й.дан) ва Грац (1913 й.дан) ун-тлари проф. Оз микдорда (2—6 мг) анализ қилинадиган бирикмалардаги элементлар ва функционал гу-рухларни аниқлаш усулларини ишлаб чиқиб микдорий органик микроанализга асос солди. П. ишлаб чиққан усуллар гормонлар, витаминлар ва б. мураккаб табиий моддаларни синтез қилишнинг тез ривожланишига имкон берди. Нобель мукофоти лауреати (1923).

ПРЕДИКАТ (лот. praedicatum — ай-тилган) — 1) мантиқда — тил предмети ҳақида айтиладиган ҳукмнинг икки термини (предикат ва субъект)дан бири; мантиқий кесим, яъни ҳукмдан субъект ҳақида хабар берувчи бўлак. Мас: Буйрук

директор томонидан берилди; 2) тилшуносликда — кесим (қ. Кесим).

ПРЕДИКАТИВЛИК

(лот.

praedicativus — тасдиқловчи, қатъий) — 1) замонавий мантик фанида — белгилар ва предметлар ўртасида объектив мавжуд бўлган алоқаларни акс эттирувчи асосий тушунчалардан бири; 2) тилшуносликда — гапни шакллантирувчи синтактик категория бўлиб, гап мазмунига объектив борлиқнинг у ёки бу ходисаси ҳақида хабар бериш хусусиятини бахш этади. П. белги (ҳаракат, сифат ва хусусият) б-н предметнинг замон ва майлда англашиладиган ўзаро муносабатини ифодалайди ва шу тарика гапни алоҳида фикрни шакллантирувчи ва у ҳақда хабар берувчи бирликка айлантиради (мас, «Олма гуллади», «Доимо тинчлик бўлсин!»). Модомики, гап мазмунининг борлиқка муносабати уни муайян замоний ва модал (реал ёки ирреал) даражага қўйишни тақозо қилар экан, П. ҳам икки синтактик категориянинг — замон ва майлнинг бирлигидан иборат бўлади. Икки таркибли гапларда — кесим, бир таркибли гапларда эса уларнинг бош бўлаги П.нинг ифодачиси ҳисобланади.

ПРЕДМЕТ, нарса — инсон фаолияти ва билиши жараёнида объектив борлиқдан алоҳида ажратиб олинган бу-тун бир нарса. У моддий (организм, галактика, электромагнит майдони ва х.к.) ва идеал (математик формула, концептуал образ) бўлиши мумкин. Гап бу ерда бирор фаннинг текшириш объекти ус-тида бориши назарда тутилди. Мас, фалсафанинг П.и, физиканинг П.и ва х.к. Мантқиқа фикримиз нимага қара-тилган бўлса, у ҳам П. дейилади; шу маънода муҳокама, тушунча, хулосани ҳам П. деб ҳисоблаш мумкин.

П. атамаси жонли мулоқатда нарса, жисм, объект маъносида ҳам ишлатилади.

ПРЕЗЕНТАЦИЯ (лот. praesentatio

— тақдим этиш), тақдимот — янгидан яратилган, тузилган муайян нарсанинг расмий тақдим этилиши (мас, янги журналнинг П.си).

ПРЕЗИДЕНТ (лот. praesidens — олдинда ўтирувчи) — 1) ҳрз. кўпчилик (республика шаклида идора қилинадиган) мамлакатларда сайлаб қўйиладиган давлат бошлиғи. БМТ га аъзо бўлиб кирган 189 мамлакатнинг 140 дан ортигида П. лавозими жорий қилинган (2000). Бундай бошқарув шакли илк бор АҚШ да 1787 й. вужудга келган. Ўзбекистон тарихида биринчи П.лик лавозими 1990 й. 24 мартда таъсис этилди. 1991 й. 29 дек.да эса альтернатив асосда ўтказилган умумхалқ сайловида И.А. Каримов Ўзбекистон Республикасининг П.и этиб сайланди (қ. Ўзбекистон Республикасининг Президенти); 2) айрим ил-мий ва жамоат ташкилотларида, партиялар, жамиятлар, уюшмалар (шу жумладан, халқаро уюшмаларда ҳам) ижрочи орган бошлиғи.

ПРЕЗИДЕНТЛИК БОШҚАРУВИ -фавқулодда ҳолатлар жорий этилганда давлат бошқарувида қўлланиладиган вақтинчалик бошқарув шакли. У, асосан, федератив тузилишдаги давлат бошқаруви (мас, АҚШ, Ҳиндистон)да қўлланилади. Субъектлар федерал конституция ёки қонунларни, ҳукуматнинг қонуний талабларини бузганда, инсон ҳуқуқлари поймол этилганда, жиддий тартибсизликлар рўй берганда, федератив давлатнинг ягоналигига хавф солинганда, қучли зилзила, сув тошқинлари ва ш.к.да амалга оширилади. П.б. давлат бошлигининг махсус фармони (декрети) б-н эълон қилинади. П.б. пайтида тегишли давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ваколатлари тўхтатилади, уларнинг вазифасини бажариш президент тузадиган орган ёки президент тайинлаган мансабдор шахс зиммасига юкланади.

ПРЕЗИДИУМ (лот. praesidium — ра-ислик қилиш) — мажлис, кенгашни

бамаслаҳат олиб борнш учун сайланган шахслар гуруҳи, ҳайъат; айрим жамоат ташкилотлари, илмий муассасалар ва б.нинг доимий раҳбар органи.

ПРЕЗИНЖАНТРОП (лот. прае - олдинда ва зинжантроп) — Шарқий Аф-рикада топилган гоминидларнинг шартли номи. П. скелет қолдиқлари инглиз антропологи ва археологи Л. Лики (1960) томонидан Олдовай да-расидан топилган. Одатда, П.га Ното уруғининг энг қад. вакили ва қадимги тош асридаги илк маданиятнинг яра-тувчиси сифатида қаралади. Айрим тад-қиқотчилар П.нинг одамларга яқинлигини инкор этишиб, уни австралопи-тектларнинг вакили деб ҳисоблашади.

ПРЕЙСКУРАНТ (франц. grix — нарх ва courant — жорий) — товарлар, хизматлар ва маҳсулотлар нархлари ҳақида маълумотнома, тўплам. П.да қайд этилган нархлар П. нархлари деб аталади.

ПРЕКОС (франц. пресосе — эрта, тез етиладиган) — гўшт-жун йўналишидаги майин жунли қўй зоти. 19-а. ўрталарида Францияда рамбулье меринос қўйларини Англиянинг гўштор лейстер зотли қўйларига б-н чатиштириб чиқарилган. П. зотида гўшторлик, тез етилиш, юқори сифатли жун бериш хусусиятлари яхши уйғунлашган. Жуссаси йирик, бўйин ва танасида тери бурмалари йўқ. Қўчқорларининг оғирлиги 110—115 кг (150 кг гача), совликлари-ники 58—62 кг. Қўчқорларидан 8—10 кг (14 кг гача), совликларидан 3,8—4,2 кг (10 кг гача) жун олинади. Жунининг уз. 8—9 см, толасининг ингичкалик сифати 60—64, тоза жун чиқими 45—50%. Пушторлиги 125—135% (100 совлик,дан 130—150 та-гача қўзи олинади).

П. қўйлари тез етилади, боқиш ва сақлаш шароитларига талабчан. Лекин кур-ғокчилик минтақаларида урчитиб қўпайтиришга мослашмаган. П. Ғарбий ва Шарқий Европа, Шим. Африка мамла-

катларида кенг тарқалган. Россия, Украина, Беларуссиянинг айрим вилоятларидаги наелчилик қўйчилик хўжаликларида энг сара сурувлари бор. П. қўй зоти иштирокида 12 дан ортик янги қўй зотлари (қозок, қирғиз майин жунли қўйлари, қозок архар мериноси, дегересс ва олой қўй зотлари) яратилган (яна қ. Майин жунли қўйлар).

ПРЕЛОГ (Prelog) Владимир (1906.23.7, Сараево, Югославия) — швейцариялик органик кимёгар. Микроблар ҳаёт фаолияти маҳсулотлари, жумладан, риформицин антибиотигининг тузилиши ва таъсир механизмини тадқиқ қилган. Замонавий стереокимёвий номенклатура муаллифларидан бири. Нобель мукофоти лауреати (1975, Ж. Корнфорт б-н ҳамкорликда).

ПРЕЛЮДИЯ, прелюд (лот. прае-лудо — олдиндан ижро этиб қўраман) — чолғу пьеса. Дастлаб мусика асари ол-дидан (лютня, клавесин ёки органда) ижро этиладиган бадиҳа характеридаги кичик муқаддима. 18-а.дан эркин шаклдаги муқтақил пьесага айланди (мас, И.С.Бахнинг орган учун П.лари), шунингдек, туркумли шаклдаги баъзи чолғу асарлар (сюита, П.-фуга) таркибига муқаддима пьеса сифатида киритилди. 19-а.дан кўпинча П. ёки П. ва фуга туркумлари (одатда, 24 тадан) бирлаштирилади (мас, Ф.Шопен, А. Скрябин, К. Дебюсси, Д. Шостакович ва б.). Ўзбекистон композиторларидан Г. Мушель, Б. Гиенко ва б. фортепиано учун П.лар яратган.

ПРЕМЧАНД (тахаллуси; асл исм-шарифи Дҳанпаграй Шривастав) (1880.31.7, Ламҳий — 1936.8.10, Банорас) — ҳинд ёзувчиси ва публицисти. Ҳиндистон таракқийпарвар ёзувчилар уюшмаси (1936)нинг асосчиларидан бири. Урду ва ҳинд тилларида ижод қилган. Ижоди 20-а.нинг илк йилларидан бошланган. Асарларида халқнинг сиёсий уйғониш жараёни, унинг ижтимоий ҳақ-

хукуклари ва мамлакат озодлиги учун кураши акс этган. Дастлабки ҳикоялар тўплами «Ватан дарди» (1909) сиёсий долзарб мавзуда бўлгани сабабли мусодара қилинган. Сўнгги роман ва ҳикояларида бадий маҳррати энг такомилга етган. «Қисмат» («Гаодаан», 1936) романи машҳур. П.нинг баъзи асарларида Махатма Гандининг таъсири бор.

П. урду ва ҳинд тилида 40 га яқин ҳикоялар тўплами, 13 роман, қисса, бир қанча пьеса ва публицистик мақолалар ҳамда таржималар муаллифи: «Севги маскани» («Премашрам», 1922), «Нир-мала» (1923), «Нажот» («Фабан»), «Жанг майдони» («Кармабхумий», 1932) ва б. Асарлари турли тилларга, жумладан, ўзбек тилига таржима қилинган («Жанг майдони», «Фидойи», 2003).

Ас: Бир келин ҳикояси [ҳикоялар тўплами], Т., 1973; Рама ҳақида қисса, Т., 1970; Нажот [роман], Т., 1975.

Ад.: Балин В., Премчанд — новеллист, Л., 1973; Премчанд. Биобиблиографический указатель, М., 1962.

Ансоридин Иброҳимов.

ПРЕМЬЕРА (франц. premiere — биринчи) — спектакль, эстрада, цирк томошалари, янги кинофильм (телефильм) нинг биринчи бор оммавий намоиш иқилиниши.

ПРЕПАРАТ (лот. praeparatus — тайёрланган) — 1) ичиладиган тайёр дорилар; 2) кимёвий тадқиқотлар учун тайёрланган моддалар; анатомик, гистологик ва б. тадқиқотлар учун тайёрланган ҳайвон ёки ўсимлик организмнинг қисмлари; 3) лаб. ёки ф-када тайёрланган кимёвий ёки фармацевтик маҳсулотлар.

ПРЕРАФАЭЛИТЛАР (юн. прае — олдин ва Рафаэль) — 19-а. 2ярмида ўрта асрлар ва Рафаэлгача бўлган Илк Уйғониш даври санъатидаги самимийлик, покликни эътироф этиб, академизмга қарши чиққан инглиз расомлари ва ёзувчилар. 1848 й.да «Пре-

рафаэлитлар биродарлиги»ни ташкил қилган (Д.Г.Россетти, Ж.Э.Миллес, Х.Хант ва б.). П. ҳаётни, ўзидан, натурадан расм ишлашга даъват қилган; ҳаётни гўзаллаштиришга бўлган интилиши ижодда борлиқни услублаштириш ва майда қисмларигача аниқлашганидан безакдорликнинг ҳукмонлигига олиб келди. Мас, У. Моррис ҳиссиз машина и.ч.га қарши жонли қўл меҳнатини яратишга ҳаракат қилди. П. гоёлари ва амалиёти адабиётда символизм (У.Патер, О.Уайльд) ва таъсирий ҳамда амалий безак санъатида модерн (О.Бёрдсли ва б.) йўналишига туртки берди.

ПРЕРИЯЛАР (франц. prairie, лот. pratium — ўтлоқ) — Шим. Америкада, асосан, бошоқдош ўсимликлардан иборат ўтлоқлар. Канаданинг жанубидан Мексика тоғларигача тарқалган. Ўзлаштирилмасдан олдин Шим. Америкада 1 млн. км² дан, Канадада 2 млн. км² дан кўпроқ майдонни эгаллаган. Ўсимлик қопламида Евросиё чўлларидаги сингари, асосан, совуққа ва қурғоқчиликка чидамли, чим ҳосил қилувчи бошоқлилар доминантлик қилади. П.нинг асосий қисми шарқда ўзлаштирилиб, мак-кажўхори ва бугдой э қилган; ғарбда яйлов сифатида фойдаланилади. П.нинг табиий ўсимликлари Канадада сақланиб қолган; одам томонидан кам ўзгартирилган қолда АҚШ даги миллий боғларда (Жан. Дакота штати) кўриш мумкин. П. учун хос ҳайвонлар (яйлов ити, кррадум, буту, койот, бизон) ҳам миллий боғларда сақланиб қолган.

ПРЕСС (лот. прессо — босаман, эзман) — материалларга босим б-н зарбсиз (статик) ишлов бериш учун мўлжалланган машина. Темирчилик-штамлаш и.ч.нинг асосий воситаси. Дастаки винтли П. 15—16-а.ларда хунурмандчилик ишлари (мой ажратиш, узум эзиш ва б.)да ишлатилган. Кейинчалик (17—18-а.ларда) металл ишлашда, ху-сусан, танга пул зарб қилишда, сўнгра темирчилик-штамлаш ишларида

кенг таркалди.

П.нинг гидравлик, механик ва гидро-механик хиллари бор. Улар кривошипли ёки эксцентрикли, винтли, тирсакли, рейкали ва ричагли; вертикал ва горизонтал хилларга бўлинади. Поковкаларни штамплашда автоматлаштирилган П.дан фойдаланилади.

П. саноатнинг турли тармоқларида металл, пластмассалар, резина, қ.х. ва озик-овқат маҳсулотларига ишлов беришда жисмларнинг шаклини ўзгартириш (болғалашштамплаш), бўлак-бўлак ёки кукунсмон материалларни бириктириш (брикетпаш), юмшоқ моддаларнинг ҳаж-мини кичрайтириш (пакетлаш), деталларни бириктириш (қ. Пайвандлаш), турли агрегат хрлатдаги жисмларни бирибидан ажратиш, ме-талларнинг механик хоссаларини си-наш ва б. ишларда қўлланилади. Бундан ташқари, П.ларда тикувчилик маҳсулотлари дазмолланади, фанерага турли шакл берилади, йиғиш операциялари бажарилади, металлар механик синовдан ўтказилади. Ҳажмий штамплаш учун мўлжалланган йирик П.ларнинг энг юқори босим кучи — 750 МН гача, лист метариал учун — 1500 МН.

«ПРЕССТИЖ» — ишбилармон ва тад-биркорларнинг ҳафталик реклама жур-нали. Тошкентда 1995 й.дан рус тилида нашр этилади. Муассислар; «Мир экономики и права» нашриёт уйи ва «Солик, ва божхона хабарлари» газетаси. Ҳафтанинг ҳар душанба кунлари 96 саҳифада чоп этилади. Асосан, ишбилармонлик, тижорат хабарлари, реклама эълонлари, маслаҳатлар, товар бозорлари ва биржа кўрсаткичлари ҳақида маълумотлар, хизматлар турлари, и.ч. маҳсулотлари, офис хизмати ва б. ҳақида эълонлар берилади. Бундан ташқари, «П.» маркази остида «Частный сектор», «Прессстиж ТВ», «ТВ плюс» иловалари ҳам чоп этилади.

ПРЕСС-ҚОЛИП — керамика, ме-

талл, пластмасса, резина ва б. матери-алларни пресслаш йўли б-н маълум шаклдаги ҳажмий буюм (заготовка)лар олишга мўлжаллаган мослама. Дастаки, ярим автоматик; олинадиган, ярим олинадиган, муқим (стационар); ажратиш текислиги горизонтал ҳамда вертикал хиллари бор. П.қ.да бир ёки бир неча шакл бўшлиқлари бўлиши мумкин. Ичи ҳовол буюмларни тайёрлашда уларнинг ички бўшлиқларига пуансон (стержен)лар б-н шакл берилади. П.-қ. углеродли ёки легирилган пўлат, рангли металларнинг қотишмалари, гипс ва б.дан тайёрланади. Материал ва олинадиган заготовкага қараб, П.-қ.да маълум т-ра сақланади. Бунинг учун плита тешиги оркали келтириладиган буг ёки иссиқ сув, электр қиздириш элементлари ва б.дан фойдаланилади. П.-қ. ички юзаси юқори аниқдикда силликланади, пардозланади ва хром эритмаси б-н крпланади. П.-қ. автомобилсозлик, радиотехника, электротехника саноатларида, санитария техникаси жиҳозлари тайёрлашда кенг қўлланилади.

ПРЕСТО (итал. presto — тез, жадал) — мусикада жуда тез суръат. 17-а.дан маълум. 18-а.дан кўпроқ классик симфония (соната) туркумларининг яку-ний (финал) қисмларида ҳам опера увертюраларида қўлланилади.

ПРЕТОР (лот. praetor — олдинда борувчи) — Қад. Римда дастлаб олий мансабдор шахс, сўнгра мил. ав. 367 й.дан (ёки 366 дан) консулнинг кичик ҳам-касабаси. Мил. ав. 242 й.дан икки П. сайланган: бири Рим фуқаролари ўртасида судлов ишларни олиб борган, бошқаси эса — фуқаролар б-н ўзга юртликлар (хорижийлар) ўртасидаги низоли масалаларни кўрган.

ПРЕТОРИЯ - ЖАРнинг пойтахти. Апис дарёси соҳилида, ўртача 1738 м баландликда. Трансвааль провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси

526 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Январ. (энг иссиқ ой)нинг ўртача т-раси 21,4°, июль (энг совуқой)ники 10°. П. — транспорт йўлларининг йирик тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг қора металлургия саноати маркази. Шаҳар ишчиларининг деярли ярми металлургия к-тида ишлайди. Машинасозлик ва металлсозлик (тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, велосипедлар ва электр жи-ҳозлари и.ч.), кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат, тамаки, цемент, ойнашиша, полиграфия саноати корхоналари, шаҳар яқинида феррованадий ишлаб чиқариладиган 3-д бор. П. яқинидан олмос ва темир рудалари казиб олинади.

П. 1855 й.да бурлар қалъаси сифатида бунёд этилган ва бурларнинг сиёсий арбоби М. Преториус номига қўйилган. 1860 й.дан Трансвааль бурлар республикаси пойтахти. 1910 й.дан Жан. Африка Иттифоқи, 1961 й.дан ЖАР пойтахти. П.даҳукуматидоралари, банклар, компаниялар жойлашган. Ун-т, илмий тадқиқот ин-тлари, музейлар, ҳайвонот боғи, расадхона, кутубхоналар, театрлар, картиналар галереяси ва х.к. бор.

ПРЕФЕРЕНЦИЯ (лот. *praefereantia* — афзал кўраман) — бирор бир фаолият турини қўллаб қувватлаш учун айрим давлатлар, корхоналар, ташкилотларга бериладиган афзалликлар, имтиёзлар. Солиқларни камайтириш, божхо-на божларидан ташламалар, тўловлардан озод қилиш, имтиёзли кредитлар тақдим этиш шаклларида амалга оширилади. П. давлат томонидан берилади ва аниқ манзилли характерга эга бўлади. Давлатлараро муносабатларда П. ҳам ўзаро, ҳам бир томонлама тартибда бўлиши мумкин.

ПРЕФИКС (лот. *praefixus* — олд томонга маҳкамлаб қўйилган) — аффиксларнинг бир тури; ўзак олдидан қўшиладиган сўз ясовчи қўшимча. П. узбек тили учун хос эмас. Ўзбек тилида қўлланадиган ба-, бе-, бо-, но-, серкаби П.лар форс тилидан кириб келган,

анти-, контр-, суб-, супер- кабилар эса байналмилал П.лардир. Мас, бадавлат, бедаво, боодоб, нотўғри, серфарзанд; антиинсоний, контрхужум, субмахсулот, суперютуқ ва б.

ПРЕФОРМИЗМ (лот. *praeformo* — ол-диндан ҳосил қиламан) — организм жинсий хужайраларида эмбрионнинг ривожланиши ва ундан ҳосил бўладиган организм хусусиятларини олдиндан белгилаб берадиган моддий тузилмаларнинг бўлиши тўғрисидаги таълимот. Пре-формистик қарашлар тарихан узок, вақт давомида шаклланган. Дастлабки микро-скопистлар (Я. Сваммердам, М. Мальпиги, А. Левенгук ва б.) фикрича, тухум (овизм) ёки уруғ (анималкулизм) хужайрада барча органлар батамом шаклланган, жуда кичик муртақча мавжуд; ривожланиш фақат муртақ қисмларининг йи-риклашувидан иборат. Тухум ёки уруғ хужайрани 1-ўринга қўйишига кўра, преформистларни овистлар ва ани-малкулистларга ажратиш мумкин. Пре-формистлар илгари сурган ғоя манти-кий жиҳатдан креационистларнинг тирик организмларни худонинг ўзи яратганлиги тўғрисидаги ғоясига яқин келади (қ. Креационизм). Преформис-тик қарашларни кейинчалик ҳаётнинг ўз-ўзидан пайдо бўлиши тўғрисидаги ва б. ғояларнинг муҳолифлари (А. Гал-лер, Ш. Бонне, Л. Спаланцани ва б.) ривожлантиришди, 18-а.нинг 2ярмидан бошлаб организм ривожланишидаги издан чиқишлар, ота-она белгиларининг ирсийланиши, органлар ре-генерацаяси тўғрисида маълумотлар тўплашиб бориши б-н ривожланишда янги белгиларнинг муайян тартибда ҳосил бўлиши тўғрисидаги таълимот — эпигенез шаклланди. Т. Мопертюи, Ж. Б. Бюффон, айникса, К. Вольф то-вуқ тухуми ва ўсимлик муртагининг ривожланишини кузатиш асосида бу таълимотни ёқлаб чиқишди.

19-а.нинг 2ярмида уруғланиш ва хужайра бўлиниши (митоз)нинг мо-қияти очиб берилиши ҳамда ирсият ва ривож-

ланиш механизмларининг хужайра ядро-сидаги хромосомалар б-н боғлиқлиги тўғрисидаги таълимот пайдо бўлиши б-н преформистик қарашлар яна қайтадан юзага чиқа бошлайди. Ривожланиш-ни фақат ташки шароит таъсири (экто-генез) ёки моддий бўлмаган омил б-н боғлиқлиги тўғрисидаги (витализм) эпигенетик ғоялар асосиз эканлиги исбот қилинди. 19-а.нинг охирида организм тузилиши ва ривожланиши хужайра ядроси б-н боғлиқлиги, хромосомаларнинг индивидуаллиги, уларнинг уруғланиш ва белгиларнинг ирсийланишидаги ахамияти тўғрисидаги таълимот ҳам ўз моҳиятига кўра дастлаб преформизмга яқин эди. 20-а. ўрталарида генлар кимёвий табиатининг аниқланиши, ирсий ахборотнинг сақланиши ва ирсиятга берилиши механизмининг аниқланиши б-н П.нинг кўп асрлик ва қарамақаршилиқларга бой тарихи ҳам бар-ҳам топди.

ПРЕЦЕССИЯ (лот. praecessio — олдинда ҳаракатланиш) — қаттиқ жисм (мас, гироскоп) айланиш ўқининг тортиш кучи таъсирида конус шаклини чизиб аста-секин ҳаракатланиши. Шу ўқ айна пайтда нутацион тебранма ҳаракатланиши ҳам мумкин (қ. Нутация). Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши б-н боғлиқ П. Ер айланиш ўқининг эклиптика ўқига тахм. $23,5^\circ$ бурчак ос-тида оғмалиги сабабли (Ерга, асосан, Қуёш ва Ойнинг гравитацион таъсири остида) келиб чиқади. Буни Ой — Қуёш П.си дейилади. Натижадаолам қутби эклиптика қутби атрофида айланма ҳаракат қилиб, 26000 й.да бир марта тўла айланиб чиқиши ҳисобланган (расмга қ.). П.ни Гиппарх мил. ав. 2-а.да кашф этган. П.нинг келиб чиқишида бошқа сайёраларнинг таъсири ниҳоятда кам. Қуёш ва Ой Ернинг экваториал соҳаларига кўпроқ, экватордан узоқ соҳаларига камроқ таъсир кўрсатиши Ернинг айланиш ўқини бурилиб ҳара-катланишга олиб келади. Шу сабабли баҳорги (кузги) тенгкунлик нуқта Қуёшнинг кўринма

ҳаракатига қарамақарши томонга йилига 50,37» га сил-жиб боради. Шу сабабли Қуёш ҳар йили баҳорги тенгкунлик нуқтага 20 минут олдин етиб келади. П. оқибатида юл-дузлар осмонининг суткали айланиш манзараси ҳам аста-секин ўзгариб боради. Бундан 4600 й. олдин олам қутби Аждаҳо юлдуз туркумидаги а юлдузи яқинида жойлашган бўлса, энди бу нуқта ҳоз. Қутб юлдузи, яъни Кичик Айиқ юлдуз туркумининг а юлдузи яқинида келиб қолган. Яна 2000 й.дан кейин Цефея юлдуз туркумининг у юлдузи оламнинг қутб юлдузи бўлиб қолади. 12000 й.дан кейин эса қоз. Қутб юлдузидан 5 Г йирокда жойлашган Лира юлдуз туркумининг а юлдузи — Вега қутб юлдузига айланади. Баҳорги тенгкунлик нуқта экваториал ва эклип-тикал координаталар системасининг бошланғич нуқтаси ҳисобланади. Шу сабабли унинг ғарб томонга мунтазам силжиб бориши ҳамма юлдузларнинг эклиптикал узунламасини ҳар йили 50,26» га ўзгартириб, эклиптикал кенгламасига таъсир қилмайди. Бу ҳол П.ни эклиптика текислигига таъсир этмаслигини кўрсатади. Лекин П. таъсирида ҳдмма юлдузларнинг экваториал коор-динаталари, яъни тўғри чиқиши ва оғмалиги мунтазам ўзгариб боради. На-тижада юлдузлар осмонининг манзараси Ердаги ҳар бир жойда маълум тарзда ўзгариб боради. Шунинг учун юлдуз жадвалларида ёки шунга ўхшаш рўйхатларда ёриткичларнинг координаталари кўрсатилганда бу координаталар қайси йилга, аниқроғи қайси баҳорги тенгкунликка тегишлилигини кўрсатиш керак бўлади. Юлдузларнинг экваториал координаталари ўзгариши тезлиги уларнинг осмон сферасидаги вазиятларига боғлиқ. Мас, олам қутбига яқин жойлашган юлдузларнинг тўғри чиқишлари жуда қисқа вақт ичида ҳам сезиларли ўзгаради. Жумладан, ҳоз. Қутб юлдузининг тўғри чи-қиши 10 й.да бир градусга ўзгаради. Бундан ташқари, баҳорги тенгкунлик нуқ-тасининг силжиб боришига катта сайё-ралар ҳам бир оз таъсир

қўрсатади, уни сайёралар П.си дейилади. Бу ходда Ернинг сиқиклиги, яъни шар шаклида эмаслиги аҳамият касб этмайди. Сайёралар факат Ер орбитасини бир оз ўзгар-тиради ва натижада эклиптика текислиги вазияти, бинобарин, эклиптика кут-бининг юлдузларга нисбатан вазияти ўзгаради. Сайёралар содир этадиган П. на-тижасида баҳорги тенгқунлик нукта йилига шарққа томон 0,114' га силжийди. Ой — Куёш ва сайёралар таъсирида келиб чиқадиган П.лар йиғиндиси умумий П. дейилади. Ҳозир умумий П. таъсирида олам кутби Қутб юлдузига яқинлашиб келмоқда. 2100 й.да улар орасидаги масофа 28' ни ташкил этади (ҳозир бу масофа Га яқин), кейин ортиб боради. Ернинг айланиш ўқи ўртгача вазиятига нисбатан яна кичик тебранишларга ҳам эга. Буни Ер ўқининг нутация ҳаракати дейилади. П. катталиклари юлдузларнинг хусусий ҳаракатларини статистик таҳлил қилиш асосида аниқланади ва текшириб борилади. Бунда юлдузларнинг фазодаги Куёш ҳаракати ва Галактикамизнинг айланиши сабабли силжишлари ҳам ҳисобга олинади. Шунинг учун умумий П. катталиклари жадваллар кўринишида махсус астрономик йилномалар ёки календарларда эълон қилинади.

Ад.: Бакулин П. И. ва б., Курс общей астрономии, М., 1970; Подобед В. В., Нестеров В. В., Общая астрономия, М., 1983.

Абдусалом Латипов.

ПРЕЦИПИТАТ, дикальций фосфат дигидрат, СаНРО4-2Н2О — фосфорли минерал ўғит. Оқ ёки оч кулранг куқун. Муштлиниб қолмайди, яхши сочилади. Фосфат кислотани оҳак сути ёки бўр ёрдамида чўктириб олинади. Таркибида 25 дан 38% гача Р2О5 бор. Сувда эримайди, лекин таркибида ўсимлик ўзлаштира оладиган, цитрат эритмасида эрийдиган дикальцийфосфат ҳолатидаги фосфори бор. П. ҳамма тупроқдар ва барча экинлар у чун асосий ўғит сифатида плуг ёки Куёш(Ой) культиватор ёрдамида маълум

чуқурликка соли-нади. Самарадорлиги жихатидан суперфосфатам қолишмайди. Чорвачилиқда бўрдоқига боқиладиган чўчка ва паррандалар рациониди кальций ва фосфорли минерал кўшимча сифатида озуқа П. қўлланилади. Таркибида 46— 48% Р2О5 бор. Унинг таркибидаги фос-форнинг 83%га яқин миқдори хайвонларда қазм бўлади.

ПРЕЦИПИТАЦИЯ (лот.— пастга тез тушиш), чўқиш — серологик реакция; антигенлар комплексининг антителолар б-н чўкма ҳосил қилиши. Бемор ёки вакцина юборилган кишилар, шунингдек, иммунланган хайвон қон зардобидидаги антитело миқдорини аниқлашга имкон беради. П. им-мунодиагностикада бир қатор инфек-цион касалликларга (куйдирги, дифтерия ва б.) диагноз қўйишда, шунингдек, суд тиббиётида қон, аъзо ёки тўқиманинг кимга тааллуқли эканлигини аниқлашда ва б. ҳолларда қўлла-нади (яна қ. Серология).

ПРЖЕВАЛЬСКИЙ Николай Михайлович [1839.31.3, Смоленск губерняси Киморово кишлоғи — 1888.20.10, Қирғизистон, Пржевальск (ҳоз. Қорақўл)] — рус сайёҳи ва географи, Марказий Осиё тадқиқотчиси, генералмайор (1886), 1867—69 й.ларда Усури ўлка-сига, 1870—73 й.ларда Монғолия, Хи-той ва Тибетга экспедиция уюштирган. 1876—85 й.ларда Марказий Осиёга 4 марта экспедицияга борган. П. ўзи текширган ҳудудларнинг рельефи, икли-ми, даре ва қўллари, ўсимликлари ва хайвонот дунёсини тавсифлаб берган. Марказий Осиёдаги асосий тоғ тизмаларининг йўналишини аниқлаган. Эк-спедициялар даврида зоология, ботаника ва минералогияга дойр коллекция ва этнографияга тегишли маълумотларни тўплади. Подшо ҳукумати Ўрта Осиё ҳудудларини босиб олишда П. тўплаган маълумотлардан унумли фойдаланган. П. асарлари кўпгина хорижий тилларга таржима қилинган. Марказий Осиё ва Аляскадаги

бир нечта табиий объектлар, бир қанча хайвон ва ўсимлик турлари П. номи б-н аталган.

Ас: Путешествие в Уссурийском крае, 1867—69 гг., М., 1947 (қайта нашри); Монголия и страна тангутов. Трехлетнее путешествие в Восточной нагорной Азии, т. 1—2, 1946; От Кульджи за Тянь-Шань и на Лобнор, М., 1947; Из Зайсана через Хами в Тибет и на верховья Желтой реки, М., 1948; От Кяхты на истоки Желтой реки. Исследование северной окраины Тибета и путь через Лобнор по бассейну Тарима, М., 1948.

Ад.: Гавриленко В. М., Русский путешественник Н. М. Пржевальский, М., 1974.

ПРЖЕВАЛЬСКИЙ ОТИ (*Equus przewalskii*) — отлар туркумига кирадиган тоқ туёкли хайвон, отларнинг хозиргача сақланиб қолган ҳақиқий ёввойи тури. Марказий Осиёда Н. М. Пржевальский томонидан топилган (1879 й.) ва тавсифлаб берилган. Бўйи паст, калласи қатта, бўйни қалта ва йўғон, Айғирининг яғрин бал. 125—135 см, гавдаси уз. 230 см гача, оёқлари ингичка, вазни 300 кг гача. Бияси айғиридан кичикроқ. Ёли қисқа ва тик туради, пешона ёли йўқ. Туеи — саман, ёли ва думи тўқ қора ва қалин, 5—20 та бия уюр бўлиб яшайди. Уларни битта айғир бошқаради ва ҳимоя қилади. Жуда эҳтиёткор. Чўл ўсимликлари б-н озикланади. Бўғозлик даври 11 ой, 1—2 та бола туғади. Шим.-Ғарбий Хитой ва Монголия (Жунғория) чўлларида яшаган. Охирги марта уни 1967 ва 1969 й.ларда учратишган. Қўлга қийин ўрга-нади. Уй отлари б-н дурағайлари насл бериш қобилятига эга, эшак ва зеб-ралар б-н чатиштириб олинган дурағайлари авлод бермайди. П.о. ёввойи отларнинг ягона тури сифатида муҳофаза қилинади. Жаҳондаги кўриқхона ва хайвонот боғларида, жумладан, Аскания-нова кўриқхонасида П.о. боқилади.

ПРИАПУЛИДЛАР (*Priapuliada*) - ту-

бан чувалчанглар гуруҳи. Уз. 2 мм дан 10 см гача. Гавдаси чувалчангсимон, гавда бўшлиғи паренхима б-н тўлган. Гавдасининг олдинги қисми — харту-ми махсус мускуллар ёрдамида ичкаригатортиб олинади. Ичаги тўғри, оғиз ва анал тешиклари ривожланган. Қон айланиш системаси йўқ. Айириш органлари протонефридийлар. Нерв системаси халқум атрофи нерв ҳалқаси ва қорин нерв стволдан иборат. Айрим жинсли. 7 урукка мансуб 11 тури илик сувли денгизларда тарқалган. Йирткич, сув тубидаги уяларда яшайди.

ПРИГОЖИН (*Prigogine*) Илья (1917.25.1, Москва) — бельгиялик физик ва физиккимёгар. Бельгия Кириллик академияси аъзоси (1953) ва президенти (1969 й.дан). Физика ва кимё халқаро ин-ти (Сольве, Бельгия, 1962 й.дан), Техас ун-ти (АҚШ)даги статик механика ва термодинамика и.т. мар-кази (1967 й.дан) директори. Илмий ишлари номутаносиб жараёнлар термо-динамикаси ва статистик механикасига оид. Номутаносиб жараёнлар назария-сининг асосий теоремаларидан бири (Пригожий теоремаси) ни ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1977).

ПРИЗМА (юн. *prisma* — қирқилган, арраланган) — икки ёғи (П.нинг асослари) тенг ва параллел кўпбурчак, бошқа ёқлари (П.нинг ёқлари) параллелограмм бўлган кўпёқлик. Параллелограммлар П.нинг ҳар икки асоси б-н умумий томонларга эга бўлиши ке-рак. П.ни йўналтирувчиси кўпбурчак бўлган цилиндр деб қараш мумкин. Ён қирралари асосига перпендикуляр бўлган П. тўғри, акс ҳолда оғма П. дейилади (расмга қ.). Асоси мунтазам а б в г кўпбурчакдан иборат тўғри П. мунтазам дейилади. Асосининг шаклига қараб П. уч бурчакли, тўрт бурчакли ва б. деб юритилади. П.нинг ҳажми асос юзи б-н баландлиги (асослари орасидаги масофа) кўпайтмасига тенг.

ПРИЗРЕН — Сербиядаги шаҳар, Косова ва Метохия ўлкасида. Призренска-Бистрица дарёси бўйида. Аҳолиси 300 минг киши (2001). Хунармандчилик маркази, рангли металлдан турли буюмлар и.ч., ёғоч ўймакорлиги ривожланган, гилам тўкилади. Ипак газлама, кўн-тери, виночилик корхо-налари бор. Меъморий ёдгорликлардан черков (10—14-а.лар), маежидлар (16— 17-а.лар) сақданган.

ПРИМАТЛАР (Primates) — юксак сўт эмизувчилар туркуми. П. аجدодлари қадимги ҳашаротхўрлар. 200 дан ортиқ тури бор, 2 та кенжа туркум: чала маймунлар, ҳақиқий маймунларга бўлинади. Уз. 13—15 см дан (сичқонсимон лемур, 1,75 м гача ва ундан узунроқ (горилла). Вазни 60 г дан 180 кг ва ундан ортиқроқ. П.нинг тузилиши улар аж-додларининг дарахтда яшаганлигидан далолат беради. Улар, асосан, 5 бармоқли; бош бармоғи бошқасига қарамақарши қўйилган; олдинги оёқлари жуда ҳаракатчан. Кўпчилик П.нинг тирноқлари ясси; кафт ва товони терисида ҳар бир ҳайвоннинг ўзига хос чизиклар бўлади. Бадани ҳар хил рангли юнг б-н қопланган. Кўпчилик турларининг думи бор. Бош мияси, эшитиш ва кўриш органлари яхши, ҳид билиш органи кучеиз ривожланган. Катта ярим шарлар сиртида эгатчалар ва пуштачалар бор; бош мия ярим шарлари пўстлоқ қисмининг энса (кўриш бўлаги), пешона ва чакка (муқкул ҳаракати ва овоз аппаратини бошқарадиган марказлар) ҳамда тепа ва олдинги ассоциатив зо-налар айниқса, яхши ривожланган. Мия ҳажмининг йириклашуви ва олдинги оёқлар функциясининг мураккаблашуви жағларнинг қискариб, бош қисмининг юзга нисбатан кичрайишига олиб келган. Асосан, тропик ва субтропик ўрмонларда тарқалган. Гала ёки оила бўлиб ҳаёт кечиради. П. анча му-раккаб хатти-ҳаракатлар, имо-ишора ва овозлар ёрдамида ўзаро мулоқот қилади. Асосан, кундузи ҳаёт кечиради. Аралаш, кўпроқ ўсимлик б-н озикланади. Йил да-

вомида кўпаяди, 1—3 тадан бола туғади. Бўғозлик даври 4—10 ой. Сўт безлари 1 жуфт, 20—30 йил умр кўради. Яшаш ша-роитининг ўзгариши ту-файли сони тез камайиб бормоқда. 62 тури ва кенжа тур-лари Халқаро Кизил китобга киритилган.

ПРИМИТИВ (лот. primitivus — би-ринчи, энг дастлабки)— санъат тараққиё-тининг илк даврида яратилган асар. «П.» тушунчаси 18—19-а.лар эстетика ва санъ-атшунослигида санъат тараққиётининг «гўдаклик» ва «етуклик» боскичларини қарамақарши қўйилишидан юзага кел-ган. П. (айниқса, 18-а.дан) ҳукмрон услуб асарлари б-н қиёсланганда об-раз тузилишининг яхлитлиги ва содда кўринишининг яққол кўзга ташланиши б-н ўзига жалб қилиши мумкин. Замо-навий санъатшуносликда П. баҳолаш маъносини бутунлай йўқотган, сўнгги ўрта асарлар санъати, ибтидоий тузум хусусиятларини сақлаган халқлар санъ-ати, мунтазам бадиий таълим олмаган усталар ижодида, шунингдек, ўта шартли равишда примитивизм вакиллари асарла-рига нисбатан ишлатилади.

ПРИМИТИВИЗМ - 19-а. охири -20-а. бошларида юзага келган авангард санъат оқими; бадиий воситаларни сод-далаштириш ва примитив шакллар (иб-тидоий давр, маданий жиҳатдан ривож-ланмаган халқлар санъати, халқ ижо-ди ҳамда болалар расми)га мурожаат этув-чи йўналиш. Рассомларнинг замонавий воқеликдан норозилиги натижа-сида ҳаётдан қочиб санъатнинг илк даврла-рига қайтиши П.нинг кенг тарқалишини таъминлади. П. ҳамма халқлар санъатида мавжуд. П. шунингдек, санъатга дахлдор бўлган, бироқ, профессионал таълим олмаган, халқ ичидан чиққан ҳаваскор рассомларнинг услубини ҳам ифода-лайди. П. янги дунё маданиятидан ҳоли бўлган, ундан «соф» санъат сифатида тарғиб қилинди. АҚШда содда портрет ва маиший расмлар, Россияда лубок шу йўналишдаги асарлардир. Анри Руссо

(Франция), Н. Пиросманашвили (Грузия), И. Генералич (Хорватия) ва б.нинг асарлари борликни эркин, болаларча содда идрок этиши б-н диққатга сазовор. П. профессионал иждокорлар (П. Гоген, Н. С. Гончарова, М. Ф. Ларионов ва б.) услубига ҳам таъсир кўрсатган.

Ўзбекистонда П. 19-а. 2ярмида маҳаллий халқ санъати вакиллари (Ахмад Дониш, Уста Шокирбой, С. Почаев, Н. Ҳафизов ва б.) ижодида аниқ, сезиллади. 20-а. 70—80-й.ларидан бу санъатга кизиқиш ортди.

ПРИМОРЬЕ ЎЛКАСИ - РФ таркибидаги ўлка. 1938 й. 20 окт.да тузилган. Узок, Шарк, федерал округига киради. Россиянинг чекка жан.-шаркий Фемида, Приморьёда жойлашган, Япон денгизи б-н ўралган. Ғарб ва жан.-ғарбдан Хитой ва КХДР б-н чегарадош. Майд. 165,9 минг км². Аҳолиси 2068,2 минг киши (2002), асосан, руслар, шунингдек, украин, белорус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шахар аҳолиси 78,3%. Маркази — Владивосток ш. Бошқа йирик шаҳарлари — Находка, Уссурийск, Артём, Большой Камень, Арсеньев, Партизанск, Спасск-Дальний, Дальнегорск, Дальнереченск.

П. ў. Узок Шаркнинг жан. қисмида жойлашган. Киргоклари жан. да жуда парчаланган. Қўлтиқларидан энг йириги — Улуғ Пётр қўлтиғи. Йирик ороллари: Рус, Попов, Путятин, Аскольд. Ўлканинг марказий қисмини Сихотэалинь тоғлари эгаллаган (бал. 1855 м гача, Облачная чўққиси), ғарбида Уссури ва Ханка кўли бўйи паестекикликлари мавжуд. Кўнғир кўмир ва тошкўмир, полиметалл рудалар, олтин, қалай, графит, қурилиш материаллари конлари мавжуд. Иқлими мўътадил муссонли иқлим. Қиши совук, қисқа. Январнинг ўртача т-раси сохилда — 12°дан —14° гача, ички районларда —20°дан —27°гача, энг паст т-ра январда: Владивостокда — 30°, ўлканинг ички қисмларида —40° дан —45° гача. Ёзи серёмғир, тез-тез циклонлар бўлиб ту-

ради. Езда энг юқори т-ра 40°, июлнинг ўртача т-раси 14—21°. Йилига 600—900 мм ёгин ту-шади. Қирғоқ бўйлаб совук оқим ўтга-нидан, сохилда узок вақт туман бўлиб туради. Ёз охири ва кузда тез-тез тай-фунлар қам бўлиб ўтади. Вегетация даври ўлка шим.да 120 —130 кун, жан. да 160—200 кун. Энг йирик дарёси — Амур, унинг ирмоқлари: Уссури, Бикин, Криловка, Арсеньевка ва б. Дарёлардан шопопояларни суғоришда фойдаланилади. Жан.-ғарбида йирик Ханка кули бор. Асосан, кўнғир-ўрмон ва кўнғир-тайга подзол тупроқлари, текисликларда кўнғир-подзол ва ўтлоқи-кўнғир подзоллашган тупроқлар, дарё водийларида аллювиал тупроқлар тарқалган. Пасттекикликлар ва дарё водийларида дехқончилик қили-нади. Ўлка ҳудудининг 90% и ўрмон. Ханка бўйи пасттекислигида ботқоқликлар бор.

Ҳайвонот дунёси турларга бой. Туёқлилардан: горал, холдор буғу, изюбр, елик, кабарга, лось, кобон ва б.; йирт-қичлардан уссури йўлбарси, ситосин, қоплон, бўри, айиқ, собољ, енотсимон ит, уссури мушуги, тулки, колонок, кундуз, росомаха ва б: кемирувчилардан тийин, ёввойи куён, бурундук, полёвка ва б. яшайди. Мўйнали ҳайвонлар ва буғу овланади. Сув ҳавзаларида 100 дан зиёд балик, тури учрайди. Ўлка ҳудудида Сихотэалинь, Лазо, Узок Шарк денгиз қўриқхоналари, Кедровая Падь, Уссури, Ханка қўриқхоналари жойлашган.

Саноатининг асосий тармоқлари: балик овлаш ва уни қайта ишлаш, «Дальморепродукт», «Приморрибпром» корхоналари, трал ва рефрижератор флотининг Владивосток базаси, машинасозлик ва металлсозлик (авиасозлик, кемасозлик ва кема таъмирлаш); ўрмон ва ёғочсозлик, рангли металлургия, кимё, қурилиш материаллари, кумир, энгил, озик-овқат саноатлари. Артём, Партизанск, Приморск иссиқлик электр стялари фаолият кўрсатади. Асосий саноат марказлари — Владивосток, Находка, Уссурийск, Спасск-Дальний, Арсеньев, Дальнегорск

ш.лари.

К-х.да, асосан, буғдой, шоли, сули, соя, картошка, сабзавот экилади. Боғдорчиликда олхўри, нок, олча, крижовник, қорақат, узум етиштирилади. Чорвачилиги гўшт-сут етиштиришга ихтисослашган. Қорамол, чўчка, қўй ва эчки, парранда боқилади. Даррандачилик, буғучилик ва асаларичилик ҳам салмокли ўрин тутади.

Транспортда т.й. етакчи ўринда (уз. — 1566 км, ташиладиган жами юкларнинг 80%и). Ўлка худудидан Транссибир т.й. магистрали ўтган. Денгиз транспортининг ҳам аҳамияти катта. Йирик портлари: Владивосток, Находка, Восточ-ний.

Асосий автомобиль йўли: Хабаровск — Владивосток. Автйўллар уз. 7003 км. Хаво йўллари ҳам ривожланган. 10 олий ўқув юрти, бир қанча и.т. ин-глари, 4 музей, картиналар галереяси, 4 театр, филармония, радио ва телевизион станция, иқлим ва балчик, курортлари (Садгород, Шмаковка ва б.), 4 турист-тик базаси бор.

ПРИНСТОН УНИВЕРСИТЕТИ -АҚШнинг йирик ўқув ва илмий марказларидан бири. 1746 й. коллеж сифатида Принстон ш. (Нью-Жерси штати) да ташкил этилган, 1896 й.дан ун-т мақомига эга. Коллежда Т. В. Вильсон (1902—10 й.ларда ун-т ректори, 1912—21 й. ларда АҚШ президенти) ўқиган. Техника ва физикамат, фанлари, аэронавтика ва космик тадқиқотлар бўйича йирик ўқув ва и.т. маркази ҳисобланади. Физика, мат., геол., геофизика, биол., кимё, иктисодиёт, фалсафа, сиёсатшунослик, психология, социология, дин, роман тиллари ва адабиёти, герман тиллари ва адабиёти, жисмоний тарбия ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 6 мингдан зиёд талаба таълим олади. Кутубхоналарида 2 млн.дан ортиқ асар сақланади.

ПРИНТЕР (инг. printer) — компьютерна матн ёки график (расм, схема) тарзидаги маълумотларни қоғозга чиқариш

(чоп қилиш) учун мўлжалланган босиш қурилмаси. Маълумотлар қоғозга (баъзан, плёнкага) оқ-қора ёки рангли тарзда чоп қилиниши мумкин. Шу жиҳатдан П.лар бир-биридан фарқ қилади. Уларнинг кўп турлари мавжуд, лекин матрицали, пуркагичли ва ла-зерли турлари кенг тарқалган. Матрицали П.ларда босиладиган маълумотлар нуқталар мажмуи (комбинацияси)дан ҳосил бўлади. Шу туфайли, уларнинг босиш сифати пуркагичли ва ла-зерли П.ларниқига нисбатан пастроқ бўлади. Пуркагичли П.ларда маълумотлар махсус «сиёхдонлар» ёрдамида, яъни бўёқ (сиёх) томчиларини пуркаш йўли б-н қоғозга босилади. Лазерли П.лар махсус лазерли қурилма ёрдамида оқ-қора ёки рангли қилиб босиш имконига эга. Бундай П.да босилаётган нусхалар сифатли бўлиб чиқади.

ПРИНЦИПАТ (лот.рппЫраШв, princes — биринчи; раҳбар) — Қад. Римда қулдорлик монархияси шакли; унда республика муассасалари сақланиб қолади, бироқ ҳокимият амалда бир киши — принципс (сенаторлар рўйхатида биринчи) қўлига ўтган. П. тизими мил. ав. 27 й.дан мил. 193 й.гача мавжуд бўлган.

ПРИПЯТЬ — Белоруссия ва Украинадаги дарё. Днепрнинг ўнг ирмоғи (Киев сув омборига қуйилади). Уз. 775 км, ҳавзасининг майд. 114,3 минг км². Дарёнинг кўп қисми Полесье пасттекислигидан оқиб ўтади. Дек.да музлаб, мартда муздан бўшайди. Асосий ирмоқлари: ўнгдан — Стоход, Стирь, Горинь, Уборть, Уж, чапдан — Ясельда, Лань, Случь, Птичь. Ўртача сув сарфи қуйилиш жойида 460 м³/сек. Қуйилиш жо-йидан 500 км да кема қатнайди. Ёғоч оқизилади. Балиқ овланади. П. бўйида Пинск, Петриков, Мозирь, Наровля, Чернобыль ш.лари жойлашган. П. Днепрь—Буг канали орқали Буг дарёси б-н ва Днепр—Неман (Огин) канали орқали эса (Шчара дарёси орқали) Неман дарёси б-н боғланган.

ПРИСТАНЬ — Қорақалпоғистон Рес-публикасидаги шаҳар (1958 й.дан). Нукус шаҳар Кенгашига қарашли. 1958 й. 16 апр.да асос солинган. Яқин т.й. стан-цияси — Нукус (8 км). Амударёда транспортнинг ривожланиши натижа-сида вужудга келган. Аҳолиси 15,7 минг киши (2002). Темир-бетон ва дурадгор-лик буюмлари ишлаб чиқарилади. Арак-вино з-ди, умумий таълим мактаблари, клуб, маданият уйлари, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчала-ри бор.

ПРИСТЛИ (Priestley) Жозеф (1733.13.3, Филдхед, Йоркшир — 1804.6.2, Нортамберленд, Пенсильва-ния, АҚШ) — инглиз файласуфи, кимё-гари, деизм тарафдори. 1794 й. АҚШ га мухржир бўлиб кетган. «Материя ва рух тўғрисида тадқиқотлар» асари (1777) да табиатнинг моддийлиги, рух матери-янинг хусусияти эканлиги тўғрисидаги ғояларни илгари сурган. Д. Гартлининг ассоциациялар тўғрисидаги таълимоти-ни ривожлантирган. Кислородни кашф этган (1774), водород хлорид ва амми-ак ҳосил қилган (1772— 74). Нафас олишчиқариш туфайли бу-зилган ҳавони яшил ўсимликлар «то-залайди», деб кўрсатиб ўтган. Флогистон назариясини химоя қилган.

ПРИТАМ Амрита (1919.31.8, Пан-жоб, Гужранвала ш.) — ҳинд шоира-си, ади-баси. Панжоби, ҳинд тиллари-да ижод қилади. Ижодининг дастлабки даврида Р. Тагор шахсияти ва ижоди-нинг таъсири кучли бўлган. Дастлабки шеърий тўпламлари — «Совук нурлар» (1935) ва «Амрита тўлқинлари» (1936). Ҳоз. ҳинд адабиётининг энг номдор ва-килларидан бўлган. П. 60 дан ортик, асар (жумладан, 20 дан ортик шеър, дoston ва кўшиқлар тўплами 30 дан ор-тик, роман ва кассалар), 200 дан ортик ҳикоя ва очер-клар муаллифи. Ади-банинг асарлари 30 дан ортик тилларга таржима қилинган ва нашр этилган. П. шеърлари рус тили-

да 1957 й.дан бери нашр этилади: «Қора гул» (1971, Тошкент), «Қалблар асрори» (1977, Олма-ота) ва б. П. бутун ижодий фаолияти давомида «аёллар мавзуи» б-н қизиққан ва ҳоз. инсоннинг маънавий ҳола-тини ифодалай олган яхлит аёл ха-рак-терини яратган. Шеърлари Зулфия тар-жимасида узбек матбуотида чоп этилган. У Ғафур Ғуллом, Ойбек, Зулфия, Асқад Мухторнинг баъзи асарларини панжоби тилига таржима қилган. Ҳин-дистон Адабиёт академиясининг муко-фотини олган (1956), «Қоғоз ва елкан» шеърлар тўплами учун Гьянпитх муко-фотига сазовор бўлган (1982).

ПРИШВИН Михаил Михайло-вич [1873.23.1(4.2), Липецк вилояти Елец тумани — 1954. 16. 1, Москва] — рус ёзувчиси. Лейпциг ун-ти фалса-фа ф-тини тугатган (1902). Қрим ва Қо-зоғистонга қилган сафари натижасида эса «Одам Ато ва Момо Ҳаво» (1909), «Қора араб» (1910) сингари очерклари-ни ёзган. «Берендей булоқлари» (1923) очерки, «Кашчей занжири» (1923) ва «Турналар ўлкаси» (1929) романлари му-аллифи. П. бутун умри давомида табиат, ов ва ўлкашунослик б-н қизиққани, ўз ҳаёти мазмунини табиат б-н уйғунликда кўргани учун та-биатга меҳр мотиви унинг бутун ижоди бўйлаб «қизил ип» янглиғ ўтиб туради. Унинг ҳатто катта эпик асарларида ҳам табиатга бўлган меҳр, у б-н уйғунликда яшаш ва табиат-ни асраш ғояси ётади. П. 40—50-й.лар «Кийинмаган кўклам» кассаси, «Ғаце-лия» насрий достони (1940), «Куёш ха-зинаси» (1945) эртақ-ривояти каби асар-ларини ёзган. Ёзувчи вафотидан кейин унинг «Замин кўзлари» кун-даликлари, «Осудар йўли» (1957) роман-эртаги эъ-лон қилинган.

ПРОВАЙДЕР (инг. provider) — ком-пьютерларни интернет тармоғига улаш ва ахборотлар алмашинишни ташкил қилиш б-н шуғулланадиган воситачи ташкилот. Интернет ахборотлари истей-

молчилари сони кўпайган сари П.лар хизматига эҳтиёж ҳам ортиб борди. Телефон алоқадан ташқари оптик толали кабеллар, радио тармоғи ёки сунъий йўлдош орқали интернет б-н боғланиш мумкин бўлди. Ўзбекистонда интернет б-н уланишга дойр ахборот хизматлари (П.лар) 1997 й.дан кўрса-тила бошлади. Дастлаб, Найтов ([http:// www.naytov.com](http://www.naytov.com)), Ист-линк ([http:// www.eastlink.uz](http://www.eastlink.uz)) ва б. кўплаб провайд-компаниялар фаолият бошлади (1999). Ўзбекистон Республикасининг деярли барча худудларида халқаро интернет тармоғига уланиш ЎзПАК Давлат компа-ниясининг халқаро каналлари орқали таъминланади. Ўзбекистонда 50 дан ор-тик, интернет-П.лар рўйхатга олинган (2004).

ПРОВАНСАЛ ТИЛИ - қ. Окситан тили.

ПРОВИЗОР (лот. *provisor* — тайёрловчи) — олий фармацевтика маълумотига эга дорихона ходими. П. фаолияти дори моддаларни излаш, тайёрлаш, текшириш, сақлаш, бериш, стандартлаш, шунингдек, уларга бўлган эҳти-ёжни аниқлашдан иборат. Улар дорилар таъсири, қўлланиш тартиби, организмга мое келиш-келмаслиги, бир дори ўрнини иккинчиси б-н алмаштириш мумкинлиги хақида кўрсатмалар беради. Ўзбекистонда П.лар Тошкент фармацевтика ин-тида тайёрланади.

ПРОГЕСТЕРОН (лот. *pro* — аввал ва *gestatio* — ҳомиладорлик) — урғочи умуртқали ҳайвонлар ва аёллар жинсий гормони. Кимёвий табиатига кўра, стероид, организмда холестериндан синтезланади. Асосан, тухумдоннинг сариқ танасида ҳосил бўлади. Ҳомиладорлик даврида аёл организмда, бўғозлик ва урчиш даврида урғочи ҳайвонларда моддалар алмашинувини ростлаб туради. Тиббиётда П. ва унинг синтетик маҳ-сулотлари сариқ тана функцияси бузилганда, жинсий аъзоларнинг бирор-

бир камчиликларида, бола ташлаш ҳолларида, фарзандсизликдабунурилади. П. ва унинг табиий ҳамда синтетик аналоглари умумий ном б-н прогестинлар ёки гестагенлар деб аталади.

ПРОГРАММАЛАШ, дастурлаш -1) электрон машиналарда масалаларни ечиш ҳамда уларда ҳар хил акдий меҳнат турларини бажариш на-зарияси ва усулларини ишлаб чи-қиш б-н шуғулланадиган фан; алго-ритмлар на-зариясининг амалий бўлими; инсоннинг машина б-н алоқа қилиш воситаси. Асосий вазифаларидан бири электрон машиналар учун программа (дастур) тузиш усуллари, уларни текшириш ва такомиллаштиришдан иборат. Ечилиши лозим бўлган масала алгоритми П.да «машина тили»га ўтказилади.

П. икки асосий кием: бевосита П. ва автоматик П.га бўлинади. Бевосита П.да программанинг умумий схемасини ишлаб чиқишдан кодлаш ва маши-нага киритишгача бўлган барча ишни программачи бажаради. Автоматик П.да эса программачи фақат программа схемасини тузиб, уни қискартирилган символик куринишда ёзади, профамма тузиш ва уни кодлаш каби техникавий ишларни эса машинанинг ўзи махсус П. програм-маси ёрдамида бажаради.

П. жараёни, одатда, қуйидаги бос-қичларга бўлинади: масаланинг қўйилиши; масаланинг алгоритмик тавси-фини тузиш; масалани юқори даражадаги программа тилида П.; масалани тахминиймашина тилида П.; масалани машина тилида П.

П. тили программалар тузишнинг асосий воситасидир. Бу тиллар конкрет машина командалари системасига боғлиқ бўлмаслиги ва иборалар структу-раси жихатидан умумий хусусиятга эга бўлиши б-н бошқа табиий тилларга ўхшаб кетади. Иборалар икки турга — операторлар ҳамда тавсифларга бўлинади, уларнинг бир-бири б-н боғлиқлиги кавслар б-н, алоҳидалиги нукали вергул

б-н ажратилади. Оператор тилнинг амал бирлиги бўлиб, ўз навбатида, ўзгарувчан катталikka киймат берувчи операторлар, шартга мувофиқ тегишли ҳисоблаш тармоғини танловчи (шартли) оператор ва такрорий ҳисобни амалга оширувчи цикл операторларига бўлинади. Тавсифда ўзгарувчан катталик ва б. белгилар хусусиятлари ёзилади. Бирор хусусий масалани ечиш учун тузилган программани символлик равишда функционал белгилаш мумкин. Бундай белгилаш ва тавсиф биргаликда кичик программа деб юритилади. Янги программалар тузишда кичик программалардан тайёр холда фойдаланиш мумкин.

Жуда кўп П. тиллари (алгол-60, к. Алгол), муҳандислик ва илмий масалаларни ечиш учун фортран, иқтисодий ҳисоблашлар учун кобол, математик моделлар учун си мула, тако-миллашган алгол-68, ПЛ/I яратилди. Уларнинг ҳар бири учун шу тилларда ифодаланган масалаларга қараб машина программасини автоматик тарзда қайтатузувчи трансляторлар мавжуд. Тахминий машина тили иккилик системадан кўра янада қулайроқ символларда ифодаланган машина командалари терминларидаги программалар бўлиб, бунда кўпинча, юқори даражадаги тил сифатида блок схемалардан фойдаланилади.

П.нинг программа тузилгандан кейинги яна бир асосий босқичи «текшириш» (отладка) бўлиб, бунда йўл қўйилган хатолар топилади ва тузатилади. Программалар кодланади ва машинага махсус қурилма ёрдамида кiritилади. Амалиётда П.нинг янги ва тезкор усуллари бор (2004); 2) математик П. — амалий математиканинг бир бўлими; умумий маънода — бирон-бир функция $f(x)$ нинг экстремумини (к. Экстремум) топиш масаласи тушу-нилади.

ПРОГРАММАЛАШ ТИЛИ - маълумотлар (ахборотлар)ни ва уларни электрон машиналарда ишлаш алгоритмлари (дастурлари)ни баён қилиш учун

мўлжалланган расмий тил; одамнинг электрон машина б-н боғланиши учун ишлатиладиган шартли белгилар тизими. П. т. табиий тил б-н шартли машина тили орасидаги ўринни эгаллайди. П.т.нинг асосий вазифаси дастурлар тузиш (программалаш) воситаси бўлиши, яъни маълумотларни ифодалаш ва уларни ЭХМ (компьютер) да ишлашда қўлланишидан иборат.

ПРОГРЕСС (лот. progressus — олдинга ҳаракатланиш) — ривожланишнинг куйидан юқорига борадиган йўналиши. «П.» тушунчаси бутун бир системага, унинг айрим элементлари ёки пара-метрларига нисбатан ҳам қўлланади. П. регресеннинг акси. «П.» тушунчаси дастлаб, асосан, жамият тарихига нисбатан қўлланилган. Қад. дунёда кўпчилик олимлар жамият тарихини воқеаларнинг шунчаки оддий такрорланиши, давра бўйлаб (Платон, Аристотель), хатто «олтин давр»дан қуйига қараб (Сенека, Гесиод) ҳаракатдан иборат, деб билганлар. Уйғониш даврида иж-тимой муносабатлар ва фanning нисбатан тез ривожланиши б-н П.нинг илм соҳасида мавжудлиги ҳақида фиколар пайдо бўла бошлади (Ф. Бэкон, Р. Декарт). Кейинчалик П. тушунчаси иж-тимой муносабатларга нисбатан ҳам татбиқ этила бошланди (А. Тюрго, Ж.А. Кондорсе ва б.). Лекин бу даврда П. жуда секин рўй берадиган органик эволюция тарзида тасаввур қилинган. Гегель асарларида П. тушунчаси идеалистик позициядан туриб, чуқур ёритиб берилган. Тирик табиатга нисбатан П. тушунчаси 18—19 а.ларда кенг қўллана бошланди.

П.нинг мохиятини тушуниб олишда, айникса, Ж. Б. Ламаркнинг тирик орга-низмлар тузилишининг аста-секин му-раккаблашиб бориши ҳамда Ч.Дарвиннинг эволюцион таълимоти катта аҳамиятга эга бўлди.

П. нисбий хусусиятга эга. Бу тушунчани аорганик табиатда содир бўлиб турадиган циклик ходисаларга ва кои-

нотга нисбатан татбиқ этиб бўлмайди. Чунки коинот учун абадий диалектик ўзгариш хос бўлиб, материя тўхтовсиз бир ҳолатдан иккинчисига ўтиб туради. П. коинотнинг айрим қисмларида мавжуд бўлган конкрет шароит б-н боғлиқ. Мас, ҳаётнинг пайдо бўлиши учун муайян физик ва кимёвий шароитлар мавжуд бўлиши керак. П. ривожланиш суръатининг тезлашувидан иборат. Бутун бир системанинг прогрессив ривожланиши унинг айрим элементлари, алоқалари ва функцияларини ҳам ўз ичига олади. П. анорганик ва органик табиат ҳамда кишилик жамияти учун ҳам хос. Анорганик табиатда П. анорганик объектлар тузилишининг мураккаблашиб бориши натижа-сида ҳаётнинг пайдо бўлишидан иборат.

Органик табиатда. П. организмлар ва улар системаларининг эволюцияси, яъни аста-секин такомиллашувидан иборат. Ч. Дарвин асарларида П. организмларнинг ташқи муҳит шароитига тобора мослашиб бориши ва яшаш учун курашда ғолиб чиқиши шаклида талқин қилинади. Дарвин фикрича, П. биринчидан, организмлар тузилишининг мураккаблашиб бориши; иккинчидан, унинг айрим органларининг сод-далашуви оркали боради. Кейинчалик П. тушунчасининг мазмунига бирмунча аниқдик киритилиб, бу жараён биологик ва морфо-физиологик П.га ажратила бошланди. Биологик П. — муайян гуруҳ (тур, уруғ)нинг яшаш шароитига мослашиши туфайли индивидларнинг сон жиҳатдан ортиши, ареалининг кенга-йиши ва янги гуруҳлар ҳосил қилиши-дир. Морфо-физиологик П. — мослашув туфайли ҳосил қилинган янги белги ва хусусиятларнинг кўпайиб, ўзаро гармоник қўшилишидан иборат.

Ижтимоий П. — жамиятнинг қуйи даражаси ва шаклларида юқори даражаси ва шаклларига қараб узлук-сиз ривожланиши, тараққиёт. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши заминада рўй берадиган ижтимоий П. ўз шакли ва суръати жиҳатидан турлича бўлган зиддиятли жараёнлардан иборат.

ПРОГРЕССИВ ФАЛАЖ - марказий нерв системасининг захмдан зарарланиши оқибатида келиб чиқадиган руҳий касаллик. Кам учрайди. Захм б-н касаллангандан 5—15 йил кейин пай-до бўлади. Белгилари: руҳиятнинг айниши, бу аста-секин авж олиб, телбаликкача олиб боради. Неврастения, аяҳлаш, «манманлик» аломатлари ку-затилади. Қўзғалиш ва тормозланиш фа-олияти издан чиқади. Асосан, антиби-отиклар ва захмга қарши воситалар б-н даволанилади.

ПРОГРЕССИЯ (лот. progressio — ол-динга силжиш, ўсиш) — сонлар кетма-кетлиги ($U, U_2, \dots, U_j$. Иккинчи ҳадидан бошлаб хар бир ҳади мазкур П. учун ўзгармас бўлган доимий сонни кўшиш (қ. Арифметик прогрессия) дан ёки доимий сонга кўпайтириш (қ. Геометрик прогрессия) дан ҳосил бўлади. Доимий соннинг қийматларига қараб П.лар ўсувчи ёки камаювчи дейилади.

ПРОДРОМАЛ ДАВР (юн. prodromos — олдиндан хабарловчи, дарак берувчи) — юқумли касалликнинг яширин давридан сўнг бошланиб, унинг асосий клиник белгилари юзага чиққунигача бўлган давр. Бу даврда патоген микроб ўзига мойил аъзо ёки тўқимада кўпая бошлаб, агрессив фермент ва токсинлар ишлаб чиқаради. П.д.бир неча соатдан бир неча кунгача давом этади. Бу даврда кўпгина юқумли касалликларга хос умумий белгилар: гавда ҳароратининг кўтарилиши, бош оғриғи, дармонсизлик, ланж бўлиш, иштаҳа йўқолиши ва б. кузатилади. П.д.дан сўнг юқумли касалликнинг авж олиш даври бошланади ва беморда касалликнинг асосий белгилари намоён бўлади.

ПРОДУЦЕНТЛАР (лот. producentis — ишлаб чиқарадиган, ҳосил қиладиган) — фотосинтез ва хемосинтез ёрдамида анорганик моддалардан органик моддалар ҳосил қиладиган автотроф

организмлар. П. гетеротроф организмлар — кон-сументлар ва редуцентларга карамакарши кўйилади. Куруклик ва сув экосис-темасидаги асосий П. — яшил ўсимликлар ҳисобланади. П. озикланиш занжирининг бошланғич звеносини, барча экосистемалар асосини ташкил этади.

ПРОДЮСЕР, продьюсер (инг. producer, produce — яратиш) — ривожланган мамлакатларда фильм ишлашда ғоявий-бадий ва ташкилиймолиявий жиҳатдан назорат қилишни амалга оширувчи кинокомпаниянинг ишонган кишиси. Реж., актёр, сценарийчилар ҳам П. бўлиши мумкин.

ПРОЕКТИВ ГЕОМЕТРИЯ - геометриянинг проектив алмаштиришлар натижасида шаклларнинг ўзгармайдиган хоссаларини ўрганувчи бўлими. Бундай хоссалар проектив хоссалар дейилади. Проектив алмаштиришлар тўғри чизикни тўғри чизикка ўтказувчи алмаштиришлардан иборат. Мас, ўхшаш алмаштириш, перспектива. Бир тўғри чизикда ётувчи нукталар проектив алмаштириш натижасида яна бир тўғри чизикда ётувчи нукталарга, иккинчи тартибли чизиклар иккинчи тартибли чизикларга ўтади. Аммо айлана, эллипс, парабола ёки гиперболога ўтиши ҳам мумкин. Бир тўғри чизикда ётувчи А, В, С, D нукталарнинг қўш нисбати (ABCD) проектив алмаштиришда ўзгармайди. П. га қулайлик учун чексиз узоклашган элементлар қўлланилади. Текисликда ётмайдиган (хосмас) элементлар чек-сиз узоклашган нукталар ва чексиз узоклашган тўғри чизикдан иборат. Евклид геометриясининг параллел тўғри чизиклари чексиз узоклашган нуктада кесишади, деб олинади. Бунда турли йўналишдаги параллел тўғри чизиклар турли чексиз узоқ нукталарда кесишиши керак. Чексиз узоклашган тўғри чизик барча чексиз узоклашган нукталар тўплами бўлади. Натижада «турли икки тўғри чизик битта нуктада кесишади» де-

ган аксиома ўринли бўлади.

П. г. аксиоматик асосда қурилиши ҳам мумкин. Унда иккилик принципи ўринли бўлади. Евклид фазосини хосмас элементлар (чексиз узоклашган нукта, тўғри чизик, текислик) б-н тўлдириб, уч ва ундан ортиқ ўлчовли проектив фазоларни ҳосил қилиш мумкин. П. г. га биринчи марта 17-а.да француз ма-тематиклари Ж. Дезарг ва Б. Паскаллар асос солган. Унинг кейинги ривожланишига эса Г. Монж катта ҳисса қўшган. Француз математиклари Ж. Понселе, Ж. Брианшонлар П.г.ни мустақил фан сифатида баён этишган. П.г.нинг ривожланишида Швейцария математиги Я. Штейнер, француз математиги М. Шаль, немис математиги К. Штаудт ва б.нинг хизматлари катта.

П.г. математика ва табиатшуносликнинг турли соҳаларида қўлланади.

Ад.: Глаголев Н. А., Проективная геометрия, 2 изд., М., 1963; Бакельман Н. Я., Высшая геометрия, М., 1967; Ефимов Н. В., Высшая геометрия, 5 изд., М., 1971.

ПРОЕКТОР (лот. proiciō — олдинга ташлайман) — деталь, диапозитив, негатив, фотосурат, харита ёки чизма тасвирини катталаштириб, кичиклаштириб ва ўз ўлчамида экранга тушириш учун мўлжалланган оптик асбоб. Диаскопик, эпископик ва эпидиаско-пик хиллари бор. Диаскопик П. (проекцией аппаратлар, кинопроект-торлар) тиник объектлар тасвирини улар орқали ўтадиган ёруғлик нурлари ёрдамида экранга туширади. Эпископик П. ёруғликўтказмайдиган объект лардан кайтган нурлар ёрдамида тас-вирни ҳосил қилади. Эпидиаско-пик П.да иккала усул жамланган. П. кинотехника, фототехника, харитагра-фия, нуха кўчириш техникаси, аниқ механизмларнинг ўлчамларини ўлчаш ва б. соҳаларда қўлланади.

ПРОЕКЦИОН АППАРАТ, проектор — турли ясси объектлар (чизмалар, расмлар, фотонусхалар ва б.) тасвирини ёруғлик оқими ёрдамида эк-ранда ҳосил

килувчи оптик курилма. Муқим (стационар) ва кўчма турларга булинади. Диаскопик, эпископик ва эпидиаскопик хиллари бор. Диаскопик П. а. (диапроекторлар) шаффоф тасвирларни ёритиш йўли б-н экранга туширади; бунга кинопроекцион аппарат, проекцией фонарь, катталашти-рувчи аппарат ва б. киради. Диаскоп ди-апроектордан фарқ қилади: диапроектор негативдаги тасвирни фотоқоғозга ўтказишда, диапозитивларни кўришда, микрофильмларни ўқишда, аэрофото-сурагларни ишлашда қўлланилади, диаскоп шаффоф объектдан ўтувчи ёруғлик нурлари ёрдамида окуляр оркали шу объектни кўришга имкон беради. Эпископик П.а. экранда ношаффоф объектларнинг тасвирини улардан қайтган ва сочилган нурлар б-н хреил қилади; бунга эпископ, проектор ва б. киради. Эпидиаскопик П. а. диас-копик ва эпископик П.а.ларнинг қўшилгани бўлиб, шаффоф ва ношаффоф объектлар тасвирини экранга туширади. П.а. механик ва оптик қисмлардан иборат. Механик қисми ёрдамида проекцияла-нувчи объектлар ва-зияти ўзгартирилиб турилади. Оптик қисми ёритиш манбаи ва линзалар тўпламидан иборат. П. а. ўлчаш техни-касида, кинотеатрлар, лабораториялар ва б. жойларда ишлатилади.

ПРОЕКЦИОН ТЕЛЕВИДЕНИЕ -оптик проекция усуллари б-н катта (1 — 200 м²) экранларда телевизион тас-вир ҳосил қилиш. П.т.да асосан, тасвир-ни оптик катталаштириш, кучли ёруғлик манбаининг ёруғлик оқими модуляцияси ва лазер эффектидан фойдаланилади (қ. Телевидение).

ПРОЕКЦИЯ (лот. projectus — ол-динга ирғитилган) — бирор нарсанинг текислик (қоғоз)га туширилган тасвири. Мас, фазодаги А нуктани П' текислигига проекциялаш учун П. маркази S оркали П' текислик б-н Л нуктада ке-сишгунча SA тўғри чизиғи ўтказилади. А' нукта А нинг П.си дейилади. Бирор F шаклнинг проекцияси унинг барча нукталарини

проекциялаб топилади. П. марказидан ўтмайдиган тўғри чизик кўринишида проекцияланади. Ҳосил қилинган П. марказий ёки конус П. дейилади.

П. маркази фазонинг чексиз узокликдаги нуктаси F° да бўлса, барча про-екцияловчи тўғри чизиклар параллел бўлади ва П. параллел ёки цилиндрик П. дейилади. Чизмачилиқда параллел проекциялашнинг хусусий тури қўлланилади. Бунда проекциялаш текислиги про-екциялаш йўналишига перпендикуляр жойлашади. Бундай П. тўғри бурчакли ёки ортогонал П. дейилади. Марказий ва параллел П.лар чизма геометрияда кенг қўлла-нилади.

ПРОЖЕКТОР (лот. proectus — ол-динга ирғитилган) — оптик тизимлар ёрда-мида лампанинг ёруғлик оқимини маълум фазовий бурчак остида тўплаб йўналтирувчи ёритиш асбоби. П.нинг оптик тизими сифатида кўзгу ва лин-залар, ёруғлик манбаи сифатида ёйли лампа ва махсус чўғланма лампалар иш-латилади. Узокни ва яқинни ёритадиган, сигнал берадиган ҳамда ёруғликни ёйиб сочадиган хиллари бор. Узокни ёрита-диган П.да пара-болик қайтаргичдан, яқинни ёритадиган П.да шиша ёки ме-талл қайтаргичлардан, сигнал П.да ҳам пара-болик қайтаргичлардан фойдала-нилади. П. ҳарбий иш ва денгиз флоти-да, қурилишда, автомобиллар ва локо-мо-билларда, т.й. стяси, аэродромлар, қурилиш майдонлари, театр саҳнаси ва б.ни ёритишда, сигнализация ва б. мак,садларда ишлатилади. Электрон техника воситалари (мас, кинескоп) да электрон П.дан фойдаланилади. Булар электрон нурларни хреил қилади.

ПРОЗА (лот. prosa — оддий, жўн) — бадиий ижоднинг асосий турларидан бири (қ. Наср).

ПРОКАРИОТЛАР (лот. pro — ол-динги, илгариги ва carion — ядро) — хужайра-сида мембрана б-н чегаралан-

ган ядроси бўлмаган организмлар. П.га бактериялар, цианобактериялар, архебактериялар ки-ради. ДНК, оксил ва РНК дан иборат ядро аппарати цитоплазмада очик жойлашган. Генетик системаси (генофор) ҳужайра мембранасига ёпишган бўлиб, примитив хромосомага мое келади. Кўпайишда генофорнинг ҳар қайсиси ҳужайра мембранаси б-н бирга янги ҳужайраларга ўтади. Митоз бўлмайди, хлоропластлар, эндоплазматик тўр, ми-тохондриялар, Гольжи аппарати, цент-риоллар учрамайди. Ҳужайра девори асоси гликопептид мурендан иборат. Рибосомалари анча кичик, эукариотлар хромосомаларидан оксил сони ва седиментация коэффициенти б-н фарқ қилади. П. бир қатор ўзига хос специфик физиологик жараёнлар, мас, ҳаводан молекуляр азотни ўзлаштириш хусусиятига эга. Айрим карашларга биноан, П. эукариот аждодлари б-н бирга энг қад. ҳайвонларга киритилади.

ПРОКАТ (рус. прокатать — жўваламоқ) металлургияда) — металл ва металл қотишмаларини қиздириб ёки совуқлайин прокатлаб (махсус валлар орасидан ўтказиб) тайёрланадиган бу-юмлар. Мас, лист, лента, поло-са, рельс, балка, труба, сим, швеллер, двутавр ва б. П. тайёрлашда заготовка (хом ашё) бўйламасига, кўндаланги-га, винтсимон-кўндалангига прокатланиши мумкин (расмга қ.). П.нинг махсус хиллари — эгилган, букилган бу-юмлар, кўндаланг кесими ўзгарувчан (ҳар ери-да ҳар хил бўлган) махсулотлар ва б. халқ хўжалигининг деярли барча тармоқларида ишлатилади (қ. Прокат ишлаб чиқариш).

ПРОКАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ - пўлат ва б. металллардан прокатлаш йўли б-н турли буюм ва яримфабрикалар олиш (қ. Прокат), шунингдек, сифа-ти-ни ошириш мақсадида уларга қўшимча (мас, термик) ишлов бериш. П. и. ч.нинг асосий махсулотларига ярим хом ашё

ёки заготовка, лист прокат, трубалар, машина деталларининг заго-товкалари (ғилдираклар, халқалар, ўқлар, шарлар ва б.) киради. Прокатлаш материални про-кат стани валлари орасидан ўтказишга асосланган. Прокатлашнинг бўйлама, кўндаланг ва кўндаланг-винтли усуллари бор. Бўйлама усулда буюм қарамақарши йўналишда айланадиган валлар орасидан ўтказилиб, пластик деформацияланиши натижасида кўндаланг кесими кичраяди, узунлиги эса ортади. Про-катланадиган буюмларнинг 90 фоизи шу усулда олина-ди. Кўндаланг усул б-н кўндаланг кеси-ми узунлиги бўйича даврий ўзгарадиган заготовкалар, кўндаланг-винтли усул б-н трубалар (кувурлар) прокатланади.

Лист металллар икки босқичда про-катланади. Биринчи босқичда сляб (қ. Блуминг-слябинг) валлар орасидан бир-икки марта ўтказилиб, 90° бурилади ва кўндаланг йўналишда прокатланиб, эни зарур ўлчамга келтирилади. Иккин-чи босқичда заготовка яна 90° бурилиб, бўйламасига прокатланади. Қалин ва юққа листлар тўла механиза-циялашти-рилган узлуксиз станларда прокатлана-ди. Пўлат листлар тахта ва рулон тарзида ишлаб чиқарилади.

Пайванд чокли ва чоксизтру бал ар ҳам прокатлаш йўли б-н тайёрланади. Пайванд чокли трубаларни прокатлаб тайёрлашда печь пайванд, электр пай-ванд ва газ пайванддан фойдаланила-ди (қ. Пайвандлаш). Чоксиз трубалар куйма ёки думалоқ кесимли заготов-ка-лардан прокатланади. Бунинг учун ав-вал кўндаланг-винтли прокат станида қиздирилган куйма ёки заготовкада те-шик очилади, натижада калин девор-ли қалта гильза ҳосил бўлади ва ундан труба прокатланади. Бунда валларнинг айланиши натижасида заготовка айлан-ма-илгарилама ҳаракатланади, заготов-ка йўлига диаметри тахм. трубанинг ички диаметрига мое келадиган оправка ўрнатилади. Труба керакли калинликка етказилгач, калибрланади ва совитилиб, керакли узунликда қирқилади. Кесими

даврий ўзгарадиган бу-юмлар ҳам прокатлаш усулида ишлаб чиқарилади.

Бунгадаврий прокатлаш дейилади. Бундам прокатлашда заготовка бир томонга айланувчи икки вал орасидан ўтади.

Рангли металлар — алюминий, мис, магний, рух ва уларнинг кртишмаларини прокатлаб, ҳар хил кўндаланг кесимли лист, лента, сим ва зар қоғозлар тайёрланади. Алюминий кртишмаларидан лист прокатлаш технологик жараёнига қуйидаги асосий операциялар киради: узлуксиз қуйиб олинган қуймани хомаки прокатлаш, тўғрилаш, фрезалаш, қуйманинг иккала томонига алюминий листлар қоплаш, киздириш, киздириб прокатлаш (4—12 мм калинликкача), рулон қилиб ўраш ва совуклайин прокатлаш. Совуклайин прокатлангандан сўнг рулонлар ёйилиб, листларга кесилади ва термик ишлов берилади. Узлуксиз қуйиб прокатлаш усулида суюқ алюминий тақсимлагич новдан ўтиб, валиклар орасидаги бўшлиққа тушади, унда алюминий валларга тегиб кристалланади ва ҳосил бўлган полоса стан валиклари орасидан узлуксиз чиқади. П. и. ч. металлургия ва машинасозлик 3-дларида ташкил қилинади (қ. Металлургия).

ПРОКАТ СТАНИ — металл қуймаларга босим б-н ишлов бериш (прокатлаш) учун мўлжалланган агрегат (машиналар ва қурилмалар тизими). Асосий иш қисми айланиб турувчи валлар. Металл шу валлар орасидан ўтганда прокатланади (шакли ўзгаради). П. еда ишланадиган материални омбордан киздириш печлари ва стан валикларига келтириш, бир жараёндан иккинчисига ўтказиш, прокатланган материални стандан олиш, маълум узунликдаги қисмларга бўлиш, маркалаш, ўраш, тайёр маҳсулотни омборга узатиш ва б. ёрдамчи ишлар ҳам бажарилади.

П.с. қачон ва қаерда пайдо бўлгани номаълум. Қалайни прокатлаш учун мўлжалланган П. с.нинг расми ва таф-

силотини Леонардо да Винчи қолдирган (1495). Темирни саноатда прокатлаш тахм. 18-адан бошланган. Англия, Германия, АҚШ, Чехославакия ва Россияда турли П.с. бирин-кетин пайдо булган. Листларни узлуксиз иссиқлайин прокатлаш 1892 й.да Теплица (Чехославакия) да қўлланила бошланди. Биринчи узлуксиз кенг полосали стан 1923 й.да АҚШда қурилди, 1930 й.да АҚШда трубаларни совуклайин прокатлаш ўзлаштирилди. 1940—60 й.ларда СССРда янги технологик жараёнлар учун қўлланиладиган турли П.с.лар яратилди. Маҳсулот турига ёки бажариладиган технологик жараёнга қараб П. с. тузилиши ҳар хил бўлади. Иш клетлари (П.с.нинг асосий агрегати) даги валлар сонига, бу клетларнинг жойлашишига ва прокатланадиган маҳсулот турига қараб П.с. турли хилларга бўлинади. Айланувчи валлар орасидаги металлни деформацияловчи ускуна асосий ускуна, ёрдамчи ишларни бажарадиган ускуна (қайчилар, арралар, тўғрилаш машиналари, рольганг ва б.) ёрдамчи ускуна дейилади. Асосий ускуналар бир ёки бир неча асосий линиялардан иборат бўлади; уларнинг ҳар бирида уч хил қурилма жойлашади: иш клетлари (бир ёки бир неча) — прокатлаш валлари, станиналар, ўрнатиш механизмлари, ўтказиб юборгичлар, электр двигателлар ва ҳаракат узатиш қурилмалари.

Валларнинг иш клетларидаги вазиятига қараб, горизонтал (икки валли-дуо, уч валли-трио, тўрт валли-кварто ва кўп валли) ҳамда универсал (валлари ҳам горизонтал, ҳам вертикал жойлаштирилган) П.с.ларга бўлинади. Иш клетлари сонига қараб, П.с. бир клетли, икки клетли ва кўп клетлига бўлинади. Булар бир ёки бир неча ли-ниялардан иборат бўлади.

Прокатланадиган маҳсулот турига қараб, қисиш ва заготовка станлари (блуминг, слябинг, сортли заготовка, труба тайёрлагичлар); сортли материал станлари (рельс-балка, йирик, ўрта ва майда сортли полоса, сим тайёрлайдиган машиналар); лист станлари (0,25—50 мм

гача калинликдаги листлар тайёрлайди); труба станлари (диа-метри 650 мм ва ундан катта чоксиз трубалар тайёрлайди); совуклайин прокатлаш станлари (лист, лента, зар қоғоз ва б. тайёрлайди); махсус станлар (ғилдирак, халқа ва бандаж, шар, ўзгарувчан кесимли профилилар, тишли гилдираклар тайёрлайди) бўлади.

Йирик П.с.ни а вто м атлашт и-р и ш хом ашё материални омбордан олишдан то прокатни тайёр махсулотлар омборига келтиришгача, ундан ва-гонларга юклашгача бўлган технологик жараёнларни бошқариш каби бир канча локал тизимлар мажмуидан иборат бўлади. Ҳар қайси локал тизимнинг ўзи технологик жараёнлар ҳақида ахборотларни йи-гадиган ва узатадиган кўп ва турли хил асбоблар — датчиклардан иборат. Булар металл т-раси, металлнинг валга босими, ишланаётган материал параметрлари ва б. ҳақида ахборот узатиб туради. Ана шу ахборотлар локал тизимларнинг дисоблаш машинасига келади. У қайта ишланиб, ушбу локал тизимга тегишли бўлган П.с. машина ва механизмларини бошқариш учун буйруқ берилади.

Тайёр махсулот сифатини текшириш ва унинг сиртига муҳофаза қатлами қоплаш жараёнларини автоматлаштириш катта самара беради. Ўзбекистонда Бекобод металлургия комбинатида йирик П.с. ишлаб турибди (яна қ. Прокат ишлаб чиқариш).

Ад.: Миробоев В. А., Васильев Г. П., Металлар технологияси, Т., 1971; Специальные прокатные станы, под ред. А.И. Целикова, М., 1971; Целикова А. И., Зюзин В. И., Современное развитие прокатных станов, М., 1972.

ПРОКЛ (тахм. 410, Константинополь —485, Афина) — юнон файласуфи; триада методи асосида неоплатонизмнинг бутун системасини ҳар тарафлама диалектик тарзда ишлаб чиққан. Ўрта аср фалсафаси ривожига катта таъсир кўрсатган. Асосий асари — «Ило-ҳиётнинг биринчи асослари». П. Платоннинг «Тимей»,

«Парменид» диалогларини шархлаган.

ПРОКОПЬЕВСК — РФ Кемерово вилоятидаги шаҳар (1931 й.дан). Т.й. стан-цияси. Ахрлиси 243,5 минг киши (1998). Кузбасснинг коксланувчи кумир қазиб олиш маркази (16 кумир шахтаси ва разрези бор). Йирик машинасозлик маркази («Электромашина», шахта автоматикаси, подшипник, механика, озик-овкат машинасозлиги). Трамвай-троллейбус таъмирлаш 3-длари мавжуд. Енгил ва озик-овкат, кимё, қурилиш материаллари саноат корхоналари ишлаб турибди. Кумир саноати и.т. инсти-тулари, Сибирь металлургия ин-тининг кечки ф-ти, драма театри, улқашунослик музейи бор. Шаҳарга 1918 й.да асос солинган.

ПРОКОФЬЕВ Сергей Сергеевич [1891. 11 (23).4, Донецк вилояти Сонцовка қишлоғи — 1953.5.3, Москва] — рус композитори, пианиночи, дирижёр, халқ артисти (1947). Италия (1934), Швеция (1947) мусиқа академиялари аъзоси. Петербург консерваториясини композиция (1909), фортепиано ва ди-рижёрлик (1914) бўйича тугатган. 1918—32 й.ларда АҚШ ва Европада яшаган, 1933 й.дан Москва консерва-торияси хузуридаги Олий маҳорат мактабида дарё берган. П. ижоди 20-а. жаҳон мусиқа маданиятида бутун бир даврни ташкил қилади. У мусиқа санъатининг услубий, бадиий-ифодавий (айниқса, гармония, куй) тизимларини янгилаб, ўзига хос йўл очди ва кўпгина (жумладан, Ўзбекистон) композиторлар ижодига таъсир кўрсатди. Асарлари ҳаётбахшлиги, кучли ирода ва эркин руҳи, нафис лирикага бойлиги б-н ажралиб туради. Деярли барча мусиқа жанрларига муро-жаат қилган П. мусиқий портрет устаси сифатида танилган. Ижодида мусиқали сахна жанри асосий ўрин тутди. Унинг «3 апельсинга муҳаббат», «Оловли фаришта», «Уруш ва тинчлик» опе-ралари, «Ромео ва Жульетта», «Золушка», «Тош гул ҳақида хикоя» балетлари, «Александр Невский» канта-

таси, чолғу концертлари, 1-, 5—7- симфониялари, кўпгина камер-чолғу асарлари, кинофильмларга ёзган мусикалари 20-а. мусикасининг мумтоз намуналаридир. Давлат мукофоти лауреати (1943, 1946, 1947, 1951).

Навоий театрида П.нинг «Золушка», «Оловли фаришта», сўнгги йилларда «Ромео ва Жульетта» асарлари сахналаштирилган.

ПРОКСИМА (лот. proximus — энг яқин) — Кентавр юлдуз туркумидаги энг ёруғ юлдуз. Аслида бу юлдуз уч кар-рал и визуал юлдуз бўлиб, уни ташкил этувчиларнинг юлдуз катталиклари 0,04; 1,17 ва 10,67 га тенг. Улардан энг хирасини 1915 й.да инглиз астрономи Р. Иннес кашф этган. Бу Қуёшга энг яқин жойлашган юлдуз бўлиб чиқди ва унга П. деб ном берган. П.гача бўлган масофа 4,16 ёруғлик йилига тенг.

ПРОКТИТ (юн. proktos — йўғон ичак, itis — яллиғланиш) — тўғри ичак шиллик қаватининг яллиғланиши. Йўғон ичакнинг қар қандай яллиғланиши (мас, колит), тўғри ичакдаги турли ўзгаришлар оқибатида келиб чиқади. П.га (ўткир ва сурункали) аксарият жароҳатлар (ёт жисмлар, механик таъсирда; простата безини массаж қилишда, тозаловчи ёки даволовчи ҳукналар-да), кимёвий ёки термик куйиш ёки шиллик қаватга аччиқ калампир, спиртли ичимликлар, хом пиёз, сирка ва б. таъсир этиши сабаб бўлади. Клиник кечиши: тез-тез ҳожатга бориш, тенезм, қориннинг пастки қисмида оғриқ, тўғри ичакда нохушлик сезиш; бемор дам-бадам сийиши ҳам мумкин. Одатда, касаллик 7—10 кун давом этади. Касаллик давоси асосий сабабни барта-раф этиш, паркез буюришдан иборат.

Замонавий текшириш усуллари (ректоскопия, копрологик текшириш, тўғри ичакни бармоқ б-н текшириш) б-н инфекцияцион (специфик, мас, дизентерия) ёки носпецифик П.га аниқ ташхис қўйиш мумкин. Сурункали П., одатда, даволан-

маган ёки нотўғри даволанган ўткир П. асоратидир.

ПРОКТОЛОГИЯ (юн. proktos — тўғри ичак ва ...логия) — тиббиётнинг бир бўлими. Тўғри ичак, анал канали ва оралиқ соҳаси касалликларининг этиологияси, патогенези, морфологияси, физиологияси, диагностикаси ва даволаш усулларини ўрганеди.

Тиббиётнинг сўнгги йилларда тез ривожланиши туфайли П. фақат тўғри ичак, анал канали ва оралиқ соҳаси касалликларини (бавосир, ўткир ва сурункали парапроктитлар, ичак оқмалари, анал сфинктери етишмаслиги ва б.) ўрганиш б-н чегараланиб қолмай, йўғон ичакнинг юқори қисми, яъни чамбар ичак касалликларини ҳам ўрга-на бошлади. Чунки носпецифик ярали колит, Крон касаллиги, оилавий аденоматоз, йўғон ичак ўсмалари, қабзият ва б. касалликлар айни вақтда тўғри ичакни ҳам, чамбар ичакни ҳам зарарлайди. Америка, Европа давлатлари ва Россияда «проктология» фанининг «колопроктология» деб аталишининг бо-иси ҳам ана шунда. 10-касалликларнинг халқаро таснифига (МКБ-1) биноан, колопроктология фани 200 дан ортиқ касаллик ва синдромларни ўрганеди.

Тўғри ва чамбар ичак касалликларини ўрганиш қадимдан маълум бўлиб, Гиппократ, Абу Али Ибн Сино ва б. ўз асарларида бу касалликларни батафсил ёритишган.

Ўзбекистонда П. фани 20-а.нинг 60-й. ларида ривожлана бориб, бунга З. Низомов, Э. Жўраев ва б. олимлар катта ҳисса қўшдилар. 20-а.нинг 80-й.ларидан эса колопроктология мустақил фан ва алоҳида мутахассислик сифатида ривожлана бошлади. Бунда Ў. Орипов, С. Наврузов каби олимларнинг хизматлари катта бўлди. Ҳоз. Ўзбекистоннинг барча вилоят марказларида ихтисослашган бўлимлар мавжуд. Тошкент шаҳрида эса Республика коло-проктология илмий маркази фаолият кўрсатади.

Саримбек Наврузов.

ПРОКУРАТУРА (лот. *procurare* — ғам-хўрлик қилиш) — айрим мамлакатларда жиний ишларни кўзғатиш, айбловни ёклаш, суд процессида давлат ман-фаатларини ҳимоя қилиш ваколатлари юклатилган махсус давлат органи (органлар тизими). Дастлаб 13—14-а.ларда Францияда юзага келган. Бир қанча мамлакатларда П.га барча фуқаролар, ташкилотлар ва мансабдор шахсларнинг конунларни аниқ ва бир хилда бажариши устидан назорат қилиш ва-зифаси ҳам қиради. Муайян мамлакатларда П. суднинг таркибий қисми ҳисобланади, бошқаларида эса ташкилий жиҳатдан ундан ажратилган (қ. Ўзбекистон Республикаси прокуратураси).

ПРОЛИН, а-пирролидинкарбон кислота, $C_2H_9O_2N$ — рангсиз кристалл модда. Мол. м. 115,1, сувда яхши, спиртда оз эрийди. 3 та стереоизомери маълум: D, L ва DL (суюқланиш т-раси 205° дан 222° гача). П. алмашти-риб бўладиган аминокислота; киши организмда глутамин кислотадан син-тезланади. Синтетик П.ни турли усулда олиш мумкин. L -П. барча оксиллар таркибига қиради. Пропиламин (бошоқли ўсимликлар дони)да, коллагенда, р-казеин ва эластинда кўп. Инсулин, ад-ренокортикотроп гормон, грамицидин С ва б. биологик аҳамияти муҳим пеп-тидлар таркибига қиради. D -П. баъзи алкалоидлар таркибида бўлади. DL -П. 1900 й.да немис кимёгари Р. Вильш-теттер томонидан синтез қилинган, немис олими Э. Фишер 1901 й.да казеин гидролизатидан ажратиб олган.

ПРОЛИФЕРАЦИЯ (лот. *proles* — авлод, наел ва *facio* — бажараман) — 1) одам ва ҳайвонларда янги хужайралар пайдо бўлиши ва кўпайиши натижасида тўқималарнинг ўсиб кетиши (қ. Гиперплазия, Гипертрофия); 2) ўсимликларда — ўсишдан ва ривожланишдан тўхтаган

бирорта органдан бошқа бир органининг ривожланиши. Мас, барг чиқарган нов-дадаги гулдан янги гул ёки тўпгул ривожланиши (атиргул, ананас, кулупнай ва б.да). Бу жараён пролификация деб ҳам аталади.

ПРОЛОГ (юн. *prologos* — муқаддима) — 1) театрда спектакль (пьеса, опера, балет, мусиқали драма ва б.) бошланиши олдида ижро этиладиган кўриниш, сахна (баъзида парда); 2) адабий асарларда муқаддиманинг бир тури. П.да муаллиф нияти, асарнинг ёки бевосита асарда акс этган воқеалардан олдинги воқеаларнинг қисқача мазмуни бериледи; драматик асарларда катнашувчилар б-н таништирилади. Мас, Кодирийнинг «Ўтган кунлар» асаридаги П. характерлидир (яна қ. Дебюча); 3) му-сикада кантата, оратория (баъзан сим-фоник асар) ларнинг кириш қисми.

ПРОЛОНГАЦИЯ (лот. *prolongatio*) — заём, вексель ва шартномаларнинг амал қилиш муддатларини узайтириш. П. келишувлар, суд қарорлари, давлат ҳокимияти актларида ўз аксини топади. Иқтисодий ҳаракатлар, ҳуқуқий соҳаларда кенг қўлланилади. П., асосан, вақтинчалик кучга эга ва у асосий ҳужжатлардагидек амал қилиш ҳуқуқини таъминлайди. Тадбиркорликни кенгайтиришда иқтисодий алоқаларнинг узилиб қолмаслигини таъминлаш П.дан кенг фойдаланишни тақозо этади.

ПРОЛОВИЙ (лот. *proluo* — юваман, оқим б-н чиқараман) — тоғ жинсларининг ёгингарчилик таъсирида ювилишидан ҳосил бўлган ғовак жинслар. П. тоғ этакларидаги текисликка оқим таъсирида келиб, деворга ўхшаш турли тўсиқлар ҳолида чўкиб жойлашади. П. турли катталикдаги чақиқжинс парчаларидан иборат бўлган, оралари це-ментловчи материал сифатида кум ва лой б-н тўлган ҳолда фангломерат ёки жуда кичик заррачалардан иборат бўлган лёсс чўкиндиларини

ҳосил қилади. «П.» термини А. П. Павлов (1914 й.) киритган. П. Ўрта Осиёнинг тоғ ён бағирларида ҳамда арид зоналарда, жумладан, мавсумий сув оқимлари бўладиган жойларда кўп учрайди. П.лар б-н кўпинча сочма конларнинг баъзи турлари, норуда қурилиш мате-риаллари конлари боглиқ бўлади.

ПРОМЕТЕЙ — юнон мифологиясида Олимп тоғидаги худолардан оловни ўғирлаб, одамларга ҳаё қилган маъбуд. Бунинг учун у Зевс буйруғи б-н тоғ қоясига кишанланиб, муттасил қийноққа солинган: ҳар куни бургут учиб келиб, П.нинг туни б-н яраси битган жигарини чўқиб турган. Геракл П.ни озод қилиб, бургутни ўлдирган. П. об-рази адабиёт (Вольтер, И. В. Гёте, Ж. Байрон, П. Б. Шелли, Л. Мештерхази), тасвирий санъат ва мусика (Л. Бетховен, А. Н. Скрябин) да акс эттирилган.

ПРОМЕТИЙ (Prometium), Pm — Менделеев даврий системасининг III гуру-ҳига мансуб радиоактив кимёвий элемент, лантаноидларга киради. Тартиб рақами 61, энг узок, мавжуд бўлувчи изотопининг масса сони 145. Суюкланиш т-раси 1080°, зичлиги 7,26 г/см³. 16 та изотопи маълум. П. табиий шаро-итда топилмаган, ядро реакцияларида олинади. Илк бор 1947 й.да америкалик олимлар Ж. Маринский ва Л. Глен-денин бошқа элементларнинг радиоактив изотоплари аралашмасидан бир неча мг¹⁴⁷Pt изотопини ажратиб олганлар. П. афсонавий баҳодир Прометей номи б-н аталган. Кимёвий хоссаларига кўра неодимга яқин. Бирикмаларида 3 валентли. Оксидлари бор. Атом бомбаси портлаганда ҳосил бўладиган ¹⁴⁷Pm узок мавжуд бўлувчи (T_{1/2}=2,7 й.) радиоактив захарли модда. П.нинг оксиди Pt₂O₃, сариқ рангли хлориди PmCl₃, қизғиш рангли нитрати Pm(NO₃)₃, шунингдек, оксалати Pt₂(C₂O₄)₃·10H₂O соф ҳолда олинган. Эримайдиган гидроксиди Pt(OH)₃ оч-жигаранг желатинасимон қолдик.

²⁴⁷Pt — катта амалий аҳамиятга эга. Бу изотопнинг р - парчаланиши у - нурланиш (юқори дара-жада киришувчан) натижасида рўй бермайди. Шу сабабли ²⁴⁷Pt б-н ишлаганда химоя экрани зарур эмас. ²⁴⁷Pt люминофорлар тайёрлашда, давомли таъсир этувчи нур манбалари ҳосил қилишда қўлланади, радиоизотоп қалинлик ўлчагичларда ишлатилади. ²⁴⁷Pm асосида бир неча йил ишлайдиган митти атом батареялари яшаш мумкин.

ПРОМЕТРИН, селектин, про-геллан, гезагард 50 (C16H19N5S) — танлаб таъсир этувчи гербицид, 50%ли ҳўлланувчи кукун. Бир йиллик ғалласимон ва икки паллали бегона ўтларни йўқотишда қўлланилади. Таъсири, айниқса, етарли намлик ва юқори ҳароратда 3 ойгача давом этади. Препаратни OBX-14 трактор агрегати ёрдамида баҳорги бороналашдан олдин ёки уруғлик экилгандан сўнг, уруғ униб чиккунга қадар, шунингдек, экиш б-н баробар лента усулида 25—30 см кенликда тупроқ юзасига пуркалади. Сарф нормаси 1,3 —2,5 кг/га, иш суюкландиги 100—150 л/га. Заҳари кучсиз.

ПРОМИЛЛЕ — бирон-бир соннинг мингдан бир улуши ёки фоизнинг ўндан бир қисми, %с аломати б-н белгиланади. Сувнинг шўрлигини аниқлашда сувнинг 1000 оғирлик улушига неча улуш туз тўғри келишини билдиради. Шўрлиги 1%о гача бўлган сув ичишга ярокли ҳисобланади. Дунё океани сувининг ўртача шўрлиги 35%«. Айрим жойларда 42%о гача, қутбий ўлкаларда 33—34%о бўлади.

ПРОМОТОРЛАР (лот. promoteo — ол-динга силжитаман), активаторлар — катализаторларнинг фаоллигини оширадиган моддалар (қ. Катализ).

ПРОПАН, C₃H₈ - тўйинган углеводород, рангсиз, ҳидсиз ёнувчи газ; суюкланиш т-раси — 187,7°; П. эритувчи сифатида, қурум олишда, металл

киркишда, автомобиллар учун тутунсиз ёнилғи, бутан б-н аралашмаси маиший газ сифатида ишлатилади. Саноатда П.ни каталик дегидрогенлаб пропилен, нитролаб эса нитрометан олинади.

ПРОПИЛЕЙ, пропилен (юн. *propylaion* — эшик олди, кириш) — шаҳарга, йирик меъморий ансамблларга кириладиган марказий дарво-за, серхашам йўлак. Икки томони портик ва колоннадалар б-н безатилган бўлади. Дастлаб Юнонистонда мукад-дас даргоҳлар ва акропол кираверишига курилган. Афина акрополи (мил. ав. 437—432, меъмори Мне-сикл), Мюнхен (1846—60, меъмори Л. Конце), Санкт-Петербургдаги Смольний (1923—24, меъморлари В. А. Шчуко, В. Г. Гельфрейх) П.лари машҳур.

ПРОПИЛЕН, пропен, $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{CH}_3$ — кучсиз хидли, рангсиз ёнувчи газ. Мол. м. 42,078. Суюкланиш т-раси — 185,25°, қайнаш т-раси — 47,7°, алангаланиш т-раси 455°. Нефтни кай-та ишлаш газларида, синтетик каучук з-длари газида бўлади. Реакцияга киришиш хусусияти ўта юқори. Полипропилен, этилен-пропилен каучуклар, глицерин, акрилонитрил ва б. кўпгина му-ҳим кимёвий хом ашёлар, шунингдек, мотор ёнилғилари олишда қўлланади.

ПРОПОЛИС (юн. *propolis*) — асаларилар ажратадиган елимсимон модда (к. Асалари елими).

ПРОПОРЦИОНАЛЛИК, мутаносиблик — 1) математикада — микдорлар орасидаги энг содда функционал боғланиш. Мас, одамнинг қадди-қомати келишган (мутаносиб) бўлиши.

ПРОПОРЦИЯ (лот. *proportio* — муносабат), мутаносиб — 1) математикада — а, Б, с, d тўрт катталикнинг икки нисбати орасидаги тенглик: $a:b=c:d$. Бунда а, Б, с, d — П. ҳадлари; а ва d — четки, б ва с — ўрта ҳадлар дейилади. П.нинг асосий

хоссаси: ўрта ҳадлари кўпайтмаси четки ҳадлар кўпайтмасига тенг $bc=ad$. Бу асосий хоссаси орқали П.нинг тўғрилиги текширилади ва унинг бирор ҳадини бошқа ҳадлар орқали ифодалаш мумкин; қаррали ва бутун сонли нисбатли П.дан ташқари, иррационал нисбатларга келадиган мутаносиблаштириш системалари кенг тарқалган (мас, олтин кесим); 2) санъат ва меъморликда — бадий асар ёки бино (иншоот) элементларининг бир-бирига нисбатан уйғунлиги; 3) кенг маънода — қисмларнинг ўлчамларининг ўзаро нисбати, умуман, нарсалар ўртасидаги микдорий муносабат.

ПРОРЕКТОР (лот. *pro* — ўрнига ва ректор) — олий ўқув юрти ёки малака ошириш ин-тида ректор уринбосари. Олий ўқув юрти шакли ва таълим олувчиларнинг сонидан келиб чиқиб ўқув ишлари бўйича, илмий ишлар ва маъмурий-хўжалик ишлари бўйича, сирт-ки таълим бўйича ва б. соҳалардан П. лавозими белгиланади. Ўзбекистондаги олий ўқув юртлари ва малака ошириш ин-тиларида маънавият ва маъри-фат ишлари бўйича П. лавозими ҳам мавжуд. Унга 1-проректор мақоми берилган. Ўзбекистондаги кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш ин-тиларида ҳам 3 йўналиш бўйича П. лавозимлари мавжуд.

ПРОСТАТА БЕЗИ (юн. *prostatas* — ол-динда турувчи), простата — эркак жинсий аъзосидаги ток, без. Кичик чанок бўшлиғида ковуқ остида бўлиб, ковуқ бўйинчаси ва сийдик чиқариш каналининг бошланғич қисмини ўраб туради. П.б. без ва мускул қисмдан иборат. Без қисм уруғ суюлтирадиган су-юқдик (секрет) ажратади. Бу суюқлик спермага қўшилиб, сперматозоидларни фаоллаштиради. Мускул қисм эса сийдик чиқариш каналининг сфинк-тери (мускул қисқич) ҳисобланиб, шаҳват ва сийдик чиқишини ростлаб туради, шунинг учун шаҳват ва сийдик аралашиб кетмайди.

П.б.нинг орқа юзаси тўғри ичакка

тегиб туради, шунга кўра, врач тўғри ичакка бармоғини киритиб безнинг турли касалликларини аниқлайди. П.б.нинг яллиғланиши простатит деб аталади.

ПРОСТАТА БЕЗИ АДЕНОМАСИ — ёши улгайган эркакларда простата безининг касалланиб, ўсмасимон (хавфсиз) катталашуви. П.б.а. секин ривожланади, дастлабки белгиси тез-тез ва, айниқса, тунда захартанг қилишидир; аввалига сийдик ингичкаланиб тушади ва узокқа бормади. Бемор гўё оёғи орасига сийгандек бўлади. Вақт ўтиши б-н бу ҳолат кучаяди: сийдик томчилаб келади, баъзан тўлиқтутилиб олиши ҳам мумкин. Касаллик жуда ўтиб кетган ҳолларда сийдик ихтиёрсиз томаверади, бироқ беморнинг қовуғи бўшамаганга ўхшаб туради. Бу белгилар б-н бир қаторда буйракда ҳам турли ўзгаришлар юзага келади. Буйрак косачалари ва жоми кенгайди, буйрак яллиғланади (қ. Пиелонефрит); тош пай-до бўлиши ҳам мумкин (қ. Сийдик-тоши касаллиги). П.б.а. улгайиб кетишининг олдини олиш учун касалликнинг биринчи белгилариданоқ врачга кўриниб, унинг тавсияларига (гигиеник режим, парҳез ва б.) амал қилиш лозим. Ай-ниқса, оёқларни совқотишдан эҳтиёт қилиш керак. Сийдик қистаганда дар-ҳол қовуқни бўшатиш лозим. П.б.а. операция йўли б-н даволанади.

ПРОСТАТИТ — простота безининг яллиғланиши. Кўпинча сийдик чиқариш канали (уретра) яллиғланганда, сўзак, уретрит ва б.да инфекция простата безига қон ва лимфа орқали ёки сийдик чиқариш каналидан ўтиши на-тижасида келиб чиқади. П.га совқотиш, кўп жинсий алоқа қилиш, зах жойда ўтириш, кам ҳаракат қилиш каби омиллар сабаб бўлиши мумкин.

Ўткир ва сурункали бўлади. Ўткир П.да бемор тез-тез сияди ва сийганида шу соҳа санчиб оғрийди, оралик ачишади, сийдик жилдираб тушади; хожат вақтида тўғри ичак соҳасида оғриқ пай-до бўлади,

харорат кўтарилади. Простата безида абсцесс пайдо бўлганда, у ўз ҳолича тешилиши ва тўғри ичак ёки сийдик чиқариш каналидан йиринг оқиши мумкин. П.ни мутахассис врач даволайди. Ўз вақтида даволанмаса, инфекция атрофидаги аъзо ва тўқималарга ўтиши, сепсис, касаллик сурункали тусе олиши, жинсий заифлик, белуштлик каби оғир асоратлар юзага келиши мумкин. Касалликнинг зўрайган ва тузалиш даврлари узок, давом этиб, сийдик чиқариш канали, оралик, соҳасидаги ачишиш; сийганда ёки хожатдан кейин бир оз суюқлик ажралиши, шу вақтда безовталаниш, толиқиш сурункали П.га хос белгилардир.

Сурункали П. бўлган беморларга дори-дармонлар, физиотерапия, шунингдек, санаторий ва курортларда даволаниш тавсия этилади. Касаллик зўриққанда аччиқ, шўр овқатлар, спиртли ичимликлар, жинсий алоқа тақиқланади. П.нинг олдини олишда сийдик чиқариш канали, қовуқнинг яллиғланиш касалликларини ўз вақтида аниқлаб, батамом даволаш ва ични равон юргизиш туришга аҳамият бериш лозим. Узок ўтириб ишлайдиган кишилар пиёда сайр қилишлари, югуриш, сузиш, теннис ва спортнинг бошқа турлари б-н шуғулланиб туришлари керак.

ПРОТАГОР (Protagoras) Абдералик (мил. ав. тахм. 480—410) — юнон файласуфи, софистларнинг машҳур вакили. Асарлари бизгача етиб келмаган. У талабаларга фалсафа, нотиклик ва баҳс санъатидан сабоқ берган. П. фалсафа-сининг асосий қоидаси «инсон барча мавжуд бўлган ва мавжуд бўлмаган нарсаларнинг мезонидир» деган тезисда ўз ифодасини топган. Унинг фикрича, барча нарса нисбийдир. П. ўзини «софистлар ва одамларнинг устози» деб атаган. У худоларнинг мавжудлигини ҳам, мавжуд эмаслигини ҳам билиб бўлмай-ди, деб ҳисоблаган. П. «Худолар ҳақида» китоби учун дахрийликда айбланган, асари ёқиб юборилган, ўзи Афинадан бадарға қилинган. Жан.

Италиядан Си-цилияга кетаётиб, Месина бўғозига сувга чўкиб ҳалок бўлган. Платон унга бағишлаб «Протагор» асарини ёзган.

ПРОТАЗАНОВ Яков Александрович [1881.23.1 (4.2) - Москва - 1945.8.8] — реж., Россияда (1935) ва Ўзбекистонда (1943) хизмат кўрсатган санъат арбоби. Рус кинематографияси асосчиларидан. Ижодини 1907 й. дастлаб сце-нарийчи, кейинчалик реж. сифатида бошлаган. «Қарға моткаси» (1916), «Сергий ота» (1918) фильмлари реж.лик ва операторлик маданиятининг юксаклиги, актёрлар ўйинининг му-камаллиги б-н ажралиб туради. «Аэлига» (1924), «Торжоклик бичиқчи» (1925), «Кирк биринчи» (1927), «Дон Диего ва Пелагея» (1928), «Авлиё Йор-ген байрами» (1930) каби овозеиз кинонинг энг яхши намуналарини яратди. Ҳажвий фильмлари сатира, юмор ва кизикарли сюжетларга бойдир. Овозли кинода яратган «Сепсиз киз» (1937) фильми мумтоз кино фондидан ўрин олди. П. узбек миллий кино санъатининг шаклланиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшган. Уруш йиллари Тошкентда яшаб, «Насриддин Бухорода» (1943) фильмини яратди. Бу фильм узбек кинематографиясида комедия жанрининг шаклланиши ва Н. Ғаниев, Р. Пирмўхамедов, А. Исма-тов каби ма-ҳаллий кино арбобларининг ижодий камолотида муҳим роль ўйнади.

ПРОТАКТИНИЙ (юн. protos — биринчи ва актиний; лот. Protactinium), Pa — радиоактив кимёвий элемент. Тар-тиб рақами 91, ат.м. 231,0359, актино-идларга кирди. Турғун изотопи йўқ. 12 та радиоактив изотопи маълум, энг узок, мавжуд бўлувчи изотопи ^{231}Pa ($T_{1/2}=32400$ й.) 1917 й.да швед минералоги ва кимёгари Ю. Ган б-н австралиялик физик ва радиокимёгар Л. Мейтнер, уларга боғлиқ бўлмаган ҳолда инглиз радиокимёгарлари Ф. Содди ва Кранстонлар томонидан уран рудаси чиқиндисидан топилган. ^{231}Pa а — заррача чиқариб актинийга

айлана-ди: $^{231}\text{Pa} \rightarrow ^{227}\text{Ac} + \text{He}^+$.

Ер пўстининг масса жиҳатидан 110»10% иниташкил этади. Соф П. ку-муш ранг-ок, ялтироқ, болғаланувчан металл, ҳавода оксидланиб қораяди. Зичлиги 15,4 г/см³. Бирикмаларда 3 ва 5 валентли. Кимёвий хоссаларига кўра, Та, Nb, Ti ва Zr га ўхшайди.

ПРОТАСОВ Петр Васильевич (1902.26.10, Қозон губернияси Тетюши ш. — 1985.1.2, Тошкент) — агрокимёгар олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1963), к. х. фанлари дри (1964), проф. (1965). Тимирязев номидаги Москва к. х. академиясини тугатган (1932). Жан. Қозоғистондаги Отабоев тажри-ба стясида илмий ходим (1932—33), СоюзНИХИ Ўғитлар ва агротупроқшунослик марказий стясида лаб. мудири (1933—36), 1949—60 й.ларда директор ўринбосари. Союз НИХИда лаб. мудири (1936-39, 1960-70). 1970 й.дан Тошкент кишлоқ хўжалиги ин-тининг агрокимё кафедраси мудири.

Илмий ишлари, асосан, қ.х.да ўғитларни қўллаш, карбонатли тупроқларда калий микдорини аниқлаш усуллари, озик моддалари баланси, ал-машлаб экишда ўғитлар системаси маса-лаларига бағишланган.

Ас: Применение калийных удобрений под хлопчатник в Средней Азии, Т., 1953; Азот в хлопководстве Средней Азии, Т., 1961; Применение удобрений в хлопководстве, Т., 1980 (хамкорликда).

ПРОТЕЗ (юн. prothesis — қўшиш, улаш) — қўл-оёқларнинг йўқ қисмлари ёки гавда ва аъзоларнинг бошқа майиб қисмлари ўрнида вақтинча ёки доимий ишлатиладиган механик мослама. Косметик нуқсонни яшириш (мас, кўз П.зи) ёки ўзгарган функ-цияни тиклаш (мас, панжа П.и, тиш П.и) учун хизмат қилади.

Косметик, ишчи х.амда даво П.лари фарқ қилинади. Актив, ҳаракатланувчан ва ушлаш функциясини бажарадиган ишчи П.лар корхоналарда ишлаш имко-

нини беради. Одатда, бу хил П.нинг ичига ишлаш мосламалари жойлаштирилади. Косметик (анатомик) П. йўқотилган аъзо (мас, қўл-оёқ, кўз, тиш, кулоқ чиганоғи, кўкрак беши ва б.) шакли ва қисман функциясини тиклаш учун ишлатилади. Даво протези бирор аъзо функциясини тиклаш мақсадида вақтинча қўлланади (мас, ортопедик пойабзал, сколиозда танага кийдириладиган корсет, бандаж, ортопедик аппаратлар ва ҳ.к.). Қўл ва оёқ П.лари бир неча хил бўлади. Оёқ пан-жаси кесилганда панжа, тўпикдан тиз-загача кесилганда болдир, болдирдан чанок бўғимигача кесилганда сон ва умуман оёқ бўлмаганида чаноксон П.идан фойдаланилади. Қўл П.ининг эса панжа, биллак, елка ва б. хиллари бўлиб, бу кўпроқ ампутация қилинган соҳа чўлтоғига мосланади. П. полиэтилен, хлорвинил, термопласт ва б. материаллардан энгил, қулай ва чи-дамли, гигиеник талабларга жавоб бе-радиган қилиб тайёрланади. Ўзбекистонда П.лар очиқ турдаги «Ортопедия» акциядорлик жамияти 3-дида тайёрланиб, ногиронларга бепул берилади ва вақт вақти б-н алмаштириб турилади.

ПРОТЕЗА (юн. prothesis — олдиндан жойлаш) — талаффузни қулайлаштириш учун сўзнинг энг бошида то-вуш (одатда, унли) орттирилиши. Ўзбек тилида ўкуз—ҳўкиз, оғоч—йо-ғоч сингари тарихий тараққиёт жа-раёнидаги айрим ҳолатларни ҳисобга олмаганда (бу ерда ундош орттирилган), П. ходисаси, асосан, араб ва форс тилларидан ўзлашган ёки рус тили орқали европа тилларидан кирган сўзлар талаффузида учрайди. Бундай сўзларнинг бошида, у, ў ёки и унлиси орттириб талаффуз қилинсада, бу ҳолат ёзувда акс этмайди: рўмол — ўрамол, рўза — ўраза, рай-хон — ирайхон; стол — истол, стул — устул, истул, штраф — иштраф, станция — истанса каби.

ПРОТЕЗЛАШ — тиббий-техник фан; гавданинг майибмажрух. бўлган аъзолари ёки қисмлари шакли ва функ-

цияларини тиклашга қаратилган тиббий-техник тадбирлар системаси. П. тиббиёт б-н техника ўртасидаги фан бўлиб, ортопедия, травматология ва тиклаш жарроҳлиги б-н боғлиқ. П.га хос маълумотлар жуда қадимдан маълум, П.да, асосан, протез ва протез-ортопедик буюмлар, аппаратлар, пойабзаллар ва б. махсус мосламалардан фойдаланилади. Эшитиш аппаратлари ҳам П.нинг бир тури ҳисобланади. Шунингдек, П.да бемор ва майиб кишиларнинг ҳаракатланиши учун махсус воситалар; хасса, қўлтиқ таёқ, арава ва ҳ.к. қўлланади. Ўзбекистонда П. — қўл-оёқлари ва б. аъзоларининг анатомик нуқсонни бўлганларни моддий таъминлаш турларидан бири; майибларга махсус мосламалар, одатда, бепул ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот ҳисобидан берилади. П. ортопедия ва травматология и.т. институтлари ҳамда протез 3-дларида амалга оширилади.

ПРОТЕИДЛАР (юн. protos — биринчи), оддий оқсил — протеин ва оқсил бўлмаган компонентлардан иборат мураккаб оқсиллар. Кўпинча прос-тетик гуруҳ деб аталади. Оқсил бўлмаган компонентларнинг табиатига кўра, П. куйидаги гуруҳга: гликопротеидлар, липопротеидлар, нуклеопротеидлар, металлпротеидлар, фосфопротеидлар, хромопротеидларга бўлинади. Организмнинг ҳаёт фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Кўпинча ферментлар, оқсиллар, тўқималар, ҳужайралар, қон зардоби, сут, тухум, вирусларнинг анчагина қисми, кўпгина гормонлар ва б. П.га мансуб (яна қ. Оқсиллар).

ПРОТЕИНЛАР, оддий оқсиллар — молекулалари аминокислоталар қолдигидан тузилган (бир-бири б-н, асосан, амин ва карбоксил гуруҳлари орқали бириккан) моддалар. Сувда ва тузли эритмаларда эрувчанлигига кўра, П.га тегишли оқсиллар 7 хилга ажратилади: альбулинлар, глобулинлар, глутаминлар, гистонлар, прола-минлар, протаминлар,

склеропрооте-инлар. Пепсин, трипсин, химотрип-син, папаин каби протеолитик ферментлар ҳам П.га тааллуқли. П. термини, кўпинча, оксиллар синони-ми сифатида қўлланади.

ПРОТЕИНОТЕРАПИЯ (юн. protos -биринчи ва терапия) — иммунотерапия тури. Даво мақсадида тери остига, мускул орасига ёки венага оксилли моддалар (мас, сут, зардоб ва б.) юбориш. П. кўпинча сурункали инфекция ва инфекция аллергия касалликларда, яра касаллигида, трофик яра ва х.к.да қўлланади. П.да кон (к. Гемотерапия), казеин эритмаси ва б. оксилли моддалар юборилади. П.да бемор крнидаги лейкоцитлар кўпайиб, коннинг ферментатив фаоллиги ортади, орга-низмнинг умумий қуввати кучаяди.

ПРОТЕЙЛАР (Proteidae) — думли амфибиялар оиласи. Уз. 16—40 см. Гавдаси чўзиқ, думи узун, эшкаксимон, сузгич бурмалари бор. Оёқлари кучсиз ривожланган, олдинги оёқларида 3 тадан, кейингисиди 2 тадан бармоғи бор. Ташки жабралари 3 жуфт. П. учун неотения хос, метаморфоз хусусиятини йўқотган. 2 уруғи, 2 тури (бошқа маълумотларда 5 тури) Фарбий Европа, Шим. Америкада тарқалган. Европа П. ғор сувларида учрайди; кўзи редуцияга учраган, териси пигментсизлашган, оч кизғиш; тирик туғади. Америка П.ининг 4 кенжа тури маълум. Ички уруғланади. Бир нечта тухум қўяди.

ПРОТЕКЦИОНИЗМ (лот. protectio -паналаш, хрмийлик) — давлатнинг ички бозорни чет эл рақобатидан ҳимоя қилиш ва товар ишлаб чиқарувчиларнинг ташки бозорга чиқишини рағбатлантиришга қаратилган иқтисодий сиёсати. Европада капиталнинг да-стлабки жамғарилиши даври (16— 18-а.лар)да пайдо бўлди ва юзага келаётган саноатни ривожлантиришга ёрдам кўрсатди. Ўша даврда П. импорт саноат маҳсулотлари учун

юқори бож ва ўз саноат маҳсулотлари учун экспорт муқофотлари белгилашда яққол кўри-нади. Айни пайтда танқис хом ашё им-порти учун бошлар бекор қилинган ҳолда, шундай муҳим хом ашё ва маҳ-сулотлар учун экспорт бошлари жорий қилинган. Дастлабки босқичда П. мамлакатларни индустриалаштиришга хизмат қилган ва ижобий роль ўйнаган. 1ва 2- жаҳон уруши йилларида ва, ай-никса, 1929—33 й.лардаги жаҳон иқтисодий танглиги даврида П. сиёсати кучайди. Урушдан кейинги йилларда иқтисодиётнинг байналминаллашуви шароитларида ривожланган мамлакатларда ўта П. дан воз кечиш ва ташқи савдони эркинлаштиришга ўтиш юз берди, лекин жаҳон иқтисодиётида П. ҳамон давлат томонидан тартибга солишнинг таъсирчан курули бўлиб қолмоқда. Жаҳонда иқтисодий интеграциянинг бориши жамоавий П.ни пайдо этди (Европа Иттифоқи, ОПЕК ва б.). Ривожланган мамлакатларда ўз фер-мерларини кўллаб-қувватлаш ва ички озик-овқат бозорини ҳимоя қилишга қаратилган аграр П. кенг қўлланилади. Жаҳон савдо ташкилоти П. тадбирларини бир қадар чеклашга қаратилган сиёсат олиб боради. Бу ташкилотга аъзо мамлакатлар божхона божи миқдорини импорт қилинадиган товарлар қийматининг 10% дан оширмаслик тарти-бига риоя қилишлари керак. Жаҳон хўжалигида глобаллашув жараёнлари миллий бозорларнинг жаҳон бозорига интеграциялашувида олиб келмоқда. Миллий бозорларнинг эркинлаштирилиши миллий иқтисодиётнинг юксалишини таъминлайди ва П. сиёсатининг аҳамиятини пасайтиради. Ўзбеки-стонда ҳам ташқи савдони давлат томонидан тартибга солишда П. сиёсати қўлланилади. Бу сиёсат асосида импорт ўрнини босувчи ва экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш, экспорт тўловларини камайитириш, ички бозорни сифатли товар б-н таъминлаш, ташқи савдони мамлакат иқтисодиёти манфаатларига тўла

бўйсундириш стратегияси туради.

Қодиржон Юсупов.

ПРОТЕРОЗОЙ (юн. *proteros* — анча эрта ва *гое* — ҳаёт) — токембрийнкнт юқори (архейдан сўнгги) стратиграфик гуруҳи (қ. Геохронология). Тахм. 640—560 млн. йил аввал 80 млн. йил ичида ҳосил бўлган ётқизикларни қамраб олган. «П.» терминини америкалик геолог Э. Эммонс (1888 й.) архей ва кембрий оралиғидаги ётқизикларни белгилаш учун тақлиф қилган. П.нинг умумий қабул қилинган стратиграфик бўлиниш схемаси йўқ. Кейинги йилларда П.ни стратиграфик бўлимларга ажратишда тари-хий геологик жинсларнинг абсолют ёшини аниқлаш ва палеонтологик ме-тодлар қўлланилмоқда. Айрим мутахас-сислар П.ни 2, бошқалар 3 ёки 4 бўлимга ажратдилар. Россияда П. 3 бўлимдан иборат, деб қабул қилинган. Улар строматолит ва микрофитолитлар гу-руҳларининг тарқалиши б-н фарқланади. П. ётқизиклари айрим р-нлар учун алоҳида схемалар (свита, серия)га бўлинади. П. ётқизиклари турли тартибли ва ҳар хил даражада метаморфизм га учраган жинслардан таркиб топган. Гранитлашган, магматитлашган жин-слар ҳам учрайди. П. ётқизикларининг юқрри қисмида органик қолдиқлар — яшил сувўтлар ва бактерияларнинг маҳсулоти: строматолит ва микрофи-толит (онколит, катаграфия ва б.) учрайди. Аниқ номланган ва тўла ўрга-нилган ҳайвонот қолдиқлари П. ётқи-зикларининг юқори бўлими б-н кембрий даври чегараларидагина учрайди. Улар сийрак тарқалган чувалчанг ва медузасимонлардан иборат. Фойдали қазилмалардан П. ётқизикларида, асосан, темир, марганец, никель, кобальт, мис, хром, полиметалл, уран, олтин рудалари ҳамда олмос учрайди. Ўзбекистонда П. ётқизиклари Ҳисор, Томди, Султон Увайс ва б. тоғларда тарқалган. Бу жинсларда кўпгина қазилма бойликлар учрайди.

ПРОТЕСТ (лот. *protestor* — ошқора

ис-ботлайман) — прокурорнинг норозилик хужжати. Ўзбекистон Республикасида П. конунга зид бўлган хужжатни қабул қилган органга ёки мансабдор шахсга, шунингдек, юқори органга ёхуд юқори мансабдор шахсга, суднинг ҳукми, ҳал қилув қарори, ажрими ва қарори устидан процессуал қонунда белгиланган тартибда берилади. П. берилган вақтдан бошлаб 10 кундан кечиктирмай кўриб чиқилиши шарт. Қо-нунбузарликни дарҳол бартараф этиш талаб қилинган алоҳида ҳолларда прокурор П.ни кўриб чиқишнинг қискар-тирилган муддатини белгилашга ҳақли. П.ни кўриб чиқиш натижалари тўғри-сида 3 кун ичида прокурорга ёзма ра-вишда маълум қилинади. П. коллегиял орган томонидан кўриб чиқиладиган ҳолларда мажлис қуни ҳақида прокурорга маълум қилинади ва у мажлисда иштирок этишга ҳақлидир. П. шу хуж-жатни қабул қилган ёки юқрри турувчи орган (мансабдор шахс) томонидан рад этилганда, шунингдек, П. крнунда белгиланган муддат ичида кўриб чи-қилмаган таққирда, прокурор ана шу хужжатни ғайриқонуний деб эътироф этиш тўғрисидаги ариза б-н 1 ой ичида судга мурожаат этишга ҳақли. Ариза судда кўриб чиқилгунга қадар берилган хужжатнинг амал қилиши тўхта-тиб турилади. Суднинг ҳукми, ҳал қилув қарори, ажрими ва қарорига нисбатан келтирилган апелляция, кассация, хусусий ва назорат тартибидаги П. ишни судда кўриш бошлангунга қадар П. берган прокурор томонидан, шунингдек, юқори турувчи прокурор томонидан ўзгартирилиши, тўлдирилиши ёки қақириб олиниши мумкин.

Ғафур Абдумажидов.

ПРОТЕСТАНТИЗМ (лот. *protestans* норози бўлиш, келишмаслик) — христианликдаги 3 асосий оқимдан бири (католицизм ва православие б-н биргалликда). Реформация даври (16-а.)да католицизмдан ажралиб чиққан. П. асосчилари — М. Лютер, Ж. Кальвин, У. Цвин-гли.

П. черков, секталарни, кальвинчилик, лютеранлик, англикан черковлари, методистлар, баптистлар, адвентистлар-ни, шунингдек, кўпгина мустақил оқимларни бирлаштиради. П. рухнийларнинг инсон б-н худо ўртасидаги воситачилик ролини инкор этади. П. да рухнийлар б-н оддий диндорлар фаркланмайди. Мураккаб черков иерархияси йўқ, тоат-ибодат соддалаштирилган, монахлар бўлмайдилар, рухонийларнинг оила қуриши ман этилмайдилар. П., асосан, АҚШ, Буюк Британия, Германия, Скандинавия мамлакатларида, Нидерландия, Швейцария, Австралия, Канада, Болтиқбўйи мамлакатлари (Эстония, Латвия)да тарқалган. Протестантларнинг умумий сони 750 млн. га яқин.

ПРОТИВОГАЗ (рус. против — қарши ва газ) — нафас органлари, юз ва кўзни захарли радиоактив моддалар ва бактериал воситалар таъсиридан химоя қилувчи асбоб. Филтрловчи ва изоляцияловчи турларга бўлинади. Филтрловчи П.ни 1915 й. Н. Д. Зеленский кашф этган. У газни тозалайдиган кутича, ниқоб-шлём ва уларни туташтирувчи найчадан иборат бўлган. Бундай П. агрофдаги захарли ҳавони тозалаб беради. Изоляция ловчи П. регенератив патрон, нафас олиш қопчаси, каркас, никрбшлём ва туташтирувчи найчадан иборат. Бундай П. комплектида ампулалари кутича, сумка ва б. бўлади. Изоляцияловчи П.да ташқаридаги ҳаводан фойдаланилмайди, унинг регенератив патронидаги кислород б-н нафас олинади.

ПРОТИЙ — водороднинг энг енгил (масса сони 1) ва энг кўп тарқалган турғун изотопи. П. атомининг ядроси 1 та протондан ташкил топган.

ПРОТИСТОЛОГИЯ (юн. protistos — энг биринчи ва ... логия) — биологиянинг бир хужайрали организмлар — протистларни ўрганадиган бўлими. «Протистлар» терминини 1866 й.да немис оли-

ми Э. Геккель киритган ва кўп хужайрали ўсимликлар ва ҳайвонлар б-н бир каторда бактериялар, энг содда ҳайвонлар, бир хужайрали сув-ўтлар ва тубан замбуруғларни ўз ичига олган Протистлар дунёсини таклиф этган. Ҳозир айрим олимлар Протистлар дунёсига фақат эукариот организмлар: энг содда ҳайвонлар, айрим сув-ўтлар ва замбуруғларни киритишади. Бошқа бир гуруҳ олимлар Протистлар дунёсига ядроли барча сув-ўтлар ва тубан замбуруғларни ҳам киритишни таклиф этишади. «П.» термини баъзан протозология синоними сифатида ҳам қўлланади.

ПРОТО... (юн. protos — бирламчи, илк) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми бўлиб, бирламчилик, дастлабки асос маъноларини (мас, протоплазма, прототип) ёки черковнинг асосий мансаб ва унвонларидаги юқори даражани билдиради (мас, протоирей).

ПРОТОБОЛГАРЛАР — туркий халқ. 4-а.да Жан.-Шарқий Европа даштларида яшашган. 7-а.нинг 2ярмида П.нинг бир қисми Кама дарёси ва Ўрта Волгага тарқалган (Волга—Кама булғорлари); бошқа қисми (Аспарух бошчилигида) Болкон я.о.га кириб бориб, славян қабилалари б-н биргаликда 681 й. Биринчи Булғор подшолигинг барпо этишган. Кейинчалик славянлар б-н араллашиб кетиб, хоз. болгарларнинг этногенезида қатнашганлар.

ПРОТОЗООЛОГИЯ (лот. protozoa — энг содда ҳайвонлар ва ... логия) — зоологиянинг бир хужайрали ҳайвонларни ўрганадиган бўлими (қ. Протистология).

ПРОТОН (юн. protos — биринчи), р — мусбат электр заряди $u=1,6021917 \cdot 10^{-19}$ Кл га эга барқарор элементар зарра. Тинч ҳолатдаги массаси $m_p = 1,6726 \cdot 10^{-27}$ кг га, спини $1/2$ га ва магнит моменти $\mu_p = 2,792782$ цяд га (цяд — ядро магнето-ни) тенг. П. кучли, электромаг-

нит, куч-сиз ва гравитацион ўзаро таъсир жа-раёнларида қатнашади ва у барионлар синфига киради; Ферми — Дирак статистикасига бўйсунди. У водороднинг энг энгил изотопи — протийнинг ядроси ҳисобланади.

П. барча кимёвий элементлар атоми-нинг ядроси таркибига киради. Ядродаги П.лар сони кимёвий элементнинг атом рақамини, яъни Д. И. Менделеев даврий системасигагц ўрнини билдиради. Чунончи, водород атоми ядроси 1 та П.дан ташкил топган. П. — бирламчи космик нурларнинг асосий қисми. Зарядланган зарралар тезлаткичларида олинган П. дасталари ядро физикаси ва элементар зарралар фи-зикасида асосий тажриба куроли ҳисобланади. Радиоактивация таҳлилида, шунингдек, радиоактив изотопларни олишда П.дан фойдаланилади.

Табиатда П.га ангазарра ҳисобланувчи антипротон ҳам мавжуд. Антипротон-нинг ҳамма зарядларининг ишораси П. зарядларига тескари бўлади.

П. ҳақидаги тасаввур 1910 й.ларда барча ядролар водород атоми ядросидан тузилади, деган гипотеза тарзида юзага келди. 1919—20 й.ларда Э. Резер-форд бошка элементлардан а-зарралар уриб чиқарган водород ядроларини тажриба-да кузатди ва у 20-й.ларда фанга «П.» терминини киритди. Элементлар тартиб рақамларининг атом массаларидан кичиклиги ҳақидаги масала нейтроннинг топилиши б-н 1932 й.да узил-кесил ҳал қилинди.

ПРОТОНЕФРИДИЙЛАР (прото... ва нефридийлар) — ясси ва тўғарак чувалчанглр, немертинлар, айрим ҳалқали чувалчанглр, ланцетниклар, форонидлар ва баъзи моллюскалар личинкаси учун хос бўлган айириш органлари. П. 1 та ёки бир неча шохланган найчалар ва улрр ичида жойлашган бир тутам киприкларга ёки 1 та (ёки бир нечта) хивчинга эга бўлган хужайрадан иборат. Моддалар алмашинуви маҳсулотлари филътрланиб учки хужайралар бўшлиғига ўтади ва

киприклар ёки хивчинлар ёрдамида найларга ҳайдалади. Киприклар ва хивчинларнинг бир меъёрда ишлаши туфайли суюклик П.нинг найчалари орқали оқиб ўтиб туради. Найчаларда ҳосил бўлган сийдик асосий найга тушади ва у ердан махсус тешиклар орқали ташки муҳитга чиқарилади. Сўргичлилар, оғиз айлангичлилар ва айрим б. хайвонларда П. сийдик тўпланадиган махсус орган — ковуққа очилади; сийдик у ердан ковуқ девори кискариши туфайли ташқи муҳитга, тиканбошлилар ва приапулидларда эса жинсий найларга чиқарилади.

ПРОТОПЛАЗМА (юн. protos — биринчи ва плазма) — тирик хужайранинг цитоплазма ва ядродан ташкил топган таркибий қисми. П. тушунчаси кўпинча цитоплазма б-н бир хил маънода, нотўғри ишлатилади. П. терминини биринчи марта чех олими Я. Пуркинё (1939) фанга киритган. Электрон микроскопда текширишлар натижасида П. фақат суюкликдан эмас, балки мураккаб тузилишга эга бўлган органоллар ва хужайранинг ички мембраналаридан ташкил топганлиги аниқланди. Ҳоз. бу термин кам қўлланади.

ПРОТОПЛАСТЛАР (прото... ва юн. plastos — ҳосил бўлган, шаклланган) — ўсимликларда учрайдиган, пўстсиз, фақат хужайра мембранаси б-н ўралган хужайралар. Хужайра мембранаси цитоплазмани ўраб туради. П.ни хужайра инженериясида фойдаланиш учун сунъий ҳосил қилинади. Ўсимлик хужайраларини клонлаш ва яхлит ўсимликни регенерация қилишда ҳам фойдаланилади. Пўстсиз бўлгани ту-файли П.дан ҳар хил ўсимлик хужайраларини дурагайлашда фойдаланиш мумкин. П. микроорганизмларда мутациялар натижасида, антибиотиклар ва зарарли омиллар таъсирида ҳам ҳосил бўлиши мумкин.

ПРОТОРЕНЕССАНС (юн. pro-

tos - би-ринчи, франц. Renaissance — уйғониш) — Уйғониш даври санъатига замин яратган Италия маданиятининг илк босқичи (13—14-а. бошлари). «П.» атамаси швейцариялик тарихчи Я. Буркхард томонидан илк бор қўлланилган. П. эркин шаҳарларнинг жадал ривожланиб кенгайиши, ишлаб чиқарувчи кучлар ва савдосотикнинг ўсиши б-н боғлиқ. Саноат ва маданият гуркираб тараққий эта бошлади, дунёвий фанларга қизиқиш ва антик меросга эътибор ортди. Бу ўзгаришлар Флоренция, Пиза, Сиена, Генуя, Миланда, айниқса, Венецияда жуда сезиларли бўлди. Янги давр санъатининг илк белгилари адабиёт (Данте, Петрарка, Бокаччо), меъморлик (Арнольфо ди Камбио ва б.), хайкалтарошлик (Н. Пизано ва б.), рассомлик (П. Каваллини, Жотто) санъат-тида намоён бўла бошладди. Жумладан, Каваллини готика шаклларида хотир-жамлик ва мувозанат киритса, Жотто ди-ний мавзуларни ҳаётинг акс эттира бошлади, фазовий кенгликни ўзлаштириб тасвирланувчиларнинг салобатли ва улғувор қиёфаларини яратди, инсоний муносабатлар — худбинлик ва олижанобликни ишонarli акс эттирди (Жоттонинг Падуядаги дель Арена капелласига ишлаган деворий расми, 1303—1305).

ПРОТОТИП (прото ... ва тип) — бадий образ (тип)га асос бўлган реал шахс. Автобиографик ва мемуар асарларда, лирика ва ҳужжатли насрда, шунингдек, портрет санъати ва хайкал-тарошлиқда бошқа жанрлардаги асар нисбатан кенгроқ фойдаланилади. Ошқора шартлиликка асосланган фантастика, романтизм ва б. услубларга Караганда реализмда П. санъаткорга воқеликни бадий ўзлаштириш учун ҳаётинг материал бўлиб хизмат қилади. Бадий асар қахрамони бир ёки бир неча П.ли бўлиши мумкин. П. б-н бадий образ орасидаги фарқ ҳар хил. Бу, асар жанри ва йўналиши, муаллифнинг инди-видуаллиги б-н боғлиқ. Романтик асарларда муаллиф кўпроқ ба-

дий тўқимага эрк бериб, П. ҳаётига оид фактларни ё кескин қамайтиради ёки жиддий ўзгартиради (Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» ва б.). Ҳужжатли насрда эса, аксинча, образ П.га энг юқори даражада яқинлаштирилиб, муаллиф реал (ҳаётинг) шахсга оид асослардан кўп узоклашмайди, айрим ҳолларда, ҳатто жой ва қахрамон номларини ҳам аслидагидай саклайди (Б. Полевойнинг «Чин инсон кассаси», Н. Сафаровнинг «Узоқни кўзлаган қиз» асари ва б.). Бундай ҳолларда П. ҳақида гапиришнинг ўзи шартлидир. Аммо ҳар икки ҳолатда ҳам бадий образ П.га нисбатан анча кенг ва сермаъно бўлади. Чунки муаллиф П. ҳаёти ва характерида оид факт ва хусусиятларни ҳаётдаги бошқа шундай киши (ёки П.)лар характери ва турмушидаги фактлар б-н, шунингдек, ўз қарашлари ва идеаллари б-н ҳам бойитади. П.ли образда ҳам муаллиф ҳаёт ҳодисаларини типиклаштириш ва умумлаштиришда бадий тўқимадан фойдаланади. Бу эса унга ҳаётда ўзи кўрган-билган воқеа-ҳодисалардан, реал шахс (П.)лар ҳаёти фактларидан самарали фойдаланиб, ҳаққоний ва тўлақонли бадий образлар яратиш имконини беради. Бадий образ П.лари тадқиқотчиларни санъаткор ижодхонаси ва асарнинг яратилиши тарихи б-н қизиқтиради. Бу иштадқиқотчидан ўзига хос назокат талаб этади.

ПРОТОЮЛДУЗ — юлдузлар эволюциясининг энг бошланғич гравитацион коллапеланувчи босқичи; марказида ҳали термоядро реакциялари бошланмаган даврдаги физик ҳолат. Оддий ҳолда магнит майдони жуда кичик ва ўз ўқи атрофида деярли айланмайдиган П.нинг сферик коллапси ҳар томонлама тўла ўрганилган. Газ ва чанг аралашмасидан иборат П. коллапсининг боши (марказ) да тезда ўзак вужудга келади. Бунда П.нинг қайси қисми зич бўлса, ўша ерда коллапс тезлашиб, натижада П. зич ўзак ва нисбатан кенг қобикка ажралади. П.

қобиғининг ўзакка тушиб бориши давом этиб, марказда т-ра ва босим ортади. Натижада П. ин-фрақизил нурланиш манбаига айланади. П. ўзагида т-ра тахм. млн. градусга етганида дейтерий, литий ва бор эле-ментлари ёна бошлаб, унда биринчи ядро реакциялари содир бўлади. Бу эле-ментлар миқдори камлиги сабабли П.нинг гравитацион сиқилиши давом этаверади. П. марказида т-ра ~107 градусга етиши б-н водород ёна бошлай-ди ва у юлдузга айланади.

ПРОТРОМБИН (юн. про — илгари ва тромбин) — кон плазмасидаги мураккаб оксил (гликопротеид). П. жигарда К витамин иштирокида синтезланади. Қон ивиш жараёнида П.дан тромбин ферменти ҳосил бўлиб, у тромб шаклланишини тезлаштиради. П. етишмаганда геморрагии, диатез касаллиги келиб чиқади.

ПРОТУБЕРАНЦ (лот protuberо -бўртмок) — Куёш гардиши яқинида осмон сахнида кузатиладиган чўғланган газ булути. Куёш гардишига проек-цияланганда П. қора толалар тарзида кўринади. Тола гардиш четида бўлганда, унинг бир қисми осмон сахнида ёруғ П.га айланади. Куёш тўла тутилган пайтларда П.ни оддий кўз б-н кўриш мумкин. П.даги модда зичлиги тахм. 1см³ да 1010 атом, кинетик т-раси 8000—15000°, мутлақ турбулент тезлиги 4 — 10 км/с, магнит майдони кучланганлиги 100—200 гаусс. П.нинг физик хусусияти Куёш хромосферасига ўхшаш. П.лар ташки кўриниши ва ҳара-кат таснифига кўра, сокин, эруптив, фаол турларга бўлинади. П.нинг ўртача уз. 200 минг км, бал. 50 минг км, қалинлиги 5 минг км гача, ички қатламларининг тезлиги ~ 10 км/с; 1 — 2 кундан бир неча ойгача мавжуд бўладиган П.лар сокин П.лардир. Эруптив П.лар эса сокин П.лардан бирданига пайдо бўлиб, ички қатламларининг Куёш сиртидан ташқарига чиқиш тезлиги бир неча км/с га тенглашади. Натижада эруптив П.ларнинг ривожлани-

ши бир неча минутдан бир неча соатгача давом этади. П.ларнинг хоссалари ҳали тўлиқаникланмаган. Лекин П.ларнинг зичлиги Куёш тожи зичлигидан тахм. 100 марта кўп, т-раси эса 20 марта кам. Т-ранинг бундай фарқи Куёш тожидан П. га протон ва ионларнинг интенсив ўтишига сабаб бўлади.

ПРОФАГ (юн. про — илгари ва ... фаг) — бактерия хужайрасида хромосома б-н бир вақтда репликация қилинадиган урга миёна бактериофаг геноми; бактериофагнинг латент (яширин) инфекциясиз шакли. Одатда, бундай фаг геноми П. ҳолатга утишдан олдин бактерия хромосомасининг муайян қисмига бири-киб олади, баъзан бирикмасдан бактерия хужайрасида ДНК ҳалқаси шаклида жой-лашади. Фаг геноми б-н бириккан бактерия лизоген бактерия дейилади. П.нинг хужайрани емирадиган гени репрессия қилинганлиги (таъсири тухтатилгани) туфайли бактерия учун зарарсиз булиб қолади. П. ҳолатга ўтган фаг геноми бактерия хромосомаси б-н бирга репликация қилинади. Аммо лизоген бактериялардан айримлари (млн. дан биттаси)да индукция юз бериши, яъни П. яна бактерия хужайрасини зарарлайдиган формага ўтиб қолиши мумкин. П. индукцияси тезлиги айрим омиллар (мас, ультраби-нафша нурлар) таъсирида тезлашиши мумкин. П.фаггено-ми кодлаштирадиган ферментлар ёрда-мида катализланади. П. индукциясида фаг геномига бактерия хромосомасининг айрим қисмлари (П. хромосомага бирикканида) ёки бакте-рия ДНК си парчалари (П. хромосомага қўшилмаганида) кириб қолиши мумкин. Бундай фаглардан махсус ва умумий транс-дукция соҳасидаги тажрибаларда фой-даланилади.

ПРОФЕССОР (лот. professor — дарё берувчи, ўқитувчи) — олий ўқув юрти ўқитувчиси ёки и.т. муассасаси ходи-мининг илмий унвони, лавоздми. П. атама-си дастлаб Рим империяси (мил. ав. 1-а.

ўрталари — мил. 5-а. бошлари)да грамматика ва воизлик мактаби ўқитувчиларига нисбатан қўлланган. Ўрта асрларда диний мактаб муаллимлари, 13-а.дан бошлаб, ун-тлар пайдо бўлгач, ун-т ўқитувчилари П. деб аталган. Ўрта асрларда П. атамаси олимлик белгиси сифатида магистр ёки фан дри илмий даражалари маъносини берган. Ун-тларда кафедралар ташкил этилиши ва махсус П.лик лавозимлари жорий этилиши б-н П. олий илмий даража тушунчасидан ташқари, ун-тларнинг етакчи ўқитувчиси илмий унвонини англагадиган бўлди. Ўзбекистонда 20-а. бошларидан дастлабки П.лик унвони берилди бошлади. Фитрат биринчи узбек П.и ҳисобланади.

Ўзбекистонда П.лик унвони олий ўқув юртлари ёки и.т. муассасалари илмий кенгашининг тавсияси б-н Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси (ОАК) томонидан берилди. Мамлакатимизда П.лик унвонини беришда ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги ОАК раёсатининг 1996 й. 25 январьдаги қарори б-н тасдиқланган «Илмий унвонлар бериш тўғрисида низом»га амал қилинади. Ушбу низомга кўра, П. унвони қуйидагиларга берилди: а) танлов йўли б-н кафедра мудири, П. лавозимига сайланган ёки шартнома асосида шу лавозимларда ишлаётган ёхуд олий ўқув юртининг ректори (ўқув ёки илмий ишлар бўйича проректори), малака ошириш ин-ти ёки унга тенглаштирилган ўқув юртининг директори (директори ўрин-босари) лавозимида 1 ўқув йили муваффақиятли ишлаган, камида 5 й.лик педагогик иш стажига эга бўлган фан д-рларига; б) олий ўқув юртининг и.т. бўлими (бўлимаси, сектори, лаб.) мудири (бошлиғи), бош илмий ходими, етакчи илмий ходими лавозимига танлов йўли б-н утган ёки аттестация тартибида тайинланган ҳамда 5 й.лик илмий стажга эга бўлган ва мазкур лавозимларда камида 1 й. яхши натижа кўрсатиб ишлаган фан д-рларига; в) халқ хўжалигининг

йирик мутахассиси бўлган ва педагогик ишга жалб қилиниб, танловдан ўтган ёки шартнома асосида ишлаётган олий ўқув юртининг кафедра мудири, П. и ёки ректори (ўқув ёки илмий ишлар бўйича проректори), малака ошириш ин-ти ёки унга тенглаштирилган ўқув юртининг директори (директори ўринбосари) лавозимларида 1 й.дан бери сама-рали ишлаётган фан д-рларига; г) олий ўқув юрти ёки унга тенглаштирилган ўқув юртининг кафедра мудири ёки П. и Тавозимига танлов бўйича сайланиб, камида 5 й. педагогик иш стажига эга бўлган ва шу лавозимларда 2 й. муваф-фақиятли ишлаган ЎЗР, Қорақалпоғи-стон Республикаси халқ артистлари, хофизлари, рассомлари, меъморлари, ўқитувчилари, ёзувчилари, шоирлари, хизмат кўрсатган фан ва санъат арбоблари, хизмат кўрсатган артистлар, рассомлар, меъморлар, тренерлар, маданият ходимларига берилиши мумкин; д) танлов йўли б-н кафедра П. и лавозимига сайланган ва бу лавозимда 2 й. муваффақиятли ишлаган маданият, меъморлик, санъатшунослик ин-тлари их-тисослашган кафедраларининг олий маълумотли, доцент илмий унвони ва камида 10 й.лик педагогик иш стажига эга бўлган юқори малакали мутахассисларига берилиши мумкин; е) доцент илмий унвони бўлган ва маданият, меъморлик, санъат, жисмоний тарбия, спорт ҳамда муҳандислик графикаси (чизма геом.) соҳасида ихтисослашган кафедра мудири ёки П.и лавозимида ишлаб турган, олий ўқув юртларида камида 10 й.лик педагогик иш стажига эга, шу лавозимда камида 1 й. самарали ишлаган фан номзодида берилиши мумкин; ё) республика и.т. муассасаларида бўлим (бўлимча, сектор, лаб.) мудири (бошлиғи), бош илмий ходим, етакчи илмий ходим лавозимига танлов йўли б-н сайланган ёки аттестация тартибида тайинланган ёхуд директор, директор ўринбосари, илмий котиб, илмий раҳбар, маслаҳатчи лавозимини эгаллаб турган, камида 5 й.лик илмий стажига бўлган ва шу лавозимда камида 1

й. яхши ишлаган фан д-рларига берилади. Улар педагогик амалиётда фойдаланилаётган илмий ва ўқув-методик ишларга эга булишлари, олий ўқув юрти ёки малака ошириш ин-тларида юксак методик ва илмий савияда маърузалар курсини ўқий олишлари, илмий даража олган малакали мутахас-сис тайёрлаган булишлари, маданият, меъморлик, санъатшунослик ин-тининг мутахассислари халқаро ва республика танловлари совриндорларини тайёрлаган булишлари керак.

П.лик унвонига даъвогар шахсининг хужжатлари унга фан дри илмий даражаси берилган санадан 1 й. утгандан кей-ингина олий укув юртлари ҳамда и.т. муассасалари илмий кенгашлари томонидан муҳокамага қабул қилиниши ва ОАКга юборилиши мумкин. П.лик унвонига даъвогарнинг хужжатларини ОАК томонидан кўриб чиқиш муддати 6 ойдан ошмаслиги керак. П.лик унвони ОАК томонидан умрбод берилади. П.лик лавозими учун олий ўқув юрти ёки илмий муассасада ҳар 5 й.да 1 марта танловдан ўтиш лозим.

Бошка мамлакатларнинг П. унвонига эга бўлган Ўзбекистон фуқаролари ўз аризалари ва фаолият юритаётган ташкилотларининг тавсиясига мувофиқ белгиланган тартибда қайта аттестация (но-стрификация)дан ўтказилгач, тегишли хужжат берилади. Шунингдек, Ўзбекистонда фаолият юритмокчи бўлган чет эл фуқароларининг П.лик илмий унвони ҳам манфаатдор ташкилотнинг тавсиясига мувофиқ белгиланган тартибда қай-та аттестация (но-стрификация)дан ўтказилгач, ҳақиқий ҳисобланади.

ПРОФИЛАКТИКА (юн. profilaktikos сакловчи, олдини олувчи) — одамларнинг узоқ умр куриши, ишлаш крбиятини сақлаб қолиши, аҳолининг жисмоний ривожланишини яхшилаш. касалликларнинг юзага келиши ва тарқалишини олдини олиш ҳамда саломатликни ҳимоя қилишга қаратилган иқтисодий, ижти-

мой, гигиеник ва тиббий чора-тадбирлар мажмуи. П. жамоат ташкилотлари ва алоҳида фуқаролар томонидан амалга оширилади.

П. тушунчаси ва унинг амалий шакли жамиятнинг тарихий тараққиёти даврида иқтисод, давлат тузуми ва илм-фаннинг ривожланишига қараб ўзгариб турган. П. қадим замондан маълум. Қад. тиббиётда шахсий гигиена ва тўла-тўқис овқатланиш қоидаларига амал қилиш б-н касалликларнинг олдини олишга катта аҳамият берилган, лекин П. 19-а.дан бошлаб илмий жиҳатдан асослаб берилди. Касалликларнинг пайдо бўлиши ва тарқалишида ташки муҳитнинг аҳамиятини ўрганиш, микробиология, физиология, иммунология ва гигиена соҳасида қўлга киритилган ютуқлар илмий П.нинг ташкил топишига имкон берди.

Замонавий П. инсон саломатлигига салбий таъсир этадиган омилларни йўқотишни кўзда тутадиган ҳамда уларнинг жисмоний ва маънавий иродаларини ҳар томонлама ўстиришни таъминлайдиган, давлат ва жамоат аҳамиятига эга бўлган комплекс тадбирлар тизимини ўз ичига олади.

Шахсий, жамоат, тиббий П. фарқланади. Шахсий П.га инсоннинг ўз соғлиғини сақлаши ва мустаҳкамлашига қаратилган чоралар, яъни соғлом турмуш тарзига амал қилиш, шахсий гигиена, никоҳ ва оила, шунингдек, кийим-кечак, овқатланиш гигиенаси, ўсиб келаётган авлодни гигиеник тар-биялаш, рационал ишлаш ва дам олиш, фаол жисмоний тарбия ва спорт б-н шуғулланиш қиради.

Жамоат П.сига жамоат ташкилотлари томонидан фуқароларни жисмоний ва маънавий ривожантиришни таъминловчи, халқ соғлиғига ёмон таъсир қилувчи омилларни камайтиришга қара-тилган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, қонуний, тарбиявий, санитар-техник, санитаргигиеник, эпидемиологик ва тиббий чора-тадбирлар қиради.

Тиббий П. бирламчи ва иккиламчи бўлади. Бирламчи тиббий П. касалли-

кларнинг келиб чиқиш сабаблари ва ривожланишига қарши қаратилган ижтимоий, тиббий, гигиеник ва тарбиявий чоралар; ташқи муҳитнинг номақбул таъсирига организмнинг чидамлилигини ошириш; организмнинг соғлом ҳолатини сақлаб қолиш, унга па-тологик таъсир курсатувчи омилларнинг олдини олиш; диспансеризация ўтказиш ва юқумли касалликларга қарши эмлашдан иборат. Иккиламчи тиббий П. касалликларни эрта аниқлаш, патологик жараённинг ривожланиши, унинг асоратлари ва рецидивларнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг инсонларнинг соғлом турмуш тарзини яхшилашга, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, спортнинг оммала-шуви ва профилактик тиббиётни ривожлантиришга қаратилган қонунлар, дастурлар қабул қилинди.

Оналик ва болаликни муҳофаза қилиш тадбирлари она ва болалар касалликлари ва ўлимнинг кескин камайишига, чилла даври касалликларининг олдини олишга, соғлом авлод яратилишига ёрдам бермоқда. Ҳоз. олдинги поликлиникалар ва шифохоналар ўрнига оилавий поликлиника ва «Оналар ва болалар» марказлари ташкил этилди. Тиббиёт интларида оилавий шифокорлар тайёрлаш дастурига ўтилди. Туғруқхоналар ўрнини перинатал марказлар эгаллади.

21-а. бошида Ўзбекистонда Республика «Саломатлик» ин-ти, вилоятларда унинг филиаллари очилди.

ПРОФИЛАКТОРИЙ — даволаш-про-филактика муассасаси. Аҳолини ишдан ажралмаган ҳолда даволайди, дам олиш учун шароит яратади. Йирик и.ч. корхоналари қошида касаба уюшмаси ташкилотлари томонидан ташкил қилинади. П.га кундузги (кечаси ишлайдиганлар учун), тунги (кундузи ишлайдиганлар учун) санаторийлар, парҳез ошхоналари ва б. киради. П. иш

қобилиятини сақлашга, касалликлар камай-ишига имкон беради. Умумий терапия (ички касалликларни даволайдиган) ва, махсус ихтисослаштирилган (асосан, маълум бир касалликлар, мас, силни даволайдиган) П.лар бор. П.да даволаниш учун бериладиган йўлланма бепул ёки чегирилган миқдорда бўлади.

ПРОХОРОВ Александр Михайлович [1916.28.6 (11.7), Атертон ш., Австралия — 2002, Москва] — рус физиги, квант электроника асосчиларидан бири, акад. (1966 й.). Икки марта Меҳ-нат Кахрамони (1969, 1986). Ленинград ун-тини тугатган (1939). Илмий ишлари парамагнит мазер, очиқ резонатор, газодинамик ва қаттиқ жисмли тезлаткичлар, плазмалар фи-зикаси ва б.га оид. Н. Г. Басов б-н ҳам-корликда (Ч. Таунс-дан мустақил равишда) биринчи квант генератор — ма-зерни яратган (1954). Ходимлари б-н па-рамагнит мазерларни яратиш усуллари ривожлантирган (1957— 58). Лазер техникасида кенг қўлланила бошлаган очиқ резонаторлар_грясини (1958) ва газодинамик лазер ғоясини (1967) илгари сурган. У инфрақи-зил ва кўринадиган нурланишларнинг қудратли лазерларини яратиш, бу лазер нурланишларнинг моддалар б-н ўзаро таъсирлари тўғрисидаги фунда-ментал ишлар муаллифи. Катта Совет Энциклопедиясининг 3-нашри (1969— 1978), Катта Россия Энциклопедияси (1996 й.дан) Бош муҳаррири. Нобель мукофоти лауреати (1964; Н. Г. Басов ва Ч. Х. Таунс б-н ҳамкорликда).

ПРОЦЕНТ (лот. procentum — юз ҳисобидан), фоз — 1) соннинг юздан бир улуши; % белги б-н ифодаланади. Мас, 8 сонининг 5 фоизи (%) 0,4 га тенг. Соннинг мингдан бир улуши, яъни П.нинг ўндан бир улуши промилле деб аталади (%о б-н белгиланади). П. хўжаликда молия ва статистик ҳисоблашлардаги миқдорни баҳолаш ва таққослаш учун ишлатилади; 2) кре-диторлар пулни ссудага берганлиги учун қарздордан унди-

радиган кўшимча ҳақ.

ПРОЦЕССОР (лот. processus — сурилиш) — электрон машинанинг дастур (программа) да кўзда тутилган амаллар; информацияни ўзгартириш, барча ҳисоблаш жараёнларини, х.исоблаш машинасидаги бошқа қурилмаларнинг ишини бошқариб туриш учун мўлжалланган марказий қурилмаси. Асосий қисмлари: арифметикмантией қурилма ва бошқариш қурилмаси.

Арифметикмантикий қурилмада ахборот арифметика ва мантӣқ жиҳатидан қайта ишланади. Бошқариш қурилмаси хотирадаги ахборотларни чиқариш тартибини белгилайди, бошқарувчи сигналларни ишлаб чиқади, машинадаги қурилмаларнинг ишини уйғунлаштиради, дастурни узиш сигналларини қайта ишлайди, хотирадаги ахборотларни муҳофазалайди, П. ишини назорат қилади. П. да булардан ташқари, ўта тезкор хотира қурилмаси ва ташкилий блоклар ҳам бор.

ПРОЦЕССУАЛ МУДДАТЛАР

(ЎЗРда) — ЖПК да кўрсатилган процессуал ҳаракатларни бажариш муддатлари. П. м. процесс иштирокчиларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлашга қаратилган. Мас, жиноят содир этишда гумон қилинган шахс узоғи б-н 72 соат ушланиб туриши, эҳтиёт чораси сифатида қамоқда сақлаш муддати ўта мураккаб ишлар бўйича Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг руҳсати б-н 1 й.гача узай-тирилиши, суд ҳукми устидан шикоят 10 кун ичида берилиши мумкин (ЖПК 226, 245, 500моддалар). П. м. соат, сутка ва ойлар б-н ҳисобланади, уларнинг ўтиши оқибатлари, узайтириш ва тиклаш тартиблари ЖПК 39-бобида баён этилган.

ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚ (ЎЗРда)

-ҳуқуқ тизими нормаларининг бир қисми; судда ишларини юритиш жараёнида, шунингдек, суриштирув ва дастлабки терговда иштирокчилар ва б. ман-

фаатдор шахсларнинг ФПК, ХПК, ЖПК ва МЖКда назарда тутилган ҳуқуқлари. П.х. Ўзбекистон Республи-касининг Конституциясида белгиланган шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни заруратсиз ва асоссиз чекланмаслигига хизмат қилади. П. х.лар демократик характерда бўлиб, даъво ва низолар-ни, ҳуқуқбузарлик, шу жумладан, жиноят ишларини тез ва тўғри текшириш, уларни асосли, қонуний ва одилона ҳал қилишни кафолатлайди. П. х. юридик шахсларга ҳам ўз манфаатларини ҳимоялаш воситаси сифатида берилади.

Жиноят ишлари бўйича гумон остидаги шахс ва айбланувчига тегишли П.х.ларнинг энг муҳими ҳимояланиш ва ҳимоячининг ёрдамидан фойдаланиш ҳуқуқидир. Кенг маънода П.х. фуқаролик, хўжалик, маъмурий ва жиноят ишларини ҳал этиш тартибидан иборат.

ПРОЦИОН — Кичик Ит юлдуз турку-мининг энг ёруғ а юлдузи. Визуал юлдуз катталиги 0,4. Куёшдан узоқлиги 3,5 парсек, ёритувчанлиги ундан 7,7 марта катта. П. кўшалок юлдуз.

ПРУДОН (Proudhon) Пьер Жозеф (1809.15.1, Безансон — 1865.19.1, Париж) — француз социалиста, анархизм назариётчиси. П. коммунизм душмани бўлган, жамиятни инқилобий қайта қуриш назариясига қарши чиққан. Коммунизм ғоясини у «бемаъни ғоя», «давлатни улуглаш», «ёвузлик ва истиб-дод жамияти», «қашшоқлик дини», «қашшоқлик фалса-фаси» деб билган. П.нинг 2 жилдли «Иқтисодий зиддиятлар тизими ёки Қашшоқлик фалса-фаси» китоби Маркснинг унга жавоб тар-зида ёзган «Фалсафа қашшоқлиги» асари (1847) туфайли машҳур бўлиб кетган. П. синфларнинг иқтисодий ҳамкорлиги лойиҳасини ва «давлатни йўқотиш» тўғрисидаги ўз назариясини илгари сурган. «Мулкка эгалик нима?» асари (1840)да бу саволга «Мулкка эгалик — ўғирликдир» деб жавоб берган.

ПРУЖИНА (рус.) — қисилганда ҳосил бўладиган эластик куч ҳисобига механик энергия ҳосил қиладиган ва турткиларни юмшатадиган деталь. Таъсир қилувчи куч турига қараб, эгилувчан (П. ўқига перпендикуляр кучларни қабул қилувчи, буралувчи, чўзилувчи, сиқилувчи ва б.), пластинкасимон, спиралсимон, винтсимон, тарелкасимон, халқасимон ва б. хилларга бўли-нади. П. ўрамининг кесим юзи шаклига қараб, дойра, квадрат, тўғри тўртбурчак, бир неча симлар ўралган хиллари бор. П., асосан, таркибига углерод ва марганец, кремний, хром қўшилган пўлат, пласт-масса, латунь, бронза ва б. материаллардан тайёрланади. П. соат механизмлари-да, т.й. буферлари, тир-каш қурилмалари, амортизатор ва тех-никанинг бошқа соҳаларида қўлланилади.

ПРУС ТИЛИ — болтиқ тилларидан бири, баъзан уни немис тилининг прус шеваларидан фарқлаш учун қад. прус тили деб ҳам аташади. П.т. Болтиқбўйининг жан.-шарқида, Висла дарёсининг шарқида тарқалган; 2-минг йилликнинг бошларида унинг тарқалиш ҳудуди то-раяди. 18-а. бошида эса П.т. улик тилга айланиб, прусларнинг авлодлари немис тилида сўзлаша бошлаганлар.

П.т.нинг 14—16-а.лардан сақланиб қолган ёдгорликлари — 800 сўзли немисча-прусча, 100 сўзли прусча-немисча луғатлар, бир қатор ҳужжатлар, шеърий парчалар ҳамда немис тилининг прус шевалари ва поляк тилидан ўтган ўзлашмалар бу тил ҳақида муайян тасав-вур уйғотади.

ПРУСЛАР — болтиқ қабилалари гуруҳи. Болтиқ денгизининг жан. соҳилида яшашган. 13-а.да Тевтон орден томо-нидан бўйсундирилган. П. номи-дан Пруссия атамаси келиб чиққан.

ПРУССИЯ (Preußen) — давлат, сўнгра Германиядаги ер (федератив маъмурий бирлик; 1945 й.гача). П.нинг

асосий тарихий ўзаги — Бранденбург 1618 й. Пруссия герцоглиги (Тевтон орден томонидан 1525 й. босиб олинган прус ерларининг бир қисмида вужудга келган) б-н бирлашган. Бранденбург-Пруссия давлати 1701 й. П. қироллигига айланган (пойтахти — Берлин ш.). П.нинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида юнкерлар раҳбарлик ролини ўйнаганлар. Гогенцол-лернлар сулоласидан чиққан П. қироллари (Фридрих II ва б.) 18-а. — 19-а.нинг 1ярмида давлат ҳудудини сезиларли даражада кенгайтирган. 1871 й. прус юнкерлари Бисмарк бошчилигида «темир ва кон» б-н Германияни прус-милитаристик асосда бирлаштирилишини яқунлашган; П. қироли айна вақтда Германия императори бўлган. Германиядаги 1918 й. нояб. инқилоби нати-жасида П.даги монархия барҳам топган. П. Германия ерларидан бирига айланган. 2-жаҳон урушида фашистик Германия тормор келтирилгач, П. ҳудуди айрим ерларга тақсимланган (1945); 1947 й. Германиядаги Контроль кенгаш П. давлатини милитаризм ва реакциянинг бешиги сифатида йўқ қилинганлиги ҳақида қонун қабул қилган.

ПРУСТИТ (француз кимёгари Ж. Л. Пруст номидан), оч қизил кумуш рудаси — минерал, кимёвий таркиби Ag_3AsS_3 . Тригонал сингонияли. Донатор агрегатлар, кристаллар ва яхлит массалар ҳолида учрайди. Ранги оч кизил, олмосдек ялтироқ. Каттиклиги 2—2,5; зичлиги 5570—5670 кг/м³. Мўрт, электр ўтказмайди. Асосан, кўрғошин-рухкумуш рудали гидротермал конларда ҳосил бўлади. Россия (Олтой, Узок Шарк), Қозғистон, Ўрта Осиё, Германия, Канада, Боливия ва б. жойларда учрайди.

ПРУТ — Украинадаги ва қисман Мол-давиянинг Руминия б-н бўлган чегара-сидатларё. Дунайнит чап ирмоғи. Уз. 989 км, ҳавзасининг майд. 27,5 минг км². Ёмғир ва қор сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 80 м³/сек. Шарқий Кар-

пат тоғларидан бошланади. Янв.да муз-лаб, мартда муздан бўшайди. Ирмоқлари: чапдан — Раковец, Чугур; унгдан — Черемош, Жижия, Бахлуй. Даре этагидан Леово ш.гача кема қатнайди. П. бўйида Яремча, Коломия, Черновци, Снятии, Унгени, Леово ш.лари жойлашган.

ПРЭСЛИ (Presley) Аарон Элвис (1935.8.1, Тупело, Миссисипи штати — 1977.17.8, Мемфис) — америка хонандаси ва киноактёр. Рок мусиқа асосчиларидан. Госпелз (диний кўшиқлар), блюз, кантри каби америка оммабоп мусиқа жанрлари негизда ўзига хос, жўшқин ва эхтиросли ижро услубини яратган, «рок-ролл кироли» унвонига сазовор бўлган. Болаликдан черков хорига қатнашган. 1954 й.дан овоз ёзиш студиялари ва телешоуларга қатнашиб, тез орада бутун Америкада танилган, кейинчалик жаҳон оммабоп мусиқа «юлдуз»ига айланган: 1956 й.да граммпластинкага ёзилган «Heartbreak Hotel» кўшиғи тарихда илк бор бир миллион нусхада сотилган (П.нинг граммпласт-тинкаларидан жами 140 таси шу ти-ражда тарқалган). Кўшиқ ижросида би-ринчи бўлиб грим, очик рангли ки-йимлар, турли чироқ эффектларидан фойдаланган, ўзига хос сахна имижини яратган. Киноактёр сифатида 30 дан ортик фильмда қатнашган. АК-Шнинг «Грэмми» мукофотига бир неча бор сазовор бўлган.

ПРЯНИШНИКОВ Дмитрий Николаевич [1865.25.10(6.11), Кяхта ш. -1948.30.4, Москва] — рус агрокимё мактаби асосчиси. СССР ФА акад. (1929), ВАСХНИЛ акад. (1935), Мехнат Қаҳрамони (1945). П.нинг илмий ишлари ўсимликларни озик^лантириш ва деҳқончиликда ўғитлардан фойдаланиш, агрокимё, қ.х.ни кимёлаштириш масалаларига бағишланган. Олимнинг «Агрокимё» (1940) асари деҳқончиликда ўғитларни қўллашнинг илмий асоси ҳисобланади.

ПСАММИТЛАР (юн. psammites — кумли, psammos — кум) — кумли жинслар. П. таркибида 50%, баъзан ундан кўпроқ 0,05 — 1 мм ўлчамли минерал заррачалар ва чақиқтоғ жинслари бўлади. Юмшоқ (уваланган) П. — кум ва жипслашган (цементлашган)лари — кумтошлар деб юритилади. П. мономи-нералли (асосан, кварцли), олигомиктли (кварцдала шпатли ва б.) ва поли-минералли (аркоз ва граувак) жинсларга ажратилади. Улар, асосан, тоғ жинслари емирилиб, чақиқ бўлақлари кўчирилиб жойлашганда ҳосил бўлади. Баъзи П. нинг ўзи фойдали қазилма (но-руда қурилиш материаллари) ёки нефть ҳамда газ уюмлари ўзида сақлайди, кам ҳолларда олмос, олтин, платина ва б. сочма конлар ҳосил қилади.

ПСАММОФИТЛАР (лот. psammos — кум ва ...фит) — учма кумларда ўсадиган чўл ўсимликлари. Шамол кумни учирганида илдининг очилиб қолмаслиги, кум кўмиб кўймаслиги ва кумда кўмилиб қолган уруғининг кўкариб чиқиши учун турли мосланишлар ҳосил қилган. Дарахтлар ва буталар, кумда кўмилиб қолган поясидан кучли ривожланган илдишлар (саксовул, қандим); кумдан чиқиб қолган илдишлардаги кўшимча куртақлардан новдалар ҳосил қилиш (кум акацияси ва б.) хусусиятига эга. Ўтсимон П. қалин кум қатламидан ўсиб чиқа оладиган ипсимон узун, тез ўсадиган илдишпоя ҳосил қилади (илоқ). Кўпчилик П. — эфемерлар. Кўп йиллик П.нинг барглари майда, редукцияга учраган ёки барглари бўлмайдиган, пояси орқали фотосинтез ва транспирация қилади (саксовул). П.нинг мевасида турли хил ўсимталар ва туклари бўлиши туфайли шамолда яхши учганидан кумда кўмилиб қолиб кетмайди.

ПСЕВДО... (юн. pseudos — ёлғон) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми бўлиб, иккинчи қисмининг ёлғон, сохта эканлигини англатади (мас, псев-

доподиялар, псевдосфера).

ПСЕВДОМОРФОЗЛАР (псевдо... ва юн. *morphe* — шакл), сохта шакл — таркиби ва ички тузилишига ташқи шакли мувофиқ бўлмаган минераллар. Вир минерал ўрнида иккинчиси крист-талланса, оддий П. дейилади; мурак-каб П. эса бир неча минерал агрегатларидан ҳосил бўлади. П. аввал пайдо бўлиб, кейинчалик ювилиб кетган ми-нералларнинг (шакли сакланган ҳолда) ўрнини тўлдириш ёки кимёвий алмашиш йўли б-н вужудга келади. Бу жа-раёнда оддинг минерал таркибининг анча қисми П.га ўтиши ёки бутунлай эриб чиқиб кетиши мумкин (мас, куб шаклидаги пирит оксидланиш жарае-нида лимонитга айланса лимонит-нинг пиритдаги псевдоморфозлари ҳосил бўлади; бунда аморф ҳолдаги лимонит гиритнинг кристалл шаклини эгаллайди, яъни лимонит пиритнинг қолипига тушгандай бўлади). П.ни ўрганиш ми-нералларнинг қонуниятли ўзгаришини аниқлашда катта аҳамиятга эга.

ПСЕФИТЛАР (юн. *psephos* — май-да тош, шағал тош) — йирик бўлакли цементлашган чўкинди жинслар. Туб жинсларнинг механик парчаланиши ва парчаланган маҳсулотларнинг дарё води йлари ва сув ҳавзалари сохилларида тўпланишидан ҳосил бўлади. Бўлақлар ўлчами 1 мм дан катта. Келиб чиқиши бўйича чўкинди, вулканоген-чўкинди, вулканоген ва тектоник турларга бўли-нади. Бўлақларнинг ўлчами ва думалокланиш даражаси бўйича хар-сангтош, ғўлатош ва шағалларга ажрати-лади. Цементлашган турлари псефитолит (конгломерат, брекчия, гравелит)лар дей-илади.

ПСЁЛ — РФ ва Украина худудларидаги дарё. Днепрнит чап ирмоғи. Уз. 717 км, ҳавзасининг майд. 22,8 минг км². Ўрта Россия қирларидан бошланади. Қордан тўйинади. Ўртача сув сарфи қуйилиш жойидан 36 км да 55

м³/сек. Дек.да музлаб, март—апр.да муз-дан бўшайди. Асосий ирмоғи — Хорол (ўнгдан). П. бўйида Обоянь, Суми, Га-дьяч ш.лари жойлашган.

ПСИЛОМЕЛАН (юн. *psilos* — яланғоч, силлик, *melos* — кора) — ми-нерал, марганецнинг мураккаб гидро-оксиди. Унга яширин кристалли ва кол-ломорф шаклдаги мураккаб таркибли гидро-оксидлар хос. МпО ва МпО₂ нис-бати оксидланиш даражасига қараб кенг ин-тервалда ўзгаради. Асл П. [(Ва, Н₂О)₂ Мп₅О₁₀], криптомелан [K₂Мп₈О₁₆], голландит [Ва₂Мп₈О]₆, коронадит [Pb₂MngOl(j)] ва б.дан таркиб топган. Бу минераллар хоссалари бўйича бир-би-рига жуда яқин. Асл П. чиғаноқсимон синади, ранги тим кора, баъзан кўнғир кора. Каттиклиги 5—6. Зичлиги 4000—4710кг/м³. Мўрт. П. нураганда оксид-ла-нади ва дегидратацияланади. Бунда кора курум шаклидаги пиролозит ҳосил бўлади. Оксидланиш зоналарида, нураш қобикларида ҳамда чўкинди фойдали қазилмалар конларида учрайди. Сино-ними — романешит. Закавказье ва Ук-раинада йирик конлари бор.

ПСИЛОФИТСИМОНЛАР (*Psil-oghytales*) — боткоқлик ва курукликда яшашга мослашган қад. ўсимликлар оиласи. П. қазилма колдиклари дастлаб 1859 й.да Канадада, кейинчалик Шотлан-дия, Шпицберген, Кузбасс,

Урал, Сибирь, Ўзбекистон (Турки-стон ва Нурота тоғлари)да Ўрта силурдан девонгача бўлган ётқизиклардан топил-ган. Пояси дихотомик шохланган, ай-рим турларида тиканга ўхшаш майда барглар-и бўлган. Спорангийлари пояси учи-да жойлашган. П.га сувдан курукликда яшашга ўтган дастлабки поя ва баргли ўсимлик сифатида қаралади. Қазилма П.нинг 7 оиласи, 18 турку-ми, жумладан, Ўзбекистонда 6 турку-ми топилган.

ПСИТТАКОЗ (*psittacosis*; юн. *Psittakos* — тўти) — одам ва қушларнинг

ўткир инфекцияцион касаллиги. Тўтилардан юқади (қ. Орнитоз).

ПСИХАСТЕНИЯ (психо... ва астеня) — руҳий заифлик. 1) неврознинг бир хили, бунда киши мияси тахликали ўй-фиколар б-н банд бўлади; 2) киши характеридаги патологик ҳолат (психопатиянинг бир тури); ўз-ўзига ишонмаслик, ҳамма нарсадан шубҳаланиш, васваса, ваҳимага тушиш. Бундай кишиларда журъатсизлик, қатъиятсизлик, иккиланувчанлик кузатилади. До-имий ишончсизлик, кўрқув уларни иккиланувчан, ўз қобилиятига ишонмайдиган, беқарор одамларга айланган-риб қўяди. Охири-оқибат улар ваҳима ва шубҳаланувчан бўлиб, арзимаган руҳий қийинчиликлар таъсирида миядан кетмайдиган ҳолатлар неврозига дучор бўладилар. П. асосида бош миядаги асосий жараёнлар ичида биринчи сигнал системасига (идрок этиш, ҳиссиёт) Караганда иккинчи сигнал системаси (фикр-мулоҳаза юритиш) устун туриши И. П. Павлов томонидан исботланган. П.да миядан кетмайдиган фиколар ёки шилқимлик ҳолатлари учрайди.

ПСИХИАТРИЯ (психо ... ва юн. Iatreia — даволаш) — клиник тиббиёт соҳаси. Психик касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари, белгилари ва ривожланиш механизмларини ўрганеди, уларнинг олдини олиш, даволаш ва беморларга тиббий ёрдам кўрсатишни ташкил этиш усуллари ишлаб чиқади.

Психик касалликларни дастлаб юнон врачлари ўргана бошлаганлар. Гиппократ психик касалликлар ҳам бошқа касалликлар каби ташки муҳитнинг организмга салбий таъсири натижасида пайдо бўлишини биринчи бор айтган. Абу Али ибн Сино ҳам асаб ва руҳий касалликларни даволаш ишига кўпгина янгиликлар киритган. У психик касалликлар ҳақидаги хурофий тушунчаларни (мас, бу касалликларни жинлар келтириб чиқаради деган фикр-ни) рад этиб, асаб

ва руҳий касалликлар ҳам бошқа касалликлар каби ташки муҳитнинг одам организмга салбий таъсиридан ва организмнинг ўзида рўй берадиган ўзгаришлардан пай-до бўлади деб билган.

П. тиббий фан сифатида 18-а. охири — 19-а. бошларида шаклланди. Шу пайтдан бошлаб врачлар психик касалликларга қарши дорилар қўллашга, шу касалликнинг табиий сабабларини ўрганишга кириша бошладилар. Психик касалликларнинг кўпгина тури (жумладан, авваллари тузатиб бўлмайдиган тури) муваффақиятли даволанмоқда. Илгарилари ногиронликка чиқариб юбориладиган ўткир психоз б-н касалланган беморларни тузатиб юбориш усуллари ишлаб чиқилди. П. касалхоналарининг йўналиши ўзгарди. П. илмининг кенг ривожланиши П. им-қониятлари кўламини оширди. Замо-навий П. ўткир психоз касаллигига уч-раган беморларнигина эмас, балки психопатия, неврозларни, алкоголизмни, кайфият ўзгарувчанлиги (эмоционал қўзғалувчанлик) ва уйқусизликни ҳам даволайди.

П.нинг текшириш усуллари ўзига хос бўлиб, бошқа тиббий фанлардан бирмунча фарқ қилади. П. тиббиёт фанлари ичида энг кейин ривожланган фанлар қаторига киради. Ҳоз. даврда унинг моҳияти жуда ҳам кенг, чунки руҳий беморлардан ташқари ҳар қандай соматик касалликлар ҳам руҳий фаолиятнинг маълум даражада бузилиши б-н ўтади ва шу боис П. асосларини ҳар бир соҳадаги врач билиши зарур.

П. умумий психопатология ва хусусий П.га бўлинади. Умумий психопатология руҳий хасталикларнинг умумий аломатлари, уларнинг кечиши ва ҳ.к.ни ўрганеди. Хусусий П. эса руҳий хасталикларнинг алоҳида турларини кўриб чиқади, қиёсий диагностика-қаси ва даволаш масалаларини ўрганеди.

Бундан ташқари, кейинги вақтда П. дан янги тармоқлар: болалар П.си, ўсмирлар П.си ва суд П.си, ижтимоий П., наркологида ажралиб чиқди. П.да

физиология, психология, генетика ва б. фанларнинг эришган ютуқлари кенг қўлланилади.

Рухий беморларни даволаш имкони-ятлари кунданкунга кенгайиб бормокда. Мас, 20-а.нинг 50-й.ларидан бошлаб рухий ўзгаришларни даволашда марказий нерв системасида содир бўладиган жараёнларга бевосита таъсир этадиган психофармакологик воситалар қўлланмоқда.

Ҳоз. замон П.си факат клиник фан бўлиб қолмай, балки ижтимоий ва психология масалаларини ҳал қилишда ҳам иштирок этади.

Ўзбекистонда 1- ва 2-ТошТИ, Врачлар малакасини ошириш ин-ти, Педиатрия тиббиёт ин-ти, Андижон, Самарқанд тиббиёт ин-тларида П. ка-федралари бор. Узбек олимларидан Х. Олимов, Ш. А. Миртолибов Т. И. Исмоилов, А. У. Шоюсупова, Р. С. Турсунова, М. Халилов ва б. П.нинг энг долзарб масалалари устида тадқиқот ишлари олиб бормоқдалар.

Мирқобил Халилов.

ПСИХИК КАСАЛЛИКЛАР, рухий касалликлар, психозлар — бош мия фаолиятининг бузилишидан келиб чиқадиган касалликлар: рухий фаолиятнинг функционал узгаришидан то унинг бутунлай бузилишигача бўлган ҳолатлар.

П.к.да бемор воқеаликни тўғри идрок этолмайди, шу жиҳатдан П.к. ички касалликлардан фарқ қилади. П.к.нинг сабаблари хилма-хил, булар орасида ирсий омил (наел) асосий ўрин тутади. Мас, олигофрения, психопатия, маниакал-депрессив психоз, эпилепсия ва шизофренштт келиб чиқишида кишининг насл-насаби муқим роль ўйнайди. П.к.нинг пайдо бўлиши ва авж олишига инфекцион касалликлар, бош миянинг шикастланиши, интоксикация, рухий изтироблар ҳам сабаб бўлиши мумкин.

Онанинг ҳомиладорлик пайтида касалланиши ёки шикастланиши сабабли ҳомиланинг зарарланиши боланинг рухий ривожланишдан орқада қолиши-

га, эпилепсия ва б. рухий ўзгаришларга олиб келади. Сурункали алкоголизм ва наркомания ҳам бора-бора кишини П.к.га олиб бориши мумкин. П.к.нинг вужудга келишида касалликка сабаб бўладиган омиллардан ташқари, кишининг ўзига хос хусусиятлари, унинг илгари бошидан кечирган касалликлари (мас, мия шикастланиши, алкогольдан заҳарланиш, ички аъзолар касалликлари, наслида рухий касаллик борлиги ва б.) ҳам аҳамиятга эга.

П.к.нинг белгилари, асосан, галлюцинация, ахлаш, шилқимлик, ҳаяжонланиш, онг ва хотира заифлашуви, эси пастлик ва ҳ.к.дан иборат.

П.к. кишининг жинси ва ёшига ҳам бир қадар боғлиқ. Умуман беморни қанча эрта даволашга киришилса, оқибат-ти шунча яхши бўлади. Касалликни яшириб ёки уялиб, врачга вақтида мурожаат қилинмаса, дард улғайиб, даволаш анча қийинлашади. Шунинг учун киши ўзида андак рухий ўзгариш сезса, дарҳол врач-психиатр га кўриниши лозим.

Рухий беморлар махсус психиатрия касалхоналарида даволанади.

ПСИХИКА (юн. psychikos — рухий), рухият — юксак даражада ташкил топган материя (мия)нинг воқеликни алоҳида шаклда акс эттиришдан иборат хусусияти. Асосан, сезги, тасаввур, тафаккур, иродавий ҳатти-ҳаракат ва б. субъектив образларда акс этади. П. материяга нисбатан иккиламчи, хреила. Бу П.нинг мавжудлик усули (П. мия хусусияти)да ва унинг мазмуни (П. — объектив оламнинг субъектив образи)да кўринади. П. материя тараққиётининг муайян босқичида — тирик организмларда сезувчанликнинг алоҳида шакли ёки ҳис қилиш қобилияти пайдо бўлиши б-н вужудга келган. Тирик мавжу-дотнинг морфологик-физиологик тузилиши мураккаблашуви, унда нерв си-стемасининг вужудга келиши ва тарақ-қий этиши, бош мия, унинг катта ярим шарларининг шаклланиши ва такомиллашиши жараёнида ривожланган. П.нинг ўзига хос органи

инсонда ва олий даражада ривожланган ҳайвонларда бош миядир. П. — субъективлик б-н объективликнинг бирлигидир. Психик фаолият доимо муайян субъектга хос бўлиб, унинг индивидуал хусусиятлари б-н боғлангандир. Айни вақтда П. объектив оламнинг муайян манзарасини яратувчи мия инъикос фаолиятининг реал жараёни сифатида объектив-дир. П. психик жараёнлар, ҳолатлар ва инсоннинг психик хусусиятларининг зохирий бирлигидир. П. ривожнинг олий шакли — инсон П.сидир. Унинг пайдо бўлиши ва ривожланишида инсонга хос бўлган атрофдаги олам б-н ўзаро муносабатга киришиш усули — меҳнат ҳал қилувчи роль ўйнаган. Инсон П.си фақат биологик тараққиётнинг эмас, ижтимоий-тарихий тарақ-қиётнинг ҳам маҳсулидир. Ижтимоий, меҳнат амалиёти олий, фақат инсон-гагина хос П. шакли — ояғни вужудга келтирди. Инсон П.сининг энг муҳим хусусияти — ишлар, ҳодисалар ва б.ни олдиндан кўра билиш ва ўзи нима қилишини режалаштиришдан иборат. Инсон объектив воқеликдаги предметлар ва ҳодисаларни тажрибага асосланиб идрок қилади. Инсоннинг психик фаолияти асосида биринчи ва иккинчи сигнал системаларининг ўзаро таъсири ётади. П.нинг муҳим томони унинг реф-лекторлик табиати, яъни рефлекслар ҳосил бўлиши, бу жараённинг тўхтов-сиз ва қатъий кечишидир. Реал П. фаолият кўринишида мавжуд. Фаолиятда у шаклланади, намоён бўлади ва билиб олинади. Инсон П.сининг шаклланишида таълим ва тарбия муҳим роль ўйнайди. Таълим ва меҳнат жараёнида ҳар бир шахс П.сининг индивидуал ривожланиши юз беради, бу инсоният тўплаган моддий ва маъна-вий бойликларни ўзлаштиришдан иборатдир. П.ни психология ўрганади.

Эргаш Ғозиев.

ПСИХО ... (юн. psyche — рух; қалб) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми бўлиб, психикага алоқадорликни ифодалайди (мас, психология, психоте-

рапия).

ПСИХОАНАЛИЗ {психо... ва анализ) — психотерапия методи ва З. Фрейд томо-нидан ривожлантирилган психологик таълимот. Онгсиз психик жараёнлар ва мотивацияни диққат марказига қўяди. Инсон хулқи асосини лаззат олиш (либидо)га нисбатан, айниқса, илк болаликда пайдо бўлган сексуал (жин-сий) майл ташкил қилади деган ғояни илгари суриб, одам хулқидаги ижтимоийлик, онглиликни инкор этади. Онгдан унга мувофиқ келмайдиган (асосан, сексуал) майллар ва руҳий кечинмаларни сиқиб чиқариш П.да ҳар хил неврозлар ва турли патологик ҳодисалар (унутиш, янглиш ҳаракатлар ва қ.к.)нинг асосий манбаи сифатида қаралади. П. назариясига кўра, 3 хил психик инстанциялар ҳукм суриши мумкин: ғайришуурий «У» (id) — майл доираси; турли ҳимоя воситалари б-н «У»нинг импульселарини чекловчи шуурий «Мен» (Ego); «Ўта-Мен» (Super—Ego) — ижтимоий тақиқдор, қонун тусига кирган мажбурий тартиб-қоидалар. Фрейд фикрича, «Мен» реаллик тамойилига асосланган ҳолда инсон психикасида ҳаракатланувчи қарамақарши кучларни мувофиқлаштириш вазифасини бажаради. Инсон ўзининг қад. аждодларидан ирсий йўл б-н ўтган инстинктив майлларнинг намоён бўлиши туфайли фаолдир. Инстинктив майллар даставвал жинсий инстинкт ва ўзини ҳимоя қилишга интилиш инстинкти тарзида юзага келади. Лекин жамият шахсни кўп жиҳатдан чеклаб қўяди, унинг инстинктлари ва майллари «цензура»дан ўтказилади. Бунинг натижасида ўзининг аксарият инстинктлари ва майлларини тўхташиш, тақиқлашга мажбур бўлади. Инстинктив майллар унинг шахсиятига тегадиган руҳий ҳолат сифатида онгли ҳаётдан сиқиб чиқарилади, лекин йўқолиб кетмайди, фақат онгсизлик соҳасига ўтказиб юборилади, холос.

П. таълимотининг вазифаларидан бири — онгсизлик соҳасидаги «комп-

лекс»ларни аниқлаш ва уларни англашга ёрдамлашишдан иборат. Ушбу таълимот намояндалари шахснинг ички ихтилофларини очиб бериш учун «Эдип комплексы» ни ярагдилар. Уларнинг мулоҳазасича, инстинктив майллар ўз қуввати ва фаоллигини сақлаган ҳолда инсоният маданияти ва шахс фаолияти-ти махсулининг ҳар хил шаклларига кириб («сублимациялашиб»), онгсизлик ҳолатидан туриб инсон хулқ-атворини бошқаришда иштирок қилаверади. П. да онгсизлик б-н онглилик ўрта-сидаги қарамақарши муносабатни мутлақлаштириш учрайди, бунинг натижасида уларнинг ўзаро бир-бирини тўлдириш имконияти рад қилинади.

П. адабиёт ва адабиётшунослик, санъат ва санъатшунослик, бошқа гуманитар фанлар ва тиббиётга таъсир кўрсатди.

Эргаш Ғозиев.

ПСИХОГЕНИЯЛАР (психо... ва ген) — рухий изтироб берувчи омиллар оқиба-тида келиб чиқадиган психик касалликлар гуруҳи. П. неврозлар ва реактив пси-хозларга бўлинади. Рухий изтироб берувчи омилларнинг кучига ва давомчилигига қараб ҳар қандай кишиларда ҳам П. учраши мумкин, лекин уларнинг келиб чиқишига, албатта, қўшимча омиллар: рухий ҳолатлар, жумладан, ақл-идрок даражаси, ишонувчанлик, ҳиссиётлар хусусияти ва б. касалликлар оқибати (миянинг шикастланиши, ички аъзолар хасталиклари, алкоголизм) ҳам сабаб бўлади. Кучли даражадаги таъсиротлар оқибатида реактив психозлар келиб чиқади. Реактив пси-хозларнинг 3 та асосий моҳияти бор: 1) реактив психозлар ҳамма вақт руҳий изтироблар оқибатида келиб чиқади; 2) беморлар кечинмаларида эса мана шу руҳий изтироблар акс этади; 3) руҳий изтироблар йўқолиши б-н руҳий хасталик ҳам барҳам топади.

Ўз навбатида, беморларнинг шахсий-конституционал моҳиятларига қараб асосан 3 хил неврозлар қайд қилинади: неврастения, истерия ва миядан кетмай-

диган ҳолатлар неврози. П.га мубтало бўлган беморлар изтироб берувчи омиллар бартараф қилингандан кейин тезда ва бутунлай тузалиб кетиши мумкин. Бирок, узок, давом этган изтиробли руҳий кечинмалар киши шахсининг ўзгариб кетишига олиб келиши эҳтимолдан холи эмас.

ПСИХОЗЛАР — қ. Психик касалликлар.

ПСИХОЛИНГВИСТИКА

нутқнинг ҳосил бўлиши, шунингдек, нутқни идрок этиш ва шакллантириш жараёнларини уларнинг тил тизими б-н ўзаро боғланиши ҳолатида ўрганувчи фан; психология ва лингвистиканинг синтезидан пайдо бўлган. П. инсон нутқий фаолияти моделини ва психофизиологик нутқий шаклланишини ишлаб чиқиш, уларни психологик экспериментлар йўли б-н текширади. Тадқиқот манбаи бўйича тилшуносликка яқин бўлган П. ўз текшириш усуллари бўйича пси-хологияга яқин туради. Унда ўзаро боғланишда эксперимент, «семантик дифференциал» каби ва б. экспериментал усуллар қўлланади. П. бир қатор амалий масалалар [она тили, айниқса, хорижий тилни ўргатиш; мактабгача ёшдаги болаларнинг нутқий тарбияси ва логопедия масалалари; миядаги нутқий марказлар касалликлари клиникаси; нутқий таъсир кўрсатиш муаммолари (хусусан оммавий ахборот воситалари фаолиятида ва тарғибот ишларида); суд психологияси ва криминалистика (мас, кишиларни уларнинг нутқ хусусиятига қараб таниб олиш, аниқлаш); машина таржимаси ҳамда нутқий ахборотни ЭХМга кириштириш муаммолари ва б.]ни назарий жиҳатдан тушунтириш зарурати туфайли ўтган аернинг 60-й.ларида пайдо бўлган. «П.» термини ўтган аернинг 60-й.лари ўргатларида америкалик олимлар томонидан амалиётга киритилган. Ўзбекистонда ушбу соҳада бир канча ишлар бажарилган бўлсада, ҳақиқий маънодаги психоллингвистик тадқиқотлар

эн-дигина бошланмоқда.
Абдуваҳоб Мадвалиев.

ПСИХОЛОГИЗМ (социологияда) — социологиянинг айрим йўналишларига (Г. Тард, Ч. Кули, Ж. Мид, неофрейдизм, структуравий-функционал мактаб ва б.га) хос методология усули. П. ижтимоий муносабатларни ва струк-тураларни психологик маълумотлар, инсон психикаси хусусиятлари, одамларнинг бево-сита ўзаро ҳаракатларини тахлил қилиш асосида тушунтиради. П. бўйича, психология умулан бутун фалсафанинг, унинг барча соҳалари, хусусан, мантикнинг (В. Вундт ва б. фикрига кўра) асоси ҳисобланади. П. тарафдорлари бирдан бир фан психологиядир, деб биладилар. Чунки, деб уктиришади улар, барча фанларнинг объекти фақат маълум усуллар орқали билинган сезгилар-дир. Бундай қарашни биринчи галда эмпириокритицизм ва позитивизм вакиллари илгари сурадилар.

ПСИХОЛОГИЯ (психо... ва ...логия) — инсон фаолияти ва ҳайвонлар хатти-ҳаракати жараёнида воқеликнинг психик акс этиши, руҳий жараёнлар, ҳолатлар, ходисалар, хислатлар тўғри-сидаги фан. П.нинг тадқиқот предме-тига сезгилар ва идрок образлари, та-факкур ва хиссиёт, фаолият ва муомала каби психологик жараёнлар, кате-гориялар киради. П.нинг асосий вазифалари — психика қонуниятларини, инсон руҳий ҳолатлари шаклланишини филогенетик ва онтоге-нетик тарақ-қиёт бирлигида очишдан иборатдир. Мазкур вазифалар ечимини топишда П. бир томондан, биол. фани соҳалари б-н, жумладан, физиология б-н, бошқа томондан эса, социология, педа-гогика, маданият тарихи, мантик ҳамда ижтимоий фанлар б-н жипс алоқага ки-ришади. П. энг аввало, психиканинг ин-сонга хос шакли бўлмиш онг ва ўзини ўзи англашни тадқиқ этади.

Антик даврдан бошлаб психологик билимлар фалсафа ва тиббиёт фанлари

негизда ривожланиб келган. Юнон ши-фокорлари Гиппократ, Эрасистрат психи-канинг органи мия эканлигини билган-лар ва инсон жонини коинотнинг ашёвий бўлаги сифатида (Демок-/шнянинг модди-юнчилиги асосида) тал-қин қилганлар. Уларнинг ғоялари Платоннинг жон абадийлиги тўғрисидаги таълимоти-га қарамақарши қўйилган. Аристотель «Жон тўғрисида»ги асарида психологик тушунчалар тизимини ишлаб чиқди.

Ўрта асрларда психикага нисба-тан ҳар хил кўринишдаги ғайритабиий қарашлар ҳукмронлик қилди. Шу ту-файли психологик билимлар ривожлан-май қолди. Аммо баъзи файласуфлар ва шифокорлар (Ибн Сино ва б.) асарлари-да бу соҳада олға қадам қўйилди. Инсон хусусиятлари тўғрисидаги маълумотлар қад. қўлёмалар, ёдгорликларда ўз акси-ни топа бошлади. Турли мамлакатларда ва шаҳарларда тузилган академияларда (Хоразм, Самарқанд, Киев, Москва ва б. шаҳарларда) П. юзасидан тингловчилар-га сабоқ берилган.

Европа Уйғониш даврида Леонардо да Винчи, Х. Вивес кабилар П. ривожига ўз хиссаларини қўшдилар. 18-а.гаке-либ М. В. Ломоносов, А.Н. Радищев, Г. С. Сковорода, Т. Гоббс, Б. Спиноза, Г. Лейбниц, Ж. Локк, К. А. Гельвеции, П. А. Гольбах, Д. Дидро П.да бир талай каш-фиёт қилдилар, уни амалий маълумотлар б-н бойитдилар. П. 19-а.нинг 2ярмига келиб мустақил фан сифатида ажралиб чиқди. Немис олими В. Вундт Лейпцигда 1879 й. дастлабки экспери-ментал лаб.ни жиҳозлашга эришди.

П. тараққиетида умуман 19-а.даги эк-спериментлар алоҳида аҳамият касб этди. Бу даврда психологик реал воқеликни ўрганиш учун методлар маж-му-аси қўллана бошланди: кузатиш, лаб. эксперименти, табиий эксперимент, фа-олият натижасини тахлил қилиш, руҳий жараёнларни моделлаштириш генетик методи, тест, эксперт баҳолаш, интервью, анкета, сўровнома, таржимаи ҳол ва х.к. 19-а. охири —20-а. бошларида қатор пси-

хологик илмий мактаблар, йўналишлар вужудга келди: бихевиоризм, гештальт-психология, персонализм, фрейдизм ва ҳ.к. П.нинг ривожига И. М. Сеченов (психиканинг рефлектор табиати), И. П. Павлов (олий нерв фаолияти) таълимотлари муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Россияда В. М. Бехтерев экспериментал лаб. (Қозон, 1885), Харьков ун-ти ва Н. Н. Лангенинг Одессадаги лаб., Г.Челпановнинг Киевдаги, С. Корсаковнинг Москвадаги, кейинчалик В. М. Бехтерев, А. Лазурский, А. Нечаевларнинг Петербургдаги, В. Чижнинг Юрьев (Тарту, Эстония)даги экспериментал лаб.лари П. таракқиётига алоҳида таъсир ўтказди. 1912 й. Москва ун-тида Психология ин-ти очилди. Шу йилда И. А. Сикорский томонидан Киевда жаҳонда биринчи марта Болалар пси-хологияси ин-ти ташкил қилинди. 20-а. нинг 1ярмида Россияда К. Н. Корнилов, П. П. Блонский ва б. диалекти-кага асосланган илмий П.ни яратишга киришдилар.

Ҳоз. замон П.си кўп тармоқли психологик билимлар тизимидан иборат фан ҳисобланиб, ўзининг тадқиқот предметига эга бўлган кўплаб соҳалардан ташкил топган: умумий П., авиация П.си, ҳарбий П., дифференциал психология, психофизиология, муҳандислик психологияси, космик психология, ҳуқуқ П.си, тиббиёт П.си, нейропсихология, патопсихология, педагогик психология, меҳнат П.си, спорт П.си, мах-сус П., ижодиёт П.си, менежмент П.си, маркетинг П.си, ижтимоий психология, ёш психологияси, ташкилий П., дин П.си, оила П.си, П. тарихи, генетик П., амалий П., экспериментал П., касб П.си, психоллингвистика, сиёсий П. ва б. П.нинг тармоқларга ажралишининг асосий сабаби унинг таркибида татбиқий соҳалар вужудга келишидир. П. саноатда, жамият бошқарувида, таълим тизимида, соғлиқни сақлаш, маданият, спорт, транспорт, радио, телевидение ва б. тузилмаларда муҳим масалаларни ҳал қилишда фаол иштирок қилмоқда. П. эришган ютуқлари шахс имкониятларини

рўёбга чиқариш ва уларни ҳаракатга келтиришда алоҳида аҳамият касб қилмоқда ҳамда шу аснода меҳнат самарадорлигини оширишга таъсир ўтказмоқда. Замонавий П.да электрон-ҳисоблаш техникаси, электр ва кимёвий воситалар ёрдами б-н психикани чуқур ўрганиш кабилар қўлланилмоқда. П.даўзини ўзи кузатиш (интроспекция) методи атрофида кескин баҳслар давом этмоқда. Баъзи йўналишдаги психологлар уни тадқиқот ўтказишининг асосий методи деб таъкидлаганлар, бошқалари эса унинг чекланганлигини эътироф қила-дилар, бунинг ўрнига объектив методлардан фойдаланишни тавсия этадилар. Объектив методлар туфайли психиканинг моддий негизи аниқланган, инсон ички муносабатлари б-н субъектив ҳолатлар сабабий боғлиқлиги яқка шахда, жамоада намоён бўлиши далилланган. Жаҳон ҳамжамиятида АҚШ, Англия, Франция, Германия, Россия, Швейцария мамлакатларида и. т. инсти-тутлари ва марказларида, ун-тларда психологик изланишлар кенг қўламда олиб борилмоқда.

Ўзбекистонда П. 1928 й.дан эътиборан ҳоз. Миллий ун-тда фан сифатида ўқитила бошланди. 1929 й. Халқ маорифи комиссарлиги қошида П. лабо-ра-торияси очилди. Кейинчалик педагогика ин-тларида П.нинг бир неча соҳалари бўйича талабаларга билим берила бошланди. 20-а.нинг 2ярмида М. Воҳидов, М. Давлетшин сингари маҳаллий кадрлар етишиб чикди. Ҳоз. даврда П. фанлари докторлари В. Токарева, Э. Ғозиев, Б. Қодиров, Ғ. Шо-умаров, Р. Гайнутдинов, В. Каримова, Ш. Баротов, А. Жабборов, Р. Суннаговалар П.нинг умумий П., педагогик ва ёш П.си, ижтимоий П. соҳалари бўйича тадқиқот ишларини амалга оширмоқдалар. Психолог мутахассислар тайёрлаш ва тадқиқот ишлари ЎзМУ, СамДУ, Фарғона ун-ти, Қарши ун-ти, Термиз ун-ти базаларида йўлга қўйилган. Республикамизда психологик хизмат жорий қилинган ва унинг тармоғи тобора кенгайиб бормоқда.

Ад.: Вохидов М., Мактабгача тарбия психологияси, Т., 1970; Давлетшин М., Крбилият ва унинг диагностикаси, Т., 1979; Токарева В., Талаба шахсининг ахлоқий ривожланиш психологияси, Т., 1989; Ғози-ев Э., Психология фани XXI аерда, Т., 2002; Ғозиев Э., Психология, Т., 2003; Қодиров Б., Лаёқат психологияси, Т., 1989; Шоумаров Ғ., Оила психологияси, Т., 2000; Каримова В., Ижтимоий психология, Т., 1994.

Эргаш Ғозиев.

ПСИХОПАТИЯ (психо ... ва юн. *patos* — азоб, дард, касаллик), патологик характер — шахснинг конституционал ва генетик сабабларга алоқадор норасолиги. Ирсий, туғма ва қаётда орттирилган бўлади. И.да беморнинг аклидроки сақланиб қолсада, феъл-атвори, ҳиссиёти, хулқининг чуқур ва до-имий тарзда бузилиши кузатилади. П. алоҳида патологик ҳолат эканлиги ва унинг асосий белгиларини рус психи-атри П. Б. Ганнушкин асослаб берган. П.да шахс хусусиятларининг норасо бўлиши ёки бузилиши (аномалияси) уларнинг жамиятга мослашувида ки-йинчилик туғдиради ва баъзан тўсқинлик ҳам қилади. Бу ҳолат шахснинг ҳаёти давомида айрим ўзгаришларга учрасада, умуман олганда доимий ха-рактерга эга бўлади. П.ни тавсифлашда 9- ва 10-Халқаро касалликлар тавсифи қўлланади. Бунга кўра, П. хилма-хил тарзда намоён бўлади. П.нинг гарано-ел, аффектив, астеник, ҳиссий лоқайд, беқарор, мозаик ҳамда жинсий бузуқлик турлари тафовут қилинади.

П. асосида конституциявий мойиллик, бошқача айтганда, ирсий кону-ниятлар ётади. Бундан ташқари, хомиладор аёлнинг бошидан кечирган бош мия касалликлари ёки шикастланишлари оқибатида ҳам келиб чиқади. Жа-миятнинг таъсири, оиладаги нотўғри тарбия (болани жуда эркалатиб юбориш ёки назоратсиз қолдириш ва б.) ҳам П.ни вужудга келтиради.

ПСИХОТЕРАПИЯ (психо... ва те-рапия) — рухий касал беморларни да-волаш мақсадида сўз, хушмуомала б-н ҳамда қулай шароит яратиш орқали улар онгига психик таъсир этиш. Уму-мий ва хусусий (ёки махсус) П. фарқланади. Умумий П. бу врачнинг бемор б-н бўлган мулоқотлари жараёни, бунда турли ру-хий таъсиротлар бемор шахсига, унинг тузалишига ишонч ҳосил қилиш, уни тинчлантиришга тиббий ходимларнинг (врачлар) нотўғри хара-катлари туфайли пайдо бўладиган ҳолатларни (ятрогения) олдини олишга қаратилади. Бу барча да-волаш чоралари ичида ёрдамчи тадбир хисобланади.

Хусусий П.нинг тушунтириш, суҳбат ўтказиш, ишонтириш (бедорлик ва гипноз ҳолатларида), ўз-ўзини ишонтириш (аутоген машқ) ва б. хиллари бор. П.да асосий қурол сўз хисобланади. Сўзнинг қудрати, унинг шифобахш таъсири қадим замонлардан маълум. И. П. Павлов сўзнинг олий нерв фаолия-тида қудратли кўзғатувчи таъсир эка-нини илмий жиҳатдан асослаб берди. Гипноз вақтида психотерапевтнинг сўзи бош мия пўстлоқ қисмининг маълум бир ерида кучли кўзғалиш ўчоғини вужудга келтиради ва бу турлича ифодаланган тормозланиш ҳолатига олиб келади. Бе-мор б-н врач ўртасида олиб борилади-ган тушунтириш суҳба-ти П.нинг етакчи усули бўлиб у тўғри олиб борилганда ҳар қандай бемор ҳам тинчланади, ҳам дар-ди енгиллашади. Ишонтириш усули энг кенг тарқалган. Муҳими беморни ишонтириш, суҳ-бат оқилона ва мулоҳаза б-н олиб борилиши лозим. Тушунтириш ва ишонтириш, одагда, биргаликда олиб борилади. Бунда врач б-н бемор ўртасида ўрнатилган муносабат муҳим ўрин ту-тади. Таъсир қилиш ва ўз-ўзига таъсир этиш П.нинг муҳим усулларида хисобланади. Бедорлик ҳолатида таъсир этишдан мақсад у ёки бу касаллик ҳола-тини бартараф этишгина эмас, балки беморни бу ҳолатдан тузалиб кетишига ишонтириш ва бунда ўз организмнинг

кучига ишончини мустаҳкамлашдан иборат. Айрим психотерапевтлар руҳий таъсир этишни ухлатадиган воситалар (дорилар)дан фойдаланиб ба-жарадилар. Гипноз П.нинг кўп қўлла-надиган усулидир.

П. неврастения ва б. шунга ўхшаш ҳолатларда, жумладан, жинсий ожизликца (импотенция), миядан кетмайдиган ҳолатлар неврозида, истерия невро-зида, психопатияларда, алкоголизм ва наркоманияларда кенг қўлланади.

Мирқобил Халилов.

ПСИХОТРОП МОДДАЛАР, нейро лептик моддалар, нейролеп-тиклар — кишининг психик фаолиятига таъсир этадиган дорилар гуруҳи; улар эс-хушни бузмай, ахлаш, галлюцинация ва психозга хос бошқа белгиларни йўқотади. Нерв касалликлари ва психик касалликларни даволашда қўлланади. Таъсир этишига кўра, нейролептиклар (аминазин, галоперидол), анксиолитиклар (седуксен ва б.), психостимуляторлар (фенамин ва б.), ан-тидепрессантлар (амитриптилин) ва х.к.га бўлинади.

ПСИХОФИЗИК МАСАЛА - кенг маънода — психик хусусиятларнинг физик ҳодисалар б-н муносабати, тор маънода — психик ва физиологик (нейро-гуморал) жараёнлар ўртасидаги нисбат масаласи. 17-а. механистик фалсафасида П.м.ни ҳал этишнинг 2 варианты вужудга келди: психофизик ўзаро таъсир (Декарт; онг сезгилар ва шу каби орқали тана таъсирида бўлади ва унга ирода б-н таъсир этади) ва психофизик параллелизм (психик ва физик жа-раёнларнинг параллел равишда намоён бўлиши). Психофизик параллелизмга Г. В. Лейбниц, Н. Мальбранш идеалистик, Д. Гартли (18-а.) материалистик мавкедан ёндашганлар ва у 19-а. да кенг та-рқалган. Диалектик материализм П.м.ни психика воқеликни фаол акс эттирувчи хоссадир деб тушуниш асосида ҳал қилади.

ПСИХОФИЗИКА — кўзгатувчининг кучи б-н ундан пайдо бўладиган сезги даражаси ўртасидаги микдорий муносабатни ўрганувчи психология тармоғи. 19-а.нинг 2ярмида Г. Фехнер асос солган. Сезги чегарасини, яъни инсон сенсор системасидаги сезувчанлиқнинг охириги нуктасини ўлчаш (Вебер-Фех-нер қонуни ва б.) ва психофизик шкалалар тузиш (С. Стивене ва б.) масалаларини ўз ичига олади.

ПСИХОФИЗИОЛОГИЯ - психик ва физиологик жараёнлар ўртасидаги муносабатларни ўрганувчи фан соҳаси. П.нинг асосий вазифаси психофизик масалани илмий ҳал қилишдан иборат. «П.» терминини 1830 й.да француз файласуфи Н. Массиас (1764—1848) қўллаган бўлсада, немис психологи В. Вундт П. асосчиси ҳисобланади. Сезги органлари П.си бирмунча кенг тарқалган ва илмий жиҳатдан ишлаб чиқилган. Айни шу соҳада и. т.нинг жуда аниқ методлари қўлланилган ва кўпгина муҳим психофизиологик қонуниятлар белгиланган. П. масалаларини психологлар ҳам, физиологлар ҳам, шунингдек, бошқа шуларга яқин фанлар вакиллари ўргана-дилар. П. ва дифференциал психология орасида дифференциал П. пайдо бўдди ва жадал ривожланиб бормоқда.

ПСИХРОМЕТР (юн. psychros — совуқ ва ...метр) — ҳаво намлиги ва т-расини аниқлашда ишлатиладиган асбоб. Оддий П. 2 қўшалок (қуруқ ва намланган) термометрлардан иборат. Қуруқ термометр ҳаво т-расини курсатади. Намлангани (хўл латга б-н ўралгани) иссиқлик қабул қилгич ҳисобланади. Термометрнинг симобли учини хўл дока б-н ўраб, сувли идишга солинади. Хўл докадан сув буғланганда термометрдан иссиқлик йўқолиши кузатилади. Шу туйфайли қуруқ термометрга нисбаган намланган термометрнинг т-раси доим паст бўлади. Иккала термометрнинг т-ралар фарқига кўра, махсус психрометрик жад-

вал, диаграмма, номограммалар ёрдамида ҳаво намлиги ҳисобланади.

П.нинг станцион, аспирацион ва дистанцион хиллари бор. Станцион П.нинг термометрлари метеорологик будканинг махсус штативига маҳкамла-нади. Аспирацион П.нинг термометрлари махсус оправаларга ўрнатилади. Дистанцион П.да қаршиликли термометрлар, термисторлар, термопаралардан фойдаланилади.

ПСИХРОФИЛ МИКРООРГАНИЗМЛАР (юн. psychros — совуқ ва ... фил) — криофил микроорганизмлар, 0° ва ундан пастрок (—10° гача) ҳароратда ўса олади. Облигат П.м. учун оптимал ҳарорат 10—15°, факультативлар учун — 25—30°. Метаболитик жараёнларига совуқ кам таъсир қилиши, жумладан, ферментларининг анча паст ҳароратда оптимал таъсир кўрсатиши, липид алмашинувининг ўзига ҳослиги (таркибида тўйинмаган ёғ кислоталарнинг нисбатан кўп бўлиши) б-н бошқа микроорганизмлардан фарқ қилади. Актиномицетлардан ташқари барча микроорганизмлар орасида учрайди. Облигат П.м. нисбатан доимий ҳароратда, факультатив П.м. ҳарорат кескин ўзгариб турадиган муҳитда ҳам яшай олади. Табиатда кенг тарқалган. Арктика ва Антарктида, ғорлар, қорлар ва тоғлардаги музликларда кўп учрайди. Микро-скопик сувўтлардан айрим турлари (одатда, хламидоменадалар) кизғиш пигмент ҳосил қилиб, қорни кизил ранга бўйаш хусусиятига эга.

ПСКОВ — РФ Псков вилоятидаги ша-ҳар. Великая дарёси бўйида. Т.й. ва автомобиль йуллари тугуни. Аҳолиси 204,2 минг киши (1998). П. 12—13-а.ларда Новгород республикаси таркибида, 14—15-а.ларда Псков республикаси князлигининг маркази бўлган. 13—16-а.ларда П. — йирик савдо-иқтисодий ва маданий марказ. 1510 й.дан марказлашган Россия давлати таркибида. 1777 й.дан П. ноиблиги маркази. П. 1944 й. 23 авг.

дан вилоят маркази. 2-жаҳон уруши даврида шаҳарнинг 94% турар жой бинолари вайрон қилинган. П. — му-ҳим саноат маркази. Етакчи тармоғи — машинасозлик. Электр жиҳозлари, ра-диодеталлар, телефон аппаратураси ва узок, алоқа аппаратураси, сунъий ва синтетик тола и.ч. машиналари тайёрланади. Енгил (тикувчилик, кунчилик, зиғир тола) ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади.

Пед. ин-ти, 2 театр, суратлар галереяси, Халқ, санъати музейи, тарих-бади-иёт ва меъморий музей-қўриқхонаси бор. Шаҳарнинг энг кад. қисми — Кром (Псков кремли). Мирожский (1156 й.гача), Ивановский (1243 й.гача), Снеггорский (1310) монастирларининг соборлари, Горкада Василий (1413), Примостьеда Косьма ва Дамиан (1463), Взвозда Георгийнинг (1494) нақшиндор приход черковлари, Поганкинларнинг тош палаталари (1645 й.гача).

ПСКОВ ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. 1944 й. 23 авг.да ташкил этилган. Шим.-Ғарбий федерал округига қиради. Россия Европа қисмининг шим.-ғарбида жойлашган. Майд. 55,3 минг км². Аҳолиси 760,9 минг киши (2002), асосан, руслар, шунингдек, украин, белорус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 66,1%. Маркази — Псков ш. Бошқа йирик шаҳарлари — Великие Луки, Остров. П.т. таркибида 24 маъмурий туман, 14 ша-ҳар, 14 шаҳарча бор.

Вилоят ҳудудининг асосий қисми текислик. Луг (шим.-ғарбда), Судом (шарқда), Бежанич (жан.-ғарбда, бал. 338 м гача) қирлари мавжуд. Оҳақтош, доломит, мергель, гипс, турли гиллар ва б. конлари, торф катламлари бор. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси —7°, июлники 17°. Йилига 650 мм ёғин тушади. Вегетация даври 120—130 кун. Йирик дарёлари: Великая ва унинг ирмоқлари: Сороть, Череха, Пскова, Исса ва б. Йирик қўллари: Псков, Чудь; 1,5 мингдан зиёд майда қўл бор. П.в.

жанубий тайга ва аралаш ўрмонлар зонасида жойлашган. Тупроклари, асосан, подзол ва боткок, дарё водийларида аллювиал-ўтлоқи тупрок, Ўрмонлар вилоят худудининг 25% га яқинини эгаллайди. Лось, қобон, оқ товушқон, тулки, ўрмон сувсари яшайди. Қушлар, дарё ва ҳавзаларда лешч, судак, чўртан, сиг, налим каби балиқ кўп. Себеж миллий боғи мавжуд.

Саноатининг асосий тармоқлари: машинасозлик, асосан, электротехника (Россияда ишлаб чиқариладиган кичик қувватдаги электродвигателларнинг 1/3 қисми, ҳамда пайвандлаш ас-боблари, автомобиллар учун электротехника ускуналари, уй-рўзғор электр асбоблари, электр кабель, автомат телефон стялари, радиодеталлар), енгил (зиғир толаси, тикувчилик, трикотаж), озик-овқат, ёғочсозлик саноати корхоналари. Энг йирик корхоналари: «Плескова» (радиодеталлар), «Псковэлектромаш», «ЭЛВО» (юқори вольтли аппаратура); «ТЭСО» (пайвандлаш ускуналари), «Авар» (автоэлектр-арматура), Великие Луки локомотив таъмирлаш з-ди, механика узатмалари (тишли ғилдирак, редуктор) з-длари, «Импульс» (ишқрри аккумуляторлар), Псков зиғир к-ти, Великие Лукида трикотаж ф-каси, Дедович иссиқлик электр стяси. Бош саноат мар-казлари — Псков, Великие Луки, Остров, Невель ш.лари. Қ.х.да зиғирчилик, картошкачилик, сабзавотчилик, сут чорвачилиги ва чўчкачилик ривожланган. Сули, ем-хашак экинлари экилади. Т.й. уз. 1092 км, қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 9943 км. Чудь ва Псков кўлларида ҳамда Великая да-рёсининг куйи оқимида кема қатнайди. Псковда халқаро аэропорт бор. 2 олий ўқув юрти, 10 музей, 2 театр ва филармония ишлаб турибди. Хилово бальнеобалчиқ курорти, Избор табиий-меъморий кўриқхонаси, Пушкин кўриқхонаси мавжуд.

ПСКОВ КЎЛИ — РФ Псков вилоятидаги кўл. Эстония б-н бўлган чегарада.

» Майд. 710 км², чуқ. 6—8 м (баъзи жойлари 12 м гача). П.к. Чудь кули б-н биргалиқда ягона ҳавзани, Чудь — Псков кўлини ҳосил қилади. Псков ва Чудь кўлларидаги пристанлар ўртасида кема қатнайди. Кўлда балиқ (судак, лешч, сиг) овланади.

ПСОРИАЗ (юн. psoriasis — қичима), кипиқли темиртки — юкмайдиган сурункали тери касаллиги. Мод-далар алмашинуви (хусусан, ёғ ва углевод алмашинуви), нерв ва эндокрин система фаолиятининг бузилиши, тонзиллит, гайморит, холецистит, аднек-сит ва б. оқибатида келиб чиқиши, «суяк суриши» мумкин. Кўпинча бошнинг сочли қисми, тизза, тирсак ва кўл-оёқ юзасида пайдо бўлади. Дастлаб терида майда, пушти ёки қизғиш тугунчалар ҳосил бўлиб, уларнинг усти кипиқланувчи оқиш, қумуш ранг пўстлоқб-н копланди. Тугунчалар аста-секин қатталашиб, бир-бирига қўшилиб кетади. Касаллик зўрайганда П. тошмалари баданни бутунлай эгаллаб олади (псориастик эритродермия); бунда бемор ўзини ёмон ҳис қилади, иситмайди, лимфа тугунлари қатталашади.

П.нинг баъзи турида тирноқ, бўғимлар ҳам зарарланиб, шакли ўзгаради, қаракат қилганда қаттиқ оғрийди, тирноқ юзаси қалинлашиб, хира тортади (қушлар тирноғига ўхшаб қолади). Касаллик, одатда, куз ва қиш ойларида кўзгаб, ёзда бир оз енгиллашади (ремиссия). Асабий-рухий шикастлар, спиртли ичимликлар ичиш, қувватсизланиш, парҳез бузилиши натижасида П. тошмалари қайтадан пайдо бўлади. Тери касаллигига хос белгилар кўзга ташланганда, албатта, врачга учрашиш ва унинг кўрсатмаси бўйича даволаниш лозим. Махсус даво тадбирларидан ташқари, сут-ўсимлик маҳсулотларидан тайёрланган парҳез таомлар, хусусан, тўла беморларга твороғ, ўсимлик мойи, витаминга (А, В, С) бой овқатлар тавсия этилади. П.нинг хили ва кечиш даврларига қараб врач буюрганда иқлим б-н даволаниш яхши наф беради.

ПСОРОПТОЗ, қўтир — ҳайвонлар терисида паразитлик қилувчи *Psoroptes* туркумига мансуб қичима каналар тарқатадиган юқумли касаллик. Соғлом ҳайвонга касал ҳайвондан юқади. Қичима каналар тури ва терида жойлашиш ўрнига қараб тери устида, пар-патлар орасида, тери остида, кулоқ ва б. аъзоларда паразитлик қилади. П. кўпинча қиш-баҳор пайтларида пайдо бўлиб, ҳайвонларда қичиш, жунининг тўкилиши, терисининг яллиғланиши ва бўғирланиши, орикдаб кетиш ҳоллари б-н кечади. Қуёнларнинг кулоқ атрофи зарарланади (кулоқ қўтири). Қичима қўтир каналари ҳар хил оралиқ хўжайинда, мас, тери усти каналари (*Psoroptes equi*) отларда, *P.bovis* қорамолда паразитлик қилади. Ташхис клиник белгилар, зарарланган тери яғирида каналарнинг учраши, терининг зарарланишига қараб қўйилади.

Даволаш: қўйлар ёзда акарицид (дикрезил, креолин, неоцидол ва б.) ваннада (қичкина хрвусда) чўмилтирилади, совук пайтда псоронтол, акродекс, қорамолларга аввал эмуль-гаторлар (ОП-7, совун ва б.), кейин олтингугурт коллоиди, дерматозол ёки тактика эмульсияси б-н ишлов бериледи; отлар 5%ли олтингугурт ангидриди б-н газ камерасида даволанади.

Олдини олиш: молхоналар, жиҳрзлар ва ҳайвонларга акарицидлар б-н ишлов бериш (қ. Демодекозлар). ПТОЗ (юн. ptosis — тушиш) — кўз мускулларининг фалажланиши натижасида юкори ковокнинг салкиб тушиши. Туғма ёки ҳаётда орттирилган бўлади. Т у ғ ма П., кўпинча, наслдан-наслга ўта-ди, деярли ҳамма вақт иккала кўз ковоғи салқийди. Юқри ковокни кўта-рувчи мускулнинг ривожланмай қолиши туғма П.га сабаб бўлади. Ҳаётда орттирилган П.да, кўпинча, битта кўз ковоғи салқийди. П.нинг бу хили кўзни харакатлантирувчи ҳамда симпатик нервлар б-н иннервацияланадиган мускуллар фалажланиши натижасида рўй беради. П.ни даволаш-

да унга сабаб бўлган омиллар бартараф этилади. «П.» термини қайси аъзонинг номига қўшиб айтилса, шу аъзонинг тушиши тушунилади (мас, буйрак П.и ёки нефроптоз ва ҳ.к.).

ПТОЛЕМЕЙ Клавдий (тахм. 170 й. вафот этган) — юнон олими. Искандари-яда астрономик кузатишлар олиб борган. П. «Алмагест» ва «Сурат ул-арз» номли машхур асарлар муаллифи. «алмажистий» ўша давргача бўлган астрономия фани ютуқларининг геоцен-трик системдаги баёнидир.

П.нинг «Географиядан қўлланма» асарида муҳим географик маълумотлар б-н бирга қўплаб географик жойлар, жумладан, Ўрта Осиёнинг Бухоро, Самарқанд, Кўлоб, Кос, Бинкет, Шош, Зомин, Фороб, Фарғона каби шаҳар ва вилоятларининг географик координаталари келтирилган. П. асарлари Шарқда астрономия, мат. ва географиянинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Беруний «Қонуни Маъсудий» асарини ёзишда П. асарларига асосланган. П.нинг математика, астрономияга бағишланган «Аналемма», «Планисферий», «Ўлчамлар ҳақида» ва б. асарлари маълум. Оптикага оид 5 жилдли рисоласи тамоман йўқ бўлиб кетган деб ҳисобланарди. 1801 й. унинг арабчадан лотин тилига қилинган тўлиқ таржимаси топилган.

Ад.: Бронштэн В. А., Клавдий Птолемей, М., 1988.

ПТОЛЕМЕЙ ЛАГ, Птолемей Лаг ўғли, Птолемей I Сотер (Халоскор) — Миср хокими (мил. ав. 323 й.дан), подшоши (мил. ав. 305—283). 323 й. диadoхларнинг қарорига қўра, Александр (Искандар) салтанати I марта парчаланганда сатрап сифатида Мисрни идора этиш топширилган. 322 й. ўзининг ўтмишдоши — Александр давридаги Миср ноибни Клеоменни ўлдирган. 321 й. подшоҳ регенти Пердикканинг хужумини даф қилган. Бошқа диadoхлар сингари ўзини 305 й. бошида подшо

деб эълон қилган. 285 й. ўғли Птолемей II Филадельфни тахтдош қилиб олган. П.Л. Алексан-дрнинг барча юришларида, хусусан, Ўрта Осиёга қилган юришларида, Спи-тамен кўзғолонини бостиришда фаол қатнашган.

ПТОЛЕМЕЙЛАР, лагийлар — Қад. Мисрда ҳукмронлик қилган шохдар сулоласи (мил. ав. 305—30 й.лар). Александр (Искандар)нинг собик саркардаси ва махрами диадохлардан Птолемей Лаг томонидан асос солинган. Ушбу сулоланинг барча 14 подшоши Птолемей номи б-н аталган. Александр салтанати парчалангач, Мисрда П. мо-нархияси қарор топган. П. юнонмаке-дон армияси, амалдорлар ва маҳаллий қоҳинларга таянган. П. сиёсатида мали-калар қатта роль ўйнаганлар. Бу сулоланинг сўнги вакили Клеопатра VII бўлган. П. сулоласи вакиллари: П. I Сотер (323—283); П. II Филадельф (285—246); П. III Евергет (246-222); П. IV Филопатор [221-205/204]; П. V Епи-фан (204-180); П. VI Филометор (180—145); П. VII Неос Филопатор (145); П. VIII Евергет II (Фискон) (170—116); П. IX Сотер II (Латир) (116-108 ва 88-81/80); П. X Александр I (108/107 — 88); П. XI Александр II (80); П. XII Неос Дионис (Авлет) (80— тахм. 51); П. XIII Дионис (51—47); П. XIV Филопатор (47—44); Клеопатра VII Теа Филопатора (тахм. 51 — 30) (Клеопатра I — VI лар турли вақтларда регент ёки тахтдош бўлганлар).

ПУАЗ (франц. poise) — бирликларнинг СГС тизимида динамик ёпишқоқликнинг ўлчов бирлиги; ўзаро 1 см/с нис-бий тезлик б-н ҳаракатланаётган, бир-бирдан 1 см масофада жойлашган 1 см² юзага эга бўлган икки суюклик қатла-мига 1 дина куч б-н таъсир қилаётган суюкликнинг ёпишқоқлиги. Қисқача П б-н белгиланади. 1 П. = 0,1 Пас. П. француз физиги ва врач Ж. Л. М. Пуазейль (1799-1869) ша-рафига қўйилган.

ПУАЗЕЙЛЬ ҚОНУНИ - ингичка цилиндр найча орқали оқиб ўтаётган ёпишқоқ суюкликнинг ламинар оқимаатн микдори-ҳажмини кўрсатадиган қонун. Унга кўра, найчанинг кўндаланг кеси-мидан 1 секундда оқиб ўтаётган суюклик ҳажми Q найчага кираётган ва ундан чиқаётган суюклик босим (р ва р_й)лари фарқига, найча диаметри d нинг тўртинчи даражасига тўғри пропорционал, найча узунлиги / га ва суюкликнинг ёпишқоқлик коэффициентига |j| га тескари пропорционал:

Бу формулани француз физиги ва врач Ж. Л. М. Пуазейль (1799-1869) аниқлаган, к коэффициенти б-н ёпишқоқлик коэффициентини ц нинг боғланишини кейинроқ Ж. Стоке аниқдаган. П. к. турли т-ралардаги суюклик ёпишқоқлиги коэффициентини аниқлашда қўлланилади.

ПУАНКАРЕ Жюль Анри (1854.29. 4, Нанси — 1912.17.7, Париж) — француз математиғи. Париж ФА аъзоси (1887). Париж ун-ти проф. (1886). Географик узунликлар бюроси аъзоси (1893). Асосий илмий ишлари дифференциал тенгламалар, автоморф функ-циялар назарияси, осмон механикаси, математик физика ва топологията оид. П. дифференциал тенгламалар ечимини бошланғич шартларга ва тенглама параметрига боғлиқ ҳолда текширди. Бунда П. махсус нукталар таснифини таърифлади ва лимит цикллариини ўрганди. П. комбинатор топологиянинг асосий тушунчалари (Бетти сони, фун-даментал группа ва б.)ни киритди. П. математик физика соҳасида 3 ўлчовли континуум тебранишини, шунингдек, исиклик ўтказувчанлик назарияси, электромагнит тебранишлар назарияси ва б. масалаларни тадқиқ қилган. «Электрон динамикаси» асарида (1905) А. Эйнштейндан мустақил тарзда махсус нисбийлик назарияси асосларини баён этган. П.нинг маҳизмта оид фалсафий дунёқарашлари диққатга сазовор.

ПУАНКАРЕ (Poincare) Раймон (1860.20.8, Мёз департаменти — 1934.15.10, Париж) — Франция президенти (1913—1920 й. янв.), бош ва-зир (1912-1913 й. янв., 1922-24 ва 1926—29), бир неча марта вазир; сенатор (1903—13 ва 1920). П. мамлакатни ҳарбийлаштириш ва урушлар олиб бориш сиёсатини юритган. У Россияда фуқаролар уруши йилларида советларга қарши ҳарбий интервенция ташкилотчиларидан бири.

ПУАНСОН (франц. poinson) — 1) штамп ва б. қурилмаларнинг асосий қисми; металлрн штамплаш ва пресслаш учун мўлжалланган. Штамплашда П. ишлов берилган металлларга бевосита босим б-н таъсир қилади. Пресслашда заготовкага П. пресс-шайба орқали босим беради. П. жуда қаттиқ пўлатлардан тайёрланади; 2) матбаада — ҳарф, белга ва б.нинг бўртма тасвири туширилган, кесими тўғри тўртбурчакли тахтача (брусоч); матрицада чуқур тасвир ҳосил қилишда ишлатилади; 3) география хариталаридаги шартли белгилар (доирача, квадратча ва б.); 4) материал қат-тиқлигини аниқлашда синаладиган ма-териалга бевосита таъсир қиладиган деталь (асбоб, станок детали ва б.).

ПУАССОН Симеон Дени (1781.21.6, Питивье — 1840.25.4, Париж) — француз математиги, физиги. Париж ФА аъзоси (1812), Петербург ФА фахрий аъзоси (1826). Илмий ишлари назарий ва осмон механикасига, мат. ҳамда математик физикага оид. У биринчи марта аналитик механика тенгламаларини импульснинг таъсирида тушунишлари тар-зида ёзган. П. математик физиканинг қўллаб масалаларини ечган, эҳтимоллар назариясида Бернулли схемасини умумлаштириб, катта сонлар қонунини исботлаган, кам рўй берадиган ҳодисалар тақсимот қонуни (Пуассон тақсимоти)ни топган. Куёш системасининг турғунлигини текширишга бағишланган ишлари муҳим. Сфероид ва бир жинсли эллипсоидлар тортишишини

ўрганиб, ўз номи б-н аталувчи тенгламани чиқарган (қ. Пуассон тенгламаси). П.нинг баллистика, эластиклик назарияси, гидромеханика ва б. соҳалардаги ишлари ҳам катта амалий аҳамиятга эга.

Ад.: Клейн Ф., Лекции о развитии математики в XIX столетии, пер. с нем., ч. 1, М. -Л., 1937.

ПУАССОН КОЭФФИЦИЕНТИ - эластик жисм характеристикаларидан бири. С. Д. Пуассон аниқлаган. Жисм элементи нисбий кўндаланг деформациясининг нисбий бўйлама деформациясига нисбатининг мутлақ қиймати б-н ўлчанади: бунда e_y ва e_z — жисмнинг x , y , z ўқларига мое келадиган деформациялари. Изотропик жисмлар учун П. к. қиймати деформация ишорасини алмаштириш (чўзилишни сиқилиш б-н алмаштириш) ёки деформациялар ўқларини алмаштириш б-н ўзгармайди, яъни П. к. кўпчилик металллар учун 0,3 га яқин.

ПУАССОН ТЕНГЛАМАСИ — иккинчи тартибли, хусусий ҳосилали дифференциал тенглама. Тенгламани 1812 й.да С.Д.Пуассон ўрганган. П.т. потенциаллар назариясида гравитация ва электростатика масалаларини ечишда қўлланилади.

ПУБЛИЦИСТИКА (лот. publicus - иж-тимой) — даврнинг ижтимоий-сиёсий ва б. долзарб масалаларига бағишланган адабий ижод тури. П.нинг вазифаси иж-тимой фикр уйғотиш ва уни шакллантириш, маълум мақсадга йўналтириш, ҳужжатли фактмаълумотлар асосида воқелик манзарасини яратишдан иборат. Ҳоз. замон ижтимоий ҳаёти, унга алоқадор ўтмиш ва келажак фактлари П.нинг предметиدير. Ҳаётда ижтимоий фаолият, онқарашларнинг салмоғи ортган сари публицистнинг, яъни ижод-корнинг воқеликка фаол аралашуви, фикрни бевосита ошқора, дангал ифо-далаш тамойили ҳам ошди. П. фан, санъат, адабиёт асарлари таркибига то-

бора кўпроқ кириб бормоқда. Публицистик роман, пьеса, кино асарлари пай-до бўлмоқда.

Воқелик фактларини мантикий ва образли умумлаштириб ифодаловчи мақола ва б. йирик асарларгина эмас, балки матбуот жанрларининг ҳаммаси ҳам П.га киради. П. мавзу хусусиятлари жиҳатидан фалсафий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-ахлоқий, адабий, танқидий; услуб жиҳатидан баҳс-мунозарали, ташвиқот-тарғибот, танқидий-тахлилий, ҳажвий кўринишларга эга. П. жанр жиҳатидан воқеий-информацион (хабар, репортаж, ҳисобот), тахлилий (мақола), бадий-публицистик (очерк, фельетон, памфлет, ёзувчи мақоласи) турларга бўлинади. П. ҳаёт фактларини чуқур тахлил ва тадқиқ этиш, яъни иж-тимой-публицистик тадқиқот орқали воқеликни кашф этади. Шу жиҳатдан у ижтимоий фанга яқинлашади. П. ил-мий-назарий хусусиятларга эга бўлиши, у ёки бу фан масалаларини публицистик мақола тарзида талқин ва ташвиқ этиши мумкин. П.нинг шакли, ички тузилиши мантикий тафаккур ва образлиликнинг ўзаро бирикувидан иборат. П. жанрида образ ўзига хос меъёрда қўлланади. Публицист шахсияти шоир шахсияти сингари ўзининг бой ички дунёси, нуқтаи назари б-н намоён бўлади.

Ўрта Осиё халқлари тарихида П. анча қадимийдир. П. хусусиятлари «Қобуснома» (П-а.)да яққол кўзга ташланади. Навоийнинг «Мажолис ун-нафосис», «Муншаот», «Махбуб ул-қулуб» асарларида П.нинг тугал хусусиятлари учрайди. Навоийнинг Абдурахмон Жомий, Пахлавон Муҳаммад, Сайид Ҳасан Ардашер ва б. ҳақидаги адабий портретларини публицистик очерклар, деб аташ мумкин. Навоий насрий асарларини чуқур тадқиқ этиш уни ўзбек бадий П.сининг асосчиси, деб аташга имкон беради. Публицистик хусусият ўзбек мумтоз адабиёти асарлари таркибига ҳам сингиб кетган. Ўзбекистонда ижтимоий ҳаётга доир дастлабки публицистик

мақолалар «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида чоп этилган. Бирок миллий уйғониш (жадидчилик ҳаракати)нинг кучайиши натижасида юзага келган миллий мат-буот ўша даврдаги жамиятнинг камчилик ва иллатларини очик-ошкора баён этган, ҳатто халқаро ҳаётга оид муаммоларни тезкор шарҳлаганлиги б-н ҳам кадрлидир. Айниқса, бундай мақолалар «Тараққий» газ.дан бошлаб кенг кўламда кўрина бошлайди. И. Обидий, М. Бехбудий, Фит-рат, Чўлпон, У. Хўжаев, А. Авлоний, Х. Муин, М. Абдурашидхонов, С. Аж-зий ва б. хурфирк жадид зиёлилари қаламига мансуб ўлка ва халқаро май-дондаги ижтимоий-сиёсий, фан ва таълим, маданият ва санъат, миллий сиёсат ва б. масалаларга бағишланган публицистик мақолалар «Шухрат», «Хуршид», «Осиё», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Нажот», «Турон», «Хуррият», «Юрт» каби газ. ва жур. са-ҳифаларида чоп этилган. Хусусан, Бех-будийнинг ўзи томонидан нашр этилган ва бош муҳаррирлик қилган «Самарқанд» газ. ҳамда «Ойна» жур. да чоп қилинган мақолалари ўша давр жамо-атчилиги томонидан зўр қизиқиш б-н қаршиланган («Саёҳат хотиралари», «Тил масаласи», «Бизни кемиргувчи иллатлар», «Эҳтиёжи миллат» ва б.).

90-й.лардан сўнг ўзбек миллий журналистикасида ҳам ўзига хос ўзгаришлар кузатилиди. Анъанавий шарҳлаш журналистикаси ўрнига янгиликлар журналистикаси пайдо бўлди. Натижада публицистик жанрлар ахборот жанрларига кўпроқ ўрин бера бошлади. П. кейинги йилларда юқори босқичга кўтарилди. Озод Шарофидинов, Ўткир Ҳошимов, Иброҳим Ғафуров, Наим Каримов, Хуршид Дўстмуҳаммад, Эркин Аъзам, Султонмурод Олим ва б. ўзларининг долзарб публицистик мақолалари билан ўзбек П.сига муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар.

П.нинг ёзма ва оғзаки шакллари-дан ташқари график-гасвир (плакат, карикатура ва б.), фотокинематографик

(хужжатли кино), театр-драматик (агит-бригада ва б.) шакллари ҳам бор.

Ад.: Газетные жанры, М., 1971; Тоғаев О., Публицистика жанрлари, Т., 1976; Зоҳидов В. Й., Танланган асарлар, 3 жли, Т., 1976-78.

Норали Очиллов.

ПУГАЧЕНКОВА Галина Анатольевна (1915.7.2, Олмаота) — санъатшунос, археолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1984), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964). Ўрта Осие индустриал ин-тини тугатган (1937). Ўрта Осие ун-ти (ТошДУ) тарих ф-ти археология кафедраси до-центи (1942—60), проф. (1962). Санъатшунослик и.т. институтида катта ил-мий ходим (1958—60), санъат ва меъморлик тарихи бўлими мудир (1960—84) ҳамда, айни бир пайтда, Ўзбекистон санъатшунослик экспедицияси бошлиғи ва илмий раҳбари (1959—84), Ўзбекистон ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик фанлари бўлими акад.-котиби (1984—87), 1987 й.дан Ўзбекистон ФА Тарих и.т. институтида академикмаслаҳатчи. П.нинг илмий ишлари Ўрта Осие ва унга ёндош Ўрта Шарқ мамлакатларининг кад. ва ўрта асрлар бадий ва моддий ёдгорликларини ўрганишга ба-ғишланган. Ўрта Осие меъморлиги ва унинг тараққиёти, ўзига хос хусусиятлари ҳамда Шарқ меъморлиги ривожидида тутган ўрни (Холчаён, Далварзинтепа каби ёдгорликларни ўрганиш, Кушан санъатининг келиб чи-қиши, Бактрия, Парфиянинг Гандхара санъатига қўшган ҳиссалари) ни, кад. санъат осори атиқалари (Ўрта Осие глиптикаси, кдд. хайкал-тарошчилиги ва б.) ва миниатюра санъати (хорижда сақланаётган Ўрта Осиега оид расмлар ва Ўзбекистонда мавжуд расмли қўлёзмаларни беаган ми-ниатюралардан Ўрта Осие миниатюра мактабига тегишлилари)ни тадқиқ этган.

Франциядаги Страсбург ун-тининг фахрий дри (1976), Бокудаги Шарқ мамлакатлари халқаро меъморлик ака-демияси

фахрий акад. (1999). Ҳамза (1966) ва Беруний (1992) номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотлари лау-реати. «Дўстлик» (1995) ва «Буюк хизматлари учун» (2002) орденлари б-н мукофотланган.

Ас: Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана (в соавторстве), Т., 1960; Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии, Т., 1966; Зодчества Центральной Азии, XV век. Ведущие тенденции и черты, Т., 1976; Искусство Бактрии эпохи Кушан, М., 1979; Искусство Гандхары, М., 1982; Темурнинг меъморий мероси (ўзб., рус, француз), Т., 1996.

Ад.: Галина Анатольевна Пугаченкова, Т., 1985; Горшенина С, Галина Пугаченкова, Т., 2002.

ПУГАЧЁВ Емельян Иванович (1740 ёки 1742—75) — Россияда дехқонлар уруши (1773—75) раҳбари, Дон казаги, Етти йиллик (1756—63) ва рус-турк (1768—74) урушлари қатнашчиси, хорунжий. Император Пётр III номи остида Ёйиқ казаклари қўзғолонига бошчиликқилган (қ. Пугачёв қўзғолони). Мl А й. сент.да фитначилар томонидан ҳукуматга тутиб берилган. Москвадаги Болотная майдонида қатл этилган.

ПУГАЧЁВ ҚЎЗҒОЛONI (1773-75) россияда ҳокимиятга қарши кўтарилган қўзғолон. Уралбўйи, Уралорти, Ўрта ва Қуйи Волгабўйига тарқалган. Унга Е.И. Пугачёв раҳбарлик қилган. Ёйиқ казаклари, 3-д ишчилари, крепостной дехқонлар, Волгабўйи аҳолиси, Салават Юлаев, Кинзя Арслонов бошчилигидаги бошқирдлар дехқонлар урушининг ҳаракатлантирувчи кучлари бўлган. 1773 й. сент.да қўзғолончилар Илецк ва б. истехком шаҳарчаларини эгаллаганлар. 1773 й. окт.да Пугачёв 2500 кишилик отряди б-н Оренбург қалъасини қамал қилган. Қўзғолончиларнинг сони дек. ойида 30 минг кишига етиб, уларнинг қўлида 86 тўп бўлган. Қўзғолон нояб.-дек. ойларида катта худудга ёйилган. 1774 й. фев.да

Челябинск эгалланган. Қўзғолончиларга қарши Екатерина II ҳукумати мунтазам қўшинларини юборган. Пугачёв Оренбург камалини бўшатиш, Челябинск ва Курганни ташлаб чиқиш, қўзғолон авж олган Урал з-дларига кетишга мажбур бўлган. 1774 й. июлида қўзғолончилар Қозон учун бўлган жангда енгилганлар. Пугачёв деҳқонлар ҳаракати кенг ёйилган Волганинг ўнг соҳилига ўтиб кетган. Унинг кенг ёйилишига Пугачёвнинг деҳқонларга ерларни бўлиб бериш, крепостной ҳуқуқни тугатиш, дворян ва подшо амалдорларини йўқотишга даъват этувчи манифестлари ёрдам берган. Деҳқонлар қўзғолони мағлубиятга учраган. Пугачёв тутиб олиниб, 1775 й. Москвада қатл этилган. Минглаб қўзғолончилар шафқатсиз жазоланган.

ПУГАЧЁВА Алла Борисовна (1949.15.4, Москва) — рус эстрада хонандаси. Халқ артисти (1991). Москвадаги Театр санъати ин-тини тугатган (1981). О. Лундстрем раҳбарлигидаги эстрада оркестрида (1971—72), Росконцертда (1978—87) яққа хонанда, «Қўшиқ театри» театр-студиясининг асосчиси ва бадий раҳбари (1988 й.дан). П. ижоди юқори вокал ва актёрлик санъати, ҳар бир қўшиғини мукамал драматургик асар даражасига кўта-ра олиши, жўшқинлик, кўтаринкилик каби ўзига хос услуби б-н ажралиб ту-ради. Репертуаридан Р. Паулс, А. Зацепин, М. Таривердиев, И. Николаев ва б. композиторлар ҳамда ўзи басталаган қўшиқлар ўрин олган («Арлекино», «Миллион кизил атиргул», «Маэстро», «Паромчи», «Бу дунё», «Менга ёқад», «Айсберг» ва б.). Европа, Америка ва Осиё (жумладан, Ўзбекистонда ҳам) гастролда бўлган. Халқаро эстрада танловларида (Болгария, 1975; Польша, 1978) Гран-при мукофотиغا сазовор бўлган. Россия Давлат мукофоти лауреата (1994).

ПУД — қад. оғирлик ўлчов бирлиги. Қиймати 40 қадокка тенг. 1 П.= 40

қадок=40-0,4095512 кг=16,3805 кг. Баъзи шеваларда пут деб ҳам ишлатилган.

ПУДРАТ ШАРТНОМАСИ (рус. подряд — бир йўла) — фуқаролик-ҳуқуқий битим, унга кўра, бир тараф (пудратчи) иккинчи тараф (буюртмачи)нинг топшириғига биноан, муайян ишни бажариш ва унинг натижасини буюртмачига белгиланган муддатда топшириш мажбуриятини олади. Буюртмачи эса, иш натижасини қабул қилиб олиш ва бунинг учун ҳақ тўлаш мажбуриятини олади. Ўзбекистон Республикасида П.ш.нинг маиший пудрат, қурилиш пудрати, лойиҳа ва кидирув ишлари пудрати, илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик ва технология ишлари пудрати сингари алоҳида турлари бор. П.ш. буюмни тайёрлаш ёки қайта ишлаш ёхуд бошқа ишни бажариб, унинг натижаларини буюртмачига топшириш борасида тузилади. Буюм тайёрлаш учун тузилган П.ш. бўйича пудратчи буюмга бўлган ҳуқуқни буюртмачига беради. Агар шартномада бошқача қоида белгиланмаган бўлса, пудратчи буюртмачининг топшириғини бажариш усулларини ўзи белгилайди. Агар П.ш.да бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, иш пудратчининг қарамоғида — унинг материалларидан, унинг кучи б-н ва воситаларидан фой-даланган ҳолда бажарилади. Пудратчи ўзи берган материаллар ва усқуналарнинг сифатига, шунингдек, учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари бўлган материаллар ва усқуналарни берганлиги учун жавоб беради. Агар қонун ёки П.ш.дан пудратчининг шартномада назарда тутилган ишни шахсан бажариш мажбурияти келиб чиқмайдиган бўлса, пудратчи ўз мажбуриятларини бажариш учун бошқа шахслар (субпудратчилар) ни жалб қилишга ҳақлидир. Бу ҳодда пудратчи бош пудратчи вази-фасини бажаради. П.ш.га оид ҳуқуқий ҳолатлар Ўзбекистон Республикаси ФКда баён қилинган.

ПУЛ (форс-тож.) — Ўрта Осиё хон-

ликлари ва Яқин Шарқдаги айрим давлатларда қўлланилган мис чақа пул. Мас, 1П. 18—19-а.ларда Қўкон хонлигида 1/45—1/60 тангага, Бухорода 1 П. 1/40 тиллага, 1932 й.гача Эронда 1/40 қиронга тенг бўлган. ПУЛ — ҳамма товарлар ва хизматлар айирбошланадиган, умумий эквивалент сифатида фойдаланиладиган, бошқа барча товарлар қийматини ифодалайдиган махсус товар; бозор шитисодиётининг энг асосий воситаси. П. ўз табиатиға кўра, 3 хил хусусиятға эға: ҳамма нарсға айирбошланадиган му-ҳим харид воситаси; бойлик тимсоли; меҳнатни қиймат шаклида ўлчаб берадиган восита.

П. айирбошлаш, тўлов, қиймат ўлчо-ви, жамғариш (бойлик тўплаш) каби вазифаларни бажаради: қиймат ўлчови — товарлар қиймати миқдори П. орқали ўлчанади. У бошқа ҳамма товар қийматини ифодалайди; айирбошлаш воситаси — П. восита-сида товарлар олдисотди қилинади; жамғариш воситаси — пул ўзида меҳнатни гавдалантиргани учун бойликнинг умумий шаклиға айланади. Агар товар ишлаб чиқарувчи ўз товарини сотиб, П.ға бошқа товар сотиб олмаса, у П.ни жамғаради. П. жамғариш учун, айниқса, П. қадрининг сақланиши муҳим аҳамиятға эға; тўлов воситаси — товарға уни сотиб олинган вақтда эмас, балки маълум муддатдан сўнг ҳақ тўланадиган товар муомаласи жараёнида юзаға келади. Насияға сотилган товарлар ва хизматлар ҳақи тўланганда, қарз қайтарилганда П. тўлов воситаси ролини бажаради. П.нинг бу вазифаси муомаланинг турли кредит воситалари — вексель, чек, банкнотларни келтириб чиқаради. П. шаклиға кўра, нақд П. (аниқ моддий шаклға, яъни қоғоз, танга) ва нақд бўлмаган П. (аниқ моддий шаклға эға бўлмаган, банкдаги бир жорий ҳисобварақдан бошқасиға кўчириб эзиб қўйиш орқали ҳаракат қилувчи П.) кўринишида булади. Муомала доираси даражасиға кўра, миллий П. (асосан, мамлакат худудида амалда бўладиган), халқаро ёки мамлакатлараро (байналмилал) П.ға бўлинади.

Махсус чиқариладиган жаҳон П.и йўқ, аммо умумий универсал тўлов воситаси ролини энг кадри юқори, эркин алмаштириладиган П. уйнайди. Ҳоз. пайтда дунёда АҚШ долларн, Англия фунт стерлинги, Япония иенаси ва 2002 й. январдан муомалаға киритилган Европа Иттифоқи мамлакатларининг П. бирлиги — евро жаҳрн П. и вазифасини бажаради.

Дилором Тожибоева.

ПУЛ БЕЛГИЛАРИ — пулнинг қуриниш шакли, муомалада қатнашадиган пулнинг турлари. Пулға хос умумий белгилар: қиймат миқдорини курсатувчи рақамлар, давлат герби, индивидуал серия ва унинг сони, махсус расм, чизмалар, нақшлар; хусусий белгилар: қоғоз таркиби, ҳажми, эни ва буйи, бошқа пуллардан фаркланадиган ва такрорланмайдиган белгилардан иборат. Ўзбекистонда қоғоз белгилар ва майда тангалар шаклида чиқарилади. П.б. но-миналлари нақд ҳисобкитобларни, туловларни оқилона ташкил этишға имконият берадиган даражада белгила-нади. Инфляция юз бераётган вазиятларда П.б. йирик номиналда чиқарилади.

ПУЛ БИРЛИГИ, мамлакатнинг пул бирлиги — мамлакатда қонун йўли б-н жорий этилган пул белгиси, мамлакат пул тизимининг асосий ун-сури бўлган пул ҳисобкитоби бирлиги. Мас, Ўзбекистоннинг П.б.—сўм. АҚШнинг П.б. — АҚШ долларн, Буюк Британия П.б. — фунт стерлинг. П.б. майда қисмларға бўлинади. Мас, 1 сўм=100 тийин, 1 рубль=100 копейка, 1 АҚШ доллари=100 цент. 21-а. бошиға келиб жаҳон мамлакатларининг биронтасида ҳам монOMETALL пул му-омаласи қолмади. Шу сабабли, асосий П.б. кредит банк билетлари (банкнотлар), шунингдек, давлат хазина билетлари ва танга пуллардан иборат.

ПУЛ БОЗОРИ — молия бозорининг асосан қиска муддатли (бир йилгача) кре-

дит операциялари амалга ошириладиган қисми. П.б.даги операциялар фирмаларнинг айланма капитали ҳара-катига, банкларнинг қисқа муддатли ресурсларига хизмат кўрсатади. Кен г маънода П.б. хусусий шахслар, давлат, нобанк давлат муассасалари пулга талаб б-н ва банклар пул таклифи б-н чиқадиган бозордир. П.б. вақтинча етишмаётган айланма воситаларни тўлдириш имкониятини беради. П.б.нинг асосий иштирокчилари — Марказий банк ва тижорат банклари ҳисобланади. Кейинги йилларда банкдан ташқари молия воситачилари (мас, АҚШдаги П.б, ҳамкорлик фондлари) ҳам иштирок этади. П.б.да юқори лик-видликка эга бўлган қимматбаҳо қоғозлар — хазина ва тижорат векселлари, депозит сертификатлари, банк акцептлари, қимматли қоғозлар, муниципал векселлари ва б. қатнашади. П.б. иқтисодий бошқаришнинг муҳим объектларидан бири. П.б. давлат харажатларини кредитлаш ва бюджет тақчиллигини қоплашнинг манбаи сифатида қат-та аҳамиятга эга. Халқаро валюта-кредит муносабатлари ривожланиши б-н халқаро П.б.лари пайдо бўлди (энг йириқлари Америка П.б., Европа П.б.).

ПУЛ ИСЛОҲОТЛАРИ - миллий валютани мустаҳкамлаш, пул бирлигини барқарорлаштириш ва пул муомаласини тартибга солиш мақсадида давлат томонидан мамлакат пул тизимини тўлиқ ёки қисман қайта ташкил этиш. П.и. қоғоз пул белгиларининг ҳаммаси ёки бир қисми кадрсизланганда ва уларнинг ҳажми кўпайиб, янгиси (қоғоз ёки металл) б-н алмаштириш лозим бўлганда, пулнинг олтин қиймати ёки валюта курси ўзгарганда, пул тизимига ўзгартиш киритиш зарур бўлганда ўтказилади. П.и. мамлакатдаги иқтисодий ҳолатга, пулнинг кадр-сизланиш даражасига ва давлатнинг сиёсатига боғлиқ ҳолда турли усуллар-да: ортиқча қоғоз пулларни йўқ қилиш йўли б-н пул ҳажмини камайтириш (дефляция); эски пул белгиларини

йўқ қилиб, янги қоғоз пул белгиларини зарур микдорда чиқариш (нуллификация); эски пул белгиларини йирикрок янги пул белгиларига алмаштириш (денонминация); пул бирлиги ёки қоғоз пул бирлиги курсининг металл қиймати ва чет эл валютасига нисбатан курсини пасайтириш (девальвация); пул бирлигидаги металл қиймати ёки қоғоз пул курсини ташки давлатлар валютасига нисбатан ошириш (ревальвация) ва б. шаклларда амалга оширилади.

Собик Иттифок (Россия)да 1922—23 й.ларда эски 1 млн. рубль янги 1 рублга, Германияда 1-жаҳон уруши ва ундан сўнгги даврларда пулнинг ҳаддан ташқари кадрсизланиши натижасида 1924 й.ги П.и. даврида янги 1 марка эски 1 трлн. маркага, Грецияда 1944 й. нояб. да 50 млрд. драхма янги 1 драхмага алмаштирилган эди. 2-жаҳон уруши якунланиши арафасида ва ундан кейин бир қатор хорижий давлатларда П.и. (Бельгия — 1944 й., Франция, Дания, Голландия ва Норвегия — 1945 й., Япония — 1946 й., Австрия — 1947 й.) амалга оширилди.

Ҳозирги Марказий Осиё ҳудудларида муҳим П.и. Амир Темур ҳукмронлик қилган даврдан бошланган. Унинг ташаббуси б-н ўша давргача муомалада бўлган майда мис тангалар ўрнига сифат ва ҳажм жиҳатдан бир неча марта ортиқ бўлган, йирик қийматга эга олтин ва қумуш тангалар зарб этила бошлаган. Амир Темур тасарруфида бир неча зарбхоналар бўлганлиги ва уларда зарб этилган тангалар Европада ҳам машҳур бўлганлиги ҳақида кўп маълумотлар бор. Биргина Фарбий Эрон ва Озарбайжонда Амир Темурнинг номи битилган 120 турдан ортиқ олтин ва қумуш тангалар муомалага киритилган. Мирзо Улуғбек томонидан 1428 й. амалга оширилган П.и.да илгари зарб этилган мис тангаларнинг муомалада бўлиши тақиқланган. Бир қатор шаҳарларда — Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Шохрухия, Андижон, Қарши ва Тер-мизда янги тангалар зарб этила бошлаган. Эски тангаларни янги тангаларга

алмаштириш тугаллангандан кейин, фа-кат Бухородаги зарбхона фаолияти са-клуб қолиниб, қолганлари ёпилган.

Шайбонийлар даврида ҳам танга-лар зарб қилишда янгилик киритилган. Ол-динги ҳукмдорлар томонидан зарб этилган тангалардаги ёзувлар устига янги тамғалар зарб қилиниб, муомала-га чиқарилган. Бу даврда, асосан, динор номи б-н юритилган жуда кўп миқдордаги мис тангалар ва вазни 3 г бўлган қумуш тангалар муомалада бўлган.

19-а.нинг бошларидан Бухоро амир-лигида вазни 4,5 г лик «тилло» номи (олтин) б-н тангалар зарб этилган. Қу-мушдан ишланган танга деб аталувчи пул бирликлари 1920 й.га қадар муомала-да юрган. Бухоро амирлигида 1918 й.дан бошлаб муомалага номинали 20, 60, 100, 200, 300, 500, 1000, 2000, 3000, 5000 ва 10000 тангалик қоғоз пуллар чиқарилган. 1921 й.да Бухоро Халқ банки муомалага янги, номинали рублда кўрсатилган қоғоз пулларни чиқара бошлади. Бу пуллар 3000, 10000 ва 20000 рубль номиналига эга бўлган. 1922 й.да Бухоро Халқ банки томонидан деноминация амалга оши-рилиб, пулнинг номинали юзлаб марта камай-тирилган ва 1, 5, 10, 25, 100 руб-ллик янги пуллар муомалага чиқарилди. Аммо кўп ўтмасдан, кучли инфляция натижасида паст номиналдаги пул бел-гилари бозор эҳтиёжларини қондира ол-мади ва 1000, 2500, 5000 рубллик пуллар босиб чиқарилди. 1920—21 й.ларда Хо-разм Совет Халқ Республи-каси (ХСХР) томонидан муомалага 250, 500, 750, 1000, 2000, 5000 ва 10000 рубль номиналида ипақдан қўлда тўқилган махсус пул бел-гилари чиқарилган. Ушбу пуллар ХСХР тугатилганга қадар, яъни 1924 й.гача муомалада бўлган. Юқори инфляция на-тижасида 1922 — 23 й.ларда ХСХР то-монидан деноминация амалга оширилиб, эски пулларнинг устига уларнинг янги но-миналини кўрсатувчи тамгалар бо-силган. 1921—22 ва ундан кейинги йил-ларда П.и.ни ўтказишга қаратилган қатор тадбирлар Туркистон АССРда амалга

оширилди. 1923—24 й.ларда Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларининг пул белгилари РСФСР пул белгилари (рубль червон) б-н алмаштирилди. Фуқаролар уруши даврида Туркистон фронтлар ҳалқаси ичида қолганда Тошкентда Тур-кистон АССРнинг пули — туркбонлар чиқарилган. Кейинчалик 1921 й. 1 янв. дан бошлаб Туркистонда 3 ой давоми-да П.и. ўтказилиб, туркбон РСФСР пул бирлигига 10:1 нисбатда алмаштирилди. 1947 й.да собикСССРда П.и. ўтказилка, махсулотларни тақсимлашда қарточка тизими тугатилди ва давлат кооператив чакана савдоси нар-хида ягона тартиб ўрнатилди. Муомаладаги ҳамма пул бел-гилари 10:1 нисбатда янги пул белгиларига алмаштирилди. 1950 й.га келиб ол-тин товар за-хирасининг кўпайиши, чет эл валютасига нисбатан пул курсининг ошиши, нархлар масштаби ўзгариши 1961 й.да муомаладаги пул белгиларини 10:1 нисбатда янги пул белгиларига ал-маштирилишига олиб келди.

Ўзбекистон Давлат мустақиллигига эришгач, Россия ўз миллий валютасини чиқаргунга қадар бошқа собиқ Ит-тифок республикалари сингари вақтинча рубль зонасида қолди ва мамлакатда амалда бўлган иқтисодий шарт-шароитларни ҳисобга олиб, ўз миллий валютасини му-омалага киритишни икки босқичда амал-га оширди. Би-ринчи босқич: 1993 й.нинг 15 нояб.дан иш хақи, пенсия, стипендия, нафақа ва аҳоли даромадларининг ўз вақтида тўланишини, республика ички истеъмол бозорини таъминлаш мақса-дида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тўлов воситаси сифатида 1961—92 й.лардаги рубль банкнотлари ва Россия банкининг 1993 й.даги рубли б-н парал-лел равишда 1:1 нисбатда оралиқ валюта сифатида «сўмкупон» муомалага кири-тилди. Ўзбекистон Республикаси Марка-зий банки муомалага қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 сўмкупон қоғоз пулларни чиқарди. Ик-кинчи босқич: 1994 й. 1 июлидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг миллий

валютаси сўм 1 сўм = 1000 сўмкупон нисбати б-н муомалага киритилди. Марказий банк муомалага қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 сўм бўлган банк қоғоз пуллари (банкнотлар) ва 1, 3, 5, 10, 20, 50 тийин бўлган металл тангалар чиқарди.

Ўзбекистон Республикаси ўз миллий валютасини муомалага киритиши, икки босқичли банк тизими ва муста-қил пул тизими ташкил этилиши пул-кредит сиёсатини эркин юритиш им-конини берди. Ҳисобкитобларни энгилаштириш мақсадида 1997 й.дан бошлаб муомалага 200 сўмлик, 1999 й.дан 500 сўмлик ва 2001 й.дан 1000 сўмлик банк қоғоз пуллари (банкнотлар) муомалага чиқарилди. Файзулла Муллажонов.

ПУЛ КАПИТАЛИ — пул шаклидаги, пул маблағи кўринишидаги капитал. П.к. (пул инвестициялари, капитал кўйилмалар) ҳисобига сотиб олинadиган ва унумли товар капиталини ҳосил қиладиган жисмоний капитални, и.ч. воситаларини барпо этишга хизмат қилади.

ПУЛ МАССАСИ — хўжалик айланма-сига хизмат кўрсатadиган ва хусусий шахслар, корхоналар ва давлатга тегишли харид ва тўлов воситаларининг жами ҳажми. П.м. муомаладаги ва жами П.м.га бўлинадиди. Муомаладаги П.м. муайян даврда, муайян санада ҳара-катда, муомалада бўлган пул миқдо-рини, жами П.м. муомалага чиқарилган пулларнинг тўлиқ миқдорини бил-диради. Унга нақд пуллар, корхоналар ва аҳолининг бан-кларда ҳисобварақларда сақланаётган пул маблағлари, тўланиши шарт бўлган пул мажбуриятлари қиради. Товар айир-бошлаш ва тўлов-ҳисобкитоб муносабат-лари шаклларининг ривожланиши б-н муомалада юрган П.м.нинг таркиби ва тузилмаси жиддий ўзгаришларга учрай-ди.

ПУЛ МУОМАЛАСИ — пулнинг бажарилган иш, кўрсатилган хизматлар, сотиб олинган товарлар ҳақини тўлаш,

ҳисобкитоблар ва тўловларни амалга ошириш, нафақалар бериш, қарзларни қайтариш воситаси сифатида фойдала-ниш жараёнидаги узлуксиз ҳаракати. П.м. ҳар бир мамлакат пул тизими ми-кёсида амалга ошади. П.м. нақд ва нақд бўлмаган муомалага бўлинади. Нақд пул банкдан чикқач, корхона, ташкилотлар кассасига ва аҳоли кўлига ўтади. Одди-сотди ва тўлов ҳаракатлари бажарилгач, яна банкка қайтади. Нақд бўлмаган пул муомала-сига фирма, корхона, ташкилот-ларнинг банкдаги ҳисобида турган пул-нинг ҳаракати қиради ва бундай муомала чек, кредит карточкаси, вексель, облига-ция, сертификат ва б. воситалар ҳаракати шаклида олиб борилади.

ПУЛ ТИЗИМИ — мамлакатнинг пул белгилари, пул бирликлари, пул эмиссияси қоидалари ва муомаласи шакллари, мамлакатда миллий конунчилик б-н жо-рий этилган пул муносабатлари. Тари-хан П.т.нинг металл пул муомаласи ва пул белгилари (қоғоз пуллар) муомаласи кўринишлари бор. Ўз навбатида металл пул муомаласи тизими биметаллизм ва монометаллизмта бўлинади. Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги П.т. 1995 й. 21 дек.да қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги конунга муво-фик таш-кил этилган. Расмий пул бирлиги сўм. Сўмнинг чет эл валюталарига нисбатан курсини ЎзР Марказий банки белгилайди ва матбуотда эълон қилади. Ўзбекистон ҳудудида нақд пуллар (банкнотлар ва тангалар) ‘ва нақд бўлмаган пуллар (кре-дит муассасаларида ҳисобварақлардаги маблағлар кўринишида) амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки нақд пулларни чиқариш, улар-нинг Ўзбекистон Республикаси ҳуду-ди-да муомалада бўлишини ташкил этиш ва муомаладан чиқариш бўйича мутлак ҳуқуқларга эга.

ПУЛ ФЕТИШИЗМИ (франц. Feticheisme, португалча fetico — тумор,

мўъжиза) — пулни илоҳийлаштириш, унда мўъжизавий куч бор деб караш, унга сиғиниш. Пулнинг товарлик табиатини, пул б-н товар массаси ўртасидаги алоқаларни тушунмаслик, шунингдек, иктисодиётда ва ҳаётда пулнинг аҳамияти ва ўрнини бўрттириб кўрсатиш П.ф.ни пайдо этади. П.ф. жуда яшовчан, айниқса, пулга деярли ҳамма нарса сотиладиган ва сотиб олинadиган, пулга эгалик жамиятда катта иктисодий имкониятлар очиб берадиган, обрў-эътиборни оширадиган жамиятларда бу нарса яққол кўринади. Жамиятда соғлом иктисодий муносабатлар ва маънавиятнинг юксалиши б-н П.ф. йўқолиб боради.

ПУЛ ЭМИССИЯСИ (лот. *emisio*, инг. *emission* — чиқариш) — давлат томонидан муомалага жами турдаги пул белгиларни чиқариш. П.э. пул белгиларини босиб чиқариш б-н бирга муомаладаги нақд ва нақд бўлмаган пул массасининг кўпайишини ҳам билди-ради. П.э.нинг асосий шакллари кредит пуллар — банкнотлар ва депозит-чеклар эмиссияси.

Баъзи мамлакатларда ҳукумат ўз харажатларини, бюджет тақчиллигини қоплаш мақсадида кўшимча П.э.ни амалга оширади, натижада инфляция кучаяди. Кўпгина мамлакатларда П.э. ни ҳукумат номидан Марказий банк амалга оширади.

ПУЛА — Хорватиядаги шаҳар, Истрия я.о.да. Аҳолиси 62,3 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Адриатика денгизи соҳилидаги порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Кемасозлик, кимё, ёғочсозлик, тўқимачилик, озик-овқат саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Археология музейи ташкил этилган. Мил.ав. 1-а. — мил. 2-а.ларда қурилган меъморий обидалар (зафар арки, Август ибодатхонаси ва б.), шунингдек, 6—17-а. ларга оид бинолар сакданган. Туризм марказларидан.

ПУЛ-БУЮМ ЛОТЕРЕЯСИ - к. Лотерея.

ПУЛЕМЁТ (рус. пуля — ўқ ва метать — отиш) — душманнинг ер, ҳаво ва сувдаги нишонларини шикастлаш учун ишлатиладиган тезотар автоматик қурол. Тузилиши ва вазифасига кўра: станокли, кўл, танк, зенит, авиация ва рота П.лари, стволнинг диаметри бўйича асосий калибрли (6,5 — 8,0 мм) ва йирик калибрли (12,7—15 мм) хилларга бўлинади. Станокли П. 2000—2800 м гача масофадан ердаги нишонларни ва 500 м гача масофадан ҳаводаги нишонларни шикастлайди. Станокли П. минутига 250 — 700 ўқ узади, оғирлиги 40—41 кг. Бу П.дан отишда икки киши иштирок этади. Зенит П.и ҳаводаги нишонларни (500 м гача масофада) отиш учун мўлжалланган. Бу П. йирик калибрли бўлиб, танк, бронетранспортёр, кема ва б. га ўрнатилади. Нишонни 1830—3500 м дан шикастлайди. Танк П.и танкка ўрнатилади: душманга танк тўпи б-н биргаликда ёки алоҳида талафот етказиш учун мўлжалланган. Авиация П.и, одатда, самолёт ва вертолётларга ўрнатилади; душман самолётини, парашотчиларини ҳамда ердаги нишонларни отиш учун қўлланилади. Қўл П. душманнинг жонли кучлари ва ўт очиш воси-таларини шикастлаш учун мўлжалланган; 1500—1830 м гача масофадаги нишонни аниқуради. Қўл П.идан паст учувчи самолётларга қарши отишда ҳам фойдаланиш мумкин. Қўл П.ининг жанговар ўқ узиш тезлиги минутига 150—600 ўқ, оғирлиги 10 — 16,25 кг. Уни бир киши ишлата олади. Рота П.и 1000 м гача масофадаги очик группа-вий ва ёлғиз нишонларни шикастлаш учун қўлланилади. Жанговар отиш тезлиги минутига 250 ўқ. П.лар магазинли ва лентали турларга бўлинади. П. б-н пиёда аскарлар, танк, авиация ва б. ҳарбий бўлинмалар қуроллантирилади. Биринчи П.ни америка ихтирочиси Х. С. Максим 1883 й. ихтиро қилган. Ҳозир кўп мамлакатларнинг қўшинларида рус ихтирочилари В. А. Дегтарев ва М. Т. Калашников П.ларидан фойдаланилади.

ПУЛКОВО РАСАДХОНАСИ - Санкт-Петербургдаги и. т. муассасаси; денгиз сатҳидан 75 м баландликдаги Пулково қишлоғида жойлашган. 1839 й. ташкил этилган. 1840 й. иш бошлаган. 2-жаҳон урушида немис фашист кўшинлари томонидан вайрон қилинган, 1954 й. қай-та тикланган.

П.р.да 65 см ли рефрактор, фотография кутб трубаси, зенит-телескоп, 2 та кўёш телескопи, меридиан телес-копи, коронограф, кагга радиотелескоп ва б. асбоблар ишлаб турибди. Унда астрометрия, астрофизика, радиоастрономия ва б. соҳаларга дойр и.т. ишлари олиб борилади. Расадхонада 10000 га яқин хира юлдузлар каталоги ту-зилган.

ПУЛ-КРЕДИТ СИЁСАТИ - ҳукуматнинг пул муомаласи ва кредит соҳасида олиб борадиган бош йўли ва мамлакат иқтисодиёти барқарорлигини ва унинг самарали фаолиятини таъминлашга, пул тизимини лозим даражада мустаҳкам сак/габ туришга қаратилган чора-гадбирлари. П.-к.с. давлат иқтисодий сиёсатининг таркибий қисми бўлиб, одатда, уни Марказий банк амалга оширади. П.-к.с. орқали муомаладаги ортиқча пул массаси қисқартирилади ёки кўпай-тирилади, инфляциянн пасайтириш чора-гадбирлари кўрилади. Марказий банк П.-к.с.ни олиб боришда пул бо-зорига тўғридан-тўғри — ўзининг бошқарув ваколатлари ёрдамида ва пул эмиссияси орқали таъсир ўтказиши мумкин.

П.-к.с. бевосита ва билвосита воситалар орқали амалга оширилади. Бевосита воситалар — молиявий ин-тлардаги молиявий активлар нархлари (фоиз ставкалари)ни ёки улар ҳаж-мини тўғридан-тўғри бошқариш орқали олиб борилади. Марказий банк томонидан тижорат банкларидаги мавжуд депозит қуринишидаги пулларни ҳамда улар томонидан бериладиган кредитлар нархлари ва ҳажми назорат қили-нади. Билвосита воситалар

— Марказий банк томонидан молиявий ин-тлар ресурсларита бозор механизмлари (мажбурий захираталаблари, очик бозордаги операциялар, тижорат банкларини қайта молиялаш ва Марказий банкнинг ҳисоб ставкаси, тижорат банкларидан депозитларни қабул қилиш ва б.) орқали иқтисодиётдаги пул массасига таъсир этилади.

Марказий банк фойдаланадиган воситаларнинг ҳар бири фоиз ставкаларининг ўсишига, кредитлаш ва қарз олиш ҳажмини камайтиришга, лозим бўлганда фоиз ставкаларини оширишга ёки, аксинча, туширишга хизмат қилади. Очик бозордаги операциялар, мажбурий энг кам захираларнинг бўлиши, ҳисобга олиш сиёсати, валюта сиёсати П.-к.с.нинг асосий таркибий қисмларини ташкил этади (қ. Валюта сиёсати).

ПУЛНИНГ ҚАДРСИЗЛАНИШИ - қ. Инфляция.

ПУЛЬМОНОЛОГИЯ (лот. pulmonis -ўпка ва ...логия) — клиник тиббиётнинг бир бўлими; ўпка, бронхлар ва плевра касалликларини ўрганеди. Уларни аниқлаш, даволаш ва олдини олиш усуллари ишлаб чиқади. П. нисбатан янги соҳа бўлганлиги учун 70-й.лар охиридан бошлаб уни му-камал ўрганишга киришилди. Илгари Ўзбекистонда «пахта якка хокимлиги» натижасида юзага келган экологик ўзгаришлар ва кўп микдорда ишлатилган пестицидлар таъсирида ўпканинг сурункали носпецифик касаллиги, айниқса, қишлоқ жойларида кўпайиб кетган эди, шуларни ҳисобга олиб Тошкентда 1978 й. Тошкент врачлар малакасини ошириш ит-ти қошида клиник П. кафедраси ташкил этилди ва Ўзбекистонда пульмонологлар илмий мактаби ва пульмонология хизмати яратилди. Ҳоз. Ўзбекистоннинг шаҳарлари ва вилоятларида П. бўлимлари ташкил қилинган.

1989 й. дан Сил и.т. ин-ти Фтизиатрия ва пульмонология и.т. институти-

га айлантирилди ва у Ўзбекистонда шу соҳадаги йирик илмий марказ бўлиб қолди. 1990 й.да Фтизиатрия ва пульмонология и.т. института қошида Республика пульмонология маркази ташкил қилинди. Бу марказ П. соҳасидаги и.т. ва амалий ишларни координация қилиб боради. Ўзбекистонда Марказий Осиёда биринчи бўлиб носпецифик ўпка касалликлари (бронхиал астма, сурункали бронхит)нинг эпидемиологияси, функционал диагностикаси, фармакотерапияси, иммунологик ва клиник аллергологияси, унинг генетик механизмлари, биоритмологик ташкилий системаси ва патогенетик терапия ҳамда мекнат қобилятини тиклашнинг илмий асослари ишлаб чиқилди. П.да турли тадқиқот усуллари: рентгенологик (томография, бронхография), эн-доскопик (трахеобронхоскопия), функционал диагностика усуллари ва ҳ.к. қўлланади. Х.оз. Ўзбекистондаги мавжуд тиббиёт ин-тлари, врачлар малакасини ошириш ин-тида П. кафедралари, шунингдек, клиник шифохоналар таркибида П. бўлимлари фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистонда П.нинг ривожланишида А.М. Убайдуллаев, Д. Х. Маҳмудова, Ш. У. Исмоилов, М. А. Якимова, Б. С. Арипов ва б. олимларнинг хизматлари қатта.

Абдулла Убайдуллаев.

ПУЛЬПА — 1) тишнинг юмшоқ тўқимаси. Ҳар бир тиш ўртасидаги бўшлиқни тўлдириб туради. Тишни қон б-н таъминлайдиган қон томирлари, лимфа томирлари ва нерв толаларидан ташкил топган; П.да тишдаги қаттиқтўқималарнинг моддалар алмашинувиға ёрдам берадиган ҳужайралар — одон-тобластлар бор. 2) талоқнинг асосий массаси; ретикуляр тўқимадан тузилган.

ПУЛЬПИТ — тиш бўшлиғини тўлдириб турадиган ғовак бириктирувчи тўқима — пульпанчнг яллиғланиши. Пульпага тиш чириши натижасида микроб кириши, шунингдек, тишни қон

б-н таъминлайдиган қон томирларнинг жароҳатланиши, тиш синиб, пульпанинг очилиб қолиши туфайли ҳам яллиғланиш рўй беради. Турли ки-мёвий моддалар таъсирида (ҳар хил кислоталар ишлатилдиган қорхоналарда ишлайдиган кишиларда) ҳам П. пайдо бўлиши мумкин. Қасаллик кўпинча тўсатдан бошланади. Тиш қаттиқ оғрийди (овқат чайнаш, иссиқ ёки совуқ таъсирига боғлиқ бўлмаган ҳолда), оғриқ бошқа тишлар, энса, кулоқ, чаккага ҳам тарқалади. Оғриққа пульпа яллиғланганда тишнинг қаттиқ тўқималари ичидаги юмшоқ тўқималар шишиб, пульпадаги нервларни эзиб қўйиши сабаб бўлади. П. натижасида пульпа ўлади, оғриқ камаяди, лекин тиш ўз вақтида даволанмаса, вақт ўтиши б-н ўлган пульпадаги микроблар тиш канали орқали тиш атрофидаги тўқималарга ўта-ди, натижада тиш илдизи учидан тўқималар яллиғланиб, периодонтит келиб чиқади.

П.ни врач-стоматолог даволайди. П.нинг олдини олиш чириган тишларни ўз вақтида даволатишдан иборат, йилда 2 марта врач-стоматологга кўри-ниб туриш мақсадга мувофиқдир.

ПУЛЬС (лот. pulsus — туртки) — томир уриши. Юрак қисқариши натижасида қон томирларининг ритмик тебраниши; кенгайиб, торайиши. Артериал-веноз ва капилляр П. тафовут этилади. Одатда, билан артерияси П.и энг қатта амалий аҳамиятга эга.

Соғлом кишиларда П.нинг тезлиги юрак қисқариши тезлигига мое бўлиб, бир мин.да 60—80 марта томир уришига тенг. Юракнинг бир мин.да 90 мартадан ортиқ қисқариши тахикардия, 60 мартадан кам қисқариши — брадикардия деб аталади. Юракнинг баъзи касалликларида П. юрак қисқариши тезлигидан кам бўлиши мумкин — П. дефицита. П. болаларда қатталарга нисбатан ортиқроқ, қиз болаларда ўғил болаларга нисбатан бирмунча ортиқроқ, тунда кундузига нисбатан камроқ бўлади.

Жисмоний меҳнат қилганда, нерв-эмоционал реакцияларда П. ортади.

Нормал ҳолатда П. ритмик (бир текис), яъни П. тўлқинлари маълум вақт оралиғида содир бўлади. Юрак ритмининг бузилиши аритмия деб аталади (қ. Юрак-томир системаси), бунда П. тўлқинлари бир хил вақт оралиғида нотекис бўлади. П.нинг таранглиги ар-териал қон босимига боғлиқ, гипертонияда го-ятда кучаяди, гипотония ва юрак касалликларида бўшашади. П.нинг тўлиқ ёки тўлиқ эмаслиги юрак қисқариши кучига боғлиқ. П.нинг бошқа ўзига хос кўпгина хусусиятларини билиш врачга беморнинг аҳволи ҳақида маълумот беради.

ПУЛЬСАРЛАР [инг. pulsars, Pulsating Sources of Radioemission (радионурланишларнинг пульселанувчи манбалари) сўзларининг қисқартмасидан] — даврий радионурланишлар тарқатиб турувчи космик объектлар. П. нурланиши 10 см дан 10 м гача кузатилади, унинг максимуми метрли радиодиапазонга тўғри келади. Биринчи П. 1967 й.да инглиз радио-астрономлари томонидан кашф этилган. Ҳоз. кунгача 100 дан ортик П. топилган. Бу П.нинг пульса-цияланиш даври 0,033 дан 3,75 секундгача бўлган ораликда содир бўлади. П. даври аста-секин ортади. Даврнинг икки марта ортиши учун кетадиган вақт миллион ва бир неча ўн миллион йил-га, яъни П. ёшига баробар вақтга тенг бўлади. Мас, Қисқичбақасимон туманлик ичидаги П.нинг даври 2400 й.да, «Елканлар» юлдуз туркумида чакнаган ўта янги юлдуз марказидаги П.ники 24 минг йилда икки мартагача узоклашади. Бу П. энг ёш ҳисобланади ва даври энг қисқа, чунки улар атрофида газ қобиғи кузатилади. Узун даврли П. кекса саналади, улар атрофидаги газ қобиғи фазога сочилиб кетган. Ёш П.да даврни сакраб қамайиши кузатилади.

П. нурланишининг алоҳида импульслар тарзида кузатилиши тез айланаётган ва прожектор сингари йўналтирилган нурланиш сочаётган юлдузлар бўлса ке-

рак, деган хулосага олиб келади. Кетма-кет импульслар оралиғи юлдузнинг айланиш даврига тенг. Кичик давр б-н айланувчи юлдузнинг ўзи ҳам жуда кичик (радиуси бир неча км) бўлиши керак. Бундай юлдуз ўта янги юлдузнинг чакнаши нағижасида ҳосил бўлган нейтрон юлдуз бўлиши мумкин. П. орасида рентген нурланиши пульсацияланувчилари ҳам бор. Бундай П. рентген П. деб аталади ва улар зич қўшалок юлдуз тизимида кирувчи нейтрон юлдузга қўшни юлдуздан оқиб тушаётган модда энергияси ҳисобида рентген нурланиш сочади.

ПУМИПОН Адульядет (Буюк Рама IX) (Bhumibol Adulyadej) (Рама IX) (1927.5.12, АҚШнинг Кембриж ш.) -Таиланд давлат арбоби. Лозанна ва Бангкок ун-тларида ўқиган. 1946 й. 9 июнда акаси, қирол Рама VIII (Ананд Махи-дол) нинг вафотидан сўнг тахт эгаси. 1950 й. 5 майда Таиланд Қироллиги қироли Рама IX сифатида расман тахтга ўтирган. 1987 й, унга Буюк унвони берилган. Бир қанча хайрия жамғармалари асосчиси.

ПУНА — Ҳиндистондаги шаҳар, Ма-ҳараштра штатида. Декан ясситоғлигининг шим.-ғарбий қисмида, Мутҳа ва Мула дарёларининг қўшилиш ерида жойлашган. Аҳолиси 3,1 млн. киши (2001). Ғарбий Гат тоғининг Боргхат довонидан ўтган магистралдаги муҳим транспорт йўллари тугуни. П. Мумбай б-н иқтисодий жиҳатдан боғлиқ бўлган, тез ўсиб бораётган савдосаноат маркази. Машинасозлик, тўқимачилик, кўн-пойабзал, қоғоз, кимё, фармацевтика саноати корхоналари; ун-т (1949) бор. М. қадимда, маратхлар шаҳри бўлган. 17-а.да Маратх султонлиги пойтахти. Меъморий обидаларидан ўрта асрларда қурилган Шанвар-Петх қалъаси қолдиқлари сақланган.

ПУНИ УРУШЛАРИ - Ўрта денгизга ҳукмронлик қилиш учун Рим ва Карфаген ўртасидаги урушлар: 1 — Пуни

уруши (мил. ав. 264—241), 2си (мил.ав. 218—201), 3си (мил.ав. 149—146). Энг йирик жанглар: Мила яқинида (260) ва Эгат о.ларида (241) римликлар денгиз жангида зафар қозонганлар; Тра-зимен кўли соҳилида (217) ва Канна (216)да карфагенликлар Ганнибал бошчилигида ғалаба қилганлар; Метавр (207), Зам жангида (202) — римликлар Сципион Катта раҳбарлигида ғала-ба қозонганлар; 149—146 й.ларда римликлар Карфаген ш.ни камал қилиб, уни забт этганлар. П.у. Римнинг ғала-баси б-н тузган; Карфаген худудининг бир қисми Римнинг Африка провин-циясига айлантирилган, бир қисми эса Нумидияга берилган.

ПУНКТ (матбаада) — босма-хона белгилари (ҳарфлар, рақамлар ва б.) ўлчамларини аниқлаш учун қўлланадиган бирлик. Квадраттгт 1/48 улуши (0,376 мм)га тенг. Шрифтларнинг кегли П. б-н белгиланади. П. француз дўйми (27,1 мм) га асосланади. Шунда П.=0,376 мм. Инглиз ўлчов тизимида инглиз дўйми (25,4 м) дан фойдаланилади. Бунда П.=0,351 мм.

ПУНКТУАЦИЯ (лот. punctum — нукта; кичкина доғ) — 1) алифбодан ташқари бўлган график белгилар {тиниш белгилари} тизими бўлиб, графика ва орфография (имло) б-н биргаликда ёзма тилнинг асосий воситаларини ташкил этади. П.нинг асосий вазифаси ёзма (босма) матнни қисмларга ажра-тиш, график жиҳатдан шакллантириш-дир; 2) ёзма матнни пунктуацион рас-мийлаштиришни тартибга солувчи, ҳар бир тил учун тарихан шаклланган қоидалар, меъёрлар; 3) П. тизими крну-ниятларини, шунингдек, тиниш белгиларининг қўлланиш меъёрларини ўрганадиган тилшунослик бўлими.

Муайян миллий тил графикаси (ёзуви) 2 хил воситадан: ҳарфлар (алифбо) ва тиниш белгилари (пунктуация) тизимидан иборат. П. тарихи, пунктуацион тизимнинг пайдо бўлиши, тиниш белгиларининг сони турли тилларда турлича

намоён бўлади. Мас, пунктуацион тизим хоз. маъно ва кўринишда Ғарбий Европа тиллари ёзувларида 15—16-а.ларда, рус ёзувида 18-а. да, узбек ёзувида эса 19-а.нинг 2яр-мида пайдо бўлган. Ёки инглиз тили пунктуацион тизимида апостроф ва дефис ҳам тиниш белгиси ҳисобланиб, уларнинг жами 12 та бўлса, хоз. ўзбек П.си қуйидаги 10 та тиниш белгисидан иборат: вергул, икки нукта, кўп нукта, нукта, нуктали вергул, сўроқ белгиси, тире, ундов белгиси, қавс, қўштирноқ. П.нинг қўлланишида ҳам тиллараро тафовут бўлиши мумкин, мас, испан тилида сўроқ ва ундов белгилари гапнинг бошида ва охирида қўйилади.

П. тилнинг синтактик қурилиши б-н узвий боғлиқ бўлиб, ёзма нутқни тўғри, ифодали, аниқ баён қилишда, унинг услубий раволигини, тез тушунилишини таъминлашда муҳим воситадир. Ўз навбатида, муайян тиддаги П. анъаналарининг мустаҳкамланиши ва такомиллашувида таникли ёзувчиларнинг ижо-ди ҳамда тиниш белгиларининг қўлланиш кридаларини белгилловчи ва тартибга солувчи тилшунослар фаолияти катта аҳамиятга эга. Ҳоз. узбек П.сининг шаклланиши, ривожи, унинг ўрганилиши Фитрат, С. Иброҳимов, Ҳ. Ғозиев, О. Усмон, Ғ. Абдурахмонов, К. Назаров ва б. тилшуносларнинг номи б-н боғлиқ.

Абдуваҳоб Мадвалиев, Неъмат Маҳкамов.

ПУНКЦИЯ (лот. punctio — санчиш) — даво ёки диагностика мақсадида организмдаги бирор бўшлиқ, томир дево-ри, паренхиматоз орган ва б.га шприц игнаси санчиш муолажаси. Диагностик П. бирор бўшлиқ (мас, плевра)даги суюқликни цитологик, биокимё-вий, бактериологик текшириш, шунингдек, йирик томирлар, орқа мия канали ва ҳ.к. босимини ўлчаш ёки бўшлиққа бирор модда юборишда қўлланади. Даво П.сидан кўпроқ организмдаги касал азодан патологик суюқлик ёки ҳавони чиқариб ташлаш (мас, плеврит ва б.да) ҳамда дори юбориш ва

х.к.да фойдаланилади.

ПУРИЗМ (франц. purisme, лот. purus — соф, тоза) — 1) адабий тилни бошқа тиллардан олинган ўзлаштирмалар, неологизмлардан тозалаш ҳамда адабий тилга меъёрланмаган лексик ва грамматик (халқчил сўзлашув, содда тилга оид, шева ва б.) унсурларни табиий равишда кириб келишидан саклашга интилиш. Миллий адабий тиллар шаклланиши даврида П. турли сиёсий ва маданий оқимлар б-н боғланиши мумкин. 2) урф-одаглар (фешл-атворлар)нинг софлиги ва жиддийлигига (баъзида юзаки тарзда) интилиш.

П.га миллий адабий тиллар меъёрлари шаклланиш даври ва адабий тилнинг услубий тизимидаги ўзгаришлар (лексикага янги унсурларнинг оқиб келиши, уларнинг услубий жиҳатдан қай-та тақсимланиши) хос бўлиб, у кўп ҳолларда айрим сиёсий ва маданий оқимлар б-н боғлиқ (мас, Венгрия, Чехословакия, Туркия, Ҳиндистонда адабий тилларнинг вужудга келиши). Пуристар миллий тилнинг ўзига хослигини — унинг хаттоки ўзлаштирилган (чет тиллардан олиниб, аллақачон истеъмомга кирган зарурий унсурлардан тўла озод бўлиши б-н изоҳлаганлар.

ПУРИЗМ — 1910-й.лар охири — 20-й.ларда француз рангтасвирида юзага келган оқим. Асосчилари А. Озанфан ва меъмор Ш.Э. Жаннере (Ле Корбюзье). П. намояндалари кубизмнинг безак тамойиллари ҳамда 1920-й.лардаги авангард тарафдорларининг натурани бузиб тасвирлашларига қарши чиқиб, натура шаклларининг қатъий ва ўзига хос томонларини ҳамда буюмларнинг ор-тиқча унсурлардан холи, тоза бўлган тиниқ холатини кўрсатишга ҳаракат қилдилар. П. вакиллари асарларининг характерли томони буюмларни ясси ҳолда, уларнинг ташқи чегараларини тоза ва тиниқ эгилувчан чизиқларда тасвирлашда кўринади.

Ўзбекистон тасвирий санъатида П. белгилари айрим рассомларнинг асарларида кўзга ташланади (мас, Уста Мўминнинг «Чойхоначи» асаридаги самовар, кумғон ва б. тасвири, 1928).

ПУРКАГИЧЛАР — ўсимлик зарарку-нандалари ва касалликларига, бегона ўтларга қарши курашишда, дефолиация ва дезинфекция тадбирларида кимёвий моддаларни пуркайдиган машина ёки аппаратлар. П. махсус (токзор, боғ, ўрмонлар учун мўлжалланган) ва универсал турларга бўлинади. Трактор юра олмайдиган кичик майдонларда елкага осиб ишлатиладиган П. ҳам бор. Трактор П.и тиркама, ўрнатма ва ярим ўрнатма бўлади.

Пуркаш қурилмаларининг турига қараб, П. гидравлик, вентиляторли ва аэрозоль хилларга бўлинади. Гидравлик П.да суюклик пуркаш учликларига босим б-н узатилиб, майда томчиларга парчаланиб пуркалади. Вентиляторли П.да пуркаш учликларидан чиқаётган суюклик вентиляторнинг ҳаво оқими б-н аралашиб пуркалади. Суюклик, асосан, плунжерли, поршенли, уорма ва шестерняли насослар ёрдамида пуркагич учларига ҳайдалади. Тракторга тиркаб ишлатиладиган П., асосан, икки-та пневматик ғилдиракка ўрнатилган рама, суюклик идиши, қориштиргич, редукцион саклагич клапани, фильтр, уч плунжерли насос, редуктор, вентилятор, ҳаракатлантирувчи механизм, сўриш ва ҳайдаш магистраллари, суюклик пуркалишини бошқариш тизи-ми, пуркагич учликлари ва суюкликни олиш шлангидан иборат. Бу маши-надан, асосан, мевали дарахтлар, бурдой, сабзавот ва техника экинлари касалликлари ҳамда зараркунандаларига қарши дори пуркашда фойдаланилади. Катта майдондаги ўсимликлар махсус пуркаш аппаратлари ўрнатилган самолётлар ва вертолётлар ёрдамида дориланади.

ПУРКАШ — қ.х. экинлари ҳамда

ўрмонзорларни зараркунанда, касалликлар ва бегона ўтлардан химоя қилишда махсус пуркагичлар б-н пестицид эритмаларини сепиш, шунинг-дек, дефолиация ва десикация қилиш усули. П. учун турли хил препаратларнинг сув ёки бошқа эритувчилардаги эмульсия ва суспензияларидан фойдаланилади. П. учун олинган суякликлар барқарор ва ёпишқоқ бўлиши, ишлов берилган сатхни бир текисда ҳўллаб тарқалиши керак. Суяк препаратларнинг ёпишқоқлиги ва сатхта ушланиб туриш даражасини ошириш учун уларга хар хил мойлар (қурийдиган глицеридлар, кальций сульфати ва б.) қўшилади. П. муддатлари зараркунанда ва касаллик кўзгатувчиларнинг биологик хусусиятлари ҳамда об-ҳаво шароитига қараб белгиланади. П. чангитишга нисбатан бир қатор афзалликларга эга: ишлов берилган сатхта препаратнинг бир текисда тақсимланиши ва ёпишиб ушланиб туришини таъминлайди; об-ҳаво шароитларига камрок боғлиқ бўлади. Кучли шамол пайтида П. мумкин эмас, препарат четга учиб, муҳитнинг ифлосланишига сабаб бўлади; ҳаво ҳарорати 27° дан юқори бўлганда П. ўсимликларни куйишга олиб келади. Шунинг учун П.ни эрта б-н ёки кечки салқинда ўтказиш тавсия этилади. Иссиққлим шароитида самолётлар б-н кичик ҳажмли П.ман қилинади.

Султон Алимухамедов.

ПУРПУРА (лот. purpura — тўқ кизил ранг), тромбоцитопе ник пурпура, гемморрагик пурпура — гемморрагик диатез гуруҳига мансуб касаллик. Одам ва ҳайвонларда кўп уч-райди. Қонда тромбоцитларнинг камайиши ва қон ивишининг бузилишидан келиб чиқади. П.да, асосан, терига қон қуйилиб, шиллик пардалар қонади. Симптоматик (септик эндокардит, спленомегалия, лейкоз) ва доридан (анальгетиклар, сульфаниламидлар) бўладиган П. ажратилади.

ПУСАН — Корея Республикасидаги шаҳар, мамлакатнинг жан.-шарқий

қисмида. Маъмурий жиҳатдан провинцияга тенглаштирилган. Аҳолиси 3,8 млн. киши (1996). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Мамлакатнинг Корея бўғози соҳилидаги йирик порти (йилига 30 млн. т дан ортиқ юк ортиб-туширилади). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Йирик саноат маркази. Тўқимачилик, озиқ-овқат, металлургия, электротехника, кимё ва резина, машинасозлик (жумладан, кема ва автомобиль двигателлари и.ч.), ҳарбий, радиотехника саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Йирик иссиқлик электр стяси ва АЭС қурилган. Балиқ овланади. П. милод бошларида Кая кишлоғи ўрнида вужудга келган. 15-а. да шаҳар денгиз бўйи қалъаси сифатида Япония-Корея савдо алоқаларида муҳим аҳамиятга эга бўлган. 20-а.да П. йирик саноат шаҳрига айланди.

ПУССЕН (Poussin) Никола (1594, июнь, Нормандия — 1665.19.11, Рим) — француз рассоми, 17-а. санъати классицизмнинг энг йирик намояндаси. Қад. Дунё санъати, шунингдек, Рафаэль, Тициан, маньеризм рассомлари, болонья мактаби усталари асарларини ўрганган, перспектива, шунингдек, анатомия ва математика б-н шуғулланган. 1612 й.да Парижга кўчиб ўтган, кейинроқ 1624—40 ва 1642 й.дан Римда ишлаган. П. тарихий, мифология, маданий ва адабий мавзуларга бағишланган асарларида инсон гўзаллиги, акли ва олижаноблигини тараннум этди: «Ринальдо ва Армида» (1625—27), «Хочдан олиш» (тахм. 1630), «Флора салтанати» (тахм. 1631—32), «Аркадлик чўпонлар» (тахм. 1650) ва б. 40-й.лар охиридан табиатни тасвирлашга эътиборни кучайтирди, манзара жанрида ажойиб асарлар яратди («Йил фасллари», 1660—64 ва б.), «Автопортрет» (1650) да инсон шаъни, вазминлиги, меҳнатига ишонч маҳорат б-н тасвирланган.

ПУСТУЛА (лот. pustula — гудда), мада — ичига йиринг тўпланган пуфакча.

П.нинг терида юза ёки чуқур жойлашишига қараб юзаки (хуснбузар, фолликулит, импетиго, сизлогич) ҳамда чу-қур (эктима, рулия) хиллари фарқ қилинади. Терининг турли йирингли касалликлари (пиодермия) ва захмттг иккинчи даврида учрайди. Чуқур П. битганидан кейин ўрни чандиқ бўлиб қолади.

ПУТИН Владимир Владимирович (1952.7.10, ҳоз. Санкт-Петербург ш.) — Россия давлат арбоби. Россия Федерациясининг иккинчи президенти. Санкт-Петербург ун-тининг юридик ф-тини тугатган (1975). Ўқишни тугатгач, Давлат хавфсизлик органларига ишга юборилган. Германия Демократик Республикасида ишлаган (1985—90). 1990 й.дан Санкт-Петербург ун-ти ректорининг ёрдамчиси, Санкт-Петербург ш. кенгаши раиси маслаҳатчиси. Санкт-Петербург ш. мэриясида ташқи алоқалар бўйича кўмита раиси (1991—94), айти пайтда Санкт-Петербург ҳукумати раисининг биринчи ўринбосари (1994—96), РФ Президенти Иш бошқарувчиси ўринбосари (1996—97), РФ Президенти маъмурияти раҳбари ўринбосари — Россия Федерацияси Президенти Бош назорат бошқармаси бошлиғи (1997—98), РФ Президенти маъмурияти раҳбарининг биринчи ўринбосари (1998 й. май — июль), РФ Федерал хавфсизлик хизмати директори (1998 й. июль — 1999 й. авг.), айти вақтда Россия Федерацияси Хавфсизлик Кенгаши котиби (1999 й. март — авг.). Россия Федерацияси ҳукумат раиси (1999 й. авг. — 2000 й. май), айти пайтда 1999 й. 31 дек.дан РФ Президенти вазифасини бажарувчи. 2000 й. 26 мартдан Россия Федерацияси Президенти (2004 й. 14 мартда иккинчи муддатга РФ Президенти этиб сайланди). Амалий ташриф б-н Ўзбекистонда бўлган (2000, 2003).

ПУТТИ (итал. putti — гўдак) — кичик ўғил болаларни (баъзан қанотли ходда) тасвирлаш. Уйғониш даври, шунингдек, 17—18-а.лар санъатида энг се-

вимли бе-зак усули. П. санъатда илоҳий ибтидонинг қарор топишидан гувоҳлик беради.

ПУФАК КАМЕРА — ионлашган зар-ралар изларини қайд қилувчи асбоб. Дастлабки П.к.ни 1952 й.да Д. Глезер ихтиро қилган. П.к. Вильсон камерасига ўхшаб зарраларнинг табиати ва хоссаларини аниқлашга, уларнинг ўзаро таъсирлашуви ва парчаланиши тўғрисида тўлиқ маълумот олишга имкон беради. П.к.нинг ишлаши зарра траекторияси яқинида ўта қизиган суюкликнинг қай-наб кетиши (майда буг пуфакчалари ҳосил бўлиши) ҳодисасига асосланган. П.к.да мембрана ёки поршень ёрдамида босимни тез пасайтириб суюкликнинг қайнаб кетишига эришилади (расмга қ.). Иш суюклиги сифатида кўпинча суюқ водород ва дейтерийдан (криоген П.к.) ёки протон, фреон, пропан-фреон аралашмасидан (оғир суюкликли П.к.) фойдаланилади. Қайнаб кетган суюклик қисқагина вақт мавжуд бўлади. Камера ўта сезгир ҳолатга келган (суюқлик қай-най бошлаган вақт)да унга ионлашган зарралар киритилади. Зарраларнинг излари бўйлаб пуфакчалар занжир ҳосил қилиб кўпая бошлайди. Пуфакчалар 0,1—0,3 мм ўлчамга эга бўлганда, камера Л манба б-н ёритилади ва излар О, ва О2 объективлар ёрдамида суратга олинади (стереорасмга олиш дейилади). Шундан сўнг камерада босим оша бошлайди, пуфакчалар йўқола бошлайди ва камера яна ишлашга тайёр бўлади. П.к.да иш цикли 1 секунддан қисқа вақт давом этади. Кучли магнит майдонида П.к. ёрдамида за-рядланган зарралар траекториясининг эгрилик радиуси бўйича уларнинг им-пульси аниқланади. П.к.дан кўпинча за-рядланган зарралар тезлаткичи фойдаланилади. Бунда камерада иш циклининг бошланиши унга зарраларнинг кириш вақтига мое тушиши керак.

Ад.: Александров Ю. А. [и др.], Пузырьковые камеры, М., 1963.

ПУФАКОЁҚЛИЛАР (Physopoda),

по-пукли қанотлилар (*Thysa-noptera*), трипелар — ҳашаротлар туркуми. Уз. 0,5—2 (баъзан 14) мм. Қанотлари ингичка, 2 жуфт, баъзан бўлмайд. Қанотларининг кирраси бўйлаб майда туклардан иборат попуқлари жойлашган. Оғиз органлари санчиб сўрувчи. 2 мингдан ортиқтури бор. Ўсимликларнинг гули, барги, ме-васида, мохлар ва дарахтлар пўстлоғида яшайди. Ўсимлик шираси б-н озикла-нади, баъзи турлари йиртқич. Мурак-каб метаморфоз (гиперметаморфоз) орқали ривожланади. Ўсимлик тўқималари, гул-лари, барглари, қўлтиғига тухум қўяди. Ривожланиши 2—3 ой давом этади. Бир қанча турлари қ.х. экинларига зарар етказди; айрим турлари вируслар ва замбуруғ касалликларини ўсимликларга юқтиради.

ПУФЛАМА МУСИҚА ЧОЛҒУЛАРИ, аэрофонлар — мусиқа чолғу асбоблари гуруҳи; товуш манбаи вазифасини чолғунинг трубкасидаги ҳаво бажа-ради. Товуш чиқариш усулига қараб найсимон, тилчали ва мундштукли то-ифаларга, ишлаб чиқариш материали-га қараб мис (валторна, карнай каби) ва ёғоч (най, флейта, гобой) П.м.ч. турлари-га ажратилади.

ПУФЛАМА СОЗЛАР МУСИҚАСИ - пуфлаб чалинадиган созлар ижросида-ги мусиқа. Пуфлама ҳамда урма мусиқа чол-ғуларидан иборат оркестр (ёки ан-самбль), шунингдек якка созлар учун мосланган мусиқа намуналаридан иборат. Қадимдан турли маросим, расмий тадбир, ҳарбий машқ ва юриш, миллий байрамларда ижро этилган сигнал, ўйин-ракс, тантанавор ва б. куйлардан ташкил топган. Ўрта Осиёда сурнай, карнай ва ноғора (ёки сурнай — дойра ва б.) дан иборат ансамбль ижросидаги мусиқа на-муналари ўзбек, тожик, уйғур ва б. хал-қлар меросидан кенг ўрин олган. Яна қ. Ҳарбий музса, Сурнай йўллари.

ПУФЛАМА СОЗЛАР ОРКЕСТРИ –

пуфлама (ёғоч, мис ёки фақат мис — бан-да) ва урма чолғулардан иборат оркестр. Европада 17-а.да шакл топган. Турли (жумладан, очик ҳаво, юриш) шароит-ларга мосланганлиги туфайли кўпгина мамлакатлар армиялари таркибига кир-ган. Ижрочилар сонига қараб кичик (20), ўрта (30) ва катта (40—55, баъзан 80—100 созандадан иборат) П.с.о.лари ажратилади. Катта П.с.о. флейта, гобой, кларнет, саксофон ва фагот турлари, шу-нингдек, валторна, труба, корнет, тром-бон, альт, тенор, баритон, баслар ва турли урма чолғулардан ташкил топган.

Ўзбекистонда дастлаб рус чор қўшинлари таркибида, кейинчалик (1910-й.ларда) Марғилон, Андижон, Самарқанд, Тошкент ва б. шаҳарларда ҳаваскор (жумладан, миллий) созан-далардан иборат П.с.о. пайдо бўлган. 1920-й.лардан Ўзбекистон Куролли Кучлари, шунингдек, маданият саройлари, ўқув муассасалари таркибида кенг ривож топ-ган.

ПУХТАЛИК, ишончлилик — бу-юмнинг белгиланган хизмат муд-дати давомида иш қобиляти (иш кўрсаткичлари)ни муайян чегарада са-клаган ҳолда ўз функциясини бажариш хоссаси. Буюм сифатини белгиловчи кўп хусусиятлар кўрсаткичи вақт ўтиши б-н ўзгара бо-ради. П. буюмнинг вазифасига ва ишлаш шароитига қараб, бузилмаслик, мустаҳкамлик ва чидамлилиқ хоссалари-ни ўз ичига олувчи умумий хусусиятдир. П. буюмдан ўз ўрнида, керак вақтда ва самарали фойдаланишнинг техник им-кониятларини таъминлайди. П. даражаси тайёргарлик коэффициента, техник фой-даланиш коэффициента, бузилмасдан ишлаш эҳтимоллиги ва б. кўрсаткичлар б-н белгиланади.

ПУЧЧИНИ (Puccini) Жакомо (1858.22.12, Лукка, Флоренция — 1924.29.11, Брюссель, Миланда дафн этилган) — композитор, итальян мумтоз операсининг сўнгги вакили. Юёшидан

черковда органчи бўлган, пианиночи сифатида концертларга қатнашган. Милан консерваториясини тугатган (1883). Жами 12 опера, шунингдек, симфоник, хор, камер, диний асарлар яратган. Дунёга машҳур «Манон Лес-ко» (1892), «Богема» (1895), «Тоска» (1899), «Баттерфляй хоним» («Чиочиосан», 1903) опералари лирик куйланиши гўзаллиги ва эҳтирослиги б-н тингловчини забт этади. П.Ж. Верди анъаналарини ривожлантириб замона-вий операда етакчи ўрин эгаллаган, ўзига хос, ўзгаришларга бой ариозо-речитативли услуб яратган. П.нинг эстетик карашлари веризм (итальян санъатидаги реалистик йўналиш) таъсирида шаклланди. У оддий инсонлар ҳаётини ўткир драматик ҳолатларда, эҳтирослар тўкнашувида ҳаққоний ифодалашга интилди.

ПУШКИН Александр Сергеевич [1799.26.5 (6.6), Москва - 1837.29.1 (10.2), Петербург] — рус ёзувчиси, янги рус адабиётининг асосчиси. Отаси Сергей Львович кадимги дворянлар қавмидан, онаси Надежда Осиповна эса Пётр I қўлида тарбия кўрган ҳабаш — А.П.Ганнибалнинг набираси булган. П.да нафис сўзга меҳр-муҳаббатнинг пайдо булишида рус халқ кушиқлари ҳамда эртақларини яхши билган эна-гаси Арина Родионовнанинг таъсири, айниқса, каттадир. Ўша даврнинг энг нуфузли ўқув юртларидан бири — Петербург яқинидаги Царское село (ҳоз. Пушкин ш.) лицейида ўқиш (1811 — 17) П.нинг шоир ва эрксевар инсон сифатида шаклланишида муҳим омили бўлган. П. лицейни тугатгач, Петербургга кучиб борган ва ташки ишлар коллегиясида котиб лавозимида ишлаган. У Петербургда хизмат қилган йиллар (1817—20) Россиянинг тарихий та-раққиёти учун муҳим бир давр эди.

П.нинг дастлабки шеърлари 1913 й.да матбуот юзини курди. У лицейида ўқиб юрган кезларида 120 га яқин шеър ва 2 дoston (тугалланмаган) ёзади. Лицей б-н хайрлашув кечасига бағишланган шеър

ри эса шу кечада қатнашган Г. Р. Державиннинг юксак баҳосига сазовор булиб, у П.нинг буюк шоир бўлиб етишишини башорат қилади. Кейинчалик П. рус жамиятида уйғониб бораётган эрксеварлик кайфияти таъсирида «Эркинлик» (1817), «Чаадаевга» (1818), «Қишлоқ» (1819) сингари шеърларни яратади.

П.га қадар рус шеърлятида қасида, марсия, хат сингари ҳар бир шеърлий жанр классицизм томонидан белгиланган қатъий қонун-қоидалар асосида ёзилган. П. иттифак лирикасидадан фарқли ўларок, Петербург даври ижодида шеърлий жанрлар уртасидаги чегаралар ва услубий фарқларни бартараф этиб, рус шеърляти таракқиёти учун янги бадий уфқларни очиб берган («Руслан ва Людмила», 1820).

П. ижодининг тадрижий йулини шартли равишда 4 босқичга ажратиш мумкин. Агар 1813—16 й.ларни уз ичига олган 1-босқичда П. уз замондошларининг бадий тажрибасини ўзлаштирган бўлса, 2-босқич (1817—20)да П. ижодининг ғоя ва мавзулар олами кен-гайиб, у ўз услубига эришиш йўлида бадий изланишлар олиб бориб, ки-тобий тил б-н жонли халқ тилини узаро яқинлаштирди. Шоирнинг 1820—24 й.лар ижодида (3-босқич) романтизм устуворлик қилди. Аммо куп утмай, П. қахрамонни поэтикаштириш ва вокеликни эҳтирос б-н тасвирлашда давом этган ҳолда романтик тасвир методидан чекинди. П. ижодининг 1925 й.дан бошланган 4-босқичида образлар ва мавзулар куламини чегаралашнинг ҳар қандай қуринишини рад этувчи, фикр б-н туйғуни, ҳақиқатни тадқиқ этиш б-н «жонли тасаввур»ни ўзаро уйғунлаштиришга асосланган реалистик ти-зимни ишлаб чиқди

П.нинг рус жамиятидаги эрксевар кучлар таъсирида ёзилган зулм ва крепостнойликни фош этувчи шеърлари чор ҳукуматида норозилик кайфиятини уйғотди. 1819 й.да П.нинг «Яшил чирок» тугарагида иштирок этиши эса Александр I ни ниҳоятда ғазаблантирди.

У 1820 й. майида П.ни Екатеринославга сургун қилди. Шоир Екатеринославга етиб келиши б-н хасталикка йўлиқди ва иттифокр шу ерда кўноқда бўлган генерал Н.Н.Раевскийнинг оиласи б-н бирга дастлаб Кавказга, кейин Қримга йўл олади.

Россиянинг жанубида яшаш П. ижодида янги даврнинг бошланишига имкон берди. У дастлаб Ж. Байрон таъсирида романтик дostonларини эзди. П. романтизмнинг илк намунаси — «Кавказ асири» дostonи (1820—21) 20-й.лардаги эрксевар ёшлар кайфиятини ифодалагани учун улар ўртасида катта муваффакият қозонди. П. воқеликни романтик бўёқлар б-н тасвир этишда давом этиб, «Ака-ука қароқчилар» (1821—22) ва «Боқчасарой фонтани» (1923) дostonларини яратди. «Лўлилар» дostonи эса П.нинг ижодий тадрижида рўй берган жиддий бурилишнинг самараси бўлди. П.нинг романтик дostonлари ва шу йиллар лирикаси («Демон», «Денгизга» ва б.) ягона ғоявий-бадий йўналишга эга бўлиб, улар психологик тасвирнинг теранлиги, руҳий олам, табиат ва теварак-агрофдаги ҳаётий ходисалар ўртасидаги алоқаларнинг ранг-баранглиги б-н ажралади.

1824 й. П. хизмат вазифасидан озод этилиб, Михайловское кишлоғи (Псков) га сургунга юборилади. Иккинчи марта таъйиққа учраган шоир қисқа муддатли руҳий эзилишдан сўнг мутолаага берилиб, шу атрофдаги аҳолининг эртак ва кўшиқларини тўплайди, «Борис Годунов» трагедияси (1825), «Граф Нулин» дostonи, «Қуръонга та-таббу», «Андрей Шенье», «19 октябрь» ва б. машхур шеърларини ёзади, «Евгений Онегин» шеърый романи устидаги ишни давом эттиради. «Борис Годунов» П.нинг драматургия соҳасидаги дастлабки тажрибаси бўлсада, шоир унда Шекспир анъаналарига таянган ҳолда драматик санъатнинг янги йўлларини кашф этади, халқ б-н хоки-мият ўртасидаги муносабатни асар мар-казига олиб чиқади. «Борис Годунов»ни яратиш асносида ишлаб

чиқилган бадий тамойиллар (тарихий-ликка ин-тилиш, инсоний кечинмаларни барча ранглари б-н мужассамлаштириш, ха-рактарларга хос ҳаётий мураккабликни очиш ва б.) П.нинг кейинги ижо-дида ўз самараларини берди.

20-й.лар охири — 30 й.лар бошларида П. ижодида реализм тантана қилиб, у «Граф Нулин»дан ташқари, «Полтава» (1828—9), «Коломнадаги уй» (1830), «Мис чавандоз» (1833) дostonлари ва кейинчалик шоирнинг «кичик трагедиялар»ини ташкил этган баъзи бир пьесалари ҳамда насрий асарлари («Белкин қиссалари», «Капитан қизи» ва б.)ни яратади. П. шу даврда лирикада бадий реализмнинг юксак босқичига эришади.

20-й.ларнинг 2ярмида П. «Евгений Онегин» устидаги ижодий ишнн давом эттирди. Шеърый романнинг 1833 й.да тўла ҳолда нашр этилиши рус ада-биёти тарихида улкан воқеа бўлди. Гарчанд шеърыйнинг бу жанри рус ада-биётида кейинчалик изчил давом эт-тирилмаган бўлсада, бу асарда кашф этилган янги реалистик тасвир мето-ди ва янги эстетика тамойиллари рус адабиетининг кейинги тараккиёти учун ғоят катта аҳамиятга молик бўлди. П. асарда полифоник тасвир усулининг шундай йўлларини топдики, улар воқеликни кенг қамраб олиш, муҳим ҳаётий муаммоларни тасвир доирасига олиб кириш, эпик ва лирик ибтидоларни узвийлаштириш имконини берди. Натижада романда П. яшаган даврнинг муҳим масалалари ўз инъикосини топди, ўша даврда кенг тарқалган кишилар характери тарихий, ижтимоий ва маиший шароит фонида зўр ма-ҳорат б-н тасвир этилди.

П. 1830 й. кузини Болдино кишлоғида ўтказди. Рус адабиёти тарихига «Болдино кузи» сифатида кирган бу даврда шоир «Коломнадаги уй» дostonи, «Белкин қиссалари», шунингдек, бошқа «кичик трагедиялар»ини ижод қилди. Бу асарларнинг хар бири, айниқса, «Хасис рицарь», «Ўлат чоғидаги базм», «Тош мехмон», «Моцарт ва Сальери» «кичик

трагедиялар»и оламшумул аҳамиятга молик масалаларни кўтарганлиги б-н П. ижодида алоҳида бир саҳифани ташкил этади.

П. 1831 й. ёзида шароит тақозоси б-н давлат идораларида ишлашга мажбур бўлади. У ташки ишлар коллегиясида хизмат қилар экан, давлат архивида ишлаш имкониятидан фойдаланиб, Буюк Пётр тарихини ёзмокчи бўлади. Архивда ишлаш П.га Россиянинг тарихи ва ҳоз. давридаги мураккаб масалаларни тўғри тушуштириш имконини беради. У сиёсий тузум, «янги маъри-фат», Европа мамлакатлари моҳияти тўтрисида ўйлаб, танқидий хулосаларга келади ва феодал тузумнинг чириганига ишонч ҳосил қилади. П.нинг «Мис чавандоз» достони унинг дунёқарашида рўй берган ана шундай ўзгаришларнинг натижаси сифатида май-донга келади. Россиянинг янги, капи-талистик тараққиёт босқичига ўта бошлагани П.нинг «Пиковая дама» (1833) кассасида ўз тажассумини топган.

П. 30-й.лар Россия тарихи б-н қизиқиб, Пугачёв кўзғолонининг пайдо бўлиш сабабларини кунт б-н ўрган-ди, кўзғолон содир бўлган жойларга бориб, рус халқ кўшиқлари, эртак ва ривоятларни ёзиб олди. П. Пугачёв кўзғолони ҳақида тўплаган бу мате-риаллардан «Пугачёв тарихи» асари (1833), «Дубровский» (1832—33) ва «Капитан қизи» (1833—36) кассаларида самарали фойдаланди. Рус халқ оғзаки ижоди намуналарига қизиқиш натижасида П.нинг «Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак» (1830), «Шоҳ Султон ҳақида эртак» (1831), «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак» (1833), «Олтин хўрозча ҳақида эртак» (1834) сингари фольклор мотивлари б-н суғорилган асарлари май-донга келди ва бу асарлар П. ижоди даги халқчилликнинг янада ошишига сабабчи бўлди.

П. 1831—32 й.ларда дўстлари томо-нидан нашр этилган «Литературная газета» («Адабиёт газетаси»)да фаол иштирок этиб, адабиётда халқчиллик ва

реализмнинг тантана қозониши учун курашди. Узок давом этган саъй-ҳаракатдан сўнг 1836 й. апр.да «Современник» («Замондош») жур.нинг I сонини чиқаришга муваффақ бўлди. П.нинг рус адабиёти олдидаги хизматлари буюккланган ва ижодий фаолияти янги янги кирралар касб этиб боргани сайин унинг атрофидаги қора кучлар тобора бирлаша ва фаллаша бошладилар. Шунинг натижаси ўлароқ унинг Ж.Дантес б-н дуэли уюштирилиб, улуғ рус шоири ҳалок этилди.

П.нинг рус маданияти тақдиридаги роли бениҳоя буюк. У янги рус адабиётига асос солиш б-н бирга рус адабий тилининг ҳам шаклланишига улкан ҳисса қўшди. Рус адабиётда реализм ва халқчиллик тамойилларининг, қатор шеърый жанрларнинг шаклланиши ва тараққиёти П. номи б-н чамбарчас боғлиқ. П.нинг ранг-баранг ижоди нафақат кейинги рус адабиёти, балки му-сика, театр, балет, рангтасвир сингари санъат турларининг ҳам ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Бошқа қардош адабиётлар қатори 20-а. ўзбек адабиётининг тараққиётида ҳам П. ижо-дининг таъсири сезиларлидир.

Тошкентда П. номида кўча, майдон бор. П.нинг тугилган кунига 170 й. тулиши муносабати б-н 1969 й. Тошкент ш.да шоирга хайкал ўрнатилган.

Ас: Полное собрание сочинений, т. 1—10, М., 1974—78; Танланган асарлар, 1—4 ж.лар, Т., 1954—55; Танланган асарлар, Т., 1999.

Ад.: Благой Д.Д., Творческий путь Пушкина, т. 1—2-ж.лар, М., 1950—67; Жизнь Пушкина. Рассказанная им самим и его современниками, ч. I—II, М., 1988; Каримов Н., Пушкин ва узбек шеърйати, Т., 1988.

Наим Каримов.

ПУШКИН (1728 й.дан Царское Село, 1918—37 й.ларда Детское Село) — РФ Ленинград вилоятидаги шаҳар (1808 й.дан), Санкт-Петербург шаҳар маъмуриятига қарашли. Т.й. стан-цияси (Детское

Село). Аҳолиси 93,1 минг киши (1998). Йўл машиналари, электр маиший асбоблар 3-длари, ўйинчокдар ф-каси, аграр ун-т; Лицей, А.С. Пушкиннинг «Царское Селодаги Сарой экипажи» музейлари бор. 1937 й.да шаҳарга А.С. Пушкин номи берилган. П.нинг хоз. худудини 1708 й.да Пётр I ўзининг ра-фикаси, бўлажак императрица Екатерина I га тақдим қилган ва шаҳарга ўша йили асос солинган. 18—19-а. бошларида саройлар, парклар ва ҳар хил мемориал иншоотлар барпо этилиб сарой-парк ансамбли вужудга келди.

Сарой қурилиши 1717—23 й.ларда бошланган, 1752—57 й.ларда барокко услубида қайта қурилган (меъмори В.В.Растрелли). Сарой б-н биргаликда «Агат хоналари», «Совук ҳаммомлар» ва «Камерон галереяси» (1777—93, меъмори Ч.Камерон), Лицей бинолари (18—19-а. бошлари, меъморлар И.В.Неелов, В.Н.Стасов), Александр Саройи б-н биргаликда Екатерина ва Александр парклари (1792—1800; меъмори Ж.Кваренги), куп сонли хиёбонлар ва ҳашамдор иншоотлар қурилган.

1941—44 й.ларда немис фашистлари оккупацияси даврида шаҳар жид-дий шикастланган, урушдан кейин қисман тикланган. 1967 й.да П.да А.С.Пушкиннинг музейи очилган. 1990-й.лар бошларида П.нинг барча ёдгорликлари қайта тикланди.

ПУШТ — қ. Эмбрион.

ПУШТА — икки эгат (жўяк), ариқ орасида экинларнинг баргновдалари ўсиши, палак отиши учун бўш қолдириладиган марзасимон жой, тупрокнинг қиялаб текисланган сатҳи. Қ.х. экинлари экишда П. марзаолгич ёки тиркама культиваторларда, кичик майдонларда кетмон б-н олинади. Экин тури ва қатор оралари кенглигига кўра, П. турли баландликда (10 дан 40 см гача) ва кенгликда (ғўзада 60—90 см, помидорда 140—210 см, қовун, қовоқ каби полиз

экинларида 2—4 м гача) бўлиши мумкин. Даланинг П.ли сатҳида тупрок ҳарорати 1,0—3,0° юқорироқ бўлади, бу эса экилган уруғларнинг барвақт ва текис ундириб олишга ёрдам беради.

ПУШТИ КИШМИШ, Қизил кишмиш, Пушти Еревани, Вардагуби кишмиш, Каршир кишмиши — ўртапишар хўраки узум нави. Ғарбий Осиёда яратилган. Ўзбекистонга Арманистондан келтирилган. Шарқай экологик-географик навлар гуруҳига киради. Тупи кучли ўсади. Барги ўртача катталиқда ёки йирик, юмалоқ, 3—5 бўлмали, оч яшил тусда, силлиқ. Гули икки жинсли. Узум боши йирик, вазни 230—250 г, айримлари 1,0—1,5 кгкелади, банди қаттиқ, шакли цилиндрсимон (бўйи 25, эни 15 см), ўртачазич. Ғужуми майда (13x8 мм), юмалоқ-овал, ранги пушти, баъзан, тўла пишганда қизил. Этдор, сершира, пўсти юпқа. Таркибида 24—27% қанд, 5,2—6,4 г/л к-та бор. Фаол ҳаро-рат йиғиндиси 3300° да 135—140 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 100—150 ц/га. Новдаси яхши етилади. Оидиумдан кам зарарланади, совуққа чидама паст. Асосан, англигида ейилади ва майиз қили-нади. 1959 й.дан Ўзбекистоннинг барча вилоятлари учун р-нлаштирилган.

ПУШТИРАНГ ЧИРИШ, ғўза кўсақларининг пуштиранг чирishi — *Tricho-thecium roseum* Link. замбуруғлари кўзгатадиган касаллик. Энг кўп тарқалган касалликлардан бири. Кўсақ етилишининг турли даврларида учрайди. Чанокларда сарғиш пушти рангдаги ғуборли доғлар ҳосил бўлиб, баъзан кўсақларни батамом қоплаб олади. Кўсақлар бутунлай очилмай-ди ёки кечроқ касалланганда уларнинг уч томони ёрилади. Замбуруғ кўсақ ичига ҳам кириб, толани чиритади ва кукунсимон мод-дага айлантиради. П.ч. б-н касалланган кўсақлар қуригандан сўнг тўкилади. П. ч. нинг кўплаб ривожланишига ор-тикча суғориш натижасида вужудга ке-

ладиган намлик сабаб бўлади. Совуқ тушиши б-н кўк кўсақларда П.ч. ривожлана бошлайди.

Кураш чоралари: гўзага ишлов берилнинг агротехника қоидаларига риоя қилиш; уларнинг ётиб қолишига йўл қўймаслик.

ПУШТУ ТИЛИ, афғон тили, пашту — эроний тилларнинг шарқий гуруҳига мансуб тиллардан бири; Афғонистондаги иккинчи расмий тилдан (дари тили б-н бирга) биттаси. Афғонистоннинг Қандаҳор, Жалолобод, Ғазна, Хост, Фарах вилоятлари ва Ко-бул ш.да, Покистоннинг Вазиристон, Балужистон ва б. ҳудудларида, Пешовар ш.да тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 25 млн. кишидан ортиқ бўлиб, уларнинг учдан икки қисми Покистонда яшайди. Кўп сонли ҳудудий ва қабилавий лаҳжалар асосан 2 гуруҳни ташкил этади: шарқий ёки пешовар-жалолобод лаҳжаси ва ғарбий ёки қандаҳор лаҳжаси; шунингдек, жан. лаҳжа ҳам (Афғонистоннинг Пактия вилояти) фарқланади. П.т.да ундошлар 30 та; бошқа эроний тиллардан фарқланувчи ундош товушларга эга; урғу динамик хусусиятли, урғуларнинг ўзгарувчанлигига қараб сўзларнинг маънолари фарқланади; грамматик қурилиши учун отларнинг флективлиги кучлидир.

Адабий П.т. 2 лаҳжали асосга эга бўлиб, Афғонистонда ўзига нисбатан қадимийроқ ва бойроқ ёзма анъаналарга эга бўлган дари тили б-н ёнма-ён қўлланиш шароитида ривожланмоқда. Адабий П.т. аввал нисбатан кам меъёрланган ва расмий ҳужжатлар доирасида, ижтимоий-сиёсий амалиётда кам қўлланган, лекин унинг қўлланиш доираси тобора кенгайиб бормоқда: тилни меъёрлаштириш чоралари кўрилмоқда, изоҳли ва икки тилли луғатлар, сўз ва грамматик шаклларни меъёрий қўллашга дойр махсус ишлар чоп этилмоқда, терминология шакллантирилмоқда ва ш.к. П.т. араб-форс ёзувидан унга П.т.га

хос бўлган товушларни ифодаловчи ҳарфларни қўшиш йўли б-н фойдаланади. Дастлабки ёзма манбалари 16-а.га тааллуқли.

Анвар Исмоилов, Аҳмаджон Қуронбеков.

ПУШТУНЛАР, пуштулар — 1) Афғонистондан ташқарида (асосан, Покистонда) яшовчи афғонларнинг этник номи (илгариги номи — патанлар). Умумий сони — 14 млн.га яқин (2002). Пушту тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, сунний мусулмонлар, оз қисми шиалар. П.да қабил ва хелларга (қабиладан кичик, то уруғгача бўлган бирлик) бўлиниш сақланган. Энг йирик қабилалар: Хайбар доғони атрофида афридийлар, момандлар, оракзойлар; Пешовар шим.да юсуфзойлар, жан. ва ғарбида бангашлар, хаттаклар, сўнгра вазирлар; Шим. Балужистонда — какарлар яшайди ва б. Асосий машғулоти — деҳқончилик, яйлов чорвачилиги; бир қисми кўчманчилар. П. бой фольклорга эга, турли рақс ва ашуларни мавжуд. Пушту тилида адабиёт ривожланмоқда. П. тарихи 20-а.гача афғонлар тарихи б-н узвий боғлиқ (қ. Афғонистон); 2) афғонлар ўзларини П. деб аташади.

ПУЭБЛА, Пуэбла-де-Сарагоса — Мексикадаги шаҳар, Мексика тоғлигининг жан.да, ўртача 2150 м баландликда. Пуэбла штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,34 млн. киши (2000). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Мамлакатнинг энг муҳим тўқимачилик (ип газлама ва жун) саноати маркази. Кўн-тери, цемент, керамика, озиқ-овқат саноати, металлсозлик корхоналари мавжуд. Қ.х. райони (агава, шакарқамиш, кунжут) маркази. Ҳунармандчилик ривожланган. Ун-тлар, музейлар бор. Шаҳарга 1531 й.да асос солинган. Меъморий ёдгорликларидан 16—18-а.ларда қурилган собор, черков ва б. сақланган.

ПУЭБЛА — Мексикадаги штат.

Майд. 33,9 минг км². Аҳолиси 5,1 млн. киши (2000), Маъмурий маркази — Пуэбла ш. Худудининг катта қисмини Мексика қўлтиғи ва Бальсас ботиғига йўналган ён бағирлари эгаллаган. Тоғ ён бағирлари дарёлар б-н чуқур ўйилган. Штатда вулканлар (жумладан, Мексиканинг энг баланд жойи — Орисаба вулкани, 5700 м) бор. Икли-ми тоғ-тропик иқлим, ўртача ойлик т-ралар 12—15° дан 17—20° гача. Йиллик ёғин сойликларда 500—600 мм дан шамолга рўпара ён бағирларда 2000—3000 мм гача. Иқтисодиётида қ.х. етакчи. Маккажўхори, дуккакли экинлар, картошка етиштирилади. Тоғ олдларида кофе плантациялари бор, тропик мевачилик ривожланган. Жун учун кўй боқилади. Ип газлама, озик-овқат, кимё, автомобилсозлик саноати корхоналари мавжуд. Туризм ривожланган. Тоғ-иқлим курортлари бор.

ПУЭБЛО — индейс халклари гуруҳи (хопи, зуньи, керес, тано). АҚШнинг жан.-ғарбида (Нью-Мексико ва Аризона штатлари) яшайди. 32 минг киши (1987). Юта-ацтек тил оиласига мансуб тилларда сўзлашади, кересларники хокальтек тилларига яқин. П. номи (испанча — «қишлоқ») ўзига хос қишлоқлар — хом гиштан ёки кумлоқдан ишланган, ички майдони (сахни) ва яланг девори бўлган кўп хоналик уйқалалар (пуэбло) номидан олинган. Бундай уйнинг (1—3 минг кишини сиғ-дирган) қаватлари (5—6 гача) террасалар б-н баландга бўй чўзган.

ПУЭНТ-НУАР - Конго Республикасидаги шаҳар. Аҳолиси 576,2 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Мамлакатнинг Атлантика океани соҳилидаги энг муҳим ташқи савдо порти (четга марганец рудалари чиқарилади), портдан қисман Габон, Чад ва Марказий Африка Республикаси ҳам фойдаланади. Аэропорти халқ.-аро аҳамиятга эга. Тахта тилиш ва фанер з-длари, озик-овқат саноати корхоналари, пойабзал ф-каси, нефтни қайта иш-

лаш з-длари, кема верфи бор. Иссиқлик электр стаяси қурилган. Балиқ овланади. Шаҳар атрофида нефть, калий тузи конлари бор. Шаҳар 1883 й.да бунёд этилган.

ПУЭРТОРИКАНЛАР - халқ. Пуэрто-Риконинг асосий аҳолиси. 3,55 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). 2,22 млн. киши АҚШ да яшайди. Асосан, креоллар, мулатлар ва негрлар. Испан тилининг маҳаллий лаҳжасида сўзлашади. Диндорлари — асосан, католиклар.

ПУЭРТО-РИКО (Puerto Rico), Пуэрто-Рико Ҳамдўстлиги (Commonwealth of Puerto Rico) — Вест-Индияда Катта Антил о.лари архипелагининг шарқий қисмидаги Пуэрто-Рико, Вьекес, Кулебра ва Мона о.ларида жойлашган АҚШ мулки. Майд. 8,9 минг км². Аҳриси 3,95 млн. киши (2002). Маъмурий жиҳатдан 78 муниципал округ (district)га бўлинади. Маъмурий маркази — Сан-Хуан ш.

Давлат тузуми. П.-Р. АҚШга «эркин қўшилган» давлат макрмига эга. Амалдаги конституцияси 1952 й. 3 июлда қабул қилинган ва ўша йил 25 июлда кучга кирган. Қонун чиқарувчи олий ҳокимият АҚШ конгрессига тегишли. Пуэрто-риканлар расман АҚШ фуқаролари ҳисобланади, аммо АҚШ президенти сайловида катнашмайди. Мухто-рийат доирасидаги қонун чиқарувчи ҳоки-миятнинг губернатор амалга оширади.

Табиати. Пуэрто-Рико о.нинг ер юзаси тоғли. Ғарбдан шарққа Кордильера-Сентраль тизмаси чўзилган (энг баланд жойи 1338 м). Шим. ва жан. қирғоғи пас-ттекислик. Марганец ва темир руда, тош-туз, мрамар ва б. қонлар бор. Иклими тропик, пассатли. Ўртача ойлик т-ра па-сттекисликларда 24—28°, тоғларда бир-мунча салкинрок. Йиллик ёғин микдори 800—2500 мм. Дарёлари қисқа, жўшқин, кема қатнамайди. Шим. тоғ ён бағирларида доим яшил ва аралаш ўрмонларнинг қолдиқлари бор, жан. ён бағирлари бутазор. Ҳайвонлар унча кўп эмас, кўршапалак, судралиб юрувчилар

ва моллюскалар учрайди.

Аҳолисининг аксарияти — пуэртори-канлар (асосан, креоллар, мулатлар, негрлар), чет элликлар ҳам яшайди. Расмий тиллар — испан ва инглиз тиллари. Диндорлари — католиклар. Ша-ҳар аҳолиси 71%. Йирик шаҳарлари: Сан-Хуан, Баямон, Понсе.

Тарихи. П.-Р. худудиди 16-а.гача турли индейс кабилалари яшаган. 15-а. охири ва 16-а. бошларида оролни испан мустамлакачилари босиб олган. 16-а. ўргаларигача маҳаллий халқ батамом қириб ташланиб, Африкадан негр куллар келтирилган. Англия, Голландия, Франция давлатлари П.-Р.ни эгаллаш учун кўп уруш олиб борганлар. 17—19-а.ларда мустамлака зулмига қарши бир неча марта халқ кўзғолонлари бўлди. 1868 й.ги кўзғолондан сўнг Лорес ш.да республика эълон қилинди, кўзғолон шафқатсиз бостирилди. 1873 й. кулчилик бекор қилинди. 1898 й. Париж сулҳ шартномасига биноан, П.-Р.даги ҳоки-мият Испаниядан АҚШга ўтди ва у аслида АҚШ мустамлакасига айланди. 1952 й. қабул қилинган конституцияга кўра, П.-Р. АҚШга «эркин қўшилган» давлат мақомини олди. 1998 й. 13 дек.да мамлакатнинг келгуси мақоми масаласи юзасидан плебисцит ўтказилди. Аҳолининг 50,2% ҳоз. мақом сақланиб қолишини ёқлаб чиқди, 46,5% П.-Р.нинг АҚШ таркибига 51-штат бўлиб кириш ғоясини қўллаб қувватлади. Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Халқ демократия партияси, 1938 й. асос солинган; Янги тараққийпарвар партия, 1967 й. тузилган; П.-Р. Коммунистик партияси, 1934 й. ташкил этилган; П.-Р. мустақиллик партияси, 1934 й. тузила бошлаган ва 1946 й. узил-ке-сил шаклланган; П.-Р. социалистик партияси, 1971 й. ташкил этилган. П.-Р. меҳнаткашлари умумий конфедерацияси, 1939 й. тузилган; П.-Р. меҳнаткашлари умумий иттифоқи, 1948 й. асос солинган; П.-Р. меҳнаткашлари федерацияси, 1952 й. тузилган.

Хўжалиги кончилик саноатига ва қ.х.

хом ашёсини қайта ишлашга асосланган. Ялпи ички маҳсулотда саноат улуши 39%, қ.х. улуши 1,4%ни ташкил этади. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг 35% қ.х.да банд. Экспорт учун шакарқамиш, кофе, банан, тамаки, цитрус мевалар, пахта ва б. экилади. Ички эҳтиёж учун маккажўхори, дуккакли экинлар ва шоли етиштирилади. қрамол, чўчка, от ва парранда бокилади. Балиқ овлаш ривожланган. Марганец ва темир руда, мрамар, тоштуз қазиб олинади. Озиқ-овқат саноати (айниқса, қанд-шакар, виночилик, мева кон-сервалаш, балиқни қайта ишлаш ва б. соҳалар) ривожланган. Электротехника, электрон, кимё, нефтни қайта ишлаш, цемент, фармацевтика, енгил саноат (тикувчилик, пойабзал, каштачилик) корхоналари бор. Йилига ўртача 15,3 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Автомобиль йўллари уз. 9,3 минг км. Асосий денгиз портлари: Сан-Хуан, Маягуэс, Понсе. Четга кимё ва радиоэлектрон саноати маҳсулотлари, озиқ-овқат чиқаради. Четдан хом ашё, машина ва ускуналар, кенг истеъмол моллари келтиради. Ташки савдо айланмасининг 90% АҚШга тўғри келади. Йилига 1,5 млн. сайёҳ келиб кетади. Пул бирлиги — АҚШ доллари.

Маорифи, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. 6 ёшдан 16 ёшгача бўлган болаларнинг ўқиши мажбурий деб эълон қилинган. Умумий таълим мактабидаги таълимнинг тўла курси — 12 й. (6 й.лик элементар, 3 й.лик кичик ўрта ва 3 й.лик катта ўрта мактаб). Дарслар испан тилида олиб борилади, инглиз тили барча таълим босқичларида мажбурий предметдир. Давлатга қарашли умумий таълим мактаблари б-н бир қаторда хусусий мактаблар ҳам бор. Ўрта ҳунартехника мактаблари ўрта махсус маълумот беради. Йирик олий ўқув юртлиари: Сан-Хуан ш.даги

П.-Р. ун-ти (1903), Понсе ш.даги Католик ун-т (1948) ва б. Илмий муассасалари: Тропик ўрмончилик и.т. институту, П.-Р. атом энергияси маркази, Испан-Америка

лексикография ин-ти, П.-Р. мадания-ти ин-ти. Йирик ку-тубхоналари: П.-Р. университет ку-тубхонаси, Мукад-дас калб ун-ти ку-тубхонаси ва б. Музе йлари: Китоб уйи музейи, Миллий гвардия ҳарбий музейи, Нафис санъат музейи, Армия ва ҳарбий-денгиз фло-ти тарихи музейи, Капарра харобалари парки тарихи музейи, Рассомлик музейи, Табиат тарихи музейи ва б.

Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. П.-Р.да бир қанча газ. нашр этилади. Асосийлари: «Восеро де Пуэрто-Рико» («Пуэрто-Рико жарчи-си», кундалик газ., 1974 й.дан), «Ну-эво диа» («Янги кун», кундалик газ., 1970 й.дан), «Сан-Хуан стар» («Сан-Хуан юлдузи»), инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1959 й.дан) «Карибиан бизнес» («Кариб бизнеси», инглиз тилидаги ҳафтанома, 1973 й.дан), «Кларидад» («Ёруғлик», ҳафтанома, 1959 й.дан). Миллий ахборот агентлиги йўқ. П.-Р. радиостялари уюшмаси 1947 й.да тузилган. Маориф вазирлиги қарамоғида нотижорат радиостя ва икки телестя бор.

Адабиёти испан тилида. 16-а.да кириб юборилган маҳаллий халқнинг адабиёти сақланмаган. Креоллар ва келтирилган кул негрларнинг оғзаки ижоди 19-а.гача мавжуд бўлган. Ёзма адабиёт 19-а.дагина вужудга келди ва романтизм оқимида ривожлана бошлади (С.Видарте, А. Тапия-и-Ревера, Э.М. де Остос). 19-а. охирида С. Брау, М. Фернандес Хун-кос, М. Сено Ган-дия, М. Гонсалес Гарсианинг реалистик насрий асарлари нашр этилди. 20-а. бошларида П.-Р. «модернизм» (Л. Льюренс-Торрес ва б.) вужудга келиб, миллий ку-стакилик ва ўзига хос адабиёт учун мураккаб тамойилини ривожлантирди. 30-й.лар адабиёти мамлакат ҳаётидаги ўткир ижтимоий муаммоларни кўтарди. 70—90-й.ларда П.Х.Сото романлари, Р.Маркес пьесалари, Ф.Матос Паоли шеърляти, шоиралардан Лаура Гальегос, Лолита Леброн асарлари ижтимоий муаммоларни теран очиб берди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати.

Қад. горлардаги тасвириллар, кўҳна тош ва ёғоч ўймакорлиги намуналари сақланган. 16—20-а.ларда испан меъморлиги услубида бинолар қурилди. 1940-й.лардан турар жойлар темир-бетондан қурила бошлади. 1950 й.да П.-Р. санъати маркази ташкил топди. Ф. Ту-финьо, Л. Омар, К.Р.Ривера каби рассомлар халқ турмушини ҳаққоний акс эттириб, шухрат қозонган.

Театри. 1892 й. Сан-Хуанда биринчи доимий театр — «Колиссо публико» ташкил этилди. 1935 й. Э.Белаваль уюштирган «Арейто» труппаси театрда индейс-испан аъналарини давом эттиришга ҳаракат қилди. Унинг фаолиятини Ун-т театри давом эттирди. Ф. Ар-риви, Э.Лагерре, Ф. Сьерра Бердесиа пьесалари саҳналаштирилди. 1958 й.дан театр фестиваллари ўтказилади. Сан-Ху-анда «Тапия», «Ла перла», «Атенео», «Альта эссена», Ун-т театрлари ишлайди. Таниқли реж. ва актёрлари: А. Род-ригес, Х. Марреро, П. Кабрера, П.Насарио, П.Аренас ва б.

ПУЭРТО-РИКО НОВИ — Атлантика океанидаги чуқур сув ости нови, Пуэрто-Рико о.ларидан шим.да. Сув ос-тидаги Антил тизмасининг шим. ён бағирлари бўйлаб 1070 км га чўзилган. Ўртача кенлиги 87 км. Энг чуқур жойи 8742 м (Атлантика океанида энг чуқур).

ПХЕНЬЯН— Корея Халқ Демократик Республикаси (КХДР) пойтахти. Тэдонган дарёси бўйида, 300 м баландликда. Иқлими муссонли мўътадил иқлим. Январнинг ўртача т-раси —8,2°, июлники 24°. Йиллик ёғин 922 мм. Ахриси 2,6 млн. (1990-й.лар охири). Алоҳида маъмурий бирлик қилиб ажратилган.

П. — Кореянинг қад. шаҳарларидан. 4-а.да шаҳар ўрнида қалъа бўлган. 427—668 й.ларда Когурё давлатининг пойтахти. 10—14-а.ларда П. Согён деб аталган. 1905—45 й.ларда японлар қўл ос-тида бўлган. 1948 й. 9 сент.да П.да КХДР тузилганлиги эълон қилинган. 1950—53

й.лардаги уруш вақтида бу-тунлай вайрон бўлган. Урушдан кейин қайта тикланиб, замонавий шаҳарга айланган.

П. мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази. Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Атрофидаги шаҳарлар б-н йирик саноат р-нини ташкил қилади. Қора ва рангли металлургия, кўп тармоқли машинасозлик, электротехника, тўқимачилик (КХДР да энг йирик к-т), озик-овқат, кимё саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Пойабзал, фармацевтика, чинни-фаянс, ёғочсозлик корхоналари ишлаб турибди. Ис-сиклик электр стяси, метрополитен қурилган. ФА, ун-т, театрлар, консерватория, музейлар, бадий галерея бор. Меъморий ёдгорликларидан минора, қалъа дарвозалари, мақбаралар, паго-далар сақланган, боғ кўп.

ПХЕНЬЯН УНИВЕРСИТЕТИ, Ким Ир Сен номидаги Пхеньян университети — КХДРдаги энг йирик олий ўқув юрти. 1946 й. ташкил этилган. Ун-тнинг бир нечта ф-глари асосида 1948 й. Пхеньянда политехника ва тиббиёт ин-тлари, Саривонда қ.х. институти ташкил этилган. Тарих, фалсафа, иқтисодиёт, ҳуқуқ, филол., чет тиллари ва адабиёти, геогр., геол., физика, мат., кимё, биол. бўйича мутахассислар тайёрлайди. 16 мингга яқин талаба таълим олади.

ПШАРТ ТИЗМАСИ - Шарқий Помирдаги тоғ тизмаси (Тожикистон). Мурғоб дарёсининг ўнг соҳилида. Уз. 60 км, бал. 5 минг м дан зиёд. Шим. ён бағрида музликлар бор.

ПЬЕЗОГЕОФОН (юн. piezo — қисман ва геофон) — тоғ жинслари орасида тарқаладиган товуш тўлқинларини қабул қилиш учун мўлжалланган ас-боб. Унда қабул қилувчи қурилма ва-зифасини пьезоэлектрик датчик бажа-ради. П. бирон бир металл нарса б-н тоғ жинсларига урилганда пайдо бўладиган тўлқинларни

70 м чамаси масофадан қабул қилади. П. мас, шах-таларда тоғ жинслари тўсатдан ўпирилиши натижасида фалокат юз берганда, кон хизматчилари сигнал юборган жойини аниқлашда ишлатилади. П. тоғкон қутқарув хизма-ти қисмларининг жиҳозлари жумласига қиради.

ПЬЕЗОКВАРЦ (юн. piezo — босаман ва кварц) — бегона минераллар, газ ва суюқ қўшимчалар, дарзлик ва қўшалокликлардан ҳоли рангсиз ва рангли кварц кристаллари, уларнинг булақлари. П.нинг қўлланиши унинг пьезо-электрик хоссалари (тўғри ва тескари пьезо-эффект)га асосланган. Радиотехника, ультратовуш гидроакустикаси ва дефектоскопияда, газ, суюқлик ва кат-тик жисмлар хоссаларини ўрганишда, босим, куч тезланиши ва вибрацияларни ўлчаш учун пьезометрия ва б.да кенг қўлланилади. П.дан тайёрланган пластинкалар пьезоэлектрик резона-торлар — стабилизаторлар, радиочастота, телефон ва телеграф филтрлари ва б.да ишлатилади. Техник талаблари: кристалларда исталган йуналишдаги кесмада улчамлари 12x12x1,5 мм дан кам бўлмаган П. пластинкаларини тайёрлаш учун ярқоли нуқсонсиз монокристалл жойларининг мавжудлиги (монобластлар). Монобластларнинг фоиз таркиби бўйича П.ларнинг навлари ажратилади. Кварцнинг ультраби-нафша нурларида юқори шаффофлик-ка эга бўлган тоза, нуқсонсиз кристаллари (тоғ биллури) оптика саноатида ишлатилади. Кварцнинг кам нуқсонли кристалларидан махсус кварц ойнаси и.ч. учун хом ашё сифатида фойдаланилади. П. кварц, кварц-дала шпати ва кварц-карбонатли томирлардаги бўшлиқларда ҳамда камерали туркумдаги гранитли пегматитлардаги кварц ажратмаларида энг кўп учрайди. П.нинг йирик сочма конлари мавжуд. Кристалларининг ҳосил бўлиши, асосан, гидротермал ва гидротермал-метасоматик жараёнлар б-н боғлиқ.

ПЬЕЗОМАГНЕТИЗМ (юн. piezo

— босаман, қисаман ва магнетизм), пьезомагнит эффект — ташки босим таъсирида моддада магнитланганлик хусусиятининг ҳосил бўлиши. П. моддаларнинг магнит структурасига боғлиқ. П. факат антиферромагнит кристаллар (MnF_2 , CoF_2 ва Fe_2O_3)да кузатилади. Бу кристалларда магнитланганлик катталиги эластик кучланишга пропорционал-дир. П.га тескари эффект — антиферромагнетикларнинг чизиқли магнито-стрикция эффекти ҳам мавжуд. Бу эффект ташки кучланишлар таъсирида кристалл ўлчами ўзгаришининг магнит майдонига пропорционал бўлади.

ПЬЕЗОЭЛЕКТР (юн. *piezo* — босаман, қисаман ва *elektron*), пьезоэлектр эффект — баъзи диэлектрикларнинг механик кучланишлар таъсирида кутбланиши (тўғри пьезоэлектр эффект) ва электр майдон таъсирида механик деформацияланиши (тескари пьезоэлектр эффект) ходисасининг юзага келиши. Тўғри ва тескари пьезоэлектр эффектлар фақат пьезоэлектрикларда мавжуд. Пьезоэлектр эффектлар симметрия марказига эга бўлмаган кристалларда кузатилади. П.ни 1817 й.да француз кристаллографи ва минерологи Р. Ж. Гаюи (1743—1822) кальцит кристалларида кузатган. П.ни ҳар тарафлама 1880 й.да акаука Ж. ва П. Кюрилар кварц кристаллида кузатганлар. 1500 дан ор-тиқ моддада пьезоэлектр ходисаси кузатилган; улар ичида кварц (пьезо-кварц)дан ташқари сегнет тузи, барий титанат, аммоний дигидрофосфат, литий ниобат ва б. ҳам кенг қўлланилади. Кўпинча яна махсус технология бўйича олинган баъзи сегнетоэлектрикларнинг каттик эритмалари — пьезокера-микалардан ҳам фойдаланилади. Пьезоэлектриклар радиотехника, акустика, радиофизика ва б. соҳаларда кенг қўлланилади.

ПЬЕРО ДЕЛЛА ФРАНЧЕСКА (Piero della Francesca) (тахм. 1420 — Тоскана — 1492) — италян рассоми, санъ-

ат назариётчиси, Умбрия мактабининг йирик намояндаси. П.д.Ф. ижодига об-разларнинг улуғворлиги, шаклларнинг ҳажмдорлиги, колоритнинг шаффофлиги, маконни тадрижий перспективали қурилиши каби бадиий хусусиятлар хос; асарлари рангдор ва сержилва, нурга бойлиги б-н ажралиб туради. П.д.Ф. Ареццодаги Сан-Франческо чер-кови деворларига ишлаган фрескалар туркуми диққатга сазовор («Император Константиннинг туши» ва б., 1452—66), «Исонинг чўқинтирилиши» (1450—55), «Федерико да Монтефель-тро портрети» (1465) ва б. П.д.Ф. санъатнинг назарий масалаларига бағишланган асарлар ҳам яратди («Рангтас-вирда перспектива» ва б.). Рассом ижо-ди Италия Уйғониш даврига асос яратди ҳамда Венеция ва Флоренция рангтасвир мактабларининг шаклланишида муҳим ўрин эгаллади.

ПЬЕРОН (Pieron) Анри (1881.18.7 -Париж — 1964.6.11) — француз психологи ва психофизиологи. Сорбоннада Т. Рибо ва П. Жане (1859—1947) қўл остида таълим олган. 1923 й.дан Коллеж де Франс проф. Психология ин-ти (1921) ва Мехнат ва касбга йўнал-тириш миллий маркази (1928) асосчи-си. Сезгилар психологиясига дойр асарлар ёзган. Психологиядаги сохта илмий йўналишларга ва психик жараёнларни бузиб тушунтиришга қарши курашган.

ПЬЕСА (франц. *pièce*) — 1) театр (шунингдек, радио ва телевидение)да қўйиш учун мўлжалланган драматик асар (к. Драма); 2) якканавоз созанда ёки чолғучилар ансамбли учун кичик мусика асари.

ПЯРНУ (1917 й.гача расмий номи — Пернов) — Эстониядаги шаҳар. Пярну дарёси Рига қўлтиғига қуйилиш жой-ида. Денгиз порти ва даре пристани. Денгиз бўйи иқлим ва балчқ курорти. Ёзи мўътатил илиқ (июлнинг ўртача т-раси 17°), киши мўътатил юмшоқ (янв.нинг

ўртача т-раси —5°); йилига 540 мм ёгин ёғади. Балиқ консервалаш, зиғир тола тўқимачилик к-тлари, машинасозлик, озик-овқат ва ўрмон саноати корхоналари, драма театри, ўлкашунослик музейи, шоира Лидия Койдуланинг мемориал музейи (1945), туристик база мавжуд. Шаҳар 13-адан маълум, рус солномаларида Пернава номи б-н тилга олинади.

ПЯСИНА — (РФ Красноярск ўлкасининг Таймир (Долган-Ненецлар) миллий округидаги даре. Уз. 818 км, ҳавза-сининг майд. 182 минг км². Пясино кулидан бошланиб Кара денгизининг Пя-сина қўлтиғига қуйилади. П. х.авзасида 60 мингдан зиёд қўл (умумий майд. 10450 км²) бор. Асосан, қордан тўйи-нади. Қуйилиш жойида уртача сув сар-фи 2600 м³/сек. Сент. охири — окт. бошларида музлаб, июнда муздан бушайди. Кема қатнайди. П. ва унинг ирмоқларида балиқ кўп.

ПЯТИГОРСК — РФ Ставрополь улка-сидаги шаҳар (1830 й.дан). Кавказ Минерал Сувлари гуруҳидаги бальнеологик ва балчик курорти. Подкумок дарёси бўйида, Машук тоғи ён бағрида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 133,3 минг киши (1998). Саноати, асосан, курорт эҳтиёжи учун хизмат қилади (озик-овқат, енгил саноат корхоналари), шунингдек, электромеханика ва қ.х. машиналари з-длари бор. Пед. ва фармацевтика ин-тлари, театр, ўлкашунослик музейи, М.Ю.Лермонтов давлат музей-қўриқхонаси мавжуд.

Ёзи илик (июлнинг т-раси 22°), қиши мўътадил юмшоқ (янв.нинг ўртача т-раси —4°); йиллик ёгин 475 мм. Ҳаракат ва таянч органлари, мар-казий ва периферик асаб системаси, тери, гинекологик касалликлар, шунингдек, юрак-томир системаси, ҳазм органлари касалликлари б-н оғриган беморлар даволанади. Даволаш ванналари бор. Тарихий меъморий ёдгорликлардан «Эол арфаси» шийпончаси (1828), «Диана гроти» (1830—31) мавжуд.

ПЎКАК, феллема — 1) ўсимликларнинг иккиламчи қопловчи ўлик тўқимаси; суберин (пўкак модда) б-н тўйинган, зич жойлашган пўстли хужайралар мажмуи. Пўкаксимон камбий (феллоген) хужайраларининг тангентал бўлинишидан ҳосил бўлади. П. дарахтсимон ўсимликлар ва аксари кўп йиллик ўтларнинг турли органларида вужудга келади: айникса, пўкакли эманнинг поя ва шоҳларида қалин бўлади. П. сувни ортиқча буғуришидан, ўсимликни бактерия, замбуруғ ва хашаротлар таъсиридан саклайди. Эман пўкаги шиша идишларга тикин, пойабзал тайёрлаш ва б. соҳаларда ишлатилади; 2) гименоцитлар туркумининг пўкаклар оиласига мансуб зам-буруғлар гуруҳи (яна қ. Ёғоч замбуруғлари).

ПЎКАК ДАРАХТ, амур бахмали — к. Бахмал дарахти.

ПЎЛАТ (форс.-тож.) — темирнинг углерод (2% гача) ва б. элементлар б-н қотишмаси. Одатдаги техник П.нинг таркиби — 0,05—1,5% углерод, 0,4% гача кремний, 0,1 — 1% марганец, 0,08% гача олтингургурт, 0,1% гача фосфор ва 96,92—99,27% темирдан иборат. Саноатда ишлаб чиқариладиган П.лар таркибида доимий қўшилмалар: кремний Si, марганец Mn, олтингургурт S ва фосфор P бўлади. П.нинг чўяндан фарқи шуки, чўян таркибида углерод 2% дан ортиқ, доимий қўшилмалар ҳам кўпроқ бўлади. П. тобланганда унинг физик-механик хоссалари кескин ўзгаради, қаттиқлиги ва мустаҳкамлиги ортади, болғаланувчан бўлиб қолади (қ. Пўлатни тоблаш). Кимёвий таркибидаги углерод ва легирловчи элементлар миқдо-рига қараб, П. углеродли ва легирланган хилларга бўлинади. Углеродли П.га (таркибида углероддан ташқари 0,7% гача марганец, 0,37% гача кремний, 0,04% гача олтингургурт ва 0,035% гача фосфор бўлади) қурилиш ва машинасозлик пўлати; ас-

бобсозлик пўлати киради. Легирланган пўлат жумласига кам (легирловчи элементлар 2,5% гача), ўртача (легирловчи элементлар 2,5—10% гача), юкори легирланган (легирловчи элементлар 10% дан ортик) П.лар киради (қ. Легирланган пўлат). Ишлатилишига қараб, курилиш (прокат) ва машинасозлик (конструкция), асбобсозлик, алоҳида хоссали хилларга бўлинади. Алоҳида хоссали П. зангламайдиған ва кислота-бардош, иссиқбардош, ейилиш ва емирилишга чидамли, магнит хусусиятли ва б. сифатларга эга бўлади.

П. суюқ, пластик ва қағтик ҳолатда ишлаб чиқарилиши мумкин, лекин асосан, суюқ ҳолатда ишлаб чиқарилади. Суюқ П. конвертер, мартен печи, электр печи, тигель ва б. печларда оли-нади. Пластик П. пудлинглаб олинади (қ. Пудлинглаш). Қағтик ҳолатдаги П. темир рудасини барабан шаклидаги печларда қайтариб ёки электролиз қилиб олинади.

Хом ашё сифатида домна чўяни ва темир-терсақлар ишлатилади. Улар пецда қиздирилади. Кимёвий реакция натижасида чўян ва темир-терсақлар таркибидаги С, Si, Mn, P ва S оксидла-ниб темирнинг қайтарилиши натижа-сида П. ҳосил бўлади. Лозим бўлса (мас, легирланган пўлат олишда), П. тарки-бига зарур кимёвий элементлар қўшилади. Фосфор ва олтингургурт П.нинг хоссала-рига салбий таъсир этгани са-бабли П. улардан тозаланади (рафина-цияланади). Бунда асос характерли флюсдан фойда-ланилади.

П.ни қайтариш, яъни унинг таркиби-даги кислород миқдорини камайтириш учун суюқ П.га қайтарувчилар (тарки-бида Mn, Si, Al, Ca бўлган қотишмалар) қўшилади. Улар темир ок-сиди таркиби-даги кислород б-н бирикиб, уни тозалай-ди. Қайтариш диффузия ёрдамида ҳам бажарилиши мумкин. Бу усулда кукун ҳолида майдаланиб тош-қол (шлак) усти-га солинган қайтарувчилар тошқолда эриб, таркибидаги те-мирни қайтаради. Бу эса, тақсимланиш қонунига би-

ноан, П. таркибидаги темирнинг ҳам қайтарилишига сабаб бўлади. П. ишлаб чиқариш тайёр гўлатни ковшлар ёрда-мида махсус металл қолипларга куйиш б-н яқунланади.

Дунё микёсида П. ишлаб чиқариш барча металлар умумий миқдорининг 20—25 фоизини ташкил этади. П. курилиш, машинасозлик, асбобсозлик ва б. соҳаларда қўлланиладиган асосий ма-териал ҳисобланади.

ПЎЛАТ МЎМИН (тахаллуси; асл исм-шарифи Мўминов Пўлат) (1922.24.12— Тошкент — 2004.2.3) — болалар шои-ри. Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1992). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1983). Дастлаб педагогика билим юртини (1939), сўнг Низомий но-мидаги Тошкент педагогика ин-тини тугатиб (1944), ўқитувчилик б-н шу-ғулланган (1944—47). «Ленин учкуни» газ.да адабий ходим (1948—50), Ўзбекистон давлат нашриётида бўлим му-дири (1951—52), республика Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи (1954—60), Маданият вазирлиги крши-даги Санъат ишлари бошқармасида дра-матургия бўйича бош муҳаррир (1962—64). Илк шеърлар тўплами — «Сайранг, кушлар (1949). Шундан кейин унинг «Тонг куйлари» (1949), «Олтин бо-шокдар» (1951), «Тиш чўтқаси эртаги» (1955), «Хунардан унар» (1958), «Тўғри ўсган гул бўлур» (1960), «Ақл қаерда бўлар» (1962), «Олтин най» (1967), «Ях-шиларга ўхшасам» (1968), «Раҳматга раҳмат!» (1969), «Эсон ва Омон» (1973), «Эртақдан эртакка» (1989), «Эр-таклар яхшиликка етаклар» (1984), «Юрак завку дардларим, айтар байту фардларим» (1993), «Буғдой бобо» (1995), «Бола-жон, болажоним» (2003) ва б. болаларга бағишланган шеър ва эртақлардан иборат тўпламлари, «Кул-ди хиёл» (1964), «Гул ва пиёз» (1971), «Кўшиқ айтиб» (1985) сингари кўшиқлардан ташкил топ-ган китоблари нашр этилган. П. М. мум-тоз ўзбек адабиёти анъаналарини давом

этириб, ғазал, туоқ, фард жанларида ҳам кўплаб асарлар яратган. Унинг 500 дан зиёд кўшиқлари ғазал жанрида ёзилган. П. М.нинг болалар ҳаётидан олинган «Қовоқвой б-н Чаноқвой», «Суқатой ва Конфетвой» (1970), «Баҳодирнинг ботирлиги» (1972), «Она болам дейди, бола онам дейди» (1975), «Оқ фил йўқолди» (1983), «Туякуш-бояқиш» (1987) пьесалари республика театрларида сахналаштирилган. А. С Пушкин, В. В. Маяковский, С. Маршак, С. Михалков, А. Барто ва б. рус ёзувчиларининг бола-ларга бағишланган асарларини ўзбек тилига таржима қилган. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998).

Ас: Ибн шифо — улашар даво, Т., 2003.

ПЎЛАТНИ ТОБЛАШ - пўлатни олдин қиздириш, кейин тез совитиш йўли б-н чиниқтириш. Қиздириш шароитига қараб, тўла ва чала тоблаш хилларига бўлинади. Тўла тоблашда пўлат ҳолат диаграммам GSE чизиғидан юқориги т-рағача қиздирилгандан сўнг тез совитилади. Шунда пўлат тўлиқ аустенит хрлатга ўтади. Чала тоблашда металл PSK чизиғидан юқориги т-раларгача қиздирилади; совитишдан кейин эрмаган (ортикча) фазалар (феррит ёки цементит ва мураккаброқ карбидлар) сақланиб қолиши мумкин. Темир-углеродли қотишмаларнинг ҳолат диаграммасига мувофиқ, шу ди-аграмманинг GSE чизиғидан юқориги т-раларга пўлатнинг термодинамик турғун хрлати — аустенит, PSK чи-зиғидан пастдаги т-раларга феррит ва цементит мое келади. Аустенит PSK чизиғидан юқориги т-радан аста-секин совитилганда, ҳолат диаграммасига мувофиқ, феррит ва цементитга парчаланadi. Жуда паст т-рада аустенит амалда парчаланмайди, т-ра яна пасайтирилса, мартенситга айланади; П.т.дан мақсад — тўлиқ мартенсит структура ҳосил қилиш. П.т. нагизжа-сида пўлатнинг қаттиқлиги кескин ошади, мустаҳкамланади, пластичлиги пасаяди.

Совитиш шароитига қараб, П.т. изо-термик, поғонали ва б. усулларда амалга оширилиши мумкин. Изотермик тоблашда пўлат GSE чизиғидан ёки PSK чизиғидан юқориги т-раларгача қиздирилади, сўнгра PSK дан паст т-раларгача тез совитилади ва изотермик дам деб аталадиган хрлатда тутиб турилади, бунда аустенит бошқа структуралар (перлит, бей-нит)га айланади. Поғонали тоблашда пўлат мартенситга айланадиган т-радан бир оз юқори т-рағача қатта тезликда совитилади, шу т-ра бутун қалинлигига бирдай тарқалгунча тутиб турилади, сўнгра мартенсит структура ҳосил бўлгунча аста-секин совитилади. Ташки омиллар, асосан, тоблаш му-ҳити (сув, мой, эриган туз) ва босим ҳам П.т.га таъсир қилади.

Тобланган пўлат жуда мўрт бўлгани учун бир оз бўшагилади (қ. Бўшагиш). П.т. техникада кенг ишлатиладиган, конструкцион хоссалари яхши пўлат олишга имкон беради.

ПЎЛАТОВ Валижон (1939.24.6 — Дан-ғара тумани — 2000.15.3) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Фарғона пед. ин-тини тугатган (1963). 1963 й.дан Ўзбекистон туманидаги 54-, 48-, 53-, 1993 й.дан Данғара туманидаги 13 мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. Болаларга билим беришда ноанъанавий даре усуллари-дан унумли фойдаланган.

ПЎЛАТОВ Суръат Обидович (1931. 23.10, Тошкент) — актёр, хонанда (драматик баритон). Ўзбекистон халқартисти (1991). Тошкент театр ва расомлик санъати ин-тини тугатган (1952). 1952—56й. лар Кдш-қддарё театрида актёр, бош реж. (1955—56), 1956 й.дан Муқимий театрида актёр. П. ижоди қахрамонларидаги эзгу туйғулар, кучли психологик талқини, уларнинг ички кечинмаларини очишда чиройли мусиқий хонишлар б-н тўлдириши, ўзига хос ижроси б-н ажралиб туради. Равшан («Равшан ва

Зулхумор»), Хайдар («Нурхон»), За-фар («Зафар»), Тешабой («Тошболта ошиқ»), Азиз («Фарғона ҳикояси»), Пўлат («За-рафшон қизи»), Нодир («Гули сиёҳ»), Армон («Қизбулок»), Норқўзи («Ёшлик-да берган кўнгил»), Усмонали («Навоий Астрободда»), Ота-изор («Мангу машъ-ал»), Кул («На малакман, на фаришта»), Ота («Девона») каби 200 дан ортик, роль ижро этган. Хонанда сифатида «Янгра созим», «Севги ниҳоли», «Очил гу-лим», «Наъматак», «Баёт IV» «Пар-вона бўлибман», «Ақли расо бўлсин», «Йигит ва қиз дуэти», «Отма-гай тонг», «Абдурахмонбеги» каби кўшиқ ва ашула йўллари б-н танилган. П. теле-визион ва видеофильмлар, телепостановка ва теле-новеллалар («Наъматак», «Гул ва инсон», «Қорақўз», «Кўнгил кўчалари», «Суд да-вом этади», «Бир гўзал бормиш» ва б.) да бир канча роллар ижро этган. Шу-нингдек, кинода («Гулистондан жудо», «Кўзларим йўлингда», «Ким жин-ни» ва б.) ҳам суратга тушган. 1960 й.дан «Та-бассум» радиожурналининг бошловчи-ларидан, дубляж санъатида ҳам баракали ижод қилган. П. ҳақида «Санъатга бах-шида умр» (реж. Ш. Хўжа-ев) фильми ишланган. «Шухрат» медали б-н муко-фотланган (1995).

ПЎЛАТОВ Қори Йўлдош Пўлатович [1890, Бухоро амирлиги (ҳоз. Лебап ви-лояти) даги Карки ш. — 1965.1.4, Тош-кент] — давлат ва жамоат арбо-би. Бу-хородаги жадидчилик ҳаракатининг на-мояндаси. Мир Араб мадрасасида таҳсил олган. П. Ёш бухороликлар фирқасининг Карки шўъбаси бошлиғи (1912 й.дан); Самарқанд вилояти халқтаълими муди-ри (1919— 20); БХСР маориф нозири (1920— 22), ички ишлар нозири (1922), молия нозири ва иқтисодий кенгаш (эко-со) раиси (1922—23). Ўзбекистон ССР Молия халқ комиссари (1925— 29), айни пайтда СССР Давлат банки Ўрта Осиё бўлими бошқарувчиси муовини (1929—32). Ўзбекистон ССР Ер ишлари халқ комиссарлигида, Андижон ва Хо-

разм округларида, турли лавозимларда ишлаган (1929— 37). П. 1909 й.дан бош-лаб Бухоро амирлиги Карки беклигидаги жадидчилик ҳаракатида фаол қатнашган. Янги усул мактаблари очган ва муал-лимлик қилган. Аҳоли ўртасида жадид матбуотини тарқатган, ўзбек тилида те-атр спектакллари кўйилишини ташкил қилиб, ундан тушган маблағ ҳисобидан кироатхона ва ку-тубхона очган. Бухоро республикасида маориф тизимини таш-кил қилиш, Германия ва Туркияга 40 на-фар ёшларни ўқишга юборишда Фитрапг б-н биргаликда қатга ишларни амалга оширган.

1937 й. 11 июлда П. совет режими томонидан қамокқа олинган. 10 йиллик қамок жазосини ўтагач, 1949 й. март-да қайта қамокқа олинган. И. В. Сталин вафотидан сўнг, у 1956й.даозод этилган. 1957 й. 1 июлда оқланган.

Ад.: Айний С. Бухоро инқилоби тари-хи учун материаллар, М., 1926; Хўжаев Ф., Бухоро инқилобининг тарихига мате-риаллар, Т., 1997.

ПЎЛАТОВ Хайдар (1928.10.7, Чиноз қишлоғи, Тошкент вилояти — 1993.19.5, Тошкент) — файласуф олим. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1989), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978), фал-сафа фанлари дри (1968), проф. (1969). Тошкент юридик ин-тини тугатган (1949). Шу ин-тда давлат ва ҳуқуқ назари-яси кафедрасининг доценти (1953—55). Ўзбекистон ФА Фалсафа кафедрасининг мудири (1958—64, 1984 й.дан), Тошкент Олий партия мактаби (1970—71), Тош-кент автомобиль йўллари ин-ти фалса-фа кафедрасининг мудири (1972—82), шу ин-т проректори (1982—84). Илмий ишлари ижтимоий фалсафа, инсон фал-сафаси, маданият фалсафаси, диалектика ва билиш назарияси, ахлоқшунослик ва сиёсатшуносликка бағишланган, миллий мафку-ра масалалари бўйича мақолалар ёзган. Беруний номидаги Ўзбекистон Ре-спубликаси Давлат мукофоти лауреати (1992).

ПЎЛАТОВА Наима Қудратовна (1939.4.6, Тошкент) — актриса, хонанда (сопрано). Ўзбекистон халқ артисти (1997). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1963). 1958 й.дан Муқимий театрида ишлайди. П., асосан, лирик қахрамонлар ижрочиси бўлиб, севги санамларининг изтироблари, уларнинг ички кечинмаларини ҳам драматик, ҳам мусиқий талкинда томошабинга моҳирона етказиш, оналарга хос мушфику-мехрибонлик, бардошлик, унинг психологик ва драматик ҳолатини ифодалашда ўзига хос ижроси б-н ажралиб туради. Нурхон («Нурхон»), Алима («Момо ер»), Зулхумор («Равшан ва Зулхумор»), Ойпарча («Но-дира»), Ширин («Фарход ва Ширин»), Холисхон («Паранжи сирлари»), Гулрух («Навий Астробод-да»), Обида («Мавлоно Муқимий»), Ҳаётхон («Фарғона тонг отгунча»), Амал («Гули сиёҳ»), Жамила («Девона»), она («Мангу машғал», «Тўйдан кейин томоша») каби роллари б-н та-нилган. Хонанда сифатида «Муножот», «Айланай», «Ақли расо бўлсин», «Фи-ғонким», «Севги нидоси», «Қарши гуллари», «Отмагай тонг», «Абдурахмонбеги» ва б. мумтоз ва замонавий кўшиқларни ижро этган. Фильмлар («Келинлар кўзғолони», «Ўзганинг бахти», «Тўйлар муборак», «Қарахлик», «Меҳробдан чаён» каби)да ҳам суратга тушган.

«ПЎЛАТХОН» ҚЎЗҒОЛONI - Қўқон хонлигида хон ва унинг амалдорлари зулмига ва чор Россиясининг мустамлакачилиги сиёсатига қарши кўтарилган халқ кўзғолони (1873—76). Раҳбари — Исҳоқ Ҳасан ўғли (1844 — Марғилон — 1876). Исҳоқ Ҳасан Қўқондаги Тунқатор мадрасасида ўқиган. Андижондаги масжидда имомлик қилган, савдо-гарлик б-н ҳам шуғулланган. Тошкентга келиб, Абдулмўмин оталиқ б-н танишгач, шу ерда вақтинча яшаб қолади. 1872 й. Шер Додхо бошлиқ бир гуруҳ қўқонликлар Самарқандда истиқомат қилаётган

Пўлатбекни (Олимхоннинг невараси) Қўқонга таклиф қилиб, уни хон қилиб кўтаришга ваъда қилишади. Лекин, Пўлатбек бу таклифни рад этади. Шундан сўнг қўқонликлар Тошкентга келиб, Абдулмўмин оталиқ б-н уч-рашганлар. Уларнинг илтимосига кўра, Исҳоқ Ҳасан «Пўлатхон» номи б-н қўзғолонга бошчилик қилишга рози бўлган ва Наманганга келиб қўзғолонга раҳбарлик қила бошлаган. Унинг томонига йирик бой ва ҳарбийлар, ҳагто Худоёрхоннинг ўғли ва б. қариндошлари ҳам ўтган. 1875 й. 22 июлда Худоёрхон Тошкентга қочишга мажбур бўлади. Хон тахтига «Пўлатхон» ва Худоёрхоннинг катта ўғли Насриддинбеклар асосий даъвогарлар эди. 1873 й.да қирғизлар «Пўлатхон»ни Қўқон хони деб эълон қилган эдилар. Аммо, Худоёрхон Тошкентга қочгандан кейин Абдурахмон офтобачи Насриддинбекни хон деб эълон қилиб тахтга ўтқизган. Шу сабабли «Пўлатхон» Абдурахмон офтобачи ва Насриддинхонларга қарши курашни бошлаб юборади. Оқибатда, Қўқон хонлигида икки ҳокимиятчилик пайдо бўлади. Бунинг олдини олиб, кучларни бирлаштириш мақсадида Абдурахмон офтобачи 1875 й. 7 авг.да Чор Россияси мустамлакачиларига қарши ғазавот эълон қилади ва халқ озодлик ҳаракатини бошлаб юборади. «Пўлатхон» бу ҳаракатни қўллаб қувватлайди, аммо қўшинини жангга олиб қирмайди. 1875 й. 23 авг.да Маҳрам қалъаси остонасида руслар б-н Абдурахмон офтобачининг қўшини ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Қўқонликлар мағлубиятга уч-райди. К. П. Кауфман кўзғолончиларни бирин-кетин тормор этиб, Қўқон, Марғилон ва Уш ритрини жангсиз босиб олган. 1875 й. 22 сент.да Кауфман Марғилон ш.га Насриддинхонни таклиф қилиб, аҳоли учун жуда оғир бўлган шартномага имзо чектиради. На-тижада, аҳоли Насриддинхонга қарши кўзғолон кўтаради. Насриддинхон Тошкентга қочишга мажбур бўлади. «Пўлатхон» расман Қўқон хони деб эълон қилинади. Абдурахмон офтобачи ҳам

уни тан олади . «Пўлатхон» б-н ярашиб ҳарбий кучларини бирлаштиради. Рус аскарлари б-н бўлган жангларда кучлар тенг бўлмагани натижасида «Пўлатхон» мағлубиятга учрайди. 1876 й. 1 мартда Марғилон ш.да дорга осиб ўлдирилади.

Ад.: Бобобеков Х. Н., Пўлатхон кўзғолони, Т., 1996; Қўқон тарихи, Т., 1996.

ПЎЛАТЧИ, пўладчи — 1) ўзбек уруғларидан бири. Барлосларда ҳам пўлатбачча деган уруғ тармоғи мавжуд; 2) қорақалпоқларнинг кандакли уруғининг бир шохобчаси тоқпўлат деб аталади. Қашқадарё вилоятида Пўлати ва Бухоро вилоятида Оқпўлат номли қишлоқлар бор. Этнонимдан қишлоқ номи келиб чиққан.

ПЎЛКАН Муҳаммад Жомрот ўғли (1874 — Самарқанд вилояти Хатирчи тумани Қатағон қишлоғи — 1941) — шоир, дostonчи. Қўрғон дostonчилик мактаби вакили. Жасоқ бахши (19-а.) нинг шогирди. Ёшлигидан етимликда ўсган, дўмбира чертишни, дoston ва термалар айтишни ўрганган. 25 ёшида етук дostonчи сифатида та-нилган. П. 70 дан ортиқ халқ дostonларини ёд билган ва куйлаб келган: «Гўрўғли» туркумидаги дostonлар, «Қиронхон», «Орзигул», «Алпомиш», «Ёдгор», «Рустам» туркуми ва б. Ре-пертуарлари мавзу ва жанр жиҳатидан турли-туман бўлиб, уларда ўзбек хал-қининг ўтмишидаги ҳаёти, урф-одатлари, интилиши ва орзу-умидлари ифодаланган. «Ҳасан батрак» (1927) дostonида ўзбек мехнатқашларининг ер ва сув ҳақидаги орзу-тилаклари, бу йўлдаги кураши акс этган. П. куйлаган анъанавий дostonлар ҳам ғоявий ва бадий юксаклиги б-н ажралиб туради. П. ижоди ўзбек фольклори тараққиётида муҳим босқич бўлди.

Ас: Гўрўғлининг туғилиши, Т., 1967; Гулнор пари, Т., 1967; Ҳиломон. Гўрўғли туркуми дostonларидан. Т., 1970; Ҳасанхон, Т., 1976.

Ад.: Афзалов М., Пўлкан шоир, Т., 1955; Пўлкан шоир, Мақолалар тўплами, Т., 1976.

ПЎРСИЛДОҚ ЯРА, пемфигус - терининг ранги ўзгармаган ҳолда, турли сабабларга кўра, унга тошма тошиши б-н ўтадиган касалликлар гуруҳи. Сурункали П.я., чақалоклар ва захм П.я.си фарқ қилинади.

Сурункали П.я. (асл П.я.) тери ва шиллик қаватларга қайтақайта пу-факчалар тошиб туриши б-н тавсифланади. Тошмалар ёрилиб, шу соҳалар қаттиқ оғрийди. Бемор иситмайди, уйқуси, иштақаси йўқолади, озиб ке-тади. Касаллик бир ой, баъзан бир йил давом этади. Кўпинча нерв системаси зарарланади, моддалар алмашинуви бузилади.

Чақалоклар П.я.си — йирингли микроблар кўзғатадиган ўткир касаллик (чақалоклар ҳаётининг дастлабки кунларида пайдо бўлади). Чақалокнинг танаси, оёқ ва қўллари терисида нўхатдан тортиб ёнғоқдек катталикда пу-факлар пайдо бўлади (улар ёрилган жой сув ачиб, безиллаб туради). Касаллик 6 — 8 кун давом этиб, тузалиб кетади. Лекин нозик чақалокларда жуда оғир кечади. Касал чақалокни соғлом болалардан ажратиб қўйиб, врач буюрган дори-дармонлар б-н даволаш керак. Чақалокнинг ички кийимлари ва йўргаги, албатта, дазмолланади.

Захм П.я.сида қафт юзаси ва оёқ та-гида, болдир ва билақда, баъзан бадан ва юзда яллиғланиб, соғлом теридан ажралиб турадиган хошияли пуфакчалар пайдо бўлади. Захм П.я.сида ички аъзолар ҳам зарарланиши мумкин. Бемор захмга қарши қўлла-ниладиган дори-дармонлар б-н даволанади.

ПЎРТАНА — узоқ вақт давом этадиган кучли шамол; одатда, циклон ўтаётганда кузатилиб, курукликда озми ёки кўпми вайрон келтиради ва денгизларни кучли тўлқинлантиради. Шамолнинг кучи Бофорт шкаласи бўйича 9 балл

(21—24 м/с) ни ташкил этади. Бундан кучлироқ шамолларга кучли П., қаттик П., довул, бўрон дейилади.

ПЎРТАҲОЛ - қ. Апельсин.

ПЎСТЛОҚ, ўсимликлар пўстлоғи (cortex) — ўсимлик поя ва илдизларининг камбийдан кейинги сирт-ки қисми; ҳар хил тўқималардан тузилган. Бирламчи ва иккиламчи П. бор. Бирламчи П. ўсиш кунусида бирламчи қопловчи тўқималар б-н мар-казий цилиндр орасида меристеманинг ташки қаватларидан шаклланади. У па-ренхимадан тузилган, ҳамма ўсимликларнинг илдизида яхши ривожланади; икки паллали ва очиқ уруғлиларда эса илдизпоясида ва пояларида ҳам бўлади. Икки паллалилар поясида бирламчи П. нинг сиртки қисми, асосан, кол-ленхимадан, бир паллалилар илдизида эса экзодермадан иборат. Иккиламчи П. (иккиламчи флоэма, яъни луб) камбийдан ривожланган бўлиб, тўрсимон найчалар, луб паренхимаси, механик толалардан иборат. У фотосинтез маҳсулотларини пастга — ўсимлик бўйлаб тарқатиб, 1-, 2-йиллари ўтказувчи тўқима вазифасини бажаради. Эски П. пўқакланиб, ўтказувчи вазифасини бажармай қўяди, у ёғочни факат механик ва кимёвий таъсирлардан ҳимоя қилади. Куруқ П. таркибида 16—23% целлюлоза, 7—15% пентозан, 6—16% гексозан, 8—10% полиуронидлар, 27—33% лигнин, 14—30% экстракт моддалар бор. Одатда, дарахт пояси ва илдизлари осон кўчадиган устки қисми П. деб аталади. Ёш дарахтлар пўстлоғи силлиқ бўлиб, ривожланиш давомида дағаллашиб ёриқчалар ҳосил қилади. Қайин пўстлоғининг пўқак қисмидан смола; липанинг луб толасидан мочалка; бересклет илдизининг пўстлоғидан гуттаперча (7%); зи-ғир, каноп ва б. пўстлоғидан тўқимачилиқда ишлатиладиган толалар; эман, тол пўстлоғидан ошловчи моддалар; хин дарахти пўстлоғидан хинин ва б. олинади.

ПЎСТЛОҚХЎРЛАР (Iridae, Scolytidae), пўстлоқхўр қўнғизлар — қўнғизлар оиласи. 3000 дан ортик тури бор, кенг тарқалган. П. чин П., лубхўрлар ва заболонниклар (пўстлоқ ости қўнғизлари) гуруҳларига бўлинади. Уларнинг айрим турлари пўстлоқ остида, баъзилари пўстлоқда, бошқалари ёғочда ёки илдизда, ўтсимон ўсимликлар поясида, айрим тропик турлари мева ва уруғларда яшайди. Танаси кичик (0,8—3,5 мм), қўнғир ёки қора, мўйлови илгаксимон, оёқлари 4 бўғимли. Ўзбекистон шароитида, асосан, буришган пўстлоқ ости қўнғизи (*Scolytus ragulosus* Ratz.) ва ғарб тоғ пўстлоқхўри (*Xyleborus dispar* F.) турлари кенг тарқалган.

Кураш чоралари: зарарланган ва қуриган шохларни қирқиб ва ёқиб юбориш, дарахт танасини шох ва лишай-никлардан тозалаш, ўз вақтида суғориш ва ўғитлаш. Қварк (6,9—13,8 л/га), золон (2,0—4,0 л/га) ва б. кимёвий препа-ратлар б-н ишлов бериш. Қўнғизларнинг учиши даври олдидан дарахтлар танасини оҳақ эритмаси б-н оклаш, 0,2% ли карбофос эритмаси пуркаш ва б.